

वीर सेवा मन्दिर दिल्ली

क्रम संख्या _____

काल नं० _____

खण्ड _____

સુરીચરણ મ. ના શિષ્યરત્ન પંનાસણ શ્રી ધર્મવિજયણ મહારાજના શિષ્ય પ્રવર
આલયોગી મુનિવર્મ શ્રીમાન્ યશોવિજયણ મહારાજ છે. તેઓશ્રીએ દર્ભાવતી-ડભોઈ
ગરને સ્થાનમથી પવિત્ર છે, જેને જોવા ઉચ્ચકુલ અને વિશાળ-શ્રીમંત કુટુંબમાં પુન્યોદયથી
જન્મની પ્રાપ્તિ છતાં કોઈ અશુભોદયે બાલ્યવયમાં જ માતા-પિતાનો વિયોગ થતાં વધિભાઈ
શ્રીયુત નગીનદાસ નાથાલાલ કે જેઓ જૈન સંઘમાં અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ ગણાય છે તેમની
જાણવામાં હિંદી પામ્યા, કમશઃ ધાર્મિક-વ્યવહારિક અભ્યાસમાં જોડાયા અને એ અભ્યાસકે
સંગીત ક્ષેત્રમાં પણ નિપુણ બન્યા. સંવત. ૧૯૮૪ ની સાલમાં પૂ. અ. ર. શ્રી વિજયશાહન
સુરીચરણ મહારાજનું આતુર્માંસ દર્ભાવતી-ડભોઈમાં થતાં તેઓશ્રીના પુન્યસંકેતો વેરાગ્ય-
મય સદ્બોધે તેમના હૃદયમાં સંયમાલિલાપ પેદા થયો, કેટલી કેટલી મુશ્કેલીઓ અને વિઘ્ન-
પરંપરાઓ છતાં પંદર વર્ષ જેવી અલ્પ વયમાં અભેદ ભાવનાનાં પ્રતાપે તીર્થધારણ
શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજનાં ૧૦૮ શિખરો પૈકી સજીવન શિખર તરીકે જગમગાડુર બનેલા શ્રી
કંઠઅગિરિરાજની પાવનકારી શીતલ જાયામાં સંવત. ૧૯૮૭ ના વર્ષની અક્ષયતુતીયાના
મંગલદિવસે સંયમાલિલાપ સફલ થઈ, અને ત્યારથી તેઓ મુનિશ્રી યશોવિજયણ
તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

બાલ્યવય, કુશાગ્ર બુદ્ધિ, અભ્યયન રૂચિ, ગુરૂદેવોની કૃપા એ બધાય અનુકૂલ સંજોગોએ
અલ્પ સમયમાં જ તેઓને સાધુ સામાયારી ઉપરાંત વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, બૃહત્સંપ્રદણી
નવતત્ત્વ છ કર્મગ્રંથ પ્રમુખ વિષયોમાં નિષ્ણાત બનાવ્યા, દરમ્યાન બૃહત્સંપ્રદણીના અભ્યાસ
પ્રસંગે જ એ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથતા સુવિસ્તૃત અનુવાદ માટે રૂચિ જાગૃત થઈ, જેમાં પ્રદણ
કર્તા બાદ પ્રથમ આતુર્માંસ મહુવામાં જ થયું અને ત્યાં જ એ ગ્રંથાનુવાદની રચના અગ્રલાસરણ
કર્તા, પરંતુ ચાલુ સતત અભ્યાસ, વચ્ચે વચ્ચે શારીરિક પ્રતિકૂલતાઓ તેમજ ગુરૂદેવ તરફથી
લોકપ્રકાશાદિ વધુ ગ્રંથોનું પરિશીલન થયા બાદ અનુવાદ કરવાની સત્પ્રેરણાઓએ કાર્યમાં
વિલંબ કરાવ્યો. છતાં ૧૯૯૧ ની સાલમાં મુદ્રણ કાર્ય શરૂ થયું, એ વર્ષમાં મુદ્રણ કાર્યની
સમાપ્તિ લગભગ થઈ તોપણ ચિત્રોને તૈયાર કરાવવામાં કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોને અંગે
ઘણાજ વિલંબ થયો. છેવટ ભાવનગર નિવાસી શ્રીયુત ગુલાબચંદ દેવચંદના સહકારથી એ
કાર્ય પૂર્ણ થતાં આ વિશાલ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભર્યો ગ્રંથ પ્રજાશીલ સમાજ પાસે અમે રજુ
કરી શક્યા છીએ, તે બદલ પ્રથમ નંબરે અનુવાદક મહારાજશ્રીનો જેટલો ઉપકાર માનીએ
તેટલો ઓછો છે, તેઓશ્રીના ચરણારવિદમાં કોટિશઃ વંદનાપૂર્વક તેમને અમારી નમ્ર વિનંતિ
છે કે હજી પણ આવા ઉત્તમોત્તમ અભ્યાસોપયોગી અનુવાદ ગ્રંથો તૈયાર કરી જનસમાજને
સદાય લાભ આપતા રહે.

આ ગ્રંથના મુદ્રક મહોદયપ્રેસના માલિક શ્રીયુત ગુલાબચંદ સહુભાઈ
જેઓએ ઘણાજ કાળપૂર્વક ગ્રંથમુદ્રણમાં ખ્યાન આપે છે, અને મુદ્રણકર્તાના સૌન્દર્ય મં

વીર સેવા મંદિર પસંદ

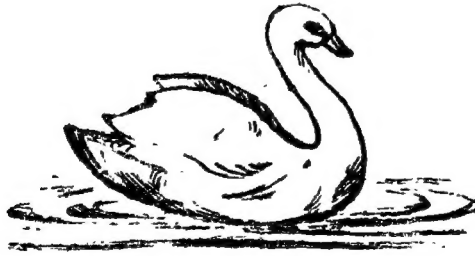
સારો વિકાસ સાધ્યો છે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે, અને વધુમાં સ્વભાવનાથી આ ગ્રન્થ સાથે સંલગ્ન દૃષ્ટિએ તપાસી જનાર તેમજ યોગ્ય સૂચનાઓ કરનાર શ્રીમાન કુંવરજીભાઈ આણંદજીનો આભાર માનવાનું પણ અમારાથી ભુલાતું નથી.

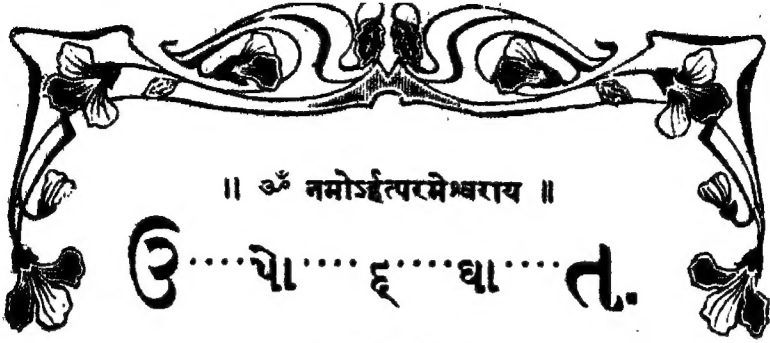
છવટે-ગ્રન્થમાળાના જન્મદાતા આચાર્યશ્રીનો, અનન્ય ભાવે ઉપયોગી પુસ્તકોના પ્રકાશનમાં સહકાર આપનાર પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયપ્રતાપ સૂરીશ્વરજીનો, ગ્રન્થના સંશોધનાદિ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહાયક પં. મહારાજ શ્રી ધર્મવિજયજી મ. નો આ ગ્રન્થના અનુવાદક મહારાજશ્રી યશોવિજયજી મ. નો અને ગ્રન્થ તૈયાર થતા અભ્યાસરૂપે પ્રથમ મંડલ કરનાર બાલમુનિ શ્રી જયપ્રતાપવિજયજી મહારાજદિ ગુરુદેવોનો ઉપકાર માનવા સાથે પાઠ્યક્રમમાં વંદન કરી ભગ્વતસમાજ આ ત્રિલોક્યદીપિકા બૃહત્સમ્રહણી ગ્રન્થના અધ્યયન અધ્યાપન દ્વારા પરંપરાએ ત્રિલોક્ય દીપક સમા અક્ષય અનંત લોકલોકવ્યાપિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એજ, હૃદયેચ્છા !!!

અક્ષયનૃતીયા સં. ૧૯૮૫.
૧૮૫૬-૧૩૦૬૨૧.

}

નિવેદક—
મોહનપ્રતાપીનંદ-ચરણપાસક
લાલચંદ.

મેધાન્છમો યથા ચન્દ્રો, ન રાજતિ નમસ્તલે ।

उपोद्धातं विना शास्त्रं, न राजति तथाविधम् ॥ ૧ ॥

[એ આપ્તોક્તિ અનુસાર ઠાઠ/પણુ પુસ્તક ગમે તેટલું મદત્વ કે ગૌરવભયું હોય પણ તેના ઉપર સચોટ પ્રકાશ ફેંકતી, અન્થવિષયોનો તલસ્પર્શી પરામર્શ કરતી અને અન્થના સારભૂત નવનીત દર્શાવતી એક સુંદર અને સુવિસ્તૃત પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ધાત ન હોય તો તે પુસ્તક જોઈએ તેવું શોભતું નથી, તેમાં એ અત્યારે તો 'પ્રસ્તાવનાનું ગૌરવ જેટલું' વધારે તેટલું અન્થગૌરવ વધારે ' એ સહજ પ્રથા થઈ ગઈ છે. હું પણ તે નિયમને અપનાવી, યથામતિ સુવિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખવી શરૂ કરું છું.]

અન્થરચનાથી પ્રસ્તાવનાનો શ્રમ કંઈ ઓછો નથી, આખાએ અન્થનો સાર દર્શાવવા બુદ્ધિને સરાણે ચઢાવી કેટલી કસવી જોઈએ અને વાચક વર્ગ માટે એવું રહસ્ય-સ્વરૂપ નવનીત મુકી દેવું જોઈએ, કે જેથી વાચકવર્ગને આત્મ-સંતોષ થાય.

ન, દર્શન તે-શ્રદ્ધા, અને ચારિત્ર ઇત્યાદિ અનુભવગમ્ય સહભાવિ આત્મીય ગુણો પૈકી જ્ઞાનગુણ એ સર્વોત્તમગુણ છે અને જગતભરમાં ગણાતા સર્વ ગુણો પૈકી તેનું સર્વાગ્રણીપણું એ અનુભવ સિદ્ધ વસ્તુ છે, અખિલ જગત્વર્તિ સર્વાત્માઓ ન્યૂનાધિકપણે જ્ઞાનગુણથી વિરહિત હોતા નથી, આથી જ્ઞાન એ ગુણ છે અને આત્મા એ ગુણી છે. એ ગુણ-ગુણીનો સંબંધ અવ્યભિચારી હોવાથી જ્યાંજ્યાં આત્મા ત્યાંત્યાં જ્ઞાન, જ્યાંજ્યાં જ્ઞાન ત્યાંત્યાં આત્મા, એવી રીતે ઊભયનું એ સહચારિપણું અનાદિકાલથી સર્વાત્મવ્યાપ્ત હોવાથી સંસિદ્ધ છે, જ્યાં જ્ઞાનાંશ નથી, અરે! અક્ષરના અનંતમાલાગ જેટલો પણ જ્યાં જ્ઞાનલવ નથી, ત્યાં પદાર્થ કે દ્રવ્યો ચૈતન્યસ્વરૂપ નહિ પણ જડસ્વરૂપ છે. જ્યારે જ્ઞાન એ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને સર્વોચ્ચગુણ છે તોજ 'વિશિષ્ટ જ્ઞાનોપેત આત્માઓ સર્વસન્માન્ય, સદાપૂજનીય અને યાવત્ સહસા વંદનીય થઈ શકે છે' એ સિદ્ધ સનાતન કથન સર્વદા નિઃસંક સત્ય હરે છે.

એ જ્ઞાનથી સંપૂર્ણ થવા માટે જ્ઞાનાવરણીય કર્મને ક્ષય કરવું જોઈએ, તે ક્ષય કરવા માટે તે કર્મબંધનનાં મૌલિક કારણોને તિલાંજલી આપી, નવ્ય શુભ કર્મોનું ઉપાર્જન કરવું જોઈએ, અને એમ કરતાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનજ્યોતિને આવરનાર કર્મનો નિર્મૂલ ક્ષય કરવો જોઈએ, અને ત્યારેજ તે આત્મા લોકલોકવર્તી ત્રૈકાલિક ચરાચર, કિંવા જડ કે ચેતનના વિશ્વવિસ્તીર્ણ સર્વ ભાવોને હસ્તામલકવત્ આત્મ-પ્રત્યક્ષ કરવાની અવિનાશિની અને અવિપર્યાસિની અતીન્દ્રિય અનંતશક્તિનો ભોક્તા બને છે, તેવી અનંતશક્તિ સંપન્ન વ્યક્તિને સુપ્રસિદ્ધ અને ૩૬ શબ્દોમાં મુકીએ તો તે ઇશ્વર અથવા પરમાત્મ સ્વરૂપ કહેવાય છે. જેને જૈનો પોતાના પારિભાષિક-૩૬ શબ્દોમાં તીર્થંકર અરિહંત, કેવલી, સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર વીતરાગ ધર્મ્યાદિ પૂજ્ય અને ગુણુવાચક શબ્દોથી સંબોધી અદર્શિશ તેમની પર્યુપાસના કરે છે.

એવા ઇશ્વરાત્મક કિવા પરમાત્મ સ્વરૂપવ્યક્તિને જગતના પ્રત્યેક સુદ્ધ અને વિચારશક્તિ સંપન્ન પ્રાણી સમુપાદેય ગણે છે તથા આત્મોન્નતિ માટે તે સર્વદા પરમાત્મવત્ત્વનો પરમો-પાસક હોય છે. વર્તમાન દુનિયામાં જૈનો, બૌદ્ધો, વૈદિકા, શૈવો, ઇસ્લામીઓ, પારસીયો, ગ્રેટેસ્ટ-ક્રિશ્ચિયનો, કે રોમન કેથોલિક ધર્મ્યાદિ જેજે ધાર્મિક ફિરકાઓ વિદ્યમાન છે, તે દરેક ધર્મારાધક વ્યક્તિઓની અંતરેચ્છા ધર્મના આદ્ય સંસ્થાપકે સ્વમાન્યતાનુસારે પ્રાપ્ત કરેલી ઉચ્ચદશાને સાધ્ય કરવાની હોય છે; એમ તેના સિદ્ધાન્તો અને મંદિરો-મંચોદો કે ચર્ચોમાં કરાતી પ્રાર્થનાના શબ્દધ્યેયમાંથી સામાન્ય રીતે સમજી પણ શકાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ એક નહિ તો બીજી રીતે પણ ધર્મસંસ્થાપક, ધર્મોપદેશક અને ધર્મકર્તાવ્ય એ ત્રણેય તત્ત્વોને પણ સાથે સાથે અપનાવતા હોય છે.

આમ છતાં આત્મ-જીવનના સર્વતઃ પરમસંરક્ષક અને પરમહિતકર એવા એ ત્રણે સિદ્ધાન્તો સામે પણ વિરૂદ્ધ અપલાપો, અવિચારી મનતઃવ્યો અને અનિચ્છનીય કર્તવ્યો પણ ક્રાંતિકાંત ખુલ્લેથી ઉભાં થતાં શ્રવણગોચર અને દષ્ટિગોચર પણ થાય છે, પરંતુ માનવજાત યાદ રાખે કે જ્યાં સુધી આત્મા સંપૂર્ણગુણી કે સંપૂર્ણજ્ઞાનવાન નથી, ત્યાંસુધી અજ્ઞાનજન્ય યદા નદા બોલવું કે સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વમતિ કલ્પનાનુસારે જે તે માની લેવું એ ઘણુંજ ગંભીર અને ભૂલભર્યું, જોખમી અને જીવનને અધોમાર્ગે ગમન કરાવનારું પગલું છે, વાસ્તવમાં એવાઓ માટે તો પરમાત્મ દશાની પ્રણાલિકાએ આશ્લેષ થવા સીધો અને સરલ પ્રાથમિક રાજમાર્ગ એહીજ આદરવો ઘટે કે પ્રાચીન મહર્ષિઓએ દર્શાવેલી શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અને પ્રણાલિકાએ ચાલવું, એટલુંજ નહિ પણ અટલ અને અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાન્તોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકાર અને અમલ કરવો; એ સિવાય મુમુક્ષુ જીવો માટે નિષ્કંટક અને સહીસલામત ભર્યો બીજો એકેય સન્માર્ગ જણાતો નથી.

પણ ભારે કમનસીબી સાથે મારે કહેવું જોઈએ કે આપણે એ આત્મમહર્ષિઓના સનાતન સત્ય સ્વરૂપ ફરમાનોને શિરસાવંધ કરી નથી આવકારતા કે નથી તો તે તત્ત્વોની તલરેપરશી વિચારણા માટે સમય કે સમજણનો ઉપયોગ કરતા, પરિણામે એકજ સાધ્યખિન્દુ ધરાવતા વિવિધ વર્ગોમાં પણ શાસ્ત્રોક્ત વાક્યોની બાબતોમાં પરસ્પર વિસંવાદ જન્મે છે અને ક્રમશઃ તે વૃદ્ધિગત થઇને પોતાના વર્તુલમાં પ્રબલ સ્થાન પણ જમાવી લે છે. ચાલુ-

યુગમાં પણ તત્વાતત્વના સુરહસ્યને નહીં સમજી શકનારો, સ્વાદ્વાદમાર્ગશૈલીથી અનભિજ્ઞ અને પૂર્વાપરના સંબંધને નહીં ઘટાવનારો કેટલોક અણુસમજીવર્ગ કોઈકોઈ પદાર્થના નિરૂપણ કે નિર્ણયના પ્રસંગે કે નવીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના હેતુઓના પ્રસંગે મહાન પુરૂષોના ત્રિકાલાબાધિત અવિચ્છિન્ન અને અદ્વર સિદ્ધાન્તોને અમાન્ય કરી તે ઉપર કેવળ કલ્પનાના હવાઇ કિલ્લાઓ ખડા કરી દે છે, પરંતુ ‘કૂપમંડૂક’ ન્યાયથી બુદ્ધિમાન અને વિચારક વ્યક્તિઓ માટે એ સન્માર્ગ હોઈ શકતો નથી. તેઓએ તો જરા ઉંડુ ઉતરી દીર્ઘદૃષ્ટિથી લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવું ઘટે કે દરેક શાસ્ત્રોનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, અથવા તો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન કે આગમ-શબ્દ પ્રમાણથી જ નિરૂપણ હોઈ શકે છે, તેમાં કોઈ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સંસિદ્ધ થતો હોય ત્યારે કોઈ અનુમાન પ્રમાણથી ઘટતો હોય જ્યારે કોઈ પદાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ બન્ને ચરિતાર્થ થતાં ન હોય ત્યાં અતીન્દ્રિય પદાર્થો માટે શબ્દ અથવા આગમ પ્રમાણથી વસ્તુતત્વની સિદ્ધિ પણ અવશ્ય કબૂલ રાખવી જ પડે છે.

કારણકે-શબ્દ-આગમના પ્રણેતા કાણુ ? તેનો ધડીલરને માટે વિચાર કરીએ, તો ‘પુરુષવિશ્વાસે વચનવિશ્વાસઃ’ એ ન્યાયે આગમના પ્રણેતા રાગદ્વેષ મોહ રહિત એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્માઓ હોય છે અને તેઓશ્રીના વચનામૃતમાં વિરોધાભાસ કે વિસંવાદને સ્થાનજ હોઈ શકતું નથી, કારણકે ‘રાગાદ વા દ્વેષાદ વા મોહાદ વાઽનૃતં બ્રૂયાત્’ એ આપ્તોક્તિ પ્રમાણે માનવજાત ત્રણ પ્રકારે મૃત્વા બોલે છે, જ્યારે આ મહાન વિભૂતિઓએ એ ત્રણે કારણોના સમૂહ-વિધ્વંસ કર્યો હોવાથી તેમની વચનાવલીમાં અસત્યને અવકાશજ ક્યાંથી હોય ! માટે આગમ પ્રમાણ એ સર્વગ્રાહ્ય કરવુંજ પડે છે, જે તેને પ્રમાણભૂત ન માનીએ અને હવામાં ઉડાડી નાંખવામાં આવે તો ભયંકર અનર્થતા વ્યાપી જાય અને સર્વજ્ઞ પ્રણીત ધર્મ-શાસ્ત્રના અચલ સિદ્ધાન્તોમાં સર્વત્ર ધેરો અધિકાર જમી જાય, તેમજ અવ્યવસ્થાનાં વાદળો ઉતરી પડે.

આથી જે અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે કે, જેને જોવા કે જાણવા માટે ચર્મચક્ષુનું સામર્થ્ય નથી તેવા પદાર્થો તો હંમેશાં જ્ઞાનીગમ્ય હોય છે, જે માટે કહ્યું છે કે:—

સમાન વિષયા યસ્માદ્ બાહ્યવાચકસંસ્થિતિઃ ।

અતીન્દ્રિયે ચ સંસારિ-પ્રમાણં ન પ્રવર્ત્તે ॥

અસંખ્ય સમયના પરિવર્તન સાથે પ્રજાના સામાજિક ધાર્મિક વૈજ્ઞાનિક, કે વિવિધ કલા-તથા સાહિત્ય ક્ષેત્રોમાં વિપર્યોને લગતી અભિરૂચિના માર્ગોનું પણ અનેક પ્રકારે પરાવર્તન થાય છે પછી તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય હોય, પણ એ પરાવર્તનના પ્રતાપે અત્યારે શ્રદ્ધા પ્રધાનયુગનું સ્થાન તાર્કિક યુગે લીધું છે, તે જોતાં એ દિશામાં વધુ પ્રગતિ અને પ્રયત્ન દ્વારા તર્કયુક્તિઓ વડે શાસ્ત્રોક્ત કથનોના નિરૂપણનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થાય તો જડવાદી યુગમાં હડીલા અને અણુસમજીવર્ગ માટે પણ તે વસ્તુ તથા ઐતિહાસિક કે આગમ પ્રસિદ્ધ ધર્મોનાં પણ શ્રદ્ધા ગ્રાહ્ય થાય અને ત્યારે જ તેનું સત્ય મૂલ્યાંકન અંકાય, એટલા પુરતું આત્મોન્નતિ-અધ્યાત્મસ્વરૂપ અને અહિંસા પ્રધાન એવા જનધર્મના સનાતન સિદ્ધાન્તો લોકરૂચિ ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે લોકજોગ્ય કરવા આત્મપ્રેરણાત્મક અને આકર્ષણ-

ત્રમક રીતે નવીન પદ્ધતિનું અન્વેષણ કે પરિમાર્જન ચોક્કસ માગી લે છે પણ સાથે એ ઉમેરવું જોઈએ કે એ પરિમાર્જન શાસ્ત્રોક્ત આશયોને અપાધિત રાખીને હોયું જોઈએ, નહિ કે મારી મચડીને, વિકૃત કરીને કે ખંડન કરીને !

વાયરલેસ-રેડીઓ-ફોનોગ્રાફ વિગેરે યન્ત્રોનો શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ સમન્વય:-

વૈજ્ઞાનિક હેતુઓ અને સંશોધનોના કારણોની પ્રસ્તુત અર્થાની વધુ સિદ્ધિને માટે થોડોક ઉદ્દેશ્ય અસ્થાને ન ગણીએ તો મારે કહેવું જોઈએ કે વર્તમાનમાં વૈજ્ઞાનિક (સાયન્ડીશીક) પદ્ધતિથી શોધાએલ ફોનોગ્રાફ-ફોનોગ્રાફ-ટેલીફોન-ટેલીગ્રાફ, રેડીઓ, લાઉડસ્પીકર, વાયરલેસ, ટેલીવીઝન વિગેરે નવીન નવીન અનેક યાન્ત્રિક શોધખોળોથી જૈન ધર્મ-સિદ્ધાંતોમાં શબ્દ, છાયા, પ્રકાશ, પ્રભા અધિકાર વિગેરેનું પૌદ્ગલિકપણું દર્શાવ્યું છે તે પાશ્ચાત્યોએ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ' શબ્દગુણકમાકાશમ્ ' શબ્દ એ આકાશનો જ ગુણ છે, તે કદી પુદ્ગલ સ્વરૂપ નથી. આવી જોરશોરથી ઉદ્ઘોષણ કરનાર ન્યાય કિવા વૈશેષિક દર્શનો પણ ' પૂર્વોક્ત યાન્ત્રિક પ્રયોગોમાં રેડીઓ વાયરલેસ-રેશનદારા છ છ હજાર માઇલ ઉપરના દૂર પ્રદેશોમાંથી નીકળતા શબ્દોનું અહીંના યન્ત્રમાં ગ્રહણ, વક્તા વિના શબ્દોનું ઉત્પાદન, તેવીજ રીતે ફોનોગ્રાફમાં વક્તાના કે જડ-પદાર્થોમાંથી નીકળેલા શબ્દનું ગ્રહણ, વળી લાઉડસ્પીકરના પ્રયોગથી થતો શબ્દોનો પ્રતિધ્વાત, આવા કારણોને લઈને પુદ્ગલપણું સ્પષ્ટ અનુભવાતું હોઈ ' શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે ' એ માન્યતામાં શિથિલ થયાં છે અને આધુનિક નૈયાયિકાને એ વસ્તુએ ખરેખર એક અકલ્પ્ય મુંઝવણમાં મુકી દીધા છે.

આ તો યાન્ત્રિક શોધખોળનું આપણે દૃષ્ટાંત ટાંક્યું, જ્યારે રાગ-દોષ-મોહનો ક્ષય કરી જડ ચેતનના ત્રૈકાલિક ઉત્પાદ, વિનાશ કે ધ્રુવના સંપૂર્ણ ભાવોને આત્મપ્રત્યક્ષ કરનારા સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ તો યાન્ત્રિક પ્રયોગો (એક્સપેરીમેન્ટ) કર્યા સિવાય જ જીવનના અનુપમ-ત્યાગ, જાજ્વલ્યમાન તપોબલ, અને અતિ વિશુદ્ધ સંયમના મહાન પ્રતાપે ઉત્તમ થયેલા લોકા-લોકવર્તિ રૂપી-અરૂપી પદાર્થના પ્રકાશ કરનારા યથાર્થ જ્ઞાનના સામર્થ્યથી જગ જંતુઓની સમક્ષ સ્વ-પર કલ્યાણાર્થે પ્રવચનો કરતાં ઉદ્ઘોષણા પૂર્વક અનેકશઃ સત્તાતન સત્ય જાહેર કરેલ છે કે શબ્દ એ આકાશનો ગુણ નહિ પણ પુદ્ગલનો પ્રકાર છે, જે કથનને અત્યારે પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકાએ સાક્ષાત્ સિદ્ધ કરી બતાવી આપ્યું છે.

આ શોધખોળ લોકદ્રષ્ટિએ માનવ સમૂહમાં તદ્દન નવીન ભલે ગણાતી હોય પણ જૈન સિદ્ધાન્તની દ્રષ્ટિએ તો એ વસ્તુ અનાદિ સિદ્ધ છે, પણ સમયના પરિવર્તન સાથે તેનો વિલયોત્પાદ થયા જ કરે છે.

જૈન સિદ્ધાન્ત હમણેને માટે કહેતો આવ્યોછે કે-કંચન કામિનીના સર્વાશૈત્યાગી, જમત્-જંતુના ઉદ્ધારક, સત્ય અને અહિંસાના ધ્વજધારી મહાનુભાવ તીર્થંકર પરમાત્માઓના જન્માદિ પંચ કલ્યાણકના પ્રસંગે આવતાં પરમાત્માના દિવ્ય પ્રતાપે ઇન્દ્રોનું આસન કંપે એટલે તે ઇન્દ્રાદિદેવો વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી જાણીને તે દિવસોને સહુ ભેગા મલીને ઉજવવા માટે ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી

પોતાના સંદેશો પોતાની માલિકીના સ્થળોમાં સર્વત્ર પહોંચાડવા અને કલ્યાણકની જાગૃતિ કરાવવા હરિજીભેષી નામના દેવને ખોલાવી જ્યારે ત્રણવાર સુધોષા નામની ઘંટા વગડાવે છે તે સાથે જ અસંખ્ય યોજન દૂર રહેલી બાકીની એકત્રીશલાખ નવાણુ હબાર વિમાનવર્તિ ઘંટાઓ પણ દિવ્યાનુભાવથી સમકાળે જ વાગવા માંડે છે ત્યારે સમગ્ર દેવલોક શબ્દાદૃત થઈ જાય છે. તે વખતે અન્યદેવો ઘંટાઓ દ્વારા પોતાના સ્વામી ઇન્દ્રની આજ્ઞા સાંભળવાને સર્વ કાર્ય તજી સંજીવ થઈ જાય છે, બાદ ઘંટાઓના શુભદં અવાજને સંપૂર્ણ શાન્ત થતાંની સાથે સૌધર્મ વિમાનમાં રહેલો હરિજીભેષી શકાસાને સાંભળાવતો થકો જણાવે છે કે ' પરમહિતકારી જિનેશ્વર-દેવનું કલ્યાણક હોવાથી ઇન્દ્રમહારાજન મર્ત્યલોકે જાય છે તમારે જવું હોય તો આવજો ' આ શબ્દો અસંખ્ય યોજન દૂર દૂર રહેલા વિમાનોના દેવો સાંભળી શકે છે.

અહીંયા સૌધર્મ વિમાનમાં રહેલી સુધોષાઘંટાના વિપૂલ રણકારનું કરોડો અળખે નહિ પણ અસંખ્ય યોજન દૂર રહેલી સૌધર્મેન્દ્ર તામેના વિમાનોની લાખા ઘંટાઓમાં અથડાવવું, પુનઃ હરિજીભેષી દેવના મુખમાંથી નીકળેલા શકાસાના શબ્દોનું તાર કે થાંભલા વિના સર્વત્ર પહોંચી જવું ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોક્ત વૃતાંતનું શ્રવણ કરનારાઓમાંથી કેટલીક અનભિજ્ઞ અને વિચારશીલ વ્યક્તિઓને મહદશ્ચર્ય ઉપજતું, પરંતુ ' કારણાત્ કાર્યાનુશ્ચેન ' એ ન્યાયથી તેમનું-પરમાત્માઓનું કથન કદી અસત્ય હોતું જ નથી, તે તો યથાર્થ નિઃશંક અને સત્ય જ ખોલનારા હોય છે. એ જ વસ્તુ ઉપરથી શોધાયેલ વાયરલેસ રેડીઓના શોધખાળે અણુમોલ દ્રષ્ટાંત પુરૂષાડી જિનેશ્વરના વચનોનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આપણા મિથ્યા આશ્ચર્યને ફાગવી દીધું છે.

અરે ! જિનેશ્વરનું શાસન તો જડ કે ચેતનમાંથી પ્રગટેલા પ્રત્યેક શબ્દોની ગતિ એકજ સમયમાં [નિમેષ માત્ર માંતો અસંખ્ય સમય થઈ જાય ત્યારે સમયનું માન જ્ઞાની સિવાય કોણ કળી શકે ! જેની પાસે સેકન્ડ તો ઘણી મોટી થઈ પડે છે.] ચૌદરાજ લોકના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી પહોંચી જવાનું જણાવે છે તો પછી સેકન્ડો ગાઉમાં વાયર-લેસ વિગેરેનું શ્રવણ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે !

વળી વૈશેષિક દર્શનના “ ક્ષિત્યસેતેજોમરુદ્ધયોમ-કાલવિગ્વેદ્દિનો મનઃ ” એ

સિદ્ધાન્તની રૂએ પાણી તેમજ વાયુ પૃથ્વ્ પૃથ્વ્ સ્વતંત્ર જાતિના પરમાણુથી બનેલા જલ-વાયુનું દ્રવ્યો હોવાનું પ્રતિપાદન થાય છે, પરંતુ તેમની એ માન્યતાને ફટકો માર-એકીકરણ-પૃથ્- નારી સાયન્ટીફીક પદ્ધતિએ સિદ્ધ કર્યું છે કે બે ભાગ હાઇડ્રોજન તેમજ એક દ્રણુ;- ભાગ ઓક્સીજન [H_2+O વોટર] નું મિશ્રણ થતાં તુરત (વાયુનું પણ) પાણી થઈ જાય છે, પાણીરૂપે પરિણમેલાં એ અણુઓ મુનઃ પ્રયો-ગથી અલગ અલગ પણ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે બનેલું એકીકરણ અને પૃથ્વ્કરણ થતું જોવામાં આવવાથી મજદૂર દર્શનનો સિદ્ધાન્ત અધુક્તા ઠરે છે, જે દ્રવ્ય સ્વતોલિત છે, તેનું દ્રવ્યાન્તર રૂપે ત્રણકાળમાં પરિવર્તન થતું નથી, જ્યારે જે વસ્તુનું એકીકરણ કે પૃથ્વ્કરણ અસકય મનાતું હતું ત્યારે સામપ્રતયુગમાં વધતા જતા વિજ્ઞાને એ બીનાને શક્ય બનાવી, અન્ય મતાવલંબીઓને ગ્રાંખા પાડી, સર્વજ્ઞોએ વસ્તુના યથાર્થભાવને પૃથ્વ્ પૃથ્વ્ સ્વરૂપે ન

પ્રકૃતિમાં બાંધાથી દેખાતા તેમજ અનુભવાતા જલ તેમજ વાતુના શરીરનો પુરુષના દ્રવ્ય તરીકે અને તેમાં પણ આદ્યાર્થ નામની જાતિ વિશેષમાં સમાવેશ હોવાનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

એજ પ્રમાણે આલુ સદીમાં ખૂબજ વૃદ્ધિગત થયેલી ફોટોમાફિક પદ્ધતિ માટે 'તો ઓ પ્રજાપના સૂચના સમર્થ ટીકાકાર ઓ મહાચંદ્રિવદન'ને પ્રત્યેક તમાવિધ ફોટોમાફિક અને બાહર મૂર્ત્યમાંથી 'પુવારામાંથી વહેતા પાણીની માફક' કેવી કેવી રીતે જાપાના પુરુષોનો પ્રવાહ નીકળે છે, અને તે પુરુષોને બાસ્તવર તેમજ અભાસ્તવ દ્રવ્યમાં [દર્પણાદિકવત] કેવું પ્રતિબિંબ પડવા સાથે કેવા કેવા પ્રકારથી મહાશુ થાય છે તે સંબંધી ધણેજ શાયક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ ઉપરથી વિદ્યમાન જૈન સિદ્ધાન્તોમાં વસ્તુધર્મનું પ્રતિપાદન કે તે તે વિષયની સ્પષ્ટતાઓ તે કંઈ એમને એમ જાણવી દીધેલી નથી, પરંતુ તેનું સચોટ અને હૃદયગમ જ્ઞાન થવા માટે શાસ્ત્રસ્થ સૂક્ષ્મ, ગહન અને કાર્ત્તવ્ય ભાવવાળી પ્રતિપક્ષિતઓ ઉપર ખૂબજ ઝીણવટપૂર્વક વિચાર કરવાની છુદ્ધિને સરાણે ચઢાવવાની તક સાધવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

જે જ્ઞાની મહર્ષિઓએ સ્વાત્મજ્ઞાનના બે આત્મ-પ્રત્યક્ષ વસ્તુના ભાવોને યથાર્થપણે કહ્યા, જે પ્રભુના સિદ્ધાન્તોમાં ઠેર ઠેર પૌદ્ગલિક કે અપૌદ્ગલિક પદાર્થોનું સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન થયું છતાં તેનો સમન્વય કરી તે તે વસ્તુની શોધ માટેનાં કારણો, તેમજ તેના નિર્ણયો જે થઈ શકતા નથી, તે માટે નિષ્પક્ષ-પાત્રપણે મારે અવશ્ય સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે, તે તે સિદ્ધાન્તોનું વાચન મનન અને સંપૂર્ણ નિદિષ્ટાસનના કર્તવ્ય વિષે આપણું પરાક્રમપણું અને ખૂબ ઉંડા ઝીણવટભર્યા પરિશીલનનો અભાવ છતાં શરમભરી ક્ષતિઓ એજ કમનસીબ કારણ છે. અપારે તો વિદ્યાર્થી આલમનું ઉપરચોડું વાંચન, અનેક વિષયોનું અધુરી અને છીછરી દ્રષ્ટિએ અવલોકન, એક વિષયમાં તેવાર થવા વિના જે તે વિષયોમાં માથું મારવાની આપણી ખોટી કુટંગે અને વિના શ્રમે વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી લેવાના અનિચ્છનીય વેગે તો તેમાં આરજ વધારે કર્યો છે.

જેટલું જેટલું નવીન નવીન સાહિત્ય વધુ ને વધુ બહાર પડતું જાય છે, વળી સરલ ભાષામાં સરલાર્થ સ્વરૂપમાં પણ મુકાતુ જાય છે તેમ તેમ અંતરથી વિચારપૂર્વક તપાસીએ તો પ્રત્યેક માનવને લાગ્યા વિના નહીંજ રહે કે આજના વિદ્યાભિલાષીઓનું ચિતન પૂર્વકનું જ્ઞાન સેવન, ઉત્કટવિદ્વાન થવાની પ્રથમશોજ પ્રાપ્ત થવી જોઈતી શક્તિઓ વિગેરે દિનપ્રતિદિન વેગળું ને-વેગળું ખસતું જાય છે. જેથી શાસન તથા સમાજના કમલાગ્યે અતિ જરૂરી-માતના યુગમાં પણ સમર્થ વ્યુત્પન્ન વિદ્વાનોની મોટામાં મોટી ખોટ દુઃખદ રીતે અનુભવાય છે, જે યુગમાં ક્ષિપ્ત પુસ્તકની જે ચાર કે પચીસ નકલો પણ લાગ્યેજ એક રથને મલી શકતી, જે યુગમાં ભણવાના સાધનોની પણ અપૂર્ણતા હતી; છતાં તેવાજ યુગમાં યથેક્ષા આપણા મહાન પ્રભાવક દુર્ધર્ષ વિદ્વાનોને નિહાળો, તેમના પ્રતિભાશાલી પાંક્તિ તરફ દ્રષ્ટિમાત કરો, અને હવે તેમનું તેજસ્વી અનુકરણીય અને વિશુદ્ધ વ્યક્તિત્વ તપાસો । છે આજે એકપણ

જો વિદ્યાને કે મૂર્ખતાને કારણે મૂર્ખતાની સ્થિતિ કરાવી આવે ! કે જેમ સ્વપ્ન સાત્ત્વ પારખત વાલી
કે ભણતની સાથેજ વિદ્યાનોની થામે દઢાર બીલી સડે !

જેને જેનેતર વિદ્યાનોના સમૂહમાં અદિતીય વિદ્યાન તરીકે વિખ્યાત થયેલા મુદ્દેનોના
સાક્ષાત્ત અવતાર સમા શ્રીમદ્ બુદ્ધિવિજયજી ઉપાધ્યાય પછીથી અત્યાર સુધીમાં એવા
કોઈ અભિલાસપત્ર, સર્વ સાત્ત્વવ્યુત્પન્ન પુસ્તક મળેલા સાંભળ્યો કે, એ સમાજનું શૂન્ય બાનિ ?

એ કે કુ ' મુદ્દલુકલા તાજા અયોગ્ય છે કે સરસાર્થ સાહિત્ય અનર્થ કર્તા છે, એમ
કહેવા નથી માનતો. અને એમાં અમેએ વળી, સફુના જેવા સડ પૂરેલો જ છે, એટલે
અમે પણ કંઈ તેથી નિર્લપ છીએ એમ પણ કહેવા માનતા નથી, તેમ અત્યારે મહાન
વિદ્યાનોના અદતર અભાવ છે એમ કહેવાનો પણ મારો ભેદ માત્ર હોઈશ નથી, પણ સાથે
બીજા પક્ષપાતે સફુને એટલું તો કબૂલવું જ પડશે કે સર્વ સાત્ત્વવ્યુત્પન્ન, પ્રખર વિદ્યાન,
જેનેતર દર્શતોનો પણ સારો જાણકાર, ન્યાય-સાહિત્ય કે બાકીના વિષયનો પારખત,
ભલભલાઓને સાત્ત્વમાં પ્રારત કરનાર, સમાજ ઉપર પોતાની દિવ્યપ્રભા ફેંકનાર; એવો
દુર્ધર વ્યક્તિત્વ ધારી પુરુષ વારતવિક રીતે જોઈએ તો પ્રાયઃ નથી હીસતો; તેનાં અનેક કારણો
નરીઆંખે આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ તે બધાને અહિં જતા કરી મુખ્ય કારણ તો એ
બન્યું છે કે ' યુરપાસેથી સાંભળી કપડસ્થ કે ધારી નહિ રાખીએ અથવા ટાંચી નહીં લઇએ
તો ફરીથી એ વસ્તુ જાણવી મુશ્કેલ થશે ' એ જે ભય હતો તે આજે મુદ્દલુકલાના વિકાસ
સાથે વિનાશ થયો, તમામ જાતના સાહિત્યો પુસ્તક રૂપે બહાર પડવા લાગ્યા, જેથી એ ભય
રહ્યો નહિ અને વિદ્યાર્થીને કપડસ્થ કે ચીવટ પૂર્વક જાણવાની ખત ચાલી મઈ, પરિણામે
તે એવું સમજવા લાગ્યા કે જરૂર પડશે તો પુસ્તક પાસે જ છે ને, જોઈલેશું, ખરેખર આ
ભાવનાએ વિદ્યાની ભાવના ઉપર વજ્રપાત કર્યો છે, વિદ્યાર્થીનું ખમીર હરાઈ ગયું છે,
બુદ્ધિનો હાસ થતો આવ્યો છે અને અભ્યાસીઓનાં વિદ્યાન થવાની મનોભાવનાનાં બલવાન
અને તેજસ્વકોને પણ મન્દવેગી બનાવ્યા છે.

દુકમાં કહું તો જેટલું સાહિત્ય બહાર પડવા માંડ્યું છે, તેમ તેમ આર્થિક ભંડારની
જમાવટમાંથી પણ તેટલું જ શાન બહાર નીકળી જવા માંડ્યું છે, પણ આ યુગમાં એ
સત્યકથન પણ અરપચરૂદન જેવું નીવડશે.

તથાપિ હજુએ એ ચોક્કસ છે કે વિદ્યાર્થી વ્યુત્પન્ન થવાને સાહતો હોય તો તેને
વિવિધપ્રકારના મુદ્દલુ સાહિત્યના મોહપાશમાં અને તેની લુબ્ધતામાં યુગપત્ત ન સ્પર્શતાં એક
એક વિષયના મૌલિક સિદ્ધાન્તોનો સંપૂર્ણ પરામર્શ કરી, વ્યુત્પન્નપણું મેલબાબાદ અન્ય
વિષયોને કમશઃકહણ કરતો જાય તો હજુ પણ તે વ્યુત્પન્ન અને દુર્ધર વિદ્યાન થવાને
સર્જાયેલો છે, એમ અનુભવીઓનું હાર્દિક મન્તાવ્ય છે.

પ્રકારીસિદ્ધિ માટે અનુકૂલ સંજોગોનો અભાવ:-

અનન્તશાની મહર્ષિઓના સિદ્ધાન્તો ત્રિકાલબાધિત હોવા છતાં તે સિદ્ધાન્તોને જાણવાની,
કે જાણ્યાઓ માટે પરામર્શ કરવાની બેદરકારી તેમજ ગવેશણ કરનાર જિજ્ઞાસુઓ હોય

તેના તેમજે માટે જ્યેષ્ઠ સ્થાનનો કે ઉત્તેજનની ખામી, પ્રતિપક્ષીય, સ્વયંદ દલીલો અને વસ્તુની સિદ્ધિમાં સહાયક થઈ સહે તેવા પ્રેક્ષકોની ક્ષતિ, અને 'પણી છપાવું' જેવી પ્રાચીન વિગેરે અનેક કંટાળાભર્યા માર્ગોથી જ્ઞાનસિદ્ધ પ્રયોગો પણ સમજ કે સમજાવી શકાતા નથી તો પછી પ્રયોગ સિદ્ધ તો ક્યાંથી જ દર્શાવી શકાય.

આર્ય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં જૈન પ્રજ્ઞનો ફાળો:-

જ્યારે જ્યારે આર્યસંસ્કૃતિ વિનાશને આરે પહોંચી જતી ત્યારે ત્યારે તેના સર્વતોમુખી પુનરુત્થાન માટે જૈન પ્રજ્ઞએ ભારતીય આર્ય મહાસંસ્કૃતિના પ્રયેક અંગમાં વિદ્યુત વેગે પ્રાણસંચાર કર્યો છે, તે પાછળ અને જગતની પ્રગતિમાન સંસ્કૃતિ અને શિસ્તતામાં પણ પોતાનાં જીવન, શક્તિ અને હુદ્દિમતાનો સમર્થ અને સર્વદિગ્ગામિ ફાળો અર્પ્યો છે એમ ઇતિહાસ ખતાવી આપે છે, એ જૈન સંસ્કૃતિના પ્રયત્ન પ્રતાપે દરેક સાહિત્યરસિમ અભિવૃદ્ધિના પુનઃ ચમકારા બબડી પડ્યા છે.

જૈન સમાજ માટેની સાચીનીય બીના:-

જ્યારે આજે કાન્તિનો યુગ પસાર થઈ રહ્યો છે, જે કે આજની કહેવાતિ કાન્તિના વહેણ, તો સામાજિક કે ધાર્મિક સત્તાના વિશુદ્ધ સિદ્ધાન્તોને વિનાશને આરે ધસડી રહ્યા છે, એણે તો સંસ્કૃતિના પાયા પણ હચમચાવી નાખ્યા છે પણ જે સાચી અને શુભનિશાની કાન્તિ જે જે ક્ષેત્રમાં થઈ રહી છે અને દિનપ્રતિદિન આશ્ચર્યકારી અને અજાણ્ય ઘટનાઓ ખની રહી છે, અને વિજ્ઞાનનો જમાનો જે અનિલ વેગે ઝડપી પ્રગતિ કરી રહ્યો છે, રોજ રોજ અવનવા તહેવારે પ્રયોગસર્જન, નવીન નવીન શક્તિઓનું આવિષ્કરણ, પાશ્ચાત્ય ભૂમિમાંથી વિશેષે કરીને અવલુ ગોચર થતું જાય છે; ત્યારે ખંદની વાત છે કે જૈન સમાજ હજી જાગૃત થઈ શક્યો નથી. જેમના સૈદ્ધાન્તિક તત્ત્વો સનાતન સત્યથી ભરપૂર છે, સ્વયંજ સિદ્ધ પૈશ્વાનિક રસાયણોના નિર્દેશો અંતર્ગત સંખ્યાગ્રન્થ વેરાયેલા પડ્યા છે, 'ધર બેઠા મગા' જેવા સહયોગો છતાં તે સિદ્ધાન્તો પાછળ ખૂબજ મનનપૂર્વક, ઝીણવટ ભર્યો પરામર્શ કરે તેવા, રાત્રિદિવસનો જાતીય ભોગ આપી પદાર્થાન્વેષણ કરે તેવા બ્રહ્મોશ પૈશ્વાનિકાને સંપ્રહી શક્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ એના ઉત્પાદન માટેની દિશાજ ન્યાં જન્ય છે ત્યાં પગલું તો પાડયું જ ક્યાંથી હોય ! આ બીના શક્તિસંપન્ન સમાજ માટે કંઈ ઓછી સાચીનીય નથી.

જૈન ધર્મ અને જૈન પ્રજ્ઞનો પ્રભાવ:-

જૈનદર્શન અનેકાંતવાદી અને અહિંસા પ્રધાન છે, એ બન્ને તેના મૌલિક આધારભૂત સુદૃઢ સ્થબો છે, અને અનેકાંતવાદના અસ્પષ્ટિત પ્રતાપે દુનિયાભરના ધર્મો કે સંપ્રદાયોની ભિન્ન ભિન્ન મહત્વતાઓ સાથે અહિંસામકપણે એકચ સાધવાનો અને હસ્તમીલનનો પણ પ્રયત્ન તેણે સેવ્યો છે.

જ્યારે સ્વદેશીય સંસ્કૃતિના અભિવ્યક્તિ ની ઉદ્ધાર લાવનાના પ્રત્યે નિયત સાથે મેણે સંદાને માટે આગ્રહીય તરીકે સંપર્ક બેઠો છે.

જેના પરિણામે જૈનદર્શને પોતાનો પ્રભુ પ્રભાવ દરેક ધર્મ અને તેના સિદ્ધાન્તો ઉપર મોઝો છે અને પોતાના અસ્તિત્વને કપરા યુગમાં મણુ વધુ દીર્ઘજીવી થવા માટેનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે એ આપણે ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં વસતી વાંતી વાંતી જૈન પ્રજાનું 'મહા-ન્યાય' શબ્દ તરીકેનું વર્ચસ્વ અને સારાએ ગ્રામ્યવતનીઓ ઉપર પડતો બેઠમાં બેઠ પ્રભાવ બેઠાં હજુ તેઓનું મહત્વ અને સામર્થ્ય કંઈ બોધક જળવાઈ નથી રહ્યું, શહેરોમાં મણુ દરેક દેકાણે જૈન પ્રજાનું નર તેના બોદાઓ હજુ સુંદર રીતે ઉચ્ચ કક્ષાએ સચવાઈ રહ્યા છે એ બેઠાં સમાજ વિજ્ઞાનની દિશામાં પદસચાર કરે તો ઇતર સમાજનો સાથ મણુ ધારે તો અહુસુંદર મેળવી શકે.

ભુગડાને કાર-પાલવ કેટલા હોય ? છતાં તેનું સૌંદર્ય અને પ્રભાવ જોવા વચ્ચે ઉપર પડે છે, તેમ જૈનોની સંખ્યા બલે થોડી હોય મણુ તે દરેક રીતે સામર્થ્ય, શક્તિ અને સાધન ધરાવનારી એક શરવીર અને બહાદુર તથા અદ્વિતીય દાનેશ્વરી પ્રજા છે એ જોતાં દાનેશ્વરી જૈનો ધારે તો સુંદર યોજના કરી શકે. અને એ કર્તવ્ય ધર્મના હિરસ્તાઓના અને ખરું જોઈએ તો સમાજના અગ્રેસરોના શિરે અવલંબે છે.

જૈન સમાજનું નૂતન કર્તવ્ય:-

વળી અહીંયા બીજી યોજનાનું સૂચન કરવું મણુ નથી બૂલી જવાતું કે આજે પ્રાચીન-ઐતિહાસિક કે શાસ્ત્રીય સંશોધન કરનારાઓની જૈન સમાજના દુર્ભાગ્યે મોટામાં મોટી ઉણપ છે, આપણા શાસ્ત્રીય કે ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સ્વતઃસિદ્ધ બીના છે કે જૈનધર્મ એક વખતે ભારતધર્મ બની રહ્યો હતો, ભારતના દરેક ખુણે તેનો વિજય ડાઠો ગાજતો હતો, સર્વ વિભાગમાં તે ફાલ્ગુ પુલ્કે હતો; એ દૂર દૂરનાં ભૂમિપ્રદેશમાંથી નીકળતા અવશેષોથી, તેમજ ઇતિહાસવેત્તાઓના કથનથી મણુ સ્પષ્ટ થાય છે, છતાં હજુ મણુ ઘણાં દેશોમાં પ્રાચીન અવશેષો વિગેરેનું સંશોધનક્ષેત્ર અણખેડયું પડયું છે, જ્યાં થઈ રહ્યું છે તે કેટલીકવાર જૈન સમાજના અવશેષો માટે અન્યાય અને પક્ષપાત થાય છે, આવી વિષમ પરિસ્થિતિને સતોષજન્ય ઉકેલ લાવવા માટે એક પુરાતત્ત્વ સંશોધન ખાતું ખોલાય, અને સારા સ્કોલરો રાખી નવા અભ્યાસીઓને તૈયાર કરાવાય અને ત્યારબાદ હિંદની આરે દિશામાં પ્રાંતવાર એક એક વિભાગ મોકલવામાં આવે તો ઘણીઘણી અદ્વર્ય અને અગણી વસ્તુઓ અને સ્થળો ઉપર ક્રમશઃ ખૂળજ પ્રકાશ પડે, શ્રીમન્ત કોમ ધગશ રાખે તો વૈજ્ઞાનિક કે ઐતિહાસિક આ બલે સંસ્થાઓનો જન્મ આપી શકે તેમ છે.

જ્યારે પાશ્ચાત્ય તેમજ ભારતીય જૈનેતર વિદ્વાનોનો પૌર્વતનીય સંશોધનમાં મધ્યાહ્નકાળ થવા આવ્યો છે ત્યારે જૈન પ્રજામાં સંશોધનનું સવાર મણુ પડ્યું નથી, બેશક સદ્ભાગ્યે કંઈક પરાંદ પહેલાંના પ્રકાશ ખીલ્યો છે, એમ કહેવામાં કરીયે અત્યુક્તિ નથી.

તથાપિ એ માટેની જવાબદારી શક્તિ, સામર્થ્ય અને સાધન સંપત્તિ આગેવાન જૈનો, અને

જૈન મતજી સંધના વિદ્વાન ગણ્યાતા સૂત્રધાર સમા મહારથીઓ સિવાય કેને શિરે હોઈ શકે ? જે ઇતિહાસ પડ્યો છે, એનું પણ નિરીક્ષણ અવલોકન કે આસ્વાદન લેવા માટે સમય સમજાવ્યું કે સાધન નથી; આવા અવાજો કહ્યું અથડાય એ ખીના જૈન સમાજ માટે દુઃખદ અને ધણીજ શરમાવનારી ગણાય.

સમાજમાં લગભગ અસ્ત પામેલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિને પાછી સ્ત્રોત નહિ કરવામાં આવે અથવા જે કંઈ થવા માંડી છે તેને ઉત્તેજન કરવાના પ્રયાસો પ્રગતિપ્રધાન યુગમાં પણ નહોં થશે તો સમાજની ઐતિહાસિક કે ભૌગોલિક વિષય ઉપરની અમદા વધુ ધર કરી બેસશે, અને એમ થશે તો સમાજ અને સાહિત્ય પ્રગતિમય પંક્તિથી અલગ રહેશે; તે ન થાય માટે આપણાજ હાથે મૌલિક સિદ્ધાન્તોનું સંરક્ષણ કરવા સાથે બને વિષયોની ઉન્નતિ કરીએ તો અન્યજગતને આશ્ચર્ય ઉપજાવવી શકાશે અને સમાજે એ દિશામાં નવું પાતું ઉમેરું ગણાશે, તોજ જૈન સાહિત્ય ઉન્નતિના શિખરે પહોંચેલું જોઈ શકાશે.

‘ જે જરી પૂરાણી ધરેડ છોડીને કોઈ નવીન ચમત્કાર દાખવનારી યોજનાઓ ગતિમાન થાય તો ચોક્કસ જાણવું ધટે કે નંદનવન સમા સાહિત્ય જગતમાં રહેલી જૈન સાહિત્ય કમલોત્પત્તિ અનન્ય સૌરભ અને સૌંદર્યતાલરી અસંખ્ય પાંખડીઓ પોતાની સઘળીએ છટા સાથે એકાએક ખીલી જાય. ’

‘ હવે આપણે જૈન ભૂગોળ-ખગોળના મૂલ વિષય ઉપર આવીએ.

પાશ્ચાત્ય અને શાસ્ત્રીય માન્યતા સાથે વિસંવાદ:-

આધુનિક યુગમાં જૈન ભૂગોળ તેમજ ખગોળ સાથે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની ભૂગોળ-ખગોળનો ધણો વિસંવાદ જોવાય છે; પણ તેનાં એ કારણો ઉઘાડાં છે. ધાર્મિક જૈન ભૂગોળ કે ખગોળના વિષયો યાન્ત્રિક સિદ્ધિદ્વારા કે કાલ્પનિક અનુમાનો ઉપર નથી ધરાયા, તેમજ તે નિયમો અચોક્કસ પણ નથી થયા. જ્યારે આજની શોધખોળ તો યાન્ત્રિક સાધનો દ્વારા, તેમજ અનુમાનદ્વારા થાય છે તેમાં પણ ચોક્કસ નિયમ નથી તેમ યન્ત્રો પણ છેલ્લામાં છેલ્લી કોટિના છે તેમ તેઓ પણ માનતા નથી. જેમ જેમ યન્ત્ર વિજ્ઞાનમાં વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ વિશેષે જોવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર થાય છે એમ તેઓ સ્વમુખે કબૂલે છે, આવી પરિસ્થિતિમાં પૂર્વ પૂર્વની શોધો અસત્ય અને ખોટી ફરતી જાય અને નવી નવી શોધો પાછું સ્થાન જમાવતી જાય, આવી પુનરાવર્તન પામતી વિજ્ઞાનની સ્થિતિમાં શાસ્ત્રીય ભૂગોળ કે ખગોળના વિષયનો સમન્વય ક્યાંથી થાય ?

જેમ જૈન સિદ્ધાન્તોમાં ભૂગોળના શાશ્વત પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે ખગોળ માટે પણ કરવામાં આવ્યું છે; જેથી અશાશ્વતા પર્વતો નદીઓ કે દેશ વિસ્તારો સાથે ક્યાંથી મુકાબલો થઈજ શકે ! અશાશ્વતા પદાર્થો માટે સર્વજ્ઞ સિદ્ધાન્ત નિયમ બાંધે નહિ, અને બાંધે તો એ પદાર્થો પુનરાવર્તન સ્વભાવવાળા, કેટલાક તો તદ્દન નવીનોત્પાદન સ્થિતિવાળા હોવાથી તેઓના અટલ સિદ્ધાન્તમાં, તેઓના જ્ઞાનમાં પરંપરાએ કુદારાધાત થવાનો પ્રસંગ

ઉપસ્થિત સાથ, અને જગત્સો વિચાર, શક્તિ મામ અને તેથીજ શ્રી ભગવતીજ સૂત્રમાં હવેના પ્રશ્નો હોવા કતાં આવા અસાધ્યતા પ્રશ્નોને લગતું સ્થાન ન મળી શક્યું હોય તો ઉપરોક્ત હેતુ જોતાં અસંભવિત નથી.

વર્તમાનમાં ભૂગોળ-ખગોળને અંગે શાસ્ત્રીય અને આધુનિક માન્યતામાં ખાસ મહત્વના ફેરફારો થું છે તે નીચે પ્રમાણે.

શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ.

—પૃથ્વીનો આકાર પુડલો અથવા થાળી સરખો ગોળ છે.

—પૃથ્વી સ્થિર છે. ચન્દ્ર-સૂર્યોદિ જ્યોતિષ ચક્ર ફરે છે.

—પૃથ્વી મોટી છે, અસંખ્ય યોજન પ્રમાણુ છે.

—અને ચન્દ્ર-સૂર્ય તો ઘણાજ નાના છે.

—અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર પ્રમાણુ પૃથ્વી છે,

—ચન્દ્ર સૂર્ય-તારાદિ પૃથ્વીથી લાખો માઇલ દૂર છે.

—ચન્દ્ર-સૂર્ય, મહો નક્ષત્રો, અને તારા સ્ફટિક વિમાન સ્વરૂપ છે. અને તેમાં દેવો રહે છે. વિગેરે.

આધુનિક માન્યતાઓ.

પૃથ્વીનો આકાર ઈંડો અથવા નારંગી જેવો ગોળ છે.

—ચન્દ્ર-સૂર્ય સ્થિર છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર તેમજ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને ચન્દ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે.

—સૂર્ય ઘણો મોટો છે. પૃથ્વી તેની અપેક્ષાએ ઘણીજ નાની અને મર્યાદિત પ્રમાણુવાળી છે.

—ભુધ-શુક્ર વિગેરે અન્ય મહોની માફક પૃથ્વી એ પણ [ઉપ] ગ્રહ છે.

—એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા ઓસ્ટ્રેલિઆ વિગેરે પંચખંડ પ્રમાણુ પૃથ્વી છે.

—ચન્દ્ર-સૂર્ય પૃથ્વીથી કરોડો માઇલ દૂર છે.

—ચન્દ્ર-સૂર્ય-મહોદિ પૃથ્વીના પડસ્વરૂપ છે તે ઉપર પર્વતો સરોવરો ખડકો નદીઓ માણસો નહેરો ટેકરા વિગેરે ધણું ધણું છે.

આ અને આવી ખીજ આધુનિક અનેક માન્યતાઓ જન્મ ધરાવે છે. એમાં તેઓની પરિવર્તનશીલ ભૂગોળ માટે તો આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલ' શ્રી ક્ષેત્રસમાસ. ' નામના જૈન મન્થનો યુક્તિપૂર્વક લખાએલ ઉપોદ્ધાત ખાસ જોવા; જેથી સત્યાસત્યનો સચોટ ખ્યાલ આવશે.

જ્યારે ખગોળ માટે તો ઘણાજ વિસંવાદ છે એ લખવા ખેસીએ તો એક અલાયદો મન્થ જ થવા જાય, તેટલું સ્થાન અહીં ન હોવાથી પ્રસંગે તે ચર્ચા મુલતવી રાખી મૂલ વિષય ઉપર આવીએ.

‘ જિ જયે ’ ધાતુ ઉપરથી ઉત્પાદિ ‘ રૂક્ષિક્ષ્જિદ્વીકુષ્યવિચ્ચોનક્ ’ સૂત્રથી નક્ પ્રત્યય લાગતાં અથવા સિદ્ધ હેમ વ્યાકરણના ઉત્પાદિ ‘ જિજ્ઞૃક્ષીદ્વીકુષ્યમિચ્ચઃ કિત્ ’

૧ અત્યારે ઘણા પાશ્ચાત્ય વૈદ્વાનો પૃથ્વી ગોળ હોવાની માન્યતા ખોટી છે એમ સપ્રમાણુ નહેરે ફરે છે. અને શાસ્ત્રીય માન્યતામાં ટળતા જાય છે. તે જાણીને ખુશી થવા જોઈ છે.

સત્ત્વથી 'જિ અમિમયે' ધાતુને કિત્ ના પ્રત્યય લાગતાં 'જિન' શબ્દની નિષ્પત્તિ થાય છે, તેની સામાન્ય વ્યુત્પત્તિ 'જયતિ સ્વાત્મતપોચલેન રાગદ્વેષમોહાદીન્નુર્ધ્વરશ્ચૂન્ન પરામવતિ અમિમયતીતિ જિનઃ' અર્થાત્ જેઓ રાગ-દ્વેષ અને મોહરૂપી દુર્ધ્વર શત્રુઓને પોતાના [અમોઘ અને અગ્નેઃ] આત્મ તપોબલ વડે કરીને પરાબલ પમાડે છે, તેઓ જિન કહેવાય છે.

એવા જિનેશ્વરો અલૌકિક અનંત શક્તિ અને સામર્થ્યના ધણી હોય છે. ત્યારે તેઓ સંપૂર્ણ જગત્માં વર્તતા સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ પદાર્થોના ત્રણે કાલના ભાવોને આત્મ પ્રત્યક્ષ જોવાનું પરમ સામર્થ્ય ધરાવતા હોય છે, અસત્યના મૌલિક કારણભૂત રાગ-દ્વેષનો નિર્મૂલ ક્ષય કર્યો હોવાથી વસ્તુ ધર્મની વ્યાખ્યામાં મૃષા ભાષણ કરવાનું પ્રયોજન હોતુંજ નથી અને મોહ એટલે કે અજ્ઞાન અધિકારનો વિષ્વંસ કર્યો હોવાથી કોઇ પણ પદાર્થનું કોઇ પણ પ્રકારનું સ્વરૂપ જાણવા માટે મુંઝાવાપણું રહેતું નથી, જે ખીના અગાઉ જોઈ આવ્યા છીએ.

આવા અનેક સખળ હેતુઓને લઈ સર્વ પદાર્થ પરિબ્રહ્મના પરમત્યાગી સર્વ વસ્તુના જાણકાર સર્વશ્ર ભગવતો વસ્તુનું સ્થાઈ સ્વરૂપે પ્રતિપાદન કરનારા હોય છે તેથી તેઓ 'સર્વશ્ર' કહેવાય છે.

એ સર્વશ્રપણું રાગ દ્વેષ મોહજન્ય કર્મોના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને રાગનો ક્ષય કર્યો હોવાથી તેઓને નથી ખપતો સ્ત્રિયાદિકનો મોહ, કે નથી હોતી પાપોત્પાદક અને અનિષ્ટ તત્ત્વ ધોષક કોઈ પણ જાતની લીલાઓ; તેમજ દ્વેષ કર્મને દેશવટો આપ્યો હોવાથી નથી તો કોઈને દુઃખ આપવાનું કે નથી મારન-કુદન, તાડન, તર્જન કરવાનું, અમુકને સુખ આપવું કે અમુકને દુઃખ આપવું એવી કશુંએ નથી હોતું; તેઓ જગત્ના પ્રત્યેક પ્રાણી ઉપર સમદષ્ટિ અને સમષ્ટીની ભાવનાવાળા હોય છે, ફક્ત તેઓનું કાર્ય જગત્ના ઉદ્ધાર માટે પોતાના પ્રવચનો દ્વારા સંસાર સાગરમાંથી ઉત્તીર્ણ થવાના માર્ગો પ્રાણી સમક્ષ બતાવવાનું.

એવા કણ્ણા રસનાં ભંડાર પરમાત્માઓનું દર્શન-વંદન-કે પૂજન તેમના અલૌકિક ગુણોને આપણામાં આવિર્ભાવ કરવા માટે જગત્પર સાધનરૂપ છે અને તે પરમાલંબન સેવિ આત્મા ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર ગુણની ભૂમિકાએ આરોહણ કરતાં અનુપમ આત્મદશામાં રમતો સ્વકલ્યાણ સાધી જાય છે.

આવા કલ્યાણકારી જિન પરમાત્માની આજ્ઞાને અલર્નિશ ઉક્ષવનારા જે અનુયાયિઓ તે જાતિએ કોઇ પણ હોય તોપણ તે 'જૈન' શબ્દથી સંબોધી શકાય છે.

એ જિનેશ્વર દેવોએ પ્રતિપાદન કરેલું દર્શન તે 'જૈનદર્શન' કહેવાય છે. શરદ્નકુટુના ચન્દ્ર જેવું નિર્મળ, પરમપવિત્ર, પૂર્વાપર અવિસંવાદી, સ્યાદ્વાદમય, એવું જૈન દર્શન-સાહિત્ય, સંક્ષેપમાં કહીએ તો ૧ દ્રવ્યાનુયોગ ૨ ગણિતાનુયોગ, ૩ ચરણકરણાનુયોગ ૪ ધર્મકથાનુયોગ એ પ્રમાણે ચાર વિભાગમાં વિભક્ત થયેલું છે.

“ જાવંતિ અજ્જવહરા અપુહુત્તં કાલિયાણુઓયસ્સ; ”

તેજારેજ પુહુત્તં કાલિયસુચદિદ્ધિવાપ ય ॥ ૧ ॥

અનુદેહાનુભોગો ચતારિદુષ્ટમાસા ભગો,
 પુણ્યાનુભોગકરણે તે અરથ તમો વિ ચોચ્છિયા ॥ ૨ ॥
 દેવિંદ્ર ચંદિપદિં મહાણુમાવેદિં રક્ષિતચરણેદિં,
 જુગમાસજ્જકિમત્તી, અણુભોગો તો કમો ચણહા ॥ ૩ ॥

[વિશેષાવશ્યકભાષ્ય]

ભાષ્યસુધાંભોનિધિ ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજના ઉક્ત વચનથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ભગવાન શ્રી આર્યવજ્રસ્વામીજી મહારાજના સમય પર્યંત પ્રત્યેક સૂત્ર ઉપર ચારે અનુયોગ ગર્ભિત વ્યાખ્યાઓ થતી હતી. દ્રષ્ટાંત તરીકે ‘અસ્મોમંગલ મુક્ષિંઃ અર્હિસા સંજમો તવો । દેવાવિ તેં નમંસમિત્તિ જસ્સઘમ્મે સયામખો’ એ ગ્રંથ દ્વારા ચારે અનુયોગોનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ જણાય છે. ત્યારપછીના સમયમાં શ્રી આર્ય-રક્ષિત સદ્રિશ મહારાજે ભાવિ આત્માર્થીઓના ભુક્ષિમાન્ધાદિ કારણોને નજર સમક્ષ રાખી પ્રત્યેક વ્યાખ્યા ચારે અનુયોગ પૂર્વક થતી હતી તે ક્રમને બદલે છેવટે ગૌણ-મુખ્યની અપેક્ષા રાખી જે સૂત્રઅન્યમાં જે અનુયોગનું પ્રાધાન્ય વિદ્યમાન હોય અથવા દર્શાવવું હોય તો ત્યાં તે જ અનુયોગની વ્યાખ્યાનું પ્રધાનપદ રાખવા પૂર્વક, પ્રત્યેક સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગ પ્રમુખ કોઇપણ એક અનુયોગની વ્યાખ્યા કાયમ રાખવાનું બન્યું હતું જે પરિપાટી અઘાતધિ તેજ રીતે જળવાઈ રહેલી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

જેનેતર દર્શનકારોએ પણ જૈન દર્શનકારોની માફક અનુકરણ કરવાની મહેત્તએ પ્રસ્તુત ચારે અનુયોગો ઉપર વિધવિધ સાહિત્ય મર્યાદિતપણે તૈયાર કરેલું જોવાય છે; તથાપિ ‘જૈન દર્શનકારના સુવિસ્તૃત, ઓળસ્વી, યુક્તિયુક્ત તેમજ પૂર્વાપર અવિસંવાદી સાહિત્યના અભેદ ગૌરવ પાસે તે સાહિત્યની ઝાંખપ સહસ્રા જણાઈ આવે છે’ તેમાંએ પણ દ્રવ્યાનુયોગ સંબંધી સૂક્ષ્મ સાહિત્યવિષયમાં પ્રાચીન જૈનાચાર્ય મહર્ષિઓએ જે રસ લીધો છે અને સર્વજ્ઞ પરમાત્માનુસારી સૂક્ષ્મ અને ત્રીણુવટભર્યા કથનો ઉપર આત્મવાદ, કર્મવાદ, પુદ્ગલવાદ પ્રમુખ વિષયોમાં જે સાહિત્ય ખડું કર્યું છે તેવું તદ્વિષયક સાહિત્ય કોઈ પણ દર્શનકારે તૈયાર કર્યું નથી, એમ સાંપ્રદાયિકની આધીનતાને કારણે મારે જ નહિ બદલે જૈન કે અજૈન સર્વ કોઈ સુજ્ઞ અને વિચારશીલ સાક્ષર વ્યક્તિઓને એકી અવાજે કબૂલ કરવું જ પડે છે અને પડશે, એમાં કારણભૂત જૈન દર્શનનું સર્વજ્ઞ મૂલકપણું એજ પ્રધાન છે.

ચારે અનુયોગો અને તેની વ્યાખ્યા:-

૧ દ્રવ્યાનુયોગ-આ અનુયોગમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાળ એ ૫૩ દ્રવ્યોનું દ્રવ્યાસ્તિકનયની અપેક્ષાએ પ્રૌઢ્ય અને પથાર્યાસ્તિકનયની અપેક્ષાએ, ઉત્પાદ અને વિનાશપણું, એ દ્રવ્યોના અતીત-અનાગત અનંત-અનંતપથાર્યા, એ ૫૩દ્રવ્યમાં પુનઃ જીવ દ્રવ્ય પૈકી અને પુદ્ગલદ્રવ્યને અનુસરતો અધ્યાત્મવાદ તેમજ કર્મવાદ તથા સત્ત્વગી સત્તનયોનો સમન્વય, તદુપરાંત વધુ સ્પષ્ટ કરાય તો કાર્મણુ-

વર્મણુઓના અનંત પ્રદેશિક રૂપો, મિથ્યાવાદિ હેતુઓ વડે એ કર્મણુવર્મણુના રૂપોનો આત્મપ્રદેશો સાથેનો ક્ષીર-નીર વા અગ્નિ બોલવત અભેદત્મક સંબંધ, પ્રતિસમયે સ્વાક્રમિક આકાશપ્રદેશયત અનંતપ્રદેશી કર્મણુવર્મણુના રૂપોનું અલ્પ-વિસર્જનવાદિ કરણ, અલ્પ કરતાં તે તે રૂપોમાં પુનઃ લેસ્મા-સહચરિત કાર્યામિક અધ્યવસાય તેમજ માનસિક વાચિક કાપિક યોગવડે પ્રકૃતિ સ્થિતિ-રસની ઉત્પત્તિ થવા સાથે સ્પૃષ્ટ બદ, નિષ્પત્ત અને નિકાશિત એ ચાર અવસ્થાઓનું ઉત્પન્ન થવું ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોનો સમાવેશ આ દ્રવ્યાનુયોગમાં ભગભગ થાય છે.

આદિમક ચિત્તની એકાગ્રતા, દીર્ઘકાલિક અનંતાનંત કર્મોને અદ્વૈતકાલિક બનાવવા સાથે ક્ષણુવારમાં તેનો વિનાશ, અને તે દ્વારા ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થતી સર્વશક્તિ અને શ્રેયઃ સાધકપણું એ સ્વધર્મ એ આ કાર્તિ-વર્ણના યોગના જ સેવનને આભારી છે.

કાર્મિકસત્તાનું વૈચિત્ર્ય પ્રાબલ્ય, આત્મા અને કર્મનો કયા પ્રકારે કેવી રીતનો સંબંધ છે? આત્માને સુખ-દુઃખના સંયોગો શાથી પ્રાપ્ત થાય છે? ઇષ્ટાનિષ્ટના સંયોગો અને વિયોગો કઈ પ્રબલ કર્મસત્તાને આભારી છે, એ વિરલ કર્મોની સાથે આત્મા માનસિક વાચિક કે કાપિક યોગો વડે કયા કારણે કેવી કેવી રીતે જોડાય છે? અને પુનઃ તેઓ કઈ મહાન ક્રિયાના અવિરત સેવનવડે આત્માથી પૃથક્ થાય છે તેમજ આત્મા અને પુરુષભાનું અનાદિ સંસિદ્ધ એકમેકપણું ઇત્યાદિક અનેક અધ્યાત્મ ભરપૂર વિષયોનું જ્યારે જાણપણું પ્રગટ થાય ત્યારે આત્મા હેય-જ્ઞેય અને ઉપાદેયભૂત પદાર્થોને પીછાણી શકે છે; અને તે દ્વારા ક્રમશઃ ચપલવિષયો તરફ દોડધામ કરી રહેલી ક્ષણુજીવી ઇદ્રિયોની ધમાધમ સાથે બુદ્ધેશ ઉદાયવાને સમર્થ અને છે, અને ચારે તરફ દોડધામ કરી રહેલા માનસિક-વાચિક કે કાપિક યોગો ઉપર કાળૂ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એમ કરતાં તે માનસિક વિચારો ઉપર જગજગ સંયમ ધરાવનારો થાય છે અને તેથી જ મનોભાવનામાં પવિત્ર અધ્યાત્મ સ્વરૂપ વેગોનો આવિર્ભાવ થતાં તેમને પવિત્ર પંથ ઉપર લઈ જવા અહોનિશ આયાસ કરતો રહે છે. ત્યારે તે સત્ય, અહિંસા અને ત્યાગનો પરમ ઉપાસક બની જાય છે અને એ સ્થિતિમાં જ વધતો પવિત્રાત્મા શુદ્ધસ્વરૂપમાં તત્ત્વમય થયો થકો ઉચ્ચતર-તમ દશા પ્રાપ્ત કરવાનું મન્યન કરી રહેલો હોય તેવો સ્પષ્ટાવબોધ થાય છે.

આવી સ્થિતિએ જ્યારે ચિત્તની એકાગ્રતા જેમ જેમ વધે તેમ તેમ આ દ્રવ્યાનુયોગ આત્મા સાથે અહોનિશ રટનભૂત થઈ જાય છે, ત્યારે જ તે યોગનું સંપૂર્ણ અને સુખદ રહસ્ય સમજી શકાય છે. પૂર્વર્ધિઓની ‘દ્વિષ્ણુ વંસજસોદી’ એટલી સામાન્ય આપ્તોક્તિ પણ એજ જણાવે છે કે ‘દ્રવ્યાનુયોગનું શ્રવણ-મનન અને નિદ્રિયાસન દર્શનશુદ્ધિનું પરમ મૌલિક અને અનુપમ સાધન છે, અને ક્ષાયિક સમ્પત્તિને આપનાર પણ તે છે, અને ખરેખર વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા તે વસ્તુને પણ સહજ સમજી શકે તેમ છે. તીર્થંકર પર-માત્માઓ ગાઢ કર્મોનો ક્ષય આ યોગની રાત્રિદિવસ વિચારણુની તક્ષીન જાવનાદ્વારા જ કરે છે. પરંતુ ખેદની વાત છે કે દુઃખમકાળના વિષમવિષાકે પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતાં જગદાદના જમાનામાં આ વિષયના જાણકારોની સંખ્યા આંગળીના ટેરવે ગણાય તેવી અદ્ય તો છે પણ આ વિષયને યથાતથ્ય સદ્દેશ્યા કરનારા સમ્પદદર્શની શ્રદ્ધાળુ જીવો પણ અદ્ય છે.

વર્તમાનમાં સુવચન, કાલ્પન, ભવવર્તી, જીવાભિગમ, પાનવજી વિગેરે આગમ-મંત્રો, કર્મફલોસોદ્ધોના ભરેલા શ્રી કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, સમતિકા કર્મમંત્રાદિ સર્વમાન્ય સાહિત્ય મંત્રો આ અનુયોગથી ખૂબ જ ભરેલા છે. આ યોગનો વિષય બહો જ મહન છે. અને તેના સમર્થ જાણકારો પણ જૈન સમાજમાં મર્યાદાગ્રસ્ત છે.

૨ ગણિતાનુયોગ—આ યોગનું નામ જ તેના અર્થનો ભાસ ઉત્પન્ન કરાવે છે, આ યોગમાં અઢીદ્વીપવર્તિ ભરત-ઐરવત-મહાવિદેહ-દેવકુર-ઉત્તરકુર, હરિવર્ષાદિક યુગલિકક્ષેત્રો, ગંગા સિંધુ પ્રમુખ હજારો નદીઓ, મેર-હિમવંત-વૈતાલ-નિષધ-નીલવંતાદિ પ્રમુખ શાશ્વતા પર્વતો તત્રવર્તિકૃટો વિગેરે, પદ્મદહાદિદ્રો-સરોવરો, દેવલોકની વ્યવસ્થા નરકભૂમી તથા નારકોની વ્યવસ્થા નરકાવાસ, તેના સ્થાનાદિકનું વર્ણન, દેવવિમાનો-ભવનો, અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો, તત્રવર્તિ પર્વતો, પાતાલ કળશાઓ, પૃથ્વીનો આકાર-ચન્દ્રસૂર્યની વ્યવસ્થા, તિર્થંચ-માનવોની દેહાદિક બ્યાખ્યા, કૃષ્ણરાજ, સિદ્ધશિલા, ચૌદરાજલોકવર્તિ શાશ્વતા અશાશ્વતા પદ્મર્ષોની લંબાઈ-ખોળાઈ, ઉંચાઈ ઉડાઈ, ક્ષેત્રફળ, ધનફળ, ખાદા, જીવા, ધનુષ્ય પરિધિ-બ્યાસ વિગેરે ગણિતના વિષયોની સવિસ્તર બ્યાખ્યા, પરમાણ્વથી માંડીને યોગનની બ્યાખ્યા, સમયથી માંડી અનંતકાલની ફિલોસોફી એ સર્વનું આ ગણિતાનુયોગમાં આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

સામ્રતકાળે જન્મદ્વીપપ્રગતિ સૂર્ય-ચન્દ્ર પ્રગતિઓ, અનુયોગદ્વાર જીવાભિગમાદિ આગમ મંત્રો, દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણ, ક્ષેત્ર સમાસ, ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ, જ્યોતિષકરંડક, શ્રી બૃહત્સંગ્રહણી પ્રમુખ સાહિત્ય મંત્રો, આ ગણિતાનુયોગનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૩ ચરણકરણાનુયોગ—આ અનુયોગ આચાર [આદિમકવર્તન વ્યવસ્થા] પ્રધાન અનુયોગ છે, વિધિ-નિષેધ, ઉત્સર્ગ-અપવાદના નિયમ માર્ગોનું પૃથક્કરણ આ યોગ દર્શાવે છે, આ યોગ પણ ખાસ મહત્વનો ગણ્યો છે, આત્માને ઉચ્ચકક્ષાએ લઈ જવામાં, બહો જ ઉપયોગી કલ્પો છે. અર્વાચીન કાળે ચરણ સિત્તરી કરણ સિત્તરી આચાર દર્શક શ્રી ઉત્તરાખ્યન-આચારાંગ પ્રમુખ આગમમંત્રો તેમજ પંચાશક આદિવિધિ પ્રમુખ મહામંત્રોમાં રહેલા વિષયોનો આ અનુયોગમાં સમાવેશ થાય છે. ચારિત્રયોગની સ્થિરતામાં આ અનુયોગ પરમ સાધનભૂત છે. ક્રિયાકલાપમાં નિમજ્જ રહેનારા બાલજીવોને જેમ આ અનુયોગની અતીવ ઉપયોગિતા છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનીઓને પણ આ અનુયોગનું આલંબનલેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ‘જ્ઞાનસ્થ ફલં ચિરતિઃ’ એ શાસ્ત્રીય સત્ત્વ આ અનુયોગની આરાધનાથી જ ફળે છે.

ક્રિયાના આગસ, ક્રિયાના ચોર, આખ્યાત્મિકતાનો બાણથી દાંલિકપણે પોકળ દાવો કરનારા, જ્ઞાનનો જ પોપટીઓ-ઉપરચોટા અભ્યાસ પઢનારા કેટલાક અનભિજ્ઞો આ ચરણકરણ ક્રિયાના વિષયને ગોળુ કરી દઇ, ‘જ્ઞાનથી જ મુક્તિ છે, મુહપતિ ચરવલો ફેરવવાથી મુક્તિ નથી; પ્રારબ્ધ જ કામ કર્યે જાય છે, આત્માને કશું ક્રિયા કરવા પણું રહેતું નથી.’ આવી આવી મિથ્યા અને કપોલ કલ્પિત, દુર્ગતિને જ નોતરનારી-જિનેશ્વરના શાસ્ત્રથી તજ્જ વિરૂદ્ધ જ્ઞાન માન્યતાઓ મુગ્ધજનતા પાસે પ્રગટ કરવા પૂર્વક કુલુક્તિઓ દ્વારા સમ્યક્ક્રિયાનો અપભ્રાષ કરે છે, અને દુર્વિદ્યબ આત્માઓને અવળે પથે ચલાવવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ તેવાઓ ખ્યાલ રાખે કે ક્રિયા કરવાપણું તો સર્વજ્ઞોને પણ હોય છે, જ્યાંસુધી

સક્રમમાં સક્રમ યોગ રહે છે ત્યાંસુધી ક્રિયા રહેલી હોય છે; તો પછી અત્યારનાં આપણા સાવજ યોગથી ભરેલાં જીવનો માટે તો વિચારજ થું હોય શકે? અરે! શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા બાધિને દૂર કરવામાં સમર્થ વૈદ્યની યોગ્ય ઔષધિ સંબંધી શ્રદ્ધાન તેમજ જ્ઞાન થવા સાથે ઉદરમાં નાંખવાનો ઉદ્ધમ-ક્રિયા સેવાય તોજ દુઃસાધ્ય બાધિ દૂર થવા સાથે શરીર સ્વસ્થ બને છે; એ જોમ અનુભવસિદ્ધ છે તે પ્રમાણેજ ભાવરોગને દૂર કરનાર શ્રી સંયમમાર્ગ સંબંધી શ્રદ્ધાન તથા જ્ઞાન થવા સાથે દેશ-સંયમ કિંવા સર્વ સંયમ મહત્ત્વ કરી, ચરણ-કરણ ક્રિયાકાંડમાં આત્માને તન્મય બનાવાય ત્યારેજ ભાવરોગથી રહિત થવા સાથે અવિચળ-અનંત આદિમક સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એહિજ કારણથી આ ચરણકરણાનુયોગ પણ ખાસ આદરણીય છે.

૪ ધર્મકથાનુયોગ:—આ ચતુર્થ અનુયોગ ધર્માચરણ-કથન પ્રધાન અનુયોગ છે. મહાન આત્માઓના જ્વલાંત પ્રેરણા આપતા જીવન ચરિત્રો સન્માર્ગમન કરનારને પુરોગામી સહાયક બને છે, જ્યારે સન્માર્ગથી વ્યુત થતા આત્માઓને પુનઃ સન્માર્ગમાં સંસ્થાપિત કરવાનું સામર્થ્ય પણ તેજ ધરાવે છે ‘ચરણપદ્ધિસિદ્ધેઃ ધર્મકથા’ એ સૈદ્ધાન્તિક વચન પ્રમાણે ચારિત્રાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિમાં સહુ કોઈ આત્માને આ યોગ પરમાલંબનભૂત છે, જોકે ઉક્ત ત્રણ અનુયોગની અપેક્ષાએ આ યોગનો વિષય ગહન નથી તોપણ પ્રાથમિક કે મધ્યમ-કક્ષાએ પહોંચતા કે પહોંચેલા આત્માર્થી વર્ગને ધણોજ લાભપ્રદ છે.

આપણા પ્રતિભા સંપન્ન પ્રભાવિક સમર્થ આચાર્યોની પ્રાણવાન જીવન કથાઓની યોજના સાથેસાથેજ એ ભવ્યાત્માઓના જીવનચરિત્ર પ્રસંગે દ્રવ્યાનુયોગાદિ શોધયોગો સંબંધી છૂટી છવાઈ તાત્ત્વિક વાતો પણ સ્થળે સ્થળે દ્રશ્યમાન થતી હોવાથી ધર્મકથાના જ્ઞાન સાથે દ્રવ્યાદિનું સ્વરૂપ પણ સહેલાઈથી મહત્ત્વ કરી શકાય છે. અધસ્તનીય ભૂમિકાઓમાં અનાદિ કાલથી ખુંચેલા એવા આત્માઓનું કેવા કેવા પ્રકારે આત્મિક ગુણોના આવિર્ભાવ માટે ઉત્થાન થાય છે? કેાનું કેાનું એ રીતે થયું છે? ઉચ્ચતમ દશા મેળવતાં તેઓ પોતાના આત્મા ઉપર અનેક પ્રકારના દુબ્ધર નાના-મોટા ભયંકર ઉપસર્ગો અને દુઃસહ પરિસહોની ઉપરાછાપરી પડતી બીષણ અને સીતમઝડીઓ વચ્ચે હસતે વદને આદિમકક્ષમા ધારણ કરી સહિષ્ણતા પૂર્વક સહન કરવા સાથે કેવા પ્રકારથી આદિમક સદ્ગુણોનો સંપૂર્ણ શો આવિર્ભાવ કરી આધ્યાદિમકઉત્તતિના શિખર ઉપર આરૂઢ થાય છે? વળી એવા પણ આત્માઓનું પ્રતિકૂળ કેવા અને કયા સંજોગો અને નિમિત્તો મળતાં પુનઃ અધઃપતન થાય છે? એ પતન અટકાવવા કેવા પ્રયાસો કયા ઉદ્દ્યોધકાનું આસેવન કરવું જોઈએ? આત્મા ઉચ્ચતર દશા કેમ લબ્ધ કરે? તેમજ તે તે યુગના આચાર-વિચાર અને વર્તનનો ખ્યાલ આપવા સાથે સાથે ગુંથાએલા ઐતિહાસિક બનાવોનો પરિચય દર્શાવતા વિવિધ વિષયોથી ભરપૂર અને કલ્યાણકારી આત્માઓના જીવન ચરિત્રો એ આ અનુયોગનો પ્રાણ છે.

પ્રાથમિક ધાર્મિક રૂચીવાળા બાલજીવોને ધર્મભાવનામાં રસ લેતા કરવા અને કેમશ; ઉચ્ચકોટીની કક્ષાએ લઈજવા માટે તો ખરેખર આ યોગ ધણોજ હિતકારી અને અજબ કામ આપે છે, વળી તે કથાનુયોગ સહુ કોઈને પ્રિય થઈ પડે છે.

કાષ્ઠમિત્ર નોખેલો, ધૃત્યારિક વાતમિત્રો, સૌમ્યતા દાખવતી કથાઓ એ સર્વને વાસ્તવિક રીતે આ યોગમાં ભેળવી ન શકાય, પરંતુ અતીતકાળમાં યશઃશૌચ ચત્ર ગએલા પુણ્યશ્લોક પુરુષ, જેઓએ આત્મોન્નતિનાં શિખર ઉપર જવાના કેવા કેવા જ્ઞાનાદિ સ્વ-માર્ગો મહણ કરી શુદ્ધ ચારિત્રમાં આત્માને તન્મય બનાવ્યો અને આદિમિક સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છત્યાદિ ધાર્મિક જીવનને અને સ્વાત્મજીવનને સુંદરસ્થિતિમાં લાવનારી સદ્ગુણોપેત કથાઓનો સમાવેશ કરવો યોગ્ય છે.

આ અનુયોગના શ્રી જ્ઞાતાસૂત્ર, ઉપાસક દર્શાંગ, વિપાક, છત્યાદિ આગમ ગ્રન્થો; શ્રી ત્રિપદી શલાકાપુરુષ ચરિત્રો પૈકી તીર્થંકર, ગણધર ચક્રવર્તિ વાસુદેવાદિકનાં જીવનપટો તેમજ સમર્થ જ્ઞાતી શ્રી હરિભદ્રસુરિ મહારાજના શ્રી ઉપદેશપદાદિક અનેકગ્રન્થો વર્તમાનમાં મોજુદ છે.

ધર્મકથાનુયોગ ઉપરતો એટલું સાહિત્ય જૈન ધર્મમાં બહુ છે કે અમે અહીં ફેટલા ગ્રન્થોનો નામોસ્તેષ કરીએ ?

આ પ્રમાણે ચારે અનુયોગની સક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા દર્શાવી છે, વર્તમાનમાં જૈનદર્શનનું પ્રતિપાદન કરનારા આગમો તેમજ પૂર્વર્ષિ-મહર્ષિ વિરચિત મહાન ગ્રન્થોમાં મુખ્યત્વે દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારમાંથી પ્રત્યેક ગ્રન્થાશ્રયિ કોષપણ એક અનુયોગનું વિશેષ પ્રાધાન્ય જોવાય છે, જ્યારે શૈવ યોગોની ગૌણતા જોઈ શકાય છે.

શ્રી બૃહત્સંમહણીમાં ચારે અનુયોગની ધટના:—

જે ગ્રન્થને અંગે આ ઉપોદ્ધાતનો ઉપક્રમ કરવામાં આવ્યો છે તે આ ત્રૈલોક્યદીપિકા અપર નામ શ્રી બૃહત્સંમહણી ગ્રન્થ યદ્યપિ ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનાજ મુખ્યવિષય ઉપર ઉપનિબદ્ધ થએલ છે તથાપિ એક સાથે થોડા પ્રમાણમાં પણ દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારે અનુયોગનું અશૈઅશૈ અસ્તિત્વ આ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે:—

આ સંમહણી સૂત્રમાં અપાએલ ઉદ્દેશરૂપ જે ૩૬ દ્વારો, તે ઉપર દર્શાવેલાં જીવેનું આયુષ્ય-દેહમાન, અવધિજ્ઞાનાદિકની મર્યાદા અંગેના વિધાનો, ગત્યાગતિ, તેમજ ૨૪ દંડકોની વ્યાખ્યાઓ વિગેરે વિષયોનો ‘દ્રવ્યાનુયોગમાં’ સમાવેશ કરી શકાય છે.

સૂર્ય-ચન્દ્રનો ચાર, તેઓનું પ્રકાશ્ય ક્ષેત્ર, મંડલનું અંતર, પરિધિક્ષેત્ર, દેવ નારકીનાં દેહાયુષ્યમાન માટે કરણગણિત વિગેરે વિષયનો ઉલ્લાસોહ ‘ગણિતાનુયોગ’ના સ્થાનને અલંકૃત કરે છે.

તાપશ્વ-ચરક-પરિવાજકાદિ જીવો કયા પ્રકારના શુભાશુભઅનુદાનથી સદસદ્ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે? વિગેરે વિષયો ‘ચરણકરણાનુયોગ’ ન્તર્ભૂત ગણી શકાય છે.

ચક્રવર્તિ-તીર્થંકર બલદેવ વાસુદેવોનું વર્ણન, ચક્રોની ઔદરત્તાદિક ઋદ્ધિનું ઐશ્વર્ય વર્ણન, તેઓ કયાંથી આવી કયાં જાય છે છત્યાદિ કથન પ્રસંગે ‘ધર્મકથાનુયોગ નામના’ ચતુર્થ અનુયોગને પણ સ્થાન મળે છે.

શ્રી બૃહત્સંમહણીના વિવિધ આધાના સંખ્યાવાળા ગ્રન્થ આદર્શો;

જૈન વિદ્યાર્થી વર્ગને પરમપ્રિય શ્રી ત્રૈલોક્ય દીપિકા અપરનામ શ્રી બૃહત્સંમહણી જેવા બહુજ પ્રચલિત સૂત્રગ્રન્થની સંકલના એકજ પ્રકારમાં દ્રષ્ટિ ગોચર થતી નથી, પરંતુ જેન-

દર્શનના અન્યેક અદ્વિતીય અને મનોરંજક સાહિત્યમાં લિંગલિંગ પ્રણાલિકાઓથી જુદીજુદી સંખ્યાવાળી ગાથાઓથી સંકલિત થયેલા એ જુહત્સંગ્રહણી સૂત્રના અસીન હસ્તલિખિત આદર્શો વર્તમાનમાં ઢગલાબંધ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત નહીંતા દરેક બંડારોમાં ઉપસ્થિત જોવાય છે.

અને વર્તમાનમાં એજ સંગ્રહણી સૂત્રના અસી જુદીજુદી સંખ્યાવાળી ગાથાઓવાળા મુદ્રિત પણુ થઇ ચુક્યા છે. તેમાં શ્રી ભીમસી માણેક તરફથી પ્રગટ થયેલ 'પ્રકરણરત્નાકર' ગ્રન્થાતર્ગત આપેલ શ્રી સંગ્રહણીસૂત્ર ૩૧૨ ગાથા પ્રમાણુ છે, જ્યારે આસ્તર ઉમેદચંદ રામચંદ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ સંગ્રહણી ભાષાંતરમાં ૪૮૫ ગાથાઓ છે, શ્રી આત્માનંદ સલા તરફથી સમર્થ ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિ મહારાજની ટીકા સાથે મુદ્રિત થયેલ સંગ્રહણીમાં ૩૫૩ ગાથાઓ જોવાય છે, જેનું ગુર્જરભાષાંતર આ સંગ્રહણી છપાતી હતી દરમિયાન જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાએ બહાર પાડેલું છે જ્યારે દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકાલયર ફંડ તરફથી ટીકાસહ પત્રાકારે છપાએલ મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ શિષ્ય શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિ કૃત સંગ્રહણીસૂત્રમાં ૨૭૩ ગાથાઓનો સંઘાત દ્રષ્ટિપથમાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રકાશિત થયેલું મુદ્રિત સાહિત્ય પણુ લિંગલિંગ પ્રણાલિકામાં હસ્તગત થાય છે; તદુપરાંત અપ્રગટ સંગ્રહણીના આદર્શો ઉપર વિવેચન કરવા બેસવું એ તો એક જુદુજ સંસ્કરણુ કરવા માટે અવકાશ માગી લે, અને તેટલા વિસ્તારને અહીં સ્થાન ન હોવાથી આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવવું જોઈએ.

સંગ્રહણીને અંગે ઉભા થતા તર્કો:—

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી જુહત્સંગ્રહણીસૂત્રનું હસ્તલિખિત કે મુદ્રિત સાહિત્ય અનેકવા મલી આવે છે, તોપણુ આ સંગ્રહણીસૂત્ર પ્રણાલિકાના આઘપ્રણેતા કોણુ, ? ત્યારપછીના સ્વતંત્ર કૃતિકાર કોણુ ? લિંગલિંગ રચનાત્મક સાહિત્યના કર્તા કેટલા છે ? શું બધા જુદા છે કે અમુક ફેરફાર માત્રથી જ તેવી બ્રમણુ થાય છે ? મૂલપ્રણેતા તેમજ અન્ય પ્રણેતાઓએ કેટલી કેટલી ગાથાના માનવાળી અસલ સંગ્રહણી વિરચિ ? ત્યારપછીના યુગમાં તે સંગ્રહણીના ગાથામાનમાં કયા કયા ફેરફારો થયા ? એ ફેરફારો કયા કારણે થયા ? એ સંગ્રહણી સાહિત્યમાં જે જે વૈવિધ્ય જોવાય છે તે થવામાં કયા કયા હેતુઓએ અગ્રભાગ ભજવ્યો છે ? સંગ્રહણી સૂત્રની ઢગલા બંધ પ્રતિઓ વિવિધાકર્ણણુ પૂર્વક જોવાય છે તેનું કારણુ શું ? તેની સૌન્દર્ય સમ્પન્નતા વધવામાં મુખ્ય ઉદ્દેશ શું હતો ? વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રાસંગિક વિષયો ઉપર યત્કિચિત્ ઉઠાપોહ કરવો અપ્રાસંગિક કે અસ્થાને નહિ ગણાય.

સંગ્રહણી—એટલે સામાન્યતઃ જૈનોના મૂળ આગમોમાં રહેલા વિસ્તૃત વિષયોને સક્ષિપ્ત વિષયવર્ણુનાત્મક કરી પ્રાકૃતભાષામાં ગાથાબદ્ધ પ્રકરણુનું સક્ષિપ્તક્ષરમાં ગંભીરાર્થપણે રચવું તે સંગ્રહણી કહેવાય.

આ સંગ્રહણીને 'શ્રી ત્રૈલોક્ય દીપિકા' અસલ નામરૂપે કહેવાય છે એટલે અધોલોક તિર્યંગલોક અને ઊર્ધ્વલોક એ ત્રણે લોકવર્તિ રહેલા પદાર્થોને બતાવવામાં આ ગ્રન્થ દીપિકા કહેતાં દીપિકની જેમ ગરજ સારતો હોવાથી ઉક્તનામ સાન્વર્ય લેખાય છે.

શ્રી બૃહત્ સંઘણીના આઠ પ્રશ્નોના ઉત્તર

શ્રી ત્રેલોક્ય દીપિકા અપરનામ શ્રી બૃહત્સંઘણી ગ્રન્થના આઠપ્રશ્નોના જાણકાર લાભવાન શ્રી જિનભદ્રગણિજ્ઞાત્રમાત્રમણ હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ અને સુવિદિત છે, આ જાણકાર મહારાજ એક સમર્થ મહાપુરુષ હતા એમ તેઓશ્રીની વિદ્વાતા, ભરપૂર શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, વિશેષજ્ઞવતી, જીવકલ્પસૂત્ર ઇત્યાદિ કૃતિઓ બતાવી આપે છે, વળી જે જે વિષયો જીવાભિગમ-પત્રવણા જંબૂદ્વીપપ્રમિ-સૂર્યપ્રમિ ઇત્યાદિ મૂળસૂત્રગ્રન્થોમાં મળ્યુધરાદિ મહા-પુરુષોએ સુવિસ્તૃતપણે વર્ણવ્યા છે, તે શ્રુતરૂપસાગરમાંથી આ વિષમકાલમાં પ્રતિદિન ક્ષીણ થતા બુદ્ધિ-બલાદિકનો વિચાર કરીને તે પરમઉપકારી જ્ઞાત્રમાત્રમણ મહાપુરુષે સ્વબુદ્ધિરૂપીમન્થન-વડે કરીને અમૃત સરખા મહત્વ ભર્યાં, ઉપયોગી અને સારભૂત તાત્ત્વિક પદાર્થોને ઉદ્ધૃત કરી સંક્ષેપમાં, પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ આ સંઘણીસૂત્ર તરીકેની રચના બાળજીવોના ઉપકારાર્થે કરી હોય એમ તે અગાધાંગ સૂત્ર ગ્રન્થમાં દર્શાવેલા જ વિષયોનું પુનઃપ્રતિપાદન જોતાં જણાય છે.

વળી બીજું કારણ એ પણ સમજાય તેવું છે કે જૈન સંપ્રદાયમાં લગભગ તમામ મૂલજ્ઞાત્રમ ગ્રન્થો વાંચવાનો અધિકાર પુરુષ વર્ગનો છે. તેમાંએ પાછા વાંચનાધિકારી તેજ હોઈ શકે છે કે જેઓએ તે તે સૂત્રગ્રન્થો માટે દર્શાવેલ વિધિપૂર્વક તે તે મર્યાદાવાળી યોગસંબંધી ધ્યેય તપશ્ચા કરી હોય, ત્યાગ-વૈરાગ્યનું અને આત્મિક ઇન્દ્રિયદમનનું સંજ્ઞાનિયમન સેવ્યું હોય.

આવું હેતુ પુરસ્સરનું, સૂત્રની મહત્વતા જળવાઈ રહે તેવું અને દરેક રીતે લાભપ્રદ આચરણાનું પાલન કરવાને કંઈ સધળા આત્માઓ સશક્ત નથી હોતા, એવા અશક્તાજીવોને શાસ્ત્રતત્ત્વો જાણવાની જિજ્ઞાસાકૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ ખૂબ જ અસહ્ય થતો હોય તો તેવા આત્માઓ પણ તે પૂન્યલાભથી વંચિત ન રહે એવા સુવિચારને આધીન થઈ પરોપકારાર્થે આ કૃતિ રચવાનું પ્રાથમિક પગલું ઉચિત ધાર્યું હોય તો તે અસંગત કે અવિચારિત નથી.

જ્ઞાત્રમાત્રમણની સંઘણી કેમ ગુરૂતર થઈ ગઈ?:-

આ જ્ઞાત્રમાત્રમણ મહારાજે સાતમાસૈકામાં આ સંઘણીની પ્રાથમિક રચના કરી. તે રચના ત્યારપછીના યુગના જીવોને એટલી બધી પ્રિય અને આનંદ દાયક લાગી કે તેનું અધ્યયન ખૂબ જ વધી ગયું, અને એ ગ્રન્થનો અધિકાર સ્ત્રી-પુરુષ સહુ કોઈને હતો, આ રીતે પ્રચાર વધવાની સાથે જે વિષય મૂળસંઘણીમાં વિસ્તારાદિકના ભયે શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ધર્યો ન હતો તેવા ઉપયોગી વિષયોને સ્વસ્વર્ધજ્ઞાનુસારે તે વર્ગોએ નવીન નવીન ગાથાઓને, કેટલાકેએ જ્ઞાત્રમાત્રમણ સંઘણીની પીઠિકા હતી તેમાં સાક્ષીરૂપે કે પૂર્તિરૂપે કે વધુ વિષયના જ્ઞાનાર્થે આપેલી ઉપયોગી ગાથાઓને, ઉપાડીને અસહ્ય સંઘણીની મૂલ ગાથાઓની સાથે યથાયોગ્ય સંગત રચીને ઉમેરી કણ્ડસ્થ કરવું ચાલું રાખ્યું, અને ગ્રન્થ પ્રતિઓ પણ તે જ પ્રમાણે લખાવવા માંડી.

૧ લગભગ ૧૭૦ ગાથા આસપાસની મૂળસંઘણી ઉપર ટીકા હોવી જોઈએ, અથવા અન્ય કોઈ કૃતિઓમાં તેનો ઉલ્લેખ હોવા જોઈએ જે દ્વારા ૧૨ મી સદીમાં મૂલસંઘણીમાન જાણી શકાયું હોય.

શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિનું નવીન સંગ્રહણીનું સ્વરૂપ:-

આ છૂટકેવાનું પરિણામ એ ઉપસ્થિત થયું કે બારમા-તેરમા સેકા દરમિયાનમાં એ મૂલસંગ્રહણીનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધી ગયું, અને તે સમયની પ્રતિઓ હસ્તમત થતાં વધારેમાં વધારે બહુલતાએ કંઈક ન્યૂન ૪૦૦ અને કંઈક ન્યૂન ૫૦૦ માથાના માનવાણી પ્રતિઓ પ્રાપ્ત થઈ જે વાતની સાક્ષી બારમી સદીના શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિ સ્વકૃત સંગ્રહણીના મૂલમાં જ આપે છે કે:-

સંક્ષિપ્તા સંઘયણી, ગુરુત્તરસંઘયણિમજ્જઓ વસા ।

સિરિસિરિ ચંદ્રમુણિદેણ, ણિમ્મિયા મસપહ્વજ્જા ॥ ૧ ॥

આથી મૂલસંગ્રહણી જ્યારે સુવિસ્તૃત થઈ મઈ ત્યારે તે જ વખતે એટલે ૧૨ મી સદીમાં થયેલા મલધારી શ્રી હર્ષપૂરીયગ્નચરૂપી આકાશમાં ચન્દ્રમા સમાન વિદ્વદ્ધિરોમશ્ચી શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિ નામના સૂરીશ્વરે વિચાર્યું કે મૂલસંગ્રહણીનું વર્તમાનમાં પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું છે. સમય ધણો લાગે છે એમ છતાં જોઈએ તેટલો વધુ બોધ થતો નથી, એવો સદ્વિચાર કરી તેઓશ્રીને એક નવીન જ સંસ્કરણ રૂપે આ આદર્શ તૈયાર કરવાનો સુમનોરથ સમુપસ્થિત થયો અને પ્રજાપના જીવાલિગમાદિ શાસ્ત્રાન્તરસૂત્રમ્બોમાંથી અતિવિસ્તૃત અભિહિત અર્થોને, અને વળી તે વખતે ક્ષમાશ્રમણસંગ્રહણી કે જેનું પ્રમાણ ૧૪૦૦ ગાથાવાળું થઈ ગયું હતું અને જેના ઉપર વૃત્તિઓ પણ રચાઈ ગઈ હતી એ બન્ને વૃત્તિઓમાં તે તે વૃત્તિકારોએ દર્શાવેલી તેમ જ અન્ય ગ્રન્થાતરમાં પ્રતિપાદિત જે કંઈ વિશેષ અર્થભૂત હકીકતો હતી તે સર્વને એકઠી કરી પુનઃ તેને સંક્ષેપીને તેઓશ્રીએ ૨૭૩ ગાથા પ્રમાણની આદર્શભૂત સંક્ષિપ્તસંગ્રહણી રચી અને સ્વભાવનાને અમલી બનાવી.

અહીં આપણને શંકા થાય છે કે જ્યારે સંક્ષિપ્તસંગ્રહણીની જરૂરીયાત હતી તો ક્ષમાશ્રમણજીએ રચેલી જે સંગ્રહણી હતી તે પણ લગભગ આટલા જ પ્રમાણવાળી હતી, કદાચ માની લો કે તે પ્રમાણ વધી ગયું હતું, તો પણ તેમાંથી પ્રક્ષેપાત્મક ગાથાઓ દૂર કરીને અથવા વધુ ઉપયોગી ગાથાઓ રાખીને તે મૂલસંગ્રહણી પ્રમાણને કાયમ રાખીને પુનઃ પ્રસિદ્ધિમાં સ્થાપવી હતી પણ નૂતન સંદર્ભ બનાવવાનો પ્રયાસ શા માટે ખેડ્યો ?

આનું સમાધાન જો કે અગાઉની ખીનામાં આવી ગયું છે તથાપિ સ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તરમાં નવીન સંસ્કરણના ટીકાકાર મહર્ષિ શંકા સમાધાન આપી જણાવે છે કે:-

૧ જે માટે શ્રી દેવભદ્રસુરિ ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીની વૃત્તિના આરંભમાં સત્ય જ જણાવે છે કે:-
આર્યસમાદિભિઃ પ્રજાપનાદિષુ ઉદ્વૃતસ્તેભ્યોઽપિ જિનમદ્રગણિક્ષમાશ્રમણેન સંગ્રહણ્યામવતારિતઃ,
સાચ યથાપિ ન ગુર્વો નાપિ લઘ્વી, તથાપ્યન્યાન્યગાથાપ્રક્ષેપતો ચાવદ્ધુના કિમ્બૂનચ્છુ-ચતીમાના
પચ્ચતીમાના ચ સજાતા, તતોઽત્યત્પમેષસઃ સંક્ષિપ્તરુચીન્માદ્રશાનનુકમ્પવન્નિઃ પૂજ્યશ્રીચન્દ્ર-
સુરિમિસ્તતોઽપિ સોઽર્થોઽતિસંક્ષેપ્યાસ્યાં સંગ્રહણ્યામભિહિતઃ ॥

આ જવાનો ભાવાર્થ ૨૭૩ ગાથાની ટીકામાં પણ આપવામાં આવ્યો છે.

નનુ ચદિ સંક્ષિપ્તતયા પ્રયોજનં તર્હિ મૂલસંગ્રહણેવાસ્તુ, કિં પુનઃ પ્રયાસેન ? પ્રાયસ્તસ્યા અપ્યેતાવમ્માત્રત્વાત્, તચ્ચ, ઘટાકતોઽર્થજાતસ્ય તસ્યામસંવિચ્છનાત્” અર્થાત્ મારી તેમજ ક્ષમાશ્રમણી સંગ્રહણી પ્રમાણુ પ્રાયસમાન છે તેપણુ જેટલી અર્થેલી અધિકતા અને મંબીરતા લાવવાનો આપાસ [ચન્દ્રમહર્ષિ કૃત] સંગ્રહણીમાં સેવાયો છે, તેમો મૂલસંગ્રહણીમાં ગમે તે કારણે થયો નથી.

શ્રી મલયગિરિની ટીકા ઉપરથી ઉક્તો પ્રશ્ન-

સાતમી સદીમાં રચાયેલી શ્રી જિનભદ્રમણિની^૧ સંગ્રહણી ઉપર ૧૨ મી સદીમાં થયેલા ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિ મહારાજે વૃત્તિ રચી છે જે સુપ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે તેજ સદીની રચેલી શ્રી ચન્દ્રસરિની સંગ્રહણી ઉપર તેજ સદીમાં થયેલા શ્રી ચન્દ્રસરિણના જ અન્તેરાસી શ્રી દેવભદ્રસરિણએ જે વૃત્તિ કરી છે, એ દેવભદ્રસરિકૃત વૃત્તિમાં દર્શાવેલા “નનુ ચદિ સંક્ષિપ્તતયા પ્રયોજનં તર્હિ મૂલસંગ્રહણેવાસ્તુ, કિંપુનઃ પ્રયાસેન ? પ્રાયસ્તસ્યા અપ્યેતાવમ્માત્રત્વાત્ ।” આ કથનથી ક્ષમાશ્રમણી મૂલ સંગ્રહણીનું પ્રમાણુ ૨૭૧ ગાથાની આસપાસનું હતું, જ્યારે મલયગિરિ મહારાજે ટીકા કરેલી તે સત્તા સમય પારમી સદીનો હતો એટલે મૂલ રચના સમય અને ટીકાના રચના સમય વચ્ચેના પાંચસદીના કાલ દરમિયાનમાં તે-૨૭૧ આસપાસનું ગાથા સંખ્યામાન વધતું વધતું સાડીત્રણસો ઉપર પહોંચી ગયેલું હતું, અને શ્રી મલયગિરિણએ પણ ૨૭૧ ની મૂલ ગાથાની સાતમી સદીની અસલ પ્રતિના અભાવે કે ૨૭૧ ગાથા મૂલ કર્તાની કષ્ટ કષ્ટહોર્ષ શકે તે વસ્તુ સંબંધી નિર્ણયના સાધનની અભાવે, કે તે સમયે મૂલ સંગ્રહણીના [૨૭૧ ગાથા] પ્રમાણુમાં પ્રક્ષેપક ગાથાઓ વધી જતાં ૩૫૦ ગાથાની આસપાસ વાળી પ્રતિઓ ઉપરથી બહોળા પ્રમાણુમાં થઇ રહેલા પ્રચારને લક્ષમાં લઇને મૂલ સંગ્રહણીપ્રમાણુગાથાની ટીકા ન કરતાં ૩૫૩ ગાથા પ્રમાણુ સંગ્રહણીની ટીકા વિરચવી પડી છે. અને એથીજ તે પછીના નજીકના સમયમાં થયેલા શ્રી ચન્દ્રીયાસંગ્રહણીના ટીકાકાર શ્રી દેવભદ્રસરિણ ગાથા ૨૭૧ મી ગાથાની ટીકામાં ખરૂંજ કહે છે કે ‘પ્રક્ષેપ ગાથામિર્વૃદ્ધિ નીયમાનાઽપુના યાવત્ કિંચિન્ન્યૂન ચતુઃશતીમાના પચ્ચશતીમાના ચ ગુરુત્તરા સંજાતા’ અર્થાત્ અત્યારે એ સંગ્રહણી કંઇક ન્યૂન ૪૦૦ ગાથા પ્રમાણુ વા પાંચસો ગાથા પ્રમાણુ જેટલી ગુરુત્તર થઇ ગઇ છે. આથી જે ન્યૂન ૪૦૦ ગાથાનો ઉદ્દેશ છે તે સંગત થાય છે અને તે જાતની પ્રતિઓનો કંઇક ન્યૂન ૫૦૦ ગાથાની

૧ એકે ૩૫૩ ગાથાવાળી સંગ્રહણીની મૂલગાથાઓમાં કોઇ કેટલાં ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે રચનામનો ઉદ્દેશ થયો નથી, તેપણુ એ સંગ્રહણીના ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિણના મંગલાચરણના આધારેલાથી સ્પષ્ટ છે કે એ સંગ્રહણી ક્ષમાશ્રમણીજ છે. યદુક્તં-નમત નિજવુદ્ધિતેજઃપ્રતિહનનિઃશેષકુમતઘનતિમિ-રમ્ । જિનમ્મલ્લજનિવર્ણ જિનમ્મલ્લગણિક્ષમાધમણમ્ ॥ ૧ ॥ યામકુરુત સંગ્રહણી જિનમ્મલ્લગણિક્ષમાધમણપૂજઃ । તસ્યા ગુરુપદેશાનુસારતો વદ્ધિમ વિવૃત્તિમહમ્ ॥ ૨ ॥

૨ કિંચિદ્ ન્યૂન ચારસો કહેવાયીતો ૩૫૩ થી અધિક હોય તો સંગત થાય પણ ૩૫૩ રી રીતે સાર્થ થાય તો શ્રી દેવભદ્રસરિ સમયે ક્ષમાશ્રમણી સંગ્રહણી જુદી જુદી સંખ્યાવાળી હશે.

અપેક્ષાએ વધુ પ્રમાણ હોયો જોઈએ, અને તેથીજ શ્રી મલયગિરિ મહારાજને પણ તેમજ ઉપર ટીકા કરેલી હોય એમ માનવું સંભવ લાગે છે.

સંગ્રહણીના સ્વતંત્ર કૃતિકાર તરીકે એ જ મહર્ષિ છે:—

ગમેતેમ હોય પણ લાખ્યકાર ક્ષમાશ્રમણની સંગ્રહણીની આજ્ઞાયાના 'નિઙ્ગુષિય-અઠકમ્મ-વીરં નમિલણ' એ પદ્યો અને શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિના આજ્ઞા 'નમિહં અરિહંતાદ, ટિદ્ધમજ્જોગાદ્ધવા ય પસેવં' આવા જિન પદ્યો એટલું તો ચોક્કસ છે કે શ્રી બૃહત્સંગ્રહણી પાકૃત લાખા સૂત્રના સ્વતંત્ર કૃતિકાર તરીકે શ્રી 'ક્ષમાશ્રમણ' મહારાજ અને શ્રી 'ચન્દ્રમહર્ષિ' આ બન્નેજ મહાપુરુષો છે.

અને અત્યારે વર્તમાન યુગમાં ઉપલબ્ધ થતી પ્રાચીન કે અર્વાચીન પ્રતિઓમાં જલે ગાથા સંખ્યા પ્રમાણ પ્રક્ષેપાત્મક ગાથાઓથી વધેલું હોય, પણ અન્યાનતે તો આ બન્ને જ મહર્ષિ-ઓના નામનિર્દેશ સૂચક ગાથાઓ હજી મોજુદ જોવાય છે. તે ઉક્તવાતની સાક્ષી આપે છે.

આ બીનાથી સખળરીતે આપણે કહી શકીએ તેમ છીએ કે ફક્ત સંગ્રહણી સૂત્રનાં પદનપાદનની બહુલતાને અંગે, અધ્યયન અધ્યાપન કાલે તેમજ લેખનકાલે તે સૂત્રની પ્રાચીન ટીકાન્તર્ગત તેમજ અન્ય અન્ય ગ્રંથોમાં જોવાએલી પ્રક્ષેપાત્મક ગાથાઓનો અભ્યાસીઓના વર્ગોએ સ્વેચ્છાનુસાર તે તે સંબંધ સ્થળોએ નિવેશ કરવા પૂર્વક પ્રતો લખાવેલી હોય અને તેથી જિન જિન રીત્યા ગાથા પ્રમાણ દ્રશ્યમાન થતું હોય તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય જેવું નથી.

ચન્દ્રિયા સંગ્રહણી પણ કેમ ગુરુતર થઈ ગઈ?:—

જેમ સંગ્રહણીના મૂલોત્પાદક-પ્રણેતા શ્રી જિનલદ્રગણિ મહારાજની સાતમા સૈકામાં રચાએલી સંગ્રહણી ૧૨ મા સૈકા દરમિયાન [મલયગિરિ ટીકા રચનાકાલ સમયમાં] પ્રક્ષેપાદિક ગાથાઓથી અભ્યાસીઓ દ્વારા વધતી વધતી લગભગ ૩૫૩, ૪૨૫, અને ૪૮૫ એમ જિન જિન રીતે પણ સંખ્યા વૃદ્ધિવાળી થઈ ગઈ, [આવી ૧૨ મી સદી પછીથી અત્યાર-સુધીના સાત સદીનાકાળમાં તેજ સંગ્રહણી ૫૦૦, તેમજ ૫૭૫ ઈત્યાદિ પ્રમાણવાળી ખૂબજ વધી ગઈ] તેવીજ રીતે ૧૨ મી સદીમાં સ્વતંત્ર કૃતિકાર તરીકે તેમજ નવીન સંસ્કરણ તરીકે બાલજીવોને સંક્ષેપમાં અને અદ્યપકાળમાં ધણા બોધ થાય એ દ્રષ્ટિએ રચેલી મલયારિ શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિ પ્રણીત સંગ્રહણી જે રચી ત્યારે ૨૭૩ ગાથા પ્રમાણ હતી તે પણ વધતી વધતી છેલ્લી સાતસદીઓ દરમિયાન ૩૧૨-૩૧૮ અને ૩૪૬ એમ જિનજિન રીતે ગાથાની સંખ્યા વૃદ્ધિવાળી થઈ ગએલી, એવું સંખ્યાબન્ધ પ્રતિઓમાં જોવાય છે.

પ્રચલ્લ વિપર્યાસો છતાં કર્તાના જળવાય રહેલો નામ નિર્દેશ:—

અને એના પ્રામાણિક અને સચોટ પુરાવા તરીકે બન્ને મહર્ષિના નામથી અલિપ્ત જિનજિન ગાથા સંખ્યાવાળી બન્ને કૃતિકારોની કરેલી સંગ્રહણી છતાં તે તે પ્રતિઓમાં

આપણે જિતે જીવવાનું રહેલી કર્તાની સ્વનામકિત ગાથાઓ, અને તે મારે પૂર્વકલ્પિત અભયસીઓએ પ્રદેશમાથા ઉચેરવાની સ્વીકારેલી સાહસપદ્ધતિ છતાંપણ મૂલકર્તાના સુવર્ણ નામને લેખનકાળે જાળવી રાખેલ અજળ ખત અને સાચી નિરપૂરતા માટે આપણે અચૂટ સન્માન અને અભિમાન ધરાવી શકીએ.

આથી સારાંશ એ આવ્યો કે ભાગ્યકારની મૂલસંમહાણી, અને અંગોપાંગભૂત સૂત્રો ઉપરથી અને કામાશ્રમણની સંમહણીને દ્રષ્ટિસમીપ રાખી કરેલી ખીજ શ્રી ચન્દ્રિયા સંમહણી એ બન્ને સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે, તે સિવાય સંમહણીની સ્વતંત્ર કૃતિ કોઇપણ મહર્ષિએ કરી હોયતેવા ઉલ્લેખ અત્યારસુધીના પુરાતનીય પ્રકૃષ્ટ સંશોધન દરમિયાન જોવામાં કે જોણવામાં આવ્યો નથી.

સંમહણી-એટલે જેમાં ચૌદરાજ લોકવર્તિ જડ કે ચેતન સ્વરૂપ પદાર્થોની પ્રતિ-પાઠન કરનાર સ્થાન-આયુષ્ય દેહાદિક વર્ણનનો સંક્ષિપ્ત, પણ ગંભીરપણે પિહડીભૂત અર્થ સંમહીત કરાયો હોય તેવા અન્યને 'સંમહણી' એવું સંબોધક નામ આપી શકાય છે. જે વાત પૂર્વે જોઇ આવ્યા.

સંમહણીને 'જૈન ખજોળ' તરીકે કહી શકાય;—

આ સંમહણીની રચનામાં આકાશવર્તિ ઉર્ધ્વલોકનો વિષય પ્રાધાન્યપણે રહેતો હોવાથી સર્વાંશે નહિ પણ દેશાંશે અપરનામ તરીકે વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ 'જૈનખજોળ' એવું પ્રચલિત ઉપનામ આપી શકાય તેવું છે. તેવીજ રીતે કામાશ્રમણ કૃત, અપૂર્વ વિદ્વતા દર્શક શ્રી ક્ષેત્રસમાસ અન્ય ભૂવર્તિ પદાર્થ વિષયોનું પરમ પ્રધાન્ય ભોગવતો હોવાથી તેને 'જૈન-ખજોળ' એવું સુવિખ્યાત નામ અર્પી શકાય છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં અંગોપાંગભૂત સૂત્રમાં બુદ્ધેન્દુ સ્થળે દર્શવિલા સાધત પદાર્થોના નિર્દેશરૂપ જૈન ખજોળ અને ખજોળના વિષયોને પૃથગ્ પાડી જૈન કે અજૈન કોઇ પણ વ્યક્તિ તેનો લાભ ઉઠાવી શકે તે માટે એ દિશામાં ભરેલા આપણા ઉપકારી, પૂર્વ મહર્ષિઓનાં પ્રાથમિક શુભ પગલાંથી આપણા ઉપરનો તેઓશ્રીનો ઉપકાર ચિરસ્મરણીય, નહીં ભૂલી શકાય, તેવો અપાર અને અમાપ છે.

સંમહણીનું ગૌરવ અને વિષય પ્રચાર;—

વળી આ સંમહણીની પ્રતોની સર્વત્ર થતી પ્રાપ્તિથી તેમજ તેની પ્રતિઓમાં પૂર્વપુરુષો દ્વારા ચમત્કેશી અનેકવિધ વિવિધતા જોતાં જૈન સમાજમાં એ અન્યનું ભૂતકાલમાં ફેટણું પઠન-પાઠન લોકપ્રિય થઈ ગયું હશે તેનો સચોટ ખ્યાલ નગર સમક્ષ તરી આવે છે, સહુકેમ્પ સુદ અભ્યાસી તે અન્યનું અધ્યયન અવસ્ય કરતોજ હશે એમ જણાઇ આવે છે, અને તે પ્રિય થઇ પડવામાં કારણ પણ ઉઘાડું છે કે તે અન્યની વિષય રચના, તેની પ્રણાલિકા એટલી માર્ગદર્શક છે અને વળી સર્વ વિષયોને સંક્ષેપમાં પણ એવી સુંદર દબથી, યોગ્ય રીતે કમલઃ વિલામવાર ગુંથી લેવામાં આવ્યા છે કે સામાન્ય બુદ્ધિવાળો પણ અદ્વસમયમાં આ એકજ અન્યના અભ્યાસથી બહોળગ્જ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવી શકે તેમ છે. અને તેથી આ અતિપ્રિય

અન્યના બુદ્ધિબુદ્ધી દબાના નાના મોટા વિસ્તરાર્થે ભાષાંતરોવાળાં, ચિત્ર-વિચિત્ર અનેક વૈવિધ્ય કલા ભરપૂર સૌંદર્ય સમ્પન્ન આદર્શો દબલાળખ પ્રમાણમાં હાલમાં પણ નજરે પડે છે.

સંગ્રહણીમાં ચિત્રકલાનું સુંદર સ્થાન:-

વળી આ સંગ્રહણી અન્યની પ્રતોમાં એક ખાસ ખૂબી તો એ છે કે પ્રાયઃ નાની કે મોટી કોઈપણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં તેને ગાથાના અર્થને અનુસરતા, અભ્યાસીઓએ હાથથી દોરેલાં અથવા દોરાવેલાં, મૌલિક વિષયનો ઓછોવત્તો પણ ખ્યાલ આપતાં રંગ-બેરંગી, રૂપેરી સોનેરી કે પચરંગી ભાતવાળા સંખ્યાબંધ ચિત્રો તો હોયજ !

કેટલીક પ્રતો તો એવી આબેહૂય સૌન્દર્ય સમ્પન્ન ચિત્રોથી ચિત્રિત બેવામાં આવે છે કે તે બેતાં ચિત્રકળાના વિકાસ માટે, અન્યની સર્વાંગ સુંદરતા માટે અને પ્રસ્તુત વિષયનો શીઘ્રબોધ થવા માટે આર્થિક દ્રષ્ટિ ન રાખતાં તેના અભ્યાસીઓ તેના પ્રત્યે કેટલું ભારી સન્માન અને હાર્દિક પ્રેમ ધરાવતા હશે ત્યારે આવા ચિત્રો પાછળ આટલી કાળજી અને ખતપૂર્વક જહેમત ઉઠાવી હશે ! તેના ખ્યાલ સુંદરચિત્રો સન્મુખ રાખતાં સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપે પ્રગટી નીકળે છે.

સેંકડો વર્ષ જુના સોનેરી રૂપેરી કે પચરંગી ચિત્રો જાણે તાજેતરમાં જ આલેખાએલાં હોય એમ આંખે ઉડીને વળગે તેવાં બેનમુન હોય છે.

અને જૈન સંપ્રદાયમાંજ સર્વોત્તમ ગણાતી પ્રાધાન્યપદ ભોગવી રહેલી, ખૂબ જ પ્રાચીનતાથી ચાલી આવતી એ ચિત્રપદ્ધતિ ખૂબ જ આવકાર દાયક છે, કારણ કે અન્યના પ્રસ્તુત વાક્યમય વિષયની સાથે સાથે જ ચિત્રકલા કેવો તાલ મેળવે છે તે દર્શાવવા માટે નજરોહીપન કરે તેવાં તે તે વિષયને અનુસંગત ચિત્રો [તેમજ યન્ત્રાકૃતિઓ] આપવામાં આવતા હોવાથી પ્રસ્તુતવિષયનો સુગમ કે દુર્ગમ બોધનો સચોટ ખ્યાલ હૃદય સમક્ષ ખડો થાય છે અને સત્યવસ્તુસ્થિતિનું શીઘ્રતયા ભાન ઉત્પન્ન કરાવે છે, જેથી મગજ ઉપર અંકા-એલો એ ભાવ લાંબાકાળ પર્યન્ત બુંસાતો નથી.

ખરેખર માનવપ્રકૃતિનો સ્વાભાવિક નિયમ છે કે કોઈ કોઈ વિષયનો કોઈ કોઈ અભ્યાસીઓને અને અભ્યાપકોને જ્યારે સલહંદ કે શોખ જાગે છે ત્યારે તેઓ તે તે સાહિત્યને અંગે જેટલું જેટલું સાધન જે જે દ્રષ્ટિએ આવશ્યક ગણાતું હોય તે તે સર્વ સાધનને ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ મેળવીને તે વસ્તુને સર્વાંગસુંદર બનાવવાની અને વધુને વધુ સરભોપયોગી થાય તેવી રીતે રચના કરવાની એક પ્રકારની પ્રશસ્ય આંતરિક તમજા જાગે છે, ખરેખર આ સંગ્રહણી માટે તો તેમજ બનતું આવ્યું છે અને અત્યારે પણ એવું જ બની રહ્યું છે.

જૈનમૂર્તિ પૂજક સંપ્રદાયમાં ચિત્રકલાનું સ્થાન:-

સર્વતોમુખી જૈનસાહિત્ય સર્જનોમાંશ્વેઽ જૈન મૂર્તિ પૂજક સંપ્રદાયે લેખનકળા સાથે નમુનેદાર ચિત્રકળાની ખર્ચભરી વિકાસન પદ્ધતિ જેટલી વિશદ અને વિપુલ પ્રમાણમાં અપનાવી છે, તેટલી સ્થિતિપરાધિક અન્ય જૈન સંપ્રદાયે કે ઈતરમાર્ગી સમૂહો નથી જ. અપનાવી.

જૈનસંસ્કૃતિ, બૌદ્ધસંસ્કૃતિ કે વેદિકસંસ્કૃતિગત સાહિત્યસર્જનોની પ્રાચીન ભારતીય ચિત્રકલામાં જૈનાશિલચિત્રકલાએ ચોતાનું અગ્રેડ રીતે અતિગૌરવતા ભર્યું ઝળકતું સ્થાન જે પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેનું કારણ લેખનકળા સાથે સાથે જ ચિત્રકલાના વિષયનું આવિષ્કરણ એ જ્યારે મુખ્ય હતું ત્યારે વિશ્વતોમુખી જૈનશ્રમણસંસ્કૃતિએ ખેનમુન અને અપૂર્વ સૌંદર્યસમ્પન્ન શાસ્ત્રોક્ત ચિત્રકલાનું સર્જન કર્યું, જ્યારે તેના સંરક્ષક, ઉદ્ધારક અને આશ્રયદાતા તરીકે જૈનોએ અમલગાર લાગ્યો હતો, અને તેનું સર્વોચ્ચસ્થાન ઝડપી લેવા ભારતીય ચિત્ર કલા પાછળ શુદ્ધિપૂર્વક સફેદિક્ષિકાનો તેમજ છૂટથી તનમન અને ધનનો ખૂબજ સદુપયોગ કર્યો હતો, અને તેથીજ અત્યારે દરેક રીતે જૈનસંસ્કૃતિનો સાહિત્ય કલા અને વિજ્ઞાન વિષયક કાળો આર્યસંસ્કૃતિના સાર્વભૌમીય વિકાસમાં સર્વોત્તમ અને પ્રાધાન્ય પદ ભોગવે છે, તેમાં એ છેલ્લા સૈકા દરમિયાન ગુજરાતના ખુણે ખાંચેથી અપૂર્વ અને ફુલભ જેજે સાહિત્ય સમુપલબ્ધ થયું છે; તે માટે ખાસ કરીને અત્યારસુધીનું અન્વેષણ કાર્ય જેતાં ગુર્જરભૂમિ વધુ મગરૂરી લઈ શકે તેમ છે, એ માટે ગુર્જરીય જૈનોની શ્રદ્ધા અને સંકટભર્યા યુગમાં પણ વિવિધ સાહિત્યના મહાન સન્દર્ભોને શક્યતુસાર અખાધિત નળવી રાખવાની ધગશ અને કાળજી ખરેખર આપણને એક ચમત્કારિક પ્રેરણા અને બોધપાઠ આપી રહે છે.

પ્રાચીન ચિત્રકલાનું નૈપુણ્ય;—

પ્રાચીન ભારતીય જૈનચિત્રોમાં કુશળ કલાકારોએ અનેક ચિત્ર પ્રસંગોમાં વાપરેલું ભાવવાહી રેખાનૈપુણ્ય, અંગવિન્યાસ,—મરોડપદ્ધતિ, યથાસ્થિત તાદ્રશભાવેનું અભિનયાદિ પૂર્વક આરોપણ, ચિત્રસમયે જળવાએલા સ્વાસ્થ્ય સુંદરતા અને ચિત્રનશીલતાદિ ગુણો વિગેરે જેતાં કલારસિકોનું સુંદર નૈપુણ્ય સ્પષ્ટતયા તરી આવે છે.

એ ખેનમુન ચિત્રો ભલે અત્યારના પ્રગતિ અને નવલકલાવર્ધક યુગના સૃષ્ટિ સૌંદર્યની દ્રષ્ટિએ અન્વેષણ કરતાં, મુખાકૃત્યાદિનું વૈલક્ષણ્ય નિહાળતાં વૈચિત્ર્યાભાસ પ્રત્યક્ષ થતો હોય પણ તે કાલની દ્રષ્ટિએ ધડીક વિચાર કરીએ તો એજ ચિત્રો બારીક નિરીક્ષણ કરતાં એટલાજ પ્રાણવાન, પ્રકૃષ્ઠકલાત્મક, અપ્રતિમ શૌભારપદ, રંગ સૌરભભર્યા રાતકદાર ભાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

એ સ્પષ્ટ—સુરેખ અને સુધટિત ચિત્રસૃષ્ટિ દ્વારા તો તે સદીઓનાં વિજ્ઞાનમય અને કલાપૂર્ણ લોકજીવનની ગૌરવ કથા જાણવાની રીતિભાતિ, અને રિવાજો જાણવાની તેમજ તેમની વિચારસરણી આલેખવાની પણ મોંઘેરી તક કેટલીકવાર આપાદરીતે અચ્છીલભ્ય થાય છે.

જૈન સંસ્કૃતિની ગૌરવ પ્રશસ્તિઓ;—

જૈન મહારથીઓએ લગીરથ પ્રયત્નપૂર્વક સર્વસ્વનો ભોગ આપી ચિત્રકલાનું અનુપમ, લેખનકળાનું અપૂર્વ, અને સ્થાપત્યકલાનું અગ્રેડ અને અમરસ્થાન ઉત્તતિની ટોચે એવું મુકી દીધું હતું કે જગતભરમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન અને તેનું કલા સાહિત્ય અનોખી જ ભાત પાડતું અને ભારતની ઝળહળતી કળાકિર્તિને જાળવવા માટે સર્વોત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર રહીને જવલંત પ્રતિભા પાડતું હતું અને અત્યારે વધુ

મતિલા મારતું છે એમ મધ્યસ્થવૃત્તિના કોઈપણ માનવ-પદસિદ્ધાન્ત કરે તો આ નિર્વિવાદ અને નિર્લેખ સત્ય નિઃશંકપણે કબૂલ કર્યા વિના રહે નહિ.

આ પ્રમાણે આપણે સંગ્રહણી કર્તાના વિષયને આનુષંગિક તેમાં થએલા સુધારા વિગેરેને તેમજ તેને અનુસરતી ચિત્રકળાની વિકાસન પદ્ધતિ વિગેરેની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી આવ્યા.

શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું ઉડતું જીવન અવલોકન;—

અત્યારે ૫૦૦ ગાથા પ્રમાણવાળી થયેલી તેમજ મલયગિરિ ટીકાવાળી સંગ્રહણીના અંતોત્પાદક ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણી મહારાજ સાતમા સૈકામાં થયા હતા, તેઓએ શ્રી ક્ષેત્રસંભાસ યાને જૈનભૂગોળ અને બૃહત્સંગ્રહણી યાને જૈનખગોળ; એ બન્ને મહત્વના મુખ્ય વિષયોને લોકોપયોગ્ય કરવા માટે જે નવીન સંસ્કરણો તૈયાર કરવાનું અદ્ભૂત અને સર્વ-માન્ય સાહસ ખેડ્યું છે તે બદલ આપણે તેમના પરમન્નણી છીએ, એ પરમર્થિ પૂર્વધર હતા, તેમને વિશેષાવશ્યક જેવો અનેક તાત્ત્વિક વિષય ભરપૂર મહાન ગ્રન્થ, તેમજ વિશેષજીવતી, જીવકલ્પસૂત્રાદિ વિદ્વતા પરિપૂર્ણ ગ્રન્થો ઉપનિબદ્ધ કર્યા છે.

દરેક સંપ્રદાયમાં જેમ આગમ પ્રધાન અને તર્કપ્રધાન પુરૂષો હોય છે. તેમ આ આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરની જેમ તર્કપ્રધાન ન હતા, કિન્તુ આગમ પ્રધાન પુરૂષ હતા, અને આવા પુરૂષો આગમ-સિદ્ધાન્તોને અક્ષરશઃ વળગી રહેનારા હોય છે એટલુંજ નહિ પણ, આગમમાનાયોની પરંપરાને યથાર્થ અનુસરીને તેને સંગત એવીજ કૃતિઓ વિરચવાનું સાહસ ખેડવાને સર્વદા તૈયાર હોય છે તેથી તેઓ આગમના પરમ સંરક્ષક સિદ્ધાન્તવાદી અથવા આગમવાદી તરીકે ખ્યાત થાય છે.

ક્ષમાશ્રમણમહારાજનો દિગ્દર્શન માત્ર પરિચય દર્શાવી જે સંગ્રહણી ઉપર આ પ્રસ્તાવ લખાઈ રહ્યો છે તેજ સંગ્રહણીના કર્તા શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિની પીછાણુ આપવા તેમના ગુર્વાદિકની ઓળખાણ, તેમનો સત્તાસમય, તેમનું સાહિત્યક્ષેત્ર ઇત્યાદિક વિષયોને મલતી શક્ય માહિતી તપાસીએ.

મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ;—

“ ‘મલહારિ હેમસૂરિણ સીસ લેસેણ વિરદ્યં સમ્મં’ ” સંગ્રહણીની અન્તિમ ગાથાનાં આ ઉક્ત પદ્યથી શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિના ગુરૂ મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ હતા એ ખીના સુસ્પષ્ટ છે. અને તે હેમચંદ્રસૂરિના ગુરૂ પુનઃ રેઅભયદેવસૂરિ હતા, તેઓ પ્રજ્ઞવાહનકુલની મધ્યમશાખા-

૧ આ ગાથા સ્વયંકૃત જણાતી નથી, પાછળથી રચના થઇ હોવાનું જણાય છે પણ રચના કથન અસંગત નથી.

૨ નવાંબી વૃત્તિકારથી અન્ય સમજવા, આ સૂરીશ્વરજી ત્યાજ વૈરાગ્યની પ્રતિમા સમાન હતા, મલીન ચંદ્રોનું બહુધા પરિધાપન કરતા હતા, તે જોઇને તેમની પર્યુપાસના કરનાર શ્રી કણ્ઠદેવે (મતાંતરે સિદ્ધરાજે) મલધારિ તરીકે વિખ્યાત કર્યા ત્યારથી તેઓ હર્ષપુરીય ગચ્છના છતાં મલધારિથી વધુ ઓળખાવા લાગ્યા તેમની સંવત્તિ માટે પણ તેમજ બન્ધુ.

અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરીના અભ્યાસ સમયે પુરૂષ હતા. તેઓશ્રીએ રાજકર્મ, સિદ્ધરાજ ન્યાસિદ્ધ તથા અન્ય રાજવીઓદ્વારા અહિંસાના કૃત્યો કરાવી, યત્નપ્રતિષ્ઠાદિ સાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યો અમ્લ કરાવ્યાં હતા, તેઓનો સમય ૧૧ મા સૈદ્ધ મધ્યે હતો.

તત્પદ્મે શ્રી હેમચંદ્રસૂરીધરજી—

તે મહધારિ શ્રી અભયદેવસૂરીજીની પાદે મહધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરીજી થયા, તેઓ પૂર્વાવસ્થામાં રાજ્યસચિવ હતા, સ્વેતાંબરાચાર્યવાદિ શ્રી દેવસૂરી અને દિગંબરાચાર્ય શ્રી કુમુદચંદ્ર સાથે વાદ-વિવાદ ગોઠવાયા ત્યારે અખ્યક્ષપદે આ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને, માન્ય રાખવામાં આવ્યા હતા, એમાં દુર્ભાગ્યે દિગંબરોને હાર મળી, અને પૂર્વશરતાનુસારે કમનસીબપણે, ડાંખતે હૃદયે મુજરાત છોડી અન્ય પ્રદેશમાં ઉતરી જવું પડ્યું, આ અખ્યક્ષપણા બાદ તેઓ પડિત, સ્વેતાંબરાચાર્ય, બદારકાદિ વિશેષણોથી વધુ પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા.

આ મહધારી તે કલિકાલસર્વગ્રભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીધરજીથી ભિન્ન સમજવા પશ્ય બન્નેનો સત્તા સમય સરખો હતો, બન્ને સાથે વિદ્યમાન પશ્ય હતા, સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ બન્ને વચ્ચે મુખ્ય તફાવત એ હતો કે કલિકાલસર્વગ્ર એ એક સમર્થ જ્યોતિર્ધર તરીકે અને સર્વદેશીય સાહિત્યકારના રચનાર તરીકે જખ્યપર વિખ્યાત હતા અને તર્ક સાહિત્ય પ્રધાન હતા જ્યારે મહધારિજી એ એક આગમપ્રધાન તરીકે સમર્થ વિદ્વાન પુરૂષ હતા એ નિઃશંક છે, એથીજ આ મહધારિજીએ સિદ્ધાન્તને અનુસરતી વિશેષવાક્યક ઉપર પાંડિત્ય ભરપૂર ટીકા રચી છે, તદુપરાંત પંચમકર્મ ગ્રન્થવૃત્તિ, સ્વોપગવૃત્તિયુત્પુષ્પમાલા, અનુયોગદ્વાર સૂત્રની ટીકા, જીવસમાસવિવરણ, ૧૧૭૧ માં રચેલ સ્વોપગવૃત્તિ સમેત ભવભાવનાદિ જેવા અમૂલ્ય ગ્રન્થો પશ્ય આજે તેમના કીર્તિદેહને પ્રકાશમય કરી રહ્યા છે. એકંદર તેઓશ્રીએ ૧ લાખ શ્લોકની રચના કરી હોવાનું કહેવાય છે.

આ મહધારિજી ઉપર પશ્ય શ્રી સિદ્ધરાજન્યાસિદ્ધને આત્પન્તિકરાગ હતો, તત્સમીપ્રે જીને તે વૈરાગ્યરસ ભરપૂર તત્ત્વોનું બહુશઃ પાન કરતો, તે દ્વારા અનેક જૈન પ્રવચન પ્રભાવનાનાં કાર્યો, અમારી પટહના કાર્યો કરાવ્યા હતાં તદુપરાંત રાજ્યખેંગારને પ્રતિબોધ કરવો, સંધ સહિત શત્રુજય પધારવું અને ત્યાંજ અનશન કરી સ્વર્ગ પ્રયાણ આદરવું. એ તેમની જીવન ગ્રાંખી થઈ.

તત્પદ્મે 'શ્રી સમ્રાટહુણીકર્તા' શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિ—

મહધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના પદ્ધર તરીકે ત્રણ શિષ્યો સ્થાપિત હતા ૧-વિજયચંદ્ર-સિદ્ધસૂરિ, ૨ શ્રી ચન્દ્રસૂરિ, ૩ વિશુધયંદ્રસૂરિ.

- ૧ મુનિચંદ્રસૂરિ નામના આચાર્યના શિષ્ય હોવાનું મુખ્યસિદ્ધ છે જેમણે પ્રમાણુનય તત્ત્વલોકાલંકારાદિ ન્યાય વિગેરે વિષયના સુદર અને હપયોગી ગ્રન્થો રચ્યા છે.
- ૨ આ યાચાર્ય પ્રસંગે કલિકાલ સર્વમાન્ય સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી પશ્ય હાજર રહેતા હતા.
- ૩ વિજયસિદ્ધસૂરિજીએ ૧૪૪૭ શ્લોક પ્રમાણુ ખર્ગોપદેશમાલા ગ્રન્થ વિવરણ રચેલ છે જે સિદ્ધ-રાજના રાજ્ય સમયમાં જ એકલે સં. ૧૧૬૧ ના આધ વહી ગીને સમાપ્ત કરેલ છે.

તેમાં પ્રાચીનાભિસ્મરણીય આર્યાધ્યપાદ શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિનો સત્તા સમયપણુ આરમ્ભી સંચાલિતો જ પ્રસ્તુત છે, અને સાહિત્યક્ષેત્રમાં તેમને ૧૧૯૩ માં ધોલકાનગરમાં વિ. સં. ૧૧૯૩ માં શ્રી મુનિસુવતચરિત્ર નામનો સંદર્ભ ગુરૂએ હતો અને તેનું આશ્વમેધન શ્રી પાર્શ્વ-દેવમણિએ કર્યું હતું. તેમની ખીજકૃતિ આ બૃહત્સંપ્રહણીની છે, અને ત્રીજી કૃતિ શ્રી ક્ષેત્ર-સમાસની વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ છે.

આથી એ સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે જેમ જિનભદ્રકામાશ્રમણની બૃહત્સંપ્રહણી ઉપરથી આ ચન્દ્રમહર્ષિએ જેમ સકારણ સંક્ષિપ્ત અને ગંભીરાર્થવાળી સંપ્રહણી રચવાની આરંભસ્થિતિ સ્વીકારી તેજ પ્રમાણે એજ મહાત્માએ કામાશ્રમણ શ્રી જિનભદ્રગણીના બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ નામના ગ્રન્થ ઉપરથી સરલ અને ગંભીરાર્થ એવા ક્ષેત્રસમાસગ્રન્થ રચવાના માનસિક વેગને પણ અમલમાં મુક્યો છે જેનો આરંભ ‘**નમિતુર્વારં સચલત્થમાસગં**’ એ ગાથાશ્લોકથી થાય છે પણ અત્યારે તે પ્રસિદ્ધિમાં નથી પણ એની પ્રત ખંભાતભંડારમાં વિદ્યમાન છે અત્યારે પ્રસિદ્ધિમાં તો શ્રી રત્નાશેખર સૂરિકૃત ક્ષેત્રસમાસ વધારે છે. આવીઆવી સુલભકૃતિઓ રચી ખરેખર ! તેઓએ પરાપકાર શીલતાની પરાકાષ્ઠાનું દર્શન કરાવ્યું છે.

આ ઉપરથી શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિજી જુગોળ અને ખજોળ વિષયના સુનિષ્ણાત હોવાસાથે તેવા વિષયપરત્વે હાર્દિક લાગણી ધરાવનાર ચારે અનુયોગના પરમાભ્યાસી હતા. એમ સારી રીતે અવલોકી શકાય છે; આ સિવાય કમનસીબે તેમની શિષ્યાદિ પરંપરાનો, માતૃપિતા-દીકના નામનો, કે જન્મસ્થળ ઇત્યાદિનો સત્તાવાર કરોએ ઉલ્લેખ દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી.

શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિના સમકાલિક મહર્ષિઓ અને આરમ્ભી સદી;—

શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિના સમકાલિક પુરૂષો જે છે તેનું વર્ણન કરવા જે બેસીએ તો તો ધણું પાનાં રોકવા પડે, પણ જે અતિસંક્ષેપમાં બ્યાન દોરીએ તો તેમના સમકાલિક શ્રી કલિકાલ સર્વગ ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી એ છેલ્લી સદીઓમાંના એક મહાનુમાં મહાન પુરૂષ તરીકે ઓળખાવી શકાય, તેઓ એક આગમવાદી અને તર્કવાદી તરીકે જળજસ્ત અને કોષ અને-ખાજ મહર્ષિ હતા, તેમનું વ્યક્તિત્વ અસાધારણ પ્રતિભાશાલી હતું, ત્યામ વૈરાગ્યના તો સાક્ષાત્ પ્રતિબિંબ સમા હતા એક અબધૂત યોગી તરીકે, પ્રખર મંત્રવાદિ તરીકે, કુશલ તંત્રવાદી તરીકે, અને એક સમર્થવાદી તરીકે તે અદ્વિતીય નરોત્તમ હતા. તેમના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો પ્રતાપ ભલાભલા મગનમંડળને બેદીને ઇન્દ્રલોકમાં પ્રસરી વળ્યો હતો. ભલભલા ચમર બંધીઓના મસ્તકો તેમનો પાદસ્પર્શ કરતા હતા, તેઓએ ગુજરાતને પોતાનું પ્રાણપ્રિય ક્ષેત્ર બનાવી સારાએ દેશને સામાજિક કે રાજકીય, ધાર્મિક કે વ્યવહારિક હરેક બાબતોમાં નવુંજ ચેતન અને નવસર્જન સમર્પ્યું હતું, તેઓશ્રીએ રાજકારણ પાછળ, ધર્મપ્રચાર અને સાહિત્ય સંસ્કૃતિનો જગ્ગર વિકાસ કર્યો હતો. મહાન વૈયાકરણી તરીકે કોપકાર કાવ્યકાર

જે માટે તેમના શિષ્ય દેવભદ્રસરિજી તેમની જ સંપ્રહણીની દીકામા સ્વગુરુ ઉદેશી જણાવે છે કે
 પ્રસન્નગમ્મીરપદાહિતક્રમા, મિતાક્ષરા વર્ણિતપૌનરુક્ત્યા,
 વૈર્નિર્મિતા સંપ્રહણીયમદ્ભુતા, નમોનમસ્તત્પદપંકજેભ્યઃ ॥ ૧ ॥

તરીકે અત્યારે પણ તેઓ અક્ષરદેહ દ્વારા જનસંપ્રિયતા અન્યા છે તેઓની આસાધારણ, જ્ઞાનવ્ય-
માન વિદ્વતાએ સહુ કોઈને આશ્ચર્ય મુગ્ધ બનાવી વંદન નમસ્કારના અર્ધ્ય ઝીલ્યાં છે. ધન્ય
હો ! એ અમરમાને ! એ પુરુષ જે ન જન્મ્યા હોત, સાહિત્યક્ષેત્રને ફાલીપુલીને ઉંઘમાં ઉંડું
દોહન કરીને સર્વતોમુખી બનાવ્યું ન હોત, પ્રત્યેક વિષય ઉપર તલસ્પર્શી વિશાળ અને
તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ અન્ય સંદર્ભો રચ્યા ન હોત, તો નવીન યુગમાં સાહિત્યક્ષેત્ર ખરેખર અપૂ-
ર્ણ લેખાયું હોત ! અરે ! એ અણખ્યાયી વ્યાકરણ વિના આજના નવીન અને પ્રગતિમય
યુગમાં ગુજરાતને શરમતો અંચલો ઓઢવાનો જ પ્રસંગ આવ્યો હોત, પણ એ પુણ્ય ભૂમીનાં
તેજ કોઈના લુંઘ્યા લુટાયા છે ખરાકે ! સમાજના સદ્ભાગ્ય કદીએ ઝુંટવાયા છે ખરાકે ! ધાર્મિક
તપોબલના ચમકારા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત કોઈ કેકાણે અદ્રશ્ય રહ્યા છે ખરાકે ! હરગીજ નહિ.

એથીજ એ પુરુષ આ સૌભાગ્યવંતી ગુર્જરભૂમિના સ્વામી તરીકે જન્મ્યા, જન્મીને સેંકડો
અદ્વિતીય અને વિદ્વતા ભરપૂર ગ્રન્થોદ્ધારા ગુજરાતને અભિમાન લેતુ અને અમર કયું, ત્યારે
સાહિત્યક્ષેત્રમાં સમર્થ વ્યત્પન્ન શેખર, પરમ બહુશ્રુત અને દાર્શનિક વિદ્વાન તરીકે તેમની અમર
કૃતિઓ પ્રથમ રથાને છે એમ સ્તવવસ્તુસ્થિતિતું ઇતર સમાજને પુનઃ જ્ઞાન આજે પ્રગટ થયું છે.

એ સિવાય અઢારદેશાધિપતિ મહારાજા કુમારપાળને જૈનધર્મી બનાવ્યો, સેંકડો ભવ્યા-
ભાઓને જૈનધર્મમાં સ્થિર કર્યા, સર્વતોભદ્ર અલિસાનો ડિડિમનાદ ભારતના કંઈકે દેશમાં
ગાજતો કર્યો, આથી ગુજરાતના ધાર્મિક વૈભવ અને પ્રતાપની અસર અન્યદેશો ઉપર ખૂબજ
ફરીવળી અને એથીજ એ યુગ હૈમયુગ તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યો.

એ આગામે યુગ ટુંકમાં તપાસીએ તો સાહિત્યવર્ધનનો, પ્રખર લેખકોનો, સમર્થ ઉપ-
દેશકોનો, અસાધારણ જ્ઞાનપ્રચારનો, દેદીપ્યમાન બુદ્ધિમતાનો, પ્રયત્નવાદિકસરીઓનો, અન્ય
રચયિતાઓને, પુસ્તકકલાલેખનનો, વિવિધસાહિત્ય સર્જકોનો, જૈનપ્રવચન પ્રભાવકોનો, એમ એ
ચમત્કારિક અને એક સોનેરીજ યુગ હતો અને એ યુગદ્વારાજ જૈનસાહિત્ય દીર્ઘકાલિકી અવ-
સ્થાવાળું અને ચિરસ્થાયી બની શક્ય હતું.

તેમના સિવાય સમર્થ ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિજ, સમર્થ વાદિ ગજકેસરી, શ્રી દેવસ્રિજ
[વાદિ દેવસ્રિ], સમર્થ આગમવાદી વર્ધમાનસ્રિ આદિ અનેક મહાન પુરુષો પણ તત્કાલ
વિદ્યમાન હતા વળી, ખરતરગચ્છીય સુપ્રસિદ્ધ ‘દાદા’ શબ્દથી સંબોધાતા શ્રી જિનદત્તસ્રિજ
પણ ત્યારે વિદ્યમાન હતા.

ખીજબાજુ દિગમ્બર સમાજનાં શ્રી કુમુદચંદ્ર પ્રમુખ પ્રખર વિદ્વાનો પાક્યા હતા, અન્ય
પ્રાંતોમાં બૌદ્ધ સમાજમાં પણ બુદ્ધિશાલી પંડિતોની ન્યૂનતા ન હતી, અરે ! જૈનતર સમાજમાં
પ્રેક્ષીયું કરીએ તો શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થવાદી પણ તેજ યુગમાં જન્મેલા હતા.

આમ એ યુગજ વિદ્વાનોને પેદા કરનારો હતો, જૈનો માટે તો ખરેખર એ ચમત્કારિક
અને સોનેરી યુગજ હતો જ્યારે જૈન ધર્મરૂપી સૂર્ય મધ્યાહનકાળે પહોંચી ગયો હતો.

આ પ્રમાણે અન્યકર્તા શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિના સમકાલિક મહાપુરુષોનો આછો પરિચયદર્શાવ્યો.

શ્રી સંમહાણી ઉપરના શ્રુતિકારો કેણુ ?—

એ ચન્દ્રીયા સંમહણીના? દીકાકાર તાત્કાલિક ચએલા તેમના જ પ્રકૃતિમત સિખ શ્રી દેવભદ્રસુરિ છે, જેઓ શ્રી મુનિચન્દ્રસુરિ નામના મહાન્ આચાર્યના પરમકૃપાપાત્રી અને લખ્ય પ્રતિષ્ઠક હતા અને જેઓએ ક્ષેત્રસમાસ-જીવાનુશાસન, દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ ઉપદેશરત્ન કોષાદિ ગ્રન્થના વિવરણકર્તા હતા. ન્યાયાવતાર પણ કયું છે, ક્ષેત્રસમાસજીતિ? ૧૨૩૩ માં કયેતિ ઉલ્લેખ છે તેઓશ્રીએ કરેલ શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિ સંમહણીની દીકા મણીજ રચ્યક સરળ અને સ્પષ્ટાર્થક છે.

ઉપસંહાર અને મારી ક્ષમાયાચના;—

આ ચન્દ્રીયા સંમહણીનું અધ્યયન અત્યારે સવિશેષ પ્રચાર પામ્યું છે, અમણ્યવર્ગમાં અધિક ફેલાવો થયો છે, આમ છતાં અઘાવધિ તેવું સુંદર સરલ સ્પષ્ટાર્થક અને સુવિસ્તૃત ભાષાંતરની ખૂબજ ખામી ચાલી આવતી હતા, જે હવે તે નહિવત્ હવે જેથી પાઠકો નતો તેનો સુંદર લાભ ઉઠાવી શકતા કે નતો તેનો જોઈએ તેવા સારો ખોધ થતો. એ ખામીએ મને પ્રેર્યો અને તેથી મને તે મહાન્ ગ્રન્થનું ભાષાંતર કરવાની પુણ્યતક સાંપડી [એ ભાષાંતર કયા સંજોગમાં કેવીરીતે શરૂ થઈને પૂર્ણ થયું એનો ઉલ્લેખ મારા નિવેદનમાં અગાઉ કર્યો છે.] અને મેં તે કાર્ય મારી શક્તિ બહારનું હતું છતાં દર્લાવતી-ડોઘાઈ મંડન અખંડ પ્રભાવક શ્રી લોહણ પાર્શ્વનાથજી મહારાજના પરમ પ્રતાપથી અને પૂજ્ય આચાર્યદેવોની પરમ કૃપાથી અને પૂજ્યશુદેવની સતત સહાયથી અને અન્યમુનિવર્ગ વિજેરેના સહકારથી હું પુરું કરી શકવા સમર્થ થયો તે ખાતર અને મારાથી કેવલ સ્વોપકારશ્રુતિની ખાતર થએલા આ કાર્ય બદલ મને જે હર્ષ થયો તે માટે વિનમ્ર અભિમાન લઈં તો હારવાસ્પદ તો નહીં જ બનું !

માનવમાત્ર જૂલને પાત્ર છે, તો વાચકવર્ગ મારી પ્રસ્તાવનામાં ચએલી જૂલને ક્ષન્તબ્ય કરશે, તેવીજ રીતે મારા ભાષાંતરમાં રહેલી ખામીઓ નજરે પડે તેને ચોક્કસ કરી ક્ષન્તબ્ય ગણી ઉપકૃત કરશે અને મને જણાવશે એવી સહદયની પ્રાર્થના સાથે મારી પ્રસ્તાવના અહીંજ સમાપ્ત કરું છું.

પાલીતાણા.

ચંપા નિવાસ.

અક્ષય તૃતીયા

વિ. સં. ૧૯૯૫

શ્રી ગુરુચરણ સેવક:—

‘ યશોવિજય ’

૧ જ્યારે ભાષ્યકારપ્રણીત સંમહણીના દીકાકાર શ્રી મહમમિરિ ઉપરાંત અન્નાચાર્યો પણ થયા છે પણ વર્તમાનમાં શ્રી મહમમિરિજીવૃત બુદ્ધતદીકા સિવાય અન્ય જોવામાં આવેલ નથી.

૨ ક્ષેત્રસમાસ, તે તેમના જ ગુરૂ શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિનું કરેલું જ હોવું જોઈએ, કારણ કે સ્વગુરૂની સંમહણી ઉપર જેમ પોતે જ દીકા કરી, તેમ સ્વગુરૂકૃત ક્ષેત્રસમાસ ઉપર પણ દીકા રચી હોય એમ સમજવું વધુ સંજત લાગે છે.

ગ્રન્થ વિષય પરિચય:—

આ શ્રી ત્રેલોક્યપદીપિકા અપરનામ શ્રી મુદ્દલસંહણીસુત્ર જેના ઉપર આ અનુવાદ કરવાનું સાહસ ખેડ્યું છે તેની ૩૪૬ ગાથાઓ છે.

આ જ્ઞાપાંતર ટીકાના ચપ્પે ચપ્પનાજ અર્થસંગ્રહ તરીકે જેમ નથી તેમ આ ગ્રન્થનું જ્ઞાપાંતર ૩૪૬ ગાથામાં જ આવતા વિષયોનું છે એમ પણ નથી, કિન્તુ આ ગ્રન્થનો અનુવાદ ૩૪૬ ગાથાના અર્થ ઉપરાંત અનેક અન્ય ગ્રન્થોમાં મળતા ઉપયોગી વિષયોને દ્રષ્ટિપથમાં રાખીને કયો હોવાથી કેટલુંક વર્ણન નવીન જ ઉમેરવામાં આવ્યું છે, જ્યારે કેટલેક સ્થળે અંદરની જ વાતોને ચર્ચાદ્વારા સુવિસ્તૃત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. આમ થયેા ઉપયોગી વિષયો, અધિકારો, અને પરિશિષ્ટોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસીવર્ગની સરલતા સુગમતા માટે સ્થળે સ્થળે હેંડીંગો, જુદા જુદા અનેકપન્થો, આકૃતિઓ, પૃથક્ પૃથક્ પેરિઆફ્રેસહિત વિષયોની વિભાગવાર, ક્રમબદ્ધ વ્યાખ્યાઓ વિગેરે આપવામાં આવ્યું છે જેથી આ ગ્રન્થ સહુ કોઈને રસિકર થશે.

ગ્રન્થકારની વિષય મુશ્કેલી:—

આ સંમહણી ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકાર મહારાજે ખાસ કરીને મુખ્યત્વે ૧ સ્થિતિ [આયુષ્ય] ૨ જીવન, ૩ અવસાહના, ૪ ઉપપાત વિરહ, ૫ અવન વિરહ, ૬ ઉપપાત સંજ્ઞા, ૭ અવન સંજ્ઞા, ૮ ગતિ ૯ આગતિ. આ પ્રમાણે નવદારો આંધીવે વ્યાખ્યા કરવાની મુંઢર અને વ્યવસ્થિત પ્રશ્ન સ્વીકારી છે.

આરે ગતિ આશયી વિચારીએ તો એ નવદારો દેવ અને નરકગતિને સંજત હોવાથી બન્નેનાં મહીને ૧૮ દારો, અને શેષ મનુષ્ય-તિર્થગતિમાં શાશ્વતા જીવનોના અભાવે જીવનદાર સિવાયના આઠ આઠ દારો ઘટતાં હોવાથી બન્નેનાં મહીને ૧૬ દારો, આરે ગતિનાં [૧૮+૧૬] મહીને કુલ ૩૪ દારોની વ્યાખ્યા આ ગ્રન્થમાં દર્શાવેલી છે. તેમજ પ્રસંગે પ્રસંગે સંજત અને જરૂરી એવો અન્યવિષય પણ આપવો ગ્રન્થકાર ચુક્યા નથી, તે સંક્ષિપ્તમાં આ પ્રમાણે:—

અનુવાદનો પરિચય:—

આ અનુવાદના પ્રારંભમાં મંત્રાચરણની ચર્ચા બાદ ૧૦ માં પાતેથી સંમહણી સૂત્રની આશયગ્રા શરૂ થાય છે, ત્યાર બાદ ઉપયોગી પુદ્ગલ પરાવર્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ અનેક પ્રમાણ જૂત ટીપ્પણીઓને સ્થાન આપવા સાથે, થયેા પાનાં રોકે છે.

૧ દેવગતિ અધિકારના નવે દ્વારોની વ્યાખ્યા શરૂ થાય છે, એમાં નવદ્વારો ઉપરાંત પ્રાસંગિક દેવોની કાયા, ચિન્હ, વસ્ત્રાદિક વર્ણુ અણ્ણચક અને સમભૂતલા સ્થાન નિર્ણયની ચર્ચા, મનુષ્યક્ષેત્ર વર્ણુન, અસંખ્યદ્વીપ-સમુદ્રોની વ્યાખ્યા પ્રાસંગિક અદ્વીદ્વીપાકારધિની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા, મંડલાધિકાર દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણ કેમ થાય છે, લાંબાં-ટુકા રાત્રિદિવસો થવાનું કારણ, જુદાજુદા દેશો આશ્રય રાત્રિ-દિવસના ઉદયસ્તમાં રહેતા તદ્વાવતનો સમન્વય, ઇત્યાદિ; તથા અન્તે વૈમાનિકનિકાયનું સુવિસ્તૃત સ્વરૂપ આદિ પણ આપવામાં આવેલ છે.

તેમજ બીજા દ્વારોની વ્યાખ્યાના પ્રસંગોમાં સંધયણ-સંસ્થાનનું, અપરિમીટતા દેવી-ઓનું કિલ્ચિયકોનું, લેસ્થાઓનું, આહાર-ધાસોચ્છવાસ માન ધટના, ત્રણ પ્રકારના આહારનું, દેવોની ઉત્પત્તિથી માંડીને સર્વક્રમ વ્યવસ્થા, તેમજ તેઓનું અવધિજ્ઞાનક્ષેત્ર કયા આકારે છે ઇત્યાદિ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

૨ નરકગતિ અધિકારમાં ઉક્ત નવે દ્વારોની વ્યાખ્યા, તત્પ્રસંગે તેમની વેદનાના પ્રકારો, તેમનાં દુઃખોના પરિપાકો, તેમનો આકાર વ્યવસ્થા, નરકવિસ્તાર, ધનોદધ્યાદિની વ્યવસ્થા, નરકવાસાઓનું સ્થાન તથા આકૃતિ સ્વરૂપ, અને લેસ્થાનું સ્વરૂપ વિગેરે દર્શાવેલ છે.

૩ મનુષ્યગત્યધિકારમાં જીવન વિના ૮ દ્વારોની વ્યાખ્યા, દરમિયાન, ચક્રવર્તી વાસુ-દેવનું સ્વરૂપ તથા તેમના રત્નોની સુવિસ્તૃત વ્યાખ્યા, સિંગવેદાશ્રયી ગતિ, એક સમયસિદ્ધિ, તથા સિદ્ધશિલા તથા સિદ્ધના જીવોનું વર્ણુન તથા પ્રાસંગિક સિદ્ધજીવોનો પરિચયાદિ આપવામાં આવેલ છે.

૪ તિર્થવ્યગતિ અધિકારમાં પ્રથમ અન્યાન્તરથી તિર્થજીવોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય દર્શાવી જીવન વિના આઠે દ્વારોની વ્યાખ્યા, તત્પ્રસંગમાં તેમની કાયસ્થિતિ સંબંધી સુદર વર્ણુન, ભવસ્થિતિનું સ્વરૂપ, તથા નિર્ગોદ, લેસ્થાદિકનું વર્ણુન પણ આપવામાં આવેલું છે.

ત્યારબાદ ચારે ગણાશ્રયિ સામાન્ય અધિકારમાં ત્રણપ્રકારનાં અશુભની, કુલકોટી, યોનિભેદોની, આયુષ્યના વિવિધ પ્રકારોની, અપાધાકાળ, ઝલ્લુ-વક્રગતિ, આહારી અનાહારી, છ પ્રકારની પર્યાપ્તિ તથા દશ પ્રકારના પ્રાણો વિગેરેની સુવિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ, બાદ ૧૬ પ્રકારની સંજ્ઞા, અન્યકાર અને અન્ય રચવાનું પ્રયોજન અને ૨૪ દંડકોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા વિગેરે દર્શાવેલું છે.

ત્યારબાદ પ્રક્ષિપ્ત ગાથાદ્વારા અહાર ભાવરાશિ તથા અન્યકારના ગુણો નિર્દેશ દર્શાવી વિવિધ વિષયોદ્વારા અન્ય સમાપ્તિ ઇચ્છવામાં આવી છે. ત્યારબાદ સંગ્રહણીની ૩૪૯ મૂલગાથાઓ ફક્ત ગાથાના સંક્ષિપ્ત અર્થ સાથે આપવામાં આવેલ છે.

યન્ત્રોનો વિષય:—

તદુપરાંત સ્થળે સ્થળે વિવિધ દબે ઉપયોગી એવા લગભગ ૧૨૭ યન્ત્રો સરલતા પૂર્વક આપેલ છે. આવી મોટી યન્ત્ર સંખ્યા ભાગ્યે જ અન્ય ગ્રંથમાં મળી આવે, એથી પ્રસ્તુત વિષયો સાથેની આ પદ્ધતિ ધણીજ લાભદાયક છે.

ચિત્ર પરિચય:—

આ ગ્રન્થમાં લગભગ સીતેર ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. લગભગ ૫૦ ચિત્રો નવાં આરાં આલેખેલ છે, ચિત્રો પાછળ માનસિક શક્તિનો ભારે ભોગ અપાય, અને છુદ્ધિનો મહદ્ વ્યય થાય ત્યારે સુંદર અને શાસ્ત્રીય ચિત્રો તૈયાર થઇ શકે છે. એ તેના અનુભવીઓ જ સમજી શકે.

એકંદરે ચિત્રો ધણાજ ઉપયોગી આલેખાયાં છે. તે અભ્યાસીઓ બોધ શકશે, અને તે તે સ્થળે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, ચિત્રો આપવાની પદ્ધતિ ગ્રન્થના મૌલિક વિષયોના સાક્ષાત્ ચિતાર રજુ કરવા માટે ધણી જ આવકારદાયક છે, પાઠકો પણ તેથી ઘણો પ્રમોદ અનુભવે છે.

૧૦૩ ફોર્મનો ફલદાર ગ્રન્થ:—

એકંદરે અનુવાદના ૮૪૫ ફોર્મ, ગાથાનુવાદના છેલ્લા ૭૫ ફોર્મ અને તેમજ નિવેદનો-ઉપોદ્ધાત ગ્રન્થવિષય-અનુક્રમણિકા શુદ્ધિપત્રક વિગેરેના ૧૦ ફોર્મ મલી લગભગ ૧૦૩ ફોર્મનો આ ગ્રન્થ ખૂબ જ ફલદાર બની ગયો છે. પાઠક વૃદ્ધ તેના સુંદર લાલ ઉડાવશે એવી હાર્દિક અભિલાષા છે.

આ ભાષાંતર ગ્રન્થની-મૂલગાથા, હાયા, શબ્દાર્થ, ગાથાર્થ ત્યારબાદ વિસ્તારાર્થ આ પરિપાટી છે, અને સ્થળે સ્થળે આપેલી વિવિધ યત્ર-આકૃતિઓ તથા મનોરંજન આબેહૂય ચિતાર આપતા અનેકરંગી ચિત્રો એ આ ગ્રન્થના અલંકારો છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રન્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે.

અનુવાદક:—

श्री त्रैलोक्यदीपिका :—

अपरनामः—

श्रीबृहत्संग्रहणीसूत्रम्.

सविस्तरार्थ-सचित्र-संग्रहः

अथवा

जैन-खगोल

भाषांतरकर्ता;—मुनिश्री यशोविजयजी.

વિ ક્ર પ ક્ષ યા ક્ર નુ ક્ષ ક ક્ષ મ ક્ષ શ્રિ ક્ષ કા.

વિષય નિર્દેશ	ગાથાંક.	પૃષ્ઠાંક.
મંગલ વિગેરે અનુબન્ધ ચતુષ્ઠય		૧ થી ૬
મન્થની શરૂઆત અને પંચપરમેશ્વરોનું સ્વરૂપ	૧૩	૧૦-૧૨
સંપ્રહણીગત ૩૪ દારોનાં નામ અને તેની વ્યાખ્યા		૧૩-૧૪
મન્થરચવાનું પ્રયોજન અને ઉપાયોપેય ગુરુપર્વક્રમાદિ સંબંધ		૧૫
જીવનપતિ દેવોની જન્મ-ચરિત્રિય	૨	૧૭
જીવનપતિ દેવ દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટચરિત્રિય	૩-૪	૧૮-૧૯
પ્રાસંગિક પદ્યોપમ તથા સાગરોપમનું સવિસ્તર સ્વરૂપ	"	૨૧
વ્યવહારિકકાળ અને સમયનું સ્વરૂપ	"	૨૨-૨૩-૨૪
સમયથી લઇ શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીની વ્યાખ્યા	"	૨૫-૩૦
પદ્યોપમના કુવામાં ભરવાનાં વાળોનું સ્વરૂપ અને સંખ્યા	"	૩૧
બાદર ઉદ્ધાર પદ્યોપમની વ્યાખ્યા	"	૩૨
સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પદ્યોપમની વ્યાખ્યા	"	૩૩
બાદર અદ્ધા પદ્યોપમ, સૂક્ષ્મ અદ્ધા પદ્યોપમ	"	૩૪
બાદરક્ષેત્ર પદ્યોપમ અને સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પદ્યોપમ	"	૩૫-૩૬
અવસર્પિણીનું સ્વરૂપ, તેમાં ૭ આરાઓનું	"	
દશ પ્રકારના કંઈપદ્યોનું, બી-પુરુષકલા નામો વિગેરેનું સ્વરૂપ	"	૩૭-૪૬
ઉત્સર્પિણીનું સ્વરૂપ તેમાં તેના ૭ આરાઓનું વર્ણન	"	૪૭-૪૮
પુદ્ગલપરાવર્તમાં બાદર-દ્રવ્યપુદ્ગલોનું સ્વરૂપ	"	૪૯-૫૦
સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત	"	૫૦
બાદરસૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત	"	૫૧
સૂક્ષ્મબાદરકાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત	"	
સૂક્ષ્મબાદરભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત	૫-૬-૭	૫૨-૫૩

૧ ચિત્રિતીકાર;—

અન્તર દેવદેવીઓની જન્મ-ચોત્કૃષ્ટ આયુષ્યચરિત્રિય		૫૩-૫૫
જ્યોતિષી દેવદેવીઓની જન્મ-ચોત્કૃષ્ટ આયુષ્યચરિત્રિય		૫૬-૫૭
વૈમાનિક નિકાષના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યચરિત્રિય	૮-૯	૬૧-૬૨
વૈમાનિક દેવોની જન્મ-ચ ચરિત્રિય	૯-૧૦-૧૧	૬૩-૬૪

વિષય	પાનાંક.	પૃષ્ઠાંક.
વૈમાનિક દેવીઓની જય-ન્ય-ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ	૧૧-૧૨	૬૭
દરેક દેવલોકના ઇન્દ્રોની અગ્રમહિષીઓની સંખ્યા	૧૩	૬૮
સૌખ્યર્થિક કલ્પનામાં પ્રતરોની સંખ્યા	૧૪	૭૦-૭૧
વૈમાનિક કલ્પે આયુષ્ય જાણવાનું કરણ	૧૫-૧૬	૭૨-૭૫
વૈમાનિક કલ્પના ઇન્દ્રોને રહેવાનાં નિવાસો કયાં હોય ?	૧૭-૧૮	૮૦
તે ઇન્દ્ર નિવાસ કરતા સોઠપાલોનું આયુષ્ય	૧૮	૮૧
૨ જીવનદ્વાર;—	૧૯	૮૨

જીવનપતિની દશે નિકાયનાં નામો	૨૦-૨૧-૨૨	૮૩
જીવન પતિની દશે નિકાયના વીસ ઇન્દ્રોનાં નામ		૮૫
તેમનાંજ જીવનોની સંખ્યા	૨૩-૨૪	૮૭-૮૮
જીવન પતિના કુલ જીવનોની સંખ્યા	૨૫	૯૦
જીવનપતિઓનું સ્થાન પરિચય	૨૬	૯૧
તેને ઓળખી શકાય માટે ભિન્નભિન્ન ચિન્હો	૨૭	૯૨
દરેક નિકાયના દેવોના શરીરનો વર્ણ	૨૮	૯૩
દરેક નિકાયના દેવોના વસ્ત્રનો વર્ણ	૨૯	૯૪
જીવનપતિ ઇન્દ્રોની સામાનિક-આત્મરક્ષક દેવ સંખ્યા	૩૦	૯૬-૯૭

[વ્યન્તરનું સ્વરૂપ.]

વ્યન્તરનાં નગરાઓનું સ્થાન તથા પ્રમાણ	૩૧	૯૯-૧૦૦
જીવનપતિ, વ્યન્તર જીવનોનો આકાર	૩૨	૧૦૧
વ્યન્તરોનું સુખ	૩૩	૧૦૧
વ્યન્તરનાં નગરોનું જય-ન્યોત્કૃષ્ટ માન, તથા નિકાય નામ	૩૪-૩૫	૧૦૩
આઠે વ્યન્તર નિકાયના ઇન્દ્રોનાં નામ	૩૬-૩૭	૧૦૫
એ વ્યન્તરને ઓળખાવનારા જ્વજ્વચિન્હો	૩૮	૧૦૭
તેમના દેહનો વર્ણ	૩૯	૧૦૮

[વાણવ્યન્તર વર્ણન.]

આઠ પ્રકારનાં વાણવ્યન્તરોનું સ્વરૂપ	૪૦	૧૧૦
તેમનું સ્થાન કયાં આવ્યું તે તથા પ્રાસંગિક-	૪૧	૧૧૦
સમજૂતલા રચક સ્થાન નિર્ણય	"	૧૧૧
આઠ વાણવ્યન્તરનાં સોળ ઇન્દ્રોનાં નામો	૪૨-૪૩	૧૧૬
વ્યન્તર જ્યોતિષિ ઇન્દ્રની સામાનિક-આત્મરક્ષક સંખ્યા	૪૪	૧૧૭

વિષય	આધાંક.	પૃષ્ઠાંક.
[પ્રાસંગિક પ્રકીર્ણક અધિકાર.]		
ઇન્દ્રાદિક દશ પ્રકારના દેવો	૪૫	૧૧૮
ઇન્દ્રનું સાત પ્રકારનું કટક સૈન્ય	૪૬	૧૨૧
ત્રાયત્રિશંક વિગેરે દેવોની સંખ્યા વ્યવસ્થા	૪૭-૪૮	૧૨૩
ભુવનપતિ વ્યન્તર નિકાયામયી પરિશિષ્ટ	,,	૨૨૪-૨૨૫

[તૃતીય જ્યોતિષી નિકાય વર્ણન.]

ભુદા ભુદા જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન ક્યાં અને કેટલે ?	૪૯	૧૨૭-૧૨૯
મેરુથી જ્યોતિષી ચક્ર કેટલું દૂર ચાલે ?	૫૨	૧૩૦
જ્યોતિષી વિમાનની આકૃતિ તથા શેનાં હોય તે.	૫૩	૧૩૧-૩૨
દશરુદ્રિક જ્યોતિષી વિમાન વર્ણન	૫૪	૧૩૨-૩૩
જ્યોતિષીઆનાં વિમાનોનું પ્રમાણ	૫૫	૧૩૫
આ મનુષ્ય ક્ષેત્રનું પ્રમાણ	૫૬	૧૩૬
મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર જન્મમરણ બલાવ તથા નહિ થનારા પદાર્થો	,,	૧૩૭
મનુષ્યક્ષેત્ર બહારનાં જ્યોતિષી વિમાનોનું પ્રમાણ	,,	૧૪૦
જ્યોતિષી વિમાનોનું ગતિચક્ર અદ્ય બહુત્વ	૫૭	૧૪૧
વિમાનને વહન કરનારા આભિયોગિક દેવો	૫૮	૧૪૨
પ્રધાન ચન્દ્રના મહાદિક પરિવારની સંખ્યા	૫૯	૧૪૪
તારા સંખ્યાની ક્ષેત્રપૂર્તિ સંખ્યા મતાન્તર	૬૦	૧૪૫
રાહુચંદ્રનું તથા દેખાતી ચન્દ્રમાની હાનિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ	૬૧	૧૪૮-૧૪૯
શુકલપક્ષ કૃષ્ણપક્ષ વ્યવસ્થા	,,	૧૫૦-૫૧
મહાશુ સંખ્યાની સ્વરૂપ	,,	૧૫૨
તારાથી તારાનું વ્યાધાતિક નિર્વ્યાધાતિક અન્તર	૬૨	૧૫૫
મનુષ્યક્ષેત્ર બહારનાં સૂર્યચન્દ્રનું પરસ્પર અન્તર	૬૩-૬૪	૧૫૭
મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના ચન્દ્ર-સૂર્યનું સ્વરૂપ	૬૫-૬૭	૧૫૯

[પ્રાસંગિક દ્વીપ-સમુદ્રાધિકાર.]

દ્વીપ-સમુદ્રોનું પ્રમાણ તથા આકાર વ્યવસ્થા	૬૮-૬૯	૧૬૧-૬૨
કેટલાએક દ્વીપોનાં નામો તથા તેની સાન્વર્થતા	૭૦	૧૬૩-૧૬૭
કયો સમુદ્ર કયા દ્વીપને વીંટીને રહેલ છે તે	૭૧	૧૬૮
સકલ દ્વીપ-સમુદ્રો કેવાં કેવાં નામોવાળા હોય ?	૭૨-૭૫	૧૭૦
દ્વીપ સમુદ્રની ક્રમ-વ્યવસ્થામાં મતાન્તર	૭૫	૧૭૧
અસંખ્ય સમુદ્રોનાં જલના સ્વાદની વ્યવસ્થા	૭૬	૧૭૫
મહામત્સ્યોનું પ્રમાણ તથા તેમનું સ્થાન	૭૭	૧૭૬

વિષય	માથાંક.	પૃષ્ઠાંક.
દ્વીપસમુદ્રાધિકાર પરિશિષ્ટ-	"	૧૭૭
તેમાં ભરતી ઝોટનું કારણ	"	૧૭૮-૭૯

[સર્વદ્વીપ-સમુદ્રાશ્રયિ ચન્દ્ર-સૂર્ય સંખ્યા કરણ.]

ચન્દ્ર સૂર્ય સંખ્યા જાણવાની ત્રિગુણકરણપટના	૭૮-૭૯	૧૮૫
એ ત્રિગુણ કરમ કેમ ધટાવવું તે સંબંધી વિચારો	૭૯	૧૮૬-૮૭
મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિનું સ્વરૂપ	૮૦	૧૮૮
મનુષ્યક્ષેત્રમાં નક્ષત્રપંક્તિનું વર્ણન	૮૧	૧૮૯-૯૦
નક્ષત્ર વિચારનું લઘુપરિશિષ્ટ	"	૧૯૧
નક્ષત્રના નામ. તેમજ તેના મંડલોનું સ્વરૂપ	"	૧૯૨
આઠ પ્રકારની નક્ષત્ર મંડળ પ્રરૂપણા	"	૧૯૩
મનુષ્યક્ષેત્રે મહા પંક્તિનું ક્રુવતારાનું સ્વરૂપ	૮૨	૨૦૦
મનુષ્ય ક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્ય પંક્તિનું સ્વરૂપ	૮૩-૮૫	૨૦૫
જુદા જુદા મતકારોની વ્યાખ્યા	"	૨૦૬-૨૨૧

[ચન્દ્ર-સૂર્ય મંડલાધિકાર.]

પ્રથમ અઢી દ્વીપાધિકાર	૮૬-૯૦	૨૨૫-૨૪૦
સૂર્ય-ચન્દ્રનાં મંડળોની વ્યાખ્યા	"	૨૪૧

[પ્રથમ સૂર્ય મંડલવ્યાખ્યા.]

સૂર્યનું ચરક્ષેત્ર પ્રમાણ	"	૨૪૩
પરસ્પર મંડલ અંતર પ્રમાણ	"	૨૪૫
સૂર્યમંડલ સંખ્યા અને વ્યવસ્થા	"	૨૪૬
અન્યાન્તરથી મંડળોનું ઉદયારતનું સ્વરૂપ તથા-	"	૨૫૧
મંડલ અખાધા	"	૨૫૫
દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણ કેમ થાય છે ?	"	૨૬૨
ભરત ઐરવત અને મહાવિદેહમાં સૂર્યોદય કેમ થાય તે	"	૨૬૧
પ્રત્યેક રાત્રિ દિવસનું પ્રમાણ	"	૨૬૫
દિવસ રાત્રિ થવાનું કારણ	"	૨૭૧
દિવસ તથા રાત્રિની હાનિરુદ્ધિ થવામાં કારણ શું છે ?	"	૨૭૩
ભરતમાં સૂર્યોદયગતિ	"	૨૭૫
સૂર્યનું પ્રકાશક્ષેત્ર	"	૨૭૭
વર્તમાનના પાશ્ચાત્ય દેશોનો સમાવેશ ક્યાં કરવો	"	૨૭૮
અમેરિકાદિ પાશ્ચાત્ય ક્ષેત્રોને શું મહાવિદેહન માનવું ?	"	૨૭૯

વિષય	પાનાંક.	પૃષ્ઠાંક.
આત્મ-અધિકારક્ષેત્ર-મુદ્ગર્ભાતિ,	"	૨૮૫-૮૬
મંડળપરિધિ તથા દ્રષ્ટિપથ પ્રાપ્તિ	"	
સૂર્યદૂર છતાં મધ્યાહને નજીક અને સાંજે દૂર જોય કેમ ?	"	૨૮૭

[અન્દ્રમંડલઅધિકાર.]

અન્દ્રનું ચારક્ષેત્ર તથા અન્તર	"	૨૯૦-૯૩
અન્દ્રમંડલઅન્તર-અભ્યાધાત્મિક દ્વારો	"	૨૯૪-૯૮
જ્યોત્સ્વીપ સિવાય શેષ અઢીદ્વીપે ક્ષેત્રે સૂર્ય-અન્દ્ર મંડલ વિચાર	"	૨૯૯
પ્રત્યેક દ્વીપ સમુદ્રાશ્રયી મહાદિક સંખ્યા લાવવાનું કરણ	"	૩૦૦-૩૦૧
૮૮ ગ્રહોનાં નામો	૯૧	૩૦૩
જ્યોતિષી નિકાય પરિશિષ્ટ	"	૩૦૪

[વૈમાનિક નિકાયવર્ણન]

પ્રત્યેક કક્ષે વિમાન સંખ્યા	૯૨-૯૩	૩૦૬
સમગ્ર નિકાય વિમાન સંખ્યા	૯૪	૩૦૭
પ્રત્યેક કક્ષે વિમાન સંખ્યા ગણવાનું કરણ	૯૫	૩૦૮
તે કક્ષનાં વિમાનો કયા આકારે અને કયા ક્રમે રજા છે તે	૯૬-૯૭	૩૦૯
વિમાનોની દ્વાર સંખ્યા	૯૮	૩૧૧
આવલીકાગત તથા પુખ્યાવક્રીર્ણ વિમાનોનું પરસ્પર અન્તર	૯૯	૩૧૧
કયા કયા દ્વીપ સમુદ્ર ઉપર પંક્તિગત કયું વિમાન આવે છે તે	૧૦૦-૧૦૧	૩૧૨
વિમાનનાં મંધ સ્પર્શદિક કેવાં હોય ?	૧૦૨	૩૧૪
આવલિકાગત વિમાનમાં સ્વામિત્વની વહેંચણી	૧૦૩-૧૦૫	૩૧૫-૧૧૬
આવલિકાગત વિમાનની પ્રકાર વ્યવસ્થા	૧૦૬-૧૦૭	૩૧૭
કાષ્ટપણ કક્ષે આં વિમાન સંખ્યા ગણવાનું કરણ	૧૦૮	૩૧૯
સમગ્ર નિકાયાશ્રયી ગણવાનું કરણ	૧૦૮	૩૨૧
પ્રતિપ્રતરાશ્રયિ ગણવાનું કરણ	૧૦૮	૩૨૨
પ્રતિપ્રતરે ત્રિકોણાદિ વિમાન સંખ્યા ગણવાનો ઉપાય	૧૦૯-૧૧૦	૩૨૪
છંદ પ્રતરે ત્રિકોણાદિ સંખ્યા ગણવાનો ઉપાય	"	૩૨૬
સમગ્ર નિકાયાશ્રયી ત્રિકોણાદિ સંખ્યા ગણવાનો ઉપાય	"	૩૨૭
વૈમાનિક દેવોને ઓળખવા માટેનાં ચિન્હ	૧૧૧	૩૨૯
વૈમાનિક ઇન્દ્રોનાં સામાનિક-આત્મરક્ષક દેવસંખ્યા	૧૧૨	૩૩૦
વૈમાનિક કક્ષો કયા કયા કોના કોના આધારે છે	૧૧૩	૩૩૨
તે વિમાનોનાં પૃથ્વીપીઠની જડાર્ધ તથા વિમાન ઉચ્ચાર્ધ	૧૧૪-૧૧૬	૩૩૪
તે વિમાનોનાં વર્ણો કેવાં હોય તે	૧૧૭	૩૩૫

વિષય	ગાથાંક.	પૃષ્ઠાંક.
કર્કશક્તિના દિવસે સૂર્યના ઉદયારતનું અન્તર	૧૧૮	૭૩૭
તે પ્રમાણુને ત્રિગુણ પંચગુણ કરવાનું—	૧૧૯-૧૨૦	૭૩૮
તથા સંપ્રગુણ તથા નવગુણ પ્રમાણુ	૧૨૧-૧૨૨	૭૪૦
વૈમાનિક વિમાનોનો અંડાદિક ગતિથી પાર પમાય કે નહિ ?	૧૨૩-૨૪	૭૪૧
કેવી રીતે કરતાં, કઇગતિને કેટલી ગુણી કરતાં વિમાન—	૧૨૫	
વિક્રમબાહિનો પાર પમાય તે	૧૨૬	૭૪૧-૪૩
એક રાજની વ્યવસ્થા	૧૨૭	૭૪૫
આદિ—અન્તિમ ઇન્દ્રક વિમાનનું પ્રમાણુ	૧૨૮	૭૪૫
૬૨ ઇન્દ્રક વિમાનોનાં નામો	૧૨૯-૧૩૫	૭૪૭
આવલિકાગત ૬૨ વિમાનોનાં નામની વ્યવસ્થા	,,	૭૪૮-૪૯
૪૫ લાખ અને એક લાખ યોજનના પ્રમાણુવાળી કઇ વસ્તુ છે તે	૧૩૬	૭૫૦
ચૌદરાજની—વ્યવસ્થા	૧૩૭	૭૫૧

તૃતીય અવગાહના દ્વાર;—

ચારે નિકાયના દેવોનું ભવધારણીય દેહનું માન	૧૩૮	૭૫૩
વૈમાનિક કદપે દેહમાન જાણુવાનું કરણ	૧૩૯-૧૪૧	૭૫૫-૫૭
વૈમાનિક દેવોનાં ઉત્તર વૈક્રિયનું માન	૧૪૨	૭૫૬
ભવધારણીય, ઉત્તર વૈક્રિયનું જઘન્યમાન	૧૪૩	૭૬૧-૬૨

ત્રીણું ચોથું પાંચમું છઠ્ઠું તથા સાતમું દ્વાર;—

ચારે નિકાયના દેવોનો ઉપપાત વિરહ	૧૪૪	૭૬૪-૬૫
ચારે નિકાયાશ્રથી વ્યવનવિરહ, ઉપપાત—વ્યવન સંખ્યા	૧૪૫-૧૪૮	૭૬૬-૬૭

દેવોનું આઠમું ગતિદ્વાર;—

અધ્યવસાયની વ્યાખ્યા	૧૪૯	૭૬૯
કયાકયા અને કઈકઈ સ્થિતિવાળા દેવલોકે આવે તે	૧૫૦-૧૫૧	૭૭૧-૭૨
અસુરોમાં અધ્યવસાયાશ્રથી ગતિ કહે છે	૧૫૨	૭૭૩-૭૭૪
વ્યન્તરોમાં કોણ જાય તે	૧૫૩	૭૭૬
જ્યોતિષી—વૈમાનિકમાં અચ્યુત સુધી કોણ જાય તે	૧૫૪	૭૭૭
ઐવેયકમાં કોણ ઉત્પન્ન થાય તે	૧૫૫	૭૭૮
સૂત્રની વ્યાખ્યા	૧૫૬	૭૮૦
સર્વાથસિદ્ધ તથા સૌધર્મે જઘન્યથી કોણ ઉત્પન્ન થાય ?	૧૫૭	૭૮૧-૮૨
છ સંધયણનું સ્વરૂપ	૧૫૮-૬૦	૭૮૩-૮૪
કયું સંધયણ કયા જીવને હોય તે	૧૬૧	૭૮૫

વિષય	આધાંક.	પૃષ્ઠાંક.
સંઘન્યસુખથી મતિનું નિયમન	૧૬૨	૩૮૬
છ સંસ્થાનનું સ્વરૂપ તથા વ્યવસ્થા	૧૬૩-૧૬૫	૩૮૮

દેવોને નવચું આગતિદ્વાર;—

દેવો મરીને કયાં જાય તે	૧૬૬-૧૭	૩૯૦
દેવો ને વિષય સંભોગ અવસ્થાનું નિયમન કોને કેવું હોય ?	૧૬૮	૩૯૧
વિષયસુખની તુલ્યતા	૧૬૯	
દેવીઓની ઉત્પત્તિ અને તેણીનું જવું આવવું કયાં સુધી હોય ?	૧૭૦	૩૯૫
દ્વિવિધીકનું સ્થાન	૧૭૧	૩૯૭
અપરિમલિના દેવીઓનાં વિમાનોની સંખ્યા	૧૭૨-૭૫	૩૯૯
આરે નિકાયાશ્રયી છ ભેશ્યા ઘટના	૧૭૬	૪૦૧
ભેશ્યા એટલે શું ?	૧૭૭	૪૦૧
વૈમાનિક દેવોનો દેહવર્ણ	૧૭૭	૪૦૨
દેવોના આહાર તથા શાસો શાસનું પ્રમાણ તથા વ્યવસ્થા	૧૭૮-૮૨	૪૦૩-૪૦૭
ઓજ વિશેરે ત્રણ પ્રકારના આહારનું સ્વરૂપ	૧૭૯-૮૦	૪૦૮
કોને કયો આહાર તે ?	૧૮૪	૧૮૩
સચિત અચિતાદિ આ ભોગ અનાભોગ આહારના પ્રકારો	૧૮૫	૪૧૩-૪૧૪
તેમાં કોને કયો હોય તે ?	૧૮૬	
નરક મનુષ્યતિર્થઓના આહારનું માન	૧૮૭	૪૧૬
અનાહારક જીવો કયા ? એને અનાહારકપણું કયારે ?	૧૮૮	૪૧૭
દેવોનાં ભવ પ્રત્યાયિક દેહની સંપતિ	૧૮૯-૯૧	૪૧૯
દેવોની ઉત્પત્તિથી લઈ અનુક્રમે વ્યવસ્થા	,,	૪૨૦-૨૧
દેવો કયા કારણે મનુષ્ય ભોકમાં આવે છે	૧૯૨	૪૨૨
મનુષ્યભોકમાં કયા કારણે નથી આવતા ?	૧૯૩-૯૪	૪૩૪
દેવોને ઉત્કૃષ્ટ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનક્ષેત્રમાન	૧૯૫-૧૯૮	૪૨૮-૨૯
નારકી-દેવ-તથા મનુષ્યનાં અવિષજ્ઞાનનું સંસ્થાન	,,	૪૨૯-૩૦
કોણે કઈ દિશાએ વધારે હોય તે	૨૦૦	૪૩૧
અનુર્થ વૈમાનિક નિકાએ લઘુ પરિશિષ્ટ નં-૬		૪૩૩

॥ અથ નરક ગતિ અધિકારઃ ॥

પ્રથમ સ્થિતિ દ્વાર;—

સાતે નરકની જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યારિથિતિ	૨૦૧	૪૩૪-૩૫
રત્નપ્રધાના પ્રતિપ્રતરે જઘન્યોત્કૃષ્ટરિથિતિ	૨૦૨-૪	૪૩૬-૩૭

વિષય	ગાથાકં.	પૃષ્ઠાંક.
શેષ છએ નરકના પ્રતરાશ્ચી સ્થિતિ જાણવાનું કરણ	૨૦૫	૪૩૮
નરકવર્ત્તિ ત્રણપ્રકારની વેદના	૨૦૬	૪૪૧
દશપ્રકારનો અશુભ પુદ્ગલ પરિણામ	૨૦૭	૪૪૨
નરકમાં શીત-ઉષ્ણાદિક દસ પ્રકારની વેદના	૨૦૮-૯	૪૪૩
અન્યોન્યકૃતાદિ વેદના કેવી કેવી ? હોય તે	"	૪૪૫-૪૬

નરકનું બીજું જીવનદ્રાર;-

સાતે નારકીનાં ગોત્રનાં નામ તથા તેની સાન્વર્થકતા	૨૧૦	૪૫૦
સાતે નારકીનાં મુખ્ય નામ તથા સાતેનો આકાર	૨૧૧	૪૫૧
પ્રત્યેક નારકીનો વિસ્તાર કેટલો તે	૨૧૨-૧૩	૪૫૩
તે નરકપૃથ્વી અક્ષોકને સ્પર્શે કે નહિ ?	૨૧૩	૪૫૪
દરેક નારકીની બન્ને બાજુ વર્તી ઉર્ધ્વવર્તતા ધનોદ્બ્યાદિકનું માન ૨૧૪-૨૧૭		૪૫૫
પ્રત્યેક નરકવર્તી નરકાવાસ સંખ્યા	૨૧૮	૪૫૭
પ્રતિનરક પ્રતર સંખ્યા	૨૧૯	૪૫૯
૪૯ ઇન્દ્રક નરકાવાસાઓનાં નામ	૨૧૦-૨૨૯	૪૬૧-૬૨
અપ્રતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ	૨૩૦	૪૬૩
પ્રથમપ્રતરે દિશા વિદિશાગત પંક્તિ તથા તેમાં આવાસ સંખ્યા	૨૩૧	૪૬૪
બીજા પ્રતરથી માંડીને તેનો સંખ્યા જાણવાનો નિયમ	૨૩૨	૪૬૫
પ્રતિપ્રતરે આઠે પંક્તિની ભેળી સંખ્યા જાણવાનું કરણ	૨૩૩	૪૬૬
જુમિ તથા મુખ સંખ્યા કરણ તથા વ્યવસ્થા	૨૩૪	૪૬૮-૬૯
પ્રાસંગિક નરકાશ્ચી વિવિધ ટુંકું સ્વરૂપ	"	૪૭૦-૭૨
નરકમાં આવલિકાગત તથા પુષ્પાં આવાસની કુલ સંખ્યા	૨૩૫	૪૭૩
નરકાવાસાઓનું પ્રમાણ તથા સ્થાન	૨૩૬-૩૭	૪૭૮
તે તે નરકના પૃથ્વીમાનમાં નરકાવાસાઓ કયાં હોય	૨૩૮	૪૭૯
પ્રત્યેકપ્રતરે વચ્ચે માંહોમાંહે અંતર જાણવાનું કરણ	૨૩૯	૪૮૦
એ કરણદ્વારા પ્રતિનરકે પ્રાપ્ત થએલું પ્રતર અંતર	૨૪૦-૨૪૩	૪૮૨

તૃતીય અવગાહનાદ્રાર;-

રત્નપ્રભા નારકીના દેહની ભવધારણીય અવગાહના	૨૪૪-૨૪૫	૪૮૪-૮૫
શેષનારકીનું દેહમાન જાણવા ઉપાય	૨૪૬-૨૪૯	૪૮૬-૮૭
ઉત્તર વૈદીયનું જન્મ-ચોત્કૃષ્ટમાન	૨૪૯	૪૮૯

ચોથું ઉપપાત, પાંચમું અવન વિરહદ્રાર;-

નારકોનો ઉપપાત તથા અવન બન્ને વિરહકાલ	૨૫૦	૪૯૧
-------------------------------------	-----	-----

વિષય	આધાંક.	પૃષ્ઠાંક.
છઠું, સાતમું ઉપપાત-અવન સંખ્યાદ્વાર:-		
નારકોની ઉપપાત તથા અવન સંખ્યા	૨૫૧	૪૬૧

આઠમું ગતિદ્વાર:-

ક્યા જીવો મરીને નરકમાં આવી શકે તે	૨૫૨	૪૬૨
અધ્યવસાયશ્રમી નરકગતિ બવસ્થા	૨૫૩	૪૬૩
નારકને સુખ ક્યારે પશુ હોય ?	"	૪૬૪
અધ્યવસાયની વિચિત્રતાથી તે તે નરકગતિનું નિયમન	૨૫૩	૪૬૫-૬૬
સંધ્યજ્ઞાશ્રમી નરકગતિ તથા નરકમાં ભેસ્થા	૨૫૫-૨૫૬	૪૬૮
સાતે નરકાશ્રમી ભેસ્થા બવસ્થા	૨૫૭	૪૬૯
દ્રવ્ય તથા બાવભેસ્થાનું સ્વરૂપ	"	૪૬૯-૫૦૧

નરકમાં નવમું આગતિદ્વાર:-

નારકો મરીને ક્યાં ક્યાં ઉત્પન્ન થઈ શકે તે	૨૫૮	૫૦૨
નારકોનું અવધિગ્રાન ક્ષેત્રમાન	૨૫૯	૫૦૪

॥ તૃતીય મનુષ્યગત્યધિક્કારઃ ॥

પ્રથમ સ્થિતિદ્વાર તથા બીજું અવગાહનાદ્વાર:-

સમૂર્જિત તથા ગર્જન મનુષ્યોની આયુષ્યસ્થિતિ તથા દેહપ્રમાણ	૨૬૦	૫૦૬-૭
---	-----	-------

ત્રીજું-ચોથું ઉપપાત-અવન વિરહ તથા પાંચમું-છઠું-

ઉપપાત-અવન સંખ્યાદ્વાર:-

પર્મગર્જન મનુષ્યનો ઉપપાતવિરહ તથા ઉપપાત અવન સંખ્યા	૨૬૧	૫૦૮
---	-----	-----

સાતમું ગતિદ્વાર:-

મનુષ્યગતિમાં આવીને કોણ ઉત્પન્ન થાય ?	૨૬૨-૨૬૩	૫૦૮
અરિહંત ચક્રી વાસુદેવ, તથા ચક્રોનાં રત્નો ક્યાંથી આવેલાં હોય ?	૨૬૪	૫૦૯-૧૦
ચૌદ રત્નોનાં નામ તથા તે તે રત્નોનું પ્રમાણ	૨૬૫-૬૬	૫૧૧-૧૨
તે ચૌદરત્નો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શું ઉપયોગમાં આવે તે	૨૬૭	૫૧૨-૧૭
ચક્રોના નવનિધિની વ્યાખ્યા અને તેની ઉત્પત્તિ	૨૬૮	૫૧૬-૨૦
જંબુદ્વીપમાં સમકાળે જન્મ-ન તથા ઉત્કૃષ્ટથી કેટલાં રત્નો હોય ?	૨૬૯	૫૨૨
વાસુદેવના સાત રત્નોનાં નામ તથા વર્ણન	૨૭૦	૫૨૨

વિષય	આધાંક.	પૃષ્ઠાંક.
આંશુ અંગતિકાર		
મનુષ્યો મરીને ક્યાં ઉત્પન્ન થાય તે	૨૭૧	
મનુષ્યોની વેદ લિંગાશ્રયિ ગતિ	૨૭૨	
બિન બિન અવગાહના તથા સ્થાનાશ્રયી સિદ્ધ થતી સંખ્યા	૨૭૩	
કય ગતિથી આવેલા મનુષ્યો મરીને એક સમયમાં કેટલા મોક્ષે જાય ?	૨૭૩	૫૨૬
મોક્ષમાં કાણુ ? અને એક સમયમાં કેટલા જન્મ શકે	૨૭૪-૭૫	૫૩૦-૩૧
નવભાંગા દ્વારા સિદ્ધ થતી સંખ્યા	૨૭૬	૫૩૨
સિદ્ધ ગતિ આશ્રયી ઉપપાતવિરહ તથા વ્યવન અભાવ	૨૭૭	૫૩૪
અર્પાદિત સંખ્યાએ કેટલા સમય યાવત્ જીવે સિદ્ધ થાય	૨૭૮-૨૭૯	૫૩૫
સિદ્ધશિલામાન તથા સિદ્ધોની સ્થિતિ	૨૮૦	૫૩૬
સિદ્ધશિલાની જડાઇ કેટલી ?	૨૮૧	૫૩૭
સિદ્ધ જીવોની ઉત્કૃષ્ટ તથા મધ્યમ અવગાહના	૨૮૨	૫૩૭-૩૮
સિદ્ધ જીવોની જ્ઞાન્ય અવગાહના	૨૮૩	૫૩૯
સિદ્ધના જીવોનું કિંચિત્ વર્ણન	,,	૫૪૧-૪૨

॥ ચતુર્થ તિર્યચગત્યધિકારઃ ॥

પ્રથમ તિર્યચજીવોની સંક્ષિપ્ત ઓળખાણ	૫૪૪-૪૬
------------------------------------	--------

પ્રથમ સ્થિતિકારઃ—

પૃથ્વીકાયથી લઇ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનું આયુષ્યમાન	૨૮૪	૫૪૭
તેમાં પૃથ્વીકાયમાં રહેલી વિશેષતા	૨૮૫	૫૪૮
પંચેન્દ્રિય તિર્યચના આયુષ્યમાં રહેલી વિશેષતા	૨૮૬	૫૪૯
પૂર્વનું માન કેટલું ?	૨૮૭	૫૪૯
સમૂર્જિતમ તિર્યચપંચેન્દ્રિય સ્થલચરાદિકની સ્થિતિ	૨૮૮	૫૫૦
ચાર સ્થાવરોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ	૨૮૯	૫૫૦
વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ	૨૯૦	૫૫૨-૫૬
વિકલેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ	,,	૫૫૬
પંચેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ	,,	૫૫૬
દેવનારકની કાયસ્થિતિ નથી	,,	૫૫૭
જ્ઞાન્યથી ભવસ્થિતિ તથા કાયસ્થિતિ	૨૯૦	૫૫૮

બીજું અવગાહના દ્વારઃ—

આપથી એકાન્દ્રિયાદિક તિર્યચોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	૨૯૧-૯૨	૫૫૯
એકાન્દ્રિયને વિષે વિશેષરૂપે કરી કહે છે	૨૯૩-૯૪	૫૬૦

વિષય	આધાંક.	પૃષ્ઠાંક.
પ્રત્યેક વનરપતિની અવગ્રાહના	૨૬૫	૫૬૨
એકાન્દ્રિયથી લઈ તિર્થંચ પ્રત્યેન્દ્રિય જીવોની ઉં અવગ્રાહના ૨૬૬-૨૬૭		૫૬૩-૬૪
એકરની ઉત્કૃષ્ટ અવગ્રાહના તથા સર્વની ૪૦ અવ૦		૫૬૪

ત્રીભુ'ચોક્તુ' ઉપપાત-અવનવિરહ, પાંચમું છકુ ઉપપાત—
અવન સંખ્યા દ્વારે—

તિર્થંચોનો ઉપપાત-અવન વિરહ તથા તે ઉપઅંચોની સંખ્યા	૨૬૮	૫૬૫
એકાન્દ્રિયમાં ઉપપાત-અવનવિરહ નથી તે	૨૬૯-૩૦૦	૫૬૬
નિગોદ ગોળાનું સ્વરૂપ	૩૦૧	૫૬૭
અસાંખ્યવહારિક જીવો કેટલા?	૩૦૨	૫૬૮
પ્રત્યેક વનરપતિ અન-તકામ ક્યારે હોય?	૩૦૩	૫૭૦
જીવને એકાન્દ્રિય પશુ પામવાનાં કારણો	૩૦૪	૫૭૧

સાતમું ગતિ દ્વારે—

તિર્થંચમાં આવીને કોણ ઉત્તમ થાય તે	૩૦૫	૫૭૨
-----------------------------------	-----	-----

આઠમું આગતિ દ્વારે—

તિર્થંચો મરીને ક્યાં જાય તે	૩૦૬-૩૦૭	૫૭૩
તિર્થંચ-મનુષ્ય તે કેટલી ભેક્ષ્યાઓ હોય તે	૩૦૮	૫૭૫
ભેક્ષ્યા પરિણામ કેટલા વખતે પરાવર્તનને પામે તે	૩૦૯	૫૭૫
અન્તસમયે કઈ ભેક્ષ્યાઓ કેમ? પરિણમે તે	૩૧૦	૫૭૬
તિર્થંચ તથા મનુષ્યની ભેક્ષ્યાનો સ્થિતિકાળ	૩૧૧	૫૭૭

॥ હતિ તિર્યંચ ગણચિકારઃ ॥

ચારેગતિ આશ્રયિ સામાન્યાધિકારે—

ચારેગતિ આશ્રયી કોને કયો વેદ હોય? તે	૩૧૩	૫૮૧
આત્માશુલ, ઉત્સેધાંશુલ, પ્રમાણાંશુલની વ્યાખ્યા	૩૧૪	૫૮૨-૮૩
સૂક્ષ્મ પરમાણુની વ્યાખ્યા	૩૧૫	૫૮૪
ઉત્સેધાંશુલની વિસ્તાર વ્યાખ્યા	૩૧૬-૩૧૭	૫૮૫
પ્રમાણાંશુલની શંકા સમાધાન પૂર્વક વિસ્તાર વ્યાખ્યા	૩૧૮	૫૮૭
ચારેગતિ આશ્રયી જીવોની યોનિ સંખ્યા	૩૧૯-૨૦	૫૮૨
કયા જીવની કેટલી કુલકોટી હોય તે	૩૨૧-૩૨૨	૫૮૩
યોનિના સંવૃત્તાદિક ભેદો	૩૨૩	૫૮૪-૫૮૫

વિષય	ગાથાંક.	પૃષ્ઠાંક.
યોનિના સચિતાદિક ભેદો	૩૨૪	૫૬૬
યોનિનું શીતાદિક ત્રણ પ્રકારે સ્પર્શપણું	૩૨૪	૫૬૭
મનુષ્યની યોનિના ભેદો	૩૨૫	૫૬૮
આયુષ્યના બિન બિન સાત પ્રકારો	૩૨૬	૬૦૦
આયુષ્યના બન્ધકાળની વ્યાખ્યા	૩૨૭-૩૨૮	૬૦૧
અપાધાકાળ અને અંતસમયની વ્યાખ્યા તથા ઋણુ- વક્રગતિનું સ્વરૂપ	૩૨૮-૩૨૯	૬૦૩-૬૦૫
ઋણુ તથા વક્રગતિમાં પરભવ સંબંધી આહાર વિચારણા	૩૩૦	૬૦૬
વક્રગતિમાં જીવ ક્યારે આહારી તથા અનહારી હોય	૩૩૧	૬૦૮
જોથું અપવર્તન આયુષ્ય દ્વારા	૩૩૨-૩૩૩	૬૧૧
પાંચમું અનપવર્તન દ્વારા	૩૩૪	૬૧૩
એ અનપવર્તનીય જીવો કોણ કોણ હોય તે	૩૩૫	૬૧૪
છટું ઉપક્રમ અને સાતમું અનુપક્રમ દ્વારા	૩૩૬	૬૧૫
સાત પ્રકારના ઉપક્રમનું સ્વરૂપ	૩૩૭	૬૧૬
છ પ્રકારની પર્યામિતનું જીદી જીદી રીતે સવિસ્તાર સ્વરૂપ	૩૩૮	૬૨૦-૬૨૮
પર્યામિત એટલે શું ?	૩૩૯	૬૨૮
દશ પ્રકારનાં પ્રાણોનું સ્વરૂપ	૩૪૦	૬૩૦-૬૩૨
સોળ પ્રકારની સંજ્ઞા વ્યાખ્યા	૩૪૨	૬૩૪-૬૩૬
અન્યકાર અને અન્ય રચવાનું પ્રયોજન	૩૪૩	૬૩૭-૬૩૯
૨૪ દંડકોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા	૩૪૪-૪૫	૬૪૦-૬૬૬
પ્રજાતમાં ઉઠીને ભાવવાની અહાર ભાવનાઓ	૩૪૬	૬૬૭
કેટલી આવલીકાનું એક મુહુર્ત ?	૩૪૭	૬૬૭
એક મુહુર્તમાં કુલ્લક ભવ કેટલા તે	૩૪૮	૬૬૮
અન્યકારના ગુરુનામનો નિર્દેશ તથા ઉપસંહાર	૩૪૯	૬૭૪-૭૫
અનુવાદકની પ્રશસ્તિ		૬૭૬
પૃથ્વસંગ્રહણીસૂત્ર ગાથાર્થ સહિત મૂલ		

卐 यन्त्रोनी अनुक्रमश्लिषः 卐

यन्त्र संख्या	यन्त्र विषय	पृष्ठसं.
१	शुवनपति देवदेवीनां जन्म-उत्कृष्ट आयुष्यो यन्त्र	२०
२	समयधी क्षय पुद्गल परावर्त सुधीनुं सविस्तृत कोष्ठ	२७
३	अन्तर देवोनां उत्कृष्ट आयुष्यो यन्त्र	५६
४	ज्योतिषीनां देवदेवीनां जन्म-योत्कृष्ट आयुष्यो यन्त्र	५८
५	वैमानिक देवदेवीनां जन्म-योत्कृष्ट आयुष्यो यन्त्र	६५
६	सौधर्मे परिगृहीता-अपरिगृहीता देवीनी स्थितिना यन्त्र	६८
७	ध्याने परिगृहीता-अपरिगृहीता देवी आयुष्यो यन्त्र	६८
८	वैमानिक निकाये प्रतर संख्यानां यन्त्र	७२
९	सौधर्मे ध्याने प्रत्येक प्रतरे १०० उ० आयुष्यो यन्त्र	७६
१०	सनत्कुमार-भास्कर प्रतरे १०० उ० आयुष्यो यन्त्र	७७
११-१२	लक्षकल्पे, लांतके, आयुष्य यन्त्र	७७
१३-१८	महाशुके, सहस्रारे, आनते, प्रायुत. आरक्ष्य अयुते यन्त्र	७८
१९-२०	नवग्रहयुके अने अनुत्तरे आयुष्यो यन्त्र	७९
२१	निकायनाम तथा शुवनपतिनां वीश चन्द्रोनां नामना यन्त्र	८६
२२	शुवनपतिनी प्रत्येक निकायमां शुवन संख्यानां यन्त्र	८६
२३	शुवनपति देवनां त्रिन्द्-देह-वस्त्रवर्णनां यन्त्र	८५
२४	शुवनपति चन्द्रना सामानिक-आत्मरक्षकेहव संख्या यन्त्र	८६
२५	अन्तर निकायना १६ चन्द्रोनां नामना यन्त्र	१०६
२६	अन्तरदेवनां त्रिन्द् तथा देह वर्णनां यन्त्र	१०८
२७	अन्तर चन्द्रनी सामानिक-आत्मरक्षक संख्यानां यन्त्र	११७
२८	ज्योतिषीनी सामानिक-आत्मरक्षक संख्यानां यन्त्र	११७
२९	शुवनपत्यादि निकायमां चन्द्रादिक दशप्रकारना देवोनां यन्त्र	१२०
३०	ज्योतिषीनुं स्थान तथा ज्योतिष अङ्कनी उच्चाग्रमाननां यन्त्र	१२६
३१	अनुष्यक्षेत्र लङ्कार स्थिर ज्योतिषी विमान प्रमायु यन्त्र	१४०
३२	नक्षत्रे अरज्योतिषी संख्या तथा तेनां विमान प्रमायुदिकनां यन्त्र	१४५
३३	तारा नक्षत्रनां व्याघात, निर्वाधातिक अन्तर	१५६
३४	तिर्ज्वा लोकावर्ति कमलः द्वीप-समुद्र स्थापना यन्त्र	१७२-७३
३५	सर्व समुद्राश्रयी जलवर्णन तथा भस्त्र प्रमायु यन्त्र	१७६
३६	केटलाक द्वीप-समुद्रवर्ति अन्द्र-सूर्य संख्या यन्त्र	१८८
३७	२८ नक्षत्रनी आकृति विवेरेनां यन्त्र	१९७-९८

ક્રમ સંખ્યા	ચન્દ્ર વિષય	પૃષ્ઠાંક.
૩૮	મનુષ્યોમાં ચન્દ્ર-સુખીદકની પંક્તિ વિગેરે સંખ્યાનો ચન્દ્ર	૨૦૭
	પ્રાંશ્વિક બ્રહ્મીશ વિજયનાં નામનો ચન્દ્ર	૨૩૨
	સાત મહાપર્વત તથા દ્વદ પ્રમાણ ચન્દ્ર	૨૩૪
	સાતકુશગિરિનો ચન્દ્ર	૨૩૫
	સાત મહાક્ષેત્રોનો ચન્દ્ર	૨૩૬
૩૯	મનુષ્યક્ષેત્રમાં ગ્રહ-નક્ષત્ર તારાની સંખ્યાનો ચન્દ્ર	૩૦૨
૪૦	વૈમાનિક નિકાયે આવલિકાગત તથા પુષ્પાવકીર્ણ વિમાન સંખ્યાનો ચન્દ્ર	૩૧૬
૪૧	વૈમાનિક નિકાયે સુખ ભૂમિ સંખ્યા ચન્દ્ર	૩૨૦
૪૨-૫૧	પ્રત્યેક પ્રતરે આવલિકાગત ત્રિકોણાદિ વિમાન સંખ્યાના ચન્દ્રો	૩૨૫
૫૨	પ્રતિકલ્પે ત્રિકોણાદિ વિમાન સંખ્યાનો ચન્દ્ર	૩૨૮
૫૩	આરે કદપના દેવોનાં ચિહ્ન સામાન્ય આત્મ સંખ્યાનો ચન્દ્ર	૩૩૧
૫૪	વૈમાનિક નિકાયે વિમાન પૃથ્વી પીઠ ગડાદિ વિમાન ઉંચાઈ વિમાન ધારવસ્તુ તથાવર્ણનો ચન્દ્ર	૩૩૬
૫૫	ઉર્ધ્વલોકે આયુષ્યાનુ સારદેહ પ્રમાણ ચન્દ્ર	૩૬૦
૫૬	આરે નિકાયના દેવોનાં શરીર પ્રમાણનો ચન્દ્ર	૩૬૩
૫૭	આરે નિકાયમાં ઉત્કૃષ્ટથી ઉપપાત-અવનવિરહ કાલનો ચન્દ્ર	૩૬૭
૫૮	આરે ગતિ આશ્રયી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન્ય ઉપપાત અવન વિરહ ચન્દ્ર	૩૬૮
૫૯	આરે નિકાયમાં જ્ઞાન્ય વિરહકાલનો ચન્દ્ર	૩૬૮
૬૦	દેવગતિમાં કયા જીવો આવી ઉપજે તેનો ચન્દ્ર	૩૮૨
૬૧	કયા જીવને કેટલાં સંધયણ હોય તેનો ચન્દ્ર	૩૮૬
૬૨	સંધયણાશ્રયી ગતિ તથા સંધયણ સંસ્થાન નામનો ચન્દ્ર	૩૮૭
૬૩	કયા જીવને કયું સ્થાન હોય તેનો ચન્દ્ર	૩૮૯
૬૪	આરે નિકાયનો દેવોનો આગતિ દારે ચન્દ્ર	૩૯૦
૬૫	કયા કયા દેવને કેવી રીતે દેવી સાથે સંભોગ છે, તેનો ચન્દ્ર	૩૯૪
૬૬	કિર્દિષ્ણક સ્થાન તથા આયુષ્યનો ચન્દ્ર	૩૯૭
૬૭	કયા કેટલા આયુષ્યવાળા દેવી કોને ભોગ્ય હોય, તેનો ચન્દ્ર	૪૦૦
૬૮	આરે નિકાયમાં લેશ્યા તથા દેહ વર્ણ સ્થાપના ચન્દ્ર	૪૦૩
૬૯	સંક્ષિપ્ત કાલમાન-શ્વાસો શ્વાસ સંખ્યાનો ચન્દ્ર	૪૦૫
૭૦	આરે નિકાયે પ્રતિ સાગરોપમની વૃદ્ધિએ શ્વાસો આહાર અંતર માન ચન્દ્ર	૪૦૮
૭૧	આરેગતિ આશ્રયી આહારક અનાહારક વ્યવસ્થા	૪૧૫
૭૨	આરે ગતિમાં અવધિ ક્ષેત્રાકારક તથા અદ્ય પદ્ધતિનો ચન્દ્ર	૪૩૧
૭૩	આરે નિકાયના જ્ઞાન્યોન્કૃષ્ટ અવધિ ક્ષેત્ર પ્રમાણ ચન્દ્ર	૪૩૨
૭૪	સાતે નરકમાં જ્ઞાન્યોન્કૃષ્ટ સ્થિત ચન્દ્ર	૪૩૫
૭૫	રત્નપ્રભામાં પ્રતિપ્રતરે જ્ઞાન્યોન્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતનો ચન્દ્ર	૪૩૯

ક્રમ સંખ્યા	ક્રમ વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૬	શર્કરામલામાં પ્રતિપ્રતરે જ૦ ઉ૦ આયુષ્યનો યન્ત્ર	૪૩૬
૭૭-૭૮	વાલુકા પ્રજામાં પંકમલામાં આયુષ્યનો યન્ત્ર	૪૩૬
૭૯-૮૦	અને ધૂમપ્રજા તથા તમઃપ્રજા, તમરતમપ્રજામાં આજ યન્ત્ર	૪૪૦
૮૧	સાતે નરકના પૃથ્વીનાં નામ, ગોત્રપ્રતર, નરકવાસા સંખ્યા, પૃથ્વીપીઠ-ધનોદખ્યાદિવલય પ્રમાણનો યન્ત્ર	૪૫૮
૮૨	પ્રત્યેક નરકાશ્રમી આવલિક-પુષ્પાં આવાસ સંખ્યાનો યન્ત્ર	૪૬૬
૮૩	રતનપ્રજાનરકમાં વૃત્ત-ત્રિં ચો. નરકવાસ સંખ્યાનો યન્ત્ર	૪૭૪
૮૪	બીજી નરકમાં વૃત્તદિ સંખ્યા યન્ત્ર	૪૭૫
૮૫-૮૬	ત્રીજી-ચોથી નરકમાં વૃત્તદિ સંખ્યા યન્ત્ર	૪૭૬
૮૭	પાંચમી નરકે વૃત્તદિ યન્ત્ર	૪૭૭
૮૮	છઠ્ઠી-સાતમી નરકે વૃત્તદિ યન્ત્ર	૪૭૭
૯૯	પ્રત્યેક પૃથ્વીનાં પ્રતરે વચ્ચેનાં અંતરમાનનો યન્ત્ર	૪૮૩
૧૦૦-૧૦૭	સાતે નરકમાં પ્રત્યેકપ્રતરે ઉંદેહમાન યન્ત્રો	૪૮૮
૧૦૮	સાતે નરકમાં ઉપપાત-અવનવિરહ અને તેની સંખ્યાનો વિષયનો યન્ત્ર ગત્યાગતિનો યન્ત્ર	૪૯૭
૧૦૯	સાતે નારકોની લેશ્યા, અનન્તરભવલક્ષિ પ્રાપ્તિ અવધિમાનક્ષેત્ર વિષયનો યન્ત્ર	૫૦૪
૧૧૦	ચક્રવર્તિનાં ચૌદરતોનાં નામ, પ્રમાણ, ઉત્પત્તિ સ્થાનનો યન્ત્ર	૫૧૮
૧૧૧	નવનિધિ નામ તથા વર્ણનોનો યન્ત્ર	૫૨૧
૧૧૨	મનુષ્યગતિના સ્થિતિ અવગાહનાદિ આઠે દ્વારોનો યન્ત્ર	૫૨૫
૧૧૩	એક સમયે કાલ્ય કેટલા મોક્ષે જાય તેનો યન્ત્ર	૫૩૧
૧૧૪	જુદી જુદી રીતે જુદે જુદે સ્થળેથી સિદ્ધ થનારી સંખ્યાનો યન્ત્ર	૫૪૦
૧૧૫	ચારે ગતિ આશ્રમી જીવોનો કાયસ્થિતિ પ્રદર્શક યન્ત્ર	૫૫૮
૧૧૬	તિર્થંચનાં ભવસ્થિતિ-અવગાહનાદિ આઠે દ્વારોનો તથા લેશ્યા-અને તેની સ્થિતિનો યન્ત્ર	૫૭૮-૭૯
૧૧૭	પરમાણુથી લઇ આત્માંગુલાદિ અથવા યોજન પર્યંતનો યન્ત્ર	૫૯૧
૧૧૮	ચારે ગતિ આશ્રમી વેદ-યોગિ કુલ કોટી સંખ્યાનો યન્ત્ર	૬૦૪-૫
૧૧૯	ઋજુગતિ-વક્રગતિમાં પરભવાયુષ્ય ઉદય તથા આહાર અનાહારકનો નિશ્ચય-અવહારે નિર્ણયાત્મક યન્ત્ર	૬૦૫
૧૨૦	આયુષ્યના સાત પ્રકારની સંક્ષિપ્ત હકીકત યન્ત્ર	૬૧૬
૧૨૧	પાંચ શરીરોને વિષે અનેક વિષય સ્થાપના યન્ત્ર	૬૬૬
૧૨૨	૫૨ લેશ્યાવર્ણ્યાદિ વિષયક યન્ત્ર	૭૦
૧૨૩	પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં ભિન્નભિન્ન વિષય સ્થાપના યન્ત્ર	૭૧
૧૨૪	ચોવીસ હંડકોમાં ૨૪ દ્વાર સ્થાપના યન્ત્ર	૭૨-૭૩

ચિ....ત્રા....નુ....ક....મ....ણિ....કા.

આથાં	પૃષ્ઠ	આથાં	પૃષ્ઠ
૧ ધનવૃત્તપદ્ય ચિત્ર	૩૩	૧૮ અન્તર્દ્વીપનો દેખાવ	× ૨૩૪
૨ વૈમાનિક પ્રતર વ્યવસ્થા ચિત્ર	૧૪ ૭૦	૧૯ દાદા તથા અન્તર્દ્વીપની વાસ્તવિક સ્થિતિ	× ૨૩૪
૩ જીવનપતિ તથા અન્તરોનાં- આવાસ તથા જીવનકારો	૩૨ ૧૦૦	૨૦ સૂર્ય ચન્દ્રમંડળ ચાર ક્ષેત્ર- ચિત્ર	૮૬-૯૦ ૨૪૩
૪ મેરૂને ફરતો જ્યોતિષ ચક્રનો દેખાવ	૫૦ ૧૨૭	૨૧ સૂર્યમંડલ અને તેના આંતર	× ૨૪૬
૫ સમજૂતલાથી જ્યોતિષીઓ કેટલે દૂર છે તે	૫૧ ૧૨૮	૨૨ જંજીરીપના બન્ને સૂર્યોનું સર્વાં મંડલેથી સર્વબાહ્ય મંડલે અને સર્વબાહ્યમાંથી સર્વાંમંડલે આગમન	× ૨૫૧
૬ લવણ્યસમુદ્રમાં ગોતીર્થ અને જળવૃદ્ધિ	× ૧૩૩	૨૩ સૂર્ય-સૂર્યનું તથા ચન્દ્ર ચન્દ્રનું પરસ્પરઆંતર	૮૭ ૨૫૪
૭ ગોતીર્થ અને જળવૃદ્ધિનો બે તરફથી દેખાવ	× ૧૩૩	૨૪ ભારત સૂર્ય અને ઔરવત- સૂર્યદક્ષિણાયન કરતા	× ૨૫૭
૮ લવણ્યસમુદ્રમાં શિખાનો દેખાવ	× ૧૩૪	૨૫ ભારત ઔરવત સૂર્ય ઉત્તરાયણ કરતા	× ૨૫૮
૯ મનુષ્યક્ષેત્ર રચાપના	૫૬ ૧૩૬	૨૬ સર્વાંમંડલેથી સર્વબાહ્ય જતો પૂર્વ સૂર્ય	× ૨૬૨
૧૦ ચન્દ્રની રાહુથી થતી હાનિ- વૃદ્ધિનો દેખાવ	૬૧ ૧૫૦	૨૭ સર્વાંમંડલેથી સર્વબાહ્યથી સર્વાબ્યન્તરે પૂર્વ સૂર્યનું જ આગમન	× ૨૬૪
૧૧ નિષધ નીલવંત પર્વતાશ્રયી નક્ષત્ર-આંતર	૬૩-૬૪ ૧૫૪	૨૮ સર્વબાહ્યથી સર્વાબ્યન્તરે પૂર્વસૂર્યનું આગમન	× ૨૬૬
૧૨ અઢીદ્વીપમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સૂચીએણી તથા બહાર વલય એણીનો દેખાવ.	૬૫-૬૭ ૧૫૮	૨૯ સર્વાંથી સર્વબાહ્યમંડલે જતા પૂર્વપશ્ચિમ સૂર્યો	× ૨૬૮
૧૩ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોનો દેખાવ	૭૦-૭૭ ૧૭૪	૩૦ સર્વબાહ્યમંડલેથી સર્વાબ્યન્તરે પૂર્વ-પશ્ચિમ સૂર્યનું આગમન	× ૨૭૦
૧૪ પાતાલ કલશનો દેખાવ	× ૧૭૮	૩૧ સર્વાબ્યાન્તરથી સર્વબાહ્ય પશ્ચિમ સૂર્યનું ગમન	× ૨૭૨
૧૫ મહાપાતાલ તથા લઘુપાતાલ- કલશોનો દેખાવ	× ૧૭૮		
૧૬ કુલગિરિ તથા મહાક્ષેત્રાદિ- સાથે જંજીરીપનો દેખાવ	× ૨૨૮		
૧૭ મેરૂ પર્વત	× ૨૩૦		

આથા	પૃષ્ઠ
૩૨ સર્વાંથી સર્વાભાવે, સર્વ- આભાથી સર્વાભ્યાન્તરે પશ્ચિમ સૂર્યનું આગમન	X ૨૭૪
૩૩ સર્વઆભાથી સર્વાભ્યાન્તરે પશ્ચિમ સૂર્યનું આગમન	X ૨૭૪
૩૪ અતપ-પ્રકાશ્ય ક્ષેત્રાકૃતિ	X ૨૮૩
૩૫ અધિકાર ક્ષેત્રાકૃતિ	X ૨૮૩
૩૬ ઉદયારતનું અંતર અને દ્રષ્ટિજોઅર	X ૨૮૮
૩૭ ચન્દ્રમંડલ અને તેના આંતર	X ૨૯૪
૩૮ ચન્દ્રના ૧૫ મંડલો	૮૬-૯૦ ૨૯૯
૩૯ નક્ષત્ર ચાર સહિત ચન્દ્રના દશવિશા અર્ધ ૧૫ મંડલો	" "
૪૦ કયા કયા ક્રીપ-સમુદ્ર ઉપર આવલિકાબદ્ધ-કયા કયા ? કેટલાં કેટલાં વિમાનો આવે છે તે	૧૦૦ ૩૧૨
૪૧ વૈમાનિક નિકાએ આવલિકા પુખાવકીર્ણ વિમાન વ્યવસ્થા	૯૬-૧૦૭, ૩૦૮-૩૧૭
૪૨ સૌધર્મ ક્રમ વિમાન;	૧૧૬ ૩૩૩
[તથા પ્રાસંગિક જ્યોતિષી વિમાન દેખાવ.	૫૩ ૧૩૧]
૪૩ ચૌદરાજ લોક દેખાવ	૧૩૭ ૩૫૦
૪૪ તમસ્કાય દેખાવ	X ૩૫૨
૪૫ અષ્ટકૃષ્ણ રાજ દેખાવ	X ૩૫૨
૪૬ સંધ્યયુ તથા સંસ્થાન દર્શકચિત્ર	૧૫૯ ૬૦ ૩૮૩
૪૭ ચૌદરાજની સ્થાપનામાં દર્શો- વેલ વક્રગતિ સમય ચિત્ર	૧૮૮ ૪૧૭
૪૮ વક્રગતિમાં આહાર-અનાહાર સમયદર્શક ચિત્ર	૧૮૮ ૪૨૭

આથા	પૃષ્ઠ
૪૯ દેવોનાં અવધિગ્ધાન ક્ષેત્રોના આકારો	૧૯૯ ૪૨૯
૫૦ રત્નપ્રજ્ઞા નારકનો નારકાવાસ સાથે સંપૂર્ણ દેખાવ	૨૧૦ ૪૫૦
૫૧ રત્નપ્રજ્ઞાના ત્રણ કાંડ	૨૧૦ ૪૫૦
૫૨ સાતનારકોનો છત્રાતિછત્રા- કારે દેખાવ	૨૧૧ ૪૫૧
૫૩ દિશા-વિદિશાવર્તિ નરકાવાસા- ઓની પંક્તિઓ	૨૩૧ ૪૬૩
૫૪ અપ્રતિજ્ઞાન નરકાવાસ દેખાવ	૨૩૮ ૪૬૩
૫૫ પૃથક્ નરકાવાસ દેખાવ ૨૩૬-૩૭	૪૭૮
પૃથક્ કુંભિકાકારે નરકાવાસ દેખાવ	" "
૫૬ ચક્રવર્તિ તથા વાસુદેવનાં યથાર્થ રત્નો	૨૬૫-૬૬ ૫૧૨-૫૧૮
૫૭ નવનિધિમંજુષા તથા સમુ- દ્ધાત દેખાવ	૨૬૮ ૫૧૮
૫૮ સિદ્ધશિલા તથા સિદ્ધાત્મા દર્શક-ચિત્ર	૨૮૦-૮૩ ૫૩૬-૫૩૯
૫૯ સમાવગ્રાહી નિર્ગોદ ગ્રોહક ચિત્ર	૩૦૧ ૫૬૭
૬૦ લેસ્થા પુદ્ગલ ભેવા મુકવા આવે તે તથા આયુષ્યના બંધાદિ પ્રકાર વ્યવસ્થાનું ચિત્ર	૩૨૬-૨૯ ૬૦૦-૩
૬૧ કેવલી સમુદ્ધાતમાં કપાટ હયકરણ	X ૬૫૪
૬૨ કિમાહારકારે આહારવ્યાધાત ચિત્ર	X ૬૬૨
૬૩ લોકાકાશ	X ૬૬૨
૬૪ લોકાકાશનો સર્વત્રવૃત્તાકાર	X ૬૬૨
૬૫ વંચવૃક્ષ	X ૬૭૬

વિ. સં. ૧૧૮૧

મમોર્હત્પરમેશ્વરાય ॥

કીર સં. ૨૪૧૧

શ્રીદર્શનવીરપ્રહર-મન્યજનનન્દન-નિલિલવિમ્બપુહસ્વપ્તન-મહાપ્રભાવક-
શ્રીમહોદળપાર્શ્વનાથપરમેષ્ઠિને નમોનમઃ ॥

પૂજ્યપાદ-સુગૃહીતનામધેય-શાસનપ્રભાવક-સુવિશુદ્ધચારિત્રચૂડામણિ-
શ્વાક્યાનવિશારદ-જૈનાચાર્ય ૧૦૦૬

શ્રીમદ્વિજયમોહન- સુરીશ્વરસદ્ગુરુમ્યો નમઃ ।

શ્રી

॥ બૃહત્-સંગ્રહણી-સૂત્રમ્ ॥

ગુર્જ-ર-ભા-વા-નુ-વા-દ-વિ-મૃ-ષિ-ત-મ્ ।

અનુવાદકઃ-બાલમુનિશ્રીયશોવિજયઃ—

૬ નમઃ—

પૂનમ પ્રવર ભાષ્યકાર ભગવાન શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણી
મહારાજએ શ્રી પદ્મવણી-શ્રી જીવાભિગમસૂત્ર વિગેરે
૧ પ્રત્યયમિકા. આગમઅન્વેષામાંથી સાર સાર વિષયનો સંગ્રહ કરી ભવ્ય-
જીવોના કલ્યાણાર્થે શ્રી બૃહત્સંગ્રહણી નામના એક
અતિઉપયોગી ગણિતાનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ પ્રધાન જે મહાન્ અન્યની રચના
કરીલી છે, તે બૃહત્સંગ્રહણી અન્યતું પ્રમાણ કાંઈક મોટું અર્થાત્ પાંચ
ગાંધા ઉપરાંત હોઈ આ વિષયની હવે પણ સંક્ષિપ્ત રચના થાય તો ખાલ-

છવેને વિશેષ લાભ થઈ શકે' એ અભિપ્રાયથી છવેનાં આયુષ્ય-અવગણન વિગેરે વિષય ઉપર ડહાડુ ગાથાઓ વડે મલધારગચ્છીય આરાધ્યપાદ શ્રીમાન્ ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ આ 'શ્રી જૃહત્સંગ્રહણી'ની રચના કરી હોય તેમ સ્પષ્ટ સમજાવ છે. જોકે શ્રી ભગવતીજી, શ્રી દંડક પ્રકરણ (લઘુ સંગ્રહણી) વિગેરે ગ્રન્થોની માફક આ ગ્રન્થમાં ચોવીશદંડકના નામ લેવા પૂર્વક આજ્ઞા કરી નથી, પરંતુ દેવાદિ આરમ્ભિ આશ્રયી આયુષ્ય-સત્ત્વર પ્રમાણ ઇત્યાદિ પ્રથમ ગાથામાં નિર્દિષ્ટ કરેલા દારોનું થયેલી સરલપદ્ધતિથી વર્ણન કર્યું છે.

હવે આ ગ્રન્થમાં કહેવાના દારોનું પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા પ્રારંભમાં ઇદ દેવને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલાચરણ સાથે કહેવાય તે પહેલાં મંગળ એટલે શું? મંગલ કરવાનું શું પ્રયોજન? મંગલના પ્રકાર કેટલા? તે સંબંધી સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આપવું ઉચિત જાણી અત્ર આપણમાં આવે છે.

॥ મંગલ કરવાનું પ્રયોજન વિગેરે ॥

આ ત્રેલોકચઢીપિકા (અપર નામ જૃહત્સંગ્રહણી)ના કર્તા પરમકાર્ણિક શ્રીમાન્ મલધારગચ્છીય શ્રીમાન્ ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા સિદ્ધાચારજીના રાજે સહલથાસના નિસ્ચન્દ વા નવનીતરૂપ આ ગ્રન્થને રચતાં પ્રારંભમાં જ 'નમિતં અરિહંત' એ પદથી અરિહંતને

૧. યદપિ શ્રીજંજૂદ્રીપસંગ્રહણી ને વર્તમાનમાં લઘુસંગ્રહણી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે સંગ્રહણીમાં જંજૂદ્રીપનું જ પ્રાયઃવર્ણન આવતું હોવાથી 'જંજૂદ્રીપ સંગ્રહણી' એ નામ તે ગ્રન્થનું ઉચિત છે. જ્યારે 'દંડક પ્રકરણ'ને લઘુ સંગ્રહણી કહેવામાં કરી બાધા જણાતી નથી. કારણ કે જૃહત્સંગ્રહણીમાં જે વિષય વિશેષ કરીને વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે જ વિષયનો સંક્ષેપથી સુગમતા માટે ચોવીશ દંડકની અપેક્ષા રાખી તે ગ્રન્થમાં વર્ણવ કર્યો છે. વધુમાં શ્રી દંડકપ્રકરણની ગાથામાં આવતું 'સંસ્થિતયરીઓ ય હમા' એ પદ પણ દંડકપ્રકરણને 'લઘુસંગ્રહણી' કહેવામાં વિશેષ પુષ્ટિ કરતું હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વધી શ્રી દંડકપ્રકરણના વૃત્તિકાર-મહર્ષિ શ્રી રૂપચન્દ્રમુનિ વૃત્તિના પ્રારંભમાં- 'પ્રણમ્ય પરયા મત્તયા, મિનેત્તચરણાશુજં । લઘુસંગ્રહણીટોકાં કરિણ્ણેહં મુદા વરામ્ ॥ ૧ ॥' આ પ્રમાણે શ્લોક જણાવતા હોય લઘુ-સંગ્રહણીના નામને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે. કેટલાક આચાર્યો આ પ્રકરણને 'શ્રી ચિત્તારણદર્શિકા' ના નામથી પણ સંબોધે છે.

૩-મંગલશબ્દસ્ય કોડર્થ:-પૂર્ણતા મજ્જતિ "ગચ્છતિ-ગમયતિ વા" (મજ્જેરલચ્-સમાલ-પાઠ ડ. પ્રમસપાદે નરમસૂત્રમ્) ૨-મજ્જં ધર્મ જાતીતિ મજ્જન્મ્, ધર્મોપાદાનહેતુઃ, અથવા માં પ્રાત્યસિતિ પદપ્રસિદ્ધિ મજ્જલશબ્દસ્યાર્થઃ ॥ આ પ્રમાણે મંગલશબ્દની નિષ્પત્તિ છે.

અને 'મારે' શબ્દથી સિદ્ધાન્તાર્થ પરમપુરુષોને નમસ્કાર કર્યો છે. નમસ્કાર કરવાનું પ્રયોજન શા માટે? એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં સમજાવવાનું એ પુરુષો કોઈપણ અન્યના પ્રારંભમાં ભાવમંગલ અવરજ કરે છે, અને તે ભાવમંગલ સુખ્યત્વે ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવા રૂપ છે. એથી પૂર્વાપરથી આત્મી આવતા એ શિષ્ટાચાર તેનું પાલન પણ સચવાય છે. શિષ્ટાચાર એટલે શું? એ પ્રશ્નન ઉત્તરમાં શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદમાં કહ્યું છે કે—

શિષ્ટાનામયમાચારો, ચત્તે સંત્વજ્ય દૂષણમ્ ।

નિરન્તરં પ્રવર્તન્તે, શુભ એવ પ્રયોજને ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—“શિષ્ટપુરુષોના એ આચાર છે કે દૂષણને વળીને શુભકાર્યમાં જ જેઓ સર્વદા પ્રવૃત્તિ કરે છે, અર્થાત્ ‘દૂષણને વળીને શુભકાર્યમાં જ સર્વદા પ્રવૃત્તિ કરવી’ તે શિષ્ટાચાર ગણાય છે.”

શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા જેવા પુરુષો પણ અમૃતરસગરણી, વૈરાગ્યવાહિની, ભવ્યાત્માઓને સંસારસાગરમાંથી ઉત્તીર્ણ કરનારી, સર્વવિરતિપ્રધાન દેશનારૂપ અમોઘ મેઘધારા વર્ષાવતાં પ્રારંભમાં જ ‘નમો તિષ્ઠસ્ત’ પદોચ્ચારણ કરે છે. આ પરમાત્માઓ સર્વરૂપણું પામેલા છે, કોઈપણ પ્રકારના વિધોનો તેમને સંભવ હોતો જ નથી, એટલું જ નહિ પણ જેઓ ત્રિકાલજ્ઞાની હોવાની સાથે સર્વદર્શિપુરુષો હોવાથી શુભાશુભ સર્વભાવો જોઈ રહેલા હોય છે, આવા તદ્દભવમોક્ષગામી પરમાત્માઓ પણ ઉક્ત નમસ્કાર કરવારૂપ ભાવમંગલ વિધિનું આચરણ કરે છે એમાં કારણ કોઈપણ હોય તો શિષ્ટાચારના પાલન સિવાય કશુંએ નથી; આ શિષ્ટાચારપાલન અનાદિસિદ્ધ છે, કારણ કે—અતીતકાળમાં થઈ ગયેલા અનંતા જ્ઞાનીઓ અને અનાગત કાળે થનારા અનંતા જિનેશ્વરદેવો તે બધાએ ઉક્ત શિષ્ટાચારપાલન અવશ્ય કરનારા છે, તો પછી છદ્મસ્થમહર્ષિ—આત્માઓ તેહિ જ જિનેશ્વરોના સુખારવિન્દમાંથી પ્રગટ થયેલ ઉત્પાદ, વ્યથ અને દ્રૌઢ્ય સ્વરૂપ ત્રિપદી અને તે ઉપર રચાયેલ સારીએ દાદશાંગીના આધારે ભવ્યાત્માઓના કલ્યાણાર્થે શાસ્ત્ર રચનાઓ કરે, અને તેવા શુભ કાર્યમાં ઇષ્ટદેવાદિને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલ કરે એમાં વિચારોને અવકાશ પણ શું હોય? એથી જ આપણે જોઈ શકીશું કે પ્રાયઃ સકલ સાધુશિરોમણિશિષ્ટપુરુષોએ સિદ્ધાન્તાર્થ તે તે અન્યોના પ્રારંભમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મંગલાચરણરૂપ શિષ્ટાચારનું જ પાલન કર્યું છે તે એટલા માટે છે કે ‘શિષ્ટાચારનું

આલન એ શિષ્ટપણું મામ કરવાનો હેતુ છે; “શિષ્યાઃ શિષ્ટત્વમાચક્ષ્ણિ શિષ્ટ-
સર્વાનુપાસ્નાત્” અને એથી જ તેઓનું શિષ્ટપણું પણ અવકાશ ઉઠે છે. ‘મહાજનો
યેન ગતઃ સ પન્થાઃ એ (ઉક્ષિતના) ન્યાયે ઉત્તમપુરુષો શિષ્ટપુરુષેભ્યઃ મર્ગનું આચરણ
અવશ્યમેવ કરે છે. આ નિયમાનુસાર આ અન્યના કર્તાએ પણ તેનું અનુકરણ
કરેલું છે, કારણકે ઇષ્ટદેવાદિને કરવામાં આવેલા નમસ્કારરૂપ નાવવડે સંસારસાગર-
માંથી આત્માઓ (કોઈપણ કાર્યનો) સહેલાઈથી પાર પામી શકે છે. અને આપણે
નિરંતર આવશ્યક ક્રિયા કરતાં ભક્તિરસ પૂર્વક ઉચ્ચાર કરીએ છીએ કે—

‘इहोवि नमुक्कारो जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स ।

સંસારસાગરાઓ તારેજ નરં વ નારિં વા ॥ ૧ ॥’

ભાવાર્થ:—જિનેશ્વરોમાં વૃષભ સમાન એવા વર્ધમાનસ્વામિને કરેલો એક
પણ નમસ્કાર પુરુષ અથવા સ્ત્રી (અર્થાત્ સર્વ કોઈ)ને સંસારસમુદ્રમાંથી તારે
છે. તો પછી સકલ અરિહંતાદિ દેવને કરેલો નમસ્કાર કેવા ફળને આપે? તે
તો પાઠકોએ સ્વયં વિચારી લેવું ઘટે છે.

આથી જ આવા આત્માઓ વિઘ્નોની પરંપરાનો પાર પામે તે તો સહ જ
છે કારણકે અરિહંતાદેવને નમસ્કાર કરવારૂપ ભાવમંગલ સર્વકાર્યની સિદ્ધિને
આપનારૂં છે, જે કથન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, અને એથી જ તે અન્યની આદિમાં
મંગલરૂપે ગવાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે—

‘प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं, फलादित्रितयं स्फुटम् ।

મજ્જલં ચૈવ શાસ્ત્રાદૌ, વાચ્યમિષ્ટાર્થસિદ્ધયે ॥ ૧ ॥’ અર્થ સુગમ છે.

એટલું જ નહિ પણ તે જ ભગવાન્ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ મહારાજ
લખે છે કે—

ते मंगलमादीए मज्जे पज्जंतए य सत्थस्स ।

પઠમં સત્થત્યાવિઘપારગમણાય નિદિદ્ધં ॥ ૧ ॥ અર્થ સુગમ છે.

૧ યદાહુઃ—ન્યાયાચાર્યન્યાયવિશ્રુતજ્ઞાનિધીમધ્યશોવિજયવાચકુબરાઃ —

‘महाजनो येन गतः स पन्था, इति प्रसिद्धं वचनं मुनीनाम् ।

મહાજનત્વં ચ મહાવ્રતાનાં, અતસ્તદિદ્ધં હિ હિતં મતં તે ॥ ૧ ॥’

આ નમસ્કાર કરવારૂપ શિષ્યાચારના પાલન વિનાનું કરાવું કાર્ય ઇચ્છિ-
 દિને નથી આપી શકવું. અરિહંતાદિપંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર
 ૩ નમસ્કાર કરવાનું કરવારૂપ મંગલાચરણ સર્વત્ર કરવાનું જે કરમાન આમપુરુષોએ
 પ્રયોજન:— વારંવાર તે તે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે એથી એ તો સિદ્ધ જ થાય
 છે કે કલ્પપણુ અન્નના પ્રારંભથી તે પરિશ્રમસિપથન્ત
 આવતા વિઘ્નોને દૂર કરવા નમસ્કારરૂપ મંગલ કયિ મહર્ષિ પૂર્વર્ષિ યાવત
 પરમર્ષિ બધાનેય મથાસંભવ અવશ્ય કરવું પડે છે, કારણકે કલ્યાણકારી
 કાર્યોમાં વિઘ્નો અવશ્ય રહેલાં હોય છે જે માટે કહ્યું છે કે—

મેઘાંસિ વદ્ધુવિઘ્નાનિ મહન્તિ મહતામપિ ।

અમેઘસિ પ્રવૃત્તાનાં કાપિ યાંતિ વિનામકાઃ ॥ ૩ ॥

“કલ્યાણકારી કાર્યોમાં મહાત્મા પુરુષોને પણ વિઘ્નોના સંભવ તો રહે છે.
 જ્યારે અશુભકાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર દુરાત્માઓને વિઘ્નો આવે પણ ઓછાં.”
 ૩૫ી નમસ્કારાત્મક મંગલ એ વિઘ્નોપશામક હોવા સાથે શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા-આદર-
 કર્મનિર્જરા અને યાવત મોક્ષપ્રાપ્તિ વિગેરેમાં પરંપરાએ કારણભૂત છે. જે
 માટે કહ્યું છે કે—

‘વિઘ્નોવસમો સદ્ધા આચર ઉચ્ચોગ મિઝરાધિગમો ।

મત્તીપમાવળા વિ ય નિવનિહિ વિઝ્ઞાઈ આદરણા ॥ ૩ ॥’

આ પ્રમાણે અન્ય બનાવવો એ પણ એક ઉત્તમોત્તમ કલ્યાણકારી કાર્ય હોવાથી
 શ્રીમાનુ અન્યકાર મહર્ષિએ પ્રારંભમાં જ—‘અરિહંતાઈ’ એ પદથી અરિહંતાદિ
 પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગળનું વિધાન કર્યું છે. એમ આ અન્યકાર
 મહર્ષિએ કરેલા ભાવ નમસ્કાર રૂપ ‘માવમંગલ’ કરવાનું કારણ જણાવ્યું:

શંકા:—તમોએ સર્વ વાત કહી એ તાત્પર્ય કથાવ્યું કે-વિઘ્નોની શાન્તિને

૧ કોઈ શંકા કરે કે-તમો મંગલ કરે છે તો શું! બનાવાતા તે તે અન્ધો અમંગળ
 રૂપ છે જેથી મંગળ કરવું પડે છે? એથી તો અંધને અર્થે કરાતાં મંગલને માટે પણ
 અન્ય મંગલની જરૂર પડશે; તે મંગલ માટે પુનઃ ખીબ મંગલની જરૂર રહેશે, એ
 શંકાના સમાધાનમાં સમજવું બોધ્યું કે;-અન્ય સ્વયં મંગલરૂપ છતાં શિષ્યાચારપાલન
 વગેરે અનેક કારણોથી મંગલ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ સંબંધમાં વિશેષ સવિસ્તર
 વર્ણન વિશેષાવશ્યકમાંથી યુરૂમદ્વારા સમજવું.

માટે અન્યના પ્રાર્થનામાં અવગણ્ય મંગલ કરવું એમને એ વિધાનનો તો અમારો સ્વીકાર
કરો, પરંતુ એક ન સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સર્વ સાધુને ઉદ્દેશીને કરવું
એમને તેમ જ કારણ ? અને તેઓને નમસ્કાર કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ પણ શું ?

સામાધાન—એક ન સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સર્વ સાધુ એ પંચપર-
મેષ્ટી ગણાય છે અને પંચપરમેષ્ટી એ સકલસિદ્ધાન્તના
૫ સ્વરૂપનાર નામે સારરૂપ વસ્તુ છે, સારાએ જૈન સિદ્ધાંતનું તત્ત્વ એ પાંચમાં
શામાદે મંગલરૂપ સમાવેલું છે, એટલા માટે જ એ મહાઅગ્ર રૂપ છે. છતાં
કે ? ઇષ્ટસિદ્ધિને અર્થે રૂઢાય તેવા મન્ત્રો ભલે ગણે ! પરંતુ આ
નવકારમન્ત્રથી અધિક કોઈ મન્ત્ર નથી, અન્ય સ્તોત્ર
મન્ત્ર તન્ત્રાદિ તો આ મન્ત્રમાં વિસ્તરૂપ છે, આ નવકારમન્ત્રનું માહાત્મ્ય
જૈનશાસનમાં કાંસી કાંસીને ભર્યું છે. આ મન્ત્ર સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી જ
શ્રીભગવતીસૂત્ર જેવા મહાન ગ્રંથમાં તે જ અરિહંતાદિ પરમેષ્ઠિમન્ત્રનું પ્રથમ
પદે વિધાન કરવામાં આવેલું છે.

આ પરમેષ્ઠિમન્ત્ર ચક્ર પૂર્વના સારરૂપ છે. જે માટે કહ્યું છે કે—

‘ જિણસાસણસ્સ સારો ચડવસપુવ્વસ્સ જો સમુદ્ધારો ।

જસ્સ મળે નવકારો, સંસારો તસ્સ કિં કુળહ ? ॥ ૧ ॥ ’

સંસાર સાગરમાં ઝપડાએલો આત્મા આ નવકાર મન્ત્રના ધ્યાનરૂપી નાવવડે
ઉદ્ધાર પામે છે, એટલું જ નહિ પણ ગમે તેવા દુઃખી સંયોગમાંથી બચવા આ
નવકાર મન્ત્રનું સ્મરણ કોઈ અજળ પ્રકાશ પાડનાર થઈ પડે છે. આ મન્ત્રના
પ્રભાવથી કેઈક આત્માઓ સંસાર સાગરને તરી ગયા અને તરશે, કેઈક
આત્માઓ તો સંસારના દુઃખકાઈ પાશને આ મન્ત્રના સ્મરણ દ્વારા છેદવા સાથે
આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ સંસારવ્યથાને તોડી સુખાનંદનો અનુભવ
લેનારા નીવડ્યા છે. કેઈક આત્માઓ આ મન્ત્રના સ્મરણરૂપ પ્રબલ સાધનવડે
આત્મસિદ્ધિઓ પણ સાધે છે. આ મન્ત્ર આ લોકે અને લોકાન્તરે-ઉભયલોકે
હિતકારી છે. કહ્યું છે કે—

‘ હરહ હુહં કુળહ સુહં જળહ જસં સોસણ ભવસમુદં ।

રહ લોણ પરલોણ સુહાણ મૂલં નમુકારો ॥ ૧ ॥ ’

આ પંચપરમેષ્ઠિનું (નવકારનું) સ્મરણ જોઈએ બાહ્ય કાર્યસિદ્ધિમાં મન્ત્ર-

રૂપે છે, પરંતુ ગુપ્તતા સંસારથી લાગિને મહાકામાં
૫ નવકાર મન્ત્ર સુખ્ય ભોવમરૂપ છે. જેનું મોડું આનન્દો પાક તૈયાર કરવા
માહાત્મ્ય— અનેક પ્રકારના સ્ત્રીઓ વાળી દુઃખિતા કરવા જાણિત્વ કરે
છે, એથી તેને માન્યતા પ્રાપ્તિ તો પ્રાપ્ય છે, પણ એક હાસ
વિશેષની પ્રાપ્તિપણ વિના પ્રયત્ન સહેલું મળે છે, તેને ઉપદ્રવ કરવા કંઈ બીજા વાવ-
વાની જરૂર નથી હોતી, તેમ મોટા સિદ્ધિને તરફ સ્મરણ કરાતા આ મન્ત્રથી માહ
ઉપદ્રવો સહેલું દર થાય તેમાં કંઈ વિચારવા જેવું છે જ નહિ, પરંતુ હાલના પ્રતી
ત્રિકરણપ્રાપ્તિ એકાદશી આરપિકો, આ મહામન્ત્ર સુખિ સુખ્ય રો અવ-
શ્ય સાધન બને છે. આ મન્ત્ર કોઈપણ કાર્યના પ્રારંભમાં વિશેષ ગણાય છે,
આ મન્ત્ર સર્વકલ્યાણકારી હોવાથી કોઈ પણ સ્થાને ગણવામાં સિદ્ધાન્તકારોએ
સ્થાન આપ્યું છે, જે માટે કહ્યું છે કે—

“ મોચનસમયે સવળે; વિશેષે પવેસળે મમ વસળે ।

વંચનમુક્તારો સલુ સમરિજા સવલકાલેડપિ ॥ ૧ ॥ ”

વધુમાં આ નવકાર મન્ત્રનો મહાન પ્રભાવ વર્ણવતાં એક મહર્ષિ કહે છે કે—

“ અપુત્રો કપ્પતરુ વિતામળી કામકુન્મકામગવી ।

જો જ્ઞાયઈ સચલકાલં સો પાવઈ સિવસુહં વિચલં ॥ ૧ ॥

નાસેઈ ચોરસાવય—વિસહરજલજલણબંધનમયાઈ ।

વિતિજંતો રરકસરણરાયમયાઈ માવેળ ॥ ૨ ॥ ” અર્થ સુગમ છે.

નવકારમન્ત્રના પ્રભાવથી સર્પ પણ કુલની માળારૂપ થવાના અને વૃદ્ધપ્રાંત
ખીજા અનેક દ્રષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે (અહિં આ પાછા અન્યમાં કેટલું લખીએ ?)

૧ કોઈ એક નગરમાં એક આવિકા છે, તેનો સ્વામિ મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે, વર્તમાન પત્નીને
પુત્ર ન હોવાથી તે અન્યસ્ત્રીને લાવવાને ઇચ્છે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી આ પત્ની હયાત છે
ત્યાં સુધી અન્યસ્ત્રીની પ્રાપ્તિ દુર્લભ હોવાથી આ સ્ત્રીને મારવાનો ઉપાય ચિંતવે છે કે
કેવી રીતે આને મારી નાખું ? એક દિવસ કોઈક સ્થાનેથી કુખ્ય સર્પને પકડાવી એક
ઘડામાં તે સર્પને પુરી તે ઘડાને ઘરના ખુણામાં લાવીને મુક્યો. ભોળા કર્યાબાદ પોતાની
સ્ત્રીને કહ્યું કે ખુણામાં રહેલ ઘડામાંથી પુખ્તનીમાળા લાવ ? પતિના વચનને સાંભળીને
અધારામાં કાંઈ મારતી અને જય દૂર કરવાને મનમાં નવકાર મન્ત્ર સ્મરણ કરતી તે
સ્ત્રી ચિંતવે છે કે ‘ અધારામાં કોઈ ઝેરી જંતુ કરડશે તોપણ નવકાર મન્ત્રના પ્રભાવથી
મારી વૈમાનિકગતિ થશે. ’ સ્ત્રીએ ચિંતવેલા નવકારમન્ત્રના પ્રભાવથી નજીકમાં રહેલ કોઈ

આથી એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે 'વસો મંગલ નિલયો' ઇત્યાદિ વચનાત આ મન્ત્ર સકલ સિદ્ધિના મૂળરૂપ સર્વોત્તમ છે અને સર્વ-સર્વવિગ્રહિવારક મંજલોમાં શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધ થાય છે. આવા આવા અનેક વાક્યો— કારણોથી આ પંચપરમેષ્ઠિમહામન્ત્રનો અનેક પરમર્ષિ-પુરુષોએ જેમ પ્રાયઃ પ્રત્યેક મન્યના પ્રારંભમાં સ્વીકાર કરેલો છે તેમ આ મન્યના રચયિતા મહર્ષિ શ્રીચન્દ્રસૂરિ મહારાજાએ પણ તે વિધિ-વિહારક મન્ત્રનો પ્રારંભમાં જ મંગલરૂપે સ્વીકાર કરેલ છે.

મંગલ એ પ્રકારનો છે; દ્રવ્ય અને માવ, એમાં ભાવમંગલ એ અનેક મંજલો પૈકી સર્વપ્રધાન મંગલ છે. એથી જ દરેક પૂજ્યાત્માઓએ ૭ મંગલના પ્રકારો તે ભાવમંગલનો પ્રથમ પદે સ્વીકાર કરેલ છે. ઇષ્ટ દેવને નમસ્કાર એ પણ એક ભાવમંગલનો પ્રકાર છે. અને દ્રવ્યમંગલ તો પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ઇષ્ટદેવને ભાવ મંગલરૂપ કરેલ નમસ્કાર અવશ્ય ફળ સિદ્ધિદાયક છે, (જે સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાયેલ છે) અને દ્રવ્યમંગલથી એટલે કે કંઈપણ ગોળ-કંસાર, કંઈકાદિ વસ્તુથી કરેલ લૌકિક મંગલોથી ફલાનુમેય રૂપે ચિન્તન કરાતી કાર્યસિદ્ધિમાં સંશય છે. ઘણીવાર પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ કે ઇષ્ટસિદ્ધિના ગમનાથે જનાર વ્યક્તિ હહીં વિગેરે સારા સારા મંગલિક કથન કરાતા દ્રવ્યોનું લોભન કરીને નિર્ગમન કરનારાઓને અતિશય આહારાદિના કારણે માર્ગમાં અણબુદ્ધિ વ્યાધિ થવાથી ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ થતી પણ નથી.

અરે ! આપણે એક વ્યાવહારિક દાખલો વિચારીએ. વાહી અને પ્રતિવાહી બન્ને વિજય મેળવવાની આશાએ સારા સારા દ્રવ્યમંગલ સુમ્મ સક્રમે કરી કોર્ટે ભય, છતાં વિજય કાંતો વાહીનો અને કાંતો પ્રતિવાહીનો. બેમાંથી થવાનો તો એકનો જ. આથી શું સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્યમંગલ કાર્યસિદ્ધિ કરે ખરું યા ન પણ કરે. ચકવર્તી ૬ ખંડની સાધના અવશ્ય કરે અને એથી સાર્વભૌમપણું પ્રાપ્ત પણ થાય, આ ૬ ખંડની

દેવતાએ ધડામાં રહેલ સર્પને સ્થાને પુષ્પમાળા સ્થાપન કરી દીધી. તે સ્ત્રીએ પણ ધડામાંથી તે પુષ્પની માળા લઇને પોતાના સ્વામીને આપી. પતિને અત્યંત આશ્ચર્ય થતાં જો ધડામાં સર્પ મુકેલ હતો તેજ ધડામાંથી પુષ્પમાળાને લેવા સંબંધી તેમજ નવકાર-મન્ત્રનાં સ્મરણ સંબંધી વૃત્તાંત સ્ત્રી પાસેથી જાણીને પતિ સ્ત્રીના ચરણમાં પડ્યો. અને પોતે ચિંતવેલ અશુભ વિચાર સંબંધી ક્ષમા માગવા લાગ્યો. ભારથી તે બંનેનો સંસાર સુખી થયો. વધુ માહિતી માટે બુદ્ધો 'નવકાર કથાવલી અપગ્રંથ'.

૬ મંગલની ચહેલંગી પણ પડે છે તે ગુરૂગમથી સમજી લેવી.

સાધના એ જ ચક્રવર્તીની સાર્વભૌમપણા સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા ! છતાં આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી સુભૂમનામા ચક્રવર્તી લોભથી સાતમો ખંડ સાધવા તૈયાર થાય છે. ખરેખર લોભ એ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે. પરવશ બનેલા સુભૂમે ‘હાથે કરીને હૈયે અંપવા જેવું’ સાતમો ખંડ સાધવાનું કાર્ય કરવા પહેલ કરી. કોઈએ જ્યારે આવી રીતે હામ નથી લીડી અને હું તૈયાર થયો છું માટે સારામાં સારા મંગલપૂર્વક પ્રયાણ કરું અને કાર્યસિદ્ધિ કરું. આમ મનોગત વિચારણાની સ્ફુરણથી સારામાં સારા મંગલિક પદાર્થોનો આહાર કર્યો, ત્યાર બાદ ભાટ ચારણો જયપતાકાનું સૂચન કરતા બુલંદ અવાજે બિરુદાવલી ગાવા લાગ્યા, અનેક મનોહર કાર્યસિદ્ધિના બીજ સૂચક સૌભાગ્યવંતી સન્નારીઓએ તિલકાદિ સર્વ મંગલકાર્યો કર્યા; ત્યાર બાદ સમગ્રખંડસાધનાર્થે સમુદ્રમાં પોતાના રથનો સંચાર શરૂ કર્યો. એ વખતે ચક્રવર્તીની સેવામાં હાજર રહેનારા ૨૫૦૦૦ થકો હતા તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા, છેવટે તે ચક્રવર્તી અને તેનો સર્વ પરિવાર મરણને શરણ થયો.

લોભને વશ થએલા આ ચક્રવર્તીએ વિના વિચારે પગલું ભર્યું અને કરેલ ભૂલનો દંડ ભોગવવો પડ્યો. ખરેખર લોભને થોભ નથી. લોભને પરવશ થયેલા કેઈક આત્માઓ ભૂતકાળમાં દાણુ દુર્ગતિમાં અંપલાયા અને કેઈક આત્માઓ વર્તમાનમાં અંપલાઈ રહ્યા છે. જે માટે શાઓમાં કહ્યું છે કે—

‘ આકરઃ સર્વદોષાણાં ગુણગ્રસનરાક્ષસઃ ।

કન્દો વ્યસનવહ્નીનાં લોભઃ સર્વાર્થબાધકઃ ’ ॥ ૧ ॥

લોભને પરવશ બનેલા સુભૂમની કાર્યસિદ્ધિ તો ન થઈ કિંતુ સંખ્યાબંધ મંગલો કર્યા છતાં પાછો પણ ન આવી શક્યો, અને કાળમહારાજના સખળ સપાટામાં ખેંચાઈ ગયો.

આથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દ્રવ્યમંગલમાં કાર્યસિદ્ધિનો સંશય છે, જ્યારે તથાપ્રકારનું ભાવમંગલ અવશ્ય કાર્યસિદ્ધિ કરનારું છે. આથી જ અમારા શિષ્ટપુરૂષો કોઈ પણ કાર્યના પ્રારંભે ભાવમંગલ અવશ્ય કરે છે. આ પ્રત્યક્ષ ભગવાને ‘ માવમંગલરૂપ ’ ‘ માવ જમસ્કાર ’ કર્યો. તે નમસ્કાર પણ દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારે છે. તે દ્રવ્યભાવનમસ્કારની ચઉલગી અન્ય અન્યથી બાણુવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે મંગલ કરવાનું પ્રયોજન જણાવવા સાથે દ્રવ્ય અને કાવ
એમ બે લેહ જણાવવા પૂર્વક ભાવમંગલની મહત્તાનું દિગ્દર્શન કરાવીને હવે
મૂલ ગાથાનો પ્રારંભ કરાય છે;—

નમિત્તં અરિહંતાઈ, ઠિઈ-ભવેળો-ગાઈળા ય પત્તેયં ॥
સુર-નારયાળ વુચ્છં, નર-તિરિયાળં વિળા ભવળં ॥૧॥
ઉવવાય-ચવળ-વિરહં, સંઘં ઇગસમઙ્ગયં ગમાગમળે ॥૨॥

સંસ્કૃત છાયા:—

નત્ત્વા અર્હદાદીન્, સ્થિતિ-ભવનાઽવગાહનાશ્ચ પ્રત્યેકં ।
સુરનારકાણાં વક્ષ્યે, નરતિરશ્ચાં વિના ભવનમ્ ॥ ૧ ॥
ઉપપાત-ચ્યવનવિરહં, સંખ્યામેકસામયિકાં ગત્યાગત્યોઃ ॥ ૨ ॥

શીખરાર્થ:—

નમિત્તં=નમસ્કાર કરીને.
અરિહંતાઈ=અરિહંત વિગેરેને.
ઠિઈ=સ્થિતિ
ભવળ=ભુવન-વિમાન
ઓગાહના=શરીરનું પ્રમાણ
ય=અને
પત્તેયં=પ્રત્યેક
સુરનારયાળ=દેવ નારકીનું
વુચ્છં-કહીશ

નરતિરિયાળં=મનુષ્ય અને તિર્યંચનું
વિળા=સિવાય
ભવળં=ધર-ભુવન
ઉવવાય=ઉપપાત, જન્મ, ઉત્પત્તિ
ચવળ=ચ્યવન
વિરહં=વિરહકાળ
સંઘં=સંખ્યા
ઇગસમઙ્ગયં=એક સમય સંખંધી
ગમાગમળે=ગતિ આગતિ

ગાથાર્થ:—

અરિહંતાદિ પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરીને દેવ-નારકી સંખંધી પ્રત્યેકની
સ્થિતિ ભુવન અને અવગાહના, તેમજ મનુષ્ય તથા તિર્યંચ સંખંધી ભુવન
સિવાય સ્થિતિ તથા અવગાહના કહીશું. વળી ઉપપાતવિરહ તેમજ ચ્યવન-
વિરહ, તથા એક સમયમાં કેટલા જીવો ચ્યવે તેમજ એક સમયમાં કેટલા જીવો
ઉપજે તે અને ગતિ-આગતિદ્વાર પણ કહીશું.

વિશેષાર્થ:—

આર્થ—મહાપુરુષોની પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે આ બૃહત્સંગ્રહણી સૂત્રના કર્તા પરમોપકારી પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રીમાન્ ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા અન્થના પ્રારંભમાં નમિત્તં અરિહંતાઈ પદથી ઇષ્ટદેવને 'ભાવનમસ્કારરૂપ ભાવમંગળ કરવા પૂર્વક શ્રીસંગ્રહણી સૂત્રનો આરંભ કરે છે. રાગદ્રેષ અને મોહ નામના દુર્ધર શત્રુઓનો જેઓએ નિર્મૂલ નાશ કર્યો છે, અદાર દ્રવણથી જેઓ રહિત છે, રમ્ભશોકવૃક્ષાદિ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યની શોભાથી જેઓ વિભૂષિત છે, ૩૪ અતિશય તેમજ પાંત્રીશ વાણીના ગુણને જેઓ ધારણ કરે છે, કેવલજ્ઞાનના બલવડે લોકાલોકના સર્વભાવો જેઓએ હસ્તામલકવત્ જેએલા છે એવા ૩અરિહંત પરમાત્માને; તથા આઈ શબ્દથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટ કર્મોનો સમૂલ ક્ષય કરી મહાન્ ષષ્ઠગુણો અને શાશ્વત-અવ્યાબાધ-અનંત શિવસ્થાન-મોક્ષસ્થાન જેઓએ પ્રાપ્ત કરેલ છે, જેઓને જન્મજરામરણનો અભાવ હોઈ સંસારમાં પુનર્જન્મ કરવો પડતો નથી એવા પસિદ્ધ પરમાત્માઓને; તેમજ જ્ઞાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર તપાચાર અને વીર્યાચાર એ પંચ પ્રકારના આચારને પાલનારા, એ પંચાચારનું પાલન કરવા માટે લગ્ય આત્માઓને ઉપદેશ આપનારા, તીર્થંકરાદિ અતિશયવંત પુરુષોના અભાવમાં શાસનનાયકસમાન, ગચ્છની ધુરાને વહન કરનારા, આચાર્યપદના

૧. ભાવમંગળનું વિશેષવર્ણન આવશ્યકાદિક ધણા ગ્રન્થોમાં આપેલ છે માટે ત્યાંથી જોવું.

૨. અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ-દિવ્યધ્વનિશ્વામરમાસનં ચ ।

મામણ્ડલં દુન્દિભિરાતપત્રં, સત્પ્રતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥ ૧ ॥

૩. 'અરિહંત' इति पदस्य कोऽर्थः ?—

उच्यते—पञ्चमाङ्गे टीकाकारैः—अरिहंति वंदनमंसणाणि, अरिहंति पूयसकारं,

सिद्धिगमणं च अरहा, अरहंता तेण बुच्चंति ॥ १ ॥

अद्विविहंपि य कम्मं, अरिभूयं होइ सयलजीवाणं,

ते कम्मअरिहंता, अरिहंता तेण बुच्चंति ॥ २ ॥

૪. અથાષ્ટ સિદ્ધગુણાઃ—નાર્ણં ચ દંસણં ત્રિય, અન્વાબાહં તહેવ સંયત્તમ્ ।

અક્ષયયટ્ઠિઈં અરૂવી, અગુરુલઢ્ઢ વીરિયં હવઈ ॥ ૧ ॥

૫. સિદ્ધ—રોગમૃત્યુજરાધર્તિહીના અપુનરુદ્ભવા, અભાવાત્કર્મહેતુનાં દગ્ધે ઘીજે હિ નાકુરઃ ॥૧॥ લો० પ્ર०

દગ્ધે ઘીજે યથાડલ્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાકુરઃ, કર્મઘીજે તથા દગ્ધે નારોહતિ મવાકુરઃ ॥૧॥

ત० મા० સમ્બન્ધકારિકાયામ્.

૧૩૬-શુભે કરી બિરાજમાન એવા પૂજ્ય પ્રવર ૨આચાર્ય દેવજેઓ શાસન પ્રભાવકો હોય છે તેમને; તથા અગીઆર અંગ બાર ઉપાંગ વિગેરે આગમોના જ્ઞાતા, ભવ્યજનોને સૂત્રાર્થના ઉપદેશક, શાસનની પ્રભાવના કરનાર, ૪૨૫ શુભે યુક્ત

૧. આચાર્યસ્ય ષટ્ત્રિંશત્ગુણાઃ—

પંચિન્દિય સંવરણો ૫ તદ્દ નવવિદ્યસંભવેરગુણિધરો ૧ ।

ચત્ત્વિદ્વક્ત્રસામુકો ૪ ઇમ અદ્વારસ ગુણેર્હિ સંજુતો ૧૮ ॥ ૧ ॥

પંચમહાવ્યયજુત્તો ૫ પંચવિહાર ૫-પાલનસમત્થો,

પંચસમિતો ૫ તિગુત્તો ૩ છત્તીસગુણો ગુરુ મજ્જ ॥ ૨ ॥ ૧૮-૩૬

૨. આચાર્યઃ—

સુત્તત્થવિઠ્ઠ લક્ષણજુત્તો ગચ્છસ્સ મેઘિભૂઓ અ,

ગણતત્તિવિપ્પમુકો, અત્થં વાણ્ઠ આચરિઓ ॥ ૧ ॥

પંચવિદ્ આચારં આચરમાણા તદ્દા પચાસંતા,

આચારં દંસંતા, આચરિયા તેણ વુચંતિ ॥ ૨ ॥

૩. અદ્યૌ પ્રભાવકાઃ—સમ્મદંસનજુત્તો સદ્દસામત્થે પમાવગો હોદ્દ ।

સો પુણ ક્કથ વિસિદ્ધો, નિદ્ધિદ્ધો અદ્ધહા સુત્તે ॥ ૧ ॥

૧પાવયણી, ૨ધમ્મકહી ઉવાઠ્ઠ ૪નેમિત્તઓ ૫તવસ્સી ય,

૬વિજ્ઞા ૭સિદ્ધ ૮ય કદ્દ અદ્ધેવ પમાવગા મણિયા ॥ ૨ ॥

૪. ઉપાધ્યાયઃ—ઉપ-સમીપમેત્ય અધીયતે છાત્રા યસ્માદિતિ ઉપાધ્યાયઃ [સમ્યં સત્તતિઃ, હરિભદ્રસૂરિઃ]
તેમના ૨૫ ગુણ આ પ્રમાણે—

અગીયાર અંગ તથા બાર ઉપાંગને ભણે અને ભણાવે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય, ૧૧-અર્જુન-આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી, જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉપાસકદશાંગ, અન્તઃકૃદશાંગ, અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત.

મદાહુઃ-પાશ્વિકમત્રે-આચારો, સુઅગહો, ટાળં, સમવાઓ, વિવાહપદ્ધતિ, નાયાધર્મકહાઓ, ઉવાસગ-દસાઓ, અન્તઃગદસાઓ, અણુત્તરોવવાદદસાઓ, પદ્ધાવાગરણ, વિકાગસુઅં, ॥ ૧૧ ॥

ઉક્તં ચ હૈમકોષેऽપિ-આચારાઙ્ગં સૂત્રકૃતં સ્થાનાઙ્ગં સમવાયયુક્તં ।

પદ્ધતિમં ભગવત્યંજ્ઞં જ્ઞાતાધર્મકથાઽપિ ચ ॥ ૧ ॥

ઉપાસકાન્તકૃદનુત્તરોપપાતિકાદ્ દશાઃ

પ્રશ્નવ્યાકરણં ચૈવ વિપાકશ્રુતમેવ ચ ॥ ૨ ॥ ૧૨ ॥

બાર ઉપાઙ્ગઃ—૧-ઔપપાતિક, રાજપ્રશ્રીય, જીવાજીવાભિગમ, પ્રજાપનાજી, જમ્બૂદ્વીપ-પ્રતિભિ, સૂર્યપ્રતિભિ, ચંદ્રપ્રતિભિ, નિરિયાવલિકા, (કલ્પિકા) કલ્પાવતંભિકા, પુષ્કિકા, પુષ્ક્યુલિકા, અને વૃષ્ણિદશા. તેને ભણે અને ભણાવે, સિદ્ધાન્ત ૩૫ શરીરના અગીયાર અંગ અને તેના હસ્તપાદ૩૫ બાર ઉપાંગ-એમ સિદ્ધાન્ત ૩૫ શરીર અનેલું છે. એ શરીરને અંગોપાંગ૩૫ ધણા ગ્રન્થો છે—(જે પ્રાંગ પ્રાપ્ત થયે કહેવાશે) ૧૧ અંગ-૧૨ ઉપાંગ મળી ૨૩ ગુણો થયા અને ‘ચરણસિત્તરી’, ‘કરણસિત્તરી’ એમ ૨ ગુણ પુનઃ ઉમેરવાથી ૨૫ ગુણો ઉપાધ્યાય ભગવાનના ગ્વણવા.

પાઠક પ્રવર ૧ ઉપાધ્યાયમહારાજને, વલી સ્વપર-કલ્યાણસાધક, પંચમહાવતના પાલક, છ-કાયના રક્ષક, અષ્ટપ્રવચનમાતાપાલક, બાહ્યાભ્યન્તર-અન્થિરહિત, જિનાશાના અખંડપાલક, ૨૨૭ ગુણે યુક્ત સાધુ ઉમહારાજઓને એમ ૧૦૮૪ ગુણે યુક્ત પંચપરમેષ્ઠિને ત્રિકરણ શુદ્ધિથી નમસ્કાર કરીને ત્રેલોક્યદીપિકા નામના આ ગ્રન્થમાં વર્ણવવા યોગ્ય દારોનું સંક્ષેપથી વિવરણ કરીશ.

ઐહરાજલોકવર્તિ સર્વ-સંસારી-જીવોનો દેવ-નારકી-તિર્થંચ અને મનુષ્ય એ ચાર વિભાગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. દેવોમાં જીવનપતિ વ્યંતર જ્યોતિષી, વૈમાનિક વગેરે ભેદો છે. ધર્મા-વંશા-શેલા-અંજના-રિષા-મધા-અને માધવતી એમ સાત નરકપૃથ્વીમાં સર્વ નારકી જીવોનો સમાવેશ છે. જલચર-સ્થલચર-ખેચર-ઉરપરિસર્પ-ભુજપરિસર્પ-અંકેન્દ્રિય-એધન્દ્રિય-તેધન્દ્રિય-ચઉરિન્દ્રિય અસંજી તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય અને સંજી તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય એ સર્વ ભેદો તિર્થંચ ગતિના છે. મનુષ્યો પણ કર્મભૂમિના અકર્મભૂમિના અંતરદીપના સંભૂર્દિછમ ગર્ભજ એમ ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોમાં વિભક્ત થયેલા છે. એ પ્રમાણે એ સર્વ જીવોનો સમાવેશ દેવ-નારકી-મનુષ્ય અને તિર્થંચ એમ ચાર વિભાગમાં થતો હોવાથી એ ચાર વિભાગ (તેમ જ તેમાંના પેટાભેદ) આશ્રયી કયા જીવની કેટલી આયુષ્ય સ્થિતિ? કેટલી અવગાહના-શરીર પ્રમાણ વિજેરે હોય છે? તે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે એકંદર ૩૪) દારોની વ્યાખ્યા અને 'ચ' શબ્દથી બીજી પણ કેટલીક જાણવા લાયક વ્યાખ્યાઓ કરવાની છે. તે આ પ્રમાણે;—

૧. ઉપાધ્યાય:— 'બારસંગો જિજ્ઞાસાઓ, સજ્ઞાઓ કહિઓ તુહે ।

તં ઉવજ્ઞાંતિ જમ્હા, ઉવજ્ઞાયા તેણ તુજ્ઞંતિ ॥ ૧ ॥

૨. સાધો: સપ્તવિંશતિર્ગુણા:—

૬છવ્વય ૬છકાયરક્ષા ૫પંચેદિય ૧લોહ ૧નિગ્ગહો સંતી,

૧ભાવવિસુદ્ધી ૧પઢિલેહ્નાહકરણે વિસુદ્ધી અ ॥ ૧ ॥

૧સંજમજોણે જુત્તો ૧અકુસલમણ-૧વયણ-૧કાયસરોહો,

૧સીઆશ્પીડસહજં ચ ૧મરણંતુવસગ્ગસહજં ચ ॥ ૨ ॥ ૨૭ ॥

૩. સાધુ:— નિવ્વાણસાહજ જોણે, જમ્હા સાહંતિ સાહુણો ।

સમા ય સવ્વભૂણસુ તમ્હા તે માવસાહુણો ॥ ૧ ॥

અસહાણે સહાયત્તં કરેતિ મે સંયમં કરેતસ્સ ।

एण कारणं णमामि हं सव्वसाहूणं ॥ ૧ ॥

૪. પંચપરમેષ્ઠીનામશ્રાધિકશતગુણા:—

૧૨ ૨૬ ૨૫ ૨૭ ૧૦૮
બારસગુણ અરિહંતા, સિદ્ધા અદ્વૈત સૂરિછત્તોસં । ઉવજ્ઞાયા પળવીસ, સાહુ સગવીસ અદ્વૈતય ॥ ૧ ॥

૧ સ્થિતિ;—તે તે ભવમાં વર્તતા તે તે જીવોનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણ.

૨ ભવન;—દેવ-નારકી જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો.

૩ અવગાહના;—જીવોનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ શરીરપ્રમાણ.

૪ ઉપપાતવિરહ;—એક જીવ ઉત્પન્ન થયા બાદ બીજો જીવ કયારે ઉત્પન્ન થાય, તે સંબંધી જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ અંતર.

૫ જ્યવનવિરહ;—એક જીવનું (મૃત્યુ) જ્યવન થયા બાદ બીજો જીવ કયારે જ્યવે, (મૃત્યુ પામે) તે સંબંધી જઘન્યોત્કૃષ્ટ અંતર.

૬ ઉપપાત સંખ્યા;—દેવાદિ ગતિમાં એક સમયમાં એક સાથે કેટલા જીવો ઉત્પન્ન થાય તે.

૭ જ્યવન સંખ્યા;—દેવાદિ ગતિમાંથી એક સમયે કેટલા જીવો એક સાથે જ્યવે (મૃત્યુ પામે) તે.

૮ ગતિ;—કયો જીવ મૃત્યુ પામીને કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય તે.

૯ આગતિ;—દેવાદિ ગતિઓમાં કઈ કઈ ગતિમાંથી જીવો આવે તે.

એ પ્રમાણે મુખ્ય નવ દ્વારો થયાં, તે નવે દ્વારો દેવ-નારક-તિર્યંચ અને મનુષ્ય એમ ચારે ગતિ આશ્રયી વર્ણવવાના હોવાથી નવને ચારે ગુણતાં (૬×૪=૩૬) છત્રીશ દ્વાર થાય. પરંતુ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો, દેવોની ઉપપાતશય્યા અને નારકોના નરકાવાસા સરળાં શાશ્વતાં ન હોવાથી મનુષ્ય અને તિર્યંચ આશ્રયી ભુવન દ્વારનું વિવેચન કરાશે નહિ. માટે એ બે (મનુષ્ય ભુવન તિર્યંચ ભુવન) દ્વાર (૩૬ માંથી) બાદ કરતાં એકંદર ચોત્રીશ દ્વારોની વ્યાખ્યા આ સંઘહણી અન્થમાં થશે. એ ચોત્રીશ દ્વારોની સ્પષ્ટતા આ કોષ્ઠકથી વિશેષ સમજાશે.

૧ દેવ	૧ સ્થિતિ	૨ ભવન	૩ અવ-ગાહના	૪ ઉપપાત વિરહ	૫ જ્યવન વિરહ	૬ ઉપપાત સંખ્યા	૭ જ્યવન સંખ્યા	૮ ગતિ	૯ આગતિ
૨ નારકી	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૩ તિર્યંચ	૧	૦	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૪ મનુષ્ય	”	૦	”	”	”	”	”	”	”

એ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલાં ૩૪) દ્વારોની વ્યાખ્યા એ આ અન્યનો વિષય છે. એટલે એ ચોત્રીશ દ્વારોનું વર્ણન અને ‘ચ’ શબ્દથી પ્રાસંગિક દેવાદિકનાં વર્ણ-ચિહ્ન ઇત્યાદિ અભિધેય છે.

પ્રશ્ન:—આ અન્યરચનાનું પ્રયોજન શું ?

ઉત્તર:—પ્રયોજન બે પ્રકારનું છે, એક કર્તા સંબંધી અને બીજું શ્રોતા સંબંધી, તે પ્રત્યેક પણ પુનઃ બે પ્રકારના છે. અનન્તર પ્રયોજન અને પરમ્પર પ્રયોજન, તેમાં અન્યકર્તાને અનન્તરપ્રયોજન ભવ્યાત્માઓને ઉપકાર કરવો એ છે, (અર્થાત્ શુભ કર્માશ્રવ અને અશુભ કર્મની નિર્જરારૂપ તે,) અને પરમ્પર-પ્રયોજન મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે;—

‘સર્વશોક્તોપદેશેન યઃ સત્ત્વાનામનુગ્રહમ્ ।

કરોતિ દુઃસ્વત્તાનાં સ પ્રાપ્નોત્યચિરાચ્છિવમ્ ॥ ૧ ॥ ’

(સંસારના ત્રિવિધ તાપથી તપેલા દુઃખી થયેલા પ્રાણીઓને સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલા ઉપદેશ દ્વારા જે ઉપકાર કરે છે તે શીઘ્ર મોક્ષ સુખને પામે છે) અન્યનું શ્રવણ કરનાર શ્રોતાને અનન્તરપ્રયોજન દેવાદિ જીવોનાં આયુષ્ય વિગેરેનું જાણપણું અને પરમ્પરપ્રયોજન મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. જે માટે કહ્યું છે કે;—

‘સમ્યગ્ભાવપરિજ્ઞાનાદ્ વિરક્તા ભવતો જનાઃ ।

ક્રિયાસક્તા અવિઘ્નેન ગચ્છન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧ ॥ ’

(જે વસ્તુ જે પ્રમાણે હોય તે વસ્તુનું તે પ્રમાણે જાણપણું થવાથી વિરક્ત થયેલા આત્માઓ સંવરક્રિયાના યોગે વિઘ્નરહિત પંચમગતિને પામે છે.) એ પ્રમાણે આ અન્યના પ્રણેતા શ્રીચંદ્રસૂરિમહારાજાએ પણ સ્વપર પ્રયોજન આશ્રયી આ અન્યની રચના કરી છે.

પ્રશ્ન:—આ અન્યરચના શ્રીમાન્ ચંદ્રસૂરિ મહારાજાએ સ્વખાદિ-કલ્પનાથી કરી છે ? કે ભગવંતની દ્વાદશાંગીના સંબંધથી રચના કરી છે ?

ઉત્તર:—સંબંધ બે પ્રકારનો છે. ઉપાય-ઉપેય (ઉપાયોપેય) અને ગુરુપર્વક્રમ, એમાં આ અન્ય તે ‘ઉપાય’ અને તેમાં રહેલું સર્વપ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન રહસ્ય તે ‘ઉપેય’ છે. બન્નેના સહયોગથી ઉપાયોપેય સંબંધ સૂચવાય છે. બીજો

ગુરુપર્વક્રમ તે અનંતગાંત્રી પરમાત્મા મહાવીર દેવે દેવનારકી વગેરે જીવોનું આયુષ્ય શરીરપ્રમાણ ઇત્યાદિ કેવી રીતે કેટલું હોય છે ? તે બારપર્ષદા સમક્ષ યોજનગામિની સુધાસ્યન્દિની વાણીદ્વારા અર્થરૂપે કહ્યું. શ્રીસુધર્મા સ્વામી ભગવતોએ એ અર્થની દ્વાદશાંગીરૂપે રચના કરી. શ્રીમાન્ આર્યશ્યામ મહારાજએ એ અર્થનો પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર વિગેરેમાં ઉદ્ધાર કર્યો, અને તેમાંથી સારસાર વસ્તુઓ સંહણ કરી શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજએ શ્રી વૃહત્સમગ્રહણી સંઘની રચના કરી. તે રચના ઘણા વિસ્તારવાળી હોવાથી બાળજીવોના બોધને અર્થે તેમાંથી પણ સંક્ષેપ કરી શ્રીમાન્ ચંદ્રસૂરિ મહારાજએ આ સંઘણી સૂત્રની રચના કરેલી હોવાથી આ ગ્રન્થ પણ પરંપરાએ શ્રીભગવંતની દ્વાદશાંગીના સંબંધવાળો થયો. અર્થાત્ આ ગ્રન્થ ભગવંતની દ્વાદશાંગીના અનુસારે લખાયેલો છે, પરંતુ સ્વમતિ કલ્પનાથી લખાયેલ નથી. એટલે ગુરુપર્વક્રમ-શુરૂની પરંપરારૂપ સંબંધ પણ આ ગ્રન્થ રચવામાં બરાબર સચવાયેલો છે.

એ પ્રમાણે મંગલ અભિષેક પ્રયોજન અને સંબંધ એ અનુબન્ધચતુષ્ટય કે જે ગ્રન્થના પ્રારંભમાં કહેવા જોઈએ તેનું દિગ્દર્શન કરાવાયું.

અવતરણ:—જે પ્રમાણે ઉદ્દેશ હોય તે મુજબ નિર્દેશ થઈ શકે એ ન્યાયને અનુસારે દેવોનાં—સ્થિતિ પ્રમુખ દારોની શરૂઆત કરતાં ગ્રન્થકાર ભગવાન્ પ્રથમ ચાર પ્રકારના *દેવોપૈકી ભુવનપતિ દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ અર્ધગાથાવડે વર્ણવે છે;—

૧ વર્તમાનમાં લગભગ પાંચસો ગાથાના પ્રમાણવાળી આ સંઘણી પણ વિદ્યમાન છે.

* પ્રશ્ન—દેવ એટલે શું ? કારણકે સિદ્ધાન્તમાં દેવો પાંચ પ્રકારના કહેલા છે તો અત્ર તમે કયા દેવ સંબંધી વર્ણન કરવા ઇચ્છો છો ?

ઉત્તર—જો કે સિદ્ધાન્તમાં દ્રવ્યદેવ, નરદેવ, ધર્મદેવ, દેવાધિદેવ, અને ભાવદેવ એમ પાંચ પ્રકારે દેવ કહ્યા છે. તેમાં—

૧ દ્રવ્યદેવ—એટલે શુભકર્મ કરવા દ્વારા દેવગતિ સંબંધી આયુષ્યનો બંધ પાડી દીધો હોય તે મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય.

૨ નરદેવ—તે સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજા જેને ચૌદરતન નવ નિધિ તેમજ છ ખંડનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. અન્ય મનુષ્યો કરતાં જે પૌદ્ગલિક ઋદ્ધિમાં સર્વોત્તમ વર્તે છે.

૩ ધર્મદેવ—જેઓ શ્રીતારક જિનેશ્વર દેવના પૂનિત પ્રવચનના અર્થને અનુસરનારા અને ઉત્તમ પ્રકારના શાસ્ત્રોક્ત આચારને પાળનારા આચાર્ય મહારાજનિદિ.

૪ દેવાધિદેવ—તે તીર્થંકર નામકર્મના ઉદ્યતી જેઓ પોતાની સુધાસમી વાણીથી ભગ્વાત્માઓ ઉપર અસીમ ઉપકાર કરે છે તેવા પરમપૂજ્ય સર્વોત્તમ આત્માઓ.

દસવાસસહસ્તાઈં ભવણવર્ઈણં જહન્નઠિઈં ॥ ૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

દશવર્ષસહસ્રાણિ, ભવનપતીનાં જઘન્યા સ્થિતિ: ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

દસ=દશ
વાસ=વર્ષ
સહસ્તાઈં=હજારે.

ભવણવર્ઈણં=ભુવનપતિ દેવોની
જહન્ન=જઘન્ય ઓછામાં ઓછી
ઠિઈં=સ્થિતિ

ગાથાર્થ:—ભુવનપતિ દેવોની જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ પ્રમાણુ હોય છે. ॥ ૨ ॥

વિશેષાર્થ:—અસુરકુમારાદિક દશે પ્રકારના ભુવનપતિ દેવોની તથા દેવીઓની જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની હોય છે. એથી ન્યૂન આયુષ્યસ્થિતિ ભુવનપતિનિકાયમાં હોતી નથી.

પ્રથમ ભુવનપતિ એટલે ‘ભુવનવસનશીલા’ હિતિ ભુવનપતય:—અર્થાત્ ભુવનો- (ધરે)માં વસનારા તે ભુવનપતિ કહેવાય છે, જે કે અસુરકુમાર (પ્રથમ નિકાયના) દેવો? જહ્નુલતાએ સ્વકાય માન પ્રમાણુવાળા પરમ રમણીય મહા-મંડપો અર્થાત્ ચારે બાજુ ભિત્ત્યાદિ આવરણુ વગરના ખુલ્લા મહામંડપો હોય તેમાં રહે છે, ભુવનોમાં તો કદાચિત્ નિવાસ કરે છે, અને બાકીની નાગ-કુમારાદિ નવે નિકાયના દેવો પ્રાયઃ કરીને ભુવનોમાં વિશેષે રહે છે અને

૫ ભાવદેવ—જેઓ નાના નાના પ્રકારની ક્રીડા કરવામાં લુપ્થ છે અને દેવગતિ નામ-કર્મનો ઉદય તેમજ દેવાયુષ્યને વેદી રહેલા છે તે. પ્રથમના જે ચાર દેવ છે તે આપેક્ષિક દેવો છે. પરંતુ અહિં તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણુ ભાવદેવ જ લેવાના છે. અર્થાત્—

‘દીવ્યન્તીતિ દેવા:’, સ્વચ્છન્દચારિત્વાત્ અનવરતક્રીડાસક્ષેતસઃ ક્ષુત્પિપાસાદિભિર્નાત્યન્તમાગ્રતા ઇતિ । યોતન્તં વા માસ્વરશરીરત્વાદસ્થિમાંસાસુક્પ્રબન્ધરહિતત્વાત્ સર્વાક્ષોપાક્લસુન્દરત્વચ્ચા દેવા: ॥

‘જેઓ સ્વચ્છન્દપણે નિરંતર ક્રીડામાં આસક્ત ચિત્તવાળા હોય છે, કુધાતૃપ્તા જેઓને ધણી જ ઓછી લાગે છે, દેદીપ્યમાન અને હાડ-માંસ-રૂધિરાદિ ધાતુઓથી રહિત પૈકિય શરીર હોવા સાથે જેઓ સર્વાંગ સુંદર છે, તેઓને જ દેવ કહેવાય છે, અને તે દેવોની અહિં વ્યાખ્યાનું પ્રકરણુ છે.

૧ પ્રશ્ન—સ્વર્ગવાસી થએલ કોઇપણ જીવ મનુષ્યઅવતારે તુરંત અવતરી શકે ?

ઉત્તર—સ્વર્ગલોક અર્થાત્ દેવભૂમિમાં ગએલા જીવને ઓછામાં ઓછું દસહજાર વર્ષની

કદાચિત્ અથવાસોમાં હોય છે, તથાપિ સામાન્યતઃ ઘણો ભાગ ભુવનોમાં વસનારો હોવાથી તે ભુવનપતિ દેવો તરીકે ઓળખાય છે [૨].

અવતરણ:—એ ગાથાઓવડે ભુવનપતિ દેવદેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વર્ણવે છે:—

ચમરબલિસારમહિઅં, તદેવીણં તુ તિન્નિ ચત્તારિ ।

પલિયાઈં સઙ્ઘાઈં, સેસાણં નવનિકાયાણં ॥ ૩ ॥

દાહિણ દિવઙ્ગપલિયં, ઉત્તરઓ હુંતિ દુન્નિ દેસૂણા ।

તદેવીમદ્ધપલિયં, દેસૂણં આડમુક્કોસં ॥ ૪ ॥

સંસ્કૃત ધ્યાયા:—

ચમરબલીન્દ્રયોસ્સાગરમધિકં તદેવીનાં તુ ત્રીણિ ચત્વારિ ।

પલ્યાનિ સાર્ધાનિ, શેષાણાં નવ નિકાયાનામ્ ॥ ૩ ॥

દાક્ષિણાત્યાનાં દ્વ્યર્ધ્વપલ્યં, ઉત્તરતો ભવન્તિ દ્વે દેશેને ।

તદેવીનામર્ધ્વપલ્યં, દેશોનમાયુરુત્કૃષ્ટમ્ ॥ ૪ ॥

આયુષ્યસ્થિતિ ભોગવવાનું સ્થાન ભુવનપતિ તથા વ્યંતરનિકાયમાં છે. એટલી અથવા એથી વધારે (એટલે જેની જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય તેટલી) સ્થિતિ ભોગવીને પછી અર્થે, પરંતુ ઓછામાં ઓછી દસહજાર વર્ષની જઘન્યસ્થિતિ ભોગવ્યા વિના નિશ્ચયથી અર્થે નહિ. આજકાલ ‘ કેષક આત્માઓ દેવલોક પામ્યા ’ એમ દુનિયા કહેવા તૈયાર થાય છે અને એ જ સ્વર્ગે ગએલાઓનો જન્મ તુરતમાં જ અમુક સ્થાને અમુકને ત્યાં થયો છત્યાદિ ભવિષ્યાભિપ્રાયો અંધધી ચર્માનો ઉદ્ઘાપોલ વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે, પરંતુ એ તદ્દન અજ્ઞાનતાનો કિંવા અંધશ્રદ્ધાનો મિથ્યા પ્રલાપ છે. જો તેઓનું ‘ સ્વર્ગગમન ’, તે દેવલોક-સ્થાન સમજીને કહેવાતું હોય તો તે દેવલોકમાં જનારા જીવને દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થયા બાદ ઓછામાં ઓછું દસહજાર વર્ષ તો રહેવું જ પડે છે. તે પણ જો ભુવનપતિ વ્યંતરમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો, તો પછી તે મનુષ્ય રૂપે દુનિયામાં તુરત ક્યાંથી જન્મી શકે ? હા, મનુષ્યલોકમાંથી જો તેણે પૂર્વે મનુષ્યગતિ યોગ્ય આયુષ્યાદિનો બન્ધ પાડેલ હોય તો મનુષ્યભવમાં કોઈ પણ સ્થાને તે જીવ ઉત્પન્ન થઈ શકે એ વાત સંભવિત ગણવી યોગ્ય છે. પરંતુ મનુષ્યભવમાંથી સ્વર્ગે ગએલ આત્મા મૃત્યુ પામી તુરત (દસહજાર વર્ષ અગાઉ) જ મનુષ્ય રૂપે જન્મ લઈ શકે છે એ વાત પરમતારક શ્રીસર્વજ્ઞભગવંતનો સિક્કાન્ત માન્ય કરતો નથી.

સાધાર્થ:—

ચમર=ચમરેન્દ્ર
વલિ=બલીન્દ્ર
સાર=સાગરોપમ
અહિંજ=અધિક
તદેવીજં=તેમની દેવીઓનું
તુ=તો. પશુ.
તિન્નિ=ત્રણ
ચત્તારિ=ચાર
પલિયાં=પદ્યોપમ
સદ્ગાહં=અર્ધા સહિત
સેસાજં=શેષ રહેલાઓનું
નવ નિકાયાજં=નવ નિકાયનું

દાહિજ=દક્ષિણ
દિવજુ=દોઢ
પલિયં=પદ્યોપમ
ઉત્તરજો=ઉત્તર
હુંતિ=હોય છે
દુન્નિ=બે
દેસૂળા=કાંઈક ન્યૂન
તદેવી=તેમની દેવીઓનું
અદ્વપલિયં=અર્ધા પદ્યોપમ
દેસૂળં=કાંઈક ન્યૂન
આઝ=આયુષ્ય
ઉક્કોસં=ઉત્કૃષ્ટ

ગાયાર્થ:—ચમરેન્દ્ર અને બલીન્દ્રનું અનુક્રમે સાગરોપમ તેમ જ સાગરોપમથી કાંઈક અધિક ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. તે બન્ને ઇન્દ્રોની દેવીઓનું અનુક્રમે સાડા-ત્રણ પદ્યોપમ તથા સાડાચાર પદ્યોપમ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. બાકી રહેલી નવ-નિકાયના દક્ષિણ દિશામાં રહેલા ભુવનપતિ દેવોનું દોઢ પદ્યોપમ અને ઉત્તર દિશાના ભુવનપતિ દેવોનું કાંઈક ન્યૂન બે પદ્યોપમ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. અને તેમની દેવીઓનું અનુક્રમે અર્ધા પદ્યોપમ તેમ જ કાંઈક ન્યૂન એક પદ્યોપમ-પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે [૩-૪].

વિશેષાર્થ:—ભુવનપતિ દેવો દશ પ્રકારના છે જે આગળ કહેવાશે. એ ભુવન-પતિની દશેય નિકાયને વિષે દક્ષિણુતરફનો અને ઉત્તરદિશાતરફનો એમ એકેક નિકાયમાં બે બે વિભાગ લગડાના આકારે છે. એ પ્રમાણે દશે નિકાયના મળી વીશ વિભાગ છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં એક એક ઇન્દ્રનો નિવાસ છે. એમ વીશ વિભાગના મળી એકંદર વીશ ઇન્દ્રો ભુવનપતિ નિકાયના કહેલા છે. તેમાં પહેલી અસુરકુમાર નિકાયને વિષે દક્ષિણદિશાના વિભાગમાં રહેનાર અસુરકુમાર દેવોના અધિપતિ ચમરેન્દ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગરોપમનું છે. એ જ અસુરકુમાર નિકાયની ઉત્તર દિશાના ઇન્દ્ર બલીન્દ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગરોપમથી કાંઈક વિશેષ છે. ચમરેન્દ્રની ઇંદ્રાણી (દેવી) નું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સાડાત્રણ પદ્યોપમનું છે. અને બલીન્દ્રની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ

આયુષ્ય સાડાચાર પદ્યોપમનું છે. એ પ્રમાણે પહેલી નિકાયના દક્ષિણેન્દ્ર તથા ઉત્તરેન્દ્રની આયુષ્ય સ્થિતિ કહી બાકીની નવનિકાયના દક્ષિણેન્દ્રો તથા ઉત્તરેન્દ્રોની સ્થિતિ કહે છે;—તેમાં દક્ષિણ દિશાતરફના નવે નિકાયના ધરણેન્દ્ર પ્રમુખ નવે ઇન્દ્રોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દોઢ પદ્યોપમનું બાણુવું—અર્થાત્ તે પ્રત્યેક ઇન્દ્રોની સ્થિતિ સમાન છે. એ પ્રમાણે ઉત્તર દિશાતરફના નવે નિકાયના ભૂતાનન્દેન્દ્ર પ્રમુખ નવે ઇન્દ્રોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ દેશે (કંઇક) ઊણા એ પદ્યોપમની બાણુવી. એ દક્ષિણ દિશાના ધરણેન્દ્રપ્રમુખ નવે ઇન્દ્રોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અર્ધા પદ્યોપમનું છે. ઉત્તર દિશાતરફના ભૂતાનન્દેન્દ્ર પ્રમુખ નવે ઇન્દ્રોની ઇન્દ્રાણીઓનું આયુષ્ય દેશે ઊણા એક પદ્યોપમનું બાણુવું. એ પ્રમાણે તે તે નિકાયમાં વસનારા ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણી સિવાયના અન્ય ભુવનપતિ દેવો, તથા તેમની દેવીઓનું જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ઉપલક્ષણથી પૂર્વોક્ત કથનાનુસારે સમજી લેવું [૩-૪].

ભુવનપતિ નિકાયના દેવ-દેવીના જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનો યંત્ર.

નિકાય.	દિશાના દેવ-દેવી	જઘન્ય-આયુષ્ય.	ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્ય.
અસુરકુમાર	દક્ષિણ દિશાના દેવનું	દશ લગ્નર (૧૦૦૦૦) વર્ષ	૧ (એક) સાગરોપમ
	„ દિશાની દેવીનું	„	૩૥ (સાડાચાર) પદ્યોપમ
	ઉત્તર દિશાના દેવનું	„	૧ (એક) સાગરોપમથી કાંઇક અધિક
	„ દિશાની દેવીનું	„	૪૥ (સાડાચાર) પદ્યોપમ
નવ નાગકુમારદિ નિકાયો	દક્ષિણ દિશાના દેવનું	દશ લગ્નર (૧૦૦૦૦) વર્ષ	૧૥ (દોઢ) પદ્યોપમ
	„ દિશાની દેવીનું	„	૦૥ (અર્ધ) પદ્યોપમ
	ઉત્તર દિશાના દેવનું	„	દેશે ઊણા એ પદ્યોપમ
	„ દિશાની દેવીનું	„	„ „ એક પદ્યોપમ

અહિં ભુવનપતિ વિગેરે દેવોના આયુષ્યમાં ‘પદ્યોપમ’ ‘સાગરોપમ’ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. અને તે પદ્યોપમ-સાગરોપમ શબ્દનો અર્થ સામાન્યથી ‘અસંખ્યાત વર્ષ’ થાય છે. તો પણ તે પદ્યોપમ-સાગરોપમનું વિશેષ સ્વરૂપ આપવું ઉચિત બાણી અહિં આપવામાં આવે છે—

પલ્યોપમ તથા સાગરોપમનું સવિસ્તર સ્વરૂપ.

સર્વથી અદ્ય (જઘન્યમાં જઘન્ય) કાળ એક સમયનો ગણાય છે જેને સર્વજ્ઞ ભગવંતે જ સમજી શકે છે. એ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મકાળને સમય કહેવાય છે. એક નિમેષ માત્રમાં અસંખ્યાતા સમયો વ્યતીત થાય છે એમ સર્વદર્શી પરમર્ષિપુરૂષોએ પ્રકાશ્યું છે. મહાનુભાવો! વિચારો, એક નિમેષમાત્રમાં અસંખ્યાતા સમયો આદ્યા જાય તો સમયરૂપ કાળ કેટલો ભારીક હશે. આ વસ્તુ બાળબાળોને આશ્ચર્યનો ઉદ્ભવ કરનારી છે, પરંતુ વીતરાગ પરમાત્માઓનું વચન અન્યથા હોતું જ નથી.

વીતરાગા હિ સર્વજ્ઞા મિષ્ટ્યા ન ઋષતે કવિત્ ।

યસ્માત્તસ્માદ્વચસ્તેષાં તથ્યં મૂતાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—‘રાગદ્રેષ રહિત-સર્વજ્ઞ પરમાત્માઓ અસત્ય પ્રતિપાદન કરવાના કારણથી રહિત હોવાથી અસત્યનું પ્રતિપાદન કરતા જ નથી. માટે તેઓનું વચન સાચું અને યથાર્થ છે.’

આ કાળ એ દ્રવ્ય છે તથાપિ પ્રદેશોના સમુદાયરૂપ ન હોવાથી તેને ધર્માસ્તિકાયની માફક ¹અસ્તિકાય કહેલ નથી. વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં આ કાળ ભેદોના અભાવવાળો છે એટલે કાળના ભેદો નથી. તો પણ નિશ્ચય અને વ્યવહાર રૂપે એ ભેદ શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે. ગત્યુપકારક ધર્માસ્તિકાય અને સ્થિત્યુપકારક અધર્માસ્તિકાયની માફક આ કાળ દ્રવ્ય પણ ઉપકારી છે. અને એ જ વાતને શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રના પાંચમા અધ્યાયમાં ‘વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરત્વાડપરત્વે ચ કાલસ્ય’ એ સૂત્ર ઉપર સમર્થ ટીકાકાર શ્રી સિદ્ધસેન ગણિ મહારાજએ સવિસ્તૃત ટીકાથી સિદ્ધ કરી છે, જેનું સ્વરૂપ શરૂઆતના અભ્યાસી માટે અતિકઠીન હોવાથી ²અહિં આશ્યું નથી. જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. અહિં તો વ્યાવહારિક કાળ દર્શાવવાનું સાધ્ય હોવાથી વ્યાવહારિક કાળનું સ્વરૂપ જ સંક્ષેપમાં આપાય છે. વ્યાવહારિક કાળ એટલે શું? કહું છે કે—

૧ તસ્માન્ માનુષલોકવ્યાપી इह कालोऽस्ति समय एक इह ।

एकत्वाच्च स कायो न भवति कायो हि समुदायः ॥ ૧ ॥

૨ ‘નવતત્ત્વપ્રકરણ સાર્થ’ મહેસાણાથી મુદ્રિતમાં ટુંકું વિવેચન આપેલ છે તે જોવું. તેથી પણ અધિક વર્ણન નવતત્ત્વ વિ० જૈનતત્ત્વવિવેચકસભાવાળું જોવું.

‘જ્યોતિઃ શાસ્ત્રે વચ્ચે માનમુચ્યતે સમયાધિકમ્ ।

સ વ્યાવહારિકકાલઃ કાલવેદિમિરામતઃ ॥ ૧ ॥

આ વ્યાવહારિક કાળ સમયથી માંડીને શીર્ષપ્રહેલિકા (સંખ્ય) અસંખ્ય અને અનંત સુધી અથવા શીર્ષપ્રહેલિકાથી પદ્યોપમ સાગરોપમ ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળચક્ર પુદ્ગલપરાવર્તાદિ અનેક પ્રકારે છે.

આ વ્યાવહારિકકાળ મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી^૩ તીર્છો ૪૫૦૦૦૦૦ પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણ અને ઊર્ધ્વાધઃ ૧૮૦૦ યોજનપ્રમાણક્ષેત્રમાં હોવાનું શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે. વ્યાવહારિકકાળસંબંધી આ મર્યાદાનું કથન એટલા જ માટે છે કે જે ક્ષેત્રમાં સૂર્યચંદ્રાદિ જ્યોતિષ્યક ચર હોવા સાથે પોતાના દેહીપ્યમાન કિરણોવડે પ્રકાશ આપે છે તે ક્ષેત્રમાં વ્યાઠકાળની ગણતરી કરવાની છે અને સમયાદિક સર્વકાળને કરનારો (ચર) સૂર્ય છે, એથી જ એને આદિત્ય કહેવાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં પ્રશ્ન થયો છે કે—સે કેળદ્રેણ મંતે ! एवं बुद्धई सूर्ये आइच्च सूर्ये ? गोयमा ! सूर्यादियाणं समयाइ वा आवल्लियाइ वा जाव उस्सप्पिणिइ वा अवउस्सप्पिणिइ वा से तेणद्रेण जाव आइच्च. (પચ્ચમાઙ્ગે શ૦ ૧૨ ઉ. ૬.)

શંકા—કાળનું ક્ષેત્ર ઉપર મુજબ જો મર્યાદિત છે તો દેવલોક વિગેરે અન્યસ્થાનોમાં દેવો વિગેરેના આયુષ્યનું પ્રમાણ કઈ અપેક્ષાએ ગણવું ? કારણ કે તે સ્થાનોમાં વ્યાઠકાળનો અભાવ કહો છો.

ઉત્તર—દેવલોક વિગેરે સ્થાનોમાં વર્તતા જીવોના આયુષ્ય વિગેરે પ્રમાણ ઉપર જણાવેલ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં વર્તતા વ્યાઠકાળથી જ કરવાનું છે. ત્યાં સૂર્યચંદ્રના પરિભ્રમણના અભાવે સમય-આવલિ-મુહૂર્ત-દિવસ-માસ-વર્ષ વિગેરે કાળની ઉત્પત્તિ નથી. અહિં વર્તતા વ્યાઠ કાળ વડે જ ત્યાંના જીવોનું આયુષ્ય વિગેરે ગણવું એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થાને પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. જ્યોતિષ્કરંડકમાં કહ્યું છે કે—

લોગાણુમજ્જણિઅં જોહસચ્ચક્રં ભણંતિ અરિહંતા ।

સવ્વે કાલવિસેસા જસ્સ ગઈ વિસેસનિપ્પન્ના ॥ ૧ ॥

સુબોધિકાટીકાકારૈરપ્યુક્તં લોકપ્રકાશે;—

લોકાનુભાવતો જ્યોતિષ્ચક્રં ભ્રમતિ સર્વદા ।

નૃક્ષેત્રે તદ્વતિભવઃ કાલો નાનાવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

૩ ‘સમયાશ્વાસ્ય કાલસ્ય, વિશેષઃ સર્વસંમતાઃ ।

જગત્પ્રસિદ્ધાઃ સંસિદ્ધાઃ, સિદ્ધાન્તાદિપ્રમાણતઃ

સૂર્યવિક્રિયયા અધિકૃત્વો મૃદ્ધેત્રગોચરઃ ।

ગોદોહાદિક્ષિપ્તિર્વ્યપેક્ષોઽદ્વાકાત્ ઉચ્યતે ॥ ૩ ॥

ચાક્રક્ષેત્રં સ્વક્ષિરણેશ્વરમ્બુલયેદ્રવિઃ ।

દિવસસ્થાવતિ ક્ષેત્રે પરતો રજની મયેત્ ॥ ૪ ॥

દેવલોકમાં સૂર્યચન્દ્રાદિના અભાવે અધિકાર હોય તેવી શંકા કરવાની પણ જરૂર નથી, કારણ કે દેવોના દિવ્યવિમાનોમાં રહેલા મહિરત્નોની ક્રાંતિ સાથે દેવોનો પોતાનો પણ એવો પુણ્યપ્રકર્ષ (ઉદ્યોતનામકર્મનો ઉદય) હોય છે કે ત્યાં સર્વદા ઉદ્યોત જ હોય છે. અહિં સાથે એટલું સમજવું આવશ્યક છે કે ઉપર જણાવેલા મર્યાદિતક્ષેત્રમાં જેમ વ્યાવહારિકકાળ હોય છે તે પ્રમાણે નૈશ્ચયિક (વર્તના પરિણામ સ્વરૂપ) કાળ તે મર્યાદિતક્ષેત્રમાં તેમ જ અન્યત્ર દેવલોક વિગેરે સર્વસ્થાનોમાં હોય છે.

આ વ્યાવહારિકકાળ અતીત અનાગત અને વર્તમાન ભેદે કરીને ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં અતીત અને અનાગતકાળ અનંતસમયાત્મક છે.

શ્રી લોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:—

‘અવધિકૃત્ય સમયં વર્તમાનં વિવક્ષિતમ્ ।

ભૂતઃ સમયરાશિર્યઃ કાલોત્તીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

અવધિકૃત્યસમયં વર્તમાનં વિવક્ષિતમ્ ।

માવી સમયરાશિર્યઃ કાલઃ સ સ્યાદનાગતઃ ॥ ૨ ॥

વર્તમાનઃ પુનર્વર્તમાનૈકસમયાત્મકઃ ।

અસૌ નૈશ્ચયિકઃ સર્વોઽપ્યન્યસ્તુ વ્યાવહારિકઃ ॥ ૩ ॥

વર્તમાનકાળ એક સમયરૂપ જ છે. કારણ કે કાળની વર્તના એક સમયરૂપ વ્યવહારવાળી છે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય-પદાર્થોમાં રહેવાવાળી તથા એક સમય જેટલા જ કાળમાં સ્વસત્તાનો અનુભવ કરવાવાળી જે વર્તના તે ઉત્પન્ન થતા અને વિનાશ પામતા ભાવોના પ્રથમસમય સંબંધીના સંવ્યવહારરૂપ છે. અને તે તાંદુલ (ચોખા) ના વિકારવત્ અનુમાનથી સમજવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા અને વ્યથ પામતા પદાર્થોનો પ્રથમસમયનો વ્યવહાર એટલે કે જે કાળે પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ તથા જે કાળે વિનાશભાવ થયો તે પ્રથમસમયે જ વર્તનાનો સંવ્યવહાર છે. એ વર્તનાકાળ સમયપ્રમાણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી સર્વજ્ઞ પુરુષોથી જ ગ્રાહ્ય છે, જે માટે કહ્યું છે કે:—

‘વિસસ્ય બાલા इव वक्ष्यमाना, न लक्ष्यते विकृतिरिहाग्निपाते ।

तां वेदयन्ते मितसर्वभावाः, सूक्ष्मो हि कालोऽनुमितेन गम्यः’ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—કમળનાળના તંતુઓ અગ્નિસંયોગે દદ્દમાન થવા છતાં જણાતા નથી તેમજ તેના વિકારરૂપ જે રાખ તે પણ ચર્મચક્ષુથી દ્રષ્ટિગોચર થઈ શકતી નથી, તથાપિ જ્ઞાનચક્ષુથી સર્વભાવોને જાણવાવાળા શ્રી સર્વજ્ઞપરમાત્માઓ તે વિકારાદિને જાણે છે. તે જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ એવો કાળ (આપણને તો) અનુમાનથી જ જાણવા યોગ્ય છે.

એ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મકાળ દ્રષ્ટાંત આપી સમજાવાય છે—નિમેષ (આંખનો પલકારો) માત્ર થતાં જેટલો કાળ લાગે છે તે કાળનો જે અસંખ્યાતમો ભાગ તે સમય કહેવાય છે. અર્થાત્ એક આંખના પલકારામાં અસંખ્યાતા સમયો થાય છે. તથા કોઈ બલવત્તર એવો તરૂણ પુરૂષ ભેરશૌરથી કોઈપણ જીર્ણવસ્ત્રને શીઘ્ર ફાડી નાખતાં એ વસ્ત્રનો ઝીણામાં ઝીણો અંતિમ હદનો જે તંતુ એવો એક તંતુથી બીજો તંતુ ફાટતાં અસંખ્યાતા સમય વીતી જાય તો પછી જીર્ણવસ્ત્ર આખું ફાટતાં કેટલાએ સમય વીતી જાય ?

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે કહ્યું છે કે;—

‘जीर्णे पटे भिद्यमाने तरुणेन बलीयसा ।

कालेन यावता तन्तुस्त्रुटत्येको जरातुरः ॥ ૧ ॥

असंख्येयतमो भागो, यः स्यात्कालस्य तावतः ।

समये समयः सैष, कथितस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ૨ ॥

तस्मिँस्तन्तौ यदेकस्मिन्પક્ષમાणि स्युरनेकशः ।

प्रतिપક્ષમ્ च संघाताः क्षणच्छेद्या असंख्यशः ॥ ૩ ॥

તેપાં ક્રમાત્ત્વેદનેષુ ભવન્તિ સમયાઃ પૃથક્ ।

અસંખ્યૈઃ સમયૈસ્તન્ સ્યાત્તન્તોરેકસ્ય ભેદનમ્ ॥ ૪ ॥

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો સેંકડો કમળના પત્રોને કોઈ બળવાન પુરૂષ સ્વસામર્થ્યવડે તીક્ષ્ણ ભાલો ઉપાડીને તે સોએ પાંદડાને એક સાથે ભેદી નાંખે, તેમાં એ ભાલો એક પત્રાને ભેદી બીજા પર્ણમાં ગયો તેટલામાં અસંખ્યાતા સમય ચાલ્યા જાય છે. ભેદનારને સ્થૂલદ્રષ્ટિથી એમ જ લાગે કે મેં એકીસાથે જ વસ્તુભેદ કર્યો પરંતુ સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિવાળા સર્વજ્ઞો તો તેમાં પણ અસંખ્યાતા સમય વ્યતીત થયા છે એમ જ્ઞાનથી જાણે છે.

ઉક્તં ચ કાલલોકે—

‘ एवं पत्रज्ञतोद्वेषं चक्षुरुन्मेष एव च ।

भाव्याश्च पुट्टिकायां चासंख्येयाः समया बुधैः ॥ ૧ ॥

આવો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મકાળ તે સમય છે.

પૂર્વે કહેલા વર્ણનવાળા સમયો એથા જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાતાની સંખ્યા જેટલા થાય ત્યારે એક આવલિકા થાય છે. આવી ૨૫૬ આવલિકા જેટલું આયુષ્ય સૂક્ષ્મનિગોદાદિ જીવોનું હોય છે, એથી અદ્ય આયુષ્ય કોઈપણ જીવનું હોતું જ નથી, આ કારણથી ૨૫૬ આવલિકા જેટલો કાળ ૧ ક્ષુદ્ધક ભવરૂપે લેખાય છે, એક મુદૂર્તમાં એવા ૬૫૫૩૬ ક્ષુદ્ધકભવો થાય, કારણ કે એક મુદૂર્તમાં ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકાઓ હોય છે.

ઉક્તં ચ—‘ एग कोडी सतसहस्री लकखा सत्तहत्तरी सहस्रा य ।

द्वय सया सोलहिया आवलिया इग मुहुत्तम् ॥ ૧ ॥

૪૪૪૬૩૪૫૬ આવલિકા જેટલો કાળ તે એક પ્રાણુ વા શ્વાસોચ્છવાસ કહેવાય છે. અહિં આ શ્વાસોચ્છવાસ નીરાગી સુખી અને યુવાવસ્થાને પામેલો હોય તેવા પુરૂષનો લેવો. પરંતુ રોગી કે દુઃખી માણસનો શ્વાસોચ્છવાસ ન લેવો; કારણ કે તેના શ્વાસોચ્છવાસ અનિયમિતપણે ચાલતા હોય છે. જે માટે કહ્યું છે કે;—

‘ हृदस अणवगहस, निरुवकिट्टस जंतुगो ।

एगे उसास नीसासे एस पाणुत्ति वुच्चई

॥ ૧ ॥

ઉચ્છવાસ તે ઊર્વગમનવાળો અને નીચે મુક્રીએ તે અધોગમનશીલ પનિઃશ્વાસ બાણવો. એ ઉચ્છવાસ અને નિઃશ્વાસ બન્ને મળીને પ્રાણુ (શ્વાસોચ્છવાસ) થાય છે. (આ એક શ્વાસોચ્છવાસમાં અથવા એક પ્રાણુમાં ૧૭ થી અધિક ૧૭૩૩૬૫ ક્ષુદ્ધક ભવ થાય છે.) એવા સાત પ્રાણુ જેટલા કાળને ૧ સ્તોક કહેવાય, એવા ૭ સ્તોકે (૪૪ પ્રાણુ) ૧ ભવ થાય, એવા ૭૭ ભવ

૪-આ કાળનું વર્ણન તંદુલવૈચારિક, કાલલોક, જંપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્યોતિષ્કરં ઇત્યાદિ ગ્રન્થોમાં વિસ્તારથી આપેલું છે. જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જોવું.

૫-‘ સોન્તર્મુલ્લ ઉચ્છ્વાસઃ ’ ‘ મહિર્મુલ્લસ્તુ નિઃશ્વાસઃ ’

થાય ત્યારે ૧ મુહૂર્ત થયું કહેવાય, આ મુહૂર્તો 'ચંદ્રમુહૂર્ત' અને સૂર્યમુહૂર્ત એમ બે પ્રકારના છે. એ મુહૂર્તમાં એક સમય એછો હોય તે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત કહેવાય અને નાનામાં નાનું (જઘન્ય) અંતર્મુહૂર્ત ૬ સમયનું હોય છે, ૧૦ સમયથી લઈને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્તમાં એક સમયન્યૂત પર્યન્ત મધ્યમ અન્તર્મુહૂર્ત ગણાય છે. એથી આ અન્તર્મુહૂર્ત અસંખ્યપ્રકારનાં છે એમ સિદ્ધાન્તોમાં કહેલું છે તે બરાબર થઈ શકે છે. ૩૦ મુહૂર્ત (૬૦ ઘડી) નો ૧ સૂર્યદિવસ થાય, આવા ૧૫ સૂર્યદિવસનો ૧ સૂર્યપક્ષ થાય છે—અને ૧૫ ચાન્દ્રદિવસનો પણ ૧ ચાન્દ્રપક્ષ કહી શકાય છે, જેને વ્યવહારમાં 'પખવાડિયું' કહેવાય છે. આવા બે પખવાડિયે ૧ માસ થાય, ૧૨ માસે ૧ સૂર્યસંવત્સર થાય, પાંચ સૂર્યસંવત્સરનું ૧ યુગ થાય, ૮૪ લાખ સૂર્યસંવત્સરે ૧ પૂર્વાંગ, ૮૪ લાખ પૂર્વાંગે ૧ પૂર્વ, ૮૪ લાખ પૂર્વે ૧ ત્રુટિતાંગ થાય, (આટલું આયુષ્ય ઋષભદેવસ્વામિનું હતું) ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગે—૧ ત્રુટિત, ૮૪ લાખ ત્રુટિતે ૧ અડડાંગ, એમ ચોરાશી લાખ ચોરાશી લાખે ગુણાકાર કરતાં શીર્ષપ્રહેલિકા આવે. જેમ કે—અડડાંગ^૭ અડડ, અવવાંગ, અવવ, હુંહુંકાંગ, હુંહુંક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થનિપુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને શીર્ષપ્રહેલિકા, એ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકા^૬ સુધીની સંખ્યા થઈ. ત્યારબાદ અસંખ્યાતા વર્ષનો એક પદ્યોપમ થાય છે જેનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

૬—ચંદ્રમુહૂર્ત પદ્મી રાત્રિના મુહૂર્તોના નામો બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારેવાળા છે તે તથા સૂર્યાયન-દક્ષિણાયનાદિ પ્રકારેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ 'કાલલોકપ્રકાશ' માંથી જોવું.

૭—યદુક્તમ્—“ પુવ્વતુડિયાડડાવવહુહૂય તહ-ઉપ્પલે-ય પડમે-ય ।

નલિણચ્છિનિર અરુણનર પડે ય નાયવ્વો ॥ ૧ ॥

ચૂલિયસીસપહેલિય ચોદસનામાડ અંગસંજુતા ।

અદ્ધાવીસં ચ ઠાળા ચડગડયં હોદ ઠાળસયં ॥ ૨ ॥ ”

૮—જ્યોત્કરણકાદિ અન્ય ગ્રન્થોમાં આ સંખ્યાનાં નામો બુદ્ધી રીતે કહેલા છે.

૯—આ બાબતમાં એક મને શીર્ષપ્રહેલિકાનો અંક ૭૫૮૨૬૩૨૫૩૦૭૩૦૧૦૨૪૧૧૫૭ ૬૭૩૫૬૯૭૫૬૯૬૪૦૬૨૧૮૯૬૬૮૪૮૦૮૦૧૮૩૨૯૬ અને ૭૫૨ ૧૪૦ મીંડા વધારવા તેટલો આવે છે, કુલ ૧૬૪ અંક પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે માયુરીવાયના પ્રસંગે અનુયોગદ્વારમાં કહેલ છે, શ્રી લગવતીજ જન્મદ્રીપપ્રત્તિ સ્થાનાંગાદિ ગ્રન્થોમાં આજ અભિપ્રાય જણાવેલ છે.

ન્યારે અન્ય જ્યોતિષકરણકાદિગ્રન્થોમાં તેથી પણ બૃહત્સંખ્યા ગણાવી છે, તે

૧^મ પદ્યોપમ છ પ્રકારે છે;—૧ ઉદ્ધારપદ્યો ૨ અદ્ધાપદ્યો ૩ ક્ષેત્રપદ્યો, પ્રત્યેકના સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે લેઈ છે. એકંદર છ લેઈ થયા. એજ રીતિએ xસાગરોપમના પણ છ પ્રકાર સમજવા.

સમયથી લઈ પુદ્ગલપરાવર્ત સુધી કાલસંખ્યાનું કોષ્ટક.

નિર્વિભાજ્ય કાળ પ્રમાણ	૧ સમય
૬ સમયનું	૧ જઘન્ય અન્તર્મુદ્ધર્ત
૧૧ ચોથા જઘન્ય અસંખ્યાતાની સંખ્યા પ્રમાણ સમયની	૧ આવલિકા
૨૫૬ આવલિકાનો	૧ ક્ષુલ્લક ભવ
૨૨૨૩૭૭૭૬ આવલિકાનો	૧ ઉચ્છ્વાસ અથવા નિઃશ્વાસ
૪૪૪૬૩૬૫૬ આવલિકાનો અથવા સાધિક ૧૭	} ૧ પ્રાણ (શ્વાસોચ્છ્વાસ) થાય.
ક્ષુલ્લકભવનો અથવા ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ મળીને	

૨૫૦ અંક પ્રમાણ છે. જે આ રહી—૧૮૭૬૫૫૧૭૬૫૫૦૧૧૨૫૬૫૪૧૬૦૦૬૬૬૮૧૩૪૩૦ ૭૭૦૭૬૭૪૬૫૪૬૪૨૬૧૬૭૭૭૪૭૬૫૭૨૫૭૩૪૫૭૧૮૬૮૧૬ (કુલ ૭૦ અંક સંખ્યા) અને ઉપર ૧૮૦ શૂન્ય મૂકવાં. જેથી ૨૫૦ અંક સંખ્યા આવે છે. એ પ્રમાણે ‘વલ્લભી’ (વલ્લભીપુર નગરમાં થયેલી) વાચનામાં કહેવાયેલ છે.

આ સિવાય બીજાઓએ પણ બીજી ઘણી જુદી જુદી રીતિઓ અતલાવી છે, તે માટે શ્રી મહાવીરાચાર્યકૃત-ગણિતસારસંગ્રહ વિગેરે જોવા ભલામણ છે.

૧૦-પત્ય—એટલે વાંસની ચીપોથી બનેલો પાલો, અથવા પત્ત એટલે કૂવો, અથવા ખાડો પણ કહેવાય, તે ઉપમાવડે અપાતું પ્રમાણ તે ‘પત્યોપમપ્રમાણ’ કહેવાય.

x સાગરોપમ એટલે કે—જેમ સાગર (સમુદ્ર)નો પાર પામી નથી શકાતો, તેમ આ પ્રમાણનો પણ પાર પામી શકાતો નથી, જેથી સાગરની ઉપમાવાળો એવો કાળ તે સાગરોપમ કાલ કહેવાય.

૧૧-ચોથા જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતાની જે સંખ્યા છે તે સંખ્યા પ્રમાણ સમયો મળીને ૧ આવલિકા થાય છે, ૨૫૬ આવલિકાનો ૧ ક્ષુલ્લકભવ થાય, ૪૪૪૬૩૬૫૬ આવલિકા કાળે ૧ સ્તોક થાય, ૭ સ્તોકે ૧ લવ થાય, ૭૭ લવે એક મુહૂર્ત થાય (એક મુહૂર્તમાં ૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લક ભવ થાય) મુહૂર્તના ભેદો ઘણા હોવાથી ૩૭૭૩ લવ પણ ઘટે છે.

[અસંખ્યાના સમયોનું એક નિમેષ પ્રમાણ પણ થાય છે. અષ્ટાદશ નિમેષે એક કાષ્ઠ, ૨ કાષ્ઠાએ એક લવ, ૧૫ લવે ૧ કલા, ૨ કલાએ ૧ લેશ, ૧૫ લેશ ૧ ક્ષણ, ૬ ક્ષણે ૧ ઘટિકા (નાડિકા), ૨ ઘટિકાએ ૧ મુહૂર્ત.]

૩૦ મુહૂર્તે એક અહોરાત્ર (દિવસ), ૧૫ અહોરાત્રે ૧ શુકલપક્ષ, તેવીજ રીતે

૭ માસનો

૧ સ્તોક થાય

૭ સ્તોકે

૧ લવ થાય

૭૮૫ લવે (૨૪ મિનિટની જે થયી થાય છે તે)

૧ ધડી કહેવાય

૭૭ લવે અથવા ૨ ધડીએ અથવા ૬૫૫૩૬ હૃલ્લક-

ભવે અથવા ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકાએ અથવા

૧ (ચાંદ્ર) મુહૂર્ત થાય
(એક સામાયિક કાળ)

૭૭૭૩ પ્રાણે

સમયોન ૨ ધડીનું

૧ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત

અન્ય રીતે [નિર્વિભાજ્ય અસંખ્યસમયનો

૧ નિમેષ

૧૮ નિમેષે

૧ કાષા

૨ કાષાએ

૧ લવ

૧૫ લવે

૧ કલા

૨ કલાએ

૧ લેશ

૧૫ લેશે

૧ ક્ષણ

૬ ક્ષણની

૧ ઘટિકા

૨ ઘટિકાએ

૧ મુહૂર્ત]

૩૦ મુહૂર્તનો

૧ દિવસ (અહોરાત્ર)

બીજી ૧૫ અહોરાત્રનો ૧ કૃષ્ણપક્ષ, ૨ પક્ષો મળીને ૧ માસ થાય, ૨ માસ મળીને ૧ ઋતુ થાય, (બાર માસની એમાસની એક ઋતુ લેખે ૬ ઋતુ હોય છે, ૧ હેમંત, ૨ શિશિર, ૩ વસન્ત, ૪ ગ્રીષ્મ, ૫ વર્ષા, ૬ શરદ ઋતુ.) ત્રણ ઋતુ મળીને ૧ અયન, ૨ અયને ૧ સંવત્સર, ૫ સંવત્સરે ૧ યુગ, ૨૦ યુગે એક શત (૧૦૦) વર્ષ, દશશત (૧૦૦) વર્ષે એક સહસ્ત્ર (૧૦૦૦) વર્ષ, શતસહસ્ત્ર વર્ષે એક લક્ષ વર્ષ, ૮૪ લાખ વર્ષે એક પૂર્વાંગ, ૭૦ કોટ પદ લાખ કોડવર્ષે ૧ પૂર્વ થાય, ૮૪ લાખ પૂર્વે ૧ ત્રુટિતાંગ થાય, આ ત્રુટિતાંગની સંખ્યાને ૮૪ લાખે ૨૫ વાર ગુણીએ ત્યારે શીર્ષપ્રહેલિકાનું પ્રમાણ આવીને ઉભું રહે. આ સર્વ અને તેની આગળનું પ્રમાણ ઉપરના ચાલુ વિવરણમાં વિચારનું.

મદાહુ: હૈમકોષે—

‘ અષ્ટાદશ નિમેષાસ્તુ કાષા કાષાદ્વયં લવઃ ।

કલા તૈઃ પચ્ચદશભિર્લેશસ્તદ્દ્વિતયેન ચ ॥ ૧ ॥

ક્ષણસ્તૈઃ પચ્ચદશભિઃ ક્ષણૈઃષડ્ભિસ્તુ નાલિકા ।

સા ધારિકા ચ ઘટિકામુહૂર્તસ્તદ્દ્વયેન ચ ॥ ૨ ॥

ત્રિશતા તૈરહોરાત્રઃ, પચ્ચદશાહોરાત્રઃ સ્યાત્પક્ષઃ, સંબહુલઃસિત્થ ।

પક્ષૌ માસો ॥ દ્વૌ દ્વૌ માર્ગાદિકાઋતુઃ ॥ શિશિરાદ્યૈભિઃ ભિભિઃ અયનમ્, અયને દ્વે

વત્સરઃ હત્યાદિ જ્ઞેયમ્ ॥

૧૫ દિવસો	૧ પક્ષ (પંચમહિર્ષિ)
૨ પક્ષ (૩૦ દિવસો)	૧ માસ
૨ માસ	૧ ઋતુ
૩ ઋતુઓ (૧૮૩ દિવસો, વા ૬ માસે)	૧ અયન (૬ માસ)
૨ અયને (૧૨ માસે)અથવા ૧૩ ઋતુઓ	૧ વર્ષ
૫ (સૌર) વર્ષ	૧ યુગ
૨૦ યુગે	૧ શત વર્ષ (૧૦૦)
૬૫ શત વર્ષ	૧ સહસ્ર વર્ષ
શત સહસ્ર વર્ષ	૧ લક્ષ વર્ષ
૮૪ લક્ષવર્ષ	૧ પૂર્વાંગ
૮૪ લાખપૂર્વાંગે (૭૦ કોડ ૫૬ લાખ કોડ સૂર્ય વર્ષ)	૧ પૂર્વ
૮૪ લાખ પૂર્વ	૧ ત્રુટિતાંગ (પ્રથમ પ્રભુત્વ આધુન્ય)
૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગે	૧ ત્રુટિ
૮૪ લાખ ત્રુટિ	૧ અડડાંગ
૮૪ લાખ અડડાંગે	૧ અડડ
૮૪ લાખ અડડે	૧ અવવાંગ
૮૪ લાખ અવવાંગે	૧ અવવ
૮૪ લાખ અવવે	૧ હુહુકાંગ
૮૪ લાખ હુહુકાંગે	૧ હુહુક
૮૪ લાખ હુહુકે	૧ ઉત્પલાંગ
૮૪ લાખ ઉત્પલાંગે	૧ ઉત્પલ
૮૪ લાખ ઉત્પલે	૧ પદ્માંગ
૮૪ લાખ પદ્માંગે	૧ પદ્મ
૮૪ લાખ પદ્મે	૧ નલિનાંગ
૮૪ લાખ નલિનાંગે	૧ નલિન
૮૪ લાખ નલિને	૧ અર્થનિપુરાંગ
૮૪ લાખ અર્થનિપુરાંગે	૧ અર્થનિપુર

૧૨-ઉક્તઃ,—‘ પાલસ વાસારતો સરજો હેમંત વસંત મિમ્હા ચ ।

एए सल्ल छपि उक्क जिणवरदिट्ठा मए सिट्ठा ॥ १ ॥ ’

૫૨ (૬) ઋતુના ૬૬ વર્ષન માટે જુઓ-શ્રી તત્ત્વાર્થ પંચમ અધ્યાય તથા હીર-સૌભાગ્ય શ્લોક-૨૮ થી ૩૩.

૮૪ લાખ અર્ધનિયુત	૧ અમુતાંગ
૮૪ લાખ અમુતાંગે	૧ અમુત
૮૪ લાખ અમુતે	૧ નમુતાંગ
૮૪ લાખ નમુતાંગે	૧ નમુત
૮૪ લાખ નમુતે	૧ પ્રમુતાંગ
૮૪ લાખ પ્રમુતાંગે	૧ પ્રમુત
૮૪ લાખ પ્રમુતે	૧ ચૂલિકાંગ
૮૪ લાખ ચૂલિકાંગે	૧ ચૂલિકા
૮૪ લાખ ચૂલિકાએ	૧ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ
૮૪ લાખ શીર્ષ પ્રહેલિકાંગે	૧ શીર્ષપ્રહેલિકા (સંખ્યાતા વર્ષ)
અસંખ્યાતા વર્ષનો (પદ્ય પ્રરૂપણાએ)	૧ પદ્યોપમ (છ શ્લોક)
૧૦ કોડાકોડી પદ્યોપમનો	૧ સાગરોપમ (કુલ ૬ પ્રકારે)
૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમની	{ ૧ ઉત્સર્પિણી અથવા તેટલાજ કાળની ૧ અવસર્પિણી (તે છ છ આરા પ્રમાણ)
૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમની અથવા ૧ ઉત્સર્પિણી અને ૧ અવસર્પિણી મળી	
અનન્તા કાળચક્રે	૧ કાલચક્ર થાય
	૧ પુણ્યલપરાવર્ત થાય (તે ચાર પ્રકારે છે)

ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણવડે નિષ્પન્ન ૧ યોજન (ચારગાઉ) ઉંડા ધનવૃત્ત કૂવો (લંબાઈ-પહોળાઈ અને ઉંડાઈ ત્રણેનું પ્રમાણ સમાન હોવાથી ધનવૃત્ત કહેવાય છે) જેનો પરિધિ ૩૬ યોજન લગભગ થાય છે તે કૂવો સિદ્ધાન્તોક્ત અભિપ્રાયે મહાવિદેહક્ષેત્રવર્તી મેરૂની સમીપે આવેલા દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ-ક્ષેત્રના યુગલિક મનુષ્યોના મુંડાવેલા મસ્તકના એકથી સાત દિવસના ઉગેલા વાલામરડે ભરવો. એ ક્ષેત્રસમાસ તથા જંબૂદ્વીપપ્રગ્નપિ વૃત્તિનો આભપ્રાય છે.

પૂ૦ શ્રી બિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણમહારાજાએ પણ એજ પ્રમાણે કહ્યું છે—

તથાહિ;—एगाह्य बेहिया तेहियाण उक्कोस सत्तरत्ताणं,
समगं सनिचियं भरियं बालगकोडीणं ॥ ३ ॥

પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા શ્રીસંમહાષ્ટીવૃત્તિમાં તો મસ્તક મુંડાવ્યા બાદ એક એ વાવત ઉત્કૃષ્ટથી સાત દિવસના ઉગેલા વાળાઓ લેવા એટલું જ માત્ર

કમન કરેલ છે. અર્થાત્ અમુક ક્ષેત્રાચી લેવાનું સૂચન ન કરતાં સામાન્યપણે કથનિલ છે. કોમલનાભસ્વોપકવૃત્તિના અભિપ્રાયે દેવકુરુઉત્તરકુરુમાં ઉત્પન્ન થયેલા (આ ક્ષેત્રવર્તી યુગલિકેના વાળ સૂક્ષ્મ છે માટે) સાત દિવસના થેટાનાં ઉત્સેધાંશુલ પ્રમાણ રોમરાશિના સાત વાર આઠ આઠ ખંડ કરીએ ત્યારે ૨૦૬૭૧૫૨ રોમખંડ સાથે આવા સૂક્ષ્મરોમખંડોવડે આ પદ્યને ભરવો, આ સાંપ્રદાયિક (ગુરૂ પરમ્પરાનો) અર્થ છે.

આ પ્રમાણે ૧ ઉત્સેધાંશુલપ્રમાણ વાળના સાત સાત વાર આઠ આઠ ટુકડા કરીને તે પદ્યને ખીચીખીચી ભરતાં એક ઉત્સેધાંશુલપ્રમાણ પદ્યક્ષેત્રમાં ૨૦૬૭૧૫૨ રોમખંડો સમાય, એકેક અંશુલના કરેલા રોમખંડોની રાશિને ચોવીશ અંશુલનો એક હાથ હોવાથી ૨૪ ગુણ્યા કરીએ તો એક હાથ જેટલી જગ્યામાં ૫૦૩૩૧૬૪૮ રોમ ખંડ સમાય, પુનઃ એને જ ચાર હાથનો ધનુષ્ય હોવાથી ચાર ગુણ્યા કરીએ તો ૨૦૧૩૨૬૫૬૨ રોમખંડો ૧ ધનુષ્ય પદ્યક્ષેત્રમાં સમાય, પુનઃ તેનેજ ૨૦૦૦ ઢંડ (અથવા ધનુષ્ય) નો ગાઉ થતો હોવાથી ૨૦૦૦ ગુણ્યા કરીએ ત્યારે ૪૦૨૬૫૩૧૮૪૦૦૦ રોમરાશિ ૧ ગાઉ જેટલા પદ્યના ક્ષેત્રમાં સમાય. ચાર ગાઉનો એક યોજન હોવાથી ઉક્ત સંખ્યાને ચાર ગુણ્યા કરીએ ત્યારે ૧૬૧૦૬૧૨૭૩૬૦૦૦ રોમખંડો ફક્ત પદ્યની એક યોજન લાંબી શ્રેણીમાં સમાય જ્યારે ખીજું કેટલીએ શ્રેણી ભરીએ ત્યારે તો ફક્ત ફૂતાનું તળીકું જ ઢંકાય. એટલે કે તે સમગ્ર તળીયાને વાલાત્રોવડે સંપૂર્ણ ભરવા માટે ૧૬૧૦૬૧૨૭૩૬૦૦૦ ની ઉક્ત સંખ્યાનો વર્ગ કરીએ એટલે કે પુનઃ તેટલી જ સંખ્યાએ ગુણીએ ત્યારે ૨૫૬૪૦૭૩૩૮૫૩૬-૫૪૦૫૬૬૬ રોમખંડોવડે કેવળ તળીકું જ પથરાઈ રહે. આટલી વાળસંખ્યાએ એકજ પ્રતરચના કહેવાય. પૂર્વોક્ત સંખ્યાપ્રમાણ ખીજા વાળના પ્રતરો (પડો) ભરીએ તો સમગ્ર ફૂવો ભરાઈ રહે. આ ગણતરી વનવૃત્ત કરવાની હતી, પરંતુ અત્ર વનચોરસ ફૂવાની થઈ એ રોમખંડને તેટલા જ રોમખંડવડે પુનઃ ગુણીએ તો ૪૧૭૮૦૪૭૬૩૨૫૮૮૧૫૮૪૨૭૭૮૪૫૪૦૨૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦ આટલા રોમખંડવડે વનચોરસ ફૂવો ભરાય. વનવૃત્ત ફૂવો ભરવા માટે આવેલ સંખ્યાને ૧૬^{૧૩} ગુણી કરી ૨૪વડે ભાગીએ તો ૩૩ કોડ ૭ લાખ ૬૨ હજાર ૧૦૪ કોડકોડી કોડકોડી, ૨૪ લાખ ૬૫ હજાર ૬૨૫ કોડકોડી કોડી, ૪૨ લાખ

૧૩-શતક કર્મમિત્ર ટીકાને વિષે ચોરસનું વૃત્ત કરવા માટે આ વિષય ચાલતાં ૧૬ વડે ગુણી અને ૨૨વડે ભાગવાનું જણાવેલ છે.

૧૦૦ કોડકોડી, ૨૦ લાખ ૬૩ હજાર ૬૦૦ કોડી, (૩૩૦૭૨૧૦૪ કોડકોડી કોડકોડી ૨૪૨૫૨૨૫, કોડકોડી કોડકોડી, ૪૨૧૬૬૬૦ કોડકોડી, ૬૭૬૩૬૦૦,૦૦૦૦૦૦) આટલી વાલાઓની રાશિઓવડે અંપૂર્ણ ફૂલો બરાબર છે. આ વાળોને ખીચીપીચ બરવાના, ને તે એવી રીતે નિમિડ બરવા કે-તે વાલાઓને અગ્નિ બાળી શકે નહિ, પાણી ભીંજી શકે નહિ અને ચક્રવર્તી એવાની પદ્મોપમ તે વાલાઓને સ્પર્શ કરતી પસાર થઇ બંધ તો પણ તે વાલાઓ નથે નહિ (કબાય નહિ). આવી રીતે વાલાઓથી નિમિડ બરેલા ફૂલોમાંથી એકેક સમયે એકેક વાલાઓ સમુદ્ભૂત કરવો અર્થાત્ અપહરવો, એમ સમયે સમયે વાલાઓ અપહરતાં એટલા કાળે તે પદ્ય સર્વથા વાલાઓથી રહિત થાય તેટલા કાળે 'નાદર ઉદ્ધારપલ્યોપમ' કહેવાય.

બહાર ઉદ્ધાર કરવાની સુખ્યતાથી આ નામ આવેલ છે. આ પદ્યોપમનું કાળમાન સંખ્યાતા સમય માત્ર છે, યતઃ એકેક સમયે વાલાઓ કાઢવાનો છે, વાલાઓની સંખ્યા મર્યાદાવાળી છે અને એક નિમેષમાત્રમાં અસંખ્યાતા સમય થઇ બંધ છે. આ નિમેષકાળ કરતાં પણ આ પદ્યોપમનો કાળ ઘણો અદ્ય છે. આ કાળપ્રમાણ સાથે કોઈપણ વસ્તુની સરખામણી હોઇ શકતી નથી. કેવળ આગળ કહેવાતો સૂક્ષ્મ ૩૦ ૫૦ સુખેથી બચી શકાય માટે જ બાહર ઉપદ્યોપમનું સ્વરૂપ બજાવવામાં આવેલ છે.

ઉક્ત-અનુયોગદ્વારેષુ;—“एहिं बावहारिय-उद्धारपलिओवमसागरोबमेहिं किं पठवणं ? एहिं बावहारिय-उद्धारपलिओवमसागरोबमेहिं न किंचि पउयणं, केवलं पजवणा पमविज्जई ” ।

આવા ૬૩ કોડકોડી વાં ૩૦ પલ્યોપમે એક નાદરઉદ્ધારસાગરોપમ થાય છે. ૧૧ સૂક્ષ્મઉદ્ધારપલ્યોપમ-પૂર્વ ૧૦ ૫૦ ના નિરૂપણમાં જે પ્રમાણે ફૂલો બરેલો છે

૧૪-ચતુર્થ મહોપાખ્યાય:—

ત્રિત્રિલામ્બરસાધ્યાશાવાર્ધ્યક્યન્ધિરસેન્ધિયા: ।

ષટ્ત્રિપદ્મચતુર્થૈર્કા-કાંકણદ્વાકવાજિન: ॥ ૧ ॥

પદ્મ ત્રીણિ ચ ષટ્ કિંચ નવસ્થાનિ તત: પરમ્ ।

આવિત: પલ્યરોમાંશરાશિસંસ્થ્યાંકસમહ: ॥ ૨ ॥

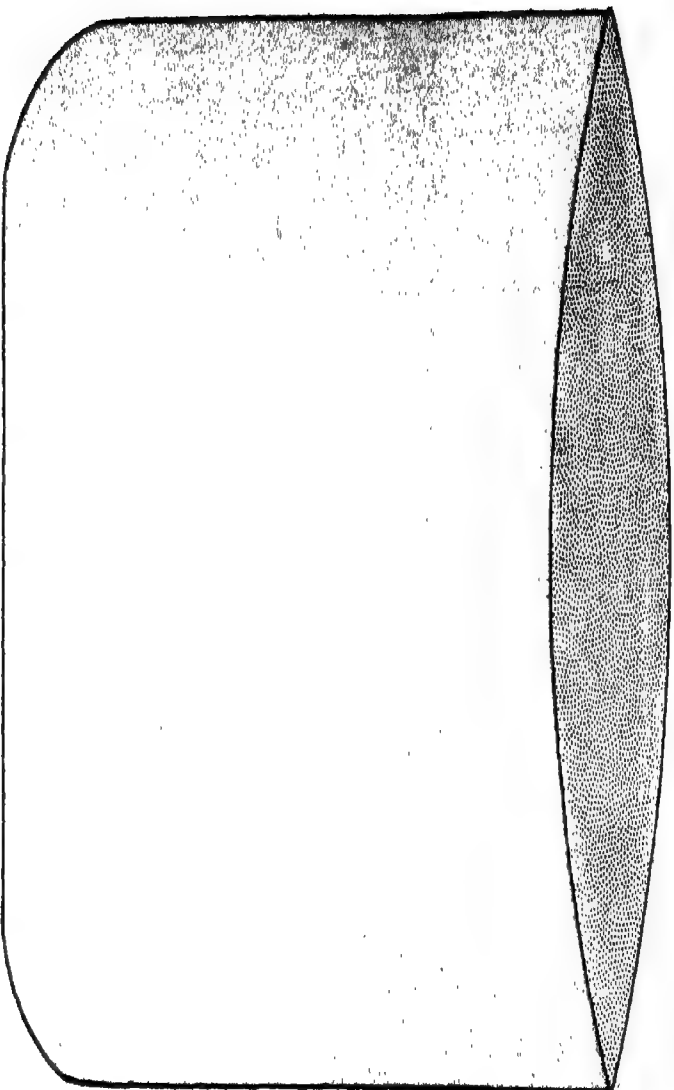
૧૫-અનુતરનાગાગ્નિગુણા રથાશ્વ લક્ષ્મીકયોધા દશલક્ષવાજિન: ।

પદાતિસંસ્થ્યાષટ્ત્રિશકોઽથા અક્ષૌહિણી તાં મુનયો વદન્તિ ॥ ૨ ॥

એ ચક્રવર્તીની મેનાતું પ્રમાણ આપ્યું.

૧૬ સૂક્ષ્મ વાલાઓવડે ઉદ્ધાર કરતા પ્રમાણ નીકળતું હોવાથી આ નામ સાંવર્ધ છે.

॥ ઘનવૃત્ત પલ્લવચિત્રમ્ ॥

અહીં કૃત્વામાં બીજીબીજી જાહેરાત અસંખ્ય વાલાઓને સમયે સમયે એક એક વાલાએ કાલવાથી શૂં ઉદ્ધારણોપમ થાય છે. તેવા રૂપ ક્રિયાક્રિાંતિ પદ્યોપમના સમય નેટલે અસંખ્ય દીપ સમૃદ્ધ છે, અને સો સો વર્ષે એકેક વાલાએ કાલનાં બાલી થવા નેટલે કાળ શૂં અદ્ધારણોપમ ગણાય છે, તેથી આશુષ્ય અને કાળના જોડ અપાય છે.

શ્રી મહાદેવ પ્રાનીય શ્રેય દાણાપીઠ-વાતનગર.

જેવી જ રીતે અદિ કારણે સમજાયે છે તે જૂનામાં પૂર્વે જે અસંખ્ય વાલાઓ ભર્યા હતા એમાંના પ્રત્યેક વાલાઓના બુદ્ધિમાન પુરુષોએ બુદ્ધિની કલ્પનાથી અસંખ્ય અસંખ્યખંડો કલ્પવા. દ્રવ્યપ્રમાણથી તે રોમખંડો વિશુદ્ધ હોવાનવાળા છાસ્થ એવે જેવા સૂક્ષ્મ (આધેશિક સૂક્ષ્મ) પુરુષલક્ષ્મને જોઈ શકે છે તેના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા સૂક્ષ્મ આ વાલાઓ હોય છે, ક્ષેત્રથી આ વાલાઓનું પ્રમાણ જણાવતાં કહે છે કે સૂક્ષ્મસાધારણ વનસ્પતિ-કાય (-નિર્ગોહ)ના એવનું શરીર જેટલા ક્ષેત્રમાં સમાઈને રહે તે કરતાં અસંખ્ય-ગુણુ અધિક ક્ષેત્રમાં આ રોમખંડો સમાઈ શકે છે. વળી અન્ય બહુશુભ ભગ-વંતો કયન કરે છે કે અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જે વાલાઓ તે પર્યાપ્ત આહરપૃષ્ઠીકાયના શરીર તુલ્ય હોય છે, આ સર્વે રોમખંડો પરસ્પર સમાન પ્રમાણવાળા અને સર્વ અનંતપ્રદેશાત્મક હોય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વની રીતિએ પૂર્વપ્રમાણવાળા તે પદ્યને વિષે રહેલા જે વાલાઓ જેના સૂંઠિંપંપ્રમાણ કાઢવામાટે પ્રત્યેકના અસંખ્ય અસંખ્ય-ખંડો કલ્પેલા છે, એ કલ્પેલા વાલાઓમાંથી પ્રતિસમયે એક એક વાલાએને પદ્યમાંથી બહાર કાઢીયે, એમ કરતાં જેટલા કાળે તે પદ્ય વાલાઓવડે નિઃશ્વેષ થઈ જાય તે કાળને સૂક્ષ્મઉદારપલ્લોપમ કહેવાય છે. આ પદ્યોપમ સંખ્યાતા કોડ વર્ષ પ્રમાણનો છે. આવા દશકોડાકોડી સૂક્ષ્મઉદારપદ્યોપમવડે એક સૂક્ષ્મઉદારસાગરોપમ થાય છે. આ સૂંઠિંપદ્યોપમ અને સૂંઠિંસાગરોપમવડે તીર્થશિલોકવર્તી અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રોની સંખ્યાની સરખામણી થઈ શકે છે, કારણ કે પચીસ કોડાકોડી (૨૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) સૂંઠિંપદ્યોપમના જેટલા સમયો તેટલા જ દ્વીપસમુદ્રો છે, અથવા તો ૨૫ 'કોડાકોડી કૂવાઓમાં પૂર્વરીતિએ કરેલા અસંખ્ય અસંખ્યખંડવાળા રોમખંડોની જેટલી સંખ્યા થાય તેટલા દ્વીપસમુદ્રો છે, એટલે કે-સાગરોપમવડે અઢી સૂંઠિંસાગરોપમના જેટલા સમયો તેટલા દ્વીપસમુદ્રો છે. એ માટે શ્રી અનુયોગદ્વારમાં કહ્યું છે કે—

एषहिं सुहुमेहिं उद्धारपलिओबमसागरोबमेहिं दीवसमुहाणं उद्धारो विष्णुई ॥ सिद्धान्तेऽप्युक्तं-केवइयाणं मंते ! दीवसमुहा उद्धारेणं पञ्चता ? गोयमा !

૧૭-કોડાકોડી એટલે કોઈ પણ મૂલસંખ્યાને એક કોડે ગુણતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે સમજવી. જેમ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦ દશ કોડને ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ એક કોડે ગુણીએ તો ૧૦૦૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦૦ (દશ કોડાકોડી) સંખ્યા આવે, પરંતુ વર્ગગણિતની જેમ જેટલી સંખ્યાને તેટલાએ ગુણવા તેમ નહિ.

જાવદ્યા અદ્વાદ્વાજ્ઞાનં ઉદ્ધારસાગરોવમાર્ગં સમયા એવદ્યાણં દીવસમુદ્ધા ઉદ્ધારેજી
પમ્પતા ॥ અન્યેષ્યાહુઃ—

જાવદ્યા ઉદ્ધારે, અદ્વાદ્વાજ્ઞાન સાગરાણ મવે ।

તાવદ્યા સત્તુ લોષ, હવંતિ દીવા સમુદ્ધા ચ ॥ ૧ ॥ ”

॥ ઇતિ સૂક્ષ્મઉદ્ધારપલ્યોપમસ્વરૂપમ્ ॥

॥ વાદર-અદ્વાપલ્યોપમમ્ ॥ ૩ ॥

પૂર્વે જાનં ઉં પલ્યોપમ વખતે જે રીતે વાલાઓ ભર્યા હતા તેવી જ રીતે
અહિં પણ તેટલા જ પ્રમાણવાળો (સંખ્યાતા વાલાઅપ્રમાણ) પદ્ય સમજવો.
એ પદ્યમાંથી પ્રથમ પ્રતિસમયોદ્ધાર ક્રિયા કરી હતી ત્યારે અહિં બાદર
અદ્વાપલ્યોપમ કાઢવામાટે સો સો વર્ષ એક એક વાલાઅ માત્ર કાઢવો, એટલે કે
સો વર્ષ થાય એટલે એક વાર એક વાલાઅ અપહરવો, બીજા સો વર્ષ થાય
ત્યારે એક બીજો વાલાઅ બહાર કાઢવો, આ પ્રમાણે ક્રિયા કરતાં જ્યારે તે
પદ્ય વાલાઅ રહિત થાય ત્યારે વાદર અદ્વાપલ્યોપમ થાય. આ પદ્યોપમ સંખ્યાતા
કોડ વર્ષપ્રમાણ છે અને આનું નિરૂપણ આગળ કહેવાતા સૂક્ષ્મઅદ્વાપલ્યોપમ સમ-
જવાને માટે જ છે. આવા દશ કોડકોડી સૂંચાવપદ્યોપમે એક સૂક્ષ્મઅદ્વા-
સાગરોપમ થાય છે.

॥ સૂક્ષ્મ-અદ્વાપલ્યોપમમ્ ॥ ૪ ॥

પૂર્વે સૂક્ષ્મઉદ્ધારપદ્યોપમના પ્રસંગે પ્રત્યેક બાદરેભખંડોના જેવી રીતે
અસંખ્યાતા અસંખ્યાતા ખંડ કદખ્યા હતા તે જ પ્રમાણે અહિં કદપવા,
(પદ્ય પૂર્વપ્રમાણે સમજવો,) કદખીને પ્રતિસમયે નહિ કાઢતાં સો સો વર્ષ
એક એક વાલાઅ કાઢવો, કાઢતાં કાઢતાં જ્યારે તે કૂવો ખાલી થાય ત્યારે
એક સૂક્ષ્મઅદ્વાપલ્યોપમ થાય છે. આવા દશ કોડકોડી સૂંચાવપદ્યોપમે એક
સૂક્ષ્મઅદ્વાસાગરોપમ થાય છે.

આ સૂક્ષ્મઅધ્યાપલ્યોપમ અથવા સાગરોપમવડે નરક વિગેરે ચારે ગતિના
જીવોની આશુઃસ્થિતિ ભવસ્થિતિ તથા જીવોની સ્વકાયસ્થિતિઓ વિગેરે મપાય છે.
યદાહુઃ—“ एण्हिं सुहुमअद्वापलिओवमसागरोवमोहिं नेरइयतिरिक्खजोणियमणुयदेवाणं
आउयाइं मविजंति ” इति

॥ વાદર-ક્ષેત્રપલ્યોપમમ્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વે જે પ્રમાણ વાલાઓવડે સાતવાર આઠ આઠ ખંડ કરવા દ્વારા કૂવો ભરેલો છે તેજ પદ્યમાં રહેલા પ્રત્યેક રોમખંડોમાં અસંખ્ય અસંખ્ય આકાશપ્રદેશો અંદર અને બહારથી પણ સ્પર્શી રહેલા છે અને અસ્પર્શીને પણ રહેલા છે, તેમાં સ્પર્શીને રહેલા આકાશપ્રદેશો કરતાં નહિ સ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશો ઘણા છે. તે વાલાઓથી સ્પૃષ્ટબદ્ધ આકાશપ્રદેશોને પ્રત્યેક સમયે એકેક બહાર કાઢીએ, કાઢતાં કાઢતાં સ્પર્શેલા સર્વ આકાશપ્રદેશો જ્યારે ખાલી થાય ત્યારે તેટલો કાળ વાદરક્ષેત્રપલ્યોપમ કહેવાય. આ પદ્યોપમ અસંખ્ય કાળચક્ર પ્રમાણ છે. આવા દશ કોડકોડી બાંહેધોપલ્યોપમે એક વાદરક્ષેત્રસાગરોપમ થાય છે. આ બાંહેધોપમસાગરોપમના કથનનું પ્રયોજન સૂક્ષ્મેવ સમજવા માટેજ છે.

॥ સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્રપલ્યોપમમ્ ॥ ૬ ॥

સૂક્ષ્માદરક્ષેત્રપલ્યોપમ પ્રસંગે જેવા પ્રકારના વાલાઓથી ઉક્તપ્રમાણ પદ્ય ભરેલ હતો તેવીજ રીતિએ ભરેલા પદ્યમાં પ્રત્યેક રોમખંડોની અંદર સ્પર્શેલા તથા નહિ સ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશનું વિવરણ કરેલ હતું. ચાલુ પ્રસંગે એટલું વિશેષ સમજવું કે એટલા ખીચીખીચ વાલાઓ ભરેલા છે જે પ્રચંડ વાયુથી પણ ઉડી શકે નહિ, છતાં એ અગાધજ્ઞાનદષ્ટિવાળા પરમાત્મપુરૂષોએ યથાર્થ દેખ્યું અને યથાર્થ પ્રકાશ્યું છે જે, નિખિંડ રીતિએ ભરેલા અને અસંખ્ય-વાર ખંડિત કરી કંપેલા એ વાલાઓમાં એક વાલાઓથી બીજો વાલાઓ, બીજાથી ત્રીજો, એમ સર્વના અંતરમાં અસંખ્યાત અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશો રહેલા છે. એથી ખરીરીતે જેવા જમએ ત્યારે સ્પૃષ્ટકરતાં અસ્પૃષ્ટ આકાશ-પ્રદેશો ઘણા (અસંખ્ય ગુણ) મળી આવે, આ રીતિએ સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ આકાશ-પ્રદેશો બે પ્રકારના થયા, એક સ્પર્શેલા અને બીજા નહિ સ્પર્શેલા, બન્ને પ્રકારના આકાશપ્રદેશોમાંથી પ્રતિસમયે સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશને અપહરતાં જ્યારે તે પદ્ય સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશોથી જ્ઞાનીની દષ્ટિએ નિઃશેષ થઈ જાય ત્યારે ‘સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્યોપમ’ થાય છે.

જો કે અહીં વાલાઓના અસંખ્યવાર ખંડ કરવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથા કારણકે તે પ્રમાણે ખંડો કરવાથી પદ્યમાં વર્તતા આકાશપ્રદેશો વધવાના નથી, તેમ નહિ કરે તો ઘટવાના નથી, પરંતુ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ વિગેરે

અર્થેમાં તેવીજ રીતે સકારણ એ કથનપદ્ધતિ સ્વીકારેલ છે તેથી અમોએ પણ અત્ર તેમજ કહેલું છે.

અહિં વાલાઝ ભરવાનું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તો કંઈ પણ પ્રયોજન નથી કારણકે આખા પદ્યમાં રહેલા સર્વઆકાશપ્રદેશોને એકંદરે તો કાઢવાના છેજ છતાં વાલાઝોના અસંખ્યાતા ખંડ કરવા સાથે ભરવાનું શું કારણ ? એ શંકાના સમાધાનમાં સમજવાનું જે દ્વિવાદ નામના બારમા અંગમાં કેટલાક દ્રવ્ય પ્રમાણે સ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશોથી, કેટલાએક માત્ર અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશપ્રમાણથી અને કેટલાએક સ્પૃષ્ટસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશોથી એમ ત્રણ રીતિએ મપાતા હોવાથી ત્રણે રીતિએ થતા કાલનું માન સમજવા સારૂ ઉક્ત પ્રરૂપણા કરેલ છે. (જે માટે જુઓ બૃહત્સંઘહૃદી, શ્રી અનુયોગદ્વાર, પંચમકર્મઅન્યવૃત્તિ વિગેરે).

પ્રશ્ન—આ પદ્યમાં રહેલા વાલાઝો એવી રીતે નિખિડ ભરેલા છે કે ચક્રવર્તીનું સૈન્ય એક વાર કહાવ્ય આલ્યું જાય તોપણ તે વાલાઝો જરાપણ દબાઈ શકે નહિ ત્યારે એવા પદ્યમાં પણ અસ્પૃષ્ટઆકાશપ્રદેશો શું સંભવી શકે ?

ઉત્તર—પદ્યમાં રહેલા રોમખંડો રૂઢાય તેવા ખીચોખીચ ભરેલા હોય તોપણ તે રોમખંડ વસ્તુજ એવી બાહર પરિણામવાળી છે કે જેને સ્કંધ એવા પ્રકારનો ઘનપરિણામી હોઈ શકતો નથી કે જે સ્કંધ સ્વસ્થાનવર્તી આકાશપ્રદેશોમાં વ્યાવૃત્ત (વ્યાપ્ત) થઈ જાય, ખીબું રોમખંડો જ્યારે બાહરપરિણામી છે ત્યારે આકાશપ્રદેશો તો અતિસૂક્ષ્મપરિણામી અને અરૂપી છે, આથી બાહરપરિણામવાળી વસ્તુમાં અતિસૂક્ષ્મપરિણામી અસ્પૃષ્ટઆકાશ પ્રદેશો સંભવે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિસંવાદ છેજ નહિ. એક બાહ્ય દાખલો લઈએ તો સમજી શકાશે કે, કોળાવડે ભરેલ કોઠીમાં પરસ્પર પોલાણ રહેલું હોય છે અને તે પોલાણમાં ઘણા ખીજોરાના ફળો સમાઈ શકે છે, એ ખીજોરામાં વર્તતા પોલાણમાં હરડે રહી શકે છે, હરડેના પોલાણભાગોમાં ચણીબાર રહી શકે છે, બોરના પોલાણમાં ચણા સમાઈ શકે છે, ચણાના આંતરામાં તલ, તેના આંતરામાં તેથી સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મતરવસ્તુઓ સમાઈ શકે છે; તો પછી એક અતિસૂક્ષ્મપરિણામી આકાશપ્રદેશો વાલાઝથી ભરેલા પદ્યમાં અસ્પૃષ્ટપણે રહે તે કેમ ન સંભવી શકે ? અથવા જ્યારે નક્કરમાં નક્કર સ્થૂલદૃષ્ટિએ અત્યંત ઘન એવા સ્થંભમાં પણ સેંકડો ખીલીઓનો સમાવેશ ખુશીથી થઈ શકે છે ! તો પછી આ પદ્યમાં અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશોનો સહભાવ કઈ રીતિએ ન સંભવી શકે ? અર્થાત્ સંભવે જ. એ માટે અનુયોગદ્વારમાં કહ્યું છે કે—

‘તત્થ ણં ચોચગો પક્કવગં एवं वचासी-अत्थि णं तस्स पल्लस्स आगास-
पएसा जेणं तेहिं बालग्गेहिं अणप्फुण्णा ? हंता अत्थि, जहा को दिट्ठंते ? से
जहानामए एगे पळे सिया से णं कोहंढाणं भरिए, तत्थ णं माउल्लिगा परिक्षित्ता
तेवि माया, तत्थ णं बिह्वा परिक्षित्ता तेवि माया, तत्थ णं आमलगा परिक्षित्ता
तेवि माया, तत्थ णं बदरा परिक्षित्ता तेवि माया, तत्थ णं चणगा परिक्षित्ता
तेवि माया, तत्थ णं तिला य परिक्षित्ता तेवि माया, एवमेणं दिट्ठंतेणं अत्थि
णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा जेणं तेहिं बालग्गेहिं अणप्फुण्णा ’ इति ॥

આવા દશ કોડાકોડી સૂં ક્ષેત્રપદ્યોપમ સૂક્ષ્મક્ષેત્રસાગરોપમ થાય છે. આ
સૂક્ષ્મક્ષેત્રપદ્યોપમ તથા સાગરોપમ બાહ્યક્ષેત્રપદ્યોપમ-સાગરોપમથી અસંખ્ય-
ગુણ પ્રમાણવાલા છે. આ સૂંક્ષેત્રપદ્યોપમ તથા સાગરોપમ દૃષ્ટિવાદમાં ત્રસાદિ
ભવોનું પરિભાણ દર્શાવવામાં ઉપયોગી છે. ॥ इति सूक्ष्मेतृपदस्वरूपम् ॥

॥ इति पल्योपमसागरोपमविवरणं समाप्तम् ॥

આ પ્રમાણે સમયથી પ્રારંભી પદ્યોપમ અને સાગરોપમ સુધીનું સ્વરૂપ
જણાવાયું. હવે સાગરોપમથી અધિક ગણાતો જે કાળ ઉત્સર્પિણી અને અવ-
સર્પિણી રૂપ છે તે દર્શાવાય છે અને સાથે સાથે તેમાં વર્તતા ભાવોનું કિચિત્
સ્વરૂપ પણ કહેવાય છે;—

અવસર્પિણી સ્વરૂપમ્—દશ કોડાકોડી સાગરોપમની એક અવસર્પિણી
અને તેટલાજ કાળ પ્રમાણની એક ઉત્સર્પિણી એમ જ્ઞાનીઓ ભાષે છે.
આ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી અનાદિસંસિદ્ધ છ છ પ્રકારના આરા ભેદથી
પરિપૂર્ણ થાય છે, અવસર્પિણીના છ આરા ક્રમાત્ ફીન-ફીન ભાવવાળા અને
ઉત્સર્પિણીના તેથી વિપરીત એટલે ચઢતા ચઢતા ભાવવાળા હોય છે.
આવી અવસર્પિણીઓ અને ઉત્સર્પિણીઓ ભૂતકાલમાં અનંતી વહી ગઈ અને

૧૮-उक्तञ्च प्रवचनसारोद्धारे;—‘उद्धारपल्लगाणं, कोडाकोडी भवेज्ज दसगुणिया । तं सागरो-
वमस्स उ एक्कस्स भवे परिमाणं ॥ १ ॥ जावइओ उद्धारो अट्ठाइज्जाण सागराण भवे । तावइआ
खल्ल लोए हवन्ति दीवा समुद्दा य ॥ २ ॥ तह अट्ठापल्लगाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसगुणिया । तं
सागरोवमस्स उ परिमाणं हवइ एगस्स ॥ ३ ॥ सुदूमेण उ अट्ठासागरस्स माणेण सव्वजीवाणं ।
कम्मठिई कायठिई भवट्ठिई होइ नायव्वा ॥ ४ ॥ इह खेत्तपल्लगाणं, कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया ।
तं सागरोवमस्स उ एक्कस्स भवे परिमाणं ॥ ५ ॥ एएण खेत्तसागरोवममाणेण हविज्ज नायव्वं ।
पुढविदग्गअणिमाकयहरियतसाणं च परिमाणं ॥ ६ ॥’

લવિષ્યમાં અતંતી વહી જશે ! આ પરિવર્તન તથાવિધ જન્મતસ્વાભાવ્યાત્ આલુ જ છે. એ અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી પૈકી પ્રથમ અવસર્પિણીના ૬^૧ આરાતુ સ્વરૂપ દર્શાવાય છે.

૧. સુષમસુષમ આરો—સુખ સુખ. જેમાં કેવલ સુખજ વર્તતું હોય તે. આ આરો સૂક્ષ્મઅક્ષા ૪ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણુ છે. આ આરામાં મનુષ્યનું આયુષ્ય ૪ પદ્યોપમ અને શરીરની ઉંચાઈ ૩ ગાઉની હોય છે. આ આરાના મનુષ્યો ત્રીજે ત્રીજે દિવસે એક તુવરના દાણાપ્રમાણુ કદપવૃક્ષના પત્રપુષ્પ કળાદિનો આહાર કરે છે, અને તેટલા પ્રમાણુ આહારના તથાવિધ^{૨૦} સત્ત્વથી તેઓને ત્રણ દિવસસુધી ક્ષુધા લાગતી પણ નથી. આ આરામાં વર્તતા મનુષ્યોની પાંસળીયો ૨૫૬ હોય છે.

૨. સુષમ આરો—જે આરો સુખમય છે. એટલે કે પ્રથમ આરાની અપેક્ષાએ સુખ અદ્ય હોય છે તો પણ આરામાં દુઃખનો અભાવ છે, આ આરો બે કોડાકોડી (સૂં અં) સાગરોપમનો છે, આ આરાના મનુષ્યનું આયુષ્ય ૨ પદ્યોપમ શરીરની ઉંચાઈ ૨ ગાઉ અને પાંસળી ૧૨૮ હોય છે; આ આરામાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોને બે બે દિવસને આંતરે ખાવાની ઇચ્છા થાય છે; અને ઇચ્છાની સાથે બેપ્રમાણુ વસ્તુઓનો આહાર કરી તૃપ્તિને પામે છે.

૩. સુષમદુઃષમ આરો—જેમાં સુખ અને દુઃખ બન્ને હોય તે. એટલે સુખ ઘણું અને દુઃખ થોડું હોય તેવા કાળ તે અવં નો ત્રીજો આરો સમ-જવો. આ આરામાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોનું આયુષ્ય ૧ પદ્યોપમ, દેહની ઉંચાઈ ૧ ગાઉની અને પાંસળીઓની સંખ્યા ૬૪ હોય છે. આ મનુષ્યો બેરથી વિશેષ પ્રમાણુવાળું જે આમળું તેટલા પ્રમાણુનો આહાર એકેક દિવસને આંતરે ગ્રહણ કરે છે.

આ ત્રણે આરામાં અહિંસકવૃત્તિવાળા ગર્ભજપંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો યુગલધર્મી હોય છે. એટલે સ્ત્રીપુરુષ બન્ને જોડલે ઉત્પન્ન થાય, અને તે

૧૯-તથાચોક્ત કાલસપ્તતિકાયામ્-‘ સુસમસુસમા ય સુસમા, સુસમદુસમા ય દુસમસુસમા ય । દુસમા ય દુસમદુસમા વસર્પિણુસર્પિણુક્કમઓ ॥ ૧ ॥ ’

૨૦-‘ વર્તમાનમાં પણ વિશેષ કરીને પાશ્ચાત્ય દેશમાં થતી લડાઈઓમાં સૈનિકોને એવા પ્રકારના સત્ત્વવાલી દવા (ગોળીઓ) આપવામાં આવે છે કે જેથી બે ત્રણ દિવસ-પર્યંત તે સૈનિકોને ક્ષુધા લાગતી નથી.

દેવોએ તેટલાં તેટલાં દિવસ વ્યતીત થયે તેજ યુગલ પતિપત્નીરૂપે સર્વ વ્યવહાર કરે, તથાવિધ કાળપ્રભાવે યુગલિકમનુષ્યનો આજ ધર્મ હોય છે, આ યુગલિકે વજ્રમુખનારાયસંઘયણના ધણી સમચતુરક્ષસંસ્થાનવાળા હોય છે, અનેક પ્રકારના ધાન્યનો સફાવ છતાં તેને નહિ વાપરતાં દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષથી પોતાના સર્વવ્યવહારને ચલાવનારા હોય છે. આ યુગલિકક્ષેત્રની ખૂમિ ક્ષુદ્રજંતુઓના ઉપદ્રવથી તથા ગ્રહણાદિ સર્વઉલ્કાપાતોથી રહિત છે, અને શરીરે તદ્દન નીરોગી હોવા સાથે બુદ્ધાબુદ્ધ દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોથી સર્વપ્રકારનો નિર્વાહ કરે છે. ૧૦ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષના નામો આ પ્રમાણે— ૧ મત્તંગ. ૨ ભૃતંગ. ૩ તુટિતાંગ. ૪ જ્યોતિરંગ. ૫ દીપાંગ. ૬ ચિત્રાંગ. ૭ ચિત્રસાંગ. ૮ મણ્યંગ. ૯ ગૃહાકાર. ૧૦ અનિયત કલ્પવૃક્ષ.^{૨૧} જે માટે શ્રી લઘુક્ષેત્રસમાસમાં કહ્યું છે કે;—

તેસિ મત્તંગ મિંગા, તુહિઅંગા જોઈ-દીવ-ચિત્તંગા ।

ચિત્તરસા મણિઅંગા, ગેહાગારા અણિઅચરકા ॥ ૧ ॥

પાળં મોયળ પિચ્છળ, રવિપહ દીવપહ કુસુમમાહારો ।

મૂસળ ગિહ વચ્ચાસળ, કણ્ણદુમા દસવિહા દિત્તિ ॥ ૨ ॥

૧ ‘મત્તંગ’ એટલે અહિના સ્વાદથી અનેકગુણવિશેષસ્વાદવાળા જળને કલ્પવૃક્ષ પાસે યાચના કરતાં તે પુરૂં પાડનાર. ૨ ‘ભૃતંગ’ સમઘાતુના તેમજ લાકડા વિગેરે ઇચ્છિત પ્રકારના સર્વજાતના ભાજનોને પુરૂં પાડનાર. ૩ ‘તુટિતાંગ’ આ કલ્પવૃક્ષના ફળો વીણા સારંગી વિગેરે સર્વજાતના વાજિંત્રોની ગરજ સારે છે. ૪ ‘જ્યોતિરંગ’ પ્રકાશ કરનારા આ કલ્પવૃક્ષો સર્વપ્રકારના દેદીપ્યમાન તેજની ગરજ સારવાવાળા હોય છે, તેમાં રાત્રિએ તો કોઈ મહાન્ તેજને દેનારા હોવાથી ત્યાંના નિવાસીઓના ગમનાગમન-વિહાર વિગેરે સુખેથી થઈ શકે છે. ૫ ‘દીપાંગ’ જ્યાં જ્યોતિરંગનો પ્રકાશ ન પડતો હોય તે સ્થાનમાં દીપકની ગરજને સારનારા દીપાંગ કલ્પવૃક્ષો પ્રકાશ આપી રહ્યા છે. ૬ ‘ચિત્રાંગ’ કલ્પવૃક્ષો ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પની માળાઓને આપવામાં ઉપયોગી છે. ૭ ‘ચિત્રસાંગ’ વિચિત્ર રસવંત ભોજનને આપનારા તેમ જ અનેક પ્રકારના મીઠાઈને આપનારા છે, આ મીઠાઈનો સ્વાદ ચક્રવર્તીમાટે બનતી મીઠાઈ

૨૧—આ દશ જાતિમાં પ્રતિજનનીય કલ્પવૃક્ષો ઘણા હોય છે, આ કલ્પવૃક્ષ દેવાધિષ્ઠિત નહિ પણ તથાપ્રકારના સ્વાભાવિક પ્રભાવયુક્ત હોય છે. આ સિવાય બીજી ઘણી જાતિની ઉત્તમ વનરપતિઓ પણ હોય છે.

જેવો હોય છે. ૮ ‘મળંગ’ કલ્પવૃક્ષો મણ્વી વિગેરે સર્વપ્રકારના આભૂષણોને આપનારા છે. ૯ ‘ચઠાકાર’ કલ્પવૃક્ષો-વિવિધઆકારના ધાત્મચતમાળવાળા મૃદો માટે ઉપયોગી છે. ૧૦ ‘અનિયત’ કલ્પવૃક્ષો-ખુટતી કોઈ પણ પ્રકારની વસ્તુની પૂર્તિને કરનારા અને સર્વપ્રકારના વસ્ત્રાદિને આપનારા હોય છે. આ દશમા કલ્પવૃક્ષનું ‘અનન્ન’ એવું પણ નામ છે. અને તે વસ્ત્ર વિગેરે આપવાવડે સાન્વર્થ છે.

આ યુગલિકો પોતાના સંતાનોનો નિર્વાહ ખેડેલાઆરામાં ૪૯ બીજા આરામાં ૬૪ અને ત્રીજાઆરામાં ૭૯ દિવસપર્યંત કરે છે, ત્યારબાદ તેઓને અપત્યપરિપાલનની જરૂર નથી હોતી. ત્રીજા આરાને અંતે ૮૪ લાખપૂર્વ અને ૮૯ પખવાડિયાં બાકી રહે ત્રણભાદિ કુળકરો થાય છે, જ્યારે યુગલિકોમાં કાળક્રમે વિશેષ મમત્વાદિ (રાગદ્રેષ) દોષો વધી પડે છે ત્યારે કુળના મર્યાદાને કરનારા જે વિશિષ્ટપુરૂષો ઉત્પન્ન થાય છે તેને કુળકર કહેવાય છે. આ પુરૂષો ૨૨પરિભાષણાદિ ચાર પ્રકારની હંડનીતિ પ્રવર્તાવે છે. ત્રીજા આરાને અંતે શ્રીઋષભ તીર્થંકર ઉત્પન્ન થયા. જેઓ ૮૪ લાખપૂર્વનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તદ્ભવ મોક્ષગામી થયા. એ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ સ્વામિએ ૨૦ લાખપૂર્વ કુમારઅવસ્થામાં ગાળ્યા, ૬૩ લાખ પૂર્વ રાજ્યઅવસ્થામાં અને ૧ લાખપૂર્વ શ્રમણ (સાધુ) પર્યાય પાળી ત્રીજા આરાના ૮૯ પખવાડિયાં બાકી રહે છે તેઓ સિદ્ધિપદને પામ્યા. દેશવિરતિ^{૨૩} ૨૪સર્વવિરતિની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રના કાળદોષે વિચ્છેદ પામેલી તે ચાલુ અવસર્પિણીમાં આ પ્રભુથી શરૂ થઈ. અવધિ આદિ જ્ઞાનની પણ ઉત્પત્તિ થઈ.^{૨૫}

૨૨-તથા ચોક્તમ્-‘ દુદુ તિગકુલગરનીઈં હ-મ-ધિકારા તઓ વિમાસાઈં । ચઢહા સામા-
ઈંયાં બહુહા (વીસ) લેહાહ વવહારો ॥ ૧ ॥ ’

૨૩-૨૪ દેશ થઈ (અમુક અંશે) ત્યાગ તે દેશવિરતિ, અને સર્વાંશે ધા-
કાયાદિ જીવોનું પરિપાલન તથા પ્રાણાતિપાત-મૃષાવાદ-અદ્વતાદાન-મૈથુન-પરિગ્રહનું વિર-
મણ તે સર્વવિરતિ. દેશવિરતિ પંચમગુણકાણે અને સર્વવિરતિ ૬ ક્ષા પ્રમતગુણકાણાથી
હોય છે, દેશવિરતિવાળા શ્રાદ્ધો (શ્રાવકો) હોય છે, અને સર્વવિરતિવાળા સાધુપુરૂષો હોય છે.

૨૫ ‘ અવધિ ’ તે રૂપીપદાર્થ વિષયક મર્યાદાવાળું જ્ઞાન, આદિ શબ્દથી. મનઃપર્યવ-
જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનનું પણ ગ્રહણ કરવું. ‘ મનઃપર્યવ ’ જ્ઞાન તે અદીદ્રીપવર્તી સંતી-
પંચેન્દ્રિય જીવોના મનોગતભાવોને જણાવનારું જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન તે લોકાલોકવર્તી
અતીત અનાગત અનંત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને જણાવનારું જ્ઞાન.

પુરુષની ૭૨^૧ કળાઓ શ્રીની ચોસઠ ૨૭^૨ કળાઓ પણ તે પ્રભુએ જ પ્રવર્તાવી, અનેકપ્રકારની કારીગરીઓ (શિલ્પો) આ કળામાં પ્રથમ તેજ પ્રભુએ ગૃહસ્થાવસ્થામાં જમતને બતાવ્યાવી, આ અવસર્પિણી આશ્રયી સર્વપ્રકારનો પ્રથમ વ્યવહાર તેમણે જ પ્રગટ કર્યો, અને તેઓએ નૈતિક આચરણ સર્વ જગતની સમક્ષ પ્રગટ કર્યું હોયરો પ્રકારના વ્યવહારો-સર્વપ્રકારના ગણિતો કુંભકારની કળાઓ મૂલ પંચપ્રકારનાં (ઉચ્ચર લેહે સો પ્રકારે) શિલ્પો વિગેરે વર્તમાનમાં જેટલી વસ્તુઓ દેખીએ છીએ તે સર્વ તથા સર્વ પ્રકારની મૂલભાષા-૨૮ લિપિઓ પણ તેઓશ્રીથી (તેઓની પુત્રી પ્રાક્ષીથી.)

૨૬-પુરુષાણાં દ્વાસસતિઃ કલાઃ—^૧લિખિતં^૨ગણિતં^૩ગીતં^૪નૃત્યં^૫વાયં^૬ચ પઠનં-શિક્ષે^૭ચ ।
^{૧૦}યોતિશ્ચન્દો^{૧૧}ડલકૃતિ^{૧૨}વ્યાકરણ^{૧૩}નિરુક્તિકાવ્યાનિ ॥ ૧ ॥ ^{૧૪}કાત્યાયનં^{૧૫}નિષઘ્ન^{૧૬}દર્ગજીતુરગારોહણં^{૧૭}તયોઃ
^{૧૮}શિક્ષા । ^{૧૯}શાસ્ત્રાડમ્યાસો^{૨૦}રસયન્ત્રમન્ત્રવિષયન્યગન્ધવાદાશ્ચ ॥ ૨ ॥ ^{૨૧}પ્રાકૃતસંસ્કૃતપૈશાચિકાડપત્રશાઃ
^{૨૨}સ્મૃતિઃ^{૨૩}પુરાણવિધી । ^{૨૪}સિદ્ધાન્તતર્કવૈયકવેદાડગમસંહિતેતિહાસાશ્ચ ॥ ૩ ॥ ^{૨૫}સામુદ્રિકવિજ્ઞાનાડસાયક-
^{૨૬}વિદ્યા^{૨૭}રસાયનં^{૨૮}કપટમ્ । ^{૨૯}વિદ્યાનુવાદો^{૩૦}દશનસંસ્કારૌ^{૩૧}ધૂર્સશમ્બલકમ્ ॥ ૪ ॥ ^{૩૨}મણિકર્મતરુચિકિત્સા,
^{૩૩}લેચ્યમરીકલેન્દ્રજાલં^{૩૪}ચ । ^{૩૫}પાતાલસિદ્ધિયન્ત્રકરસવત્યઃ^{૩૬}સર્વકરણી^{૩૭}ચ ॥ ૫ ॥ ^{૩૮}પ્રાસાદલક્ષણં^{૩૯}પણ-
^{૪૦}ચિત્રોપલલેપર્વર્મકર્માણિ । ^{૪૧}પત્રચ્છેદનલચ્છેદપત્રપરીક્ષા^{૪૨}વશીકરણમ્ ॥ ૬ ॥ ^{૪૩}કાષ્ટધનદેશભાષા
^{૪૪}ગારુડયોગાજ્ઞધાતુકર્માણિ । ^{૪૫}કેવલવિધિશકુનરુતે^{૪૬}ઇતિ પુરુષકલા દ્વિગમતિજ્ઞેયાઃ ॥ ૭ ॥

૨૭ શ્રીઓની ચોસઠ કલાઓ આ પ્રમાણે—^૧જ્ઞેયા^૨નૃત્યૌચિત્યે,^૩ચિત્રં^૪વાદિત્રમન્ત્રતન્ત્રાશ્ચ ।
^૫ધનશૃષ્ટિફલાકૃષ્ટી,^૬સંસ્કૃતજલ્પઃ^૭ક્રિયાકલ્પઃ ॥ ૧ ॥ ^૮જ્ઞાનવિજ્ઞાનદમ્ભાડમ્બુસ્તમ્ભા^૯ગીતતાલયોર્માનમ્ ।
^{૧૦}આકારગોપનાડસારમરોપણે^{૧૧}કાવ્યશક્તિવક્રોક્તી ॥ ૨ ॥ ^{૧૨}નરલક્ષણં^{૧૩}ગજહયવરપરીક્ષણે^{૧૪}વાસ્તુશુદ્ધિલઘુ-
^{૧૫}યુદ્ધી । ^{૧૬}શકુનવિચારો^{૧૭}ધર્માચારોડજનચૂળયોર્યોગઃ ॥ ૩ ॥ ^{૧૮}ગૃહધર્મેસુપ્રસાદનકર્મે^{૧૯}કનકસાદિવર્ણ-
^{૨૦}કાશુદ્ધી । ^{૨૧}વાકપાટવકરલાઘવલલિન્નચરણતૈલમુરમિતાકરણમ્ ॥ ૪ ॥ ^{૨૨}મૃત્યોપચારમેહાચારૌ^{૨૩}વ્યાકરણ-
^{૨૪}પરનિરાકરણે । ^{૨૫}વીળાનાદવિતણ્ડાવાદાકુસ્થિતિજનાચારાઃ ॥ ૫ ॥ ^{૨૬}કુંભત્રમસારિશ્રમરત્નમણિભેદલિપિ-
^{૨૭}પરિચ્છેદાઃ । ^{૨૮}વૈયક્રિયા^{૨૯}ચ કામાવિષ્કરણં^{૩૦}રન્ધનં^{૩૧}ચિકુરબન્ધઃ ॥ ૬ ॥ ^{૩૨}શાર્લલ્પજ્ઞનસુલ્લમ્બને^{૩૩}કથા-
^{૩૪}કથનકુસુમસુપ્રથને । ^{૩૫}વરવેપસર્વભાષા-^{૩૬}વિશેષવાણિજ્યમોજ્ય^{૩૭}ચ ॥ ૭ ॥ ^{૩૮}અભિધાનપરિજ્ઞાનાડસમરણ
^{૩૯}યથાસ્થાન-વિવિધપરિધાને । ^{૪૦}અન્યાક્ષરિકા^{૪૧}પ્રશ્નપ્રેરેલિકા^{૪૨}સ્ત્રીકલાશ્ચતુઃષ્ટિઃ ॥ ૮ ॥

૨૮—^૧હંસલિલી^૨મૂઅલિલી,^૩જક્ષ્વા^૪તહ^૫રક્ષસી^૬અ^૭બોધત્વા । ^૮ઉમ્મી^૯જબળી^{૧૦}તુરુક્કી,^{૧૧}ફીરી^{૧૨}દવિઢી^{૧૩}અ^{૧૪}સિંધવિઆ ॥ ૧ ॥ ^{૧૫}માલવિળી^{૧૬}નહિ^{૧૭}નાગરિ,^{૧૮}લાડલિલી^{૧૯}પારસી^{૨૦}અ^{૨૧}બોધત્વા । ^{૨૨}તહ^{૨૩}અ^{૨૪}નિમિસી^{૨૫}ય^{૨૬}તહા^{૨૭}ચાળકી^{૨૮}મૂલદેવી^{૨૯}અ ॥ ૨ ॥

વર્તમાનમાં જે નવીન નવીન લિપિઓ-ભાષાઓ નીકળે છે તે મૂલલિપિઓના

મર્ત્યેલી બાલુવો. અવ૦ ના ત્રીજા આરાના અંતે તીર્થંકરદેવની ઉત્પત્તિનો પ્રારંભ થાય છે, આ ત્રીજા આરાના મનુષ્યો વજ્રઋષભનારાયસંઘયણવાદા સમજાતુરસંસ્થાનવાળા તથા એક પદ્યોપમના આયુષ્યવાદા હોય છે, ત્રીજા આરાથી ચોથા આરામાં, ચોથા આરામાંથી પાંચમામાં, પાંચમામાંથી છઠ્ઠામાં અનુક્રમે ૨૯ સંઘયણ સંસ્થાન ઉચાઇ વર્ણુ—૨સ—ગંધ—સ્પર્શ—હીન, હીનતમ, હીનત-મ્તર સમજવા, રાગદ્વેષકપાયોની વૃદ્ધિ પણ ક્રમશઃ તેમજ સમજવી. એથીજ અત્યારે પંચમકાળમાં આપણને છેલ્લું સેવાર્ત સંઘયણ. (હાડકાની સંધીનો ભાંધો વિશેષ) વર્તે છે, જેથી શરીરના ભાગને સ્વદ્ય ઉપદ્રવ થવાથી હાડકું ભાંગી જાય છે અને અનેકપ્રકારના તેલ વિગેરેના સેવનદ્વારા મૂલસ્થિતિમાં લાવવા પ્રયત્ન સેવવો પડે છે તેમજ કપાયોનો ઉદય પણ વિશેષ જોવાય છે.

૪ દુઃષમ સુષમ;—આ આરામાં દુઃખ વિશેષ અને સુખ અદ્ય હોય છે. આ આરો ૪૨૦૦૦ વર્ષન્યૂન ૧ કોડાકોડી^{૩૦} સાગરોપમ પ્રમાણ છે. આ આરામાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૧^{૩૧} પૂર્વકોડનું હોય છે. પૂર્વે ત્રીજા આરાને અંતે ઋષભદેવ

અમુક અંશે અપભ્રંશરૂપે હોવા સાથે તે ને દેશમાં કોઇ માણસે નવીન પ્રવર્તાવેલી હોય છે, આથી અમુકકાળમાં જ તે લિપિઓનું ચલણ હોય છે અને ઉપરોક્ત સર્વભાષા—લિપિઓ ન્યૂનાધિકતાવડે સર્વદા હોય છે.

૨૯. તથા ચોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્ત્યામ્—‘સંઘયણં સંઠાણં ઉચ્ચતં આઠઅં ચ મણુઆણં । અણુ-સમયં પરિહાયહ ઓતપિણી કાલદોસેણ ॥ ૧ ॥ કોહમયમાયલોહા ઓસજં વઢુદ્દા મણુઆણં । કૂડતૂલકૂડમાણં તેણાણુમાણેણ સર્વ્વપિ ॥ ૨ ॥

૩૦ તથા ચોક્તં હૈમકોશે;—‘તત્રૈકાન્તસુષમારશ્વતઃ કોટિકોટયઃ । સાગરાણાં સુષમા તુ તિલ્લસ્તૂકોટિકોટયઃ ॥ ૧ ॥ સુષમદુઃષમા તે દ્વે દુઃષમસુષમા પુનઃ । સૈકા સહસ્રૈર્વપાણાં દ્વિચત્સ્યારિંશ-તોમિતા ॥ ૨ ॥ અથ દુઃષર્વૈર્કર્ણિશતિરન્દસહસ્રાણિ તાવતિ તુ સ્યાત્ । એકાન્તદુઃષમાપિ હોતસંસ્થા પરેડપિ વિપરીતાઃ ॥ ૩ ॥ પ્રથમેડરત્રયે મર્ત્યાશ્ચિદ્વ્યેકપત્યજીવિતાઃ । ત્રિદ્યેકગવ્યુત્યુચ્છ્રયાશ્ચિદ્વેકદિન-મોજનાઃ ॥ ૪ ॥ કત્યદ્દુફલસંતુષ્ટાશ્વતુર્થેત્ત્વરકે નરાઃ । પૂર્વકોઽધ્યાયુષઃ પશ્ચદનુઃશતસમુચ્છ્રયાઃ ॥ ૫ ॥ પશ્ચમે તુ વર્ણેશતાયુષઃ સસકરોચ્છ્રયાઃ । ષષ્ઠે પુનઃ ષોડશાન્દાયુષો હસ્તસમુચ્છ્રયાઃ ॥ ૬ ॥ એકાન્ત દુઃસપ્રવિતા ડત્સપિણ્યામપીદ્દશાઃ । પશ્ચાનુપૂર્વ્યા વિજ્ઞેયા અરેષુ કિલ ષડ્સ્વપિ ॥ ૭ ॥’

[ભાવાર્થ ઉપર કહેવાઇ ગયો છે.]

૩૧ પુલ્લસ્ત ડ પરિભાણં સયરિ શ્લુ વાસકોઢિકવસ્તા ય । હળ્લજં ચ સહસ્રા બોધવા વાસકોલીનં ॥ ૧ ॥

સ્વામી થયા, તેમને કેવલજ્ઞાન થયાબાદ તેમનાં મરૂદેવા માતા તીર્થ સ્થપાયા પહેલાં જ ૩૨ અંતકૃત કેવળી થઇ મોક્ષે ગયા ત્યારથી મોક્ષમાર્ગ શરૂ થયો, આ માર્ગ ચોથાઆરામાં ચાલુ રહ્યો. પ્રથમ તીર્થકર સિવાચના ૩૩ શ્રી અણ્ણત્તાથ પ્રશુખ ૨૩ તીર્થકરો આ ચોથા આરામાં જ મોક્ષે ગયા છે અને તે તે અવસર્પિણીમાં થનારા ૨૪ તીર્થકરો પૈકી ત્રેવીશ તીર્થકરોનું આ કાળમાં જ સિદ્ધિગમન હોય છે, વળી પ્રથમચકવર્તી શ્રીમાન્ ભરતમહારાજ પહેલા આરામાં થયા છે અને બાકીના ૧૧ ચકવર્તી ૯ વાસુદેવ ૯ પ્રતિવાસુદેવ ૯ બલદેવ એ સર્વે અનુર્થઆરામાં ઉત્પન્ન થયા છે. એ ૬૩ શલાકાપુરૂષ સિવાય જે નવ નારદ બાર ૩૬ વિગેરે વિશિષ્ટ પુરૂષ થયા છે તે પણ અનુર્થ આરામાં થયા છે. આ અવસર્પિણીમાં જ આ પ્રમાણે થયું છે એમ નહિ પરંતુ જે પ્રમાણે આ અવસર્પિણીના ત્રીજા અને ચોથા આરામાં જેટલા તીર્થકર ચકવર્તી વિગેરે મહાન્ પુરૂષો થાય છે તે પ્રમાણે પ્રત્યેક અવસર્પિણીમાં સમજવું.

૫ ૩૪ દુઃખમ—જેમાં કેવળ દુઃખ હોય તે. આ દુઃખમ આશી ૨૧૦૦૦ વર્ષ

૩૨—મરૂદેવા માતાના પુત્ર ઋષભદેવ સ્વામિએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, તેઓના વિયોગે ૧૦૦૦ વર્ષ રડીરડીને માતાની આંખે પડલ આવ્યાં, એવામાં તે જ પ્રભુ ચાર ઘાતિકર્મ ખપાવી કેવલજ્ઞાન પામી જે નગરમાં માતા રહે છે તે જ નગર બહાર પધાર્યા, દેવોએ સમવસરણુ ૨૨૫, એ વખતે પૌત્રપ્રેરણા થતાં મરૂદેવા માતા પોતાના પુત્રની સમવસરણુની ઋદ્ધિ જોવા વંદનાર્થે હાથીના રકંઘ પર એસી નગર બહાર આવ્યાં, ત્યાં આવતાં જ પ્રભુના પ્રખળ અતિથયના પ્રભાવે અને તેના હર્ષાનંદે આંખના પડળ તુર્તજ ચાક્યા ગયાં, પુત્રની સાક્ષાત્ ઋદ્ધિનું નિરીક્ષણ કરતાં વિલક્ષણ ભાવનાના યોગમાં જ અંતકૃત કેવળી થયાં અને ત્યાંજ મોક્ષગમન થયું. (જુઓ શ્રી કલ્પસૂત્ર સુભોધિકા) જે માટે ભાવના-યોગનો મહિમા વર્ણવતાં કલિકાળ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હંમચંદ્રસુરિ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવે છે—
' પૂર્વમપ્રાપ્તધર્માડપિ પરમાનન્દનન્દિતા । યોગપ્રભાવતઃ પ્રાપ મરૂદેવા પરં પદમ્ ॥ ૧ ॥ '

૩૩ ' એતસ્યામવસર્પિણ્યામૃષમોડજિતસંભવૌ । અમિનન્દનઃ સુમતિસ્તતઃ પદપ્રમાભિઃ ॥ ૧ ॥ સુપાર્શ્વચન્દ્રપ્રમથ સુવિધિચ્ચાષ શીતલઃ । ઘેમાંસો વાસુપૂજ્યથ વિમલ્લોડનન્તતીર્થકૃત્ ॥ ૨ ॥ ધર્મઃ શાન્તિઃ કુન્થુરરો મદ્ધિથ મુનિસુવ્રતઃ । નમિર્નેમિઃ પાશ્વૌ વીરશ્ચતુર્વિશતિરર્હતામ્ ॥ ૩ ॥ '

આ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણીમાં પણ ૨૪ તીર્થકરો થાય છે, આમ બન્ને કાળમાં અનાદિ કાળથી તીર્થકરો શલાકા પુરૂષોની ઉત્પત્તિ ચાલી આવી છે અને ચાલશે, ફક્ત તે તે કાળના શલાકા પુરૂષો જુદા જુદા નામવાળા હોય છે.

૩૪ આ કાળમાં વીરનિર્વાણથી અમુક વર્ષપછી કલકંકી નામનો રાજા થવાનો છે જે મહાઅધર્મી મહાપાપી મહાહાતકી અને સમગ્ર પૃથ્વીના નગર ગ્રામો સર્વને ઉખેડીને

પ્રમાણુનો છે. આ આરામાં મનુષ્યોની ઉચાઇ ઉત્કૃષ્ટ સાતહાથની છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૧૩૦૦૦ વર્ષનું હોય છે. એથા આરાના અન્તે ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીમહાવીરપરમાત્મા એથા આરાના ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના બાકી સદા ત્યારે ૭૨ વર્ષનું આયુષ્ય લોગવી સિદ્ધિપદ પામ્યા, ત્યારપછી તેમની ત્રીજી પાઠે શ્રીજીશ્વરભિજી થયા. તેઓના સિદ્ધિગમનપછી મનઃપર્યવજ્ઞાન વિગેરે કશા વસ્તુનો વિચ્છેદ થયો.

ફકી દેતો લોકોને હેરાન હેરાન કરશે. યાવત સાધુપાસેથી કર માગશે, આ ત્રાસથી ત્રાસ પામેલા સાધુઓ તથા શ્રાવકો ન્યારે ઇન્દ્રમહારાજનું આરાધન કરશે, ત્યારે સંતુષ્ટ થયેલા ઇન્દ્ર આ પૃથ્વીઉપર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના રૂપે આવી કલકીને હણીને તેના પુત્ર દત્તને ગાદી સોંપશે ત્યારપછી પુનઃ સર્વત્ર શાંતિ ફેલાશે.

આ કલકી સંબંધી વિશેષ વર્ણન મન્યાન્નરથી જાણુ.

૩૫ આ પંચમ આરામાં વિશેષ પાશ્ર્વત્ય દેશમાં કવચિત્ ૨૦૦ વર્ષ સુધીનાં આયુષ્યો જાહેર થયેલાં છે. આથી એમ નથી સમજવાનું કે શાસ્ત્ર સાર્થે વિમંવાદ આવે છે, કારણ કે ઉક્ત જે (૧૩૦૦ વર્ષના આયુષ્ય સંબંધી) વચન છે તે પ્રાયઃ સમજવું, બહુલતાએ તેમ હોય અને કદાચિત્ કોઈક જીવવિશેષે પૂર્વભવે તથાપ્રકારનું ઉત્તમોત્તમ જીવરક્ષાદિ કાર્ય કયું હોય તો વધારે આયુષ્ય મેળવે. જે માટે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ લીર્ષમાયુઃ પરં રૂપમારોગ્યં શ્રાવનીયતા । અહિંસાયાઃ ફલં સર્વં કિમન્યત્કામદૈવ સા ” ॥ ૧ ॥

આપણે શ્રીવીરનિર્વાણથી પાંચમા સંકાના પ્રતિદાસતરફ દષ્ટિ કરીશું ! તે જાણવામાં આવશે કે ન્યારે ઇન્દ્ર મહારાજ પંચમીથી ચતુર્થીની સંવત્સરી કરનારા શ્રીમાન કાલિકાચાર્ય મહારાજની પરીક્ષાનિમિત્તે મનુષ્યલોકમાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરી આચાર્યભગતંત સમીપે હાજર થયા હતા ત્યારે તેઓનું જ્યોતિર્વિત્પણું કેવું છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી સ્વહસ્ત લાંબાવી ‘ હે ગુરુદેવ ! મારું આયુષ્ય (હવે) કેટલું વર્તે છે તે (મારી રેખા તપાસી) કહે ! એમ ન્યારે કહ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણને રૂપે આવેલા ઇન્દ્રની આ વિગમિથી શ્રીકાલિકાચાર્યમહારાજ આયુષ્યની રેખા જોતાં જોતાં ૩૦૦ વર્ષ સુધી પહોંચ્યા. ત્યાંસુધી તેઓએ શંકા પણ ન કરી કે આ મનુષ્ય છે કે અન્ય કોઈ છે ? પણ ન્યારે રેખામાં ૩૦૦ થી આગળ આયુષ્ય જ્ઞાનદષ્ટિએ જોયું ત્યારે તેઓશ્રીએ ધ્રુતના ઉપયોગથી કહ્યું કે હે આત્મન ! તું મનુષ્ય નહિ પરંતુ સૌધર્મદેવલોકનો ખુદ ઇન્દ્ર છે. આ ઉપરથી આપણે તો એ સાર લેવાનો છે કે ૩૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય આ કાળમાં મેળગાય ત્યાં સુધીમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. વર્તમાનમાં પાશ્ર્વત્યભૂમિવર્તી ૧ માણસ ૨૫૦ વર્ષ જીવ્યો જેનું સવિસ્તર ચરિત્ર પણ બહાર પડી ચુક્યું છે, લીર્ષ (લાંબા) આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તેની હંકીકત બણી વાર પ્રગટ થઈ છે અને થાય છે, પરંતુ ૩૦૦ વર્ષથી ઉપરના આયુષ્યવાળા મનુષ્યનું અસ્તિત્વ જણાયું નથી—તે યોગ્ય જ છે.

ને બાટે કહ્યું છે કે—

‘મળપરમોદિ પુલાવ પરિહારવિમુદ્ધી ઉવસમે કપ્પે ।

સંજમતિગ કેવલ સિજ્જણા ચ જંબુમ્મિ વુચ્છિન્ના ॥ ૧ ॥’

ત્યાર બાદ સિદ્ધિગમનનો આ પંચમકાળમાં વિચ્છેદ થયો, તદ્દલવ મોક્ષ-ગામીપણાનો અભાવ થયો, આ વિચ્છેદ ભરત ઐરવત ક્ષેત્રાશ્રયી બાણવો. (પરંતુ મહાવિદેહક્ષેત્ર કે જ્યાં હમેશાં ચતુર્થ આરો છે ત્યાં મોક્ષમાર્ગ સદા-ચાલુજ છે) જો કે આ કાળમાં આ ક્ષેત્રમાંથી સીધું મોક્ષગમન નથી તથાપિ અહીં આ આત્મકલ્યાણાર્થે-પુણ્યોર્ધ્વાર્જનાર્થે કરેલી સર્વ આચરણાતું ફલ આગામી ભવમાં પ્રતારી સિદ્ધિપ્રાપ્તિમાં પ્રબલ કારણરૂપ બને છે. આ કાળના છવો અદ્વાયુષી પ્રમાદી શિથિલાચારી સંઘયણ (શરીરખળ) માં નિર્બળ હોય છે, અનેક પ્રકારે અનીતિ પ્રપંચાદિ પાપકર્મોને કરનારા મમત્વાદિભાવોમાં વૃદ્ધિવાન હોય છે. તેમજ ધર્માધર્મનો વિવેક નહિ રાખનાર હોય છે.

૩૬ આ પંચમ આરાને અંતે ક્ષાર અગ્નિ વિષાદિની અનેક ૩૭ કુવૃદ્ધિઓ થાય છે, એથી વીજળીના ભયંકર ત્રાસો ઉત્પન્ન થાય છે અને ભયંકરવ્યાધિઓને ઉત્પન્નકરનાર ઝેરીજલની વૃદ્ધિ પડે છે તથા પૃથ્વીઉપર રહેલ વસ્તુને ખેદાનમેદાનકરી નાંખનાર ભયંકરમાં ભયંકર વાયરાઓ વાય છે અને એથી લોકો હા હા કરતાં કરતાં કંઈકસ્વરે આકંઠ કરે છે તેમજ મહાત્રાસને પામે છે. પૃથ્વીઉપર આધારરૂપ કોઈપણ વસ્તુ આશ્રયમાટે (ગૃહવસ્ત્ર અન્નાદિ) રહેતી નથી, સર્વનદીઓના પાણી માત્ર સુકાઈ જાય છે, માત્ર શાશ્વતી હોવાથી ગંગા સિંધુ નદીનો પ્રવાહ વિસ્તારમાં ગાડાના ચીલાપ્રમાણ અને ઊંડાઈમાં પગતું તળીયું હોય તેટલો જ હોય છે તે વળતે મનુષ્યો પોતાનું રક્ષણ કરવા ગંગા અને સિંધુ નદીઓના કાંઠાઓ ઉપર રહેલ ભોખરોમાં શુક્ર જેવા ખીલના સ્થાનો હોય છે ત્યાં રહે છે, અને ત્યાં દુઃખી અવસ્થામાં વસ્યાલાવે સ્ત્રીપુરૂષની મર્યાદારહિત

૩૬. આ કાળમાં કાળપ્રભાવે તેમજ આપણી નેવાપ્રકારની સાધનાશક્તિના અભાવે દ્વંદ્વર્શનદુર્લભ હોય છે. કવચિત્ સંભવિત બને પણ પ્રાયઃ આપણે આપણું સામર્થ્ય (વીર્ય) કોરવી શકતા નથી કે જ્યાં દેવાનું આકર્ષણ થઈ શકે. આ કાળના વિશેષ ભાવોમાટે ‘ચંદ્રગુપ્ત’ નૃપતિને આવશ્યક ૧૬ સ્વપ્ન અને તેના ઉપર રચાયેલ સ્વપ્ન પ્રબંધ ‘વ્યવહારચૂલિકામાં તથા ઉપદેશપ્રામાદ’ જુઓ.

૩૭ કળિકાળના કારણે વર્તમાનમાં પણ રૂધિર મત્સ્ય પત્થર તથા ચિત્રવિચિત્ર પંચવર્ણી મત્સ્યાદિનો વર્ષાદિ ઘણું ઈકાણું (પાશ્ર્વાત્યવિભાગોમાં વિશેષ) પડે છે, એમ અનેકશઃ જગત્માં જાહેર થયેલ છે, કોઈ કોઈ અનાયદેશમાં અગ્નિપણ ઝરે છે એમ કહે છે.

નમ્નપણે પણ વિચરે છે તથા ગંગા નદીના પ્રવાહમાં રહેલ મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરીને નિર્વાહ કરે છે આ વખતે ચંદ્ર પણ અત્યંતશીતલ અને સૂર્ય અતિઉષ્ણ તેજને આપે છે.

આ સર્વભાવો પંચમ આરાના અન્તે ક્રમે ક્રમે પ્રારંભાય છે તેમજ ચતુર્વિધ સંઘ, ગણ, ઈતરદર્શનોના સર્વધર્મો, રાજ્યનીતિ, બાહરઅગ્નિ, સંઘવું, વિગેરે પાકબ્યવહાર, ચારિત્રધર્મ સર્વ ક્રમે ક્રમે વિચ્છેદ પામે છે.

તથા ચરમતીર્થપતિનું શાસન કે જે અવિચ્છિન્નપણે ચાલ્યું આવે છે જેમાં છેલ્લા સમયે પણ શ્રીદુષ્પસહસ્રરિ, ક્લેશુશ્રી સાધ્વી, નાગિલનામા શ્રાવક અને સત્યશ્રીનામા શ્રાવિકાદિપ ચતુર્વિધસંઘ વિદ્યમાન છે તે શાસનનો અને સંઘનો પણ આ પંચમઆરાના અંતિમદિવસનો પ્રથમપ્રહર પૂર્ણ થયે વિચ્છેદ થશે. અર્થાત્ પૂર્વાહ્નિકાળે શ્રુતધર્મ, આચાર્ય, સંઘ અને જૈન ધર્મનો વિચ્છેદ થશે; મધ્યાહ્ને વિમલવાહનરાજા, સુધર્મમંત્રી અને તેનો રાજ્યધર્મ વિચ્છેદ જશે અને સંધ્યાકાળે બાહરઅગ્નિ વિચ્છેદ પામશે. જે માટે શ્રી કાલસત્તિમાં કહ્યું છે કે—

‘તદ્ સગ્ગચ્ચુઓ દુષ્પસહો, સાહુણી અ ફગ્ગુસિરિ ।

નાહલસહો સહી સહસિરિ અંતિમો સંયો ॥ ૨ ॥’

‘સુઅ સૂરિ સંઘ ધમ્મો પુવહે છિજ્જહ અગણિ સાયં ।

નિવ વિમલવાહણો સુહુમમંતિ નયધમ્મ મજ્જહે ॥ ૧ ॥’

૬ દુઃષમ દુઃષમ—જેમાં દુઃખ દુઃખ હોય, સુખનો ખીલકુલ અભાવ હોય તે. આ આરો પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણનો છે. આ આરાના મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર-પ્રમાણ બે હાથનું, આયુષ્ય-પુરૂષનું ૨૦ વર્ષનું અને સ્ત્રીનું ૧૬ વર્ષનું હોય છે. પંચમઆરાના અંતે કહેલા સર્વ દારૂણ ઉપદ્રવો છઠ્ઠા આરામાં તેથી વિશેષ પ્રભાવમાં ચાલુ સમજવા. આ આરામાં સ્ત્રીઓ અત્યંત વિષયાસક્ત અને શીઘ્ર યૌવનને પામનારી હોય છે, છઠ્ઠે વર્ષે ગર્ભને ધારણકરનારી અને નાની ઉંમરમાંથી જ ઘણા બાળકબાળિકાનો દુઃખે કરી જન્મઆપનારી હોય છે. આમ આ બિચારા નિષ્પુણીયા જીવો આ આરાનો કાળ દુઃખેથી મહાકષ્ટે પૂર્ણ કરે છે.

॥ इति अवसर्पिणीवहारकस्वरूपम् ॥

॥ ઉત્સર્પિણીસ્વરૂપમારમ્યતે ॥

પૂર્વે અવસર્પિણીના ૬ આરાનું સ્વરૂપ દુઃકામાં દર્શાવ્યું, તેથી વિપરીત પશ્ચિમપૂર્વીએ ઉત્સર્પિણીના ૬ આરાનું સ્વરૂપ દર્શાવાય છે.

૧ દુઃષમ દુઃષમ આરો—જેમાં દુઃખ ઘણું હોય તે. આ આરો ૨૧૦૦૦ હજાર વર્ષ પ્રમાણનો છે અને લગભગ ઘણીરીતે અવસર્પિણીના ૬ ઠા આરામાં પ્રારંભથી પર્યંતસુધી જેમ ક્રમે ક્રમે દરેક પદાર્થોના બાવે હીન થતા જાય છે તે પ્રમાણે ઉત્સર્પિણીના પ્રથમઆરામાં ક્રમે ક્રમે દિન પ્રતિદિન વર્ણ ગન્ધાદિ આયુષ્ય સંઘયણ સંસ્થાનાદિમાં શુભપણાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

આ આરો સર્વપ્રકારના કાળભેદના સમયે જ પ્રારંભાય એટલે પ્રથમ ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી એવો ક્રમ હોય છે.

૨ દુઃષમ આરો—આ આરામાં દુઃખ હોય છે પરંતુ અતિશયદુઃખનો અભાવ વર્તે છે. અવસર્પિણીનો પાંચમો અને ઉત્સર્પિણીનો બીજો આરો સમાન સ્વરૂપવાળો હોય છે, આ આરાના પ્રારંભમાં પુષ્કરાવર્તમહામેષ ૩૭ મુશળધારાએ સાત દિવસ સુધી અખંડ વરસે છે, અને તેની શીતલતાથી પૃથ્વી ઉપર સર્વાત્માઓને અત્યન્તશાન્તિ પેદા થાય છે, ત્યારબાદ ક્ષીરમહામેષ સાત દિવસ સુધી અખંડવર્ષી ભૂમિમાં શુભ વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શાદિ પેદા કરે છે, ત્યારબાદ અમૃતમેષ પણ તેટલા જ દિવસ ગાજવીજ સહ વર્ષી વનસ્પતિઓમાં પંચ પ્રકારના રસોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્રમાં એક્રીસાથે વર્ષતા મેઘવડે અનેકજાતની વનસ્પતિઓ અનેકપ્રકારે સુંદર સુંદર રીતિએ ખીલી નીકળે છે. (અવ૦ ના છઠ્ઠા આરો જે કે સર્વવસ્તુનો વિનાશ કહ્યો છે પણ તેનું બીજરૂપ અસ્તિત્વ તો સર્વનું હોય છે) આ મેઘ વર્ષીરક્ષા બાદ સર્વબીલવાસી જનો બીલબહાર નીકળી અત્યન્તહર્ષને પામતા જાતજાતની સુંદર વનસ્પતિ વિગેરેની લીલાઓને અનુભવતા પરસ્પર ભેગા થઈ “આપણે હવેથી દારૂ દુર્ગતિના હેતુરૂપ માંસાહારને વર્ણ વનસ્પત્યાદિનો આહાર કરવો” ઇત્યાદિ નિયમો ઘડે છે. આ આરો અવસર્પિણીના પાંચમા આરા સમાન હોવાથી આયુષ્ય વધતાં ૧૩૦ વર્ષનું થાય છે સંઘયણ, સંસ્થાન શરીરની ઉંચાઈ વિગેરે સર્વ ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિવાળું થતું સમજવું.

૩ દુઃષમ સુષમ આરો—જેમાં દુઃખ ઘણું સુખ થોડું હોય તે. બીજા આરાના ૨૧૦૦૦ વર્ષ વીત્યાબાદ ત્રીજો આરો પ્રવર્તે છે. આ આરામાં આયુષ્ય વધતું વધતું પૂર્વકોડવર્ષપ્રમાણ અને મનુષ્યોની ઉંચાઈ ૪૦૦ મનુષ્યની થાય છે.

૩૭ સાંખેલાના જેવી વિષ્કમ્ભવાળી ધારાઓ તે.

આ આરામાં મનુષ્યેને સિદ્ધિગતિમાં તથાવિધ સામગ્રીને પામી સિદ્ધિગમન કરવું હોય તો કરી શકવામાટે સિદ્ધિમાર્ગ ખુલ્લો હોય છે. આ આરો અવસર્પિણીના ચોથા આરા સમાન હોવાથી સર્વભાવો તે પ્રમાણે સમજવા. આ આરામાં સર્વ નીતિનું શિક્ષણ શિદ્ધપકળાદિ સર્વ વ્યવહારોને જિનેન્ધવે પ્રવર્તાવતા નથી, પરંતુ લોકો તથાપ્રકારની વ્યુત્પન્નબુદ્ધિવાળા હોવાથી જ પૂર્વના ક્ષયોપશમે અને સાથે તે ક્ષેત્રના અધિષ્ઠાતાના તથાવિધ પ્રભાવે સર્વ અનુકૂળ વ્યવહારો પ્રવર્તમાન થાય છે. આથી જ ‘અવસર્પિણીવત્ ઉત્સર્પિણીમાં સર્વ-વ્યવહારો કુલકરો પ્રવર્તાવતા નથી’ એવું જે શાસ્ત્રીય કથન છે તે યુક્તિસંગત છે. [જે કે કુલકરો આ ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરાના પ્રથમવિભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પણ વ્યવહાર પ્રવર્તાવવાનું તે કાળમાં કુલકરોને પ્રયોજન રહેતું નથી, કારણકે સર્વવ્યવહારો ત્રીજા આરામાંથી જ શરૂ થઈ ચુકેલા હોય છે. અહિંઆ કેટલાક આચાર્યો ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરામાં ૧૫ કુલકરોની ઉત્પત્તિ માને છે અને તેથી તે વખતે ધિક્કારાદિ ત્રણ દંડનીતિ પ્રવર્તાવે છે એમ કહે છે. જે કુલકરની ઉત્પત્તિ માનવામાં ન આવે તો સંપૂર્ણ ઉત્સર્પિણી કુલકરરહિત થઈ જાય અને કુલકરની ઉત્પત્તિવાળી અવસર્પિણી જ રહે! માટે એ મતે પણ કુલકરોની ઉત્પત્તિ તો વાસ્તવિક સમજાય છે.] ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા આરામાં પ્રથમતીર્થકર ૩૮ પદ્મનાભાદિ વિગેરે ૨૩ તીર્થકરોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે.

ઉક્તં ચ;—‘ગુણનવશ્વરકસેસે, રૂઢ વીરો નિવુઓ ચત્તારે ।

ઉત્સર્પિણી તદ્યારે, ગણુ એવં પડમજન્મે ॥

અવસર્પિણીના જે છેલ્લા તીર્થકર તેના સરખા ઉત્સર્પિણીના પહેલા તીર્થકર હોય. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં જેવી રીતે ક્રમ કહ્યો છે તેવી રીતે યથા-સંભવ જોઈ વિચારવો. આ કાળમાં પણ ૨૪ તીર્થકર, ૧૧ ચક્રવર્તી ૬ બળદેવ, ૬ વાસુદેવ, ૬ પ્રતિવાસુદેવ, ૬ બળદેવ, ૬ નારદ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

૪ દુઃખમ સુખમ આરો-સુખ ધણું દુઃખ થોડું તે. આ આરો અવગના ત્રીજા આરા સરખો સમજવો. આ આરામાં ત્રણ લાગતી કલ્પના કરવી. એમાં પહેલાવિભાગમાં રાજધર્મ, ચારિત્ર, અન્યદર્શનિયોના સર્વધર્મો તથા ખાદ્ય અગ્નિ વિચ્છેદ પામશે. આ આરાના પહેલા ૮૬ પળવાડિયાં વીત્યે છતે ઉત્સ-

૩૮ ભાવિન્યાં તુ પદ્મનાભઃ શ્વરદેવઃ સુપાર્શ્વકઃ ॥ સ્વયંપ્રમથ સર્વાનુભૂતિર્દેવશ્રુતોદયૌ । પેદાલઃ પોદિલશ્ચાપિ શતકીર્તિશ્ચ સુવ્રતઃ ॥૧॥ અમમો નિષ્કપાયશ્ચ નિષ્પુલાકોઽથ નિર્મમઃ । ચિત્રગુપ્તઃ સમાધિશ્ચ સંવરશ્ચ યશોધરઃ ॥૨॥ વિજયો મહાદેવૌ ચાનન્તવીર્યશ્ચ મદ્રકૃત્ । એવં સર્વાવસર્પિણ્યુ-ત્સર્પિણીશુ જિનોત્તમાઃ ॥ ૩ ॥

ર્ષિણીના ૨૪ માં તીર્થંકર તથા છેલ્લા ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછીના બીજા અને ત્રીજા બન્ને ભાગમાં અવસર્પિણીમાં મહેલ છે તેમ યુગલિકધર્મની પ્રવૃત્તિ પુનઃ શરૂ થાય છે.

૫ સુષમસુષમ આરો—અવસર્પિણીના બીજા આરા સરખા ભાવોવાળો આ આરા સમજવો. આ આરામાં કેવળ સુખ જ હોય છે.

૬ સુષમસુષમ આરો—જેમાં કેવલ ધણું સુખ હોય તે. આ આરા અવસર્પિણીના પ્રથમ આરા સરખો સર્વરીતે વિચારવો, જેનું સ્વરૂપ અવસર્પિણીના વર્ણન પ્રસંગે સર્વ દર્શાવાયું છે.

આ પ્રમાણે દશ કોડાકોડીસાગરોપમની અવસર્પિણી અને દશ કોડાકોડીસાગરોપમની ઉત્સર્પિણી મળી એક કાલચક્ર^{૩૯} થાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે—

“ કાલો દ્વિવિધોઽવસર્પિણ્યુત્સર્પિણી વિભેદતઃ ।

સાગરકોટિકોટીનાં વિંશત્યા સ સમાપ્યતે ॥ ૧ ॥

અવસર્પિણ્યાં ષઢરા ઉત્સર્પિણ્યાં ત એવ વિપરીતાઃ ।

एवं द्वादशभिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ૨ ॥ ”

॥ इत्युत्सर्पिणीषडारकस्वरूपम् ॥

॥ પુદ્ગલપરાવર્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ ॥

અવતરણ—પૂર્વે અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. હવે તેથી આગલો કાળ પુદ્ગલપરાવર્ત છે અને તે ચાર^{૪૦} પ્રકારનો અને સૂક્ષ્મ—ખાઠર લેદે કરી આઠ પ્રકારનો થાય છે, તેનું ચત્કિચિત્ સ્વરૂપ દર્શાવાય છે—

॥ અથ બાદર—દ્રવ્ય—પુદ્ગલ—પરાવર્ત ॥ ૧ ॥

બાદરદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત ૧:—પુદ્ગલપરાવર્ત એટલે પુદ્ગલનાં પરાવર્તઃ યસ્મિન્ કાલવિશેષે સ પુદ્ગલપરાવર્તઃ, એટલે પુદ્ગલનાં ચતુર્દશ રજ્જ્વાત્મકલોકવર્તી

૩૯ યદુક્તં ધર્મઘોષસૂત્રિભિઃ—‘સુદુમદ્ધારય દસકોડાકોડી, છ આરાઽવસર્પિણ્યુત્સર્પિણી ।

તા દુષ્ણિ કાલચક્રં, વીસાયરકોટિકોડીઓ ॥ ૧ ॥ ’

૪૦ યદુક્તં સૂક્ષ્માર્થસંગ્રહે—‘સ્યાત્પુદ્ગલપરાવર્તોઽનન્તાવોત્સર્પિણીમિતઃ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવમેદૈઃ સ તુ ચતુર્વિધઃ ॥ ૨ ॥ ’

સમસ્તપુદ્ગલોનું—પરાવર્તઃઔદારિકાદિશરીરપણે ગ્રહણ કરી વર્જવારૂપ પરાવર્તન યસ્મિન્—જેમાં સઃ—તે પુદ્ગલપરાવર્તઃ કહેવાય છે. તેના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવ એમ ચાર વિભાગો છે. અને દરેકના પુનઃ સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એવા બે બે ભેદો છે તેમાં સ્થૂલદષ્ટિએ પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્ત અનંતઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પ્રમાણુ હોય છે.

યદાદુઃ શતકકર્મપ્રન્થે—“દંઘ્વે ચિત્તે કાલે ભાવે, ચઙહ દુહ બાયરો સુદુમો ।

હોહ અણંતુસ્સપ્પિણી પરિમાણો પુગ્ગલપરદ્દો ॥૧૧॥”

સંસારરૂપી ભયંકરઅટવીમાં જમણુકરતો કોઈ પણ આત્મા જ્યારે ઔદરાજ-લોકવર્તી જે સર્વપુદ્ગલો વર્તે છે તે સર્વપુદ્ગલોને અનંતજન્મમરણુ કરવાવડે સ્વસ્વયોગ્ય ઔદારિકાદિશરીરપણે અનુત્ક્રમે ગ્રહણ કરીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેને ‘બાદરદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત’ કહેવાય.

[આ પુદ્ગલપરાવર્તમાં એક સમયે ઔદારિકપણે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા તે ઔઠની ગણતરીમાં ગણવા. વૈક્રિયપણે ગ્રહા તે વૈક્રિયમાં. તૈજસકાર્મણના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાય તે તૈઃ કાંઠમાં ગણી લેવા. આમાં નવીનનવીન ગ્રહણ કરાતાં (અગ્રહીત) ઔદારિકાદિપુદ્ગલોની ગણતરી લેવાની છે.]

॥ સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત ॥ ૨ ॥

ઉપર કહેલા બાં ૫૦ ૫૦માં ક્રમ વિના પુદ્ગલ ગ્રહણ હતું, પરંતુ આ બીજા ભેદમાં તો ઔદારિક, વૈક્રિય,^{૪૧} તૈજસ, ભાષા, શ્વાસોચ્છ્વાસ, મન અને કાર્મણુ, એ સમ ૪૨વર્ગણુમાંની કોઈપણ એક વર્ગણુપણે સર્વ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે અને મૂકે ત્યારે જ આ સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત થઈ શકે, પરંતુ અમુક વખતે એક વિવક્ષિતવર્ગણુના પુદ્ગલોને ફરસી બીજી વૈક્રિયાદિ ભિન્નભિન્નવર્ગણુવડે પુદ્ગલગ્રહણ કરવા લાગ્યો, વળી પુનઃ પૂર્વની વર્ગણુવડે પુદ્ગલગ્રહણ શરૂ કર્યું, આ પ્રમાણે વચ્ચે વચ્ચે બીજી વર્ગણુના પુદ્ગલો ગણતરીમાં ન લેવાય,

૪૧ વૈક્રિય પછી આહારકવર્ગણુ ગ્રહણ કેમ ન કરી ? તો એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમ-જવાનું જે આહારકશરીર સારાએ ભવચક્રમાં ફક્ત ચારજ વાર એક જીવાશ્રયી પ્રાપ્ત થાય છે (ત્યારબાદ તે જીવ મોક્ષે જનારો હોય છે,) તેથી આ વર્ગણુપણે સર્વપુદ્ગલો ગ્રહણ થઈ શકતા નથી, એથી તેનું ગ્રહણ કર્યું નથી.

૪૨ સાતે વર્ગણુઓનું અદ્યપાદુત્ત્વ શતક કર્મઅંત્યાદિવૃત્તિદ્વારા ગણવું.

લોકાકાશવર્તી સર્વપુદ્ગલપરમાણુઓને વિવક્ષિત કોઈપણ એક ઔદારિકાદિવર્ગ-
ણાપણે પારણમાવીને મૂકે તે ૪૩ ‘સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત’ કહેવાય.

આ પ્રમાણે વૈક્રિયવર્ગણાવડે પુદ્ગલોને અહણુકરી ને મૂકે ત્યારે ‘વૈક્રિ-
યદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત’ કહેવાય, એમ જે જે વર્ગણાવડે લોકાકાશવર્તી પુદ્ગલોને
અહણુકરવા પૂર્વક મૂકે ત્યારે તે તે ‘પુદ્ગલપરાવર્ત’ બાણવો.

॥ બાદરક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત ॥ ૩ ॥

ચૌદરાજલોકના સર્વઆકાશપ્રદેશો મૃત્યુકાળ વખતે એવી રીતે ફરસે કે
એક આકાશપ્રદેશ ગણતરીમાં આવે અને પ્રથમ જે આકાશપ્રદેશોઉપર
મૃત્યુ થયેલ હોય તેજ આકાશપ્રદેશોઉપર પુનઃ મૃત્યુ થાય તો તે આકાશ-
પ્રદેશ ગણતરીમાં ન આવે. એમ ક્રમે કે ઉત્ક્રમે લોકનો કોઈ પણ આકાશ-
પ્રદેશ મરણાવડે ફરસ્યા વિના ન રહે ત્યારે ‘બાદરક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત’ થાય.

પ્રશ્ન—જીવની અવગાહના અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશપ્રમાણ છે તેથી
જીવ મરણકાલે અસંખ્યઆકાશપ્રદેશોને સ્પર્શે છે તો પછી તમે એક આકાશ-
પ્રદેશની સ્પર્શનાથી ગણતરી કેવી રીતે ગણાવો છો ?

ઉત્તર:—જો કે મરણકાલે અવગાહનાશ્રયી જીવ અસંખ્યઆકાશપ્રદેશોને-
સ્પર્શે છે, પરંતુ અહિં તો તેમાંના કોઈપણ એકજ આકાશપ્રદેશની ગણતરી લેવી
અને વળી મરણકાલે સ્પર્શાયેલા આકાશપ્રદેશો પૈકી જે વિવક્ષિત સ્પૃષ્ટઆકાશપ્રદેશ
તે ગણતરીમાં ન લેતાં પૂર્વે અસ્પૃષ્ટ (કોઈપણ મરણકાલે નહિ સ્પર્શાયેલું)
લેવો. એ પ્રમાણે પંચસંપ્રહનો મત કહ્યો. ગતકર્મમન્યવૃત્તિના મતે તો
મરણકાલની અવગાહનાપ્રમાણ સર્વપ્રદેશો ગણતરીમાં લેવા એમ જણાવે છે,
આથી કાળ અદ્ય થાય છે, અને પ્રથમના મતે ઘણો કાળ થાય છે, એ
યથાયોગ્ય સ્વતઃ વિચારી લેવું.

॥ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત ॥ ૪ ॥

પૂર્વે જાન્યેનું પુનઃ પરાવર્તમાં તો કોઈ પણ સ્થાનવર્તી નવીન નવીન જે
જે આકાશપ્રદેશો જીવ મૃત્યુપામતો તે તે આકાશપ્રદેશ ગણતરીમાં લેવાતો હતો.
પરંતુ આમાં તો એક જીવ પ્રથમ જે આકાશપ્રદેશો મરણપામી પુનઃ “કોઈ પણ

૪૩ અન્યઆચાર્યો સાતવર્ગણાથી પુદ્ગલપરાવર્ત નહીં ગણાવતાં ઔદારિક વૈક્રિય તૈજસ
અને કાર્મણ એ ચારજ વર્ગણાશ્રયી સૂ. ૩૦ પુદ્ગલપરાવર્તનું પ્રમાણ જણાવે છે.

આનના આકાશપ્રદેશે ઉપર મરણ પામે તે ગણત્રી ન લેતાં ” જ્યારે પ્રથમ-મૃત્યુ પામેલ આકાશપ્રદેશની જોડેના જ (બીજા) આકાશપ્રદેશે મૃત્યુ પામે ત્યારે તે આકાશપ્રદેશ ગણત્રીમાં લેવાય, અર્થાત્ દૂરદૂરના આકાશપ્રદેશોને ગણત્રીમાં ન લેતાં પંક્તિબદ્ધ આકાશપ્રદેશોની શ્રેણીએ અનુક્રમે મરે, એમ આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શતાં સમગ્રઆકાશપ્રદેશો જ્યારે ક્રમશઃ મરણવડે સ્પર્શાઈ જાય ત્યારે સૂક્ષ્મક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત થાય.

॥ બાદરકાલપુદ્ગલપરાવર્ત ॥ ૫ ॥

કોઈ પણ એક જીવ ઉત્સર્પિણી અથવા અવસર્પિણીની શરૂઆતના પ્રથમ સમયે મરણ પામ્યો, એ જ જીવ બીજી વાર દૂરના સમયે મરણ પામ્યો, વળી પુનઃ તેથીએ દૂરના સમયે મરણ પામ્યો, એમ અનુક્રમે અસ્પૃષ્ઠ (નહિ સ્પર્શાયેલા) સમયોમાં મરણ પામે, એમ ૧ કાળચક્રના (ઉત્સૃજન અવૃત્ત ના) સર્વસમયો મરણવડે (ક્રમ વિના) સ્પર્શાઈ રહે ત્યારે બાદર કાલપુદ્ગલપરાવર્ત થાય.

॥ સૂક્ષ્મકાલપુદ્ગલપરાવર્ત ॥ ૬ ॥

પૂર્વે અનુક્રમે કાલચક્રના સમયોની સ્પર્શનાવડે ગણત્રી લીધી, આ લેહમાં તેા ઉત્સર્પિણી અથવા અવસર્પિણીના પ્રથમસમયે એક જીવ મરણ પામ્યો, પુનઃ કેટલેક કાળે એ જ ઉત્સર્પિણી યા અવસર્પિણીના બીજાસમયે મરણ પામ્યો, ત્રીજી વાર કેટલેક કાળે ત્રીજાસમયે મરણ પામ્યો. એમ અહિં ત્રણસમયો ગણત્રીમાં લેવાય. પરંતુ પહેલો-બીજો-ત્રીજો વિગેરે સમયવર્ણ કાળચક્રના કોઈ પણ સમયોમાં જેટલીવાર મરણ પામ્યો તે સર્વ ગણત્રીમાં ન લેવા. એક જીવાશ્રયી ઓછામાં ઓછા એકસમય ગણત્રીમાં લેતાં ૧ કાળચક્ર તો છેવટ થાય જ ! એમ કરતાં જ્યારે તે જીવ કાળચક્રના સમગ્રસમયો અનુક્રમે સ્પર્શી રહે ત્યારે ‘ સૂક્ષ્મકાલપુદ્ગલપૃ ૦ ’ થાય.

॥ બાદરભાવપુદ્ગલપરાવર્ત ॥ ૭ ॥

સંયમના અસંખ્યાતા સ્થાનકોથી તીવ્રમંદાદિલેહે રસબંધના અધ્યવસાય સ્થાનકો અસંખ્યાતગુણ (સર્વલોકાકાશપ્રદેશપ્રમાણ) છે, એમાં પ્રત્યેક અધ્યવસાયસ્થાનકે મરતો જ્યારે રસબંધના સર્વાધ્યવસાયોને ક્રમ વિના મરણ વડે જીવ સ્પર્શી રહે ત્યારે ‘ નાં માં પું પં થાય.

॥ સૂક્ષ્મભાવપુદ્ગલપરાવર્ત ॥ ૮ ॥

પૂર્વે ક્રમવિના મરણરૂપશી અધ્યવસાયોની ગણતરી કરવાપૂર્વક કાળવક્તવ્યતા બતાવવી, પરંતુ સૂક્ષ્મ ભાવપુદ્ગલપરાવર્તકાળ આ પ્રમાણે;—જે વખતે પ્રથમ સર્વમંદ (સર્વજન્ય) અધ્યવસાયસ્થાનકે જીવ મરણ પામ્યો હતો, પુનઃ કાળાંતરે તેથી અધિકકષાયાંશવાળા બીજા અધ્યવસાયસ્થાનકે મરે, એમ કેટલેક કાળાંતરે તેથી અધિક કષાયાંશવાળા ત્રીજે અધ્યવસાયે મરે, એમ ક્રમશઃ રસ બંધના અધ્યવસાયસ્થાનકોને મરણવડે સ્પર્શે તે ગણતરીમાં લેવા. (આઘાપાછા અધ્યવસાયે મરે તે ગણતરીમાં ન લેવા) એમ કરતાં સર્વાધ્યવસાયો ક્રમશઃસ્પર્શી રહે ત્યારે ‘ સૂક્ષ્મભાવપુદ્ગલપરાવર્ત ’ થાય.

આ પુદ્ગલ પરાવર્તો અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પ્રમાણ સમજવા, પરંતુ અનંતમાં અનંતલેહો હોવાથી બાહર પુનઃ પરાવર્ત કરતાં સૂક્ષ્મ પુનઃ પરાવર્ત અનંતગુણાદિક સમજવા. (અર્થાત્ બાહરદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત કરતાં સૂક્ષ્મ ૬૦ પુનઃ પરાવર્તની અનંતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પૂર્વ-કરતાં અનંતગુણી બાણવી).

યદાદુર્નૈવતત્ત્વે—‘ ઉત્સર્પિણી અણંતા ! પુણ્ણલપરિચટ્ઠો મુણેયત્ત્વો ।

તેડ્ઠ્ઠાંતાતી અદ્ધા । અણાગયદ્ધા અણંતગુણા ॥ ૧ ॥ ’

ઉપર શું શું વસ્તુસ્વરૂપ કહી ગયા ? તેના સંગ્રહ રૂપે ગાથા—

‘ સમયાવલિ ય મુહુન્તા, દિવસમહોરત્તપરક્કમાસા ય ।

સંવચ્છર જુગ પલિયા સાગર ઓસપ્પિ પરિચટ્ઠા ॥ ૧ ॥ ’

આ પ્રમાણે સમયથી પ્રારંભીને પુદ્ગલપરાવર્ત સુધી કાળનું ટુંક વિવેચન કર્યું.

॥ इति समयादिकं पुद्गलपरावर्त्तान्तं कालस्वरूपं समाप्तम् ॥

અવતરણ:—હવે વ્યંતર દેવદેવીઓની જન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુઃસ્થિતિ કહેવાપૂર્વક જ્યોતિષી દેવદેવીઓનું જન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્ય વર્ણવે છે;—

वंतरियाण जहन्नं, दसवाससहस्सपलियमुक्कोसं ।

देवीणं पलिअद्धं, पलियं अहियं ससिरवीणं ॥ ૫ ॥

લક્ષ્મેણ સહસ્ત્રેણ ચ, વાસાણ ગ્રહાણ પલિયમેષિં ।
 ઠિહઅદ્ધં દેવીણં, કમેણ નક્ષત્રતારાણં ॥ ૬ ॥
 પલિઅદ્ધં ચડભાગો, ચડ અડ ભાગાહિગાડ દેવીણં ।
 ચડજુઅલે ચડભાગો, જહન્નમડભાગપંચમણ ॥ ૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

વ્યન્તરાણાં જઘન્યં, દશવર્ષસહસં પલ્યમુત્કૃષ્ટમ્ ।
 દેવીનાં પલ્યાદ્ધં, પલ્યમધિકં શશિરવીણામ્ ॥ ૫ ॥
 લક્ષ્મેણ સહસ્ત્રેણ ચ, વર્ષાણાં ગ્રહાણાં પલ્યમેતેષામ્ ।
 સ્થિત્યદ્ધં દેવીનાં, ક્રમેણ નક્ષત્રતારાણામ્ ॥ ૬ ॥
 પલ્યદ્ધં ચતુર્ભાગશ્ચતુરષ્ઠભાગાધિકાયુર્દેવીનામ્ ।
 ચતુર્યુગલે ચતુર્ભાગો, જઘન્યમષ્ટમભાગઃ પંચમકે ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—

વંતરિયાણ=અંતરેાનું

જહન્ન=જઘન્ય

દસ=દશ

વાસ=વર્ષ

સહસ્ત્ર=હજાર

પલિયં=પલ્યોપમ

ઉત્ક્રોસં=ઉત્કૃષ્ટ

દેવીણં=દેવીઓનું

પલિઅદ્ધં=અર્ધપલ્યોપમ

પલિયં=પલ્યોપમ

અહિયં=અધિક

સશિરવીણં=ચંદ્રસૂર્યનું

લક્ષ્મેણ=લાખવડે

ચડભાગો=પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ

ચડ=ચોથો

અડ=આઠમો

ભાગાહિગ=કાંઈક અધિક ભાગ

આડ=આયુષ્ય

દેવીણં=દેવીઓનું

સહસ્ત્રેણ=હજારવડે

ચ=અને

વાસાણ=વર્ષોના

ગ્રહાણ=ગ્રહોનું

પલિયં=પલ્યોપમ

અણસિં=એ ચંદ્રસૂર્યગ્રહો વિગેરેની

ઠિહ=સ્થિતિ

અદ્ધં=અર્ધ

દેવીણં=દેવીઓની

ક્રમેણ=અનુક્રમે

નક્ષત્ર=નક્ષત્ર

તારાણ=તારાઓનું

પલિમદ્ધ=અર્ધ પદ્યોપમ

ચંડુજલે=ચાર યુગલને વિષે

ચંડમાગો=ચોથોભાગ

જઘન=જઘન્ય

અઠમાગ=આઠમો ભાગ

પંચમણ=પાંચમા યુગલમાં

ગાથાર્થ:—વ્યંતરદેવો તથા દેવીઓનું જઘન્યઆયુષ્ય દશહજાર વર્ષ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય પદ્યોપમ પ્રમાણ છે, વ્યંતરદેવોની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય અર્ધપદ્યોપમ જેટલું છે. ચંદ્રનું એક લાખવર્ષઅધિક એક પદ્યોપમ અને સૂર્યનું એક હજાર વર્ષઅધિક એક પદ્યોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. ગ્રહોનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યનું પ્રમાણ એક પદ્યોપમ છે, એ ચંદ્રસૂર્ય અને ગ્રહોની દેવીઓનું તેમના કરતાં અર્ધું છે. નક્ષત્ર અને તારાનું અનુક્રમે અર્ધા પદ્યોપમ તથા પદ્યોપમનો ચોથો ભાગપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય છે અને તે બન્નેની દેવીઓનું અનુક્રમે કાંઈક અધિક પદ્યોપમનો ચોથો ભાગ તથા કાંઈક અધિક પદ્યોપમનો આઠમો ભાગપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. તેમજ ચાર યુગલને વિષે જઘન્યઆયુષ્ય પદ્યોપમનો ચોથો ભાગ છે અને પાંચમા યુગલમાં જઘન્યઆયુષ્યનું પ્રમાણ પદ્યોપમનો આઠમો ભાગ છે. ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥

વિશેષાર્થ:—વ્યંતરનિકાયના દેવો તથા દેવીઓનું પણ જઘન્યઆયુષ્ય ભુવનપતિનિકાયવત્ દશહજારવર્ષનું હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય એક પદ્યોપમનું હોય છે. અને એ વ્યંતરદેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય ૪૪અર્ધા પદ્યોપમનું છે.

પ્રશ્ન:—વ્યંતરદેવો તથા દેવીઓની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય સ્થિતિ તો કહી, પણ મધ્યમસ્થિતિ કેટલી સમજવી ?

ઉત્તર:—જઘન્યસ્થિતિ જે દશહજાર વર્ષની કહી છે તેથી એક સમયાધિકથી પ્રારંભીને (એક પદ્યોપમપ્રમાણ) ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય સંપૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી જે વચલી સ્થિતિ તે મધ્યમસ્થિતિ જાણવી. જે જે ઠેકાણે મધ્યમસ્થિતિ સમજવી હોય ત્યાં દરેક સ્થાને આ ખુલાસો સમજી લેવો.

૪૪ ‘ શ્રી હી ધૃતિ ’ વિગેરે દેવીઓને કેમકે વ્યંતરનિકાયની માને છે, પરંતુ તેમ માનવું એ ઉચિત નથી, કારણ કે તે દેવીઓનું આયુષ્ય એક પદ્યોપમ પ્રમાણ હોવાથી તે દેવીઓને વ્યંતરનિકાયની ન માનતાં ભુવનપતિનિકાયની માનવી એજ ઉચિત છે; કારણ કે વ્યંતરની દેવીઓનું ઉં આયુષ્ય પણ અર્ધપદ્યોપમનું છે.

વ્યંતરનિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિનો યંત્ર-

નિકાયના નામ	દક્ષિણેંદ્રોનું : ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય		ઉત્તરેંદ્રોનું : ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય	
૧ પિશાચ નિં	૧ કાલેંદ્રનું	એક પદ્યોપમ	૯ મહાકાલેંદ્રનું	એક પદ્યોપમ
૨ ભૂત નિં	૨ સ્વરૂપેંદ્રનું	"	૧૦ પ્રતિરૂપેંદ્રનું	"
૩ યક્ષ નિં	૩ પૂર્ણભદ્રનું	"	૧૧ મણિભદ્રેંદ્રનું	"
૪ રાક્ષસ નિં	૪ ભીમેંદ્રનું	એક પદ્યોપમ	૧૨ મહાભીમેંદ્રનું	એક પદ્યોપમ
૫ કિન્નર નિં	૫ કિન્નરેંદ્રનું	"	૧૩ કિંપુરુષેંદ્રનું	"
૬ કિંપુરુષ નિં	૬ સત્પુરુષેંદ્રનું	"	૧૪ મહાપુરુષેંદ્રનું	"
૭ મહોરગ નિં	૭ અતિકાર્યેંદ્રનું	"	૧૫ મહાકાર્યેંદ્રનું	"
૮ ગન્ધર્વ નિં	૮ ગીતરત્નીંદ્રનું	એક પદ્યોપમ	૧૬ ગીતયશેંદ્રનું	એક પદ્યોપમ

આ યંત્રમાં ફક્ત જો કે વ્યંતરેંદ્રોનું આયુષ્ય કહ્યું છે તો પણ તે તે નિકાયના વિમાનાવાસી દેવોનું પણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ઉપરોક્ત રીતિએ સમજી લેવું.

॥ જ્યોતિષી નિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ ॥

જ્યોતિષી એટલે શું ?-ચોતનં જ્યોતિઃ, તદેપામસ્તીતિ જ્યોતિષ્કાઃ—

જ્યોતિ એટલે પ્રકાશ તે પ્રકાશ જ્યોતિને હોય અર્થાત્ પ્રકાશને કરનારા હોય તે જ્યોતિષીવિમાનો, તેમાં રહેનારા તે જ્યોતિષ્કદેવો કહેવાય. જ્યોતિષી દેવતાઓ બે પ્રકારના હોય છે, ચર અને સ્થિર, તેમાં અઢી દ્વીપમાં રહેલા એક પ્રહક્ષિણુ દેતા જ્યોતિષીનાં વિમાનો ચર અને સ્થિર બન્ને પ્રકારનાં છે અર્થાત્ ચરન્તીતિ ચરાઃ જે ચરે છે-ફરે છે તે ચર અને જે કાયમ એક સ્થાને જ રહે તે સ્થિર. અઢીદ્વીપબહારના તે સ્થિરજ્યોતિષી કહેવાય છે. સ્થિર એટલે તિષ્ઠન્તિ તચ્છીલાનિ સ્થિરાણિ અર્થાત્ સદાકાળને માટે તે એકજ સ્થાને રહ્યાછતાં નિયત-ક્ષેત્રમાં જ પ્રકાશ આપનારા હોય પરંતુ અઢીદ્વીપમાં રહેલા ચર ચંદ્રસૂર્યાદિના વિમાનોની જેમ ફરનારા હોય નહિં. હવે તે સર્વ (ચર અને સ્થિર) જ્યોતિષી માંહેના ચંદ્રેન્દ્ર તથા ચન્દ્રવિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય એક પદ્યોપમ અને એક લાખ વર્ષઅધિક હોય છે, તથા સૂર્યેન્દ્ર અને સૂર્યવિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય એક પદ્યોપમ અને એક હજાર વર્ષઅધિક હોય છે. શ્રદ્ધાના અધિપતિનું તથા શ્રદ્ધાવિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય એક પદ્યોપમનું હોય છે.

નક્ષત્રના અધિપતિ તથા નક્ષત્રવિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય એક પદ્યોપમના ચોથા ભાગનું હોય છે, તેમજ તારાના અધિપતિ અને તારા વિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૦૧ પદ્યોપમ છે.

૥ જ્યોતિષી નિકાયની દેવીઓની ક્રમશઃ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ ॥

પૂર્વે કહેલા ચંદ્રેન્દ્ર તથા સૂર્યેન્દ્ર તથા ગ્રહાધિપતિ એ ત્રણે તેમજ એ ક્ષર્વ વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું આયુષ્ય અનુક્રમે અર્ધ બ્રહ્મણું અર્થાત્ ચંદ્રેન્દ્ર તથા ચંદ્રવિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અર્ધ પદ્યોપમ અને પચાસ હજાર વર્ષ ઉપર હોય છે. સૂર્યવિમાનના સૂર્યેન્દ્ર તથા સૂર્ય વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ અર્ધપદ્યોપમ અને ઉપર પાંચસો વર્ષપ્રમાણ હોય છે, તથા ગ્રહાધિપતિની દેવીનું તથા ગ્રહવિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યઅર્ધપદ્યોપમનું હોય છે. નક્ષત્રાધિપતિ તથા નક્ષત્રના વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય એક પદ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને તે ઉપર કાંઈક અધિક હોય છે અને તારાના અધિપતિ અને તારાના વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય એક પદ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને તે ઉપર કાંઈક વિશેષપ્રમાણ હોય છે. એ પ્રમાણે જ્યોતિષી નિકાયના દેવોના પાંચે યુગલની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ કહી. હવે;—

૥ જ્યોતિષી નિકાયના પાંચે યુગલની જઘન્ય સ્થિતિ ॥

જ્યોતિષી દેવો પાંચ પ્રકારના જ છે તેમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે સ્વયં ઇન્દ્ર છે અને તેઓને ઇન્દ્રયોગ્ય સર્વરિદ્ધિસિદ્ધિ હોય છે. પોતાના નામપ્રમાણે જ તેઓના વિમાનની ઓળખાણ છે, બાકીના ત્રણે વિમાનમાં અધિપતિ હોય છે. એ બે ઇન્દ્ર તથા ત્રણ અધિપતિ એમ એ પાંચનું જઘન્ય તથા મધ્યમઆયુષ્ય છે જ નહિ તેમને વર્ણને તે પાંચ પૈકી-(૧) પ્રથમ ચંદ્રના વિમાનવાસી દેવો અને તે દેવોની દેવીઓનું, ૨-સૂર્યના વિમાનવાસી દેવો અને તે દેવોની દેવીઓનું, ૩-ગ્રહના વિમાનવાસી દેવો અને તે દેવોની દેવીઓનું, ૪-નક્ષત્રના વિમાનવાસી દેવ અને તે દેવોની દેવીઓનું એ પ્રમાણે એ ચારે યુગલનું જઘન્ય આયુષ્યપ્રમાણ એક પદ્યોપમનો ચોથો ભાગ હોય છે, અને પાંચમાં તારાના વિમાનવાસી દેવ અને તે દેવોની દેવીઓનું જઘન્યઆયુષ્ય એક પદ્યોપમનો આઠમો ભાગ થાય તેટલું હોય છે. એ પ્રમાણે જ્યોતિષીનિકાયના પાંચ યુગલની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્યસ્થિતિ કહી અને મધ્યમસ્થિતિ માટે પૂર્વે જે ખુલાસો કયો છે તે પ્રમાણે સુરજનોએ અહિં આ પણ સમજી લેવું. ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥

॥ જ્યોતિષી નિકાયમાં દેવ-દેવીના જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યનો યંત્ર ॥

જ્યોતિષી નામ	જઘન્ય આયુષ્ય.	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
અન્દ્ર-કન્દ્રનું	નથી	૧ પલ્લોપમ-ઉપર ૧ લાખ વર્ષ
અન્દ્રની ઇંદ્રાણીનું	૦૧ પલ્લોપમ (૧૫૦)	(તેથી અર્ધ) - ૦૧૧ પલ્લોપમ ઉપર ૫૦ હજાર વર્ષ
અન્દ્રના પ્રભા-દેવનું	"	૧ પલ્લોપમ ઉપર ૧ લાખ વર્ષ
અન્દ્રની પ્રભા-દેવીનું	"	(તેથી અર્ધ) ૦૧૧ પલ્લોપમ ઉપર ૫૦ હજાર વર્ષ
સૂર્ય ઇન્દ્રનું	નથી	૧ પલ્લોપમ ઉપરાંત ૧૦૦૦ વર્ષ
સૂર્યની ઇંદ્રાણીનું	૦૧ પલ્લોપમ	૦૧૧ પલ્લોપમ ઉપર ૫૦૦ વર્ષ
સૂર્યના પ્રભા-દેવનું	"	૧ પલ્લોપમ ઉપર ૧ હજાર વર્ષ
સૂર્યની પ્રભા-દેવીનું	"	૦૧૧ પલ્લોપમ ઉપર ૫૦૦ વર્ષ
અહધિપતિનું	૦૧ પલ્લોપમ	૧ પલ્લોપમ
અહધિપતિની ઇંદ્રાણીનું	"	૦૧૧ પલ્લોપમ
અહપ્રભા-દેવનું	"	૧ પલ્લોપમ
અહપ્રભા-દેવીનું	"	૦૧૧ પલ્લોપમ
નક્ષત્ર અધિપતિનું	૦૧ પલ્લોપમ	૦૧૧ પલ્લોપમ
નક્ષત્રાધિપતિની દેવીનું	"	સાધિક ૦૧ પલ્લોપમ
નક્ષત્ર દેવનું	"	૦૧૧ પલ્લોપમ
નક્ષત્રની દેવીનું	"	સાધિક ૦૧ પલ્લોપમ
તારા અધિપતિનું	પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ.	૦૧ પલ્લોપમ
તારાધિપતિની દેવીનું	$\frac{૧}{૮}$ "	સાધિક પલ્લોપમનો આઠમો
તારા દેવનું	"	૦૧ પલ્લોપમ [ભાગ
તારાદેવીનું	"	$\frac{૧}{૮}$ પલ્લોપમ

અવતરણ:—પૂર્વે ભુવનગતિ વ્યંતર જ્યોતિષી એ ત્રણે નિકાયની આયુષ્ય સ્થિતિવર્ણવી, હવે દોઢગાથાવડે ચોથી વૈમાનિક નિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ વર્ણવે છે,

દોસાહિસત્તસાહિય, દસ ચડદસ સતર અચર જા સુકો ।

ઇક્કિકમહિયમિત્તો, જા ઇગતીસુવરિ ગેવિજ્જે ॥ ૮ ॥

તિત્તીસણુત્તરેસુ, સોહમ્માઇસુ ઇમા ઠિર્ઠિ જિટ્ઠા ॥ ૮½ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

દ્વૌ સાધિક-સપ્તસાધિક-દશ-ચતુર્દશ-સપ્તદશાન્યતરાણિ યાવત્ શુક્રઃ ।

એકૈકમધિકમિતો યાવદેકત્રિંશદુપરિઐવેચે ॥ ૮ ॥

ત્રયસિંશદનુત્તરેષુ, સૌધર્માદિષુ ઇયં સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા ॥ ૮½ ॥

શબ્દાર્થ:—

દો=બે

સાહિ=સાધિક (બે)

સત્ત=સાત

સાહિય=સાધિક

દસ=દશ

ચડદસ=ચઉદ

સત્તર=સત્તર

અચર=સાગરોપમ

જા=સુધી-યાવત્

સુકો=શુકદેવલોક

ઇક્કિક=એકેક

અહિઅ=અધિક

ઇત્તો=અહિંથી

જા=સુધી, યાવત્

ઇગતીસ=એકત્રીશ

ઉવરિ=ઉપરની

ગેવિજ્જે=ઐવેચકમાં

તિત્તીસ=તેત્રીશ

ણુત્તરેસુ=અનુત્તરવિમાનોમાં

સોહમ્માઇસુ=સૌધર્માદિ દેવલોકમાં

ઇમા=આ પ્રમાણે

ઠિર્ઠિ=આયુષ્ય સ્થિતિ

જિટ્ઠા=ઉત્કૃષ્ટ

ગાથાર્થ:—બે સાગરોપમ, સાધિક બે સાગરોપમ, સાત સાગરોપમ, સાધિક સાત સાગરોપમ, દશ સાગરોપમ, ચઉદ સાગરોપમ અને સત્તર સાગરોપમ-પ્રમાણુ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ અનુક્રમે સૌધર્મદેવલોકથી શરૂકરીને શુકદેવલોક-પર્યંત જાણવી. અહિંથી એકએક દેવલોકે એકેક સાગરોપમપ્રમાણુ આયુષ્ય-સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ કરવી તે યાવત્ ઉપરની નવમી ઐવેચકમાં ૩૧) સાગરોપમ-પ્રમાણુ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ થાય ત્યાં સુધી, ત્યારબાદ અનુત્તરવિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમપ્રમાણુ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સમજવી. આ પ્રમાણે સૌધર્માદિદેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિનું પ્રમાણુ કહ્યું ॥ ૮-૮½ ॥

વિશેષાર્થઃ—એથી વૈમાનિકનિકાયના દેવો બે પ્રકારના છે ૧ કલ્પોપપન્ન
૨ કલ્પાતીત.

૪૫ કલ્પોપપન્ન એ પદ બે શબ્દથી સંકલિત છે. એક કલ્પ અને બીજો
ઉપપન્ન, તેમાં ‘કલ્પ’ કહેતાં આચાર-સ્થિત-જીત-મર્યાદા અથવા વ્યવસ્થા અને
ઉપપન્ન એટલે યુક્ત અર્થાત્ તે આચારવડે યુક્ત એટલે કે ઈદ્ર, સામાનિક,
આત્મરક્ષકાદિ દશે પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ જેને વિષે રહેલી છે તે ‘કલ્પોપપન્ન’
કહેવાય. જેમ મનુષ્યલોકમાં સમ્રાટ રાજાના રાજ્યકારોનારપ્રકરણની સર્વ
વ્યવસ્થાઓ હોય છે તેવી વ્યવસ્થાઓ ત્યાં દેવલોકમાં પણ રહેલી છે.

આ કલ્પોપપન્ન દેવો સૌધર્માદિદેવલોકથી લઈ બારમા અચ્યુતદેવલોક
સુધીમાં હોય છે. એ બારે દેવલોકમાં પરસ્પર સ્વામીપણું સેવકપણું નાના
મોટાનો સર્વપ્રકારનો વ્યવહાર ઈત્યાદિ (અહિંઆ જેમ રાજા અને પ્રજા
વચ્ચે સર્વ વ્યવહાર-મર્યાદાનું પાલન હોય તેની માફક ત્યાં સર્વ જાતિના)
સ્વામિ સેવક વિગેરે ભાવો-વ્યવહારો હોય છે.

૨ કલ્પોત્તીત;— એ શબ્દ પણ ‘કલ્પ’ અને ‘અતીત’ એવા બે શબ્દોથી સંકલિત
છે, તેમાં ‘કલ્પ’ કહેતાં કલ્પોપપન્ન પદની વ્યાખ્યામાં કહેવાએલ સર્વપ્રકારના
મર્યાદાદિરૂપ આચાર તેથી અતીત કહેતા રહિત તે ૪૬ કલ્પાતીત કહેવાય.

અર્થાત્ જ્યાં પરસ્પર સ્વામી સેવકભાવ જતો રહ્યો છે, જ્યાં પરસ્પર
નાનામોટાપણાની મર્યાદા હોતી નથી જેઓને જિનેશ્વરોના કલ્યાણકાદિ
પ્રસંગોમાં આવવાની મર્યાદા સાચવવાની નથી તે કલ્પાતીત કહેવાય.

આ કલ્પાતીતપણું નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તરમાં છે અર્થાત્ સર્વનું
સરખાપણું અને સમાનપણું (અહમિદ્રપણું) છે. હવે તે બન્ને પ્રકારના વૈમા-
નિક નિકાયના દેવોની પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ કહે છે,—

[આ જે આયુષ્ય કહેવાય છે તે દરેક દેવલોકના છેલ્લા પ્રતરમાં નિવાસ
કરનારા દેવોનું જાણવું અને બાકીના પ્રતરમાં રહેલાઓની સ્થિતિ તથા તે પ્રત-
રોનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે.]

૪૫ ‘કલ્પેન આચારેણ ઉપપન્ના ઉપેતા इति कल्पोपपन्नाः ॥’

૪૬ ‘કલ્પમાચારમતીતા ઉદ્ભવિતા इति कल्पातीताः : ॥’

૪૭ આથીજ બારદેવલોકોને કલ્પ (સૌધર્મ કલ્પ વિગેરે) તરીકે સંબોધી શકાયે
છીએ; પરંતુ ઐવેયક તથા અનુત્તરને કલ્પ વિશેષણુ જોડના નથી જે વાત સ્પષ્ટ છે.

॥ વૈમાનિક નિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ ॥

પહેલા સૌધર્મ દેવલોકને વિષે સામાન્યતઃ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એ સાગરોપમની આયુષ્ય સ્થિતિ છે. આ જે સ્થિતિ કહી તે સમુદ્યયે કહી અને આ એ સાગરોપમની સ્થિતિ સૌધર્મ દેવલોકના છેલ્લા (તેરમે) પ્રતરે જાણવી. બીજા ઇશાન દેવલોકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ સમુદ્યયે એ સાગરોપમ અને એક પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક જાણવી. આ સ્થિતિ પણ સૌધર્મ દેવલોકની જેમ ઇશાન દેવલોકના છેલ્લા પ્રતરે હોય છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા સનત્કુમાર દેવલોકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ સાત સાગરોપમ, ચોથા મોહિન્દ્ર દેવલોકે સાત સાગરોપમ અને એક પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક, પાંચમા વ્રહ્મા દેવલોકના દેવતાનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દશ સાગરોપમ, છઠ્ઠા લાંતક દેવલોકે ચઉદ સાગરોપમનું, સાતમા શુક દેવલોકે ઉત્કૃષ્ટાયાયુષ્ય સત્તર સાગરોપમ, આઠમા સહસ્રાર દેવલોકે અઠાર સાગરોપમ, નવમા આનંત દેવલોકમાં ઓગણીશ સાગરોપમ, દશમા પ્રાણુત દેવલોકમાં વીશ સાગરોપમ, અગિયારમા આરણુ દેવલોકમાં એકવીશ સાગરોપમ, અને બારમા અચ્યુત દેવલોકમાં બાવીશ સાગરોપમ આયુષ્ય સ્થિતિ હોય છે.

ઐવેયક એટલે શું ? તો સમગ્ર ઐદરાજલોક વૈશાખ સંસ્થાને રહેલ પુરૂષના આકારે છે. જેમ પુરૂષાના ગળામાં વક્ષસ્થલે કટિએ ઇત્યાદિ સ્થાને આભૂષણો હોય છે તેમ આ ઐદ રાજલોકરૂપી પુરૂષના આભૂષણ કયા છે ? તો જે વિમાનાદિ છે તેજ તેના આભૂષણ રૂપ છે, એમાં નવ ઐવેયકના વિમાનો ઐદ રાજલોકરૂપ પુરૂષના ગ્રીવા (ગળા) ના સ્થાને આભૂષણ રૂપ હોવાથી તેને ઐવેયક તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આની વ્યુત્પત્તિ પણ તે જ અર્થ પ્રગટ કરે છે. ઐવેયકાસ્તુ-લોકપુરુષસ્ય ગ્રીવાભરણભૂતાઃ, ઉપચારાલ્લોક એવ પુરુષસ્તસ્ય ગ્રીવેવ ગ્રીવા તસ્યાં મવા ગ્રૈવા ગ્રૈવેયા ગ્રૈવેયકા વા ॥ અથવા તો ગ્રૈવેવ ગ્રીવા, ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મલોકપુરુષસ્ય ત્રયોદશ્યા રજોર્ભાગસ્તન્નિવિષ્ટતયા અતિભ્રાજિણ્ણતયા ચ તદાભરણભૂતા ગ્રૈવેયાઃ આ પ્રમાણે પણ વ્યુત્પત્તિ થાય છે.

એ નવ ઐવેયકમાં ત્રણ ત્રણનાં ત્રણ જોડલાં છે. અને એ ઐવેયકના જોડલાં એક પછી એક ઉપર નીચે ક્રમશઃ રહેલા છે. તેમાં પહેલા ત્રણનાં જોડલામાંની પહેલી (૪૮અધસ્તન અધસ્તન) સુદર્શન ઐવેયકે ત્રેવીશ સાગ-

૪૮ અન્ય સ્થાને અન્ય મહર્ષિઓ નવઐવેયકની ઓળખાણુ ભાગધી ભાષામાં જુદી રીતે આપે છે, એટલે પહેલી ૧-હિદિમ, ૨-હિદિમમધ્યમ ૩-હિદિમઉવરિમ ૪-મધ્યમહિદિમ

રોપમ, બીજી (અધસ્તન મધ્યમ) સુપ્રતિષ્ઠ ઐવેયકે ચોવીશ સાગરોપમ, ત્રીજી (અધસ્તન ઉર્ધ્વ) મનોરમ ઐવેયકમાં પચીશ સાગરોપમ, બીજા જોડલામાંની ચોથી (મધ્યમાધસ્તન) સર્વલદ્ર ઐવેયકે છઠ્ઠીસ સાગરોપમ, પાંચમી (મધ્યમ મધ્યમ) સુવિશાલ ઐવેયકે સત્યાવીશ સાગરોપમ, બીજા જોડલાની છેલ્લી(છઠ્ઠી) (મધ્યમોર્ધ્વ) સૌમનસ ઐવેયકે અઠ્ઠાવીશ સાગરોપમ, ત્રીજા જોડલાની પહેલી અર્થાત્ ક્રમે સાતમી સુમનસ ઐવેયકે ઓગણત્રીશ સાગરોપમ, આઠમી પ્રિયંકર ઐવેયકે ત્રીશ સાગરોપમ અને નવમી આદિત્ય ઐવેયકે એકત્રીશ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ હોય છે. એ નવ ઐવેયકથી ઉપર રહેલા પાંચ અનુત્તર દેવલોકમાંના (૧) વિજય (૨) વૈજયંત (૩) જયંત અને (૪) અપરાજિત એ ચારે વિમાનોમાં અને પાંચમા સર્વાર્થસિદ્ધ નામના વિમાને દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની જાણવી. આ પ્રમાણે સૌધર્મદેવલોકથી માંડીને પાંચે અનુત્તરવિમાન સુધીના દેવોની અર્થાત્ વૈમાનિક નિકાયના દેવોની ઉપર મુજબ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ કહી ॥ ૮-૮૩ ॥

અવતરણ:—પૂર્વ ગાથામાં વૈમાનિક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી, હવે એ ગાથાવડે તેજ વૈમાનિક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહેવાય છે;—

સોહમ્મે ईसाणे, जहन्नट्टिइ पलियमहिअं च ॥ ९ ॥

दोसाहिसत्तदस चउदस, सत्तरअयराइं जा सहस्सारो ।

तप्परओ इक्किक्कं, अहियं जाणुत्तर चउक्के ॥ १० ॥

इगतीस सागराइं सव्वट्ठे पुण जहन्नट्टिइ नत्तिथ ॥ १०३ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

सौधर्मे ईशाने जघन्यस्थितिपल्यमधिकं च ॥ ९ ॥

द्वौ साधिकसप्तदशचतुर्दश-सप्तदशानि अतराणि यावत् सहस्रारम् ।

तत्परत एकैकમધિકં यावदनुत्तरचतुष्के ॥ १० ॥

एकत्रिंशत्सागराणि सर्वार्थे पुनर्जघन्या स्थितिर्नास्ति ॥ १०३ ॥

૫ મધ્યમ મધ્યમ, ૬-મધ્યમ ઉચારમ ૭-ઉચારમ હિદ્દિમ, ૮-ઉચારમ મધ્યમ ૯-ઉચારમ ઉચારમ
ક્રીડા ભાષાને અંગે જુદી રીતે લખાય છે પણ મતાંતર ન સમજવું-આ નામો તે
ઐવેયકોના સ્થાન સૂચક છે.

શબ્દાર્થ.

સોહમ્મે=સૌધર્મ દેવલોકમાં
ઈસાળે=ઈશાન દેવલોકમાં
જહન્નઠિઈ=જઘન્ય સ્થિતિ
પલ્લિય=પલ્લેપમ
અહિઅં=અધિક
ચ=અને
દો=બે
સાહિ=સાધિક
સત્ત=સાત
દસ=દશ
ચડદસ=ચઉદ
સત્તર=સતર
અચરાઈ=સાગરોપમ

જા=સુધી
સહસ્તારો=સહસ્રાર દેવલોક
તપ્પરઓ=તે થકી આગળ
ઈક્કિકં=એક એક
અહિયં=અધિક
જાણુત્તર ચડકે=અનુત્તર ચતુક સુધી
ઈગતીસ=એકત્રીશ
સાગરાઈ=સાગરોપમ
સવ્વટ્ટે=સર્વાર્થસિદ્ધમાં
પુણ=વળી
જહન્નઠિઈ=જઘન્ય સ્થિતિ
નચ્ચિય=નથી

ગાયાર્થ:—સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોકમાં અનુક્રમે પલ્લેપમ તેમજ સાધિક પલ્લેપમ પ્રમાણુ અનુક્રમે જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે. ત્યારબાદ સનત્કુમાર, માહેંદ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, શુક તથા સહસ્રાર દેવલોકમાં અનુક્રમે બે સાગરોપમ, સાધિક બે સાગરોપમ, સાત સાગરોપમ, દશ સાગરોપમ, ચઉદ સાગરોપમ તથા સત્તર સાગરોપમ પ્રમાણુ જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે. ત્યારબાદ આનતાહિ ચાર દેવલોકમાં, નવઐવેયકમાં તથા વિજય વૈજયન્ત જયન્ત અને અપરાન્જિત એ ચાર અનુત્તર વિમાનમાં અનુક્રમે એક એક સાગરોપમ અધિક જઘન્ય સ્થિતિ છે યાવત અનુત્તર દેવલોકના ચાર વિમાનમાં એકત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણુ જઘન્ય સ્થિતિ બાણુવી. સર્વાર્થસિદ્ધમાં જઘન્ય સ્થિતિ નથી. ॥ ૯-૧૦-૧૦૩ ॥

વિશેષાર્થ:—વૈમાનિક નિકાયના પહેલા સૌધર્મદેવલોકના ૪૯દેવતાઓની જઘન્ય આયુષ્ય સ્થિતિ એક પલ્લેપમની છે, આ સ્થિતિ સૌધર્મદેવલોકના તેરે પ્રતરમાં નિવાસ કરનારા સર્વ દેવોની બાણુવી. ઈશાન દેવલોકના દેવતાઓની

૪૯ સૌધર્મ ઈંદ્રનો નિવાસ છેલ્લા (તેરમા) પ્રતરેજ હોય છે, એથી પૂર્વે સમુચ્ચયપણે સૌધર્માદિ પ્રત્યેક દેવલોકાશ્રયી જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે તે આ અંતિમ પ્રતરે રહેનારા ઈંદ્ર તથા અન્ય દેવોની સ્થિતિ પણ તેટલીજ સમજવી. માત્ર આજ્ઞા ઐશ્વર્યાદિ પાણું હોતું નથી. પૂર્વે કહેલ સમુદાયિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો દરેક દેવલોક ગત અંતિમ પ્રતરે સમજવી, તેજ દેવલોકનાં અન્ય અન્ય પ્રતરમાં ફેરફાર વાળી હોય છે.

જઘન્ય આયુષ્ય સ્થિતિ એક પદ્યોપમ અને એક પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક હોય છે. આ જઘન્ય સ્થિતિ સૌધર્મ દેવલોકની જેમ ઇશાન દેવલોકના ૫૦ સર્વ પ્રતરે સમજી લેવી. ત્રીજા સનતકુમાર દેવલોકમાં ૪૦ આયુષ્ય બે સાગરોપમનું, ચોથા માહેન્દ્રે ૪૦ આં બે સાગરોપમથી કંઈક અધિક સર્વ પ્રતરે, પાંચમા બ્રહ્મા દેવલોકમાં ૪૦ આં સાત સાગરોપમનું, છઠ્ઠા લાંતક દેવલોકમાં ૪૦ આં દસ સાગરોપમનું, સાતમા શુક દેવલોકે ૪૦ આં અઊહ સાં, આઠમા સહસ્રાર દેવલોકે ૪૦ આં સત્તર સાં, નવમા આનત દેવલોકે ૪૦ આં અઠાર સાં, દશમા પ્રાણુત દેવલોકમાં ૪૦ આં ઓગણીશ સાં, અગીયારમા આરણુ દેવલોકમાં ૪૦ આં વીશ સાં, બારમા અચ્યુત દેવલોકમાં ૪૦ આં એકવીશ સાં ત્યાર બાદ નવે ઐવેયકે એકેક સાગરોપમની સંખ્યા વધારતા જવી, અર્થાત્ પહેલી ઐવેયકથી લઈને આદિત્ય ઐં સુધી વધારવી. એમ એકવીશ પછી એકેક વધારતાં છેલ્લી આદિત્ય ઐવેયકે ત્રીશ સાગરોપમની જઘન્ય સ્થિતિ આવીને ઉભી રહેશે.

ત્યારબાદ પાંચ અનુત્તરે જઘન્યસ્થિતિનું પ્રમાણ કહે છે—તેમાં અનુત્તર એટલે શું ? તો જેના ઉત્તરે હવે કોઈપણ જાતનું પૌદ્ગલિક સુખ નથી, અર્થાત્ એ દેવલોકથી આગળ કોઈપણ જાતના પૌદ્ગલિક સુખનો આસ્વાદ વર્તતો નથી, તેથી તે દેવલોક અનુત્તર દેવલોક તરીકે ઓળખાય છે.

તે ૫૧ અનુત્તર દેવલોકના વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત એ ચારે વિમાનને વિષે જઘન્ય આયુષ્ય સ્થિતિ એકત્રીશ સાગરોપમની છે. પરંતુ પાંચમા સર્વાર્થસિદ્ધ નામના વિમાનને વિષે ૫૨ જઘન્ય આયુષ્ય સ્થિતિ નથી. એહિજ સ્થાનની અનુપમ વિશિષ્ટતાનો પ્રભાવ છે. એ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોને સિદ્ધાન્તકારોએ નિયમા એકાવતારી જણાવેલા છે ॥ ૬-૧૦-૧૦૩ ॥

૫૦ અન્ય આચાર્યો દરેક પ્રતરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્ય રીતે કહે છે જે વાત આગળ આવે છે. પરંતુ ચાલુ ગાથામાં જે જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે તે પ્રતરાશ્રયી સમાન હોય છે એમ રામજયું.

૫૧ અથવા અનુત્તર એટલે 'અવિદ્યમાનમુત્તરહ વિમાનાદિ યેષાં તેજનુત્તરાઃ'—એટલે કે વિદ્યમાન નથી અન્ય વિમાનાદિ જેના ઉત્તરે તેથી અનુત્તર.

૫૨ પ્ર૦-તત્ત્વાર્થ સૂત્રના સ્વાપન્ન ભાષ્યકાર મહારાગ્ન સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૩૨ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩, સાગરોપમની એમ જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ બન્ને જણાવે છે તો તે કેમ ?

ઉ૦-ભાષ્યકાર મહારાગ્ન શું આશયથી જણાવતા હશે ? તે તત્ત્વ તો કેવલીગમ્ય છે, પરંતુ સિદ્ધાન્તકાર મહારાગ્નઓ તે વાત સ્વીકારતા નથી કારણ કે શ્રી પ્રજ્ઞાપના ઉપાજ્ઞ માં ચોથા પદે ૧૦૨ સૂત્રે લગવાનું ગૌતમસ્વામીજી મહારાગ્નએ પ્રશ્ન કર્યો છે અને તેનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે અપાયેલ છે.

વૈમાનિકનિકાયમાં જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિનો યંત્ર ॥

	દ્રેષ-વિશેષ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
૧	સૌધર્મ દેવલોકે	૧ પદ્યોપમ	૨ સાગરોપમ
૨	ધર્મન દેવલોકે	૧ પદ્યોપમ થી અધિક	૨ સાગરોપમ અધિક
૩	સનતકુમાર ”	૨ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ
૪	માહેન્દ્ર ”	સાધિક ૨ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ થી અધિક
૫	પ્રહ્લાદ ”	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૬	લાંતક ”	૧૦ ”	૧૪ સાગરોપમ
૭	શુક ”	૧૪ ”	૧૭ ”
૮	સહસ્રાર ”	૧૭ ”	૧૮ ”
૯	આનન્દ ”	૧૮ ”	૧૯ ”
૧૦	પ્રાણુત ”	૧૯ ”	૨૦ ”
૧૧	આરણુ ”	૨૦ ”	૨૧ ”
૧૨	અચ્યુત ”	૨૧ ”	૨૨ ”
૧	સુદર્શન ઐવેયકે	૨૨ ”	૨૩ ”
૨	સુપ્રતિગદ્ધ ”	૨૩ ”	૨૪ ”
૩	મનોરમ ”	૨૪ ”	૨૫ ”
૪	સર્વભદ્ર ”	૨૫ ”	૨૬ ”
૫	સુવિશાલ ”	૨૬ ”	૨૭ ”
૬	સુમનસ ”	૨૭ ”	૨૮ ”
૭	સૌમનસ ”	૨૮ ”	૨૯ ”
૮	પ્રિયંકર ”	૨૯ ”	૩૦ ”
૯	આદિત્ય ”	૩૦ ”	૩૧ ”
૧	વિજય વિમાને	૩૧ ”	૩૨ ”
૨	વૈજયંત ”	” ”	” ”
૩	જયંત ”	” ”	” ”
૪	અપરાજિત ”	” ”	” ”
૫	સવાર્થસિદ્ધ ”	- નથી -	૩૩ ”

‘ સર્વદુસિદ્ધિદેવાણં મંત્રે ! કેવલિયં કારણં ઠિર્ઠિ પળ્લસા ?

ગોચમા ! અણુકોસતિત્તીસં સાગરોવમાર્દ દિર્ઠિ પલ્લસી ॥ ’

દેવેન્દ્રસ્ત્વેડપિ-‘ સર્વદુસિદ્ધિનામે, અજહન્નુકોસ તિત્તીસા ’ ॥

અવતરણ:—હવે વૈમાનિક દેવીઓ કેટલી જાતની ? તથા તેની જગ્યા અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ કેટલી ? તે કહેવાય છે:—

પરિગૃહિઆણિયરાણિ ય, સોહમ્મીસાણ-દેવીણં ॥ ૧૧ ॥

પલિયં અહિયં ચ કમા, ઠિર્ઈ જહન્ના ઇઓ ય ઉક્કોસા ।

પલિયાઈં સત્તપન્નાસ, તહ ય નવ પંચવન્ના ય ॥ ૧૨ ॥

સંસ્કૃત ધ્યા—

પરિગૃહીતેતરાણાં ચ સૌધર્મેશાનદેવીનામ્ ॥ ૧૧ ॥

પલ્યમધિકઞ્ચ ક્રમાત્ સ્થિતિર્જઘન્યા ઇયં ચોત્કૃષ્ઠા ।

પલ્યાનિ સત્તપન્નાસત્ તથા ચ નવ પંચપન્નાસઞ્ચ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

પરિગૃહિઆ=પરિગૃહીતા

ઈયરાણિ=અપરિગૃહીતા

ય=અને

સોહમ્મીસાણ=સૌધર્મ તથા ઇશાન દેવલોકની

દેવીણં=દેવીઓનું

પલિયં=પદ્યોપમ

અહિયં=અધિક

ચ=અને

કમા=અનુક્રમે

ઠિર્ઈ=સ્થિતિ

જહન્ના=જઘન્ય

ઇઓ ય=અહિંથી વળી

ઉક્કોસા=ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

પલિયાઈં=પદ્યોપમ

સત્ત=સાત

પન્નાસ=પંચાસ

તહ ય=તેમજ

નવ=નવ

પંચવન્ના=પંચાવન

ય=અને

ગાયાર્થ:—સૌધર્મ તથા ઇશાન દેવલોકની પરિગૃહીતા તથા અપરિગૃહીતા દેવીઓનું જઘન્યઆયુષ્ય અનુક્રમે પદ્યોપમ તેમજ સાધિક (કાંઈક અધિક) પદ્યોપમ પ્રમાણ જાણવું. હવે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહે છે—તેમાં સૌધર્મદેવલોકની પરિગૃહીતા દેવીનું સાત પદ્યોપમ અને અપરિગૃહીતા દેવીનું પંચાસ પદ્યોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવું. ઇશાનદેવલોકની પરિગૃહીતા દેવીનું નવ પદ્યોપમ અને અપરિગૃહીતા દેવીઓનું પંચાવન (૫૫) પદ્યોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સમજવું. ॥ ૧૨ ॥

વિશેષાર્થ:—દેવગતિમાં દેવીઓની ઉત્પત્તિ ભુવનપતિ નિકાયથી લઇને ઇશાન દેવલોક સુધી અર્થાત્ ભુવનપતિનિકાય, વ્યંતરનિકાય, જ્યોતિષીનિકાય અને વૈમાનિકનિકાયમાં સૌધર્મ તથા ઇશાન એ બે ૫૩ દેવલોક સુધી જ હોય છે. સનતકુમારથી આગલા આગલા દેવલોકને વિષે દેવીઓનું ઉપજવું હોતું નથી. કારણકે ઉપરની નિકાયના દેવો અદ્વવિષયી છે માટે ત્યાં દેવીઓનું ઉત્પન્ન થવું હોતું નથી.

એ વૈમાનિકનિકાયના બે દેવલોકમાં જે દેવીઓ છે એ દેવીઓ બે પ્રકારની હોય છે. ૧ પરિગૃહીતા અને બીજી અપરિગૃહીતા, પરિગૃહીતા તે ૫૪ કુલાંગના અર્થાત્ પરણેલા સરખી મર્યાદાશીલ જાણવી, અપરિગૃહીતા તે ગણિકા (વેશ્યા) સરખી દ્વેષછાયારિણી જાણવી. તે દેવીઓની જઘન્ય આયુષ્ય સ્થિતિ કહે છે:—સૌધર્મ દેવલોકને વિષે પરિગૃહીતા તથા અપરિગૃહીતા દેવીઓની જઘન્ય આં સ્થિતિ એક પદ્યોપમની છે અને ઇશાન દેવલોકને વિષે પરિગૃહીતા તથા અપરિગૃહીતા દેવીઓની જઘન્ય આં સ્થિતિ એક પદ્યોપમથી કંઇક અધિક જાણવી.

હવે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ કહે છે—સૌધર્મ દેવલોકને વિષે પરિગૃહીતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ સાત પદ્યોપમની, અને અપરિગૃહીતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ પચાસ પદ્યોપમની હોય છે. તથા બીજા ઇશાનદેવલોકને વિષે પરિગૃહીતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ નવ પદ્યોપમની અને અપ-

૫૩ એક ઇંદ્રના ભવમાં ઇન્દ્રને પોતાને કેટલી દેવીઓ ઉત્પન્ન થઇને મરણ પામે છે? તે સંખ્યામાં શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ મહારાજ જણાવે છે કે—

‘ દોકોડાકોઢીઓ, પંચાસી કોઢીલક્ષ હ્રગસયરી ।

કોઢીસહસ્સ ચત્કોઢી, સયાણ અઢવીસ કોઢીણં ॥ ૧ ॥

સત્તાવજ્ઞ લક્ષ્મી ચત્તદસ, સહસ્તા ય દુસય પંચાસી ।

દ્ય સંખા દેવીઓ ચયંતિ હંદસ્સ જમ્મંમિ ॥ ૨ ॥ ’

અર્થ:—એક ઇંદ્રના ભવમાં બે કોડાકોડ, પંચાશી લાખ કોડ, એકાતેર હજાર કોડ ચારસો કોડ, અઠાવીશ કોડ, સત્તાવન લાખ, ચઉદ હજાર ને બસો પચીશ—(૨૮,૫૭૧,૪૨૮,૫૭,૧૪,૨૮૫) આટલી દેવીઓની સંખ્યા ઉત્પન્ન થઇને મૃત્યુ પામે છે.

૫૪ કુલાંગના સરખી—એટલે કે કુલના ભૂષણરૂપ, જેમ મનુષ્યલોકમાં જે સ્ત્રીઓ સ્વકીય જીવનને શુદ્ધ માર્ગે પસાર કરી રહેલ હોય છે, સ્વપતિમાં સતોષ માનીને સ્વપતિ-આગ્રાપરાયણ સ્ત્રીઓ કુલાચારની મર્યાદા પ્રમાણે વર્તી પોતાનું જીવન ઉત્તમ રીતિએ ગાળે છે તેને કુલાંગના કહેવાય છે તેમ દેવલોકમાં પણ તેજ પ્રમાણે વર્તન રાખનારી દેવીઓ જે હોય છે તેને કુલાંગના સમાન કહેવાય છે.

શિશુહીતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ પંચાવન પદ્યોપમની હોય છે. એથી ઉપરના દેવલોકે દેવીઓની ૫૫ ઉત્પત્તિ નથી. ॥ ૧૨ ॥

॥ સૌધર્મદેવલોકમાં પરિગૃહીતા તથા અપરિગૃહીતા દેવીઓની આયુષ્યસ્થિતિનો યન્ત્ર ॥

જાતિનામ	જઘન્ય આયુઃ સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ આયુઃ સ્થિતિ	જઘન્યોત્કૃષ્ટની વચલી યથાસંભવ મધ્યમસ્થિતિ એ સમજવી.
૧ પરિગૃહીતા	૧ પદ્યોપમ	૬-પદ્યોપમ	
૨ અપરિગૃહીતા	„	૫૦-પદ્યોપમ	

॥ ર્શાનદેવલોકમાં પરિગૃહીતા-અપરિગૃહીતાનો આયુષ્ય-સ્થિતિનો યન્ત્ર ॥

જાતિનામ	જઘન્ય આયુઃ સ્થિતિ	મધ્યમ સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ આયુઃ સ્થિતિ
૧ પરિગૃહીતા	૧ પદ્યોપમ થી અધિક	૬ પદ્યોપમ
૨ અપરિગૃહીતા	„	૫૫ પદ્યોપમ

અવતરણ—દેવીઓના અધિકારમાં પ્રાસંગિક અસુરકુમારાદિ દેવોની અગ્ર-મહિષીની સંખ્યા કહે છે;—

પણ છ ચ્વડ ચડ અટ્ટ ય, કમેણ પત્તેયમગ્ગમહિસીઓ ।

અસુરનાગાદ્વંતર—જોડસકપ્પદુગિંદાણં ॥ ૧૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પચ્ચ ષદ્ ચતસ્રશ્વતસોઽપ્તૌ ચ ક્રમેણ પ્રત્યેકમગ્ગમહિષ્યઃ ।

અસુરનાગાદિવ્યન્તર—જ્યોતિષ્કલ્પદ્વિકેન્દ્રાણામ્ ॥ ૧૩ ॥

૫૫ સનતકુમાર દેવલોકથી લઈ અચ્યુત દેવલોક સુધી અપરિગૃહીતા દેવીઓનું મંદો-મતદિ કારણે જવું આવવું થાય છે, તે કેટલા આયુષ્યવાળી કમા કયા દેવલોકે જઈ દેવો સાથે કેવી રીતે વિષયાદિસુખનો વ્યવહાર કરે છે ? તે આગળ ૧૬૮મી આયાવડે કહેવાશે.

શબ્દાર્થ:—

પાંચ=પાંચ

છ=છ

ચતુ=ચાર

ચર=ચાર

અટ્ટ=આઠ

=વળી

કમેળ-અનુક્રમે

પત્તેયં=પ્રત્યેક

અગમહિસીઓ=અગ્રમહિષીઓ

અસુર=અસુરકુમાર

નાગાદિ=નાગકુમાર વિગેરે

વંતર=વ્યંતર

જોહસ=જ્યોતિષી

કપ્પદુર્ગિદાણં=એ દેવલોક સુધીના ઇંદ્રોને

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થ મુજબ.

વિશેષાર્થ:—જેમ મનુષ્યલોકમાં રાજાઓને રાણીઓ હોય છે અને એમાં અમુકની મુખ્યતા હોય છે તથા એ પ્રધાનતાને અંગે તેને પટ્ટરાણી કહેવાય છે તેમ દેવલોકમાં તે પ્રધાન પટ્ટરાણીને અગ્રમહિષી (મુખ્ય દેવી) સંજોગથીને ઓળખાવાય છે. તેમાં ભુવનપતિનિકાયોમાં પહેલી અસુરકુમાર નિકાયના દક્ષિણેન્દ્ર-ચમરેન્દ્રને અને ઉત્તરેન્દ્ર-બલીન્દ્રને પ્રત્યેકને પાંચ પાંચ અગ્રમહિષીઓ હોય છે. બાકીની નાગકુમારાદિ નવે નિકાયના ધરણેન્દ્ર તથા ભૂતાનંદેન્દ્ર પ્રમુખ અઢાર ઇંદ્રો છે તે દરેક ઇંદ્રને છ છ અગ્રમહિષીઓ હોય છે. તથા આઠ પ્રકારના વ્યંતર, આઠ પ્રકારના વાણવ્યંતર-એમ વ્યંતરની સોળ નિકાયના ઉત્તરેન્દ્ર તથા દક્ષિણેન્દ્ર મળી કુલ બત્રીશ ઇંદ્રો છે તે પ્રત્યેકને ચાર ચાર અગ્રમહિષીઓ હોય છે. ત્રીજા જ્યોતિષીદેવલોકના ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે ઇંદ્રને પણ ચાર ચાર અગ્રમહિષીઓ હોય છે. અને ચોથા વૈમાનિક દેવલોકમાંના સૌધર્મ દેવલોકના સૌધર્મેન્દ્રને અને બીજા ઇશાન દેવલોકના ઇશાનેન્દ્રને આઠ આઠ અગ્રમહિષીઓ હોય છે. એ ઉપરના સનતકુમારાદિદેવલોકને વિષે દેવીઓનું ઉપજવું હોતું નથી તેથી ત્યાં પરિગૃહીતા દેવી નથી પરંતુ તે દેવલોકના ઇંદ્રોને અથવા દેવોને જ્યારે વિષય સુખની ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે ત્યારે તેમને યથા-યોગ્ય-સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકની અપરિગૃહીતા દેવીઓ ઉપલોગાર્થે ઉપ-યોગી થાય છે. એથી ઉપરના દેવલોકમાં દેવીઓની ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી અગ્રમહિષીઓનો સંભવ નથી. ॥ ૧૩ ॥

અવતરણ:—વૈમાનિક દેવ દેવીઓની પ્રતિદેવલોકે યથાસંભવ આયુષ્ય સ્થિતિ કહી, હવે પ્રતિદેવલોકના પ્રત્યેક પ્રતરોમાં જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ ખતાવવા માટે પ્રથમ કયા દેવલોકમાં કેટલા પ્રતરો હોય? તે વર્ણવે છે:—

દુસુ તેરસ દુસુ બારસ, છ પ્પણ ચડ ચડ દુગે દુગે ય ચડ ।
ગેવિજ્જ-ણુત્તરે દસ, વિસટ્ઠિ પયરા ઉવરિ લોણ ॥ ૧૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વયોક્ત્યોદશ દ્વયોદ્વાદશ વર્ણચત્ત્વારિ ચત્ત્વારિ દ્વિકે દ્વિકે ચ ચત્ત્વારિ ।
ત્રૈવેયા-નુત્તરેષુ દશ દ્વાષ્ટિઃ પ્રતરાણ્યુપરિ લોકે ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—

દુસુ=એ દેવલોકમાં
તેરસ=તેર
દુસુ=એ (દેવલોક) માં
બારસ=બાર
છ=છ
પ્પણ=પાંચ
ચડ=ચાર
ચડ=ચાર
દુગે=એમાં

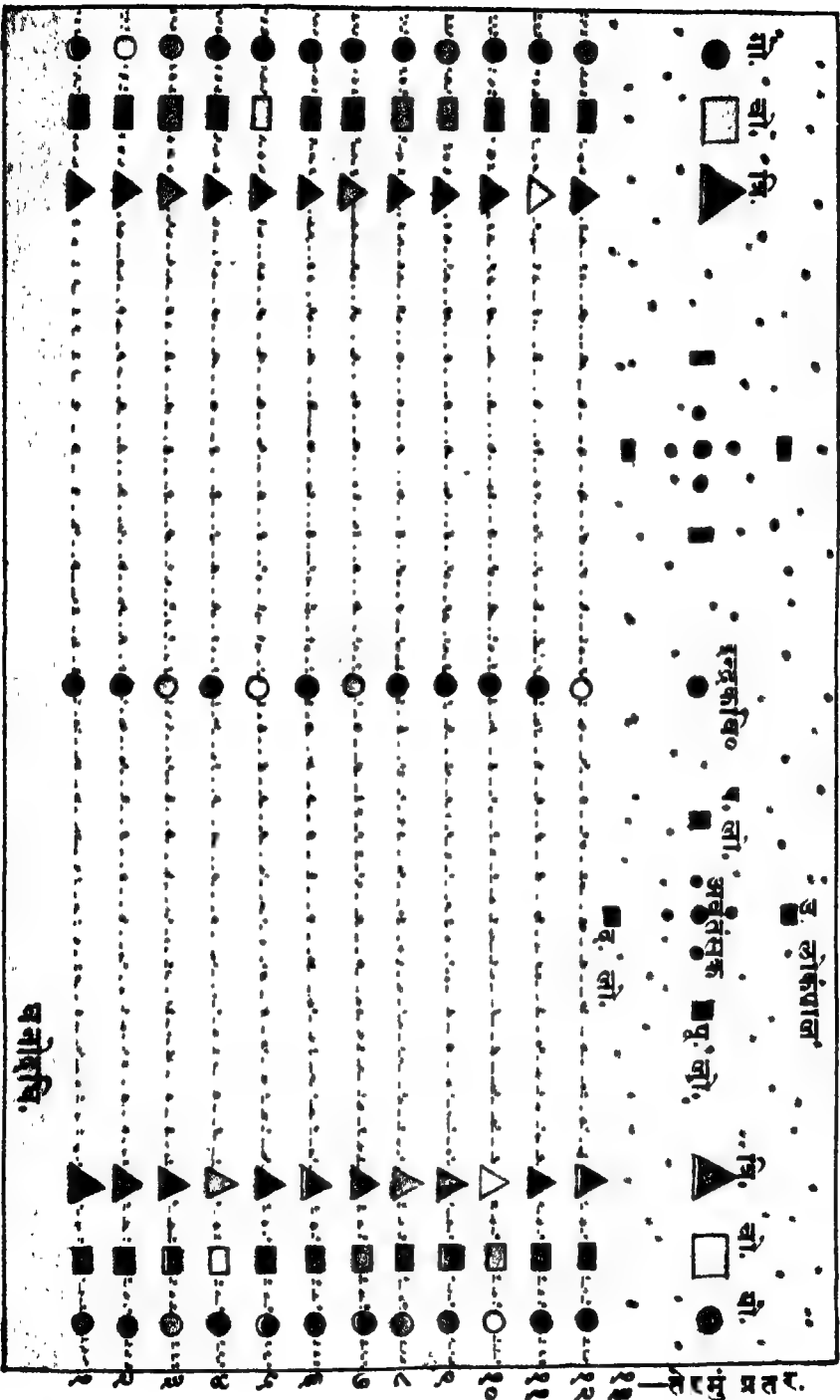
દુગે=એમાં
ય=અને
ચડ=ચાર
ગેવિજ્જણુત્તરે=ત્રૈવેયક અને અનુત્તર
દસ=દશ [વિમાનમાં
વિસટ્ઠિ=આસઠ
પયરા=પ્રતરો
ઉવરિ=ઉપર-ઉર્ધ્વ
લોણ=લોકમાં

ગાથાર્થ:—ઐશ્વર્ય તથા ઈશાનદેવલોકમાં તેર પ્રતર છે, ત્યારપછીના ત્રીજા-ચોથા એ એ દેવલોકમાં બાર પ્રતર છે. પાંચમા દેવલોકમાં છ પ્રતર, છઠ્ઠામાં પાંચ પ્રતર, સાતમામાં ચાર પ્રતર, આઠમામાં ચાર પ્રતર, નવમા તથા દશમા દેવલોકમાં ચાર, અને અગિયાર તથા બારમા દેવલોકમાં પણ ચાર પ્રતર છે. ત્યારબાદ નવત્રૈવેયકમાં નવ તેમજ અનુત્તરવિમાનમાં એક મળી એકંદરે તેમાં દશ પ્રતર છે. એ પ્રમાણે ઉર્ધ્વલોકના દેવલોકમાં આસઠ પ્રતર છે. ॥ ૧૪ ॥

વિશેષાર્થ:—પ્રતર એટલે શું ? મનુષ્ય લોકમાં વસતા ઘરોમાં ઉપરા ઉપરી જેમ માલ હોય છે (કોઈ મુકામને પાંચ દસ યાવત્ સેંકડો ઉપર માલો પણ પશ્ચિમ દેશમાં હોવાનું હાલ સંભળાય છે) એ માલોની ગણતરી કરાવનાર થા વિભાગ પાડનાર જે વસ્તુ તેને ભાષામાં સિદ્ધાન્તાનુસારે દેવલોકઆશ્રયી^{૧૧}

૧૧ અમેરીકા તથા ઈંગ્લાંડ વિગેરે પાશ્ચાત્યદેશમાં તો યાવત્ સવાસોથી અધિક ' માલ ' વાળા મુકામો હોય છે એમ ત્યાં જઈને જોનારા પુરૂષો કહે છે. હમણાંજ થોડા વખત પહેલાં ' મુંબઈ ' નામના અઠવાડિક પત્રમાં, એક કોઈ મુકામની છબી આવી હતી જેમાં સવાસો લગભગ માલવિભાગો નજરે પડતા હતા.

“वैमानिक निकायना प्रतरो तथा लोकपालनुं उपवस्था चिन्न.”

‘પ્રતર’ શબ્દથી સંબોધાય છે પરંતુ વિશેષ એ છે જે મનુષ્ય લોકમાં પાટડાઓ ભીંત-થાંભલા-કેચી ઇત્યાદિ સામગ્રીના આલંબને રહેલા છે જ્યારે દેવલોકમાં રહેલા પ્રતરો-પાથડાઓ સ્વસ્વભાવસિદ્ધ અર્થાત્ વિના આલંબને રહેલા છે. તેમાં પ્રથમ સૌધર્મ તથા ઇશાનદેવલોકના મળી તેર પ્રતરો વલયાકારે છે, એટલે બન્ને દેવલોક એક સરખી સપાટીમાં વિના વ્યાધાતે બેડાએલા છે અને તેથી સંપૂર્ણ વલયાકાર લઇ શકાય છે. આ દેવલોક પ્યાલાના આકારે હોવાથી કહેલા તેર પ્રતરો વલયાકારે છે અને એ પણ ત્યારેજ લઇ શકાય કે જ્યારે બન્ને દેવલોકના પ્રતરો બેગા ગણીએ તો, એટલે આ દેવલોક મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ઊર્ધ્વ દિશાએ સીધી સપાટીએ હોવાથી તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પૂર્વ મહાવિદેહ તરફનો અને પશ્ચિમ મહાવિદેહ તરફનો, તેમજ મધ્યભાગથી અર્ધ અર્ધ વિભાગ કરીએ તો એક દક્ષિણ દિશાનો અને એક ઉત્તર દિશાનો એમ બે વિભાગ પડે, એમાં દક્ષિણવિભાગના અર્ધ વલયાકાર ખંડના તેર પ્રતરો સૌધર્મના અને ઉત્તરવિભાગના અર્ધ વલયાકાર ખંડના તેર પ્રતરો ઇશાનેન્દ્રના બાબુવા. એ જ પ્રમાણે સનતકુમાર અને માહેન્દ્રદેવલોક માટે સમજવું. અર્થાત્ અહિં પણ બંને દેવલોકના મળી બાર પ્રતરો વલયાકારે લેવાના છે, એમાં દક્ષિણવિભાગના બાર પ્રતરોનો માલિક સનતકુમારેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાના બાર પ્રતરો માહેન્દ્રના સમજવા. પાંચમા બ્રહ્મદેવલોકે ખંડ-વિભાગ નથી તેથી ત્યાં છ પ્રતરો વલયાકારે બાબુવા. એ જ પ્રમાણે લાંતકે પાંચ, શુક દેવલોકમાં ચાર પ્રતર અને સહસ્ત્રારે ચાર પ્રતર વલયાકારે સમજવા. આનત અને પ્રાણુત દેવલોકમાં સૌધર્મદેવલોકવત્ બન્નેના મળી ચાર પ્રતર વલયાકારે સમજવા, આરણુ અને અચ્યુત એ બન્નેના મળી આનત પ્રાણુતવત્ ચાર પ્રતર વલયાકારે બાબુવા, આ પ્રમાણે બાર દેવલોક સુધીમાં બાવન પ્રતર થયા. આગળ ચાલતાં પ્રત્યેક ઐવે-યકનું એક એક પ્રતર ગણતાં નવ ઐવેયકના નવ પ્રતર થાય અને પાંચ અનુત્તર દેવલોકે એક પ્રતર એમ એકંદર દશ પ્રતર પૂર્વેના બાવન પ્રતરમાં ઉમેરતાં બાસઠ (૬૨) પ્રતરો વૈમાનિક દેવલોકમાં એકંદર બાબુવા. પ્રત્યેક દેવલોકની અપેક્ષાએ પ્રતરનું પરસ્પર અંતર સમાન છે પરંતુ ઉપર-ઉપરના દેવલોકોમાં પ્રતરોની સંખ્યા થોડી હોવાથી તથા વિમાનોની ઉંચાઈ વધારે હોવાથી નીચેના દેવલોકના પ્રતર સંખ્યા અંતરની અપેક્ષાએ ઉપરના દેવલોકના પ્રતરનું અંતર મોટું હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

॥ વૈમાનિકનિકાયે પ્રતર સંખ્યા યંત્ર ॥

વૈમાનિક નિકાયનામ	પ્રતર સં०	વૈમાનિક નિ० નામ	પ્ર. સં०
૧ સૌધર્મ } દેવલોકે	૧૩	૮ સહસ્રાર દેવલોક	૪
૨ ઇશાન }		૯ આનત }	૪
૩ સનત્કુમાર }		૧૦ પ્રાણત }	
૪ માર્દેન્દ્ર }	૧૨	૧૧ આરણ્ય }	૪
૫ બ્રહ્મા }	૬	૧૨ અચ્યુત }	
૬ લાંતક }	૫	૯ ઐવેયક }	૬
૭ મહાશુક }	૪	૫ અનુત્તર }	૧

અવતરણ;—સૌધર્મ તથા ઇશાનદેવલોકના પ્રતરોમાં જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બાણવા માટે કરણ (ઉપાય) પ્રદર્શિત કરે છે;—

સોહમ્મુક્ષોસઠિર્દ, નિયપયર વિહત્ત ઇચ્છ સંગુણિઓ ।
પયરુક્ષોસ ઠિર્દઓ, સવ્વત્થ જહન્નઓ પલિયં ॥ ૧૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

સૌધર્મોત્કૃષ્ટસ્થિતિં નિજપ્રતરૈર્વિમજ્ય ઇષ્ટ(પ્રતર)સંગુણિતા ।
પ્રતરોત્કૃષ્ટસ્થિતિઃ, સર્વત્ર જઘન્યતઃ પલ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ.

સોહમ્મ=સૌધર્મ

ઉક્ષોસ=ઉત્કૃષ્ટ

ઠિર્દ=સ્થિતિ

નિય=પોતાના

પયર=પ્રતરવડે

વિહત્ત=વહેંચીએ

ઇચ્છ=ઇષ્ટ (પ્રતર)

સંગુણિઓ=સાથે ગુણીએ

પયરુક્ષોસ=પ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ

ઠિર્દઓ=સ્થિતિ (આવે)

સવ્વત્થ=સર્વત્ર

જહન્નઓ=જઘન્યથી

પલિયં=પલ્યોપમ

ગાથાર્ય:—સૌધર્મ દેવલોકવાસી દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને સૌધર્મ દેવલોકના પ્રતરની સંખ્યાવડે વહેંચી આપી જે પ્રતરનું આયુષ્ય કાઢવું હોય તે પ્રતર-

વડે પૂર્વોક્ત સંખ્યાને ગુણતાં ઇષ્ટપ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. જઘન્ય સ્થિતિ તો બધા પ્રતરોમાં પદ્યોપમ પ્રમાણ છે.

વિશેષાર્થ:—હવે આયુષ્ય સ્થિતિની તેર પ્રતરે વહેંચણુ કરવાની હોવાથી વૈમાનિક નિકાયના પ્રથમ સૌધર્મ દેવલોકને વિષે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ બે સાગરોપમની છે, તેથી એક સાગરોપમના તેર ભાગ કરીએ ત્યારે બે સાગરોપમના છવીશ ભાગ થાય. એ છવીશ ભાગને સૌધર્મના તેર પ્રતર સાથે વહેંચીએ એટલે સૌધર્મના પહેલા પ્રતરે એક સાગરોપમના તેરીઆ બે ભાગનું આયુષ્ય આવે, (એટલે બે સાગરોપમના કરેલા છવીશ ભાગમાંથી બે ભાગનું આયુષ્ય એાણું થવાથી બાકી એાવીશ ભાગનું રહ્યું.) તેવી જ રીતે બીજા પ્રતરનું આયુષ્ય કાઢવું હોય ત્યારે તેને તે સાથે ગુણીએ ત્યારે તેરીયા ચારભાગનું આયુષ્ય આવે, (પ્રથમના બાકી ૨૪ ભાગમાંથી બે ભાગાયુષ્ય એાણું થવાથી ૨૨ ભાગનું રહ્યું.) આવી રીતે દરેક પ્રતરે કાઢવું, જેથી ત્રીજે પ્રતરે તેરીઆ ૬ ભાગ આવે. (પૂર્વના ૨૨ ભાગમાંથી ૨ બાદ જવાથી ૨૦ રહ્યા.) ચોથે તેરીઆ આઠ ભાગ, (૨૦ માંથી ૨ બાદ જવાથી ૧૮ ભાગ રહ્યા.) પાંચમે પ્રતરે ગુણાકાર કરવાથી તેરીયા દસ ભાગાયુષ્ય આવે, (૧૮ માંથી બે બાદ જવાથી ૧૬ રહ્યા) છઠ્ઠે પ્રતરે તેરીયા બાર ભાગ, (૧૬ માંથી ૨ બાદ જવાથી ૧૪ ભાગ રહ્યા.) સાતમે તેરીયા ચૌદ ભાગનું આયુષ્ય આવે. આપણી રીતિ પ્રમાણે ૧ સાગરોપમના તેર ભાગ થાય એટલે સાગરોપમ ગણી લેવો તેથી સાતમે પ્રતરે ૧ સાગરોપમ અને તેરીયા ૧ ભાગાયુષ્ય કહેવાય, (પૂર્વના ૧૪ માંથી ૨ ભાગ બાદ-જવાથી ૧૨ રહ્યા.) આઠમે ૧ સાં અને તેરીયા ત્રણ ભાગનું, (૧૨ માંથી ૨ ભાગ બાદ ગયે ૧૦ ભાગ રહ્યા.) નવમે એક સાં અને તેરીયા પાંચ ભાગાયુષ્ય આવે, (૧૦ માંથી ૨ ભાગ બાદ ગયા ૮ ભાગ વહેંચવા રહ્યા.) દસમે ૧ સાં અને તેરીયા સાત ભાગ આવે, (૮ માંથી બે બાદ ગયા ૬ રહ્યા.) અગિયારમે ૧ સાં અને તેરીયા ૬ ભાગનું (૬ માંથી બે ભાગ ગયા ૪ રહ્યા.) બારમે ૧ સાં અને તેરીયા ૧૧ ભાગનું, (૪ માંથી ૨ ભાગ ગયા તથા બે ભાગ જ વહેંચવા બાકી રહ્યા.) તેરમે પ્રતરે ૧ સાં ૧૩ ભાગ, તેર ભાગે એક સાગરોપમ હોવાથી ૨ સાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ અંતિમ પ્રતરે આવી. (અને બાકી વહેંચવા રાખેલા બે ભાગ પણ વહેંચાઈ ગયા.) આ પ્રમાણે સૌધર્મકદપના તેરે પ્રતરોમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવી. સૌધર્મદેવલોકમાં જઘન્યસ્થિતિ ૧ પદ્યોપમની બાણવી. અને તે એક પદ્યોપમની જઘન્યસ્થિતિ સર્વ પ્રતરોમાં સમજવી.

આ પ્રમાણે ઈશાનદેવલોક કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું પ્રમાણ કાઢવું. ક્રૂરા ફરક એટલો સમજવો કે ઈશાનના ૧લા પ્રતરે, સૌધર્મના પહેલે પ્રતરે જે સ્થિતિ વર્ણવી હોય તેથી અધિક સમજવી એમ સૌધર્મના જે પ્રતરે જેટલી સ્થિતિ તેથી અધિક શબ્દ તે તે પ્રતર પ્રસંગે લગાડવો. આથી શું થશે કે ઈશાન દેવલોકના અંતિમ પ્રતરે જે સાં થી અધિક આયુષ્યસ્થિતિ ઈન્દ્ર વિગેરે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-વાળા દેવોની પ્રાપ્ત થશે. ॥ ૧૫ ॥

અવતરણ;—હવે સનતકુમારાદિ દેવલોકના પ્રતરોમાં જન્મ્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ જાણવા માટે કરણ (ઉપાય) કહે છે;—

સુરકલ્પઠિર્દિવિસેસો, સગપયર વિહત્ત ઇચ્છ સંગુણિઓ ।
હિઠિલ્લઠિર્દિ સહિઓ, ઇચ્છિય પયરમ્મિ ઉક્કોસા ॥ ૧૬ ॥

સંસ્કૃત ધાયા—

સુરકલ્પસ્થિતિવિશેષ; સ્વકપ્રતર-વિમલ્કેષ્ટસંગુણિતઃ ।
અધસ્તનીયસ્થિતિસહિતઃ, ઇષ્ટપ્રતરે ઉત્કૃષ્ટઃ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ;—

સુરકલ્પ-કલ્પોપપન્ન દેવો	હિઠિલ્લ-નીચેની
ઠિર્દિવિસેસો-સ્થિતિ વિશેષ	ઠિર્દિ-સ્થિતિ
સગપયર-પોતપોતાના પ્રતરવડે	સહિઓ-સહિત
વિહત્ત-ભાગ આપીને	ઇચ્છિય-ઈષ્ટ
ઇચ્છ-ઈષ્ટ પ્રતર સાથે	પયરમ્મિ-પ્રતરને વિષે
સંગુણિઓ-શુભાકાર કર્યે છતે	ઉક્કોસા-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

ગાથાર્થ;—સનતકુમાર વિગેરે કલ્પોપપન્નદેવોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિને પોતપોતાના દેવલોક સંબંધી પ્રતરની સંખ્યાવડે ભાગ આપવો. જે સંખ્યા આવે તેને ઇષ્ટપ્રતરની સંખ્યાવડે શુભવા, જે જવાબ આવે તે તેમજ નીચેના પ્રતરની સ્થિતિ જાણે તેમજ વાળી ઇષ્ટપ્રતરમાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે.

વિશેષાર્થ;—પૂર્વગાથામાં સૌધર્મના તેરે પ્રતરમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ખતલાવીને હવે સનતકુમાર દેવલોકના પ્રતરોમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ જાણવાનું કરણ જણાવે છે—

સૌધર્મદેવલોકના તેરમા પ્રતરે ઉં આં સ્થિં બે સાગરોપમની આવેલી છે, હવે સનતકુમાર દેવલોકના પહેલા પ્રતરની ઉં આં સ્થિં કાઢવાની છે— સનતકુમારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭ સાગરોપમ છે અને સૌધર્મ દેવલોકના ૧૩ મા પ્રતરે ૨ સાગરોપમની છે તેનો વિશ્લેષ-ખાદખાકી કરવી એટલે સાત સાગરોપમમાંથી બે સાગરોપમ ખાદ કરવા, એટલે પાંચ સાગરોપમ આવ્યા, તેને ૧૨ પ્રતરે ભાગ આપવા માટે ૧ સાંના ૧૨ ભાગ કરવાથી ૫ સાં ના ૬૦ ભાગ થયા તે ૬૦ ભાગને પ્રત્યેક પ્રતરે સરખે ભાગે વહેંચી નાખતા પ્રત્યેક પ્રતરે ખારીયા પાંચ ભાગ ($\frac{૧૨}{૫}$) આવે, હવે સૌધર્મના તેરમા પ્રતરે ૨ સાં ઉં સ્થિતિ આવી છે, તેમાં ઉક્ત રીતિએ સનતકુમારના પહેલા પ્રતરમાં ખારીયા પાંચ ભાગ ઉમેરવા એટલે ૨ સાં અને ખારીયા પાંચ ભાગ આવે, (૬૦ ભાગમાંથી પાંચ ભાગ જવાથી ૫૫ ભાગ આયુષ્ય ખાકી રહ્યું,) બીજે પ્રતરે ૨ સાં અને ખારીયા ૧૦ ભાગ આવ્યા, (૫૫ માંથી પાંચ ભાગ જવાથી ૫૦ રહ્યા,) ત્રીજે પ્રતરે ૨ સાં અને ખારીયા ૧૫ ભાગ આવ્યા, અહિં ૧૨ ભાગે ૧ સાં થતો હોવાથી ત્રીજે પ્રતરે ૩ સાં અને ૩ ભાગ કહી શકાય (૫૦ માંથી પાંચ ભાગ ઓછું થવાથી ૪૫ ભાગ રહ્યા,) ચોથે પ્રતરે ૩ સાં ને $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવું (૪૫ માંથી પાંચ ગયા ૪૦ રહ્યા,) પાંચમે પ્રતરે ૩ સાં $\frac{૧૩}{૫}$ ભાગ અથવા ૪ સાં અને $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગ પ્રમાણ આયુષ્ય જાણવું, (૪૦ માંથી પાંચ ગયા ૩૫ ભાગ રહ્યા,) છઠ્ઠે પ્રતરે ૪ સાં $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય, (૩૫ માંથી ૫ જતા ૩૦ રહ્યા,) સાતમે પ્રં ૪ સાં અને $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગનું (૩૦ માંથી ૫ ગયા ૨૫ રહ્યા.) આઠમે પ્રં $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગનું એટલે પુનઃ પૂર્વના નિયમ મુજબ ૫ સાં અને $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગ પ્રમાણ આયુષ્ય આઠમે પ્રતરે ગણાય. (૨૫ માંથી ૫ ગયા અને ૨૦ ભાગ વહેંચવા રહ્યા) નવમે પ્રતરે ૫ સાં અને $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગનું ઉં આં આવે (૨૦ માંથી પાંચ ઘટતાં ૧૫ ભાગ રહ્યા.) દસમે પ્રતરે ૫ સાં ૧૪ ભાગનું અથવા ૬ સાં અને $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગનું ઉં આયુષ્ય જાણવું. (૧૫ માંથી ૫ ગયા ૧૦ ભાગ રહ્યા,) અગિયારમે પ્રતરે ૬ સાં અને $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગનું આયુષ્ય જાણવું. (૧૦ માંથી ૫ ભાગ આયુષ્ય ઓછું કરતાં પાંચ ભાગનું રહ્યું,) બારમે પ્રતરે ૬ સાં અને $\frac{૧૨}{૫}$ ભાગ અથવા સંપૂર્ણ ૭ સાગરોપમની સ્થિતિ સનતકુમારના અંતિમ પ્રતરે આવી. આજ પ્રમાણે આગલા દેવલોક માટે ઉપર પ્રમાણે વિશ્લેષ કરી પ્રતર સાથે ભાગ આપતાં ઇચ્છિત પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. ॥ ૧૬ ॥

॥ सौधर्म तथा ईशानकल्पना प्रत्येक प्रतरे जघन्योत्कृष्ट
आयुष्यस्थितिनो यन्त्र ॥

प्रतर	उत्कृष्ट स्थितिः सौधर्मे — ईशाने	जघन्य स्थितिः सौधर्मे — ईशाने
	सागरो०—तेरियाभाग-	
१	० — २ — तेन साधिक	१ पट्योपम तेन अधिक
२	० — ४ — "	" "
३	० — ६ — "	" "
४	० — ८ — "	" "
५	० — १० — "	" "
६	० — १२ — "	" "
७	१ — १ — "	" "
८	१ — ३ — "	" "
९	१ — ५ — "	" "
१०	१ — ७ — "	" "
११	१ — ९ — "	" "
१२	१ — ११ — "	" "
१३	२ — ० — "	" "

॥ सनत्कुमार तथा माहेन्द्र कल्पना प्रत्येक प्रतरे जघन्योत्कृष्ट आयुष्यस्थितिनो यन्त्र ॥

प्रतर	उत्कृष्ट स्थिति— सनत्कुमारे — माहेन्द्रे	जघन्य स्थिति सनत्कुमारे — माहेन्द्रे
	सागरो० बारीया भाग	२ सागरो० — तेज साधिक
१	२ — ५ — तेज साधिक	" "
२	२ — १० — "	" "
३	३ — ३ — "	" "
४	३ — ८ — "	" "
५	४ — १ — "	" "
६	४ — ६ — "	" "
७	४ — ११ — "	" "
८	५ — ४ — "	" "
९	५ — ६ — "	" "
१०	६ — २ — "	" "
११	६ — ७ — "	" "
१२	७ — ० — "	" "

॥ ब्रह्म देवलोके ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सा० छट्टीया भाग	
१	७ — ३	७ सागरो०
२	८ — ०	" "
३	८ — ३	" "
४	६ — ०	" "
५	६ — ३	" "
६	१० — ०	" "

॥ लांतक देवलोके ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० पांची- या भाग	
१	१० — ४	१० सागरो०
२	११ — ४	" "
३	१२ — २	" "
४	१३ — १	" "
५	१४ — ०	" "

॥ महाशुक्र देवलोके ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चारीया भाग	
१	१४ — ३	१४ सागरो०
२	१५ — २	"
३	१६ — १	"
४	१७ — ०	"

॥ सहस्रार देवलोके ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थीश भाग	
१	१७ — १	१७ सागरो०
२	१७ — २	"
३	१७ — ३	"
४	१८ — ०	"

॥ आनत देवलोके ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थीश भाग	
१	१८ — १	१८ सागरो०
२	१८ — २	"
३	१८ — ३	"
४	१९ — ०	"

॥ प्राणत देवलोके ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थीश भाग	
१	१९ — १	१९ सागरो०
२	१९ — २	"
३	१९ — ३	"
४	२० — ०	"

॥ आरण देवलोके ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थीश	
१	२० — १	२० सागरो०
२	२० — २	"
३	२० — ३	"
४	२१ — ०	"

॥ अच्युत देवलोके ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थीश	
१	२१ — १	२१ सागरो०
२	२१ — २	"
३	२१ — ३	"
४	२२ — ०	"

॥ નવમૈવેયકે ॥

પ્ર૦	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ
૧	૨૩ સાગર૦	૨૨ સાગર૦
૨	૨૪ ”	૨૩ ”
૩	૨૫ ”	૨૪ ”
૪	૨૬ ”	૨૫ ”
૫	૨૭ ”	૨૬ ”
૬	૨૮ ”	૨૭ ”
૭	૨૯ ”	૨૮ ”
૮	૩૦ ”	૨૯ ”
૯	૩૧ ”	૩૦ ”

॥ અનુત્તર દેવલોકે ॥

	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ
૧	૩૨ સા૦	૩૧ સા૦
૨	૩૨ ”	૩૧ ”
૩	૩૨ ”	૩૧ ”
૪	૩૨ ”	૩૧ ”
૫	૩૩ ”	૦ ”

અવતરણ;—બાર દેવલોકના ઇન્દ્રોને રહેવાનાં સ્થાન વર્ણવે છે:—

કપ્પસ્સ અંતપયરે, નિયકપ્પવર્ડિસયા વિમાણાઓ ।
 ઇંદનિવાસા તેસિં, ચડદિસિં લોગપાલાણં ॥ ૧૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

કલ્પસ્ય અન્ત્યપ્રતરે, નિજકલ્પાવતંસકવિમાનાનિ ।
 ઇન્દ્રનિવાસાસ્તેષુ, ચતુર્દિશુ લોકપાલાનામ્ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

કપ્પસ્સ=દેવલોકના
 અંતપયરે=છેલ્લા પ્રતરમાં
 નિય=પોતાના (નામવાલા)
 કપ્પવર્ડિસયા=કલ્પાવતંસક
 વિમાણાઓ=વિમાનો

ઇંદ-ઇન્દ્રોના
 નિવાસા=રહેઠાણો
 તેસિં=તેમાં
 ચડદિસિં=ચારે દિશામાં
 લોગપાલાણં=લોકપાલોના

ગાથાર્થ:—પ્રત્યેક દેવલોકના છેલ્લા પ્રતરમાં પોતપોતાના નામવાલા કલ્પા-

વતંસક વિમાનો હોય છે તેમાં ઇન્દ્રાના રહેઠાણ હોય છે, અને તેની ચારે બાજુ લોકપાલ દેવોના રહેઠાણ હોય છે ॥ ૧૭ ॥

વિશેષાર્થ:—દેવલોકમાં પ્રતર સંબંધી જે વ્યાખ્યા છે એ વ્યાખ્યા વૈમાનિક નિકાયમાં જ સમજવી^{૫૭}, પ્રતરો અન્ય નિકાયોમાં નથી. વૈમાનિક નિકાયના પ્રત્યેક દેવલોકમાં કેટલા કેટલા પ્રતરો હોય છે? એ પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ. એ કલ્પોપપન્ન દેવલોકના અંતિમ પ્રતરના અર્થાત્ જે દેવલોકના જે પ્રતરે ઈંદ્ર નિવાસ છે તે તે વિભાગના પ્રતરના મધ્યભાગને વિષે અથવા આખા વિભાગના આખા પ્રતરના મધ્યભાગને વિષે પોતપોતાના કલ્પના નામથી અંકિત એવા અવતંસક (વિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ) નામનાં વિમાનો રહેલાં છે, જેમકે—સૌધર્મ દેવલોકના તેર પ્રતર, તે તેરમા પ્રતરના (દક્ષિણ વિભાગે) મધ્યભાગને વિષે સૌધર્માવતંસક નામનું વિમાન છે અને તે વિમાનમાં રહેનાર તે સૌધર્મેન્દ્ર છે. તે પ્રમાણે—ઈશાન દેવલોકના અંતિમ પ્રતરના (ઉત્તર વિભાગના) મધ્યભાગે ઈશાનાવતંસક નામનું વિમાન છે, તેમાં રહેનાર ઈંદ્ર ઈશાનેન્દ્ર કહેવાય છે. એ મુજબ સર્વત્ર આગળ આગળ સમજવું, તથાપિ નવમા તથા દશમા દેવલોક (આનત, પ્રાણુત) નો ઈંદ્ર એક છે. એ ઈંદ્ર પ્રાણુત દેવલોકના ચોથા પ્રતરે પ્રાણુતાવતંસક નામનું વિમાન છે તેમાં રહે છે, એજ પ્રમાણે આરણુ અને અચ્યુત માટે બાણુવું. એમ તે તે સર્વ અવતંસક વિમાનોને વિષે ઈંદ્રોના નિવાસો રહેલા છે અને તે અવતંસક વિમાનોની ચારે દિશાઓમાં સોમ વિગેરે લોકપાલોના વિમાનો રહેલા છે એમ સર્વત્ર સમજી લેવું. ॥ ૧૭ ॥

અવતરણ;—ઈન્દ્ર તેમજ લોકપાલના નિવાસોનું સ્થાન જણાવીને હવે સૌધર્મેન્દ્રના ચાર લોકપાલોનું ઉત્કૃષ્ટાયુષ્ય કહે છે;—

સોમ-જમાણં સતિભાગ, પલિય વરુણસ્સ દુન્નિદેસૂણા ।
વેસમણે દો પલિયા, एसा ठिई लोगपालाणं ॥ ૧૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

સોમ-યમયોઃ સત્રિભાગ-પલયઃ વરુણસ્ય દ્વૌ દેશોનૌ ।
વૈશ્રમણસ્ય દ્વૌ પલયૌ एषा स्थितिर्लोकपालानाम् ॥ ૧૮ ॥

૫૭ અન્ય નિકાયોમાં પ્રતરો ન હોય તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે કારણકે ભુવન-પતિ અને વ્યંતરોને રહેવા માટે તે ભુવનો તેમજ નગરો છે. અને તે સર્વ વિપ્રકોર્ણ (વિખરાયેલા) અર્થાત્ જુદા છે. અને જ્યોતિષીના વિમાનો પણ પૃથક્ પૃથક્ છે.

શબ્દાર્થ:—

સોમ=સોમ

યમાણ=યમજી

સતિમાગ=ત્રીજા ભાગ સહિત

પલિય=પદ્યોપમ

વરુણસ્સ=વરુણનું

કુન્નિ=એ (પદ્યોપમ)

દેસુણા=કાંઈક ન્યૂન

વેસમણે=વૈશ્રમણ

દોપલિયા=એ પદ્યોપમ

પસા=એ

ઠિઈ=સ્થિતિ

લોગપાલણ=લોકપાલોની

ગાયાર્થ:—સોમ તથા યમ નામના લોકપાલની આયુષ્યસ્થિતિ ત્રીજા ભાગ સહિત પદ્યોપમ (૧૩) પ્રમાણ છે, વરુણ લોકપાલની સ્થિતિ કાંઈક ન્યૂન એ પદ્યોપમ જેટલી છે, વૈશ્રમણ લોકપાલની એ પદ્યોપમ પ્રમાણ આયુષ્યસ્થિતિ છે, એ પ્રમાણે લોકપાલ દેવોની સ્થિતિ જાણવી. ॥ ૧૮ ॥

વિશેષાર્થ:—સ્વસ્વ દેવલોકના ઇંદ્રો પોતપોતાના દેવલોકના અંતિમ પ્રતરે તે તે દેવલોકના નામથી અંકિત અવતંસક વિમાનોને વિષે રહેલા છે, અને તે વિમાનોની ચારે બાજુ ઇંદ્રોના રક્ષણાર્થે લોકપાલો હોય છે, તેમાં પહેલા સૌધર્મદેવલોકના અંતિમ પ્રતરે રહેલા સૌધર્માવતંસક નામા વિમાનની પૂર્વ-દિશાનો લોકપાલ સોમ છે અને દક્ષિણદિશાનો લોકપાલ યમ છે, તે બંનેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પદ્યોપમ અને એક પદ્યોપમના ત્રીજા ભાગ સહિત એટલે ૧૩ પદ્યોપમનું હોય છે. પશ્ચિમદિશાનો લોકપાલ વરુણ છે, તેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દશેઉણા એ પદ્યોપમનું છે અને ઉત્તરદિશાના વૈશ્રમણ નામા લોકપાલનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એ પદ્યોપમનું છે. એ પ્રમાણે સૌધર્મદેવલોકના લોકપાલોની સ્થિતિ વર્ણવી. ૫૮ અન્ય દેવલોકોના લોકપાલોની સ્થિતિ તેના નામ તથા તે લોકપાલોની પર્ષદા આદિનું વર્ણન અન્યગ્રન્થોથી જાણવા યોગ્ય છે. [૧૮]

इति देवानां प्रथमं स्थितिद्वारं समाप्तम् ॥

૫૮ જે જે દેવલોકે લોકપાલો છે ત્યાં ત્યાં આયુષ્ય સ્થિતિ તથા તેઓનાં નામો જિન જિન હોય છે દરેક લોકપાલોને ત્રણ પ્રકારની પર્ષદા હોય છે, તેની માહિતી માટે જુઓ:—શ્રી જીવામિગમ તથા શ્રી લોકપ્રકાશ.

અવતરણ;—હવે દેવગતિને વિષે ધીજીનું ભુવનદ્વાર વર્ણવે છે તેમાં પ્રથમ ભુવનપતિ નિકાયમાં કેટલા પ્રકારના દેવો હોય ? તે વર્ણવવા સાથે તેમાં ઇન્દ્ર કેટલા હોય ? તેનું નિરૂપણ કરે છે;—

“असुरा नागं सुवस्त्रा, विज्जु अग्गी य दीवं उदंही अ ।
दिस्सि पवणं थणियं दसविह, भवणवई तेसु दु दु इंदा ॥१९॥

संस्कृत छाया—

असुरा नागै-सुपर्णा विंशुदग्नी च द्वीपोदधी च ।
 दिक्-पर्वन-स्तनिता दशविधा भवनपतयस्तेषु द्वौ द्वाचिन्द्राः ॥ १९ ॥

शङ्काः—

असुर=असुरकुमार
नाग=नागकुमार
सुवर्णा=सुवर्णकुमार
विष्णु=विष्णुकुमार
अग्नी=अग्निकुमार
य=अने
दीव=दीपकुमार
उदही=उदधिकुमार

दिसि=द्विशि कुभार
पवण=वायु कुभार
यणिय=स्तनित कुभार
दसविह=दस प्रकारे
भवण बई=भुवन पति
तेसु=तेमां
दुदु=प्रे मे
हंदा=हंदा

गाथार्थः—विशेषार्थं प्रमाणे.

વિશેષાર્થ:—અન્યકાર મહર્ષિએ પ્રથમ સ્થિતિ દ્વારનો ઉદ્દેશ કરેલો તે પ્રમાણે તે દેવોની સ્થિતિ સંબંધી નિર્દેશ થઈ ચૂક્યો, હવે બીજી જે ભુવનદ્વાર એ

५९ विचार्यताम्:— असुरा नागास्तडिताः सुपर्णका बहयोऽनिलाः स्तनिताः ।

उदधिद्वीपदिशो दश भवनाधीशाः कुमारान्ताः ॥ १ ॥ ' इति हैमकोशे ॥

શરૂ કરાય છે, તેમાં ભુવનપતિનિકાયના દેવોના ભુવન કહેવાને વાસ્તે પ્રથમ તે ભુવનની દશે નિકાયના દેવોનાં સામાન્યતઃ નામો તેના વર્ણન સાથે જણાવાય છે:—

૧ ‘અસુરકુમાર’ તેઓ સર્વાંગોપાંગે પરમ લાવણ્યવાલા, સુંદર દેહીપ્ય-
માન સુકુટને ધારણ કરનારા, મીઠી કાયાવાળા, અને સ્થામકાંતિવાળા હોય છે.

૨ ‘નાગકુમાર’ મસ્તક તથા મુખ ઉપર અધિક શોભા યુક્ત, લલિતગતિ-
વાળા, શ્વેતવર્ણીય હોય છે.

૩ ‘સુવર્ણકુમાર’ (સુવર્ણકુમાર) ડોક તથા ઉદરવડે શોભાયમાન, કનક
ગૌરવર્ણમય હોય છે.

૪ ‘વિદ્યુત્કુમાર’ સ્નિગ્ધાવયવોવડે સુશોભિત, શ્વેતસ્વભાવી, તપેલા
કનક (સુવર્ણ)વર્ણમય હોય છે.

૫ ‘અગ્નિકુમાર’ સર્વાંગોપાંગે માનોન્માન પ્રમાણવાળા, વિવિધ પ્રકાર-
ના આભૂષણને ધારણ કરનારા, તપેલા સુવર્ણસમાન વર્ણયુક્ત હોય છે.

૬ ‘દ્વીપકુમાર’ સ્કન્ધ વક્ષસ્થલ બાહ્યહસ્તમાં વિશેષે કરીને શોભા
સહિત ઉત્તમ હેમપ્રભા સરખા વર્ણવાળા હોય છે.

૭ ‘ઉદાધિકુમાર’ ઉદરકટિભાગને વિષે અધિક શોભાવાળા શ્વેતવર્ણી હોય છે.

૮ ‘દિક્કુમાર’ જંઘાપદે અત્યન્ત સુંદર, સ્વર્ણ સરખા ગૌરવર્ણીય હોય છે.

૯ ‘વાયુકુમાર’ સ્થિર પુષ્ટ સુંદર ગાત્રવાળા, ગંભીર ઉદરયુક્ત, નિર્મળ
એવા પ્રિયંશુ વૃક્ષની સ્થામ કાંતિ સરખા હોય છે.

૧૦ ‘સ્તનિતકુમાર’ સ્નિગ્ધાવયવી, મહાન્ ગંભીર નાદવાળા, સુવર્ણ
સરખી કાંતિવાળા હોય છે. [૧૬]

અવતરણ:—પૂર્વોક્ત દશે નિકાયના દક્ષિણોત્તર વિભાગના ઇન્દ્રોનાં નામો કહે છે:—

ચમરે બલી અ ધરણે, મૂયાણંદે ય વેણુદેવે ય ।

તત્તો ય વેણુદાલી, હરિકંતે હરિસ્સહે ચેવ ॥ ૨૦ ॥

અગ્નિસિદ્ધ અગ્નિમાણવ, પુન્ન—વિસિદ્ધે તહેવ જલકંતે ।

જલપદ્મ તદ્ અમિયગર્હ, મિયવાહણ દાહિણુત્તરઓ ॥ ૨૧ ॥

वेलंबे य पंहंजण, घोस-महाघोस एसिमन्नयरो ।
जंबुद्वीवं छत्तं, मेरुं दंडं पट्ट काउं ॥ २२ ॥

संस्कृत छाया—

चमरो बली च धरणो भूतानन्दश्च वेणुदेवश्च ।
ततश्च वेणुदाली हरिकान्तो हरिस्सहस्रैव ॥ २० ॥
अग्निशिखोऽग्निमानवः पूर्णो विशिष्टस्तथैव जलकान्तः ।
जलप्रभस्तथाऽमितगतिः, मितवाहनो दक्षिणोत्तरतः ॥ २१ ॥
वेलम्बश्च प्रभञ्जनो घोषमहाघोषौ एषामन्यतरः ।
जम्बूद्वीपं छत्रं मेरुं दण्डं प्रभुः कर्तुम् ॥ २२ ॥

शब्दार्थः—

चमरे-अभरेन्द्र
बली-बलीन्द्र
अ-अने, तथा
धरणे-धरणेन्द्र
भूयाणंवे-भूतानन्देन्द्र
वेणुदेव-वेणुदेवेन्द्र
य-वली
तत्तो य-त्यारपथी
वेणुदाली-वेणुदालीन्द्र
हरिकंते-हरिकान्तेन्द्र
हरिस्सहे-हरिस्सहेन्द्र
चेव-निश्चयथी
अग्निगसिह-अग्निशिखेन्द्र
अग्निगमाणव-अग्निमानवेन्द्र
पुन-पूणेन्द्र
विसिष्टे-विशिष्टेन्द्र
तदेव-तेभ्य-वली
जलकंते-जलकान्तेन्द्र

जलपह-जलप्रभेन्द्र
तह-तथा
अमियगह-अमितगति ईन्द्र
मियवाहण-मितवाहनेन्द्र
दाहिणुत्तरओ-दक्षिण तथा उत्तरदिशाभां
वेलंबे य-वेलंबेन्द्र
पंहंजण-प्रभञ्जनेन्द्र
घोस-घोषेन्द्र
महाघोस-महाघोषेन्द्र
एसि-अग्निमांथी
अन्नयरो-कूर्धपथु
जंबुद्वीवं-जंबूद्वीपने
छत्तं-छत्र
मेरुं-मेरुने
दंडं-दंड
पट्ट-समर्थ
काउं-करवा भाटे

६० सरभावे-जंबुद्वीवं काऊण छत्तयं मंदरं वसे दंडं । भूप अन्नयरो इंदो, एसो तेसि
बलवितेसो ॥ १ ॥

મામાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે.

વિશેષાર્થ—ભુવનપતિની પ્રત્યેકનિકાય દક્ષિણ તથા ઉત્તરવિભાગમાં વહેંચાએલી છે, એટલે ૧૦ દક્ષિણવિભાગ અને ૧૦ ઉત્તરવિભાગ કુલ વીશ વિભાગ છે, પ્રત્યેક વિભાગમાં એકેક ઇન્દ્ર રહેલ હોય છે. એટલે કુલ વીશ ઇન્દ્ર થયા. તે ઇન્દ્રોનાં નામ જણાવતાં પ્રથમ અસુરકુમારનિકાયની દક્ષિણદિશાના વિભાગને વિષે અમરેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાને વિષે બલીન્દ્ર, બીજી નાગકુમાર નિકાયની દક્ષિણદિશાનો ધરણેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાનો ભૂતાનદેન્દ્ર, વળી ત્રીજી સુવર્ણકુમાર નિકાયની દક્ષિણદિશાનો વેણુદેવેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાનો વેણુદાહીન્દ્ર, ચોથી વિદ્યુત્કુમારનિકાયની દક્ષિણદિશાનો હરિકાંતેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાનો હરિસ્સહેન્દ્ર, પાંચમી અગ્નિકુમારનિકાયની દક્ષિણદિશાનો અગ્નિશિખેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાનો અગ્નિમાનવેન્દ્ર, છઠ્ઠી દ્વીપકુમારનિકાયનાં દક્ષિણવિભાગનો પૂણેન્દ્ર અને ઉત્તરવિભાગનો વિશિષ્ટેન્દ્ર, સત્તમ સાતમી ઉદધિકુમારનિકાયના દક્ષિણવિભાગનો જલકાંતેન્દ્ર અને ઉત્તરવિભાગનો જલપ્રભેન્દ્ર, આઠમી દ્વિશિકુમારનિકાયના દક્ષિણવિભાગનો અમિતગતીન્દ્ર અને ઉત્તરવિભાગને વિષે અમિતવાહનેન્દ્ર, નવમી પવનકુમાર નિકાયના દક્ષિણવિભાગનો વેલખેન્દ્ર અને ઉત્તરવિભાગનો પ્રભંજનેન્દ્ર, દશમી સ્તનિતકુમારનિકાયને વિષે દક્ષિણવિભાગે ઘોષેન્દ્ર અને ઉત્તરવિભાગે મહાઘોષેન્દ્ર એ પ્રમાણે કુલ વીશ ઇન્દ્રો કહ્યા, આ ઇન્દ્રમાંથી કોઈ પણ ઇન્દ્ર એક સાધારણ શક્તિ ફેરવે તો એક લાખ યોજન લાંબા અને પહોળા એવા ગોળાકારે રહેલા જંબૂદ્વીપને છત્રાકારે કરવું હોય અને એક લાખ યોજન ઉંચો અને દસ હજાર યોજનના ઘેરાવાવાળા મહાપર્વત મેરૂનો દાંડ-દાંડો કરીને ‘અર્થાત્ જેમ ઉજ્જૈનમાં યા આતુર્માસમાં જેમ કોઈ માણસ હાથમાં દાંડો પકડીને પોતાના મસ્તકને છત્રવડે ઢાંકે છે તેમ દેવને છત્ર તરીકે જંબૂદ્વીપ અને દાંડા તરીકે મેરૂને કરી વામ^{૬૧} (ડાબા) હાથે પકડી છત્રીની જેમ મસ્તકે ધારણ કરવું હોય તો તે શક્તિ-સામર્થ્ય તેઓમાં રહેલું છે. આવો મહાન પ્રયાસ કરે તો પણ તેને જરાએ થાક લાગતો નથી. જો કે આવું કાર્ય કરતા નથી અને કરશે પણ નહિ પરંતુ આવી શક્તિ આ પ્રમાણે તેમનામાં રહેલી તો છે, આ તો એક (ઇન્દ્રની) સાધારણ શક્તિ વર્ણવી છે.

૬૧ ઉર્કાં ચ-પમૂ અજયરો દંદો જંબુદ્વીવં તુ વામહત્યેણ । છત્તં જહા ધારિજ્ઞા, અજયઓ મંદરં પિતું ॥૧૧॥

ભુવનપતિનિકાયના વીશ ઇન્દ્રોના નામનો યંત્ર ।

નિકાયના નામો	દક્ષિણેન્દ્ર	ઉત્તરેન્દ્ર
૧ અસુર કુમાર નિકાય	૧ ચમરેન્દ્ર	૨ બલીન્દ્ર
૨ નાગ " "	૩ ધરણેન્દ્ર	૪ ભૂતાનદેન્દ્ર
૩ સુવર્ણ " "	૫ વેણુદેવેન્દ્ર	૬ વેણુદાલીન્દ્ર
૪ વિદ્યુત " "	૭ હરિકાંતેન્દ્ર	૮ હરિસ્તહેન્દ્ર
૫ અગ્નિ " "	૯ અગ્નિશિખેન્દ્ર	૧૦ અગ્નિમાનવેન્દ્ર
૬ દ્વીપ " "	૧૧ પૂણેન્દ્ર	૧૨ વિશિષ્ટેન્દ્ર
૭ ઉદધિ " "	૧૩ જલકાંતેન્દ્ર	૧૪ જલપ્રભેન્દ્ર
૮ દ્વિશિ " "	૧૫ અમિતગતીન્દ્ર	૧૬ અમિતવાહનેન્દ્ર
૯ પવન " "	૧૭ વેલખેન્દ્ર	૧૮ પ્રભંજનેન્દ્ર
૧૦ સ્તનિત " "	૧૯ ઘોષેન્દ્ર	૨૦ મહાઘોષેન્દ્ર

અરે ! એક મહર્દિકદેવની શક્તિનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધાન્તકારો જણાવે છે કે; એક મહર્દિકદેવ આ લાખ યોજનનો જંબૂદ્વીપ જેનો પરિધિ(ઘેરાવો) ૧૨૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ ગાઉ ૧૨૮ ધનુષ ૧૩૧ અંગુલ ૫ યવ ૧ યૂકા જેટલો છે, એ જંબૂદ્વીપને એક માનવ ત્રણ અપુટી વગાડી રહે તેટલી વારમાં તે મહર્દિકદેવ એકવીશવાર પ્રદક્ષિણા આપી રહે એટલુંજ નહિ પણ એ ઇંદ્રાદિક દેવોને આ જંબૂદ્વીપને વૈક્રિયશક્તિદ્વારા ઈંડાળકો અને બાળિકાઓથી જો ભરી દેવો હોય તો તે પણ શક્તિ સામર્થ્ય ધરાવે છે; પરંતુ તેઓ તે શક્તિ ફેરવતા નથી.

આ સિવાય—ભગવતીશ્ ૧૪ ઉ. ૮ મામાં—‘ અત્યિ જં મંતે ’ ઇત્યાદિ સૂત્રના વિવરણમાં પણ જણાવે છે કે એક દેવ એક પુરૂષની પાંપણ ઉપર દિવ્ય અતિ ઉત્તમ બત્રીશબદ્ધ એવું નાટક વિકુર્વી બતાવે છે. કેટલી દિવ્ય શક્તિ ? તે વિચારો ! છતાં તે પુરૂષને જરાપણ બાધા થાય નહિ, આવી આવી શક્તિ-

૬૨ ઉક્તં ચ લઘુસંગ્રહણાં—“ પરિહી તિલકચ્ચસોલસસહસ્ત દોય સય સત્તવીસહીયા ।

કોસતિગદ્ધાવીસં ધણુસયતેરંગુલદ્ધહિયં ॥ ૧ ”

૬૩ ઉક્તં ચ દેવેન્દ્રસ્તવે—‘ તિરિયં તુ અસંખિજ્ઞા, દીવસમુદ્ધા સર્ગર્હિ રૂષેર્હિ । અવગાઢાઢ કરિજ્ઞા મુદરિ ઇણસિં ઇણયરો ॥ ૧ ॥ ”

વાળા તે દેવો છે. આ કથનને અનુસરતો પ્રસંગ દર્શાવુદ્ધરાજ વિએરેના દષ્ટાંતોમાંથી પણ જોઈ શકીએ છીએ.

પ્રત્યેક ઇંદ્રની કંઈ કંઈ કેવી કેવી શક્તિ રહેલી છે ? એ સિદ્ધાંતોમાંથી ગીતાર્થ શુરુઓ દ્વારા જિજ્ઞાસુઓએ જાણી લેવું, અન્યવિસ્તારને કારણે અહિં આપેલ નથી. [૨૨]

અવતરણ:—અસુરકુમારાદિ ભુવનપતિદેવોના દક્ષિણદિશામાં વર્તતાં ભુવનોની સંખ્યા કહે છે.

ચતુતીસા ચત્ત્વત્તા, અટ્ટતીસા ય ચત્ત પંચણહં ।

પન્નાચત્તા કમસો, લક્ષ્વા ભવણાણ દાહિણઓ ॥ ૨૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચતુસ્તિશ્ચતુશ્ચ્ચારિંશદષ્ટત્રિંશ્ચ ચ્ચારિંશત્ પન્નાનામ્ ।

પન્નાશત્ ચ્ચારિંશત્ ક્રમશઃ, લક્ષાણિ ભવનાનાં દક્ષિણતઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

ચતુતીસા—ચોત્રીશ
ચત્ત્વત્તા—ચુમ્ભાલીશ
અટ્ટતીસા—આડત્રીશ
ય—વલી
ચત્ત—ચાલીસ
પંચણહં—પાંચ નિકાયમાં

પન્ના—પચાસ
ચત્તા—ચાલીશ
કમસો—અનુક્રમે
લક્ષ્વા—લાખ
ભવણાણ—ભુવનો
દાહિણઓ—દક્ષિણદિશાના

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થ પ્રમાણે.

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે કહેલી દશેય નિકાયના દક્ષિણ તથા ઉત્તરવિભાગમાં દેવોને રહેવા માટે ભુવનો રહેલાં છે. તે જેમ એક નૃપતિ અમુક નગરનો સ્વામી હોય છે તેમ દરેક નિકાયોના ભુવનોના (નગરવત્) સ્વામીઓ પણ હોય છે. તેમાં દક્ષિણતરફના અસુરકુમારનાં એકંદર ભુવનોની સંખ્યા ચોત્રીશ લાખ છે. નાગ-કુમાર નિકાયમાં ચુમ્ભાલીશ લાખ ભુવનો હોય છે. ત્રીજી સુવર્ણકુમાર નિકાયમાં આડત્રીશ લાખ, ચોથી વિદ્યુત્કુમાર નિકાયના, પાંચમી અગ્નિકુમાર નિકાયના, છઠ્ઠી દ્વીપકુમાર નિકાયના અને સાતમી ઉદ્ધિકુમાર-એ પાંચે નિકાયમાં

પ્રત્યેકનાં ચાલીશ ચાલીશ લાખ ભુવનો હોય છે. આઠમી પવનકુમાર નિકાયનાં પચાસ લાખ ભુવનો અને દશમી સ્તનિતકુમાર નિકાયનાં ચાલીશ લાખ ભુવનો હોય છે. એ પ્રમાણે ક્રમે કરીને દક્ષિણદિશાની નિકાયોનાં લાખો ભુવનોની સંખ્યા કહી. [૨૩]

અવત્તરણ:—હવે ઉત્તરદિશામાં રહેલા ભુવનપતિનિકાયનાં ભુવનોની સંખ્યા વર્ણવે છે;—

ચતુચ્ચલક્ષ્મવિહૂળા, તાવદયા ચેવ ઉત્તર દિસાણ ।
સઘેવિ સત્તકોડી, બાવત્તરી હુંતિ લક્ષ્મ ય ॥ ૨૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચતુશ્વતુર્લક્ષ્મવિહીનાનિ તાવન્તિ ચૈવ ઉત્તરદિશિ ।
સર્વેઽપિ સપ્તકોટયો-દ્વિસપ્તતિર્ભવન્તિ લક્ષાણિ ચ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—

ચતુચ્ચ-ચાર ચાર
લક્ષ્મવિહૂળા-લાખ ન્યૂન
તાવદયા-તેટલા
ચેવ-નક્ષી
ઉત્તરદિસાણ-ઉત્તર દિશામાં

સઘેવિ-બધા
સત્તકોડી-સાત કોડ
બાવત્તરી-બહોંતેર
હુંતિ-હોય છે
લક્ષ્મ ય-લાખ

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થ પ્રમાણે.

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે દક્ષિણદિશાના નિકાયોનાં ભુવનોની જે સંખ્યા કહી છે તે પ્રત્યેકમાંથી-ચાર ચાર લાખ બાદ કર્યે છે તે જે નિકાયનાં જેટલા જેટલા ભુવનો શેષ રહે તે તે ઉત્તરદિશાની જે નિકાય હોય તેમાં તેટલાં તેટલાં ભુવનો નિશ્ચયે હોય છે. તે આ પ્રમાણે—ઉત્તરવિલાગની અસુરકુમાર નિકાયનાં ત્રીશ લાખ, નાગ-કુમારનાં ચાલીશ લાખ, સુવર્ણકુમારનાં ચોત્રીશ લાખ, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, હીપકુમાર, ઉદધિકુમાર ને દિશિકુમાર નિકાય એ પાંચે નિકાયમાં પ્રત્યેકનાં છત્રીશ છત્રીશ લાખ ભુવનો હોય છે. પવનકુમાર નિકાયનાં છેતાલીશ લાખ અને અંતિમ સ્તનિતકુમાર નિકાયનાં છત્રીસ લાખ ભુવન ઉત્તરવિલાગને વિષે હોય છે. એ પ્રમાણે પૂર્વગાથામાં કહેલા દક્ષિણનિકાયનાં અને ચાલુગાથામાં કહેલા ઉત્તરનિકાયનાં એ બન્ને શ્રેણીનાં સર્વ મળીને સાતકોડ અને ઉપર

બહોતેર લાખ ભુવનો હોય છે. 'શ્રીસકલતીર્થ'માં આપણે બાલીએ છીએ કે 'સાતહોડને બહોતેર લાખ ભુવનપતિમાં દેવલ લાખ.' [૨૪]

ભુવનપતિની પ્રત્યેક નિકાયમાં ભુવનસંખ્યાનો યંત્ર ।

નંબર	નિકાયના નામ	દક્ષિણધ્રેણિ સંખ્યા	ઉત્તરધ્રેણિ સંખ્યા
૧	અમુરકુમાર નિકાય	૩૪ લાખ	૩૦ લાખ
૨	નાભ " "	૪૪ લાખ	૪૦ લાખ
૩	સુવર્ણ " "	૩૮ લાખ	૩૪ લાખ
૪	વિદ્યુત " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૫	અગ્નિ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૬	દ્રીપ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૭	ઉદધિ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૮	દિશિ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૯	વાયુ " "	૫૦ લાખ	૪૬ લાખ
૧૦	સ્તનિત " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ

અવતરણ;—દક્ષિણદિશામાં તેમજ ઉત્તરદિશામાં રહેલા દશેનિકાયનાં ભુવનોની એકંદર સંખ્યા મૂલગાથાવડે પ્રદર્શિત કરે છે;—

ચત્તારિ ય કોડિઓ, લક્ષ્વા છચ્ચેવ દાહિણે ભવના ।

તિણ્ણેવ ય કોડીઓ, લક્ષ્વા છાવટ્ટિ ઉત્તરઓ ॥ ૨૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા;—

ચતસ્રશ્ચ કોટયો લક્ષાણિ ષડ્ચૈવ દક્ષિણસ્યાં ભવનાનિ ।

તિસ્રશ્ચૈવ કોટયો લક્ષાણિ ષડ્ષષ્ટિરુત્તરતઃ

॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ;—

ચત્તારિ—ચાર

કોડિઓ—કોડ

લક્ષ્વા—લાખ

છચ્ચેવ—છ

દાહિણે—દક્ષિણ દિશામાં

ભવના—ભુવનો

તિણ્ણેવ—ત્રણ

કોડીઓ—કોડ

લક્ષ્વા—લાખ

છાવટ્ટિ—છાસઠ

ઉત્તરઓ—ઉત્તર દિશામાં

મત્તર્યઃ—વિશેષાર્થે બુબ્બ.

વિશેષાર્થઃ—પૂર્વગાથામાં દક્ષિણોત્તર બુવનોની કુલ સંખ્યા કહી પરંતુ—
દક્ષિણવિભાગની એકંદર કેટલી ? અને ઉત્તરવિભાગની નિકાયનાં બુવનોની
સંખ્યા કેટલી ? એમ અલગ નથી જણાવ્યું તે માટે જણાવે છે કે દક્ષિણ-
વિભાગની દશે નિકાયનાં મળીને કુલ ચાર કોડ અને છ લાખ બુવનો
થાય છે અને ઉત્તરવિભાગની દસે નિકાયનાં બુવનોનો કુલ સરવાળો કરીએ
તો ત્રણ કોડ અને છાસઠ લાખ બુવનો થાય છે. ચારકોડ અને છલાખ
તેમજ ત્રણ કોડ અને છાસઠ લાખ એ બન્નેનો સરવાળો કરતાં સાત કોડ અને
બેહોંતેર લાખની સંખ્યા બરાબર મળી રહે છે. [૪,૦૬૦૦૦૦૦+૩,૬૬૦૦૦૦૦-
૫૭૨૦૦૦૦૦]

શંકાઃ—બુવનપતિનિકાયમાં દરેક વખતે પ્રથમ દક્ષિણવિભાગ અને પછી
ઉત્તરવિભાગ એમ ક્રમ ક્રમ રાખ્યો ?

ઉત્તરઃ—દક્ષિણદિશામાં રહેલા દેવોની આયુષ્યાદિ સ્થિતિઓની વિશેષતા
છે માટે અથવા તો ગ્રંથકારની વિવક્ષા એ જ તેમાં કારણ છે. [૨૫]

અવતરણઃ—એ પૂર્વોક્ત બુવનો કયાં રહેલા છે ? તે સ્થાનતું નિરૂપણ કરે છે;—

રયણાઽ દિદુવરિં, જોયણસહસ્સં વિમુત્તુ તે ભવણા ।

જંબુદ્વીવ સમા તહ, સંઘમસંઘિજ્જ વિત્થારા ॥ ૨૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

રત્નપ્રભાયાઽધ્વાઘઃ યોજનસહસ્રં વિમુચ્ય તાનિ ભવનાનિ ।

જમ્બુદ્વીપસમાનિ તથા સંઘ્યાઽસંઘ્યેયવિસ્તારાણિ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—

રયણાઽ—રત્નપ્રભા નારકીમાં
દિદુવરિં—નીચે તથા ઉપર
જોયણસહસ્સં—હજાર થોજન
વિમુત્તુ—મૂકીને
તે ભવણા—તે બુવનપતિના બુવનો

જંબુદ્વીવસમા—જંબુદ્વીપસરખા
તહ—તથા
સંઘમસંઘિજ્જ—સંખ્યાતા તથા અસં-
ખ્યાતા થોજન
વિત્થારા—વિસ્તારવાળા

ગાયત્રી:—રત્નપ્રભાનારકીના પિંડમાંથી ઉપર નીચે હળર હળર યોજન વર્ણને બાકી રહેલા વચલા ગાળામાં તે ભુવનપતિનાં ભુવનો છે, તે ભુવનો જમ્બ્યથી જમ્બુદ્વીપ જેવડાં, મધ્યમપ્રમાણથી સંખ્યયોજન વિસ્તારવાળાં અને ઉત્કૃષ્ટપ્રમાણથી અસંખ્ય યોજન વિસ્તારવાળાં હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

વિશેષાર્થ:—અધોલોકમાં રત્નપ્રભાદિ સાત પૃથ્વીઓ રહેલી છે, જેમાં ભુવનપતિ, અંતર, પરમાધારી દેવો તેમ જ નરકાવાસાઓમાં ઉત્પન્ન થતા નારકો વિગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે, તેમાં પ્રથમ રત્નપ્રભાપૃથ્વી છે અને રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પિંડમાં જ ભુવનપતિ અને વ્યંતરાદિદેવોનાં નિવાસ-સ્થાનો છે. એ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનો પિંડ એક લાખ અને એંશી હળર યોજન જડપથે હોય છે. એ પ્રમાણમાંથી ઉપર અને હેઠે એક એક હળર યોજન છોડીને બાકી રહેલા એક^{૧૪} લાખ અને અઠોતેર હળર [૧૭૮૦૦૦] યોજન માંડે તે ભુવનપતિદેવોનાં ભુવનો રહેલાં છે. એટલે રત્નપ્રભાપૃથ્વીના એક લાખ અને એંશી હળર યોજનમાં તેર પ્રતરો છે. એ પ્રતરો કહેતાં પાથકા ત્રણ ત્રણ હળર યોજન ઉચા (મધ્યમાં પોલાણવાળા) છે, એ પાથકાના પોલાણ-ભાગમાં નરકાવાસાઓ છે, જેમાં નારક છવે ઉત્પન્ન થાય છે અને એ તેર પાથકાના આંતરા બાર હોય છે. તેમાં એક પાટકાથી બીજા પાટકા મુખીના વિભાગમાં એ ભુવનપતિદેવોનાં ભુવનો આવેલાં છે તેમાં નાનામાં નાનાં ભુવનો એક લાખ યોજન પ્રમાણવાળાં (એટલે જમ્બુદ્વીપ જેવડાં) હોય છે. અને મધ્યમ ભુવનો સંખ્યાતા કોટી યોજન પ્રમાણવાળાં હોય છે. તેમ જ સહુથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળાં અસંખ્યાતા કોટાનુકોટી યોજનનાં હોય છે. [૨૬]

અવતરણ:—અસુરકુમાર નાગકુમારાદિદેવોને ઓળખવામાટે તેઓના મુકુટ વિગેરે આભુષણોમાં રહેલાં ચિહ્નોનું નિરૂપણ કરે છે;—

ચૂડામાળિફાણિગરુડે, વજ્રે તહ કલસ સીહ અસ્સે ય ।
ગયમયરવદ્ધમાણે, અસુરાઈણં મુણસુ ચિંધે ॥ ૨૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

ચૂડામણિ-ફાણિ-ગરુડા વજ્રં તથા કલશ-સિંહ-અશ્વાશ્ર ।
ગજમકરવર્ધમાનાનિ, અસુરાદીનાં જાનિદિ ચિહ્નાનિ ॥ ૨૭ ॥

૧૪ કેટલાક આચાર્યો રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પિંડપ્રમાણમાં રચકથી નીચે તેવું હળર યોજન ગયા બાદ ભુવનપતિ દેવોનું સ્થાન છે એમ કહે છે.

શાબ્દાર્થ:—

ચૂડામણિ-ચૂડામણિ
ફણિ-સર્પની કૃણા
ગરુડે-ગરુડ
વજ્રે-વજ્ર
તદ્-વહ્ની-તથા,
કલસ-કળાશ
સીદ્ધ-સિદ્ધ

અસ્તે ચ-તથા અથ
ગય-હાથી
મયર-મગરમચ્છ
ચદ્રમાળે-શરાવસંપુટ
અસુરાર્દ્રણં-અસુરકુમાર વિગેરે દેવોનાં
મુળમુ-બાણા
વિષે-ચિહ્નો

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થ મુજબ.

વિશેષાર્થ:—જેમ ઘણી વસ્તીવાળા એક શહેરમાં (જેમ મુંબઈ જેવામાં) માણસોને પોતપોતાના સ્વદેશની પાઘડીથી આપણે ઓળખી શકીએ છીએ કે આ ગુજરાતી, આ સુરતી, મારવાડી, મેવાડી, કાઠીઆવાડી, તેમ જ રાજ-દારી તરીકે તપાસીએ તો ઘણી વાર જોવાય છે કે અમુક વિભાગના પોલીસમેનોની ટોપી ઉપર અમુક જાતના ગિદલાનું ચિહ્ન, અમુક વિભાગનાઓ માટે અમુક નિશાની તેમ દેવલોકમાં પણ અસંખ્યાતા દેવો રહ્યા એમાં કઈ નિકાયનો કોણ હશે ? તે સહેલાઈથી ઓળખી શકાય તેને અંગે પ્રત્યેક નિકાયના દેવોનાં મુકુટાદિને વિષે ચિહ્ન હોય છે.

તથાહિ—પ્રથમ અસુરકુમારના મુકુટને વિષે ચૂડામણિ એટલે મુકુટમાં રત્નમણિનું ચિહ્ન હોય છે. બીજા નાગકુમારના આભૂષણને વિષે કૃણિકુર-સર્પનું ચિહ્ન હોય છે, ત્રીજા સુવર્ણકુમારના આભૂષણને વિષે ગરુડનું ચિહ્ન હોય છે, ચોથા વિદ્યુતકુમારના મુકુટમાં વજ્ર (શકાયુધ)નું ચિહ્ન હોય છે, તે પ્રમાણે પાંચમા અગ્નિકુમારના આભૂષણમાં કળાશનું ચિહ્ન હોય છે, છઠ્ઠા દ્વીપકુમારના આભૂષણમાં સિંહનું ચિહ્ન હોય છે, સાતમા ઉદ્ધિકુમારના મુકુટે અશ્વનું ચિહ્ન હોય છે, આઠમા દિશિકુમારના મુકુટમાં હાથીનું ચિહ્ન હોય છે, નવમા પવનકુમારના આભૂષણને વિષે મગરમચ્છનું ચિહ્ન હોય છે. અને દશમા સ્થિતકુમાર નિકાયના દેવોને શરાવસંપુટ એટલે ક્રીડા જે રામપાતર રાખે છે તે ખીડેલું અથવા ખુલ્લું યથાયોગ્ય લેવું એવું ચિહ્ન હોય છે. એ પ્રમાણે દશે નિકાયો અલગ અલગ ઓળખાય એ માટે મુકુટાદિમાં ચિહ્નો કહ્યાં. કેટલાક અન્યકારો મુકુટમાં નહિ પણ દશે નિકાયના દેવોના આભૂષણમાં ચિહ્ન જણાવે છે. ચિહ્નાદિની ખાખતમાં સિત્ત સિત્ત મતાંતરો છે તેને સમજીને પ્રાણપુરેષોએ વિરોધાભાસ દૂર કરવો. [૨૭]

અવતરણ;—અસુરકુમારાદિ દશે પ્રકારના ભુવનપતિદેવોના શરીરનો વર્ણ કેવો હોય છે? તે વર્ણવે છે;—

અસુરાકાલા નાગુદહી પંડુરા, સુવન્નાદિસિથળિયા ।
કળગામ વિજ્ઞુસિહિદીવ, અરુણ વાઝપિયંગુનિમા ॥ ૨૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

અસુરાઃ કાલાઃ નાગોદધયઃ પાંડુરાઃ સુવર્ણદિક્ષ્ણનિતાઃ ।
કનકાભાઃ વિદ્યુચ્છિવિદ્વીપા અરુણાઃ વાયુ (કુમારાઃ) પ્રિયઙ્ગુનિમાઃ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થઃ—

અસુરા—અસુરકુમાર દેવો
કાલા—કૃષ્ણવર્ણના
નાગુદહી—નાગકુમાર તથા ઉદધિકુમાર
પંડુરા—ગૌર
તહ—તથા
સુવન્ન—સુવર્ણકુમાર
દિસિ—દિક્ષુમાર
થળિયા—સ્તનિતકુમાર

કળગામ—સુર્વભૂમી કાંતિ સરખા
વિજ્ઞુ—વિદ્યુત્કુમાર
સિહિ—અગ્નિકુમાર
દીવ—દ્વીપકુમાર
અરુણ—રક્તવર્ણવાળા
વાઝ—વાયુકુમાર
પિયંગુ—પ્રિયંશુ વૃક્ષસરખા નીલવર્ણ
નિમા—સરખા

ગાયાર્થઃ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે.

વિશેષાર્થઃ—કેટલીક વાર મનુષ્યોના વર્ણથી આપણે અમુક જાતનો કે દેશનો હોય છે એમ અનુભવથી કહી શકીએ છીએ, જેમ અતિગૌરવર્ણથી બહુલતાએ યુરોપિયન-ગોરાલોકો, ઘઉંલાવર્ણથી એતદ્દેશીય માણસ ધત્યાદિ જણાય છે તેમ દેવલોકમાં પણ વર્ણથી તેની નિકાય કહેતાં જાતિ ઓળખાય છે. તે આ પ્રમાણે—અસુરકુમાર નિકાયના દેવોનાં શરીરો રક્ષ્મઃ (કાલા) વર્ણવાળા હોય છે, નાગકુમાર ઉદધિકુમાર એ બન્નેનાં શરીરો ગૌરવર્ણ છે, તથા ગ્રીજ સુવર્ણકુમાર, આઠમા દિશિકુમાર, દશમા સ્તનિવ કુમાર એ ત્રણેનાં શરીરો સુવર્ણની કાંતિ સરખાં તેજસ્વી હોય છે, એથ વિદ્યુત્કુમારો, પાંચમા અગ્નિકુમારો અને છઠ્ઠાદ્વીપકુમારોનાં શરીરો સૂર્યના ઉદ્ય વખતના રક્ત વર્ણનાં હોય છે અને નવમા વાયુકુમારની શરીરની કાંતિ પ્રિયંગુ વૃક્ષના વર્ણ સમાન એટલે જામલી અને કાળા એ બેની વચ્ચેની

નીલવર્ણીનો રંગ અર્થાત્ નીલા જેવી હોય છે. કેટલાક મથૂરની ડોકમાં વર્તેલો જે વર્ણ તેને અને પાંદડાના કલરને બન્નેને નીલા તરીકે ઓળખાવે છે. આ વર્ણ સ્વાભાવિક ભવધારણીય શરીરને અંગે સમજવો. ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચનામાં ગમે તેવો શરીરનો વર્ણ કરી શકવા તેઓ સમર્થ હોય છે. [૨૮]

અવતરણ:—હવે અસુરકુમારાદિ ભુવનપતિદેવોનાં વસ્ત્રોનો વર્ણ કહે છે:—

અસુરાણ વત્થરત્તા, નાગુદહીવિજ્જુદીવસિહિ નીલા ।
દિસિથણિયસુવન્નાણં, ધવલા વાઝુણ સંસરુહં ॥ ૨૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

અસુરાણાં વસ્ત્રાણિ રક્તાનિ, નાગોદધિવિદ્યુદ્દીપશિસ્વીનાં નીલાનિ ।
દિક્સ્તનિતસુપર્ણાનાં ધવલાનિ વાયૂનાં સંધ્યારોચિષિ ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

અસુરાણ—અસુરકુમાર દેવોનાં	નીલા—નીલવર્ણનાં
વત્થ—વસ્ત્ર	દિસિ—દિશિકુમાર
રત્તા—રક્તવર્ણના	થણિય—સ્તનિતકુમાર
નાગુદહી—નાગકુમાર તથા ઉદધિકુમાર	સુવન્નાણં—સુવર્ણકુમાર દેવોનાં
વિજ્જુ—વિદ્યુતકુમાર	ધવલા—ઉજ્જવલ—સ્વેત
દીવ—દ્વીપકુમાર	વાઝુણ—વાયુકુમાર
સિહિ—અગ્નિકુમાર	સંસરુહં—સંધ્યાના રંગ જેવાં

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થ પ્રમાણે.

વિશેષાર્થ:—મનુષ્યલોકમાં વેશથી પણ માણસો ઓળખી શકાય છે. જેમ સ્વેતવસ્ત્રવાળા હોય તે અમુક સાધુ, રક્તવર્ણવાળા અમુક પંથીઓ, કાશ્મા ઝાલાના હોય તે તે ફકીરો ઇત્યાદિ. તેમ દેવો પણ પોતાના વસ્ત્રથી ઓળખી શકાય છે તેમાં પહેલા અસુરકુમારનાં વસ્ત્રો રક્તવર્ણનાં હોય છે, બીજા નાગ-કુમારો, સાતમા ઉદધિકુમારો, ચોથા વિદ્યુતકુમારો, છઠ્ઠા દ્વીપ કુમારો અને પાંચમા અગ્નિકુમારો, એ પાંચેનાં વસ્ત્રોનો વર્ણ નીલા હોય છે. આઠમી દિશિકુમારનિકાય, દશમી સ્તનિતકુમારનિકાય અને ત્રીજી સુવર્ણકુમાર એ ત્રણે નિકાયોના દેવોનાં વસ્ત્રો ઉજ્જવલવર્ણવાળાં હોય છે, તેમજ

નવમી વાયુકુમાર નિકાયના દેવોનાં વસ્ત્રોનો વર્ણ સૂર્યાસ્ત થયા બાદ સંધ્યા જે સમયે ખીલે અને તે જમારે આતિ રમણીય દેખાવને ધારણ કરે છે તેવી સંધ્યાનો જેવો રંગ હોય તેવો છે. એટલે કે તેવા વર્ણનાં વસ્ત્રોને પરિધાન કરે છે. એ પ્રમાણે બહુલતાએ દેવોનાં ચિન્હ, શરીર, વસ્ત્ર, વર્ણ અને વર્ણન બતાવ્યાં. અહિં પણ ભવધારણીય શરીરને અંગે હંમેશાં પહેરવાનાં વસ્ત્રોનો વર્ણ બહુલતાએ સમજાવે. કારણસર અથવા ઉત્તરવૈદિક્યમાં તેથી અન્યવર્ણનાં વસ્ત્રો પણ હોય [૨૬]

ભુવનપતિદેવોના ચિહ્નો તથા દેહ-વસ્ત્રના વર્ણનો યન્ત્ર ।

નામ	મુકુટમાં ચિહ્નો	દેહ-વર્ણ	વસ્ત્ર-વર્ણ
૧ અશ્વર કુમારો	ચુડામણિનું	શ્યામ વર્ણ	રાતો
૨ નાગ કુમારો	સર્પનું	ગૌર વર્ણ	નીલો
૩ સુવર્ણ કુમારો	ગરુડનું	સુવર્ણ વર્ણ	ઉજ્જવલ
૪ વિદ્યુતકુમારો	વજ્રનું	રક્તવર્ણ	નીલો
૫ અગ્નિ કુમારો	કલશનું	" "	"
૬ દ્વીપ કુમારો	સિંહનું	" "	"
૭ ઉદધિ કુમારો	અશ્વનું	ગૌર વર્ણ	"
૮ દ્વિશિ કુમારો	હાથીનું	સુવર્ણ વર્ણ	ઉજ્જવલ
૯ પવન કુમારો	મગરનું	નીલ વર્ણ	સંધ્યાવણ
૧૦ સ્તનિત કુમારો	શરાવસંપૂટનું	સુવર્ણ વર્ણ	ઉજ્જવલ

અવતરણ:—હવે એ ભુવનપતિ નિકાયના ઈન્દ્રોના સામાનિક દેવો તેમજ આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યા કહે છે;—

ચત્સઽટ્ઠિ સઽટ્ઠિ અસુરે, છત્ત્વ સહસ્સાઈં ધરણમાઈર્ણ ।

સામાણિયા ઇમેસિં, ચત્ત્વગુણા આયરસ્કા ય ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચત્ત્વઃષ્ટિચત્ત્વઃષ્ટિઅસુરે, પદ્ ચ સહસ્રાણિ ધરણાદીનામ્ ।

સામાનિકા પ્રમ્ય:—ચત્ત્વગુણા આત્મરક્ષકાથ ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:

ચતુસ્ટિ-ચાસઠ

સટ્ટિ-સાઠ

અસુરે-અસુરકુમારનિકાયમાં

છન્ન-છ

સહસ્તાઈ-હજાર

ધરણમાર્ગ-ધરણેન્દ્ર વિગેરેના

સામાણિયા-સામાનિક દેવો

દ્વમેસિ-એએના

ચતુર્ગુણા-ચાર ગુણ

આયરક્ષા-આત્મરક્ષક દેવો

ય-અને

ગાયાર્થ:—અસુરકુમાર નિકાયના બન્ને ઇન્દ્રો ચમરેન્દ્ર તથા બલીન્દ્રને અનુક્રમે ૬૪ હજાર તથા સાઠ હજાર સામાનિક દેવો છે. ધરણેન્દ્ર વિગેરે શેષ રહેલા ઇન્દ્રોને છ છ હજાર સામાનિક દેવો છે-જે સામાનિક દેવોની સંખ્યા કહી છે તેના કરતાં ચારગુણી આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યા કહેલ છે ॥ ૩૦ ॥

વિશેષાર્થ:—પ્રથમ સામાનિક એટલે શું? इन्द्रेण सह समाने तुल्ये गुतिविभ-
વાदौ भवाः सामानिकाः अर्थात् ઇન્દ્રના સરખી કાન્તિવૈભવાદિ ઋદ્ધિસિદ્ધિવાળા તે સામાનિક દેવો કહેવાય. આ દેવોમાં કૃષ્ણ ઇન્દ્રપણું એટલે તે દેવલોકનું અધિપતિપણું હોતું નથી, બાકી સર્વ ઋદ્ધિ ઇન્દ્ર સમાન હોય છે. इन्द्राणाममा-
त्यपितृगुरूपाध्यायमहत्तरवत् पूजनीयाः स्वयंરાજ છતાં રાજાને જેમ પ્રધાન, પિતા, ગુરૂ ઉપાધ્યાય અને વડિલ પૂજનીય વડિલ તરીકે સલાહ લેવા લાયક હોય છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રને આ સામાનિક દેવો પૂજનીય (આદર આપવા યોગ્ય) હોય છે, ઇન્દ્ર મહારાજ આવું માન આપે છે છતાં તે દેવો તો ઇન્દ્રને સ્વામિ-
પણે જ સમજી તેની આજ્ઞાનું સેવન કરે છે—દુઃકમાં ઇન્દ્રોને આ દેવો આદર આપવા યોગ્ય છે એમ જણાવી આ દેવોની મહત્તા બતાવવાય છે, અને એમ છતાં આ દેવો તેને સ્વામિપણે જ ઓળખે છે જેથી પરસ્પર સ્વામિસેવક ભાવપણું જણાવાય છે.

આત્મરક્ષક એટલે શું? इन्द्राणामात्मानं रक्षन्तीत्यात्मरक्षकाः ઇન્દ્રના આ-
ત્માની રક્ષા કરે તે આત્મરક્ષક દેવો ધનુષ્યાદિ સર્વશસ્ત્રો ગ્રહણ કરી ઇન્દ્ર મહારાજાઓની રક્ષાને માટે સર્વદા (તૈયાર) ઉઘટ હોય છે. જેમ રાજા મહારાજાઓને પણ હંમેશાં જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં શસ્ત્રબદ્ધસેવકો તે નૃપે-
ન્દ્રની સામું એક સરખી દ્રષ્ટિ રાખતા તેઓના આત્માની રક્ષા કરે છે જેને પાશ્ચાત્ય ભાષામાં (Body guard) કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ઇન્દ્રમહારાજાના આત્માની રક્ષા માટે તે આત્મરક્ષક દેવો પણ ઇન્દ્ર સભામાં બેઠેલા હોય અથવા વિચરતા હોય ગમે તે સ્થાને હોય ત્યારે અનેક પ્રકારના શસ્ત્રાદિ

મુક્ત થઈને પોતાના સ્વામી ઇન્દ્રની રક્ષામાં પરાયણ હોય છે. આયુધ બખ્તરથી સજ્જ હોવા સાથે એક સરખી ઇન્દ્ર મહારાજની રક્ષામાં જ રૂઢિ સ્થાપન કરે છે, શત્રુદેવો તે આત્મરક્ષકને દેખતાં જ ક્ષોભ-ત્રાસ પામી જાય છે અને પોતાના કર્તવ્યમાં પરાયણ હોવાથી ઇન્દ્રના પ્રેમનું ભાજન બને છે.

વાચકો ! ઉપર્યુક્ત ખ્યાન વાંચતાં જ શંકાનો પ્રાદુર્ભાવ તો થયો જ હશે ? કે ઇન્દ્ર મહારાજ જેવા સમર્થ શક્તિશાલી આત્માને આત્મરક્ષકોની જરૂરીયાત કઈ રીતે સંભવે ? તેના સમાધાનાર્થે સમજવું કે, મહાશક્તિવાન ઇન્દ્રના શરીરને રક્ષાની જરૂરનો સંભવ નથી તેમજ તેના શરીરને તેના શત્રુઓથી ઉપદ્રવોનો પણ પ્રાયઃ અસંભવ છે, તથાપિ જેમ સાર્વભૌમસત્તાને ધારણ કરનારા રાજા-મહારાજા કિંવા ચક્રવર્તી પુરૂષો કે જેઓ પ્રબળ શક્તિસંપન્ન હોવા છતાં ફક્ત ગૌરવ તેમજ સ્વામિત્વની નિશાની માટે શસ્ત્રબદ્ધ સુભટો સાથે જ સદાકાલ વિચરતા હોય છે તે પ્રમાણે આ દેવો ઇન્દ્રમહારાજના સ્વામિપણાની સ્થિતિમાત્રનું પરિપાલનકરવા સાથે પોતાના સ્વામિની પ્રીતિ પ્રાપ્તકરવા તેમજ ઉપર્યુક્તકારણોને અંગે રક્ષણાર્થે સદા તૈયાર હોય છે.

સામાનિક તથા આત્મરક્ષકદેવોની સંખ્યા.

વળી ભુવનપતિનિકાયોમાં પ્રથમ અસુરકુમાર નિકાયની દક્ષિણદિશાનાં ચમરેન્દ્રને ચોસઠ હજાર (૬૪૦૦૦) અને ઉત્તરદિશાનિવાસી બલીન્દ્રને સાઠ હજાર (૬૦૦૦૦) સામાનિકદેવોનો પરિવાર છે. બાકીની નવે નિકાયના ધર-ણેન્દ્રાદિ પ્રમુખ અદાર ઇન્દ્રોમાં પ્રત્યેક ઇન્દ્રને છ છ હજાર (૬૦૦૦) સામાનિકદેવોનો પરિવાર વર્તે છે. પૂર્વે જેટલી જેટલી જે જે ઇન્દ્રને સામાનિકદેવની સંખ્યાનું વંક્તવ્ય કહ્યું તે તે સંખ્યાને ચારગુણી કરવી એમ કરતાં જેની જેને સંખ્યા આવે તે તેના આત્મરક્ષકદેવો સમજવા, જેમકે ચમરેન્દ્રના સામાનિકદેવો ૬૪૦૦૦ છે, એને ચઉગુણ કરીએ ત્યારે (૨૫૬૦૦૦) આત્મરક્ષકની સંખ્યા આવે, આ પ્રમાણે સર્વત્ર યોજવું.

આ પ્રમાણે ચારનિકાયપૈકી પહેલી ભુવનપતિનિકાયના દેવોની આયુધ્ય-સ્થિતિ, નિકાયોનાં નામ, ઇન્દ્રોનાં નામ, ભુવનસંખ્યા, તેમનાં ચિન્હ, દેહવર્ણ વસ્ત્રવર્ણ, સામાનિક અને આત્મરક્ષક સંખ્યા કહી. હવે આગળ ચાલતાં ઉપર્યુક્ત પ્રકારે બીજી વ્યંતરનિકાયનું વર્ણન અન્યકાર મહારાજ શરૂ કરે છે. [૩૦]

**भुवनपतिना इन्द्रोना सामानिक तथा आत्मरक्षक देवोनी
संख्यानो यंत्र.**

नाम	दक्षिणेंद्र नामो	सामा० सं०	आत्म० सं०	उत्तरेन्द्र नामो	सामा० सं०	आत्म० सं०
१ असुरकुमारनि.	यमरेन्द्रने	६४-हजार	२५६, ६.	यलीन्द्रने	६०, हजार	२४०, हजार
२ नागकुमार नि.	धरणीन्द्रने	६-हजार	२४, ६.	भूतानेन्द्रने	६ "	२४, "
३ भुवर्जु " "	वेङ्कटवेन्द्रने	" "	" "	वेङ्कटलीन्द्रने	" "	" "
४ विद्युत्कुमार "	हरिकर्तेन्द्रने	" "	" "	हरिस्सर्तेन्द्रने	" "	" "
५ अग्नि " "	अग्निशिर्षेन्द्रने	" "	" "	अग्निमानवेन्द्रने	" "	" "
६ द्वीप " "	पूषेन्द्रने	" "	" "	विशिष्टेन्द्रने	" "	" "
७ उदधि " "	जलकर्तेन्द्रने	" "	" "	जलप्रभेन्द्रने	" "	" "
८ द्दिशि " "	अभितगतीन्द्रने	" "	" "	अभितवाहनेन्द्रने	" "	" "
९ पवन " "	वेङ्कटवेन्द्रने	" "	" "	प्रभञ्जनेन्द्रने	" "	" "
१० स्तनित " "	धोषेन्द्रने	" "	" "	महाधोषेन्द्रने	" "	" "
	कुल संप्र्या.	११८०००	४७२०००	कुल संप्र्या.	११४०००	४५६००००

इति भुवनपतीनामार्युराख्येन्द्रसंख्या-भुवनगणनवासोदेहवर्णाङ्कवर्णः ।

अपि च सर्वविभूतीनां तथा आत्मरक्षाप्रवणसुरवराणां वर्णनं चाभिरामम् ॥ १ ॥

[इति संग्रहश्लोकः]

અથ પ્રસ્તુત-દ્વિતીય-મુવનદ્વારે-
વ્યન્તરાણાં મુવનાદિ-વર્ણનમ્ ॥

અવતરણઃ—હવે વ્યંતરદેવો સંબંધી વક્તવ્યનો પ્રારંભ કરતાં પ્રથમ વ્યંતર-
દેવોના ભુવનો(નગરો)નું સ્થાન કહે છે:—

રયણાણ પદમજોયણ, સહસ્તે હિદ્વરિ સયસય વિદ્વજે ।

વંતરયાણં રમ્મા, મોમા નગરા અસંસ્થેજ્ઞા ॥ ૩૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

રત્ના(રત્નપ્રભા)યાઃ પ્રથમયોજનસહસ્ત્રે અથ ઉપરિ શત-શતવિહીને ।

વ્યન્તરાણાં રમ્યાણિ મૌમાનિ નગરાણિ અસંસ્થેયાનિ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—

રયણાણ=રત્નપ્રભા નારકીમાં
પદમજોયણસહસ્ત્રે=પ્રથમના (ઉપરના)
હજાર યોજનમાં.
હિદ્વરિ=ઉપર નીચે
સયસય=સોસો
વિદ્વજે=મૂકીને

વંતરયાણં=વ્યંતરદેવોના
રમ્મા=સુંદર
મોમા=પૃથ્વી સંબંધી
નગરા=નગરાઓ
અસંસ્થેજ્ઞા=અસંખ્યાતા

ગાથાર્થઃ—રત્નપ્રભાનારકીમાં પ્રથમ(ઉપર)ના હજાર યોજનમાં નીચે
ઉપર સો સો યોજન મૂકીને શેષ રહેલા આઠશે (૮૦૦) યોજનમાં વ્યંતરદેવોનાં
પૃથ્વીકાયમય અસંખ્યાતાં સુંદર નગરાઓ છે. ॥ ૩૧ ॥

વિશેષાર્થઃ—“ વ્યંતર ” એ શબ્દનો અર્થ શો ? “ વિવિધમન્તરં વનાન્તરાવિક્ર-
માશ્રયતયા યેષાં તે વ્યન્તરાઃ ”—અર્થાત્ જુદાજુદા પ્રકારના વન વિગેરેના જે આંતરાઓ
તે જ આંતરાઓ જેઓને આશ્રય રૂપે છે—એટલે તેવા વન વિગેરેના આંતરાઓને
વિષે વિશેષે કરીને જેઓ રહેનારા છે તે વ્યંતર કહેવાય છે. એટલે કે વ્યંતરે તેવા
વનના પર્વતના અને શુક્રાઓના આંતરોમાં રહે છે જે વાત લોકપ્રસિદ્ધ પણ છે.

અથવા તો પીઠો અર્થ લઈએ તો 'મનુષ્ય'શબ્દમાં વર્તતા ચક્રવર્તી વિશેષની સેવામાં દેવ થયા છતાં રહેવાપણું હોવાથી મનુષ્ય અને દેવ સંબંધીનું જે અંતર તે ગયું છે જેઓનું જોયું પણુ વ્યન્તરો કહેવાય છે. ચાદરાજલોકને વિષે ઉર્ધ્વલોક તીર્થલોક અને અધોલોક એ ત્રણ લોક આવેલા છે. ઉર્ધ્વલોકમાં દેવનિવાસ વિશેષ છે, તિર્થલોકમાં મનુષ્ય તિર્થચનો નિવાસ વિશેષ છે અને અધોલોકને વિષે નારક જીવો જેમાં રહેલા છે તે રત્નપ્રભાદિ નારકીઓ આવેલી છે, તેમાં પહેલી રત્નપ્રભાનારકીના એક લાખ એંશી હજાર (૧૮૦૦૦૦) યોજન જાડા પિંડપ્રમાણમાંથી ઉપર અને નીચે એક એક હજાર યોજન છોડીને બાકી રહેલા એક લાખ અઠોતેર હજાર પૃથ્વીપિંડમાં ભુવનપતિદેવોનાં ભુવનો આવેલાં છે. હવે એ ઉપર છેડેલા એક હજાર યોજનમાંથી પૂર્વની જેમ ઉભયસ્થાનેથી (નીચે ઉપરથી) સો સો યોજન છોડી દેવા એટલે બાકી રહેલા આઠસો યોજનમાં બીજા પ્રકારના જ્યંતરદેવોનાં ભૂમ્યન્તર્વર્તી રમણીય અને સુંદર અસંખ્યાતાં નગરો આવેલાં છે. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર પણુ આજ વ્યન્તરોનાં અસંખ્યાતાં નગરો આવેલાં છે જેનું વિશેષસ્વરૂપ શ્રી જીવાલિગમાદિથી જાણી લેવું. [૩૧]

અવતરણ:—એ વ્યંતરોનાં ભુવનો (નગરો)નો બાદ તેમજ અંદરનો આકાર કેવો હોય છે તે જણાવે છે;—

બાર્હિ વદ્દાઅંતો, ચરસં અહો અ કણિયાયારા ।

ભવણવર્ણં તહ વંતરાણ, હંદ્રભવનાઓ નાયવા ॥ ૩૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

બર્હિર્વૃત્તાનિ અન્તઃતુરસાણિ અધઃ કર્ણિકાકારાણિ ।

ભવનપતીનાં તથા વ્યન્તરાણાં હંદ્રભવનાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ ॥ ૩૨ ॥

શીખરાર્થ:—

બાર્હિ=બહાર

વદ્દા=વાટલા ગોળ

અંતો=અંદર

ચરસં=ચોરસ

અહો અ=નીચે

કણિયાયારા=કર્ણિકાકારવાળા

ભવણવર્ણં=ભુવનપતિ દેવોનાં

તહ=તથા

વંતરાણ=વ્યંતરોનાં

હંદ્રભવનાઓ=ઈંદ્રભુવનો

નાયવા=જાણવાં

श्री लक्ष्मी नारायण मठ

ગાથાક—વિશેષાર્થ પ્રમાણે.

વિશેષાર્થ:—તે વ્યંતરદેવોનાં ભુવનો ખાડેરના ભાગમાં ગોળાકારવાળાં હોય છે અને અંદરના ભાગમાં ચોળાં હોય છે, તેમજ અધોભાગમાં કમલપુષ્પની કશિકાના આકારે રહેલાં છે, એ ઉપર્યુક્ત આકૃતિવાળાં ભુવનો તે ભુવનપતિના ઇંદ્રોનાં તેમજ વ્યંતરેન્દ્રોનાં બાણવા. [૩૨]

અવતરણ:—તે ભુવનો (નગરાઓ)માં વ્યંતરદેવો કેવા આનંદમાં પોતાનો કાળ વ્યતીત કરે છે ! તે કહે છે;—

તર્હિં દેવા વંતરિયા, વરતરુણીગીયવાદ્યરવેળં ।

નિચ્ચં સુહિયા પમુદ્યા, ગયંપિ કાલં ન યાણંતિ ॥ ૩૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

તત્ર દેવા વ્યન્તરા વરતરુણીગીતવાદિત્રવેળ ।

નિત્યં સુખિતા પ્રમુદિતા ગતમપિ કાલં ન જાનન્તિ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

તર્હિં=ત્યાં

દેવા=દેવો

વંતરિયા=વ્યંતરે

વર=ઉત્તમ

તરુણી=યુવતિ-દેવાંગના

ગીય=ગીત, ગાયન

વાદ્ય=વાજિત્ર

રવેળ=સ્વર વડે

નિચ્ચં=નિત્ય

સુહિયા=સુખી

પમુદ્યા=પ્રમુદિત-આનંદી

ગયંપિ=ગયેલા પણ

કાલં=કાળને

ન યાણંતિ=બાણતા નથી

વિશેષાર્થ:—તે ભુવનોમાં રહેલા વ્યંતરદેવો-સુહામણી અને અતિસુંદર એવી દેવાંગનાઓના અતિમધુર, કર્ણેન્દ્રિયને આલ્હાદ ઉપભવનાર, ગીતગાનથી તથા અનેકપ્રકારના પ્રેમોદ્ભવ કરનારા બત્રીશબદ્ધ દિવ્ય નાટકોથી અને ભેરી મૃદંગાદિક અનેકપ્રકારના વાજિત્રોના સુંદર સ્વરથી નિરંતર સુખને ભોગવતાં થકાં અત્યંત પ્રમુદિત થતાં મારો કેટલો કાળ વીતી ગયો ! તે પણ બાણતા નથી. [૩૩]

અવતરણ:—વ્યંતરદેવોનાં નગરાનું જઘન્ય-મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટપ્રમાણ અને વ્યંતરનિકાયનાં નામે વર્ણવે છે;—

ते जम्बूद्वीप भारह, विदेह समगुरु जहन्न मज्झिमगा ।
 वंतर पुण अट्टविहा, पिसाय भूया तथा जक्खा ॥ ३४ ॥
 रक्खस किन्नर किंपुरिसा, महोरगा अट्टमा य गंधवा ।
 दाहिण उत्तर भेया सोलस तेसिं [सु] इमे इंदा ॥ ३५ ॥

संस्कृत छायाः—

तानि जम्बूद्वीप-भरत-विदेहसमानि गुरु-जघन्य-मध्यमानि ।
 व्यन्तराः पुनरष्टविधाः पिशाच-भूतास्तथा यक्षाः ॥ ३४ ॥
 राक्षस-किन्नर-किंपुरुषाः, महोरगा अष्टमाश्च गन्धर्वाः ।
 दक्षिणोत्तरभेदात् षोडश तेषु इमे इन्द्राः ॥ ३५ ॥

शब्दार्थः—

ते=ते भुवने।
 जंबूद्वीप=जम्बूद्वीप
 भारह=भरतक्षेत्र
 विदेह=महाविदेह
 सम=सम्प्रा
 गुरु=उत्कृष्टथी
 जहन्न=जघन्यथी
 मज्झिमगा=मध्यमथी
 वंतर=व्यन्तरदेवे।
 जक्खा=यक्षा।
 रक्खस=राक्षस
 किन्नर=किन्नर
 किंपुरिसा=किंपुरुष
 महोरगा=महोरगा
 अट्टमा य=अष्टमा

गंधवा=गंधर्व
 दाहिण=दक्षिण
 उत्तर=उत्तर
 भेया=भेदवत्
 पुण=वणी
 अट्टविहा=आठ प्रकारे
 पिसाय=पिशाच
 भूया=भूत
 तथा=वणी
 सोलस=सोळा
 तेसिं=तेज्जाना
 इमे=आ
 इंदा=इन्द्रो

नायार्थः—विशेषार्थ प्रभाषु.

३५ संप्राप्ते—'स्युः पिशाचा भूता यक्षा राक्षसाः किन्नरा अपि ।

किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥ १ ॥' [हैमकोषे देवकाण्डः]

વિશેષર્થ—તે વ્યંતરદેવોનાં નગરોનું પ્રમાણ જાતલાવતાં જણાવે છે કે—
ઉત્કૃષ્ટ—(સહુથી મોટામાં મોટા) જંબૂદ્વીપ જેવડાં—એટલે એક લાખ ચોજન પ્રમાણવાલાં ગોળાકારે હોય છે. જઘન્ય (નાનામાં નાનાં) નગરો ભરતક્ષેત્રવત્ એટલે પરદ ચોજન અને એક ચોજનના ઓગણીસીયા છ ભાગ પ્રમાણ હોય છે. અને મધ્યમ નગરો (જીવનો) જંબૂદ્વીપના મધ્યમાં આવેલ મહાવિદેહ-ક્ષેત્રસરખા પ્રમાણવાળાં અર્થાત્ ૩૩૬૮૪ ચોજન અને એક ચોજનના ઓગણીસીયા ચાર ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

વળી તે વ્યંતરદેવો આઠ પ્રકારના છે તેમનાં નામ કહે છે—૧ પિશાચ, ૨ ભૂત, ૩ યક્ષ, ૪ રાક્ષસ, ૫ કિન્નર, ૬ કિપુરૂષ, ૮ મહોરળ, અને આઠમા ગંધર્વ, એ આઠ પ્રકારની નિકાયના દક્ષિણઉત્તર ભેદે કરી—સોળ ઇન્દ્રો છે જેનાં નામે આગલી ગાથામાં કહેવાશે.

એ આઠ પ્રકારના વ્યંતરોના પ્રતિભેદો કેટલા કેટલા છે તે તેમના સર્વ વર્ણનયુક્ત જણાવાય છે—

૧ પિશાચ નિઃ ના દેવો પંદર પ્રકારના છે. ૧ કુખમાંડ, ૨ પટક, ૩ ભેષ, ૪ અન્હિક, ૫ કાળ, ૬ મહાકાળ, ૭ ચોક્ષ, ૮ અચોક્ષ, ૯ તાલપિશાચ, ૧૦ મુખર્ષપિશાચ, ૧૧ અધસ્તારક, ૧૨ દેહ, ૧૩ મહાદેહ, ૧૪ તૂદશ્મીક, અને ૧૫ વનપિશાચ. આ દેવો સૌમ્યદર્શનવાળા દેવનારને આનંદ ઉપજાવનારા, હસ્તકંઠાદિસ્થાને આલૂપણોને ધારણ કરનારા હોય છે.

૨ ભૂત નિઃ—ના દેવો નવ પ્રકારના છે, ૧ સ્વરૂપ, ૨ પ્રતિરૂપ, ૩ અતિરૂપ, ૪ ભૂતોત્તમ, ૫ સ્કંદિક, ૬ મહાસ્કંદિક, ૭ મહાવેગ, ૮ પ્રતિછત્રાં, અને ૯ આકાશગા. આ દેવો સુંદર ઉત્તમ રૂપવંત સુંદર મુખવાળા અને વિવિધ પ્રકારના વિલેપનને ધારણ કરનારા હોય છે.

૩ યક્ષ નિઃ ના દેવો તેર પ્રકારના છે. ૧ પૂર્ણભદ્ર, ૨ માણિભદ્ર, ૩ ચેતભદ્ર, ૪ હરિભદ્ર, ૫ સુમનોભદ્ર, ૬ વ્યતિકાયભદ્ર, ૭ સુભદ્ર, ૮ સર્વતોભદ્ર, ૯ મનુષ્યયક્ષ, ૧૦ ધનાધિપ, ૧૧ ધનાહાર, ૧૨ રૂપયક્ષ, અને ૧૩ પક્ષોત્તમ. આ દેવો સ્વભાવે ગંભીર, પ્રિયદર્શનવાળા, શરીરનાં માનોન્માન પ્રમાણવાલા, જેઓનાં હસ્તપાદોના તળીયાં, નખ, તાલુ, જીભ, હોઠ રાતા છે એવા, અને મસ્તક ઉપર સુંદર મુકુટ તથા ચિત્રવિચિત્ર આલૂપણોને ધારણ કરનારા જાણવા.

૪ રાક્ષસ નિઃ—ના દેવો સાત પ્રકારના છે. ૧ ભીમ, ૨ મહાભીમ, ૩ પિત્ર, ૪ વિનાયક, ૫ જલરાક્ષસ, ૬ વક્ષરાક્ષસ, અને ૭ પ્રક્ષરાક્ષસ. આ

અંતરદેવો ભયંકર સ્વભાવવાળા ભયંકર રૂપને ધારણ કરનારા, રક્તાવર્ણના, લાંબા અને વિકરાળ લાગે એવા હોઠને ધારણ કરનારા, ઝલહલતાં સુવર્ણનાં આભૂષણોને પહેરનારા તેમજ જુદા જુદા પ્રકારના વિલેપનને કરનારા છે.

૫ કિન્નર નિઃ ના દેવો દશ પ્રકારના છે. ૧ કિન્નર, ૨ કિંપુરૂષ, ૩ કિંપુરૂષોત્તમ, ૪ હૃદયંગમ, ૫ રૂપશાલી, ૬ અનિદિત, ૭ કિન્નરોત્તમ, ૮ મનોરમ, ૯ રતિપ્રિય, અને ૧૦ રતિશ્રેષ્ઠ. આ દેવો શાંત આકૃતિવાળા સુંદર મુખાકૃતિયુક્ત, અને મસ્તક ઉપર જળહળતા મુકુટને પહેરનારા અને મુખપ્રમુખાદિ સુંદર અવયવવાળા હોય છે.

૬ કિંપુરૂષ નિઃ ના દેવો—૧ પુરૂષ, ૨ સત્પુરૂષ, ૩ મહાપુરૂષ, ૪ પુરૂષ-વૃષભ, ૫ પુરૂષોત્તમ, ૬ અતિપુરૂષ ૭ મહાદેવ, ૮ મરૂત, ૯ મેરૂપ્રભ, અને ૧૦ યશસ્વંત એમ દશ પ્રકારના છે. આ દેવો સુંદર અને મનોહર મુખાકૃતિવાળા, જેઓના સાથળો અને ભુજાઓ અત્યંત રૂપવંત તેમજ મુખાકારી સ્પર્શવાળા હોય છે તથા જેઓ વિવિધ પ્રકારના આભૂષણોને પહેરનારા હોય છે.

૭ મહોરગ નિઃ ના દેવો પણ ૧ ભુજંગ, ૨ લોગશાલીન, ૩ મહાકાય, ૪ અતિકાય, ૫ સ્કંધશાલીન, ૬ મનોરમ, ૭ મહાવેગ, ૮ મહેષ્વણ, ૯ મેરૂકાંત અને ૧૦ ભાસ્વંત એમ દશ પ્રકારના છે. તેઓ મહાવેગવાળા, મહત્ શરીરવાળા, સુંદરાકૃતિવાળા વિસ્તારવંત ગ્રીવા (ઠાક)વાળા, પુષ્ઠ સ્કંધોવાળા અને ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણોને પહેરનારા હોય છે.

૮ ગંધર્વ નિઃ ના દેવો ૧ હાહા, ૨ હૂહૂ, ૩ તુંબરૂ, ૪ નારદ, ૫ ઋષિવાદક, ૬ ભૂતવાદક, ૭ કાદંબ, ૮ મહાકાદંબ, ૯ રૈવત, ૧૦ વિદ્યાવસુ, ૧૧ ગીતરતિ, અને ૧૨ ગીતયશ એમ બાર પ્રકારના હોય છે.

આ દેવો પણ દિવ્યાકૃતિવાળા, ઉત્તમ લક્ષણયુક્ત મુખવાળા પ્રિયંવદ, મસ્તકને વિષે મુકુટને પહેરનારા અને કંઠમાં હારને ધારણ કરનારા હોય છે.
[૩૪-૩૫]

અવતરણ:—આઠે પ્રકારની વ્યંતરનિકાયનાં ઇન્દ્રોનાં નામો કહે છે.

કાલે ય મહાકાલે, સુરૂવ પડિરૂવ પુણ્ણમદે ય ।

તહ ચેવ માણિમદે, મીમે ય તહા મહામીમે ॥ ૩૬ ॥

કિન્નર કિંપુરિસે સપ્પુરિસા, મહાપુરિસ તહ ય અહકાપ ।

મહાકાય ગીયરઈ, ગીયજસે દુન્નિ દુન્નિ કમા ॥ ૩૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

કાલશ્ચ મહાકાલઃ સુરુપ-પ્રતિરુપ-પૂર્ણમદ્રાશ્ચ ।
તથા ચૈવ માણિમદ્રઃ મીમશ્ચ તથા મહામીમઃ ॥ ૩૬ ॥
કિંનર-કિંપુરુષાઃ સત્પુરુષા મહાપુરુષસ્તથા ચ અતિકાયઃ ।
મહાકાય-ગીતરતી ગીતયશા દ્વૌ દ્વૌ ક્રમેણ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

કાલે-કાલ
મહાકાલ-મહાકાલ
સુરુપ-સુરૂપ
પ્રતિરુપ-પ્રતિરૂપ
પુણ્ણમદ્રે-પૂર્ણમદ્ર
ચૈવ-નિશ્ચયથી
માણિમદ્રે-મણિમદ્ર
મીમે-મીમ
મહામીમ-મહામીમ
કિંનર-કિનર

કિંપુરિસે-કિંપુરૂપ
સત્પુરિસા-સત્પુરૂપ
મહાપુરિસ-મહાપુરૂપ
અદ્ધકાએ-અતિકાય
મહાકાય-મહાકાય
ગીયર્શ-ગીતરતિ
ગીયજસે-ગીતયશ
દુન્નિ દુન્નિ-બંબે
કમા-અનુક્રમે

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થ પ્રમાણે.

વિશેષાર્થ:—‘પૂર્વે’ ભુવનપતિની દશે નિકાયના દક્ષિણોત્તરભેદવડે જેમ વીશ ઇન્દ્રો કહેલા છે, તેમ વ્યન્તરોની આઠે નિકાયના દક્ષિણોત્તરભેદવડે સોલ ઇન્દ્રો કયા કયા છે ? તે નામગ્રહણપૂર્વક જણાવે છે—

પહેલી પિશાચનિકાયની દક્ષિણદિશાના ઇન્દ્રનું નામ કાલેન્દ્ર અને ઉત્તર-દિશાને વિષે મહાકાલેન્દ્ર, બીજી ભૂતનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે સ્વરૂપેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાને વિષે પ્રતિરૂપેન્દ્ર ત્રીજી યક્ષનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે પૂર્ણમદ્ર અને ઉત્તરદિશાને વિષે મણિમદ્ર, ચોથી રાક્ષસનિકાયની દક્ષિણ-દિશાને વિષે ભીમેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાને વિષે મહાભીમેન્દ્ર, પાંચમી કિન્નર-નિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે કિન્નરેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાને વિષે કિંપુરૂપેન્દ્ર અને છઠી કિંપુરૂપનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે સત્પુરૂપેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાને વિષે મહાપુરૂપેન્દ્ર, સાતમી મહારગનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે અતિકાયેન્દ્ર અને અને ઉત્તરદિશાને વિષે મહાકાયેન્દ્ર અને આઠમી ગાંધર્વનિકાયની દક્ષિણ-

દિશાને વિષે ગીતરત્નીન્દ્ર તેમજ ઉત્તરદિશાને વિષે ગીતયશેન્દ્ર, એ પ્રમાણે આઠ નિકાયના દક્ષિણોત્તરલેહવડે સોળ ઇન્દ્રો કહ્યા. (આ સોળે ઇન્દ્રો મહાપરા-ક્રમી, સંપૂર્ણસુખી, અતિકદ્ધિવંત, સંપૂર્ણોત્સાહી અને અપૂર્વ સામર્થ્યાદિ સુકૃતા છે.) [૩૬—૩૭].

વ્યંતર નિકાયના ૧૬ ઇન્દ્રોનાં નામનો યંત્ર.

નિકાય	દક્ષિણેન્દ્ર	ઉત્તરેન્દ્ર
૧ પિશાચનિકાય	૧ કાલેન્દ્ર	૨ મહાકાલેન્દ્ર
૨ ભૂતનિકાય	૩ સ્વરૂપેન્દ્ર	૪ પ્રતિરૂપેન્દ્ર
૩ ચક્ષુનિકાય	૫ પૂર્ણભદ્રેન્દ્ર	૬ માણિભદ્રેન્દ્ર
૪ રાક્ષસનિકાય	૭ ભીમેન્દ્ર	૮ મહાભીમેન્દ્ર
૫ કિન્નરનિકાય	૯ કિન્નરેન્દ્ર	૧૦ કિંપુરુષેન્દ્ર
૬ કિંપુરુષનિકાય	૧૧ સત્પુરુષેન્દ્ર	૧૨ મહાપુરુષેન્દ્ર
૭ મહોરગનિકાય	૧૩ અતિકાયેન્દ્ર	૧૪ મહાકાલેન્દ્ર
૮ ગાંધર્વનિકાય	૧૫ ગીતરત્નીન્દ્ર	૧૬ ગીતયશેન્દ્ર

અવતરણ:—હવે એ પિશાચ વિગેરે આઠે નિકાયના દેવોની ધ્વજામાં જે ચિન્હ હોય છે તે કહે છે:—

ચિંધં કલંબ સુલસે, વડ-સ્વટંગે અસોગ ચંપયણ ।

નાગે તુંબરુ અ જ્ઞાણ, સ્વટંગ વિવર્જિયા રુક્ષા ॥ ૩૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચિંહં કદમ્બ-સુલસૌ, વૈટ-સ્વટંગાવેશોકચર્મકકૌ ।

નાગસ્તુર્મ્બુરુથ ધ્વજે, સ્વટંગાવિવર્જિતા વૃક્ષા: ॥ ૩૮ ॥

શાબ્દાર્થ:—

ચિંધં-ચિન્હ

કલંબ-કદમ્બવૃક્ષ

સુલસે-સુલસવૃક્ષ

વડ-વટવૃક્ષ

સ્વટંગે-ખટ્વાંગ, તાપસ વિશેષના ઉપ-

કરણનું ચિન્હ

અસોગ-અશોકવૃક્ષ

ચંપયણ-ચંપકવૃક્ષ

નાગે-નાગવૃક્ષ

તુંબરુ અ-અને તુંગરૂપવૃક્ષ

જ્ઞાણ-ધ્વજામાં

સ્વટંગ-ખટ્વાંગ

વિવર્જિયા-રહિત, સિવાય

રુક્ષા-વૃક્ષો

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે—

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે સત્તરમી ગાથામાં ભુવનપતિનિકાયના દેવોને ઓળખવા માટે જેમ ચુકુટાદિમાં ચિન્હો કહ્યાં છે તેમ વ્યંતરનિકાયને ઓળખવામાટે દ્વચ્ચ વિમાનોની ધ્વજામાં જે ચિન્હો હોય તે કહેવાય છે.

પહેલી પિશાયનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે કદંબ નામનું જે વૃક્ષ થાય છે તે વૃક્ષના આકારનો આલેખ હોય છે, ૨ ભૂતનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે સુલસ નામના વૃક્ષવિશેષનું ચિન્હ હોય છે, ૩ યક્ષનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે વટવૃક્ષનું, ચોથી રાક્ષસનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે તાપસના ઉપકરણ વિશેષ ખટ્વાંગનું ચિન્હ, પાંચમી કિન્નરનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે અશોક-વૃક્ષનું, છઠી કિંપુરુષનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે અપકવૃક્ષનું, સાતમી મહોરગનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે નાગનામાવૃક્ષનું અને આઠમી ગાંધર્વનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે તુંબરા (૩) વૃક્ષનું ચિન્હ હોય છે. ઉપર કહેલા ચિન્હમાં દક્ષ એક ચોથી નિકાય રાક્ષસના ચિન્હ ખટ્વાંગ સિવાય બાકીની નિકાયોનાં ચિન્હો એ વિવિધ જાતિનાં વૃક્ષોનાં સમજવાં [૩૮]

અવતરણ:—પ્રસ્તુત વ્યંતરદેવોના શરીરનો વર્ણ કહે છે;—

જક્ષવપિસાયમહોરગ-ગંધવા સામ કિન્નરા નીલા ।

રક્ષસ કિંપુરુસા વિ ય, ધવલા ભૂયા પુણો કાલા ॥૩૯॥

સંસ્કૃત છાયા:—

યક્ષ-પિશાચ-મહોરગ-ગન્ધર્વા: શ્યામા: કિન્નરા નીલા: ।

રાક્ષસ-કિંપુરુષાશ્ચ ધવલા ભૂતા: પુન: કાલા: ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

જક્ષ-યક્ષ

પિસાય-પિશાચ

મહોરગ-મહોરગ

ગંધવા-ગંધર્વ

સામ-શ્યામ-કૃષ્ણવર્ણના

કિન્નરા-કિન્નર

નીલા-નીલવર્ણના

રક્ષસ-રાક્ષસ

કિંપુરિસા વિ ય-કિંપુરુષો પશુ

ધવલા-ઉજવલ, શ્વેત

ભૂયા-ભૂત

પુણો-વહી

કાલા-શ્યામ-કૃષ્ણવર્ણના

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે ભુવનપતિદેવોના વર્ણન પ્રસંગે જેમ તે દેવોના શરીરનો વર્ણ કરેલામાં આવ્યો છે તેમ વ્યંતરનિકાયના દેવોના શરીરનો વર્ણ કરેલો હોય છે તે કહે છે—

પહેલી પિશાચનિકાયના દેવોનો, ત્રીજી ચક્ષુનિકાયના દેવોનો, સાતમી મહોરગ, અને આઠમી ગાંધર્વ એ ચારે નિકાયના દેવોનો દેહવર્ણ શ્યામ, એટલે કૃષ્ણવર્ણ સમજવો. પાંચમા કિન્નરોના દેહનો વર્ણ શ્યામ, તથાષ્ટિ કિચિત્ નીલવર્ણના આભાસ સહિત જાણવો. ચોથી રાક્ષસનિકાય અને છઠ્ઠી કિપુરૂષનિકાયના દેવોનો દેહવર્ણ ઉજ્જવલ હોય છે અને બીજી ભૂતનિકાયના દેવોના દેહનો વર્ણ પણ કૃષ્ણ (શ્યામ) હોય છે. [૩૯]

વ્યંતર નિકાયોને વિષે ચિન્હ તથા દેહવર્ણનો યન્ત્ર ।

નિકાયનામ	ધ્વજચિન્હ	દેહવર્ણ
૧-પિશાચ નિકાય	કદંબ વૃક્ષ	શ્યામ
૨-ભૂત ,,	સુલસ વૃક્ષ	કૃષ્ણ
૩-ચક્ષુ ,,	વટ વૃક્ષ	શ્યામ
૪-રાક્ષસ ,,	તાપસ પાત્ર	ઉજ્જવલ
૫-કિન્નર ,,	અશોક વૃક્ષ	શ્યામ (નીલ)
૬-કિપુરૂષ ,,	અંકુશ વૃક્ષ	ઉજ્જવલ
૭-મહોરગ ,,	નાગ વૃક્ષ	શ્યામ
૮-ગાંધર્વ ,,	તુંગાદ્ર વૃક્ષ	શ્યામ

અથ વ્યંતરનિકાયાન્તરર્વર્તિવાણવ્યંતરનિકાયવર્ણનમ્ ॥

અવતરણ:—હવે આઠ વાણવ્યંતરના લેહો કહે છે અને તેઓ જ્યાં હોય છે તે સ્થાનનું નિરૂપણ કરે છે;—

અણપત્ની, પણપત્ની ઇસિવાઈ ભૂયવાઈએ ચેવ ।

કંદી ય મહાકંદી, કોહંડે ચેવ પયણ ય ॥ ૪૦ ॥

ઇયપદમ જોયણસણ, રયણાણ અટ્ટ વંતરા અવરે ।

તેસુ ઇહ સોલસિંદા, રુયગ અહો દાહિણુત્તરઓ ॥ ૪૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

અણપત્ની પણપત્ની, સ્ત્રિવાદી ભૂતવાદી ચૈવ ।

કન્દી ચ મહાકન્દી કોહંડે ચૈવ પતંગે (પ્રયતે) ચ ॥ ૪૦ ॥

હહ પ્રથમયોજનશ્ચ રત્નાયામણૌ વ્યન્તરા અપરે ।

તેષ્વિહ ષોડશેન્દ્રા રુચકાધો દક્ષિણોત્તરતઃ ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

અણપત્ની=અણુપત્ની

પણપત્ની=પણુપત્ની

હસિવાઈ=રૂપીવાદી

ભૂતવાદ=ભૂતવાદી

કન્દી ય=મહાકન્દી

મહાકન્દી=કન્દી

કોહંડ=કોહંડ

પયણ ય=પતંગ

પદમજોયણસણ=પ્રથમના સો યોજનમાં

રચણાણ=રત્નપ્રભા નારકીમાં

અટુ=આઠ

વંતરા=વ્યંતરે

અવરે=ખીળ

તેસુ=તેઓમાં

હહ=આ

સોલસિદા=સોળ ઇન્દ્રો

રુચગઅહો=રુચકપ્રદેશની નીચે

દાહિણુત્તરઓ=દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં

ગાથાર્થ:—અણુપત્ની, પણુપત્ની, રૂપીવાદી, ભૂતવાદી, કન્દિત, મહાકન્દિત, કોહંડ અને પતંગ એ આઠ વાણુવ્યંતરના ભેદો છે. તે આઠ વાણુવ્યંતર નિકાય રુચક પ્રદેશની નીચે, રત્નપ્રભા નારકીના પ્રથમના *સો યોજનમાં રહેલા છે અને તેમાં દક્ષિણુત્તરભેદવડે એકંદર સોળ ઇન્દ્રો છે. ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે આઠ પ્રકારની વ્યંતરનિકાયનું અદ્યપવર્ણન કર્યું, એ જ વ્યંતરભૂતિમાં પણ અવાન્તર (ખીળ પ્રકારના) વ્યંતરો છે અને તેથી તેઓ

* યોગશાસ્ત્રકાર મહારાજ યોગશાસ્ત્રમાં તથા શ્રીમાનગ્નિનભદ્રગણિકમાત્રમણ મહારાજ સંગ્રહણી ગ્રન્થમાં વાણુવ્યન્તરોનું સ્થાન ઉપરના છોડેલા સો સો યોજનમાંથી પુનઃ તેમાંજ ઉપરનીચે દશ દશ યોજન છોડીને બાકી રહેલા એંશી યોજનમાં જણાવે છે. આ ચન્દ્રીયાસંગ્રહણીનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે, જ્યારે પ્રજાપત્તાઉપાર્જમાં શ્રીગૌતમ મહારાજએ કરેલ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્રિકાલગ્નની પરમાત્મા મહાવીરદેવે એમ જણાવેલ છે કે, પ્રથમથી છોડાયેલા ઉપરના હજાર યોજનમાંહેથી જ ઉપરનીચે સો સો યોજન છોડી બાકીવા આઠસો (૮૦૦) યોજનમાં વાણુવ્યન્તરો છે. આ સ્થળે ગીતાર્થ પુરૂષો એવો પણ સમન્વય કરે છે કે—વ્યંતરોને પણ સિદ્ધાન્તોમાં વાણુવ્યંતર શબ્દથી કોઈ કોઈ સ્થળે વર્ણવ્યા છે. આ સમન્વયથી શાસ્ત્રીય વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

વાણવ્યંતર તરીકે ઓળખાય છે. એ પૂર્વવ્યંતરોના સ્થાનથી આ વાણવ્યંતર દેવોનું સ્થાન બુદ્ધ છે અને તેથી પ્રત્યેકનિકાયના નામો તથા સ્થાનનું વિવરણ બતલાવાય છે.

અત્ર વાણવ્યંતર એટલે શું ?—વનાનામન્તરેષુ મવાઃ વાનમન્તરાઃ— વનો(જંગલો)ના મધ્યભાગોમાં વિશેષ કરીને થનારા (વસનારા) તે વાણવ્યંતર કહેવાય. તે આઠ પ્રકારના છે—

૧ અણુપત્તી નિકાય, ૨ પણુપત્તી નિ૦, ૩ ઋષોવાહી નિ૦, ૪ ભૂતવાહી નિ૦, ૫ કંદિત નિ૦, ૬ મહાકંદિત નિ૦, ૭ કોહ્કંડ નિ૦ ૮ પતંગ નિકાય.

પૂર્વે વ્યંતરોનું સ્થાન બતલાવતાં જે સો સો યોજન છોડેલાં છે એમાં ફક્ત ઉપરનાં જ સો યોજન પૈકી (દશ દશ યોજન ઉપર નીચે છોડતાં—મધ્યના) એંશી યોજનમાં વાણવ્યંતર દેવો વસે છે-જેનાં નિકાય નામો ઉપર જણાવ્યાં છે. એ આઠે નિકાયના દક્ષિણોત્તરભેદવડે સોળ ધન્દ્રો છે, એ નિકાયો સમભૂતલાના રૂચક સ્થાનેથી દક્ષિણોત્તરદિશામાં જાણવી.

૧ પ્રશ્ન:—‘સમભૂતલા’ એટલે શું ?

ઉત્તર:—જેમ લૌકિકવ્યવહારમાં પ્રાયઃ ઘણી ખરી (નહીં પર્વતાદિ) વસ્તુઓની ઉંચાઈનીચાઈનું પ્રમાણ દરિયાની સપાટીથી ગણવામાં આવેલું છે એટલે કે તેનું સમભૂતલસ્થાન દરીયાઈ સપાટીથી કાદ્દપનિકદષ્ટિએ રાખ્યું છે, તેમ જૈનસિદ્ધાન્તોમાં ઊર્ધ્વલોકે, અધોલોકે, અને તીર્થલોકે રહેલી શાશ્વતી જે જે વસ્તુનું જેટલું જેટલું ઉંચાઈ નીચાઈનું પ્રમાણ દર્શાવ્યું છે તે બધુંએ સર્વશોકત વચ્ચનાનુસાર આ સમભૂતલાની અપેક્ષાએ રાખવામાં આવ્યું છે.

૨ પ્રશ્ન:—આ સમભૂતલા પૃથ્વી કયાં આવી ? રૂચક પ્રદેશો કયાં આવ્યા ? સમભૂતલા અને રૂચક પ્રદેશો એ બન્ને એક જ સ્થાનવર્તી છે કે અન્ય અન્ય સ્થાનસ્થિત છે ?

ઉત્તર:—એક લાખ યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા જંબૂદ્વીપના મધ્ય ભાગે આવેલા મહાવિદેહક્ષેત્રમાં મન્દર (મેરુ) નામા પર્વત આવેલો છે, જેને ધૃતર દર્શનકારો પણ માને છે, તે ઉંચાઈમાં મૂળભાગ સાથે ૧ લાખ યોજનનો છે અને કંદથી લઈને ૯૯૦૦૦ હજાર યોજન બહાર છે જેથી બાકીના ૧૦૦૦ યોજન મૂળમાં (રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં) પહોંચેલો છે. આ મેરુ કંદભાગે એટલે રત્નપ્રભાનો પિંડ પૂરો થાય ત્યાં ૧૦૦૦૦ યોજનના ઘેરાવાવાળો છે, ત્યારપછી આગળ ક્રમે ક્રમે ઘટતો છે. (જેનું કરણાદિ સવિસ્તર સ્વરૂપ શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રશ્નસિંધી જાણવા યોગ્ય છે.)

પૂર્વે જાણી ગયા કે રત્નપ્રભાપૃથ્વીનો પિંડ ૧૮૦૦૦૦ યોજનનો છે. ઊર્ધ્વ અધઃ ૧૦૦૦ યોજન છોડી બાકીના ભાગે ભુવનપતિદેવો અને નારક છવે રહે છે. પુનઃ છોડેલા કેવળ ઉપરનાજ હજાર યોજનમાં સો સો યોજન મૂકીને બાકીના ૮૦૦ યોગમાં વ્યંતર રહે છે, અને એ છોડેલા સો સો યોજનમાં ઉપરના સો યોજન પૈકી પુનઃ દશ દશ યોજન છોડીને બાકીના ૮૦ યોગમાં વાણવ્યંતર દેવો વસે છે. આથી સંગ્રહણીમાં જે ‘ઋગગઋહો દાદિગુત્તરજો’ પદ દર્શાવ્યું તે યુક્ત છે. કારણકે એ છોડેલા ૧૦ યોજન મેરૂના કન્દથી વાણવ્યંતર સ્થાન સુધીના છે અને એ દશ યોજનના પ્રમાણ મધ્યે....રચક સ્થાન આવેલું છે. અને ત્યારબાદ ૮૦ યોજનમાં વાણવ્યંતરો રહે છે. આ મેરૂ રત્નપ્રભાના પિંડમાં ૧૦૦૦ યોજન ગએલો છે એટલે ઠેક ઉપરથી (કન્દલાગથી) નીચે આવતા વ્યંતર સ્થાન પૂર્ણ થયા બાદ સો યોજનને અન્તે મેરૂ પૂર્ણ થાય અને જેમ જેમ નીચે જાય તેમ તેમ તેનો પરિધિ પણ વૃદ્ધિ પામતો જાય તે સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

હવે બીજા પ્રશ્નના સમાધાન પૂર્વે એ પણ નિર્ણય કરી લેવો આવશ્યક છે કે સમભૂતલા સ્થાન એ જ રચક સ્થાન છે કે અન્ય ? તો સમજવાનું કે સમભૂતલ અને રચકસ્થાન એ એક જ વસ્તુ છે, પણ અન્ય અન્ય સ્થાનવાળી વસ્તુઓ નથી. જે માટે શ્રી ભગવતીજી (ત્રીજું શતક), સ્થાનાક્ષ, નન્દીહત્તિ, નન્દીચૂર્ણિ, જંબૂદીપ પ્ર૦, તત્ત્વાર્થહત્તિ, આવશ્યક, વિશેષાવશ્યક, લોકપ્રકાશ, ક્ષેત્રસમાસ, વૃહત્સંગ્રહણી, જીવામિગમ, પન્નવળા, સૂર્યપ્રજ્ઞ૦, ચંદ્રપ્રજ્ઞ૦, મંડલપ્રકરણાદિ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે; આગળ સાક્ષિરૂપે આપવામાં આવતી સિદ્ધાન્તની પંક્તિઓ જોવાથી સ્વતઃ જણાઈ આવશે.

પ્રશ્ન:—‘સમભૂતલા-રચક’ સ્થાન કયાં આવ્યું ?

ઉત્તર—સમભૂતલ-રચકસ્થાન મેરૂના કન્દ ભાગે જે દશ હજાર યોજનના પૈરાવાવાળું મેરૂસ્થાન તેથી નીચે લગભગ દશ યોજનાન્તે ધર્મા (રત્નપ્રભા) પૃથ્વીના મે ક્ષુદ્ધલક પ્રતરો આવેલા છે તે ગણાય છે. આ પ્રતરો ચારે બાજુથી લોકાન્તને પરીનિ રહ્યા છે, આ પ્રતરો ચૈત્રરાજલોકવર્તી સર્વ પ્રતરો પૈકી લાંબાઈપહોળાઈમાં ક્ષુદ્ધલક હોવાથી ક્ષુદ્ધલક પ્રતરો તરીકે ઓળખાય છે. આથી જ રચકપ્રસ્તાર તે જ પ્રતરપ્રસ્તાર એમ પણ કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રતરો સામસામા (ઉપરનીચે) રહેલા છે—તેમાં અધઃસ્થાનેથી ઉપર આવતાં જે ક્ષુદ્ધલક પ્રતર આવે તેના ઉપરના ભાગે ચાર રચક પ્રદેશો આવેલા છે અને તેની સન્મુખ રહેલા (ઊર્ધ્વના) બીજા ક્ષુદ્ધલક પ્રતરે (નીચેના ભાગે સંબદ્ધ) ચાર રચક પ્રદેશો આવેલા છે તે રચકો સામ-સામી બેતાં બંને પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા રહ્યા (ન) હોય ? તેમ દેખાય છે. આ સ્થાન ધર્માપૃથ્વીમાં ગયેલા મેરૂના કન્દમાં સમજવું. આ અષ્ટરચક પ્રદેશોને જાની પુરૂષો

ચોરસરુચક^{૬૬} એ નામથી સંબોધે છે. આ પ્રદેશો ગોસ્તનાકારે છે. આ સ્થાનને રૂચકસ્થાન તરીકે ઓળખો કે સમભૂતલ તરીકે કહો તે એક જ છે.

[સમભૂતલ એ જ રૂચકસ્થાન છે તે, અને તે ધર્માના ક્ષુદ્ધક પ્રતરે જ છે તે બંને વાતને કથન કરનારી સિદ્ધાન્તોની મુખ્ય મુખ્ય સાક્ષીઓ અત્રે આપવામાં આવે છે.]

એક વાત સમજી રાખવી જોઈએ કે-કોઈપણ અન્યમાં કોઈપણ વસ્તુના નિર્દેશમાં 'સમભૂમાગાત' શબ્દ માત્ર કહ્યો હોય તો તેમાં રૂચકસ્થાન અન્તર્ગત આવી જાય છે અને જ્યાં રુચકાત એટલું માત્ર કહ્યું હોય ત્યાં સમભૂતલ સ્થાન પણ કહી શકાય છે, કારણ કે સમભૂતલ અને રૂચક એ એક જ સ્થાનવાચી શબ્દો છે.

શ્રી ભગવતીજી માં સર્વલબ્ધિસંપન્ન શ્રીગૌતમમહારાજએ પ્રશ્ન કરેલો છે કે હે ભગવંત ચન્દ્રસૂર્ય કેટલા દૂર છે ? તેના ઉત્તરમાં ચરમતીર્થપતિ શ્રીમહાવીરમહારાજએ જણાવ્યું છે કે—

૧ 'ગોયમા ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પન્વયસ્સ દાહિણેણં ઇમીસે રયણપ્પ-
માણ પુઠવીણ બહુસમરમણિજ્ઞાઓ ભૂમિભાગાઓ ઉહં ચંદિમસૂરિય-ગહાણ-નક્ષત્ત-
તારા રવાણં.....ઇત્યાદિ—[શ્રી ભગવતીસૂત્રમ]

૨ 'કહિન્નં મંતે તિરિયલોગસ્સ આયામમજ્જે પણ્ણત્તે ?

ગોયમા ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પન્વયસ્સ બહુમજ્જદેસમાણ ઇમીસે રયણ-
પ્પમાણ પુઠવીણ ઊરિમહેદિલ્લેસુ સુદ્ધાગપયરેસુ અથ્થણં તિરિયલોગસ્સ મજ્જે અદ્ધ-
પ્પણિણ રુયણ પણ્ણત્તે, જઓ ણં ઇમાઓ દસ દિસાઓ હવંતિ ' [ઈતિ ભગવતીસૂત્રે]

૩ સમવાયાજ્ઞે-કેવડ્યાણં મંતે ! જોહસિયા વાસા પન્નતા ? ગોયમા !
ઈમીસે રયણપ્પમાણ પુઠવીણ બહુસમરમણિજ્ઞાઓ ભૂમિભાગાઓ સત્તણંહં સણ
ઉહં ઉપ્પહત્તા.....ઇત્યાદિ—

૪ પ્રજ્ઞાપનાયામ્-કહિન્નં મંતે ? જોહસિયા દેવા પરિવસંતિ ? ઇમીસે
રયણપ્પમાણ પુઠવીણ બહુસમરમણિજ્ઞાઓ ભૂમિભાગાઓ સત્તણંહં જોયણસણ ઉહં
ઉપ્પહત્તા.....(આ લખાણ પ્રજ્ઞાપનામાં ઘણા ઠેકાણે છે)

૬૬ યદાહુઃ—' રુચકેડત્ર પ્રદેશાનાં ચક્ષુતુષ્કદ્વયં સ્થિતમ્ ।

તત્સમશ્રેણિકં તત્ત્વ વિજ્ઞેયં પ્રતરદ્વયમ્ ॥ ૧ ॥ '

૫ સૂર્યપ્રજ્ઞાયામ્—અસ્યા રત્નપ્રભાપૃથિવ્યા બહુસમરમણીયાત્ ભૂમિભાગાદૂર્ધ્વં સપ્તયોજનશતાનિ ઉત્પ્લુત્ય ગત્વા અત્રાન્તરે અધસ્તનં તારાવિમાનં ચારં ચરતીત્યાદિ... (આવા ઉદલેખો સૂર્યપ્રજ્ઞાસિમાં જ ધણે સ્થાને કરેલા છે) એ જ પ્રમાણે ‘શ્રી ચન્દ્રપ્રજ્ઞાસિ’ માં પણ કથન છે.

૬ શ્રી નન્દીટીકાયામ્—તત્ર તિર્યગ્લોકસ્યોર્ધ્વાધોઽપેક્ષયાઽષ્ટાદશયોજનશ- તપ્રમાણસ્ય મધ્યભાગે દ્વૌ લઘુક્ષુલ્લકપ્રતરૌ, તયોર્મધ્યભાગે જમ્બૂદ્વીપે રત્નપ્રભાયા બહુસમે ભૂમિભાગે મેરુમધ્યેઽષ્ટપ્રાદેશિકો રુચકઃ તત્ર ગોસ્તનાકારાશ્ચત્વાર ઉપરિતનાઃ પ્રદેશાશ્ચત્વારાધસ્તનાઃ, એષ એવ રુચકઃ સર્વાસાં દિશાં વિદિશાં વા પ્રવર્તકઃ, એત- દેવ ચ સકલતિર્યગ્લોકમધ્યમ્—...ઇત્યાદિ...

૭ આ જ પ્રમાણે ‘શ્રી નન્દીચૂર્ણી’ માં પણ કથન છે.

૮ “સ્થાનાઙ્ગત્રી” ના ખીજા ભાગમાં પણ આ જ પ્રમાણે સમર્થન છે.

૯ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય—ઉપર ‘શિષ્યહિતા’—ટીકામાં શ્રીમાન્ મલધાર ગન્ધીય શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ પણ ઉપર જણાવેલા નન્દીટીકાના (તથા આવ- શ્યકવૃત્તિ અનુસાર) ઉદલેખ પ્રમાણે જ લગભગ ઉદલેખ કરેલ છે, જે માટે જૂઓ ગાથા ૨૭૦૦ ઉપર લખેલ ટીકા.

૧૦ લોકપ્રકાશે ક્ષેત્રલોકે—‘રત્નપ્રભાયા ઉપરિ ક્ષુલ્લકપ્રતરદ્વયૌ |

મેર્વન્તઃ કન્દોર્ધ્વભાગે રુચકોઽષ્ટપ્રદેશકઃ || ૧ ||

તસ્મિન્ન લોકપુરુષકટીતટપટીયસિ |

મધ્યભાગે સમભૂમિજ્ઞાયકો રુચકોઽસ્તિ યઃ || ૨ ||”

૧૧ મંડલપ્રકરણે—‘મેરુમધ્યસ્થિતાષ્ટપ્રદેશાત્મકરુચકસમાનાઙ્ગતલાદ- ષ્ટાભ્યો દશોનયોજનશતેભ્ય આરભ્યોપરિ દશોત્તરયોજનશતે જ્યોતિષ્કાસ્તિષ્વન્તીતિ |’ આજ અભિપ્રાય જીવાભિગમ, જંગમદ્વીપપ્રજ્ઞાસિ, તત્વાર્થસૂત્ર ભાષ્ય-ટીકા, સંગ્રહણી- ટીકા, ક્ષેત્રસમાસ, લોકનાલિકા, જ્યોતિષ્કરણક, દેવેન્દ્રસ્તવ, આવશ્યકમલય- ગિરિવૃત્તિ, વિગેરે અનેક ગ્રંથોમાં જણાવેલ છે.

આ પ્રમાણે સઘળા સિદ્ધાન્તો “ધર્માપૃથ્વીમાં જ (રત્નપ્રભામાં) ક્ષુલ્લક- પ્રતર અને અષ્ટરુચક પ્રદેશો માનવા” તેમ સૂચન કરે છે અને સાથે સાથે તે જ સમભૂતલ સ્થાન છે—તે જ દિશા અને વિદિશાનું પ્રભવસ્થાન છે તથા તે જ તિર્યગ્લોકનું મધ્ય છે, એટલે કે રચકસ્થાન—સમભૂતલ સ્થાન અને દિશા પ્રભવસ્થાન એ ત્રણેનું સ્થાન એક જ છે એમ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે, આ

સમભૂતલ-રૂચક સ્થાન તે જ તીર્થલોકનું મધ્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ મેરૂપર્વતના વનખંડાદિની ઉચાઇ વિગેરે તથા અવોગ્રામ ની શરૂઆત પણ આ રૂચકથી જ પ્રારંભાએલી છે અને ત્યાંથી જ એક હજાર યોજન ઉંડાપણું લેવાનું છે. મંડલપ્રકરણ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે “સમભૂતલાપેક્ષયા યોજનસહસ્રમધોગ્રામાઃ”-
શ્રીલઘુક્ષેત્રસમાસમૂલ માં પણ એ જ વાતનું સમર્થન કરેલું છે જે:-

જોયણસયદસગંતે સમધરણીઓ અહો અહોગામા ।

વાયાલીસસહસ્તેહિ ગંતુ મેરુસ્સ પચ્છિમઓ ॥ ૧ ॥ [અર્થ સુગમ છે.]

ઉપર્યુક્ત સર્વ વાતમાં કાંઈપણ ‘શંકાને સ્થાન રહેતું હોય તેમ જણાતું નથી. હવે એ રૂચકોનો આકાર કેવી રીતે સમજવો ? તે જણાવાય છે—

ધર્મા (રત્નપ્રભા) પૃથ્વીના બન્ને લઘુક્ષુદ્ધકપ્રતરમાં ઊર્ધ્વ અને અધઃસ્થાનવર્તી ગોસ્તનાકાર અષ્ટરૂચક પ્રદેશોનું પરસ્પર સંસ્થાન કોઈ જુદી જ રીતે સમજવાનું છે. જે કે ઘણા સુસ પુરૂષો ઃઃ આ પ્રમાણે (અહીં સમજવા પૂરતું છેટા છેટા રૂચક મૂકી સ્થાપના બતલાવી છે પણ સમજવા તો જોડા જોડા જ) ચાર અધઃસ્થાનવર્તી રૂચક સ્થાપના કરી તેની ઉપર ઊર્ધ્વવર્તી ચાર રૂચકે મૂકી અષ્ટરૂચક પ્રદેશોની સ્થાપના બતલાવે છે (એટલે કે નીચેના ચાર પૈકી પ્રત્યેક ઉપર ઉપરના ચારમાંથી એક ઉપર એક એમ સ્થાપે છે) પણ તે વાત અચુક્ત છે. જે તેમ લઈશું તો દ્વિસંયોગી ભાંગો બની જાય. પરંતુ સદાસિદ્ધ ત્રિસંયોગી ભાંગાનું અનાદિસિદ્ધપણું જાળવી રાખવાનું છે માટે એનો સંસ્થાન-આકાર સુધુરીતે તો પ્રત્યક્ષમાં જ બતલાવી શકાય તેમ હોવાથી ગીતાર્થ શુદ્ધિપાસે સમજવો યોગ્ય છે, છતાં સામાન્યથી આ પ્રમાણે સમજવું જે અધોગામિની તમાદિશાની શરૂઆતના ચાર રૂચકાકારો ઃઃ આ પ્રમાણે સ્થાપવા અને ઊર્ધ્વગામિની વિમલાદિશાના પ્રલવ સ્થાનના ચાર રૂચકપ્રદેશો ઃઃઃ આ પ્રમાણે

૬૫-૬૭ ‘ક્ષેત્રવિભાગો વિશિષ્ટમર્યાદાવ્યવચ્છિન્નઃ, તથા;—સમતલાદ્ ભૂભાગાદયોઽવગણ્ય નવ-યોજનશતાનિ રત્નપ્રભાવ્યવસ્થિતોપરિતનાથસ્તનધુલ્લકપ્રતરારવ્યઃ સપ્તમધરાયાઃ પરતો ચાવત્ ષોઢશ યોજનાનિ તાવદધોલોકઃ ’ [તત્ત્વાર્થભાષ્યટીકા-મુ. (દે. લા.) પત્ર ૨૪૭] ‘તિર્યગ્લોકમવ્યવસ્થિતઃ સમતલભૂભાગમેરુવ્યવસ્થિતો વિચિત્રપ્રદેશાષ્ટકનિર્માણો રુચકશ્ચતુરસ્રાકૃતિઃ, સ કિલ દિશામૈન્દ્ર્યાદીનાં વિદિશાં ચાગ્રેયાદીનાં પ્રમવઃ ’ [તત્ત્વાર્થભાષ્યટીકા-મુ. (દે. લા.) પત્ર ૨૫૪] શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની શ્રી સિદ્ધસેનીયટીકાના ઉપર જણાવેલા બન્ને પાઠોથી સ્પષ્ટ સમગ્રય છે કે ઉપર જણાવેલા શ્રી નન્દીસૂત્ર ટીકા-આવશ્યક ટીકા વિગેરેના પાઠો જેમ સમભૂતલા-અષ્ટરૂચક પ્રદેશ, તિર્યકલોકનું મધ્ય, ક્ષુદ્ધકપ્રતર, દિશા-વિદિશાની ઉત્પત્તિ એ બધાનું એક સ્થાન માને છે તેમ તત્ત્વાર્થ ટીકાકાર ન માનતાં સમભૂતલા-અષ્ટરૂચક-તિર્યગ્લોકનું મધ્ય અને દિશા-વિદિશાની ઉત્પત્તિ એ ચારે સ્થાન એક માને છે અને કેવલ ક્ષુદ્ધકપ્રતરોનું સ્થાન સમભૂતલથી નવસો યોજન નીચે માને છે.

સ્થાપવા. આ અદ્વિત્યકસ્થાન તે જ 'સમમૂલભુવનકપૃષ્ઠી', આ દ્વિત્યકપ્રદેશોશ્ચ દ્વિશા તથા વિદ્વિશાઓની ઉત્પત્તિ છે. જે માટે આવશ્યક નિર્ચુક્રિતમાં કહ્યું છે કે:—

‘અદ્વપણ્ણો જગતો તિરિયલોગસ્સ મજ્જયારંમિ ।

એસ પમ્મહો વિસાણં એસેવ ભવે અણુવિસાણં ॥ ૧ ॥’ [૪૦-૧]

અવતરણ:—વાણ્યંતર દેવોના સોળ ઇન્દ્રોનાં નામ કહે છે.

સંનિહિણ સામાણે, દ્વાઈ વિહાણે ઇસી ય ઇસિવાલે ।

ઈસર મહેસરેવિ ય, હવઈ સુવત્થે વિસાલે ય ॥ ૪૨ ॥

હાસે હાસરઈવિ ય, સેણ ય ભવે તથા મહાસેણ ।

પયમે પયગવઈવિ ય, સોલસ ઇંદાણ નામાઈ ॥ ૪૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સન્નિહિતસ્સામાનઃ, ધાતા વિધાતા ઋષિશ્ચ ઋષિપાલઃ ।

ઈશ્વરમદેશ્વરાવપિ ચ ભવતિ સુવત્સો વિશાલશ્ચ ॥ ૪૨ ॥

હાસ્યો હાસ્યરતિરપિ ચ શ્વેતશ્ચ ભવેત્તથા મહાશ્વેતઃ ।

પતન્નઃ પતન્નપતિરપિ ચ ષોડશેન્દ્રાણાં નામાનિ ॥ ૪૩ ॥

શીખરાર્થ:—

સંનિહિણ=સંનિહિતેન્દ્ર

સામાણે=સામાન ઇન્દ્ર

દ્વાઈ=ધાત્રેન્દ્ર

વિહાણે=વિધાતેન્દ્ર

ઈસી ય=ઋષીન્દ્ર

ઈસિવાલે=ઋષીપાલેન્દ્ર

ઈસર=ઈશ્વરેન્દ્ર

મહેસરેવિ ય=મહાશ્વરેન્દ્ર

હવઈ=હોય છે

સુવત્થે=સુવત્સ ઇન્દ્ર

વિસાલે ય=અને વિશાલેન્દ્ર

હાસે=હાસ્યેન્દ્ર

હાસરઈવિ ય=વલી હાસ્યરતીન્દ્ર

સેણ ય=શ્વેતેન્દ્ર

ભવે=હોય

તથા=તથા

મહાસેણ=મહાશ્વેતેન્દ્ર

પયમે=પતંગેન્દ્ર

પયગવઈવિ ય=પતંગપતીન્દ્ર

સોલસ=સોલ

ઈંદાણ=ઇન્દ્રોનાં

નામાઈ=નામો

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થ મુજબ.

વિશેષાર્થ:—વાણ્યંતરોની આઠ નિકાયના દક્ષિણોત્તરભેદવડે સોળ ઇન્દ્રો છે, તેમાં પહેલી અણુપખી નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રનું નામ સંનિહિતેન્દ્ર છે

અને ઉત્તરેન્દ્રનું નામ સ્થામાનેન્દ્ર છે બીજી પાણીપત્તિ નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રનું નામ ધાતા અને ઉત્તરેન્દ્રનું વિધાતા, ત્રીજી ઋષીવાદી નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રનું રૂપીન્દ્ર અને ઉત્તરેન્દ્રનું ઋષિપાલેન્દ્ર, ચોથી ભૂતવાદી નિકાયનો દક્ષિણેન્દ્ર ઇશ્વરેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાનો મહેશ્વરેન્દ્ર, પાંચમી કંદિત નિકાયનો દક્ષિણેન્દ્ર સુવત્સેન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાનો વિશાલેન્દ્ર, છઠી મહાકંદિત નિકાયનો દક્ષિણેન્દ્ર હાસ્ય અને ઉત્તરેન્દ્ર હાસ્યરતિ, સાતમી કોહકંદ નિકાયનો દક્ષિણેન્દ્ર શ્વેત અને ઉત્તરદિશામાં મહાશ્વેત ઇન્દ્ર અને આઠમી પતંગ નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રનું નામ પતંગ અને ઉત્તરદિશામાં પતંગપતીન્દ્ર એમ સોલ ઇન્દ્રો બાણુવા. [૪૨-૪૩]

આ પ્રમાણે ભુવનપતિની દશે નિકાયના મળી વીશ ઇન્દ્રો તથા વ્યંતર અને વાણુવ્યંતરની આઠ આઠ નિકાયના મળી સોળ નિકાયના બત્રીશ ઇન્દ્રો જ્યોતિષી નિકાયના બે ઇન્દ્રો અને વૈમાનિકનિકાયના દશ ઇન્દ્રો એટલે કે ચારે નિકાયના થઈ કુલ ચોસઠ ઇન્દ્રો થયા, આ ઇન્દ્રો અવશ્ય સમક્રિતવંત હોય છે અને પરમ-કાઙ્ગિક જગત્જંતુનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા પરમતારક તીર્થંકરપરમાત્માઓના જન્મ-કલ્યાણકાદિ અવસરે કરાતી તે તે પ્રકારની ઉચિતભક્તિ સેવામાં સદા તત્પર રહે છે.

॥ इति वाणव्यन्तराधिकारः ॥

અવંતરણ:—હવે વ્યંતરેન્દ્રોના તથા (સરખું વક્તવ્ય હોવાથી) ચન્દ્રસૂર્યના સામાનિક દેવો તથા આત્મરક્ષકદેવોની સંખ્યાનું નિરૂપણ કરે છે;—

सामाण्याण चउरो, सहस्र सोलस य आयरक्खाणं ।
पत्तेयं सव्वेसिं, वंतरवइ—ससिरवीणं च ॥ ४४ ॥

સંસ્કૃત ધ્યાયા:—

सामानिकानां चत्वारि सहस्राणि षोडश च आत्मरक्षकाणाम् ।
प्रत्येकं सर्वेषां व्यन्तरपति-शशि-रवीणाञ्च ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થ:—

સામાણિયાણ=સામાનિક દેવો
ચઉરો=ચાર
સહસ્સ=હજાર
સોલસ ય=સોલ હજાર
આયરક્ખાણં=આત્મરક્ષક દેવો

પત્તેયં=પ્રત્યેક
સવ્વેસિં=સર્વ નિકાયને વિષે
વંતરવઇ=વ્યંતરેન્દ્ર
સસિ=ચંદ્ર
રવીણં=સૂર્યનાં

માર્ગાર્થ:—વિશેષાર્થ પ્રમાણે.

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે ભુવનપતિદેવોના સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યા કહી તે જ પ્રમાણે આત્મરક્ષકો તથા સામાનિકો સર્વે અર્થાત્ વ્યંતર નિકાયના જાત્રીશો ઇન્દ્રોને તથા જ્યોતિષી નિં ના સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બે જ ઇન્દ્રપણે હોવાથી તેઓને, એમ કુલ જાત્રીશ ઇન્દ્રો થયા તે પ્રત્યેક ઇન્દ્રને ચાર ચાર હજાર સામાનિકદેવો હોય છે અને સામાનિક દેવોથી ચાર ગુણા એટલે સોલસોલ હજાર આત્મરક્ષક દેવો પ્રત્યેક ઇન્દ્રોને હોય છે તેમજ પૂર્વોક્ત કથના-નુસાર તેઓની સેવામાં તે દેવો નિમગ્ન હોય છે. [૪૪]

॥ પ્રત્યેકવ્યંતરેન્દ્રાશ્રયી સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનો યંત્ર ॥

નિકાય નામ	ઉત્તરેન્દ્ર	સામાનિક	આત્મરક્ષક	દક્ષિણેન્દ્ર	સામાનિક	આત્મરક્ષક
૧ પિશાચનિં	કાલેન્દ્ર	૪૦૦૦	૧૬૦૦૦	મહાકાલેન્દ્ર	૪૦૦૦	૧૬૦૦૦
૨ ભૂતનિં	સ્વરૂપેન્દ્ર	"	"	પ્રતિરૂપેન્દ્ર	"	"
૩ યક્ષનિં	પૂર્ણભદ્રેન્દ્ર	"	"	મણિભદ્રેન્દ્ર	"	"
૪ રાક્ષસનિં	ભીમેન્દ્ર	"	"	મહાભીમેન્દ્ર	"	"
૫ કિન્નરનિં	કિન્નરેન્દ્ર	"	"	કિંપુરૂષેન્દ્ર	"	"
૬ કિપુરૂષનિં	સતપુરૂષેન્દ્ર	"	"	મહાપુરૂષેન્દ્ર	"	"
૭ મહોરગનિં	અનિકાયેન્દ્ર	"	"	મહાકાયેન્દ્ર	"	"
૮ ગાંધર્વનિં	ગીતરત્નીન્દ્ર	ચાર હજાર	સોળ હજાર	ગીતયશોન્દ્ર	ચાર હજાર	સોળ હજાર

॥ જ્યોતિષી નિકાયના ઇન્દ્રાશ્રયી સામાનિક આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનો યંત્ર ॥

જ્યોં નામ	સામાનિક સંં	આત્મં સંખ્યા
૧ સૂર્યેન્દ્રને	ચાર હજાર	સોળ હજાર
૨ ચન્દ્રેન્દ્રને	ચાર હજાર	સોળ હજાર

॥ ઇતિ પ્રસ્તુતભુવનદ્વારે વ્યંતરાધિકાર: સમાપ્ત: ॥

* વ્યંતરેન્દ્રના સામાનિક અને આત્મરક્ષક સંખ્યાવત્ વાણ્યવ્યંતરેન્દ્રોનું સમજવું.

❁ । અથ પ્રાસન્નિકઃ પ્રકીર્ણકાધિકારઃ । ❁

અવતરણઃ—અન્થકારમહારાજ ભુવનપતિ તથા વ્યંતરનિકાયાશ્રયી દેવોના પ્રકારો તેમની વ્યવસ્થાઓ તથા કદપવ્યવસ્થાઓ જણાવવાની ઇચ્છાથી પ્રસ્તુત અધિકાર ચારે નિકાયમાં ઘટતો હોવાથી ચારે નિકાયાશ્રયી પ્રકીર્ણાધિકારનો પ્રારંભ કરતાં પ્રથમ દેવોના એકંદર પ્રકાર કેટલા ? તે જણાવનારી ગાથા કહે છે;—

इन्द्रं समं त्रायैतीसा, परिसतियारकैव लोगपाला य ।

अणियं पइर्णणा अभिओगा, किच्चिसं दस भवण वेमाणी ॥४५॥

સંસ્કૃત છાયાઃ—

इन्द्र-सम (सामानिक) त्रायस्त्रिंशः पर्वभिकरक्ष-लोकपालाश्च।

अनीक-प्रकीर्णा-मियोगाः किच्चिषिका दश (विधा) भवन-वैमानिकाः ॥४५॥

શબ્દાર્થઃ—

इन्द्र=ઇન્દ્ર

सम=સામાનિક દેવો

त्रायैतीसा=ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો

परिसतिया=ત્રણ પર્વદાના દેવો

रक्ष=આત્મરક્ષક દેવો

लोगपाला य=લોકપાલ દેવો

अणिय=કટક (સૈન્ય) ના દેવો

पइर्णणा=પ્રકીર્ણ-પ્રજ્ઞના દેવો

अभिओगा=આભિયોગિક દેવો

किच्चिसं=કિદ્ધિષિયા દેવો

दस=દશ પ્રકારે

भवण=ભુવનપતિ

वेमाणी=વૈમાનિક

गाथार्थः—विशेषार्थं मुञ्ज.

विशेषार्थः—મનુષ્યલોકમાં રાજા, નગરશેઠ, મહામાત્ય, પુરોહિત-રાજગૌર દેવદાર, સલાસદો અને ચંડાલ વિગેરે જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓ હોય છે અને તે વ્યવસ્થાથી રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થા સાથે પ્રજાનું સંરક્ષણ પણ થઈ શકે છે, તે પ્રમાણે દેવલોકમાં પણ ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશક, ત્રણ પર્વદામાં બેસવા યોગ્ય, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, સૈન્ય, પ્રકીર્ણ, આભિયોગિક અને કિદ્ધિષિયા એમ દશવિભાગમાં ભુવનપતિ અને વૈમાનિકના દેવો વહેંચાયેલા છે અને તે દરેક દેવો નીચે જણાવેલા પોતપોતાના કર્તવ્યમાં સદા પરાયણ રહે છે. તે દશે પ્રકારના દેવોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા અને તેઓનું કર્તવ્ય આ પ્રમાણે:—

૧ इन्द्रः—જે દેવલોકનું સ્વામિત્વ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે ત્યાં વર્તતા સર્વદેવો જેમને પોતાના સ્વામી તરીકે સ્વીકારે તે ‘ ઇન્દ્ર ’ કહેવાય.

૨ सामानिकः—ઇન્દ્રને સર્વદેવો વિગેરેનું જે સ્વામિપણું પ્રાપ્ત થયેલ છે (ક્રૂત) તે સિવાય કાન્તિ-વૈભવ વિગેરે સર્વમાં ઇન્દ્રના સરખી ઋદ્ધિ જેઓને પ્રાપ્ત થયેલ હોય અને ઇન્દ્રોને પણ તે તે કાર્યોમાં સલાહ લેવા લાયક હોય તે

‘આમાનિક’ કહેવાય. આ દેવો ઇન્દ્રસમાન રિદિવાલા હોય છે તેાં પણ ઇન્દ્રોને પોતાના સ્વામી તરીકે માને છે.

૩ ત્રાયશ્વિશક:—(એક ઇન્દ્રની અપેક્ષાએ) જેઓની તેત્રીશની જ સંખ્યા હોય અને જેઓ ઇન્દ્રની માલિકીના વિમાનો-દેવો વિગેરે સર્વની ચિંતા કરનારા હોવા સાથે શાંતિક-પૌષ્ટિક કર્મ કરનારા હોઈ-મંત્રી અને પુરોહિત-રાજગૈરનું કામ પણ કરનારા હોય તે ‘ત્રાયશ્વિશક’ કહેવાય.

૪ પાર્ષદા:—પર્ષદામાં બેસાડવા યોગ્ય ઇન્દ્રના મિત્રસરખા દેવો તે ‘પાર્ષદા’ કહેવાય.

૫ આત્મરક્ષક:—ઇન્દ્રોનું જેઓ રક્ષણ કરનારા હોય, અર્થાત્ ઇન્દ્રો સ્વયં શક્તિ-સંપન્ન હોવા પૂર્વક પ્રાયઃ નિર્ભય હોય છતાં આ આત્મરક્ષક દેવો પોતાના આચારનું પાલન કરવા માટે હંમેશાં શસ્ત્ર બખ્તર વિગેરેથી સજ્જ રહેવા સાથે ઇન્દ્રની પાસે હંમેશાં ખડા ખડા ઉભા રહે છે, જેને દેખતાં જ શત્રુઓ ત્રાસ પામે છે તે ‘આત્મરક્ષક’ દેવો કહેવાય છે.

૬ લોકપાલ:—ઇન્દ્રમહારાજએ દુરમાન્યા પ્રમાણે તે તે વિભાગનું રક્ષણ કરનારા અને ચોરી જારી વિગેરે ગુન્હા કરનારાઓને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરનારા તે ‘લોકપાલ’ કહેવાય. (જેને મનુષ્યલોકના ‘સુખા’ ની ઉપમા આપી શકાય)

૭ અનીક:—તે સૈન્ય હાથી (ગજનીક), ઘોડા (હયાનીક), રથ (રથાનીક), મહિષ-પાડા (મહિષાનીક), પાયદલ (પદાત્યનીક), ગંધર્વ (ગન્ધર્વાનીક), નાટ્ય (નાટ્યાનીક). એ સાત પ્રકારનું સૈન્ય જરૂર પડે ત્યારે વૈક્રિય શક્તિદ્વારા રૂપો વિકુર્વીને સૈન્યનું કામ કરનારા તે ‘સૈન્યના દેવો’ કહેવાય. અહિં વૈમાનિકમાં અર્થાત્ સૌધર્મથી અચ્યુત દેવલોકમાં ‘મહિષ’ ના સ્થાને ‘વૃષભ’ સમજવો. એ દરેક સૈન્યના જુદા જુદા અધિ-પતિઓ હોઈ સાત અધિપતિઓ હોય છે. પ્રથમનાં પાંચ સૈન્ય સંગ્રામમાં ઉપયોગી છે અને ગંધર્વ તથા નાટ્ય એ બન્ને ઉપલોગના સાધન છે.

૮ પ્રકીર્ણ:—મનુષ્યલોકમાં નાગરિકલોકો-સરખા પ્રજાસરખા દેવો તે ‘પ્રકીર્ણ’ કહેવાય.

૯ આભિયોગિક:—નોકર ચાકર વિગેરે યોગ્ય કામમાં જેઓને જોડવામાં આવે તે દાસ સરખા ‘આભિયોગિક’ દેવો છે.

૧૦ કિદિબધિક:—મનુષ્યલોકના ચાંડાલોની માફક અશુભ નિન્ધકાર્ય કરનારા તે ‘કિદિબધિક’ દેવો કહેવાય.

ભુવનપતિ અને વૈમાનિકમાં આ દશે પ્રકારના દેવો છે, જ્યારે તથાપ્રકારે જગત્ના સ્વભાવથી જ વ્યન્તર તથા જ્યોતિષીમાં ત્રાયશ્વિશક અને લોકપાલ દેવો સિવાય આઠ પ્રકારના દેવો છે, અર્થાત્ પૂર્વે જણાવેલા દશ પ્રકાર પૈકી ત્રાયશ્વિશક અને લોકપાલ દેવો વ્યન્તર અને જ્યોતિષીમાં નથી. [૪૫]

અવતરણ:—સૈન્યસંગ્રહી સાતપ્રકારના દેવોનાં નામ કહે છે.

ગંધર્વ નદ્ર હય ગય, રહ મહ અણિયાણિ સઘ્વઈંદાણં ।
વેમાણિયાણ વસહા, મહિસા ય અહોનિવાસીણં ॥ ૪૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

ગન્ધર્વ-નાદ્ય-હય-ગજ-રથ-મટાનીકાનિ સર્વેન્દ્રાણામ્ ।
વૈમાનિકાનાં વૃષભા મહિષાશ્ચાધોનિવાસિનામ્ ॥ ૪૬ ॥

શીખરાર્થ:—

ગંધર્વ=ગંધર્વ

નદ્ર=નટ

હય=ધોડા

ગય=હાથી

રહ=રથ

મહ=પાળો, (પાયદળ)

અણિયાણિ=સૈન્ય-કટક

સઘ્વઈંદાણં=સર્વ ઇન્દ્રોને

વેમાણિયાણ=વૈમાનિકને

વસહા=વૃષભ

મહિસા=પાડા

અહોનિવાસીણં=અધોનિવાસી ભુવન-

પતિ તથા વ્યંતરને

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥ ૪૬ ॥

વિશેષાર્થ:—દેવલોકની ચાર નિકાય પૈકી ત્રણ નિકાયમાં સાત પ્રકારનું કટક છે અને જ્યોતિષીને છ પ્રકારનું કટક છે—તેમાં પહેલો પ્રકાર ગંધર્વનો છે.

બીજા પ્રકારમાં નૃત્યકરનારા દેવોનું સૈન્ય, ત્રીજા પ્રકારમાં અશ્વરૂપ સૈન્ય, ચોથા પ્રકારમાં ગજો (હાથીઓ) નું સૈન્ય, પાંચમું રથ સૈન્ય અને છઠું પાયદળ સૈન્ય; આ છ પ્રકારનું સૈન્ય તો સામાન્યથી સર્વ ઇન્દ્રોને હોય છે તેમાં પણ વૈમાનિકનિકાયવર્તી ઇન્દ્રોને સાત પ્રકારનું સૈન્ય હોવાથી તેમને સાતમું વૃષભનું સૈન્ય અધિક હોય છે અને અધોલોકવાસી ભુવનપતિ તથા વ્યંતરેન્દ્રોને સાતમો પ્રકાર મહિષ (પાડા) ના સૈન્યનો છે, ફક્ત જ્યોતિષીના ઇન્દ્રોને ૬ પ્રકાર છે.

શંકા:—ઇન્દ્રમહારાજને વળી સૈન્યની જરૂર શી ?

સમાધાન:—જેમ રાજા સમર્થ હોય છતાં શત્રુના પરાભવમાં સૈન્યની સહાય સર્વદા હોય છે, તેમ ઇન્દ્રમહારાજ ભલે સમર્થ હોય તથાપિ દેવલોકમાં દેવાંગનાદિના હુરજીને અંગે થતાં ભયંકર યુદ્ધોના પ્રસંગે આ સૈન્યની જરૂર પડે છે.

શંકા:—દેવ ગમે તે પ્રકારના ચહાય તે રૂપ કરવા શક્તિમાન છે પણ અમુક પ્રકાર રાજવાતું પ્રયોજન શું ?

સમાધાન:—એક રાજના રાજ્યમાં ગંધર્વો નટો ગજ-હાથી અશ્વાદિ સર્વ હોય, પરંતુ લડાઈ પ્રસંગે તો રાજના જે અશ્વગજાદિ હોય એ જ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. કંઈ શેઠીઆઓના કે અન્યના ઘોડા લડાઈમાં ઉપયોગી થતા નથી, માટે સૈન્યને અંગે સ્વતંત્ર દેવોની જરૂર અવશ્ય જોઈએ. [૪૬]

અવતરણ:—પ્રત્યેક ઇન્દ્રને ત્રાયસ્ત્રિશક વિગેરે દેવોની કેટલી સંખ્યા હોય ? તેની પ્રરૂપણા કરે છે;—

તિત્તીસ તાયતીસા, પરિસતિઆ લોગપાલ ચત્તારિ ।

અણિયાણિ સત્ત સત્ત ય, અણિયાહિવ સઘ્વંદાણં ॥ ૪૭ ॥

નવરં વંતર જોહસ, ઇંદાણ ન હુંતિ લોગપાલાઓ ।

તાયત્તીસમિહાણા, તિયસા વિ ય તેસિ ન હુ હુંતિ ॥ ૪૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ત્રાયસ્ત્રિશત્ ત્રાયસ્ત્રિશકા પર્યદસ્તિસો લોકપાલાશ્ચચાર: ।

અનીકાનિ સપ્ત સપ્ત ચાઙ્ગીકાધિપતય: સર્વેન્દ્રાણામ્ ॥ ૪૭ ॥

નવરં વ્યન્તર-જ્યોતિષેન્દ્રાણાં ન ભવન્તિ લોકપાલા: ।

ત્રાયસ્ત્રિશામિધાનાસ્ત્રિદશા અપિ તેષાં ન ભવન્તિ ॥ ૪૮ ॥

શીખાર્થ:—

તિત્તીસ=તેત્રીશ

તાયતીસા=ત્રાયસ્ત્રિશક દેવો

પરિસતિઆ=ત્રણ પર્યદા

લોગપાલ=લોકપાલો

ચત્તારિ=ચાર

અણિયાણિ=કટક, સૈન્ય

સત્તસત્ત ય=સાત સાત પ્રકારનું

અણિયાહિવ=સૈન્યના અધિપતિ

સઘ્વંદાણં=સર્વ ઇન્દ્રોને

વંતરજોહસ=વ્યંતર તથા જ્યોતિષના

ઈંદાણ-ઇન્દ્રોને

લોગપાલાઓ=લોકપાલ દેવો

તાયત્તીસમિહાણા=ત્રાયસ્ત્રિશક નામના

દેવો

તિયસાવિ ય=દેવો પણ

તેષિ-તેમને

ન હુ હુંતિ=ન હોય

ગાયાર્થ:—તેત્રીશ ત્રાયશ્ચિશકદેવો, ત્રણ પર્ષદા, ચાર લોકપાલદેવો, સાત સાત પ્રકારનું સૈન્ય, સાત સૈન્યના અધિપતિ એટલો પરિવાર સર્વ ઇન્દ્રોને હોય, પરંતુ વ્યંતર તથા જ્યોતિષીના ઇન્દ્રોને લોકપાલદેવો તેમજ ત્રાયશ્ચિશક નામના દેવો હોતા નથી. ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે દેવોના પ્રકાર વર્ણવ્યા હતા, પરંતુ સંખ્યાની વક્તવ્યતા કહી ન હતી તે માટે હવે સંખ્યા કહે છે. ૬૮ ત્રાયશ્ચિશક નામના દેવો તેત્રીશ (૩૩) હોય છે, આ દેવોની સલાહ ઇન્દ્રમહારાજ પ્રસંગે પ્રસંગે લે છે. દરેક દેવલોકને વિષે બ્રાહ્મ મધ્યમ અને અવ્યંતર એમ ત્રણ ત્રણ પર્ષદા હોય છે, આ પર્ષદાનાં નામો નિકાયવાર જુદાં જુદાં હોય છે. જે જે દેવસ્થાનમાં પર્ષદા છે તે તે પર્ષદા પૈકી પ્રત્યેક પર્ષદાના દેવો તથા દેવીઓનું આયુષ્ય જુદું જુદું હોય છે. (પર્ષદાનું વિસ્તારથી વર્ણન જીવાભિગમમાં સાડું છે.) પ્રત્યેક ઇન્દ્રોના આવાસની ચારે બાજુ ચાર લોકપાલો હોય છે, એ લોકપાલોને પણ પર્ષદા હોય છે, આ લોકપાલોનાં નામ અન્ય અન્ય નિકાયનાં જુદાં જુદાં હોય છે, આયુષ્ય પણ જુદું છે, તેવી જ રીતે કહેલ સાતપ્રકારનું સૈન્ય દરેકને હોય છે અને પ્રત્યેક નિકાયના કટકના સાત સાત સેનાપતિઓ પણ હોય છે તેનાં નિકાયવાર જુદાં જુદાં નામો છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલો પરિવાર સર્વઇન્દ્રોને સામાન્યથી કહ્યો, પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવું જે—૬૯ વ્યંતરેન્દ્રો તથા જ્યોતિષીના ઇન્દ્રોને લોકપાલ તથા ત્રાયશ્ચિશક દેવો હોતા નથી. [॥ ૪૭-૪૮ ॥]

इति व्यन्तराणां सुराणां सुरायु-र्नगर्योवपुर्वस्त्रवर्णादिव्याख्या ।

अपि व्यन्तरेन्द्रात्मसंरक्षकाणां, तथा सप्तसैन्याधिपानां च संख्या ॥ १॥ [इति संग्रहश्लोकः]

॥ इति प्रस्तुतमुवनद्वारे प्रकीर्णकाधिकारः समाप्तः ॥

૬૮ આ દેવોનાં સ્વસ્વ સ્થાનાશ્રયી વર્તતાં નામો ત્રણે કાલમાં શાશ્વતાં (એકસરખાં) હોય છે.

૬૯. उक्तञ्च तत्त्वार्थचतुर्थाध्याये-‘ त्रायश्चिशलोकपालवर्जा व्यन्तरज्योतिष्काः ’ ।

॥ श्री शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

भुवनपति तथा व्यन्तरनिकायाश्रयी लघु परिशिष्ट

प्रथम भुवनपति निकाय परिशिष्ट. नं-१.

- १ भुवनपतिना प्रत्येकछन्दोनी કેવા કેવા પ્રકારની શક્તિ છે ? તથા કઇ નિકાયના દેવોનો કયા કયા દ્વીપ સમુદ્રાશ્રયી ક્યાં ક્યાં નિવાસ છે ? તે માટે જૂઓ સંગ્રહિણીની ' જંબુ-દ્વીપ છત્તં '-ગાથાની લઘુટીકા તથા 'મૃદુત્વીકા તથા દેવેન્દ્રસ્તવ.
- ૨ ભુવનપતિદેવોનાં ભુવનો (આવાસો) પંક્તિબદ્ધ સમજવાં નહિ પણ વિપ્રકીર્ણ (ભિન્નભિન્ન) સમજવાં.
- ૩ ભુવનપતિદેવોને જે ચિન્હાદિકનું વર્ણન કહેલ છે તે માટે જુદા જુદા મતાંતરે વર્તે છે-જે માટે જુઓ ઔપપાતિક તથા પ્રજ્ઞાપનાદિ ગ્રન્થો.
- ૪ નરકના જીવોને તથાવિધ પીડા આપનારા પંદર પ્રકારના પરમાધામી દેવો તે ભુવન-પતિ નિકાયાન્તર્ગત જ જાણવા.
- ૫ ચમરેન્દ્રાદિ છન્દોને બાહ્ય, મધ્યમ, અભ્યંતર એમ ત્રણ પ્રકારની પર્ષદા હોય છે એમાં જે કાઈ દેવને અભ્યંતરસભામાં સન્દર્શો પહોંચાડવો હોય તો પ્રથમ બાહ્યસભામાં જાય (મોકલવો પડે) તેઓ મધ્યમસભામાં મોકલે અને મધ્યમસભાવાળા અભ્યંતર-પર્ષદામાં મોકલી આપે અને તેઓ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે, તેમ જ અભ્યંતર-સભામાં પાસ થયેલ કાર્ય મધ્યમસભાને અમલ કરવા સોંપાય, મધ્યમસભાવાળા બાહ્ય-સભાવાળાને (બાહ્ય સભાસદાને) સોંપે, અને તે બાહ્યસભાના દેવો આજ્ઞાનુસાર અમલ કરે; એ પ્રમાણે દરેક દેવલોકમાં જણાવેલ પર્ષદાનો વ્યવહાર સમજી લેવો. એમાં જન્મન્ય મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા તથા ત્રણે પ્રકારની સંખ્યાવાળા દેવો હોય છે. તે અને આ ચમરેન્દ્રાદિની રાજધાનીનું વર્ણન ભગવતી સૂત્રમાં તથા ક્ષેત્ર-લોકપ્રકાશમાંથી જોવું. આ ચમરેન્દ્ર દેવ-દેવીઓના પરિવારથી સમગ્ર જંબુદ્વીપ તથા તીર્થાં અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પણ ભરવા સમર્થ છે. અરે ! આ સામર્થ્ય તો તેના સામાનિક અથવા ત્રાયઞ્જીશક દેવોમાં પણ રહેલું છે. ઉક્તં ચ દેવેન્દ્રસ્તવે-જાવ ચ જંબુ-દ્વીવો જાવ ચ ચમરસસ ચમરચંચાભો અસુરેહિં અસુરકન્નાહિં અત્થિષ વિસઓ મરેઓ સે ॥ ૧ ॥ આ છન્દો કામક્રીડાવિધિમાં ચતુર હોવા પૂર્વક લાવણ્યયુક્ત દેવાંગનાઓ સાથે ભોગાદિ સુખો ભોગવતાં થતાં આનંદમાં વિહરે છે.

દ્વિતીય અન્ટરનિકાય પરિશિષ્ટ. નં-૨.

૧ અન્ટરોનાં નગરો અનુક્રમે સમજવાં.

૨ આ અન્ટરોનાં પણ અમંજ્યાતાં નગરો સમયક્ષેત્ર (અહીંથી) બહાર આવેલાં છે. જુઓ ' જીવામિગમસૂત્ર. '

૩ અન્ટરોનાં નગરોની આરે બાબુ ફરતી વલયાકારે રક્ષણાર્થે ઉંડી ખાઈ અને સુંદર કોટ શોભી રહેલ હોય છે, તેના કોઠાઉપર તોપો વિગેરે ગોઠવેલ હોય છે, કિલ્લા શત્રુઓથી દુષ્પ્રવેશ્ય હોય છે. આ નગરો ઝળહળતા દેદીપ્યમાન અને મહાન્ રત્નમયતોરણોથી શોભતા દરવાજા યુક્ત છે અને દંડધારી દેવકિંકરો રક્ષણ કરવામાં નિશ્ચિન આ નગરોનું સજ્જ થયેલ હોય છે વળી આ નગરોમાં પંચરંગી પુષ્પોની મહામુગંધથી અને અગર તથા કિંદર-દશાંગાદિ શ્રેષ્ઠ ધૂપાદિની મુવાસોથી મુગંધ મુગંધ પ્રસરી રહેલી હોય છે. આ દેવો અતિસ્વર્ણપતં સ્વભાવે તથા દશ્યમાં સૌમ્ય, અંગોપાંગને વિષે રત્નમય અલંકારોથી વિભૂષિત ગાંધર્વોના ગીતોમાં પ્રીતિવાળા અને કાતુક જોવાની અતિદુઃખ કરનારા હોય છે, આ દેવોને ક્રીડા હાસ્ય નૃત્યાદિ પર અત્યંત આસક્તિ હોવાથી અનવસ્થિતપણે જ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે અને કૌતુકની ખાતર અન્યને પીડા પણ પેદા કરે છે.

૪ મનુષ્યલોકમાં ભૂત પિશાચ રાક્ષસાદિ કહેવાય છે તે આ અન્ટરનિકાયના તે તે નિકાયગત અન્ટરો જ હોય છે. આ દેવો વિશેષે કરીને છર્ણુસ્થાનો (ગૃહમંદિરાદિ) માં નિર્જન સ્થાન થઈ જવાથી નિવાસ કરી રહે છે. એથી તે સ્થાનવર્તી નિવાસકરનારા માણસોને યા અન્યજનોને પૂર્વના રાગથી યા દ્રોષથી કેટલીકવાર મહાન્યથા ઉત્પન્ન કરે છે, વળી આ લોકોમાં પ્રાયઃ ક્રીડા અને વિનોદાર્થે આવતાં તે દેવોને વિશેષ વખત ક્રીડા હાસ્યાદિમાં નિર્ગમન થઈ જવાથી પોતાનાં મૂળસ્થાનો પણ વિસરી જાય છે, એથી જ્યાં જ્યાં તેના તેનામાં પ્રવેશ કરી રહે છે આ દેવો સ્વેચ્છાચારી વિશેષ હોય છે.

૫ પ્રત્યેક ઇન્દ્રને ત્રણ પ્રકારની પર્ષદા હોય છે, ત્રણમાં જઘન્ય મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સંજ્ઞાવાળા દેવ-દેવીઓ હોય છે. આ પર્ષદા-અગ્રમહિષી લોકપાલાદિદેવોમાં પણ પોતપોતાના પ્રમાણાશ્રયી યથાયોગ્ય હોય છે.

નોંધઃ—ભુવનપતિ તથા અન્ટર (વાણ્યઅન્ટર) નિકાયના ઇન્દ્રોને કેવા પ્રકારનું સુખ હોય છે; તે માટે જ્યોતિષીનિકાયનું આગળ આવતું પરિશિષ્ટ (નં. ૩) વાંચો, જેથી સ્વતઃ જણાઈ આવશે!

તૃતીય-જ્યોતિષી નિકાય વર્ણનમ્ ।

અવતરણ:--પૂર્વે ભુવનપતિ તથા વ્યન્તરનિકાયનું યથાયોગ્ય દિગ્દર્શન કરાવ્યું, હવે ત્રીજી જ્યોતિષીનિકાયનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે, આ જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન ઊર્ધ્વ અધો અને તિર્યક્ એમ ત્રણે લોકના વિભાગથી બહેંચાયેલી ત્રસનાડીના તિર્યક્લોકમાં છે. આ તિર્યક્લોક ઉચ્ચાઈમાં ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ ગણાય છે અને જેની ગણતરી સમભૂતલાથી અધઃસ્થાને ૬૦૦ યોજન અને એ જ સમભૂતલાલાગથી ઊર્ધ્વસ્થાને ૬૦૦ યોજન એ પ્રમાણે કરાય છે, એથી જ જ્યોતિષી દેવો તીર્છાલોકવાસી કહેવાય છે—

હવે આ જ્યોતિષી દેવો ક્યાં અને કેટલા યોજનમાંહે છે ? તે દર્શાવવા માટે ગ્રન્થકારમહર્ષિ 'સમભૂતલાઓ' એ ગાથાની રચના કરે છે.

સમભૂતલાઓ અટ્ટહિં, દસૂળજોયણસણ્હિં આરબ્મ ।
ઉવરિ દુસુત્તરજોયણસયાંમિ ચિટ્ટંતિ જોહસિયા ॥ ૪૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સમભૂતલાતોઽષ્ટાભિર્દશન્યૂનયોજનશતૈરારમ્બ્ય ।
ઉપરિ દશોત્તરયોજનશતે તિષ્ઠન્તિ જ્યોતિષ્કાઃ ॥ ૪૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

સમભૂતલાઓ—સમભૂતલા પૃથ્વીથી
અટ્ટહિં—આઠ (સો)
દસૂળ—દશન્યૂન
જોયણ—યોજન
સણ્હિં—સો
આરબ્મ—શરૂ કરીને

ઉવરિ—ઉપર
દસુત્તર—દસ અધિક
જોયણસયાંમિ—સો યોજન
ચિટ્ટંતિ—રહેલા છે
જોહસિયા—જ્યોતિષી દેવો

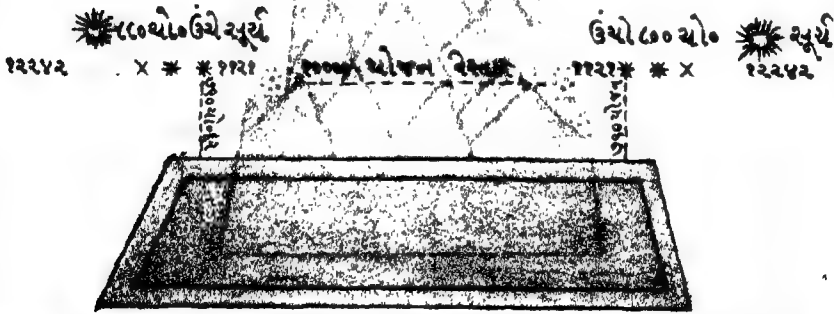
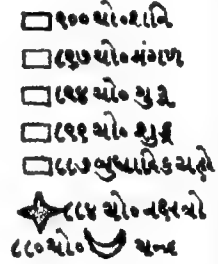
ગાથાર્થ:—સમભૂતલાપૃથ્વીથી દશ ઓછા એવા આઠસો યોજન (સાતસો

॥ समभूतला पृथ्वीची ज्योतिषचक्र केटलं दर चाले छे ते ॥

मेरुनी सपाटी समीपे आवेल
समभूतला पृथ्वीना पोइन्टची
१६०० गाउनो १ योजन एका
७९० यो० ऊंचे जइए त्यारे
ज्योतिषचक्रनी शरुआत थाय
छे. तेथी उपर बीजा ११०
यो० जइए त्यारे एटले ९००
यो० पूर्ण थवे ते ज्योतिष-
चक्रनी समाप्ति थाय छे

हवे ७९० योजने ने ज्यां
आरंभ थाय छे ते स्पळे मेरुथी
चारे बाजु ११२१ यो. दूर
रहीने फरतुं तारामंडल आवेलुं

छे, तेथी १० यो० ऊंचे प्रथम
सूर्य, तेथी ८० यो० दूर चन्द्र,
तेथी ४ यो० ऊंचे नक्षत्र
परिमंडल, तेथी ४ यो० ऊंचे
ग्रहमंडलारंभमां प्रथम शुक्रग्रहादि
बाद ऋण त्रण योजनांतर
क्रमशः बृहस्पति, मंगल, शनि-
श्वरादि ग्रहो छे. वळी आ
चित्रमां एक ताराथी बीजा
ताराजुं मेरु व्याघाताश्रयी अंतर
मेरुनो लगभग दश हजारनो
व्यास मेळवतां १२२४९९
योजन थाय छे.

નેવું યોજન) થી શરૂ કરીને, ઉપર એકસો દશ યોજનસુધીમાં જ્યોતિષી દેવો રહે છે. ॥ ૪૬ ॥

વિશેષાર્થ:—જ્યોતિષી એટલે ‘ અત્યન્તપ્રકાશિત્વાજ્જ્યોતિઃશબ્દાભિવેચાનિ વિમાનાનિ તેષુ ભવા યે દેવાસ્તે જ્યોતિષ્કાઃ ॥

અત્યન્ત પ્રકાશ કરનારા હોવાથી જ્યોતિઃ શબ્દવડે કહેવા લાયક વિમાનો તે જ્યોતિઃ કહેવાય અને તેમાં વસનારા (દેવો) તે જ્યોતિષ્કાઃ ॥

આ દેવો અત્યન્ત જ્વલંત તેજવાળા—દેદીપ્યમાન કાન્તિવાળા દિગ્મંડલને સ્વપ્રભાવડે ઉજ્જ્વલ તેજમય કરનારા હોય છે. પ્રથમ જેનું વર્ણન કહેવાએલું છે તે મેરૂના મધ્યભાગવર્તી રત્નપ્રભામાં રહેલી સમભૂતલાથી લઈને સાતસો નેવું યોજન (૭૬૦) જઈએ ત્યાં સુધી તો જ્યોતિષી નથી, એ સાતસો નેવું યોજન છોડ્યા કે તુર્તજ જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન શરૂ થાય છે, એ શરૂઆતથી લઈને ઉપરના એકસો દશ (૧૧૦) યોજન માંહે (એટલે તિર્યક્લોકના અન્ત-ભાગ સુધી) ૭૦૫ાંચપ્રકારના જ્યોતિષીદેવો વસે છે. ૭૬૦ માં ૧૧૦ ઉમેરતાં ૬૦૦ યોજન પ્રમાણુ તિર્યક્લોકનો ઊર્ધ્વભાગ સંપૂર્ણ આવી રહે. [૪૬]

અવતરણ:—ઉપરની ગાથામાં જ્યોતિષીદેવોનું એકસો દશ (૧૧૦) યોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્ર કહ્યું તે ક્ષેત્રમાં સૂર્યચંદ્ર વિગેરે જ્યોતિષીદેવોમાં કોણુ દેવ પહેલો અને કોણુ પછી ? તેનો ઉપર-નીચેનો ક્રમ બતાવે છે. તથા નક્ષત્રની ગતિ-દિશા પણ કહે છે:—

તત્થ રવી દસ જોયળ, અસીઈ તદુવરિ સસી ય રિક્ખેસુ ।

અહ ભરણિ સાઈ ઉવરિં, બહિં મૂલોઽભિંતરે અભિઈ ॥ ૫૦ ॥

તારરવિચંદરિક્ખા, બુહસુક્કા જીવમંગલાસણિયા ।

સગ સય નડય દસ અસિઈ, ચડ ચડ કમસો તિયા ચડસુ ॥ ૫૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

તત્ર રવિર્દશયોજનાનિ અશીતિસ્તદુવરિ શશી ચ રિક્ષેષુ ।

અથો ભરણિઃ સ્વાતિરુપરિ બહિર્મૂલોઽભ્યન્તરેઽભિજિત્ ॥ ૫૦ ॥

તારા-રવિ-ચન્દ્ર-રિક્ષાણિ, બુધ-શુક્રૌ જીવ-મંગ્ગલશનિશ્ચરાઃ ।

સપ્તશતનવતિર્દશાશીતિશ્ચતુશ્ચતુઃ ક્રમશઃશ્ચિશ્ચતુર્ણુ ॥ ૫૧ ॥

સાધાર્થ:—

દસજોયણ=દશ યોજન
 અસીહ=એ'શી
 તદુવરિ=તેના ઉપર
 સસી=ચંદ્ર
 રિક્તેસુ=નક્ષત્રો
 અહ=અધો-નીચે
 ભરણિ=ભરણી
 સ્પહ=સ્વાતિ
 ઉવરિ=ઉપર
 બહિં=મહાર
 મૂલો=મૂલ
 ડમિતરે=અંદર
 જમિહ=અભિજિત્

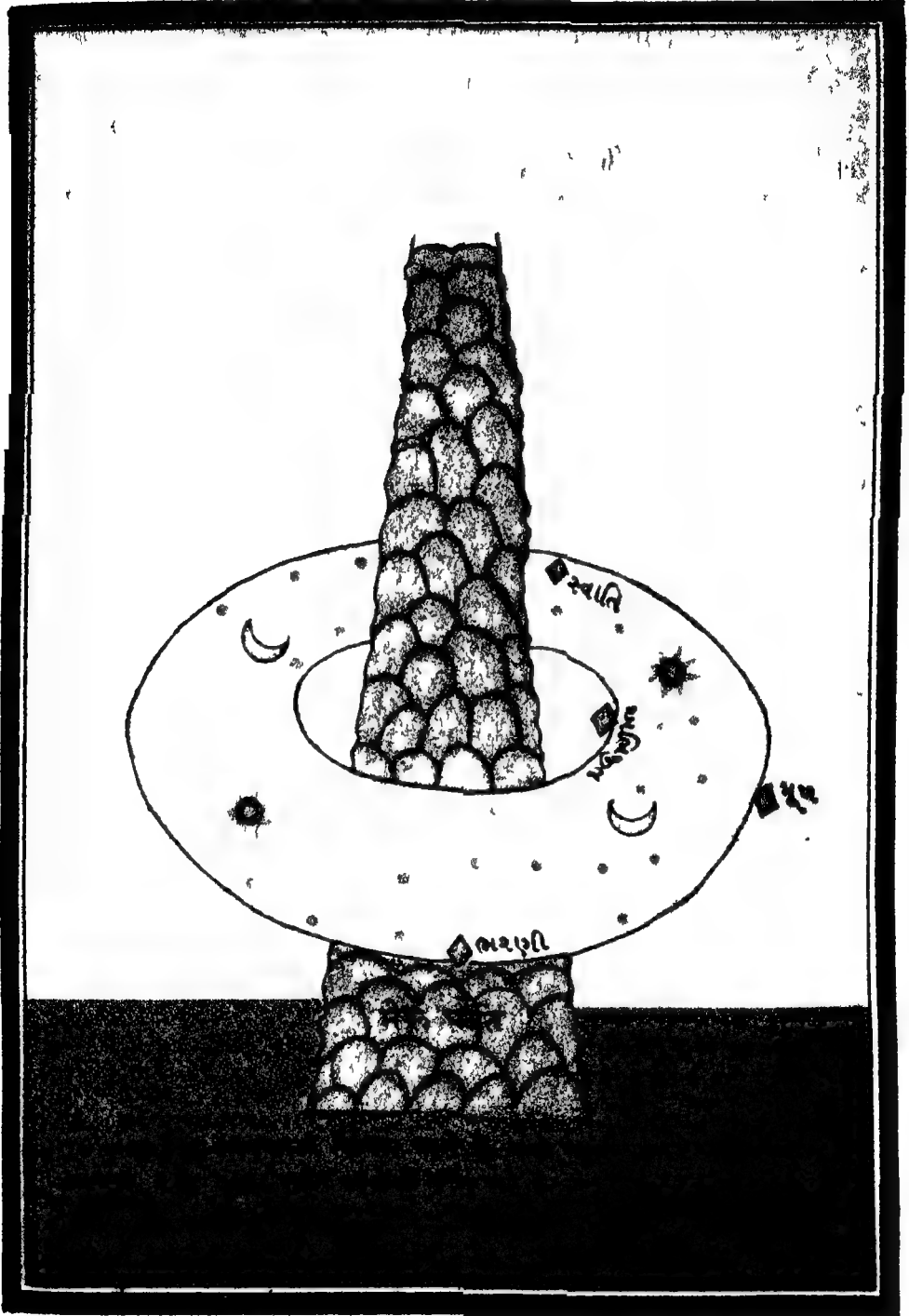
તાર=તારા
 રિક્ત્વા-નક્ષત્રો
 બુહ-બુધ
 સુક્ષ્મા-શુક્ર
 જીવ-ગુરુ-બૃહસ્પતિ
 મંગલા-મંગલ
 સળિયા-શનિ
 સગસયનડય-સાતસો નેવું
 અસીહ-એ'શી
 ચડ-ચાર
 તિયા-ત્રણ ત્રણ યોજન
 ચડસુ-ચારને વિષે

ગાથાર્થ:—સમભૂતલાપૃથ્વીથી (૭૬૦) સાતસો નેવું યોજન ગયા પછી દશ યોજનને અંતરે સૂર્ય છે. ત્યાંથી એ'શી યોજન ઉપર ચન્દ્ર છે અને ત્યારપછી નક્ષત્રો છે. તેમાં સર્વથી નીચે ભરણી અને સર્વોપરિ સ્વાતિનક્ષત્ર છે. સર્વ બાહ્ય મૂલ અને સર્વાંચ્યંતર અભિજિત્ નક્ષત્ર છે. સમભૂતલાપૃથ્વીથી-૭૬૦ (સાતસો નેવું) યોજન તારા, ત્યારબાદ દશ યોજનને અંતરે સૂર્ય, ત્યારબાદ એ'શી યોજન ગયે ચન્દ્ર, ત્યારબાદ ચાર યોજન નક્ષત્ર મંડલ, ત્યારપછી ચાર યોજન બુધ, ત્યાર પછી ત્રણ યોજન ઉલ્લંઘ્યા બાદ ગુરુ, ત્યાર પછી ત્રણ યોજન મંગલ અને ત્યારબાદ ત્રણ યોજન શનિશ્ચર છે. ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥

વિશેષાર્થ:—રત્નપ્રભાગત સમભૂતલાપૃથ્વીથી સાતસો નેવું યોજન પૂર્ણ થયે સુર્યને કોટાનુકોટી તારાઓનું મંડલ પ્રસ્તર આવેલું છે ત્યાંથી દશ યોજન દૂર ઉંચે જઈએ (આઠસો યોજન પૂર્ણ થયે) ત્યાં ૭૧ સૂર્યેન્દ્ર આવેલો છે. ત્યાંથી આગળ એ'શી યોજન દૂર જઈએ (૮૮૦ યોજન પૂર્ણ થયે) ત્યાં ચંદ્ર આવેલ છે વળી ત્યાંથી ચાર યોજન ઉંચે જઈએ એટલે અકૃત્રીશ પ્રકારનો નક્ષત્રગણ આવેલો છે.

૭૧ ઇતર દર્શનકારો પ્રથમ ચન્દ્ર માને છે અને પછી સૂર્ય માને છે એટલુંજ નહિ પણ 'સૂર્યનારાયણ' તરીકે મોટે ભાગે ધણા અનુષ્ઠાનમાં તેમને પૂજનીય તરીકે માન્ય કરવાનું વિશેષ રાખે છે. પ્રથમ ચન્દ્ર અને પછી સૂર્ય એ તેમની માન્યતા સંબંધી આગળ- 'જ્યોતિષી પરિસિદ્ધ' માં જિહ્વા કરચું.

॥ मेरुने फरतुं नक्षत्र विशेषतादर्शक ज्योतिषचक्र ॥

એ નક્ષત્રોનો જે પરિભ્રમણ કરે છે તેમાં ભરણીનક્ષત્ર સર્વનક્ષત્રોથી અધઃસ્થાને ચરે છે, ત્યારે સ્વાતિનક્ષત્ર સર્વનક્ષત્રોથી ઉર્ધ્વસ્થાને (ઉપર) ચાલે છે, મૂલનક્ષત્ર સર્વનક્ષત્રોથી બાહ્યમંડલે ચાલે છે અને અભિજિતનામા નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્રોથી અંદરનાભાગે ચાલે છે. આ નક્ષત્રોના સ્થાનથી ચાર યોજન દૂર ઉંચે જતાં ગ્રહોની સંખ્યામાં મુખ્ય મુખ્ય ગણાતા ગ્રહો પૈકી પ્રથમ બુધગ્રહ છે ત્યાંથી ત્રણયોજન દૂર ઉંચે શુક્રનામનો ગ્રહ છે, ત્યાંથી ત્રણ યોજન દૂર બૃહસ્પતિ છે અને ત્યાંથી પુનઃ ત્રણ યોજન ઉંચે ઝરમંગલ ગ્રહ છે. અને ત્યાંથી ત્રણ યોજન ઉંચે ૭૩શનિશ્વર નામનો ગ્રહ આવેલો છે.

શ્રી જ્યોતિષી નિકાયનું સ્થાન, તથા જ્યોતિશ્ચક્રની ઉંચાઈ પ્રમાણનો ચન્દ્ર.

સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૭૯૦ યોજન ઉંચું-તારામંડલ	થી ૧૦ યોજન ઉંચો સૂર્ય
”	૮૦૦ યોજન ઉંચે-સૂર્ય	થી ૮૦ ” ” ચન્દ્ર
”	૮૮૦ યોજન ઉંચે-ચન્દ્ર	થી ૪ ” ” નક્ષત્રપરિમંડલ
”	૮૮૪ ” ” -નક્ષત્રમંડલ	થી ૪ ” ” બુધગ્રહાદિ
”	૮૮૮ ” ” -બુધાદિગ્રહો	થી ૩ ” ” શુક્રગ્રહાદિ
”	૮૯૧ ” ” -શુક્રાદિગ્રહો	થી ૩ ” ” બૃહસ્પત્યાદિ
”	૮૯૩ ” ” -બૃહસ્પત્યાદિગ્રહો	થી ૩ ” ” મંગલગ્રહાદિ
”	૮૯૭ ” ” -મંગલાદિગ્રહો	થી ૩ ” ” શનિશ્વર
”	૯૦૦ ” ” -શનિશ્વરાદિગ્રહો	—

આવેલા છે. કુલ ૧૨૦ યોજન પૂર્ણ થયા.

૭૨ સમભૂતલાપેક્ષે મંગળગ્રહ-પ્રમાણાંશુલે યુક્ત એવા ૮૮૭ યોજન ઉંચો છે, છતાં એના અનન્યાસી એવા પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો તે મંગળસ્થાને પ્લેઝ્યંચાની વાતો કરે છે— એટલું જ નહીં પણ મંગળગ્રહ કેવા આકારનો છે કેવા રંગનો છે? અંદર શું શું ચર્ચા છે તે બધું અમે દેખ્યું એમ કહે છે પરંતુ તેવી વાતોમાં સત્યાંશ કેટલો છે? તે સુઝાનોએ વિચારવા યોગ્ય છે.

૭૩ વ્યવહારમાં બુધ, શનિશ્વરાદિ ગ્રહ છતાં જે શનિશ્વરનો તારો, ઇત્યાદિ ‘તારા’ શબ્દથી સંબોધાય છે તેનું કારણ એમ જણાય છે, કે તારાબહુલવિમાનોમાં આવેલ ગ્રહવિમાનનો આકાર તારાવિમાનાકાર જેવો હોવાથી તેમ જ તે વિમાનની તેજસ્વી

આ સંબંધમાં ભગવાન્ હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ સહુથી નીચે પ્રથમ ભરણીનક્ષત્ર ત્યારબાદ અન્ય જ્યોતિષી અને સર્વની ઉચ્ચ સ્વાતિનક્ષત્ર જણાવે છે. પૂર્વ ગંધહસ્તીજી મહારાજ પ્રથમ મંગલગ્રહ જણાવે છે અને ત્યારપછી અન્ય વિમાનો ક્રમશઃ વિચારવા જણાવે છે.

અવતરણ:—ચરજ્યોતિષીનાં વિમાનો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જંબૂદ્વીપના મેરુ-પર્વતથી કેટલાં દૂરરહે ? તે વર્ણવે છે;—

एकारस जोयणसय इगवीसिकार साहिया कमसो ।

मेरुअलोकाबाहिं, जोइसचक्रं चरइ ठाइ ॥ ५२ ॥

સંસ્કૃત ધ્યા:—

एकादशयोजनशतं एकविंशति-एकादशसाधिकं क्रमशः ।

मेरु-अलोकाबाधं ज्योतिषचक्रं चरति तिष्ठति ॥ ५२ ॥

શબ્દાર્થ:—

एकारस-અગીઆર
जोयणसय=યોજનના સેકડો
इगवीस-એકવીશ
इकार-અગીઆર
साहिया-સાધિક

मेरु-મેરુપર્વત
अलोकाबाहिं-અલોકની અબાધાએ
चक्रं-ચક્ર
चरइ-ફરે છે
ठाइ-રહે છે

ગાથાર્થ:—અગીઆરસો એકવીશ યોજન તથા અગીયારસો અગીયાર યોજન અનુક્રમે મેરુ તથા અલોકની અબાધાએ જ્યોતિષચક્ર ફરે છે અને સ્થિર રહે છે. [૫૨]

વિશેષાર્થ:—પૂર્વ કહી ગયા કે અદ્વીપમાં ચરજ્યોતિષીઓ છે અને ત્યારપછી અદ્વીપબહાર સર્વત્ર સ્થિરજ્યોતિષીઓ રહેલા છે, એમાં અદ્વીપવર્તી ચરજ્યોતિષી મેરુથી કેટલી અબાધા વર્ણવે ચાલે છે ? (એની અબાધા કેટલી ?) તે પ્રશ્નના સમાધાનમાં સમજાવે છે કે—મેરુની ચારે બાજુ અગીઆરસો એકવીશ (૧૧૨૧) યોજનછોડીને (તેટલું દૂર) ચરજ્યોતિષમંડળ મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતું ફરે છે.

પ્રભાથી દૂરથી દેખનારને તારાવત્ આભાસ થાય અને તેથી તેમ કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો હોય તે સહજ છે. વધુમાં સોમ મંગળાદિ ગ્રહોનાં નામ ઉપરથી કહેવાતા સોમવાર, મંગળવાર ઇત્યાદિ વારો પશુ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે અને જેના ઉપર શુભાશુભપણાનો આધાર કહે છે.

હવે અલોકથી અંદર તીર્થલોકમાં કેટલી અબાધાએ સદાકાળ સ્થિર એવાં જ્યોતિષકવિમાનો હોય છે ? તે લોકનો છેડો અથવા તે અલોકની શરૂઆત એટલે લોકાન્તથી યા અલોકારંભથી માંહેલી કોરે ચારે બાજુ ફરતા અગીયારસો અગીયાર થોજન દૂર (૧૧૧૧) સ્થિર જ્યોતિષી વર્તે છે. [૫૨]

અવતરણ:—જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનોની આકૃતિ કેવી હોય ? તેમ જ એ વિમાનો શેનાં બનેલાં હોય ? તથા કેટલાં હોય ? તે કહે છે;—

અદ્ધકવિદ્વાગારા, ફલિહમયા રમ્મ જોઈસવિમાણા ।

વંતરનયરેહિંતો, સંખિજ્જગુણા ઇમે હુંતિ ॥ ૫૩ ॥

તાઈં વિમાણાઈં પુણ, સવ્વાઈં હુંતિ ફાલિહમયાઈં ।

દગફાલિહમયા પુણ, લવણે જે જોઈસવિમાણા ॥ ૫૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

અર્દ્ધકપિત્થાકારાણિ સ્ફટિકમયાણિ રમ્યાણિ જ્યોતિષ્કવિમાનાણિ ।

વ્યન્તરનગરેભ્યઃ સંખ્યાતગુણાનીમાણિ ભવન્તિ ॥ ૫૩ ॥

તાણિ વિમાનાણિ પુનસ્સર્વાણિ ભવન્તિ સ્ફટિકમયાણિ ।

(૩) દક્ષસ્ફટિકમયાણિ પુનર્લવણે યાણિ જ્યોતિષ્કવિમાનાણિ ॥ ૫૪ ॥

શબ્દાર્થ:—

અદ્ધકવિદ્વાગારા—અર્ધ કોઠાના આકાર-
ફલિહમયા—સ્ફટિક રત્નમય [રવાળા
રમ્મ—સુંદર
વંતરનયરેહિંતો—વ્યંતરનાં નગરાં કરતાં
સંખિજ્જગુણા—સંખ્યાતાશુભુ
ઈમે—આ
તાઈં—તે
વિમાણાઈં—વિમાનો

સવ્વાઈં—સર્વે
હુંતિ—હોય છે
ફાલિહમયાઈં—સ્ફટિકમય
દગફાલિહમયા—પાણીને ફોડી નાખે
તેવાં દગસ્ફટિક રત્નમય
પુણ—વધી
લવણે જે—લવણસમુદ્રને વિષે જે
જોઈસવિમાણા—જ્યોતિષીનાં વિમાનો

ગાયાર્થ:—જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનો અર્ધકોઠાના આકારવાલાં સ્ફટિક રત્નમય તેમજ ધણાં સુંદર હોય છે, વધી વ્યંતરદેવોનાં નગરાં (ભુવનો)ની અપેક્ષાએ આ જ્યોતિષીનાં વિમાનો સંખ્યશુભાં છે, તે જ્યોતિષીનાં વિમાનો બધાં સ્ફટિકરત્નમય

છે તેમાં પણ જે લવણસમુદ્રઉપર આવેલાં છે તે દ્વગસ્ફટિકમય એટલે પાણીને પણ ફાડીને-લેલીને પ્રકાશ આપી શકે તેવાં-દ્વગસ્ફટિકરત્નનાં છે. ॥ ૫૩-૫૪ ॥

વિશેષાર્થઃ—જ્યોતિષીદેવો અર્ધકપિત્યાકારવાળાં વિમાનોમાં વસે છે.

શંકા—જ્યોતિષીનાં વિમાનો જ્યારે અર્ધ કોઠાના આકારવાળાં છે, તો જ્યારે મસ્તકે (મધ્યાન્હે) વર્તતાં હોય ત્યારે તે કોઠાનો ઉપરનો અર્ધભાગ ભેદી શકાતો ન હોવાથી નીચેનો ગોળભાગ વર્તુલાકારે દેખાય, આ વાતને તો માની લઇએ પરંતુ જ્યારે ઉદ્યાસ્તકાલે સૂર્યનું તિર્યક્પરિભ્રમણ થાય ત્યારે તિર્યક્ હોવાથી તો વર્તુલાકાર ન ભાસતાં અર્ધકપિત્યાકાર જરૂર ઉપલબ્ધ થવો જ ભેદએ! પરંતુ તેમ તો થતું નથી તો તેનું સમાધાન શું?

ઉત્તર—ખરેખર ઉપરની આશંકા યાજળી છે, પરંતુ જ્યોતિષીનાં વિમાનો જે પીઠઉપર રહેલાં છે તે પીઠનો આકાર અર્ધ કોઠા સરખો છે પણ સમગ્ર-વિમાનનો આકાર અર્ધકોઠા જેવો નથી અને તેથી તે પીઠની ઉપર વિમાનો એવી રીતે રહેલાં છે કે ઉદ્યાસ્તસમયે ગોળાકાર દેખાય તેમાં જરાપણ વિરોધ આવવાનો કે શંકા થવાનો પ્રસંગ રહેતો નથી.

આ સ્ફટિકરત્નમય^{૭૪}વિમાનો અત્યન્તતેજમય-ઝળહળતા પ્રકાશવાળાં રમણીય-ચક્ષુ તથા મનને અત્યંત આદ્હાદ આપનારાં અને પૂર્વે કહેલાં વ્યન્તર નગરાંની સંખ્યાથી સંખ્યાતગુણાં વધારે છે.

તે જ્યોતિષીનાં સર્વવિમાનો સ્ફટિકરત્નમય હોય છે વળી લવણસમુદ્રમાં રહેલાં જ્યોતિષીઓનાં વિમાનો ઉદક સ્ફટિકમય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—લવણસમુદ્રમાં કહેવાનું અથવા ઉદક સ્ફટિકમય કહેવાનું તાત્પર્ય શું છે?

ઉત્તર—જંબૂદ્વીપને ફરતો લવણસમુદ્ર છે અને તેને ફરતો ધાતકીખંડ હોવાથી લવણસમુદ્રનું જલ આ બાળુ જંબૂદ્વીપની જગતીને અને સામી બાળુ ધાતકીખંડની જગતીને એટલે બે દ્વીપની બન્ને જગતીને સ્પર્શી રહ્યું છે તેમાં જંબૂદ્વીપને સ્પર્શેલ જલવાળો કિનારો તે અબ્યન્તર અને ધાતકીખંડને સ્પર્શીરહેલ કિનારો બાહ્ય ગણાય. ત્યાં જંબૂદ્વીપની જગતીને સ્પર્શેલા બાહ્ય કિનારાથી ૯૫૦૦૦ યોજન સમુદ્રમાં દૂર જઇએ ત્યારે તે સ્થાને જગતીથી

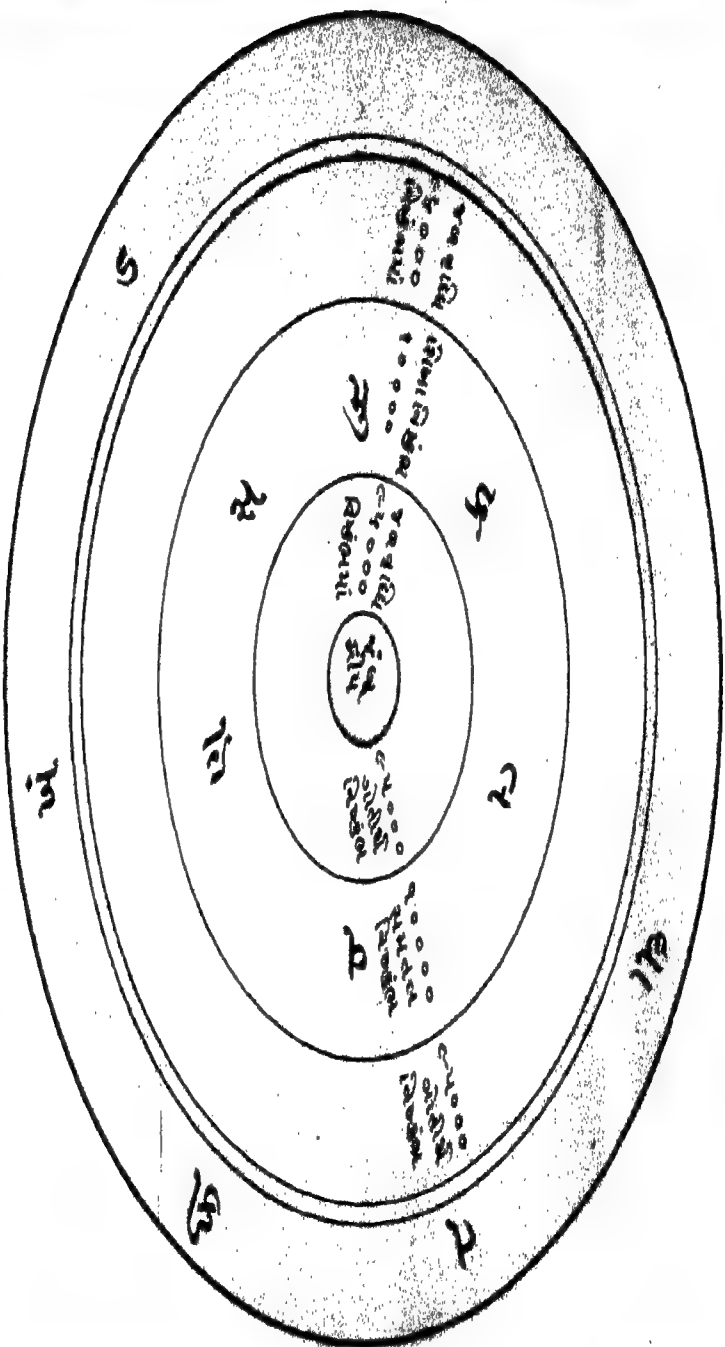
૭૪ આ બાળતમાં શ્રીમાન્ ગિનભદ્રગણ્ણી ક્ષમાશ્રમણ મહારાજ વિશેષણુવતીમાં શંકા કરી સમાધાન આપે છે કે;—

પ્ર૦ 'અદ્વકષિદ્વાગારા ઉદયત્યમર્ગમિ કિદ્ ન દીસતિ ? । સસિસૂરાળ વિમાણાઃ તિરિયવિસ્ત્રતે ઠિયાદ્ જ ॥૧॥

જ૦ 'જણાવકષિદ્વાગં પીઠં તદુપરિ પાસાઓ । વદાલેણેણ તઓ સમર્વદ્ વરમાવાઓ ॥૨॥'

॥ હવણસમુદ્રમાં ગોતીર્ય અને જાકરુદિ ॥ (ચિત્ર નં. ૧.)

જો ગોતીર્ય અને સમાવેશ ગળી હવણ સમુદ્રમાં ૨૦૦૦૦૦ ગોળન પૃષ્ઠ-
જો જગત્કર અને શિખાવિષ્કંભ ગળીને પણ ૨૦૦૦૦૦ ગોળન પણ.

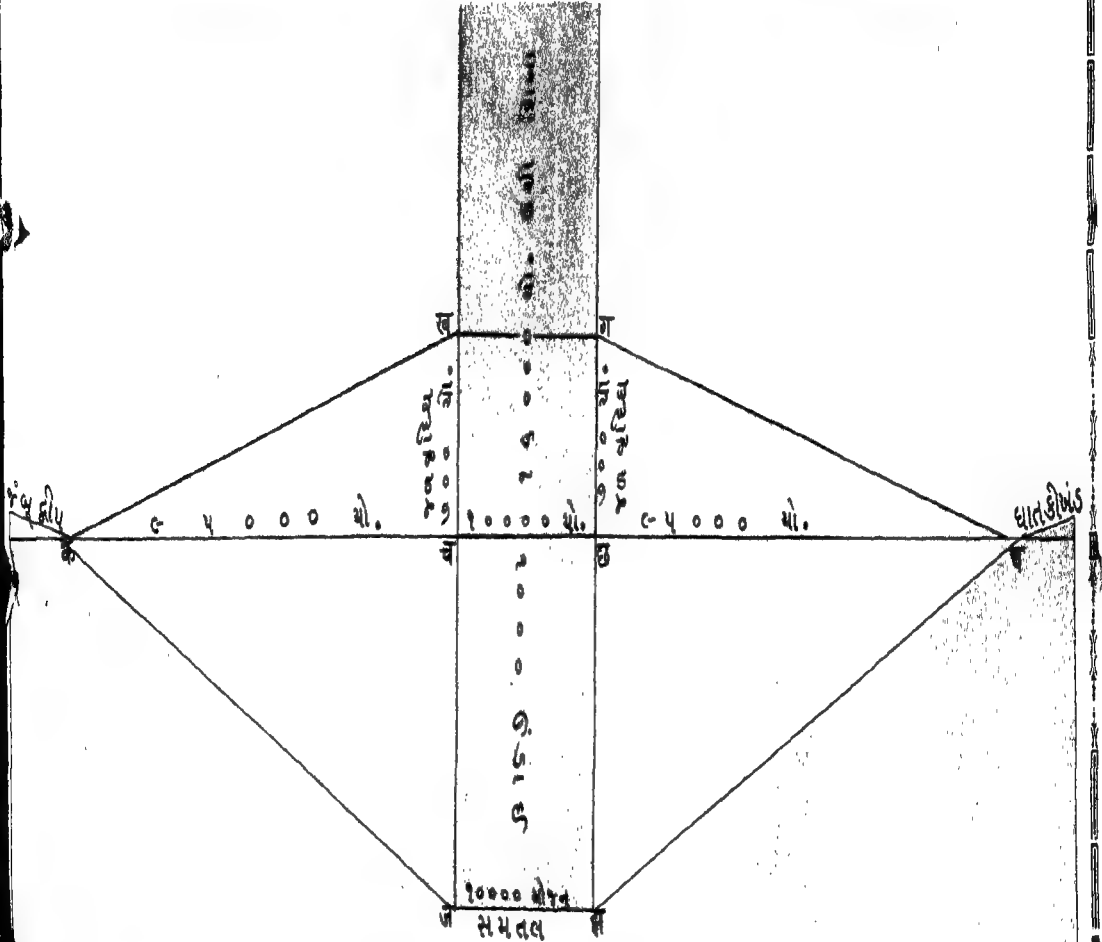
જો ગોતીર્યની ૧૦૦૦૦ ગોળન સુધી સમુદ્રમાં ભૂમિ અમુકમે જિતરવી હોવાથી જગની અધિકતા અમુકમે દેખાય તેવો દેખાય. તેથી જીને ધાતકીપરંથી પણ ૧૦૦૦૦ ગોળન સુધી તેવો અમુકમે અધિક જગનો દેખાય અને વચ્ચે ૧૦૦૦ ગોળન કોઈ સરખી ૧૦૦૦ ગોળનની ઉડાઈ હોવાથી સમાન જગ અને સમાન સમુદ્રતલનો દેખાય. ॥ જાતિ ગોતીર્ય ॥
પરંતે બાહ્યથી ૭૦૦-૭૦૦ ગોળન જગત્કરનો દેખાય પણ કો દીને જ. અને વચ્ચે ૧૦૦૦૦ ગોળનમાં જગત્કરના છે, તે ચિત્ર આગળ દર્શાવેલો.

ગોતીર્ય અને જલ વૃદ્ધિનો

(જમું તરફથી દેખાવ)

બે તરફથી દેખાવ ॥ (ચિત્ર નં. ૨.)

(ધાતકી ખંડ તરફથી દેખાવ)

ક ક જ તથા ઘ ગ છ એ જળ વૃદ્ધિ ૭૦૦-૭૦૦ યોજન (પર્યન્તે) ઉંચી છે.

ક ક જ તથા ઘ છ ઘ એ બે ગોતીર્ય છે. ૧૦૦૦-૧૦૦૦ યોજન (પર્યન્તે) ઉંચાં છે.

સમતલથી શિખાજલ સુધીનું જળ ૧૭૦૦૦ યોજન ઉંચું છે, તે ૧૦૦૦૦ યોજનમાં તેવી ઉંચાઈ છે.

લવણ સમુદ્રની જળશિખા, તેમજ ઉદકચ્છદિકમય જ્યોતના વિમાનો. ૧૩૬

સમુદ્રની ભૂમિ અનુક્રમે નીચી નીચી ઉતરતી ઉતરતી ૧૦૦૦ યોજન ઉડી થવા પામે છે. તેવી જ રીતે ધાતકીખંડની જગતીખાનુથી જંબૂદ્વીપની જગતીની વિસ્તારક ૬૫૦૦૦ યોજન સમુદ્રમાં આવીએ ત્યારે તે સ્થાને પણ પૂર્વની માફક ૧૦૦૦ યોજન ઉડાઇ થવા પામે છે; એ કે જંબૂદ્વીપની તથા ધાતકીખંડની જગતીપાસે અડતું જળ તો યોજનના અસંખ્યાતમાભાગ પ્રમાણ ઉડું હોય છે, પરંતુ આગળ જતાં જતાં ઉડાઇ વધતી વધતી હોવાથી મધ્યના દશહજાર યોજનમાં ૧૦૦૦ યોજન ઉડાઇ હોય છે એટલે લવણસમુદ્રના બે લાખ યોજનના વિસ્તારમાંથી બન્ને ખાનુના ૬૫૦૦૦ યોજન ખાદ કરીએ ત્યારે અતિમધ્યભાગે ૧૦૦૦૦ યોજન વિસ્તાર રહે અને તેટલા વિસ્તીર્ણભાગમાં ૧૦૦૦ યોજનની ઉડાઇ ચારે ખાનુએ એકસરખી રીતે હોય.

હવે બન્ને ખાનુએ જેમ ૬૫૦૦૦ યોજન ભૂમિ ઉતાર કહ્યો છે તેમ બન્ને ખાનુની જગતીથી (અચ્યન્તર તથા ખાદ્ય કિનારેથી) ૬૫૦૦૦ યોજનસુધી જળની અનુક્રમે સમભૂમિની સપાટીથી ચઢતું ચઢતું જળ ૭૦૦ યોજન ઉચું થવા પામે છે જેથી તે સ્થાને ૧૦૦૦ યોજન ઉડાઇ અને ૭૦૦ યોજન ઉપરની જલવૃદ્ધિવાથી એકંદર ૧૭૦૦ યોજન પ્રમાણ ઉચું જળ સમુદ્રના તળીયાની અપેક્ષાએ હોય છે.

લવણસમુદ્રમાં મધ્યના દશહજાર યોજનના વિસ્તારમાં એક હજાર યોજનની જે ઉડાઇ જણાવી તે જ દશહજાર યોજનના વિસ્તારમાં સામાન્યતઃ જળની સપાટીથી સોળ હજાર (૧૬૦૦૦) યોજન ઉચી જળશિખા ઉભી ચણેલ, ભીંત અથવા ગઢના આકાર સરખી વધે છે. આ પ્રમાણે સમુદ્રના તળીયેથી લઈ ૧૭૦૦૦ યોજન ઉચું જળ થયું. ઉપરથી લઈ ૧૬૦૦૦ યોજન શિખા થઈ તે શિખા ઉક્ત રીતે નીચે અને ઉપર બન્ને સ્થાને ૧૦૦૦૦ યોજન પહોળી હોય છે, આ શિખાનું જળ પ્રતિદિન બે વખત બે ગાઉ ઉચું ચઢે છે અને પુનઃ ઓટની માફક ઉતરતું ભાય છે. એમ થવાનું કારણ લવણસમુદ્રમાં રહેલા પાતાલકલશાનો વાયુ છે.

પૂર્વે કહેલાં જ્યોતિષીનાં વિમાનો આ જળશિખામાં ફરે છે.

અહિંયાં શંકા થશે કે જ્યારે શિખામાં ફરે છે તો લવણસમુદ્રની શિખા સમભૂતલાથી ૧૬૦૦૦ યોજન ઉચી હોય છે જ્યારે જ્યોતિષીઓ સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજનથી ૬૦૦ યોજન સુધીમાં છે તો લવણસમુદ્રગત શિખામાં રહેલાં વિમાનો શિખામાં ફરતાં હોવાથી તેનું પાણીમાં કેવી રીતે ગમન થતું હશે? એ શંકાના

૭૫ જળનો સહજ સ્વભાવ તો સમ-સપાટીમાં રહેવાનો છે છતાં જળનો ચઢાવ કહ્યો છે તે કેમ બેસે? તે શંકાના સમાધાનમાં સમજવાનું કે-લવણસમુદ્રનું જળ તથા પ્રકારના ક્ષેત્રસ્વભાવે જ ક્રમશઃ ચઢતું હોય છે.

સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે લવણસમુદ્રની શિખામાં ફરતાં વિમાનો એક તો ઉદકસ્ફટિક રત્નનાં છે, આ સ્ફટિકરત્નનો સ્વભાવ પાણીને કાપવાનો છે જેથી તે ઉદકસ્ફટિકમય વિમાનો શિખાના જળને લેદતાં લેદતાં કંઈપણ બાધાત વિના અસ્પષ્ટિગતિએ જેમ અન્ય સ્ફટિકરત્નમય વિમાનો ગમન કરે છે તેવી જ રીતિએ ઉદકસ્ફટિકવિમાનો નિર્વિઘ્નપણે શિખામાં ગતિ કરે છે.

ત્યારે પાણીના સદાકાળ સ્પર્શથી સ્ફટિકરત્નને કંઈ બાધા પહોંચતી હશે કે કેમ ? અને તેમાં પાણી કોઈ કાળે ભરાઈ નુકશાન કરતું હશે કે કેમ ? તેના ખુલાસામાં—તે રત્નના તેજને પાણીથી કોઈપણ પ્રકારે હાનિ થતી નથી તેમ જ કોઈપણ વખતે તેમાં પાણી પણ ભરાતું નથી. આ ઉદકસ્ફટિકમયવિમાનો લવણસમુદ્રમાં જ છે અને તે ઊર્ધ્વલેશ્યા(=પ્રકાશ)વિશેષવાળાં છે. (વિશેષવર્ણનક્ષેત્રસમાસટીકામાંથી જોઈ લેવું.) [૫૩-૫૪]

અવતરણ:—ચંદ્રસૂર્ય વિગેરે જ્યોતિષીનાં વિમાનોનું પ્રમાણ કહે છે;—

જોયણિગસદ્વિભાગા, છપ્પન્નઽડયાલ ગાડ દુ ઇગદ્ધં ।

ચંદાઈ-વિમાણાયા-મવિત્થડા અદ્ધમુચ્ચત્તં ॥ ૫૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

યોજનૈકષટ્ટિભાગાઃ પદ્મશ્ચાશદષ્ટાચ્ચારિંશત્ ગવ્યૂતે દ્વે એકમર્દ્ધમ્ ।

ચન્દ્રાદિવિમાનાનિ આયામવિસ્તરામ્યામર્દ્ધમુચ્ચત્રમ્ ॥ ૫૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

જોયણિગસદ્વિ-યોજનના એકસદ્ધીયા

માયા-ભાગ

છપ્પન્ન-છપ્પન ૫૬)

અડયાલ-અડતાલીશ ૪૮)

ઇગદ્ધં-એક અને અર્ધ

ચંદાઈ-ચંદ્ર વિગેરેનાં

વિમાણાયામવિત્થડા-વિમાનોની લંબાઈ

પહોળાઈ

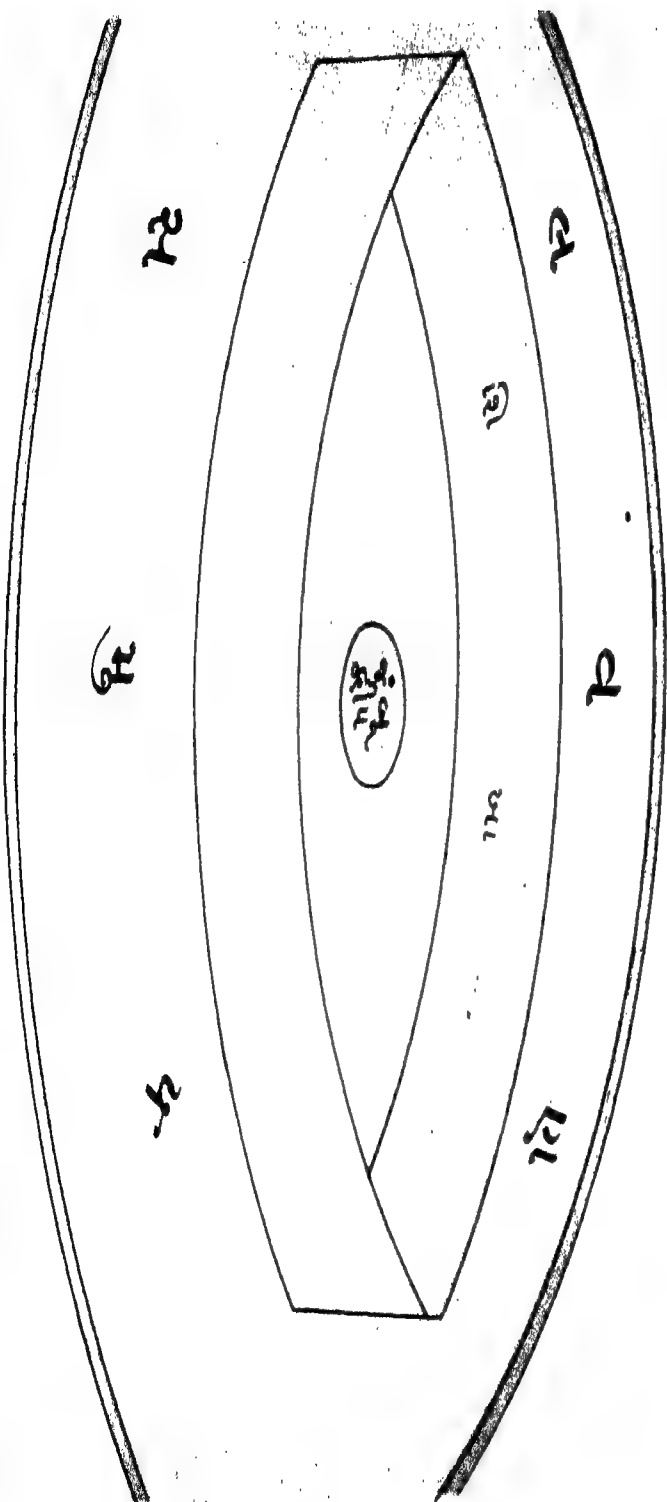
અદ્ધ-અર્ધ

ઉચ્ચત્તં-ઉંચાઈ

૭૬-૭૭ આમાં દૈવીશક્તિ, તથાવિધ જગત્સ્વભાવ તેમજ સ્ફટિકરત્નાદિકની વિશિષ્ટતાના યોગે કાંઈપણ વિચારવા જેવું રહેતું નથી. વર્તમાન યુગનો દાખલો વિચારીએ તો—ન્યારે જર્મનીની લડાઈ થઈ ત્યારે Submarine (સબમરીન) નામની સ્ટીમરો સેંકડો ઝુટ સમુદ્રના અગાધજલમાં રહેતી અને જોતજોતામાં ડુબકી મારીને સેંકડો માછલો જીતીકળતી. જલમાં રહેવા છતાં તે સ્ટીમરોના દારોમાં જલપ્રવેશ થતો ન હતો અને હવાપ્રકાશ એ સર્વપ્રકારની અનુકૂળતા રહેતી હતી, તો પછી આ શાસ્ત્રનાં વિમાનો માટે તો શું વિચારવા જેવું હોયજ !

॥ સ્વપ્ન સમુદ્રમાં સિંચાનો દેશાવ ॥

સ્વપ્નસિંચાના સમગ્રગણી ૧૬૦૦૦ ચોજન કુચી અને સચ્ચકલકથા ૧૭૦૦૦ ચોજન કુચી આ જગની શિખા લવણસચ્ચકમાં મધ્યભાગી ચાર બાજુ કરતા વચ્ચે આકાર જગની કાંડ સરખી રૂપાય છે. કોનો વિકતાર ૧૦૦૦૦ ચોજનમાં છે. કોટલી ૧૦ લાસ ચોજન પહોળી છે.

જાણ્યું:—એક યોજનના એકસદ્વીયા છપ્પન ભાગ (૨૬), એક યોજનના એકસદ્વીયા અડતાળીશ ભાગ (૨૬), એ ગાઉ, એક ગાઉ, તેમજ અર્ધ ગાઉ પ્રમાણ અનુક્રમે ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તથા તારાનાં વિમાનોની લાંબાઈ પહોળાઈ જાણવી અને ઉચાઈ તેનાથી અર્ધપ્રમાણ જાણવી. ॥ ૫૫ ॥

વિશેષાર્થ:—હવે તે જ્યોતિષીનાં વિમાનોના આયામ-વિષ્કંભ અને ઉચાઈના પ્રમાણોની વિશેષ ઋદ્ધિવંતના ક્રમપ્રમાણે વ્યાખ્યા કરતાં એક યોજનના એકસદ્વીયા પાડીએ તેવા ૬૧ વિભાગો પૈકી ૫૬ ભાગ પ્રમાણ લાંબું ચન્દ્રનું વિમાન છે, તેની જ રીતે એક યોજનના એકસદ્વીયા અડતાળીશ ભાગપ્રમાણ સૂર્યનું વિમાન લાંબું છે, ગ્રહોનાં વિમાનો એ ગાઉ લાંબાં હોય છે, નક્ષત્રનાં એક ગાઉપ્રમાણ અને પાંચમા તારાનાં વિમાનો અર્ધગાઉ પ્રમાણ લાંબાં હોય છે. પહોળાઈ પણ જેટલી લાંબાઈ કહી તેટલી જ સમજવી આથી આ વિમાનો આદે જાણુ સરખા પ્રમાણવાળાં થાય.

તે વિમાનો ઉચાઈમાં પોતપોતાના આયામ તથા વિષ્કંભથી અર્ધ પ્રમાણવાળાં જાણવાં. એટલે ચન્દ્રનાં વિમાનો ઉચાઈમાં એક યોજનના એકસદ્વીયા ૨૮ ભાગે (૨૬), સૂર્યવિમાનો ઉચાઈમાં એકયોજનના એકસદ્વીયા ચોવીશ ભાગે (૨૬), ગ્રહનાં વિમાનો એક ગાઉ ઉચાં, નક્ષત્રનું વિમાન અર્ધ ગાઉનું અને તારાનું એક ચતુર્થાંશ ગાઉ (૧/૪) એટલે પા ગાઉ ઉચું હોય છે. આ ત્રણે પ્રકારનું પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતા ચરજ્યોતિષીઓનું જાણવું. [૫૫]

અવતરણ:—મનુષ્યક્ષેત્રનું પ્રમાણ કહેવા સાથે મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ્યોતિષીનાં વિમાનો ચર હોય છે તે બતાવવા પૂર્વક મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર જ્યોતિષીનાં વિમાનો સ્થિર છે તે અને તેનું પ્રમાણ કેટલું છે ? તે વર્ણવે છે;—

પળયાલલસ્કજોયણ, નરચિત્તં તસ્થિમે સયા મમિરા ।

નરચિત્તાઽઽર્હિં પુણ, અદ્વપમાણા ઢિયા નિચ્ચં ॥ ૫૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પળચત્વારિંશલ્લક્ષયોજનં નરક્ષેત્રં તત્રેમાનિ સદા મ્રમિણ: ।

નરક્ષેત્રતો વહિ: પુનરર્દ્ધપ્રમાણાનિ સ્થિતાનિ નિત્યમ્ ॥ ૫૬ ॥

શીખરાર્થ:—

પળયાલલસ્ક-પીસ્તાલીશ લાખ

જોયણ-યોજન

નરચિત્તં-મનુષ્યક્ષેત્ર

તસ્થિમે-તેમાં આ

મમિરા-બ્રમણ કરવાવાલા (ચર)

નરચિત્તાઽઽર્હિં-મનુષ્યક્ષેત્રથી

અદ્વપમાણા-અર્ધ પ્રમાણવાળા

ઢિયા-સ્થિર

ગાથાર્થ:—પીસ્તાલીશ લાખ (૪૫૦૦૦૦૦) યોજન પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે તેમાં આ જ્યોતિષીનાં વિમાનો સઢાકાળ પરિભ્રમણ કરવાવાળાં છે અને મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર જે જ્યોતિષીનાં વિમાનો છે તે પૂર્વોક્ત લંબાઈ પહોળાઈ તેમજ ઉચાઈની અપેક્ષાએ અર્ધ પ્રમાણવાળાં તેમ જ સઢાકાળ સ્થિર છે. ॥ ૫૬ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થમાં પીસ્તાલીશ લાખ યોજનનું મનુષ્યક્ષેત્ર કહ્યું તે કેવી બંધુત્રીએ છે ? તે અહીં બતાવવાય છે.

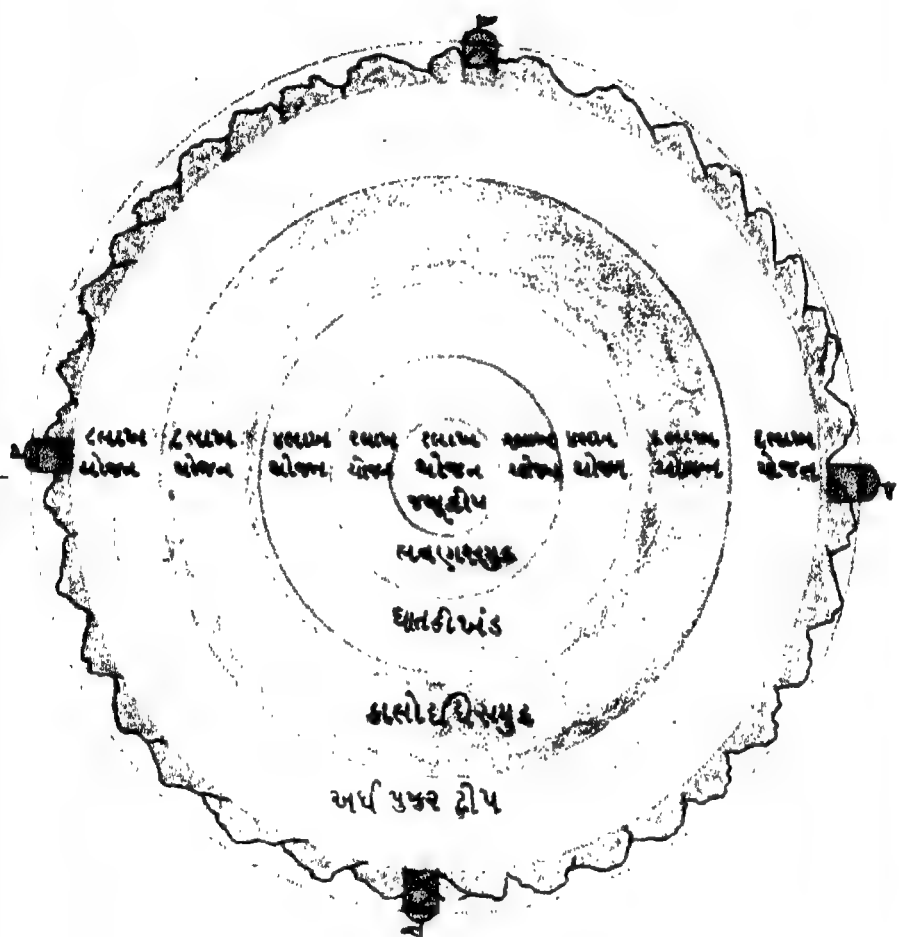
માલપુડાના આકારે રહેલા એક લાખ યોજનપ્રમાણ જંબૂદ્વીપ પછી બે (૨) લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો લવણસમુદ્ર છે, ત્યારબાદ તેથી બમણા એટલે આર (૪) લાખ યોજનના વિસ્તારનો ધાતકીખંડ આવેલો છે અને ત્યારબાદ ત્રેણી બમણા એટલે આઠ (૮) લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો કલોદધિસમુદ્ર છે, ત્યારબાદ તેથી બમણા એટલે સોળ (૧૬) લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો પુષ્કરવરદ્વીપ આવેલો છે. આપણે તો મનુષ્યક્ષેત્રનું પ્રમાણ કહેવાનું હોવાથી—મનુષ્યક્ષેત્ર અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપ સુધી છે જેથી આઠ (૮) લાખ યોજન પ્રમાણ અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપપર્યંત મનુષ્યક્ષેત્ર કહેવાય છે—અર્થાત્ જંબૂદ્વીપથીએક તરફ એકંદરે ૨૨ લાખ યોજન અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપ સુધી થયા, તેવીજ રીતે જંબૂદ્વીપથી બીજી બાજુના પણ અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપ સુધી ૨૨ લાખ યોજન થયા, બન્નેના લેગા થઈ ૪૪ લાખ યોજન ક્ષેત્ર થયું, અને એક લાખ યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપનું, એમ સર્વમળી કુલ ૪૫ લાખ યોજનનું મનુષ્યક્ષેત્ર છે. એ મનુષ્યક્ષેત્રને ફરતો અથવા પુષ્કરાર્ધ પુરો થયો કે તૂર્તજ તેને ફરતો માનુષોત્તર નામનો પર્વત અર્ધ યવાકારવાળો અથવા સિંહનિષાહી આકારવાળો મનુષ્યક્ષેત્રના (બાજુ) રક્ષણમાટે કિંદલા સરખો હોય તેમ શોભે છે.

પ્રસંગાનુસાર માનુષોત્તરપર્વતનું ચત્ કિંચિત્ સ્વરૂપ અહિં કહેવાય છે:—

પ્રશ્ન—માનુષોત્તર એટલે શું ?

ઉત્તર—માનુષોત્તર એટલે જેની ઉત્તરે મનુષ્યો છે તે માનુષોત્તર કહેવાય છે, અથવા જે ક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યોનાં જન્મ તથા મરણ ન થાય તે ક્ષેત્રની મર્યાદા બાંધનાર જે પર્વત તે માનુષોત્તર કહેવાય છે. આ પર્વતની પહોળાઈ પૂર્ણ થયા બાદ એટલે તે પર્વતની અંતિમ સીમાથી લઈ પ્રતિપક્ષી દિશામાં (સામી દિશામાં) તીર્છાલોકના અંતભાગસુધીમાં મધ્યના કોઈ પણ સ્થાનમાં મનુષ્યોની વસ્તી નથી, હોય તો માત્ર માનુષોત્તરપર્વતની અંદરના ક્ષેત્રને વિષે, જ્યારે વસ્તી જ નથી તો પછી મનુષ્યના જન્મમરણ તો ક્યાંથી જ સંભવે ? અસ્તુ—

[गायिका ५६, पृष्ठ १३६]

શંકા—ભલે વસ્તીના અભાવે જન્મમરણ ન હોય. પરંતુ અહિંથી કોઈ એક મનુષ્ય અદીદીપ બહાર કોઈ પણ કારણવશાત્ ગએલ હોય અને ત્યાં જ તેના આયુષ્યની સમાપ્તિનો અવસર થવા આવ્યો હોય તો તેટલા દુઃખ સમયમાં શું કાળધર્મ પામવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય ?

ઉત્તર—સામાન્યમનુષ્ય તો અહિંથી જવાનું સામર્થ્ય સ્વયં ધરાવી શકે નહિ પરંતુ કોઈ દેવ દાનવ તથાવિધ વૈરવિરોધાદિના કારણે પોતાનું વૈર પ્રાપ્ત થઈ માટે તે મનુષ્યને પોતાના સ્થાનથી ઉપાડી મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર મૂકે, કારણ કે તેમ કરવાથી ‘તે માણસ કોઈ પણ પ્રકરના સુખાશ્રયો વિના સૂર્યના પ્રચંડતાપથી અથવા વિશેષ ઠંડીથી ઉભો ઉભો શોવાઈ મૃત્યુને પામે અથવા અન્યવિધ ઉપદ્રવો તેના પ્રાણઘાતક બને’ આ પ્રકારની બુદ્ધિથી જન્મમનુષ્યક્ષેત્ર બહાર તેઓ લઈ જાય તથાપિ લોકાનુભાવથી અને તથાવિધક્ષેત્રના પ્રભાવથી તે બહાર લાવનાર દેવને અથવા અન્ય કોઈ ગમનાગમન કરતા દેવદાનવ અથવા વિદ્યાધરાદિને દુઃખમાં રીબાતા એવા તે મનુષ્યને દેખી સુમતિ સુઝે છે તથા આત્મામાં દયાનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તેને પાછો મનુષ્યક્ષેત્રમાં મૂકી દે છે.

૨ પુનઃ શંકા—તમારું કહેવું ઠીક છે પરંતુ નંદીશ્વરાદિદીપે ગએલા વિદ્યાધરો વિગેરે નરક્ષેત્ર બહાર પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે સંલોગ કરે છે તો ત્યાં મનુષ્યનો ગર્ભરૂપે-જન્મ કેમ ન થાય ? તેમ જ મનુષ્યલોકની કોઈ પણ સ્ત્રી કે જેની પ્રસૂતિ તુરત થવાની હોય એવી સ્ત્રીનું કોઈ એક દેવ અપહરણ કરી નરક્ષેત્ર બહાર લાવી મૂકે ! આવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય તો ત્યાં મનુષ્યનો જન્મ પણ કેમ ન સંભવે ?

ઉત્તર—ભલે વિદ્યાધરો સ્વભાર્યા સાથે સંલોગવ્યવહાર કરે, પરંતુ ગર્ભ-ધારણનો તો સંયોગ ક્ષેત્રપ્રભાવે પ્રાપ્ત જ ન થાય (અર્થાત્ ગર્ભ રહે જ નહિ.)

સ્ત્રીની પ્રસૂતિના સંબંધમાં એવો પ્રસંગ પ્રાયઃ બને નહિ, તો પણ કદાચ જન્મ થવાનો અવસર નજીક આવી જાય તો તે લાવનાર દેવનું મન જ ક્ષેત્રપ્રભાવે લોકાનુભાવથી વિપર્યાસભાવને પામ્યા વિના રહી શકે નહિ, કદાચ તે નિષ્કુર હૃદયવાળો એવો દેવ તેને નરક્ષેત્રમાં લાવી ન મૂકે તો અન્ય કોઈ

૭૮ અદીદીપમાં મનુષ્યક્ષેત્રો અમુક અમુક છે તેમાં પણ અમુક સમુદ્ર તથા વર્ષ-ધરાદિ પર્વતો વિગેરે સ્થાનમાં જન્મનો અભાવ છે—કોઈ વિદ્યાધરાદિના અપહરણથી અથવા સ્વયં ગયેલ હોય અને પાછો આવી શકવા અસમર્થ હોય તો અદીદીપવર્તી તે તે ક્ષેત્રોમાં તેવાઓનું મૃત્યુ તેમ જ જન્મ કદાચ સંભવે.

પણ દેવ યા વિદ્યાધર નહિં ત્યાંથી અકસ્માત આવી ચડે અને ત્યાંથી તે ગર્ભવંતી સ્ત્રીને ઉપાડી મનુષ્યક્ષેત્રોમાં મૂકી દે, પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર જન્મ તો થયો નથી, થાય નહિ તેમ થશે પણ નહિ.

૩ શંકા—તો શું મરણ કોઈ પણ રીતિએ અને ખરું? એટલે કે અંતર્મુદૂર્તમાં જ જેનું આયુષ્ય સમાપ્ત થવાનું છે એવા કોઈ મનુષ્યનું કોઈ લઙ્ગિધધારી દેવ અપહરણ કરે અને નરક્ષેત્ર બહાર મૂકે તો મરણ સંભવે કે કેમ ?

ઉત્તર—મરણ કદાપિ કાલે ન જ થાય. પૂર્વની માફક અપહરણ કરનાર દેવનું જ ચિત્ત ફરી જાય છે અને તેથી તે અથવા અન્ય કોઈ દેવાદિના સંયોગને પામી મનુષ્યક્ષેત્રે તુર્ત જ આવે અને ત્યાં જ મૃત્યુને પામે, પરંતુ આ અઢીદ્વીપ બહાર કોઈ કાળે કોઈ પણ મનુષ્યનો ^{૭૯}જન્મ યા મરણ ^{૮૦} થયું નથી થતું નથી અને થશે પણ નહિ ! એમ સર્વજ્ઞપરમાત્માનું ત્રિકાલાબાધિત શાસન કથન કરે છે.

જો કે વિદ્યાધરો, જંઘાચારણો તથા વિદ્યાચારણસુનિવરો તેમજ અન્ય કોઈ લઙ્ગિધધારીઓ ઉત્કૃષ્ટપ્રકારના તપોનુષ્ઠાનથી પ્રાપ્ત કરેલી યથાયોગ્ય લઙ્ગિધધારા નંદીશ્વરાદિદ્વીપે પરમપવિત્ર શાશ્વતી જિનપ્રતિભાઓના દર્શનાર્થે લક્ષિતસેવા કરવા જાય છે પરંતુ તેઓનાં પણ જન્મમરણ તો આ ક્ષેત્રમાં આવીનેજ થાય છે. આવા આવા ઘણા કારણોથી અને તેની ઉત્તરદિશામાં જ મનુષ્યો વસતા હોવાથી માનુષોત્તરપર્વત કહેવાય છે. જેમ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યોના જન્મમરણ નથી તે પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રબહાર આટલા (કહેવાશે તે) ભાવો પણ હોતા નથી.

જેમ અઢીદ્વીપમાં ગંગા સિંધુ આદિ મહાનદીઓ શાશ્વતી^{૮૧} વર્તે છે,

૭૯-૮૦ ફક્ત મહાપિંડુરૂપોના કથનાનુસાર એક જ અપેક્ષાએ અર્થાત્ ઉપપાત અને સમુદ્ધાતના પ્રસંગે મનુષ્યક્ષેત્રબહાર પણ જન્મ યા મરણ સિદ્ધ થાય છે એટલે કે કોઈ આત્મા મરણસમયે મારણાન્તિકસમુદ્ધાત કરવા દ્વારા પોતાના ઘણા આત્મપ્રદેશોને ક્ષેત્ર બહાર ઉત્પન્ન થવાને સ્થાને ફેંકે, એ વખતે ઘણા આત્મપ્રદેશો બહાર પ્રક્ષંપાય ત્યારે સમુદ્ધાતઅવસ્થામાં મનુષ્ય-આયુષ્ય તથા મનુષ્યગતિ ભોગવે છે અને ઇલિકાગતિવડે આત્મપ્રદેશો ત્યાં ફેંકાઈ જવાથી મનુષ્યનું મરણ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર થયું એમ કહી શકાય છે. તેવી રીતે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર વર્તેલો કોઈ એક જીવ મૃત્યુ પામ્યો, હવે વક્રાગતિએ તેને મનુષ્યક્ષેત્રમાં મનુષ્યરૂપે સમુત્પન્ન થવું છે, પરંતુ વક્રાગતિ ૧ સમયથી વધારે સમયવાળી હોવાથી મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ખીજો સમય રહી પછી એને જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થવું હોય ત્યાં થાય, આવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં વક્રાગતિમાં પરભવનું આયુષ્ય (ઉત્પન્ન થવાની જે મનુષ્યગતિ તેનું જ) ગણત્રીમાં લેવાતું હોવાથી મનુષ્યગતિનો ઉદ્ભવ અઢીદ્વીપ બહાર સ્વીકૃત કરેલો છે.

૮૧ અશાશ્વતી નદીઓ હોવાનો નિષેધ મૂલવે નહિં. તેમ જ અશાશ્વતાં સરોવર—આદિ જળાશયો સર્વથા ન હોય એમ પણ નહિ, પરંતુ શાસ્ત્રમાં જે નદી સરોવર

તેવી શાશ્વતી નદીઓ, પદ્મદ્રહ આદિ શાશ્વતદ્રહો-સરોવરો, પુષ્કરાવર્તાદિ સ્વાભાવિક મેઘો, મેઘના અભાવે મેઘની સ્વાભાવિકગર્જના, વિજળીઓ, વજ્રાદરઅગ્નિ, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ આદિ ઉત્તમપુરૂષો તથા કોઇ પણ મનુષ્યનો જન્મ અથવા કોઇ પણ મનુષ્યનું મરણ, અને સમય આવલિકા મુહૂર્ત દિવસ માસ-અયન, વર્ષ, યુગ, પદ્યોપમ-સાગરોપમ, અવ-સર્પિણી ઉત્સર્પિણી આદિ સર્વપ્રકારનો કાળ વિગેરે પદાર્થો અઢીદ્વીપમાં જ છે, પરંતુ અઢીદ્વીપની બહાર હોતા નથી.

તદુપરાંત અઢીદ્વીપની બહાર ભરતાદિ સરખાં ક્ષેત્રો નથી, વર્ષધર સરખા પર્વતો નથી ધર પણ નથી ગામ નથી, તેમ જ નગરો નથી અતુર્વિધ સંઘ નથી ખાણો નથી નિધિઓ નથી ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષી વિમાનોનું જમણું નથી ગ્રહણો નથી જેથી ચંદ્રસૂર્યના પરિવેષ (મંડલો) પણ નથી ઇન્દ્રધનુષ નથી ગાંધર્વ નગરાદિ [આકાશમાં થતાં ઉત્પાતસૂચક ચિહ્નો] નથી પરંતુ સમુદ્રમાં દ્વીપો છે, તેમ જ કોઇ કોઇ દ્વીપસમુદ્રમાં શાશ્વતા પર્વતો પણ છે, પરંતુ અદ્ય હોવાથી અહિં વિવક્ષા કરી નથી, અને (અઢીદ્વીપ બહાર) દ્વીપો ઘણા હોવાથી ગાથામાં દ્વીપોનો અભાવ કહેલ નથી. જે માટે ક્ષેત્રસમાસમાં કહ્યું છે કે—

‘ ગૃહ્વહઘનયણિયાગણિ-જિણાઙ્ગરજન્મમરણકાલાઈ ।

પળ્યાલલક્ષ્ણ જોયણ-ગરસ્થિત્તં મુત્તુ ગો પુ(પ)રઓ ॥ ૨૫૬ ॥

આદિનો નિષેધ છે તે અઢીદ્વીપમાં જે વ્યવસ્થાપૂર્વક શાશ્વત નદીઓ સરોવર આદિ કહ્યાં છે તેવી (વનવેદિકા ઇત્યાદિ સહ) વ્યવસ્થાપૂર્વક શાશ્વત નદી સરોવર ન હોય. અને જે સર્વથા નદી સરોવરાદિનો અભાવ માનીએ તો દ્વીપનું સ્વરૂપ જ અવ્યવહાર થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ત્યાંના નિવાસી પશુપક્ષીઓ પાણી ક્યાં પીએ ? તેમ જ સર્વથા જળાશયોના અભાવે દ્વીન્દ્રિયાદિ વિકલેન્દ્રિયો અને સમ્ભૂત્તિમ પંચેન્દ્રિયોનો પણ અભાવ થાય, માટે અશાશ્વત સરોવરો પાણીના ઝરણા અને નાની નાની નદીઓ પણ હોય. તથા અસંખ્યાતમા દ્વીપે ઉત્તરદિશામાં અસંખ્યયોજનનું માન-સરોવર શાશ્વત છે, પરંતુ અદ્ય (ફક્ત એક જ) હોવાથી અવિવક્ષિત છે.

૮૨ અહિં ‘સ્વાભાવિક’ કહેવાનું કારણ કે અઢીદ્વીપની બહાર અસુરાદિદેવોએ વિકુર્વેલ મેઘગર્જના અને વિજળીઓ વરસાદ એ સર્વ હોઇ શકે છે.

૮૩ ‘બાદર’ કહેવાનું કારણ એ કે સૂક્ષ્મઅગ્નિ તો ચૌદરાજલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી અઢીદ્વીપની બહાર પણ હોય છે.

૮૪ સમય આવલિ આદિ વ્યાવહારિકકાળ ચંદ્રસૂર્યના જમણથી છે અને ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્યાદિ સર્વજ્યોતિશ્ચ રથિર છે માટે વ્યાવહારિકકાળ નથી પરંતુ વર્તના લક્ષણવાળો નિશ્ચયકાળ તો છે જ.

આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ભાવોવાળા ૪૫ લાખ યોજનના મનુષ્યક્ષેત્રને વિષે રહેલા ચરજ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનો નિરંતર જ્યોત્સ્વીપના મેફને પ્રદક્ષિણા આપતાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

પૂર્વે અઢીદ્વીપવર્તી ચરજ્યોતિષીનાં વિમાનોનું જે પ્રમાણ કહ્યું છે તેથી સર્વ રીતે અર્ધ અર્ધ પ્રમાણવાળા સ્થિરજ્યોતિષીનાં છે, તે આ પ્રમાણે.—

॥ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર સ્થિર જ્યોતિષીનાં વિમાનોનું પ્રમાણ ॥

[લંબાઈ-પહોળાઈ]	[ઉંચાઈ]
૧ ચન્દ્રવિમાન,—એક યોજનના એકસઠીયા અઠાવીસ ભાગનું	૧૬૬ ભાગ
૨ સૂર્યવિમાન—એક યોજનના એકસઠીયા ચોવીસ ભાગનું	૧૩૩ „
૩ ગ્રહવિમાન—એક ગાઉનું	૦૧૧ ગાઉ
૪ નક્ષત્રવિમાન—અર્ધ ગાઉનું	૦૧ ગાઉ
૫ તારાવિમાન— $\frac{૧}{૪}$ (૫૦૦ ધનુષ્ય) ગાઉ લાંબુ	$\frac{૧}{૪}$ (૨૫૦ ધનુષ્ય)

અવતરણ;—એ મનુષ્યક્ષેત્રમાં રહેલાં ચર જ્યોતિષીવિમાનોની ગતિ સંબંધી તરતમતા, તેમજ તે વિમાનોને વહન કરનાર દેવોની સંખ્યા, તથા વહન કરનારા દેવો કયું રૂપ ધારણ કરે તે વર્ણવે છે;—

સસિ રવિ ગહનક્ષત્તા, તારાઓ ટુંતિ જહુત્તરં સિન્ધા ।
 વિવરીયાઝ મહાદ્વિઅ, વિમાણવહગા કમેણેસિં ॥ ૫૭ ॥
 સોલસ સોલસ અડ ચઝ, દો સુર સહસ્તા પુરો ય દાહિણઓ ।
 પચ્છિમ ઉત્તર સીંહા, હત્તી વસહા હયા કમસો ॥ ૫૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

શશિ-રવિ-ગ્રહ-નક્ષત્રાણિ, તારા ભવન્તિ યથોત્તરં શીઘ્રા: ।
 વિપરીતાસ્તુ મહર્દિકા વિમાનવાહકા: ક્રમેણૈષામ્ ॥ ૫૭ ॥
 ષોડશ ષોડશ અષ્ટ-ચત્તારિ દ્વૌ સુરસહસ્રાણિ પુરશ્ચ દક્ષિણત: ।
 પશ્ચિમોત્તરયો: સિંહા હસ્તિનો વૃષભા હયા: ક્રમશ: ॥ ૫૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

સસિ=ચંદ્ર

રવિ=સૂર્ય

ગહ=મહ

નક્ષત્રા=નક્ષત્ર

તારાઓ=તારાઓ

હંતિ=હોય છે.

જહુત્તર=ચથોત્તર-અનુક્રમે એક પછી

એક

શિશ્વા=શીઘ્રગતિવાળા

વિવરીયા ઉ=વિપરીત

મહદ્વિજ=મહર્ધિક

વિમાણવિહગા=વિમાનને વહન કરનારા

કમેણેસિં=એઓના અનુક્રમે

સોલસ=સોળ

મહ=આઠ

ચતુ=ચાર

દો=બે

સુર=દેવતાઓ

સહસ્તા=હજાર

પુરો ય=પૂર્વ અને

દાહિણઓ=દક્ષિણ દિશામાં

પચ્ચિમ=પશ્ચિમ

ઉત્તર=ઉત્તર

સીહા=સિંહ

હત્થી=હાથી

વસહા=વૃષભ

હયા=ઘોડા

કમસો=અનુક્રમે

ગાથાર્થ:—ચંદ્ર-સૂર્ય-મહ-નક્ષત્ર અને તારા એ અનુક્રમે એક પછી એક શીઘ્ર ગતિવાળા હોય છે, અને ઋદિની અપેક્ષાએ (અર્થાત્ મહર્ધિકપણ) વિપરીત હોય છે એટલે એક પછી એક અનુક્રમે અદ્ય ઋદિ યુક્ત હોય છે, તે પાંચે જ્યોતિષી-દેવોનાં વિમાનોને વહનકરનારા દેવોની સંખ્યા અનુક્રમે સોળહજાર, સોળહજાર, આઠ હજાર, ચાર હજાર, અને બે હજાર દેવોની હોય છે. તેમજ પૂર્વ-દક્ષિણ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં અનુક્રમે સિંહ-હાથી-વૃષભ અને અશ્વ (ઘોડા) ના રૂપને ધારણ કરવાવાળા દેવો હોય છે. ॥ ૫૭ ॥ ॥ ૫૮ ॥

વિશેષાર્થ:—સર્વજ્યોતિષીઓમાં ચંદ્ર અત્યંત મન્દગતિવાળો છે, ચંદ્રથી સૂર્ય ત્વરિત ગતિવાળો છે, સૂર્ય કરતાં થોડો ઉતાવળી ગતિવાળો છે, (એ અહ મંડળમાં માંહોમાંહે પણ બુધ નામનો અહ જલદી ગતિવાળો, તેથી પણ વધારે ગતિવાળો શુક્ર, મંગળ, બૃહસ્પતિ (ગુરુ) શનિશ્ચરાદિ એમ ક્રમશઃ શીઘ્ર ગતિવાળા છે) એ અહથી પણ નક્ષત્રો વિશેષે શીઘ્ર ગતિવાળા છે, નક્ષત્રથી પણ તારા વિશેષશીઘ્ર ગતિ કરનારા છે.

હવે મહર્ધિકપણનો ક્રમ તે ગતિની અપેક્ષાએ વિપરીત બાણવો એટલે જેની ગતિ જેમ જેમ મન્દ હોય તેમ તેમ મહર્ધિકપણ વધારે ગણાય છે,

ગતિનો ક્રમ ચન્દ્રથી માંડીને આગળ આગળ કહ્યો તેવી રીતે અહિં મહર્દિક-
પણાનો ક્રમ પશ્ચાત્તુર્વીએ લેવો એટલે તારાનો ગતિ ક્રમ અતિરીક્ષ હોવાથી
તારા અદ્યપન્નદિવાળા છે, તેથી નક્ષત્ર વધારે ઋદ્ધિવંત, તેથી ગ્રહો વિશેષ
ઋદ્ધિવાળા, તેથી સૂર્ય વધારે ઋદ્ધિશાલી છે અને તેથી ચન્દ્ર વળી મહા ઋદ્ધિવંત
છે. વ્યવહારમાં પણ મહાનપુરૂષો તેમજ રાજામહારાજાઓ અને મહાલક્ષ્મીવંતો
મન્દ મન્દ ગમન કરનારા શુભવિહાયોગતિવાળા હોય છે, જ્યારે મધ્યમ અને
અદ્યપન્નદિવાળા મોટે ભાગે દોડધામ કરી ચાલનારા હોય છે.

॥ વિમાનને વહન કરનારા દેવો કેવી રીતે હોય તે ક્રમશઃ વર્ણવે છે. ॥

ચન્દ્રસૂર્યાદિ જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનો તથાપ્રકારના જગત્સ્વભાવેજ સ્વયમેવ
નિરાલંબપણે ચરે છે, તથાપિ ક્ષત્ર આભિયોગિક (દાસ) દેવો તથાવિધ
નામકર્મના ઉદયથી સ્વસમાનભતિમાં અથવા તો પોતાથી હીનભતિના દેવોમાં
નિજકીર્તિકળા પ્રકટ કરવામાટે અત્યન્ત પ્રમોદપણે ચન્દ્રાદિના વિમાનની નીચે
સિંહાદિરૂપને ધારણ કરતા વિમાનોને સતત વહન કરતા હોય તેમ જણાય છે.

આવું કાર્ય કરવા છતાં તેને જરાપણ દુઃખ થતું નથી કારણ કે તેઓ
મનમાં અભિમાન ધરાવે છે કે અમે દાસપણું કરીએ છીએ પણ તે કોનું ? સકલ-
લોકપ્રસિદ્ધ એવા ચન્દ્રસૂર્ય જેવા ઇન્દ્રોનું દાસપણું કરીએ છીએ અમો કંઈ જેવા
તેવાના સેવકો નથી, એમ સ્વભતિ અથવા અન્યને નિજ સમૃદ્ધિ દર્શનાર્થે સમસ્ત
સ્વોચિતકાર્ય પ્રમુદિતપણે કરે છે. જેમ આ લોકમાં પણ સ્વોપાર્જિત કર્મોદયથી
દાસપણું અનુભવતો હોય પણ જો કોઈ સમૃદ્ધિવંતને ત્યાં હોય તો પોતાના
દાસપણુનો ખેદ ન કરતાં ઉલટો રાજ થતો ગર્વિષ્ઠ થઈ સર્વ કાર્ય કરે છે
કારણ એકજ કે હું સેવક, પણ કોનો ? અર્થાત્ વિખ્યાત નાયકનો છું, જેથી
અન્ય દાસજનો કરતાં તો હું વિશેષ સત્તાવાળો છું વ્યવહારમાં પણ આપણે
પ્રસંગે બોલીએ છીએ કે ‘લાઈ નોકર તો એ રાજાનો’

હવે તે વહન કરનારા દેવો કયા રૂપને ધારણ કરનારા કેટલા કઈ દિશામાં
હોય ? તે કહે છે.

ચન્દ્રના વિમાનને વહન કરનારા સોલહજાર (૧૬૦૦૦) દેવો છે તેમાં
તે દેવો ચતુર્દિશામાં વહેંચાયેલા છે એટલે પૂર્વદિશાના નાકે ૪૦૦૦ દેવો સિંહના
રૂપને ધારણ કરતા હોય છે. દક્ષિણ દિશામાં મોટા શરીરવાલા હાથીઓના રૂપને
ધારણ કરનારા ૪૦૦૦ દેવો હોય છે. પશ્ચિમ દિશામાં વૃષભના રૂપને ધારણ કરનારા
૪૦૦૦ દેવો અને ઉત્તર દિશામાં અશ્વના રૂપને ધારણ કરનારા પણ ૪૦૦૦ દેવો છે.

આ પ્રમાણે સૂર્ય તથા ગ્રહવિમાનોને માટે પશુ સમજવું. ક્રૂર ગ્રહનાં વિમાનો માટે ચાર હજાર દેવોને બદલે બે હજાર દેવો વહન કરનારા હોય, નક્ષત્રોના વિમાનને વિષે હજાર દેવો અને તારાના વિમાનને વિષે પાંચસો પાંચસો (૫૦૦) દેવો પ્રત્યેક દિશામાં ઉપરોક્ત ક્રમે સિંહાદિરૂપને ધારણ કરતા વિમાનને વહન કરતાં છતાં પશુ મત્તકામિનીની જેમ એટલે મદોન્મત્ત થયેલી સ્ત્રી જેમ ઘણા આભૂષણો શરીર ઉપર ધારણ કરે તો પશુ બાર છતાં બારને ન સમજતી પ્રમુદિત થાય છે તેમ આ દેવો વિમાનના બારને બારરૂપે ન સમજતાં આનંદથી વહન કરે છે. [૫૭-૫૮]

અવતરણ;—એ સર્વજ્યોતિષી દેવોમાં અતિસમૃદ્ધિવંત ચન્દ્રમા છે, તેથી તેમનો પરિવાર વર્ણવે છે;—

ગ્રહ અઢાસી નક્ષત્ત, અડવીસં તારકોડિકોડીણં ।

છાસદ્વિસહસ્સનવસય,—પણસત્તરિ એગસસિસિન્નં ॥ ૫૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ગ્રહા અષ્ટાશીતિર્નક્ષત્રાણિ અષ્ટાવિંશતિસ્તારા કોટિકોટીનામ્ ।

ષટ્ષષ્ટિસહસ્સનવસય-પચ્ચસત્તરિકશશિસૈન્યમ્ ॥ ૫૯ ॥

શીઘ્રાર્થ:—

ગ્રહ=ગ્રહ

અઢાસી=અઠ્યાશી (૮૮)

નક્ષત્ત=નક્ષત્ર

અડવીસં=અઠાવીશ

તાર=તારાઓ

કોટીકોડીણં=કોડાકોડી

છાસદ્વિ=છાસઠ

સહસ=હજાર

નવસય=નવસો (૬૦૦)

પણસત્તરિ=પંચોતેર (૭૫)

એગ=એક

સસિ=ચન્દ્ર

સિન્નં=સૈન્ય પરિવાર

ગાથાર્થ:—અઠ્યાશી (૮૮) ગ્રહ, અઠાવીશ (૨૮) નક્ષત્ર અને છાસઠ હજાર નવસો પંચોતેર (૬૬૬૭૫) કોડાકોડી તારાઓ—આટલો એક ચન્દ્રનો પરિવાર હોય છે. ॥ ૫૯ ॥

વિશેષાર્થ:—મંગળબુધ ઇત્યાદિ ૮૫ગ્રહો અઠ્યાશી પ્રકારના છે. અભિજીત

૮૫-ગ્રહોનાં નામો-વિકાલક-અંગારક-લોહિતાંક-શનિશ્વર-આધુનિક-પ્રાધુનિક-કણુ-કણુક-કણુકણુક-કણુવિતાનક-કણુસંતાનક-સોમ-સહિત-અશ્વસેન-કાર્યોપગ-કર્પૂરક-અજકરક

અંદિ નક્ષત્રો ૮૬ અઠ્ઠાવીશ છે. અને તારાની સંખ્યા છાસઠ્ઠ હજાર નવસો ને પચોતેર (એટલા) કોડાકોડી એટલે છાસઠ્ઠ હજાર કોડાકોડી નવસોને પચોતેર કોડાકોડી છે. આ સર્વપરિવાર એક ચન્દ્રનો છે, ચન્દ્ર વધારે ઋદ્ધિશાળી હોવાથી આ પરિવાર તેમનો વર્ણવાયો છે. સૂર્યનો પરિવાર ચંદ્રની માફક જુદો કહ્યો નથી. માટે જે ચન્દ્રપરિવાર તે જ સૂર્યનો પણ ગણાય. ચંદ્ર સર્વરીતિએ મહર્દિક તેમ જ વિશેષ ઋદ્ધિવંત છે, આકાશવર્તી નક્ષત્રાદિ પણ ચન્દ્રના પરિવાર રૂપ ગણાય છે. આથી સૂર્ય પણ ઇન્દ્ર હોવાથી તેનો થીજો સ્વતંત્ર પરિવાર હશે એમ સમજવું નહિ, કારણ કે ‘આ પરિવાર ચન્દ્રનો જ છે’ એવા કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—નક્ષત્રાદિ જ્યોતિષીઓ ઉપર સ્વામિપણાની આજ્ઞા ચન્દ્રની હોય છે. બાકી ઇન્દ્રો તો બન્ને ૮૭ છે માત્ર પરિવારનું સ્વામિત્વ અને મહર્દિકપણમાં તફાવત છે.

શંકા:—ઇતર ગ્રન્થોમાં તેમ જ જ્યોતિષકારો પ્રથમ અશ્વિનીથી લઇ પછી ભરણી ઇત્યાદિ ક્રમ ગણે છે અને જૈનાગ્રંથોમાં અભિજિતથી પ્રારંભી નક્ષત્રક્રમ દર્શાવાય છે તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર—કારણ એક જ છે કે અવસર્પિણી યુગ વિગેરે મહાન્ કાળ-લેહોનો પલટો જ્યારે થાય ત્યારે તેના પ્રારંભસમયે અભિજિત નક્ષત્રના યોગમાં જ ચન્દ્ર આવતો હોય છે.

દુદુમ્બક-શંખ-શંખનાભ-શંખવર્ણાભ-કંસ-કંસનાભ-કંસવર્ણાભ-નીલ-નીલાવભાસ-રૂપી-રૂપાભાસ-ભરમક-ભરમરાશિ-તિલતિલ-પુષ્પવર્ણ-દક-દકવર્ણ-કામ-અવંધ્ય-ઇન્દ્રાગ્નિ-ધૂમકેતુ-હરિ-પિંગલક-શુધ-શુક્ર-ગૃહસ્પતિ-રાહુ-અગરિત-માણવક-કામરપર્શ-ધુરક-પ્રમુખ-વિકટ-વિમંધિકલ્પ-પ્રકલ્પ જટાલ-અરુણ-અગ્નિ-કાળ-મહાકાળ-સ્વસ્તિક-સૌવત્સિક-વર્ધ-માન-પ્રલંબક-નિત્યાલોક-નિત્યોદ્યોત-સ્વયંપ્રભ-અવભાસક-ત્રેયસ્કર-ક્ષેમંકર-આભંકર-પ્રભંકર-રજસ-વિરજસ-અશોક-વીતશોક-વિમળ-વિતપ્લક-વિવસ્વ-વિશાલ-શાલ-સુવ્રત-અનિવૃત્તિ-એકજટી-દ્વિજટી-કરિક-કર-રાગગલિ-પુષ્પકેતુ તથા ભાવકેતુ આ પ્રમાણે અઠંચારી ગ્રહો છે.

૮૬ અભિજિત-શ્રવણ-ધનિષ્ઠા-શતભિષક-પૂર્વાભાદ્રપદા-ઉત્તરાભાદ્રપદા-રેવતી-અશ્વિની-ભરણી-કૃત્તિકા-રોહિણી-મૃગશીર્ષ-આર્દ્રા-પુનર્વસુ-પુષ્ય-આશ્લેષા-મઘા-પૂર્વાષાઢ્યુનિ-ઉત્તરા ૬૧૦-હસ્ત-ચિત્રા-સ્વાતિ-વિશાખા-અનુરાધા-જ્યેષ્ઠા-ઋણ-પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા.

૮૭ જેમ એક ક્ષેત્રના બે રાગ હોય બન્ને રાગ્યસુખનો ભોગવટો હોય તેથી રાગ તો બંને કહેવાય પરંતુ પ્રમ ઉપર આણુ તો મોટો હોય-રૂદ્ધિવંત હોય-પુણ્યશાળી હોય તેની જ ફરકતી હોય છે તેવી રીતે.

પુનઃ શંકા—જ્યારે અભિજિતથી માંડી કેમ દર્શાવે છે તો તે નક્ષત્ર વ્યવહારમાં કેમ પ્રવર્તતું નથી ?

ઉત્તર—ચન્દ્રમાની સાથે આ અભિજિતનક્ષત્રનો યોગ સ્વલ્પકાલ રહી ચંદ્રમા સદા અન્યનક્ષત્રમાં પ્રવેશપાત્રી બાધ છે જેથી સ્વલ્પકાલીન હોવાથી અવ્યવહાર્ય ગણ્યું છે. આ માટે શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર મુ. પત્ર સત્તાવીશમું બેલું. [૫૬.]

॥ મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી ચરજ્યોતિષીની સંખ્યા તથા વિમાનોનું પ્રમાણ વિમેરેનો યન્ત્ર ॥

જ્યો. ના નામો	આયા. વિષ્કંભ પ્રમાણ	ઉંચાઈ પ્રમાણ	ચિ. લા- હક સં.	ગતિક્રમ	અદિ- ક્રમ	જંબૂદ્વીપ સંખ્યા
૧ ચન્દ્ર વિમાન	૧ યો. ના ૬૧ ફીયા ૫૬ ભાગ	૧ યો. ના ૬૧ ફીયા ૨૮ ભાગ	૧૬૦૦૦	મંદ	અધિક તેથી	૨
૨ સૂર્ય વિમાન	૧ યો. ના ૬૧ ફીયા ૪૮ ભાગ	,, ૨૪ ભાગ	,,	અધિક તેથી	અદ્ય તેથી	૨
૩ ગ્રહ ,,	૨ ગાઉ	૧ ગાઉ	૮૦૦૦	અધિક	અદ્ય	૧૭૬
૪ નક્ષત્ર ,,	૧ ગાઉ	૦૧ ગાઉ	૪૦૦૦	,,	,,	૫૬
૫ તારા ,,	૦૧ ગાઉ	૦૧ ગાઉ	૨૦૦૦	,,	,,	૧૩૩૬-૫૦ કોડાકોડી

અવતરણ;—આગલી ગાથામાં કહેલા ચન્દ્રના પરિવારને સાંભળી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે, મનુષ્યક્ષેત્ર તો પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણુ છે અને તારાની સંખ્યા તો તમે બધી કહો છો, તેટલા ક્ષેત્રમાં તે તારાઓનો સમાવેશ શી રીતે થાય ? એ શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવા માટે શાસ્ત્રકાર મહારાજ ગાથા કહે છે;—

કોડાકોડી સન્ન—તરંતિ મન્નંતિ ચિત્તથોવતયા ।

કેઈ અન્ને ઉસ્તે—હંગુલમાણેણ તારાણં ॥ ૬૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

કોટાકોટિઃ સંજ્ઞાન્તરમિતિ મન્યન્તે ક્ષેત્રસ્તોકતયા ।

કેચિદન્યે ઉત્સેધાઙ્ગુલમાનેન તારાણાઙ્ ॥ ૬૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

કોડાકોડી-કોડકોડ

સંજ્ઞા-બીજ સંજ્ઞા

મંત્રિ-માને છે

યોગતયા-અદ્યપણાને લીધે

ઉત્સેહંગુલમાળે-ઉત્સેધાંગુલના

પ્રમાણવડે

તારાણ-તારાઓના(વિમાનોનાં)

પ્રમાણ)

ગાથાર્થ:—કોઈક આચાર્ય કોડાકોડી એ સંજ્ઞાંતર-નામાંતર કહે છે, કારણ કે મનુષ્યક્ષેત્ર થોડું છે, વળી કોઈક આચાર્યો તારાઓના વિમાનોને ઉત્સેધાંગુલવડે માપવાનું કહે છે. ॥ ૬૦ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વકૃતશંકાનું સમાધાન કરવામાટે અન્યકાર-આચાર્યોના અભિપ્રાય દર્શાવી સમન્વય કરવાપૂર્વક સમાધાન કરે છે.

૧-કેટલાક આચાર્યલગવંતો એમ કહે છે કે—વર્તમાનમાં જે એક કોડને (૧૦૦૦૦૦૦૦) કોડે ગુણીએ તો કોડાકોડી થાય છે, તે કોડની (પ્રસિદ્ધ ચાલુ) સંખ્યાને ગ્રહણ ન કરવી, પરંતુ જેમ વ્યવહારમાં વીશની સંખ્યાને પણ કોડિ કહેવાય છે, તેમ અહિં પણ તેના જેવી કોઈ અદ્યપસંખ્યાને કોડી ગણીએ અને તે પ્રમાણવડે તારાનું કોડાકોડી સંખ્યાપણું ગ્રહણ કરીએ તો આ જંબૂદ્વીપમાં તેટલા તારા સુખપૂર્વક સમાઈ રહે. ૮૮

૨-વળી અન્ય આચાર્ય એમ પણ સમાધાન આપી સંશય દૂર કરે છે કે કોડાકોડીની પ્રસિદ્ધ જે ૧૪ શૂન્ય (મીડા) વાળી સંખ્યા તે જ લેવી અને તારાનાં વિમાનોનું પ્રમાણ ‘ નગપુટવીવિમાણાદ મિણસુ પમાણંગુલેનં તુ ’ ઇત્યાદિ પાઠપ્રમાણે જે પ્રમાણાંગુલે લેવાય છે તે પ્રમાણાંગુલવડે ન લેતાં ઉત્સેધાંગુલથી ગ્રહણ કરવું, જેથી જંબૂદ્વીપનું ૮૬૦૫૬૬૭૧૫૦ યોજન ક્ષેત્રફળ છે તે પ્રમાણાંગુલના હિસાબે છે અને ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ ૮૮ચારસોગુણો (અથવા હજારગુણો) હોવાથી જંબૂદ્વીપનું ઉપરોક્ત ક્ષેત્રફળ (તારાના ઉત્સેધાંગુલ વિમાનોથી) ૪૦૦ ગણું અથવા હજારગુણું કરીએ તો તેટલા મોટા આકાશક્ષેત્રમાં

૮૮-કોઈએક આચાર્ય (જિનભદ્ર ગણી ૬૦) તારાની સંખ્યાને કોડાકોડી ન માનતાં માત્ર (૭૬૦૫૬૬૭૧૫૦ તેટલા) કોડી જ માને છે અને સંશય દાળે છે, તત્ત્વં કેવળી ગમ્યમ.

૮૯-ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ ૨૧૧ ગણો ૪૦૦ ગણો અને ૧૦૦૦ ગણો મોટો છે, આથી ખાસ ધ્યાન રાખવું કે જે ઠેકાણે જેવા પ્રમાણ માટે જે યોગ્ય હોય તેટલા ગણો ત્યાં ત્યાં સંબંધ જોડવો.

પ્રસિદ્ધ એવી કોડાકોડીની સંખ્યાવાળા (૬૬૬૭૫ કોડાકોડી) તારાઓનાં વિમાનો સુખેથી સમાઈ રહે તેમાં કશી બાધા જણાતી નથી. [૬૦.]

અવતરણ:—ચન્દ્રના પરિવારના વક્તવ્યપ્રસંગે પરિવારમાં રહેલા રાહુગ્રહ સંબંધી વર્ણન કરે છે:—

કિણ્હં રાહુવિમાણં, નિચ્ચં ચંદ્રેણ હોઝ અવિરહિયં ।

ચરંગુલમપ્પત્તં, હિદ્દા ચંદસ્સ તં ચરઝ ॥ ૬૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

કૃષ્ણં રાહુવિમાનં નિત્યં ચન્દ્રેણ ભવત્યવિરહિતમ્ ।

ચતુરંગુલમપ્રાપ્તં અધશ્ચન્દ્રસ્ય તચ્ચરતિ ॥ ૬૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

કિણ્હં—કૃષ્ણવર્ણનું
રાહુવિમાણં—રાહુનું વિમાન
ચંદ્રેણ—ચંદ્ર સાથે
અવિરહિયં—દૂર થતું નથી

ચરંગુલ—ચાર અંગુલ
અપ્પત્તં—વેગળું
હિદ્દા—નીચે
ચંદસ્સ—ચન્દ્રની

ગાથાર્થ:—કૃષ્ણવર્ણનું રાહુનું વિમાન નિરંતર ચન્દ્રની સાથે જ હોય છે તેનાથી દૂર થતું નથી અને ચારઆંગળ વેગળું રહ્યું છતું હમેશાં ચંદ્રની નીચે ચાલે છે. ॥ ૬૧. ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, છતાં પ્રાસંગિક કંઈક કહેવાય છે. હવે ચન્દ્રમાની સાથે રાહુના સંયોગથી શું શું સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે યથાયોગ્ય જણાવાય છે.

જંબૂદ્વીપમાં દિવસ અને રાત્રિનો વિભાગ ઉત્પન્ન કરનાર બે સૂર્યનો પ્રકાશ છે અને તિથિને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત બે ચન્દ્રનો પ્રકાશ છે, એમાં સૂર્યના ઊંઘની કશીએ હાનિવૃદ્ધિ થતી નથી જે આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ; પરંતુ ચન્દ્રના ઊંઘની થતી હાનિ-વૃદ્ધિ તો આપણે પ્રત્યક્ષ નિહાળી શકીએ છીએ, જેમકે બીજને દિવસે ફક્ત ધનુષ્યની પળચાકારે ચન્દ્રનું ઊંઘ હોય છે અને ત્યારબાદ ક્રમેક્રમે વૃદ્ધિ પામતું શુદ્ધ પૂર્ણિમાએ સંપૂર્ણ

○ ચન્દ્રબિંબ દષ્ટિગોચર થતું જોઈએ છીએ, જો કે મૂલસ્વરૂપે ચંદ્રમા સદાએ અવસ્થિત સ્વભાવે જ છે એમાં કાંઈ વધઘટ હોતી જ નથી, પરંતુ અમુક આવરણના સંયોગોને પામીને જ વાસ્તવિક હાનિવૃદ્ધિ સદાકાળે ઉત્પન્ન થયા કરે છે એ હાનિવૃદ્ધિ કેવી રીતે અને શાથી થાય છે ? તથા કાણુ કરે છે ? વળી તેથી કેવીકેવી દિનમાનાદિ બીનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રસંગને પામીને કિંચિત્ વર્ણવાય છે.

ચન્દ્રના બિંબની શુક્લપક્ષમાં ક્રમેક્રમે વૃદ્ધિ થવી અને કૃષ્ણપક્ષમાં ક્રમેક્રમે હાનિ થવી તેનું કારણ કેવળ રાહુના વિમાનનું આવરણ માત્ર છે. એ રાહુ બે પ્રકારના છે ૧-નિત્યરાહુ અને ૨-પર્વરાહુ,

પર્વરાહુ:—એમાં પર્વરાહુ જઘન્યથી છમાસે ચંદ્રને તથા સૂર્યને ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે સ્વવિમાનની છાયાવડે ચંદ્ર-સૂર્યના વિમાનને આચ્છાદન (ઢાંકે) કરે છે ત્યારે લોકમાં તેને ગ્રહણ થયું એમ કહેવાય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી તે જ પર્વરાહુ ચન્દ્રને ૯૦ ખંતાલીશ માસે અને સૂર્યને (ઉત્કૃષ્ટથી) અડતાલીશ વર્ષે આચ્છાદન કરે છે.

નિત્યરાહુ:—નિત્યરાહુનું વિમાન નિરંતર ચન્દ્રના વિમાનની નીચે ચારઅંશુલ દૂર રહી ચન્દ્રમાનાં બિંબ(વિમાન)ને અમુક અમુક પ્રમાણમાં ધીમે ધીમે (ક્રમે ક્રમે) પ્રતિદિન આવરે છે તેથી કૃષ્ણપક્ષની ઉત્પત્તિ ગણાય છે, અને પુનઃ પૂર્વે જેવી રીતે ચન્દ્રમાનાં બિંબને પ્રતિદિન જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં ઢાંકયું તે જ પ્રમાણે તેટલા તેટલા ભાગપ્રમાણ બિંબના આવરણવાળા ભાગને ક્રમશઃ છોડતું જાય છે જેથી ૯૧ શુક્લપક્ષની ઉત્પત્તિ થએલી ગણાય છે, ઉક્તગતિએ સદાકાળ ચન્દ્રવિમાનનું અને રાહુવિમાનનું પરિભ્રમણ આ અઢી-ઢીપવર્તી ક્ષેત્રોમાં થયા કરે છે, એથી જ ચન્દ્રમાના વિમાનસંબંધી તેજની હાનિ-વૃદ્ધિપણાને વાસ્તવિક આભાસ થાય છે અને તિથિ-ચાંદ્રમાસ વિગેરેનો પ્રભવ પણ એથી જ થએલો છે.

૧૦ ઉક્તચ મંડલપ્રકરણે;—સસિસૂરાણં ગહણં સન્નિવરિસાઙ્યાલવરિસેદિં ।

ઉક્કોસઓ કમેણં, જહન્નબો માસલક્ષણં ॥ ૧ ॥

૧૧ ઉક્તં ચ:—‘રાહુવિઅ પદ્મિઅહં, સસિણો દક્ષિક ભાગ મુજ્જાદ, આદમ્બ ચંદો વીઆદ, સિન્નેસુ પંચહો હવદ્ સમ્મા ॥ ૧ ॥ ચાવટ્ટિં ચાવટ્ટિં દિવસે ઉ સુક્કપક્ષસ્સ । જં પરિવુદ્ધ ચંદો ચાવેદ્ તં એવ કાલેણ ॥ ૨ ॥’

હાનિહિનિકારણ:—ચન્દ્રમાના વિમાનનાં બાસઠ ભાગ કદપીએ અને એ ૬૨ ભાગને ૧૫ તિથિઓ સાથે વહેંચતાં એક તિથિ દીઠ ચારચાર ભાગ વહેંચાય, (બાકી બે ભાગ રહ્યા તે રાહુથી અવરાતા જ નથી જેથી તે ૧૫ તિથિના ભાગોની ગણતરી બહાર છે) એ ચારચાર ભાગ પ્રમાણે ચન્દ્રમાનું વિમાન હમેશાં નિત્યરાહુના વિમાનથી ઢાંકાતું જાય છે એટલે ૧૫ દિવસે (૧૫×૪=૬૦) ૬૦ ભાગ અવરાય છે અને બાકી રહેલા બે ભાગ જેટલા ચન્દ્રવિમાનને રાહુનું વિમાન કદાપિ કાબે ઢાંકી શકતું જ નથી અને તેથી જ તેટલો ભાગ આ પૃથ્વી-પર ચન્દ્રમાની સોળમી કળા તરીકે પ્રસિદ્ધિવાળો છે. જે માટે કહ્યું છે કે—
“બોદ્યોઽશઃ કલા ચિન્હમ્” અથવા બીજી રીતિએ રાહુના વિમાનના (૧૫) પંદર ભાગ કદપીએ એટલે કે રાહુ પોતાના એકેક ૯૨ ભાગવડે નિરંતર ચન્દ્રવિમાનને આવરે એથી પંદર દિવસે વિમાનના પંદર ભાગવડે પંદરતિથિ અવરાય, જેની વ્યવસ્થા જણાવાય છે.

કૃષ્ણપક્ષવ્યવસ્થા:—ચન્દ્રમાનાં વિમાનના કદ્દા પ્રમાણે પૂર્વે કદપેલા—(અનાવરણીય) એવા બે ભાગ છોડીને ૬૦ ભાગો પૈકીના ચાર ચાર ભાગને (અથવા તો ૬૬ ભાગને) નિરંતર રાહુનાં વિમાનના પણ પૂર્વે કદપાયેલા ૧૫ ભાગો પૈકી એક એક ભાગવડે (૬૬ ભાગે) કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાએ રાહુ આચ્છાદિત કરે છે. બીજને દિવસે તેજ રાહુ પોતાના બે ભાગવડે (૬૬) ચન્દ્રવિમાનના આઠ ભાગને (૬૬ ભાગને) આવરે છે. એમ પ્રત્યેક દિવસે દિવસે ક્રમે ક્રમે ચન્દ્રમાના વિમાનના ચાર ચાર ભાગોને રાહુ પોતાના વિમાનના એક એક ભાગવડે ઢાંકતો જાય છે એમ કરતાં કરતાં અમાવાસ્યાને દિવસે ચન્દ્રમાનાં સમગ્ર બિંબને (વિમાનના ૬૦ ભાગોને) રાહુ પોતાના પંદર ભાગોવડે આવરે છે ત્યારે જગત્ સર્વત્ર અંધકારથી છવાઈ જાય છે.

અમાવાસ્યાને દિવસે ચન્દ્રમાનું સકલ (બિંબ ૬૦ ભાગનું) રાહુએ પોતાના વિમાનના ૧૫ ભાગો દ્વારા ઢાંકી દીધું જેથી જગત્માં અંધકાર ફેલાઈ ગયો, બાકી રહેલા બે ભાગ તો અનાવરણીય રહેતા હોવાથી એ ભાગ તિથિની ગણતરીમાં ભેગા ગણવાનાં નથી, આ પ્રમાણે કૃષ્ણપક્ષ પુરો થયો.

શુકલપક્ષવ્યવસ્થા:—હવે એ ઢાંકેલા ૬૦ ભાગો પૈકી શુકલપક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે રાહુનું વિમાન ચર સ્વભાવે પાછું ખસતું જાય તે કેટલું ખસે ? તો પૂર્વ-

૯૨ એકમ-બીજ-ત્રીજ ઇત્યાદિ તિથિનો લોકવ્યવહાર ચાલે છે તે પણ એક ભાગવડે ઢાંકે ત્યારે એકમ બે ભાગવડે ઢાંકે તેથી બીજ એમ રાહુના ચૌદ ભાગવડે ચંદ્ર ઢાંકાય ત્યારે ચૌદશ આ આશયથી જ પડેલ છે.

વત્ એક દિવસે ચાર લાગ જેટલું ખસીને ચન્દ્રમાના ૧૬ ભાગને રાહુ પોતાના ૧૬ ભાગવડે પ્રકટ કરે—એ પ્રમાણે શુદ્ધ બીજને દિવસે બીજ ચાર ભાગને પ્રકટ કરે (એટલે ૬૨ ભાગ આશ્રયીને તો બીજને દિવસે ૧૦ ભાગ જેટલું બિંબ પ્રકટ થાય) જેને આપણે ભાષામાં ‘બીજ ઉગી’ કહીએ છીએ, અને જેના ઉપર માસ વર્ષાદિના શુભાશુભકલાદિની ગણતરી કરાય છે તેમજ બીજનો ચન્દ્ર ક્રમે વૃદ્ધિ પામવાવાળો હોવાથી, જેનું દર્શન સર્વપ્રકારે વૃદ્ધિ પામવાના કારણે વૃદ્ધિ કરનારું પણ ગણાય છે. આ પ્રમાણે કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિદિન ચાર ચાર ભાગને રાહુ જેમ ચન્દ્રમાને જેવી રીતે જેટલા જેટલા ભાગને આવરતો હતો શુકલપક્ષમાં તેવીજ રીતે તેટલા ભાગને પ્રતિદિન પ્રગટ કરતો જાય, જેથી દિવસે દિવસે ચન્દ્રમાનું બિંબ વિશેષ વિશેષ ખુદ્ધું થતું જાય અને તેજમાં પણ ક્રમે વૃદ્ધિ થતી જાય, આ પ્રમાણે રાહુનું આવરણ ખસતું ખસતું શુ-દિ-૩૩ પૂર્ણિમાએ ચન્દ્રમાના સકલ-બિંબથી દૂર થઈ જતું હોવાથી ચન્દ્રમાના ૬૨ ભાગ ૩૫ સંપૂર્ણ બિંબને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ કોઈ અનેરી આનંદની ઊર્મિઓ અનુભવીએ છીએ.

[ચન્દ્રમાનો એ ચાર ભાગ પ્રમાણઅંશ રાહુ જેટલો કાળ આવરે અને તે જેટલો વખત લોકમાં પ્રગટ તરીકે રાખે તેટલા કાળને એક તિથિ કહેવાય, રાહુ જે ચાર ચાર ભાગને આવરતો જાય તે બધી તિથિઓ અનુક્રમે કૃષ્ણ-પક્ષની સમજવી અને તેજ રાહુ પુનઃ ઢાંકેલા ભાગો પૈકી ચાર ચાર ભાગને નિત્ય પ્રકટ કરતો જાય ત્યારે તે પ્રતિપદા વિગેરે તિથિઓ શુકલપક્ષની સમજવી.]

અથવા ચન્દ્રવિમાનના ૯૪ સોળભાગ કરીએ તેમાં પ્રતિદિવસે રાહુ એકેક ભાગને આવરતો જાય ત્યારે એકેક ભાગ આવરે તે એક તિથિ એમ પંદર

૧૩ ‘સયલો વિ સસી દિસઈ, રાહુવિમુક્તો અ પુણિમાદિઅહે ।

સૂરત્યમણે ઉદઓ, પુવ્વે પુર્વિલ્લજુત્તીએ ॥ ૧ ॥’ [મંડલપ્રકરણ]

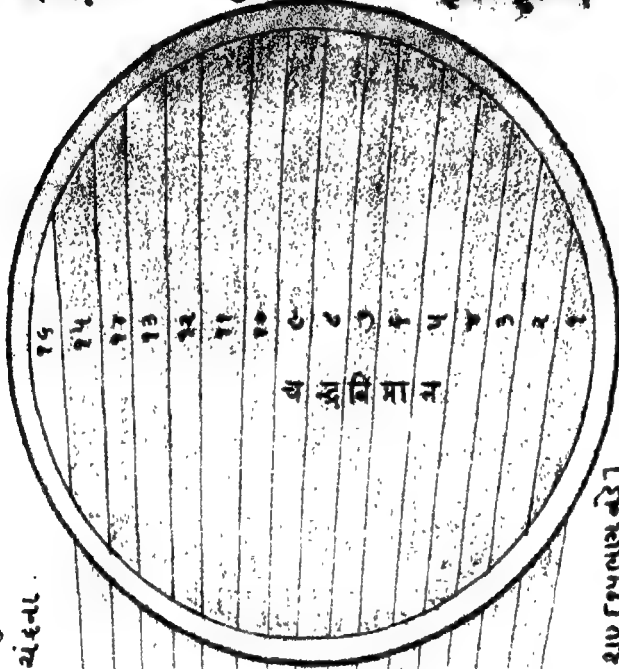
કોઈ શંકા કરે કે ચાર ચાર ભાગ ખુદ્ધા કરવાને દિસાએ આઠ ભાગ પ્રગટ થાય ત્યારે શુ-દિ બીજ કહેવાય—પરંતુ ધણીવાર પ્રતિપદ્ધતિ દિવસે બીજનો ઉદય હોય છે તો તે માટે તેમજ બીજ તિથિઓની થતી વધઘટ તથા અમુક ધરી સુધી તિથિ પ્રમાણ આવે છે, તો પછી ચાર ચાર ભાગ પ્રમાણે નિત્યાવરણ ક્રમ ઇત્યાદિ તમારું કથન પ્રામાણિક નહિ રહે ? આના સમાધાન—માટે જિજ્ઞાસુઓએ ‘કાલલોક પ્રકાશઃ’ વિચારવો. અને તો પ્રાસંગિક આટલો પણ વિષય વિશેષે અભ્યાસક્રાને ઉપયોગી હોવાથી જ વર્ણવ્યો છે.

૧૪ ઉક્તચ—‘સોલસમાગે કાઠળ, ઉડુવઈ હાયણ્થ પત્રસં ।

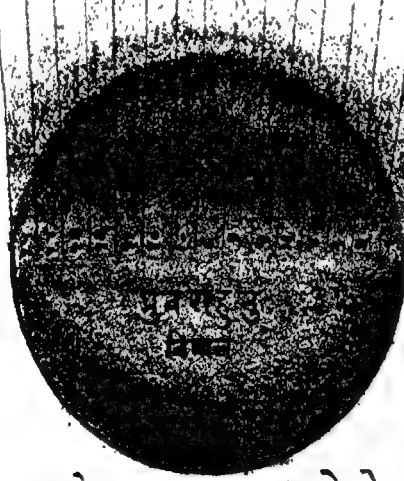
તત્તિયમિત્તે માગે, પુણોવિ પરિવહુણ જોખ્હા ॥ ૧ ॥’

ચન્દ્રની નિત્ય [ધ્રુવ] રાહુથી થતી પાશ્વિકી હાનિ-વૃદ્ધિનો દેશાવ.
[ગાથા. ૧૧, પૃષ્ઠ ૧૫૦]

ચન્દ્રની ધ્રુવરાહુથી હાનિવૃદ્ધિ

ચંદ્રની નીચે જ ૪ અંશુભ દુર ચાલતો ધ્રુવરાહુ
પોતાના અથવા રાહીયા ૪ અંશ નહે ચંદ્રના.

આ રીતે આમાવાસ્યાનો છે.

એક અંશને [બાહ્યથી] ૪ અંશને] વરિ પડે
હાંતો આમાવાસ્યાએ સંપૂર્ણ વિમાન નહે શુદ્ધ [૧૫ભાગ નહે]
ચંદ્રના સંપૂર્ણ ૫૦ અંશ હોય છે. બે અંશ સર્વદા મુલ્યાંક હોય છે.

ભાગ અવરાઈ જાય ત્યારે અમાવાસ્થાનો દિવસ આવી રહે. ૧૬ મો ભાગ તો જગત સ્વભાવે અવરાતો જ નથી. હવે તેવી રીતે શુકલપક્ષે પાછો એકેક ભાગ સુકાતો જાય એમ પણ કહેલું છે, અથવા તો જેટલા કાળમાં ચન્દ્રમાનો સોળમો ભાગ ઓછો થાય અથવા જેટલા કાળે તે વધે તે કાળ પ્રમાણને એક તિથિ પ્રમાણ કહેવાય. આવી ત્રીશ તીથિનો એક ચાંદ્રમાસ ગણાય છે. इति तिथिप्रभवः।

શંકા:—અમાવાસ્થાને દિવસે રાહુ ચન્દ્રવિમાનને આવરે છે તેથી પૃથ્વી-પર સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ જાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું, પરંતુ રાહુ કરતાં ચન્દ્રનું વિમાન લગભગ બમણું હોવાથી બાકીના વિમાનભાગનું તેજ તો કોઈપણ વિભાગમાં અવશ્ય પ્રગટ થવું જ જોઈએ ?

ઉત્તર:—રાહુનું વિમાન અર્ધા યોજનનું છે અને ચન્દ્રવિમાન ૫૬ યોજન પ્રમાણ (લગભગ બમણું) છે. હવે રાહુનું વિમાન ચન્દ્રમાની નીચે જેટલા ભાગમાં રહ્યું હોય તેટલા ભાગ નીચે અંધકાર છવાય તે માટે કોઈને પણ વિરોધ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ બાકી રહેલા ચન્દ્રવિમાનનો પ્રકાશ કેમ કોઈપણ ક્ષેત્રે અનુભવાતો નથી ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવું જોઈએ કે, રાહુનું વિમાન ચન્દ્રવિમાનને સંપૂર્ણ ઢાંકી શકતું તો નથી પરંતુ ‘ જેમ દાવાનળથી ઉછળેલા ધૂમાડાના સમૂહવડે મહાવિસ્તારવાળું એવું આકાશ મંડળ જેમ અંધકારથી છવાઈ જાય છે તેમ રાહુવિમાન શ્યામ હોવાથી અત્યંત શ્યામવર્ણના વ્યવસ્તૃતકાન્તિસમૂહથી મહત્ પ્રમાણયુક્ત એવું શશિમંડળ સમગ્ર આચ્છાદિત થઈ જાય છે જેથી અહિં સર્વત્ર શ્યામકાન્તિ દેખાય છે. ’ એમ કેટલાક પ્રાણ પુરૂષો કહે છે.

કેટલાક વિબુધજનો એમ કથન કરી સમાધાન લાવે છે કે ગ્રહના વિમાનનું ગવ્યૂત (પા યોજન) પ્રમાણ તે વ્યવપ્રાયિક છે. પ્રાય:વાચક શબ્દ કોઈ પ્રણ જાતનો ફેરફાર સૂચક છે જેથી ગવ્યૂતપ્રમાણથી પણ રાહુગ્રહનું વિશેષ પ્રમાણ લઈએ એટલે-૧ યોજન લાંબુ પહોળું અને બત્રીશ ભાગ જેટલું જાડું

૯૫ શ્રી ભગવતીસૂત્રના ટીકાકાર ગ્રહના વિમાનનું ગવ્યૂત પ્રમાણ પણ પ્રાયિક બતાવે છે હવે આગલા-બારમા શતકના પાંચમા ઉદેશમાં રાહુનું વિમાન ચન્દ્રવિમાનથી લઘુ છે તેમ સૂચવે છે, એ સૂચવી વિમાનથી નહિ પણ તે વિમાનની વિસ્તૃત શ્યામપ્રભાથી જ આચ્છાદન થતું વિવરે છે સત્યં તુ સર્વજ્ઞગમ્યમ્ ।

૧૬ ગાથા—‘ આયમો વિવસ્વંભો જોયણમેગં તુ તિગુણિઓ પરિહી ।

અઙ્ગાઙ્ગજણસયા, રાહુસ્સ વિમાણવાહજ્જમ્ ॥ ૧ ॥ ’

જાહે તે કોઈપણ પ્રકારની પ્રાયઃ શબ્દની અપેક્ષાએ હરકત ઉપસ્થિત થતી નથી. આ પ્રમાણ રાહુનાં વિમાનનું હોવાથી શશિમંડળ કરતાં પણ તેનું પ્રમાણ વધી જવાથી શશિમંડળને સ્વવિમાનથી સુખેથી આચ્છાદિત કરે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ સંભવતો નથી. જિનભદ્રગણી મહારાજ સંગ્રહણીની ગાથામાં રાહુના વિમાનનું પ્રમાણ આપતાં ૧ યોજન આયામ વિષ્કંભ, અને તેથી ત્રિશુભ પરિધિ અને ૨૫૦ ધનુષ્યની જાડાઈ જણાવે છે.

॥ ગ્રહણસંબંધી કિંચિત્ સ્વરૂપ ॥

ગ્રહણની ઉત્પત્તિ પર્વરાહુના જ સંયોગ ઉપર આધાર ધરાવે છે.

ચંદ્રગ્રહણ;—પર્વરાહુ પોતાની ગતિ કરતાં કરતાં જ્યારે ચન્દ્રમાની લેશ્યાને (કાંતિને) આવરતો થકો યથોક્તકાળે ચન્દ્રની નીચે સંપૂર્ણ આવી જાય છે ત્યારે ચન્દ્રનો યથાયોગ્ય ઉપરાગ (ઢાંકવાપણું) થાય છે જ્યારે આવો ઉપરાગ પ્રસંગ થાય છે ત્યારે લોકમાં ગ્રહણ થયું એમ કહેવાય છે.

સૂર્યગ્રહણ;—પૂર્વોક્ત રીતિએ પર્વરાહુ જ્યારે સૂર્યની લેશ્યાને યથોક્ત કાળે આચ્છાદિત કરે છે ત્યારે સૂર્યનો ઉપરાગ થવાથી સૂર્યગ્રહણ થાય છે. આ સૂર્યગ્રહણ જઘન્યથી ૬ માસે અને ઉત્કૃષ્ઠથી અડતાલીશ વર્ષે થાય છે.

ચન્દ્રગ્રહણ પૂર્ણિમાએ થતું હોવાથી અને સૂર્યગ્રહણ અમાવાસ્યાએ થતું હોવાથી પર્વરાહુથી થતા આચ્છાદનમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ જણાતો નથી. જ્યારે ગ્રહણસંયોગ અમુકપ્રમાણમાં અમુકરીતિએ હોય છે ત્યારે તેને ‘ખાસ’ વિગેરે નામે આપવામાં આવે છે.

શંકા—જંબૂદ્વીપમાં જ્યારે ગ્રહણ થાય ત્યારે એક સાથે બન્ને સૂર્યોનું હોય કે નહિ? હોય તો સમગ્રક્ષેત્રોના ચન્દ્રાદિનું ગ્રહણ પણ એક સાથે થઈ શકે કે કેમ?

ઉત્તર—જ્યારે આપણે અહિં ગ્રહણ થાય છે ત્યારે જંબૂદ્વીપમાં શું પણ સમગ્ર મનુષ્યક્ષેત્રોમાં રહેલા ૧૩૨ ચન્દ્રોનું અને સૂર્યગ્રહણ હોય ત્યારે ૧૩૨ સૂર્યનું પણ ગ્રહણ અહિં હોય ત્યારે બધે એકી સાથે જ હોય છે કારણ કે મનુષ્યક્ષેત્રમાં ગ્રહણ અમુક નક્ષત્રનો યોગ આવે છે ત્યારે હોય છે, આથી સકલ ચર ચન્દ્રસૂર્યનો એક જ નક્ષત્ર સાથેનો યોગ સર્વ ઠેકાણે સમગ્રણીવ્યવસ્થિત

હજી-ચન્દ્ર સૂર્ય ગ્રહ નક્ષત્ર તારા સંબંધી થતો વિપર્યાસ ક્રમ, તિથિની વધઘટ, અધિક માસાદિનું કારણ વિગેરે ‘કાળલોકાદિ’ ગ્રન્થોથી અથવા તે વિષયના જ્ઞાતાઓથી જાણી લેવું.

હોવાથી ચરજ્યોતિષીઓનો ચર કમ વ્યવસ્થિત રીતિએજ આવે છે તેથી સર્વેનું ગ્રહણ પણ એકીસાથે થાય છે. (આજ અભિપ્રાય શ્રી અનુયોગવૃત્તિ તથા શ્રી મંડલપ્રકરણમાં છે) આ ગ્રહણ કોઈપણ ક્ષેત્રને વિષે હોઈ શકે છે, આ ગ્રહણની શુભાશુભતા ઉપર લોકોમાં પણ સુખાસુખ વિગેરે કેવું થશે ? તે સંબંધી ઘણા આધાર રખાય છે.

શંકા—યુગલિક્ષેત્રે ગ્રહણ થતું હોય અને ત્યાં અશુભગ્રહણ હોય ત્યારે ખૂં શુભભાવવાળા ક્ષેત્રોમાં પણ અશુભપણું પ્રાપ્ત થાય ખરું ?

ઉત્તર—જો કે તે ક્ષેત્રોમાં ચન્દ્રાદિની ગતિ હોવાથી ગ્રહણનો સંભવ તો છે પરંતુ તેઓના મહાન્ પુણ્યથી તથાપ્રકારે ક્ષેત્રપ્રભાવથી અથવા કેટલીક વાર ગ્રહણ દર્શનના અભાવથી તેઓને કંઈપણ ઉપદ્રવનું કારણ થતું નથી—આ પ્રમાણે ‘શ્રીજીવામિગમ સૂત્ર’ માં કહ્યું છે. [૬૧.]

અવતરણ;—હવે જંબૂદ્વીપમાં તેમજ જંબૂદ્વીપની ખડાર પર્વત વિગેરેના વ્યાધાતે અને વ્યાધાત વિના એક તારાથી બીજા તારાનું જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ અંતર કેટલું હોય છે ? તે કહે છે;—

તારસ્સ ય તારસ્સ ય, જંબુદ્વીવમ્મિ અંતરં ગુરુયં
બારસ જોયણસહસ્સા, દુન્નિ સયા ચેવ બાયાલા ॥ ૬૨ ॥

નિસદો ય નીલવંતો, ચત્તારિ સય ઉચ્ચ પંચસયકૂ ડા ।
અદ્ધં ઉવરિ રિક્ખા, ચરંતિ ઉભયઽઽટ્ટબાહાણ ॥ ૬૩ ॥

છાવટ્ટા દુન્નિસયા, જહન્નમેયં તુ હોઠ્ઠ વાધાણ ।
નિવાધાણ ગુરુલહુ, દોગાઉ ય ધણુસયા પંચ ॥ ૬૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

તારાયાશ્ચતારાયાશ્ચ જમ્બુદ્વીપેઽન્તરં ગુરુકમ્ ।
દ્વાદશ યોજનસહસ્રાણિ દ્વિશતાનિ ચૈવ દ્વિચત્વારિંશત્ ॥ ૬૨ ॥
નિષધશ્ચ નીલવાન્ ચત્વારિ શતાનિ ઉચ્ચાનિ પચ્ચશતાનિ કૂટાનિ ।
અર્ધમુપરિ રિક્ષાણિ ચરન્તિ ઉભયત્રાઽટ્ટબાહાયામ્ ॥ ૬૩ ॥

ષટ્ષષ્ટિર્દિશતાનિ જઘન્યમેતત્તુ ભવતિ વ્યાધાતે ।

નિર્વ્યાધાતે ગુરુ લઘુ દ્વે ગવ્યૂતે ચ ધનુઃશતાનિ પચ્ચ ॥ ૬૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—

તારસ્સ=તારાનું
જંબુદ્વીવંમિ=જંબુદ્વીપમાં
અંતરં=આંતરૂં
ગુરુયં=ઉત્કૃષ્ટ
નારસજોયણસહસ્તા=નાર હજાર યોજન
દુન્નિ=બે
સયા=સે।
બાયાલા=બેંતાલીશ
નિસદો=નિષધ પર્વત
નીલવંતો=નીલવંત પર્વત
ચત્તારિસય=ચારસે।
ઉચ્ચ=ઉંચે।
પંચસય=પાંચસે।
અર્ધ=અર્ધ

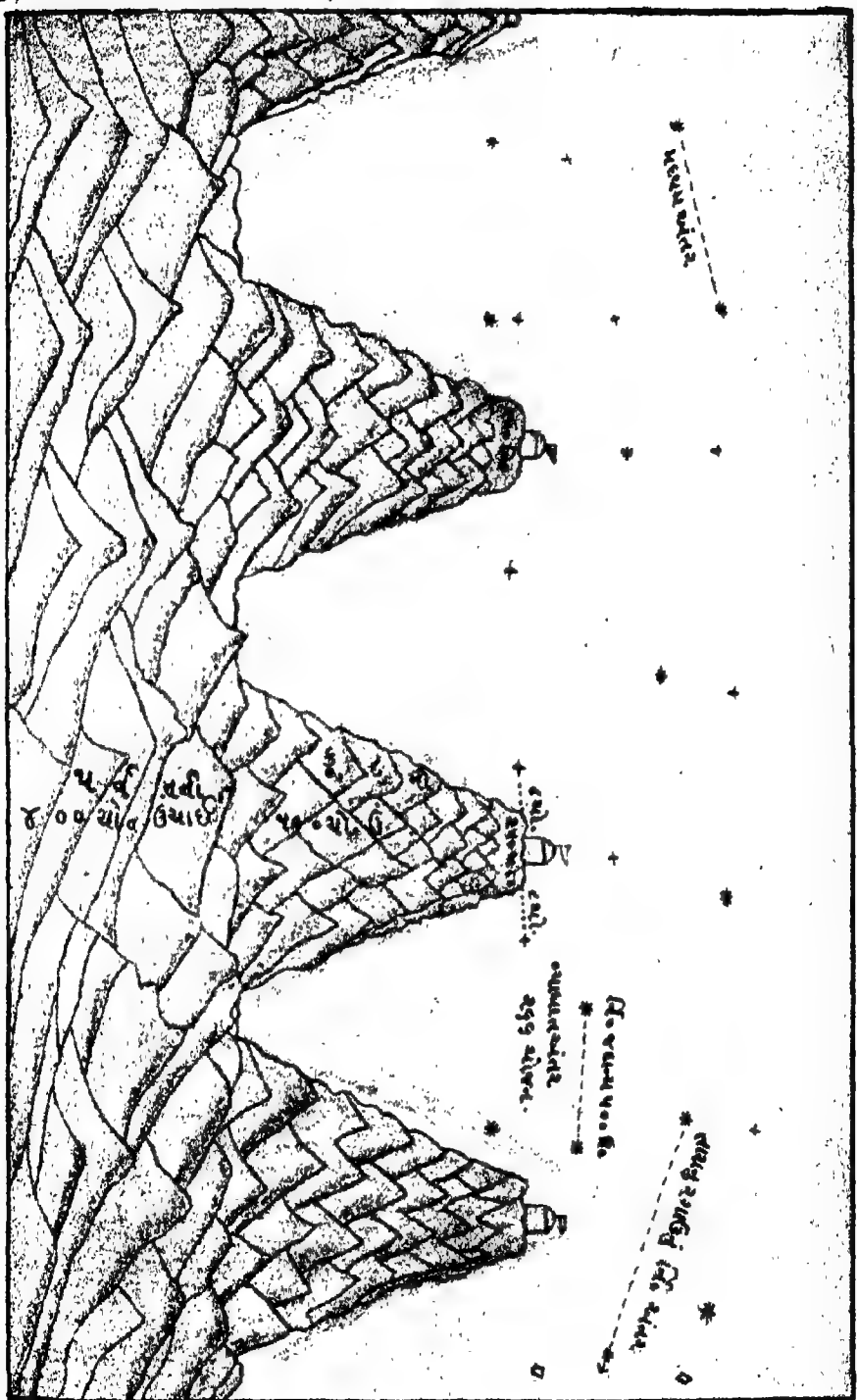
ઉવરિ=ઉપર
રિક્ત્વા=નક્ષત્રે।
ઉમયદ્વ=બન્ને બાજુએ આઠ આઠ
યોજનની
અબાહાણ=અબાધાએ
છાવટ્ટા=છાસઠ
દુન્નિસયા=બસે।
જહન્ન=જઘન્ય
વાધાણ=વ્યાધાતવડે
નિર્વાધાણ=નિર્વ્યાધાત વડે
ગુરુ લઘુ=ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય
દો ગાઉ=બે ગાઉ
ધનુસયા પંચ=પાંચસે। ધનુષ્ય

ગાયાર્થઃ—જંબુદ્વીપને વિષે એક તારાથી બીજા તારાનું વ્યાધાતવડે ઉત્કૃષ્ટ આંતરૂં (મેરૂપર્વતને આશ્રયી) નારહજાર બસે બેંતાલીશ (૧૨૨૪૨) યોજન છે. નીષધ અને નીલવંતપર્વત ભૂમિથી ચારસે યોજન ઉંચા છે—અને તેના ઉપર પાંચસે યોજન ઉંચાં નવ નવ શિખર-કૂટો છે તે કૂટો ઉપરના ભાગમાં અઢીસે (૨૫૦) યોજન પહોળાં છે. અને તે કૂટોથી આઠ આઠ યોજનની અબાધાએ નક્ષત્ર-તારાઓ વિગેરે ચાર ચરે છે, એટલે વ્યાધાતવડે-જઘન્ય આંતરૂં (૨૫૦+૮+૮=૨૬૬) બસે છાસઠ યોજન પ્રમાણ થયું. નિર્વ્યાધાતમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર બે ગાઉનું અને જઘન્ય અંતર પાંચસે ધનુષ્યનું હોય છે. ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥

॥ મેરૂ અપેક્ષાએ તારાવિમાનોનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર ॥

વિશેષાર્થઃ—જંબુદ્વીપવર્તી મેરૂપર્વતનો સમભૂતલાસ્થાને ૧૦૦૦૦ યોજનનો વ્યાસ (બડાઇ) છે, ત્યાંથી ૭૬૦ યોજન ઉંચું તારામંડળ પ્રસ્તાર છે તે સ્થાને

॥ निषध-नीलवंतपर्वताश्रयिनक्षत्रव्याघात-निर्व्याघात अंतर ॥

પણ મેરૂના વ્યાસમાં (જડાઈમાં) ૯૮આસ ફેર થતો નથી. આથી ત્યાં આગળ મેરૂપર્વતની એક દિશા સન્મુખ ૧૧૨૧ યોજન દૂર તારામંડળનું પરિભ્રમણ હોય છે તેવાજ રીતે તેની પ્રતિપક્ષી (સામેની) દિશામાં પણ મેરૂથી ૧૧૨૧ યોજન દૂર તારામંડળ પરિભ્રમણ કરે છે. બન્ને બાજુનું ૧૧૨૧ યોજન અંતર અને વચલા મેરૂની ૧૦૦૦૦ યોજનની પહોળાઈ એ ત્રણેનો સરવાળો કરીએ એટલે કે પૂર્વદિશાના તારાના સ્થાનથી પશ્ચિમદિશા સન્મુખ ૧૧૨૧ યોજન દૂર જઈએ ત્યારે મેરૂ આવે, મેરૂના પુનઃ ૧૦૦૦૦ યોજન વટાવીએ ત્યારબાદ ૧૧૨૧ યોજન આ બાજુમાં (પશ્ચિમદિશામાં) જઈએ ત્યારે સન્મુખના તારા વિમાનો આવે, આ પ્રમાણે મેરૂનું અને મેરૂના બન્ને બાજુના અંતરનું પ્રમાણ એકદું કરતાં ૧૨૨૪૨ યોજન પ્રમાણ અંતર મેરૂની અપેક્ષાએ (વ્યાધાત લાવી) એક તારાથી બીજા તારાનું બાજુનું.^{૯૯}

—નિષધ-નીલવંત આશ્રયી વ્યાધાત-નિર્વ્યાધાત અંતર—

જંબૂદ્વીપના મધ્યવર્તી આવેલા મહાવિદેહક્ષેત્રની એક બાજુએ નિષધ પર્વત આવેલો છે અને તેજ ક્ષેત્રની એકદિશાએ મહાવિદેહને સ્પર્શી રહેલો અર્થાત્ સીમા કરનારો નીલવંતપર્વત આવેલો છે. આ બન્ને પર્વતો ભૂમિથી ૪૦૦ યોજન ઉંચા છે, એ ૪૦૦ યોજન ઉંચા પ્રત્યેક પર્વતઉપર પુનઃ ૫૦૦ યોજનની ઉંચાઈવાળાં નવ નવ કૂટો (શિખરો) છેટે છેટે આવેલ છે.

કૂટ એટલે પવતના ઉપર ભાગે ઉંચો ગયેલો અને અલગ દેખાઈ આવતો ભાગ તે. પરમપુનિત શ્રીસિદ્ધાચલજીના પહાડ ઉપર ઉપરના તળીયે પહોંચ્યા બાદ-જે સામે નવટુંકની ટેકરી દેખાય છે જે નીચે પહોળી અને ઉપર જતાં ટુંકી થએલી દેખાય છે તેવી રીતે આ મોટા પ્રમાણવાળી અને નીચેથી ઉપર જતાં દીપકશિખાવત્ દેખાવવાળી થયેલ ટેકરીઓ તે કૂટો કહેવાય છે. આ કૂટો

૯૮ છતાં જેટલો થાય છે તે સર્વ યથાર્થ જાણવો હોય તો ક્ષેત્રસમાસ સડીક તથા ' જંબૂદ્વીપ પ્રગતિ ' જુઓ.

૯૯ એક તારાથી તારાવિમાનનું અંતર આટલું મોડું છતાં આપણે કેમ તેમને નજીક નજીકમાં રહેલા જોઈ શકીએ છીએ ? તો તે આપણો દ્રષ્ટિદોષ છે, દૂર રહેલી વસ્તુઓ સ્વતઃ સ્વરૂપે મોટા અંતરવાળી હોય પણ દૂરથી પાસે પાસે જ દેખાય, જેમ કોઈ એક ગામનાં વૃક્ષો યા મુકામો પરસ્પર દૂર રહ્યાં હોય છતાં દૂરથી તો બધાં જાણે એક બીજાને અડકી પડ્યા ન હોય તેમજ દેખાય છે તો પછી ૭૬૦ યોજન દૂર રહેલ વસ્તુ પાસે પાસે દેખાય તેમાં કંઈ નવાઈ છે જ નહિ.

સહિત પર્વતની ઉંચાઈ ૯૦૦ યોજન થવાથી તારાના સ્થાનથી પણ ઉંચાઈમાં આ પર્વત વધારે ગયેલો છે. આ કૂટો ઉપરના શિખરભાગે ૨૫૦ યોજન પહોળાં છે. આ કૂટોની બન્ને તરફ આઠ આઠ યોજન દૂર નક્ષત્રનાં વિમાનો હોય છે, ત્યારે એક-નક્ષત્રવિમાનથી આઠ યોજન દૂર કૂટ અને એ કૂટની પહોળાઈ ૨૫૦ યોજન, તે વિત્યા બાદ બીજી (સામે) બાબુના આઠ યોજન જઈએ ત્યારે નક્ષત્રનું વિમાન આવે. તેથી ત્રણેનો સરવાળો કરીએ તો ૨૬૬ યોજન એક નક્ષત્રથી બીજા નક્ષત્રનું નિષધ અને નીલવંતપર્વતની અપેક્ષાએ (વ્યાધાતે) જઘન્ય અંતરનું માન બાણુવું. તેવી જ રીતે તારાવિમાનનું અંતર પણ ૨૬૬ યોજનનું સમજી લેવું.

પર્વતાદિકના વ્યાધાત વિના એક તારાથી અન્ય તારાનું તથા એક નક્ષત્રથી અન્યનક્ષત્રનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર બે ગાઉનું અને જઘન્ય અંતર લઈએ તો ૫૦૦ ધનુષ્ય પડે છે. [૥૨-૬૩-૬૪ ॥]

॥ મેરુ તથા નિષધાદિપર્વતવ્યાધાતે તથા વ્યા૦ વિના તારા-નક્ષત્રોનું અંતર ॥

જ્યો૦ નામ	મેરુ વ્યાધાતે	નિષધાદિવ્યા૦	વ્યાધાત વિના	વ્યા-વિના જ. અં.
તારા-તારાનું	૧૨૨૪૨ યો૦	૨૨૬ યો૦	૨ ગાઉ	૫૦૦ ધનુષ્ય
નક્ષત્ર-નક્ષત્રનું	"	"	"	૬ (૫) ગાઉ

અવતરણ;—એ પ્રમાણે એક તારાથી બીજા તારાનું વ્યાધાત તેમજ નિર્વ્યાધાત જઘન્યોત્કૃષ્ટ અંતર કહીને હવે મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર લટકાવેલા ઘંટાની માફક સ્થિર રહેલા ચન્દ્ર-સૂર્યનું પરસ્પર અંતર કહે છે.

માણુસનગાઉવાર્હિ, ચંદાસૂરસ્સ સૂરચંદસ્સ ।

જોયણસહસ્સપન્ના-સ ણૂણગા અંતરં દિટ્ઠં ॥ ૬૫ ॥

સંસ્કૃત ઇયા:—

માણુસનગતો વહિશ્ચન્દ્રાત્ સૂર્યસ્ય સૂર્યાચન્દ્રસ્ય ।

યોજનસહસ્રપન્નાશબ્દનમન્તરં દૃષ્ટ્વ

॥ ૬૫ ॥

શીખાઈ:—

માણસનગાઉ=માનુષોત્તરપર્વતથી
ચંદા=ચંદ્રથી
સૂરસ્સ=સૂર્યનું
સર=સૂર્યથી

સહસ્તપનાસ=પચાસ હજાર
(અ) ગૂળગા=સંપૂર્ણ
દિટ્ટું=જોયેલું છે

ગાયાર્થ:—માનુષોત્તરપર્વતથીખંડાર એકચન્દ્રથી સૂર્યનું તેમજ સૂર્યથી ચંદ્રનું અંતર સંપૂર્ણ પચાસ હજાર યોજન પ્રમાણુ સર્વજ્ઞ-એવા જિનેશ્વર ભગવંતોએ જોયેલું છે. ॥ ૬૫ ॥

વિશેષાર્થ:—મનુષ્યક્ષેત્રની મયાદાને જણાવનાર માનુષોત્તર પર્વતની ખંડાર રહેલા ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તારા વિગેરે સર્વ જ્યોતિષીઓનાં વિમાનો તથાવિધ જગત્સ્વભાવે અચલ (સ્થિર) રહ્યા થકા પ્રકાશમાન હોય છે, આ સૂર્ય અને ચન્દ્રાદિ વિમાનોનું ચરાચરપણું ન હોવાથી પરસ્પર રાહુઆદિનો સંયોગ નથી તેથી ગ્રહણની ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી કોઈ દિવસે તેના તેજમાં અને વર્ષમાં વિકૃતિ-ફેરફાર થતો નથી. તેથી સદાકાળ તે વિમાનો પૈકી સૂર્ય વિમાનોનો અગ્નિના વર્ણુ સરખો પ્રકાશ દેખાય છે, જ્યારે ચન્દ્રનો પ્રકાશ ઘણોજ ઉજ્જ્વલ હોય છે, અને ચર તથા સ્થિર તારા વિગેરે પંચપ્રકારના વર્ણુવાળા હોય છે. ચર અને સ્થિર બન્ને પ્રકારનાં વિમાનો પૈકી સુંદર કમલના ગર્ભ સરખા ગૌરવર્ણીય વિશિષ્ટપ્રકારના વસ્ત્રાભરણુ ભૂષણો નિયુક્ત એવા ચન્દ્રમાના મુકુટાગ્રભાગે પ્રભામંડળ સ્થાનીય ચન્દ્રમણ્ડલાકારનું ચિન્હ હોય છે, સૂર્યને સૂર્ય-મણ્ડલાકારનું ચિન્હ, ગ્રહને ગ્રહમણ્ડલાકારનું, નક્ષત્રને નક્ષત્ર મણ્ડલાકારનું અને તારાને તારા મણ્ડલાકારનું ચિન્હ હોય છે.

આ બધા વિમાનો જ હોય છે, પરંતુ અન્ય લોકો જે કહે છે કે ‘સૂર્યાદિ પાંચે દેખાય છે તે સ્વતઃ દેવસ્વરૂપ જ છે, આ માન્યતા અજ્ઞાનના ધરની છે. ચન્દ્રનાં વિમાનની અંદર રહેલા મૃગને પણ અનેક પ્રકારની કદપના કરી અજ્ઞાની જનો અનેક રીતે ઓળખાવે છે, પરંતુ સર્વજ્ઞનું શાસન તો એહી જ પ્રતિપાદન કરે છે કે ચન્દ્રમાના વિમાનની પીઠિકા નીચે સ્ફટિકમય મૃગનું ચિન્હ છે અને એથી જ આપણે મૃગાકાર દેખી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રની ખંડાર રહેલા સ્થિર ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષીનું પરસ્પર અંતર પચાસ હજાર (૫૦૦૦૦) યોજનનું છે એમ શ્રી જિનેશ્વર દેવોએ કહ્યું છે. [૬૫]

॥ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્રથીસૂર્યનું પરસ્પર તથા માંહોમાંહે અંતર પ્રમાણ ॥

નામ.	અંતર પ્રમાણ.	નામ.	અંતર પ્રમાણ.
ચન્દ્રથી સૂર્યનું	૫૦૦૦૦ યો૦	ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું	૧-લાખ યો૦ ૪૬
સૂર્યથી ચન્દ્રનું	,,	સૂર્યથી સૂર્યનું	૧-લાખ યો૦ ૫૬

અવતરણ;—મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર ચન્દ્રથી સૂર્યનું તેમજ સૂર્યથી ચન્દ્રનું અંતર કહ્યું, હવે ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અંતર તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર પ્રદર્શિત કરે છે.

સસિ સસિ રવિ રવિ સાહિય જોયણ લક્ષ્ણેણ અંતરં હોઈ ।
રવિ અંતરિયા સસિણો, સસિઅંતરિયા રવિદિત્તા ॥ ૬૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

શશિનઃ શશિનો રવે રવેસ્સાધિકયોજનલક્ષમન્તરં ભવતિ ।

રવ્યન્તરિતાઃ શશિનઃ, શશિ-અન્તરિતા રવયો દીપ્તાઃ ॥ ૬૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

જોયણલક્ષ્ણેણ=લાખ યોજન
રવિઅંતરિયા=સૂર્યાંતરિત
સસિણો=ચન્દ્ર

સસિઅંતરિયા=ચન્દ્રાન્તરિત
દિત્તા=પ્રકાશવંત

ગાથાર્થ:—એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું તેમજ એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું અંતર સાધિક લક્ષ્યોજન પ્રમાણ છે, ચન્દ્રો સૂર્યથી અંતરિત છે અને સૂર્યો ચન્દ્રથી અંતરિત છે. ॥ ૬૬ ॥

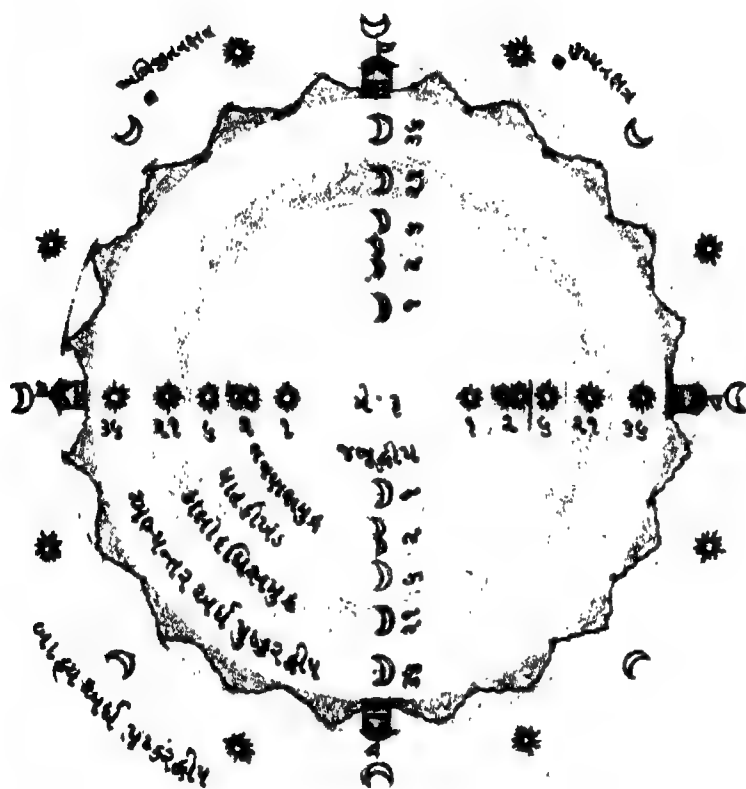
વિશેષાર્થ:—પૂર્વગાથામાં ચન્દ્રથી સૂર્ય તથા સૂર્યથી ચન્દ્રનું અંતર ૫૦૦૦૦ યોજન કહ્યું, હવે એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું અને એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું અંતર કેટલું ? તે કહે છે.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું પરસ્પર અંતર એક લાખ યોજન અધિક એક યોજનના એકસઠીયા અડતાલીશ ભાગ જેટલું છે, કારણકે ત્યાં સ્થિર જ્યોતિષીઓ હોવાથી ૫૦૦૦૦ યોજન પૂર્ણ થયે સૂર્યવિમાન અવશ્ય આવે એટલે તે વિમાનની પહોળાઈ ૪૬ ભાગની અધિક ગણવાની હોય છે.

અહીંદ્રીપમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની ૪ સૂચીશ્રેણી તથા બહાર વલય
શ્રેણીની વ્યવસ્થા ॥

[ગાથા, ૬૫-૬૭]

[પૃષ્ઠ, ૧૫૮]

એ જ પ્રમાણે એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું પણ પરસ્પર અંતર પ્રમાણ સાધિક લક્ષ યોજન છે અર્થાત્ એક સૂર્યથી બીજા સૂર્ય પાસે પહોંચતાં વચમાં (૫૦૦૦૦ ચો. પૂર્ણ થયે પૂર્વગાથાનુસાર) ચન્દ્ર વિમાન આવે, ત્યારબાદ સૂર્ય-વિમાન આવે છે, આથી એક સૂર્યથી બીજા ચન્દ્ર પાસે પહોંચતાં જ પ્રથમ ૫૦૦૦૦ યોજન અંતર થાય. એ ચન્દ્રની રેફ લાગની પહોળાઈ વીતાવ્યા બાદ પુનઃ ૫૦૦૦૦ યોજન પૂર્ણ થાય ત્યારે સૂર્ય આવતો હોવાથી એક લાખ યોજન અધિક રેફ યોજનનું માંહોમાંહે અંતર બાણવું. [૬૬]

અવતરણ;—મનુષ્યક્ષેત્ર ખહાર ચન્દ્ર તથા સૂર્યના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

बहियाउ माणुसुत्तर, चंदा सूरा अवट्टिउज्जोया ।

चंदा अभीइजुत्ता, सूरा पुण हुंति पुस्सेहिं ॥ ६७ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

बहिर्मानुषोत्तरात् चन्द्राः सूर्या अवस्थितोद्योताः ।

चन्द्रा अभिजिद्युक्ताः, सूर्याः पुनर्भवन्ति पुण्यैः ॥ ६७ ॥

શબ્દાર્થ:—

अवट्टिउज्जोया=अवस्थित स्थिर प्रकाशयुक्ता
अभीइ=अलिङ्गित नक्षत्र

जुत्ता=युक्त होय છે
पुस्सेहिं=पुण्यनक्षत्रવડે

ગાથાર્થ;—માનુષોત્તરપર્વતથી ખહાર ચન્દ્રો તથા સૂર્યો અવસ્થિત સ્થિર પ્રકાશવાળા હોય છે તેમજ ચન્દ્રો અલિંગિતનક્ષત્રવડે યુક્ત હોય છે અને સૂર્યો પુણ્યનક્ષત્ર સહિત હોય છે. ॥ ૬૭ ॥

વિશેષાર્થ;—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. ડ્રક્તા ‘નક્ષત્ર યુક્તા’ એમ કહેવાનો આશય એ છે કે મનુષ્યક્ષેત્રમાં તો ચરમાવ હોવાથી અઠ્ઠાવીશનક્ષત્રો પૈકી પ્રત્યેકનો યથાવારે (યથાદિને) ચન્દ્રાદિ સાથે સંયોગ (યુક્ત) થયા કરે, પરંતુ મનુષ્ય-ક્ષેત્ર ખહાર તો જ્યોતિષીઓ સ્થિર હોવાથી તેઓ અનાદિ સિદ્ધ એવા જે નક્ષત્રના યોગમાં પડ્યા હોય તે નક્ષત્રનો જ તેને સહયોગ સદાને માટે કહેવાય છે (આ બન્ને નક્ષત્રો જ્યોતિષ્ શાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.) [૬૭]

इति ज्योतिषीनिकायाधिकारान्तर्बर्त्तिज्यो०

विमानादिव्याख्या समाप्ता ॥

અવતરણ;—આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રખલિર્વર્તિ ચન્દ્ર-સૂર્યાદિકનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવ્યા બાદ, આગળ પ્રતિક્રીપે કેટલા ચન્દ્ર તથા કેટલા સૂર્ય હોય ? તે અને તે જણાવવાનું કરણ તથા તે ચન્દ્ર-સૂર્ય-ગ્રહાદિની પંક્તિ વિગેરેનું વર્ણન કરવાનું છે, તે પૂર્વે જો દ્વીપ સમુદ્રના સ્થાન અને સંખ્યાદિ વર્ણન સમજાવવામાં આવે તો આવતો વિષય સરલ થઈ પડે તે માટે અન્યકાર મહર્ષિ પ્રથમ દ્વીપ-સમુદ્રનું સંખ્યાપ્રમાણ અને વિસ્તારપ્રમાણ કેટલું છે ? તે યુક્તિ આપી નીચેની ગાથાઓથી સમજાવે છે.

પ્રથમ દ્વીપસમુદ્ર કેટલા અને કેવડા મોટા છે ? તેનું નિરૂપણ કરે છે.

ઉદ્ધારસાગરદુગે, સદ્ધે સમણર્હિ તુલ્લ દીવુદહી ।

દુગુણા દુગુણ પવિત્થર, વલયાગારા પદમવજ્જં ॥ ૬૮ ॥

પદમો જોયણ લક્ષ્વં, વટ્ટો તં વેદિઉં ઠિયા સેસા ।

પદમો જંબૂદીવો, સયંભૂરમણોદહી ચરમો ॥ ૬૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ઉદ્ધારસાગરદિકસ્ય સાર્દ્ધસ્ય સમયૈસ્તુલ્યા દ્વીપોદધયઃ ।

દ્વિગુણ-દ્વિગુણપ્રવિસ્તારા વલયાકારાઃ પ્રથમવર્જાઃ ॥ ૬૮ ॥

પ્રથમો યોજનલક્ષં વૃત્તો તં વેદિત્વા સ્થિતાઃ શેષાઃ ।

પ્રથમો જંબૂદ્વીપો, સ્વયંભૂરમણોદધિશ્ચરમઃ ॥ ૬૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—

ઉદ્ધાર=ઉદ્ધાર નામનો

સાગર=સાગરોપમ

દુગે=બેમાં

સદ્ધે=અર્ધા સહિત

સમણર્હિ=સમયો સાથે

દીવુદર્હિ=દ્વીપસમુદ્રો

દુગુણાદુગુણ=અમણા અમણા (કાણા અમણા)

પવિત્થર=વિસ્તારવાલા

પદમવજ્જં=પ્રથમ વર્ણને

જોયણલક્ષં=એક લાખચોજન

વટ્ટો=વર્તુલ-ગોળ

તં=તેને

વેદિઉં=વીંછીને

સયંભૂરમણોદહી=સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર

ગાથા:—અઢી ઉદ્ધારસાગરોપમના સમમની જેટલી સંખ્યા થાય તેટલી દ્રીપ-સમુદ્રની સંખ્યા છે, અને પૂર્વ પૂર્વ કરતાં પછી પછીના દ્રીપસમુદ્રો બમણા બમણા વિસ્તારવાલા છે, તથા પ્રથમ દ્રીપને વર્ણને બધા દ્રીપ-સમુદ્રો વલયાકારે છે. પ્રથમ (જંબૂદ્વીપ) લાખ યોજન પ્રમાણુવાળો છે, તથા તે વૃત્ત-ગોળાકારે છે અને ધીબ બધા દ્રીપ સમુદ્રો તેને વીંટીને વલયાકારે રહેલા છે, તેમાં પ્રથમ જંબૂદ્વીપ છે તથા છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે સૂક્ષ્મ બાદર ભેદોવડે છ પ્રકારના પદ્યોપમ અને છ પ્રકારના સાગરોપમનું સવિસ્તાર સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમાં અઢી ઉદ્ધારસાગરોપમ જેટલા કાળમાં જેટલા સમયો થાય તેટલી દ્રીપસમુદ્રોની સંખ્યા છે.

અથવા એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર^{૧૦૦}સાગરોપમના ૧૦ કોડાકોડી સૂક્ષ્મોદ્ધાર પદ્યોપમ થાય છે, તેથી અઢી સૂંઠિસાંના ૨૫ કોડાકોડી સૂં ઊં પદ્યોપમ થાય. આ ૨૫ કોડાકોડી પદ્યોપમમાં પૂર્વે જણાવેલ કથનાનુસાર જેટલા વાલાથ સમાય તેટલા ^{૧૦૧}દ્રીપ-સમુદ્રો (બન્ને મળી) છે.

દ્રીપ સમુદ્રોનું પ્રમાણુ:—

તેલપુલ (માલપુડા)ના આકારે અથવા પૂર્ણિમાના ચન્દ્રાકારે સર્વદ્રીપ સમુદ્રાભ્યન્તરવર્તી રહેલા પહેલા જંબૂદ્વીપને વર્ણને વલયાકારે રહેલા ચૈષ (સર્વ) દ્રીપ સમુદ્રો પૂર્વ પૂર્વથી દ્વિગુણ વિસ્તારવાળા છે. જેમકે—જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજનનો, ત્યારબાદ આવેલો લવણસમુદ્ર તેથી દ્વિગુણ ૨ લાખ યોજનનો, તેથી દ્વિગુણ છાતકી ખંડ-૪ લાખ યોજનનો એમ ઉત્તરોત્તર દ્વિગુણ દ્વિગુણ (બમણા) વિસ્તારવાળા સર્વ દ્રીપસમુદ્રો બાણવા.

સકલ દ્રીપ સમુદ્રોનો આકાર:—

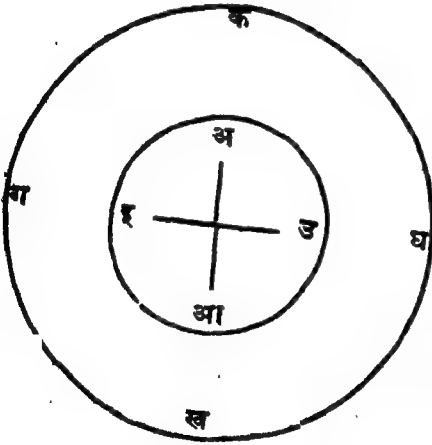
ઉત્સેધાંગુલ (આપણું જે ચાલુ અંગુલ પ્રમાણુ તે)થી પ્રમાણુાંગુલ ચારસો ગણો અથવા હજાર ગુણો મોટો છે એટલે ચારસો ઉત્સેધાંગુલનો ૧ પ્રમાણુાંગુલ થાય. તે પ્રમાણુાંગુલવડે નિપ્પત્ત એક લાખ યોજન પ્રમાણુવાળો પહેલો જંબૂદ્વીપ આવેલો છે. આ જંબૂદ્વીપ વૃત્ત વિષ્કંભવાળો છે અર્થાત્ ચાળી અથવા

૧૦૦ પદ્યોપમ સાગરોપમનું વર્ણન પૃષ્ઠ ૨૧ થી ૩૭ સુધીમાં કહેવાયેલ છે.

૧૦૧ દ્રીપ એટલે શું ? તો જેની ચારે બાજુ પાણી હોય અને જેના મધ્યમાં રહેવાનું ક્ષેત્ર હોય તેને દ્રીપ કહેવાય.

આલંપુઆ સરખો ગોળાકારવાળો છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકની માન્યતાવત્ ઠંડા જેવો કે નારંગી જેવો નથી. એવા આકારને પ્રતરવૃત્ત કહેવાય છે, પ્રતરવૃત્ત વસ્તુની લંબાઈ અને પહોળાઈ પ્રમાણમાં એકસરખી થાય છે આથી જ વૃત્તવિષ્કંમ (પ્રતરવૃત્ત) વાળી વસ્તુને મધ્યના ચોઈન્ટથી-મધ્ય બિન્દુથી ગમે તે દિશા અથવા વિદિશામાં (સામસામી) માપીએ તો એક સરખું પ્રમાણ આવી રહેશે. સમપ્રતરવૃત્ત (સમગોળ) વસ્તુને બ્યાસ (વિસ્તાર) સરખો હોય છે. આથી જ બૃહદ્રીપ પણ વિષમપ્રતરવૃત્તાદિ (લંબગોળ વા અર્ધગોળ) નથી પણ સમપ્રતરવૃત્ત છે.

આ સમપ્રતરવૃત્ત એવા જ બૃહદ્રીપની ચારે બાજુ ફરતો પરિમંડળાકારે (ચુડી સરખાકારે) લવણસમુદ્ર આવેલો છે એટલે જેમ ચુડીમાં ચારે બાજુ કાંઠો અને વચ્ચે પોલાણ ભાગ હોય તેવી રીતનો જ બૃહદ્રીપ ફરતો ચુડી સરખા વલયાકારે લવણસમુદ્ર આવેલો છે. વચ્ચે પોલાણ હોય તેવા ગોળાકારને પરિમંડલ અથવા વલય કહેવાય છે. આ લવણસમુદ્ર પણ તેવાજ આકારે છે અને તેનો ચક્રવાલવિષ્કંમ એટલે વલયાકાર વસ્તુની એક દિશા (બાજુ) તરફની પહોળાઈ એટલે જ બૃહદ્રીપની એક બાજુની જગતીથી લઈ ઠેઠ લવણસમુદ્રની જગતી સુધી અથવા તો ધાતકીખંડથી શરૂઆતના ક્ષેત્ર સુધી બે લાખ યોજન વિષ્કંમ પ્રમાણ થાય છે.

બાજુના ચિત્રમાં જ બૃહદ્રીપ અને લવણસમુદ્ર છે, અ થી આ સુધી અથવા ઇ થી ઉ સુધી જ બૃહદ્રીપ ૧ લાખ યોજન વૃત્તવિષ્કંમે છે અને લવણસમુદ્ર આ થી લ સુધી અથવા તો ઇ થી ગ સુધી બે લાખ યોજન પ્રમાણ છે, આ ચક્રવાલવિષ્કંમ કહેવાય છે, પરંતુ ક થી લ સુધી અથવા ગ થી ઘ સુધી તો પાંચ લાખ યોજન પ્રમાણ થાય છે.

ત્યાર પછી લવણસમુદ્રને ફરતો ધાતકીખંડ વલયાકારે આવે છે, આ ખંડ ચાર લાખ યોજન વલય વિષ્કંમવાળો છે. તેને પરિવેષિત મંડળાકારે આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ વલય વિષ્કંમવાળો કાલોદધિ રહ્યો છે, અને તે કાલોદધિને ચારે બાજુ વીંટાઈને સોળલાખ યોજન ચક્રવાલ વિષ્કંમવાળો પુષ્કરદ્રીપ આવેલો છે. આ પ્રમાણે જ બૃહદ્રીપને વીંટીને પરિમંડળાકારે પૂર્વ પૂર્વથી

ખમણા વિસ્તાર (વિષ્કંભ) વાળા દ્રીપ સમુદ્રો છે, તેમાં જેને વિષે આપણે સ્ત્રીએ છીએ તે સર્વથી પહેલો જંબૂદ્રીપ છે અને છેલ્લામાં છેલ્લો તીર્થલોકના અંતે સ્વયંભૂરમણ નામનો સમુદ્ર આવેલો છે. આ સમુદ્રની જગતી પૂર્ણ થઈ એટલે (આજ સમુદ્રની પૂર્વદિશાની વેદિકાથી લઈ પશ્ચિમે વેદિકા પર્યંત એક રાજ પ્રમાણનો) તીર્થલોક સમાપ્ત થયો, ત્યારબાદ બન્ને બાજુએ અલોકાકાશ આવેલ છે. [૬૮ ॥ ૬૯]

અવતરણ;—હવે કેટલાક દ્રીપોનાં નામ કહે છે—(સાથે સાથે અન્યાન્તરથી ત તે દ્રીપોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ પણ કહેવાય છે—)

જંબૂ-ધાયદ્-પુન્નર-વારુણીવર-ક્ષીર-ઘયલ્લોય-નંદીસરા

અરુણરુણ-વાય-કુંડલ-સંલ-રુચક-મુજગ-કુચ-કૌચા ॥ ૭૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

જમ્બૂ-ધાતકી-પુન્નર-વારુણીવર-ક્ષીર-ઘૃતેશુનન્દીશરા:

અરુણા-રુણોપપાત-કુન્ડલ-ચક્ક-રુચક-મુજગ-કુચ-કૌચા: ॥ ૭૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

જંબૂ=જંબૂદ્રીપ

ધાયદ્=ધાતકી ખંડ

પુન્નર=પુન્નરવરદ્રીપ

વારુણીવર=વારુણીવરદ્રીપ

ક્ષીર=ક્ષીરવરદ્રીપ

ઘય=ઘૃતવરદ્રીપ

લ્લોય=લ્લોયવરદ્રીપ

નંદીસરા=નંદીશરદ્રીપ

અરુણ=અરુણદ્રીપ

રુણવાય=રુણોપપાત

કુંડલ=કુંડલદ્રીપ

સંલ=સંલદ્રીપ

રુચક=રુચકદ્રીપ

મુજગ=મુજગદ્રીપ

કુચ=કુચદ્રીપ

કૌચા=કૌચદ્રીપ

વાક્યાર્થ:—વિશેષાર્થ પ્રમાણે ॥ ૭૦ ॥

વિશેષાર્થ:—સર્વદ્રીપસમુદ્રાભ્યન્તરવર્તિ જંબૂદ્રીપના મધ્ય ભાગમાં આવેલા ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના પૂર્વાર્ધભાગમાં જંબૂનદ્યુવર્ણની જંબૂપીઠ આવેલી છે, એ પીઠોપર બે યોજનના મૂળીયા સુકૃત અને સાધિક અષ્ટ યોજન ઉંચું ગચ્છેલું ત્રિકાલ શાશ્વત એવું ‘સુદર્શન’ નામનું જંબૂવૃક્ષ છે, એ વૃક્ષના મૂળ કંઈ થડ શાઆ

ચિત્રે સર્વ અવયવો વિવિધ રત્નનાં અને તેથી નાના નાના પ્રકારના રંગ એરંગી વર્ણમય છે. આ જંબૂવૃક્ષની વચલી જે વિકિર્માશાખા તે ઉપર એક ચિત્રચૈત્ય આવેલું છે, તે સિવાય બાકીની જે ચાર શાખાઓ તે વૃક્ષમાં વિસ્તારેલી છે તેમાં પૂર્વદિશાની શાખા ઉપર ‘અનાદૃત’ દેવનું ભુવન હોય છે, જ્યારે બાકીની ત્રણે દિશાની પ્રત્યેક શાખા ઉપર પ્રાસાદ હોય છે તેમાં આ જંબૂવૃક્ષની પૂર્વશાખાના મધ્યભાગે આ દ્વીપના અધિપતિનો નિવાસ હોવાથી આ દ્વીપનું ‘જંબૂ’ એવું શાશ્વત નામ કહેવાયેલું છે, તે અધિપતિ યોગ્ય ૫૦૦ ધનુષ્ય વિસ્તારવાળી અને ૨૫૦ ધનુષ્ય ઊંચી મણિપીઠિકા ઉપર વ્યન્તરનિકાયના રઅનાદૃત દેવની શય્યા વર્તે છે, આ શય્યામાં વર્તતો અનેક સામાનિક આત્મ-રક્ષક-તથા દેવદેવીઓના પરિવારમાં વિચરતો છતો પૂર્વ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ સુખને તે પુણ્યાત્મા અનાદૃતદેવ ભોગવે છે. આ જંબૂવૃક્ષ જંબૂદ્વીપની વેદિકા પ્રમાણુ એવી બાર વેદિકાઓથી વેદિત છે, આ વેદિકા પછી તે વૃક્ષને ફરતા અન્ય જંબૂ નામા વૃક્ષોના ત્રણ (અથવા કોઈ મતે ૨) વલયો આવેલા છે, ‘આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના અધિપતિનું સ્થાન જંબૂવૃક્ષ ઉપર હોવાથી આ દ્વીપનું જંબૂ નામ ખરેખર ગુણુવાચક છે,’ કહેવાનો આશય એ છે કે—આવા પ્રકારનું દેવકુંડ ક્ષેત્રને વિષે ‘શાદ્મલી’ નામનું વૃક્ષ પણ આવેલું છે અને તેના ઉપર પણ અધિષ્ઠાયક દેવનો જો કે નિવાસ છે પરંતુ તે જંબૂદ્વીપનો અધિપતિ દેવ નથી.

[લવણસમુદ્ર—આ સમુદ્રનું પાણી ક્ષારવડે યુક્ત અને તેથી ગળામાં લાગે તેવું તીક્ષ્ણ કટુક, ભરતી ઓટાદિથી અથડાતાં મોજાઓવડે ડાળાવાથી કાઢવ યુક્ત થયેલું, વળી તેમાં વસનારા પ્રાણીઓ સિવાય અન્યને પીવા લાયક પણ નથી તેથી, અને આ સમુદ્રનું જળ ‘લવણુ-ખાડું’ વિશેષ હોવાથી ‘લવણસમુદ્ર’ એ નામ સાન્વર્થ ગણાય છે.]

૨ ઘાતકીલંક—ઘાવડીની જાતના સુંદર પુષ્પથી સદા વિકસિત થયેલા વૃક્ષોના ઘણા વનખણ્ડો હોવાથી તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશાના ખંડમાં સુદર્શન તથા ત્રિયદર્શન દેવોનો નિવાસ ધાતકી નામા વૃક્ષઉપર હોવાથી આ દ્વીપનું ‘ધાતકીખંડ’ એવું નામ સાન્વર્થ છે.

[કાલોદધિ—આ સમુદ્રનું પાણી કાળા અડદના રંગ જેવું કાળું હોવાથી તથા પૂર્વદિશા તથા તેની અપર દિશાએ કાલ-મહાકાલ નામના દેવોનો નિવાસ હોવાથી આ સમુદ્રનું ‘કાલોદધિ’ એવું નામ કહેવાય છે.]

૨ વર્તમાનનો ‘અનાદૃત’ દેવ તે જંબૂસ્વામીના કાકાનો જીવ સમજવો.

૩ આનું વિશેષ સ્વરૂપ લોકપ્રકાશ સર્ગ ૧૭ તથા ક્ષેત્રસમાસાદિધીગ્ન્યુવું.

૩ પુષ્કરદ્વીપ—આ દ્વીપમાં તથાપ્રકારના અતિવિશાલ ‘પદ્મ’ (પદ્મ-કમળ)ના વનખણ્ડો હોવાથી તથા મહાપદ્મ દેવના નિવાસથી આ નામ પણ મુજબાય છે.

[આ પછીના સમુદ્રોનું નામ દ્વીપવત્ હોવાથી સમુદ્રના નામોની સફલતા દ્વીપોના નામોની માફક લગભગ સમજવી.]

૪ વારુણિવરદ્વીપ—(વારુણ=મદિરા વર=શ્રેષ્ઠ) આ દ્વીપવર્તી વાવડીઓ વિગેરેનું જલ ઉત્તમ ‘મદિરા’ જેવું હોવાથી આ નામ પડ્યું છે.

૫ ક્ષીરવરદ્વીપ—આ નામ આ દ્વીપની વાવડીઓ વિગેરેનું જળ વિશેષે કરીને ‘ક્ષીર-દુધ’ જેવું હોવાથી સફલ લેખાય છે.

૬ ધૃતવરદ્વીપ—આ દ્વીપની વાવડીઓ પણ વિશેષે ‘ધૃત’ સરખા સ્વાદવાળા જલયુક્ત હોવાથી ઉક્ત નામ કહેવાયું છે.

૭ ઇન્દ્રવરદ્વીપ—આ દ્વીપની વાવડીઓ ‘ઇન્દ્ર-શેલડી’ રસના સ્વાદવાળી વિશેષે હોવાથી દ્વીપનું આ નામ રાખવામાં આવેલ છે.

૮ નંદીશ્વરદ્વીપ—નંદી નામ ‘વૃદ્ધિ-સમૃદ્ધ’-તે વડે શ્રેષ્ઠ હોવાથી આ નામ યોગ્ય છે.

॥ શ્રી નંદીશ્વરદ્વીપ સંબંધી કિંચિત્ વર્ણન ॥

નંદી એટલે (સર્વ રીતે) વૃદ્ધિ(યુક્ત)-તેમાં ईશ્વર:-શ્રેષ્ઠ તે નંદીશ્વર કહેવાય છે. ૧લો જંબૂદ્વીપ ૧ લવણસમુદ્ર, ૨ ધાતકીખંડ ૨ કાલોદધિ, ૩ પુષ્કરદ્વીપ ૩ પુષ્કરસમુદ્ર, ૪ વારુણીવરદ્વીપ ૪ વારુણીવરસમુદ્ર, ૫ ક્ષીરવરદ્વીપ ૫ ક્ષીરવરસમુદ્ર, ૬ ધૃતવરદ્વીપ ૬ ધૃતવરસમુદ્ર, ૭ ઇન્દ્રવરદ્વીપ ૭ ઇન્દ્રવરસમુદ્ર. આ પ્રમાણે સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર ઉલ્લાંઘન કર્યા બાદ આઠમો આ ‘નંદીશ્વરદ્વીપ’ આવે છે, આ દ્વીપમાં ચારે દિશાના મળીને બાવન (૫૨) જિનાલયો [તેમજ આગળ આવતા કુંડલ તથા રૂચક દ્વીપના ચાર ચાર થઈ કુલ ૪૬૦ જિનાલયો મનુષ્ય ક્ષેત્ર બહાર] આવેલાં છે.

આ દ્વીપ ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ યોજન પહોળો છે, આ દ્વીપના મધ્યભાગની અપેક્ષાએ ચાર દિશામાં શ્યામવર્ણના ૪ ચાર અંજનગિરિ આવેલા છે, તે ૮૪૦૦૦ યોજન ઉંચા છે અને ચારે ઉપર એકેક જિનભુવન છે. इति અંજનગિરિ-ચૈત્યાનિ, આ અંજનગિરિની ચારે દિશા તરફ એક એક લાખ યોજનને અંતરે

એકેક લાખ યોજન લાંબી પહોળી તેથીજ વિરાટ સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવતી વાવડીઓ છે. એક અંજનગિરિની અપેક્ષાએ ચાર વાવડીઓ હોવાથી ચાર અંજનગિરિની અપેક્ષાએ ૧૬ વાવડીઓ થાય છે. આ વાવડીઓની ચારે દિશાએ ૫૦૦ યોજન દૂર જઈએ ત્યારે એક લાખ યોજન લાંબું એક વન આવે એટલે કે એક વાવડીને ચારે બાજુ ચાર વનો હોવાથી એક અંજનગિરિની ચાર દિશાએ રહેલ ચાર વાવડીના ૧૬ વનો થાય, અને ચાર ચાર અંજનગિરિની સોળ વાવડીઓના થઈ ૬૪ વનો થાય. આ વાવડી ઉપર સ્ફટિક રત્નમય ઉજ્જ્વલ વર્ણના ૬૪૦૦૦ યોજન ઉંચા-૧૦૦૦ યોજન ઉંડા ગયેલા અને ધાન્યના ખાલાની માફક વર્તુલાકારે રહેલા ‘દધિમુલગિરિ’ આવેલા છે. એકંદર સોળ વાવડીઓ હોવાથી ‘દધિમુખ’ પર્વત પણ સોળ હોય છે અને પ્રત્યેક ઉપર એકેક શાશ્વત જિનચૈત્ય હોય છે. इति ૧૬ દધિમુલચૈત્યાનિ.

આ અંજનગિરિની ચારે દિશામાં જે વાવડીઓ કહી તેમાં એક વાવડીથી બીજી વાવડીએ પહોંચતાં અન્તરાલ ભાગે બે બે ‘રતિકર’ પર્વતો આવેલા છે. ૧૬ વાવડીઓના આંતરાના થઈ ૩૨ રતિકર છે, પ્રત્યેક ઉપર એક એક શાશ્વત જિનચૈત્ય છે. इति ૩૨ રતિકરશાશ્વતજિનચૈત્યાનિ. આ પ્રમાણે ૪ અંજનગિરિ ચૈ૦, ૧૬ દધિમુલ ચૈ૦ ૩૨ રતિકર ચૈત્યાનિ એમ બાવન (૫૨) શાશ્વત જિનાલયો શાશ્વતી જિન પ્રતિમાઓથી સુશોભિત આવેલાં છે જેનું વર્ણન સિદ્ધાન્તમાં સુંદર રીતે આપવામાં આવેલું છે.

પ્રતિ સંવત્સરમાં આવતી શાશ્વતી અઠ્ઠાઈઓના મહામાંગલિક પ્રસંગે અથવા કલ્યાણક મહોત્સવ ઉજવવાનો હોય તે અવસરે સૌધર્મદેવલોકનો સૌધર્મેન્દ્ર સુધોષા ઘંટાદ્વારા સર્વે દેવોને ઉત્સવ પ્રસંગના સમાચાર જણાવી એકઠા કરે, પશ્ચાત્ ‘પાલક’ નામા વિમાનને વિકુર્વી આત્મકલ્યાણની આકાંક્ષા રાખનારા અનેક દેવ દેવીઓ સહ પરિવરેલા ઇન્દ્રમહારાજ નંદીશ્વરદ્વીપે આવે છે, ત્યાં શાશ્વતચૈત્યોને વિષે બિરાજમાન પરમતારક શ્રી જિનેશ્વરદેવોની અનુપમ પ્રતિમાઓને તન મન ધનના અત્યાનંદથી-હૃદયોદ્ધાસપૂર્વક અનેક પ્રકારની ભક્તિ સેવા કરી પોતે તથા અન્યપરિવાર ભાવના ભાવે છે કે અવિરત એવા આપણને આવા અવસરો ખરેખર કોઈ પૂર્વ પુણ્યના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થયા અને અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થાઓ, ઈત્યાદિક ભાવનાઓ ભાવી તે આત્માઓ કૃત કૃત્યતાને પામે છે. વ્રત પચ્ચખાણાદિની વિરતિ (નિયમ) ને તથાવિધ ભવ-પરવે જ નહિ કરનારા એવા અવિરત દેવો જ્યારે આવા સુરમ્ય અને દુર્લભ અવસરને પામી તે પરમપૂજ્ય પરમાત્માઓની ભક્તિમાં કશીએ કમીના રાખતા

નથી, તો પછી આપણે બધાએ પૂર્વના પુણ્ય પ્રતાપે (૧૪) ગુણકાણના અધિ-કારવાળા થયા છીએ માટે હંમેશા ન બને તો પણ મુખ્ય મુખ્ય અવસરોના પ્રસંગોમાં અનેક પ્રકારનું ધર્માનુષ્ઠાન કરવામાં પુણ્યાત્મઓએ કરીએ કરીના રાખવી એ ખરેખર મહાપુણ્યના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થયેલ સર્વાનુકૂલ સામગ્રીને સદુપયોગ વિના નિષ્ફળ બનાવવા સાથે ચિંતામણિરત્નતુલ્ય એવી આ માનવ જીવંતીને અજસ્તનવત્ એટલે નિરર્થક (ખરબાદ) કરવા સમાન છે.

૬ અરુણદ્વીપ—સૂર્યના પ્રકાશ જેવાં રક્તકમળો વિશેષે વર્તે છે તેથી અને સર્વ વજ્રરત્નમય પર્વતાદિની પ્રભાવડે રક્ત થવાથી આ નામ ગુણવાચક છે. અરુણોપપાતદ્વીપ અને ૧૧ મા શંખદ્વીપનાં નામો તે બન્ને દ્વીપમાં નિવાસ કરનાર અધિષ્ઠાયિકદેવોના નામ ઉપરથી પડેલા છે, ૧૨ મા કુંડલદ્વીપ—આ દ્વીપના મધ્યભાગે માનુષોત્તરની જેમ વલયાકારે પડેલો ‘કુંડલગિરિ’ છે જેથી આ દ્વીપનું ‘કુંડલ’ નામ યોગ્ય છે. આ ગિરિના મધ્યભાગે ચારે દિશાવર્તી ૪-૪ (ચાર-ચાર) શાશ્વત જિનાલયો છે. જેમાં પરમતારક પરમાત્માની શાશ્વતી પ્રતિમાઓ શોભી રહી છે. આજ પ્રમાણે માનુષોત્તરની જેમ ૧૩ મા ‘રુચકદ્વીપ’ને વિષે અતિ મધ્યભાગે ૮૪૦૦૦ યોજન ઉંચો રુચકગિરિ આવેલો છે, જેથી દ્વીપનું નામ પણ સફળ ગણાય છે તેની ઉપર મધ્યભાગે ચારે દિશામાં થઈ ચાર શાશ્વત જિનચૈત્યો છે.

આ પ્રમાણે સમગ્ર તીર્થલોકમાં ‘માનુષોત્તર-કુંડલ-રુચક’ એ ત્રણ જ ગિરિ (પર્વતો) વલયાકારે છે—બાકીના પર્વતો જુદા જુદા સંસ્થાનવાળા છે.

આ પ્રમાણે નંદીશ્વર દ્વીપનું વર્ણન કરેલા સાથે મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના જિન ચૈત્યોની ટુંકી વ્યવસ્થા બતાવાવી.

[ઉપર કહ્યા તે ગુણોથી તે તે દ્વીપોનાં નામો સાન્વર્થ છે, અથવા તે દરેક દ્વીપ-સમુદ્રનાં નામો તે તે દ્વીપ-સમુદ્રોમાં નિવાસ કરનારા દેવોનાં તેવાં નામો ઉપરથી પણ ગુણવાચક છે, એમ બન્ને કારણાશ્રયી વિચારવું. રુચકદ્વીપથી આગળના ભુજગ-કુશ-અને કૌંચવર ઇત્યાદિ સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રો તે તે દેવનિવાસના નામથી જ પ્રાયઃ ગુણવાચક છે એમ સર્વત્ર વિચારવું.] [૭૦]

અવતરણ;—કયો સમુદ્ર કયા દ્વીપને વીંટીને રહેલ છે તે કહે છે;—

પદમે લવણો જલહિ, બીણ કાલા ય પુસ્તવરાઈસુ ।

દીવેસુ ટુંતિ જલહી, દીવસમાણેહિ નામેહિ ॥ ૭૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પ્રથમે લવણો જલધિઃ, દ્વિતીયે કાલશ્ચ (કાલોદધિશ્ચ) પુષ્કરાદિષુ ।
દ્વીપેષુ ભવન્તિ જલધયો દ્વીપસમાનૈર્નામભિઃ ॥ ૭૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

જલહિ=સમુદ્ર

કાલો ય=કાલોદધિ સમુદ્ર વિગેરે

પુષ્કરાઈસુ=પુષ્કરવર વિગેરે દ્વીપોને વિષે

દીવેસુ=દ્વીપોને વિષે

દિવસમાળેર્હિ=દ્વીપના સરખા

ગાથાર્થ:—પહેલા જંબૂદ્વીપને વીંટાઈને લવણસમુદ્ર રહેલો છે, બીજા
ધાતકીખંડને વિંટાઈને કાલોદધિ રહેલ છે, ત્યારપછી પુષ્કરવર વિગેરે દ્વીપોને
વિંટાઈને તે તે દ્વીપના નામસરખા જ નામવાળા સમુદ્રો રહેલા છે. ॥ ૭૧ ॥

વિશેષાર્થ:—જંબૂદ્વીપવેષ્ટિત પ્રથમ લવણસમુદ્ર આવેલો છે, ત્યારબાદ
ધાતકીખંડને વિંટાઈને રહેલો કાલોદધિ સમુદ્ર છે, ત્યારપછીના સમુદ્રો જે જે
દ્વીપને વીંટાએલા છે તે સર્વ તે તે દ્વીપના સમાન નામવાળા જ બાણવા. ક્ષત્ર
અદ્વીદ્વીપમાં રહેલા બે સમુદ્રોનો ક્રમ તેમ નથી અર્થાત્ ફેરફાર છે, બાકી
પુષ્કરદ્વીપને ફરતો પુષ્કરસમુદ્ર, વારુણિવરદ્વીપને ફરતો વારુણિવરસમુદ્ર એ પ્રમાણે
અસંખ્યાતા સમુદ્રો દ્વીપસમાન નામવાળા છે. યાવત્ છેલ્લા સ્વયંભૂરમણુ દ્વીપને
વીંટાઈને રહેલો અન્તિમ સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર છે. [૧ ૭૧ ॥]

અવતરણ:—દ્વીપ-સમુદ્રોના અમુક નામો કહ્યાં, બાકીના દ્વીપ-સમુદ્રોનાં
નામ કેવાં છે તેનું નિરૂપણ કરે છે;—

આભરણ-વત્થ-ગંધે, ઉપ્પલ-તિલ્પ-ય-પડમ-નિહિ-રયણે ।

વાસહર-દહ-નદ્વિઓ-વિજયા-વક્ષાર-કર્પિંદા ॥ ૭૨ ॥

કુરુ-મંદર-આવાસા, કૂડા-નક્ષત્ત-ચંદ-સૂરા ય ।

અન્નેવિ ષવમાઈ, પસત્થવત્થૂણ જે નામા ॥ ૭૩ ॥

તન્નામા દ્વીવુદ્ધી, તિપહોયાયાર હુંતિ અરુણાઈ ।

જંબૂ લવણાઈયા, પત્તેયં તે અસંસિજ્ઞા ॥ ૭૪ ॥

ताणंतिम सूरवरा-वभास जलही परं तु इक्किक्का ।
देवे' नागे जक्खे, भूये य सयंभूरमणे य ॥ ७५ ॥

संस्कृत छायाः—

आभरण-वस्त्र-गन्धा उत्पल-तिलकौ च पद्म-निधि-रत्नानि ॥
वर्षधर-द्रव-नद्यो विजया वक्षस्कार-कल्पेन्द्राः ॥ ७२ ॥
कुरु-मन्दरा-ऽऽवासाः, कूटानि नक्षत्र-चन्द्र-सूर्याश्च ।
अन्यान्यपि एवमादीनि प्रशस्तवस्तूनां नामानि ॥ ७३ ॥
तन्नामानो द्वीपोदधयस्त्रिप्रत्यवतारा भवन्ति अरुणादयः ।
जम्बूलवणादयः प्रत्येकं तेऽसंख्याताः ॥ ७४ ॥
तेषामन्तिमः सुरवरावभासजलधिः परं तु एकैकः ।
देवो नागो यक्षो भूतश्च स्वयम्भूरमणश्च ॥ ७५ ॥

शब्दार्थः—

आभरण=आभूषण

उत्पल=कुम्भ

तिलक य=तिलक

पद्म=पद्म

निधि=निधान

रयणे=रत्न

वासहर=वर्षधर

विजया=विजय

वक्षस्कार=वक्षस्कार

कल्पिदा=देवलोकिना धन्द्रावतंसक विमाने।

कुरु=कुरुक्षेत्र

मंदर=मंदरपर्वत, मेरुपर्वत

आवासा=धन्द्रादिकना निवासो।

एवमाह=विगेरे

पसत्य=उत्तम

वस्तुण=वस्तुओंनां

तन्नामा=ते नामवाणा

दीवुदही=द्वीप-समुद्रो

तिपडोयायार=त्रिप्रत्यवतार

अरुणाहं=अरुण द्वीप विगेरे

जम्बूलवणाहया=जम्बूलद्वीप लवणसमुद्र

विगेरे

ताण=ते द्वीप समुद्रोना

अन्तिम=छेडा

सुरवरावभास=सुरवरावभास

इक्किक्का=एकैक

देवे=देवद्वीप

नागे=नागद्वीप

जक्खे=यक्षद्वीप

भूय य=अने भूतद्वीप

सयंभूरमणे=स्वयंभूरमणसमुद्र

गाथार्थः—विशेषार्थ प्रमाणे.

વિશેષાર્થ:—જગત્માં જે જે પ્રશસ્ત વસ્તુઓનાં નામો તથા જે જે ઉત્તમ શાશ્વત પદાર્થો વિગેરે છે તે સર્વ નામવાળા-દ્વીપ સમુદ્રો છે એમ શ્રી જિનેશ્વરદેવનો સિદ્ધાન્ત બોલે છે.

સપ્તધાતુનાં નામો, રત્નોનાં નામો, તથા તેનાથી બનેલ સર્વ આભરણનાં નામો જેવાં કે રત્નાવલી, કનકાવલી વેદ-વીટી-ઇત્યાદિ સર્વે, વસ્ત્ર-તે રેશમ, સૂતર-સર્વપ્રકારની વસ્ત્રની જાતિનાં નામો તથા તેથી બનતી સર્વ વસ્તુઓનાં નામો, વળી ગંધ-તે સર્વપ્રકારના ધૂપ વિગેરે ગંધ દ્રવ્યોનાં નામો, ઉષ્ણ-તે સર્વે પ્રકારના કુમુદાદિ વિવિધ કમળોનાં નામો, તિલ-તિલક નામના વૃક્ષનું નામ, પદ્મ-તે પદ્મ એટલે શતપત્ર પુંડરીકાદિ કમળ વિશેષનાં નામો, નિહિ-તે નવ પ્રકારનાં વજ્ર-નીલાદિરત્નનિધિનાં નામો, રચણે-ચક્રવર્તી સંબંધી ચૌદ પ્રકારનાં રત્નોનાં નામો, વાસહર-હિમવંતાદિ સર્વ વર્ષધરપર્વતોનાં નામો, દદ્ધ-પદ્મદ્રહાદિ સર્વદ્રહો તથા પદ્મસરોવરાદિ શાશ્વતાં સરોવરોનાં નામો, નર્દૈઓ-ગંગા-સિંધુ પ્રમુખ સર્વ નદીઓનાં નામો, વિજયા-તે કચ્છાદિ ૩૪ વિજયોનાં નામો, વક્ત્રાર-તે ચિત્રાદિ ૧૬ વક્ત્રસ્કાર પર્વતોનાં નામો, કણ્વ-તે સૌધર્માદિ ૧૨ કદ્યોનાં નામો, દંદા-તે શકાદિ સર્વ ઈન્દ્રોનાં નામો, કુરુ-તે દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ આદિ-ક્ષેત્રનાં નામો, મંદર-તે મેરુપર્વતનાં પર્યાયવાચક ૧૧ નામો, આવાસ-તે તિર્થગૃહોકે ભુવનપતિ વિગેરે પાતાલવાસી દેવોના આવાસોનાં નામો, કૂડા-તે હિમવંતાદિ પર્વતોના કૂટો તથા રૂપભદ્રટાદિ ભૂમિકૂટોનાં નામો, નક્ષત્ર-તે અશ્વિની-કૃત્તિકા વિગેરે ૨૮ નક્ષત્રોનાં નામો, (ઉપલક્ષણથી ગ્રહોનાં નામો) ચંદ્રસૂરા-ચન્દ્ર તથા સૂર્યનાં નામો, એ પૂર્વે કહેલ સર્વનામોવાળાં તેમજ તે સિવાય જગત્માં જે કોઇ પ્રશસ્ત નામવાળા પદાર્થો છે તે સર્વના નામવાળા દ્વીપ-સમુદ્રો છે.

ત્રિપ્રત્યવતાર દ્વીપ-સમુદ્ર વિચાર:—

અમુક દ્વીપ-સમુદ્રને વર્ણને બાકીના સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રો ત્રિપ્રત્યવતાર છે એટલે ‘ચર’ નામવાળો ચરદ્વીપ, ત્યારબાદ તે જ નામ વર પદવડે યુક્ત તે બીજો ‘ચરવર’ દ્વીપ, ત્યારબાદ વરાવભાસ પદવડે યુક્ત તે ત્રીજો *‘ચરવરાવભાસ’ દ્વીપ, આ પ્રમાણે દરેક દ્વીપ-સમુદ્રો છે, જેમ-શંખદ્વીપ મૂલનામ’ શંખચરદ્વીપ બીજું નામ અને શંખચરાવભાસ દ્વીપ એ ત્રીજું નામ એમ ત્રિપ્રત્યવતાર એટલે મૂલનામ કાયમ રાખી અન્ય વિશેષણ લગાડી ત્રણવાર તે નામને ઉતારવું. એ પ્રમાણે સમુદ્રો માટે પણ સમજવું. આવા ત્રિપ્રત્યવતાર દ્વીપ-સમુદ્રો દશમા અરુણ દ્વીપથી માંડીને છેલ્લા દેવાદિ પાંચ દ્વીપથી અર્વાક આલેલા સુરચરાવભાસ-દ્વીપ સુધી બળવા. તાત્પર્ય એ છે કે-ઉપરની ૭૨-૭૩ ગાથામાં કહેલા પ્રમાણે

*-‘ચરાવભાસ’ એવું પણ નામ કહી શકાય છે.

પ્રશસ્ત સર્વવસ્તુઓના નામવાળા સર્વદ્રીપો ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રિપ્રત્ય-
વતાર જાણવા, પરંતુ આ નિયમ દશમા અરણ્યદ્રીપથી શરૂ કરી સુરવરાવલાસ
સમુદ્ર સુધી સમજવો. જેમ જંબૂદ્રીપ તથા લવણસમુદ્રો એ અસંખ્યાતા છે
એટલે પહેલો જંબૂદ્રીપ છે તે જ નામવાળો ત્રિપ્રત્યવતાર યુક્ત જંબૂદ્રીપ
અસંખ્યાતા દ્રીપ-સમુદ્રો વ્યતીત થયા બાદ આવે, એમ બીજો ત્રીજો વિગેરે
અસંખ્યાતા જંબૂ, અસંખ્યાતા ધાતકી, અસંખ્યાતા પુષ્કરવર, અસંખ્યાતા ઘૃતવર
આદિ સર્વે દ્રીપો માટે જાણવું. પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવું કે અસંખ્યાતા
અન્યનામવાળા અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રો વ્યતીત થાય ત્યારે બીજો જંબૂ-બીજો
ધાતકી અને બીજો લવણ આવે, એ પ્રમાણે એટલે કે એ સરખા નામવાળા
દ્રીપ અથવા સમુદ્રો સાથે-સાથે જ હોતા નથી, પરંતુ અસંખ્યાત અસંખ્યાત
દ્રીપ-સમુદ્રોના અંતરે રહેલા છે. એવી રીતે સર્વ-દ્રીપાદિ માટે વિચારવું.

દ્રીપસમુદ્રોની વ્યવસ્થામાં વિશેષતા—

શ્રી ‘જીવસમાસ’ વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:—રચકદ્રીપ સુધીના
દ્રીપ-સમુદ્રો તો ઉપર જે ક્રમ કહ્યો તે ક્રમ પ્રમાણે જ છે, પરંતુ ત્યારબાદ
અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રો વ્યતીત થયે છતાં ભુજગદ્રીપ આવે છે, ત્યારપછી અસં-
ખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રો વ્યતીત થયા બાદ કુશદ્રીપ આવે છે, ત્યારબાદ અસંખ્યાતા
દ્રીપ-સમુદ્રોનું ઉલ્લંઘન થાય એટલે કૌંચદ્રીપ આવે છે, ત્યારબાદ અસંખ્ય
દ્રીપનું ઉલ્લંઘન થાય એટલે અનેક જાતના જે આભરણ-આભૂષણ છે તેમાંથી
કોઈપણ એક આભૂષણના નામવાળો દ્રીપ આવે છે, ત્યારબાદ અસંખ્યદ્રીપ-
સમુદ્રોનું ઉલ્લંઘન થતાં અનેક પ્રકારના વસ્ત્રો પૈકી કોઈ એક વસ્ત્રના નામવાળો
દ્રીપ આવે છે. એમ અસંખ્ય અસંખ્ય દ્રીપ સમુદ્રોનું ઉલ્લંઘન થતાં ‘આમરણ-
વત્થગંધે’ એ ગાથામાં જે જે નામો આપેલા છે તે તે નામવાળા અનેક પ્રકારો-
માંથી અનુક્રમે કોઈ પણ એક દ્રીપ આવે છે. અહિં એ શંકા થશે કે-જ્યારે
અસંખ્ય અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રોને અંતરે આભરણ-વસ્ત્ર-ગંધ વિગેરે નામવાળા
દ્રીપ સમુદ્રો છે તો વચમાં જે અસંખ્ય અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રો છે તે કયા નામવાળા
છે ? તે શંકાના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે—વચમાં વર્તતા તે તે અસંખ્ય
દ્રીપ-સમુદ્રો શંખ-ધ્વજ-સ્વસ્તિક ઇત્યાદિ શુભનામવાળા જ છે. અહિં
તાત્પર્ય એટલું છે કે વચમાં અસંખ્યદ્રીપ-સમુદ્રો ગમે તે નામવાળા હોય
(તેનું અહિં પ્રયોજન નથી) પરંતુ અસંખ્ય અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રોને અંતરે
‘આમરણ=વત્થ-ગંધ’ ઇત્યાદિ ગાથામાં કહેલ નામવાળા દ્રીપો અનુક્રમે આવવા
જોઈએ ? એમ સમજાય છે વળી આ ચાલુ અન્યના હિસાબે ‘રચકદ્રીપ’ તેરમો
આવે છે ત્યારે શ્રી અનુયોગદ્વારના હિસાબે ‘રચકદ્રીપ’ અગીઆરમો છે.

॥ तीर्च्छालोकवर्ति क्रमशः द्वीप-समुद्र स्थापना ॥

१ नभ्यद्वीप. २ लवण्यसमुद्र. ३ धातद्वीप. ४ कालोदसमुद्र. ५ पुण्ड्रवरद्वीप.
मनुष्यक्षेत्र बह्वारः—

६ पुण्ड्रवरसमुद्र. ७ वाङ्मण्डलद्वीप. ८ वाङ्मण्डलसमुद्र. ९ क्षीरवरद्वीप. १० क्षीरवरसमुद्र.

११ धृतवरद्वीप. १२ धृतवरसमुद्र. १३ धृतवरद्वीप. १४ धृतवरसमुद्र. १५ नदीश्वरद्वीप.

१६ नदीश्वरसमुद्र.....हवे अहिणी त्रिप्रत्यन्तार द्वीप-समुद्रो शरु गाय छे.

१७ अङ्गुलीप. १८ अङ्गुलीसमुद्र. १९ अङ्गुलीवरद्वीप. २० अङ्गुलीवरसमुद्र. २१ अङ्गुलीवरावभासद्वीप. २२ अङ्गुलीवरावभाससमुद्र.

२३ कुण्डलद्वीप. २४ कुण्डलसमुद्र. २५ कुण्डलवरद्वीप. २६ कुण्डलवरसमुद्र. २७ कुण्डलवरावभासद्वीप. २८ कुण्डलवरावभाससमुद्र.

२९ अङ्गुलीपपातद्वीप. ३० अङ्गुलीपपातसमुद्र. ३१ अङ्गुलीपपातवरद्वीप. ३२ अङ्गुलीपपातवरसमुद्र.

३३ अङ्गुलीपपातवरावभासद्वीप. ३४ अङ्गुलीपपातवरावभाससमुद्र.

३५ शंभुद्वीप. ३६ शंभुसमुद्र. ३७ शंभुवरद्वीप. ३८ शंभुवरसमुद्र. ३९ शंभुवरावभासद्वीप. ४० शंभुवरावभाससमुद्र.

४१ द्युक्कद्वीप. ४२ द्युक्कसमुद्र. ४३ द्युक्कवरद्वीप. ४४ द्युक्कवरसमुद्र. ४५ द्युक्कवरावभासद्वीप. ४६ द्युक्कवरावभाससमुद्र.

४७ भुजगद्वीप. ४८ भुजगसमुद्र. ४९ भुजगवरद्वीप. ५० भुजगवरसमुद्र. ५१ भुजगवरावभासद्वीप.

५२ भुजगवरावभाससमुद्र.

५३ कुशद्वीप. ५४ कुशसमुद्र. ५५ कुशवरद्वीप. ५६ कुशवरसमुद्र. ५७ कुशवरावभासद्वीप. ५८ कुशवरावभाससमुद्र.

५९ कौयद्वीप. ६० कौयसमुद्र. ६१ कौयवरद्वीप. ६२ कौयवरसमुद्र. ६३ कौयवरावभासद्वीप. ६४ कौयवरावभाससमुद्र.

પુનઃ આહ્યા પ્રત્યેક શુભવસ્તુના નામવાળા સર્વ ત્રિપ્રત્યક્તારી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો, તેજ પ્રત્યેક નામવાળા દ્વીપ-સમુદ્રો આંતરે અસંખ્યાતા આવેલા છે; બેમ કે:—

મૂલદ્વીપ. મૂલસમુદ્ર. મૂલવરદ્વીપ. મૂલવરસમુદ્ર મૂલવરાવભાસદ્વીપ. મૂલવરાવભાસસમુદ્ર.

હાર	”	હાર	”	હાર	”	હાર	”	હાર	”
ગંગા	”	ગંગા	”	ગંગા	”	ગંગા	”	ગંગા	”
મેરૂ	”	મેરૂ	”	મેરૂ	”	મેરૂ	”	મેરૂ	”
જંબૂ	”	જંબૂ	”	જંબૂ	”	જંબૂ	”	જંબૂ	”
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

આ પ્રમાણે અહિં અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો આવેલા છે તેમાં સર્વથી છેલ્લો ત્રિપ્રત્યક્તાર સૂર્ય નામનો દ્વીપ-સમુદ્ર આવેલ છે. યથા:—
અસંખ્યાતમો:—સૂર્યદ્વીપ. સૂર્યસમુદ્ર. સૂર્યવરદ્વીપ. સૂર્યવરસમુદ્ર. સૂર્યવરાવભાસદ્વીપ. સૂર્યવરાવભાસસમુદ્ર.

॥ इति त्रिप्रत्यक्ताराः द्वीपसमुद्राः समाप्ताः ॥

હવે અહિં અંતિમ પ્રત્યેકનામવાળા પાંચ દ્વીપ-સમુદ્રો તે આ;—

૧ દેવદ્વીપ-દેવસમુદ્ર. ૨ નાગદ્વીપ-નાગસમુદ્ર. ૩ યક્ષદ્વીપ-યક્ષસમુદ્ર. ૪ ભૂતદ્વીપ-ભૂતસમુદ્ર. અંતિમ ૫ સ્વયં-ભૂરમણ્ડલદ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ્ડલસમુદ્ર.

॥ इति तीर्च्छालोकवर्ति द्वीप-समुद्रस्थापना यन्त्रं समाप्तम् ॥

આ પ્રમાણે કહેલા ત્રિપ્રત્યવતાર દ્વીપ-સમુદ્રો તે સૂર્યવરાવભાસ સમુદ્ર સુધી જાણવા, ત્યારપછી ૧ દેવદ્વીપ, ૨ નાગદ્વીપ, ૩ યક્ષદ્વીપ, ૪ ભૂતદ્વીપ, ૫ સ્વયંભૂ-રમણદ્વીપ (અન્તરાલે તે નામવાળા સમુદ્રો સમજી લેવા) આ પ્રમાણે ૬ પાંચ દ્વીપ સમુદ્રો છે. આ દ્વીપ સમુદ્રો ત્રિપ્રત્યવતાર નથી તેમજ આ નામવાળા અસંખ્યાતા દ્વીપ પણ નથી, એટલું જ નહિ પણ અસંખ્યાતા (દ્વીપ) સમુદ્રોમાં આ નામનો અન્યસ્થાને દ્વીપ યા સમુદ્ર પણ નથી, એ વિશેષતા છે. અંતિમ સ્વયંભૂરમણદ્વીપ પછી તે નામવાળો સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર આવેલો છે. આ સમુદ્રની જગતી બાદ જેનો અંત નથી તેવો અલોક આવેલો છે. આ પ્રમાણે સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું, વિશેષ 'શ્રી દ્વીપસાગર પત્રતિ' (તથા દ્વીપ-સમુદ્રના કથનમાં પડતો તદ્દાવત વિગેરે 'જીવસમાસાદિ') થી જાણવા પ્રયત્ન કરવો. [૧૭૨૧૭૩૧૭૪૧૭૫૧]

અવતરણ;—હવે સકલ દ્વીપ-સમુદ્રાધિકારની પ્રશસ્તિએ પહોંચેલા એવા અન્યકાર મહર્ષિ પ્રત્યેક સમુદ્રવર્તી જલ કેવા સ્વાદવાળું છે? તથા તેમાં રહેલા મત્સ્યાદિનું પ્રમાણ કેટલું છે? તે કહે છે;—

વારુણીવર સ્ત્રીરવરો, ઘયવર લવણો ય હુંતિ ભિન્ન રસા ।
કાલો ય પુસ્કરોદહી, સયંભૂરમણો ય ઉદગરસા ॥૭૬॥
ઇક્ષુરસ સેસજલહિ, લવણે કાલોઽ ચરિમિ બહુમચ્છા ।
પણ સગ દસજોયણ સય, તણુ કમા થોવ સેસેસુ ॥૭૭॥

સંસ્કૃત છાયા:—

વારુણીવરઃ સ્ત્રીરવરો ઘૃતવરો લવણશ્ચ ભવન્તિ ભિન્નરસાઃ ।
કાલશ્ચ પુસ્કરોદધિઃ સ્વયંભૂરમણશ્ચોદગરસાઃ ॥ ૭૬ ॥
ઇક્ષુરસાઃ શેષજલધયઃ લવણે કાલોદે ચરિમે બહુમત્સ્યાઃ ।
પશ્ચ-સપ્ત-દશયોજનશત-તનવઃ ક્રમેણ સ્તોકાઃ શેષેષુ ॥ ૭૮ ॥

શીખરાર્થ:—

વારુણીવર=વારુણીવર સમુદ્ર
સ્ત્રીરવરો=સ્ત્રીરવર સમુદ્ર
ઘયવર=ઘયવરસમુદ્ર
લવણો=લવણસમુદ્ર

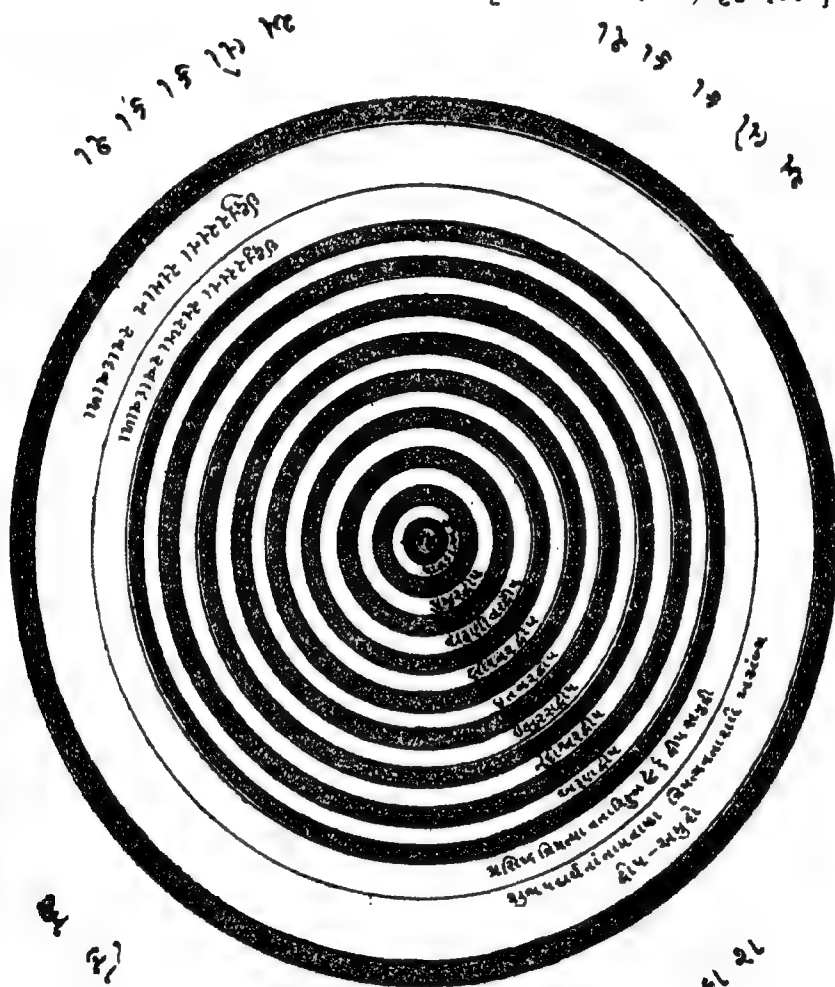
ભિન્નરસા=ભિન્ન રસવાળા
કાલો=કાલોદધિ
પુસ્કરોદહી=પુસ્કરવરસમુદ્ર
સયંભૂરમણો=સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર

૧ ઉક્તં ચ, દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણે-‘દેવે નાગે જક્ષ્ણે, મૂળ ય સયંભૂરમણે ય ।

इक्षिके चैव भाणियन्वे तिपटोआरया 'नत्थि ॥ १ ॥’

उपरान्त चित्र मुजब जंबूद्वीपची मांडीने अन्तिम स्वयंभूरमण समुद्र सुषीचा द्वीप-समुद्रो एक बीजाने बीटाइवने रहला छे, अने तेचो अनुक्रमे द्वीगुण द्वीगुण विस्तारवाळा थता जाय छे. वळी

[गायत्री ७० यो ७९; पृष्ठ १७४]

આદીના નવ દ્વીપ અને નવ સમુદ્ર પછો ૧૬ ત્રિપ્રત્યાનાર દ્વીપ-સમુદ્રો, નાદ અસહ્યદ્વીપ-સમુદ્રો અને અન્તિમસ્વર્થભૂરમણ સમુદ્ર પણ દર્શાવ્યો છે, તે પૂર્ણ ચતાં અઢોક શરુ થાય છે.

ઉદગરસા=પાણીના સ્વાદવાળા

ફક્તુરસ=ધંધુરસના

સેસજલહિ=શેષ સમુદ્રો

ચરિમિ=સ્વયંભૂરમણમાં

પળ-સગ-દસ જોયણસય=૫૦૦-૭૦૦-

૧૦૦૦ યોજન

તણુ કમા=શરીરવાળા અનુકંમે

સેસેસુ=શેષ સમુદ્રોમાં

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૭૬-૭૭ ॥

વિશેષાર્થ:—પહેલો લવણસમુદ્ર, ચોથો વાણીવર સમુદ્ર, પાંચમો ખીરવર અને છઠો ઘૃતવર એટલા સમુદ્રોના પાણી પોતપોતાના નામો પ્રમાણે ગુણવાળા અર્થાત્ લિપ્ત લિપ્ત રસવાળા છે એટલે કે લવણ=ખાડું એટલે ખારાપાણીવાળો તે લવણ સમુદ્ર, વાળીવર=તે મદિરા શ્રેષ્ઠ=શ્રેષ્ઠ મદિરા^૧ (દારૂ) સરખું જલ છે જેમાં તે, લીરવર^૨—શ્રેષ્ઠ દુધ સરખા સ્વાદવાળું પાણી જેમાં છે તે અને ઘૃતવર તે ઉત્તમ ઘી સમાન સ્વાદવાળું જલ જેમાં હોય છે તે.

ખીજે કાલોદધિ, ત્રીજે પુષ્કરવર અને ચરિમ સ્વયંભૂરમણ એ ત્રણે સમુદ્રો કુદરતી ^{૧૦}પાણી સરખા સ્વાદવાળા છે, અને બાકીના સકલ (અસંખ્યાતાએ) સમુદ્રો ^{૧૧}ફક્તુ—નામ શેલડીના રસ સરખા આસ્વાદવાળા છે.

આ સર્વસમુદ્રો પૈકી લવણસમુદ્રમાં ઉત્સેધાડુગુલના માનવડે ૫૦૦ યોજનના, ખીજ કાલોદધિ સમુદ્રમાં ૭૦૦ યોજનના અને છેલ્લા સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં ૧૦૦૦ યોજનના ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળા મત્સ્યો (મગરો) વિગેરે હોય છે, તે સિવાયના શેષ

૭. ચંદ્રહાસાદિ ઉત્તમ મદિરાવાળું પરંતુ અલિની જેમ ગંધાતા દુર્ગંધી દારૂ સરખું નહિ.

૮. આ પાણી દુધ સરખું છે પણ દુધ સમાન નથી—દુધ જેવું સ્વેત વર્ણ છે ચાર શેર દુધમાંથી ત્રણ શેર બાળીને શેર દુધ રાખી તેમાં શર્કરા નાખી પીતાં જેવી મીઠાશ લબ્ધ થાય તેવી મીઠાશવાળું આ પાણી છે, તથા ચક્રવર્તી જેવાની જે ગાયનું દુધ પીએ તેનાથી એ અધિક મીઠાશવાળું આ પાણી પીનારને લાગે છે તથાપિ આ દુધથી દુધ-પાકાદિ ન થાય. આ સમુદ્રના ઉત્તમ પાણીને ઇંદ્રાદિક દેવો પરમતારક દેવાધિદેવોના જન્મ કલ્યાણક પ્રસંગે અભિષેકમાં વાપરે છે.

૯. આ પાણી ઘી સરખું એટલે ઘી નહિ પરંતુ તેના જેવા સ્વાદવાળું, કારણ કે ઘી જેવું હોય તો તેથી પૂરી વિગેરે તળાય પરંતુ તેમ થતું નથી.

૧૦ અતિશય નિર્મળ સુંદર અને હલકું (આહાર શીઘ્ર પચાવે તેવું) તેમજ અમૃત જેવી મીઠાશવાળું પાણી સમજવું.

૧૧ આ પાણી શેલડીના રસ સરખા સ્વાદવાળું, પરંતુ શેરડીનો રસ ન સમજવો. આ પાણી ચતુર્ગતક (તજ એલાઇચી કેસર અને મરી) વસ્તુને ચાર શેર શેલડીના રસમાં નાખી ઉકાળતાં ત્રણ શેર બળવા દઇ એક શેર બાકી રાખીને પીવાથી તેમાં જેવા પ્રકારની મીઠાશનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય તેથી અધિક મીઠાશ આ સર્વ સમુદ્રોના જલની ગણવી.

સમુદ્રોમાં ઉક્ત પ્રમાણથી ક્રમે ક્રમે અદ્ય અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણવાળા મત્સ્યાદિ હોય છે, ઉપર કહેલા ત્રણે સમુદ્રોમાં વિશેષ કરીને ઘણા મત્સ્યો હોય છે જ્યારે અન્ય સમુદ્રોમાં અદ્ય હોય છે.

વિશેષમાં લવણસમુદ્રમાં સાત લાખ કુલકોટિ મત્સ્યો હોય, કાલોદધિમાં નવ-લાખ કુલકોટિ અને સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં સાડાળાર લાખ કુલકોટિ મત્સ્યો હોય છે.

॥ સર્વસમુદ્રાશ્રયી જલવર્ણન તથા મત્સ્ય પ્રમાણ યંત્ર ॥

લવણ સમુદ્રનું	લવણ (ખાડું) પાણી છે	૫૦૦ યોજન ઉત્કૃષ્ટ
કાલોદધિ ,,	મેઘ જલવત્	૭૦૦ યો. ,,
પુષ્કરવર ,,	,,	ન્હાના ન્હાના પ્રમાણવાળા
વારૂણીવર ,,	મહિરા સમાન	,, ,,
ક્ષીરવર ,,	દુધ સમાન	,, ,,
ઘૃતવર ,,	ગાયના ઘૃત સમાન	,, ,,
અસંખ્યાતા ,,	સર્વ ઇશ્વ રસ સમાન	જુદી જુદી જાતના ,,
સ્વયંભૂરમણ ,,	વર્ષાદના વારિવત્	૧૦૦૦ યોજન ઉત્કૃષ્ટ ,,

મત્સ્યેક દ્વીપ-સમુદ્રો વજ્રમયજગતીથી વીંટાએલા છે, જેમ નગરને કિલ્લો રક્ષણાર્થે હોય છે, તેમ આ જગતી મૂળમાં ખાર યોજન, મધ્યભાગે આઠ યોજન અને શિખર ઉપર ચાર યોજન પહોળી હોય છે તથા એકંદર વજ્રરત્નથી શોભતી આ જગતી આઠ યોજન ઉંચી હોય છે.

આ જગતી ઉપર અનેક પ્રકારના વિવિધ વર્ણુમય રત્નથી સુશોભિત પદ્મ-વર વેદિકા હોય છે. આ વેદિકા બે ગાઉ ઉંચી અને ૫૦૦ ધનુષ્ય વિસ્તારવાળી છે. આ વેદિકાની બન્ને બાજુ ઉત્તમ પ્રકારના જુદી જુદી જાતના વૃક્ષોવાળાં, ઘણી જાતના ફેળાવોવાળાં શ્રેષ્ઠ વનો આવેલાં છે. આ વનખંડોમાં વ્યન્તર દેવ-દેવીઓ અનેક પ્રકારની ક્રીડાઓ કરે છે.

આ જગતીના મધ્યભાગે ચારે બાજુ કરતું ઉક્તવેદિકાના પ્રમાણવાળું ગવાક્ષકટક (ઝરૂઓ) આવેલું છે. એ કટકમાં વ્યન્તર દેવદેવીઓ સમુદ્રની લીલા-સુંદર લહેરોને અનુભવતાં વિવિધ પ્રકારની હાસ્યાદિક્રીડાઓ કરતાં અનેક જાતનાં સુખોને અનુભવે છે. [૭૬ ॥ ૭૭]

इति प्रस्तुतद्वितीयमुचनद्वारे प्रासङ्गिकद्वीपसमुद्राधिकारः समाप्तः ॥

॥ तृतीयं द्वीप-समुद्राधिकारे लघु परिशिष्टं नं. ३ ॥

ભરતી ઓટનું સત્ય કારણ:—

તીર્થલોકવર્તી અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રો પૈકી ફક્ત એક લવણસમુદ્રમાં જ ભરતી ઓટનો પ્રસંગ વર્તે છે, આપણે ૧ લાખ યોજનના જંબુદ્વીપમાં આવેલા ભરતક્ષેત્ર માત્રમાં રહીએ છીએ, આ ભરતક્ષેત્રની (ઉત્તરદિશા સિવાય) ત્રણે દિશાએ લવણસમુદ્ર આવેલો હોવાથી આ ભરતક્ષેત્રવર્તી માનવોને લવણસમુદ્રમાં થતા ભરતી-ઓટના પ્રસંગો વિશેષ પ્રકારે જોવામાં આવે છે, લવણસમુદ્ર જંબુદ્વીપને ચારે બાજુએથી વીંટાઈને વલયાકારે રહેલો છે અને તેનો ચક્રવાલ (વલય) વિષ્કંભ એ લાખ યોજન પ્રમાણુ છે, આ સમુદ્રમાં ૧૦૦૦૦ યોજનના વિસ્તારવાળી અને સમભૂતલાની સમસપાટીથી ૧૬૦૦૦ ચો. અને સમુદ્રતલથી ૧૭૦૦૦ યોજન ઉંચી જલવૃદ્ધિ થાય છે, એ જલવૃદ્ધિની નીચે ચારે દિશા-ઓમાં એકએક મોટા પાતાલકલશો આવેલા છે, આ કલશા મોટા ઘડાના આકાર સરખા છે અને વજરત્નના હોય છે, આની ઠીંકરીની જડાઈ ૧૦૦૦ યોજનની, ૧૦૦૦૦ યોજન ધુધે-નીચે પહોળા અને તેટલાજ ઊર્ધ્વસ્થાને પણ પહોળા એટલે કે ૧૦૦૦૦ યોજનના પહોળા મુખવાળા, મધ્યભાગે પહોળાઈમાં ૧ લાખ યોજન પ્રમાણુના અને ૧ લાખ યોજન ભૂમિમાં ગયેલા છે, જેથી સમભૂમિની સમસપાટીથી ૧ લાખ ચો. ઉપરાંત ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણુ પૂર્ણધરે નીચે કળશનું તળીયું આવે છે તથા ઉપરથી ચારે કલશાઓ સમસપાટીમાં રહેલા છે. પૂર્વદિશાના કળશનું નામ 'વડવામુખ' દક્ષિણદિશામાં 'કેયૂપ' પશ્ચિમ દિશામાં 'યૂપ' અને ઉત્તર દિશામાં 'ઈશ્વર' આ પ્રમાણે મહાકલશો આવેલા છે, એક કળશથી બીજા કળશનું અંતર ૨૧૯૨૬૫ યોજનનું છે. અને તે દરેક અંતરની પહોળાઈ વિસ્તારમાં ૧૦૦૦૦ યોજનની છે, એ વિસ્તારમાં લઘુ પાતાલકલશોની નવ પંક્તિઓ સમાય છે, (જે ચિત્રા જોવાથી વિશેષ ખ્યાલમાં આવશે) એ નવે પંક્તિના થઈ એક કળશના આંતરમાં ૧૯૭૧ લઘુપાતાળ કલશાઓ છે, એમ ચારે કળશના આંતરની નવે પંક્તિના કુલ ૭૮૮૪ લઘુપાતાલકલશો આવેલા છે. પ્રત્યેક કળશો ઉપર ૦૧૧ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા અધિપતિ દેવો હોય છે, આ લઘુપાતાલકલશો મોટા ચાર કલશોની અપેક્ષાએ પ્રમાણમાં તેનાથી ૧૦૦ મા ભાગે જાણુવા, આ કળશો સચિત્ત પૃથ્વીના વજરત્નમય છે.

આ ચારે મહાપાતાળ કલશો ઉપર અનુક્રમે ૧ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા કાલ-મહાકાલ-વેલંબ-પ્રલંબન એ ચારે દેવો અધિપતિ તરીકે હોય છે. આ ચારે મહાકલશોની ૧ લાખ યોજનની ઊંડાઈને ત્રણ ભાગે વહેંચતાં ૩૩૩૩૩૩ યોજન પ્રત્યેક ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પ્રથમ ભાગના ૩૩૩૩૩૩ ભાગમાં કેવળ વાયુ ભરેલો છે-મધ્યના ૩૩૩૩૩૩ ભાગમાં વાયુ અને

જળ બને હોય છે. અને ઉપરના ૩૩૩૩૩૬ ભાગે કેવળ જળ હોય છે. (લઘુ કલશમાં પણ આજ ક્રમ સમજવો, પરંતુ પ્રમાણ ઓછું સમજવું.)

હવે નીચેના બધે ભાગમાં વાયુ રહેલો હોવાથી કુદરતીજ તેમાં મોટા વાયરા વાય છે અને તે વાયુ અત્યન્ત ક્ષોભ પામે છે. ક્ષોભ પામે એટલે આબુખાબુ નીકલવાનો માર્ગ જોઈએ અને માર્ગ તો છે નહિ ત્યારે ઉંચો ઉછળે છે. (જેમ મનુષ્યોના ઉદરમાં રહેલો શ્વાસોશ્વાસ-પ્રાણુવાયુ સ્વાભાવિક બર્ષા ધર્મ ઉચ્છ્વાસરૂપે બહાર નીકળે છે તેમ.) બહાર નીકળવાને ઇચ્છિતો એવો વાયુ નીચેથી ઉછળતો ઉછળતો ત્રીજા ભાગમાં રહેલા જળને અને પરંપરાએ કળશની ઉપરના જળને ઉછાળે છે, જેથી ૧૬૦૦૦ ચોજનની શિખારૂપે રહેલું ઉંચું જળ જ્યારે વાયુ ક્ષોભ પામે ત્યારે તે શિખાના અંતથી ઉપર બે ગાઉ વૃદ્ધિ પામે છે. આ જળવૃદ્ધિ જગત્ સ્વભાવાત્ તથા વેલધર-નાગકુમાર દેવાના ૧૨ ત્રણે દિશાવર્તી પ્રયત્નથી ત્રણે બાજુએ તેમજ સમુદ્રના જ બહારના પ્રતિરૂળ મોટા વાયરાથી આગળ વધતી અટકે છે, કારણ કે તે દેવો મોટા કડઠાવડે આગળ વધતા પાણીને અટકાવે જાય છે નહિ તો એ સમુદ્રવેલની વૃદ્ધિ થયે અનેક નગરોને એકજ સપાટામાં ઉજ્જડ બનાવી નાખે, પરંતુ સમુદ્ર મર્યાદા છોડતોજ નથી, જેથી કંઈપણ નગરાદિ સ્થળો જલમય થઈ શકતા નથી એ એનો અનાદિ સિદ્ધસ્વભાવ છે. આ કલશનો વાયુ જ્યારે શાન્ત થાય છે ત્યારે જલવૃદ્ધિ અને ગયેલું દૂરવર્તી ધીછરું પાણી ક્રમે ક્રમે ઘટતું સ્વસ્થાન ઉપર આવી જાય છે. આ જલ-વૃદ્ધિ અત્યેક દિવસમાં બે વાર થાય છે, તેમાં પણ અનુક્રમે અષ્ટમી-ચતુર્દશી અને પૂર્ણિમા વિગેરે દિવસોમાં તો તે વાયુ સ્વાભાવિક રીતે અત્યન્ત ક્ષોભ પામે છે તેથી જલવૃદ્ધિ તે તે દિવસોમાં ઘણી જોરમાં હોય છે. આ પ્રમાણે પાતાળકળશમાં રહેલા વાયુના ક્ષોભથી સોળહજાર ચોજન ઉંચી લવણસમુદ્રની જળશિખા ઉપર બે ગાઉ ઉંચી પાણીની વેદ્ય વધવી અને તેના પરિણામે લવણસમુદ્રના દરેક વિભાગમાં તરંગો સાથે પાણીનું જખૂ-ધાતકીની જગતી તરફ વધવું તેને મરતી કહેવાય છે અને તે શાંત થયે ઓટ કહેવાય છે.

અન્યદર્શનકારો તેમજ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ચન્દ્રકળાની વૃદ્ધિ એ ભરતીનું અને ચન્દ્ર-કળાની હાનિ એ ઓટનું કારણ માને છે, પરંતુ યુક્તિ તેમજ ૧૩ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ભરતી ઓટનું કારણ તો ઉપર દર્શાવ્યું તે છે.

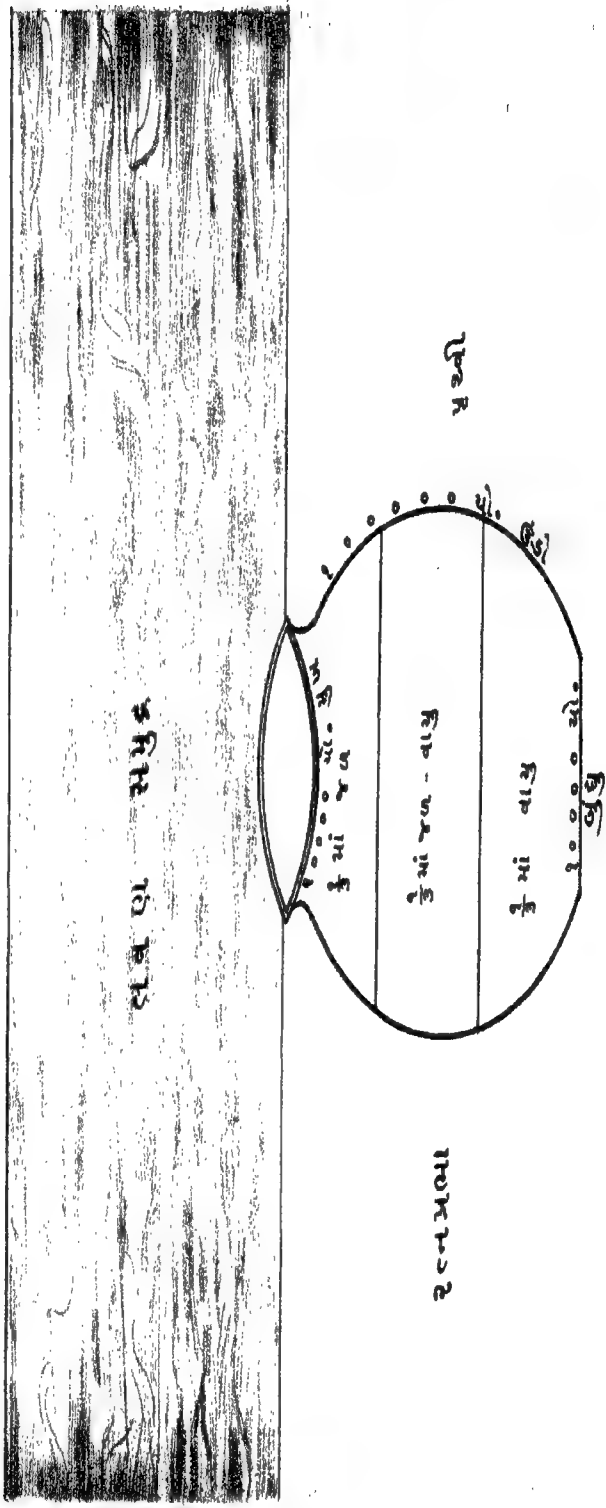
પ્રશ્ન—લવણસમુદ્રમાં થતા ભરતી ઓટ સાથે અહિંના સમુદ્રનો શું સંબંધ ?

૧૨ આ જલવૃદ્ધિને અટકાવનારા નાગકુમાર નિકાયના ૧૭૪૦૦, દેવો હોય છે. શ્રી સંઘના પ્રબળ પુન્યોદયેજ અને તથાવિધ જગત્ સ્વભાવેજ જલવૃદ્ધિ વૃદ્ધિ પામતી અટકે છે.

૧૩ જે ચન્દ્રકળાની હાનિ-વૃદ્ધિને અંગેજ ભરતી ઓટ થતા હોય તો ચન્દ્રકળાથી મિલકુલ રહિત અભાવાસ્થાની રાત્રિએ ભરતીનું પ્રમાણ કેમ વધારે હોય છે ? તેમજ અક્ષયતૃતીયા વિગેરે ભરતીના દિવસોમાં ચન્દ્રકળાની વૃદ્ધિનું કારણ ક્યાંથી આવ્યું ? તથા દિવસે પણ ભરતી ઓટ થાય છે તો તે વખતે ચન્દ્રકળા તો દેખાતી જ નથી !

॥ પાતાલ કલશ ॥

લવણસચ્ચદના અતિમધ્યભાગે ચાર દિશાઓ ચાર ચોટા પાતાળકળશ છે, તે દરેક રત્નપ્રભાપૂરવીમાં ૧૦૦૦૦૦ ચોજન ઊંડા છે, ૧૦૦૦૦૦ ચોજનનું પેટ છે. ૧૦૦૦૦ ચોજન પહોળું સુખ છે, અને તેટલું જ પહોળું યુગ્મ (યુગ્મ) છે, ૧૦૦૦ ચોજન જાડી ઠીકરી છે, તેના ઉચ્ચાઈના કે ભાગમાં (૩૩૩૩૩૩ ચો માં) નીચે કેવળ વાયુ, ઉપરના બીજા કે ભાગમાં જળ અને વાયુ, તથા ઉપરના કે ભાગમાં કેવળ જળ છે.

કે ભાગમાં રહેલા મહાવાયુઓ કોભ પામવાથી સચ્ચદનું જળ ઉછળે છે તેથી ભરતી ક્રોડ થાય છે. દિવસમાં બેવાર સામાન્યથી અને અમાવાસ્યાદિ તિથિઓમાં અત્યંત વાયુ ફોભ થાય છે.

શ્રી મહાદેવ પ્રીતીંગ પ્રેમ, દ્રષ્ટાપીઠ-ભાવનગર.

કિતર—અહિંમાં જે સમુદ્ર આપણે જોઈએ છીએ તેને આપણે એક અગાધ સમુદ્ર આપણી સ્થૂલદ્રષ્ટિથી કહી શકીએ, બાકી લવણસમુદ્રની અપેક્ષાએ દેખાતો આ સમુદ્ર એક ખાડી માત્ર છે કારણ કે આ સમુદ્ર એ લવણસમુદ્રનીજ નહેર (સરખો) છે જે નીચેની ખીનાથી સમજી શકાય છે— જ્યારે અસંખ્ય વર્ષ પર થયેલા સગર નામા ચક્રવર્તીએ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ)માં વર્તતા શ્રીશત્રુંજયપર્વત ઉપર રહેલા મશ્ચુરત્નમય શ્રીજિનખિંબોનું કલિકાલના જીવોની વધતી લોભવૃત્તિના કારણે રક્ષણ કરવા આ શાશ્વત અને મહાપવિત્ર પહાડની ફરતો હું સમુદ્રને મૂકું જેથી આ રત્નમયખિંબોનું લોભમાં આસક્ત થયેલા પંચમકાળના જીવોથી રક્ષણ થાય, એવો વિચાર લાવી લવણસમુદ્રના અધિષ્ઠાયક સુરિધત દેવતું આરાધન કરી લવણસમુદ્રના જળને શત્રુંજયપર્વતની ફરતું મૂકવા તે દેવને ફરમાન કયું. આજ્ઞાને તાપે થએલા દેવે જન્મદ્વીપના પશ્ચિમદ્વારેથી લવણસમુદ્રનું જળ વાળ્યું, અને ઠંડ હાલમાં શત્રુંજય-પાલીતાણા પાસે આવેલા તાલધ્વજ પર્વત (ગામ તલાગ] સુધી જળ લાવ્યા, એવામાં ઇન્દ્રમહારાજએ ભરતમાં વર્તતા ભાવોનું નિરીક્ષણ કરવા ઉપયોગ મૂક્યો, મૂકતાં આ અનિચ્છનીય બનાવ જોઈ તૂર્તજ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીઉપર આવી તે ચક્રવર્તીને ઉદ્દેશીને કહ્યું, કે હે સગર ! કલિકાળમાં થનારા જીવોને શ્રીસિદ્ધાચલતીર્થ એ આ સંસારસમુદ્રમાંથી છૂટવા માટે અણમોલ કારણ છે. જે કલિકાળના જીવો એ તીર્થના દર્શનને નહિ પામે તો તે ખીચારાને તરવાને પ્રયત્ન કારણ કયું ? આ શત્રુંજયપર્વત અનંતા સિદ્ધજીવોનું સ્થાન હોવાથી તેની એક રજ પણ પવિત્ર છે. આપણે બોલીએ છીએ કે ‘ કાંકરે કાંકરે અનંતા સિંધ્યા. ’ આ પર્વતને સ્પર્શ કરનાર કોઈ પણ જીવ માત્ર અવશ્ય ‘ભવ્ય’ કહેલો છે. સર્વપર્વતોમાં આ પહાડ પવિત્ર છે, આના વિમલાચલ*, શત્રુંજય, સિદ્ધક્ષેત્ર-છત્યાદિ અનેક નામો પડેલાં છે. માટે જે આ તીર્થ ફરતો સમુદ્ર મુકાશે તો આલંબન વિના ભવ્યાત્માઓની શી દશા થશે !

આ પ્રમાણે તેની આગળ સર્વ માહાત્મ્ય વર્ણવતાં તૂર્તજ તે સમુદ્રને શત્રુંજય ફરતો મૂકતાં અટકે છે, અને એથી અત્યારે પણ જોઈ શકીશું કે એ સમુદ્ર તલાગ સુધી આવેલો છે અને જાણે પાછો વળી ગયો હોય તેવો લાગે છે. ત્યાં આગળ સામે કિનારો પણ દેખાય છે. વિશેષ માટે જીએ જાનુંજય માહાત્મ્ય-સર્ગ ૮, આ આવેલ સમુદ્ર જે આપણે દેખીએ છીએ એના વિભાગ ઓળખી શકાય તે માટે તે તે સ્થાનોની અપેક્ષાએ અનેક નામો થયાં છે. આ પ્રમાણે આ દૃશ્યમાન સમુદ્રનો સંબંધ લવણસમુદ્ર સાથે હોવાથી આવી મહાન્ જલવૃદ્ધિનું બળ બધેય અસર કરે એમાં વિચારવા જોવું રહેતું નથી.

આ પાતાલ કળશાઓ અન્ય કોઈ સમુદ્રમાં નથી જેથી લવણસમુદ્ર સિવાય અન્ય સમુદ્રોમાં ભરતી ઓટ પણ નથી.

* યદુક્તં શ્રીહીરસૌમાગ્યટીકાયામ્—

‘ સર્વેષામપિ શૈક્ષાનામુન્નતો વિમલાચલઃ ।

ચત્વારોદ્દેજ લોકાર્થ, પ્રાપ્યતે ચાલકૈરપિ ॥ ૧ ॥ ’

તીર્થલોકવર્તી અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રો આવેલા છે. અન્ય દર્શનકારો સાત દ્વીપ (ને સાત) સમુદ્ર માને છે, તેમ માનવામાં શું કારણ બન્યું તે આગળ આવે છે, પરંતુ અહિં એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે—સર્વજ્ઞ ભગવંતે કદાપિ અન્યથા બોલતાજ નથી, જેઓએ રાગદ્વેષનો નિર્મૂલ ક્ષય કર્યા પછીજ જે વચનોચ્ચાર કર્યો હોય તે સર્વથા સત્ય જ હોય છે, કારણ કે અસત્ય બોલવાનાં કારણોનો તેઓએ ક્ષય કર્યો છે. તે સર્વજ્ઞ પ્રભુના વચનમાં સંશયને તો સ્થાનજ હોતું નથી. જેઓએ અલ્પબુદ્ધિ કે અલ્પજ્ઞાન થવાથી જે જે વસ્તુને જેટલા રૂપમાં દેખી તેથી તેટલી કહી, પરંતુ તેથી તે તેટલીજ છે અથવા વસ્તુ આગળ છે જ નહિ એમ કેમ કહેવાય ?

॥ સાતદ્વીપનું મન્તવ્ય ॥

આ સાત દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રરૂપણા ભગવાન મહાવીર મહારાજના સમકાલીન શિવનામા રાજર્ષિ હતા તેઓએ કરી છે, તેઓને ઉગ્ર તપસ્યા તપતાં અલ્પપ્રમાણનું વિભંગજ્ઞાન થયું, તે જ્ઞાનથી યાવત્ સાત દ્વીપસમુદ્રો દેખી શક્યા, આગળ જેવાની શક્તિ જેટલું જ્ઞાન નહિ હોવાથી ન દેખી શક્યા તેથી તે રાજર્ષિએ ‘૭ દ્વીપ-સમુદ્રોજ માત્ર લોકમાં છે,’ આ પ્રરૂપણા સર્વત્ર પ્રસરાવી. લોકો તો ગાડરિયા પ્રવાહ જેવા છે—તે લઇ ચાલ્યા. આ વાત ભગવાન મહાવીર મહારાજએ જાણી અને સર્વજ્ઞ ભગવંતે તે વસ્તુનો સત્ય સ્ફોટ કર્યો, તે વાત કર્ણોપકર્ણ શિવરાજર્ષિએ જાણી, તેઓએ પણ ભગવાન સમીપેજ આવી પ્રશ્નોત્તર કરવા માંડ્યા (જુઓ શ્રી ભગવતીસૂત્ર શં ૧૧, ઉં ૯ મો.) છેવટે પોતાનું સમાધાન થયું અને પોતાને થયેલ શંકાનું નિવારણ કરનાર પરમકારણિક પરમાત્મા ૧૪ મહાવીરદેવ ઉપર થયેલા પ્રેમને લઇ ભાવના ભાવતાં તેમણે પણ તે વસ્તુ દેખી શકવાને સમર્થ એવું કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું જેથી સ્વશંકા દૂર થઈ, પરંતુ પૂર્વે પ્રસરેલી વાત પૂર જોસમાં ફેલાયેલી અને એ માન્યતાને પાછળથી થયેલા અલ્પજ્ઞ રૂપિ-ઓએ સર્વજ્ઞની મહત્તા ઘટાડવા તથા તેથી જુદાપણું બતાવવા સર્વજ્ઞથી વિરુદ્ધ વાત પુરાણાદિમાં પ્રક્ષેપી, આથી તે વાયકા અત્યાર સુધી ચાલી આવી છે. આજ સમુદ્રને માન્ય કરનારાઓ ધડીબર વિચાર કરે કે જ્યારે એ રાજર્ષિને જ્યાં સુધી જ્ઞાન નહોતું થયું અને દ્વીપસમુદ્રની પ્રરૂપણા કરી ન હતી ત્યારે દ્વીપસમુદ્રને અંગે તેઓ શું માનતા હશે ? અરે ! હમણાનો દાખલો વિચારીએ કે—જ્યારે કોલંબસે અમેરિકા શોધ્યો ન હતો, ત્યાં સુધી પૃથ્વી અમુક પ્રમાણમાં મનાતી હતી ! જેમ જેમ તેઓમાં અંશોધન શક્તિનો વિકાસ વધ્યો તેમ તેમ આગળ વધતા ગયા. થોડાક સમય પહેલાં પાશ્ચાત્યોએ અમેરિકાથી પણ આગળ ભૂમિનું શોધન કર્યું છે અને હજુપણ સ્વશક્તિનો વિકાસ કરી રહેલા છે. તેમ અહિં પણ જેટલે જેટલે અંશે જ્ઞાનશક્તિનો વિકાસ વૃદ્ધિ પામતો જાય તેટલે તેટલે અંશે અવશ્ય અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ પણ આત્મસાક્ષાત્ થતી જાય, એથી વસ્તુનો

૧૪ શિવરાજર્ષિ વિપર્યય દેખતોરે, દ્વીપસાગર સાત સાતરે,

વીરપસાયે દોષ વિભંગ ગયોરે, પ્રગટ્યો અવધિગુણ વિખ્યાતરે. [જ્ઞાનપં ૬૬૬૬૬]

અભાવ તો નજ કહી શકાય. અતીન્દ્રિય વસ્તુને જે શ્રદ્ધાગમ્ય ન ગણવામાં આવે અને તેની સામે હક્કો મચાવાય, દલીલો રજુ કરાય તો હું તેવા આત્માઓને સંદેશું છું કે— તમારા આપાના આપા થઇ ગયા એને તમે દેખ્યા હતા? જવાબમાં ના જ. એમ છતાં તે અતીન્દ્રિય પિતાના પિતા તો હતા? તેવું અસ્તિત્વ કેમ વિચારી શકે છે? માટે અતીન્દ્રિય એવી વસ્તુઓ પણ શ્રદ્ધાથી—યુક્તિથી માન્ય રાખવી પડે છે, નહિ તો પરભવને (પરલોકને) વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય અને નાસ્તિકવાદીઓના મતમાં ઉભું રહેવું પડે. જૈન સિદ્ધાન્તકારોએ બાળજીવોના હિતાર્થે આશ્ચર્ય રૂપ એવા પદાર્થો પણ યુક્તિ-શ્રદ્ધાગમ્ય થાય તે માટે અનેકાનેક યુક્તિઓ આપી છે, પરંતુ જે પદાર્થો યુક્તિથી પણ ન સમજાવી શકાય એવા હોય ત્યાં ‘શ્રદ્ધા’ એ જ પ્રમાણ છે. એથી તો ક્ષેત્રસમાસના કર્તા જણાવે છે કે:—

‘સેસાળ દીવાળ તહોદદીળં, વિબારવિત્ત્યારમણોરપારમ્ ।

સયા સુયાઓ પરિભાવયંતુ, સર્વંપિ સર્વવન્નુમશ્કચિત્તા ॥ ૧ ॥’

અર્થ:—શેષ દ્વીપ-સમુદ્રોની બુદ્ધિથી પાર ન પામી શકાય તેવી અપાર વિચારણાના સર્વ સ્વરૂપને સર્વજ્ઞના મતમાં એક ચિત્તવાળા થઇને જીવતા અનુસારે પરિભાવો (વિચારો.) આ કથનમાં ગંભીર ઉદ્દેશ સમાયેલો છે. જ્ઞાનીએ આપણને ટુંકામાં સમજાવી દીધું કે જે આગમપ્રમાણુ યા સર્વજ્ઞપ્રમાણુ વસ્તુનું શ્રદ્ધાપણું નહિ વિચારીએ તો તો સમગ્ર ચૈદરાજ લોકનું એવું આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપ છે કે જે સ્વરૂપ કાષ્ઠ પણ દર્શનમાં કાષ્ઠ પણ ઠેકાણું નથી અને હોય તો તે જૈનદર્શનકારકને ત્યાંજ છે. કારણકે સર્વજ્ઞ ભગવંતનું કથન! તેમાં શું પૂછવાનું? માટે તે બધા સ્થાને શ્રદ્ધા ઉડી જશે, કારણકે જ્યાં યુક્તિઓ કામ કરતી ન હોય એવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોને સમજાવવા ક્યાંથી? તું એટલોજ વિચાર કર કે આપણી બુદ્ધિ કેટલી? રૂપ મંડૂક જેટલી અને જ્ઞાનીના જ્ઞાનની અગાધતા કેટલી? ગામડાના ગામડીઆઓ વિદ્યાવત પેરીસ જેવા શહેરોની આમ્યાપેક્ષાએ મહાન્ સુરમ્યતાને સમજી પણ શું શકે? અતીન્દ્રિય પદાર્થોની શ્રદ્ધા માટે નંદીવૃત્તિમાં શ્રીમાન્ મલયગિરિજી મહારાજએ કહ્યું છે કે:—

‘સમાનવિષયા યસ્માદ્વાધ્યવાધકસંસ્થિતિ: ।

અતીન્દ્રિયે ચ સંસારે-પ્રમાણં ન પ્રવર્તેતે ॥ ૧ ॥’

એ વચનને અનુસરી હે ભગ્યાત્માઓ તમે સર્વજ્ઞભાષિત વચનમાં શ્રદ્ધાવાળા થાઓ; જે શ્રદ્ધાને પામી પરંપર કર્મક્ષય કરતાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સ્વતઃ સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત કરી સર્વવસ્તુને આત્મસાક્ષાત્ જોનારા થઇ શકો.

વધુમાં આ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોની રત્નમય જગતીઓનું પ્રમાણુ એક સરખું હોવાથી દેવોને અથવા તેવા વિશિષ્ટજ્ઞાનીને તેનો કાષ્ઠ વિલક્ષણુ દેખાવ થઇ પડે છે.

॥ इति तृतीयं द्वीप-समुद्राधिकारे लघुपरिशिष्टम् ॥

સર્વદ્વીપસમુદાયાશ્રયી ચન્દ્ર-સૂર્યસંખ્યાકરણ તથા અન્તરવિચાર ॥

અવતરણ;—પૂર્વે અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રતું વર્ણન કરવાપૂર્વક પ્રત્યેક સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ તેમ જ વર્ણ કેવો હોય ? તે જણાવ્યા બાદ હવે જ્યોતિષીનિકાયનો વિષય ગ્રહણ કરતાં પ્રથમ મનુષ્યક્ષેત્રમાં કેટલા ચન્દ્ર-સૂર્ય હોય તે ખતલાવવા પહેલાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો પૈકી કયા દ્વીપ-સમુદ્રમાં કેટલા-કેટલા ચન્દ્ર-સૂર્ય હોય ? તે જાણવા માટે બે ગાથાવડે ‘કરણ’ નો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં ત્રણ મત છે તેમાં અન્યકાર મહર્ષિ પ્રથમ પોતાનો મત જણાવે છે;—

‘દૌ સસિ દૌ રવિ પદમે, દુગુણા લવણમ્મિ ધાયઈસંડે ।
 બારસ સસિ બારસ રવિ તપ્પમ્મિઙ્ગ નિદિટ્ઠ સસિ-રવિણો ॥૭૮॥
 તિગુણા પુવિલ્લજુયા, અણંતરાણંતરંમિ સ્વિત્તમ્મિ ।
 કાલોણ બાયાલા, વિસત્તરિ પુસ્કરદ્ધમ્મિ ॥ ૭૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા;—

દ્વૌ શશિનૌ દ્વૌ રવી પ્રથમે દ્વિગુણા લવણે ઘાતકીચ્છન્ડે ।
 દ્વાદશ શશિનો દ્વાદશ રવયસ્તત્પ્રભૃતિનિર્દિષ્ટશશિરવયઃ ॥ ૮૮ ॥
 ત્રિગુણાઃ પૂર્વયુક્તા અનન્તરેઽનન્તરે ક્ષેત્રે ।
 કાલોદે દ્વાચચ્ચારિંશત્ દ્વિસપ્તતિઃ પુષ્કરાર્થે ॥ ૭૯ ॥

૧૫ સરખાવો;—‘ ધાયઈસંડપ્પમિઙ્ગ, ઇદિદ્ધા તિગુણિયા મવે ચંદા ।

આહ્લચંદસહિયા તે હુંતિ અણંતરં પરતો ॥ ૧ ॥

આઈચ્ચાણંપિ મવે એસેવ વિહી અણેણ કાયલ્લો ।

દીવેસુ સમુદેસુ ય એમેવ પરંપરં જાણ ॥ ૨ ॥’

શબ્દાર્થ;—

લવણમિ=લવણસમુદ્રને વિષે

ધાયદસંઢે=ધાતકીખંડમાં

તપ્પમિદ્=તે ધાતકીખંડ પ્રમુખદ્રીપોને વિષે

નિવિદ્ધુ=જે સંખ્યા કહેલી

સસિરવિળો=સૂર્ય-ચન્દ્રની

પુલ્લિહજુયા=પૂર્વના યુક્ત કરીએ

અણતરાણંતરમિ સ્થિતિમિ=આગળ

આગળના ક્ષેત્ર (દ્રીપ)માં

વિસત્તરી=ખડોંતેર

પુલ્લરદ્વમિ=પુલ્લરાર્ધમાં

ગાથાર્થ:—પહેલા જળદ્રીપને વિષે જે ચન્દ્ર અને જે સૂર્ય હોય, બીજા લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્ર તથા ચાર સૂર્ય, ધાતકીખંડમાં બાર ચન્દ્ર અને બાર સૂર્ય હોય. આ ધાતકીખંડના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને ત્રણગુણી કરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યામાં પહેલાના દ્રીપસમુદ્રના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને (અર્થાત્ જળ અને લવણના થઇ આઠ આઠ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને) ઉમેરતાં બેતાલીશ-ચન્દ્ર-સૂર્ય કાલોદસમુદ્રમાં છે. આ આવેલ સંખ્યાને ત્રિગુણ કરી પૂર્વના દ્રીપ-સમુદ્રની સંખ્યા ઉમેરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેનું અર્ધ કરવાથી અર્ધ પુલ્લરવર દ્રીપના ૭૨-૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા આવે. ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥

વિશેષાર્થ:—પહેલા જળદ્રીપને વિષે જે ચન્દ્ર અને જે સૂર્ય છે, તેમાં દિવસ રાત્રિને ઉત્પન્ન કરનાર જે સૂર્યો છે અને તિથિઓને ઉત્પન્ન કરનાર જે ચન્દ્રો છે. આ જળદ્રીપમાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય સંખ્યાથી જ જ્યોતિષીનાં વિમાનો છે તેમ નથી પરંતુ પ્રત્યેક ચન્દ્રના પરિવાર ૩૫ ૮૮-૮૮ ગ્રહોનાં ૨૮-૨૮ નક્ષત્રોનાં અને ૬૬૬૭૫-૬૬૬૭૫ કોડકોડી તારાઓનાં વિમાનો પણ રત્નપ્રભાગત સમભૂતલાપૃથ્વીથી ૭૬૦ યોજન ગયા બાદ શરૂ થાય છે અને ૧૧૦ યોજનમાં સમાપ્ત થાય છે. અહીંદ્રીપવર્તી મનુષ્યક્ષેત્રમાં કૃત્રિમ નહીં પરંતુ સ્વભાવસિદ્ધ આ જ્યોતિષ વિમાનો અનાદિકાળથી અચળ એવા મેરૂપર્વતની ચારે બાજુ પરિમંડલાકાર મતિએ (વલયાકારે) પરિભ્રમણ કરતાં સ્વપ્રકાશ્ય ક્ષેત્રોમાં દિવસ અને રાત્રિઓના વિભાગો કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તદુપરાંત અહીંદ્રીપરૂપ આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં અનન્તસમયાત્મક જે કાળદ્રવ્ય તે આ સૂર્ય-ચન્દ્રની પરિભ્રમણ-રૂપ ક્રિયાથી વ્યક્ત થાય છે અને વર્તનાદિ અન્ય દ્રવ્યોના પરિભ્રામણી અપેક્ષાથી રહિત જે અદ્વાકાળ તે મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તે છે. આજ અર્થને વિશેષ સમર્થન કરતી શ્રી વિશેષાવશ્યક લાખ્યની નિમ્ન ગાથા આ પ્રમાણે છે;—

‘સૂરકિરિયાવિસિદ્ધો, ગોદોદાદકિરિયાસુ નિરવેરકો ।

અદ્વાકાલો મન્નદ સમયસ્થેત્તમિ સમયાદ

॥ ૧ ॥’

વળી સમય મનુષ્યક્ષેત્રમાં સમય-આવલિકા—સુદુર્ત-દિવસ-માસ-સંવત્સરાદિ સર્વ કાળને કરનાર મુખ્યત્ત્વે ચર સૂર્ય (ની ગતિક્રિયા) જ છે, અને તે ચર સૂર્ય (ની ગતિ) થી ઉત્પન્ન થતા કાળની અપેક્ષારાખી જ્ઞાનીમહર્ષિઓએ મનુષ્યક્ષેત્રનું (સમયક્ષેત્ર) એવું બીજું નામ આપેલ છે. વધુમાં એ સમય-આવલિકાદિ સર્વવ્યાવહારિક કાળ આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ છે, અઢીદ્વીપ બહારના દ્વીપસમુદ્રોમાં આ વ્યાવહારિકકાળ વર્તતો નથી, પરંતુ તે અઢીદ્વીપ બહારના ક્ષેત્રોમાં કોઈ પણ સ્થાને પંચાસ્તિકાચના પર્યાયરૂપ પારિણામિક કાળ (કાળાણ્દ્રવ્ય) તો છે જ. જે માટે કહ્યું છે કે—

‘ સમયાવલિકાપક્ષ-માસર્ચયનસન્નકઃ ।

નૃલોક એવ કાલસ્ય વૃત્તિર્નાન્યત્ર કુત્રચિત્ ॥ ૧ ॥ ’

ઉપરના લખાણથી કદાચ કોઈને શંકા થવાનો સંભવ છે કે—જ્યારે વ્યાવહારિકકાળ અઢીદ્વીપ બહાર નથી તો તે અઢીદ્વીપ બહાર રહેનારા તિર્યંચોનું તેમ જ દેવ-નારકોનાં આયુષ્ય વિગેરે સ્થિતિકાળનું પ્રમાણ જે સિદ્ધાન્તોમાં આવે છે તે પ્રમાણે કયા કાળની અપેક્ષાએ સમજવું ? આ શંકાના સમાધાનમાં સમજવાનું જે ‘ ચક્રકીલિકા ’ ન્યાયથી સમયક્ષેત્રમાં રહેલ વ્યાવહારિકકાળ દ્રવ્યથી તે તે વસ્તુનો પારિણામિક કાળ ઘટાવી શકાય છે.

એ સમયાદિ કાળને કરનારા સૂર્યો પૈકી એક સૂર્ય મેરૂની દક્ષિણદિશામાં હોય ત્યારે બીજો સૂર્ય ઉત્તરદિશામાં હોય, એક ચન્દ્ર મેરૂની પૂર્વદિશામાં હોય ત્યારે બીજો પશ્ચિમદિશામાં હોય, એમ પરસ્પર પ્રતિપક્ષી દિશામાં ચારક્રિયા હોય છે. આ બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય જંબૂદ્વીપમાં રહેલા ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. એક ચન્દ્ર-સૂર્ય કેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરે ? તે આગળ પ્રસંગ ઉપર કહેવાશે.

લવણસમુદ્ર જંબૂથી દ્વિગુણ (૨ લાખ) પ્રમાણવાળો હોવાથી તેમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા પણ જંબૂના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાથી દ્વિગુણ એટલે ચાર ચન્દ્ર અને ચારની સૂર્ય છે ત્યાર બાદ ધાતકીખંડનું ક્ષેત્ર તેથી પણ દ્વિગુણ (ચાર લાખ ચોજન) છે. આ ધાતકીખંડમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા બાર-બારની છે. હવે કાળોદય સમુદ્રથી અન્તિમ સ્વયંભૂરમણ સુધીના દ્વીપસમુદ્રોમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા બાણવાનું ‘ કરણુ ’ બતાવે છે

જે દ્વીપ-સમુદ્રના ચન્દ્ર-સૂર્ય વિગેરેની સંખ્યાનું પ્રમાણ કાઢવું હોય તેની પહેલાં જે દ્વીપ અથવા સમુદ્ર હોય તેમાં વર્તતી ચન્દ્ર-સૂર્યાદિની સંખ્યાને ત્રણ ગુણી કરવી અને જે દ્વીપની ચન્દ્ર અને સૂર્યની સંખ્યાને ત્રણ ગુણી

કરી છે તેની પહેલાના જંબૂદ્વીપથી લઈને બધા દ્વીપ-સમુદ્રોના ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યાને તે ત્રણગુણી કરેલ સંખ્યામાં ઉમેરવી એમ કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે ઇષ્ટદ્વીપ અથવા સમુદ્રના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવી. જેમકે કાલોદધિસમુદ્રના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવી હોય તો ધાતકીખંડના બાર ચન્દ્ર-બાર સૂર્યની સંખ્યાને ત્રણગુણી કરતાં ($૧૨ \times ૩ = ૩૬$) છત્રીશ આવે, તેમાં જંબૂ અને લવણના મળી છ-છ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને ઉમેરતાં ($૩૬ + ૬ = ૪૨$) બેંતાલીશ ચન્દ્ર અને બેંતાલીશ સૂર્ય આઠ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા કાલોદધિ સમુદ્રમાં આવે. તેજ પ્રમાણે અર્ધ પુંકરવર દ્વીપ માટે પણ સમજવું. તે આ પ્રમાણે, -કાલોદધિ સમુદ્રના-૪૨ ચન્દ્ર અને ૪૨ સૂર્યને ^૧ત્રણ ગુણા કરી પૂર્વના દ્વીપ-સમુદ્રોમાંના ૧૮ ચન્દ્ર-સૂર્ય ઉમેરતાં આખા સોળ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા પુંકરવર દ્વીપમાં ૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. આપણને અર્ધપુંકરદ્વીપના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ઇષ્ટ હોવાથી ૧૪૪ નું અર્ધ કરતાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યની સંખ્યા ^૨પુંકરાર્ધમાં પ્રાપ્ત થાય. આ 'કરણ' વડે ગમે તે ઇષ્ટ દ્વીપ-સમુદ્રના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં વર્તતા ચન્દ્ર-સૂર્યોનું પરસ્પર અંતર સંઘ્રહણીની ગાથા ૬૫-૬૬ મી પ્રમાણે પચાસ હજાર યોજનનું હોવાથી તેમજ ક્ષેત્ર-વિસ્તાર વિશેષ પ્રમાણનો હોવાથી એ ચન્દ્રસૂર્યોની સમગ્રેણિ અથવા પરિચ-શ્રેણિ સંખ્યા વ્યવસ્થા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરવો સુદુષ્કર જણાવાથી પ્રતિ દ્વીપ-સમુદ્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા જણાવનારૂં આ 'ત્રિગુણકરણ' મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ સમજવું કે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રો માટે સમજવું ? એવા પ્રકારનો તર્ક કોઈ વિચારશીલ-પ્રજ્ઞાવાન વ્યક્તિને થાય તે અસ્થાને નથી, તોપણ પૂર્વ શ્રીમલયગિરિમહર્ષિએ તેમજ ચન્દ્રીયાટીકાકારમહારાજએ શ્રી સંઘ્રહણીવૃત્તિમાં જણાવેલા પાઠથી 'ત્રિગુણકરણ' ના વિષય માટે પૂર્વોક્ત તર્ક-વિચાર કરવો તે વાસ્તવિક લાગતું નથી. તે પાઠ આ પ્રમાણે—

‘મૂલસંગ્રહણ્યાં ક્ષેત્રસમાસે ચ સકલશ્રુતજલધિના ક્ષમાશ્રમણશ્રીજિનભદ્ર-

૧૭-તથા ચોક્ મંડલપ્રકરણે;—‘સસિરવિણો દો ચરો, બાર દુ ચતા ચિસત્તરિ અ કમા ।
જંબૂલવણાદ્વસુ પંચસુ ગણેસુ નાયત્વા ॥ ૧ ॥ ’

૧૮ ક્ષેત્રસમાસેઽપિ તથૈવોક્ત, તથા—‘ચત્ ચત્ બારસ બારસ, લવણે તદ્ધ ધાયદ્મિ સસિ સરા ।
પરજો દહિરીવેસુ, તિગુણા પુન્નિલસંજુતા ॥ ૧ ॥ ’

ગણિના સર્વદ્વીપોદધિગતચન્દ્રાર્કામિધાયકમિદમેવ કરણમભિહિતં, યદિપુનમનુષ્ય-
ક્ષેત્રાદ્વિશ્વન્દ્રાદિત્યસદ્ભૂથાન્યથા સ્યાત્ તત આચાર્યાન્તરૈરિવ તત્પ્રતિપત્તયે કરણા-
ન્તરમપ્યભિહિતં સ્યાત્, ન ચાભિહિતં, તતો નિશ્ચીયતે સર્વદ્વીપોદધિષ્વિદમેવ કર-
ણમનુસર્ત્તવ્યમિતિ, કેવલં મનુષ્યક્ષેત્રાદ્વિશ્વન્દ્રાર્કાઃ કથં વ્યવસ્થિતા इति ચન્દ્ર-
પ્રજ્ઞસ્યાદૌ નોક્તમ્ ?' इत्यादि ॥

ભાવાર્થ:—“ મૂલસંઘહણી તથા ક્ષેત્રસમાસમાં સમઅશ્રુતમહોદધિ શ્રી
જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ મહારાજાએ સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા
જણાવનારે આ ‘ત્રિગુણકરણ’ કહેલું છે, જે મનુષ્યક્ષેત્રથી બહારના દ્વીપ-
સમુદ્રોમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા બીજી રીતે હોત તો જેમ બીજા આચાર્યોએ
કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે સંખ્યાને જણાવનારે (ત્રિગુણકરણ સિવાય) બીજું કરણ
પણ કહ્યું હોત, અને કહ્યું તો નથી, માટે નિશ્ચય થાય છે કે સર્વદ્વીપ-સમુદ્રોમાં
ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જણાવવા માટે આ ત્રિગુણકરણ જ ગણવું. ફક્ત મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર
ચન્દ્ર-સૂર્યોની કેવી રીતે વ્યવસ્થા છે તે ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ વિગેરે અન્યોમાં કહ્યું નથી.”

વળી શ્રીમાન્ મલયગિરિમહારાજાએ તેમજ ચન્દ્રીયાટીકાકારમહર્ષિએ
શ્રી ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞસિ તેમજ જીવાલિગમ પ્રમુખ સૂત્રોના આધારે પૂર્વોક્ત
ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેમ સ્પષ્ટ સમજાય છે, કારણ કે શ્રી ગૌતમમહારાજાએ
ભગવાન્ મહાવીરદેવને કરેલા પ્રશ્નોના તેઓશ્રી તરફથી મળેલા ઉત્તરમાં પુષ્કરવર-
દ્વીપમાં ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જણાવેલ છે. આ વિષય શ્રી જીવા-
લિગમસૂત્રમાં સવિસ્તર જણાવેલ છે. પૂર્વોક્ત ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા
‘ત્રિગુણકરણ’ થી ગણતરી કરવામાં આવે તો જ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી ચન્દ્ર-સૂર્ય
પ્રજ્ઞસિમાં પણ જણાવ્યું છે જે—‘ચોઆલં ચંદસયં ચોઆલં ચેવ સૂરિઆણ સયં ।
પુક્કરવરંમિ દીવે ચરંતિ ઇદમમાસંતા ॥ ૧ ॥’ અર્થાત્ પુષ્કરવરદ્વીપમાં ૧૪૪-૧૪૪
ચન્દ્ર-સૂર્ય હોય છે. શ્રી જ્યોતિષ્કરંડકમાં પણ કહ્યું છે કે—‘ધાયહસંઘમ્પિદં
ઉદિટ્ટા સિગુણિઆ મવે ચંદા । આહલ્લચંદસહિઆ તે હંતિ અણંતરં પરતો ॥ ૧ ॥ આહ-
ચ્છાણંપિ મવે ઇસંવ વિહી અણેણ કાયવ્વો । દીવેસુ સમુદ્દેસુ ય ઇમેવ પરંપરં જાણ ॥ ૧ ॥’
એટલે કે આ જ્યોતિષ્કરંડકઅન્યકારમહર્ષિને પણ સર્વ-દ્વીપ-સમુદ્રોમાં આ
‘ત્રિગુણકરણ’ જ માન્ય છે. વધુમાં શ્રી સંઘહણીઅન્યના મૂલટીકાકાર શ્રી
હરિભદ્રસૂરિમહારાજા પણ ‘અવં અણંતરાણંતરે ચિત્તે પુક્કરદીવે ચોઆલં ચંદસયં હવહ’
એ પંક્તિની સાક્ષિથી પુષ્કરવરદ્વીપમાં ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યનું અહણ જણાવે છે.

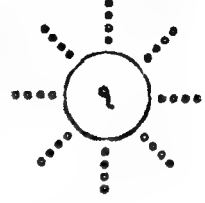
આવા સિદ્ધાન્તોના સ્પષ્ટપાઠોથી અને તેના જ આધારે કરેલા ઉક્ત ઉલ્લે-

અથી સિદ્ધ થાય છે કે “ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હોય ? તે વિષયને જ્ઞાની ગમ્ય જણાવી આ ‘ ત્રિગુણકરણ ’ સર્વદ્રીપ-સમુદ્રો માટે જ છે અને તે સર્વમાન્ય છે ” એમ નિશ્ચયથી સમજવું. વળી જે જે વિષયને અંગે જે જે કરણો આપવામાં આવે છે તે તે વિષયને અંગે તે એકદેશીય હોતા નથી, કિંતુસર્વદેશીય-સર્વવ્યાપક હોય છે.

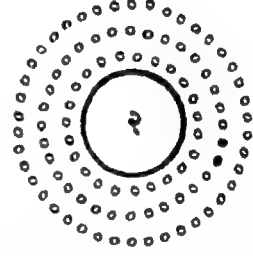
હવે આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતા સૂર્ય-ચન્દ્રાદિ ચાર જ્યોતિષી વિમાનોની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચાર કરવો કાંઈક ઉચિત લાગવાથી તે સંબંધી યત્કિંચિત્ વક્તવ્ય અહિં રજુ કરાય છે. આ અદીદ્રીપરૂપી મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચાર જ્યોતિષી વિમાનોનો વ્યવસ્થા સંબંધી ક્રમ સમશ્રેણિએ લેવો વિશેષ ઉચિત સમજાય છે, કારણકે સિદ્ધાન્તોમાં સ્થળે સ્થળે સમશ્રેણિની વ્યવસ્થા જણાવેલ છે, જે કે કાલોદ્દધિ-પુષ્કરાર્ધ વિગેરે દ્રીપોમાં કહેલ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા તે તે સમુદ્રના વલયવિષ્કંભ (પહોળાઈ)ની અપેક્ષાએ કેવી રીતે સંગત કરવી ! તે વિચારણીય છે, કારણ કે સિદ્ધાન્તમાં પ્રાયઃ કોઈ પણ સ્થળે મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી ચન્દ્ર-સૂર્યનું પરસ્પર અન્તર કેટલા યોજન પ્રમાણ છે ? તે જણાવ્યું નથી. (તેમજ મંડળ યોગવાળી ચાર ચન્દ્ર-સૂર્ય વ્યવસ્થામાં નિયમિત અન્તર કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ? તે વાત પણ દુષ્કર છે.) અને તેથી આ વિષયને અંગે શાસ્ત્રીય પ્રમાણ સિવાય વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને છે તો પણ એક સૂક્ષ્મદષ્ટિએ વિચાર કરતાં જ્યોતિષીવિમાનોનો વ્યવસ્થાક્રમ સમશ્રેણિએ ગણવો વિશેષ ઠીક લાગે છે, છતાં આ વિષયપરત્વે બહુશ્રુત મહર્ષિઓ કહે તે પ્રમાણ છે.

અન્યકાર મહર્ષિએ ઇષ્ટ દ્રીપ-સમુદ્રના સૂર્ય-ચન્દ્રોની સંખ્યા જાણવાનું જે કરણ બતાવ્યું તે કરણ દ્વારા આપણે આગળ રૂપે સમજી શક્યા છીએ કે મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યની સંખ્યા આવી. આ ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધમાં કેવી રીતે રહેલા છે તે સંબંધી અહિં વિચાર કરાય છે-આ પુષ્કરાર્ધનો વલયવિષ્કંભ આઠ લાખ યોજનનો છે, તેમાં માનુષોત્તરપર્વતથી પચાસ હજાર યોજન દૂર (અલોક તરફ) જતાં પ્રથમ ચન્દ્ર અને પ્રથમ સૂર્યની પંક્તિઓની શરૂઆત થાય છે. અર્થાત્ માનુષોત્તરપર્વતથી ચારે બાજુએ ફરતા પચાસ હજાર યોજન દૂર જઈએ ત્યારે અમુક અમુક અન્તરે ચન્દ્ર-સૂર્ય રહેલા છે. મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના આ પુષ્કરાર્ધમાં વર્તતા ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યો કઈ વ્યવસ્થાએ રહેલા છે તે સંબંધી કોઈપણ નિર્ણય આપી શકાતો નથી. ‘ મંડલપ્રકરણ-લોકપ્રકાશ-જંબૂદ્રીપપ્રજ્ઞસિ-સૂર્યપ્રજ્ઞસિ અને આ ચાલુ બૃહત્-સંત્રહણી ’ વિગેરે ગ્રંથોમાં પણ આ સૂર્ય-ચન્દ્રોની વ્યવસ્થા સંબંધમાં સ્વયં કોઈ

મત જણાવવામાં આવેલો નથી. (દ્વિગંબરીય મત તેમજ અન્યમત યદ્યપિ દર્શાવેલ છે જે આગળ આવવાનો છે પરંતુ તે મત પ્રમાણે સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા આઠ પંક્તિઓ જણવા સાથે પ્રથમ પંક્તિમાં જ ૧૪૫ મતાંતરે ૧૪૪ વિગેરે ધણુ ૧૬બુદ્ધા પ્રકારની છે.) આ ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યને મનુષ્યક્ષેત્રની પંક્તિઓની માફક આવી રીતિએ (ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે) ગોઠવીએ તો પચાસ હજાર યોજનને અંતરે સૂર્યથી ચન્દ્ર હોવા જો-

ઈએ, તે કોઈ રીતે વ્યવસ્થિતપણે રહી શકતા નથી, વલ્લી આ પ્રમાણે (ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે) પરિચ્યાકારે પંક્તિઓ ગોઠવીએતોપણ તે તે સ્થાનોના પરિધિ વિગેરે વિશેષ વિશેષ પ્રમાણવાળા થતા હોવાથી પચાસ હજાર યોજનનું તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું અથવા ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું એક લાખ યોજનનું અંતર જે નિર્ણીત કરેલ છે તેની

વ્યવસ્થા સાચવી શકાતી નથી. માટે અન્યકારના મત પ્રમાણે આ વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે? તે તો બહુશ્રુતગમ્ય છે.

॥ इति चन्द्र-सूर्य संख्याकरणं व्यवस्था च ॥

આ સંગ્રહણીગ્રન્થકારના મતે કેટલાક દ્વીપ-સમુદ્રવર્ત્તિચન્દ્ર-સૂર્ય સંખ્યાયન્ત્રકમ્ ॥

નામ	સંખ્યા		નામ	સંખ્યા	
જંબુદ્વીપ	૨ ચન્દ્ર	૨ સૂર્ય	કાલોદધિ	૪૨ ચન્દ્ર	૪૨ સૂર્ય
લવણસમુદ્ર	૪ "	૪ "	પુષ્કરવરદ્વીપ	૧૪૪ "	૧૪૪ "
ધાતકીખંડ	૧૨ "	૧૨ "	પુષ્કરવરસમુદ્ર	૪૯૨ "	૪૯૨ "

સૂચના:-આગલા અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો માટે સંગ્રહણી ગ્રન્થમાંઆપેલ ઉપાય (કરણ) જોઈ લેવો.

૧૬ અન્યમત પ્રમાણે તેમજ દ્વિગંબરીયમત પ્રમાણે કેવી રીતે ચન્દ્ર-સૂર્યો વ્યવસ્થિત રહ્યા છે તે આગળ ૮૩ મી ગાથાના વિવરણ પ્રસંગે કહેવામાં આવશે.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચન્દ્રસૂર્યપંક્તિનું સ્વરૂપ

અવતરણ:—સર્વદ્રીપ-સમુદ્રોમાં ચન્દ્રાદિત્ય સંખ્યા જાણવાનું કરણ આગળની ગાથામાં જણાવીને હવે એ ચન્દ્ર-સૂર્યો મનુષ્યક્ષેત્રમાં કેવી રીતે રહેલા છે તે જણાવે છે;—

દો દો સસિરવિપંતિ એગંતરિયા છસટ્ઠિસંખ્યાયા ।

મેરું પયાહિણંતા, માણુસચિત્તે પરિભ્રમંતિ ॥ ૮૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

દ્વે દ્વે શશિ-રવિપક્ષ્મી એકાન્તરિતે વદ્વષ્ટિસંખ્યાયે ।

મેરું પ્રદક્ષિણયન્ત્યૌ મનુષ્યક્ષેત્રે પરિભ્રામ્યંતઃ ॥ ૮૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

પંતિ=પંક્તિ

એગંતરિયા=એક એકને આંતરે

છસટ્ઠિસંખ્યાયા=છાસઠ સંખ્યા

મેરું પયાહિણંતા=મેરૂને પ્રદક્ષિણા દેતી

માણુસચિત્તે=મનુષ્યક્ષેત્રમાં

પરિભ્રમંતિ=પરિભ્રમણ કરે છે.

ગાયાર્થ:—છાસઠ છાસઠ ચન્દ્રની સંખ્યાવાળી બે અને છાસઠ છાસઠ સૂર્યની સંખ્યાવાળી બે પંક્તિઓ છે, તે બન્ને પંક્તિઓ મનુષ્યક્ષેત્રમાં મેરૂને પ્રદક્ષિણા આપતી સદાકાળ પરિભ્રમણ કરે છે. ॥ ૮૦ ॥

વિશેષાર્થ:—આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં સમશ્રેણિગત ૧૩૨ ચન્દ્ર અને ૧૩૨ સૂર્યની સંખ્યા પ્રથમ બતાવેલી છે તે કેવી રીતે વ્યવસ્થિત છે ? તે જણાવવામાં આવે છે. જંબૂદ્વીપના મધ્યભાગે રહેલા મેરૂની દક્ષિણોત્તરદિશામાં રહેલી સમશ્રેણિના થઈ ૧૩૨ સૂર્ય ગણવાના છે, અને એ જ મેરૂપર્વતના પૂર્વપશ્ચિમ સમશ્રેણિના થઈ ૧૩૨ ચન્દ્ર લેવાના છે. એમાં મેરૂની દક્ષિણદિશામાં એક સૂર્યપંક્તિ અને એક ઉત્તરદિશાની સૂર્યપંક્તિ કુલ બે સૂર્યપંક્તિઓ, તેમજ મેરૂની પશ્ચિમે એક ચન્દ્ર-પંક્તિ અને એક પૂર્વમાં ચન્દ્રપંક્તિ એમ બે ચન્દ્રપંક્તિઓ હોય છે. આ ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિના બન્ને બાજુએ વિભાગો થવામાં કારણ વચ્ચે આવેલો મેરૂપર્વત છે. આ પ્રત્યેક પંક્તિમાં છાસઠ ચન્દ્ર અને છાસઠ સૂર્ય હોય છે. તે આ પ્રમાણે:—

જ્યારે જંબૂદ્વીપનો એક સૂર્ય મેરૂના દક્ષિણ ભાગે હોય ત્યારે આ જ સૂર્યની સમશ્રેણિએ દક્ષિણદિશામાં લવણસમુદ્રના ૨, ધાતકીખંડના ૬, કાલોદધિના

૨૧, અને પુષ્કરાર્ધના ૩૬ એમ એકંદર ૬૬ સૂર્યો (દક્ષિણદિશામાં) હોય. જ્યારે જંબૂદ્વીપની દક્ષિણદિશામાં ૧ સૂર્ય હોય ત્યારે એક સૂર્ય ઉત્તરદિશામાં હોય, અને પ્રથમ કદ્ધા પ્રમાણે લવણસમુદ્રના ૨, ધાતકીખંડના છ, કાલોદધિના ૨૧, અને પુષ્કરાર્ધના ૩૬ સૂર્ય એકંદર ૬૬ ઉત્તરદિશામાં સમશ્રેણિએ અહિં પણ સમજવા. એ મુજબ ઉત્તર અને દક્ષિણદિશાના મળી ૧૩૨ સૂર્યો થાય. વળી એ જ પ્રમાણે મેરૂની પૂર્વપશ્ચિમદિશામાં ૬૬-૬૬ ચન્દ્રપંક્તિની વ્યવસ્થા પણ પૂર્વોક્તરીતિએ બરાબર સમજી લેવી. અહિંઆં એટલો ખ્યાલ રાખવો કે ઉપર સૂર્યપંક્તિ દક્ષિણોત્તરદિશામાં અને ચન્દ્રપંક્તિ પૂર્વપશ્ચિમદિશામાં કહેલ છે તે કાયમ માટે ત્યાં રહી પ્રકાશ કરે તેમ ન સમજવું. પરંતુ અહીંદ્વીપના ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષી વિમાનો ચર હોવાથી જ્યારે પંક્તિગત સૂર્યો દક્ષિણોત્તર-દિશામાં હોય ત્યારે પંક્તિગત ચંદ્રો પૂર્વપશ્ચિમદિશામાં હોય અને સૂર્ય ફરતા ફરતા પૂર્વદિશામાં આવે ત્યારે ચન્દ્રો ફરતા ફરતા દક્ષિણદિશામાં આવેલા હોય છે. એમ કુલ ૧૩૨ ^{૨૧}ચન્દ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય રાત્રિ દિવસના વિભાગ કરવા પૂર્વક મનુષ્યક્ષેત્રમાં હંમેશાં પરિભ્રમણ કરે છે. આ પંક્તિમાં રહેલા ચન્દ્ર-સૂર્યો ક્યારેય ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિર રહેતા નથી, સતત પરિભ્રમણ કરતા અહોરાત્રને કરે છે, તેમજ સ્વપંક્તિમાંથી કોઈ એક પણ ચન્દ્ર-સૂર્ય આઘો પાછો ખસતો નથી.

૬૬-૬૬ ચંદ્ર-સૂર્યોની બે બે પંક્તિઓ જ આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં મેરૂને પ્રદક્ષિણા આપે છે તે ઉપરાંત એક ચન્દ્રનો જે ૨૮ નક્ષત્ર, ૮૮ ગ્રહ^{૨૨} અને ૬૬૬૭૫ કોડાકોડી તારાઓ જેટલો પરિવાર કહ્યો છે તે મુજબ ૧૩૨ ચન્દ્રનો પરિવાર પણ પરિભ્રમણ કરે છે, અર્થાત્ ૩૬૬૬ નક્ષત્રવિમાનો, ૧૧૬૧૬ ^{૨૩}ગ્રહપરિવાર અને ૮૮૪૦૭૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ કોડાકોડી (ધ્રુવ તારા સિવાય) ^{૨૪}તારાનો પરિવાર મનુષ્યક્ષેત્રમાં સદાકાળ મેરૂને પ્રદક્ષિણાવર્તમંડલવડે

૨૧—‘બત્તીસં ચંદસયં બત્તીસં ચેવ સુરિયાણ સયં ।

સયલે માણસલોણ ચરંતિ એ પમાસંતા ॥ ૧ ॥’ [સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઃ]

૨૨—‘અદ્વાસીતિં ચ ગદા અદ્વાવીસં ચ હંતિ નક્ષત્તા ।

એગ સસીપરિવારો એત્તો તારાણ વુચ્છામિ ॥ ૧ ॥

છાવટ્ટીં સહસ્સાઈં ણવ ચેવ સયાઈ પંચ સતરાઈં ।

એગસસી પરિવારો તારાગણ કોઢીકોઢીણં ॥ ૨ ॥’ [સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઃ]

૨૩—‘એકારસયસહસા છપ્પિય સોલા મહગ્ગહાણં તુ ।

છન્નસયા છણ્ણયયા ણક્ષત્તા તિણિય સહસ્સા ॥ ૧ ॥’

૨૪—‘અદ્વાસીઈ ચત્તાઈં સયસહસ્સાઈં મણુયલોગમ્મિ ।

સત્ત ય સયા અણ્ણા તારાગણકોઢીકોઢીણં ॥ ૧ ॥’ [સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઃ]

પરિભ્રમણ કરે છે તથા સ્વપ્રકાશ્યક્ષેત્રમાં પ્રકાશ કરે છે. અહિં આ એટલું વિશેષ સમજવું કે—ચન્દ્ર-સૂર્ય અને ગ્રહો પૃથક્-પૃથક્ મંડલો પરિભ્રમણ કરનાર હોવાથી અનવસ્થિત યોગે પરિભ્રમણ કરે છે, જ્યારે નક્ષત્રો અને તારાઓ સ્વ સ્વમંડલમાં જ પરિભ્રમણ કરનારા હોવાથી તેઓનું પરિભ્રમણ અવસ્થિત યોગે છે. [૮૦]

॥ इति चन्द्र-सूर्य पंक्ति स्वरूपम् ॥

॥ मनुष्यक्षेत्रमां नक्षत्रपङ्क्तिनुं स्वरूप ॥

અવતરણ;—પ્રથમની ગાથામાં મનુષ્યક્ષેત્રવર્તિ ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ તેમ જ પંક્તિગત ચન્દ્રસૂર્યની સંખ્યા અને તે ચન્દ્રસૂર્યની સમગ્રેણીમાં રહેવા સંબંધી વ્યવસ્થા જણાવી. હવે નક્ષત્રપંક્તિઓ કેવી રીતે વ્યવસ્થિત હોય તે જણાવાય છે;—

छप्पन्नं पंतीओ, नखत्ताणं तु मणुयलोगम्मि ।

छावट्टी छावट्टी, होइ इक्किआ पंती ॥ ८१ ॥

સંસ્કૃત છાયા;—

षट्पञ्चाशत् पङ्क्तयो नक्षत्राणां तु मनुष्यलोके ।

षट्षष्टिः षट्षष्टिर्भवन्ति [नक्षत्राणि] एकैकस्यां पङ्क्तौ ॥ ८१ ॥

શબ્દાર્થ;—

मणुयलोगम्मि=મનુષ્યલોકમાં.

| इक्किआ=એક એક.

ગાથાર્થ-વિશેષાર્થ;—મનુષ્યક્ષેત્રમાં નક્ષત્રની છપ્પન પંક્તિઓ છે, અને તે પ્રત્યેક પંક્તિઓ મેરૂથી ચારે દિશામાં માનુષોત્તરપર્વતસુધી સૂર્યકિરણોની માફક અથવા કદમ્બપુષ્પની પાંખડીઓ માફક ગયેલી છે, તેમ જ તે પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૬૬-૬૬ નક્ષત્રો હોય છે. આ પંક્તિઓ ઊર્ધ્વલોકમાંથી જોતાં જંબૂ-દ્વીપના લગભગ અન્તલાગથી શરૂ થતી હોઈ જંબૂદ્વીપના મધ્ય ભાગે રહેલા મેરૂપર્વતરૂપી સૂર્ય પોતાની ઋદ્ધિ પ્રગટ કરવા માટે જ જાણે માનુષોત્તર સુધી પોતાના કિરણો ફેંક્યા હોય ! તેવી રમણીય લાગે છે. પ્રારંભમાં આ પંક્તિઓ પરસ્પર અદ્ય અંતરવાળી પાસે પાસે છે અને આગળ આગળ એક પંક્તિથી બીજી પંક્તિનું અંતર વૃદ્ધિ પામતું જાય છે.

આ અદીદ્વીપવર્તી જે ૧૩૨ ચન્દ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય છે તેમાં બે ચન્દ્રનું અથવા બે સૂર્યનું એક 'પિટક' કહેવાય છે. અહિં નક્ષત્રાદિ પરિવારનું

સ્વામિપણું ચન્દ્રનું હોવાથી વિશેષ વ્યવહાર ચન્દ્રપિટક સાથે લેવાનો છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ૧૩૨-૧૩૨ ની હોવાથી તેમ જ બે ચન્દ્ર-બે સૂર્યનું એક એક 'પિટક' થતું હોવાથી ૧૩૨ ની સંખ્યાને બે વડે ભાગ આપતાં ૬૬ ચન્દ્રપિટક અને ૬૬ સૂર્યપિટક થાય. વળી એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્ર વચ્ચે બન્ને દિશાના મળીને ૫૬ નક્ષત્રો હોય, તે ૫૬ નક્ષત્રોનું પણ એક 'નક્ષત્રપિટક' કહેવાય. બે ચન્દ્રની અપેક્ષાએ એક નક્ષત્રપિટક થતું હોવાથી ૧૩૨ ચન્દ્રની અપેક્ષાએ ૬૬ નક્ષત્રપિટક થાય. જેમકે લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્ર હોવાથી બે ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ બે નક્ષત્રપિટક થયાં, કુલ નક્ષત્ર સંખ્યા ૧૧૨ ની થઈ, ધાતકીખંડમાં ૧૨ ચન્દ્ર હોવાથી છ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ છ નક્ષત્રપિટક થયાં, કુલ નક્ષત્રસંખ્યા ૩૩૬, કાલોદધિસમુદ્રમાં ૪૨ ચન્દ્ર હોવાથી એકવીશ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ ૨૧ નક્ષત્રપિટક થયાં, કુલ નક્ષત્રસંખ્યા ૧૧૭૬, અને અર્ધ પુષ્કરવરદ્વીપમાં ૭૨ ચન્દ્ર હોવાથી છત્રીશ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ ૩૬ નક્ષત્રપિટક થયાં, કુલ નક્ષત્રસંખ્યા ૨૦૧૬ થઈ, એમ સર્વ મળી મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં ૬૬ નક્ષત્રપિટક હોય અને ત્રણ હજાર છ સો છત્તુ (૩૬૬૬) કુલ નક્ષત્ર સંખ્યા હોય છે.

આ ૫૬ નક્ષત્રોમાંથી એક ચન્દ્રના પરિવાર રૂપે ૨૮ નક્ષત્રો જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધ વલયમાં હોય છે અને ઉત્તરાર્ધમાં બીજા ૨૮ નક્ષત્રો હોય છે. વળી એ નક્ષત્રોની ૫૬ પંક્તિઓમાં દક્ષિણદિશામાં જ્યાં અભિજિત નક્ષત્ર હોય છે તેની સમશ્રેણીએ ૨ લવણસમુદ્રમાં, ૬ ધાતકીખંડમાં, ૨૧ કાલોદધિમાં અને ૩૬ પુષ્કરાર્ધમાં બીજાં અભિજિત જ નક્ષત્રો હોય છે. એ પ્રમાણે ઉત્તરદિશામાં રહેલ અભિજિતની સમશ્રેણીએ લવણાદિના અભિજિત નક્ષત્રો પણ સ્વયં સમશ્રેણી લેવાં તાત્પર્ય એ છે કે અભિજિત નક્ષત્રના પ્રારંભવાળી પંક્તિમાં સમશ્રેણીએ ઠેઠ માનુષોત્તર સુધી ૬૬ નક્ષત્રો અભિજિત જ હોય. અશ્વિનીના પ્રારંભવાળી પંક્તિમાં સમશ્રેણીએ ૬૬ અશ્વિની નક્ષત્રો જ હોય. એક જ નામના નક્ષત્રોની એક દિશામાં કુલ સંખ્યા છાસઠ હોય. અને તે પ્રમાણે પ્રતિપક્ષી દિશામાં પણ એક જ નામવાળા ૬૬ નક્ષત્રોની પંક્તિ હોય છે. આ સર્વ નક્ષત્રપંક્તિઓ પણ જંબૂદ્વીપના જ મેરૂપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપી રહેલ છે. [ચન્દ્ર સૂર્યનાં મંડ-ળોની માફક આ નક્ષત્રોનાં પણ મંડળો છે, તે સંબંધી કિંચિત્ વર્ણન બાબુના પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલ છે, ત્યાંથી જાણી લેવું.] [॥ ૮૧ ॥].

॥ इति नक्षत्रपंक्तिस्वरूपम् ॥

॥ ચતુર્થ નક્ષત્રવિચારે-લઘુપરિશિષ્ટમ્ ॥

[અત્ર અન્યમ્-થાન્તરથી ઉપયોગી એવું ' નક્ષત્ર મંડળો ' સંબંધી સંક્ષેપથી વિવે-
 . આપવામાં આવે છે]

નક્ષત્રમણ્ડલાનાં સંખ્યા:—

જેન સિદ્ધાન્તાનુસાર નક્ષત્રોની કુલ સંખ્યા અઠાવીશ છે, તે આ પ્રમાણે:—

૧ અભિજિત્, ૨ શ્રવણ, ૩ ધનિષ્ઠા, ૪ શતતારા, ૫ પૂર્વાભાદ્રપદા, ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા, ૭ રેવતી, ૮ અશ્વિની, ૯ ભરણી, ૧૦ કૃત્તિકા, ૧૧ રોહિણી, ૧૨ મૃગશીર્ષ, ૧૩ આર્દ્રા, ૧૪ પુનર્વસુ, ૧૫ પુષ્ય, ૧૬ આર્ધ્રેષા, ૧૭ મઘા, ૧૮ પૂર્વાફાલ્ગુની, ૧૯ ઉત્તરાફાલ્ગુની, ૨૦ હસ્તા, ૨૧ ચિત્રા, ૨૨ સ્વાતિ, ૨૩ વિશાખા, ૨૪ અનુરાધા, ૨૫ જ્યેષ્ઠા, ૨૬ મૂળ, ૨૭ પૂર્વાષાઢા, ૨૮ ઉત્તરાષાઢા.

જે કે લૌકિક ક્રમ તો પ્રથમ અશ્વિની પછી ભરણી-કૃત્તિકા-રોહિણી એવો છે. છતાં અહિં આપેલો ઉપરોક્ત ક્રમ જે સિદ્ધાન્તમાં રાખવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે જે યુગ વિગેરેની આદિમાં ચન્દ્ર સાથે પ્રથમ નક્ષત્રનો યોગ ' અભિજિત્ 'નો જ હોય છે અને ત્યારબાદ અનુક્રમે અન્ય નક્ષત્રનો યોગ થતો હોવાથી અભિજિત્થી માંડી ઉક્ત ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. વધુમાં કૃત્તિકાદિનક્ષત્રનો ક્રમ તો લોકમાં કેવળ શલાકાચક્રાદિક સ્થાનકોમાં જ ઉપયોગી છે.

શંકા ? જ્યારે અભિજિત્-નક્ષત્રથી આરંભી નક્ષત્રક્રમનું મંડાણ કરે છે તો અન્ય-નક્ષત્રોની જેમ અભિજિત્ નક્ષત્ર વ્યવહારમાં કેમ પ્રવર્તતું નથી ?

સમાધાન—ચન્દ્રમાની સાથે અભિજિત્ નક્ષત્રનો યોગ સ્વલ્પકાલીન છે, પછી ચન્દ્રમા તે નક્ષત્રને છોડી સઘ: અન્ય નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરી જાય છે, માટે તે નક્ષત્ર અવ્યવહાર છે.

અત્ર એટલું વિશેષ સમજવું જે જમ્બૂદ્વીપમાં તો અભિજિત્ સિવાય ૨૭ નક્ષત્રો વ્યવહારમાં વર્તે છે, (પરંતુ ધાતકીખંડાદિમાં તેમ નથી) કેમકે અભિજિત્ નક્ષત્રનો ઉત્તરાષાઢાના ચોથા પાદમાં સમાવેશ થાય છે, અને લોકમાં તેથી પણ ઓછી અર્થાત્ વેધસત્તા આદિ જોવામાં ઉત્તરાષાઢા સાથે અભિજિત્ નક્ષત્રનો સહયોગ અંતિમપાદની જે ચાર ધડી તેટલો જ કહેવાય છે.

ઉપર કહેલા અઠ્ઠાવીશ નક્ષત્રોનાં મંડળો તો ફક્ત આઠ જ છે, અને એ આઠે મંડળોની પોતપોતાના નિયતમંડળમાં જ ગતિ છે. इति संख्याप्ररूपणा ॥

। मण्डलक्षेत्रं तथा मेरुं प्रति अबाधा च ।

સૂર્યની પેઠે નક્ષત્રનાં મંડળોને અનનનો અભાવ હોવાથી અને તેથી તે નક્ષત્રમંડળો પોતપોતાના મંડળસ્થાનમાં જ ગમન કરતા હોવાથી આ નક્ષત્રમંડળો અવસ્થિત કહેવાય છે અને તેથી દરેક-પ્રતિનક્ષત્રાશ્રયી મંડળક્ષેત્ર સંભવતું નથી, જો દરેક નક્ષત્રોને સ્વસ્વમંડળ સ્થાન છોડીને અન્ય મંડળસ્થાનોમાં ગમન કરવાનું હોય તો તે મંડળક્ષેત્રની વાત સંભવિત હોઈ શકે પણ તેમ તો નથી જ એટલે તેનું ક્ષેત્ર પણ સંભવતું નથી.

અઠ્ઠાવીશ નક્ષત્રોના સામુદાયિક આઠ મંડળો છે, એમાં એ મંડળો જન્મ્બૂદ્વીપમાં છે અને તે ચન્દ્ર-સૂર્ય મંડલવત્ ૧૮૦ યોજન મધ્યે છે, જ્યારે બાકીનાં છ નક્ષત્રનાં મંડળો લવણસમુદ્ર ઉપર છે અને તે પણ ચન્દ્ર-સૂર્યમંડળવત્ ૩૩૦ યોજન ક્ષેત્ર મધ્યે છે, પ્રત્યેક નક્ષત્રમંડળોને ચક્રવાલવિષ્કમ્ભ એક ગાઉનો અને જડાઇ અર્ધા ગાઉની હોય છે. આ આયામ અને વિષ્કમ્ભ સંબંધી હકીકત પૂર્વે (જોયણિગ...ગાથાના પ્રસંગે) આવી ગયેલ છે.

નક્ષત્રોના એકંદર આઠ મંડળ જણાવ્યાં છે અને તે મંડળો અવસ્થિતિયોગે જન્મ્બૂદ્વીપના મેરૂને દક્ષિણાવર્તે પ્રદક્ષિણા આપતા ફરે છે, આ નક્ષત્રમંડળો ચન્દ્રમંડલના સ્થાનમાં પડે છે, એટલે કે જે ઠેકાણે ચન્દ્રમંડળ હોય છે તે સ્થાનેજ પડે છે અર્થાત્ નક્ષત્રોનું સ્થાન ચન્દ્રથી ચાર યોજન ઉચ્ચ હોવાથી તેટલા ઉચ્ચ સ્થાને જ (ચન્દ્રમાના મંડળની ઊર્ધ્વ સમશ્રેણીએ) પડે છે, તે આ પ્રમાણે-નક્ષત્રનું પ્રથમમંડળ ચન્દ્રમાના પ્રથમ સર્વાબ્યન્તર મંડળ સ્થાને ઉપર ભાગે હોય છે, જેથી સર્વથી પ્રથમ નક્ષત્રમંડળ મેરૂથી ચન્દ્રમંડળવત્ ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર હોય છે તે સહજ છે, બીજું નક્ષત્રમંડળ (બીજા ચન્દ્રમંડળને છોડીને) ત્રીજા ચન્દ્રમંડળના સ્થાન ઉપર પડે છે, ત્રીજું નક્ષત્રમંડળ (ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા ચન્દ્રમંડળને છોડીને) લવણસમુદ્રગત આવેલા છઠ્ઠા ચન્દ્રમંડળના સ્થાન ઉપર પડે છે, ચોથું નક્ષત્રમંડળ સાતમા ચન્દ્રમંડળના સ્થાન ઉપર, પાંચમું નક્ષત્રમંડળ આઠમા ચન્દ્રમંડળના સ્થાન ઉપર, છઠ્ઠું નક્ષત્રમંડળ (નવમા ચન્દ્રમંડળને વર્જીને) દશમા ચન્દ્રમંડળના સ્થાન ઉપર, સાતમું નક્ષત્રમંડળ અગાધારમા ચન્દ્રમંડળ સ્થાન ઉપર, અને અંતિમ આઠમું નક્ષત્રમંડળ (૧૨-૧૩-૧૪ ચન્દ્રમંડળ વર્જીને) પંદરમા ચન્દ્રમંડળસ્થાને પડે છે. આથી શું થયું ? કે ૩-૪-૫-૬-૧૨-૧૩-૧૪ આ સાત ચન્દ્રમંડળસ્થાનો નક્ષત્રમંડળથી શૂન્ય હોય છે અને બાકી રહેલ આઠ ચન્દ્રમંડળ સ્થાનો નક્ષત્રમંડળથી યુક્ત હોય છે.

વળી અંતિમ નક્ષત્રમંડળ લવણસમુદ્રગત ચન્દ્રના અંતિમમંડળ સ્થાને કહેલ હોવાથી ચન્દ્રમંડળવત્ આ અંતિમ સર્વબાહ્યનક્ષત્રમંડળ મેરૂથી અબાધાએ ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર છે, એ સિદ્ધ થાય છે. એથી ૪૫૩૩૦ યોજનમાંથી ૪૪૮૨૦ યોજન બાદ કરતાં નક્ષત્રમંડળોનું એકંદરક્ષેત્ર જે ૫૧૦ યોજન પ્રમાણ કહ્યું છે તે પણ બરાબર આવી રહે છે.

इतिक्षेत्रप्ररूपणा ॥

નક્ષત્રમંડલોનામાયામ-વિષ્કંભાદિ- હવે દરેક નક્ષત્રમંડળનો આચાર-વિષ્કંભ અને પરિધિ કેટલો હોય ? તે સમજવા માટે કહેવાય છે-સૂર્ય અથવા ચન્દ્રનું સર્વાભ્યન્તરમંડળ જે સ્થાને હોય છે તે સ્થાને જ પ્રથમ નક્ષત્રમંડળ હોય છે, તેથી ચન્દ્ર-સૂર્યના સર્વાભ્યન્તરમંડળનો મેરૂપર્વતના વ્યાધાતે જેટલો વિસ્તાર પ્રથમ કહ્યો છે તે પ્રમાણે મેરૂપર્વતના વ્યાધાતે નક્ષત્રોના સર્વાભ્યન્તરમંડળનો વિસ્તાર તેમજ સૂર્યના સર્વાભ્યન્તરમંડળના પરિધિની માફક નક્ષત્રોના સર્વાભ્યન્તરમંડળનો પરિધિ વિગેરે વિચારવા, એજ પ્રમાણે અર્થાત્ સૂર્યના સર્વ આશ્રમંડળનું જે પરિધિપ્રમાણ પ્રથમ જણાવેલ છે તે જ પ્રમાણે નક્ષત્રોના સર્વ આશ્રમંડળના પરિધિનું પ્રમાણ સમજવું, વિશેષમાં એટલો ખ્યાલ રાખવો કે સૂર્યના મંડળનો આચાર-વિષ્કંભ ફક્ત ૧૦ વિગેરે છે તે પ્રમાણે અર્ધ નક્ષત્રમંડળનો આચાર-વિષ્કંભ વિગેરે નક્ષત્રોના વિમાનનું જે ૩ યોજન પ્રમાણ (એક ગાઉનું) જે કહેલ છે તે પ્રમાણે સમજવું.

પ્રથમ નક્ષત્રમંડળમાં અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતતારા, પૂર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, પૂર્વાશ્લેષુની, ઉત્તરાશ્લેષુની, અને સ્વાતિ એ બાર નક્ષત્રો આવેલા છે, આ બાર નક્ષત્રો સર્વાભ્યન્તર નક્ષત્રમંડળે એક બાજુ અર્ધમંડળ ભાગમાં ગમન કરે છે જ્યારે બીજા અર્ધમંડળ ભાગમાં તેની સામે તેજ નામના નક્ષત્રો અનુક્રમે ગમન કરે છે, સર્વાભ્યન્તરમંડળ પછીના બીજા નક્ષત્રમંડળમાં હંમેશાં પુનર્વસુ અને મધાનો ચાર છે, ત્રીજામાં કૃતિકા, ચૈથામાં ચિત્રા અને રાહિણી, પાંચમામાં વિશાખા છઠ્ઠામાં અનુરાધા, સાતમામાં જ્યેષ્ઠા અને આઠમામાં અર્ધાત્ સર્વ આશ્ર-અતિમમંડળમાં આર્દ્રા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મૂળ, હસ્ત, પૂર્વાષાઢા, અને ઉત્તરાષાઢા એ આઠ નક્ષત્રોનું ગમન હોય છે.

એમાં એટલું વિશેષ જણવું કે સર્વાભ્યન્તરમંડળનાં ૧૨ નક્ષત્રો પૈકી અભિજિત નક્ષત્ર સર્વથી અંદર ચાલે છે, (એટલે સ્વમંડળની સીમાને છોડીને જંબુદ્વીપ તરફ રહેતું અંદર ભાગે ચાલે છે,) મૂળ નક્ષત્ર સર્વ નક્ષત્રોથી બહાર ચાલે છે. (એટલે સ્વમંડળ સ્થાનથી અભિજિતવત્ સીમા છોડીને (લવણસમુદ્ર તરફ રહેતું ચાલે છે, તે) સ્વાતિ નક્ષત્ર સર્વ નક્ષત્રોની જે સપાટી તેથી થોડું ઉંચે રહ્યું થકું ચાલે છે, અને ભરણી નક્ષત્ર સ્વમંડળ સ્થાનમાં અન્ય નક્ષત્રોની અપેક્ષાએ નીચે ચાલે છે. **इति आचाम-विष्कम्भादि प्ररूपणा ॥**

નક્ષત્રયોઃ પરસ્પરમન્તરમ્:—મંડળવર્તી નક્ષત્રોના વિમાનનું પરસ્પર અન્તર એ યોજનનું કહેલું છે, આજ અભિપ્રાયને અનુસરતું કથન શ્રી શાન્તિચન્દ્રજી ઉપાધ્યાયકૃત જંબુ ૦ પ્રગ્લિપ્તિની વૃત્તિમાં છે તેમજ શ્રી ધર્મસાગરગણિજી કૃત ટીકામાં પણ એ જ અભિપ્રાય ટાંક્યો છે, પરંતુ પ્રથમ નક્ષત્રમંડળના મહાન્ ઘેરાવાની યોગ્ય પૂર્તિ કરવા નક્ષત્રોની કહેલ પ્રથમ મંડળ સંખ્યાના હિસાબે આવું એ યોજનનું વિમાન અંતર લેતાં નક્ષત્ર વિમાન રહિત મંડલક્ષેત્ર ધણું ખાલી રહી જાય છે. અરે ! આગળ આગળના મંડળે જ્યાં એ એ કે એક એક નક્ષત્રો આવે છે ત્યાં શું કરવું ? એ પણ વિચારણીય છે. **इति नक्षत्रयोः परस्परमन्तरम् ॥**

નક્ષત્રમંડલોનાં મુહૂર્તગતિ:—સર્વાભ્યન્તર મંડળે નક્ષત્રની મુહૂર્તગતિ ૫૨૬૫૩૬૬૬૬૬૬ યોજનની હોય છે. અને સર્વ આશ્રમંડળે નક્ષત્રોની ગતિ ૫૩૧૬૩૬૬૬૬૬૬ યોજન હોય છે, તે પરિધિની વૃદ્ધિના હિસાબે સહજ સમગ્રય તેમ છે. શેષ ૬ મંડળોની ગતિ તે

સ્થાનના ચન્દ્રમંડળના ધેરાવા ઉપરથી સૂર્ય-ચન્દ્રમંડળની રીતિ અનુસારે વાંચકોએ જરૂર જણાય ત્યારે કાઢી લેવી. **इति नक्षत्राणां मुहूर्तगतिः ॥**

નક્ષત્રાણાં કુલાદિકપ્રરૂપણા:—અઠાવીસે નક્ષત્રોનો આકાર પ્રાયઃ જુદો જુદો અને પ્રત્યેકની વિમાન પરિવાર સંખ્યા પણ ભિન્ન ભિન્ન છે, જે બાબુના યન્ત્રમાં આપવામાં આવી છે.

આ અઠાવીસે નક્ષત્રો ‘કુલસંજ્ઞક’ ‘ઉપકુલસંજ્ઞક’ અને ‘કુલોપકુલસંજ્ઞક’ એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે એમાં ૧અશ્વિની ૨બુધ, ૩મઘા, ૪મૂળ, ૫ઉત્તરાભાદ્રપદા, ૬ઉત્તરાશ્લેષુની, ૭ઉત્તરાષાઢા, ૮વિશાખા, ૯મૃગશીર્ષ, ૧૦ચિત્રા, ૧૧કૃત્તિકા, અને ૧૨ધનિષ્ઠા આ બાર નક્ષત્રો કુલસંજ્ઞક છે અને આ નક્ષત્રના યોગે જન્મેલો જીવ દાતાર તેમજ સંત્રામાદિને વિષે જ્ય પામનારો થાય છે.

બાકીમાંથી ૧ભરણી, ૨રેહિણી, ૩પૂર્વાભાદ્રપદા, ૪પૂર્વાશ્લેષુની, ૫પૂર્વાષાઢા ૬હસ્ત, ૭જ્યેષ્ઠા, ૮પુનર્વસુ, ૯આર્દ્રા, ૧૦રવાતિ, ૧૧રેવતી, ૧૨શ્રવણ એ બાર નક્ષત્રો કુલોપ-સંજ્ઞક છે, શેષ ૧આર્દ્રા ૨અભિજિત-૩અનુરાધા-૪શતતારા એ ચાર કુલોપકુલસંજ્ઞક છે. આ બંને પ્રકારના નક્ષત્રોમાં જીવ જન્મ પામેલ હોય તો તે જીવને પરાધીનતા આદિમાં પીડાવું પડે અને સંત્રામાદિ કાર્યોમાં તેઓનો જ્ય અનિશ્ચિત હોય છે. **इति नक्षत्राणां कुलादि प्ररूपणा ॥**

વધુમાં અહિંઆ એ પણ સમજવું કે જન્મ્બૂદ્ધીપમાં જે દિવસે અશ્વિન્યાદિ કોઇ પણ નક્ષત્ર દક્ષિણાર્ધભાગમાં એક ચન્દ્રના પરિભોગ માટે હોય છે, તેજ દિવસે તે નક્ષત્રની સમશ્રેણીએ ઉત્તરાર્ધભાગે બીજા ચન્દ્રને તેજ નામનાં નક્ષત્રો પરિભોગને માટે થાય છે.

પ્રશ્ન:—નક્ષત્રબળ કયારે સારું હોય ?

ઉત્તર:—દિવસના પૂર્વાર્ધભાગે તિથિ તથા નક્ષત્ર સંપૂર્ણ બળવાળું, ત્યારબાદ દુર્બલ, ગણાય છે, રાત્રિએ કેવળ નક્ષત્ર બળવાન ગણાય અને દિવસના અપરાર્ધ ભાગમાં કેવળ તિથિજ બળવાન ગણાય છે.

यदुक्तं व्यवहारसारे—‘ तिथिर्धिष्ण्यं च पूर्वाह्णं, बलबहुर्बलं ततः ।

नक्षत्रं बलवद्रात्रौ दिने बलवती तिथिः ॥ ૧ ॥

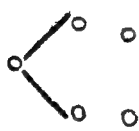
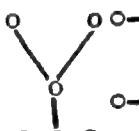

વધુમાં આ નક્ષત્રોનું પ્રયોજન ‘પૌરુષી’ પ્રતીતિ-પ્રહરનું જ્ઞાન થવા માટે છે.

આ સિવાય નક્ષત્રની સવિશેષ મુહૂર્તગતિ, નક્ષત્રના મંડળોનો ચન્દ્રમાનાં મંડળો સાથે આવેશ, એ મંડળોનો દિશાઓ સાથે ચન્દ્રયોગ, એમના અધિષ્ઠાયક દેવતા, એમના તારા-વિમાનોની સંખ્યા, (તેઓની આકૃતિ) એ મંડળોનું ચન્દ્ર-સૂર્ય સાથે સંયોગકાળનું માન, એમનાં કુલાદિકના નામોની વિચારણા, એનો અમાવાસ્યા તથા પૂર્ણિમા સાથે નો યોગ, પ્રતિમાસે અહોરાત્ર સંપૂર્ણ કરનારાં નક્ષત્રો કોણુ કોણુ છે તે ? પ્રહર વિચારણા, કયા કયા માસે કયું કયું નક્ષત્ર કેટલા કેટલા કાળે હોય ? ઇત્યાદિ સર્વ વ્યાખ્યા, સવિસ્તરપણે જન્મ્બુદ્ધી પ્રજ્ઞાસિ, સૂર્યં પ્રજ્ઞાસિ તથા લોકપ્રકાશ અને સંક્ષેપથી મંડળપ્રકરણાદિથી જાણવા માટે ખપી થવું.

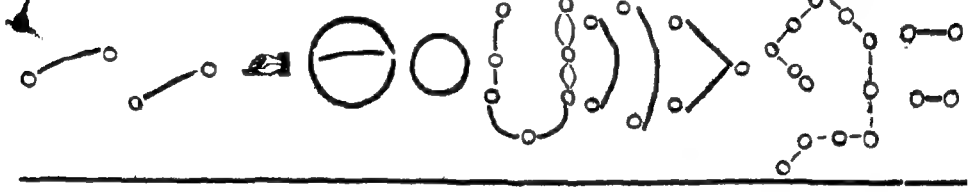
॥ इति चतुर्थं नक्षत्रविचारे लघुपरिनिष्ठम् ॥

॥ २८ नक्षत्रोनी आकृति विगरे विषयो संबंधी यंत्र ॥

नक्षत्रनां नाम	नक्षत्रना आ- धारे जन्माक्षरो	१ २ ३ ४ ५ ६ ७	आरम्भसिद्धिने आ- धारे नक्षत्रोनी ३ आकृति	'रत्नमाला'ना आ- धारे नक्षत्रोनी ४ आकृति	आकृति	नोट
१ अभिजित्	जु जे जो खा	३	शुक्राटकवत्	गोशीर्षावली		१-व्यवहारमां अभिजित् सिवाय २७ नक्षत्रानुसार सर्व आधार राखवामां आये छे, कारण के अभिजित् नक्षत्रो चन्द्रमा साथेनो सहयोग स्व- त्यकालोन होवायी तेनी विष- क्षा नथी, तोपन नक्षत्रो तो २८ ज छे अने अष्टावीसने आधारे लेवामां आवेल गणत्री श्री आरम्भसिद्धि-श्री नारच- न्द्रादि जैन ज्योतिष ग्रन्थोमां प्रसिद्ध छे.
२ अश्वि	खी खू खे खो	३	त्रयपादवत्	कासार		
३ धनिष्ठा	गा गी गू गे	५	मृदङ्गाकारवत्	पक्षिपञ्जर		
४ शतभिषक्	गो सा सी सू	१००	वर्तुलाकारवत्	पुष्पोपचार		
५ पूर्वाभाद्रपदा	से सो दा दी	२	द्वियुगलवत्	वायुर्द्ध		
६ उत्तराभाद्रपदा	दु अ झ था	२	पर्यङ्कवत्	अर्धवापी		
७ रेवती	वे दो वा ची	३२	मुरजवत्	नौकासंस्थान		

८	अश्विनी	बु शे चो ला	३	अश्वमुखवत्	अश्वस्कंध		२-उक्तं च-तिग तिग पंचे- गसयं, दुग दुग वसीस सिंभं तद्वतिगं च । छपं वग सिंभ एकग, पंचग तिग छकमं केव ॥१॥ सतग दुग दुग पंचव एकेकग पंच वउतिगं केव । एकारसग वउकं वउककं केव तारगं ॥२॥
९	भरणी	ली लू ले लो	३	भगाकार(योनि)वत्	भग(योनि)संस्थान		३-उक्तं च-द्वयवर्न-भग- १० ११ १२ १३ १४ धुर-शकट-मृगशिरो-मणि-मृहे १५ १६ १७ १८ -धु-वक्राणाम् । प्राकार-शयन- १९ २० २१ २२ पर्यङ्क-द्वस्त-मुक्ता-प्रबालानाम् ॥१॥ तोरण-मणि-कुण्डल-सि- २३ २४ २५ हविक्रम-स्वपन-नाजविलासा- २६ २७ २८ नाम् । शृङ्गाटक-त्रिविक्रम-मृ- २९ ३० ३१ दङ्ग-वृत्त-द्वियमलानाम् ॥२॥ ३२ ३३ ३४ पर्यङ्क-मुरजसदृशानि भानि क- ३५ ३६ ३७ थितानि चाश्विनीकीणि ॥
१०	कृत्तिका	आ ई ऊ ए	६	धुर(अश्व)वत्	धुर(अश्व)धारा		
११	रोहिणी	ओ वा वी वू	५	शकटाकारवत्	शकटोद्विंसंस्थान		
१२	मृगशीर्ष	वे वो का की	३	मृगमस्तकवत्	मृगशिरः		
१३	आर्द्रा	कु घ ङ छ	१	मण्याकारवत्	रुधिरबिन्दुः		
१४	पुनर्वसु	के को हा ही	५	गृहाकारवत्	तुला		
१५	पुष्य	इ हे हो डा	३	शराकारवत्	वर्धमानक		
१६	आश्लेषा	डी डू डे डो	६	चक्रनाभिवत्	पताका		
१७	मघा	मा मी मू मे	७	शालवृक्षवत्	प्राकार		

१८	पूर्वाफाल्गुनी	मो टा टी दू	२	शय्याकारवत्	पल्यंकार्दे
१९	उत्तराफाल्गुनी	टे टो पा पी	२	पल्यंकारवत्	अर्देपल्यंक
२०	हस्त	पू बा णा ठा	५	हस्ताकारवत्	हस्त
२१	चित्रा	ये पो रा रि	१	मौक्तिकाकारवत्	मुखमंडन
२२	स्वाति	रु रे रो ता	१	प्रवालाकारवत्	कीलक
२३	विशाखा	ती तू ते तो	५	तोरणाकारवत्	पशुप्रमनाकार
२४	अनुराधा	ना नी नू ने	४	मण्याकारवत्	एकावली
२५	ज्येष्ठा	नो या यी यु	३	कुंडलाकारवत्	गजदंताकार
२६	मूल	ये यो भा मी	११	सिंहपंजाकारवत्	वृश्चिकपुच्छाकार
२७	पूर्वाषाढा	भू धा फ ढा	४	स्वप्नाकारे	गजविक्रमाकार
२८	उत्तराषाढा	मे मो जा जी	४	क्षुलतागजाकारवत्	सिंहनिषवनाकार

४-गोसीसावलीकाहार संत-
णी पुष्पोवयार वावी य । नावा
वासकलधे भग धुरधाराय
सगडुदी ॥१॥ मिगसीसावली
हृहिरिबिंदु तुल वदमाणग
पढागा पागारे पल्यंक हृत्थे
मुह पुष्फए नैव ॥२॥ कीलगा
दामणि एगावली य गयदंत
विच्छुअ अलीय । नयविक्रमे
य तपो सिंहनिसाह य
संठाणा ॥३॥

॥ इति षतुर्थे मक्षत्रविचारे
लघुपरिशिष्टम् ॥

← અથ ગ્રહપદ્ધતિસ્વરૂપમ →

અવતરણ;—પૂર્વે નક્ષત્રપંક્તિની વ્યવસ્થા જણાવ્યા બાદ હવે અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયેલ જે ગ્રહપંક્તિની વ્યવસ્થા તેને જણાવનારી ગાથા અન્યકાર મહર્ષિ જણાવે છે;—

एवं गहाङ्गणोवि हु नवरं ध्रुवपासवत्तिणो तारा ।
तं चिय पयाहिणंता तत्त्येव सया परिभ्रमन्ति ॥ ८२ ॥

સંસ્કૃત છાયા;—

एवं ग्रहादयोऽपि हु नवरं ध्रुवपार्श्ववर्तिन्यस्ताराः ।
तं चैव प्रदक्षिणयन्त्यस्तत्रैव सदा परिभ्रमन्ति ॥ ८२ ॥

શબ્દાર્થ;—

<p>ગહાઙ્ગણોવિ હુ-અહાદિક પણ પાસવત્તિણો તારા-પાર્શ્વવર્તી (નજીકના) તારાઓ</p>	<p>પયાહિણંતા-પ્રદક્ષિણા આપતા પરિભ્રમન્તિ-પરિભ્રમણ કરે છે</p>
--	--

ગાયાર્થ;—નક્ષત્રોની પંક્તિ સંબંધી જે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી એ જ પ્રમાણે ગ્રહ વિગેરેની પંક્તિવ્યવસ્થા સમજવી. એટલું વિશેષ છે કે જે ચન્દ્રનો પરિવાર ૧૭૬ ગ્રહોનો હોવાથી ગ્રહોની પંક્તિઓ પણ ૧૭૬ હોય છે અને પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૬૬ ગ્રહની સંખ્યા હોય છે. અહિંઆ એ પણ વિશેષ સમજવું જે અચળ એવા ધ્રુવતારાઓની સમીપમાં વર્તતા અન્ય તારાનાં વિમાનો તે ધ્રુવતારાને જ પ્રદક્ષિણા દેતા ફરે છે. ॥ ૮૨ ॥

વિશેષાર્થ;—પ્રથમની ગાથા પ્રમાણે સુગમ છે, તો પણ પ્રાસંગિક કાંઈક કહેવામાં આવે છે.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં ગ્રહોની પંક્તિઓ ૧૭૬ છે, અને તે પ્રત્યેક પંક્તિઓ જંબૂદ્વીપના પ્રાન્ત ભાગથી પ્રારંભાઈને માનુષોત્તર પર્વત સુધી પહોંચેલી છે,

૨૫ સરખાવો—‘ છાવત્તરગહાણં પંતિસયં હોદ્દ મણુયલોગમ્મિ ।

છાવટ્ટીઅ છાવટ્ટીઅ હોદ્દ ફક્કિલ્લા પંતી ॥ ૧ ॥ ’

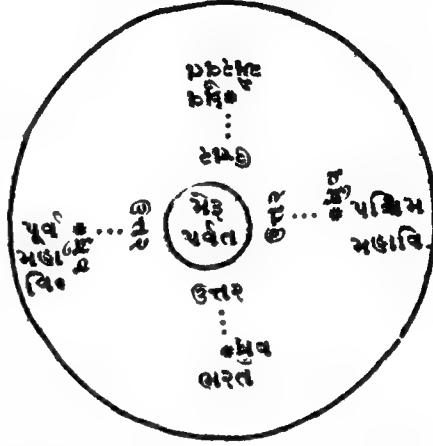
તથા તે પ્રત્યેક પંક્તિમાં અહસંખ્યા તો ૬૬ ની જ છે. આ પંક્તિઓ પણ નક્ષત્રપંક્તિઓની માફક સૂર્યનાં કિરણો જેવી દેખાતી હોય તેમ લાગે છે. એક ચન્દ્રના પરિવારમાં ૮૮ અહો હોવાથી જંબૂદ્વીપના બે ચન્દ્રની અપેક્ષાએ ૧૭૬ અહો થાય છે. ૮૮ અહપંક્તિઓ દક્ષિણદિશામાં હોય છે અને ૮૮ અહ-પંક્તિઓ ઉત્તરદિશામાં હોય છે. વળી નક્ષત્રપંક્તિના વિવરણ પ્રસંગે નક્ષત્ર-પિટકની વ્યવસ્થા પ્રદર્શિત કરી હતી તે પ્રમાણે અહિં અહપિટકો પણ સમજી લેવાં, તેમજ જે પંક્તિના પ્રારંભમાં જે અહ હોય છે તે જ નામવાળા અહોની ૬૬ જેટલી સંખ્યા માનુષોત્તરપર્વત સુધી પહોંચેલી હોય છે. જંબૂદ્વીપમાં બે ચન્દ્રના એક ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ એક અહપિટક (અહસંખ્યા ૧૭૬), લવણસમુદ્રમાં બે ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ બે અહપિટક (અહસંખ્યા-૩૫૨,) ધાતકી ખંડમાં છ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ છ અહપિટક, (અહસંખ્યા ૧૦૫૬) કાલોદધિમાં ૪૨ ચન્દ્રના ૨૧ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ ૨૧ અહપિટક (અહ-સંખ્યા ૩૬૬૬) અને અર્ધપુષ્કરના ૭૨ ચન્દ્રાશ્રયી ૩૬ ચન્દ્રપિટકની અપે-ક્ષાએ ૩૬ અહપિટક (કુલ અહસંખ્યા ૬૨૭૬) છે. એમ સર્વ મળી ૬૬ અહ-પિટકો તથા ૮૮૫૬૨૭૬ કુલ અહસંખ્યા મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોય છે, અને તે સર્વ અહો મેરૂપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતા સદાકાળ પરિભ્રમણ કરે છે.

ચન્દ્ર-સૂર્ય-અહ અને નક્ષત્રોનાં વિમાનોની પંક્તિઓ જંબૂદ્વીપના મેરૂને પ્રદક્ષિણા આપતી ર્ધનવસ્થિત યોગે અર્થાત્ એકબીજાથી જુદી જુદી રીતિએ પરિભ્રમણ કરે છે, જે વસ્તુસ્થિતિ આપણે ઉપર સમજી ગયા છીએ. તારાઓનાં વિમાનો માટે પણ તેમ જ છે, તો પણ તેમાં એટલું વિશેષ છે કે જે ‘ધ્રુવ’ ના તારાઓ છે તે જગતના તથાવિધ સ્વભાવથી જ સદા સ્થિર છે. તે ઉપરાંત તેની નજીકમાં વર્તતા તારાનું મંડળ મેરૂને પ્રદક્ષિણા ન આપતાં તે સ્થિર એવા ‘ધ્રુવ’ ના તારાને જ પ્રદક્ષિણા આપતું ત્યાંને ત્યાં જ ફરે છે. આ ધ્રુવનો તારો આપણા ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉત્તરદિશામાં છે. આવા ધ્રુવના તારાઓ એકંદરે ચાર છે અને તે ચારે ધ્રુવના તારાઓ તે તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉત્તરદિશામાં જ રહેલા છે. અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જેમ ધ્રુવ ઉત્તરદિશામાં છે તેમ બાકીના ત્રણ ધ્રુવતારાઓ

૨૬ મંડળપ્રકરણમાં કહ્યું કે—‘ તે મેરુ પરિઘંતા, પયાહિનાવત્તમંડલા સર્વે ।

અળવદ્વિઅજોગેહિં ચંદા સૂરા મહગણા ય ॥ ૧ ॥ ’

ઔરવત-પૂર્વમહાવિદેહ અને પશ્ચિમમહાવિદેહની અપેક્ષાએ અતુલમે ઉત્તર-દિશામાં જ છે. 'સર્વેષામેવ વર્ણાનાં મેઠુચરતઃ સ્થિતઃ' એ વાક્યથી જેમ પ્રત્યેક ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મેઠુપર્વત ઉત્તર-દિશામાં જ છે તેમ આ ધ્રુવતારાઓ માટે પણ સમજવું, [જુઓ બાબુની આકૃતિ] આ ધ્રુવતારાઓ ઉપર જન-સમુદાય અનેક પ્રકારનો આધાર રાખે છે, સમુદ્રમાં ચાલતાં વહાણો, સ્ટીમરો, હવાઈવિમાનો વિગેરેને દિશાના બહુ-પણામાં આ ધ્રુવનો તારો 'હોકાયત્ર' દ્વારા ઘણો જ ઉપયોગી છે, વહાણુ વિગેરે ગમે તે દિશામાં જાય તો પણ તેમાં રહેલ હોકાયત્રનો કાંટો સદાકાળ ઉત્તરધ્રુવ તરફ જ હોય છે, જેથી રાત્રિએ વહાણુ કઈ દિશામાં જાય છે તે ધરાધર ખ્યાલમાં આવી શકે છે.

પૂર્વે ગાથા ૫૭ મી માં ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષી દેવોના જે ગતિક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે તે સામાન્યતઃ જાણવો, અહિં વિશેષતા એટલી સમજવી કે-ચન્દ્રથી શીઘ્રગતિવાળા સૂર્યો છે, સૂર્યોથી શીઘ્રગતિવાળા (૫૭ મી ગાથામાં કહ્યા સુજળ ઝડો નહિ પરંતુ) નક્ષત્રો છે, અને નક્ષત્રોથી શીઘ્રગતિવાળા અનવસ્થિત યોગે પરિભ્રમણ કરતા *ઝડો સમજવા. [જે માટે જુઓ મંડલપ્રકરણ ગાથા ૨૭ ની ટીકા.] વળી આ ઝડો વક્રાતિચાર મન્દગતિવાળા હોવાથી તેઓની નિયમિત ગતિ નથી અને તેથી તેઓનું મુદૂર્ત્તગતિમાન-પરિભ્રમણકાળપ્રમાણ-મંડળવિધિલાદિ માન વિગેરે પ્રપ્તિ વિધિમાન શાસ્ત્રોમાં ઉપલબ્ધ હોય તેમ જણાતું નથી.

નક્ષત્રોની માફક તારાનાં પણ મંડળો છે, અને તે મંડળો યોત યોતાના નિયતમંડલમાં જ ચાર કરનારા હોવાથી સદા xઅવસ્થિત હોય છે. અહિં એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી જે તે તારામંડળોની ગતિ જ નથી, કારણ કે તારાઓ

* ઉક્ત—' ચંદ્રેહિ સિઘચરારા ચરા સૂરેહિ હંતિ જક્ષતા !

અગ્નિઅગ્નિગદ્યપ્ત્યાણા હર્વંતિ સેસા ગદ્યા સવ્વે ॥ ૧ ॥ '

x ઉક્ત—' જક્ષત્તારાગણં જવદ્વિતા મંડલા મુણેયવા ।

તેડવિ ય પયાદિજાણત-મેવ મેરં અણચરંતિ ॥ ૧ ॥ '

પણ જાંબૂદ્વીપવર્તિ મેરૂપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપવા પૂર્વક પરિભ્રમણ કરે છે, ફક્ત સૂર્ય-ચન્દ્રનાં ઘણાં મંડલો હોવા સાથે સૂર્ય-ચન્દ્રનું ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયન જેમ થાય છે તેમ આ તારામંડળોનું થતું નથી. જે તારામંડળો દક્ષિણદિશામાં રહીને મેરૂને પ્રદક્ષિણા આપે છે તે સદાકાળ તેવી જ રીતે આપે છે, કોઈપણ વખતે તે તારાઓ ઉત્તરદિશામાં આવતા નથી, અને જે તારાઓ ઉત્તરમાં રહીને મેરૂને પ્રદક્ષિણા આપે છે તે હંમેશાં ઉત્તરમાં જ રહે છે કોઈ વખતે પણ દક્ષિણ-દિશામાં જતા નથી. આ તારામંડળોની સંખ્યા કેટલી છે તે તથા તે મંડળોનું વિષ્કંભાદિપ્રમાણ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતું નથી.

॥ इति ग्रहपंक्तिस्वरूपम् ॥

॥ मनुष्यक्षेत्रवर्त्तिचन्द्रादिपंक्तियन्त्रकम् ॥

નામ.	જાતિ.	પંક્તિસંખ્યા.	પ્રત્યેક પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ સંખ્યા.	સર્વસંખ્યા.
મનુષ્યક્ષેત્રમાં	ચન્દ્રની	૨	૬૬	૧૩૨
"	સૂર્યની	૨	૬૬	૧૩૨
"	ગ્રહની	૧૭૬	૬૬	૧૧૬૧૬
"	નક્ષત્રની	૫૬	૬૬	૩૬૯૬
"	તારાઓની	પંક્તિઓ નથી	પરંતુ વિપ્રકીર્ણ સંખ્યા ૮૮૪૦૭૦૦ કોડાકોડી	૮૮૪૦૭૦૦ કોડાકોડી

સૂચના—મનુષ્યક્ષેત્ર બાહ્યના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ચન્દ્ર-સૂર્યાદિની સંખ્યા જાણવા માટે ગાથા ૭૯-૮૦ ના વિશેષાર્થમાં આપેલ કરણ જોવું.

अवतरणः—अहनी पंक्तिઓ સંબંધી વ્યવસ્થા તથા અહો સંબંધી અન્ય-
વિચાર પૂર્વ ગાથાના વિશેષાર્થમાં યથાયોગ્ય જણાવ્યો, ૭૮-૭૯મી ગાથામાં દ્વીપ-
સમુદ્રાશ્રયી ચન્દ્ર-સૂર્ય સંખ્યા જાણવાનું જે કરણ જણાવ્યું છે તે આ અન્યકાર
મહર્ષિ શ્રીમાન્ ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે સ્વમતે જણાવ્યું હતું, હવે તે સૂર્ય-
ચન્દ્રની સંખ્યા જાણત (તેમજ પંક્તિ વિષય)માં જે કોઈ અન્ય પ્રસિદ્ધ
મત છે તે મતનું નિરૂપણ અન્યકારમહર્ષિ આ ત્રણ ગાથાવડે પોતે જ કરે છે:—

ચરૈયાલસયં પદમિલ્લયાણ પંતીણ ચંદ-સૂરાણં ।
તેણ પરં પંતીઓ, ચતુરુત્તરિયાણ વૃદ્ધીણ ॥ ૮૩ ॥
વાવૈત્તરિ ચંદાણં વાવત્તરિ સૂરિયાણ પંતીણ ।
પદમાણ અંતરં પુણ ચંદાચંદસ્સ લક્ષદુગં ॥ ૮૪ ॥
જો જાવડ લક્ષાઈં વિત્થરઓ સાગરો ય દીવો વા ।
તાવડયાઓ ય તહિં ચંદાસૂરાણ પંતીઓ ॥ ૮૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચતુશ્ચારિંશ(દધિક)શતં પ્રથમાયાં પદ્મૌ ચન્દ્ર-સૂર્યાણામ્ ।
તતઃ પરં પદ્મયઃ ચતુરુત્તરયા વૃદ્ધયા ॥ ૮૩ ॥
દ્વાસપ્તતિશ્ચન્દ્રાણાં દ્વાસપ્તતિઃ સૂર્યાણાં પદ્મૌ ।
પ્રથમાયામન્તરં પુનશ્ચન્દ્રાચન્દ્રસ્ય લક્ષદ્વિકમ્ ॥ ૮૪ ॥

૨૭-ઉક્ત શ્ર મંડલપ્રકરણે—‘ વત્તીસસયં ચંદા, વત્તીસસયં ચ સૂરિયા સયયં ।

સમસેણીણ સવ્વે માણુસલિત્તે પરિમમંતિ ॥ ૧ ॥ ’

૨૮-ગાથા ૮૩-૮૪-૮૫ અવાન્તર સમ્પ્રદાયની હોય તેમ પણ શ્રુતવ્રદ્ધોનું કથન છે.

यो यावन्ति लक्षाणि विस्तरतः सागरश्च द्वीपो वा ।

तावत्पथश्च तस्मिन् चन्द्र-सूर्याणां पङ्क्तयः ॥ ૮૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

चउयालसयं=એકસો ચુમ્માલીશ
पढमिल्लयाए=પ્રથમ પંક્તિમાં
तेण परं पंतीओ=ત્યારબાદ પંક્તિઓ.
चउरुत्तरियाए=ઉત્તર ઉત્તર ચારની
वुड्डीए=વૃદ્ધિથી

जो जावइ लरकाइं=જે જેટલા લાખ પ્રમાણ
वित्थरओ=विस्तारवाળો.
सागरो य दीवो वा=સમુદ્ર અથવા દ્વીપ
तावइयाओ य तहिं=તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ
चंदा चंदस्स=ચંદ્રથી ચંદ્રનું.

ગાથાર્થ:—મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્ય સંખ્યા હોય છે અને તે પંક્તિથી આગળ પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૪ ચંદ્ર અને ૪ સૂર્યની વૃદ્ધિ કરવી. પ્રથમ પંક્તિમાં ૭૨ ચંદ્ર અને ૭૨ સૂર્ય હોય, એ પ્રથમ પંક્તિમાં ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું જે લાખ યોજનનું અંતર હોય છે. જે દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેટલા લાખ યોજન વિસ્તારવાળો હોય ત્યાં તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ બાણવી. ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥

વિશેષાર્થ:—અગાઉ ૭૮-૭૯ એ બન્ને ગાથાવડે આ અન્યકાર મહર્ષિના મત પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્ય વ્યવસ્થા અને તે અપેક્ષાએ ગ્રહાદિ સંખ્યા બાણવાનું કરણ વિગેરે હકીકત દર્શાવી છે. હવે આ ચાલુ ત્રણ ગાથાવડે અન્યમત જણાવવામાં આવે તે પહેલાં અહિં ઉપયોગી એવો અને આ ગ્રંથની ટીકામાં જણાવેલો એક દિગંબરમત દર્શાવાય છે—

॥ [द्वितीय] दिगम्बरीयमतनिरूपणम्* ॥

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર કયા દ્વીપ-સમુદ્રમાં કેટલી કેટલી ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ હોય ? તે પંક્તિઓ કેવી રીતે વ્યવસ્થિત હોય ? તેમજ પ્રત્યેક પંક્તિમાં કેટલા

* દિગંબર સમ્પ્રદાયના મતની પ્રક્ષેપેલી જે મૂલ ગાથાઓ તે આ રહી:—

चंदाओ सूरस्स य, सूरा चंदस्स अंतरं होइ ।

पन्नास सहस्साइं, तु जोअणाइं समहिआइं ॥ १ ॥

पणयालसयं पढमि-ल्लुयाइं पंतीए चंदसूराणं ।

तेण परं पंतीओ, छट्ठा सत्तण वुड्ढिओ नेया ॥ २ ॥

चंदाण सव्वसंखा, सत्तत्तीसाइं तेरसं सयाइं ।

पुक्खवररक्खीविअरद्धे, सूराण वि तत्तिआ जाण ॥ ३ ॥

કેટલા ચન્દ્ર તથા સૂર્ય હોય અને તે ચન્દ્ર-સૂર્યવિમાનોનું પરસ્પર અંતર કેટલું હોય ? તે સર્વ અહિં ‘દિગમ્બર’ ના મત પ્રમાણે જણાવાય છે.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની વ્યવસ્થા સંબંધમાં ત્રણ મતો છે. તેમાં એક અન્યકાર મહર્ષિનો અગાઉ ૭૮-૭૯- ગાથાવડે કહેવાઈ ગયો છે. આ બીજો મત દિગમ્બરીય છે. અને ત્રીજો ૮૩-૮૪-૮૫ એ ત્રણ ગાથાના વિવેચન-વડે કહેવાશે. મનુષ્યક્ષેત્ર બહારનું અર્ધપુષ્કરવર ક્ષેત્ર આઠ લાખ યોજન પ્રમાણુ વલયવિષ્કંભવાળું છે. તેમાં આ બીજા (દિગમ્બરીય) મત પ્રમાણુ આઠ પંક્તિઓ રહેલી છે. અહિં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અત્યારસુધી જે ચન્દ્ર-સૂર્યનક્ષત્રાદિની પંક્તિઓ સમગ્રેણીએ લેવામાં આવતી હતી તેમ ન લેતાં પરિરયાકારે (વર્તુલાકારે=માળાકારે) લેવાની છે, અને માળાકારે રહેલી તે પ્રત્યેક પંક્તિઓ એક એક લાખ યોજનને અંતરે રહેલી છે. મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં વર્તતી આ આઠ પંક્તિઓ પૈકી પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ ચન્દ્ર અને ૧૪૫ સૂર્ય આવેલા છે. આ માળાકારે રહેલ પંક્તિમાં ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર સાધિક ૫૦૦૦૦ યોજન છે અને ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અથવા તો સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર સાધિક ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) યોજન છે. અત્ર ઉપર જણાવવા પ્રમાણુ જ્યારે આ પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ ચન્દ્ર અને ૧૪૫ સૂર્ય છે એટલે કે બંનેની એકંદર સંખ્યા ૨૯૦ ની છે અને એક ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર સાધિક પચાસ હજાર યોજનનું છે તો ૧૪૫ ચન્દ્ર અને ૧૪૫ સૂર્યને માળાકારે રહેવામાં કેટલું ક્ષેત્ર જોઈએ ? અથવા ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અને સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર સાધિક એક લાખ યોજન છે તો ૧૪૫ ચન્દ્રને અથવા ૧૪૫ સૂર્યને પરિરયાકારે ગોઠવવામાં કેટલું ક્ષેત્ર જોઈએ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમાધાન આપે છે- કે ૧૪૫૪૬૪૭૬ (એકકોડ પીસ્તાલીશ લાખ છેતાલીશ હજાર ને ચારસેં) છોતેર યોજનપ્રમાણુ ક્ષેત્ર જોઈએ. અર્થાત્ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પુષ્કરાર્ધમાં વર્તતી ચન્દ્ર-સૂર્યની માળાકારે રહેલી પ્રથમપંક્તિનો પરિધિ ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજનપ્રમાણુ હોય.

હવે બીજી રીતે પ્રશ્ન થઈ શકે કે-એક ચન્દ્રથી એક સૂર્યનું અંતર પચાસ હજાર યોજન છે તો ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં કેટલા ચન્દ્ર અથવા સૂર્યનો સમાવેશ થઈ શકે ? અથવા એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું અને એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું અંતર સાધિક એક લાખ યોજન છે તો ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજન પ્રમાણુ પરિધિ-ક્ષેત્રમાં કેટલા ચન્દ્ર અથવા સૂર્યનો સમાવેશ થઈ શકે ? આ બંને પ્રકારના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘૧૪૫ ચન્દ્ર અથવા ૧૪૫ સૂર્યનો સમાવેશ થઈ શકે’ એવો જવાબ આવશે. આ પ્રમાણુ પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ સૂર્ય અને ૧૪૫ ચન્દ્ર હોય છે.

હવે બાકી રહેલી સાતપંક્તિઓમાં સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યાનો વિચાર કરીએ.

બીજીપંક્તિ પ્રથમપંક્તિથી એક લાખ યોજન દૂર જોઈએ ત્યાં પરિચાકારે રહેલી છે, તે સ્થાનનો પરિધિ ગણિતની રીતિએ પ્રથમપંક્તિના પરિધિની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રના વિષ્કંભમાં વૃદ્ધિ થવાથી પ્રથમ પંક્તિના પરિધિની અપેક્ષાએ મોટો થાય છે.

‘ જે ક્ષેત્રનો જેટલો વિષ્કંભ હોય તેથી લગભગ ત્રિગુણ ઉપરાંત પરિધિ હોય ’

આ-નિયમ સર્વત્ર સમજી લેવો. આ નિયમ મુજબ બીજી પંક્તિનો પરિધિ ૧૫૧૭૮૬૩૨ યોજન પ્રમાણુ આવે છે, અને ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અને ચન્દ્રથી સૂર્યનું તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું અને સૂર્યથી ચન્દ્રનું અંતર તો પ્રથમપંક્તિમાં જણાવ્યું (એક બીજાને ૫૦ હજાર, પરસ્પર સાધિક લાખ યોજન) તેટલું જ છે. એથી (આ બીજી પંક્તિનો પરિધિ વિશેષ હોવાથી) આ પંક્તિમાં પ્રથમ-પંક્તિની અપેક્ષાએ છ ચન્દ્ર તથા છ સૂર્ય વધારે હોય છે. અહિં વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે-પ્રથમ પંક્તિના પરિધિ કરતાં બીજી પંક્તિનો પરિધિ સાધિક છ લાખ યોજન વધારે છે. (એટલે બન્ને બાજુએ લાખ-લાખ યોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્રવિષ્કંભ વધવાથી ૨ લાખ યોજન ક્ષેત્ર વધે ત્યારે ‘ ત્રિગુણ ’ નિયમ પ્રમાણુ તે સ્થાનનો પરિધિ ૬૩૨૪૫૫ યો. ૨-ગાઉ-૫૪ ધનુષ્ય ૨૭ અંગુલ થાય. એક ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર પચાસ હજાર યોજન છે, એટલે તેટલા અધિક ક્ષેત્રમાં છ ચન્દ્ર અને છ સૂર્યની સંખ્યાની વૃદ્ધિ થઈ તે પણ વાસ્તવિક છે. અર્થાત્ પ્રથમપંક્તિમાં જેમ ૧૪૫ ચન્દ્ર અને ૧૪૫ સૂર્ય છે તેમ બીજી પંક્તિમાં ૧૫૧ ચન્દ્ર અને ૧૫૧ સૂર્ય છે. ત્રીજી પંક્તિ બીજી પંક્તિથી એક લાખ યોજન દૂર છે. તેનો પરિધિ સાધિક ૧૫૮૧૧૩૮૭ યોજન પ્રમાણુ થાય છે, જેથી બીજી પંક્તિ કરતાં સાત ચન્દ્ર અને સાત સૂર્યની સંખ્યાનો વધારો થાય, એટલે ત્રીજી પંક્તિમાં ૧૫૬ ચન્દ્ર અને ૧૫૬ સૂર્ય હોય. આ પ્રમાણુ આગ-બાની પંક્તિઓ માટે વિચારવું.

એટલે કે બે પંક્તિમાં છ છ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા વધારવી અને ત્યાર-બાદ એક પંક્તિમાં સાત સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યાને વધારવી. એ પ્રમાણુ કરવાથી ચોથી પંક્તિમાં (ત્રીજી પંક્તિના ૧૫૮+૬=) ૧૬૪ ચન્દ્ર અને ૧૬૪ સૂર્ય આવશે, પાંચમી પંક્તિમાં (ચોથી પંક્તિના ૧૬૪+૬=) ૧૭૦ ચન્દ્ર અને ૧૭૦ સૂર્ય પ્રાપ્ત થશે. છઠ્ઠી પંક્તિમાં (પાંચમી પંક્તિના ૧૭૦+૭=) ૧૭૭ ચન્દ્ર અને ૧૭૭ સૂર્ય પ્રાપ્ત થશે. સાતમી પંક્તિમાં (છઠ્ઠી પંક્તિના ૧૭૭+૬=) ૧૮૩ ચન્દ્ર અને ૧૮૩ સૂર્ય સંખ્યા આવશે, અને આઠમી પંક્તિમાં (સાતમી પંક્તિના

૧૮૩+૬=) ૧૮૯ ચન્દ્ર અને ૧૮૯ સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રમાણે આઠ પંક્તિના મળી કુલ ૧૩૩૭ ચન્દ્ર અને ૧૩૩૭ સૂર્ય (=કુલ સંખ્યા ૨૬૭૪) મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપમાં રહેલા છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત દિગમ્બરીય મતાનુસારે મનુષ્યક્ષેત્રબહાર બાહ્યપુષ્કરાર્ધવર્તી ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિ વ્યવસ્થા બતલાવી. હવે આગળ આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં યાવત્ લોકાન્તસુધી સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા કેટલી છે? તે જણાવાય છે.

॥ મનુષ્યક્ષેત્રબહિર્ભૂતનિર્વિલદ્વીપ-સમુદ્રેષુ ચન્દ્રાદિત્યસંખ્યાવિચારઃ ॥

ઉપર કહેવા પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના અર્ધપુષ્કરદ્વીપમાં આઠમી પંક્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પચાસહજાર યોજન ગયા પછી પુષ્કરવરદ્વીપ સમાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ પુષ્કરસમુદ્રમાં પચાસહજાર યોજન જમ્બે એટલે પ્રથમની માફક પરિચાકારે (વલયાકારે) ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિનો પ્રારંભ થાય છે. એક ચન્દ્ર-સૂર્યની વલયાકારે રહેલી પંક્તિથી બીજી ચન્દ્ર-સૂર્યની વલયાકારે રહેલી પંક્તિનું અંતર એક લાખ યોજન પ્રમાણે ઉપર કહેલું છે તે આ રીતિએ બરાબર આવે છે. હવે એ પુષ્કરસમુદ્રમાં રહેલી પ્રથમ પંક્તિમાં કેટલા ચન્દ્ર-સૂર્ય હોય? તે સંબંધમાં વિચાર કરતાં એમ જણાવેલ છે કે-‘પ્રથમ દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં જેટલા સૂર્ય અને ચન્દ્રની સંખ્યા હોય તેથી બમણી સંખ્યા આગળના દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં હોય. સમયક્ષેત્ર બહાર અર્ધ-પુષ્કરદ્વીપની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ ચન્દ્ર અને ૧૪૫ સૂર્યની સંખ્યા હોવાથી પુષ્કરસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૯૦ ચન્દ્ર અને ૨૯૦ સૂર્ય હોય. એ પ્રમાણે

૨૯ દ્વિતીય દિગમ્બર મતમાં જણાવ્યું કે ઇષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રની અંતિમ પંક્તિગત ચન્દ્રથી સૂર્યની સંખ્યા આઠ્યાબાદ તે ઇષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રથી આગળના દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં રહેલી પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ગણવા માટે પ્રથમના દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને દ્વિગુણ કરવી અને તેમ કરતાં (મનુષ્ય-ક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫-ચન્દ્ર અને ૧૪૫ સૂર્ય હોવાથી) પુષ્કર-રોહસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૯૦ ચન્દ્ર અને ૨૯૦ સૂર્ય સંખ્યા આવી, તે ઉપર ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે! કારણ કે આ દિગમ્બર મત પ્રમાણે પ્રથમ જ કહેવાયું છે કે જે પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ગણવી હોય તેનો પરિધિ કાઢ્યા બાદ તેમાં એક એક લાખ યોજનના અંતરે ચન્દ્ર અને એક એક લાખ યોજનના અંતરે સૂર્ય રહી શકે, એટલે કે ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર પચાસ હજાર યોજન, અને ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અથવા સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર એક લાખ યોજન રહે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરતાં જેટલી સંખ્યા આવે તેટલી વિવક્ષિત પંક્તિમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ગણવી. હવે આપણે વિચાર કરશું તો આ મત પ્રમાણે આગળ

પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રથમપંક્તિ માટે સમજવું. હવે આ પુષ્કરસમુદ્ર બત્રીશ લાખ યોજનનો પહેળો હોવાથી લાખ લાખ યોજનને અંતરે રહેલી ખાડીની ૩૧ પંક્તિઓમાં કેટલા કેટલા ચન્દ્ર અને સૂર્ય હોય ? તે અહિં કહેવાય છે. અગાઉ મનુષ્યક્ષેત્રબહારના પુષ્કરાર્ધમાં સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા માટે જે વ્યવસ્થા બતાવેલી છે તે વ્યવસ્થા અહિં પણ સમજવાની છે, એટલે કે એક એક લાખ યોજનના અંતરે રહેલી પંક્તિઓનો જેટલો પરિધિ થાય અને તે પરિધિમાં સૂર્યથી ચન્દ્રનું પચાસહજાર યોજન અંતર તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું અથવા ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું એક લાખ યોજન પ્રમાણુ અંતર રહે તેવી વ્યવસ્થા કરતાં જેટલા સૂર્ય અથવા ચન્દ્રનો સમાવેશ થઈ શકે તેટલા સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા જાણવી. આ પ્રમાણુ કરતાં પ્રથમ પંક્તિગત સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યાની અપેક્ષાએ બીજી પંક્તિમાં છ ચન્દ્ર અને છ સૂર્યની સંખ્યાની વૃદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ પ્રથમપંક્તિમાં ૨૬૦ ચન્દ્ર-સૂર્ય છે જ્યારે બીજી પંક્તિમાં ૨૬૬ ચન્દ્ર અને ૨૬૬ સૂર્ય છે. ત્રીજી પંક્તિમાં સાત ચન્દ્ર અને સાત સૂર્યની વૃદ્ધિ થવાથી ૩૦૩ ચન્દ્ર અને ૩૦૩ સૂર્ય છે. ચોથી પંક્તિમાં છ છ ચન્દ્ર-સૂર્યની વૃદ્ધિ થતાં (૩૦૩+૬=) ૩૦૯ ચન્દ્ર અને ૩૦૯ સૂર્ય હોય, પાંચમી પંક્તિમાં પુનઃ છ છ ચન્દ્ર-સૂર્યની વૃદ્ધિ થવાથી (૩૦૯+૬=)

આગળની પંક્તિઓમાં ક્રમશઃ છ-છ અને સાત ચન્દ્ર-સૂર્યની વૃદ્ધિ કરતાં મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પુષ્કરાર્ધમાં આઠમી પંક્તિમાં ૧૮૯ ચન્દ્ર અને ૧૮૯ સૂર્ય છે જ્યારે ઉપર કહેલ દ્વિગુણ કરવાની પદ્ધતિએ પુષ્કરોદસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિ (૧૪૫૪૨=) ૨૬૦ ચન્દ્ર અને ૨૬૦ સૂર્યની સંખ્યા કહેવામાં આવે છે. એ લાખ યોજનનો વિષ્કંભ વધારે થવાથી પરિધિમાં વૃદ્ધિ થાય, અને તે હિસાબે છ છ અને સાત ચન્દ્ર-સૂર્યની ક્રમશઃ પૂર્વસંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય તે બરાબર છે. પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધની અંતિમ પંક્તિમાં ૧૮૯ ચન્દ્ર-સૂર્ય છે, અને દ્વિગુણ કરવાની ઉપર જણાવેલ પદ્ધતિએ પુષ્કરોદસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૬૦-ચન્દ્ર અને ૨૬૦ સૂર્ય આવે છે તો એક સાથે ૧૦૧ ચન્દ્ર-સૂર્યની વૃદ્ધિ શી રીતે થઈ ? અથવા વૃદ્ધિ થઈ તો ચન્દ્રથી સૂર્યનું પચાસ હજાર યોજન અને ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અથવા સૂર્યથી સૂર્યનું એક લાખ યોજન પ્રમાણુ અંતર શી રીતે આવી શકે ? કારણ કે તેટલા અંતરની તે વ્યવસ્થા પ્રમાણુ તે પુષ્કરોદસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિનો પરિધિ ૬૩ લાખ યોજન પ્રમાણુ વિષ્કંભની અપેક્ષાએ લગભગ ૨૦૦૦૦૦૦૦ (બેક્રોડ) જેટલો થવા જાય છે. તેટલા યોજન પ્રમાણુ પરિધિમાં ૨૬૦ ચન્દ્ર અને ૨૬૦ સૂર્ય પચાસ પચાસ હજાર યોજનને અંતરે શી રીતે રહી શકે ? તે સંબંધી ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ન્યૂન થાય તો જ તેટલા પરિધિમાં પચાસહજાર યોજનના અંતરનું વ્યવસ્થિતપણું રહે, અથવા ચન્દ્ર સૂર્યની સંખ્યા ૨૬૦ લેવામાં આવે તો પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રોમાં અંતરના વ્યવસ્થિતપણુનો નિયમ નહિં રહી શકે.

૩૧૫ ચન્દ્ર અને ૩૧૫ સૂર્ય થાય. પુનઃ છઠ્ઠી પંક્તિમાં સાત સાત ચન્દ્ર-સૂર્યની વૃદ્ધિ થતાં (૩૧૫+૭=) ૩૨૨ ચન્દ્ર અને ૩૨૨ સૂર્ય હોય. ત્યારપછીની પંક્તિઓમાં પણ પ્રથમની માફક બે વખત છ છ ચન્દ્ર સૂર્યની અને એક વાર સાત ચન્દ્ર અને સાત સૂર્યની વૃદ્ધિ કરતાં જવું. એમ કરતાં અંતરે ઇષ્ટદ્વીપ અથવા સમુદ્રની છેલ્લી પંક્તિ આગ્યા બાદ આગળના દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં વર્તતી પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવા માટે પૂર્વના દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને દ્વિગુણ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા તે દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમપંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની જાણવી. ત્યારબાદ એકવાર છની વૃદ્ધિ, પછી એકવાર સાતની વૃદ્ધિ ત્યારબાદ બે પંક્તિમાં છ છની વૃદ્ધિ અને એકવાર સાતની વૃદ્ધિ એ પ્રમાણે થાવત ઇષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રની અંતિમ પંક્તિ સુધી વિચારવું. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રમાં વર્તતી ચન્દ્ર-સૂર્ય સંખ્યા સ્વયં વિચારવી.

॥ इति दिगम्बरमतेन मनुष्यक्षेत्रबहिर्वर्तिचन्द्र-सूर्यपंक्तिव्यवस्थासंख्याकरणं च ॥

[આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક દિગમ્બરમતનું નિરૂપણ કર્યું. હવે આ અન્યકાર મહર્ષિએ ૮૩-૮૪-૮૫ ગાથાવડે જે કોષ્ટ એક પ્રસિદ્ધ આચાર્યનું મંતાતર જણાવેલ છે તે તૃતીયમતનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.]

॥ अथ तृतीयमतनिरूपणम् ॥

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર આઠ લાખ યોજનપ્રમાણુ વલયવિષ્કંભવાળા અર્ધપુષ્કર-દ્વીપમાં વલયાકારે એક એક લાખ યોજનને અંતરે આઠ પંક્તિઓ રહેલી છે. પ્રથમ પંક્તિ માનુષોત્તરપર્વતથી ૫૦૦૦૦ (પચાસ હજાર) યોજન દૂર રહેલી છે ૩૧મનુષ્યક્ષેત્ર (પીસ્તાલીશ લક્ષ યોજનપ્રમાણુ વિષ્કંભવાળું હોઈ તે) નો પરિધિ ૧૪૨૩૦૨૪૯ યોજનપ્રમાણુ છે. બન્ને બાજુના પચાસ પચાસ હજાર યોજનપ્રમાણુ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવાથી પરિધિમાં પણ વૃદ્ધિ થતાં પ્રથમ પંક્તિનો પરિધિ ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજન જેટલો થાય. એ પંક્તિમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય રહેલ છે. ચન્દ્રસૂર્ય બન્નેનો સરવાળો કરતાં (૭૨+૭૨=) ૧૪૪ થાય, એ ૧૪૪ ની સંખ્યાવડે ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજનપ્રમાણુ પરિધિને ભાગ આપતાં

૩૦ આ મતને ' ત્રિલોકસાર ' અન્યના કર્તા દિગમ્બરાચાર્ય અનુકૂલ રહે છે.

૩૧ ઉક્તમ્;— ' एगं जोजणकोटी, लक्खा बायाल तीसइ सहस्सा ।

समयविक्षत्परिरओ दो चैव सया अउणपप्ता ॥ १ ॥ '

ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર એક લાખ અને એક હજાર સત્તર યોજન અને ઉપર ઝોગણત્રીશ લાગ પ્રમાણ—(૧૦૧૦૧૭૩૬૬) આવશે, અને એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું અથવા એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું ૨૦૨૦૩૪૩૬૬ યોજનપ્રમાણ અંતર આવશે. ‘ જો જાવહ લક્ષ્મી ’.....એ ગાથાને અનુસારે જે દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેટલા લાખ યોજનપ્રમાણ વિષ્કંભવાળા હોય તે દ્વીપ-સમુદ્રમાં તેટલી ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ પરિરચાકારે વિચારવી. આ મનુષ્યક્ષેત્ર બહારનું પુષ્કરાર્ધક્ષેત્ર આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ વિષ્કંભવાળું હોવાથી (પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્ર આદિ અને અંતનું ૫૦ હજાર યોગ્ય ક્ષેત્ર ખાતલ રાખી) તેમાં વલયાકારે આઠ પંક્તિઓ એક એક લાખ યોજનને અંતરે રહેલી છે જે સહજ સમજાય તેવી સ્પષ્ટ વાત છે.

આગળ આગળના પ્રત્યેક દ્વીપસમુદ્રમાં તે તે પંક્તિમાં રહેલી ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને સુગમતાથી જાણી શકાય, પરંતુ સમગ્ર દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં વર્તતા બધા ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા જાણવા માટે બાળજીવોને અતિશય ઉપયોગી એવું ‘ કરણ ’ બતાવવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

જે જે દ્વીપ-સમુદ્રમાં જેટલી પંક્તિઓ હોય તે પંક્તિની સર્વ સંખ્યાને ‘ ગચ્છ ’ એવી સાંકેતિક સંજ્ઞા અપાય છે, અને આગળ આગળની પંક્તિઓમાં જે ચાર ચાર ચન્દ્ર-સૂર્યની વૃદ્ધિ કરવાની છે તે ચારની સંખ્યાને ‘ ઉત્તર ’ એવી સંજ્ઞા અપવામાં આવે છે. હવે ‘ ગચ્છ ’ નો ‘ ઉત્તર ’ ની સાથે ગુણાકાર કરવો, ભારબાદ પ્રાપ્ત થયેલ સંખ્યામાંથી ‘ ઉત્તર ’ અર્થાત્ ચારની સંખ્યાને બાદ કરવી, પછી જે દ્વીપ અથવા સમુદ્રને અંગે ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવી હોય તે દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં જે ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા હોય તે સંખ્યાનો પ્રથમ આવેલ સંખ્યામાં પ્રક્ષેપ કરવો, એમ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા તે દ્વીપ અથવા સમુદ્રની છેલ્લી પંક્તિમાં સમજવી. હવે દ્વીપ-સમુદ્રની સર્વ પંક્તિઓમાંના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા લાવવા માટે છેલ્લી પંક્તિમાં જે સંખ્યા આવેલ છે તેને પ્રથમની પંક્તિની સંખ્યામાં ઉમેરવી, એ પ્રમાણે કરતાં જે સંખ્યા આવે તેના જે દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં જેટલી પંક્તિનું ગચ્છ હોય તેથી અર્ધગચ્છ એટલે જેટલી પંક્તિઓ હોય તેની અર્ધ સંખ્યાવડે ગુણાકાર કરવાથી ઈષ્ટ દ્વીપ-અથવા સમુદ્રમાંની સર્વ પંક્તિઓમાં વર્તતા સર્વ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા આવશે, તે સંખ્યા ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—

ઉદાહરણમ્:—જેમકે પુષ્કરસમુદ્રમાં આઠ પંક્તિઓ છે, તે આઠને ગચ્છ કહેવાય. એ ગચ્છનો ‘ ઉત્તર ’ એટલે ચારવડે ગુણાકાર કરતાં (૮×૪=)

૩૨ આવે, તેમાંથી ચાર બાદ કરીએ એટલે (૩૨-૪=) ૨૮ આવે, એ અઠાવીશમાં પ્રથમપંક્તિ સંઘંધી ૧૪૪-ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાનો પ્રક્ષેપ, કર્યો એટલે આઠમી પંક્તિ સંઘંધી ૧૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ. પુનઃ ૧૭૨ માં ૧૪૪ પ્રથમ પંક્તિની સંખ્યા ઉમેરતાં (૧૭૨+૧૪૪=) ૩૧૬ થાય, તેને 'ગચ્છ' જે આઠ તેનું અર્ધ જે ચાર તે વડે ગુણવાથી (૩૧૬×૪=) ૧૨૬૪ સંખ્યા સમગ્ર પુષ્કરાર્ધમાં વર્તતા સૂર્ય-ચન્દ્રની પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં ૬૩૨ ચન્દ્ર અને ૬૩૨ સૂર્ય જાણવા.

એ આઠે પંક્તિ પૈકી પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્ય (ચન્દ્ર ૭૨+૭૨ સૂર્ય) છે, બીજી પંક્તિમાં બે ચન્દ્ર તથા બે સૂર્યની વૃદ્ધિ થતાં ૧૪૮ ચન્દ્ર-સૂર્ય હોય, ત્રીજીમાં ૧૫૨, ચોથીમાં ૧૫૬, પાંચમીમાં ૧૬૦, છઠ્ઠીમાં ૧૬૪, સાતમી પંક્તિમાં ૧૬૮, અને આઠમી પંક્તિમાં ૧૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઈષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં વર્તતા સર્વ ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા જાણી શકાય છે.

॥ इति तृतीयमतनिरूपणम् ॥

આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પરિરયપંક્તિવડે સૂર્ય-ચન્દ્રની વ્યવસ્થા સંઘંધી કથન કરનાર એક દિગંબરીયમત તેમ જ બીજો પ્રસિદ્ધ આચાર્યનો મત દર્શાવવામાં આવ્યો, પરિરય પંક્તિની માન્યતાવાળા આ બંને મતકારો વચ્ચે તે તે દ્વીપ-સમુદ્રમાં વર્તતી પરિરય પંક્તિની સંખ્યા સિવાય સૂર્ય-ચન્દ્રાદિ સંખ્યા, સૂર્ય-ચન્દ્રનું અંતર ઇત્યાદિ સર્વ બાબતમાં પ્રાયઃ ક્ષિન્નતા રહે છે તે

ક-આશામ્બરીય અને પ્રસિદ્ધમતકાર વચ્ચે પડતી મિશ્રતાઓ:-

૧. મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર જે દ્વીપ-સમુદ્ર જેટલા લાખ યોજનનો હોય ત્યાં ચન્દ્રસૂર્યની પંક્તિઓ હોય' આ કથન બંનેને માન્ય છે.

૨ દિગંબરમત પ્રમાણે બાહ્યપુષ્કરાર્ધની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫-૧૪૫ ચન્દ્ર-સૂર્ય કહેલા છે, જ્યારે પ્રસિદ્ધ મતપ્રમાણે એ જ પ્રથમ પંક્તિમાં ૭૨ ચન્દ્રો અને ૭૨ સૂર્યો કહેલા છે, અને એથી જ દિગંબરમતકારે સ્વોક્ત સંખ્યાને સંગત કરવા ચન્દ્ર-ચન્દ્રનું પરસ્પર અંતર સાધિક લાખયોજન પ્રમાણ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધમતકારે સ્વોક્ત ૭૨-૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને સંગત કરવા સાધિક બે લાખ યોજનનું અંતર કહ્યું છે. (આગળની અન્ય પંક્તિઓ માટે યથાયોગ્ય સ્વયં વિચારી લેવું.)

૩ એ જ પુષ્કરાર્ધની બીજી પંક્તિથી લઈ પ્રત્યેક પંક્તિમાં પૂર્વપંક્તિગત

ઉપરાંત કેટલાક સવિચારણીય સ્થળો પણ ઉપસ્થિત થાય છે. જેનો સવિશેષ ખ્યાલ નીચેની ક, જ નંબરની ટીપ્પણી વાંચવાથી આવી શકશે.

ચન્દ્ર-સૂર્યની એકંદર જે સંખ્યા હોય તેનાં કરતાં છ છ અથવા સાત સાતની વૃદ્ધિ કરવાનું જણાવ્યું અને તે અનુસારે આઠમી પંક્તિમાં ૧૮૬-૧૮૬ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ. જ્યારે આ પ્રસિદ્ધમતકારે આગળ આગળની પ્રત્યેક પંક્તિમાં પ્રથમની પંક્તિની અપેક્ષાએ (જે ચન્દ્ર અને જે સૂર્ય) ચારની સંખ્યાનો વધારો કરવા જણાવ્યું જેથી છેલ્લી આઠમી પંક્તિમાં (૮૬-૮૬ ચન્દ્ર-સૂર્ય =) ૧૭૨-ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા આવે છે.

૪ આ પ્રમાણે થતાં દિગંબરમતાનુસારે બાહ્યપુષ્કરાર્ધની આઠે પંક્તિના ચન્દ્ર-સૂર્યોની એકંદર સંખ્યા-૧૩૩૭ ચન્દ્ર-૧૩૩૭ સૂર્યની આવે છે. જ્યારે પ્રસિદ્ધમતકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં કુલ ૬૩૨ ચન્દ્ર અને ૬૩૨ સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

૫ વળી દિગંબરમતકારે પુષ્કરવરસમુદ્રની પ્રથમપંક્તિમાં સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે એવું જણાવ્યું કે પુષ્કરવરદ્વીપની પ્રથમપંક્તિમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની જે સંખ્યા હોય તેને દ્વિગુણ કરવી, તેમ કરતાં પુષ્કરવરસમુદ્રમાં પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારબાદ પંક્તિઓમાં છ છ અથવા સાત સાતની વૃદ્ધિ કરવી, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમદ્રો માટે સમજવું. એટલે કે પ્રથમ પંક્તિ માટે આગલા દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિથી દ્વિગુણપણ્ અને ત્યારબાદ છ-છ સાત સાતની વૃદ્ધિ સમજવી. જ્યારે પ્રસિદ્ધમતકારે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રોમાં પ્રથમ પંક્તિ માટે તેમ જ આગળની પંક્તિઓ માટે ચાર-ચારની વૃદ્ધિ કરવાનું જણાવ્યું.

સૂચના—‘ત્રિગુણકરણનો જે સૈદ્ધાન્તિક મત તે સ્વતંત્ર હોવાથી ઉક્ત બન્ને મતકારોની સાથે તેની સરખામણી કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે તે ‘ત્રિગુણકરણ’ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્રસૂર્યની કોઈ પણ પ્રકારની નિશ્ચિત વ્યવસ્થા બતલાવવામાં આવી નથી.

જ-આશાસ્વરીય અને પ્રસિદ્ધમતકારને અંગે ચન્દ્ર-સૂર્યની અલ્પવિચારણા ॥

પ્રસિદ્ધમતકારની અપેક્ષાએ એ વિચારવાનું છે કે જ્યારે ગાથા ૬૫ મીમાં મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર નિશ્ચયથી કોઈ પણ પંક્તિસ્થાને ચન્દ્ર-સૂર્યનું પચાસહજાર યોજન પ્રમાણ અંતર જણાવવામાં આવ્યું છે ત્યારે આ ૮૩-૮૪ મી ગાથામાં ચન્દ્ર-સૂર્યનું પચાસહજાર યોજન અંતર ન કહેતાં (મતાંતરે) ૧૦૧૦૧૭ યો

દિગંબરીયમત 'કર્મપ્રાલૂત' અન્યમાંથી ઉદ્ભવેલો છે, જ્યારે ૮૩-૮૪-૮૫ ગાથા વડે કહેવાયેલ પ્રસિદ્ધ આચાર્યનો મત કયા અન્ય ઉપરથી કહેવામાં આવેલ છે તેની માહિતી નહિ મળતી હોવાથી જ્ઞાની ગમ્ય છે, તો પણ આ બન્ને મતકારો મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પરિરચાકારે સૂર્યચન્દ્રની વ્યવસ્થા જણાવે છે તે ચોક્કસ છે.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા તેમ જ વ્યવસ્થા બાબતમાં જે બન્ને મતો ઉપર જણાવ્યા તે અપેક્ષાએ સૂર્યચન્દ્રની સંખ્યાના વિષયમાં બહુ-

૬૬ ભાગ (અથવા ૧૨૬૬ ભાગ) પ્રમાણ અંતર પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે સૂર્ય-ચન્દ્રની વ્યવસ્થા જણાવેલ છે. વળી ગાથા ૬૬ મીમાં ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અને સૂર્યથી સૂર્યનું સાધિક એક લાખ યોજન પ્રમાણ અંતર કહ્યું છે જ્યારે આ ૮૩-૮૪ ગાથાઓના મત પ્રમાણે ૨૦૨૦૩૪૩૬૬ યોજન પ્રમાણ અંતર પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પણ પ્રથમ પંક્તિઓ માટે જ સમજવાનું છે. તેથી આગળ આગળની અન્ય પંક્તિઓ માટે સૂર્ય-ચન્દ્રનું અંતર જાણવા માટે એવી વ્યવસ્થા જણાવી છે કે—તે તે પરિચય પંક્તિસ્થાને જેટલો પરિધિ આવે તે પરિધિને તે પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાવડે ભાગ આપતાં જે રાશિ જવાબમાં આવે તેટલું ચન્દ્ર-સૂર્યનું અંતર સમજવું.

આ પ્રમાણે દિગંબરમતકારે તો ગાથા ૬૫-૬૬ મીમાં કહ્યા પ્રમાણે પચાસહજાર યોજન તેમજ સાધિક લાખયોજન અંતર જણાવેલ છે, અર્થાત્ તે અંતર આ મતકારને માન્ય છે, પરંતુ આ માન્યતા તેમની પ્રથમ પંક્તિ માટે જ છે કે સર્વ પંક્તિ માટે છે ? બાહ્યપુષ્કરાર્ધદ્વીપ માટે જ છે કે કોઈ પણ દ્વીપ-સમુદ્ર માટે છે ? એ સર્વ બહુશ્રુત પુરૂષો પાસેથી વિચારવાનું રહે છે—કારણ કે પ્રથમ પંક્તિ માટે હોય તો અન્ય પંક્તિઓ માટે શું સમજવું ? વળી પુષ્કરાર્ધદ્વીપ પછીના પુષ્કરસમુદ્ર વિગેરે દ્વીપ-સમુદ્રોમાં તેઓના મત પ્રમાણે પ્રથમ પંક્તિમાં પૂર્વ-દ્વીપ-અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિની અપેક્ષાએ દ્વિગુણ (જેમ પુષ્કરસમુદ્રમાં ૨૯૦) સંખ્યા આવવાથી તેમ જ તે પ્રથમ પંક્તિસ્થાને પરિધિનું અમુક પ્રમાણ હોવાથી પચાસહજાર તેમ જ લાખ યોજનનું અંતર શી રીતે સંગત થઈ શકે ? ઇત્યાદિ સર્વ વિચારણા ગીતાર્થ બહુશ્રુતોને આધીન છે. (આ વિષયને અંગે ૧૨૯ મી ટીપ્પણી વાંચવાથી વિશેષ જ્ઞાણ આવશે.)

સૂચના—'ત્રિગુણકરણ' ના મત પ્રમાણે તો ૫૦ હજાર યોજનનું અંતર તેમ જ લાખ યોજનનું અંતર જે કહ્યું છે તે નિશ્ચિત છે. પંક્તિવ્યવસ્થા સંબંધી એ કે અનિશ્ચિતપણું છે તો પણ 'સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ' વિગેરે અન્યોના પાઠ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર તે જ ઉક્ત અંતર સમજવાનું છે.

શ્રુત પુરૂષો 'ત્રિગુણા પુરુષોત્તમ' એ ગાથાવડે પ્રાપ્ત થતું જે ત્રિગુણકરણ તેને જ સર્વમાન્ય જણાવે છે. જે બાબત પ્રથમ કહેવાઈ ગઈ છે. આ ત્રિગુણકરણ પ્રમાણે પુષ્કરવરદ્વીપમાં પ્રાપ્ત થતી ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરવી તે બાબત વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા પૈકી મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવેલા અવ્યન્તરપુષ્કરાર્ધના ૭૨-૭૨-ચન્દ્ર-સૂર્યની વ્યવસ્થા પ્રથમ જણાવેલ હોવાથી મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધમાં બાકીના ૭૨-૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યોને પૂર્વોક્ત બન્ને મતકારોના મન્તવ્ય પ્રમાણે પરિરચાકારે કે સૂચીશ્રેણીએ માનવા ! એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. યદ્યપિ પંક્તિની વ્યવસ્થા પરિરચાકારે તેમ જ સમશ્રેણીએ એમ બન્ને પ્રકારે થઈ શકે છે તો પણ ૭૨-૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યની પરિરચાકારે વ્યવસ્થા કરવાં જતાં સૂર્ય-ચન્દ્રનું તેમ જ સૂર્ય-સૂર્યનું અને ચન્દ્ર-ચન્દ્રનું પચાસ હજાર યોજન તેમ જ એક લાખયોજનપ્રમાણ જે અંતર નિશ્ચિત કરેલું છે તે નિશ્ચયમાં ભંગ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી પરિરચ પંક્તિની વ્યવસ્થા ઉચિત જણાતી નથી, જ્યારે સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થા માટે શ્રી સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્રમુખગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ પાઠો હોવાથી (કેઇક દોષ પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં પણ) સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થા જ માન્ય રાખવી ઉચિત લાગે છે. આ 'સૂચીશ્રેણી-સમશ્રેણીની વ્યવસ્થા પણ બે ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે, તેમાંથી

૧-ત્રિગુણકરણ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રબહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની વ્યવસ્થા સંબંધિ અત્પવિચારા।

પ્રથમ—મુખ્ય સૈદ્ધાન્તિકમત જે 'ત્રિગુણા પુરુષોત્તમ' છે તે મતને અનુસારે બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યની કુલ સંખ્યા કહી, અર્થાત્ આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય જણાવ્યા.

દિગમ્બરીય મત પ્રમાણે તેમજ પ્રસિદ્ધમત પ્રમાણે તેજ બાહ્યપુષ્કરાર્ધક્ષેત્ર (ના આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ વિષ્કંભમાંથી પ્રારંભના અને અંતના પચાસ પચાસ-હજાર યોજન બાદ કરતાં બાકી રહેલ સાતલાખયોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર) માં લાખ લાખ યોજનને અંતરે પરિરચાકારે ચન્દ્ર-સૂર્યની આઠ પંક્તિઓ જણાવવામાં આવેલી છે, અને તે પ્રત્યેક પંક્તિમાં વર્તતી તે તે ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને ઉક્ત અંતર પ્રમાણે સંગત કરી બતાવી છે, તે પ્રમાણે આ સિદ્ધાન્તકારના 'ત્રિગુણકરણ' ના મતપ્રમાણે પ્રાપ્ત થતી ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને પરિરચ-વલ-ચાકારે સંગત કરવી વિચાર કરતાં ઉચિત લાગતી નથી, કારણકે પરિરચાકારે જે હોવામાં આવે તો લાખ લાખ યોજનને અંતરે આઠ પંક્તિઓ માનવી પડે, અને એ પ્રમાણે માનતાં ચન્દ્ર સૂર્યની એકંદર સંખ્યા જે ૧૪૪ ની છે તેનો બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં સમાવેશ કરવાનો હોવાથી પ્રત્યેક પરિરચપંક્તિમાં ૧૮

અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા જ વિશેષ ઇષ્ટ હોય તેમ આબુખાબુના તે તે સાક્ષીભૂત પાઠો હોવાથી જરૂર કબુલ કરવું પડે છે જે 'ગ' નિશાનીવાળી ટીપ્પણી વાંચવાથી વિશેષ ખ્યાલમાં આવી શકશે.

ચન્દ્ર સૂર્યની એકંદર સંખ્યા જેટલી અદ્વપસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. એ ૧૮ ચન્દ્ર સૂર્યની સંખ્યાને પ્રથમ કહેલ ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજન પ્રમાણુ પરિધિમાં પચાસ પચાસ હજાર યોજનને અંતરે વિચારીએ તો પૂર્વોક્ત કહેલ પરિધિમાં ઘણું ક્ષેત્ર ખાલી રહી જાય. વળી આગળ આગળની પરિચય પંક્તિનો પરિધિ વિશેષ પ્રમાણુવાળો હોવાથી તે પરિધિનું તો ઘણું ક્ષેત્ર ચન્દ્ર સૂર્ય વિનાનું રહે, માટે પરિચયાકારે પંક્તિઓ માનવી એ વિચાર દષ્ટિએ યોગ્ય જણાતું નથી.

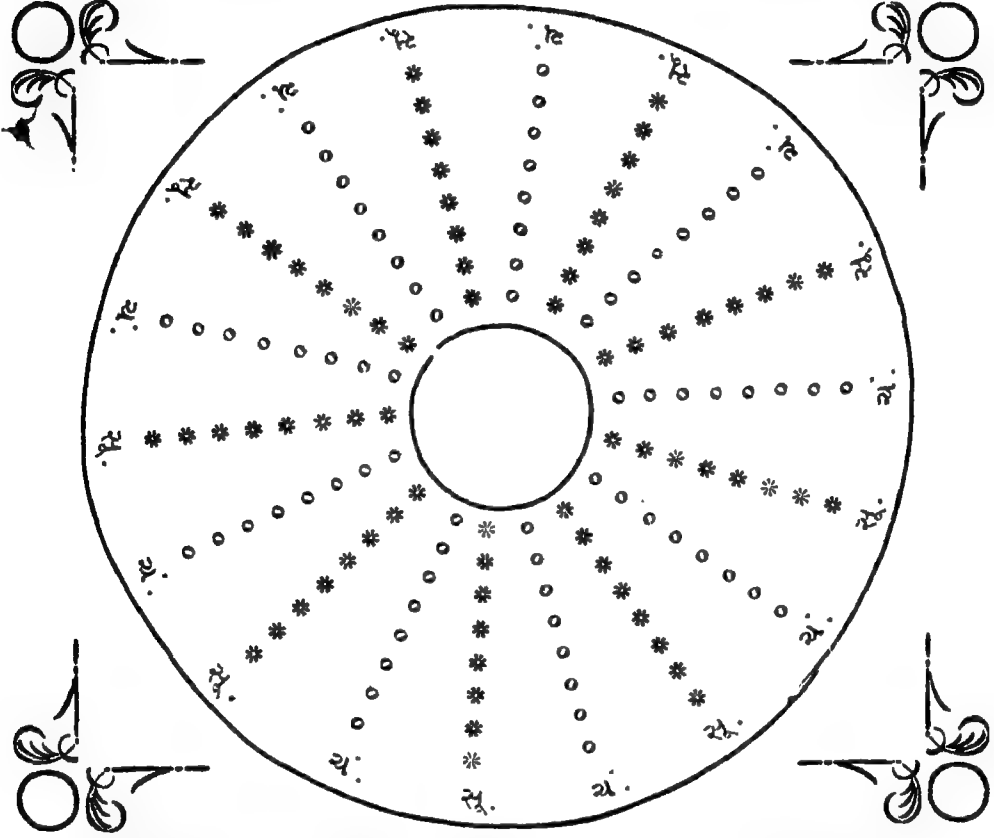
હવે સૂચી શ્રેણીની વ્યવસ્થા માટે વિચાર કરીએ—

મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતી સૂચીશ્રેણી પ્રમાણુ રહેલી ચન્દ્ર સૂર્યની પંક્તિની માફક આ બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં ૩૬-૩૬ સૂર્યની બે અને ૩૬-૩૬ ચન્દ્રની બે પંક્તિઓ પણ ઘટી શકતી નથી, કારણકે તે પ્રમાણુ કરવાં જતાં આઠ લાખ યોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં-૩૬ સૂર્ય અથવા ચન્દ્રને સૂચીશ્રેણીએ ગોઠવતાં ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું, સૂર્યથી સૂર્યનું તેમ જ ચન્દ્રથી સૂર્યનું શાસ્ત્રમાં જણાવેલ ઇષ્ટ અંતર પ્રાપ્ત થતું નથી તથા સૂર્ય-તરિત ચન્દ્રો અને ચન્દ્રાન્તરિત સૂર્યો હોવા જોઈએ તે પણ મળી શકતા નથી.

હવે બીજી રીતિએ સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચારીએ—

જો કે આ પ્રમાણુ વ્યવસ્થા કરતાં અમુક વિરોધ તો ઉભો જ રહેવાનો છે તો પણ પ્રથમના બન્ને પક્ષોમાં જેટલા વિરોધો છે તે અપેક્ષાએ આ વ્યવસ્થા-પક્ષમાં એકાદ વિરોધનો જ ઉકેલ કરવાનો અવશિષ્ટ રહેતો હોવાથી આ પક્ષ કાંઈક ઠીક લાગતો હોય તેમ સમજી શકાય, તો પણ જ્યાં સુધી સિદ્ધાન્તમાંથી કોઈ તેવો યથાર્થ નિર્ણય હસ્તગત ન થાય ત્યાં સુધી આવા વિવાદાસ્પદ સ્થળોમાં ભવભીરુ છદ્મસ્થ જીવો કોઈ નિર્ણય કેમ આપી શકે! અહિં જે આકૃતિ બતાવવામાં આવેલ છે તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણુ કરીએ તો કથંચિત્ ક્ષેત્રવિસ્તાર અને ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાનું સંગતપણું થઈ શકશે-આઠ લાખ યોજનપ્રમાણુ બાહ્ય પુષ્કરાર્ધમાં પ્રારંભના અને અંતના પચાસ-પચાસહજાર યોજન વર્ણને બાકી રહેલા સાતલાખયોજનપ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં સૂર્યના કિરણની માફક ચારે દિશાવર્તી સાત લાખ યોજન લાંબી ચન્દ્ર-સૂર્યની નવ-નવ શ્રેણીઓ કદપવી, પ્રત્યેક શ્રેણીમાં આઠ ચન્દ્ર અથવા આઠ સૂર્યને લાખ લાખ યોજનને અંતરે સ્થાપન કરવા, એમ કરતાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે,

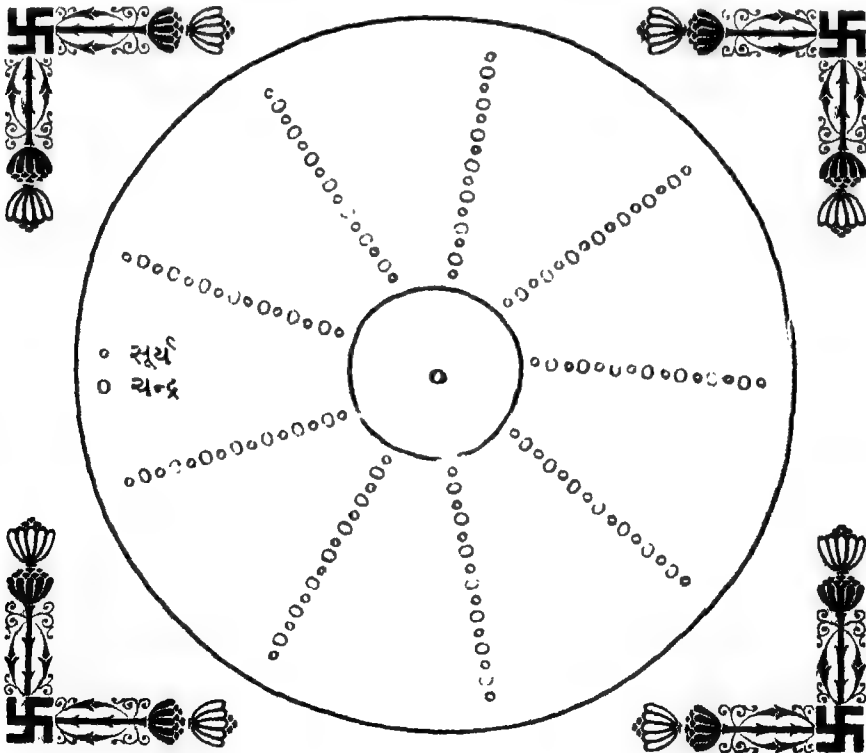
અહિં શંકા થાય કે મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં આટલા બધા ચન્દ્ર-સૂર્યો છે, તો ત્યાં વર્તતા જન્તુઓ તે ચન્દ્ર-સૂર્યની શીતલતા તેમ જ ઉષ્ણતા શી રીતે સહન કરી શકતા હશે ? તેના સમાધાનમાં જણાવાય છે કે-

ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું તેમ જ સૂર્યથી સૂર્યનું એક લાખ યોજન પ્રમાણ અંતર ઘટી શકશે અને એક અપેક્ષાએ 'સૂર્યાંતરિત ચન્દ્રો અને ચન્દ્રાન્તરિત સૂર્યો હોય' એ વચન પણ સફળ થઈ શકશે. કૃત 'ચંદાઓ સૂરસ્ત ય સૂરા ચંદસ્ત અંતરં હોઈ । પન્નાસહસ્તાઈ જોયનાઈ અળૂનાઈ ॥ ૧ ॥' આ ગાથાના અર્થપ્રમાણે ચન્દ્રથી સૂર્યનું અથવા સૂર્યથી ચન્દ્રનું જે પચાસ હજારયોજન પ્રમાણ અંતર જણાવેલું છે તે અંતરને સંગત કેમ કરવું ? તે જ એક પ્રશ્ન ઉભો રહેશે, (કારણ કે પ્રત્યેક પંક્તિ ચન્દ્ર-સૂર્યથી સમુદિત હોવાથી) અને તે પ્રશ્ન ઉભો રહે ત્યાં સુધી આ સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થાને પણ માન આપી શકાય નહિ.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના ચન્દ્ર-સૂર્યો સ્વભાવથી જ અતિશીત-તેમ અતિઉષ્ણ પ્રકાશને આપનારા નથી, અર્થાત્ મનુષ્યક્ષેત્રના ચન્દ્ર-સૂર્યો જેમ વિશેષ પ્રમાણમાં શીત

અથવા પ્રારંભના અને અંતના પચાસપચાસહજારયોજન બાદ કરીને બાકી રહેલ સાતલાખયોજનપ્રમાણક્ષેત્રમાં ચન્દ્રની તેમ જ સૂર્યની ઉપર પ્રમાણે બુદ્ધી બુદ્ધી પંક્તિઓ ન ગોઠવતાં ચન્દ્ર સૂર્યની સમુદિત પંક્તિ રાખીએ, અર્થાત્ બાહ્ય પુષ્કરાર્ધમાં એકંદર નવ પંક્તિઓ કદપવી, તે નવ પંક્તિઓ પૈકી પ્રત્યેક પંક્તિમાં એક ચન્દ્ર એક સૂર્ય એક ચન્દ્ર-સૂર્ય એમ પચાસ-પચાસ હજાર યોજનને અંતરે અંતરે ઘટાડતાં સાતલાખયોજન સુધી જતાં આઠ ચન્દ્ર અને સાત સૂર્યનો સાતલાખયોજન લાંબી એક પંક્તિમાં સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ ચન્દ્ર રાખવામાં આવેલ છે તેને બદલે પ્રથમ સૂર્ય રાખવામાં આવે તો આઠ સૂર્ય અને સાત ચન્દ્રનો એક પંક્તિમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે કરતાં નવે પંક્તિઓમાં પ્રથમ ચન્દ્રની સ્થાપનાપેક્ષયા ચન્દ્રની ૭૨

સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ સૂર્યની સંખ્યા જે ૭૨ ની કહેલી છે તેમાંથી ૬૩નો સમાવેશ થાય છે બ્યારે નવ સૂર્ય બાકી રહી જાય છે. પંક્તિમાં પ્રથમ

તેમજ ઉપર લેશ્યાવાળા હોય છે તેવી વિશિષ્ટ શીત-ઉષ્ણ લેશ્યાવાળા મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના ચન્દ્ર-સૂર્યો હોતા નથી, જે માટે શ્રી સૂર્યપ્રજ્ઞાસિમાં જણાવ્યું છે કે—

સૂર્ય રાખવામાં આવે તો ઉર સૂર્યનો સમાવેશ થાય, પરંતુ નવ ચન્દ્રની સંખ્યા અવશેષ રહે છે, અર્થાત્ મલયગિરિ મહારાજ તેમ જ ચન્દ્રીયા ટીકાકાર મહર્ષિના અભિપ્રાય પ્રમાણે સૂર્યીશ્રેણિની વ્યવસ્થા જો કે ઘટી શકે છે, ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું, સૂર્યથી સૂર્યનું, તેમ જ ચન્દ્રથી સૂર્યનું ઇષ્ટ અંતર પણ આ વ્યવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પંક્તિમાં પ્રથમ ચન્દ્ર લેવો કે સૂર્ય ? એ શંકાનું સમાધાન બાકી રહી જવા ઉપરાંત ઉપર જણાવવા મુજબ નવ ચન્દ્ર અથવા નવ સૂર્યનો પંક્તિમાં ઇષ્ટ અંતર રાખવા જતાં સમાવેશ થતો નથી એ વિરોધ ખડો રહે છે, એમ છતાં:—

“ ચંદાઓ સૂરસ્સ ય સૂરા ચંદસ્સ અંતરં હોહ ।

પત્રાસસહસ્સાહં જોયણાહં અણૂણાહં ॥ ૧ ॥

સૂરસ્સ ય સૂરસ્સ ય સસિણો સસિણો ય અંતરં હોહ ।

બહિયાઽ માણુસનગસ્સ જોયણાણં સયસહસ્સં ॥ ૨ ॥

સૂરંતરિઆ ચંદા ચંદંતરિઆ ય ઢિણયરાડ્ડદિસા ।

ચિત્તંતરલેસાગા મુહલેસા મંદલેસા ય ॥ ૩ ॥ ”

આ સિદ્ધાન્તની ત્રણગાથાના અનુસારે જણાવેલા—

‘ તતઃ સમ્ભાવ્યતે સ્વિશ્રેણ્યા ન પરિચશ્રેણ્યા અન્યથા વા બહુશ્રુતૈર્યથાગમં પરિભાવ-નીયમ્ ’ એ ઉભય ટીકાકાર મહર્ષિઓના વચન પ્રમાણે છેલ્લા બન્ને પક્ષોમાં સૂર્યીશ્રેણિની વ્યવસ્થા તો ઘટી શકે છે, પરંતુ કોઈને કોઈ એકાદ વિરોધ આવીને ઉભો રહેતો હોવાથી જ્યારે એક બાબુએથી કોઈ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ નિર્ણય આપી શકાતો નથી, ત્યારે બીજી બાબુએથી શ્રી સૂર્યપ્રજ્ઞાસિ-ટીકાના નીચે જણાવેલા બન્ને પાઠથી શ્રીટીકાકાર ભગવંતને આ છેલ્લો પક્ષ જ યથાર્થ માન્ય છે એ માન્યા વિના પણ ચાલે તેમ નથી. તે પાઠો આ પ્રમાણે—

“ સૂરસ્સ ય સૂરસ્સ ય ’ ઇત્યાદિ, માનુષનગસ્ય—માનુષોત્તરપર્વતસ્ય બહિઃ સૂર્યસ્ય સૂર્યસ્ય પરસ્પરં ચન્દ્રસ્ય ચન્દ્રસ્ય ચ પરસ્પરમન્તરં ભવતિ યોજનાનાં શત-સહસ્રં લક્ષં, તથાહિ—ચન્દ્રાન્તરિતાઃ સૂર્યાઃ સૂર્યાન્તરિતાશ્ચન્દ્રાઃ વ્યવસ્થિતાઃ, ચન્દ્ર-સૂર્યાણાં ચ પરસ્પરમન્તરં પચ્ચાશત્ યોજનસહસ્રાણિ (૫૦૦૦૦), તતશ્ચન્દ્રસ્ય

‘સૂરંતરિયા ચંદા, ચંદંતરિયાય દિણયરા દિત્તા । ચિતંતરલેસાગા સુહલેસા મંદલેસા ચ ॥૧૧’

સૂર્યસ્ય ચ પરસ્પરમન્તરં યોજનાનાં લક્ષં ભવતીતિ । સમ્પ્રતિ બહિઃચન્દ્રસૂર્યાણાં પક્ષાવવસ્થાનમાહ—‘સૂરંતરિયા’ इत्यादि, नृलोकाद्वहिः पङ्क्त्या स्थिताः सूर्यान्तरित्वाच्चन्द्रान्तरित्वाच्चन्द्रान्तरिता दिनकरा दीप्ता $\times \times \times \times \times$ । कथंभूतास्ते चन्द्रसूर्या इत्याह—‘चित्रान्तरलेख्याकाः’ चित्रमन्तरं लेख्या च प्रकाशरूपा येषां ते तथा, तत्र चित्रमन्तरं चन्द्राणां सूर्यान्तरित्वात् सूर्याणां च चन्द्रान्तरित्वात्, चित्रलेख्या चन्द्रमसां शीतरश्मित्वात् सूर्याणामुष्णरश्मित्वात् ॥ ” [पत्र ३६३].

“ ચન્દ્રમસાં સૂર્યાણાં ચ પ્રત્યેકં લેખ્યા યોજનશતસહસ્રપ્રમાણવિસ્તારાચ્ચન્દ્ર-સૂર્યાણાં ચ સૂચીપङ्क्त्या વ્યવસ્થિતાનાં પરસ્પરમન્તરં પક્ષાશઘોજનસહસ્રાણિ, તત્-ચન્દ્રપ્રભાસન્મિશ્રાઃ સૂર્યપ્રભાઃ સૂર્યપ્રભાસન્મિશ્રાચ્ચન્દ્રપ્રભાઃ ॥ ” [પત્ર ૨૮૨].

ભાવાર્થ:—“ માનુષોત્તરપર્વતથી બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં સૂર્યથી સૂર્યનું તેમ જ ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું પરસ્પર અન્તર (સાધિક) એકલાખયોજન પ્રમાણુ છે, તે આ પ્રમાણુ-સૂર્યો ચન્દ્રાન્તરિત અર્થાત્ ચન્દ્રના આંતરાવાળા છે, એટલે કે જે સૂર્યની વચ્ચે એક ચન્દ્ર છે અને ચન્દ્રો સૂર્યાન્તરિત છે ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર પચાસ હજાર યોજન પ્રમાણુ છે, એથી સૂર્ય-સૂર્યનું ચન્દ્ર-ચન્દ્રનું પરસ્પર અંતર એક લાખયોજન પ્રમાણુ કહ્યું તે બરાબર છે.

હવે માનુષોત્તરપર્વત બહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિ વ્યવસ્થા જણાવે છે— મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પંક્તિવડે રહેલા સૂર્યાન્તરિત ચન્દ્રો અને ચન્દ્રાન્તરિત તેજસ્વી સૂર્યો વિચિત્ર અન્તરવાળા અને વિચિત્ર પ્રકાશવાળા છે, તેમાં વિચિત્ર અન્તરવાળા એટલે જે ચન્દ્રોની વચ્ચે એક સૂર્યનું અંતર છે અને જે સૂર્યોની વચ્ચે એક ચન્દ્રનું અન્તર છે તેવા ચન્દ્રસૂર્યો હોય છે, તેમ જ વિચિત્ર પ્રકાશવાળા એટલે ચન્દ્રો શીતકિરણવાળા અને સૂર્યો ઉષ્ણકિરણવાળા છે. ”

“ ચન્દ્ર-સૂર્ય પ્રત્યેકનો પ્રકાશ એક લાખયોજન વિસ્તારવાળો છે, સૂચી-શ્રેણીવડે વ્યવસ્થિત ચન્દ્ર-સૂર્યોનું અંતર પચાસ હજાર યોજન છે, તેથી ચન્દ્ર-પ્રભાથી મિશ્રિત સૂર્યપ્રભા છે અને સૂર્યપ્રભાથી મિશ્રિત ચન્દ્રપ્રભા છે. ”

વધુમાં મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના વિમાનોપપત્ત જ્યોતિષી દેવોના વિમાનો પાકી ઇંટ સરખા લાંબચોરસ આકારના હોય છે, અને તે વિમાનોનું આતપક્ષેત્ર-પ્રકા-

ભાવાર્થ સુગમ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકામાં પણ ઉપરનો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. [૮૩-૮૪-૮૫].

॥ इति प्रस्तुतद्वितीयभुवनद्वारे तृतीयज्योतिषीनिकायाधिकारः,
प्रासङ्गिकद्वीपसमुद्राधिकारः तेषु चन्द्र-सूर्य-ग्रह-
नक्षत्रपंक्ति-संख्याधिकारश्च समाप्तः ॥

શ્યક્ષેત્ર વિસ્તારથી (ખેડાબાઈમાં) એક લાખ યોજન પ્રમાણે છે, અને આયામ-લાંબાઈથી અનેક લાખ યોજન પ્રમાણે છે.

વધુમાં એ પણ વિચારવાનું રહે છે કે બાહ્યપુષ્કરાર્ધ માટે ૭૨ ચન્દ્ર ૭૨ સૂર્યની સંખ્યાને સંગત કરવા માટે અન્યમતાશ્રયી એકવાર આદિ અને અન્તના ૫૦ હજાર થોડ વર્જવામાં આવે છે. તે આ મતમાં ન વર્જીએ તો ૭૨ ચન્દ્ર તથા ૭૨ સૂર્યની સંખ્યા યથાર્થ સમાઈ રહે છે, પરંતુ આગળ પ્રતિદ્વીપ સમુદ્રના સંધિ સ્થાનોમાં ચન્દ્ર-સૂર્યનો સહયોગ થઈ જશે અને અને તેથી ઉક્ત અંતરાદિ વ્યવસ્થાનો ભંગ થવા ભય છે, જો તે ભંગને બાબુએ રાખી પ્રતિદ્વીપ-સમુદ્રના આદિ અને અન્તક્ષેત્ર સુધીમાં રહેલા ચન્દ્ર-સૂર્યની અંતર પ્રમાણાદિ વ્યવસ્થા તે તે ક્ષેત્રાશ્રયી જ વિચારીએ તો અંતરાદિ પ્રમાણનું નિયમિતપણું રહેવામાં પ્રાયઃ દોષ ઉત્પન્ન ન થાય; પરંતુ પ્રથમ તો ત્રિગુણમતે આગળ આગળની આવતી બૃહત્ સંખ્યાનો સમાવેશ કેમ કરવો ? તે જ વિચારવાનું છે. વધુમાં પ્રસિદ્ધ મતકારની વલયપંક્તિ જેટલી બુદ્ધિ-યુક્તિ-ગમ્ય અને નિયમિત રહે છે તેવું આમાં જળવાતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાની બાણે !

ચાલુ વિષયને અંગે શક્તિ પ્રમાણે બુદ્ધિબુદ્ધિ રીતે વિચાર કરવો જરૂરી લાગવાથી ફક્ત આ વિષય પરત્વે લિપ્તલિપ્ત પ્રકારથી વિચાર માત્ર જણાવેલા છે. તેમાં છેલ્લો પક્ષ શાસ્ત્રીય હોવાથી યોગ્ય જણાય છે, પ્રથમના ત્રણ પક્ષો તો વિચાર પુરતાં જ આપવામાં આવ્યા છે, છતાં એ વિચારમાં પણ શાસ્ત્રીય વિરૂદ્ધપણું જણાય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધિ મિથ્યાદુષ્કૃત આપી આ વિષયને અંગે અહિં જ વિરામ પામીએ છીએ. આ બધી વિચારણાને સ્થાન બાહ્યપુષ્કરાર્ધ માટે તો મલી શકયું, પણ આગળ આગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં કેવી રીતે સંગત કરવું તે જ્ઞાનીગમ્ય.

॥ अथ चन्द्र-सूर्यमण्डलाधिकारः ॥

અવતરણ:—પૂર્વે (જુદા જુદા આચાર્યોના મતપૂર્વક) ચાલુ ત્રણ ગાથા-વડે પ્રસિદ્ધ આચાર્યનું મતાંતર ખતલાવી (તારાઓ પંક્તિબદ્ધ ન હોવાથી તેને વર્ણને) ચન્દ્ર-સૂર્ય ગ્રહ તથા નક્ષત્રની પંક્તિ સંબંધી સર્વ વિચારણા તથા ચન્દ્રાદિ પાંચે જ્યોતિષીની સર્વ પ્રકારની સંખ્યા લાવવા સંબંધી કરણાદિ ખતલાવી એ અધિકાર સમાપ્ત કર્યો. હવે તે ચન્દ્ર-સૂર્યના મંડળો સંબંધી વર્ણન શરૂ કરાય છે:—

તેમાં પાંચે જ્યોતિષી પૈકી ચન્દ્ર-સૂર્ય અને ગ્રહનાં ચરમંડળો છે, તેમજ તે ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ અનિયમિત મંડળવડે પરિભ્રમણ કરતાં મેરૂને પ્રદિક્ષણા આપી રહ્યા છે. નક્ષત્ર તથા તારાઓનાં મંડળો છે, પણ તે ચર હોવા છતાં સ્વસ્વ મંડળોમાંજ ગતિ કરતાં હોવાથી અવસ્થિત મંડળવાળાં હોય છે, એ પાંચે પ્રકારનાં જ્યોતિષીઓનાં મંડળો પૈકી નક્ષત્રમંડળોનું કિંચિત્ વર્ણન નક્ષત્ર પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે અને તારા તથા ગ્રહનાં મંડળોનું વર્ણન અપ્રાપ્ય હોવાથી તે સંબંધી ઉલ્લેખ ન કરતાં હવે ચન્દ્ર-સૂર્યમંડળો સંબંધી અધિકાર શરૂ કરવામાં આવે છે, આ મંડળાધિકાર વિસ્તારથી અપાય છે છતાં તે એવી રીતે આપીયે છીએ કે જેને કેવળ સંગ્રહણીની પાંચ ગાથાનો જ વિશેષાર્થ સમજવો હોય અને મંડળનો વિશેષ અભ્યાસ ન સેવવો હોય તેવાઓ માટે શરૂઆતનું અમુક લખાણ વંચાય તો તે પાંચે ગાથાનો અર્થ તેમને સહેલાઈથી સમજાઈ જાય.

પદ્મરસ ચુલસીઈ સયં, ઇહ સસિ રવિ મંડલાઈં તલ્લિખત્તં ।
 જોયણ પણસય દસહિઅ ભાગા અડયાલ ઇગસટ્ટા ॥ ૮૬ ॥
 તીસિગસટ્ટા ચરો ણગિગસટ્ટસ્સ સત્ત મહંયસ્સ ।
 પણતીસં ચ દુજોયણ સસિ રવિણો મંડલંતરયં ॥ ૮૭ ॥
 પણસટ્ટી નિસઢમ્મિ ય તત્તિયબાહા દુજોયણંતરિયા ।
 ણગુણવીસં ચ સયં સૂરસ્સ ય મંડલા લવણે ॥ ૮૮ ॥

મંડલદસગં લવણે પળગં નિસદમ્મિ હોઈ ચંદસસ ।

મંડલઅંતરમાણં જાણપમાણં પુરા કાહિયં । ॥ ૮૯ ॥

સસિ રવિણો લવણમ્મિ ય જોયણ સય તિણિણી તીસ અહિયાઈ ।

અસિયં તુ જોયણસયં જંબૂદીવમ્મિ પવિસ્સંતિ ॥ ૯૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

૧૩૬૬ ચતુરશીતિશતં હ્ર શશિ-રવિમંડલાનિ તત્ક્ષેત્રમ્ ।

યોજનાનિ પચ્ચશતાનિ દશાધિકાનિ ભાગા(શ્વ)અષ્ટાચત્વારિંશત્ એકષટ્ઠિકા: ॥ ૮૬ ॥

ત્રિંશદૈકષટ્ઠિકાશ્ચત્વાર (શ્વ) એકૈકષટ્ઠિકસ્ય સપ્તેન મક્તસ્ય ।

પચ્ચત્રિંશચ દ્વે યોજને (ક્રમેણ) શશિ-રવ્યોર્મંડલાન્તરમ્ ॥ ૮૭ ॥

પચ્ચષટ્ઠિનિષથે ચ ત્રીણિ વાહાયાં દ્વિયોજનાન્તરિતાનિ ।

एकोनविंशतिश्च शतं सूर्यस्य च मंडलानि लवणे ॥ ૮૮ ॥

મંડલદશકં લવણે પચ્ચકં નિષથે ચ ભવતિ ચન્દ્રસ્ય

મંડલાન્તરમાણં યાનપ્રમાણં (ચ) પુરા કથિતમ્ ॥ ૮૯ ॥

શશિ-રવ્યોર્લવણે ચ યોજનાનિ શતાનિ ત્રીણિ ત્રિંશદધિકાનિ ।

અશીતિસ્તુ (ચ) યોજનશતં જમ્બૂદીપે પ્રવિશન્તિ ॥ ૯૦ ॥

શીખરાર્થ:—

પન્નરસ=૫૬૨

ચુલસીદ્ધસયં=૧૮૪

મંડલાઈ=મંડળો

તત્ક્ષેત્ર=તેનું ક્ષેત્ર

પળસયદસહિઅ=૫૧૦ યોજન અધિક

અઢયાલ=અડતાલીશ

હગસટ્ટા=એકસઠીયા (૧ યોજનના ૫૭)

તીસિગસટ્ટા=એકસઠીયા ત્રીસ ભાગ

હગહગસટ્ટસ=એકએવાએકસઠીયાના

સત્તમહયસ=સાતવડે ભાગેલાના

પળતીસં=પાંત્રીશ યોજન

મંડલંતરયં=મંડળોનું અંતર

પળસટ્ટી=સૂર્યનાં પાંસઠ મંડળો

નિસદમ્મિ=નિષધપર્વતઉપર

તત્તિયવાહા=ત્રણ તેની બાહા ઉપર

અગુણવીસં ચ સયં=એક સો બોગણીશ

મંડલદસગં=દસ મંડળો

પળગં=પાંચ

ચંદસસ=ચન્દ્રનાં

મંડલઅંતરમાણં=મંડળોનું અંતરપ્રમાણ

જાળપમાણં=વિમાનોનું પ્રમાણ
પુરા=પૂર્વે
કહિયં=કહ્યું છે તે જ
જોયણસયતિણિ=ત્રણસો યોજન

ત્રીશ અહિયાદં=ત્રીશ અધિક (૩૩૦)
અસીયં તુ જોયણસયં=(૧૮૦) યોજન
જંબૂદીવમ્મિ=જંબૂદ્વીપમાં
પવિસ્તંતિ=પ્રવેશે છે

ગાયાર્થઃ—આ જંબૂદ્વીપવર્તી ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડળો છે, અને સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો છે. તેમ જ તે બન્નેનાં મંડળોનું ચારક્ષેત્ર (જંબૂ લવણ્યનું થઇ) ૫૧૦ યોજન અને એક યોજનના એકસઠીયા અડતાલીશ ભાગ તેટલું અધિક છે. ॥ ૮૬ ॥
इति प्रथमगायार्थः ॥

૩૫ યોજન અને એક યોજનના એકસઠભાગ કરીએ તેવા ત્રીશ ભાગ અને એકસઠીયા એકભાગના સાત ભાગ કરીએ તેમાંથી ચાર ભાગ (૩૫ યો ૩૬-૬ ભાગ)નું પરસ્પર ચન્દ્રમંડળનું અન્તર હોય છે. અને સૂર્યનાં મંડળોનું પરસ્પર અંતર બે યોજનનું છે. ॥ ૮૭ ॥ इति द्वितीयगायार्थः ॥

વળી સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો પૈકી ૬૫ મંડળો જંબૂદ્વીપે છે, તેમાં ૬૨ નિષધપર્વતઉપર પડે છે, જ્યારે ત્રણ મંડળો તે જ પર્વતની ખાડામાં પડે છે, અને ૧૧૬ મંડળો લવણ્યસમુદ્રમાં પડે છે. આ મંડળોનું પરસ્પર અન્તર બે યોજનનું છે. ॥ ૮૮ ॥ इति तृतीयगायार्थः ॥

ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડળો પૈકી ૧૦ મંડળો લવણ્યસમુદ્રે અને પાંચ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં નિષધપર્વતઉપર છે, આ મંડળોનું પરસ્પર અંતરપ્રમાણ પૂર્વે કહેવાયેલું છે. ॥ ૮૯ ॥ इति चतुर्थगायार्थः ॥

આથી સૂર્યનું અને ચન્દ્રનું ૫૧૦ યો ૩૬ ભાગનું કુલ બે ચારક્ષેત્ર છે તેમાં ૩૩૦ યોજન લવણ્યસમુદ્રમાં છે અને પાછા ફરતાં આ બન્ને જ્યોતિષી-વિમાનો જંબૂદ્વીપમાં એક સો એંશી યોજન સુધી પ્રવેશ કરી અટકે છે. આ તેનું ચારક્ષેત્ર કહ્યું. ॥ ૯૦ ॥ इति पञ्चमगायार्थः ॥

વિશેષાર્થઃ—અહિંથી મંદલપ્રકરણનો અધિકાર શરૂ થાય છે તેમાં પ્રથમ નિષધ અને નીલવંત પર્વતથી મંડલોનો પ્રારંભ ગણાવવામાં આવેલો છે, તેમજ પુષ્કરાદિ દ્વીપસંબંધી પણ અધિકાર કિંચિત્ આવવાનો છે, આથી તે પર્વતો તથા દ્વીપના સ્થાનની માહિતી આપવા માટે પ્રસંગ હોવાથી અદ્વી-દ્વીપનું કિંચિત્ સ્વરૂપ અહિં જણાવાય છે—

॥ प्रथम अढीद्वीपाधिकार. ॥

પ્રથમજંબૂદ્વીપવર્ણનમ્:—આપણે જે ક્ષેત્રમાં રહીએ છીએ તે જંબૂદ્વીપના સાત મહાક્ષેત્રો પૈકી ‘ભરત-ક્ષેત્ર’ નામનું એક મહાક્ષેત્ર છે. આ જંબૂદ્વીપ ૩૦ પ્રમાણાંશુલથી ૧ લાખ ચોજનનો અને ૩૧ થાળી સરખા ગોળાકાર જેવો અથવા ૩૨ માલપુડાકાર જેવો છે અને તેનો ૩૩ પરિધિ અથવા તેની જગતીતું પ્રમાણ ૩૧૬૨૨૭,૩ ગાઉ-૧૨૮ ધનુષ, ૧૩૥ અંશુલ છે. ગણિતની રીતિએ કોઈ પણ વૃત્ત ક્ષેત્રના પરિધિનું પ્રમાણ પોતાના વિષ્કંભની અપેક્ષાએ ત્રિશુભાધિક હોય છે, અને તે ૩૪ વૃત્ત પદાર્થના ૩૫ વ્યાસનો ૩૬ વર્ગકરી ૧૦૦ વડે શુદ્ધી ૩૭ વર્ગમૂળ કાઢવાથી તે ક્ષેત્રસંખધી પરિધિનું પ્રમાણ આવે છે, જેમકે;— જંબૂદ્વીપનો વ્યાસ—

$$\begin{array}{l}
 \left. \begin{array}{l} ૧૦૦૦૦૦ \\ \times ૧૦૦૦૦૦ \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{વ્યાસનો વર્ગ કાઢવા માટે બન્ને સરખી સંખ્યાનો} \\ \text{શુભાકાર કર્યો (જેથી વર્ગસંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.)} \end{array} \\
 \left. \begin{array}{l} ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ \\ \times ૧૦ \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{જંબૂદ્વીપના વ્યાસનો વર્ગ “દસ અબજ” પ્રમાણ થયો.} \\ \text{વર્ગમૂળ યોગ્ય ૩૮ લાખ રકમ સો અબજની આવી; હવે} \\ \text{વર્ગમૂળ કાઢવા આંકડાઓને સમ વિષમ કરવા તે આ પ્રમાણે—} \end{array}
 \end{array}$$

૩૦ આપણું જે અંશુલ તે ઉત્તરેષાંશુલ કહેવાય અને તેવા ૪૦૦ (અથવા ૧૦૦૦) ઉત્તરેષાંશુલે ૧ પ્રમાણાંશુલ થાય.

૩૧ ઉક્તજ્ઞ જ્યોતિષ્કરણકે—ઈળમો ડ સમુદ્દિટ્ટો જંબૂદ્વીવો રહંગસંઠાણો ।

વિવ્રવંભં સયસહસ્તં જોયણાણં મવે ણ્ઠં ॥ ૧ ॥

૩૨ તળાતો માલપુડા વચમાં જંબૂદ્વીપ જેવો લાગે અને ચારે બાજુ ઘી નાખ્યું હોય તેથી લવણસમુદ્ર સહ જંબૂદ્વીપની એવી કલ્પના વિચારી શકાય.

૩૩ કોઈ પણ વૃત્ત (ગોળ) પદાર્થનો ઘેરાવો તે ‘પરિધિ’ કહેવાય.

૩૪ જે પદાર્થને કોઈપણ દિશાથી યા છેડેથી સામસામું માપીએ તો સર્વ દેકાણે એક જ માપ આવે તે વૃત્ત.

૩૫ વૃત્ત વસ્તુની સરખી લંબાઈ પહોળાઈના પ્રમાણને વિવ્રમ્મ અથવા વ્યાસ કહેવાય છે.

૩૬ એ સરખી સંખ્યાનો પરસ્પર શુભાકાર તે ‘વર્ગ’.

૩૭ કોઈ પણ એ સંખ્યા કઈ એ સરખી સંખ્યાના શુભાકાર જેટલી છે ? એવી મૂળ સંખ્યા શોધી કાઢવાની જે રીતિ તે વર્ગમૂળ (કરણ) કહેવાય છે.

૩૮ જેનો ભાગાકાર કરવા હોય તે રકમ માજ્ય અને જે રકમવડે ભાજ્યને ભાગવી હોય તે રકમ માજક અને જે જવાબ આવે તે ભાગાકાર કહેવાય.

૧ લો; ભાજક = ૩) ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (૩ યોજન

૨ ભો; ભાજક = $\frac{+ ૩}{૬,૧}$ $\frac{૬}{૦૧,૦૦}$ (૧ યોજન

૩ ભો; ભાજક = $\frac{+ ૧}{૬૨,૬}$ $\frac{૬૧}{૩૬,૦૦}$ (૬ યોજન

૪ થો; ભાજક = $\frac{+ ૬}{૬૩૨,૨}$ $\frac{૩૭૫૬}{૦૧૪૪,૦૦}$ (૨ યોજન

૫ મો; ભાજક = $\frac{+ ૨}{૬૩૨૪,૨}$ $\frac{૧૨૬૪૪}{૦૧૭૫૬,૦૦}$ (૨ યોજન

૬ ક્રો; ભાજક = $\frac{+ ૨}{૬૩૨૪૪,૭}$ $\frac{૧૨૬૪૮૪}{૦૪૬૧૧૬,૦૦}$ (૭ યોજન

૭ મો; ભાજક = $\frac{+ ૭}{૬૩૨૪૫૪}$ $\frac{૪૪૨૭૧૨૬}{૪૮૪૪૪૭૧}$ શેષ વધ્યા

—ધ્રુવ ભાજક

૪૮૪૪૪૭૧ શેષ વધ્યા છે તેને

ચાર ગાઉનો એક યોજન હોવાથી ૪ વડે ગુણવા— × ૪

ધ્રુવભાજક ૬૩૨૪૫૪) ૧૬૩૭૮૮૪ (૩ ગાઉ આવ્યા—

૧૮૬૭૩૬૨

૦૦૪૦૫૨૨

બે હજાર ધનુષ્યનો(દંડનો) ૧ ગાઉ હોવાથી × ૨૦૦૦

ધ્રુવ ભાજક = ૬૩૨૪૫૪) ૮૧૦૪૪૦૦૦ (૧૨૮ ધનુષ્ય—

૬૩૨૪૫૪

૧૭૭૬૮૬૦

૧૨૬૪૬૦૮

૦૫૧૪૬૫૨૦

૫૦૫૬૬૩૨

૦૦૮૬૮૮૮

ધનુષ્યની શેષ સંખ્યા રહી

ચાર હાથનો ૧ ધનુષ્ય હોવાથી

× ૪

ધ્રુવ ભાજક = ૬૩૨૪૫૪) ૩૫૬૫૫૨ (૦ હાથ (ભાગ ન આવ્યો માટે)

૦૦૦૦૦૦

૩૫૬૫૫૨

હાથની શેષ સંખ્યા રહી

૨૪ અંગુલનો ૧ હાથ હોવાથી ૨૪ સે ગુણવા × ૨૪

૧૪૩૮૨૦૮

૭૧૬૧૦૪૦×

ધ્રુવ ભાજક = ૬૩૨૪૫૪) ૮૬૨૬૨૪૮ (૧૩૧ અંગુલ આવ્યા

૬૩૨૪૫૪

૨૩૦૪૭૦૮

૧૮૬૭૩૬૨

૦૪૦૭૩૪૬

૩૧૬૨૨૭

૦૦૬૧૧૧૬ અંગુલ સંખ્યાના શેષ રહ્યા

આવેલ જવાબનો
આંક સરખી રીતે
મૂકતાં ૩૧૬૨૨૭
યોજન જેટલો
આવ્યો.

હતિ પરિધિ ।

અત્ર આટલું ગણિત ઉપયોગનું હોવાથી આશ્ચર્ય છે. તેથી અધિક સૂક્ષ્મ પ્રમાણે યવ, જૂ-લિખાદિ કાઢવું હોય તો તે સ્વયં કાઢી લેવું.

ઉપર પ્રમાણે ગણિત કરતાં જાંબૂદ્રીપનો ૩૯ પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યો ૩ ગા ૧૨૮ ધ૦, ૧૩૧ અંગુલ પ્રમાણે આન્યો.

એ ત્રિશુભાધિક પરિધિવાળો ૧ લાખ યોજનનો જાંબૂદ્રીપ પૂર્વસમુદ્રથી પશ્ચિમ-સમુદ્રસુધી લાંબાઈવાળા સાત વર્ષધર (કુલગિરિ) પર્વતો, તેના આંતરે રહેલા સાત મહાક્ષેત્રો તથા તે ક્ષેત્રોમાં રહેલી મહાનદીઓ વિગેરેથી સંપૂર્ણ છે.

આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે ભરતક્ષેત્ર અર્ધચન્દ્રાકાર સરખું મેરૂથી દક્ષિણદિશામાં આવેલું, ત્રણે દિશાએ લવણસમુદ્રને સ્પર્શીને રહેલું, પરં ૬ યો ૬ કળા વિસ્તારવાળું અને ૧૪૪૭૧૫૬ યો ૦ પૂર્વસમુદ્રથી પશ્ચિમસમુદ્રસુધી દીર્ઘ (લાંબુ), તેમજ ઉત્તરપિણી અવસરપિણીના છ છ આરાના ભાવેથી વાસિત છે. દરેક ક્ષેત્રો તથા પર્વતો પૂર્વસમુદ્રથી પશ્ચિમસમુદ્રસુધી લાંબા-ઈવાળા સમજવા. માત્ર લાંબાઈપ્રમાણમાં વિસ્તારાશ્રયી તફાવત પડશે. આ ક્ષેત્રની સીમાએ રહેલો લઘુહિમવંત પર્વત મધ્યે ૧૦ યોજન ઉંડા ૧૦૦૦ યોજન લાંબો ૫૦૦ યોજન પહોળો વેદિકા અને વનથી પરિવરેલો અને જેના જલભાગે મધ્યસ્થાને જુદા જુદા વૈદ્યુર્યાદિ રત્નના વિભાગમાં વહેંચાએલા શ્રીદેવીના પ્રથમ રત્નકમળના નિવાસ યુક્ત તથા તે મૂળ કમળને ફરતા બીજા ૬ વલયો યુક્ત સુશોભિત એવો 'પદ્મદ્રહ' આવેલો છે, એમાંથી નીકળતી ગંગા અને સિંધુ સ્વસ્વદિશા તરફ પર્વતઉપર વહી ગંગાનદી ઉત્તરભરતાર્ધ તરફ વળી ૭૦૦૦ નદીઓની સાથે મૈત્રી કરતી દક્ષિણસમુદ્રમાં ભેગી થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે બીજી ૭૦૦૦ નદીઓવડે પરિવરેલી સિંધુનદી પાશ્ચિમદિશાએ દીર્ઘ વૈતાલ્ય નીચે થઈ દક્ષિણભરતાર્ધ તરફ વહેતી દક્ષિણસમુદ્રને મળે છે. આ શાશ્વતી ગંગા અને સિંધુ બન્ને નદીઓએ તથા ભરતક્ષેત્રના મધ્યમાં રહેલા દીર્ઘવૈ-તાલ્યે એમ બે નદી તથા પર્વતે આ ભરતક્ષેત્રના ૬ વિભાગ પાડ્યા છે. આપણે દક્ષિણ ભરતાર્ધના મધ્ય ખંડમાં રહીએ છીએ અને એશિયા યુરોપ આફ્રિકા અમે-રિકા ઑસ્ટ્રેલિયા વિગેરે વર્તમાન દુનીયાનો દક્ષિણભરતાર્ધમાં સમાવેશ થાય છે.

૧૧ વક્ષઃ જ્યોતિષ્કરણકે—‘જંબુદ્વીપે પરિરઓ તિજિ ય સોલાણિ સયસહસ્તાણિ ।

દોયસયા પઢિપુણ્ણા સત્તાવીસા સમહિયા ય ॥ ૧ ॥

તિજિ ય કોસા ય તદ્દા અટ્ટાવીસં ચ ઘણુયસયં એકં ।

સૈરસય અંગુલાહ અઢંગુલેયં ચ સવિસેસં ॥ ૨ ॥

આ જમ્બૂદ્વીપ ભરતખંડના પ્રમાણુ જેટલા ૧૬૦ ૪૦ ખંડ પ્રમાણુ હોવાથી આ ક્ષેત્ર ૧ ખંડ પ્રમાણુ છે. આ ક્ષેત્રના મધ્યમાં અયોધ્યા નગરી આવેલી છે, તેમજ ૬૩ ૪૧ શલાકાપુરૂષો પણ આ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભરતખંડની ઉત્તર દિશાએ વૈતાઢ્ય ઓળંગી ત્યારપછી ઘણું ક્ષેત્ર વટાવ્યાબાદ ભરતથી દ્વિગુણવિસ્તાર વાળો દ્વિગુણુ (૧૦૫૨ ચો. ૧૨ ભા.) પ્રમાણુ વેદિકા અને વનથી સુશોભિત અને પીત સુવર્ણમય લંબચોરસાકારે જિનભુવનાદિથી વાસિત ૧૧ કૂટવાલો ૨૪૯૩૨ ચો. લાંબો ૨ ખંડ પ્રમાણુ ‘લઘુહિમવંત’ પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર ચઢી તેટલું જ બીજી બાજુ ઉતરીએ ત્યારે તુર્તજ પૂર્વ પર્વતથી દ્વિગુણુ (૨૧૦૫ ચો. ૫ કળા) વિસ્તાર યુક્ત અને ૩૭૬૭૪૧૬ ચો. દીર્ઘ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના બાવવાળું ‘હિમવંતક્ષેત્ર’ આવેલું છે. આ ક્ષેત્રની પૂર્વે ‘રોહિતા’ અને પશ્ચિમે રોહિતાંશા નદી વહે છે. આ ક્ષેત્રના મધ્યમાં અથવા આ બે નદીઓનો જ્યાં નજીક સંયોગ થાય તે સ્થાને શન્દાણતીનામનો વૃત્ત વૈતાઢ્ય આવેલો છે. આ ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ થયા બાદ તુર્તજ પૂર્વક્ષેત્રથી દ્વિગુણુ (૪૨૧૦ ચો. ૧૦ કળા) વિસ્તારવાળો અતે ૪૨૧૦ ચો. ૧૦ કળા પ્રમાણુનો, ૮ ખંડ પ્રમાણુ, ૨૦૦ ચો. ઉંચો, પીતસુવર્ણનો, ૮ કૂટ-શિખરવાળો, લંબ ચોરસ (પૂર્વેથી પાશ્ચિમ સુધી ગયેલો વેદિકા ૪૨ અને વનથી સુશોભિત ‘મહાહિમવંત’ નામનો પર્વત આવેલો છે, આ પર્વત ઉપર ચઢી તેટલું જ નીચે ઉત્તરમાં તુર્તજ મહાહિમવંતની ઉત્તરે પૂર્વથી દ્વિગુણુ (૮૪૨૧ ચો. ૧ કળા) વિસ્તારવાળું ૭૩૬૦૧૧૬ ચો. પૂર્વ પશ્ચિમ દીર્ઘ, ૧૬ ખંડ પ્રમાણુ, પૂર્વદિશામાં વહેતી હરિસલિલા અને પશ્ચિમમાં વહેતી હરિકાન્તા નદીથી યુક્ત, ક્ષેત્રમધ્યે રહેલા ગંધાપાતી વૃત્ત વૈતાઢ્યવાળું અવળ ના બીજા આરા સરખું હરિવર્ષ નામનું ૪૩ યુગલિક ક્ષેત્ર આવેલું છે.

૪૦ ઉક્તશ્ચ હરિમદ્રસુરિમિ:—‘નડયસયં સ્વંડાણં ભરહપમાણેન માદૈલ લક્ષ્ણે ।

અહવા નડય સયં ગુણં ભરહપમાણં હવહ લક્ષ્ણં ॥ ૧ ॥’

૪૧ શલાકાપુરૂષોની ઉત્પત્તિ મહાવિદેહમાં હોય છે, અને ત્યાં તેઓ યથાયોગ વિનયોને પણ સાધે છે.

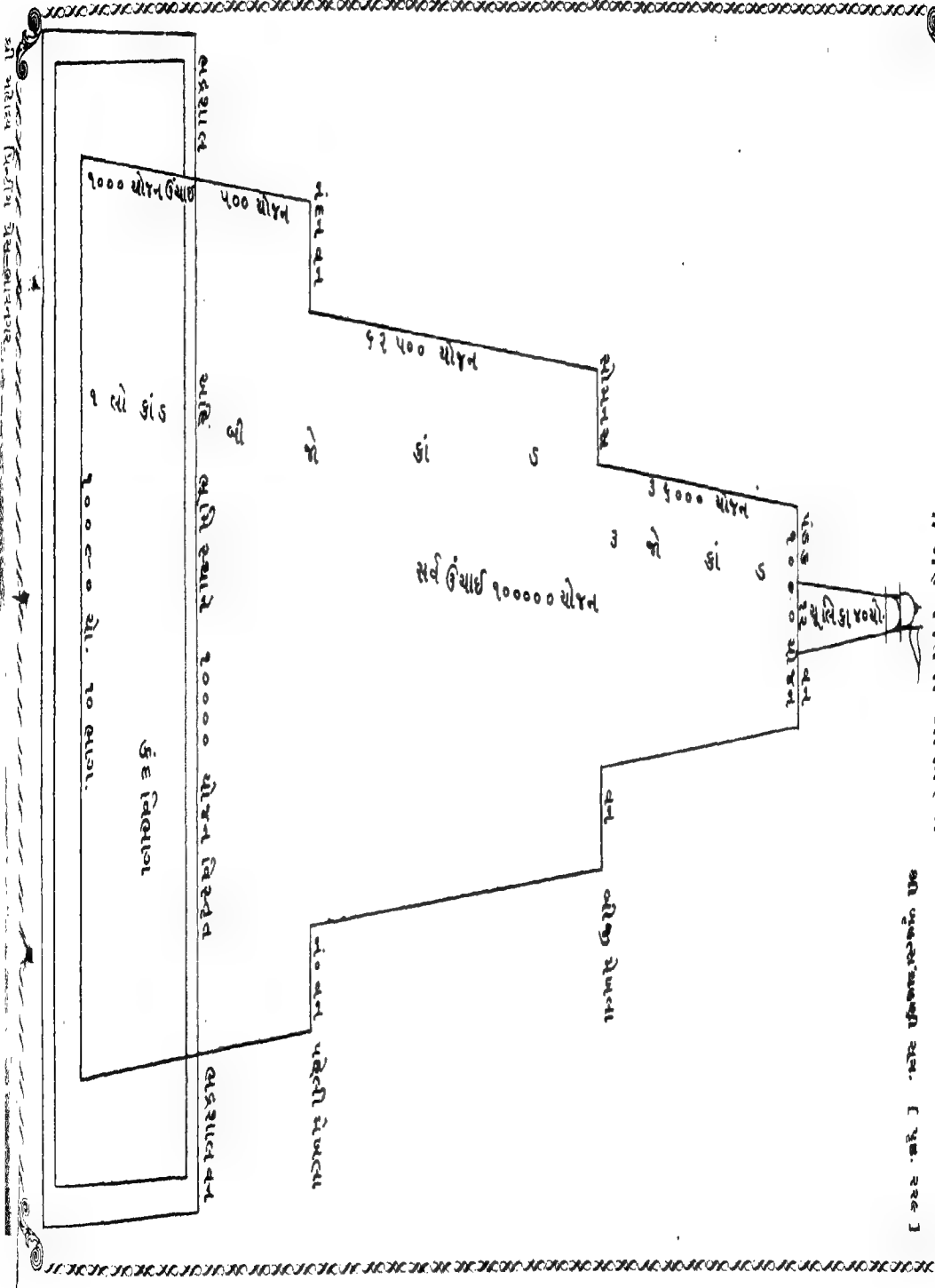
૪૨ દરેક વર્ષધરે વેદિકા વન સહિત સમજવા.

૪૩-આ જગે ક્ષેત્રોમાં રહેનારા યુગલિકા સ્વભાવે સરળ ભોળા ને સર્વ રીતે સુખી તેમજ દિવ્ય સ્વરૂપી હોય છે અને એ ૬ યુગલિક મહાક્ષેત્રોમાં અસિ (શસ્ત્ર વ્યવહારાદિ) (મસિ લેખન કળાદિ) કૃષિ (ખેડુત વ્યાપારાદિ) એ ત્રણેનો વ્યાપાર ન હોવાથી તેઓને કર્મબંધન અટપ હોય છે, આ યુગલિકા ભરીને અવશ્ય દેવ થાય છે, આ ક્ષેત્રો અકર્મ-ભૂમિનાં સમજવાં, કુલ અઢીદ્વીપમાં ૫ હૈમવંત, ૫ હરિવર્ષ ૫ દેવયુર, ૫ રમ્યક અને ૫ દૈરણ્યવત થઈ ત્રીશ અકર્મભૂમિઓ સમજવી:—તથા ચોક્કં પ્રવચનસારોદારે—

५१५५

५३

२२६ [३३. २२६]

મેરૂપર્વતનું વર્ણન તથા તેની ઉપર અભિષેક શિલાઓ. ૨૬૬

આ ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ થયા બાદ તુર્તજ મેરૂથી દક્ષિણે (હરિવર્ણોત્તરે) પૂર્વથી દ્વિગુણ ૧૬૮૪૨ યોગ-૨ કળા વિસ્તારવાળો, ૯૪૧૫૬ યોગ દીર્ઘ, ૪૦૦ યોગ ઉંચો, ૩૨ ખંડ પ્રમાણ, ૯ કૂટવાળો, તપનીય-રક્ત સુવર્ણનો, અને સૂર્ય-ચન્દ્રના મંડલોના આધારવાળો (અને તેથી જ આ અઢીદ્વીપનું વર્ણન કરવામાં સહાયક બનેલો) ‘ નિષધ ’ નામનો પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર વ્યન્તર-નિકાયની ‘ ધી ’ દેવીના નિવાસવાળો, ૪૦૦૦ યોગ લાંબો ૨૦૦૦ યોગ પહોળો, ૧૦ યોગ ઉંડો, ‘ તિર્ગિચ્છિદ્રહ ’ આવેલો છે.

આ પર્વત ઉપર આ બાબુથી ચઢીને પેલી બાબુ ઉતરીએ કે તુર્તજ નિષધપર્વતથી દ્વિગુણ ૩૩૬૮૪ યોગ ૪ વિસ્તીર્ણ અને ૧ લાખ યોગ દીર્ઘ, ૬૪ ખંડ પ્રમાણ, નિષધ અને નીલવંતના આંતરમાં રહેલું ‘ મહાવિદેહક્ષેત્ર ’ આવેલું છે, આ ક્ષેત્રની મધ્યમાં ૧ લાખ યોગ ઉંચો પીત સુવર્ણમય શાશ્વતો મેરૂપર્વત આવેલો છે. આ પર્વત નળાણું હળાર (૯૯૦૦૦) યોજન જમીન બહાર છે. જેથી જ્યોતિષીનિકાયના મધ્યભાગને વટાવી આગળ ચાલ્યો ગયો છે, તેનું ૧૦૦૦ યોગ પ્રમાણનું મૂળ જમીનમાં ગએલું છે, એથી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પહેલાકાણડાના અંતસુધી પહોંચેલો છે, તેથી એ પર્વત હળાર યોજન પ્રમાણ જ્યાં પૂર્ણ (સમભૂતલ સ્થાને) થાય છે તે સર્વ ભાગને કંદ કહેવાય છે, એ કંદ સ્થાને તેનો વિસ્તાર ૧૦૦૦૦ યોજનનો છે, અને ઉપરજતાં ઘટતો ઘટતો શિખરભાગે ૧૦૦૦ યોગ પહોળો રહે છે, તેથી આ પર્વત ઉંચાકરેલા ‘ ગોપુચ્છ ’ સરખો દેખાય છે, આ પર્વત ત્રણ વિભાગથી વહેંચાયેલો છે, એટલે કે જમીનમાં ગએલો હળાર યોજનથી હીન જે કાણડ (ભાગ) તે પ્રથમકાણડ કહેવાય. આ કાણડ-કાંકરા પથ્થર અને રત્નાદિથી બનેલો છે. હીન એવાં ૧૦૦૦ યોજનથી લઈને (રત્નપ્રભાગત સમભૂતલા રૂચકથી) ૬૩૦૦૦ યોજન પ્રમાણ સ્ફટિકરત્ન-અંકરત્ન તથા સુવર્ણાદિ રત્નવાળો દ્વિતીયકાણડ છે. એમાં સમભૂતલાથી ૫૦૦ યોગ પછી ‘ નંદનવન ’ આવેલું છે, નીચે કન્દભાગે ‘ મદ્રશાલ ’ વન છે. અને ૬૩૦૦૦ યોજન પૂર્ણ થાય ત્યાં ‘ સોમનસ ’ વન છે. આ સોમનસથી શિખર સુધીનો ભાગ તે ત્રીજોકાણડ કહેવાય છે અને તે જાંબૂનદ સુવર્ણનો બનેલો છે.

આ ત્રીજા કાણડ ઉપર ‘ પાંડુકવન ’ આવેલું છે. આ વનમધ્યે એક ચૂલિકા આવેલી છે જે ૪૦ યોગ ઉંચી, મૂળમાં ૧૨ યોગ પહોળી, શિખરે ૪ યોગ પહોળી, વૈડૂર્ય રત્નની, શ્રીદેવીના ભુવન સરખો વૃત્તાકાર, અને ઉપર એક મોટા શાશ્વત ચૈત્યગ્રહવાળી છે.

‘ હેમશ્યં હરિવાસં દેવકુરુ તદ્વય ઉત્તરકુરુવિ । રમ્યય ઇરણ્ણવ્યં હ્ય ઇ ભૂમિઓ પંચગુણા ॥૧॥
 ઇયા અકમ્મભૂમિઓ તીસતય જુલલધમ્મજયઠાણં । દસવિહ કપ્પમહદ્દુમ સમત્તયભોગા પસિદ્ધાઓ ॥૨॥ ’

આ શૂલિકાથી ૫૦૦ થોાં ફર ચારે દિશાએ ચાર જિનભુવન છે. આ ચારે ભુવનની બહાર ભરતાદિ ક્ષેત્રોની દિશા તરફ-૨૫૦ થોાં પહોળી, ૫૦૦ થોાં દીર્ઘ, ૪ થોાં ઉચી, અષ્ટમીના ચન્દ્રાકાર સરખી શ્વેતવર્ણીય અર્બુનસુવર્ણની ચાર અભિષેક શિલાઓ વર્તે છે. પ્રત્યેક શિલા વેદિકાસહિત વનવાળી છે. એમાં પૂર્વ દિશામાં 'પાણ્ડુકંબલા' પશ્ચિમદિશામાં 'રક્તકંબલા' ઉત્તરમાં 'અતિરક્તકંબલા' અને દક્ષિણદિશામાં 'અતિપાણ્ડુકંબલા' નામની શિલાઓ છે, એમાં પૂર્વ-પશ્ચિમની બે શિલાઓ ઉપર ૫૦૦ ધનુષ્ દીર્ઘ-૨૫૦ ધનુષ્ વિસ્તીર્ણ અને ૪ ધનુષ્ ઉંચા એવા બે બે સિંહાસનો છે, અને ઉત્તર તથા દક્ષિણવર્તી શિલાઓ ઉપર ઉક્ત પ્રમાણવાળું એકેક સિંહાસન હોય છે.

એમાં પૂર્વ દિશાની શિલાના બે સિંહાસન ઉપર પૂર્વ મહાવિદેહની ૧૬ વિજયોમાં ઉત્પન્ન થતા જિનેશ્વરદેવોને અનાદિકાળના તથાવિધ આચારવાળા ઇન્દ્ર મહારાજ પોતાનું અહોભાગ્ય વિચારતાં પંચરૂપ કરી પંચાભિગમ સાચવી મેરૂપર્વત ઉપર લઇ જાય છે, જ્યાં મહાન્ કળશાદિ સામગ્રીથી અનેક જાતિના ઠાઠમાઠથી યુક્ત અનેક દેવદેવીઓથી પરિવરેલો મહાભાગ્યશાલી સૌધર્મેન્દ્ર પ્રભુને પોતાના જ ખોળામાં લે છે, તે વખતે મહાન્ અભિષેકાદિ ક્રિયાઓ થાય છે, અને તે દ્વારા ભકિતવંત આત્માઓ “અમને આવો સોનેરી અવસર પ્રાપ્ત થયો, ધન્ય હો અમારા આત્માને કે આવા ત્રિલોકનાથ પરમાત્માની ભકિતનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો.” ઇત્યાદિક અનુમોદનાઓને કરતા અનર્ગલ પુણ્યોપાર્જન કરી કૃતકૃત્ય બને છે. આ જ પ્રમાણે પશ્ચિમમહાવિદેહની ૧૬ વિજયોમાં ઉત્પન્ન થતા જિનેશ્વરોનો પશ્ચિમ દિશાવર્તી શિલા ઉપર અને ઉત્તર દિશાની શિલા ઉપરના સિંહાસન ઉપર ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રભુઓનો તેમજ દક્ષિણ દિશાની શિલા ઉપર ઐરવત ક્ષેત્રવર્તી પરમાત્માઓનો જન્માભિષેક થાય છે, આવા જ્યાં મહાનુભાવ પરમાત્માઓના જન્માભિષેક જેવાં કદ્યાણિક કાર્યો થઇ રહેલાં છે, એવો આ મન્દર (મેરૂ)પર્વત સદા અચળ જયવતો વર્તે છે.

આ મેરૂની દક્ષિણ તરફના નિષધપર્વતમાંથી નીકળેલા બે ગજદંતગિરિ અને બે ઉત્તર તરફના નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળેલા ગજદંતગિરિ એમ ચાર ગજદંતગિરિઓ છે. તેઓ ગજના દંતુશાળાકારે અથવા રણુર્શીગડાકારવત્ થતા

૪૪ આ પર્વતનો સ્વામી 'મન્દર' નામનો દેવ હોવાથી 'મન્દર' એવું પડ્યું છે—આ નામ શાશ્વત સમજવું. મેરૂપર્વતનાં ૧૬ પ્રકારનાં નામો—

કિંચાંચ^૧ મન્દરો^૨ મેઢઃ^૩ સુદર્શનઃ^૪ સ્વયંપ્રભઃ^૫ । મનોરમો^૬ ગિરિરાજો^૭ રત્નોચ્ચશિલોચ્ચૌ^૮ ॥ ૧ ॥

લોકમન્થો^૯ લોકનાભિઃ^{૧૦} સર્વાવર્તો^{૧૧} ડસ્તસંશિતઃ^{૧૨} । દિગાદિસૂર્યાવરણાવતસકનગૌતમાઃ^{૧૩} ॥ ૨ ॥

આ બધાં નામો સાન્વર્થ છે.

મેરૂ પાસે પહોંચેલા છે, એમ મેરૂની ઉત્તરના તેમ જ દક્ષિણદિશાના બે બે ગજદંતગિરિના છેડાઓ પરસ્પર ભેગા મળવાથી અર્ધચન્દ્રાકાર સરખો આકાર થાય છે. આ બન્ને પર્વતની વચ્ચે મેરૂની દક્ષિણ દિશાએ દેવકુલ નામનું યુગ-લિંક ક્ષેત્ર આવેલું છે, એવી રીતે ઉત્તરવર્તી બે ગજદંતોની વચ્ચે ઉત્તરકુલ નામનું ક્ષેત્ર છે. બન્ને ક્ષેત્રોમાં સદાકાળ પહેલો આરો વર્તે છે, તેમજ ૨૦૦ કંચનગિરિ વિગેરે પર્વતો, દશ દશ દ્રહ્મો, પાંચ પાંચ સરોવરો અને નદાદિથી યુક્ત છે. એમાં ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં જંબૂદ્વીપના અધિપતિ અનાદૃત દેવના નિવાસ-વાળું જ્ઞાનાવડે આ જંબૂદ્વીપ નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે શાશ્વત ‘જંબૂદ્વિપ’ આવેલું છે અને દેવકુરૂમાં પણ જંબૂદ્વિપના સરખું ‘શાલ્મલી’ વૃક્ષ આવેલું છે.

આ મધ્યમેરૂથી પૂર્વદિશામાં અને પશ્ચિમદિશામાં વિસ્તાર પામેલું તેથી જ પૂર્વમહાવિદેહ અને પશ્ચિમમહાવિદેહ એવી પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞાવાળું ૪૫મહાવિદેહક્ષેત્ર આવેલું છે. આ ક્ષેત્રની બન્ને દિશાએ મધ્યભાગે સીતા તથા સીતોદા નદી વહે છે. જેથી પૂર્વ-પશ્ચિમવિદેહ બે બે ભાગવાળા થવાથી મહાવિદેહના એકંદર ચાર વિભાગ પાડ્યા છે, એમાં પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાવર્તી એકેક ભાગ ઔરવત ક્ષેત્ર તરફનો અને એકેક ભરત-ક્ષેત્ર તરફની દિશાનો, તેમજ એકેક વિભાગમાં કચ્છાદિ આઠ આઠ વિજયો હોવાથી ચાર વિભાગમાં ૩૨ વિજયો થાય છે. એ વિજયોની પહોળાઈ ૨૨૧૨૫ યોગ છે, અને લાંબાઈ ૧૬૫૬૨૬૬ યોગ છે. વિજયોની પરસ્પર મર્યાદાને બતલાવનારા ૫૦૦ યોગ પહોળા વિજય તુલ્ય લાંબા, બે બે વિજયોને ગોપવીને અશ્વસ્કંધા-કારે રહેલા ચિત્રકૂટાદિ ૧૬ વક્ષસ્કારો આવેલા છે, એટલે પ્રત્યેક વિભાગે ચાર ચાર થયા. એ પ્રમાણે આ ક્ષેત્રમાં બે બે વિજયની વચ્ચેમાં બે વક્ષસ્કારના અંતર વિસ્તારની મધ્યે ૧૨૫ યોગ પહોળી ગ્રાહવત્યાદિ ૧૨ નદીઓ આવેલી છે, એટલે કે એકેક વિભાગે ત્રણ ત્રણ એમ ૧૨ નદીઓ છે, આ નદીઓ બીજી નદીઓની માફક ઓછાવત્તા પ્રમાણવાળી ન થતાં ઠેઠ સુધી એક સરખા પ્રમાણવાળી અને સર્વત્ર સમાન ઉંડાઈવાળી રહે છે, આ ક્ષેત્રની બન્ને દિશાએ મોટાં વનમુખો રહેલાં છે, ચક્રવર્તીને વિજય કરવા યોગ્ય જે વિજયક્ષેત્રો તેને વિષે ભરતક્ષેત્રવત્ ઉત્સ-

૪૫ મહાવિદેહક્ષેત્ર, ભરતક્ષેત્ર ઔરવત ક્ષેત્ર, એ ત્રણ ક્ષેત્રો કર્મભૂમિનાં કહેવાય છે, કારણકે ત્યાં અસિ-મસિ, કૃષિ-ના વ્યાપારો ચાલુ છે અને એથી અજ્ઞાનાત્માઓને સર્વ-પ્રકારના સંસારવૃદ્ધિના કારણભૂત બને છે-જ્યારે પુણ્યાત્માઓ માટે આજ્ઞભૂમિ પરંપરાએ અનંતસુખના સ્થાન રૂપ બને છે, આથી આ ભૂમિ સર્વપ્રકારના ધર્માતુષ્ઠાનોને યોગ્ય તેમ જ શલાકા પુરૂષોની ઉત્પત્તિવાળી છે, એકંદર કર્મભૂમિ ૧૫ છે—૫ ભરત, ૫ ઔરવત, ૫ મહાવિદેહ-એમ કુલ ૧૫ છે. જે માટે કહ્યું છે—

મરહાઈ વિદેહાઈં ઇરવ્વયાઈં ચ પંચ પતેયં । મજંતિ કમ્મભૂમિઓ ધમ્મજોગાડ પજ્જરસ ॥ ૧ ॥
 ધ્રુતસ્તવેડપિ-પુક્કલરવરીવન્હે ધાયહસંઢે અ જંબૂદ્વીવે અ । મરહેરવયવિદેહે ધમ્માહગરે નમંસામિ ॥૧॥

પિંચી અવસર્પિણીના છ છ આરા સંબંધી ભાવોનો અભાવ હોવાથી ત્યાં 'નોત્સર્પિણી' 'નોઘસર્પિણી' કાળ છે, તે કાળ-ચોથા આરાનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેલું છે તે સરખા ભાવવાળો સુખરૂપ છે, તેથી જ સિદ્ધિગમન તે ક્ષેત્રમાં કાયમને માટે ખુલ્લું જ છે. કાચ્છ કે તે ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિગમન યોગ્ય કાર્યવાહીની સઘળી સાનુકૂળતા સદા વર્તે છે, અને આપણે ત્યાં તે તે સામગ્રીનું તે તે કાળાશ્રયી પરાવર્તન થયા કરે છે, આ ક્ષેત્ર ચોથા આરા સરખું હોવાથી ત્યાં ૫૦૦ ધનુષ પ્રમાણ ઉંચા અને પૂર્વકોડવર્ષના આયુષ્યવાળા જીવો હોય છે, એ સર્વ સ્વરૂપ ચોથા આરા પ્રમાણે વિચારવું. આ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૩૨ વિજયનાં નામ તે આ પ્રમાણે:—

વત્રીશ વિજયનાં નામો.

ઉત્તરદિશાવર્તી	દક્ષિણદિશાવર્તી	દક્ષિણદિશાવર્તી	ઉત્તરદિશાવર્તી
૧ કૃત્તિક	૬ વૃત્સ	૧૭ પદ્મ	૨૫ વપ્ર
૨ મુકૃત્તિક	૧૦ સુવૃત્સ	૧૮ સુપદ્મ	૨૬ સુવપ્ર
૩ મહાકૃત્તિક	૧૧ મહાવૃત્સ	૧૯ મહાપદ્મ	૨૭ મહાવપ્ર
૪ કૃત્તિકાવતી	૧૨ વૃત્સાવતી	૨૦ પદ્માવતી	૨૮ વપ્રાવતી
૫ આવર્ત	૧૩ રમ્ય	૨૧ શંખ	૨૯ વલ્ગુ
૬ મંગલાવર્ત	૧૪ રમ્યક	૨૨ કુમુદ	૩૦ સુવલ્ગુ
૭ પુષ્કલાવર્ત	૧૫ રમણિક	૨૩ નલિન	૩૧ ગંધિલ
૮ પુષ્કલાવતી	૧૬ મંગલાવતી	૨૪ નલિનાવતી	૩૨ ગંધિલાવતી

એમાં પુષ્કલાવતી વિજયમાં સીમંધરસ્વામી, મંગલાવતીમાં શ્રીયુગમંધરસ્વામી, નલિનાવતીમાં શ્રી બાહુસ્વામીજી અને ચોથી ગંધિલાવતીમાં શ્રીસુબાહુસ્વામીજી એમ ચાર તીર્થંકરો અત્યારે અનેક જીવોને મોક્ષમહેલમાં મોકલતા થકા મહાવિદેહક્ષેત્રે વિચરે છે, આ તીર્થંકરો વિહરમાન જિન કહેવાય છે, અને એ તીર્થંકર ભગવંતનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે. અત્યારે ભરતક્ષેત્રે તો પ્રભુતા કલ્યાણકારી દર્શનનો અભાવ છે, જેથી તે પરમાત્માઓને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરી આત્માનું સાદૃશ્ય માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મહાવિદેહક્ષેત્ર સંબંધી સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહ્યું.

આ ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ થયે તુર્ત જ સર્વ રીતે નિષધર્પવંત સરખો માત્ર વર્ણવડે નીલ, વૈદ્યરત્નનો 'નીલવંતપર્વત' આવેલો છે. આ પર્વતોપરિ ૪૦૦૦ ચો. લાંબો-૨૦૦૦ ચો. વિસ્તીર્ણ અને ક્રિતિદેવીના નિવાસવાળો 'કેસરિદ્રહ'

આવેલો છે. આ પર્વત મંડળપ્રકરણ પ્રસંગે ઉપયોગી થવાનો છે. જે વાચકો પ્રસંગ પામીને સ્વયં સમજી શકશે. આ પર્વતથી આગળ વધ્યા કે તુર્ત જ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર સરખી વ્યવસ્થાવાળું 'રમ્યક્ષેત્ર' આવેલું છે, આ ક્ષેત્રમધ્યે બન્ને દિશામાં નરકાન્તા અને નારીકાન્તા નદી વહે છે, તથા ક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં જ માલ્યવંત નામનો વૃત્તવૈતાલ્ય આવેલો છે. આ ક્ષેત્ર પૂર્ણથયે તુર્તજ મહાહિમવંત પર્વત સરખી વ્યવસ્થાવાળો શ્વેત રૂપનો ક્ષ્મિ પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર વુદ્ધિ દેવીના નિવાસવાળો 'મહાપુંડરીકદ્રહ' આવેલો છે, તેનું પ્રમાણ મહાપદ્મદ્રહ સરખું સમજવું. પર્વત વીતાવ્યા બાદ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર સરખી વ્યવસ્થાસુકત 'હિરણ્યવંત' ક્ષેત્ર આવેલું છે. તેમાં પૂર્વે સુવર્ણકુલ અને પશ્ચિમે રુપ્યકુલ નદી છે અને આ ક્ષેત્ર મધ્યે 'વિકટાપાતી' નામનો વૃત્ત વૈતાલ્ય આવેલો છે. આ ક્ષેત્ર પૂર્ણ થયા બાદ તુર્ત જ હિમવંત સરખી વ્યવસ્થાવાળો શિલ્લરી પર્વત આવેલો છે, આ પર્વત ઉપર લક્ષ્મી દેવીના નિવાસ સ્થાનવાળો 'પુંડરીકદ્રહ' પદ્મદ્રહવત આવેલો છે, આ પર્વતથી આગળ વધતાં ભરતક્ષેત્ર સરખી સર્વ વ્યવસ્થા તથા સર્વભાવોવાળું ઐરવતક્ષેત્ર રહેલું છે, તે તે કાળમાં વર્તતા ભાવોમાં બન્ને ક્ષેત્રો પરસ્પર સમાન સ્થિતિ ધરાવનારા હોય છે. આ ક્ષેત્રના મધ્યભાગે અયોધ્યા નગરી છે, આ ક્ષેત્ર પણ રૂપ્યમય-દીર્ઘ વૈતાલ્યથી તથા ગંગાસિંધુ જેવી રક્તા અને રક્તવતી નદીથી ૬ વિભાગવાળું છે. આ ક્ષેત્ર સમાપ્તથયે તુર્ત જ પશ્ચિમલવણસમુદ્ર આ ક્ષેત્રની ત્રણે દિશાએ સ્પર્શીને રહેલો છે તે આવે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વસમુદ્રના મધ્ય કિનારાથી નીકળી પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારે આવતાં સર્વક્ષેત્રનો વિસ્તાર ભેગો કરતાં ૧ લાખ યોજન પૂર્ણ થાય છે, જેથી 'જાંબૂ-દ્રીપ' પણ સમાપ્ત થાય છે. મહાવિદેહક્ષેત્રની બન્ને બાજુ રહેલા ૬ ક્ષેત્રોને ૬ વર્ષધર પર્વતો પૈકી બે પર્વતો તથા બે બે ક્ષેત્રો સરખા પ્રમાણવાળા અને વ્યવસ્થાવાળા છે. અહિંઆં એટલું સમજવું કે દક્ષિણોત્તરનાં સમાન વ્યવસ્થાવાળા હૈરણ્યવંત અને હૈમવંત એ બે ક્ષેત્રો યુગલિક મનુષ્ય તિર્યચોનાં છે. એમાં રહેનારા યુગલિક મનુષ્યનું શરીરપ્રમાણ ૧ ગાઉ, આયુષ્ય ૧ પદ્યો ૦ ૪૬ ત્રીજાઆરા સરખું હોય છે, અને એકાંતરે આમળા જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે, ત્યાં સંતાનની પરિપાલના ૭૬ દિવસની હોય છે, આ પ્રમાણે અપત્યપાલના ક્યાં બાદ તે યુગલિકો સ્વતંત્રવિહારી તેમ જ ભોગને સમર્થ થાય છે, પછીથી તેઓનું પાલન કરનારા માતાપિતાઓ અદ્ય મમત્વ લાવવાળા

૪૬ જે ક્ષેત્રોમાં જે જે આરો વર્તેલા હોય, તે આરામાં યુગલિકનું સ્વરૂપ પૂર્વે પદ્યોપમ, સાગરોપમના વર્ણન પ્રસંગે કહેલું છે સાંથી તે પ્રમાણે જોઈ લેવું.

હોવાથી તે અપત્યો ક્યાં રહે છે ? કેમ વર્તે છે તે સંબંધી ચિંતા કરતા નથી. આ પ્રમાણે રમ્યક અને હરિવર્ષ એ બે ક્ષેત્રોમાં યુગલિકોનું શરીરમાન ૨ ગાઉ, આયુ ૨ પદ્યો, બે દિવસને આંતરે બેાર જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય અને ૬૪ દિવસ સંતાનની પરિપાલના હોય. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ બન્ને યુગલિક ક્ષેત્રોમાં યુગલિકોનું શરીર પ્રમાણ ૩ ગાઉ, આયુ ૩ પદ્યો, આરો ખેલો, ત્રણ દિવસે તુવેરના દાણા જેટલા આહારની ઇચ્છા અને ૪૯ દિવસ સંતાનપાલના સમજવી.

॥ સાત મહાપર્વત તથા દ્રહપ્રમાણ ચન્ત્ર ॥

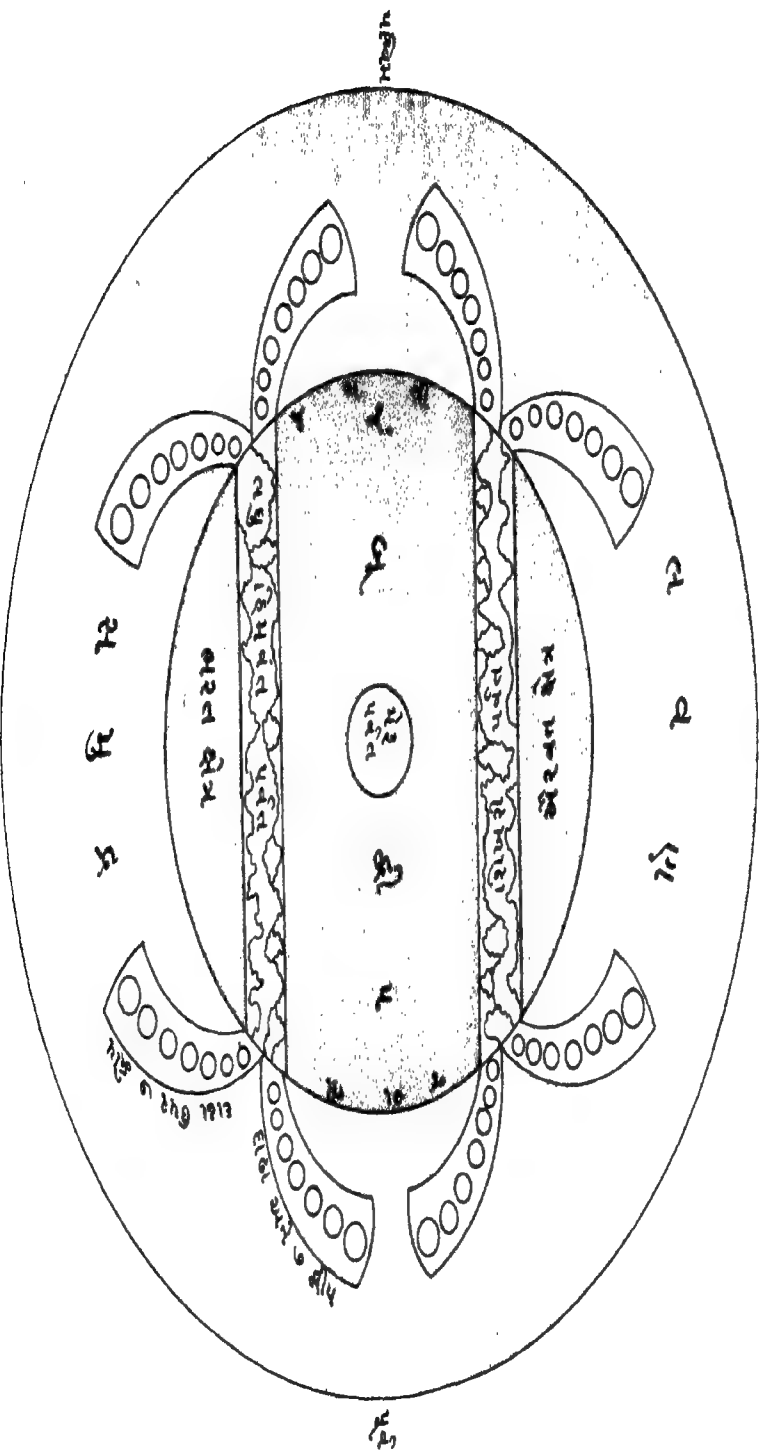
પર્વતનાં નામો	પર્વતની ઉંચાઈ યોજન પ્રમાણ	દ્રહનું નામ	દ્રહની દશ-ગુણદીર્ઘતા	દીર્ઘથી અર્ધ વિસ્તાર દ્રહનો કેટલો તે ?	દ્રહ-ની ઉંડાઈ
લઘુ હિમવંત	૧૦૦યો	પદ્મદ્રહ	૧૦૦૦ યોજન	૫૦૦ યોજન	૧૦યો.
શિખરી પર્વત	૧૦૦ „	પુંડરીકદ્રહ	૧૦૦૦ „	૫૦૦ „	૧૦ „
મહાહિમવંત પર્વત	૨૦૦ „	મહાપદ્મદ્રહ	૨૦૦૦ „	૧૦૦૦ „	૧૦ „
રૂક્મી પર્વત	૨૦૦ „	મહાપુંડરીકદ્રહ	૨૦૦૦ „	૧૦૦૦ „	૧૦ „
નિષધ પર્વત	૪૦૦ „	તિર્ગિચ્છિદ્રહ	૪૦૦૦ „	૨૦૦૦ „	૧૦ „
નીલવંત પર્વત	૪૦૦ „	કેમરીદ્રહ	૪૦૦૦ „	૨૦૦૦ „	૧૦ „

હવે પર્વતના વિષયમાં એટલું વિશેષ સમજવું કે ભરતની ઉત્તરવર્તી જે હિમવંત, અને ઐરવતની ઉત્તરવર્તી જે શિખરી-એ બન્ને પર્વતો પૂર્વસમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી લાંબા છે, એ પર્વતોના છેલ્લા ભાગે એકેક દિશાના મુખ તરફ પર્વતની બે બે દાઢાઓ છે અને તે રણશિંગડાકારે થતી લવણસમુદ્રમાં ગએલી છે. એમ બીજી દિશાએ પણ બે દાઢા તે દિશામાં લવણસમુદ્રમાં ગએલી છે. એમ બે પર્વતની બન્ને દિશાની થઈ આઠ દાઢાઓ છે, એકેક દાઢાઉપર સાત સાત અંતર્દીપ છે, એટલે આઠ દાઢાના મળી ૫૬ અંતર્દીપ થાય છે, આ અંતર્દીપમાં યુગલિકો જ રહે છે, તેના શરીરની ઉંચાઈ ૮૦૦ ધનુષ્ય અને આયુ ૫૯૫૦ નો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે, એકાંતરે આહારની ઇચ્છા તથા ૭૯ દિવસ અપત્યપાલના હોય છે, આ અંતર્દીપો ગર્ભજમનુષ્યોનાં જે ૧૦૧ ક્ષેત્રો ગણાય છે તેની ગણતરીમાં ગણવાના છે.

॥ લઘુણ સમુદ્રમાં પૃથ્વ અન્તર્દીપનો સામાન્ય દેશાવ ॥

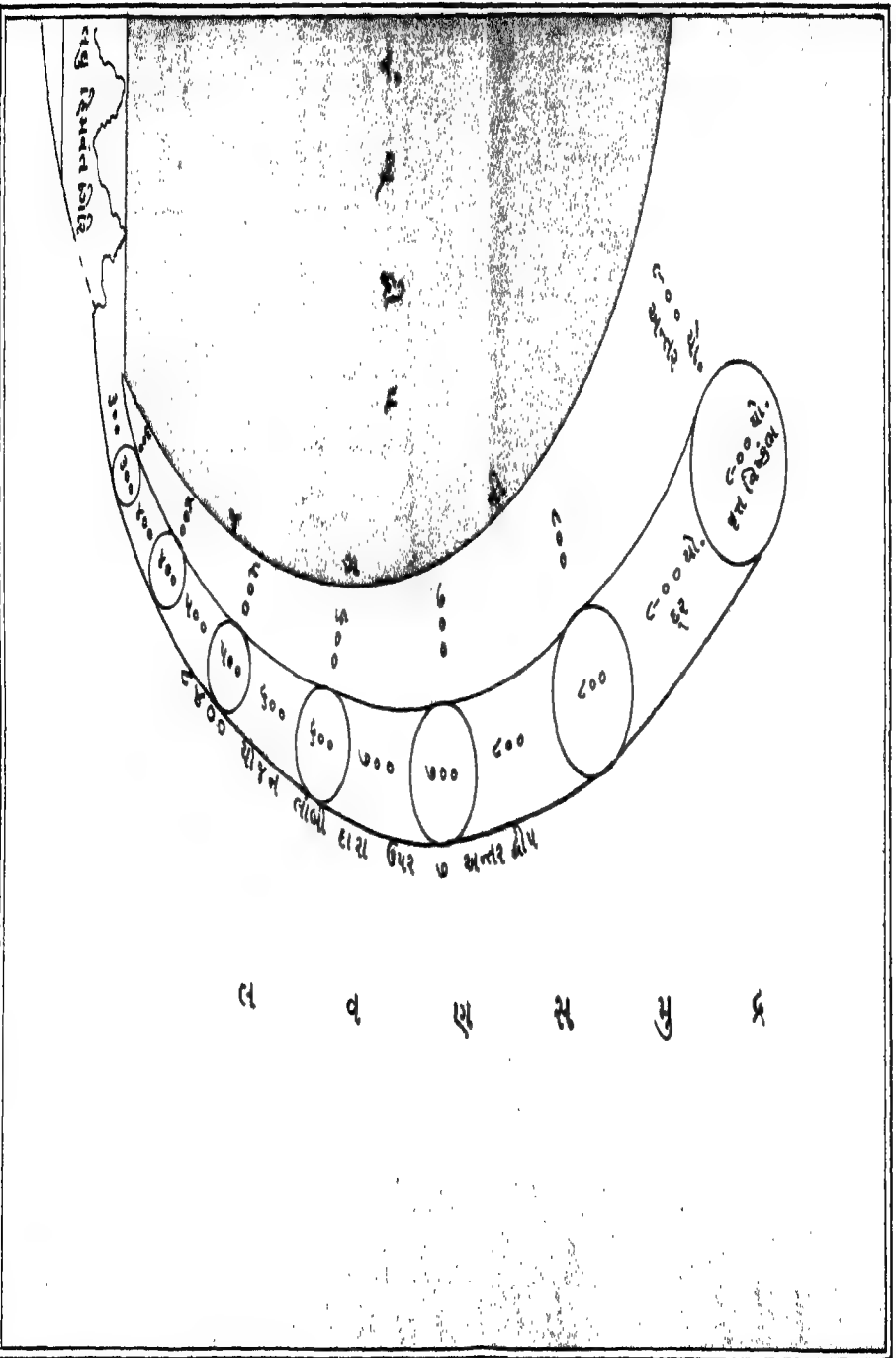
૭૮૨

દક્ષિણ

“ દાઢા અને અન્તરદ્વીપની વાસ્તવિક સ્થિતિ ”

૫ ૪ ૩ ૨ ૧

આ પુસ્તકમાંથી મળે. [પૃષ્ઠ. ૨૩૨]

॥ (६) कुलगिरि यन्त्र ॥

कुलगिरि- नां नामो	क्ये स्थाने ?	कुलगिरि- नां नामो	वर्ण	लंबाई	चिह्न	उंचाई	कुलगिरि- नां नामो	ते उपर क्युं सरोवर ते	नदीओ कई ? नीकळे छे ते	कुलगिरि- नां नामो
दधु डिमवंत	मेइनी दक्षिणे अन्ते	२	सुवर्णतो (पीतवर्ण)	पूर्वमसिद्धी पश्चिममसिद्ध	१०५२ यो० १२ इंचा	१०० यो०	११	पद्मद्रव	पूर्वे गंगा नदी पश्चिमे सिंधु नदी	२५ यो.
शिअरी	बरातनी उत्तरे मेइनी उत्तरे औरवतनी उत्तरे	२	"	"	"	"	११	पुंडरीद्रव	उत्तरे शोडितांशा नदी पूर्वे रक्ता नदी पश्चिमे रक्तवती नदी दक्षिणे सुवर्णदूखा नदी	२५ यो.
महाडिमवंत	मेइनी दक्षिणे हिमवंत अन्ते	८	"	५३८३१ ई. यो०	४२१० यो० १० इंचा	२०० यो०	८	महापद्मद्रव	दक्षिणे शोडिता नदी उत्तरे हरिकान्ता नदी	५० यो.
इक्ष्मी	मेइनी उत्तरे हिरण्यवंत अन्ते	८	श्वेतवर्णोय इपातो	"	"	"	८	महापुंडरीद्रव	उत्तरे इण्डूखा नदी दक्षिणे नरकान्ता नदी	५० यो.
निषध	मेइनी दक्षिणे हरिपर्व अन्ते	३२	तपनीय रक्तमय सुवर्णतो	६४१५६ यो०	१६८४२ यो० २ इंचा	४०० यो०	८	तिगिछिद्रव	दक्षिणे हरिसिखिा नदी उत्तरे सीतोदा नदी	१०० यो.
नीलवंत	मेइनी उत्तरे रम्यई अन्ते	३२	वैदूर्य रत्नतो (नीलवर्ण)	"	"	"	८	इक्षरीद्रव	उत्तरे नारीकान्ता नदी दक्षिणे सीता नदी	१०० यो.

॥ सात (७) महाक्षेत्रोक्तो यन्त्र ॥

सात महाक्षेत्रोक्तो नामो	लंबाद	पट्टोळार	ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	क्ये स्थाने ?	मध्यगिरि नामो	महानदी नामो	कयो ? काळ
अरतक्षेत्र	पूर्वसमुद्रथी पश्चिम समुद्र सुधी १४४७१६६ यो.	यो. कणा २२६-६	१	मेरुनी दक्षिणे समुद्र स्पर्शी	दीर्घ वैताढ्य	पूर्व गंगा नदी पश्चिमे सिन्धु नदी	अवस० उरस- पिंछीना ६-६ आरा होय
अरवतक्षेत्र	"	"	१	मेरुनी उत्तरे समुद्र स्पर्शी	"	पूर्व रक्ता नदी पश्चिमे रक्तावती नदी	"
हिमवतक्षेत्र	३७६७४१६ यो. पूर्वस० १०५०५समुद्र	यो. कणा २१०५-५	४	हिमवत पर्व- तनी उत्तरे	शब्दापाती वृत्त वैताढ्य	पूर्व रोहिता नदी पश्चिमे रोहितांशा नदी	अवस० पिंछीना त्रीम आरा सरभु
हिरण्यवतक्षेत्र	"	"	४	शिखरी पर्व- तनी दक्षिणे	विक्टापाती वृत्तवैताढ्य	पूर्व सुवर्णदूला नदी पश्चिमे इंध्रदूला नदी	"
हरिवर्षक्षेत्र	७३६०११६७ यो.	यो. कणा ८४२१-१	१६	महा हिमवत पर्वतनी उत्तरे	गंधापाती वृत्त वैताढ्य	पूर्व हरिसिद्धा नदी पश्चिमे हरिकान्ता नदी	अवस० भीम आरा सरभु
रम्यक्षेत्र	"	"	१६	इंद्री पर्वतनी दक्षिणे	माध्यवत वृत्त वैताढ्य	पूर्व नरकान्ता नदी पश्चिमे नारीकान्ता नदी	"
महाविहङ्गक्षेत्र	(१०००००) १ लाप योणन	यो. कणा ३३६८४-४	६४	निपथ तथा नीलवतनी वन्धे	मेरु पर्वत	पूर्व सीता नदी पश्चिमे सीतादा नदी	अवस० योथा आरा सरभु

આ જંબૂદ્વીપ કે જેનું વર્ણન ઉપર કરાએલું છે તે દ્વીપ ૧૨ થોડાં ઉંચી રત્નમય જગતીવડે વિંટાયેલો છે, આ જગતીને પૂર્વમાં ૪૮ વિજય પશ્ચિમમાં જયન્ત ઉત્તરમાં અપરાજિત અને દક્ષિણમાં વિજયન્ત એમ ચાર દ્વારો છે, પ્રત્યેક દ્વાર આરયોજન પહોળું અને બન્ને બાજુમાં પા (૦૧) ગાઉ પહોળી બારશાખોવાળું હોય છે, એટલે ૧ દ્વાર ૪૮૦ યોજન વિસ્તારવાળું હોવાથી ૪ દ્વારની પહોળાઈ ૧૯૨૦ યોજનની થાય છે. આ પહોળાઈ જંબૂદ્વીપના પરિધિમાંથી બાહર કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેને પ્રત્યેક દ્વારનું અંતર કાઢવા ચારે ભાંગી નાખીએ ત્યારે ૭૬૦૫૨ થોડાં ૧-ગાઉ-૧૫૭૨ ધનુષ-૩૦ અંગુલ એક દ્વારથી બીજા દ્વારોનું પરસ્પર અંતર સમજવું. કોઈપણ જગતીઓના દ્વારોની પહોળાઈ સર્વ સ્થાને સરખી, પણ આગળ ક્ષેત્રવિસ્તારના કારણે પરિધિ વધતો જાય, તેથી દ્વારોના અંતરોમાં વૃદ્ધિ થતી જાય અર્થાત્ દ્વારાન્તરોમાં તફાવત હોય. આ દ્વારો મણિમય દેહલી (ઉંબર) કખાટ આદિથી સુશોભિત છે, આ લોકમાં ગૃહદ્વારોને ઉંબરા ભોગળ હોય છે, તેમ આ દ્વારોને પણ ઉંબરો, બે બે કમાડ તથા કમાડને મજબુત બાંધ કરનાર ભોગળો પણ હોય છે. જગતીનું વર્ણન પૂર્વ કહેવાયું છે. इति जम्बूद्वीपस्य संक्षिप्तवर्णनम् ॥

॥ અથ દ્વિતીયલવણસમુદ્રવર્ણનમ્ ॥ આ જંબૂદ્વીપને ફરતો બે લાખ યોજનના વલયવિષ્કંભવાળો લવણસમુદ્ર છે. તેનો ૪૮ પરિધિ ૧૫૦૮૧૪૪ યોજનમાં કાંઈક ન્યૂન છે.

આ લવણસમુદ્રમાં ચાર ચાર અંદ્ર-સૂર્ય તથા ગૌતમદ્વીપ વિગેરે દ્વીપો આવેલા છે. આ લવણસમુદ્રમાં ભરતક્ષેત્રના પૂર્વભાગમાં વહેનારી ગંગા નદી જે સ્થાને મળે છે તે નદી અને સમુદ્રના સંગમસ્થાનથી ૧૨ યોજન દૂર માગધ નામા દેવની રાજધાનીથી પ્રસિદ્ધ પામેલ માગધ નામનો દ્વીપ જેને માગધતીર્થ^{૫૦} તરીકે કહેવાય છે તે આવેલો છે. એવી રીતે ભરતની પશ્ચિમ-દિશાએ બીજી સિંધુનદીના સંગમસ્થાને ૧૨ થોડાં દૂર પ્રભાસદેવની રાજધાનીવાળો દ્વીપ જે પ્રભાસતીર્થ કહેવાય છે તે આવેલ છે. આ બન્ને

૪૮-વિજયાદિ નામના અધિપતિદેવના નિવાસથી આ નામો પડેલાં છે.

૪૯-ઉક્ત વ-‘પણ્ણરસ સતસહસ્સા, એકાસીતં સયં ચક્રતાલં ।

કિંચિવિસેષેણૂળો, લવણોદહિણો પરિક્ષેવો ॥ ૧ ॥’

૫૦-તીર્થ એટલે જળાશયમાં ઉતરવા યોગ્ય ઢાળ પડતો કમે કમે નીચો નીચો ગયેલો જે ભૂમિ ભાગ તે તીર્થ કહેવાય.

તીર્થના મધ્યભાગે તે બે તીર્થની જ સપાટીમાં (નદી-સમુદ્રના સંગમથી ૧૨ થો ૬૨ સમુદ્રમાં જ) વરદામ નામના દેવથી પ્રસિદ્ધ વરદામ તીર્થ આવેલ છે. આ જ પ્રમાણે ઐરવતક્ષેત્રમાં રક્તાવતીના સંગમ સ્થાને ૧૨ થો ૬૨ સમુદ્રમાં માગધતીર્થ તથા રક્તાના સંગમસ્થાનથી ૧૨ થો ૬૨ પ્રમાણતીર્થ છે, તે બન્નેની વચ્ચે પૂર્વવત્ સમુદ્રમાં વરદામતીર્થ આવેલું છે. ૩૨ વિજયોમાં ઉત્પન્નથનાર ચક્રવર્તી જ્યારે ૬ ખંડનો દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે ત્યારે પ્રથમ માગધતીર્થની સમીપમાં સમુદ્ર યા નદી કિનારે પોતાના સર્વસૈન્યને સ્થાપી અઠ્ઠમ તપ કરીને એકલો પોતે જ ચાર અશ્વવાળા રથમાં આરૂઢ થઈ રથનો મધ્ય ભાગ જ્યાં ડુબે ત્યાં સુધી સમુદ્રમાં ઉતરીને રથ ઉપર ઉભા થઈ સ્વનામાંકિત જે બાણ તેને માગધદેવની રાજધાનીમાં ફેંકે, તે બાણ ચક્રવર્તીની શક્તિથી ૧૨ થો ૬૨જર્ધ માગધદેવની રાજસભામાં પડે, પડતાં જ ક્રોધથી કોપાયમાન થએલો, પણ બાણ ઉપાડતાં તેના ઉપર ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થવાનું નામ વાંચી તુર્તજ શાંત થયેલો માગધદેવ અનેક પ્રકારનાં ભેટણાં સાથે ફેંકાએલ બાણ લઈને ચક્રવર્તી સમીપે આવી તેને નમસ્કાર કરી પોતાની ભક્તિ બતલાવી “ તમારી આજ્ઞા મારે શિર છે ” ઇત્યાદિ વચનો કહી, તે ચક્રવર્તીને બાણ તથા ભેટણું આપે, તે પણ આનંદથી તેનો સ્વીકાર કરી, તે દેવનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી સ્વસ્થાને જવા રજા આપે, એ જ પ્રમાણે પુનઃ વરદામ તથા પ્રભાસ તીર્થને સાધે છે, આ પ્રમાણે આ તીર્થો લવણ-સમુદ્રમાં આવેલા છે. એ સિવાય ચાર મોટા પાતાલકલશાઓ લઘુ પાતાલકલશાઓ-વેલંધરપર્વતો લવણસમુદ્રની જળશિખા વિગેરે વર્ણન કેટલુંક આગળ કહેવાયું છે. વિશેષ અન્યત્ર જોઈ લેવું. ઇતિ લવણસમુદ્રસ્ય સંક્ષિપ્તવર્ણનમ્ ॥

॥ અથ તૃતીયઘાતકીર્ણંહવર્ણનમ્ ॥ આ લવણસમુદ્ર પછી ચારલાખ ચોજન પહોળો અને ૪૧૧૦૯૬૧ થો પર્યન્તે ૫૧ પરિધિવાળો, ઇંધુકાર પર્વતોથી પૂર્વ પાશ્ચિમવડે બે વિભાગમાં વહેંચાએલો, તેથી પૂર્વ પશ્ચિમ છ છ (કુલ-૧૨) વર્ષધર પર્વતો તથા સાત સાત (૭-૭×કુલ ૧૪) મહાક્ષેત્રોથી વિસ્તારવંત એવો ઘાતકીખંડ આવેલો છે. આ ખંડમાં પૂર્વ પશ્ચિમમાં બે મેરૂ આવેલા છે, આ મેરૂ જંબૂદ્વીપના મેરૂ કરતાં ન્યૂન પ્રમાણવાળા છે, બાકીની સર્વ વ્યવસ્થા જંબૂઠના મેરૂ સરખી સમજવી, એટલું જ નહિ પણ દ્રહ-કુંડની ઉંડાઈ, મેરૂ વિના સર્વપર્વતોની ઉંચાઈ વિગેરે સર્વ જંબૂદ્વીપ સરખું સમજવું. નદી-દ્વીપ-

૫૧-જે માટે કહ્યું છે કે-ઘાયર્ણંહપરિરઞો ર્તાલદસુત્તરા સતસહસ્રા ।

જવયસયા ણગદ્વા કિંચિ વિસેસેણ પરિહીળા ॥ ૧ ॥

દ્રહ-કુંડ-વનમુખાદિ વિસ્તાર-નદ્યાદિની ઉંડાઈ-દ્રહોની લંબાઈ જંબૂદ્વીપથી દ્વિગુણુ જાણવી, જેમ જંબૂદ્વીપમાં ભરત મહાવિદેહાદિ જે ક્ષેત્ર પર્વતાદિનાં નામો છે, તેવાં જ નામોવાળા અહિં ક્ષેત્રાદિ વિચારવાં. इति घातकीखंडवर्णनम् ॥

॥ चतुर्थकालोदधिर्वर्णनम् ॥ આ સમુદ્ર ૮ લાખ યોજન પહોળો અને ૯૧૧૭૬૭૫ યોજન પર્યન્તે પરિધિવાળો^{૫૨} છે. જેમ લવણસમુદ્રમાં ચન્દ્ર સૂર્યાદિ દ્વીપો છે તેમ અહિં પણ સમજવા. લવણસમુદ્રની માફક પાતાલ કલશોનો અભાવ સમજવો, તેથી ભરતી ઓટ પણ થતા નથી, તેનું જળ પણ ઉછાળા મારતું નથી, પણ ધ્યાનસ્થ યોગી સરખું શાંત વર્તે છે. વળી જળ ચઢ ઉતર સ્વભાવ રહિત છે. इति कालोदधिर्वर्णनम् ॥

॥ पञ्चमपुष्करार्धद्वीपवर्णनम् ॥ ત્યારબાદ ૧૬ લાખ યોજન પહોળો અને ત્રિગુણુધિક પરિધિવાળો પુષ્કરદ્વીપ આવેલો છે. હવે આપણે માત્ર અઢીદ્વીપ- (સમયક્ષેત્ર)નું વર્ણન કરતા હોવાથી મનુષોત્તરની અંદરનું જ ક્ષેત્ર લેવાનું હોવાથી ૮ લાખ પ્રમાણુ વિષ્કંભવાળો અને ૨૪૨૩૦૨૪૯ યોજન પરિધિવાળો અભ્યન્તરભાગનો અર્ધ પુષ્કરદ્વીપ લેવાનો છે. આ પુષ્કરાર્ધમાં પણ એ મેરૂ છે, ધાતકીખંડના પર્વત-ક્ષેત્રોની માફક અહિં પણ ૧૨ વર્ષધરો અને ૧૪ મહાક્ષેત્રો ચક્રાકારે સમજવા. અહિં પર્વત-ક્ષેત્રોનાં નામો જંબૂદ્વીપના પર્વતાદિનાં નામ સરખાં હોય છે. જેમ જંબૂવત્ ધાતકીનું સ્વરૂપ ટુંકમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે તેમ અહિં પણ ધાતકીખંડવત્ આ દ્વીપનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું, એટલું વિશેષ સમજવું કે ધાતકીખંડના પ્રાયઃ સર્વપદાર્થોથી આ દ્વીપની વસ્તુઓ દ્વિગુણુ-દ્વિગુણુ પ્રમાણુવાળી વિચારવી. इति पुष्करार्धद्वीपवर्णनम् ॥

॥ मानुषोत्तरपर्वतवर्णनम् ॥ આ પુષ્કરદ્વીપના મધ્યભાગે વલયાકારે એટલે કે કાલોદધિસમુદ્રની જગતીથી સંપૂર્ણ ૮ લાખ યોજન પર્યન્તે આ માનુષોત્તર પર્વત આવેલો છે. આથી આ માનુષોત્તરનો વિસ્તાર બાકીના ૮ લાખ યોજન પ્રમાણુ પુષ્કરાર્ધમાં સમજવા યોગ્ય છે, અને એ (માનુષોત્તર) વિસ્તાર ૧૦૨૨ યોજન હોવાથી ૧૬ લાખ પ્રમાણુ પુષ્કરદ્વીપના (બાહ્યાર્ધ) અર્ધભાગના ૮ લાખયોજનના ક્ષેત્ર વિસ્તારમાંથી ૧૦૨૨ યોજન ક્ષેત્ર માનુષોત્તર પર્વતે રોકેલ છે.

એ પ્રમાણુ અભ્યન્તરપુષ્કરાર્ધને વીંટાયેલો માનુષોત્તર જાણુ અભ્યન્તર

૫૨- જે માટે કહ્યું છે કે- 'एका णउई सतराईं सहस्सा परिरओ तस्स ।

अहियाईं छच्च पच्चतराईं कालोदधिवरस्स ॥ १ ॥

૫૩

”

कोडी बातालीसं सहस्स दुसया य अउणपण्णासा ।

माणुसखेतपरिओ एमेव य पुक्खरद्धस्स ॥ २ ॥’

પુષ્કર્ષદ્વીપનું અથવા મનુષ્યક્ષેત્રનું રક્ષણ કરવામાં જગતી સરખો હોય તેવો દેખાય છે.

૫૪સિંહનિષાદી આકારવાળા આ પર્વતનું પ્રમાણ લવણસમુદ્રમાં આવેલ વેલંધરપર્વત સમાન છે. એટલે ૧૭૨૧ થોડો, મૂળમાં ૧૦૨૨ થોડો પહોળો અને એક બાજુએ ઘટતો ઘટતો શિખરતલે ૪૨૪ થોડો પહોળો છે, આ પર્વત પશુ જાંબૂનહ તપનીય સુવર્ણસરખા રક્તવર્ણનો છે, માનુષોત્તર પર્વતની ઉપર આરે દિશામાં સિદ્ધાયતન કૂટો આવેલો છે. इति मानुषोत्तरपर्वतवर्णनम् ॥

આ પ્રમાણે જાંબૂદ્વીપનો ૧ મેરૂ, ૨-ધાતકીખંડના અને ૨ અર્ધપુષ્કરના થઈ-૫ મેરૂ, એ જ પ્રમાણે-૫ ભરત, ૫-ઐરવત, -૫ મહાવિદેહ, (૧૫ કર્મભૂમિ ક્ષેત્રો) ૫ હૈમવંત, ૫ હરિવર્ષ, ૫ દેવકુરૂ, ૫-ઉત્તરકુરૂ, ૫-રમ્યકુ, ૫-હૈરણ્યવત્ એમ ૩૦ યુગલિક ક્ષેત્રો, (અકર્મભૂમિ ક્ષેત્રો) કર્મભૂમિ-અકર્મભૂમિ થઈ ૪૫ ક્ષેત્રો અને ૫૬ અંતર્દ્વીપો એકંદર ૧૦૧ મનુષ્યક્ષેત્રો^{૫૫} કહેવાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યોના જન્મમરણ અઢીદ્વીપમાં થતા હોવાથી જ ‘મનુષ્યક્ષેત્ર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું અઢીદ્વીપ ક્ષેત્ર (૪૫ લાખ ચોજન પ્રમાણ) નું કિંચિત્ સ્વરૂપ કહ્યું.

इति मनुष्यक्षेत्रस्य^{૫૬} संक्षिप्तवर्णनम् ॥

આ પ્રમાણે અઢીદ્વીપનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવ્યા બાદ તે અઢીદ્વીપને વિષે સૂર્ય તથા ચન્દ્રના મંડલો કેવી રીતે પડે છે તે સંબંધી વર્ણન કહેવાય છે.

૫૪-સિંહનિષાદી એટલે જેમ સિંહ આગલા એ પગ ઉભા રાખીને પાછલા એ પગ નીચે વાળી કુલાતળે દાખી સંક્રાંતીને બેસે ત્યારે પશ્ચાત્ભાગે નીચો (ઢળતો) અને ક્રમે ક્રમે ઉપર જતા મુખરથાને અતિ ઉંચો થયેલો દેખાય, તેવા આકારનો જે પર્વત તે,

૫૫-અઢીદ્વીપમાં જે પણ ૧૦૧ મનુષ્યક્ષેત્રોમાં જન્મ તથા મરણ અવસ્થા બને હોય પરંતુ વર્ષધરપર્વતો, અને સમુદ્રોને વિષે પ્રાયઃ કરીને મનુષ્યોનો જન્મ સંભવતો નથી, હજી મરણ કદાચ સંહરણ માત્રથી સંભવે !

૫૬ અઢીદ્વીપ બહાર નહિં થનારા પદાર્થોઃ—જાંબૂદ્વીપમાં ગંગાદિ નદીઓની જેમ શાશ્વત નદીઓ-પદ્મદ્રહાદિ શાશ્વત દ્રહો, સરોવરો, પુષ્કરવર્તાદિ કુદરતી મેષો, મેઘની સ્વભાવિક ગર્જનાઓ, બાદર અગ્નિ, (સૂક્ષ્મ તો સર્વ વ્યાપી છે) તીર્થંકર ચક્રવર્ત્યાદિ ૬૩ શલાકા પુરૂષો, મનુષ્યનું જન્મ તથા મરણ સમય આવલિકામુહૂર્ત-માસ અંતઃસરથી લઈ ઉત્સર્પિણ્યાદિ કાળ તથા જાંબૂદ્વીપની જેમ વર્ષધરાદિ સરખા પર્વતો (કેટલેક સ્થાને શાશ્વતા પર્વતો છે પરંતુ અદ્ય હોવાથી વિવક્ષિત જણાતા નથી) ગ્રામો-નગરો-ચતુર્વિધ-મંથ તથા ખાણ નિધિ-ચન્દ્ર સૂર્યાદિનું પરિભ્રમણ તથા ક્ષેત્રપ્રભાવે જ પ્રયોજનાભાવે ઇન્દ્રધનુષ્યાદિ આકાશોત્પાતસૂચક ચિન્હો-આ સર્વ વસ્તુઓ અઢીદ્વીપ બહાર નથી.

उक्तं च-रत्नशेखरसूरिभिः—ण्डदहघणथणियागणि-जिणाङ्ग णरजम्ममरणकालाङ्ग ।

पणयाललक्खजोयण-णरखिक्कं मुत्तु णो पु(प)रओ ॥१॥

॥ अथ सूर्य-चन्द्र मण्डल विषयनिरूपणम् ॥

[મંડલાધિકારની અવતરણિકા:-મંડલાધિકારમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી અદીકીપતું મંક્ષિત વર્ણન કર્યું, હવે ચન્દ્ર-સૂર્યનાં મંડલ સંબંધી અધિકાર શરૂ કરવામાં આવે છે. આ વિષય સૂર્યપ્રગતિ, ચન્દ્રપ્રગતિ, જંબૂદ્વીપપ્રગતિ વિગેરે સિદ્ધાન્તોમાં સવિસ્તૃતપણે આપમહા-પુરૂષોએ વર્ણવ્યો છે, તેમ જ એ સિદ્ધાન્તગ્રંથોમાંથી બાલ જીવોના મોઢના અર્થે પૂર્વના પ્રાગમહર્ષિઓએ એ વિષયનો ઉદ્ધાર કરી ક્ષેત્રસમાસ-બૃહત્સંગ્રહણી-મંડલપ્રકરણ-લોક-પ્રકાશ પ્રમુખ ગ્રંથોમાં ગીર્વાણગિરામાં વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યો છે, તો પણ મન્દુકિવાળા જીવો આ વિષયને રૂચિપૂર્વક વધુ સમજી શકે તે માટે શ્રી સૂર્ય પ્ર૦ સૂત્રના આધારે ભાષામાં આ મંડલસંબંધી વિષયને કાંઇક સ્પષ્ટ કરીને કહેવામાં આવે છે.

જો કે આ લખાણ વાચકોને કાંઇક વિશેષ પડતું જણાશે પરંતુ ગુજર ભાષામાં હજી સુધી આ વિષય પરત્વે જાંઘએ તેવી સ્પષ્ટતા પ્રાયઃ કાઠ અનુવાદગ્રંથમાં કિંવા સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં નહિ જાવાતી હોવાથી મંડલસંબંધી આ વિષયને સરલ કરવો એ ઇચ્છાથી આ વિવેચનનો વિસ્તાર કાંઇક વધાર્યો છે અને એથી મારું પ્રાયઃ ચોક્કસ મનન્ય છે કે સ્વ-પરબુદ્ધિના વિકાસમાટે આ વિષય વાચકોને વિશેષ ઉપયોગી થશે.]

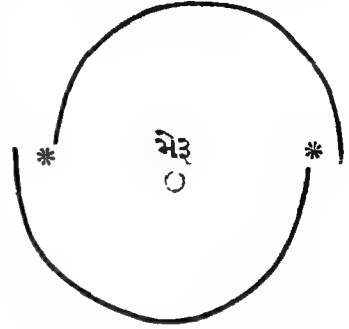
‘ અનુવાદક ’

‘ મંડલ ’ એટલે શું ?

ચન્દ્ર અને સૂર્ય મેરૂપર્વતથી ઓછામાં ઓછી ૪૪૮૨૦ યોજનની અબા-ધાએ રહેવા પૂર્વક મેરૂને પ્રદક્ષિણાના ક્રમથી સંપૂર્ણ ફરી રહે તે પ્રદક્ષિણાની પંક્તિને એક ‘ મંડળ ’ કહેવાય છે. આ ચન્દ્ર-સૂર્યનાં મંડળો ત્યાંને ત્યાં જ રહેવાવાળાં કાયમી મંડળો જેવાં (સ્વતંત્ર) મંડળો નથી પરંતુ પ્રથમ જે પ્રમાણે ચન્દ્ર-સૂર્યનું સ્થાન જણાવવામાં આવ્યું છે તેટલી (સમભૂતલથી સૂ. ૮૦૦, ચં. ૮૮૦ યોજન) ઉંચાઇએ રહ્યા થકા ચરસ્વલાવથી મેરૂની ચારે બાજુ પ્રદક્ષિણા આપતાં પોતાના વિમાનની પહોળાઈ પ્રમાણે જેટલું ક્ષેત્ર રોકતા જાય અને જે વલય પડે તે વલયને ‘ મંડળ ’ કહેવાય છે, અર્થાત્ ચન્દ્ર-સૂર્યનો મેરૂને પ્રદક્ષિણા આપવા પૂર્વક ચાર કરવાનો ચક્રાકારે જે નિયત માર્ગ તે ‘ મંડળ ’ કહેવાય. આ મંડળો ચન્દ્રનાં ૧૫ છે અને સૂર્યનાં ૧૮૪ છે, દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણના વિભાગો, દિવસ અને રાત્રિના પ્રમાણોમાં ન્યૂનાધિકપણું, સૌરમાસ-ચાન્દ્રમાસાદિવ્યવસ્થા વિગેરે ઘટનાઓ આ સૂર્ય-ચન્દ્રનાં મંડળોના આધારે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

અહિં આગળ જણાવવા પ્રમાણે બે સૂર્યના પરિભ્રમણથી એક મંડળ થાય છે તેમ જ કર્કસંક્રાન્તિના પ્રથમદિવસે વાહી-પ્રતિવાહીની જેમ સામસામી સમ-શ્રેણીએ નિષેધ અને નીલવંત પર્વત ઉપર ઉદય પામેલા બન્ને સૂર્યો મેરૂથી ૪૪૮૨૦

એમ પ્રમાણુ ઓછામાં ઓછી અબાધાએ રહેલા છે ત્યાંથી પ્રથમ ક્ષણ-સમયથીજ ક્રમે ક્રમે અન્ય મંડળની કર્ણકલા તરફ દૃષ્ટિ રાખતા કોઈ એક પ્રકારની ગતિ વિશેષ કરીને કલા-કલામાત્ર ખસતા ખસતા (એટલે વધારે વધારે અબાધાને ક્રમશઃ કરતા) જતા હોવાથી આ સૂર્ય-અન્દ્રનાં મંડળો^{૫૭} નિશ્ચયથી સંપૂર્ણ ગોળાકારજેવાં મંડળો નથી, પરંતુ મંડળ સરખાં હોવાથી મંડળ જેવાં દેખાય છે અને તેથી વ્યવહારથી તે મંડળ કહેવાય છે. જુઓ બાબુમાં આપેલ આકૃતિ—

વળી ભરતાદિ ક્ષેત્રોમાં જે ઉજ્જ્વલ પ્રકાશ પડે છે તે સૂર્યના વિમાનનો છે, કારણ કે સૂર્યનું વિમાન પૃથ્વીકાયમય છે અને તે પૃથ્વીકાયિક જીવોને પુરૂષવિપાકી આતપનામકર્મનો ઉદય હોય છે, તેથી સ્વપ્રકાશ્યક્ષેત્રમાં સૂર્યનાં તે પૃથ્વીકાયિક વિમાનનો ઉજ્જ્વલ પ્રકાશ પડે છે, જે માટે 'કર્મવિપાક' નામા પ્રથમ કર્મઅન્યમાં કહ્યું છે કે—

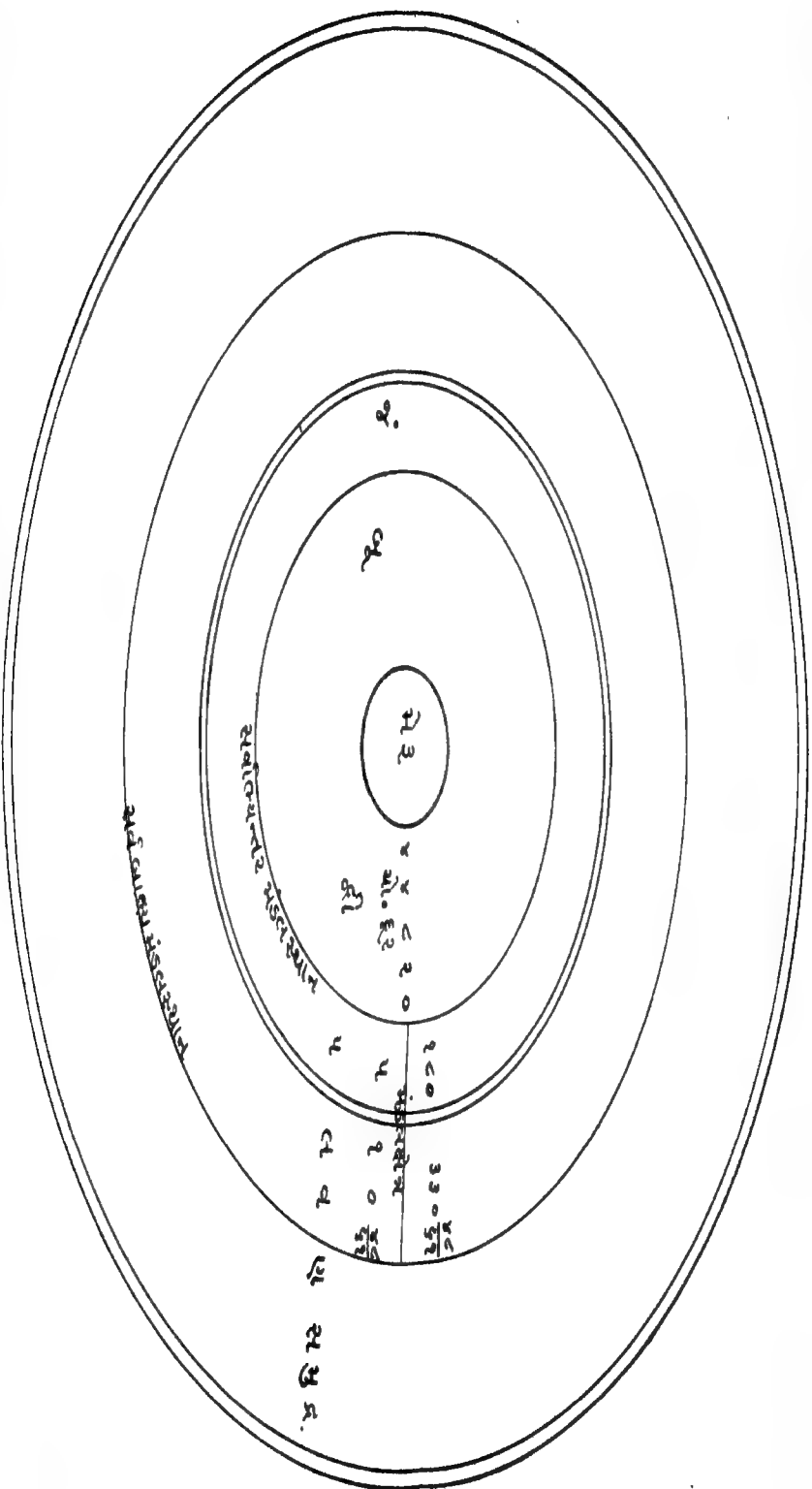
‘રવિર્ચિવે ડ જિયંગં તાવજુયં આયવાડ ન ડ જલળે । જમુસિળફાસસ્સ તહિં લોહિયવળ્લસ્સ ડદઓત્તિ॥

ઇતર દાર્શનિકો ‘ આ પ્રકાશ (વિમાનમાં વસતા) ખુદ સૂર્યદેવનો છે ’ એવું માને છે, પરંતુ તેઓનું તે મન્તવ્ય વાસ્તવિક નથી, જો કે સૂર્યદેવ છે તે વાત યથાર્થ છે કિંતુ તે તો પોતાના વિમાનમાં સ્વયોગ્ય દિવ્યઋદ્ધિને ભોગવતો થકો આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે. આ ચર જ્યોતિષી વિમાનોનું સ્વસ્થાનાપેક્ષયા ઊર્ધ્વગમન તેમ જ અધોગમન તથાવિધ જગત્ સ્વભાવથી હોતું જ નથી, ફક્ત સર્વાભ્યન્તરમંડલમાંથી સર્વબાહ્યમંડલે તેમ જ સર્વ બાહ્યમંડલેથી સર્વાભ્યન્તર મંડલે આવવા-જવારૂપ તીર્થુગમન થાય છે, અને તે પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષીદેવોના વિમાનોનું જ થાય છે, સર્વવિમાનમાં દેવો સહજ આનંદથી વિચરતા હોય તે વસ્તુ જુદી છે, પરંતુ વિમાનોના પરિભ્રમણની સાથે દેવોનું પણ પરિભ્રમણ હોય જ અથવા દેવો વિમાનોનું જે ૫૧૦ યોજન પ્રમાણુ ચારક્ષેત્ર હોય તેથી વિશેષ ક્ષેત્રમાં ન જઈ શકે તેવો નિયમ હોતો નથી, સ્વૈરવિહારી હોવાથી પોતાની મર્યાદા પ્રમાણુ નંદીશ્વરાદિકોપો વિગેરે સ્થાને યથેચ્છ જઈ શકે છે આ જ્યોતિષીનિકાયના દેવોને કેવું દિવ્ય સુખ હોય છે ? તે બાબત પંચમાંગ શ્રીભગવતીસૂત્રમાંથી અથવા તો આ જ અન્યમાં આગળ આપવામાં આવનાર જ્યોતિષ્નિકાય-પરિશિષ્ટમાંથી જાણવી.

૫૭ ‘રવિદુગમમળવસાઓ, નિષ્ફળ્લ મંડલં રૂહ એગં । તં પુણ મંડલસરિસં તિ મંડલં વુચ્છ તહાદિ ॥૧॥

ગિરિનિસઢનીલવંતંસું ડગ્ગયણં રવીળ કર્કંભિ । પઢમાડ ચંવ સમયા ઓસરળેણં જઓ ભમળં ॥૨॥

તો નો નિચ્છયરૂવં, નિષ્ફળ્લ મંડલં દિળયરાણં । ચંદાળ વિ એવં ચિઅ નિચ્છયઓ મંડલાભાવો ॥૩॥’

ચન્દ્રમંડલ અને સૂર્યમંડલમાં તફાવત:—

ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડળો છે જ્યારે સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો છે, ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડળો પૈકી પાંચ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં અને દશ મંડળો લવણસમુદ્રમાં પડે છે, જ્યારે સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો પૈકી ૬૫ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં છે અને ૧૧૯ મંડળો લવણસમુદ્રમાં પડે છે. ચન્દ્રવિમાનની અપેક્ષાએ સૂર્યવિમાનની ગતિ શીઘ્ર છે તેથી ચન્દ્રમંડળો કરતાં સૂર્યમંડળો નજીક નજીક પડે છે. ચન્દ્ર અને સૂર્યનું એકંદર મંડળક્ષેત્ર-ચારક્ષેત્ર ૫૧૦ ચોજન ફૂટ લાગ પ્રમાણનું છે, તેમાં ૧૮૦ ચોજન પ્રમાણ ચારક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપમાં છે અને ૩૩૦ ફૂટ ચો. ક્ષેત્ર લવણસમુદ્રમાં હોય છે, સૂર્યમંડળોમાં દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણના ખાસ મુખ્ય વિભાગો છે, ચન્દ્રમંડળોમાં તેવા બે વિભાગો છે, પરંતુ સૂર્યવત્ નથી તેમ જ વ્યવહારમાં પણ આવતા નથી, ચન્દ્રમંડળો ૧૫ હોવાથી (પાંચ આંગલીનાં આંતરાં જેમ ચાર ગણાય તેમ) તેનાં આંતરાં ૧૪ છે, અને સૂર્યમંડળોની સંખ્યા ૧૮૪ હોવાથી તેનાં આંતરાં ૧૮૩ છે. ચન્દ્રમંડળના એક અંતરનું પ્રમાણ ૩૫૬૬૬ ચો. ચોજન છે, જ્યારે સૂર્યમંડળના એક અંતરનું પ્રમાણ બે ચોજન છે. ચન્દ્રનું મંડળ ૬૬૬ ચોજન પ્રમાણ વિષ્કંભવાળું છે જ્યારે સૂર્યમંડળ ૬૬૬ ચોજન પ્રમાણ વિષ્કંભસમ્પન્ન છે, ઇત્યાદિ તદ્દાવતો સ્વયંવિચારી લેવા યોગ્ય છે.

॥ પ્રથમ સૂર્યમંડલાધિકાર: ॥

[જો કે ઋદ્ધિ વિગેરેની અપેક્ષાએ જોતાં ચન્દ્ર વિશેષ મહદ્દિર્ઘ છે તેથી સામાન્ય ક્રમ પ્રમાણે તો ચન્દ્રમંડલોની વક્તવ્યતા પ્રથમ કરવી જોઈએ, તથાપિ સમય-આવલિકા-મુદૂર્ત-દિવસ-પક્ષ-માસ-અયન-સંવત્સર ઇત્યાદિ કાળનું માન સૂર્યની ગતિને અવલંબીને રહેલું હોવાથી તેમ જ સૂર્યમંડળોનો અધિકાર સવિસ્તર કહેવાનો હોવાથી પ્રથમ સૂર્યમંડળોની વક્તવ્યતાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

એમાં પ્રથમ તેની ગતિ સંબંધી વર્ણન પાંચ દ્વારથી કરાય છે તેમાં પ્રથમ ૧-ચારક્ષેત્રપ્રમાણપ્રરૂપણા ૨-અંતરક્ષેત્રપ્રમાણપ્રરૂપણા ૩-સંખ્યાપ્રરૂપણા ૪-અખાધાપ્રરૂપણા (તે ત્રણ પ્રકારે) ૫-ચારગતિપ્રરૂપણા (અને તે સાતદ્વારે કરીને) એમ ક્રમશઃ કહેવાશે. એમાંથી ચારક્ષેત્ર-અંતર-સંખ્યા એ ત્રણ પ્રરૂપણા તો આ ગ્રંથમાં જ કરેલી છે.

૧-સૂર્યમંડલનાં ચારક્ષેત્રપ્રમાણમ્;—

ચન્દ્ર-સૂર્યનાં મંડળોની સંખ્યામાં યદ્યપિ ઘણા તફાવત છે, તોપણ બન્નેનું ચારક્ષેત્ર તો-૫૧૦ ચો. ફૂટ લાગ પ્રમાણ સરખું જ છે. એ સૂર્યનું ચારક્ષેત્ર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ એકંદર અંતરક્ષેત્ર કેટલું થાય ? તે કાઢે છે.

સૂર્યનાં મંડલો ૧૮૪ અને તેનાં આંતરાં ૧૮૩ છે, પ્રત્યેક સૂર્યમંડલનું અંતરપ્રમાણ બે યોજનનું હોવાથી એકંદર અંતરક્ષેત્ર લાવવા $૧૮૩ \times ૨ = ૩૬૬$ થી ૦ સૂર્યમંડલોનું અંતરક્ષેત્ર આવ્યું. સૂર્યનાં મંડલો ૧૮૪ હોવાથી અને પ્રત્યેક મંડલનો વિસ્તાર એક યોજનના $\frac{૧}{૬}$ ભાગ પ્રમાણ પડતો હોવાથી સર્વ મંડલનો થમ્ એકંદર વિસ્તાર લાવવા—

$$\begin{array}{r}
 ૧૮૪ \text{ મં०} \\
 \times ૪૮ \\
 \hline
 ૮૮૩૨ \text{ એકસઠીયા ભાગો આવ્યા, તેના યોજન કરવા માટે—} \\
 ૬૧) ૮૮૩૨ (૧૪૪ \\
 \begin{array}{r}
 ૬૧ \\
 ૨૭૩ \\
 ૨૪૪ \\
 ૨૬૨ \\
 ૨૪૪ \\
 \hline
 ૪૮ \text{ ભાગ}
 \end{array}
 \end{array}$$

પૂર્વે આવેલા સૂર્ય મં० અંતર ક્ષેત્રના ૩૬૬ યોજનમાં આવેલ મંડલ ક્ષેત્રના થી ૦ ૧૪૪-૪૮ ભાગ ઉમેરતાં ૫૧૦ થી ૦૪૮ ભાગ સૂર્યનું ચારક્ષેત્ર પ્રમાણ.

સૂર્યમંડલાનાં ચારક્ષેત્રપ્રમાણે ઉપાયાન્તરમ્—

સૂર્યવિમાનનો વિષ્કંભ $\frac{૧}{૬}$ ભાગનો હોવાથી અને સૂર્યનાં મંડલો ૧૮૪ હોવાથી તે ૧૮૪ મંડલસંખ્યાના એકસઠીયા ભાગ કાઢવા એક મંડલનો એક-સઠીયા ૪૮ ભાગ પ્રમાણનો—વિસ્તાર તેની સાથે ગુણવો, જે સંખ્યા આવે તેને એક બાજુ મુકવી.

હવે પુનઃ બાકી ૧૮૪ મંડલના ૧૮૩ આંતરાના એકસઠીયા ભાગ કાઢવા, પ્રત્યેક અંતરનું પ્રમાણ બે બે યોજનનું છે તેનો તે આંતરાની સાથે ગુણકાર કરવો, એમ કરતાં આ અંતરક્ષેત્રના એકસઠીયા ભાગોની જેટલી સંખ્યા આવે તે સંખ્યામાં પ્રથમ કાઢેલ ૧૮૪ મંડલ સંખ્યાથી વિષ્કંભના એકસઠીયા ભાગોની જે સંખ્યા તે પ્રશ્નોપી બનેનો સરવાળો કરવો, જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે ભાગસંખ્યાના યોજન કરવા સાફ તેને ૬૧ વડે ભાગી નાખવી, જેથી ૫૧૦ થી ૦ $\frac{૧}{૬}$ સૂર્યનું ચારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થશે—

તે આ પ્રમાણે:—

$$\begin{array}{r}
 ૧૮૪ \times ૪૮ = ૮૮૩૨ \text{ ભાગ વિમાનવિસ્તારના;} \\
 ૧૮૩ \times ૨ = ૩૬૬ \text{ યોજન અંતર ક્ષેત્ર વિસ્તારના;} \\
 \begin{array}{r}
 \times ૬૧ \\
 ૨૨૩૨૬ \text{ એકસઠીયા ભાગ આવ્યા.} \\
 ૬૧) ૩૧૧૫૮ (૫૧૦ \text{ થી } ૦ \\
 \begin{array}{r}
 ૩૦૫ \\
 ૬૫ \\
 ૬૧ \\
 \hline
 ૪૮
 \end{array}
 \end{array}
 \end{array}$$

૮૮૩૨ ભાગોમાં + ૨૨૩૨૬ } ૩૧૧૫૮ એકસઠીયા ભાગો.

= ૫૧૦ થી ૦ $\frac{૧}{૬}$ ભાગ ચારક્ષેત્રપ્રમાણ. इति चारक्षेत्रप्रमाणम् । १

૨-સૂર્યમંડલાનાં યોજનદ્વયસ્ય અંતરનિઃસારણરીતિઃ—

પ્રથમ તો સૂર્યમંડળોનું ૫૧૦ યો. ફૂંક ભાગ પ્રમાણનું જે ચારક્ષેત્ર તેના એકસઠીયા ભાગો કરી નાંખવા; ત્યારબાદ સૂર્યના ૧૮૪ જે મંડળ તેના પ્રતિ-મંડલના વિસ્તારના એકસઠીયા ૪૮ ભાગ સાથે ગુણાકાર કરવો, ગુણતાં જે સંખ્યા આવે તે, ૫૧૦ યો. ફૂંક ચારક્ષેત્રના આવેલા એકસઠીયા ભાગોની જે સંખ્યા તેમાંથી બાદ કરવી જેથી શેષ માત્ર ક્ષેત્રાંશ પ્રમાણ (૧૮૩ અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ) રહેશે એ ક્ષેત્રાંશ પ્રમાણ ભાગો સાથે પ્રત્યેક મંડલનું અંતર પ્રમાણ (જે યોજનનું) લાવવા માટે ૧૮૩ વડે ભાગ ચલાવવો, ભાગ ચલાવતાં એકસઠીયા ભાગોની જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેના પુનઃ યોજન કરવા સાડે એકસઠે ભાગી નાંખવા જેથી જે યોજન (૫૨૨૫૨) સૂર્યમંડલનું અંતરપ્રમાણ પ્રાપ્ત થશે જેમઃ—

$૫૧૦ \times ૬૧ = ૩૧૧૧૦$ ઉપરના ૪૮ અંશ ઉમેરતાં ૩૧૧૫૮ એકસઠીયા ભાગ પ્રમાણ ચારક્ષેત્ર આવ્યું. ૧૮૪ મંડલ વિસ્તારના ભાગો કાઢવા ૧૮૪×૪૮ ૮૮૩૨ આવ્યા, તે ચારક્ષેત્રની આવેલ ભાગસંખ્યા ૩૧૧૫૮ છે, તેમાંથી બાદ કરીએ ત્યારે ૨૨૩૨૬ ક્ષેત્રાંશ ભાગો બાકી રહ્યા, આંતરા ૧૮૩ હોવાથી અને પ્રત્યેકનું અંતર લાવવાનું હોવાથી ૧૮૩) ૨૨૩૨૬ (૧૨૨ ભાગતાં ૧૨૨ એકસઠીયા ભાગ આવ્યા, તેના યોજન કરવા ૬૧ વડે ભાગી નાખીએ ત્યારે જે યોજન પ્રમાણ સૂર્યમંડલનું અંતરક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય.

સૂર્યમંડલાનાં અંતરનિઃસારણમન્યરીત્યાઃ—

સૂર્યનાં મંડળો ૧૮૪, અંતર ૧૮૩ છે તેમ જ સૂર્યનું વિમાન ફૂંક યો. પ્રમાણ છેઃ—
હવે મંડલો ૧૮૪ હોવાથી

$$\frac{૪૪૮}{૧૪૭૨} \text{ પ્રત્યેક મં. વિસ્તાર સાથે ગુણતાં—}$$

$$\text{કુલ } \frac{૭૩૬૪}{૮૮૩૨} \text{ એકસઠીયા ભાગ ૧૮૪ મંડળના આવ્યા તેના યોજન કરવા}$$

માટે ૬૧ વડે ભાગતાં—

$$૬૧) ૮૮૩૨ (૧૪૪ \text{ યો.}$$

$$\underline{૬૧}$$

$$\underline{૨૭૩}$$

$$\underline{૨૪૪}$$

$$\underline{૨૬૨}$$

$$\underline{૨૪૪} \text{ એકસઠીયા}$$

$$\underline{૪૮} \text{ ભાગ શેષ વધ્યા}$$

યો. એકસઠીયા

સૂર્ય મંડલનું ચારક્ષેત્ર ૫૧૦-૪૮ ભાગ

તેમાંથી સર્વ મંડળોનું ૧૪૪-૪૮ ભાગ પ્રમાણ વિષ્કંભ-

ક્ષેત્ર આવ્યું તે બાદ કરતાં ૩૬૬-૦ યો. આવ્યા.

હવે ૧૮૪ મંડળનાં અંતર ૧૮૩ છે, ૧૮૩ અંતરનું ક્ષેત્ર ૩૬૬ ચો., તો એક અંતરનું ક્ષેત્ર કેટલું ? એ પ્રમાણે ત્રિરાશી કરતાં=૨ ચોજન પ્રમાણ અંતરક્ષેત્ર થાય, એવો જવાબ નીકળશે. હતિ અંતરક્ષેત્રપ્રમાણપ્રત્યુપાસ ૨ ॥

૩-સૂર્યમંડલસંખ્યા તદ્વ્યવસ્થા ચ;—

સૂર્યનાં એકંદર ૧૮૪ મંડળો છે, તે પૈકી ૬૫ મંડળો જમ્બૂદ્વીપમાં છે અને તે જમ્બૂદ્વીપમાં ૧૮૦ ચો. અવગાહીને રહેલા છે પરન્તુ તે ૬૫ મંડળોનું સામાન્યતઃ ચારક્ષેત્ર એકસો એસી ચોજનપ્રમાણ કહેવાય.

અહીંઆ શંકા થશે કે ૬૫ મંડળોનાં ૬૪ આંતરાંનું પ્રમાણ અને ૬૫ મંડળનો વિમાનવિષ્કમ્બ લેજો કરીએ ત્યારે તો કુલ ક્ષેત્ર ૧૭૯ ચો. ૬૬ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તમો તો જમ્બૂદ્વીપમાં ૧૮૦ ચોજન ક્ષેત્ર કહ્યું, તે કેમ ઘટે ?

તે માટે અહીંઆ પ્રથમ એ સમજવું જોઈએ કે ૬૫ મંડળ પૂર્ણ કયા સ્થાનમાં થાય છે ? તો જમ્બૂદ્વીપની ચાર ચોજન પહોળી એવી જે પર્યન્ત જગતી તે જ્યારે ૬૬ ભાગ જેટલી બાકી રહે ત્યારે પૂર્ણ થાય અને ત્યાં સુધીમાં તો ૧૭૯ ચો. ૬૬ ભાગ ક્ષેત્ર થાય છે.

હવે ૬૫ મંડળ પૂર્ણ થયે ૬૬ મા મંડળે જમ્બૂદ્વીપની જગતી ઉપર પ્રારંભ કર્યો અને તે જગતી ઉપર ૬૬ ભાગ જેટલું ચારક્ષેત્ર ફરી (અહીં જમ્બૂદ્વીપની જગતી પૂર્ણ થઈ) ને જમ્બૂદ્વીપની જગતીથી ૧ ચો. ૬૬ ભાગ જેટલું દૂર લવણસમુદ્રે જાય ત્યારે ત્યાં ૬૬ મંડળ પૂર્ણ થયા કહેવાય. (૬૬ મા મંડળનું જમ્બૂદ્વીપની જગતીગત ૬૬ ભાગનું ક્ષેત્ર અને લવણસમુદ્રગત ૧ ચો. ૬૬ ભાગનું ક્ષેત્ર મેળવતાં ૬૫મા મંડળથી લઈ ૬૬મા મંડળ વચ્ચેનું ૨ ચોજન અંતર-પ્રમાણ પણ મળી રહેશે) હવે પૂર્વે ૬૫ મંડળોનું જમ્બૂદ્વીપગત થતું જે ૧૭૯ ચો. ૬૬ ભાગ પ્રમાણ ચારક્ષેત્ર તેમાં ૬૬ મા મંડળથી રોકાતું જમ્બૂદ્વીપ (જગતી) ગત જે ૬૬ ૫૮ ભાગનું મંડળક્ષેત્ર ઉમેરતાં ૧૮૦ ચોજન પૂર્ણ થાય.

એ પ્રમાણે બાકીનાં ૧૧૬ સૂર્યમંડળો લવણસમુદ્રગત ૩૩૦ ચો. ઉપર ૪૮ ભાગ અંશ પ્રમાણ ક્ષેત્ર રોકીને રહેલાં છે. જમ્બૂદ્વીપગત અને લવણસમુદ્રવર્તી

૫૮ દરેક દ્વીપ-સમુદ્રવર્તી આવેલ જગતીક્ષેત્રપ્રમાણ તે દ્વીપ-સમુદ્રનું જે જે વિસ્તાર-પ્રમાણ હોય તેમાં તે તે સ્થાને અંતર્ગત લેવાનું (ક્ષેત્રસમાસ ગાથા ૧૩ માં કહેલ) હોવાથી અહીં પણ ૧૮૦ ચોજન માંહે ક્ષેત્રપ્રમાણ જમ્બૂજગતીક્ષેત્ર ભેળું ગણીને કહેલ છે.

(જમ્બૂદ્વીપમાં ચાર ચોજનનું જે જગતીપ્રમાણ તેને હરિવર્ષ તથા રમ્યક્ષેત્રની લંબાઈમાં ભેળું ગણેલું છે.)

મંડળોની સંખ્યાનો અને તે અભેવર્તી ક્ષેત્રનો સરવાળો કરતાં ૧૮૪ મંડળનું—
૫૧૦ થી ૪૮ ભાગપ્રમાણ ક્ષેત્ર બરાબર આવી રહે છે.

આ ચાલુ અન્ધકારના અભિપ્રાયે જન્મૂદ્ધીપવર્તી પદ્ભારતસૂર્યનાં જે ૬૫ મંડળો તે પૈકી ૬૨^{૬૦} મંડળો તો મેરૂની એક પડખે નિષધપર્વત ઉપર પડે છે અને બાકીનાં ત્રણ મંડળો અગ્નિખૂણે હરિવર્ષક્ષેત્રની બાહ્ય ઉપર (અથવા જીવો કોટી) ઉપર પડે છે, અર્થાત્ આપણે તે ક્ષેત્રની બાહ્ય ઉપર પસાર થતાં તે બે મંડળોને દેખી શકીએ છીએ.

પદ્—જે સૂર્ય સર્વાબ્યન્તરે—દ્વિતીયમંડળે દક્ષિણાર્ધભાગે રહ્યો થકા ભરતક્ષેત્રમાં ઉદયપામી નૂતન સૂર્યસંવત્સરનો પ્રારંભ કરે તે ‘ ભારતસૂર્ય ’ અને તે જ વખતે જે સૂર્ય સર્વાં ના દ્વિતીયમંડળના ઉત્તરાર્ધભાગે રહી ઔરવતાદિ ક્ષેત્રોમાં ઉદયપામી (પ્રકાશ કરતો) ત્યાં વર્ષારંભ કરનારે જે સૂર્ય તે ‘ ઔરવતસૂર્ય ’ સમજવો, આ કથન ઔપચારિક સમજવું.

૬૦—અહીંઆ એ સમજવાનું છે કે બન્ને સંગ્રહણીની મૂળ ગાથાઓમાં ત્રણ અથવા બે મંડળો માટે ‘ બાહ્ય ’ એવા શબ્દ વાપર્યો છે જ્યારે તે અન્યની ટીકામાં તે બાહ્ય અર્થનો સ્પષ્ટાર્થ દ્વે દ્વે હરિવર્ષજીવાકોટ્યાદૌ’ એ પ્રમાણે જીવાકોટી સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે, એથી વિચાર-શીલ વ્યક્તિને ભ્રમ થાય કે મૂળ ગાથાઓમાં રહેલા ‘ બાહ્ય ’ શબ્દનો અર્થ ‘ બાહ્યસ્થાને ’ એવા ફલિતાર્થ ન કરતાં ‘ જીવાકોટી ’ એવા ક્રમ કર્યો ? આ માટે એવું સમજવું કે ‘ બાહ્ય ’ શબ્દ સ્પષ્ટ સ્થાનવાચક નથી, વળી જીવાકોટી એ ઔપચારિક બાહ્યની પ્હોળાઇનો જ એક દેશભાગ છે (જે જીવા-બાહ્યની વ્યાખ્યાથી તથા ચિત્ર જાંવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે) એટલે કે પ્રસિદ્ધ એવી બાહ્યની લ’બાઈ અને જગતીની પ્હોળાઈ (વિષ્કમ્ભ નહિ) તેનો દેશભાગ તે જીવાકોટી કહેવાય. કારણ કે બાહ્ય તે એક પ્રદેશ ગડી અને તે તે ક્ષેત્રાદિ જેટલી દીર્ઘ ગણી શકાય અને તેની...ત્રિકાણકાટખુણ જેવી પ્હોળાઈ તે બાહ્યની ઔપચારિક પ્હોળાઈ ગણાય કે જેમાં જગતી અને હરિવર્ષક્ષેત્ર પણ છે. અને એથી જ સિદ્ધાન્તમાં આ વસ્તુના નિર્દેશ પ્રસંગે મુખ્યત્વે જીવાકોટી શબ્દ જ મહણ કર્યો છે, આ કારણથી જ્યાં ‘ બાહ્ય ’ શબ્દ આવે ત્યાં જીવાકોટી સ્થાનનું મહણ કરવામાં અન્ય અનુચિતપણું જણાતું નથી અને ‘ જીવાકોટી ’ એવા શબ્દ જ્યાં આવે ત્યારે તો સ્પષ્ટ જ છે. અહીંઆ એથી એ ન સમજવું કે, બાહ્ય અને જીવાકોટી એ એક જ છે; પરંતુ ઉક્ત લ’બાઈથી એ તો ચોક્કસ થયું કે બાહ્યથી જીવાકોટી શબ્દનું મહણ અનુચિત નથી, હવે પ્રથમ ‘ જીવાકોટી ’ તથા ‘ બાહ્ય ’ શબ્દનો અર્થ સમજી લઈએ.

જીવા-ધનુષ્યાકારે રહેલ જે ક્ષેત્ર તેની અંતિમ કામઠીરૂપ જે સીમા-હદ તેની લ’બાઈ-રૂપ જે દોરી તે, જેમકે-ધનુષ્યાકારે રહેલ ભરતક્ષેત્ર જ્યાં (મેરૂતરફ) પૂર્ણ થયું ત્યાં પૂર્વ-પશ્ચિમ લ’બાઈરૂપ જે મર્યાદા કરનાર દોરી તે જીવા કહેવાય, અને એ જીવાના પૂર્વ-પશ્ચિમ ગત જે ખુણા તે ‘ કોટી ’ કહેવાય. અર્થાત્ જીવાની કોટી તે ‘ જીવાકોટી ’ કહેવાય.

તેવી રીતે (ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ) મેરૂના બીજાપડએ જોઈએ તો ઐશ્વત

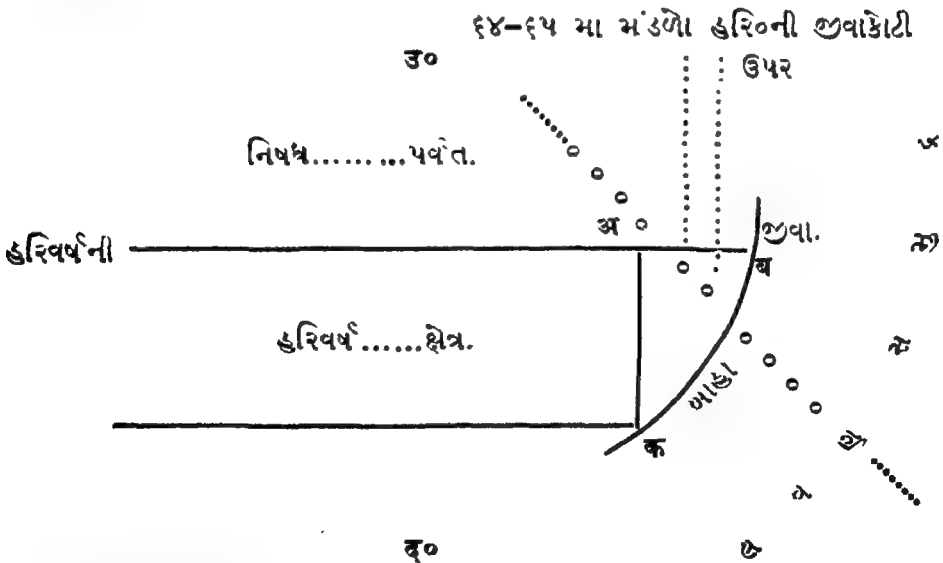
બાહ્યા=લઘુલિમવંતપર્વતની પૂર્વે-પશ્ચિમની જીવાથી મહાલિમવંત પર્વતની બન્ને દિશામાં રહેલું જે જીવાસ્થાન ત્યાં સુધી ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિવાળો થતો જે ક્ષેત્રપ્રદેશ અને તેથી થતો બાહ્યરૂપ જે આકાર તે 'બાહ્યા' કહેવાય છે.

હવે તે સ્થાનના ત્રણ મતાંતરો છે તેમાં પ્રથમ બેનો મત નિર્દેશ કરાય છે.

૧ મલધારી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસરિકૃત આ ચાલુ સંમહાણીમાં તેમ શ્રીમદ્ સુનિચન્દ્રસરિકૃત મન્યમાં ૬૨ મં. નિષધ-નીલવંતે અને ૬૩-૬૪-૬૫ એ છેલ્લાં ત્રણ મંડળો બાહ્યાસ્થાને જણાવે છે.

૨ શ્રીમદ્ પૂર્વધર જિનભદ્રજણિક્ષં કૃત સંમહાણીમાં. ૬૪-૬૫ એ મંડળો બાહ્યાસ્થાને જણાવે છે.

ઉક્ત બન્ને મતોનું સમાધાન-બાહ્યાસ્થાને પ્રથમમતે ત્રણ મંડળો અને બીજા મતે બે મંડળોના વક્તવ્યમાં સંખ્યાનું ભિન્નપણું જણાય છે, તેથી તે આપેક્ષિક કથન દોષરૂપ નથી તથાપિ બાહ્યાસ્થાને બે અથવા ત્રણ મંડળો વાસ્તવિક છતાં તે સ્થાનનિર્ણય સ્પષ્ટ તો નથી જ, જ્યારે 'જીવાકોટી' શબ્દ બન્ને કથનને માટે અત્યંત સ્પષ્ટ અને સ્થાન સૂચક થાય છે. વધુમાં બાહ્યાસ્થાનનાં ત્રણ મંડળોનું વક્તવ્ય વિશેષ સ્પષ્ટ યુક્ત છે એટલું જ નહિ પણ ત્રણ મંડળો માટે તો બાહ્યા-જીવાકોટી કે જગતી ત્રણે શબ્દ ઉપયોગી થાય તેમ છે. જે નીચેની આકૃતિ જોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

આકૃતિપરિચય;—એમાં ૬૩મું મંડળ નિષધ પર્યન્તે છે, જ્યાં ૬૪-૬૫મું મંડળ છે તે સ્થાનનું નામ હરિવર્ણની જીવાકોટિ એટલે જીવા અને બાહ્યા એ બેની વચ્ચેનો

ખુણા, અને બાહ્ય તે બ-ક જેટલી લાંબી છે, અને તે એક આકાશપ્રદેશ ગતી છે તેમજ બ-ક જેટલી દીર્ઘ ગણી શકાય, જ-બ જેટલી બાહ્યની ઔપચારિક પહોળાઈ છે કે જેમાં જગતી અને હરિવર્ષ ક્ષેત્ર પણ છે. વધુમાં-ચિત્રમાં મેરૂથી પૂર્વ-પશ્ચિમમાં સર્વાં મંડળની જે અબાધા છે તેથી ઉત્તર-દક્ષિણમાં કંઈક વધારે સમજવી.

૩ વળી શ્રીસમવાયાંગસૂત્રમાં ૬૩ મંડળો નિષધ નીલવંત ઉપર ખરાં, પણ એ મંડળો જગતી ઉપર છે એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

આ મતે ૬૪-૬૫ મંડળો જગતી ઉપર જણાવેલ છે. આ એ મંડળોમાટેનું જગતી સ્થાન વાસ્તવિકદૃષ્ટિએ તો સ્પષ્ટ જગતીસ્થાન નથી, જે જગતીસ્થાન દર્શાવવું હોય તો ૬૩-૬૪-૬૫ એ ત્રણ મંડળો માટે વાસ્તવિક છે. ગણિતની દૃષ્ટિએ બંધાયેલો મત આ ત્રણ મંડળો માટે આવી શકે છે, વધુમાં તેથી પણ 'જગતી' શબ્દની સાર્થકતા તો ૬૨-૬૩-૬૪-૬૫ એ ચાર મંડળોના કથનમાં છે જે નીચેના ઉદ્દેશ્યથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

સંપૂર્ણ જગતી તો બાર યોજનની ગણાય, એમાં દૃષ્ટજગતી વચ્ચેના ૧૭૩-૭૪-૭૫-૭૬ એ ચાર યોજનની ગણાય કારણ કે મૂલભાગથી લઈ બન્ને બાજુએ ઉપર જતાં બન્ને બાજુથી જગતી મેરૂવત્ ઘટતી ઘટતી ગોપુચ્છાકારવત્ ઉપરિતન ભાગે ચાર યોજન પહોળી રહે છે અને આપણને તો આ મધ્યભાગની ચાર યો. જગતી દૃષ્ટિપથમાં આવતી હોવાથી દૃષ્ટજગતી કહેવાય.

સર્વાંબ્યન્તરમંડળથી લઈ જંબૂજગતી પર્યન્ત ૧૮૦ યો. નું ચારક્ષેત્ર દ્વીપમાં ગણવાનું સ્પષ્ટ છે તેથી સર્વાંબ્યન્મંડલથી લઈ ૧૭૩મા યો. થી દૃષ્ટજગતી શરૂ થાય છે, (તેમાં વચલી દૃષ્ટજગતી પૂર્વે મૂલ જગતીના ચાર યોજનમાં) તે ૧૭૩થી દૃષ્ટજગતી સુધીના ચાર યોજનમધ્યે ગણિતના હીસાબે ૬૩ મું મંડળ પૂર્ણ ઉદયવાળું અને ૬૪ મું મંડળ ૨૬ અંશ જેટલું ઉદય પામે છે, એ દૃષ્ટજગતીના પ્રારંભથી તે (એકંદરે) જગતીના જ પર્યન્ત ભાગ (૧૭૩થી ૧૮૦ યો.) સુધીમાં વિચારીએ તો પણ ૬૩-૬૪-૬૫ એ ત્રણ મંડળો જગતી ઉપર આવી શકે છે.

હવે સંપૂર્ણ જગતી આશ્રયી વિચાર કરતાં પૂર્વે સંપૂર્ણ જગતી ૧૬૬થી ૧૮૦ યો. અર્થાત્ બાર યો. ની છે, [અને કોઈ પણ દ્વીપ-સમુદ્રનું જગતી ક્ષેત્રપ્રમાણ લઘુક્ષેત્રસમાસ મૂલમાં કહેલા 'ગિર્વણિજ સીર્વાદહિ મજ્જગણિય મૂલાહિ' એ જગતીના વિશેષણ પદથી તે તે દ્વીપ-સમુદ્રના કથિત પ્રમાણમાં અન્તર્ગત ગણવાનું હોવાથી] સર્વાંબ્યન્મંથી લઈ ૧૬૮ યો. પૂર્ણ તાં ૬૧ મંડળો સંપૂર્ણપણે પૂર્ણ થાય છે, એ ૧૬૮ યોજન પૂર્ણ થયે વાસ્તવિક જગતીનો પ્રારંભ (મૂલ વિસ્તારે) થાય છે, તે મૂલ જગતીના પ્રારંભથી ૧૬૬-૧૭૨ સુધીના ચાર યોજનના જગતીક્ષેત્રમાં ૬૨ મું મંડલ પૂર્ણ ઉદયને પામે અને ૬૩ મું મંડલ ૧ યો. ૧૩ ભાગ જેટલું ઉદય પામી ૧૭૩મા યો. થી આરંભાતી ૧૭૬ યો. સુધીની દૃષ્ટજગતી ઉપર ૧ યો. ૩૫ ભાગે દૂર ૬૩ મું મંડળ પૂર્ણ થાય. બાકી રહેલા દૃષ્ટજગતી ક્ષેત્રમાં ૬૪મું મંડળ ૨ યો. ૨૬ ભાગ જેટલું ઉદય પામી બાકી રહેલ અંતિમ ચાર યોજન પ્રમાણ-૧૭૭થી ૧૮૦ યો. સુધીના જગતીક્ષેત્ર ઉપર એક યોજનના ૨૨ ભાગ વીત્યે ૬૪મું મંડળ પૂર્ણ

સૂર્યનાં ^{૬૧}ખાસક મંડળો નીલવંત પર્વત ઉપર પડેલાં દેખાય અને ૩ મંડળો રમ્ય-
કક્ષેત્રની ખાહા-જીવોકોટી ઉપર પડેલાં દેખાય. (આ ચાલુ અન્યકારના મતે જાણુવું.)

થાય, ત્યારબાદ તે જ જગતી ઉપર ૬૫ મું મંડળ સંપૂર્ણ (૨ યો ૪૮ ભાગ) ઉદયવાળું
હોય, આ ૬૫ મંડળો પૂર્ણ થયે જખૂદ્ધીપના ૬૫ મંડળોનું કહેલ ૧૭૯ યો ૯ અંશ
જે ચારક્ષેત્ર તે યથાર્થ આવી રહે, અને બાકી રહેલ આવન અંશ પ્રમાણ જગતી ઉપર
લવણસમુદ્રમાં પડતા ૬૬ મા મંડળનું તે આવન અંશ જેટલું ઉદયક્ષેત્ર સમજવું.

આથી શું થયું ? કે, ૧૬૯ થી ૧૮૦ યો ૧૨ યો ૦ પ્રમાણના જગતીક્ષેત્ર ઉપર ૬૨-
૬૩-૬૪-૬૫એ ચાર મંડળો સંપૂર્ણ ઉદયવાળાં હોય (૬૬ મું આવન અંશ ઉદયવાળું હોય.)

હવે અહીં આ વિચારવાનું એ છે કે સાસ્ત્રકારે જગતી શબ્દથી ૧૭૭ થી ૧૮૦ એ છેલ્લા
ચારમે જગતીનું જગતીક્ષેત્ર ગણ્યું હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે અંતિમ જગતીના સ્થાને જર્ધ્વ-
ભાગે ૬૪ મું મંડળ ૨૨ અંશ જેટલું ઉદય પામી સંપૂર્ણ બ્રમણ કરી ૬૫ મા મંડળો સંપૂર્ણ
ઉદય થઈ આવન અંશ જેટલું ૬૬ માનું બ્રમણ નિયમિત રહે. એ હિસાબે ૬૩ મંડળ નિષ ૦
નીલ ૦ ઉપર અને ૬૪-૬૫ એ બે મંડળો જ અંતિમ જગતી સ્થાને હોય તે કથન વાસ્તવિક
છે તોપણ ઉપરોક્ત કથન મુજબ વાસ્તવિક રીતે તો ૬૩-૬૪ મંડળ દૃષ્ટજગતીઉપર છે, અને
જ્યાં ૬૪-૬૫ મું છે ત્યાં તો વાસ્તવિક જગતીનો ઢાળ છે, જોકે તેથી જગતી ગણી શકાએ
તો ગણાય પરંતુ ૬૩-૬૪ મંડળ યોગ્ય એવી દૃષ્ટજગતીસ્થાનને છોડીને જગતીનો ઢાળ
શા માટે ગણ્યો ? જો જગતીના ઢાળને પણ ગણ્યો હોય તો તો પછી ૧૬૯ થી ૧૮૦ યો ૦
સુધી ૧૨ યો ૦ જગતી ગણીને ૬૨-૬૩-૬૪-૬૫ એ ચાર મંડળો જગતી ઉપર કહીએ તો
' જગતી ' શબ્દ સંપૂર્ણ સાર્થક થાય છે, અને જગતીના ત્રણે વિભાગના કથનમાં દોષ જ નહિ
આવે, માટે ૬૪-૬૫ મું મંડળ ઢાળની અપેક્ષાએ જગતી ઉપર હોવા છતાં ' ૬૪-૬૫ મું
જગતી ઉપર ' એમ કહેવું સંપૂર્ણ સાર્થક જણાતું નથી. પરંતુ-૬૪-૬૫ મું ' જીવોકોટી
વા ખાહાસ્થાને ' કહેવું તે સ્થાનસ્પષ્ટતા માટે વિશેષ ઉચિત છે અને એટલા જ માટે તે
સ્થાન હરિવર્ષ અથવા રમ્યક ક્ષેત્રની જીવોકોટીમાં ગણાઈ જતું હોવાથી તે 'જીવોકોટી'
સ્થાનનો અન્યકાર મહર્ષિઓ નિર્દેશ કરે તેમાં અનુચિતપણું નથી.

ત્રણે મતો સંબંધી રીતસર વિવેચન કરી અન્યકારના કથનને સ્પષ્ટ કર્યું છે તથાપિ
ત્રણે મતમાં અંતમાં જણાવ્યા મુજબ તે મંડળો માટે સ્થાનદર્શક-સ્થાનસૂચક અતિસ્પષ્ટ
શબ્દ તો જીવોકોટી ગ્રહણ કરવો વિશેષ ઉચિત છે. આ ત્રણે મતો માટે વૃદ્ધવાદ છે, અન્ય-
ગૌરવના કારણે આ બાબતમાં વધુ ઉદ્દેશ્ય ન કરતાં વિરમીએ છીએ. વધુ સ્પષ્ટતા જ્ઞાની ગમ્ય.

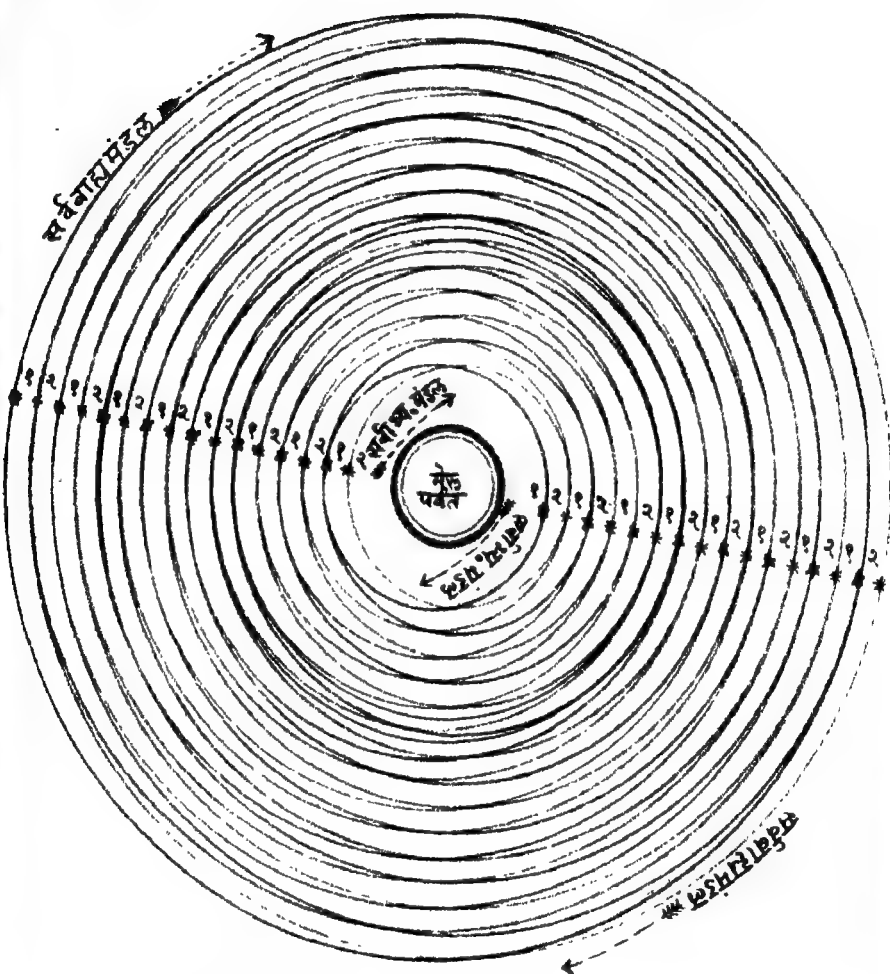
૬૧—મેરૂની એક પડખેનાં કુલ ૬૫ મંડળો અને બીજા પડખેનાં કુલ ૬૫ મંડળો એમ
બે ગણ્યા કરી, એથી એમ ન સમજવું કે ૧૩૦ મંડળ સંખ્યા લેવાની છે મંડળો આખાં-
સંપૂર્ણ તો પાંસક જ છે, પણ પ્રતિદિશાવર્તી વ્યક્તિને એક બાજુએથી સ્વદૃષ્ટદિશાગત
અર્ધ અર્ધ મંડળો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કારણકે જોનાર વ્યક્તિથી સંપૂર્ણ વલયાકાર
મંડળ જોવાતું નથી, આથી તેઓ સ્વસ્વક્ષેત્રથી બન્ને બાજુનાં મંડળો બન્ને વિભાગમાં
જોઈ શકે તેથી તેવી પ્રરૂપણા કરેલ છે.

॥ बने सूर्योनुं सर्वाभ्यन्तर मंडलेथी सर्वबाह्यमंडले गमन, अने
सर्वबाह्यमंडलेथी सर्वाभ्यन्तर मंडले आगमन ॥

[पृष्ठ २५१]

उ.

[आकृति नं. १]

आ आकृतिमां मेरुनी पूर्व अने पश्चिम बने दिशामां वर्तता जवुंदीपवर्ति बने सूर्यो सर्वा-
भ्यन्तर मंडलेथी नीकळी क्रमशः [मेरुनी पूर्व दिशानो पश्चिममां अने पश्चिमनो मेरुनी पूर्वमां]
सर्वबाह्यमंडले आवे छे ज्यारे सर्वबाह्यमंडले वर्तता बने सूर्यो सर्वबाह्यमंडलेथी नीकळी क्रमशः
सर्वाभ्यन्तर मंडले [ज्यांथी प्रारंभ थयो हतो त्यां ज पुनः] आवे छे. मंडलान्तर २ यो. ११
भागनुं समजवुं.

આ મંડળો આપણા ભરતક્ષેત્રની તથા ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મેરૂથી અગ્નિ તથા વાયવ્ય-કોણમાં દેખાય છે, પરંતુ પૂર્વમહાવિદેહની અપેક્ષાએ તેઓને નીલવંતપર્વત ઉપરના તેજ ૬૩ મંડળો મેરૂથી ઇશાન ખુણામાં દેખાય છે, અને પશ્ચિમમહાવિદેહની અપેક્ષાએ નિષધપર્વત ઉપરનાં ૬૩ મંડળો મેરૂથી નૈઋત્ય-કોણમાં દેખાય છે. જે માટે શ્રીજંબૂદ્વીપ-પ્રશ્નસિમાં કહ્યું છે કે—“જંબૂદીવેણ-મંતે ! દીવે સૂરિયો ડહિણ પાદ્મણં ડગ્ગત્થ પાદ્મણદાહિણં આગચ્છન્તિ, પૂર્વવિદેહાપેક્ષયેદમ્ ॥ ૧ ॥ પાદ્મણદાહિણં ડગ્ગત્થ દાહિણ પદીણં આગચ્છન્તિ, ભરતક્ષેત્રાપેક્ષયેદમ્ ॥ ૨ ॥ દાહિણં પદીણં ડગ્ગત્થ પદીણ ડદીણં આગચ્છન્તિ, પશ્ચિમવિદેહાપેક્ષયેદમ્ ॥ ૩ ॥ પદીણ ડદીણં ડગ્ગત્થ ડદીણ પાદ્મણં આગચ્છન્તિ, ઐરવતાપેક્ષયેદમ્ ॥ ૪ ॥ ” અહીંથી વધારાનો વિસ્તાર શરૂ થાય છે.

પ્રાસન્નિકક્ષેત્રેષુ ઉદયાસ્તવિપર્યાસહેતુઃ—

ભરતક્ષેત્ર વર્ણ અન્ય અન્ય સર્વક્ષેત્રોમાં દિવસ અને રાત્રિના પ્રમાણના ફેરફારને અંગે, અને તેથી બીજા ઉત્પન્ન થતા અનેક વિપર્યાસોનાં કારણોને અંગે પ્રત્યેક ક્ષેત્રાશ્રયી નિયમિતપણે ઉદયાસ્તાદિ કાળ વિગેરેનું વર્ણન કરવું તે તો અવ્યક્તરૂપ છે, અને એથી જ એટલું તો સિદ્ધ છે કે સર્વઠેકાણે સૂર્યનો એક જ વળતે ઉદય કે એક જ વળતે અસ્ત હોય ? તેમ તો નથી જ, પરંતુ સૂર્યની ગતિ જેમ જેમ કલા-કલા માત્ર આગળ વધતી જાય તેમ તેમ આગલા આગલા તે તે ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ પડે તદ્વત્સરે ઉદયપણું અને પશ્ચાત્ પશ્ચાત્ ક્રમે ક્રમે તે તે ક્ષેત્રોમાં સૂર્ય દૂર દૂર થતો હોવાથી અસ્તપણું થતું હોય !

શંકા—જ્યારે આવી અનિયમિત વ્યવસ્થા જણાવી તો શું દરેક ક્ષેત્રાશ્રયી સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત અનિયમિત જ હોય ?

સમાધાન—હા ? અનિયમિતપણું જ છે, જેમ જેમ સમભૂતલાથી ૮૦૦ થોજન ઉંચો એવો સૂર્ય સમયે સમયે જે જે ક્ષેત્રોથી આગળ આગળ વધતો જાય તે તે ક્ષેત્રોની પાછળના દૂર દૂરના ક્ષેત્રોમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આગલા ક્ષેત્રમાં વધવાથી ત્યાં પ્રકાશનો અભાવ વધતો જાય અને અનુક્રમે તે તે ક્ષેત્રોમાં રાત્રિ આરંભાતી જાય, આથી સૂર્યના સર્વ સામુદાયિક ક્ષેત્રાશ્રયી ઉદય અને અસ્તનું અનિયમિતપણું જ છે, પણ જો સ્વસ્વ ક્ષેત્રાશ્રયી વિચારીએ તો તો ઉદય તથા અસ્ત લગભગ નિયમિત જ છે, કારણ કે આપણે પણ જો ભરતક્ષેત્રના મધ્ય-

૬૨ વિશેષમાં અહીં એટલું સમજવું કે પૂર્વવિદેહના લોકોની જે પશ્ચિમદિશા તે ભરતગત લોકોની પૂર્વદિશા, ભરતની જે પશ્ચિમદિશા તે પશ્ચિમવિદેહની પૂર્વદિશા, પશ્ચિમવિદેહની જે પશ્ચિમદિશા તે ઐરવતની પૂર્વદિશા, ઐરવતની જે પશ્ચિમદિશા તે પૂર્વવિદેહની પૂર્વદિશા સમજવી. આ પ્રમાણે તે તે વર્ષાધરાદિ યુગલિકક્ષેત્રોમાં પણ વિચારવું.

ભાગમાં ઉભા રહીને જોઈશું તો ભરતક્ષેત્રમાં આજે જે સમયે સૂર્ય ઉદયને પામ્યો અને જે સમયે અસ્ત પામ્યો, એ જ સૂર્યને હવે આવતીકાલે જોઈશું તો પણ ગઈકાલના ઉદયાસ્તનો જે સમય હતો તે જ સમય આજના સૂર્યના ઉદયાસ્ત સમયે હોય, પણ આવું ક્યારે બને છે કે સૂર્ય જ્યારે અમુક મંડળોમાં હોય ત્યારે અમુક દિવસ સુધી એ પ્રમાણે એકજ અવસરે ઉદય તથા એક જ અવસરે લગભગ અસ્ત થાય, પરંતુ ત્યારબાદ તે સૂર્ય જ્યારે અન્ય અન્ય મંડળોમાં જેમ જેમ પ્રવેશ કરતો જાય ત્યારે ક્રમે ક્રમે સૂર્યના ઉદય અસ્તકાળમાં હંમેશાં વધઘટ થયા કરે, એટલે કે જ્યારે જ્યારે સૂર્ય સર્વાવ્યન્તરમંડળે હોય ત્યારે દિવસનો ઉદય વહેલો થવા પામે અને અસ્ત પણ મોડો હોવાથી રાત્રિ ટુંકી હોય (હેમન્તઋતુ માઘ માસ). તથા જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે હોય ત્યારે ઉદય મોડો અને અસ્ત વહેલો થાય તેમ જ રાત્રિ મોટી હોય, (શ્રાવણમાસ પ્રાવૃત્તઋતુ) ઉક્ત કારણથી રાત્રિ-દિવસનું ઉદયાસ્તનું અનિયમિતપણું તેમ જ તેથી તે રાત્રિ-દિવસો લાંબા-ટૂંકા અને ઓછાવત્તા મુદૂર્ત્ત પ્રમાણવાળા થાય છે, બાકી ઉદય અને અસ્ત સ્વસ્વ ક્ષેત્રાશ્રયી તો લગભગ નિયમિત હોય છે.

ઉપરોક્ત કારણથી એ તો ચોક્કસ થાય છે કે સૂર્ય જેમ જેમ આગળ— આગળ વધતો જાય અને તેથી જે જે ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ થતો જાય તે તે ક્ષેત્રોના જીવો ક્રમે ક્રમે આપણે ત્યાં સૂર્યોદય થયો એમ ઉચ્ચારણ કરે, અને જ્યારે ક્રમે ક્રમે આગળ વધતો જાય ત્યારે તે જ ક્ષેત્રવર્તી જીવો પ્રકાશના અભાવે ક્રમે ક્રમે પુનઃ અસ્ત થયો તેમ ઉચ્ચારણ કરતા જાય, જે માટે પૂર્વમહર્ષિઓએ કહ્યું છે કે:—

જહ જહ સમયે, સમયે પુરો સંચરહ ભવત્તરો ગયણે । તહતહ ઇઓ વિનિયમા જાયહ રયણીહ ભાવત્થો ॥ ૧
 एवं च सइ नराणं उदयत्यमणः हं ह्यंति नियमाहं । सइ देसकालमेण कस्सइ किंचिवि दिस्सए नियमा ॥ ૨ ॥
 सइ चेव अनिदिद्वो रुद्धमुद्वत्तो क्रमेण सव्वेसिं । तेसिं वीदाणिपि य विसयपमाणो रवी जेसिं ॥ ૩ ॥

(इति भगवती श. ૫. उ. ૧. वृत्तौ)

આથી એકંદર જે બાબુ સૂર્યોદય દૃશ્ય થાય તે તે ક્ષેત્રોની અથવા એનારની તે પૂર્વદિશા અને તે ક્ષેત્રોમાં જે બાબુ સૂર્યાસ્ત-દૃશ્ય થાય તે તેની પશ્ચિમદિશા હોય—અર્થાત્ કોઈપણ માણસ ઉદય પામેલા સૂર્ય સામું ઉભો રહે ત્યારે તેની સન્મુખની દિશા તે પૂર્વ, તેની પીઠ પાછળ સીધી દિશા તે પશ્ચિમ, તે જ માણસની ડાબી બાબુની દિશા તે ઉત્તર, અને જમણા હાથ તરફની દિશા તે દક્ષિણ હોય, એ પ્રમાણે મૂલ ચાર દિશા છે અને તે ચાર દિશા પૈકી બે બે દિશા વચ્ચે જે ખુણીયા પડે તેને વિવિદિશા અથવા કોણ તરીકે ઓળખાય છે; એટલે પૂર્વ અને ઉત્તર વચ્ચેની જ્ઞાનદિશા, પશ્ચિમ અને ઉત્તર વચ્ચેની વાયવ્ય-

દિશા, દક્ષિણ અને પૂર્વ વચ્ચેની અગ્નિદિશા, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચેની નૈરુત્યદિશા અને ઉપલક્ષણથી ઊર્ધ્વ તથા અષોદિશા એમ કુલ ૧૦ દિશા કહેવાય છે.

॥ इति सूर्यमंडलसंख्यातद्वयवस्था प्ररूपणा च ॥

મેરોમંડલાબાધાનિરૂપણમ્;—

[અહીં આ મંડળોની ત્રણ પ્રકારની અબાધા કહેવાની છે એમાં પ્રથમ મેરૂની અપેક્ષાએ (સૂર્ય મંડળોની) ઓઘથી અબાધા-૧, મેરૂની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક મંડળની અબાધા ૨, બન્ને સૂર્યની પરસ્પરના મંડળની અબાધા ૩, એમાં પ્રથમ ‘ ઓઘથી ’ અબાધા કહેવાય છે]

મેરૂ પ્રતીત્ય ઓઘતોડબાધા;—૧

આ જંબૂદ્વીપવર્તી મેરૂથી સર્વાભ્યન્તર મંડલ (અથવા પ્રથમ મંડલ અથવા તો સૂર્યમંડલ ક્ષેત્ર) ‘ ઓઘથી ’ ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર હોય છે, તે કેવી રીતે હોય ? તો સર્વાભ્યન્તર મંડળ જંબૂદ્વીપમાં જંબૂદ્વીપની જગતીથી અંદર ખસતું જંબૂના મેરૂ તરફ ૧૮૦ યોજન ક્ષેત્ર અવગાહીને રહેલું છે. આ ૧૮૦ યોગ ની સંપૂર્ણ ક્ષેત્રપ્રાપ્તિ સર્વાભ્યન્તરમંડલમાં ઉત્પત્તિક્ષણ—પ્રથમ ક્ષણે પ્રાપ્ત થાય તે વખતની સમજવી, ચારે બાજુએ યથાર્થ ન સમજવી. તેથી એ દ્વીપના એક લાખ યોજન પ્રમાણ વિસ્તારમાંથી બન્ને બાજુના થઈ મંડળક્ષેત્રના $૧૮૦+૧૮૦=૩૬૦$ યોજન બાદ કરતાં ૯૯૬૪૦ યોજન બાકી રહેશે. એમાંથી પણ ૬૩ મેરૂનો દશહજાર યોજન પ્રમાણનો વ્યાસ બાદ કરતાં ૮૯૬૪૦ યોજન અવશેષ રહે, ત્યારબાદ આજ (૮૯૬૪૦) રાશિને અર્ધ કરવાથી મેરૂ પર્વતની અપેક્ષાએ સર્વાભ્યન્તર મંડળ અથવા મંડળક્ષેત્રનું ઓઘથી અંતર ૪૪૮૨૦ યોજન પ્રમાણ જણાવ્યું તે આ પ્રમાણે કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે, એથી અર્વાકુ તો મંડળ છે જ નહિ.

આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે સર્વાભ્યન્તરમંડળનો (ઉત્તરાયણને સમાપ્ત કરી દક્ષિણાયનના પહેલા મંડળને આરંભતો) ભારત સૂર્ય મેરૂથી અગ્નિબુણમાં નિષધ પર્વતે ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર રહ્યો હોય ત્યારે તેની જ પ્રતિપક્ષી દિશા (વાયવ્ય) માં તિર્થિંછ સમશ્રેણીએ—નીલવંત પર્વતે ઐરવત ક્ષેત્રમાં વર્ષારંભ કરતો ઐરવત સૂર્ય પણ મેરૂથી ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર હોય છે.]

॥ इति मेरुं प्रतीत्य मण्डलक्षेत्रस्य ओघतः अबाधा ॥

૬૩ આ સ્થાને મેરૂનો આટલો વ્યાસ યથાર્થ નથી તો પણ પૃથ્વીતળ—સમભૂતલા પાસે દશહજાર યોજનનો જે વ્યાસ છે, તે વ્યાસ અહીં વ્યવહારનયથી સામાન્યતઃ લેવાય છે, અન્યથા ‘ ૧૧ યોજને એક યોજન ઘટે ’ એ હિસાબે તો દશહજાર યોગમાંથી ૭૨૬૬ ઘટાડવો યોગ્ય છે.

મેરું પ્રતીત્ય પ્રત્યેકમણ્ડલાશ્રિતા અબાધા;—૨

પૂર્વે મેરૂ અને સર્વાભ્યન્તરમંડળ વચ્ચેની અબાધા કહી, હવે મેરૂથી પ્રત્યેક અથવા કોઈપણ મંડળની અબાધા કેટલી હોય? તે સમજવા માટે સર્વાભ્યન્તર—(પ્રથમ મંડળથી બીજા મંડળના અન્તભાગ સુધીનું અન્તરાલ (અંતર) પ્રમાણ ૨ યોગ અને ૪૬ લાગ^{૬૪} પ્રમાણ છે, તેથી આ અબાધા—સર્વાભ્યન્તરમંડળ અને મેરૂ વચ્ચેની પૂર્વે જે ૪૪૮૨૦ યોગ અબાધા આવી છે તેમાં પ્રક્ષેપવાથી મેરૂથી બીજા મંડળ ૪૪૮૨૨ યોગ અને ૪૬ લાગની અબાધાએ રહેલું છે એવો જવાબ આવશે, એ પ્રમાણે તૃતીય મંડળની અબાધા જાણવા માટે પણ બીજા મંડળથી ત્રીજા મંડળ વચ્ચેના ૨ યોગ ૪૬ લાગ પ્રમાણને પુનઃ બીજા મંડળની આવેલ ૪૪૮૨૨ યોગ ૪૬ લાગ અબાધામાં પ્રક્ષેપવાથી મેરૂથી ત્રીજા મંડળની ૪૪૮૨૫ યોગ ૪૬ લાગ પ્રમાણ અબાધા—આવશે, એ પ્રમાણે સર્વાભ્યન્તરમંડળથી માંડીને પ્રત્યેકમંડળોની ઉક્ત (૨ યોગ ૪૬) અંતર પ્રમાણ અબાધા પૂર્વે કાઢેલ મેરૂ અને સર્વાભ્યન્તરમંડળ વચ્ચેની (૪૪૮૨૦) અબાધા પ્રમાણમાં વધારતાં જતાં (અને સાથે સાથે ઇચ્છિત મંડળની પણ અબાધા કાઢતાં કાઢતાં) જ્યારે સર્વબાહ્ય—અંતિમમંડળ સુધી પહોંચીએ ત્યારે ત્યાં ૧૮૪૫ અંતિમમંડળ—મેરૂથી સર્વબાહ્યમંડળ પ્રથમક્ષણે ૪૫૩૩૦ યોજનપ્રમાણ અબાધાએ રહેલું હોય છે.

એ વખતે ભારતસૂર્ય મેરૂપર્વતથી (૪૫૩૩૦ યોગ દૂર) અગ્નિખૂણે સમુદ્રમાં રહેલો હોય છે અને તેની જ વક્ર (ખુણાથી ખુણા) સમશ્રેણીએ મેરૂથી વાયવ્યકોણમાં બીજો ઔરવતસૂર્ય (મેરૂથી ૪૫૩૩૦ યોગ દૂર) રહેલો હોય છે.

[અહીંઆ આવેલી ૪૫૩૩૦ યોજન અબાધા પ્રમાણમાંથી મેરૂથી સર્વાભ્યન્તરમંડળ અબાધાપ્રમાણે જે ૪૪૮૨૦ યોજન તે બાદ કરતાં ૫૧૦ યોજનનું આરક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય અને તેમાં અંતિમમંડળનો ૪૬ લાગ વિમાન વિબ્રમ્ભ મેળવતાં ૫૧૦ ૪૬ લાગ પ્રમાણ સૂર્યમંડળોનું આરક્ષેત્ર પણ આવી શકે છે.]

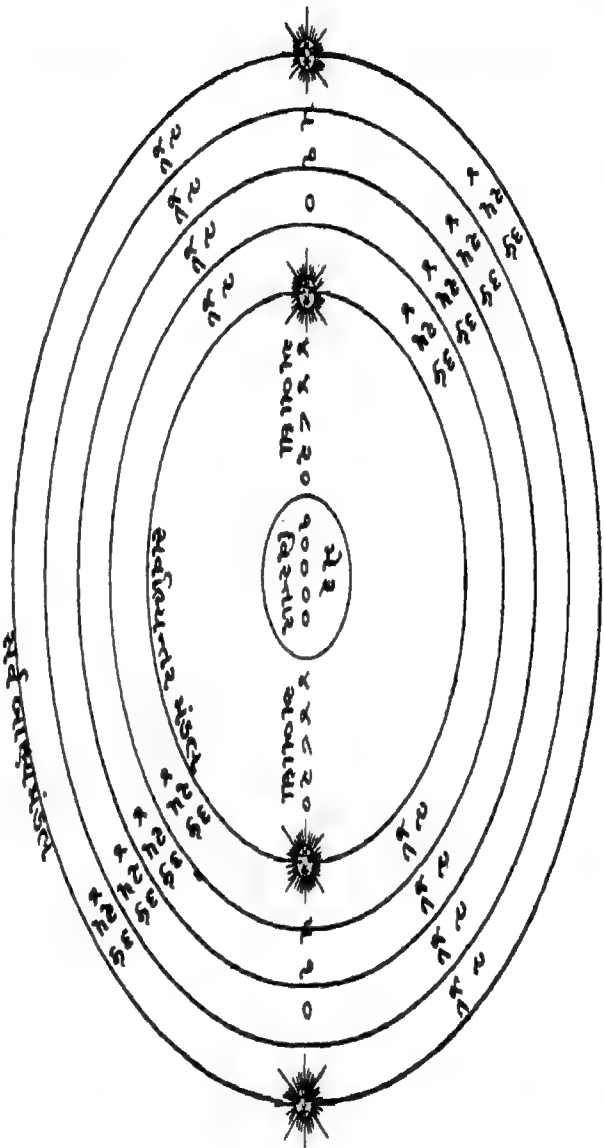
॥ इति मेरुं प्रतीत्य प्रतिमण्डलमबाधा ॥

अथ सूर्ययोः प्रतिमण्डलं परस्परमबाधा व्यवस्था च;—

જ્યારે જમ્બૂદ્વીપના બન્ને સૂર્યો સર્વાભ્યન્તર (પ્રથમ) મંડળે હોય એટલે

૬૪—આ ૨ યોગ અને ૪૮ લાગ ઉપર કહેવાનો આશય એ છે કે સર્વાભ્યન્તર-મંડળના અંતિમ ભાગથી લઈને બીજા મંડળ ૨ યોગ દૂર છે અને એ બીજા મંડળનો એક યોજનના ૪૮ ભાગનો વિસ્તાર તે અબાધામાં ભેગો લેવાનો છે.

॥ સૂર્ય સૂર્યનું પરસ્પર અન્તર, યજ્ઞ મીતિ ચંદ્ર ચંદ્રનું પળ પરસ્પર અન્તર ॥

આ અંકથી વાસ્તવિક નથી, પરંતુ પ્રાચીન ગ્રંથ છે, જે ગણિત માત્ર સમજવાની બાદ છે. કોઈ સંવાદિયન્તર અંકથી વર્તીલા બે સૂર્યનું પરસ્પર અન્તર, એટલે અંક ગણીને ૬૬૬૪૦ ચોળન, અને સર્વબાધાઅંકથી ગણી અંક ગણીને ૧૦૦૬૬૦ ચોળન અન્તર છે.

તથા સૂર્યની પરસ્પર અન્તરવૃદ્ધિ બે બાળુ ૨૫૬ ૨૫૬ ચોળન છે, અને ચંદ્રની પરસ્પર અન્તરવૃદ્ધિ અતિઅંકથી બે બાળુ ૩૬—૨૫—૪ ગણી ગણી છે.

કે—એટલી પૂર્વ અને ૬૫૫૩૨૦ પ્રત્યેક સૂર્યો સામસામી દિશાએ પ્રથમમંડલ સ્થાનવર્તી ચરતા હોય તદા (સમશ્રેણીએ) તેઓનું પરસ્પર અંતર ૯૯૬૪૦ યોજન પ્રમાણ હોય છે, આ પ્રમાણ જંબૂદ્વીપના એકલાખ યોજન પ્રમાણ વિસ્તાર-માંથી બન્ને બાબુના જંબૂદ્વીપ સંબંધી મંડળ ક્ષેત્રના $૧૮૦+૧૮૦=૩૬૦$ યોજન બાહ કરતાં (પૂર્વોક્ત સંખ્યા પ્રમાણ) યથાર્થ આવી રહે છે. તે આ પ્રમાણે:—

સર્વાભ્યન્તરમંડળે રહેલા બન્ને સૂર્યો જ્યારે બીજા મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓનું પરસ્પર અન્તર ૯૯૬૪૫ યોજન $\frac{૩૫}{૧૦}$ લાગ પ્રમાણ થાય છે કારણ કે જ્યારે પૂર્વ દિશાનો એક-સૂર્ય પ્રથમમંડળથી બીજા મંડળમાં ગયો ત્યારે પ્રથમમંડળની અપેક્ષાએ વિમાન-વિષ્કમ્ભસહ ૨ યો. $\frac{૩૬}{૧૦}$ અંશ પ્રમાણ ક્ષેત્રે દૂર વધ્યો, ત્યારે તેવી રીતે પશ્ચિમદિશાવર્તી બીજા બાબુનો જે સૂર્ય તે પણ સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સ્વદિશાએ બીજા મંડળે ગયો ત્યારે પ્રથમમંડળની અપેક્ષાએ આ પણ ૨ યો. ૪૮ લાગ ક્ષેત્ર જેટલો દૂર ગયો, આ પ્રમાણે બન્ને બાબુના એ સૂર્યો પ્રથમમંડલમાંથી બીજા મંડળમાં પ્રવેશ્યા, એથી દરેક મંડળે બન્ને બાબુનું અંતર—(૨ યો. $\frac{૩૬}{૧૦}+૨$ યો. $\frac{૩૬}{૧૦}$) એકતું કરતાં (પ્રતિમંડળ વિસ્તાર સહ અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ) ૫ યો. ૩૫ લાગ પ્રમાણ અબાધાની વૃદ્ધિ (પૂર્વે કહેલી ૯૯૬૪૦ યોજનની અબાધામાં) થતી જાય.

આ પ્રમાણે બીજા મંડળથી લઈ પ્રત્યેક મંડળે ૫ યોજન અને ૩૫ લાગ પ્રમાણ અબાધાની વૃદ્ધિ (૯૯૬૪૦ યો. પ્રમાણમાં) કરતાં કરતાં અને એ પ્રમાણે સૂર્યના પરસ્પર અબાધા-પ્રમાણને કાઢતાં કાઢતાં જ્યારે (૧૮૪ મા) સર્વ-બાહ્યમંડળે બન્ને સૂર્યો ફરતા ફરતા સામસામી દિશામાં આવેલા હોય ત્યારે એક સૂર્યથી બીજા સૂર્ય વચ્ચેનું—પરસ્પર અન્તરક્ષેત્ર પ્રમાણ ૧ લાખ અને ૬૬૦ યો. (૧૦૦૬૬૦) પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણ મંડલક્ષેત્રની આદિથી માંડી ૧૮૪ મું મંડળ ૫૧૦ યો. દૂર વર્તી હોય છે ત્યારે સમજવું, તેવી જ રીતે બીજા બાબુ પણ મંડલક્ષેત્રની આદિથી અંતિમ મંડળ ૫૧૦ યો. દૂર હોય છે ત્યારે સમજવું, કારણ કે છેલ્લું મંડળક્ષેત્ર પ્રમાણ જે ૪૮ અંશ તે ગણતરીમાં ગણવાનું નહીં હોવાથી ૧૮૩ મંડળ-૧૮૩ અંતરવડે બન્ને બાબુનું થઈ ૧૦૨૦ યો. ક્ષેત્ર

૬૫ જ્યારે સૂર્યવિમાનો ઉત્તર દક્ષિણમાં વર્તતા હોય ત્યારે કંઈક અધિક અન્તરવાળા હોય છે. કારણ કે તેઓ પૂર્વ-પશ્ચિમવર્તી સ્વસ્વમંડલસ્થાનેથી પ્રથમક્ષણે ગતિ કરે ત્યારે કોઈ એવા પ્રકારની ગતિથી દૂર દૂર ખસતા ગમન કરવાનું હોય છે કે તેઓને બીજા દિવસે અનન્તર મંડળની કોટી ઉપર ૨ યો. દૂર પહોંચી જવાનું હોય છે તેથી તેઓ ઉત્તર-દક્ષિણદિશામાં આવે ત્યારે એટલી અંતર કંઈક વધારે રહે છે. જે તેવા પ્રકારની ગતિ કરતો ન હોય તો પછી જ્યાંથી-જે સ્થાનેથી નીકળ્યો ત્યાં જ પાછા ગોળાકારે ફરીને આવી ઉભો રહે, પણ તેમ થતું જ નથી.

પૂરાય, તેમાં મેરૂની અપેક્ષાએ વ્યાધાતિક સર્વાભ્યન્તરમંડળ અંતર જે ૯૯૬૪૦ થી૦ તે પ્રક્ષેપતાં યથાર્થ ૧૦૦૬૬૦ થી૦ પ્રમાણ આવી રહે છે.

“આ વખતે ભારત સૂર્ય મેરૂથી અગ્નિ ખૂણે મેરૂથી ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર સમુદ્રમાં સર્વ બાહ્યમંડળે હોય છે—જ્યારે બીજો અંરવત સૂર્ય સમશ્રેણીએ—મેરૂથી વાયવ્ય કોણમાં મેરૂથી ૪૫૩૩૦ થી૦ દૂર હોય છે, આ પ્રમાણે તે જ મંડળસ્થાને જો ચન્દ્ર વર્તીતો હોય તો ચન્દ્ર ચન્દ્રને પણ પરસ્પર અંતર પ્રમાણ ૧૦૦૬૬૦ યોજનનું બરાબર આવે.”

આવી રીતે સર્વ બાહ્યમંડળે બન્ને બાબુએ રહેલા લવણસમુદ્રગત સૂર્યો—જ્યારે પાછા કરતાં અર્વાક્ષ (ઉપાન્ત્ય-૧૮૩ મા) મંડળે પ્રવેશે ત્યારે પ્રતિ-મંડળે પાંચ યોજન અને ૩૫ લાગ જેટલી અબાધાની હાનિ થાય તેથી ૧૮૩ મા મંડળે સૂર્ય સૂર્યને પરસ્પર અબાધા—અંતર (મેરૂવ્યાધાતસહ-૧૦૦૬૬૦ ૫—૫ થી૦ ૩૫ લાગ) ૧૦૦૬૫૪ યોજન અને ૨૬ લાગ જેટલું હોય, આ પ્રમાણે જેમ જેમ સૂર્યો અંદરના મંડળોમાં પ્રવેશ કરતાં જાય તેમ તેમ પ્રતિમંડળે ‘ ૫ થી૦ ૩૫ લાગ ’ અબાધા ઘટાડતાં જતાં અને સ્વસ્વમંડળ યોગ્ય ઇચ્છિત મંડળ પ્રમાણને પ્રાપ્ત કરતા થકા—જ્યારે બન્ને સૂર્યો પુનઃ સર્વાભ્યન્તરમંડળે પ્રવેશી સામસામી દિશાગત આવે ત્યારે બંને સૂર્યોની પૂર્વોક્ત ૯૯૬૪૦ યોજન પ્રમાણ જે અબાધા દર્શાવી હતી તે પુનઃ બરાબર આવી રહે.

॥ इति मण्डले-मण्डले सूर्ययोः परस्परमबाधानिरूपणम् ॥

तस्मिन् समाप्ते च मण्डलाबाधा प्ररूपणाऽऽह्यं चतुर्थं द्वारं समाप्तम् ॥

[મણ્ડલમણ્ડલયોઃ પરસ્પરમન્તરપ્રરૂપણાઃ—સૂર્યના મંડળોનું પરસ્પર અન્તર પ્રમાણ બે યોજન છે, તેને યુક્તિપૂર્વક લાવવું હોય તો સૂર્યના વિમાન પ્રમાણ ૫૩૦૦ જે સૂર્યમંડળના ૬૬ લાગ પ્રમાણ વિસ્તાર તેને સર્વ મંડળોનું કુલ વિસ્તાર પ્રમાણ લાવવા સારૂ ૧૮૪ એ ગુણીએ ત્યારે ૧૪૪ થી૦ ૪૬ લાગ કેવળ સૂર્ય મંડળોનો કુલ વિસ્તાર આવે, આ વિસ્તારને સૂર્યમંડળના ૫૧૦ થી૦ ૪૬ લાગ પ્રમાણ ચારક્ષેત્રમાંથી બાદ કરતાં ૩૬૦ યોજન બાકી રહે, તે કેવળ અંતર ક્ષેત્ર પ્રમાણ સૂર્યના ૧૮૩ મંડળોનું આંચું, પ્રત્યેક મંડળનું અંતર પ્રમાણ લાવવા સારૂ ૧૮૩ વડે લાગ ચલાવીએ તો ૨ યોજન પ્રમાણ અંતર પ્રત્યેક મંડળનું જે કહ્યું તે આવી રહેશે.]

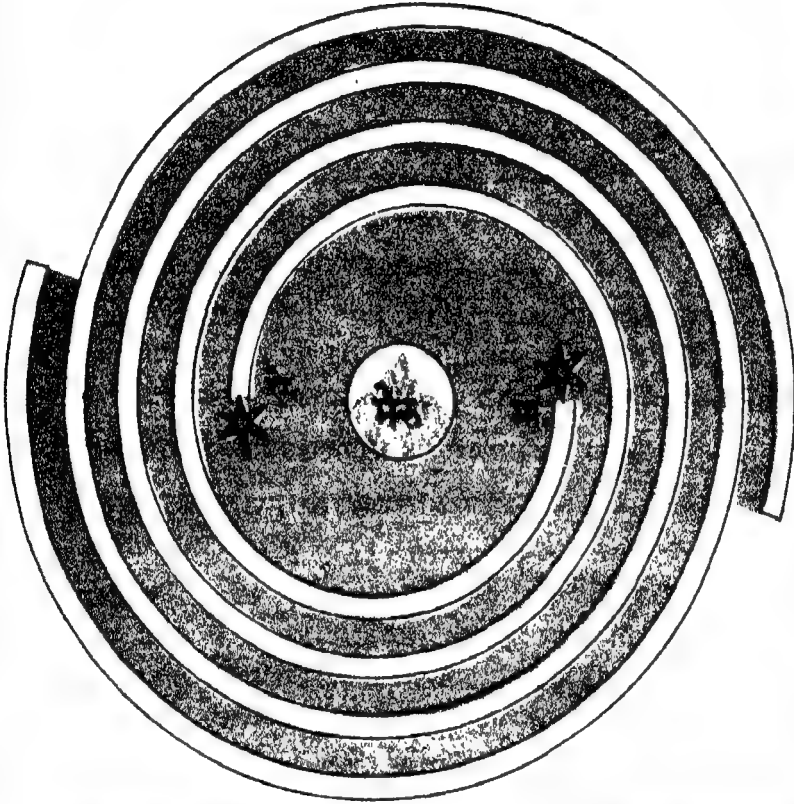
[સૂર્યના—પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ દ્વાર પૈકી ચાર દ્વારનું વર્ણન કર્યું, પાંચમું ચર અથવા ગતિદ્વારપ્રરૂપણા કહેવાય છે, તે પ્રરૂપણા પ્રાગ્ગુરૂપાના કથન મુજબ સાત દ્વારથી કરાય છે. એમાં પ્રથમ સુગમના માટે સૂર્યોદય વિધિ સહિત અર્ધમંડલ સંસ્થિતિ, ૨—પ્રતિવર્ષ સૂર્યમંડળોની ગતિની સંખ્યા પ્રરૂપણા, ૩—સંવત્સરના પ્રત્યેક દિવસ તથા રાત્રિના પ્રમાણની પ્રરૂપણા, ૪—પ્રતિમંડળે ક્ષેત્ર વિભાગાનુસાર રાત્રિ-દિવસ પ્રરૂપણા, ૫—પ્રતિમંડળોનો પરિક્ષેપ-પરિધિ, ૬—પ્રતિમંડળે સૂર્યનું પ્રતિમુહૂર્ત ગતિમાન અને ૭—પ્રતિમંડળે દષ્ટિપથપ્રાપ્તિપ્રરૂપણા કહેવાશે.]

ભારત સૂર્ય અને ઈરવતસૂર્ય

દક્ષિણાયન કરતા

[પૃષ્ઠ ૨૫૭]

[અભ્યન્તર મંડલથી બાહ્યમંડલે જતા.]

આ ચિત્ર પાંચમી મંડલાકૃતિ એ છે તે જ દર્શાવતું છે. ફક્ત આમાં સ્પષ્ટતા માટે મંડલો રંગીન અને બેવડી લાઇનથી બતાવ્યા છે.

આ ચિત્રમાં સર્વાભ્યન્તર મંડલવર્તિ પૂર્વ દિશાનો ભારત સૂર્ય અને પશ્ચિમનો ઈરવત સૂર્ય એ બંને કમરા: બાહ્યમંડલે જતા દેખાય છે.

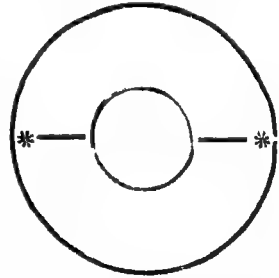
પીતમંડલ તે ભારત સૂર્યનું અને શ્વેતમંડલ ઈરવત સૂર્યનું સ્પષ્ટતા માટે છે.

૧-મંદલચાર-અર્ધમંદલસંસ્થિતિ:—

સર્વાભ્યન્તરમંડળે રહેલા સૂર્યો પૈકી એક સૂર્ય (મારતસૂર્ય) જ્યારે દક્ષિણ દિશામાં હોય છે ત્યારે બીજો (એરવતસૂર્ય) સૂર્ય ઉત્તરદિશામાં હોય છે. એ બન્ને સૂર્યો વિવક્ષિત મંડળમાં પ્રવેશ કરતા તે તે મંડળને ચરતા ચરતા પૂર્વાપર બન્ને સૂર્યો અર્ધ અર્ધ મંડળચારને કરતા જે જે દિશાના સૂર્યને જે મંડળની જે દિશાની અર્ધ અર્ધ મંડળોની કોટીએ પહોંચવું હોય છે તે તે દિશાગત મંડળની કોટીને અનુલક્ષી પ્રત્યેક સૂર્યો અવહાર પૂર્વક સંચરતા તેવા પ્રકારની કોઈ વિશિષ્ટ ઈગતિવડે પોતપોતાને યોગ્ય અર્ધ અર્ધ મંડળમાં સંક્રમીને પ્રત્યેક અહોરાત્ર પર્યન્તે ૨ યોગ ૬૬ લાગ ક્ષેત્ર વીતાવતા અને દિનમાનમાં પ્રત્યેક મંડળ સંક્રમતાં ૬૬ મુહૂર્તલાગને અપાવતા થકા અન્ય અન્ય મંડળોમાં પ્રથમ ક્ષણે સંક્રમણ કરે છે તથા તે સૂર્યો દક્ષિણાયનમાં ૬ માસને અન્તે સર્વબાહ્ય મંડળે પહોંચે છે અને જેવીરીતે સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સર્વબાહ્યસ્થાને પહોંચ્યા હતા તેવી જ રીતે પુનઃ સર્વાભ્યન્તરમંડળે ઉત્તરાયણમાં ૬ માસે પાછા ફરે છે, એમ તે બન્ને સૂર્યો એક સંવત્સરકાળ પૂર્ણ કરે છે. તે આ પ્રમાણે:—

એમાં સર્વબાહ્યમંડળથી આવેલો સર્વાભ્યન્તરમંડળે દક્ષિણ પૂર્વદિશામાં વર્તતો સૂર્ય પ્રથમક્ષણે પ્રવેશ કરતો થકો તે પ્રથમ ક્ષણથી જીર્ધ્વ-આગળ

૬૬-અહીંઆ ભેદ ઘાતવડે થતું સંક્રમણ એટલે કે વિવક્ષિત મંડળથી અનન્તર મંડલમાં સંક્રમણ કરવા ઇચ્છતા સૂર્ય જે સ્થાનેથી પ્રારંભ કર્યો તે સ્થાને જ આવી તે મંડલના અનન્તર મંડળ વચ્ચે રહેલું એ યોજનનું જે અંતરક્ષેત્ર તે ક્ષેત્રમધ્યે પાછો સીધો ચાલી (આકૃતિમાં જણાવ્યા મુજબ) પછી બીજું મંડલ શરૂ કરે છે તેમ ન સમજવું, આ માન્યતા તો પરતીર્થિકની છે, અને એથીજ એમ લેતાં મોટો દોષ ઉભો થઈ જાય છે કે એક મંડળથી બીજા મંડલે ભેદઘાત વડે એટલે સીધું ક્ષેત્રગમન કરવામાં જે કાળ જાય તેટલો કાળ આગળના મંડળમાં ચરવાને માટે ઓછો થાય અને તેથી બીજા મંડળનો એક અહોરાત્ર કાળ તે પણ પૂર્ણ ન થાય અને બીજું મંડલ પૂર્ણ ચરી ન શકવાથી સકલ જગત્ વિદિત નિયમિત રાત્રિ-દિવસ માનમાં વ્યાઘાત થવાથી અહોરાત્રાને અનિયત થવાના દોષનો પ્રસંગ આવી જશે માટે આ મત અયુક્ત છે અને ઉપર્યુક્ત મત યુક્ત છે કારણ કે તેથી વિવક્ષિત સ્થાનથી સૂર્ય ગમન જ એવા પ્રકારનું કરતો કરતો મંડલ ચરે છે કે એક અહોરાત્ર પર્યન્તે તે અપાન્તરાલ ક્ષેત્ર સહિત અનન્તર મંડલની કોટીએ એક અહોરાત્ર પર્યન્તે પહોંચી જાય છે.

આગળ ધીમે ધીમે સર્વાભ્યન્તરમંડળને ચરતો ચરતો તે સર્વાભ્યન્તર-
ન્તર-દ્વિતીયમંડલાભિમુખ ગમન કરતો થકો જ્યાં પહોંચવું છે તે મંડળની
કોટીને અનુલક્ષી કોઇ એવા પ્રકારની (કર્ણકીલિકા) ગતિવિશેષ કરીને
એવી રીતે મંડળ પરિભ્રમણ કરે છે કે જેથી એક અહોરાત્ર ચાર પર્યન્તે સર્વાભ્ય-
ન્તરમંડળથી નીકળેલો તે સૂર્ય જ્યારે સર્વાભ્યન્તરમંડળના પ્રથમ ક્ષણસ્થાનથી ૨ યોગ
૪૬ લાગ હર ક્ષેત્રે પહોંચે ત્યારે દક્ષિણાર્દ્રના સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સંક્રમી મેરૂથી
વાયવ્યમાં આવેલા-ઉત્તર દિશાવર્તી આવેલા દ્વિતીય અર્દ્રમંડળની સીમામાં
આદિ પ્રદેશે આવે, અર્થાત્ જીળ મંડળની કોટી ઉપર પ્રથમ ક્ષણે આવી જાય,
ત્યારબાદ તે સૂર્ય તેવા પ્રકારની ગતિવિશેષ કરીને પ્રથમ ક્ષણથી આગળ
આગળ ધીમે ધીમે ગમન કરતો કરતો હીપકની જેમ મેરૂના ઉત્તર ભાગને પ્રકા-
શિત કરતો નૂતન વર્ષના અહોરાત્રાવસાને ૨ યોગ ૪૬ લાગ ક્ષેત્ર વ્યતિક્રમે અને
દિનમાનમાં ૬૬ લાગ મુળની હાનિ કરતે થકે તે સૂર્ય દક્ષિણાર્દ્રમંડળને વટાવી
પુનઃ દક્ષિણદિશાગત આવેલા ત્રીજા અર્દ્રમંડળની સીમામાં-કોટી ઉપર પ્રથમ
ક્ષણે આવે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયથી ઉક્ત ઉપાયવડે કરીને તે તે મંડળના આદિ
પ્રદેશમાં દાખલ થઇ પ્રથમ ક્ષણથી આગળ આગળ ધીમે ધીમે દરેક (દક્ષિણ
પૂર્વગત મંડળોમાંથી ઉત્તર પશ્ચિમગત મંડળોમાં, ઉત્તર પશ્ચિમગત મંડળોમાંથી
દક્ષિણ પૂર્વગત મંડળોમાં) અર્દ્ર અર્દ્ર મંડલોમાં કોઇ એક એવા પ્રકારની
વિશિષ્ટ ગતિના ગમનવડે કરીને સંક્રમણ-પરિભ્રમણ કરતો, ઉત્તરથી-દક્ષિણમાં
અને દક્ષિણથી-ઉત્તરમાં ગમનાગમન કરતો પ્રતિ અહોરાત્રમાં ૨ યોગ ૪૮ લાગ
ક્ષેત્ર વીતાવતા, પ્રતિમંડળે તે તે ઉત્કૃષ્ટ દિનમાનમાંથી ૬૬ લાગની હાનિ કરતો
જ્યારે જઘન્યરાત્રિમાનમાં તેટલી જ વૃદ્ધિમાં નિમિત્તરૂપ થતો એવો તે સૂર્ય
સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાએ ઉત્તરદિશાગત આવેલા ૧૮૨ મા મંડલે-બહિ-
ર્ભૂત-સર્વળાઘ્યમંડળે ઉત્તરાર્દ્રમંડળે પહોંચે છે.

એ જ પ્રમાણે સર્વળાઘ્યમંડળથી આવેલો ઉત્તર પશ્ચિમદિશાવર્તી સૂર્ય
પણ જ્યારે સર્વાભ્યન્તરના ઉત્તરાર્દ્ર મંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવી પ્રથમક્ષણથી
જીર્ધ ધીમે ધીમે કોઇ એવા પ્રકારની ગતિવિશેષ કરીને તે સર્વાભ્યન્તરના

૬૭—આ સંબંધમાં પરતીર્થિકાની વિપરીત ૧૧ પ્રતિપત્તિ છે તેવી જ રીતે દિન-
રાત્રિમાનમાં ૧૮, મુળ ગતિમાં ૩, તાપક્ષેત્ર વિષયમાં ૧૨, તેના સંસ્થાન વિષયમાં ૧૬,
લેક્ષ્યામાં ૨૦, મંડળપરિધિમાં ૩, મંડલસંસ્થાનમાં ૮, જમ્બુ-અવગાહનામાં ૫ એમ
જુદા જુદા વિષય ઉપર જુદી જુદી વિપરીત માન્યતાઓ છે તે અત્રે ન આપતાં શ્રીસૂર્ય
પ્રતિપ્તિથી નંદી લેવા લલામણુ કરીએ છીએ.

[बाह्यमंडली अन्तर मंडले आवता]

भारत - ऐरवत [बे]सूर्य

उत्तरायणगति करता

[पृष्ठ २५८]

आ चित्र पण छद्दी मंडलाकृतिना भावनाळुं ज छे.

अहीं बजे सूर्यो बाह्यमंडली पुनः अन्तरमंडले प्रवेश करता जणाय छे.

ઉત્તરાર્દ્રમંડળમાંથી સંક્રમી પૂર્વવત્ સર્વ વ્યવસ્થા કરતો દ્વિતીય દક્ષિણાર્દ્ર મંડળની કોટી ઉપર (નૂતન સંવત્સરના આરંભ સમયે) આવે છે, એ પ્રમાણે તે સૂર્ય ત્યાંથી-ઉત્તરપશ્ચિમગતમંડલોમાંથી દક્ષિણપૂર્વગત મંડલોમાં-દક્ષિણ પૂર્વગત મંડલોમાંથી ઉત્તરપશ્ચિમગત મંડલોમાં એક એક અહોરાત્ર પર્યન્તે ૬૬ ભાગ ૦ દિનમાનની હાનિમાં કારણભૂત થતો પ્રત્યેક મંડળે ૨ યો ૦ ૬૬ ભાગ ક્ષેત્ર વ્યતિક્રાન્ત કરતો થકો આગળ આગળના અર્ધ અર્ધ મંડલોની પ્લીમામાં પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશ કરતો કરતો ધીમે ધીમે તે મંડલોને સ્વચારથી ચેરતો સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાએ ૧૮૨ અહોરાત્રવડે દક્ષિણ તરફના ૧૮૨ મા સર્વબાહ્યમંડલે આવે છે.

આ પ્રમાણે સર્વા ૦ મંડલેથી સંક્રમીને આવેલા બન્ને સૂર્યો જ્યારે સર્વ બાહ્યમંડલે ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા હોય છે ત્યારે દિનમાન જઘન્ય ૧૨ મુદૂર્તનું અને રાત્રિમાન ઉત્કૃષ્ટ અઠાર મુદૂર્તનું હોય છે.

એ જ પ્રમાણે સર્વબાહ્યમંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવેલા દક્ષિણ તથા ઉત્તરદિશા સ્થાનવર્તી જે સૂર્યો જ્યારે પ્રથમ ક્ષણથી આગળ આગળ તથાવિધ ગતિવડે ધીમે ધીમે ગમન કરતા સૂર્યો પૈકી ઉત્તરદિશાગત સૂર્ય એક અહોરાત્ર પર્યન્તે ૨ યો ૦ ૪૮ ભાગ જેટલું ચરક્ષેત્ર વ્યતિક્રમે છતે બાહ્યમંડળ સંક્રમી સર્વબાહ્યથી અર્વાક્ષમંડળના દક્ષિણાર્દ્ર (દક્ષિણદિશાગત) મંડળે પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશે છે, તે જ વળતે જ્યારે બીજો દક્ષિણદિશાગત સૂર્ય એક અહોરાત્ર પર્યન્તે ૨ યો ૦ ૪૮ ભાગ જેટલું ક્ષેત્ર વ્યતિક્રમ થયા બાદ તે અર્વાક્ષ મંડળના ઉત્તરાર્દ્ર મંડળે ઉત્તરાયણના પ્રથમક્ષણે વિવક્ષિત કોટી સ્થાને આવે છે. એમ દરેક મંડળોમાં જતાં અને આવતાં પ્રત્યેક મંડળ સ્થાનમાં બન્ને સૂર્યો પ્રથમ ક્ષણે એકી સાથે પ્રવેશે છે અને યુગપત્ સંક્રમણ કરે છે. આ અર્વાક્ષ મંડળે સૂર્ય આવવાથી સર્વબાહ્યમંડળે પ્રાપ્ત થતા ૧૨ મુ ૦ દિનમાનમાં ઉત્તરાયણ હોવાથી દિવસ વૃદ્ધિગત થવાનો છે માટે ૬૬ મુ ૦ ભાગ દિનમાનમાં વૃદ્ધિ, જ્યારે તેટલી જ- ૬૬ ભાગ રાત્રિમાનમાંથી હાનિ થએલી હોય છે. સર્વબાહ્યથી અર્વાક્ષમંડળે પ્રથમક્ષણે આવેલા તે સૂર્યો સર્વસ્વ દિશાગત અર્ધ અર્ધ મંડળોને કોઈ એક પ્રકારની ગતિવડે પૂર્ણ કરતા, પૂર્વની જેમ પણ વિપરીત ક્રમે ઉત્તરાર્દ્ર-મંડળે રહેલો સૂર્ય દક્ષિણાર્દ્રમાં આદિક્ષણે પ્રવેશી, અને દક્ષિણાર્દ્રમંડળે રહેલ સૂર્ય ઉત્તરાર્દ્રમંડળોના આદિ ક્ષણમાં પ્રવેશતો પ્રત્યેક અહોરાત્ર પર્યન્તે ૨ યો ૦ ૪૮ ભાગ ક્ષેત્ર વીતાવતો થકો અને દિનમાનમાં ૬૬ ભાગની વૃદ્ધિ અને રાત્રિમાનમાં ૬૬ ભાગની હાનિમાં નિમિત્તરૂપ થયો થકો અનુક્રમે પ્રત્યેક સૂર્યો

અનન્તર અનન્તર મંડલાભિમુખ ચરતા થકા અને તે તે મંડલોમાં તે બન્ને આદિ ક્ષણે એકી સાથે સામ સામી પ્રવેશ કરતા અને તે તે મંડલો ચરીને સંક્રમણ કરતા તે સૂર્યો સર્વાભ્યન્તર અર્વાક્ષમંડળે ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં આવે, હવે એ ઉત્તરાર્ધમંડલમાં રહેલો સૂર્ય તે ઉત્તરદિશાગત મંડળને વિશિષ્ટ ગતિ-વડે ચરી-સંક્રમણ કરીને મેઝથી દક્ષિણપૂર્વમાં આવેલા સર્વાભ્યન્તરમંડળે-દક્ષિણાર્ધમંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવે છે તે વખતે આ સૂર્ય નિષધપર્વતના સ્થાનથી આરંભાતા સર્વાં મંડળના પ્રથમક્ષણે (નીલવંત પર્વત ઉપર આવે છે એ વખતે, બન્ને સૂર્યોએ પ્રથમક્ષણે જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ્યું તેની અપેક્ષાએ તે) સર્વાભ્યન્તર મંડળ એમ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે છ-છ માસના દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણપૂર્વક એક સૂર્યસંવત્સર પૂર્ણ થાય છે.

સર્વબાહ્યમંડળથી આવેલા આ બન્ને સૂર્યો જ્યારે સર્વાભ્યન્તરમંડળે પ્રથમક્ષણે એક દક્ષિણમાં અને એક ઉત્તરમાં આવેલા હોય છે ત્યારે દિનમાન ઉત્કૃષ્ટ ૧૮૦ મુ. નું અને રાત્રિમાન જધન્ય ૧૨ મુ. નું હોય છે.

અહીંઆ એટલું વિશેષ સમજવું જે સર્વાભ્યન્તરમંડળે જે સૂર્ય દક્ષિણાર્ધમંડળમાં ચાર કરતો મેઝના દક્ષિણ ભાગમાં પ્રકાશતો હતો તે જ ભારતસૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળથી અર્વાક્ષમંડળે દક્ષિણાર્ધમંડળને સંક્રમી જ્યારે છેલ્લા સર્વબાહ્યમંડળે આદિ ક્ષણે ઉત્તરાર્ધમંડળે આવે છે ત્યારે તે સૂર્ય ઉત્તરદિશામાં પ્રકાશતો હોય છે.

અને જે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળે ઉત્તરદિશાગત રહ્યો થકો મેઝના ઉત્તર ભાગને પ્રકાશતો હતો તે જ ઐરવતસૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે દક્ષિણાર્ધમંડળ-દક્ષિણ દિશાગત પ્રકાશતો હોય છે, એ પ્રમાણે તે બન્ને સૂર્યો પ્રથમક્ષણથી ક્રમશઃ ચરતા ચરતા સર્વાભ્યન્તરમંડળે પોતપોતાના પ્રારંભ સ્થાને આવી જાય છે.

આ પ્રમાણે તેઓનો મંડળગતિચાર ‘અથવા’ અર્ધમંડલ સંસ્થિતિ ચાર છે.

સૂર્યોદયવિધિ:—

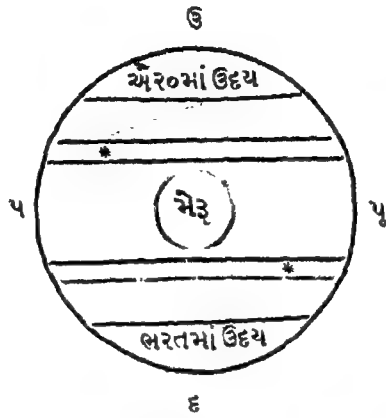
‘જંબૂદ્વીપમાં રાત્રિ અને દિવસના વિભાગને પાડનાર બન્ને સૂર્યનો પ્રકાશ છે. એ બન્ને સૂર્યો સર્વાભ્યન્તરમંડળે જ્યારે હોય છે ત્યારે ભરતાદિ-ક્ષેત્ર સ્થાનોમાં ઉદય પામતો ‘ભારતસૂર્ય’ તે દક્ષિણપૂર્વદિશામાં-શુદ્ધપૂર્વથી અર્વાક્ષ દક્ષિણ તરફ જંબૂની જગતીથી ૧૮૦ યો. અંદર નિષધ પર્વતે ઉદયને પામે છે ત્યારે તે જ સૂર્ય સ્થાનથી તિચ્છી સમશ્રેણીએ ઉત્તર પશ્ચિમમાં તેવી જ

રીતે નીલવંત પર્વત ઉપર પ્રથમ ક્ષણે ઐરવતાદિ ક્ષેત્રોને સ્વઉદયથી પ્રકાશિત કરતો જન્મૂક્ષીપનો ધીન્ને 'દેરવતસૂર્ય' પ્રકાશે છે. 'એમાં દક્ષિણ—પૂર્વમાં નિષધ પર્વતે રહેલો ભારતસૂર્ય જ્યારે પ્ર-

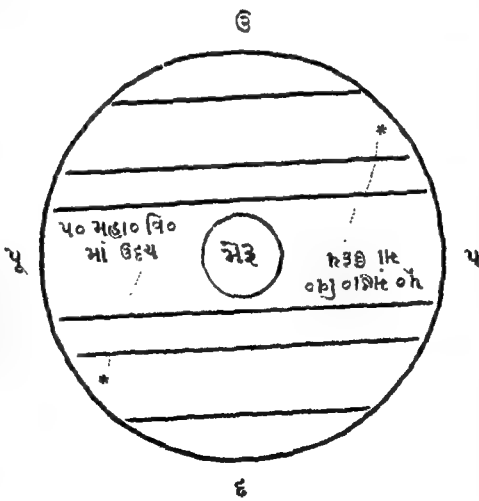
ણવડે પ્રકાશે છે. 'ત્યારે (ભારતસૂર્યે જે વખતે નિષધસ્થાને પ્રથમ ક્ષણથી આગળ વધવા માંડયું) તેજ વખતે આ ધાન્યુ તિચ્છી' સમશ્રેણીએ ઉત્તર-પૂર્વમાં નીલવંત પર્વત ઉપર રહેલો દેરવતસૂર્ય પણ પ્રથમ ક્ષણથી ઉર્ધ્વ-આઠ થી આગળ વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્વમંડલ ગતિથી મેરૂની ઉત્તરે આવેલા તે ઐરવતાદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરતો જાય છે'

હવે જ્યારે ભરત તરફ વધી રહેલો તે ભારતસૂર્ય ભરતક્ષેત્રમાં આવી ત્યાંથી આગળ વધ્યો થકો દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં આવતો થકો (દક્ષિણ-પશ્ચિમના મધ્ય ભાગ સમીપે) પશ્ચિમદિશા મધ્યવર્તી આવેલા પશ્ચિમમહા-વિદેહક્ષેત્રમાં ઉદયરૂપ થાય છે અને ત્યાંથી આગળ આગળ અનન્તરમંડળની કેટીને અનુલક્ષી આગળ વધવા માંડે તેમ તે સંપૂર્ણ પશ્ચિમ મહાવિદેહક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરી

નાંખે છે. 'એજ પ્રમાણે જ્યારે નીલવંત પર્વત સ્થાનથી ગમન કરી રહેલો ઐરવતસૂર્ય ઐરવતક્ષેત્રમાં આવી આગળ વધ્યો થકો ઉત્તર-પૂર્વ-દિશામાં આવતો થકો (ઉ-

થમ ક્ષણથી આ-રંભી આગળ આગળ કોઈ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ગતિવડે કરીને ભરત તરફ વધતો વધતો મેરૂની દક્ષિણ દિશાએ આવેલા ભરતાદિ ક્ષેત્રોને સ્વમંડલ પરિભ્રમ-

ત્તર-પૂર્વ મધ્ય સમીપે) પૂર્વવિદેહમાં ઉદયરૂપ થાય છે અને ક્રમે ક્રમે અપર-મંડલાભિમુખ આગળ આગળ ગમન કરતો સંપૂર્ણ મહાવિદેહક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરી નાંખે છે ત્યારે સર્વા-

અન્યન્તરમંડળના બન્ને સૂર્યો પૈકી એક સૂર્ય સર્વાઅન્યન્તરમંડળના દક્ષિણાર્દને ચરી અનન્તર મંડળે ઉત્તરાર્દ મંડળની કોટીના પ્રથમક્ષણે પહોંચેલા હોય છે એ જ પ્રમાણે તે જ વળતે બીજો સૂર્ય સર્વાં ના ઉત્તરાર્દ મંડળે ચરી અનન્તરમંડળે દક્ષિણાર્દમંડળની કોટી ઉપર પ્રથમક્ષણે પહોંચેલો હોય છે.

આ પ્રમાણે તેઓ પ્રથમ મંડળે ચરતા હોય ત્યારે સંપૂર્ણ પ્રમાણનો (૧૮ મુ.) દિવસ અને જઘન્ય પ્રમાણ (૧૨ મુ.) રાત્રિ હોય છે. ત્યાર-બાદના મંડળે ઉક્તવત્ સૂર્યોદય વિધિ, તથા દિનમાન પ્રતિમંડળે $\frac{1}{4}$ ભાગ ઘટાડતાં વિચારવું હિતિ સર્વાં મંડળે સૂર્યોદયવિધિઃ ॥ હિતિ પ્રથમદ્વારપ્રરૂપણા સમાપ્તા ॥

૨ પ્રતિવર્ષ સૂર્યમંડલાનાં ગતિઃ-સંખ્યાપ્રરૂપણાચઃ—

સર્વાઅન્યન્તરમંડળે રહેલા સૂર્યો પૈકી એક સૂર્ય જ્યારે નિષધે એટલે ભર-તની અપેક્ષાએ તે દક્ષિણ-પૂર્વમાં (મેરૂ અપેક્ષાએ ઉત્તર-પૂર્વમાં) હોય ત્યારે તે સૂર્ય મેરૂની દક્ષિણદિશાવર્તી ભરતાદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે, અને બીજો સૂર્ય તેની સામે તિર્ચ્છદિશામાં-નીલવંત પર્વત ઉપર હોય છે તેમજ તે ઉત્તરપશ્ચિમ દિશામાં ગમન કરતો થકો મેરૂની ઉત્તરદિશાવર્તી ઐરવતાદિક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે, એ પ્રમાણે મહાવિદેહમાટે વિચારીલેવું, આ બન્ને સૂર્યો પોતપોતાના મંડળોની દિશાતરફ-સ્વસ્થાનથી મંડળનો પ્રારંભ કરે, અને એ સર્વાઅન્યન્તરમંડળ પ્રત્યેકસૂર્ય એક અહોરાત્રમાં અર્ધું અર્ધું ફરી રહે, આથી પ્રત્યેકસૂર્યને સમગ્ર સર્વાઅન્યન્તરમંડળ ફરી રહેવા માટે બે અહોરાત્ર કાળ થાય, પરંતુ પ્રત્યેક મંડળ બન્ને સૂર્યોને પૂર્ણ કરવાનું હોય છે તેથી પ્રત્યેકસૂર્યને અર્ધ અર્ધ મંડળ ચાર માટે પ્રાપ્ત થાય છે, (આથી જે જે દિશામાં સૂર્ય હોય તેણે દિશા-ગત ક્ષેત્રે એક એક અહોરાત્ર કાળ અર્ધ અર્ધ મંડળ સૂર્ય ચરતો જાય તેમ તેમ પ્રાપ્ત થતો જાય)

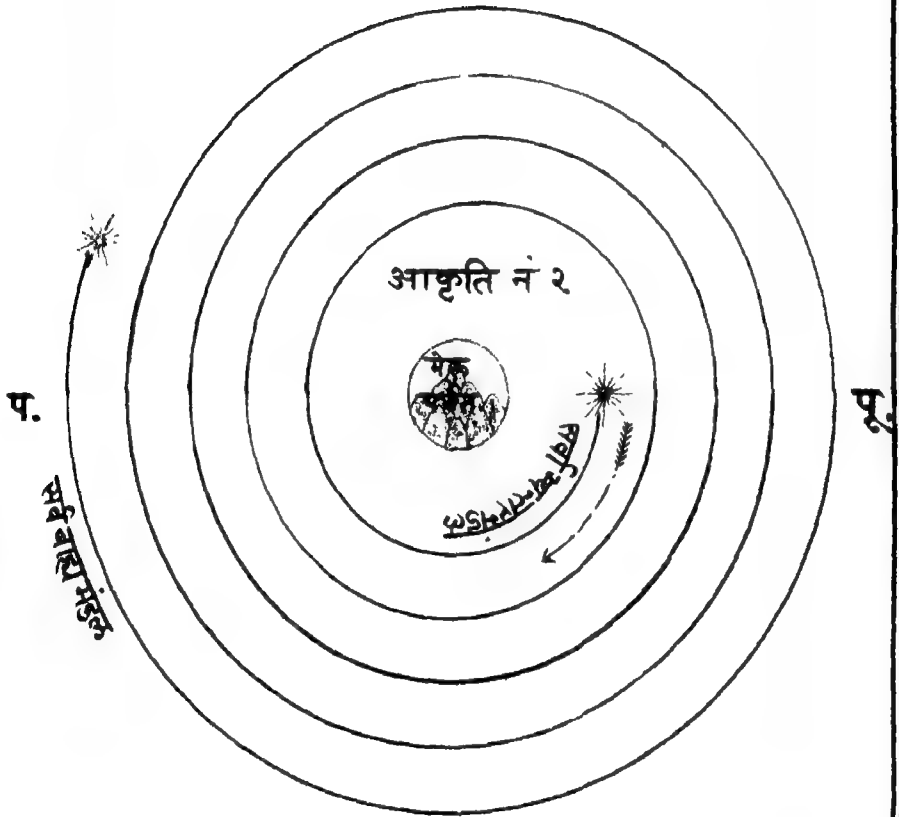
આ સર્વાઅન્યન્તરમંડળનું પ્રથમ અહોરાત્ર તે ઉત્તરાયણનું અંતિમ અહો-રાત્ર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યો બે અહોરાત્ર કાળવડે સર્વાઅન્યન્તરમંડળને પૂર્ણ કરી જ્યારે બન્ને સૂર્યો બીજા મંડળમાં પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશ કરે ત્યારે તે મંડળ પણ પૂર્વવત્ (પ્રથમ મંડળવત્) પ્રત્યેક સૂર્યને અર્ધ અર્ધ ચારમાટે પ્રાપ્ત થાય અને બન્ને સૂર્યો તે મંડળને બે અહોરાત્ર કાળ થયે પૂર્ણ કરે, આ પ્રમાણે આ બીજા મંડળનું જે અહોરાત્ર તે $\frac{1}{4}$ શાસ્ત્રીય નૂતન-સંવત્સરનું પહેલું (શાસ્ત્રીય શ્રાવણ વદી ૧ આષાઢ વદી ૧ થી) અહોરાત્ર કહેવાય છે.

॥ सर्वाभ्यन्तर मंडलेषी सर्वबाह्यमंडले जतो पूर्वदिशावर्ती सूर्य ॥

[पृष्ठ २६२]

[आकृति नं. २]

उ.

द.

आ आकृतिमा श्री मेरुपर्वतनी पूर्व दिशामां रहिलो सूर्य सर्वाभ्यन्तर मंडलमांषी नीकळी अनुक्रमे सर्वबाह्यमंडलमां जाय छे. एक दिशामां सूर्य संबधी ज आ मंडलो होवाथी आ मंडलोनं परस्पर अंतर $[२\frac{१६}{११} + २\frac{१६}{११}]$ ५ बो. $\frac{३५}{११}$ भाग समजवुं. आ प्रमाणे एक दिशानी अपेक्षाए सूर्य-मंडलो आपवामां आब्या होय त्यां सर्वत्र उक्त ज मंडलान्तर जाणवुं.

આથી જ જ્યારે સૂર્ય સર્વજાદ્યમંડળે આવી સર્વજાદ્યમંડળના બીજા (૧૮૩મા) મંડળમાં પ્રથમક્ષણે પ્રવેશ કરી જે અહોરાત્રવટે એ મંડળ પૂર્ણ કરે તે અહોરાત્ર 'ઉત્તરાયણ' ના પ્રારંભ કાળનું પ્રથમ અહોરાત્ર કહેવાય છે. જેમ દક્ષિણાયનનો પ્રારંભ સર્વાભ્યન્તર-પ્રથમમંડળ વર્ણને ગણાય છે તેમ ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ પણ સર્વજાદ્ય મંડળ વર્ણ-દ્વિતીય મંડળથી ગણાય છે, અને તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર મંડળના દ્વિતીય મંડળથી માંડી જ્યારે અંતિમ સર્વજાદ્યમંડળ (પ્રથમ વર્ણ ૧૮૩ મંડળ) ફરી રહે ત્યારે દક્ષિણાયનનો (સૂર્ય દક્ષિણુદિશા તરફ રહેલા સર્વ જાદ્યમંડળ તરફ જતો હોવાથી) જે ૬ માસનો કાળ તે યથાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે સૂર્ય જ્યારે સર્વજાદ્યમંડળના દ્વિતીય મંડળથી આરંભીને જ્યારે સર્વાભ્યન્તર મંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવી તે મંડળ ફરી રહે ત્યારે ઉત્તરાયણનો જે ૬ માસ કાળ તે પણ યથાર્થ પૂર્ણ થાય છે.

અહીંઆ એટલું વિશેષમાં સમજવું કે પ્રતિવર્ષે જન્મે સૂર્યેનું સર્વાભ્યન્તર-પ્રથમ મંડળ અને સર્વ જાદ્ય-તે અંતિમ મંડળ એ બે મંડળો વર્ણ બાકીના ૧૮૨ મંડળે (દક્ષિણાયન પ્રસંગે) જતાં અને ઉત્તરાયણ પ્રસંગે આવતાં એમ બેવાર જવું-આવવું થાય છે. જ્યારે સર્વાભ્યન્તર અને સર્વજાદ્યમંડળે સૂર્યેનું સારાએ સંવત્સરમાં એક જ વાર આવાગમન થાય છે [કારણ કે કદપના તરીકે વિચારતાં સર્વ જાદ્યમંડળથી આગળ ફરવાને અન્ય મંડળ છે જ નહીં કે જેથી સૂર્યેને આગળનું મંડળ ફરીને સર્વજાદ્યમંડળે બીજીવાર-આવવાનું જાને, તેવી જ રીતે સર્વાભ્યન્તરમંડળથી અર્વાક-અંદર પણ મંડળ નથી જેથી સર્વાભ્યન્તરમંડળે પણ બે વાર ફરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય, એ વસ્તુ જ નથી ત્યાં પછી બે વારના આવાગમનની વિચારણા અસ્થાને છે.]

આ પ્રમાણે તે બન્ને સૂર્યેનો સર્વાભ્યન્તર અને સર્વજાદ્યમંડળનો થઈ બે અહોરાત્ર કાળ, અને વચ્ચેના ૧૮૨ મંડળે સૂર્યેનું સંવત્સરમાં બે વાર આવવાનું થતું હોવાથી પ્રત્યેક મંડળાશ્રયી બે અહોરાત્ર કાળ થતો હોવાથી ૧૮૨

જગ્યાએ ચૈત્રમાસની શુકલ પ્રતિપદાથી ગણાય છે આ કાર્તિક માસથી વર્ષનો પ્રારંભ ગણવાની પ્રવૃત્તિ વિક્રમરાજના સમયથી શરૂ થયેલ છે, જે રાજા પ્રગ્નને અનુભૂતિ (દેવા રહિત) કરે તે રાજાનો જ સંવત્સર પ્રગ્નજનો ખુશી થઈ પ્રવર્તવે એવો આલુ પ્રવાહ છે. આ કાર્તિકમાસથી શરૂ થતા વર્ષારંભના દિવસે સૂર્ય યુગમર્યાદા પ્રમાણે પહેલા વર્ષે ૧૦૪ વા ૧૦૫ મંડળે, બીજા વર્ષે ૬૩મા, ત્રીજા વર્ષે ૮૧ ચોથા વર્ષે ૮૬ અને પાંચમા વર્ષે ૮૭ મા મંડળે હોય, આ સૂચક ગણિત હોવાથી કદાચિત્ ૦૧-૧ મંડળથી વધુ તકાવત સમજવો નહિ.

મંડળાશ્રયી ૩૬૪ દિવસ કાળ-તેમાં પૂર્વોક્ત બે મંડળનો એ અહોરાત્રિકાળ પ્રક્રેપતાં ૩૬૬ દિવસ કાળ ૧ સંવત્સરનો પ્રાપ્ત થાય.

ઉપરોક્ત કથનાનુસારે સૂર્યો દક્ષિણાભિમુખ ગમન કરતા સર્વાભ્યન્તરમંડળના દ્વિતીય મંડળથી લઈ સર્વબાહ્યમંડળના અંતિમ-૧૮૪મા મંડળે પહોંચે છે, અહિં સર્વબાહ્યમંડળ દક્ષિણે હોવાથી સૂર્યની દક્ષિણાભિમુખ ગતિને અંગે થતો ૬ માસ કાળ તે સર્વ દક્ષિણાયન નો કહેવાય છે. આ દક્ષિણાયનનો આરંભ થવા માંડે ત્યારથી સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળ તરફ હોવાથી ક્રમે ક્રમે તે સૂર્યનો પ્રકાશ તે તે ક્ષેત્રોમાં ઘટતો જાય છે, આપણે તેના તેજની પણ મન્દતા જોઈએ છીએ, અર્થાત્ તેથી દિનમાન 'દુઃકુ' થતું જાય છે અને રાત્રી 'લંબાતી' જાય છે.

એ સૂર્યો જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળમાંથી પુનઃ પાછા ફરતા દ્વિતીય મંડળથી માંડી ઉત્તરાભિમુખ ગમન કરતા જંબૂદ્વીપમાં પ્રવેશી સર્વબાહ્યમંડળની અપેક્ષાએ ઉત્તરદિશામાં રહેલા સર્વાભ્યન્તર-પ્રથમમંડળે આવે ત્યારે બીજા મંડળથી સર્વાભ્યન્તરમંડળ સુધીના ૧૮૩ મંડળોના પરિભ્રમણનો ૬ માસ પ્રમાણ કાળ તે 'ઉત્તરાયણ' નો કહેવાય છે, દક્ષિણાયન પૂર્ણ થાય-એટલે અંતિમ મંડળ વર્ણ દ્વિતીયમંડળે 'ઉત્તરાયણ' નો પ્રારંભ થાય, ત્યાંથી સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળ તરફ વધતો હોવાથી પૂર્વે તે સૂર્યના પ્રકાશમાં દક્ષિણાયન પ્રસંગે હાનિ થતી હતી એને બદલે હવે ક્રમેક્રમે તેના તેજમાં વૃદ્ધિ-થતી જાય અને પ્રકાશ-ક્ષેત્ર વધારતો જાય, તેથી તે તે ક્ષેત્રોમાં ક્રમેક્રમે દિનમાન વધતું જાય જ્યારે રાત્રિમાન ઘટતું જાય છે.

વધુમાં અહિંઆ એ પણ સમજવું જે સૌરમાસ-સૂર્યસંવત્સર-દક્ષિણાયન-અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી-યુગ-પદ્યોપમ-સાગરોપમ ઇત્યાદિ સર્વ કાળભેદોને સમાપ્ત થવાનો પ્રસંગ કોઈપણ મંડળે જો આવતો હોય તો સર્વાભ્યન્તરમંડળ પૂર્ણ થતાં જ એટલે કેવળ દક્ષિણાયન અથવા કર્કસંક્રાંતિના પ્રથમ દિવસે આષાઢી પૂનમે આવે છે અને વળી સર્વપ્રકારના કાળભેદોનો પ્રારંભ સર્વાભ્યન્તરમંડળથી દ્વિતીયમંડળે એટલે દક્ષિણાયનના ૬ માસિક કાળના પ્રથમ દિવસના પ્રારંભ સાથે જ શ્રાવણ વદિ ૧ મે (ગુજરાતી) અષાઢ વદિ ૧ મે, અભિજિત નક્ષત્રયોગે પ્રાવૃત્ત તુના આરંભમાં ભરત-ઐરાવતમાં દિવસની આદિમાં અને વિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રિના પ્રારંભમાં યુગની શરૂઆત થાય છે.

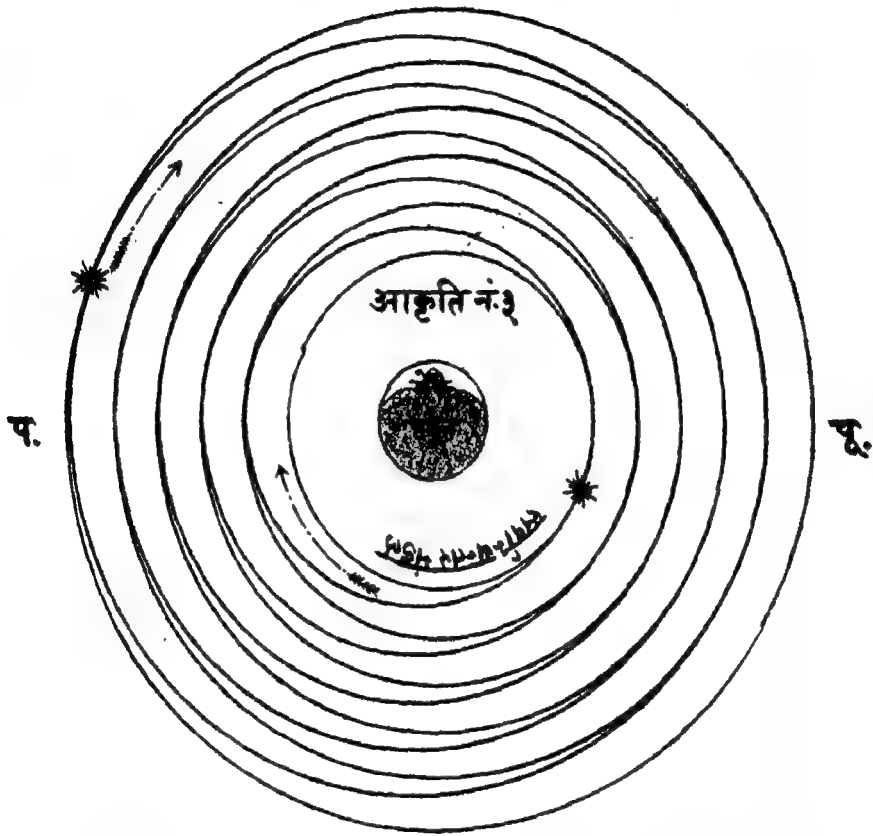
૬૯-૭૦ આ વખતે દક્ષિણાયન હોવાથી પૂર્વદિશામાં પણ દરરોજ દક્ષિણ તરફ ખસતો ખસતો સૂર્ય દક્ષિણદિશા તરફ ઉદય પામતો પામતો દેખાય છે અને ઉત્તરાયણમાં પૂર્વદિશામાં પણ ઉત્તર તરફ ખસતો ખસતો સૂર્ય ઉત્તર તરફ ઉદય પામતો હોય તેમ દેખાય છે.

સર્વાભ્યન્તર મંડલેથી સર્વબાહ્ય મંડલે ગમન અને
સર્વબાહ્ય મંડલેથી પુનઃ સર્વાભ્યન્તર મંડલે પૂર્વ
દિશાના એક જ સૂર્યનું આગમન ॥

[પૃષ્ઠ ૨૬૪]

૩.

[આકૃતિ નં. ૩]

૪.

આ આકૃતિમાં મેરુની પૂર્વ દિશામાં રહેલો સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર મંડલમાંથી નીકળી અનુક્રમે
સર્વબાહ્ય મંડલે મેરુની પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે અને સર્વબાહ્ય મંડલેથી નીકળી અનુક્રમે પુનઃ
સર્વાભ્યન્તર મંડલે આવે છે. મંડલાન્તર એક સૂર્યની અપેક્ષા ૫ થો. ૩૬૦ સમજવું ॥

એ પ્રમાણે ત્રણ બાહ્યમંડળમાંથી સર્વાક્યન્તર મંડળે આવતા પ્રત્યેક સૂર્યને પ્રત્યેક મંડળે એકબેક અહોરાત્ર કાળ (સ્વસ્ત અર્ધ-અર્ધમંડળ કરતા) ભરતો જાય છે. એ પ્રમાણે સર્વાક્યન્તરમંડળથી સર્વબાહ્યમંડળે જનાર સૂર્યને પણ અંતિ-મંડળે એકબેક અહોરાત્રકાળ થાય છે—એ ઉત્તરાયણ-હસ્તિણામનનો (૧૮૩+૧૮૩) કાળ જોગી કરતાં ૩૬૬ દિવસ પ્રમાણ થાય છે, જે દિવસો એક સંવત્સર પ્રમાણ છે. મહત્તિ ક્ષિતીયદ્વાપ્રકરણા ૫.

૨ સંવત્સરના પ્રત્યેક રાત્રિ-દિવસોની પ્રમાણ પ્રકરણા:—

જ્યારે જન્મે સૂર્યે સર્વાક્યન્તરમંડળે હસ્તિણના તથા ઉત્તરના અર્ધમંડ-
ળોમાં હોય ત્યારે દિનમાન ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ અઢાર મુહૂર્તપ્રમાણ હોય છે, કારણ કે ઉત્તરાયણકાળ પોષ માસમાંથી શરૂ થઈ આષાઢમાસે ૬ માસ કાળ પ્રમાણ પૂર્ણ થવા આવે છતાં તે કાળ અંતિમ હશે પહોંચ્યો હોય છે અને સર્વબાહ્ય-મંડળના દ્વિતીય મંડળથી આરંભાતા ઉત્તરાયણ કાળમાં (સૂર્ય જેમ જેમ સર્વ બાહ્યમંડળોમાંથી સર્વાક્યન્તરમંડળોમાં પ્રવેશ કરતો જાય તેમ તેમ) દિવસ ક્રમે વૃદ્ધિગત થતો જાય છે.

અને આ સૂર્ય જ્યારે સર્વાક્યન્તરમંડળે પ્રથમક્ષણે આવે તદ્દર ઉત્તરાયણની સમાપ્તિના અંતિમ મંડળે આવી પહોંચ્યો કહેવાય છે, તેથી તે અંતિમ મંડળે દિનમાન ઉત્કૃષ્ટમાં-ઉત્કૃષ્ટ અઢાર મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય તે સહજ છે.

ત્યારબાદ સર્વાક્યન્તર મંડળે આવી ચુકેલા સૂર્યે હસ્તિણાયનનો આરંભ કરતા સર્વબાહ્યમંડળ સ્થાન તરફ જવાની ધ્વિષ્ઠાથી જેમ જેમ અન્ય અન્ય મંડ-
ળોમાં ગતિ કરતા જાય તેમ તેમ નિરંતર ક્રમશઃ દિવસ ટુંકાતો જાય, એટલે જ્યારે તે જન્મે સૂર્યે સર્વાક્યન્તર મંડળ કરી નૂતનસંવત્સરને કરનાર દ્વિતીય મંડળમાં પ્રથમક્ષણે પ્રવેશ કરે ત્યારે એક જ મંડળ આશ્રયી સૂર્યની અતિ વૃદ્ધિમાં એક મુહૂર્તના ૬૬ ભાગ મુહૂર્તનું દિનમાન ચોખું થઈ જાય, જ્યારે બીજા માણુ સર્વાક્યન્તરમંડળે જે રાત્રનું પ્રમાણ હતું તેમાં તેટલી જ ૬૬ ભાગ મુહૂર્તની પ્રથમક્ષણે વૃદ્ધિ થતી જાય [કારણ કે અહોરાત્રનું સિદ્ધ ૨૪ કલાક ૩૦ મુહૂર્તનું જે પ્રમાણ તે તો યથાર્થ રહેવું જ જોઈએ], એ જ પ્રમાણે એ સૂર્ય જ્યારે નૂતન સૂર્યસંવત્સરના બીજા અહોરાત્રમાં અચ્ચત્તો સર્વાક્યન્તર મંડળની અવેશાએ ગ્રીષ્મ મંડળમાં પ્રથમક્ષણે પ્રવેશ કરી જાય તદ્દા ૬૬ ભાગ દિનમાન બીજા મંડળના દિનમાન પ્રમાણમાંથી પ્રથમક્ષણે ઘટે, [સર્વાક્યન્તર

મંડળની અપેક્ષાએ હે ભાગ મુહૂર્ત દિનમાન ઘટે] જ્યારે રાત્રિપ્રમાણમાં તેટલી જ વૃદ્ધિ થતી જાય. આ પ્રમાણે પ્રત્યેકમંડળે સર્વાભ્યન્તરમંડળના ૧૮ મુ. પ્રમાણ દિનમાનમાંથી અથવા પૂર્વપૂર્વ મંડળના દિનમાનમાંથી એક મુહૂર્તના એકસદ્ગીયા બે ભાગ—હે ભાગની પ્રથમશ્લેષે હાનિ થતાં થતાં અને તે પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વના રાત્રિ પ્રમાણમાં પ્રથમશ્લેષે તેટલી જ (હે ભાગ મુહૂર્ત) વૃદ્ધિ થતાં થતાં, બન્ને સૂર્યો જ્યારે જ્યારે તેવા પ્રકારની એક ગતિ વિશેષ કરીને અનન્તર અનન્તર મંડળોમાં ધીમેધીમે આદિ પ્રદેશે થઈ પ્રવેશ કરતાં, સૂર્યસંવત્સર મંડળઅપેક્ષાથી ૧૮૩ મા મંડળમાં (સૂર્ય સંવત્સર મંડળનો પ્રારંભ બીજા મંડળથી શરૂ થાય છે માટે સૂર્ય સંવત્સરમંડળની અપેક્ષાએ ૧૮૪ મું મંડળ તે ૧૮૩ મું ગણતરીમાં આવે) અર્થાત્ સર્વબાહ્યમંડળમાં સર્વાભ્યન્તર-મંડળનો દક્ષિણવર્તી સૂર્ય ઉત્તરમાં અને ઉત્તરવર્તી સૂર્ય દક્ષિણમાં આવે ત્યારે પૂર્વે સર્વાભ્યન્તરમંડળે જે ૧૮ મુહૂર્તનું દિનમાન હતું તેમાંથી એકંદર ૬૬ ભાગ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાન ઘટે.

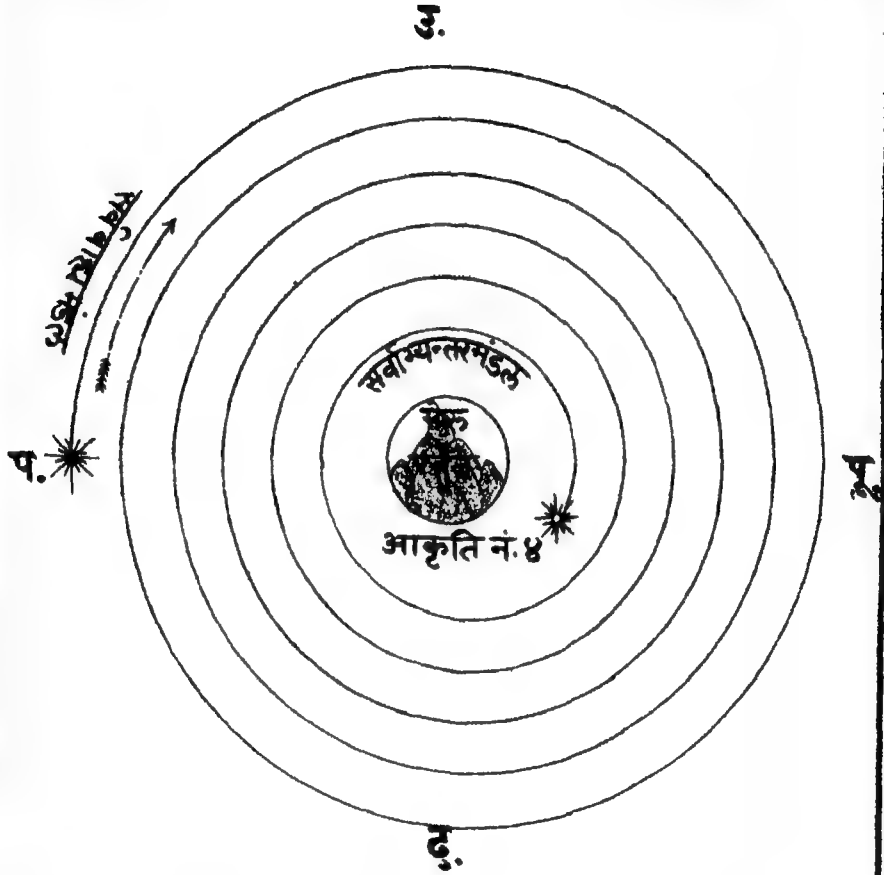
તે ભાગોના મુહૂર્ત કાઢવા ૩૬૬ ભાગને એકસદ્ગવડે ભાગતા કુલ ૬ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાન સર્વાભ્યન્તરમંડળના ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણમાંથી ઘટી જવાથી ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાન સર્વબાહ્યમંડળે સૂર્ય હોય ત્યારે હોય, એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત નિયમાનુસાર સર્વાભ્યન્તર મંડળના ૧૨-મુહૂર્ત રાત્રિ પ્રમાણમાં વધારો કરવાનો હોવાથી સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે પહોંચે ત્યારે તેટલી જ ૬ મુહૂર્ત પ્રમાણ વૃદ્ધિ સવાળ મંડળના ૧૨ મુ. રાત્રિ પ્રમાણમાં કરવાથી ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ હાંખી રાત્રી સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે હોય ત્યારે હોય, આ પ્રમાણે દિનમાનમાં ન્યૂનતા અને રાત્રિમાનમાં વૃદ્ધિ 'દક્ષિણાયન' પ્રસંગે થઈ.

એ પ્રમાણે સર્વબાહ્યમંડળે પહોંચેલા સૂર્યો જ્યારે તે અંતિમ મંડળથી સંક્રમણ કરીને તેની પૂર્વેના—(સર્વાભ્યં મંડળની અપેક્ષાએ) ૧૮૩ માં મંડળમાં દક્ષિણવર્તી ઉત્તરાર્દ્રમંડળમાં-ઉત્તરવર્તી દક્ષિણાર્દ્રમંડળમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે ઉત્તરાયણ આરંભાતી હોવાથી તેમજ દિવસ વૃદ્ધિગત થવાનો હોવાથી (ન્યૂન થયેલા) દિનમાનમાં ૬૬ મુહૂર્તાંશની વૃદ્ધિ સર્વબાહ્યમંડળ ગત જે દિનમાન હતું તેમાં કરતાં જવું અને તેટલાજ પ્રમાણ ૬૬ મુહૂર્તાંશની સર્વબાહ્યમંડળના રાત્રિમાનમાં પ્રતિમંડળે ક્રમેક્રમે ઓછી કરતાં જવું, આ પ્રમાણે દિનમાન વધતું જાય અને રાત્રિ ટુંકાંતી જાય, એમ કરતાં કરતાં જ્યારે તે બન્ને સૂર્યો દક્ષિણથી ઉત્તર અને ઉત્તરથી દક્ષિણાર્દ્રના મંડળોમાં પ્રથમશ્લેષે પ્રવેશ કરતા કરતા ઉત્તરે રહેલા સર્વાભ્યન્તરમંડળે પ્રથમશ્લેષે

॥ सर्वबाह्यमंडले पहोंबेला पूर्व सूर्यनुं पुनः सर्वाभ्यन्तर
मंडले आगमन ॥

[पृष्ठ २६६]

[आकृति नं. ४]

आ आकृतिमां मेरुनी पूर्व दिशामा सर्वाभ्यन्तर मंडलाची नीकली मेरुनी पश्चिम दिशामां
सर्वबाह्य मंडले पहोंबेको सूर्य, सर्वबाह्यमंडलाची पुनः नीकली सर्वाभ्यन्तरमंडलाचा कमधः
आवे छे. तेचोनुं मंडलांतर [$२४९ + २४९$ बो.] ५ बो. हेंते समजतुं ॥

આવે ત્યારે પૂર્વે ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણનું જે દિનમાન અને ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણનું રાત્રિમાન કહ્યું હતું તે ચથાર્થે આવી રહે, આ પ્રમાણે ૧૮૩ અહોરાત્રવડે પ્રથમ દક્ષિણાયન સમાપ્ત થયા બાદ તેટલા જ ૧૮૩ અહોરાત્રવડે ઉત્તરાયણ સમાપ્ત થાય, એ બન્ને અચનનો (૬+૬ માસ કાળવડે એક સૂર્ય સંવત્સર—પણ સમાપ્ત થાય.)

અહીંયા એટલું વિશેષ સમજવું કે જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર મંડળે હોય ત્યારે મ્હોટામાં મ્હોટો ૭૧૮ મુહૂર્તપ્રમાણ દિવસ હોય (શાસ્ત્રીય ગણિતથી જેમ પહેલાવર્ષે આષાઢી પૂનમે) અને સર્વબાહ્યમંડળે સૂર્ય હોય ત્યારે નાનામાં નાનો ૧૨ મુહૂર્તપ્રમાણ દિવસ થયેલો હોય (જેમ પહેલા વર્ષે માઘ વહી ૬ ફે શાસ્ત્રીય માધમાસનો છઠ્ઠો દિવસ.)

એ પ્રમાણે જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળે હોય ત્યારે રાત્રિ ઓછામાં ઓછી ૭૨૧૨ મુહૂર્તપ્રમાણ હોય જેમ પહેલાવર્ષે આપણી શાસ્ત્રીય આષાઢી પૂનમે, અને જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે હોય તદા રાત્રિમાન વધારામાં વધારે ૧૮ મુહૂર્તનું હોય (જેમ પહેલા વર્ષે માઘ વહી ૬ ફે). આથી એ ધ્યુનું કે સમગ્ર સંવત્સરમાં મ્હોટામાં મ્હોટો એક જ દિવસ અને ન્હાનામાં નાનો પણ એક જ દિવસ હોય, બાકીના કેઈ પણ મંડળે રાત્રિમાન તથા દિનમાન વધઘટ પ્રમાણવાળું હોય.

વિવેહાદિક્ષેત્રમાં ત્રણમુહૂર્તને અંગે વિચારણા:—

જ્યારે મેરૂપર્વતના દક્ષિણાર્ધભાગે (નિષધથી શરૂ થયેલો સૂર્ય સ્વચારિત અર્ધમંડલના મધ્યભાગે આવે ત્યારે) અને ઉત્તરભાગે—ઉત્તરાર્ધ એટલે નીલવંત-પર્વતથી શરૂ થતો સૂર્ય જ્યારે સ્વચારિત ઉત્તર તરફ ચરવાના મંડળના મધ્ય ભાગે

૭૧ સર્વાભ્યન્તર મંડળે સૂર્યની ગતિ પૂનમીયા મહીના પ્રમાણે અને જૈની પંચાંગ પ્રમાણે બીજા અષાઢ શુદ્ધિ પૂનમે આવણ શુદ્ધિ ૧૨ સે, આવણ શુદ્ધિ ૯ મીએ, શ્રાવણ ૬ ફે અને શ્રાવણ શુદ્ધિ ૩ જે એ જ નિયત માસ-તિથિઓમાં હોય અને એ જ વખતે ૧૮ મુ. દિન અને ૧૨ મુ. રાત્રિમાન હોય અને એ દિવસોમાં પ્રાવૃક્ત ઋતુનો પ્રથમ દિવસ અને ૩૧ મો દિવસ જ (અથવા ૩૧ મી તિથિ હોય, અને ૩૧ મો દિવસ વ્યતીત થયેલો હોય અને તિથિ પ્રાયઃ પૂર્ણ થયેલી હોય).

૭૨ ત્યારે હેમન્તઋતુ માધમાસ પૂનમીયા મહીના તથા જૈની પંચાંગ પ્રમાણે માગ વદિ ૬, માઘ શુદ્ધિ ૩, પોષ શુદ્ધિ ૧૫, માઘ વદિ ૧૨, માઘ શુદ્ધિ ૬ એ જ નિયત દિવસોમાં ૧૩ મું રાત્રિ અને ૧૮ મું દિનમાન હોય અને હેમન્તઋતુનો ૩૧ મો દિવસ અથવા ૩૧ મી તિથિ સુચની અથવા એ અથવા.

આપણે ત્યારે એમ બને જાઓમાં ઐરવત અને ભરતક્ષેત્રે બંને સૂર્યો પસપસ સમક્ષેણીએ આવેલા હોય ત્યારે સૂર્યના અસ્તિત્વપ્રમાણને અંગે દિવસ વર્તીત હોય તે વખતે જાણે દિવસના તેજસ્વી દેહીપ્રમાણ-ઉચ્ચસ્વરૂપથી રાત્રિ અયક્ષીત બની અન્યક્ષેત્રે ગઈ ન હોય ? તેમ સૂર્ય સર્વાં મંડળે હોવાથી જઘન્ય-૧૨ મુઠ માનવાળી રાત્રિ પૂર્વ (પૂર્વવિદેહમાં) અને પશ્ચિમ (પશ્ચિમવિદેહમાં) દિશામાં ગયેલી હોય છે.

હવે જ્યારે મેરુપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશાને વિષે (બંને વિદેહમાં) સૂર્ય વર્તતા હોય અને તેથી ત્યાં દિવસનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે પૂર્વવત્ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાગત જે (ભરત-ઐરવત) ક્ષેત્રો તેને વિષે પૂર્વવિદેહમાં જેમ રાત્રિ ઠહી હતી તેમ અહા પણ તેટલા જ માનવાળી ૧૨ મુઠ જઘન્યરાત્રિ વર્તતી હોય છે.

આથી એ તો ૨૫૬ જ સમજવું કે જે જે ક્ષેત્રોમાં જે જે કાળે- (જે જે મંડળે)-રાત્રિમાન ૧૨ મુહૂર્તનું હોય, ત્યાં તે જ ક્ષેત્રોમાં તે તે કાળે દિનમાન અવશ્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળું (૧૮ મુઠ) હોય, કારણ કે સર્વથી જઘન્યમાં જઘન્ય રાત્રિમાન-૧૨ મુહૂર્ત સુધીનું હોય છે, અને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત સુધીનું હોઈ શકે છે.

આ કારણથી જ્યાં રાત્રિ સર્વથી લઘુતમ-જઘન્ય હોય ત્યારે તે તે ક્ષેત્રગત દિવસ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળો હોય જ. અને જે જે મંડળે-જે જે કાળે રાત્રિ અથવા દિવસનું પ્રમાણ (પૂર્વોક્ત દિવસ યા રાત્રિના જઘન્ય ૧૨ મુઠ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્તના યથાર્થ પ્રમાણમાંથી) જે જે ક્ષેત્રોમાં જેટલા જેટલા અંશે વધઘટવાળું હોય, ત્યારે તે જ ક્ષેત્રોમાં તે કાળે રાત્રિ અથવા દિવસનું દિનમાન પણ વધઘટવાળું હોય.

આથી એટલું ચોક્કસ સમજી રાખવું કે કોઈ પણ ક્ષેત્રે-કોઈપણ મંડળે-કોઈ પણ કાળે અહોરાત્ર પ્રમાણ તો ત્રીશ મુહૂર્તનું જ હોય છે, (જો કે ઇતરોમાં બ્રહ્મા અપેક્ષાએ જુદું છે) કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ કાળે તે અહોરાત્ર કાળમાં ઠહી પણ ફેરફાર થયો નથી અને થશે પણ નહીં, રાત્રિ અથવા દિવસનું પ્રમાણ ભલે વધઘટવાળું થયા કરે પણ બંનેના માનનો સરવાળો કરીએ ત્યારે ઉક્ત ૩૦ મુહૂર્તપ્રમાણ આવ્યા વિના નહિ જ રહે.

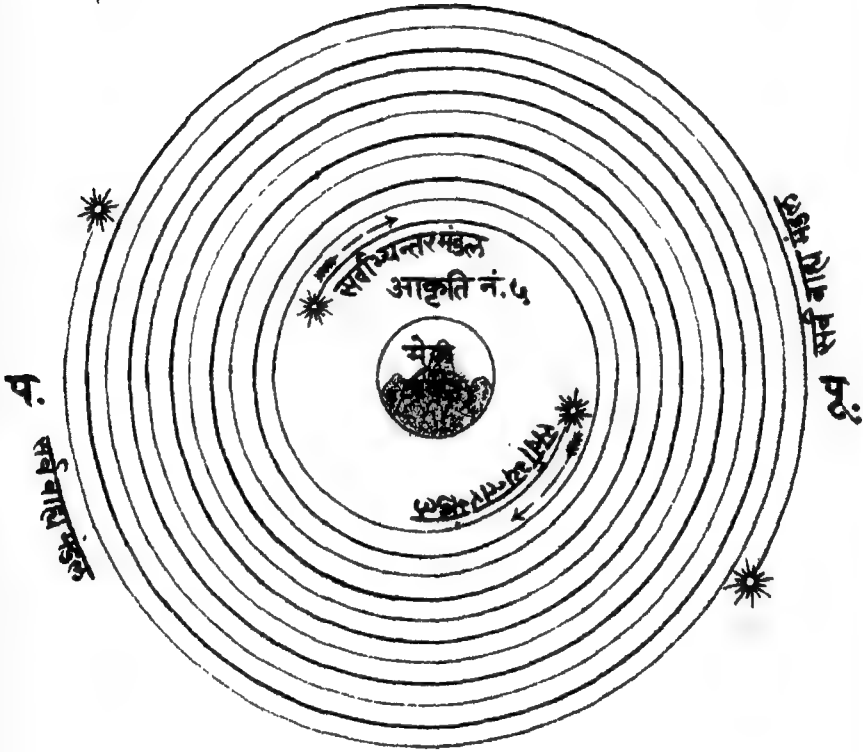
શંકા—ઉપર્યુક્ત લખાણ વાંચતાં કોઈક વાંચકને શંકા થશે કે જ્યારે તમેજીએ ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રે સૂર્યના પ્રકાશ ૧૮ મુહૂર્ત સુધી રહેલો હોય ત્યારે બંને પૂર્વ-પશ્ચિમ-વિદેહમાં માત્ર ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણવાળી (સૂર્યના અસ્તિત્વ-

॥ सर्वाभ्यन्तरमंडलेषी सर्वबाह्यमंडले जता पूर्व अने पश्चिम
दिशाना [वे] सूर्यो ॥

[पृष्ठ २६८]

[आकृति नं. ५]

उ.

द.

आ आकृतिमां मेरुनी पूर्व अने पश्चिम बजे दिशामां सर्वाभ्यन्तर मंडले वर्तता बजे सूर्यो
कमराः सर्वबाह्यमंडले जाय वे.

आ आकृतिमां बजे सूर्योना मंडलो बावे दशाविला होवाची मंडलान्तर २ जो. ५६
योजननुं समजवुं ॥

હવે) રાત્રિ વર્તી હોય એમ કયન કરું, તો આમે પૂછીએ છીએ કે એ બન્ને વિદેહગત ૧૨ મુહૂર્તવાળી રાત્રિ પૂર્ણ થયે ત્યાં કયો કાળ હોય ? કારણ કે એ બન્ને વિદેહગત રાત્રિમાન પૂર્ણ થયે ત્યાં નવો હોય સૂર્યનો પ્રકાશ નહોતો હોય ત્યાં રાત્રિકાળ ! કારણ કે ત્યાં રાત્રિ બહે વીલી ગઈ પણ હજી ભરત ઐશ્વત ક્ષેત્રે દિનમાન અઢાર મુહૂર્તનું હોવાથી, પૂર્વા-પર બન્ને વિદેહગત રાત્રિ માનની અપેક્ષાએ હજી ૬ મુહૂર્તકાળ સુધી સૂર્યને ભરતક્ષેત્રમાં (અથવા ઐશ્વતક્ષેત્રમાં) પ્રકાશ આપવાનો છે અર્થાત્ ભરત-ઐશ્વતક્ષેત્રે ૬ મું પ્રમાણ દિવસ બાકી છે, તો પછી પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહમાં રાત્રિકાળ વિત્યે કયો કાળ સમજવો ?

સમાધાન—આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં સમજવું જે-ભરતક્ષેત્રે પ્રકાશ આપતો ભારતસૂર્ય ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમવિદેહની અન્તિમ હઠ-કોટી તરફ દક્ષિ રાખતો જ્યારે ભરતક્ષેત્રમાં પંદર મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાન પૂર્ણ કરે, અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રે ૩ મુહૂર્ત સુધી પ્રકાશ આપવો બાકી રહે ત્યારે પૂર્વબાજુથી ખસતા અને પશ્ચિમગત દર દર ક્ષેત્રમાં આગળ આગળ તેજનો પ્રસાર કરતા ભારત-સૂર્યના પ્રકાશે હજી વિદેહક્ષેત્રમાં નહીં પણ વિદેહક્ષેત્રની નજીક-હઠના સ્થાન સુધી સ્પર્શના કરી, જ્યારે આ બાજુ તે વખતે વિદેહમાં પણ રાત્રિ પૂર્ણ થઈ નથી પણ પૂણ-થવાની કોટી ઉપર આવી ચૂકી છે. આ વખતે એ ભારત સૂર્ય ભરતક્ષેત્રગત સંપૂર્ણ પંદર મુહૂર્ત પૂર્ણ કરતો આગળ વધે કે તૂર્તજ તેનો પ્રકાશ પણ તેટલો તેટલો દર દર આગળ આગળ ફેંકતો જાય (અને પાછળ પાછળથી ખસતો જાય) કારણ કે સૂર્યના પ્રકાશની પૂર્વ પશ્ચિમ-લંબાઇરૂપ ખેંચાઈ જો કે દર સમયે પરાવર્તન સ્વભાવવાળી છે, પરંતુ એ પડખે તો સર્વદા સરખા પ્રમાણ વાળી જ રહે છે. તેથી સૂર્ય જેમ જેમ ખસતો જાય તેમ તેમ જ્યાં જ્યાં તે જ પહોંચી શકે-એવા આગળ આગળના જે ક્ષેત્રો ત્યાં ત્યાં પ્રકાશ કરતો જાય, આ નિયમાનુસાર અત્યાર-સુધી-પંદર મુહૂર્ત કાળ પૂર્ણ થવા આવ્યો હતો ત્યારે વિદેહની અંદર નહીં પણ જે છેડે-પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો તેને બદલે પંદર મુહૂર્ત પૂર્ણ થયે હવે તેના તે જ સૂર્યના પ્રકાશે વિદેહમાં પ્રવેશ કર્યો, અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રે ત્રણ મુહૂર્ત દિનમાન બાકી રહ્યું ત્યારે ત્યાં સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો, આથી ભરતમાં અઢારમુહૂર્ત દિનમાન પૈકી અન્તિમ ત્રણ મુહૂર્ત સુધી દિવસ હોય ત્યારે ત્યાંના સૂર્યોદય કાળના પ્રારંભનાં (પ્રભાતનાં) ત્રણ મુહૂર્ત હોય.

આથી શું થયું કે ભરતઐશ્વતક્ષેત્રના અસ્ત સમય પૂર્વેનો ત્રણ મુહૂર્ત જે કાળ તે બન્ને દિશાગત વિદેહના સૂર્યોદયમાં કારણરૂપ હોવાથી તે જ કાળ ત્યાં ઉદયરૂપે સમજવો. આ અહમવિદેહમાં જ્યાં પ્રકાશનું પડકું થાય તે સ્થાન તે પ્રકાશ

વિદેહના મધ્યભાગની અપેક્ષાએ સમજવું, વિદેહની પહોળાઈની જે મધ્યભાગની સીમા તેના મધ્યભાગે—એટલે વિદેહની પહોળાઈ ગત જે ૭૩ મધ્યપક્ષ તેજ મહત્ત્વ કરવાનું છે પણ લંબાઈની અપેક્ષાનું નહિ, જેમ ભરતક્ષેત્રમાં પણ દિનમાન-રાત્રિમાન તથા સૂર્યનું ઉદય-અસ્ત અંતર સ્થાન પ્રમાણ વિગેરે સર્વપ્રમાણનું ગણવું—અર્થાત્ તે તે સૂર્યના ઉદયાસ્ત સ્થાનને જોવાની અપેક્ષા ભરત-ક્ષેત્રના મધ્યભાગથી (અયોધ્યાથી) ગણવાની હોય છે તેવી જ રીતિએ અત્ર વિદેહમાં પણ સમજવાનું છે.

શંકા—તમારે ઉપર્યુક્ત સમાધાન કરવાની આવશ્યકતા પડી, એના કરતાં અમે પૂછીએ છીએ કે જ્યારે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય ત્યારે ચન્દ્રનું અસ્તિત્વ કેમ સ્વીકાર્યું નહિ? શું સૂર્યના પ્રકાશભાવે જ રાત્રિ કાળ થાય છે અને ચન્દ્રના અસ્તિત્વને અંગે થતો નથી?

સમાધાન—દિવસ અથવા રાત્રિને કરવામાં ચન્દ્રને કોઈપણ પ્રકારે લાગતું વળગતું નથી, અર્થાત્ સૂર્યમંડળોથી થતી રાત્રિ-દિવસની સિદ્ધિમાં ચન્દ્ર મંડળોનું કંઈ સાહચર્ય અથવા પ્રયોજન હોતું નથી, કારણ કે ચન્દ્રમંડળોની અદ્ય સંખ્યા-મણડોલોનું સવિશેષ અંતર-ચન્દ્રની મન્દગતિ-મુહૂર્તગતિ આદિમાં સર્વ પ્રકારે વિપર્યાસ-વિચિત્રપ્રકારે-વિપરીત રીતે થતો હોવાથી સૂર્યમંડળની ગતિ સાથે સાહચર્ય મળતું ક્યાંથી જ આવે? કે જેથી તે ચન્દ્ર રાત્રિ યા દિવસને કરવામાં નિમિત્તરૂપ બને! આથી ચન્દ્રના ઉદય અને અસ્ત ઉપર કંઈ રાત્રિના ઉદય અને અસ્તનો આધાર છે એમ તો છે જ નહીં, તેમ જ રાત્રિના ઉદય-અસ્ત ઉપર ચન્દ્રના ઉદય-અસ્તનો આધાર છે એમ પણ નથી.

જો ચન્દ્રના ઉદય-અસ્તાશ્રયી રાત્રિકાળનું સંભવિતપણું સ્વીકારાતું હોત તો ભરત વિગેરે ક્ષેત્રોમાં શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષમાં પણ હંમેશને માટે સૂર્યાસ્ત થયા બાદ ચન્દ્રમાનું દર્શન અવશ્ય થાત જ, જ્યારે એ પ્રમાણે બનતું તો નથી, વધુમાં પ્રત્યેક તિથિએ ચન્દ્રનું દષ્ટિગોચર થવું સૂર્યાસ્ત બાદ અનુક્રમે વિહંગે વિહંગે થતું બાય છે, વળી ખરી રીતિએ વિચારીએ તો હંમેશાં આખી રાત્રિ પૂર્ણ થતાં સુધી ચન્દ્રમાનું અસ્તિત્વ-હોવું જ જોઈએ, છતાં તેમ ન થતાં અહીં તો શુક્લપક્ષમાં અમુક અમુક પ્રમાણ રાત્રિકાળ રહેવાવાળો સૂર્યોદય પછી

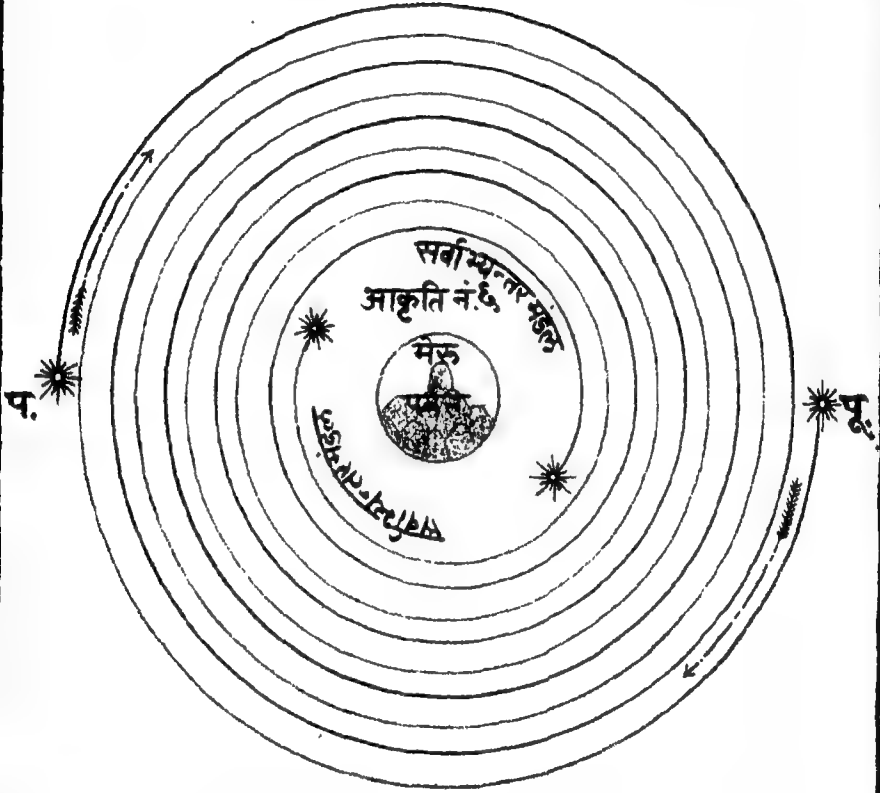
૭૩ એટલે કે મહાવિદેહગત ઉભી પડેલી સીતા અથવા સીતોદ્ધ . ૦ .
 નદીની પહોળાઈ તેનું મધ્યગિન્દુ સ્થાન ગણતરીમાં લેવું? કે વિજયોત્તી રાજધાનીરૂપ મધ્ય ભાગ ગણતરીમાં લેવો? તે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ ન હોવાથી યમાસંભવ મધ્યભાગ વિચારવો.

॥ सर्वबाह्यमंडले वर्ततां पूर्व पश्चिम दिशावर्ती बजे सूर्योत्तुं पुनः
सर्वाभ्यन्तरमंडले आगमन ॥

[पृष्ठ २७०]

[आकृति नं. ६]

उ.

द.

आ आकृतिमां मेरुनी पूर्व-पश्चिम बजे दिशामां सर्वबाह्य मंडले वर्तता बजे सूर्यो कमराः
सर्वाभ्यन्तर मंडले आगे छे.

आ आकृतिमां पण बजे सूर्योमां मंडलो साये ज बतावेला होबायी मंडलान्तर २ मो. ह्ये
उं समजवुं ॥

એકે જોઈએ પછી પછી કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્રનારે અને તે તે તિથિએ-અમુક અમુક કાળ રહેનારો આ ચંદ્ર હોય છે, આથી શુક્રપક્ષમાં ચંદ્ર આશ્રયી રાત્રિકાળ કેમ ન હોય ? વિગેરે શંકા દૂર થાય છે.

કૃષ્ણપક્ષમાં તો પ્રત્યેક તિથિએ બધે ઘડી મોડું મોડું ચંદ્રદર્શન થતું હોઈ ચંદ્રોદય સાથે રાત્રિનો સંબંધ ન હોય તે સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

આથી સૂર્યાસ્ત થયા બાદ (યથાયોગ્ય અવસરે તે તે દિવસોમાં) ચંદ્રના ઉદયો હોય છે તેમ નથી, જો સૂર્યાસ્ત થયા બાદ ચંદ્રના ઉદયો થતા જ હોત અને સ્વીકારતા હોત તો સૂર્ય પ્રકાશ આપતો હોય ત્યારે દિવસે પણ ચંદ્રમાના બિંબની ઝાંખી દેખી શકીએ છીએ તે પણ દેખી શકત નહીં.

આવા આવા ઘણા કારણથી રાત્રિકાળને કરવામાં ચંદ્રોદય કારણ નથી, જોઈ જ ચંદ્રમાના અસ્તિત્વવાળો કાળ તે જ રાત્રિકાળ એમ નહિ કિન્તુ સૂર્યના પ્રકાશના અભાવવાળો કાળ તે રાત્રિકાળ કહેવાય છે. સૂર્ય સાથે ચંદ્રમાનું કોઈ પ્રકારનો (ખાસ કરીને) સંબંધ ન ધરાવવામાં કારણભૂત ચંદ્રમાનું પોતાનું જ સૂર્યથી જુદી જ રીતે મંડળચારપણું છે એ ચારને અંગે તો સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્નેનો જ્યારે રાશિ-નક્ષત્રનો સહયોગ સરખો હોય છે ત્યારે તે બન્ને ૭૪એકજ મંડળે અમાવસ્યાને દિવસે આવી પુગે છે અને એ જ દિવસે આવે છે તે દિવસ ૭૫ 'અમાવસ્યા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

અને બીજે દિવસે તે ચંદ્ર પુનઃ મન્દગત્યાદિના કારણે હંમેશાં એક એક મુહૂર્ત સૂર્યથી દૂર પાછળ પૂર્ણિમા યાવત રહેતો જાય છે આટલું પ્રાસ્તાવિક વક્તાવ્ય જણાવ્યું. અસ્તુ-હવે ચાલુ વિષય ઉપર આવી જઈએ.

[પૂર્વે બન્ને વિરોધાશ્રયી શંકા ઉપસ્થિત થયેલ હતી તેવી રીતે જિજ્ઞાસુ ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રાશ્રયી શંકા ઉપસ્થિત કરે છે.]

શંકા—હવે ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં જ્યારે રાત્રિ જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણુ વાળી હોય ત્યારે મહાવિદેહમાં દિવસ ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણુવાળો હોય તે પ્રસંગે ભરત-ઐરવત-ક્ષેત્રમાં ૧૨ મુ. પ્રમાણુનો રાત્રિકાળ વીત્યે છતે કયો કાળ હોય ?

૭૪—ઉર્જા ચ-‘સરેણ સમં ઉદઓ, ચંદસ્સ અમાવસી દિણે હોદ ।

તેસિ મંડલમિષ્ઠિક રાસિરિકલં તદિકં ચ ॥ ૧ ॥’

૭૫—આથી જ અમાવાસ્યાનું બીજું નામ ‘સૂર્યેન્દુસંગમ’ પડેલું છે, તેની અમા સદ્ વસતોડસ્યા ચન્દ્રાકૌં દ્વસમાવસ્યા એવી વ્યુત્પત્તિપણુ તેજ અર્થને પ્રગટ કરે છે.

અર્થાધાન—આ સંબંધમાં પૂર્વે જણાવેલ ખુલાસો સમાધાનમાં છે, પરંતુ ત્યાંના ખુલાસાથી અહીંયા વિપરીત રીતિએ વિચારવાનું છે.

અર્થાત—પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહમાં સૂર્યાસ્તનાં ત્રણ મુહૂર્ત બાકી રહ્યાં હોય ત્યારે ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં સૂર્યોદય થઈ જાય, (અને ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્તકાળનાં ત્રણ મુહૂર્ત બાકી હોય ત્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહમાં સૂર્યોદય થઈ જાય) આ પ્રમાણે બન્ને રીતે બન્ને ક્ષેત્રોનું સમાધાન સિદ્ધાન્તદ્વારા કરવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે બન્ને વિદેહગત ઉદયકાળનાં (રાત્રિ આરંભની પહેલાનાં) જે ત્રણ મુહૂર્ત તે જ ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રના અસ્તકાળનાં ત્રણ મુહૂર્ત, ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રના અસ્તકાળના જે ત્રણ મુહૂર્ત તેજ-પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહ ક્ષેત્રના ઉદયકાળમાં કારણરૂપ હોય.

આ પ્રમાણે જ્યારે દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાગત (ભરત-ઐરવત) ક્ષેત્રોમાં સૂર્યો પ્રભાત કરી રહ્યાં હોય તે પ્રભાત કાળના ત્રણ મુહૂર્ત કાળ વિત્યે છતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાગત જે (બન્ને વિદેહ) ક્ષેત્રો ત્યાં જઘન્ય રાત્રિનો પ્રારંભ થાય છે, એ પ્રમાણે જ્યારે ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્ત થવાનાં (અપો-રના પછીનાં) ૩ મુહૂર્ત બાકી રહ્યાં હોય ત્યારે બન્ને વિદેહગત ક્ષેત્રમાં પ્રભાત થઈ થૂકે, આ ત્રણ મુહૂર્ત વીત્યા પછી તો ઉક્ત દિશાઓમાં સૂર્ય સ્વર્ગતિ અનુસારે ક્રમે ક્રમે દિવસની પૂર્ણતાને પામ્યા કરે છે.

સાથે સાથે એ પણ જણાવવાની જરૂર રહે છે કે જ્યારે ૭૬૧૫ મુહૂર્ત દિનમાન અને પંદર મુહૂર્ત રાત્રિમાન હોય એટલે કે બન્ને માન સમાન પ્રમાણવાળા હોય ત્યારે તો વિદેહક્ષેત્રના ત્રણ મુહૂર્ત સંબંધી કંઈપણ વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, પરંતુ આવા દિવસો વર્ષમાં એ જ વાર આવે છે, જ્યારે સૂર્ય સર્વાવ્યન્તરમંડળના બીજા મંડળથી-દક્ષિણાયનનો પ્રારંભ કરે

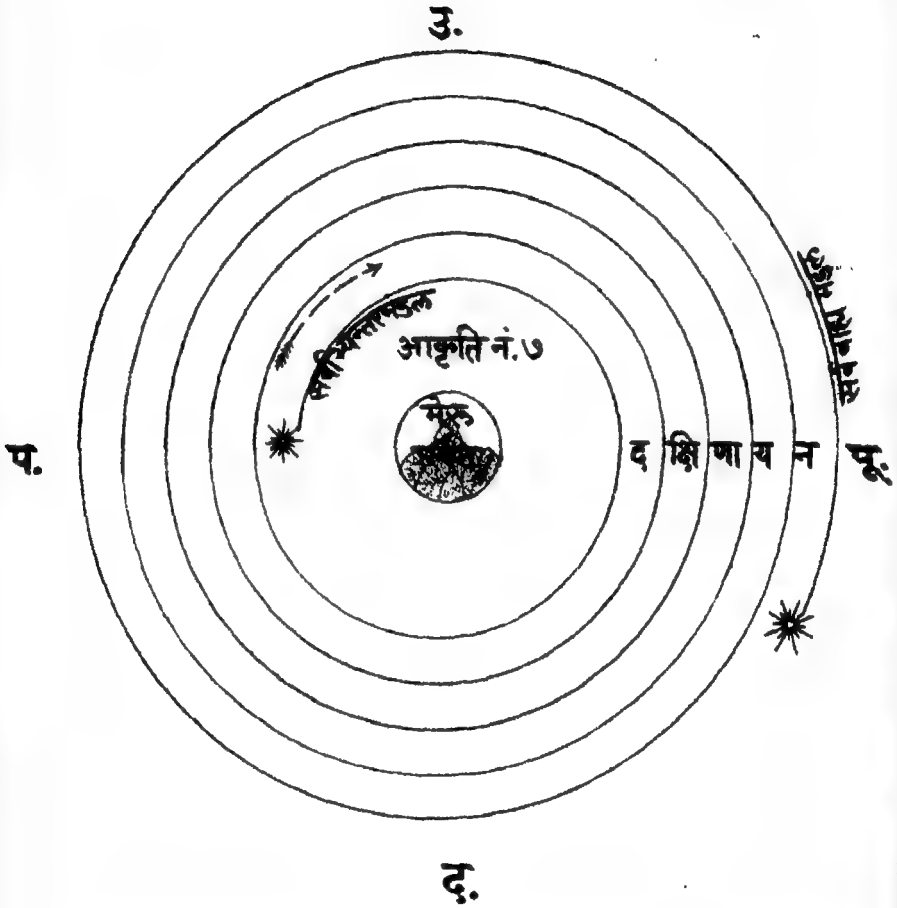
૭૬ બ્યવહારાદિ કાર્યોમાં ૬૦ ઘડી ઉપયોગમાં લેવાય છે, વસ્તુતઃ તે પણ એકજ છે, કારણ કે જ્યારે એ ઘડોનું ૧ મુ. ત્યારે ૩૦ મુ. પ્રમાણ અહોરાત્રની ૬૦ ઘડી થથાર્થ આવી રહે, આથી '૩૦ ઘડી દિનમાન અને ૩૦ ઘડી રાત્રિમાન' હોય ત્યારે-એવો પણ સંદેહપ્રયોગ વપરાય તે એકજ છે.

કલાકના હિસાબે '૧૨ કલાક રાત્રિમાન હોય' ત્યારે એવો સંદેહપ્રયોગ પણ વાપરી શકાય છે, કારણકે ૨૪ ઘડીનો કલાક હોવાથી ૩૦ ઘડી દિનમાને ૧૨ કલાક બરાબર રાત્રિમાનના અને ૧૨ કલાક રાત્રિમાનના બાકી ૨૪ કલાકનો એક અહોરાત્ર થાય તેના મુ. ૩૦ થાય છે.

सर्वाभ्यन्तरमंडलेषी सर्वबाह्यमंडले जतो ' पश्चिम दिशा '
 वर्ती सूर्य ॥

[पृष्ठ २७२]

[आकृति नं. ७]

आ आकृतिमां मेरुनी पश्चिम दिशामां वर्ततो सूर्य सर्वाभ्यन्तरमंडलेषी नीकळी अनुक्रमे
 सर्वबाह्यमंडले भाये छे. आ चित्र आकृति नं. १ प्रमाणे छे, तफावत त्यां पूर्व दिशानो सूर्य
 छे ज्यारे अर्ही पश्चिमनो छे जेवी मंडळनुं अंतर प्रथमाकृतिवत् १ यो. ११ भागनुं छे.

(ખેડેલા વર્ષે સુગ્રાવી આવાહ વદ એકમે) ત્યારે તે ભાગ સુદૂર્ત ન્યૂન એવા ૧૮ સુદૂર્તનું દિનમાન હોય અને ૧૨૬૯ સુદૂર્ત રાત્રિમાન હોય, હવે એ દ્વિતીય મંડળથી વધી સૂર્ય આગળ આગળના મંડળે જતો જાય તેમ તેમ દિનમાન ઘટે અને રાત્રિમાન વધે, એમ સૂર્યમંડળની ગતિ અનુસાર વધ-ઘટ થતાં જ્યારે સૂર્ય ૬૧૧ માં મંડળે આવે, ત્યારે તે ૧૮૪ મંડળોના મધ્ય ભાગે આવવાથી ત્રણ સુદૂર્ત દિનમાન સર્વાવ્યન્તર મંડળની અપેક્ષાએ ઘટયું જ્યારે રાત્રિમાં તેટલી વૃદ્ધિ થઈ (આપણે તે વખતે ખેડેલા વર્ષે કાળ વહિ ૨ નો દિવસ હોય) ત્યારે એવો દિવસ (ઇંગ્લીશમાં જેને Dolstice) આવે કે જે દિવસનું દિનમાન ૧૫ સુદૂર્તનું યથાર્થ હોય અને રાત્રિમાન પણ યથાર્થ ૧૫ સુદૂર્તનું હોય છે. સર્વાવ્યન્તરમંડળથી સૂર્ય જેમ જેમ સર્વબાહ્યમંડળોમાં પ્રવેશ કરતો જાય તેમ તેમ ભરતાદિ ક્ષેત્રોમાં દિનમાન (૬૬ ભાગ) ઘટતું જાય છે અને રાત્રિમાનમાં તેટલી જ વૃદ્ધિ થતી જાય છે, એ પૂર્વોક્ત નિયમાનુસાર સૂર્યો પુનઃ ૬૧૧ માં મંડળે આવે ત્યારે સમાન દિનમાન અને સમાન રાત્રિમાન કરનારા હોય છે, એ સૂર્યો ઘણે દૂર ગયેલા હોવાથી ભરતમાં ૧૫ સુ. દિનમાન પ્રમાણ દિવસ પૂર્ણ થાય ત્યારે મહાવિદેહમાં રાત્રિમાન પણ સમાન પ્રમાણવાળું હોવાથી ત્યાં રાત્રિ આરંભાય, જ્યારે મહાવિદેહમાં રાત્રિ આરંભાય ત્યારે ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં સૂર્યોદયનો પ્રારંભ થાય, આ પ્રમાણે સરખા પ્રમાણના દિનમાન-રાત્રિમાન હોતે છતાં સુદૂર્તની વધઘટ ન હોવાથી કંઈપણ ભાતની હરકત નડતી નથી.

એ જ સૂર્યો જ્યારે ૬૧૧ મંડળથી આગળ વધતા વધતા સર્વબાહ્ય-મંડળે આદિ પ્રદેશે-પ્રથમ ક્ષણે પહોંચે ત્યારે તદ્દાશ્રયી પૂર્વોક્ત પ્રમાણવાળી ૧૮ સુદૂર્તપ્રમાણની રાત્રિ અને ૧૨ સુદૂર્તના માનવાળું દિનમાન આવી રહે છે, એ પ્રમાણે જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળથી પાછું સંક્રમણ કરીને (ઉત્તરાભિમુખ ગમન કરતો) અંદરના મંડળોમાં પ્રવેશી (૬૬ ભાગની) દિનમાન વૃદ્ધિ કરતો અને રાત્રિમાનમાં તેટલી જ હાનિ કરતો કરતો પ્રતિમંડળો ચરતો જ્યારે ૬૧૧ માં મંડળે પુનઃ પાછો આવે ત્યારે-પુનઃ એ ઉત્તરાયણમાં ૧૫ સુદૂર્તનું દિનમાન અને ૧૫ સુદૂર્ત રાત્રિમાન યથાર્થ હોય (ત્યારે આપણા ખેડેલા વર્ષની ચૈત્ર વહિ ૬ હોય) એમ કરતાં કરતાં સૂર્ય જ્યારે સર્વાવ્યન્તર મંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવે ત્યારે પૂર્વોક્ત ૧૮ સુદૂર્ત પ્રમાણનું દિનમાન અને ૧૨ સુદૂર્ત પ્રમાણનું રાત્રિમાન યથાર્થ હોય. એ પ્રમાણે એક સંવત્સર કાળ પૂર્ણ થાય.

જો સર્વાવ્યન્તરમંડળી બાહ્યમંડળે જતાં દક્ષિણાયનમાં ૧૫ સુદૂર્તનો દિવસ અને ૧૫ સુદૂર્તની રાત્રિ ખેડેલા વર્ષની કાર્તિક વદી ત્રીજે હોય.

આ પ્રમાણે એક અહોરાત્ર ૬૧૧ મંડળે દક્ષિણાયનનું અને પુનઃ પ્રાણે કરતાં ૬૧૧ મંડળે એક અહોરાત્ર ઉત્તરાયણનું એમ બે અહોરાત્ર એક સંવત્સરમાં અને ૧૦ અહોરાત્ર જૂદી જૂદી માસ-તિથિવાળા એક યુગમાં સમાન પ્રમાણવાળા હોય. આ બે દિવસ (-અહોરાત્રને) છોડીને સારાએ સંવત્સરમાં એવો એકપણ અહોરાત્ર નથી હોતો કે જે અહોરાત્ર દિનમાન અને રાત્રિમાનના સમાન પ્રમાણવાળો હોય. અર્થાત્ કિંચિત્ કિંચિત્ વધઘટ પ્રમાણવાળો તો હોય જ. બાકીના સર્વ મંડળોમાં ૭ રાત્રિમાન તથા દિનમાન યથાયોગ્ય વિચારવું.

હવે જ્યારે ભરતમાં ૧૩ મુહૂર્તનું દિનમાન હોય અને મહાવિદેહમાં ૧૨ કલાકની રાત્રિ હોય ત્યારે શું સમજવું? તો ભરતમાં (સૂર્યાસ્ત પૂર્વે) એક મુહૂર્ત-થી કિંચિદ્ ન્યૂન સૂર્યાશ્રયી દિવસ હોય ત્યારે વિદેહમાં સૂર્યોદય થાય? આવી ચર્ચા પૂર્વે ભરતના ૧૮ મુહૂર્ત દિનમાન અને વિદેહના ૧૨ મુહૂર્ત ના રાત્રિમાન પ્રસંગે કરી છે તે પ્રમાણે અહીં વિચારી લેવી, જ્યારે જ્યારે દિનમાન અને રાત્રિમાનના અદ્યપાધિક્યને અંગે એક બીજા ક્ષેત્રાશ્રયી સંશય જણાય ત્યારે પૂર્વોક્ત ચર્ચા ધ્યાનમાં લઈ જેટલો જેટલો જ્યાં જ્યાં દિન-રાત્રિમાનનો વિપર્યય થતો હોય તેના હિસાબે ગણતરી કરીને સમન્વય યથાયોગ્ય કરી લેવો. અત્રે અમે આ ચર્ચાનો વિશેષ સ્કેટ ન કરતાં આટલાથી જ અટકી જઈએ છીએ.

બીજું અહીં ભરતક્ષેત્રમાં જે ૧૮ મુહૂર્તપ્રમાણ દિવસ કહ્યો છે તે ભરતના કોઈપણ વિભાગમાં વર્તતા પ્રકાશની અપેક્ષાએ કહ્યો નથી, ભરતક્ષેત્રના કોઈપણ વિભાગમાં વર્તતા પ્રકાશની અપેક્ષાએ તો આગળ જણાવવા પ્રમાણે આઠ પ્રહર (=૩૦ મુહૂર્ત) સુધી પણ ભરતમાં સૂર્યનો પ્રકાશ હોઈ શકે છે. આપણે અહિં આ જે ૧૮ મુહૂર્ત લેવા છે તે ભરતક્ષેત્રના કોઈપણ વિભાગમાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સમય સુધીના કાળની અપેક્ષાએ લેવાના છે. આગળ કહેવાતા ૧૫ મુહૂર્ત અથવા ૧૨ મુહૂર્ત નો કાળ પણ આ રીતે જ સમજવાનો છે.

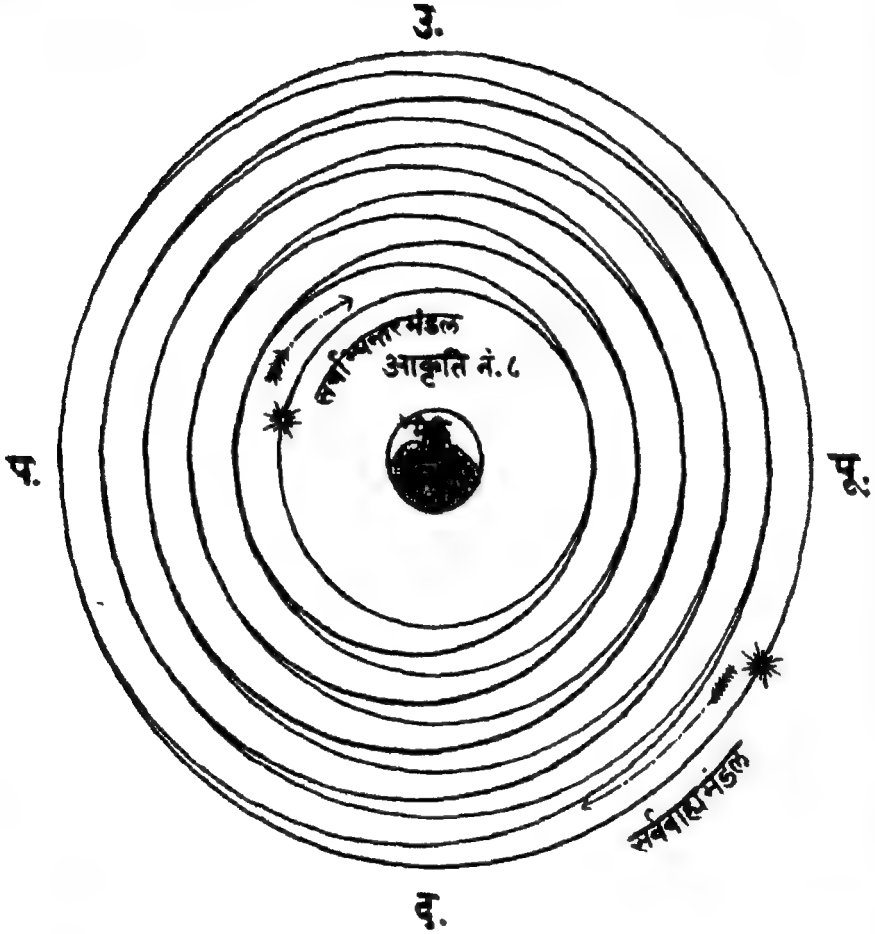
નિષધ પર્વત ઉપર જ્યારે સૂર્ય આવે ત્યારે ભરતક્ષેત્રના મધ્યભાગે રહેલી અયોધ્યા નગરીના અને તેની આબુખાબુની અમુક અમુક પ્રમાણ હદમાં રહેનારાને તે સૂર્યનું અઠાર મુહૂર્ત સુધી દેખવું થાય, ત્યારબાદ મેરૂને સ્વભાવસિદ્ધ ઝોળાકારે પ્રદક્ષિણા આપતો સૂર્ય જ્યારે નિષધથી ભરત તરફ વલયાકારે ખસ્યો

૭૮ પ્રત્યેક મંડળનું રાત્રિમાન-દિનમાન અત્રે આપવા જતાં ધણો વિસ્તાર થઈ જાય માટે પાઠકાએ સ્વયં કાઢી લેવું, અને તેઓ આટલો વિષય સમજ્યા પાદ જરૂર કાઢી પણ શકશે અથવા આગળ આપવામાં આવનાર પંત્રમાંથી જોઈ લેવું.

સર્વાભ્યન્તરમંડલેથી સર્વબાહ્યમંડલે અને સર્વબાહ્યમંડલેથી
સર્વાભ્યન્તર મંડલે પશ્ચિમ સૂર્યનું આગમન ॥

[પૃષ્ઠ ૨૭૪]

[આકૃતિ નં. ૮]

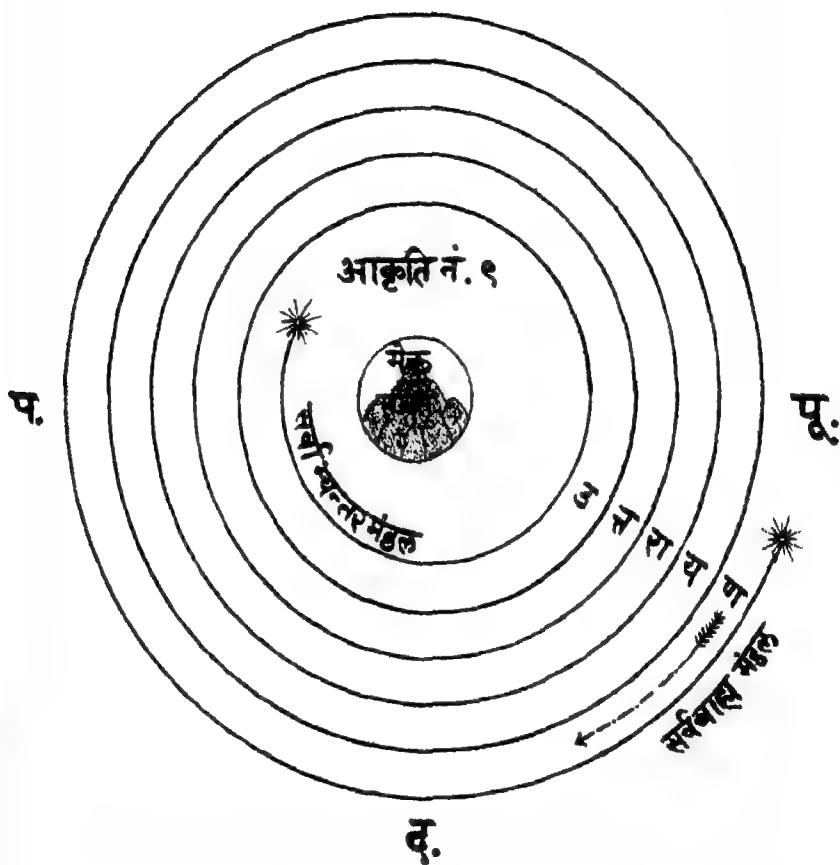
આ આકૃતિમાં મેરુની પશ્ચિમ દિશાએ સર્વાભ્યન્તરમંડલમાં વર્તતો સૂર્ય કમરશઃ સર્વબાહ્ય-
મંડલે મેરુની પૂર્વ દિશામાં આવી પુનઃ સર્વાભ્યન્તર મંડલમાં આવે છે. મંડલાન્તર ચિત્ર નં. ૩ આ
મુજબ એક સૂર્ય અપેક્ષાએ ૫ યો. ૬૬ અંશનું ગાળવું ॥

सर्वबाह्यमंडलेषु सर्वाभ्यन्तरमंडले पश्चिम सूर्यनुं पुनः आगमन ॥

[पृष्ठ २७४-२]

[आकृति नं. ९]

उ.

आ आकृतिमां मेकनी पश्चिम दिशाए सर्वबाह्यमंडले वर्तते सूर्य कक्षः सर्वाभ्यन्तर मंडले प्राये के.
मंडलांतर [आकृति ४ अथ] ५ चो. हीं तुं समञ्चुं ॥

અર્થાત્ આગળ વધ્યો એટલે પ્રથમ જે અયોધ્યાની હદમાં જ પ્રકાશ પડતો હતો તે હવે આગળના ક્ષેત્રમાં (મૂળ સ્થાનથી જેટલું ક્ષેત્ર સૂર્ય વલયાકારે આ બાજુ ખસ્યો તેટલા જ પ્રમાણુ પ્રકાશ આ બાજુ વધ્યો) પ્રકાશ પડવા માંડ્યો.

જે સૂર્યે આગળ કયું ક્ષેત્ર પ્રકાશ્યું ?

ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભારત સૂર્ય નિષધે ઉદય પામ્યો હોય ત્યારે સૂર્યના તેજની લંગાઈ અયોધ્યા સુધી હોવાથી અયોધ્યાના પ્રદેશમાં રહેતા વતનીને તે સૂર્ય ઉદયરૂપે દેખાય, જ્યારે અયોધ્યાની અંતિમ હદે એટલે જ્યાંસુધી સૂર્યના પ્રકાશવાળું ક્ષેત્ર હોય છે, તે ક્ષેત્ર છોડીને ત્યાંથી આગળના આ બાજુના સમગ્ર ભાગમાં (ભારત સૂર્યાસ્ત સ્થાન સુધીના પાશ્ચાત્યક્ષેત્રોમાં) સર્વત્ર અંધકાર હોય છે.

આ પ્રશ્નપૂર્વક સમાધાન આપવાની વિશેષતા એટલા માટે ગ્રહણ કરવી પડી છે કે, આપણે અહીં સૂર્યોદય થાય છે ત્યારે અમુક પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અંધકાર હોય છે તથા અમુક જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં રાત્રિ અથવા દિવસના અમુક અમુક વાગ્યા હોય છે. આ પ્રમાણે આપણી અપેક્ષાના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત ત્યાંના કાળની અપેક્ષાએ ઘણા અંતરવાળા હોય છે તેમાં કારણ શું છે ? તે ખ્યાલમાં લાવવા માટે છે.

આ પાશ્ચાત્ય દેશો મધ્યભરતથી (અયોધ્યાની) પશ્ચિમ દિશા તરફ-પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ રહેલા છે અત્યારનો પાશ્ચાત્ય વિભાગ તે અદ્યત્ત દેશોની અપેક્ષાએ ઘણો થોડો કહી શકાય, અસ્તુ.

ત્યારે શું થયું કે પૂર્વ નિષધ ઉપર રહેલો ભારત સૂર્ય ભરતક્ષેત્રે (અયોધ્યામાં) જ્યારે ઉદય પામે ત્યારે સર્વ પાશ્ચાત્ય દેશો-એટલે અત્યારના દક્ષિણગોચર તથા અદક્ષિણગોચર સર્વસ્થાને અંધકાર હોય કારણ કે ભારત સૂર્ય હજી ભરતમાં (અયોધ્યામાં) ઉદય પામ્યો છે તેથી (અયોધ્યાથી) આગળ તો તે સૂર્યના તેજની લંગાઈ સમાપ્ત થવાથી આગળ પ્રકાશ આપી શકતો નથી, ઐરવત સૂર્ય તો ઐરવત ક્ષેત્ર તરફ ઉદય પામેલો છે એથી આ બાજુ પશ્ચિમના અનાર્થ દેશો તરફ કોઈ પ્રકાશ આપવાની ઉદારતા કરી શકે તેમ નથી એટલે ભરતથી પશ્ચિમ દિશા તરફના ક્ષેત્રોમાં અને ઐરવત ક્ષેત્રાશ્રયી પશ્ચિમ દિશા તરફના ક્ષેત્રોમાં જોમ બને દિશાગત ક્ષેત્રોમાં બને સૂર્યોના તેજના અભાવે રાત્રિકાળ વર્તતો હોય છે.

આથી સ્પષ્ટ જણાયે કે ભરતમાં (અયોધ્યામાં) સૂર્યોદય હોય તે બંને

તે દેશોમાં સર્વત્ર અંધકાર હોવાથી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે સૂર્યોદય-સૂર્યાસ્તનું અંતર પડે છે તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. અસ્તુ—

હવે ભરતમાં (અયોધ્યામાં) ઉદય પામતો સૂર્ય જ્યારે તે વિવક્ષિત મંડળ સ્થાનના પ્રથમક્ષણથી આગળ આગળ નિષ્પદ સ્થાનેથી અસવા માંડ્યો એટલે અંધકાર ક્ષેત્રોની આદિના પ્રથમ-ક્ષેત્રોમાં (અયોધ્યાની હદ છોડી નજીકના ક્ષેત્રોમાં અર્થાત્ સૂર્ય જેમ જેમ નિષ્પદથી જેટલો જેટલો અસવા માંડે તેમ તેમ તેટલા તેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રોમાં સ્વપ્રકાશની સ્પર્શના કરતો જાય) પ્ર પડવો શરૂ થાય (પુનઃ હજી તેથી આગળના પાશ્ચિમગત સર્વ ક્ષેત્રોમાં અંધાઈ પડેલું જ છે) એમ ભારત સૂર્ય તેથી પણ આગળ ભરતક્ષેત્ર તરફ આવતો જાય, ત્યારે જેટલું આગળ વધી આવ્યો તેટલા પ્રમાણમાં અંધકારવાળાં ક્ષેત્રો પ્રકાશિત કરતો જાય.

એ પ્રમાણે સૂર્ય જેમ જેમ ભરત તરફ આવતો જાય તેમ તેમ પાશ્ચાત્ય વિભાગોમાં તે તે ક્ષેત્ર, ક્રમે ક્રમે પ્રકાશિત કરતો જાય, આ પ્રમાણે ભારતના સૂર્યોદય સમયે અમુક વિભાગમાં તદ્દન અંધકાર હોય, અથવા ભરતના સૂર્યોદય સમયે તે તે ક્ષેત્રોમાં દિવસના અથવા રાત્રિના અમુક અમુક વાગ્યા હોય છે તેનું કારણ અત્ર દુઃકમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું, આ ઉપરથી સવિશેષ સવ વિચાર વિદ્વાનો સ્વયં કરી લેશે.

ભરતક્ષેત્રસ્ય અન્યસ્મિન્નન્યસ્મિન્દેશે સૂર્યોદયાદિસમયવિપર્યસેદતુઃ—

વધુ સમજણ માટે ભરતના મધ્યવર્તી અયોધ્યામાં જે કાળે સૂર્યોદય થયો તે વખતે જ કોઈપણ વ્યક્તિ તરફથી અયોધ્યાની અમુક હદ છોડીને પશ્ચિમ દિશાગત પ્રથમના ક્ષેત્રોમાં તાર-ટેલીફોનાદિ કોઈપણ સાધનદ્વારા પૂછવામાં આવે કે તમારે ત્યાં સૂર્યોદય થયો છે કે નહિ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં જવાબ એ જ મળશે કે ના? હજી થોડીકવાર છે, પ્રભાત શરૂ થઈ ચુક્યું છે, આ પ્રશ્ન તો અયોધ્યાની હદની સમીપ વર્તી દેશ માટેનો જ હોવાથી ઉપરોક્ત જવાબ મળે, કારણકે અયોધ્યામાં જ્યારે સૂર્યોદય થયો એટલે આ દેશ તેની નજીક હોવાથી ત્યાં સૂર્યના તેજને પહોંચતા વાર પણ કેટલી હોય? અર્થાત્ થોડીક જ. જો અયોધ્યામાં ઉદય થયા બાદ અમુક સમય થયે (સૂર્ય નિષ્પદથી અસવા માંડે ત્યારે) તેજ ક્ષેત્રોમાં પુનઃ પ્રશ્ન કરીએ કે હવે તમારે ત્યાં ઉદય થયો કે નહિ? ત્યારે જવાબ મળશે કે હવે ઉદય થયો, (તમારે ત્યાં તે વખતે અમુક સમય દિવસ ચડેલો હોય) તેથી પણ એ દ્રશ્યના ક્ષેત્રોમાં અમર પૂછાવતા જઈએ ત્યારે એવા અમર મળશે કે હજી અમરે ત્યાં અમુક

વાળા હોવાથી આંધકાર છે, એમ કમથા આગળ આગળના ક્ષેત્રે પુછાવીએ તો ભરતની અપેક્ષાએ થતો અમુક અમુક વખતનો વધતો જતો ફેરફાર એકત્ર કરીએ ત્યારે વિલાયત કે અમેરિકા પૂછાવતા અહિં સૂર્યોદય હોય ત્યાં રાત્રિના અમુક.....વાળા હોય અને અમેરિકામાં વિલાયત કરતાં પણ રાત્રિ મોડી થવા વાળી હોય. (લગભગ ૮-૧૦ કલાક ફેર દેખાશે)

ઉક્ત વિપર્યાસના સમર્થન માટે एक व्यक्तिनी नोंध;

ઉપર્યુક્ત વાતના સમર્થન માટે એક બીજી નોંધ અને લઈએ છીએ. વિલાયત જનારી વ્યક્તિ, જ્યારે મુંબઈ કિનારેથી સ્ટીમ્પર (વિલાયતી વહાણ)માં બેસી વિલાયત ગમન કરે છે અને તે સ્ટીમ્પર જ્યારે વિલાયત તરફ કુચ કરી મુંબઈથી આગળ વધી અમુક....માર્ધલ દૂર પહોંચે છે ત્યારે તે સ્ટી-મ્પરના કેપ્ટન તરફથી સારીએ સ્ટીમ્પરમાં સૂચના કરવામાં આવે છે કે પોતપોતાના ઘડીઆળોનો ટાઇમ એક કલાક પાછો મૂકો (આ કહેવાથી શું થયું ? કે મુંબઈ ક્ષેત્રના સૂર્યોદય આશ્રયી જે ઘડીઆળનો ટાઇમ મુકેલો તે ટાઇમ આ ક્ષેત્રે આવ્યા ત્યારે મળતો ન આવ્યો, એક કલાકનો તફાવત પડ્યો તે તફાવત દૂર કરી જે ક્ષેત્રે સ્ટીમ્પર આવી તે ક્ષેત્રના ટાઇમને અનુસરતો ટાઇમ મુકવાની સૂચના કરવી પડી) એ પ્રમાણે ઘડીઆળનો ટાઇમ એક કલાક પાછો મુકાલે, હવે તેથી પણ આગળ વધીને સ્ટીમ્પરે જ્યારે અમુક માર્ધલ માર્ગ કાપ્યો ત્યારે કેપ્ટન મારફત પુનઃ સૂચના કરવામાં આવી કે અમુક....કલાક ઘડીઆળ પાછળ મુકો, એમ તે સ્ટીમ્પર જેમ જેમ આગળ વધતી વિલાયત તરફ કુચ કરતી ગઈ તેમ તેમ અમુક માર્ધલ કાપતે છતે અમુક અમુક ક્ષેત્ર સ્થાને અમારી ઘડીઆળ સૂચના મુજબ પાછી કરતા ગયા, એમ કરતાં જ્યારે વિલાયત પહોંચ્યા ત્યારે (મુંબઈથી નીકળ્યા ત્યારથી લઈને અહિં આવતાં) અમારી ઘડીઆળનો વારંવાર ફેરવેલો સર્વ ટાઇમ એકત્ર કરતાં ૮-૧૦ કલાકનું અંતર અનુભવાયું.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે અમેરિકા (વિલાયત અહિં)થી ઉપડેલી સ્ટીમ્પર મુંબઈ તરફ આવવા લાગી ત્યારે ઘડીયન્ત્રના કમમાં (વિપરીત) જે ઠેકાણે જતાં જેટલો ટાઇમ ઘટાડ્યો હતો, પુનઃ પાછા ફરતાં તે તે સ્થાને તેટલો વધારવા જવો જેથી પુનઃ મુંબઈ ટાઇમ મળી રહેશે.

આથી એ જ સમજાવે છે કે શ્રી વિનેશ્વરદેવના ત્રિકલ્યાણાધિત સર્વજ્ઞ સ્થિત સિદ્ધાન્તો અદેખર સત્ય અને નિઃશંક છે એમ નિર્વિવાદ અચોટપણે આબીત થાય છે.

આ ઉપરથી ૧૮ સુ. ૦ નું દિનમાન વિવક્ષિત તે ક્ષેત્રોમાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રકાશાશ્રયી હોવાનું છે.

શંકા—અહીંઆ જિજ્ઞાસુને કહાય શંકા થાય કે સર્વાશ્રય ૦ મંડલે ગતિ કરતો સૂર્ય જ્યારે નિષધપર્વત ઉપર આવે ત્યારે ભરતક્ષેત્રમાં થતો ઉદય કેટલો દૂરથી દેખાય.

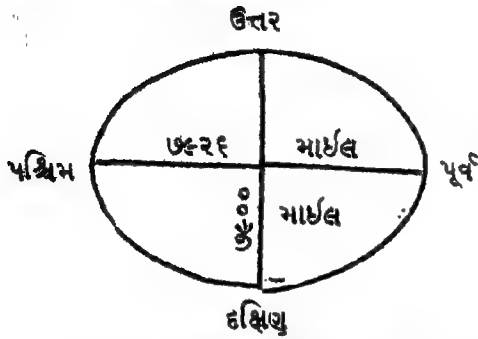
સમાધાન—આના સમાધાનમાં સમજવું જે નિષધ ઉપર સૂર્ય આવે ત્યારે કિરણોનો પ્રસાર ભેટરીના પ્રકાશવત્ સૂર્યની સન્મુખ દિશામાં જ હોય છે એમ હોતું નથી, પરંતુ પ્રકાશ તો ચારે દિશામાં હોય છે, એમાં એક તરફ ૪૪૮૨૦ યો૦, લવણસમુદ્ર દિશા તરફ ૩૩૩૩૩૩ યો૦ (દ્વીપમાં ૧૮૦ યો૦) જ્યારે ઉત્તર તરફ સિદ્ધશિલા, અર્ધ ચન્દ્રાકાર કે તીરકામઠાકારે ભરતના માનવીને તે સૂર્ય ૪૪૮૨૬૩૩૩ યો૦ દૂરથી દેખાય અને તે સૂર્ય સ્થાનની પાછલી દિશામાં ઐરવત તરફ પણ મંડલાકારે તેટલા જ પ્રમાણમાં કિરણોનો પ્રસાર હોય.

વર્તમાનના પાશ્ચાત્ય દેશોનો સમાવેશ કયાં કરવો તે ?

પ્રશ્ન—વર્તમાનના એશિયા-યુરોપ-આફ્રિકા-આસ્ટ્રેલિયાદિનો સમાવેશ જૈન દ્રષ્ટિએ ગણ્યતાં જંબૂદ્વીપના (અથવા જંબૂદ્વીપના સાત ક્ષેત્રો પૈકી) એક ભરતક્ષેત્રવર્તી છ ખંડો પૈકી કયા ખંડોમાં સમાવેશ થાય છે ?

ઉત્તર—વૈતાલ્ય પર્વત તેમજ વૈતાલ્ય પર્વતને ભેદી લવણસમુદ્રમાં મળનાર ગંગા તથા સિન્ધુથી ભરતક્ષેત્રના છ વિભાગો થયેલા છે. તે છ વિભાગો પૈકી નીચેના ત્રણ વિભાગમાં (દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં) પાંચે દેશોનો સમાવેશ માનવો એ ઉચિત સમજાય છે, અને એ પ્રમાણે માનવામાં કોઈ વિરોધ આવતો હોય તેમ જણાતું નથી કારણકે ભરતક્ષેત્રની પહોળાઈ ૫૨૬ યો૦ ૬ કળા છે અને નીચેના અર્ધા વિભાગમાં રહેલા ત્રણ ખંડની પહોળાઈ સમગ્ર પ્રમાણની અપેક્ષાએ અર્ધ પ્રમાણથી ન્યૂન પ્રમાણ છે, તો પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો દક્ષિણ ધ્રુવથી ઉત્તરધ્રુવનું જેટલા માઈલ પ્રમાણ અંતર માને છે તેના કરતાં જરૂર દક્ષિણાર્ધ ભરતના ત્રણ વિભાગનું પ્રમાણ વિશેષાધિક છે, કારણકે પૂર્વ સમુદ્રથી-પશ્ચિમ સમુદ્રપર્યંત ભરતક્ષેત્રની લંબાઈ ૧૪૪૭૧૧૬ યો૦ પ્રમાણ છે. જ્યારે સમગ્ર પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા પર્યંતની (પરિધિની) લંબાઈ લગભગ ૨૫૦૦૦ માઈલ પ્રમાણ મનાય છે. પૂર્વ પશ્ચિમ વ્યાસ ૭૬૨૬ માઈલ અને ઉત્તર-દક્ષિણ વ્યાસ ૭૬૦૦ માઈલ પ્રમાણ છે. એ અપેક્ષાએ વર્તમાનમાં

સૂર્યોદય દેશોનો ભરતના નીચેના વલ્લુ ખંડમાં સમાવેશ કરવો. તેમાં કોઈ ખાસ બાધક હેતુ જણાતો નથી.

હાલની પૃથ્વી પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ૭૬૨૬ માઈલ છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૭૬૦૦ માઈલ છે.

અમેરીકાદિ પાશ્ચાત્ય ક્ષેત્રને મહાવિદેહ ક્ષેત્ર કેમ ન માનવું ?

પ્રશ્ન—તમેજો જણાવ્યું કે પાશ્ચાત્ય દેશોનો સમાવેશ દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં ગણવો તો આપણે પણ દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં છીએ છતાં બ્યારે ભેધપુર-અમઠાવા-હની અપેક્ષાએ આ દેશમાં સૂર્યોદય થાય છે, તે અવસરે અમેરિકા વિગેરે દૂર દેશમાં લગભગ-સાંજનો ટાઈમ થયેલો હોય છે; એમ ત્યાંથી આવતા વાયરલેસ, ટેલીગ્રાફ આદિથી જણાવવામાં આવે છે એટલે અમેરિકાદિ દેશમાં થતું સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્તનું અંતર આ દેશની અપેક્ષાએ ૧૦ કલાકનું પડે છે. (અને તે શાથી પડે છે તે પૂર્વે જણાવ્યું છે) એટલું જ નહિ પણ તે સુજળ ઈંગ્લંડ જર્મની વગી ખુદ હિંદુસ્તાનમાં પણ ચાર-ત્રણ-એક કલાકના અંતર અસુક અસુક દેશાશ્રયી પડે છે, અને નૈન શાસ્ત્રોમાં અનેક વખત શ્રવણ થાય છે કે બ્યારે ભરતક્ષેત્રમાં દિન હોય ત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય છે. અને બ્યારે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય ત્યારે ભરતક્ષેત્રમાં દિવસ હોય છે. એવા એકદેશીય સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ કરી કોઈ અર્ધદગ્ધ એમ પણ કહેવા બાય કે અમેરીકામાં આ દેશની અપેક્ષાએ લગભગ ઉદય-અસ્તનો વિપરીત ક્રમ હોઈ તે અમેરિકાને મહાવિદેહ કેમ કહી ન શકાય ? જો કે શાસ્ત્રના રહસ્યને સમજનારાઓ તો મહાવિદેહમાં સઢાકાળ અતુર્થ આરો, ખુદ તીર્થ કરનો સફાવ, મોક્ષગમનનો અવિરહ તેમ જ સ્વાભાવિક શક્તિવંત અહીંના મનુષ્યને ત્યાં જવાની શક્તિનો અભાવ વિગેરે કારણોથી અમેરીકાને મહાવિદેહનું ઉપનામ આપવાનું સાહસ ખેડતા જ નથી, પણ ઉક્ત અંતર પડે છે તેનું કારણ શું છે ?

ઉત્તર—પ્રથમ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રની પૂર્વ સમુદ્રથી-પાશ્ચિમ સમુદ્ર પર્યંત લંબાઈ ૧૪૪૭૧૫૬ થો. પ્રમાણ છે, વર્તમાનમાં બહોર તરીકે પ્રગટ થયેલા (એશિયાથી અમેરીકા સુધીના પાંચે ખંડો) પાશ્ચાત્ય દેશોનો

સમયે પણ ભરતના દક્ષિણાર્ધ વિભાગમાં હોવાનું સુક્તિ પૂર્વક આપ્યું જણાવી ગયા છીએ. ઉચ્ચસ્થાન ઉપર યંત્ર પૂર્વક ગોઠવાએલ ફરતો દીપક પ્રારંભમાં પોતાની નજીકના પ્રકાશયોગ્ય ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ આપે છે, એ જ દીપક યંત્રના બહારથી જેમ જેમ આગળ ખસતો જાય છે તેમ તેમ પ્રથમ પ્રકાશિત ક્ષેત્રના અમુક વિભાગમાં અંધકાર થવા સાથે આગળ આગળના ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ આપે છે. તે જ પ્રમાણે નિષધપર્વત ઉપર ઉદય પામતો સૂર્ય પ્રારંભમાં પોતાનું જોડું પ્રકાશ ક્ષેત્ર છે તે ક્ષેત્રમાં આવતા નજીકના ભાગને પ્રકાશ આપે છે અર્થાત્ તે સ્થાનમાં રહેલા મનુષ્યોને સૂર્યનો પ્રકાશ મળવાથી સૂર્યોદય થયાનું જ્ઞાન થાય છે, મેરૂની પ્રદક્ષિણાના ક્રમે ફરતો સૂર્ય જેમ જેમ આગળ આવે છે તેમ તેમ પાછળના ક્ષેત્રોમાં અંધકાર થવા સાથે ક્ષેત્ર સંબંધી આગળ આગળના વિભાગોમાં પ્રકાશ થતો જોવાથી તે વખતે સૂર્યોદય થયો તેવો ખ્યાલ આવે છે. (જે વાત પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ) અને એ જ કથનના હિસાબે ભસ્ત્રક્ષેત્રના અર્ધ વિભાગમાં રહેલા પાંચ દેશોમાં સૂર્યોદય તેમ જ સૂર્યાસ્તનું ૧૨-૧૦ કે આઠ કલાક કિંવા ક્રમશઃ કલાક અંતર પડે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો હોય તેમ જણાતું નથી, આ જ વસ્તુને વિશેષ વિચારણું તો ચોક્કસ જણાઈ આવશે કે અમદાવાદ સુબંધ કે પાલીતાણાદિ કોઈ પણ વિવક્ષિત એકસ્થાનાશ્રયી દિવસનું પ્રમાણ બાર કલાક તેરકલાક ચૌદકલાક કે તેમાંએ ન્યૂનાધિક પણ ભલે રહે પરંતુ દક્ષિણાર્ધ ભરતના પૂર્વ છેડા ઉપર જ્યારથી સૂર્યનો પ્રકાશ પડ્યો ત્યારથી ઠેઠ પશ્ચિમ સુધીના સૂર્યાસ્તના સમયકાળને ભેગો કરીશું તો આઠ પ્રહર (અર્થાત્ ૨૪ કલાક) સુધી સમગ્ર ભરતક્ષેત્રના કોઈ પણ વિભાગની અપેક્ષાએ ક્રમશઃ સૂર્યના પ્રકાશનું અસ્તિત્વ હોય તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો બાધક હેતુ દેખાતો નથી. પૂર્વનિષધની નજીક જગ્યાએથી સૂર્યનો ઉદય-દેખાવ થતો હોવાથી અને પશ્ચિમ નિષધની નજીક જાય ત્યારે અદશ્ય થતો હોવાથી તેનું પરિધિ ક્ષેત્ર લગભગ સવાલાખ યોજન પ્રમાણ થાય, ને કલાકના પાંચ હજારના હિસાબે સૂર્યગતિ ગણતાં ચોવીશે કલાક સૂર્ય સમગ્ર ભરતમાં દેખાય તેમાં હરકત નથી. શ્રી મહાભારત પ્રકરણ ૫૯ વિગેરે

૭૯—પદમ પહરાકાલા, જંબૂવીરમિ વોસુ પાસેસુ,

લબ્ધંતિ એગ સમયં, તદ્દેષ સન્નત્ય નરલોપ ॥ ૬૫ ॥

(ટીકા) પદ ૦ । પ્રથમપ્રહરાદિકા ઉદયકાલાદારમ્ય રાત્રેચતુર્થયામાનત્યકાલં ચાબન્મેરોઃ સમન્તા-વહૌરાત્રસ્ય સર્વે કાલાઃ સમકાલં જન્મુદીપે પૃથક્ પૃથક્ ક્ષેત્રે લબ્યન્તે । માલના યથા ભરતે યદા યતઃ સ્થાનાત્ સૂર્ય ઉદ્વેતિ તત્પાષાત્યાનાં વૃત્તરાણાં લોકાનામસ્તકાલઃ । ઉદયમ્થાનાબોવાસિનાં જન્મનાં મધ્યાહ્નઃ, એવં કેષામિત્ પ્રથમપ્રહરઃ, કેષામિદ્ દ્વિતીયપ્રહરઃ, કેષામિત્તૃતીયઃ પ્રહરઃ, ક્ષત્રિ-ન્મધ્યરાત્ર, ક્ષત્રિત્સન્ધ્યા, એવં વિચારણ્યાઽદ્વપ્રહરસમ્બન્ધી કાલઃ સમકં પ્રાપ્યતે । તથૈવ નરલોકે સર્વત્ર જન્મુદીપયતમેરોઃ સમન્તાત્ સૂર્યપ્રમાણેનાપ્રહરકાલસંબંધાવનં ચિન્તયમ્ ॥ બાબર્થ સુગમ છે.

અંશમાં પણ એ જ કમના મિશ્રિત ભરતક્ષેત્રમાં આઠ પ્રકાર સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે, તે પણ ઉપરની વાતને વધુ પુષ્ટિ આપે છે. એથી અમેરીકામાં આ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૂર્યોદય દશ કલાક થોડો થાય છે. કારણ કે સૂર્યને પોતાનો પ્રકાશ ત્યાં પહોંચાડતાં આપણી અપેક્ષાએ વિલંબ થાય છે, સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ વધારેમાં વધારે તિન્છી એણીએ ભરત તરફ ૪૭૨૬૩૬ થોડાં આવે છે જ્યારે આ પાશ્ચાત્ય દેશો તેથી ઘણા દૂર-દૂર આવેલા છે. એટલે કે અહીં દિવસ હોય ત્યારે ત્યાં રાત્રિ હોય છે અને ત્યાં રાત્રિ હોય ત્યારે અહીં દિવસ હોય છે. એ કારણથી અમેરીકાને મહાવિદેહ કદપવાની મૂર્ખાઈ કરવી તે વિચાર શૂન્યતા છે. આ વિચારણાને વધુ ન લંબાવતાં અહીં જ સમાપ્ત કરીએ છીએ. इति तृतीयद्वारप्रकरण ।

૪ ચારપ્રકરૂપણા [પ્રતિમંડલે ક્ષેત્રવિભાગાનુસારરાત્રિ-દિવસપ્રકરૂપણા:—

સર્વાં મંડ પ્રકરૂપણા:—ચોથું ‘ચારપ્રકરૂપણા’નું દ્વાર કહેવાય છે એમાં પ્રથમ સર્વાં મંડળના ૩૧૫૦૮૯ થોડા ઘેરાવાના દશવિભાગ કદપવા જેથી પ્રત્યેક વિભાગ ૩૧૫૦૮૧૧ થોડાં પરિધિ પ્રમાણનો હોય, એ દશ ભાગમાંથી ત્રણ ભાગને ઉત્કૃષ્ટ દિવસે એક સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે, જ્યારે બીજો સૂર્ય એની સન્મુખના તેટલા જ પ્રમાણના ત્રણ વિભાગને પ્રકાશિત કરે છે, તેથી સામ-સામી થઈ ૬ વિભાગમાં દિવસ હોય, બાકી વચ્ચે બબે વિભાગ રહ્યા એમાં (કુલ ચાર વિભાગમાં) રાત્રિ હોય છે, આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ દિવસે દશ વિભાગની વ્યવસ્થા સર્વાં મંડળે થઈ.

હવે સર્વાંચ્યં મંડળે જઘન્યદિવસ હોય ત્યારે બેઉ સૂર્યો સામ-સામી દિશાના બંને વિભાગને પ્રકાશિત કરે છે, તેથી ચાર વિભાગમાં દિવસ અને શેષ ૬ વિભાગમાં રાત્રિ હોય છે.

આ પ્રકરૂપણા ૧૮ મુઠા દિનમાન હોય ત્યારે સમજવી, ત્યાર પછીના પ્રતિ-મંડળે પ્રકાશક્ષેત્ર $\frac{૧૦}{૧૦}$ ક્ષેત્રથી ઘટે અને જ્યારે તે પ્રમાણે $\frac{૧૦}{૧૦}$ થી રાત્રિક્ષેત્ર વધતું જાય, એમ કરતાં સૂર્યો જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે આવે ત્યારે બન્ને સૂર્યો સર્વબાહ્યમંડળ પરિધિના $\frac{૫}{૧૦}$ ભાગને હિસ લેશ્યાથી પ્રકાશિત કરે અને શેષ $\frac{૫}{૧૦}$ ભાગને અંધકારથી વ્યાપ્ત કરે છે એ પ્રમાણે સૂર્યો સર્વબાહ્યમંડળેથી પાછા સર્વાંચ્યંમંડળે આવતાં પ્રકાશ ક્ષેત્રમાં કમશ: $\frac{૧૦}{૧૦}$ ભાગથી વૃદ્ધિ કરે, જ્યારે અંધકાર ક્ષેત્રમાં $\frac{૧૦}{૧૦}$ ભાગની ન્યૂનતા કરે. જેથી ઉક્ત કથન મુજબ સર્વાંચ્યંમંડળે $\frac{૧૦}{૧૦}$ ભાગ હિસ લેશ્યાથી પ્રકાશિત હોય.

આ પ્રમાણે સૂર્યોના પ્રકાશક્ષેત્રના દશાંશની કલ્પના પુષ્કરાર્ધદીપ સુધી વિચારવી.

પ્રકાશક્ષેત્રની આકૃતિ સંબંધિ વિચાર,—

સર્વાં મંડળે રહેલા બન્ને સૂર્યોના આ આતપ-પ્રકાશક્ષેત્રની આકૃતિ ઉંચા સુખવાળાં નાળવાવાળાં પુષ્પના જેવી છે આથી તે મેરૂ તરફ અર્ધવલયાકાર જેવી રહે છે જ્યારે સમુદ્ર તરફ ગાડાની ઉંઘીના મૂળ ભાગના આકાર જેવી થાય છે, આથી મેરૂ તરફ સડેાચાએલી અને સમુદ્રભણી વિસ્તૃત ભાવને પામેલી હોય છે.

આતપક્ષેત્રની લંબાઈ તથા વિસ્તાર,—વળી બન્ને (પ્રત્યેક) આકૃતિ મેરૂથી ઉત્તર^{૯૦} અને દક્ષિણ દિશામાં લંબાઈને રહેલી છે પ્રત્યેક આકૃતિની શરૂઆત મેરૂના અન્તભાગથી શરૂ થઈ લવણસમુદ્ર મધ્યે પૂર્ણતાને પામેલી હોવાથી તેની (મેરૂથી માંડી લવણસમુદ્રપર્યંતની) લંબાઈ ૭૮૩૩૩૩૩ યોગ છે, આમાંથી ફેવળ જંબૂજગતિ સુધીનું ક્ષેત્ર પ્રમાણ ગણીએ તો ૪૫૦૦૦ યોગ થાય અને શેષ ૩૩૩૩૩ યોગ લવણ સમુદ્રમાં પ્રત્યેક આકૃતિનું એક બાજુએ હોય.

આ પ્રમાણે જેઓના મતે સૂર્યનો પ્રકાશ મેરૂથી પ્રતિઘાત પામે છે તેમને મતે સમજવું.

પરંતુ જેઓ, સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રતિઘાત પામતો નથી, પરંતુ મેરૂની મહાન્ ગુફાઓમાં પહોં ફેલાય છે તેઓના મતે મેરૂપર્વતથી અર્ધ વિસ્તારવાળી મેરૂની મહાગુફાઓના પાંચહજાર યોજન સહિત (૪૫૦૦૦+૫૦૦૦) ૪૫ હજાર યોગ લેખીને ૮૩૩૩૩૩૩ યોગ તાપક્ષેત્ર પ્રમાણ કહેવું.

આ તાપક્ષેત્ર પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં હોય ત્યારે તે જ પ્રમાણે લંબાઈ (ખેડાનાઈ)ની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય વિચારવી.

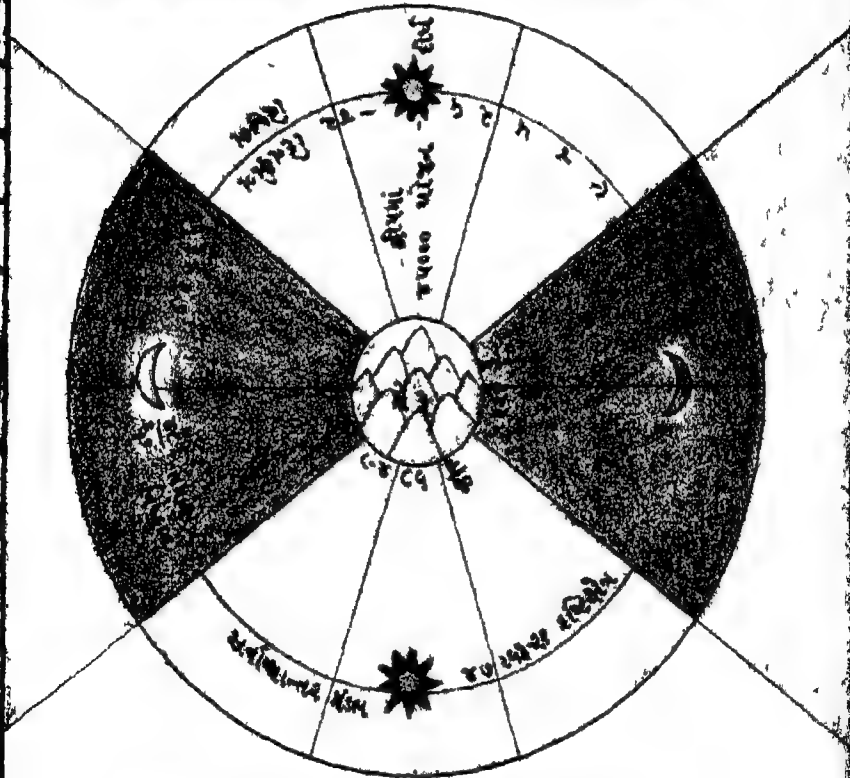
સઘળાય મંડળોમાં વિચારતાં તાપક્ષેત્રની લંબાઈ હમેશાં અવસ્થિત^{૯૧} રહે છે, કારણ કે વિપર્યાસ તો ખેડાનાઈમાં જ પરિધિની વૃદ્ધિ અનુસાર અંદર-બહાર મંડળે આવતાં જતાં સૂર્યના પ્રકાશ-અધકાર ક્ષેત્રમાં હોઈ શકે છે.

૮૦—એટલે કે પ્રત્યેક આકૃતિમાં સૂર્યાગ્રથી દિશા વિચારવી ઘટે છે અર્થાત્ તે તે આકૃતિમાં સૂર્યને મધ્યબિન્દુ ગણી ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ અને પૂર્વ-પશ્ચિમ ગત સર્વત્ર (અવ્યવસ્થિતપણે) ખેડાનાઈ વિચારવાની છે જે ચિત્ર જોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

૮૧—પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવું કે જેમ સૂર્ય બહિર્મંડળે જતો જ્ય તોમ તાપક્ષેત્ર પ્રથમ મંડળની અપેક્ષાએ પ્રતિમંડળે ક્રમશઃ દૂર દૂર પસતું અને લવણ તરફ વધતું જાય પરંતુ તાપક્ષેત્રની લંબાઈનું પ્રમાણ તો અવસ્થિત જ રહે.

॥ सर्वाभ्यन्तरमंडले प्रकाश्यक्षेत्राकृति ॥

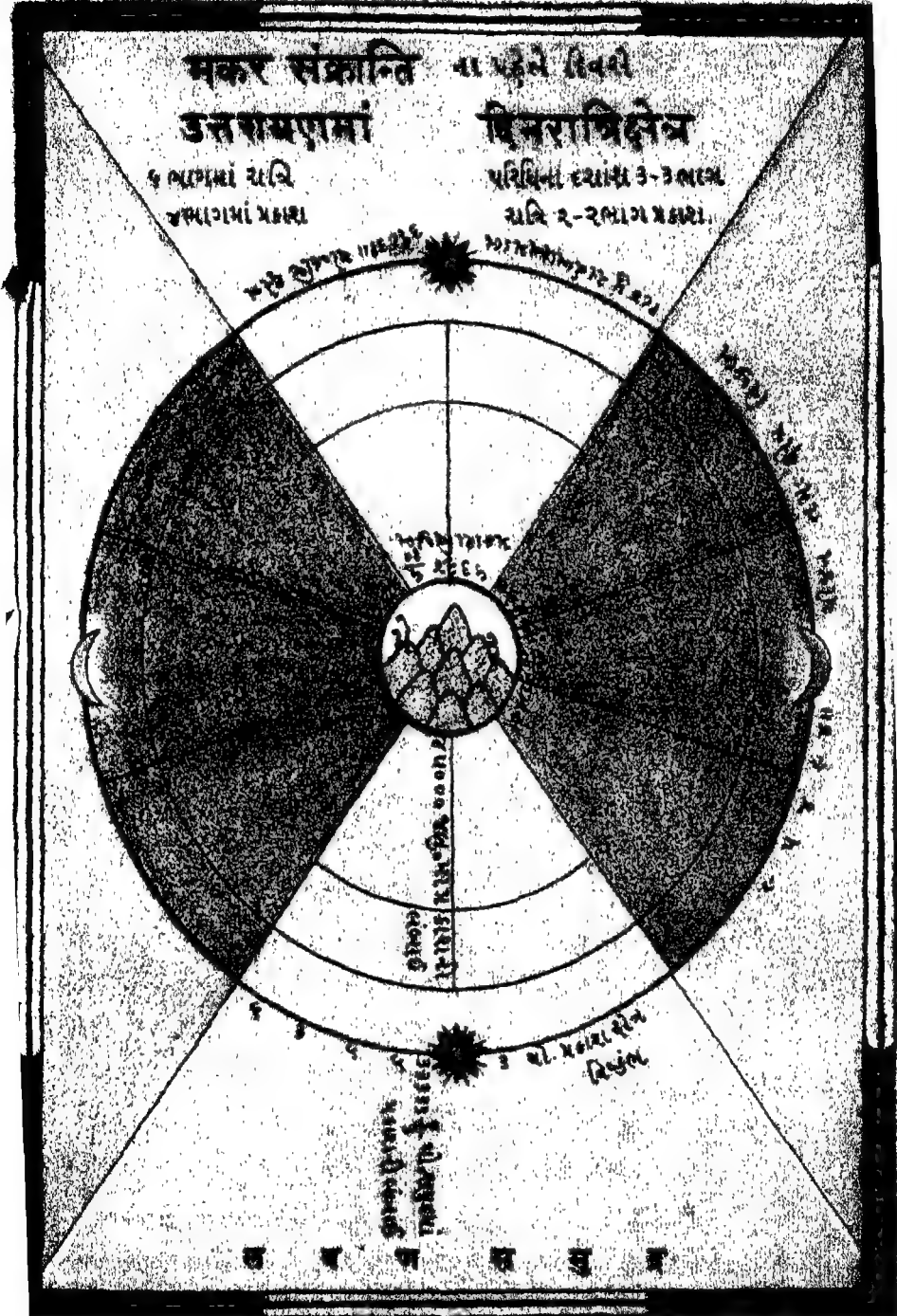
कर्क **संक्रान्ति** **पहेला** **पिवरो**
दक्षिणा **यवन** **मां** **दिनरात्रिक्षेत्र**
 परिधिना ६२५२ ३-३ भाग
 प्रकाश, २-२ भाग रात्रि ५ भागमां प्रकाश
 ४ भागमां रात्रि.

प्रकाशानी सर्व लंबाई ७८३३३ $\frac{१}{२}$ योजन
 अंधकारानी ५५५ $\frac{१}{२}$ लंबाई.

ल व ण स सु व्र

॥ सप्तम्यन्तर्यं ह्येकं भयंकारमेवाकृतिः ॥

આતપક્ષેત્રની જોડાઈ-વિસ્તાર:—આ તાપક્ષેત્રની આકૃતિ મેરૂ પાસે અર્ધ વલયાકાર જેવી થતી હોવાથી તેની મેરૂ પાસેની ખોળાઈ મેરૂની પરિધિના ત્રણ હશાંશ ($\frac{૩}{૪}$) એટલે ૪૮૬૬૦ જેટલી હોય છે, ત્યાંથી માંડી ક્રમશઃ ખોળાઈમાં વિસ્તારવાળી થતી સમુદ્ર તરફ ખોળાઈ અન્તર્મંડળની (સર્વાંધ્યન્તર) પરિધિના ત્રણહશાંશ જેટલી (૬૪૫૩૬ ચો. $\frac{૩}{૪}$ ભાગની) હોય છે.

આ તાપક્ષેત્રની જનને પ્રકારની ખોળાઈ (મેરૂ તથા લવણ સંતરફની) અનવસ્થિત—અનિશ્ચિત છે કારણ કે દક્ષિણાયનમાં પ્રકાશ ક્ષેત્રમાં ક્રમે ક્રમે હમેશાં $\frac{૩}{૪}$ ભાગ ક્ષેત્ર જેટલી હાનિ થાય છે જ્યારે દક્ષિણાયનની સમાપ્તિ થઈ ઉત્તરાયણને આરંભ થતાં પુનઃ ઘટેલા તેહી જ તાપક્ષેત્રના વિસ્તારમાં પુનઃ ક્રમશઃ $\frac{૩}{૪}$ ભાગે વૃદ્ધિ થતી આવે છે અને એથી મૂલ પ્રમાણ આવીને ઉભું રહે છે. આથી સૂર્ય જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે ખોંચે છે ત્યારે $\frac{૩}{૪}$ જેટલું ક્ષેત્ર ઘટાડે છે અને પાછો ફરી સર્વાંધ્યન્તરે આવે ત્યારે પુનઃ $\frac{૩}{૪}$ વધારે છે આ $\frac{૩}{૪}$ ક્ષેત્ર ગમનની હાનિ—વૃદ્ધિ ૬ મુદૂર્ત્તમાં ગમન કરી શકાય તેટલી જ હોય છે કારણ કે સાડીત્રીશ મંડળે એક સૂર્ય ૧ મુદૂર્ત્તમાં ગમન કરી શકાય તેટલું ક્ષેત્ર વધારે (ઘટાડે પણ) છે.

इति आतपक्षेत्राकृतिविचारः ।

અંધકારક્ષેત્રાકૃતિ વિચાર:—હવે બેઉ સૂર્ય જ્યારે સર્વથી અંદરના—[સર્વાંધ્યન્તર] મંડળે હોય ત્યારે અન્ધપુરૂષની જેમ પ્રકાશની પાછળ લાગેલા અંધકાર ક્ષેત્રની આકૃતિ પણ ભિર્વમુખવાળાં પુષ્પના જેવી છે એનું મેરૂથી માંડી લવણ પર્યન્તનું લંબાઈ પ્રમાણ આતપવત્ સમાન હોય છે કારણ કે દિનપતિ સૂર્ય અસ્ત પામે છે ત્યારે (પ્રકાશવત્) મેરૂની ગુફા આદિમાં પણ અંધકાર છવાઈ જતો હોવાથી આ અંધકાર ક્ષેત્રની આકૃતિ પ્રકાશક્ષેત્રવત્ સમજવી.

એ અંધકાર ક્ષેત્રની સર્વાં મંડળે ખોળાઈ મેરૂની આગળ મેરૂની પરિધિના ૨ જેટલી અર્થાત્ ૬૩૨૪૬૦ જેટલી છે, અને લવણસમુદ્ર તરફ અન્તર્મંડળની પરિધિના $\frac{૩}{૪}$ જેટલી અર્થાત્ ૩૩૧૭ ચો. ની હોય છે. કારણ કે સર્વાં મંડળે ઉત્કૃષ્ટદિને અંધકારક્ષેત્રન્યૂન હોય છે.

આ પ્રમાણે સર્વાંધ્યન્તર મંડળે ઉત્કૃષ્ટદિને કર્કસંક્રાંતિમાં સૂર્યના આતપ તથા અંધકારક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે સર્વબાહ્યમંડળનું કહે છે.

સર્વબાહ્યમં પ્રરૂપણા:—હવે જ્યારે જનને સૂર્યો સર્વથી બહારના મંડળે આવે છે ત્યારે તાપક્ષેત્ર અને અંધકારક્ષેત્રના આકાર આદિનું સ્વરૂપ તો પૂર્વવત્ (તાપક્ષેત્ર પ્રસંગે કહ્યું તેમજ) સમજવું ! ફક્ત સમુદ્ર તરફ ખોળાઈના પ્રમાણમાં

ફેર પડે એટલે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે ફર અથો તેથી સમુદ્ર વચ્ચે આતપ-
ક્ષેત્રની પહોળાઈ સર્વબાહ્યમંડળ પરિધિના $\frac{૨}{૩}$ જેટલી (૧૩૬૬૩ ચો.) અને
ત્યાંજ અંધકાર ક્ષેત્રની પહોળાઈ-અંધકાર વ્યાસ સર્વબાહ્યમંડળ પશ્ચિમના $\frac{૧}{૩}$
જેટલી (૬૫૪૬૪ ચો.) હોય છે એટલે કે સર્વાં મંડળ અપેક્ષાએ તાપક્ષેત્ર
 $\frac{૧}{૩}$ ન્યૂન જ્યારે અંધકાર ક્ષેત્રમાં $\frac{૧}{૩}$ ની વૃદ્ધિ થઈ. इति अंधकाराकृति विचार.

પહારના અને અંદરના મંડળોમાં રહેલા સૂર્યોના તાપક્ષેત્રને અનુસારે
આતપ અને અંધકાર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે, આથી જ્યારે સૂર્ય સર્વથી
અંદરના મંડળે આવે ત્યારે તેઓ નજીક અને તેથી તીવ્ર તેજ-તાપવાળા હોવાથી
દિવસના પ્રમાણની વૃદ્ધિ (ગ્રીષ્મઋતુઅન્તે ૧૮ મુઠ) થાય છે, તે કારણે અત્ર
તીવ્ર તાપ લાગે છે અને તે જ કાળે અંધકાર ક્ષેત્રનું અદ્યત્વ હોવાથી રાત્રિ-
માન પણ અદ્ય હોય છે.

વળી જો સૂર્યો જ્યારે સર્વ બાહ્યમંડળમાં હોય ત્યારે તેઓ ઘણે ફર
હોવાથી મંદતેજવાળા દેખાય છે, અને અત્ર દિનમાન ટૂંકુ થાય છે. જ્યારે
અંધકાર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અને તેથી રાત્રિમાન ઘણું વૃદ્ધિવાળું હોય છે, જ્યારે
તાપક્ષેત્ર સ્વદ્ય હોય છે અને તેને કારણે તે કાળે જગતમાં હિમ (ઠંડી) પણ
પડે છે. [હેમન્ત ઋતુ]

વળી જે મંડળમાં તાપક્ષેત્રનો જેટલો વ્યાસ હોય તેથી અર્ધ પ્રમાણ
પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સૂર્યના કિરણોનો પ્રસાર-ફેલાવો હોય અને તેટલે જ ફરથી
સૂર્ય તે મંડળે જોઈ શકાય, જેમકે સર્વાંમંડળે સૂર્યો હોય ત્યારે એક સૂર્યાશ્રયી
પૂર્વ-પશ્ચિમ કિરણ વિસ્તાર ૪૭૨૬૩ ચો. હોય, ઉત્તર-દક્ષિણમાં-મેરૂતરફ
૪૪૮૨૦ ચો., સમુદ્ર તરફ ૩૩૩૩૩ ચો. અને દ્વીપમાં ૧૮૦ ચો. હોય છે.

એ પ્રમાણે સર્વબાહ્યમંડળે જો સૂર્યો વિચરતા હોય ત્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમ
કિરણ વિસ્તાર ૩૧૮૩૧ ચો., મેરૂતરફ સમુદ્રમાં ૩૩૦ ચો., દ્વીપની અંદર ૪૫
હજાર ચો., છે અને વળી લવણસમુદ્રમાં શિખા તરફ ૩૩૦૦૩ ચો. છે.

इति तिर्यक् किरणविस्तार ॥

અને જીર્ણ કિરણ વિસ્તાર ૧૦૦ ચો. અને અધો-નીચે વિસ્તાર ૧૮૦૦ ચો.
છે, કારણકે સમભૂતલથી બન્ને સૂર્યો પ્રમાણાંશુલવડે (૧૬૦૦ ગાઉના યોજન
પ્રમાણે) ૮૦૦ ચો. ઉંચા છે અને સમભૂતલથી પણ એક હજાર ચો. જેટલા નીચા-
ણમાં અધોગ્રામ આવેલાં છે અને ત્યાં સુધી તે બન્ને સૂર્યોના તાપનાં કિરણો
પ્રસારે છે. આથી ૮૦૦ ચો. ઉપર અને ૧૦૦૦ ચો. નીચેના અર્ધ ૧૮૦૦ ચો. નો
અધોવિસ્તાર થયો. इति उर्ध्व-अधो किरणविस्तार ॥

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વિભાગવડે દિવસ અને રાત્રિની પ્રરૂપણા થોડા દુર્લભ છે કરવા સાથે પ્રાસંગિક આતપ અંધકાર આકારાદિકનું પણ સ્વરૂપ કહ્યું.

इति चतुर्थद्वारप्ररूपणा ॥

૫ પ્રતિમંડળે પરિક્ષેપ-પરિધિ પ્રરૂપણા:—

કોઈપણ મંડળે એક મુહૂર્તમાં સૂર્ય કેટલા યોજન ગતિ કરે તે જાણવા માટે પ્રથમ દરેક મંડળે પરિધિ કાઢવાની રીત જાણવી જોઈએ તો પ્રથમ જન્મે જાણીને જોશું જ'બદ્ધીપગત ૩૬૦ યો. જે ચરક્ષેત્ર તેને જ'બદ્ધીપના ૧ લાખ યો. માંથી બાદ કરીએ ત્યારે ૯૯૬૪૦ યો. આવે. આ સંખ્યાને ત્રિગુણ કરણપદ્ધતિએ પરિધિ કાઢતાં ૩૧૫૦૮૬ યો. નો પરિધિ સર્વાધ્યન્તર મંડળે આવે.

બાકી રહેલા બીજા મંડળથી લઈને ૧૮૩ મંડળોમાં ઇષ્ટપરિધિ જાણવા પૂર્વે જે મંડળે પરિધિ જાણવો હોય તેની પૂર્વના મંડળ પરિધિ પ્રમાણમાં વ્યવહારનયથી ૧૮ યો. ની વૃદ્ધિ કરવી.

અઠારની વૃદ્ધિ કરવાનું સાન્વર્થપણુ એટલા માટે છે કે કોઈપણ વિવક્ષિત મંડળોથી કોઈ પણ અનન્તર મંડળોનું જન્મે જાણીને થઈ ૫ યો. ૩૫ અંશ ક્ષેત્ર વધવાનું હોવાથી કેવળ એ વર્ધિત ક્ષેત્રનો પરિધિ કાઢીએ ત્યારે ત્રિગુણ રીતિ પ્રમાણે ૧૭ યો. ૩૮ અંશ આવે પરંતુ વ્યવહારનયથી સુગમતા માટે પરિપૂર્ણ ૧૮ યો. વિવક્ષા રાખી હાલ કાર્ય કરવાનું છે.

આ નિયમ મુજબ સર્વાંપરિધિમાં ૧૮ યો. ક્ષેપવીએ ત્યારે (કિચિદન્યૂન) ૩૧૫૧૦૭ યો. નો પરિધિ દ્વિતીય મંડળનો આવે, ત્રીજા મંડળે પણ તેજ પ્રમાણે ૧૮ યો. ક્ષેપવતાં કાંઈક ન્યૂન ૩૧૫૧૨૫ યો. આવે.

આ પ્રમાણે ૧૮ યો. ક્ષેપવતા થકાં ઇચ્છિતમંડળે પરિધિ વિચારતાં સર્વ જાણ્યમંડળે જ્ઞેયત્વું ત્યારે તે મંડળે ૩૧૮૩૮૫ યો. પરિધિ ૧૮ યો.ની વૃદ્ધિએ આવ્યો, નહીંતર વાસ્તવિક રીતે તો ૧૭ યો. ૩૮ અંશ ઉમેરવાના છે અને એ હિસાબે યથાર્થ પરિધિ ૩૧૮૩૧૪ યો. ૩૮ અંશ આવે તથાપિ સુગમતા માટે ૩૧૮૩૧૫ યો. ની વિવક્ષા ગણિતજ્ઞોએ વિચારવી. इति परिधिनामरूपप्ररूपणा ॥

૬ પ્રતિમંડળે મુહૂર્તગતિમાન પ્રરૂપણા:—

એક સૂર્ય કોઈપણ એક મંડળ બે અહોરાત્રમાં સમાપ્ત કરે છે (કારણકે

૮૨ સપ્તરસ જોયનાઈ અમ્ભૃતીષં ચ એસદ્વિભાગા ૧૭ રૂઢ્ઢિ ॥

અસંતિ નિચ્છણસંવહારેણ પુનઃ અદ્વારસ જોયનાઈ ૧૮ ॥ ૧ ॥

કેઇપણ સ્થાને પરિધિ વધવા માત્રથી એક અહોરાત્રના ૩૦ સુ. સંબંધી માનમાં વિપર્યાસ થતો નથી પરંતુ ક્રમે ક્રમે પરિધિ વધવાથી ૬૦ સુ. માં મંડળ પૂર્ણ કરવા સૂર્યની સુદૂર્ત ગતિ પૂર્વ પૂર્વ કરતાં વિશેષ વૃદ્ધિવાળી થતી જાય છે) અને એ અહોરાત્રનાં સુદૂર્તો ૬૦ છે તેથી તે તે મંડલના પરિધિ પ્રમાણને સાઠવડે ભાંગી નાંખીએ ત્યારે એક સુદૂર્તની ગતિ સ્વતઃ નીકળી આવે છે એ નિયમ પ્રમાણે સર્વાં મંડળના ૩૧૫૦૮૬ યોગ ના પરિધિને ૬૦ સુદૂર્તવડે ભાગતાં ૫૨૫૧૩૬ યોગની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા મંડળના ૩૧૫૧૦૭ યોગ પરિધિને ૬૦ સુદૂર્તવડે ભાગતાં ૫૨૫ આવે છે એમ પ્રતિમંડલે વૃદ્ધિગત થતા પરિધિ સાથે ૬૦ વડે ભાગ ચલાવી, સુદૂર્તગતિમાન પ્રાપ્ત કરતાં સર્વ બાહ્યમંડળે જઈએ ત્યારે તે સર્વબાહ્ય મંડળના (વાસ્તવિક ૩૧૮૩૧૪ યો.-૩૮ અંશ કિન્તુ વ્યવહારથી) ૩૧૮૩૧૫ યોગ ના પરિધિ પ્રમાણને ૬૦ વડે ભાગતાં ૫૩૦૫૩૫ યોગ ની સુદૂર્તગતિ આવે છે, એ પ્રમાણે દક્ષિણાયન સમાપ્ત થાય. ત્યારબાદ સર્વબાહ્યમંડળી પાછા ફરતા પરિધિની હાનિ થતી હોવાથી અને તેથી સુદૂર્ત ગતિની પણ ન્યૂનતા થતી હોવાથી અર્વાક્ મંડળે ૫૩૦૪૫૫ સુ. ગતિમાન હોય, ત્યારપછી ક્રમશઃ ઉત્તરાયણમાં પાછો આવતાં પૂર્વવત્ સુદૂર્તગતિમાન વિચારી લેવું, અથવા બીજા મંડળની લઘુ બીજી રીતે સુદૂર્તગતિમાન લાવવું હોય તો પૂર્વપૂર્વના પ્રત્યેક મંડળના પરિધિમાં ૧૮ યોગ વૃદ્ધિ થતી હોવાથી કેવળ ૧૮ યોગની સુદૂર્તગતિ કાઢવા ૬૦વડે ભાગવા, ૧૮નો ભાગ ન ચાલતો હોવાથી $૧૮ \times ૬૦ = ૧૦૮૦$ અંશ આવ્યા તેને ૬૦ સુ. ભાગતાં ૧૮ પ્રમાણ સુ. ગતિ પ્રતિમંડળે (પૂર્વપૂર્વના મંડળની સુદૂર્તગતિમાં) વૃદ્ધિવાળી થાય છે. इति प्रतिमुहूर्तगतिमाननामकषष्ठद्वारप्ररूपणा ।

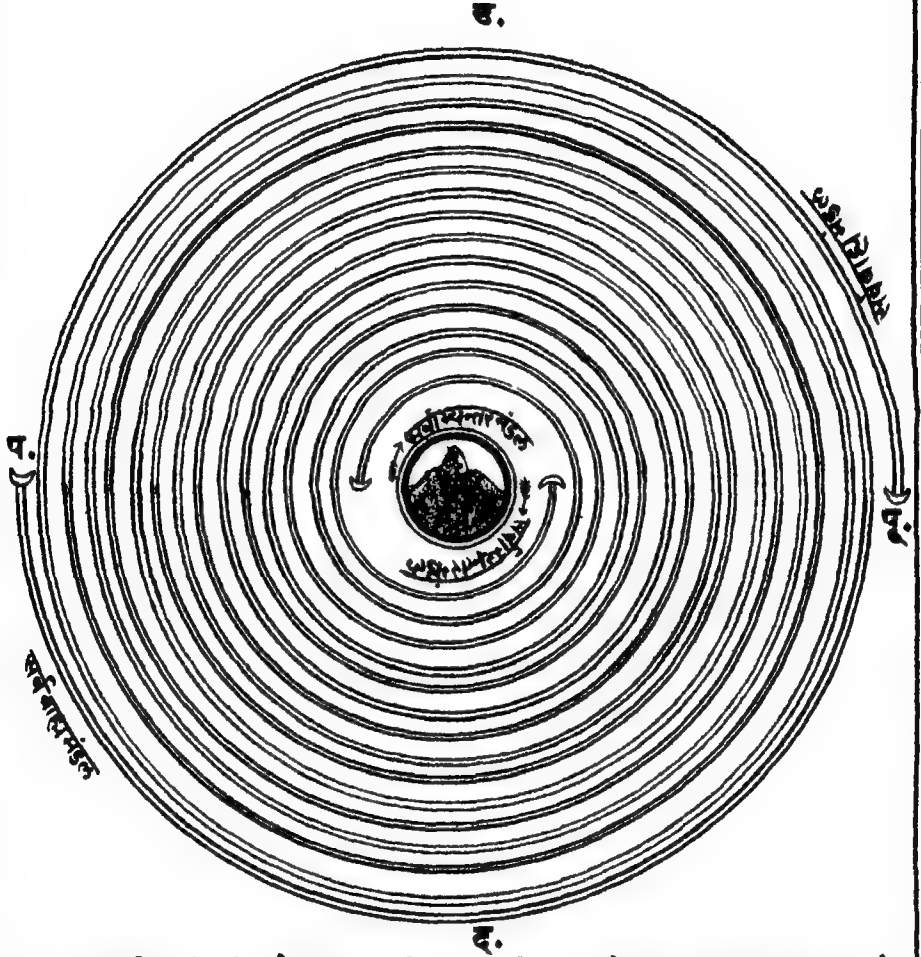
૭ પ્રતિમંડલે દ્રષ્ટિપથપ્રાપ્તિપ્રરૂપણા:—

કેઇપણ મંડળે દ્રષ્ટિપથ અંતર કાઢવા પ્રથમ એક દિવસે સૂર્ય જેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરે તે બાણવું જોઈએ, માટે વિવક્ષિત જે મંડળે દ્રષ્ટિપથ કાઢવું હોય તે મંડળે સૂર્યનું જે સુદૂર્ત ગતિમાન હોય તે એકબાણમાં મૂકે, વળી તેજ-ધાન્યમંડળે જે દિનમાન વર્તવું હોય તે રકમનો સુ. ગતિમાન સાથે ગુણાકાર કરવો, જે જવાબ આવે તે સૂર્ય તે મંડળે તેટલા યોજનનું ક્ષેત્ર એક દિવસમાં પ્રકાશિત કરે, હવે અહીંઆ એવો એક નિયમ છે કે વિવક્ષિત જે મંડળે સૂર્ય જેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરે તેથી બરોબર અર્ધક્ષેત્ર પ્રમાણ ફર રહેલા મનુષ્યોને જેમકે સર્વાભ્યમંડળે સૂર્યની સુ. ગતિ ૫૨૫૧૩૬ યોગ છે અને દિનમાન ૧૮

॥ जम्बूद्वीप अने लवणसमुद्रवर्ति-चन्द्रोनां १५ मंडलो ॥

[गा. ८६, ९०. पृ. २८६]

[मं. आकृति नं. १०]

आ आकृतिमां मेरुनी पूर्वे दिशाए रहेलो चन्द्र सर्वाभ्यन्तर मंडलेषी नीकली पश्चिममां सर्व-
बाह्यमंडले पहुँचे छे, जे काळा वर्णना मंडलोषी स्पष्ट छे. अने मेरुनी पश्चिम दिशाए रहेलो सूर्य पण
सर्वाभ्यन्तरमंडलेषी नीकलीने पूर्वमां सर्वबाह्य मंडले पहुँचे छे, जे लाल वर्णना मंडलोषी स्पष्ट छे.
बजे चन्द्रनां मंडलो साथे जे बताव्या होवाची मंडलान्तर ३५ यो. ३०६ जुं समजवुं.
प्रत्येक मंडलो बरेडी लाइनची बताव्या छे. स्पष्टता माटे बजे चन्द्रना मंडल रंगो जुदा कर्थां छे.

મુળવર્તે છે, બન્ને રકમનો	સર્વાં મુળ પ્રતિ	
શુભાકાર કરવાથી ૬૪૫૨૬૬૩	૫૨૫૧	૨૬ ભાગ
યોગ નું તાપક્ષેત્ર અથવા ઉદય-	$\times ૧૮$	$\times ૧૮$
અસ્ત વચ્ચેનું (મંડળશ્રેણીએ)	૪૨૦૦૮	૨૩૨
અંતર કર્કસંક્રાંતિના દિવસોએ	૫૨૫૧x	૨૬x
પ્રાપ્ત થાય. હવે તેનું અર્ધ	૬૪૫૧૮ યોગ	૬૦)૫૨૨(૮યોગ ૬૩ ભાગ.
કરીએ ત્યારે સૂર્ય-દ્રષ્ટિગોચર	૮, ૬૩	૪૮૦
	૬૪૫૨૬ યોગ ૬૩ અંતર	૪૨

થાય એટલે કોઈપણ મંડળે સૂર્ય અર્ધા દિવસવડે (૬ મુળ) જેટલા ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે તેટલા ક્ષેત્રના લોકોને સૂર્ય તેટલા દૂરથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે અને વળી તેટલે જ દૂરથી અસ્તપણે દેખાય છે. [૬x૫૨૫૧૬૬=૪૭૨૬૩૬૬] ૪૭૨૬૩૬૬ યોગ નું દ્રષ્ટિપથ અંતર સર્વાંમંડળે હોય.

સર્વાંચિન્તરથી બીજા મંડળમાં દ્રષ્ટિપથ અંતર ૪૭૧૭૬ યોગ ૬૩ અને ૬૬ અર્થાત્ લગભગ ૪૭૧૭૬૬૬ યોગ રહે છે, આથી સર્વાંમંડળના દ્રષ્ટિપથ માન-માંથી લગભગ ૮૪૬૩-૬૩ યોગ ની હાનિ થઈ. આ શોધ્યરાશિની હાનિ પ્રાયઃ પ્રતિમંડળે કરવાની છે, (પરંતુ પ્રાયઃ શબ્દથી વિશેષ એ સમજવું જે આગળના મંડળોમાં ક્રમે ક્વચિત્ ૮૪-૮૫ યોગ, છેવટના મંડળોમાં કયાં કયાં વળી ૮૫; તેથી પણ કિંચિત્ અધિક હાનિ કરવી) એ પ્રમાણે ત્રીજા મંડળમાં તે શોધ્ય-રાશિની હાનિ થતાં ૪૭૦૮૬૬૩-૬૬ તે ત્રીજા મંડળનું દ્રષ્ટિપથ અંતર સમજવું, એમ ઉક્ત આશ્નાય પ્રમાણે પ્રતિમંડળે દ્રષ્ટિપથ કાઢતાં સર્વાંચિન્તરમંડળે ૩૧૮૩૧૬૬ યોગ નું દ્રષ્ટિપથ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થશે.

સર્વબાહ્યથી પાછો ફરતા ગણિતના હિસાબે પૂર્વે દક્ષિણાયનમાં જે શોધ્ય-રાશિની હાનિ કરતા હતા તેને બદલે હવે ઉત્તરાયણમાં તે રાશિની પ્રતિ-મંડળે વૃદ્ધિ કરતા જવી (અહીં પણ વિપરીત ક્રમે સાધિક ૮૫-૮૪-૮૩૬૬ યોગ ની રીતીએ એ સર્વાંચિન્તર મંડળ પર્યન્ત સ્વયં વિચારી લેવું.) એ નિયમ મુજબ સર્વબાહ્યથી અર્વાક્ષ મંડળે ૩૧૬૧૬૬૬ યોગ થી સૂર્ય દેખાય છે, એ દ્વિતીય મંડળના માનમાં ૮૫૬૬-૬૬ યોગ ઉમેરતાં ૩૨૦૦૧૬૬-૬૬ યોગ આવશે, એમ સર્વાંચિન્તર મંડળ સુધી વિચારવું. હિત દ્રષ્ટિપથનામકસમદ્વારપ્રસ્થાના ॥

આ બન્ને સૂર્યો ઉદયાસ્ત સમયે હજારો યોજન દૂર છતાં એમના બિંબોના તેજનો પ્રતિધાત થતો હોવાથી મુખેથી જોઈ શકાય છે તેથી બંને નજીકમાં હોય તેવા દેખાય છે, વળી મધ્યાહને માત્ર ૮૦૦ યોગ દૂર છતાં તેમના વિસ્તરી રહેલા તીવ્ર કિરણોને લઈને દુઃખે ભેદ શકાતા હોવાથી નજીક છતાં ઘણા દૂર હોય તેમ લાગે છે અને વળી દૂર હોવાથી જ બન્ને ઉદયાસ્ત-

કાળે પૃથ્વીને અડી રહેલા હોય તેમ અને મધ્યાહ્ન સમયે આકાશના અગ્નિ-ભાગમાં રહેલા હોય તેમ દેખાય છે.

અહીંઆ કોઇને શંકા થાય કે-ખજે સૂર્યો ઉદયસ્ત સમયે હજારો ચોજન (૪૭૨૬૩૨૦ ચો.) દૂર છતાં જાણે આપણી નજીકમાં જ ઉદયને પામતા હોય તેમ કેમ દેખાય છે? અને વળી મધ્યાહ્ને ઉપર આવતાં માત્ર ૮૦૦ ચો. નેટલા જ ઉંચે છતાં બહુ દૂરસ્થ જેવા કેમ દેખાય છે?

તે પ્રશ્નના ખુલાસામાં જણાવવાનું જે ઉદય અને અસ્તકાળ વખતે સૂર્યો (૪૭૨૬૩૨૦ ચો.) (જોનારના સ્થાનની અપેક્ષાએ) ઘણે દૂર ગએલા હોય છે, એ દૂરત્વને લઈને જ તેમના ઊંચાના તેજનો પ્રતિઘાત થાય છે, તેથી જાણે એઓ નજીકમાં હોય એવો ભાસ થાય છે અને તેથી સુખથી જોઈ શકાય છે.

અને વળી મધ્યાહ્ને (જોનારને પડતી પ્રતીતિની અપેક્ષાએ) નજીક હોઈને એઓના વિસ્તારવંત કિરણોના સામીપ્યને લઈને દુઃખેથી જોઈ શકાતા હોવાથી (નજીક હોવા છતાં) દૂર રહેલા હોય તેમ દેખાય છે.

જેમ કોઈ એક દેદીપ્યમાન દીપક આપણી દષ્ટિ પાસે હોય છતાં તે દુઃખેથી જોઈ શકાય પણ દૂર હોય તો તેજ દીપક સુખેથી જોઈ શકાય, તેવી રીતે યથાયોગ્ય વિચારવું ઘટે.

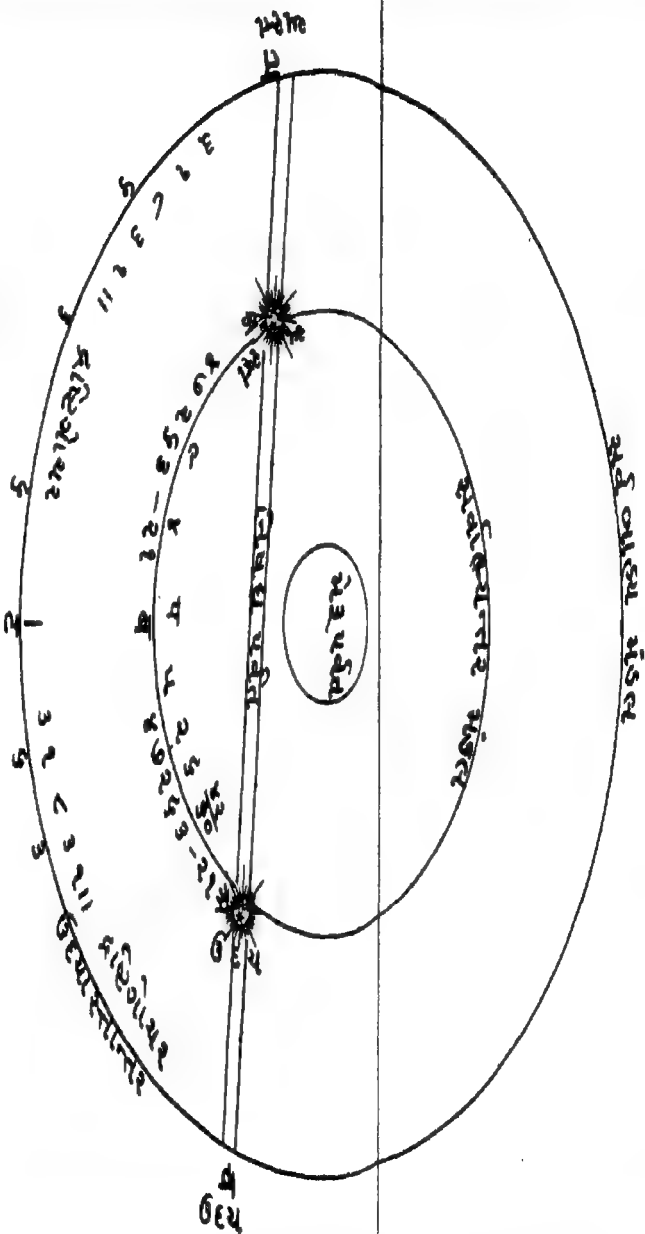
અને દૂર હોવાથી જ એઓ ખજે ઉદય-અસ્તકાળે^{૧૩} પૃથ્વીને અડી રહેલા

૮૩ છતરો 'મત્સ્યપુરાણદિ' ગ્રન્થોમાં-સૂર્ય પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ અસ્તાચલે અસ્ત થાય છે તે જ સ્થાને અધઃસ્થાને ઉતરી પાતાલમાં પ્રવંશી, પાતાળમાં ને પાતાળમાં જ પુનઃ પાછું પૂર્વદિશા તરફ ગમન કરી પૂર્વ સમુદ્રે ઉદય પામે છે-આ પ્રમાણે તેઓ જે આશ-યથી કથન કરે છે તે કેવળ અસત્ય કલ્પનામાત્ર છે.

કારણકે દ્રષ્ટિના સ્વભાવથી અથવા દષ્ટિના દોષથી આપણે ચક્ષુવડે ૪૭૨૬૩ ચો. ૨૦૦ ભાગ પ્રમાણથી વિશેષે દૂર ગયેલા સૂર્યને અથવા તેના પ્રકાશને જોઈ શકવાને અસ-મર્થ છીએ અને એ શક્તિના અભાવે સૂર્ય ન દેખવાથી સૂર્યાસ્ત થયો એમ કથન કરીએ છીએ, વસ્તુતઃ તે સૂર્યાસ્ત નથી પરંતુ આપણી દ્રષ્ટિના તેજનું અસ્તપણું છે. કારણકે સૂર્ય આપણને જે સ્થાને અસ્ત સ્વરૂપે દેખાણે ત્યાંથી દૂરદૂર ક્ષેત્રોમાં તેજ સૂર્યનો પ્રકાશ તો ગળ્ય છે, એ કંઈ છુપાઈ જતો નથી.

જો આપણે કોઈપણ શક્તિદારા કોઈપણ વ્યક્તિને સૂર્યાસ્ત સ્થાને મોકલીએ તો સૂર્ય ભરતની અપેક્ષાના અસ્તસ્થાનથી દૂર ગયેલો અને તેટલો જ ઉંચો હશે, અથવા રેડીઓ અથવા ટેલીફોનદારા જે વખતે અહીં સૂર્યાસ્ત થાય તે અવસરે અમેરિકા યા યુરોપમાં પુછાવીએ તો 'અમારે ત્યાં હજી અમુક કલાક જ દિવસ ચઢ્યો છે' તેવા સ્પષ્ટ સમાચાર મળશે. કોઈપણ વસ્તુ દૂરવર્તી થાય એથી દેખનારને ઘણી દૂર અને અધઃસ્થાને-બુઝાગે સ્પર્શી ન હોય? એવી દેખાય, એ પ્રમાણે દેખાવવાના હેતુરૂપ દષ્ટિદોષના

॥ ઉદયાસ્તનું અન્તર અને દ્રષ્ટિગોચર ॥

પ સ્થાને ઉભેલો મહાબલ અથવા મંડલે ઉભેલો લક્ષ્મીદેવે યોજન દૂર સ્થાને અસ્ત પામતો દેવે દક્ષિણ ઉદયાસ્તનાં અંતર અને દ્રષ્ટિગોચર : ૧ ઉદયાસ્તની વક્ર લીટી અથવા કક્ષિ. એ મહાબલ સર્વપાદિઓએ સિંધુ પટ્ટીમાં આલેખ્યા. મહાબલ દક્ષિણે પુનરાવર્તિત થઈ ઉદય અસ્તાન્તર ૨૧૩૪૫૩૭ યોજન, અર્ધ દ્રષ્ટિગોચર.

હોય એમ લાગે છે, અને મધ્યાહ્ને નજીક આવવાથી જ આકાશના અવસ્થામાં એકલા ન હોય તેમ આપણી દ્રષ્ટિમાં દેખાય છે.

આ પ્રમાણે યથામતિ સૂર્યમંડળ સંજંધી સક્ષિત અધિકાર કહ્યો.

॥ इति सूर्यमंडलाधिकारः ॥

॥ अथ श्री चन्द्रमण्डलाधिकारः प्रारभ्यते ॥

પૂર્વે સૂર્યમંડલાધિકારમાં સૂર્યમંડલોનો સર્વ આગ્નાય કહેવામાં આવ્યો, હવે ચન્દ્રમાના મંડળ સંજંધી જે અવસ્થિત આગ્નાય છે તેનો જ અધિકાર કહેવાય છે.

॥ सूर्यमंडली चन्द्रमंडलानुं भिन्नपणं ॥

ચન્દ્ર તથા સૂર્યના મંડલોમાં મોટો તફાવત રહેલો છે કારણકે સૂર્યના ૧૮૪ મંડળો છે અને તેમાં ૧૧૯ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં પડે છે અને ૬૫ લવણસમુદ્રમાં પડે છે. જ્યારે ચન્દ્રનાં માત્ર ૧૫ મંડળો છે અને તેમાં ૧૦ મંડળો લવણ-સમુદ્રવર્તી અને ૫ મંડળો જંબૂદ્વીપવર્તી છે, આથી તેઓના મંડળોનું પરસ્પર અન્તર-પરસ્પર અબાધાદિ સર્વ વિશેષે તફાવતવાળું છે, ચન્દ્રની ગતિ મન્દ હોવાથી ચન્દ્ર પોતાના મંડળ દૂર દૂરવર્તી અંતરે કરતો જાય છે. જ્યારે સૂર્ય

કારણે થતી વિભ્રમતાથી તે વાતને સત્યાંશપણે કૂદરતના નિયમથી પણ વિરૂદ્ધ કરી લેવી કે સૂર્ય જમીનમાં ઉતરી ગયો, સમુદ્રે પેસી ગયો અસ્ત પામ્યો, (છત્તાદિ) તે તો પ્રાચ્ય અને વિચારશીલ પુરૂષો માટે ખિલકુલ અનુચિત છે. જો દૂર દેખાતી વસ્તુ-માં ઉક્ત કલ્પના કરશું તો તો સમુદ્રમાં પ્રયાણ કરી રહેલી સ્ટીમર જ્યારે ધણી દૂરવર્તી થાય છે ત્યારે આપણે દેખી શકતા નથી તો તેથી શું તે સ્ટીમર સમુદ્રમાં પેસી ગઈ ? છુટી ગઈ ? એમ માન્યતા કરાશે ખરી ? હરગીજ નહિ, વળી દૂર દેખાતા વાહનોએ દૂરત્વના કારણે આપણી દ્રષ્ટિ સ્વભાવે ભૂસ્પર્શ કરતા દેખીએ છીએ તો શું ઘણા ઉંચા એવા વાહનોએ ભૂસાથે સ્પર્શલા હશે ખરા ? અર્થાત્ નહિ જ. તો ધણી આવા ઘણા દૂરને અંતરે રહેલા સૂર્ય માટે તેમ દેખાય અને તેથી તેવી કલ્પના કરવી એ તદ્દન અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત જે માન્યતા એ તેઓની તદ્દન કલ્પનામાત્ર છે અને તે સત્યાંશથી ધણી જ દૂરવર્તી છે, શાસ્ત્રથી વિપરીત છે એટલું જ નહિ પરંતુ યુક્તિથી પણ અયોગ્ય છે.

૧ જેમ કોઈએક ગામનાં તાડ જેવા ઉંચા વૃક્ષોને (અથવા કોઈ માણસને) માત્ર એ ચાર માઠી દૂરથી જોઈએ છીએ છતાં તે વૃક્ષોનાં કેવળ ઉપરનો જ ભાગ સદૃશ દેખાય છે અને નીચે તે જમીનને અડક્યા તેમ લાગે થાય છે. પરંતુ ત્યાં તો સ્વસ્વરૂપમાં જ હોય છે. તેમ અહીં પણ વિચારશું જરૂર થાય છે.

કોઈમનનાથી હોવાથી ચોતાના મંડળો સમીપવર્તી કરતો જાત છે તેથી તેથી સંખ્યા પણ વધારે થવા બાક છે કિંતુ સ્વરૂપ વિગેરે વિષયનો ખ્યાલ સર્વ-મંડળાધિકાર માંચવાથી સ્વયં આવે તેમ છે.

૧ ચન્દ્રમંડળના ચારક્ષેત્રપ્રસારણ

ચન્દ્ર તથા સૂર્યનું ચારક્ષેત્ર સરખું એટલે ૫૧૦ થો ૪૬ ભાગ પ્રમાણનું છે, કિંતુ પ્રમાણ કાઢવાની પદ્ધતિ, મંડળ સંખ્યા અને અંતર પ્રમાણના તફાવતને જોઈ અંકની અપેક્ષાએ જ જુદી છે, હવે કેવી રીતે ચારક્ષેત્રમાન કાઢવું તે જણાવે છે.

ચન્દ્રના એક મંડળથી બીજા મંડળનું અંતર ૩૫ થો ૦ એક થોજનના એકસદ્વીયા ૩૦ ભાગ અને એકસદ્વીયા એક ભાગના ૭ ભાગ કરીએ તેમાંના ૪ ભાગ જેટલું છે (૩૫ થો ૬૧-૬૬ ભાગ), હવે ચન્દ્રનાં મંડળ ૧૫ છે, પરંતુ આપણે પ્રથમ તેઓના આંતરાનું પ્રમાણ કાઢવું હોવાથી પાંચ આંગણીના અથવા ઉણી ચણેલી પાંચ ભિત્તીનાં આંતરાં તો ચાર જ થાય તેમ આ ૧૫ મંડળોનાં આંતરાં યોઢ થાય છે, એ આંતરાનું માપ કાઢવા યોઢ અંતર સંખ્યાની સાથે અંતર પ્રમાણનો ગુણકાર કરવો.

$$\begin{array}{r} ૧૪ \text{ અંતર} \\ \times ૩૫ \text{ થો} \\ \hline ૪૯૦ \text{ થો} \text{ આવ્યા.} \end{array}$$

એકસદ્વીયા ૩૦ ભાગ ઉપર છે તેથી તેના યોજન કરવા ૧૪ તેને ગુણ્યા એકસદ્વીયા-
 $\times ૩૦ \text{ ભા.}$
 $\hline ૪૨૦ \text{ એકસદ્વીયા ભાગો આવ્યા.}$

એક યોજનના એકસદ્વીયા ૭ ભાગના ૪ ભાગ તેના યોજન લાવવા પ્રથમ
 $\times ૧૪$
 $\hline ૫૬$ સાતીયા ભાગો આવ્યા.

આ ૫૬ ભાગના ૬૧ દ્વીયા ભાગ પ્રમાણ લાવવા ૭)૫૬(૮ એક થો.ના ૬૧દ્વીયા-
 $\frac{૫૬}{૦૦}$ [ભાગ નીકળ્યા.

પૂર્વે આવેલા ૬૧ દ્વીયા ૪૨૦ ભાગમાં
 $\begin{array}{r} + ૮ \text{ ઉમેરતાં} \\ \hline ૪૨૮ \text{ ભાગ એકસદ્વીયા આવ્યા તેના યોજન કાઢવા માટે} \\ ૬૧)૪૨૮(૭ \\ ૪૨૭ = ૭ થો. ૬૧ થો. ભાગ આવ્યા. \\ \hline ૦૦૧ \text{ અંશ થો.} \end{array}$

પૂર્વે આવેલા ૪૬૦ યોજનમાં

+ ૭૬૬ ભાગ ઉમેરવાથી

૪૬૬૬ યો. આટલું ૧૪ આંતરાતું ચન્દ્રમંડળ સ્પર્શના રહિત

ભૂમિક્ષેત્ર પ્રમાણ આપ્યું.

હવે ચન્દ્ર મંડળો ઉક્તક્ષેત્ર પ્રમાણમાં પંદર વાર પડે છે—આથી ૧૫ વાર વિમાન વિસ્તાર જેટલી જગ્યા એકંદર રોકાય છે ત્યારે એ વિમાનની અંધ-ગાહનાને અંગે કહેવાતાં મંડળોનું પ્રમાણ કાઢીએ.

ચન્દ્રનું વિમાન એક યોજનની એકસઠીયા ૫૬ ભાગનું હોવાથી $૫૬ \times ૧૫ = ૮૪૦$ એ એકસઠીયા ભાગ આવ્યા, તેના યોજન કાઢવા માટે ૬૧ વડે ૮૪૦ ને ભાગ આપવો,
 $૬૧ \overline{) ૮૪૦} ૧૩$ યોજન

૬૧

૨૩૦

૧૮૩

૪૭ ભાગ શેષ રહ્યા

પૂર્વે આવેલા ચૌદ આંતરાતું પ્રમાણ ૪૬૭ યો. અને એકસઠીયા ૧ અંશ ઉપર આવેલો તે, તેમાં વિમાન વિષ્કમ્ભના ૧૩ યો. અને એકસઠીયા ૪૭ ભાગ શેષ રહ્યા તે

૫૧૦ યો. અને— $\frac{૪૬}{૬૧}$

ભાગનું ચન્દ્ર ચારક્ષેત્ર આપ્યું,

॥ इति चन्द्रचारक्षेत्रम् ॥

ચન્દ્રમંડલચારક્ષેત્રપ્રમાણે ઉપાયાન્તરમ્:—

ગણિતની અનેક રીતિ હોવાથી એક જ પ્રમાણ બુઢી બુઢી રીતિએ લાવી શકાય છે, પ્રથમ એકસઠીયા તેમજ સાતીયા ભાગોના યોજન કાઢીને ચારક્ષેત્રનું પ્રમાણ જણાવ્યું. હવે યોજનના સાતીયા ભાગો કાઢીને ચારક્ષેત્રનું પ્રમાણ બહુવાની બીજી રીત બતાવવામાં આવે છે.

ચન્દ્રમંડળોનું આંતર ૩૫ યો. ૩૦૬ ભાગ હોવાથી પ્રથમ એ એક જ આંતર પ્રમાણના સાતીયા ભાગ કરવા ૩૦ એકસઠીયા ભાગોને સાતે ગુણી ચાર ભાગ ઉપરના ઉમેરતાં ૨૧૪ સાતીયા ભાગ આવે, ૩૫ યોજનના એક-સઠીયા ભાગો બતાવવા સારૂ $૩૫ \times ૬૧ = ૨૧૩૫$ અંશે એકસઠીયા આવ્યા તે અંશોના ૬૧ઠીયા સાતીયા (સાત) ભાગો કરવા માટે પુનઃ સાતે ગુણતાં ૧૪૬૪૫ ભાગો આવે તેમાં પૂર્વના ૨૧૪ સાતીયા ભાગો ઉમેરતાં કુલ ૧૪૮૫૯ એટલા સાતીયા ચૂર્ણભાગ-પ્રતિભાગો આવ્યા, આ એક જ મંડલાંતરના આવ્યા.

ચૌદ મંડળાંતરના કાઢવા સાડ તે ૮૪૧૧૫૬ ચૂર્ણિભાગેને ચૌદે ગુણવાથી કુલ ૨૧૨૨૨૬ પ્રતિભાગો આવ્યા.

હવે મંડળો પંદર હોવાથી ૧૫ મંડળ સંબંધી વિમાન વિસ્તારના પ્રતિભાગો કરવા માટે વિમાન-અથવા મંડળની એકસદ્વીયા ૫૬ લાગની ખેડાળાઈને સાતે ગુણીએ એટલે ૩૬૨ ભાગ આવે. તે પંદરવાર કાઢવાના હોવાથી $૩૬૨ \times ૧૫ = ૫૪૮૦$ પ્રતિભાગો વિમાન વિસ્તારના આવ્યા, પૂર્વના ચૌદ આંતરાના ૨૧૨૨૨૬ ને ચૂર્ણિ-

૮૪ ઉતરતી ભાંજણી પ્રમાણે આ રીતે કરવું—

ચો.	ભાગ	પ્રતિ.
૩૫	—	૩૦ — ૪ એક મંડળ અંતર
<u>૫૬૧</u>		
૩૫		
<u>૨૧૦૫</u>		
૨૧૩૫	ભાગ	
<u>૩૦</u>		
૨૧૬૫	ભાગ	
<u>૫૭</u>		
૧૫૧૫૫	સાતીયા ભાગો	
<u>+૪</u>	ઉપરના ઉમેરતાં	
કુલ ૧૫૧૫૯	સાતીયા ભાગ આવે	
૧૫૧૫૯	એક આંતરાના ચૂર્ણિ વિભાગ તેની સાથે	
<u>૫૧૪</u>	મંડળની અંતર સંખ્યાવડે ગુણતાં	
૨૧૨૨૨૬	પ્રતિભાગ	એક યોજનના
<u>+૫૪૮૦</u>	ઉમેર્યા	૫૬ ભાગના મંડળ પ્રમાણને
૨૧૮૧૦૬	એકંદર પ્રતિભાગો આવ્યા	<u>૫૭</u> ભાગ
		<u>૩૬૨</u> તેને
		<u>૫૧૫</u> મંડળે ગુણ્યા
		૫૪૮૦ પ્રતિભાગ

૨૧૮૧૦૬ આ ભાગો સાતીયા હોવાથી

૭)૨૧૮૧૦૬(૩૧૧૫૮ એકસદ્વીયા ભાગો થયા. તેના યોજન કરવા માટે

૨૧
—
૦૦૮
—
૭
—
૧૧
—
૭
—
૪૦
—
૩૫
—
૫૬
—
૫૬
—
૦૦

૬૧)૩૧૧૫૮(૫૧૦

૩૦૫
—
૦૦૬૫
—
૬૧

૦૪૮ કુલ ૫૧૦ ચો. ફૂટ ભાગ ચારક્ષેત્ર આવ્યું.

ભાગો તેમાં આ પંદર મંડલ વિસ્તારના આવેલા કુલ ૫૮૮૮૦ પ્રતિભાગો ઉમેરતાં ૨૧૮૧૦૬ સર્વક્ષેત્રના સાતીયા ભાગો આવ્યા તેના એકસઠીયા ભાગો કરવા માટે સાતવડે ભાગ આપતાં ૩૧૧૫ આવ્યા, તેના યોજન કરવા માટે ૬૧૬ ભાગી નાંખતાં કુલ ચન્દ્રનું જે ૫૧૦ યો ૪૮ ભાગનું ચારક્ષેત્ર કહ્યું છે તે આવી રહેશે. इति चारक्षेत्रप्रकरण ॥ ૧ ॥

૨ ચન્દ્રમંડલાનાં અન્તરનિઃસ્તારણ રીતિ:—

પ્રથમ ૫૧૦ યો ૬૬ ભાગનું જે ચારક્ષેત્ર તેના એકસઠીયા ભાગો કરી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી, ચન્દ્રનાં મંડલ ૧૫ હોવાથી પંદરવાર વિમાન વિસ્તારના એકસઠીયા ભાગો કરી પૂર્વોક્ત ચારક્ષેત્ર પ્રમાણમાંથી બાદ કરતાં જે સંખ્યા રેખ રહે તે કેવળ અંતરક્ષેત્રની (ક્ષેત્રાંશ ગણતરી) આવી સમજવી, એ અંતરક્ષેત્ર-ક્ષેત્રાંશ સંખ્યાને પ્રત્યેક મંડળનું અંતર કાઢવા ૧૪ વડે ભાગી પ્રાપ્ત થયેલ જે સંખ્યા તેના યોજન કરવા, જેથી પ્રત્યેક મંડળનું અંતર પ્રમાણ પ્રાપ્ત થશે, તથા—

$૫૧૦ યો \times ૬૧ = ૩૧૧૦ + ૪૮$ અંશ ઉમેરતાં ૩૧૧૫૮ એકસઠીયા ભાગો આવ્યા. હવે ૧૫ મંડલ વિસ્તારના કુલ ભાગો કરવા $૫૬ \times ૧૫ = ૮૪૦$ તે ૩૧૧૫૮ માંથી

$\frac{૮૪૦}{૩૦૩૧૮}$ બાદ કરતાં ૩૦૩૧૮ માત્ર ક્ષેત્રાંશ અંતરક્ષેત્ર આવ્યું. પ્રત્યેક ૩૦૩૧૮ ક્ષેત્રાંશ મંડળ અંતર પ્રમાણ લાવવા માટે.

૧૪) ૩૦૩૧૮ (૨૧૬૫ ભાગ = ૨૧૬૫૬ ભાગ આવ્યા,

૨૮
૨૩
૧૪
૬૧
૮૪
૭૮
૭૦
૮ પ્રતિભાગો

૪

યોજન કાઢવા માટે:—

૬૧) ૨૧૬૫ (૩૫ યોજન

૧૮૩
૩૩૫
૩૦૫
૩૦ ભાગ.

જવાબ આવ્યો.

૩૫ યો ૬૬ ભાગ પ્રમાણ

યો ૬૬ ભાગ

૩૫-૬૬ ૬ ભાગ (૩૫ યો ૩૦૬)

अन्तर्यामिणप्राप्तिः-अन्यरित्याः—

પ્રથમ ૧૫ મંડળનો કુલ વિસ્તાર કાઢવા માટે એક મંડળનો એકસદ્દીયા પદ લાગુનો વિસ્તાર ! તે ૧૫ મંડળનો કેટલો ? એ પ્રમાણ ત્રિશશિ કરતાં બેવડામાં યોજન કાઢવા પૂર્વક ૧૩ ચો. ફુ. લાગ આવે, તે પૂર્વે કહેલા ૫૧૦ ચો. ફુ. યોજન સમસ્ત મંડળક્ષેત્રના વિસ્તારમાંથી બાદ કરતાં ૪૬૭૬ ચો. ચૌદ આંતરનો (મંડળરહિત કેવળ) કુલ વિસ્તાર આવે, હવે પ્રત્યેક મંડળનો વિસ્તાર લાવવા માટે ૪૬૭૬ ચો. યોજનની સંખ્યાને ૧૪ અંતરવડે ભાગી નાંખતાં પૂર્ણ ૩૫ ચો. અને ૩૦૬ એકસદ્દીયા ભાગો આવે. તે આ પ્રમાણે:— એક મંડળ વિસ્તાર પ્રમાણ એકસદ્દીયા પદ લાગ તેને

x94

360

45x

-યોજન કરવા.

६१) ८४० (१३ यो०) ई० पं० मंडल क्षेत्र विस्तार.

६९

२३०

943

089

ચો. ભાગ

તે ૫૧૦-૪૮ માંથી

૫૧૩-૪૭ બાદ કરતાં

४६७-१ = ४६७ $\frac{1}{4}$ भाग चौद्व अंतरनो कुल विस्तार, प्रत्येक अंतर प्रमाथु लाववा.

१४) ४६७(३५ ये।०

42

—
۱۹۱۹

90

09

०७ ये।० शेष. तेना ओकसहीया भागो करवा.

x49

૪૨૭ ભાગ આવ્યા. એમાં પૂર્વ ૧ એકસદ્વીયા ભાગ આવેલ છે તે ઉમેરતાં.

+9

४२८ कुल अंश आल्या ते प्रत्येक अंतरमां व्हेची लेवा भाटे.

૧૪) ૪૨૮(૩૦ ભાગ એકસદ્વીયા.

४२

052

०६८ शे.५.

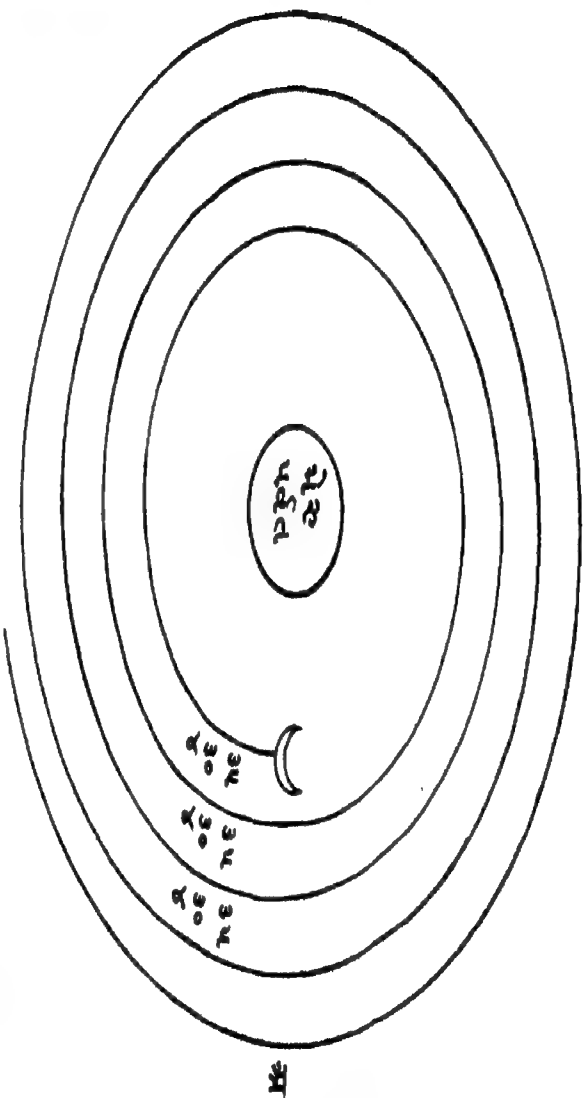
ये।० भाग-प्रतिभाग.

એટલે કુલ ૩૫-૬૧-૬ ભાગ એક અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ માળ્યું.

इति मंतरश्चित्रमभाषे द्वितीया प्रकृपणा ॥

॥ ચંદ્રમંડલ અને મંડલના આંતરા ॥ (ચિત્ર નં. ૧)

સર્વ મંડલ ૧૫, આંતરા ૧૪.

ધા. ગા. પ્રતિબાધ્યે ચંદ્રલક્ષી મંડલગ્નં ચત્તર છે. અને હરિક મંડલ પૂર્વે યો. છે, એટલે આ મંડલ લીટીઓ પૂર્વે યો. ગતી ગણવો. ચંદ્ર પછી એ સુધી બાહ્યમંડલ પૂર્ણ કરી એ નીચેની લીટી પ્રમાણે ચેર નરક પસરો ગણ છે.

સૂર્યમંડળવત ચન્દ્રમંડળોનું કુલ ચારેબાજુ તમા અત્યેક અંદ્રમંડળનું અંતરેબાજુ કહેવામાં આવે છે. હવે 'અબાધા' (વિષય) કહેવામાં આવે છે. સૂર્યમંડળવત ડોળાની પણ અબાધા ત્રણ પ્રકારની છે. એમાં પ્રથમ મેરૂની અપેક્ષાએ :: અબાધા, બીજી મેરૂની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક મંડલ અબાધા, ત્રીજી પ્રતિ-જી ચન્દ્રસૂર્ય પરસ્પર અબાધા એમ ત્રણ પ્રકારની છે, એમાં પ્રથમ 'હોવાથી-માધા' કહેવાય છે.

૩-મેરોચન્દ્રમંડલ-અબાધા પ્રરૂપણા:—

મેરૂ પ્રતીત્ય ઓષતોડવાધાનિરૂપણમુ:—૧

સૂર્યમંડળવત ચન્દ્રમંડળોનું અંતર મેરૂપર્વતથી ચારેબાજુએ એમણી ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર હોય છે, એ સર્વવ્યાખ્યા સૂર્યમંડલની એમણત: સાબાધા પ્રસંગે કહી છે તે પ્રમાણે વિચારી લેવી. इति ઓષતોડવાધા.

મેરૂ પ્રતીત્ય પ્રતિમંડલમબાધા:—૨

ઉપર જે અબાધા કહેવામાં આવી તે મેરૂ અને સર્વવ્યાખ્યાનતરમંડળ વચ્ચેની કહી, કારણકે તે મંડળથી અર્વાક્ષ (મેરૂ તરફ) હવે એકે મંડળ હેતું નથી. સર્વવ્યાખ્યાનતરમંડળ પછીના (અર્થાત્ બીજા) મંડળ સુખીમાં જતાં ૩૬ યો. અને ૨૫૬ ભાગ પ્રમાણ અંતર ક્ષેત્ર વધે છે. કારણકે કેવળ અંતરક્ષેત્ર ૩૫ યો. ૩૦ ભાગનું ભાગનું તેમાં પ્રથમ મંડળવિમાન વિસ્તાર અંતર્ગત લેવાનો હોવાથી ૫૬ ભાગ ઉક્ત અંતર પ્રમાણમાં લેખવતાં ૩૬ યો. એક-સહીયા ૨૫ ભાગ અને ૪ સાતીયા પ્રતિભાગ પ્રમાણ આવી રહેશે. તેથી મેરૂની બીજી મંડળ ૪૪૮૫૬ યો. અને ૨૫૬ ભાગ પ્રમાણ દૂર રહે. એમ પ્રથમ મંડળની અપેક્ષાએ આગળના અનન્તરપણે રહેલા બીજા મંડળમાં ૩૬ યો. અને ૨૫૬ ભાગની વૃદ્ધિ કરતા જવી, તે પ્રમાણે પ્રતિમંડળે અબાધા કાઢતાં જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે જઈએ ત્યારે સર્વબાહ્યમંડળ અને મેરૂ વચ્ચે ૪૫૩૨૬૬૩ એકસહાંશ જેટલું (મેરૂથી જાનને બાજુએ) અંતર પડે છે. આ સર્વ વિચારણા સૂર્ય મંડળોની અબાધા પ્રસંગે કહી છે તેને અનુસરતી વિચારવી. इति મેરૂ પ્રતીત્ય પ્રતિમંડલમબાધાપ્રરૂપણા ॥

અથ ચન્દ્રયો: પ્રતિમંડલં પરસ્પરમબાધા-વ્યવસ્થા ચ—

જ્યારે જન્મદ્રીપર્વતી બ્રહ્મા ચન્દ્રો (સામસામા) સર્વવ્યાખ્યાનતર મંડળે હોય ત્યારે તે બ્રહ્મા વચ્ચેનું અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ સૂર્યોની પેઠે ૬૬૬૪૦ યોજનનું હોય છે.

આ પ્રમાણે ક્રીપના એક લાખ યોજનના વિસ્તારમાંથી બન્ને બાબુનું જન્મ-
ક્રિયમત મંડળક્ષેત્ર (૧૮૦+૧૮૦=૩૬૦ ચો) બાદ કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે જે હકી-
કત પૂર્વે સૂર્યમંડળ પ્રસંગે આવી ગઇ છે.

સર્વાભ્યન્તર મંડળની પછી જ્યારે બન્ને ચન્દ્રો બીજા મંડળમાં પ્રવેશે
ત્યારે તેઓનું પરસ્પર અન્તર ૯૬૭૧૨ ચો ઉપર ૫૧૬ એકસદ્શ ભાગ પ્રમાણ
હોય છે, જે આ પ્રમાણે—

એક ચન્દ્ર એક બાબુએ બીજા મંડળમાં ગયો ત્યારે સર્વાભ્યન્તર મંડળની
અપેક્ષાએ (અંતર પ્રમાણ અને વિમાન વિષ્કંભસહ) ૩૬ ચો અને ૨૫૬ એક-
સદ્શ ભાગ પ્રમાણે દૂર ગયો, આ બાબુ પણ બીજો ચન્દ્ર બીજા મંડળે તેટ-
લુંજ દૂર ગયો છે એટલે દરેક મંડળે બન્ને બાબુએ અનન્તર અનન્તર મંડળોમાં
પ્રવેશ કરતા ચન્દ્રોની (મંડળો દૂર દૂર થતા હોવાથી) બન્ને બાબુની થઇ ૮૫૭૨
ચો અને ૫૧૬ ભાગ પ્રમાણે જેટલી અબાધાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. એ પ્રમાણે
પ્રત્યેક મંડળે ૭૨ ચો ૫૧૬ ભાગની વૃદ્ધિ કરતા જતાં અને પ્રતિમંડળે પર-
સ્પરની અબાધા વિચારતાં જતાં જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે (૧૮૪મા) જે અવ-
સરે બન્ને ચન્દ્રો સામસામી દિશાવર્તી કરતા હોય તે વખતે એક ચન્દ્રથી બીજા
ચન્દ્રને અંતર પ્રમાણ ૧૦૦૬૫૬૫૫ ચોજનનું હોય છે.

શંકા:—સૂર્યમંડળ પ્રસંગે સર્વબાહ્યમંડળે વર્તતા સૂર્યોની પરસ્પર વ્યાધા-
તિક અબાધા પૂર્ણ ૧૦૦૬૬૦ ચોજન થાય છે. અને બન્નેનું ચારક્ષેત્ર સમાન છે
તો પછી ૧૬ અંશ જેટલો તદ્વાવત પડવાનું કારણ શું ?

૮૫ ચો. ભા. પ્રતિભાગ

૩૫—૩૦—૪ એક બાબુનું અંતર

૩૫—૩૦—૪ અંતર પ્રાં સરવાળો કરતાં

૭૦—૬૦—૮

+૧૧૨ બંને બાબુ ચન્દ્રમંડળ

૭૦—૧૭૨—૮ [વિસ્તારના

+૧ સાત પ્રાં ભાગનો ૧ ભાગ

૭૦—૧૭૩—૧ [ઉમેરતા

+૨ ૦—૧૨૦

૭૨—૫૧—૬ પરસ્પર અંતર પ્રમાણ

૨ અન્ય રીતે મંડલ અંતર પ્રાપ્તિ—

ચો. ભા. પ્રાં ભા.

૩૫—૩૦—૪

+૫૬

૩૫—૮૬—૪

+૧ ૦—૬૧

૩૬—૨૫—૪

૪૨—૪૨—૨

૭૨—૫૦—૮

+૧

૭૧—૫૧—૧ જવાબ આપ્યો

ચો. એકસદ્શભાગ—પ્રતિભાગ

૭૨ ૫૧

૧ જવાબ

અભ્યાસ:—ચન્દ્રમંડળનું ચરક્ષેત્ર ૫૧૦ ચો. ૪૮ ભાગ છે. એ ક્ષેત્રની શરૂઆત સર્વાભ્યન્તરમંડળની શરૂઆતથી થાય છે, તે પ્રમાણે આ ઉક્ત અબાધાપ્રમાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચન્દ્રનું ૫૬ ભાગ વિસ્તારનું પ્રથમ મંડળક્ષેત્ર એ ક્ષેત્ર-મંડળની આદિ (જમ્બૂદ્વીપ તરફ) થી લઈ (એટલે પ્રથમ મંડળ સહિત) અન્તિમ સર્વબાહ્યમંડળ ૫૦૬ ચો. ૫૩ ભાગ દરવર્તી હોય, જ્યારે સૂર્યમંડળ પૂર્ણ ૫૧૦ ચો. દરવર્તી હોય—આ બન્ને વચ્ચે એકંદર ૧૬ અંશ તફાવત પડ્યો તેમાં કારણ એ છે કે સૂર્યમંડળ એકસદૃષ્ટિયા ૪૮ ભાગ વિસ્તારવાળું હોવાથી બન્ને બાબતુ ૫૧૦ ચો. ૪૮ ભાગ ને ચરક્ષેત્ર તેમાંથી ઉપરના અડતાળીશ-અડતાળીશ અંશનો બન્ને બાબતુનો અંતિમ મંડળનો વિસ્તાર બાદ થાય (કારણકે મંડળની પ્રાથમિક હદ લેવાની છે પરંતુ અંતિમ મંડળનો સમગ્ર વિસ્તાર લેવો ગણવાનો નથી) એમ કરતાં બન્ને બાબતુએ ૫૧૦ ચો. નું ક્ષેત્ર રહે, જ્યારે અહીંયા ચન્દ્રમંડળ એકસદૃષ્ટિયા ૫૬ ભાગનું હોવાથી બન્ને બાબતુએ સૂર્યમંડળ વિસ્તારની અપેક્ષાએ ચન્દ્રમંડળના આઠ આઠ અંશ વધે, એ અંશપણ ૫૧૦ ચો.ના સૂર્યમંડળ ક્ષેત્રમાંથી એછા થતાં સર્વબાહ્યમંડળે પ્રતિ બાબતુએ સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાએ ૫૦૬ ચો. ૫૩ ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય એ બન્ને બાબતુ વર્તી ક્ષેત્રનો સરવાળો કરતાં $[૫૦૬ \frac{૫૩}{૧૦} + ૫૦૬ \frac{૫૩}{૧૦}] = ૧૦૧૬ \frac{૫૩}{૫}$ ભાગ થાય. [આટલું ક્ષેત્ર ચૌદ મંડળ ક્ષેત્ર અને ચૌદ અંતરક્ષેત્રવડે પૂરાય છે.] એ ક્ષેત્રમાં સર્વાભ્યન્તર મંડળનું પરસ્પર મેડ વ્યાધાતિક વચલું ક્ષેત્ર પ્રમાણ ૬૬૬૪૦ ચો.નનું પ્રક્ષેપતાં $[૧૦૧૬ \text{ ચો. } ૪૫ \text{ ભાગ} + ૬૬૬૪૦ \text{ ચો.}] = ૧૦૦૬૫૬ \text{ ચો. } ૪૫ \text{ ભાગનું}$ સર્વબાહ્યમંડળે ચન્દ્ર-ચન્દ્રને ને અંતર કહ્યું તે યથાર્થ આવી રહે છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્રમંડળની અધિકતાના કારણે જ ૧૬ અંશનો પડતો તફાવત જણાવાયો.

[બીજી રીતે વિચારીએ તો ચન્દ્રના દરમંડલે થતું અંતરવૃદ્ધિ પ્રમાણ મંડળ તથા અંતર વિસ્તાર સહિત ૭૨ ચો. ૫૧ ભાગ ૧ પ્રતિ હોય છે અને ચન્દ્ર-મંડળના અંતર ૧૪ છે તેથી તે અંતરવૃદ્ધિ પ્રમાણ સાથે ચૌદ ગુણતાં ૧૦૧૬ ચો. ૪૫ ભાગ પ્રમાણક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થશે, ઇત્યાદિક ગણિતશાસ્ત્રની અમેક રીતિઓ હોવાથી ગણિતજ્ઞ પુરૂષો અંતરવૃદ્ધિથી મંડળક્ષેત્ર, મંડળવૃદ્ધિથી અંતરક્ષેત્ર ઇત્યાદિક કોઈ પણ પ્રમાણ તે તે રીતિઓ દ્વારા સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.]

इति मण्डले मण्डले चन्द्रयोः परस्परमबाधामरूपणा तत्समाप्तौ च
अबाधामरूपणाऽऽख्यं द्वारं समाप्तम् ॥

સૂચના—હવે ચન્દ્રમંડળની ગતિને વિષે ચાર અનુયોગ (વ્યાખ્યાના) દર્શન કરેલા છે તે કહેવાય છે.

૧ ચન્દ્રમંડળપરિધિપરૂપણા:—

ચન્દ્રના પ્રથમ મંડળનો પરિધિ સૂર્યમંડલવત્ જાણવો કારણકે જે સ્થાને ચન્દ્રમંડળ પડે છે તે જ સ્થાને, ઊર્ધ્વભાગે (૮૦ યોગ ઉંચે) ચન્દ્રમંડળ રહેલું છે.

અન્ય મંડળોના પરિધિ માટે પૂર્વમંડળથી પશ્ચિમ મંડળની ખોળાઈમાં પૂર્વે જે ૭૨ યોગ ની વૃદ્ધિ કરી છે તેનો જૂદો જ પરિધિ કાઢતાં કિંચિદ્ અધિક ૨૩ યોગ આવશે. એ પરિધિપ્રમાણ પૂર્વ પૂર્વના મંડળમાં ઉમેરતાં અનન્તર-આગળ આગળના મંડળનું પરિધિ પ્રમાણ આવશે. આથી સર્વાભ્યં મંડળના પરિધિમાં ૨૩ યોગ ઉમેરતાં બીજા મંડળનો ૩૧૫૩૧૬, યોગ ત્રીજાનો ૬૩૭૫૫૪૬ યોગ, એ પ્રમાણે કરતાં યાવત્ અંતિમ મંડળનો પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ યોગ પ્રાપ્ત થાય.

૨ ચન્દ્રસ્ય મુહૂર્તગતિ:—

સર્વાભ્યં મંડળે સંક્રમણ કરતા બન્ને ચન્દ્રોની મુહૂર્તગતિ સૂર્યમંડલ-વત્ પરિધિના હિસાબે કાઢતાં ૫૦૭૩૬૬૬૬૬ યોગ ની હોય છે, કારણકે એક ચન્દ્રમા એક અર્ધમંડળને ૧ અહોરાત્ર-૧ મુઃ અને ઉપર $\frac{૧૧૧૧}{૨૨૨૨}$ ભાગ મુહૂર્ત દરમિયાન પુરું કરે છે, ચન્દ્ર બીજો પણ સ્વચારિત અર્ધમંડળ તેટલા જ કાળમાં પૂર્ણ કરતો હોવાથી તે એક મંડળને પૂર્ણ કરતાં ૨ અહો ૨૨૨૨૨ મુઃ થાય છે, ચન્દ્ર વિમાનની મન્દગતિને અંગે તે મંડળ ૬૨ મુઃ થી અધિક સમયમાં પૂર્ણ કરે છે.

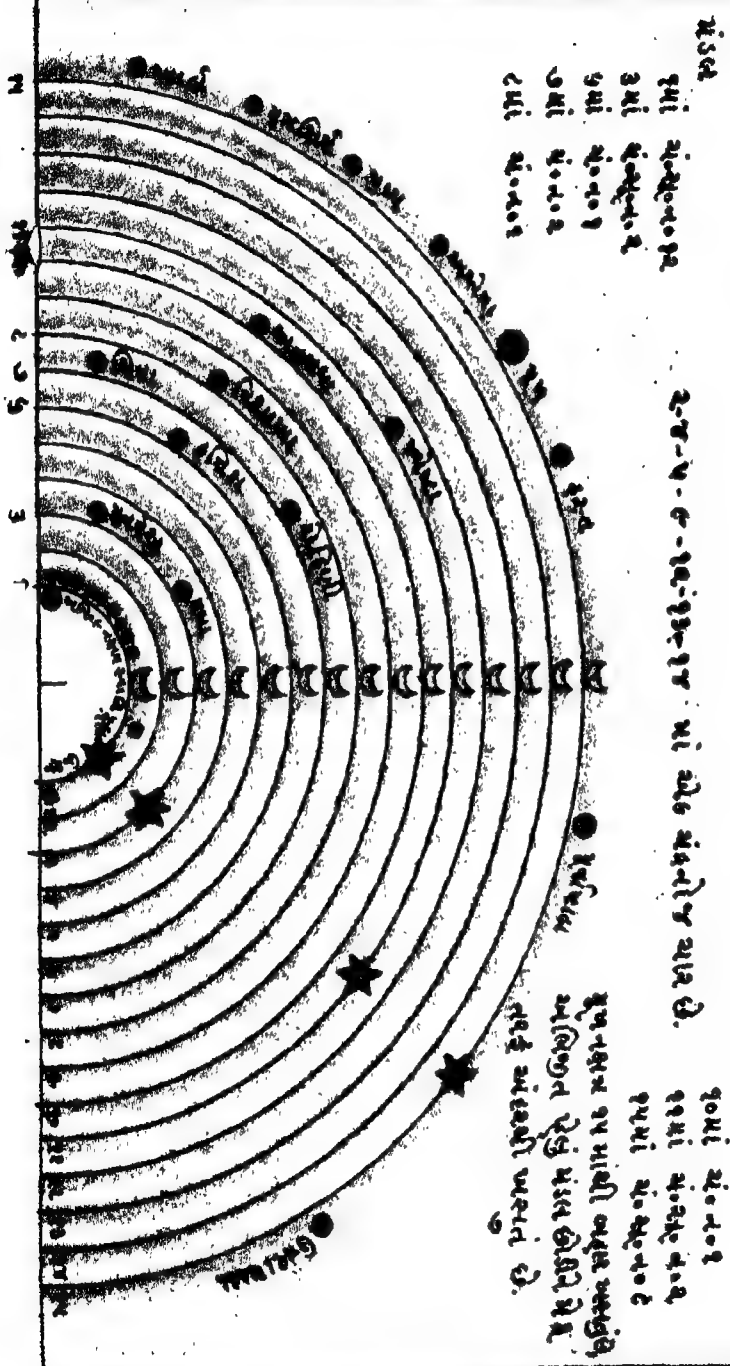
સર્વાભ્યંથી અનન્તર મંડલો માટે પૂર્વ પૂર્વના મુઃગતિમાનમાં પ્રતિમંડળે થતી સાં ૨૩૦ યોગ ની પરિધિની વૃદ્ધિના હિસાબે ૩ યોગ $\frac{૬૬૫૫}{૬૬૬૬}$ ભાગ એટલે કિંચિત્ ન્યૂન ૩૧૧ યોગ જેટલી મુહૂર્ત ગતિની વૃદ્ધિ કરતાં ઇચ્છિતમંડળે મુહૂર્ત-ગતિ કાઢતાં અંતિમમંડળે જઈશું ત્યારે ત્યાં ૫૧૨૫૬૬૬૬૬ યોગ મુઃ ગતિ આવે છે.

૩ ચન્દ્રસ્ય દ્રષ્ટિપથપ્રાપ્તિ:—

સર્વામંડળે બન્ને ચન્દ્રો ૪૭૨૬૩૨૭ યોગ થી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે અને તે અંતિમમંડળે ૩૧૮૩૧ યોગ થી લોકોને દેખાય છે, બાકીના મંડળો માટે સ્વયં ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી પરંતુ સૂર્યમંડલવત્ ઉપાય યોજવાથી આવી શકશે.

૮૬—ચૌદવાર ૨૩૦×૧૪=૩૨૨૦ યોગ ઉમેરતાં ૩૧૮૩૦૬ યોગ આવવાથી ૬ યોગ ત્રુટે છે, તે ૨૩૦ યોજનનો દેશોન ૧૧ યોગ ન વધારવાથી ત્રુટે છે માટે પર્યન્તે વા મધ્યે-પૂર્ણ અંકસ્થાને દેશોન ૧૧ યોજનથી ઉપજતો અંક વધારવાથી યથાર્થ પરિધિ પ્રાપ્ત થશે.

[વ્રજસ્ય ચાન્દ્રગા ૧૧ અર્ધમંડલોત્તું આ ચિત્ર જ.] [પૃષ્ઠ ૩૮૬]
 ॥ ૧૬ ચન્દ્રમંડલોમાં સૂર્ય સહિત ય, નક્ષત્ર સહિત ૮ મંડલો ॥

૪ તસ્ય સાધારણાસાધારણમંડલાનિ:—

૧-૩-૬-૭-૮-૧૦-૧૧-૧૫ આ આઠ મંડળોમાં ચન્દ્રને કદિપણ નક્ષત્રનો વિરહ હોતો નથી કારણકે ત્યાં નક્ષત્રનો ચાર હમેશાં હોય છે. જે ‘નક્ષત્ર પરિશિષ્ટ’ પ્રસંગે કહેવાઈ ગયું છે. ૨-૪-૫-૬-૧૨-૧૩-૧૪ ત્યાં તેમને નક્ષત્રનો વિરહ જ હોય છે,

૧-૩-૧૧-૧૫ એ ચાર મંડળો સૂર્ય-ચન્દ્ર તથા નક્ષત્ર બધાને સામાન્ય છે. આ ચારેમાં રાજમાર્ગ ઉપર સર્વનું ગમન હોય તેમ સર્વેનું ગમન હોય છે. ૬-૭-૮-૯-૧૦ એ ચન્દ્ર મંડળોમાં સૂર્યનું જરાપણ ગમન નથી.

॥ इति संक्षेपेण जंबूद्वीपगतचन्द्र-सूर्यमंडलाधिकारः समाप्तः ॥

॥ जम्बूद्वीपवर्ज समग्रसमय (अदीद्वीप) क्षेत्रे सूर्य-चन्द्रमंडलाधिकारः ॥

લવણસમુદ્ર-ધાતકીખંડ-કાલોદધિસમુદ્ર અને પુષ્કરાર્ધગત સૂર્યોની વ્યવસ્થા જમ્બૂદ્વીપગત સૂર્યવત્ વિચારવી, કારણકે મનુષ્યક્ષેત્રમાં રહેલી મેરૂની બન્ને બાજુવર્તી પંક્તિમાં રહેલા ૧૩૨^૮ સૂર્યોમાંથી કોઈપણ સૂર્ય આઘોપાછો થતો નથી, એથી જ જેટલા નરલોકે સૂર્યો તેટલા જ દિવસો અને તેટલી જ રાત્રિ હોય કારણકે સર્વ સૂર્યોનું ગમન એકીસાથે સર્વત્ર હોય છે અને એથી જ પ્રત્યેક સૂર્યને સ્વસ્વમંડલપૂર્તિ ૬ મુહૂર્તમાં અવશ્ય કરવાની જ હોય છે. આ કારણથી અહીંઆ એટલું વિશેષ સમજવું જે લવણસમુદ્રાદિવર્તી આગળ આગળના સૂર્યો પૂર્વ પૂર્વ સૂર્યગતિથી શીઘ્ર શીઘ્રતર ગતિ કરનારા હોય છે, કારણકે આગળ આગળ તે સૂર્યમંડળસ્થાનોનો પરિધિ વૃદ્ધિગત થતો હોય છે અને તે તે સ્થાને કોઈપણ સૂર્યને મંડલપૂર્તિ એકીસાથે કરવાની હોય છે આથી જમ્બૂદ્વીપના મંડળવર્ણન પ્રસંગે કહેવામાં આવેલા ૧૮૪ મંડલ-સંખ્યા તથા ચારક્ષેત્રાદિથી લઈ દક્ષિણ સુધીની સર્વ વ્યવસ્થા જમ્બૂદ્વીપની રીતિ

૮૭ અહીંઆ એટલું વિશેષ સમજવું જે-જે સૂર્ય જે જે સ્થાને ફરે છે તેની નીચે વર્તતા ક્ષેત્રના મનુષ્યો તે જ સૂર્યને જુવે છે.

૮૮ આ પ્રમાણે અદીદ્વીપમાં ચન્દ્ર-સૂર્યોનું અંતર જણાવવામાં આવેલ નથી પરંતુ અભ્યં પુના ૮ લાખના ૩૬ ભાગ કરવાથી જેટલું ક્ષેત્ર આવે તેટલા અંતરે સૂર્ય સ્થાપવા, તેમાં માનુષોત્તર તરફનું તેટલું અંતર ખાલી રાખવું. જમ્બૂ તરફ પુષ્કરાર્ધના પ્રારંભથી સૂર્ય સ્થાપવા, માનુષો પાસે અડતો સૂર્ય ન હોય. કાલોદ ૮ માટે ૮ લાખના ૨૨ મા ભાગ જેટલા અંતરે સૂર્ય સ્થાપવા, પરંતુ પ્રારંભ પર્યંતે નહિ ૨૧ સૂર્યો વચ્ચે જ સ્થાપવા એમ ધાતકી-લવણાદિ માટે પણ ઉક્ત રીતે વિચારી લેવું ધટે છે, તત્ત્વજ્ઞાની ગમ્ય.

પ્રમાણે પણ તે તે ક્ષેત્રસ્થાનના પરિધિ આદિના વિસ્તારાનુસારે ચિત્તારી લેતી.
(ક્રૂત ગણિતનાં અકો મોટા આવશે.)

આ પ્રમાણે સૂર્ય તથા ચન્દ્રમંડળનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું. આ સિવાય પૌરુષી-છાયા આદિ સર્વ પ્રકારનું સવિસ્તર વર્ણન બાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા મહાનુભાવોએ સૂર્યપ્રગ્લભિ-લોકપ્રકાશાદિ અન્યાન્તરથી બાણવા ખપી થવું.

॥ સમાપ્તોઽયં સાર્થદ્વયદ્વીપવર્તી સૂર્ય-ચન્દ્રમંડલાધિકારઃ ॥

➤ ॥ પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રાશ્રયી ગ્રહ-નક્ષત્રાદિ પ્રમાણકરણમ્ ॥ ➤

અવતરણ:—મંડલસંખ્યા સવિસ્તર વિવેચન કર્યું. પૂર્વે પ્રતિદ્વીપ સમુદ્રાશ્રયી ચન્દ્ર-સૂર્ય સંખ્યા કાઢવાનું કરણ બતાવ્યું હતું. હવે બાકી રહેલ અહ-નક્ષત્ર-તારાનું કોઈ પણ દ્વીપ-સમુદ્રાશ્રયી સંખ્યાનું પ્રમાણ કાઢવા માટે કરણ બતાવે છે.

ગહરિક્ષતારસંખં, જત્યેચ્છસિ નાઝમુદાહિ-દીવે વા ।

તસ્સસિહિષ્ગસસિણો, ગુણસંખં હોઈ સવગ્ગં ॥ ૧૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા.

ગ્રહ-નક્ષ-તારસંખ્યાં, યત્રેચ્છસિ જ્ઞાતુમુદધૌ દ્વીપે વા ।

તચ્છશિભિરેકશ્ચિનઃ ગુણ સંખ્યાં ભવતિ સર્વાગ્રમ્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

રિક્ષ=નક્ષત્ર

સંખં=સંખ્યાને

જત્યેચ્છસિ=જ્યાં તું ઇચ્છે

નાઝં=બાણવાને માટે

ઝદધિ-દીવે=સમુદ્ર-દ્વીપમાં

તસ્સસિહિ=ત્યાંના ચન્દ્રોની સાથે

ષ્ગસસિણો=એક ચન્દ્રનો [પરિવાર]

ગુણ સંખં=ગુણો સંખ્યાને

હોઈ=થાય છે

સવગ્ગં=સર્વાગ્ર [સરવાળો]

ગાયર્થ—જે દ્વીપ અથવા સમુદ્રે અહ-નક્ષત્ર-તારાઓની સમગ્ર સંખ્યાને જ્યારે બાણવા માટે તું ઇચ્છે ત્યારે તે તે દ્વીપ-સમુદ્રવર્તી ચન્દ્રની સંખ્યા સાથે એક ચન્દ્રના પરિવારભૂત [૮૮ ગ્રહાદિ] સંખ્યાનો ગુણાકાર કરવાથી સર્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬૧ ॥

વિશેષાર્થ—તે આ પ્રમાણે—જેમ જાણુદ્વીપમાં બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય છે,

એક ચન્દ્રનો અહ પરિવાર ૮૮ નો, નક્ષત્ર પરિવાર ૨૮, તારા પરિવાર ૬૬૬૭૫ કોડકોડીનો છે. તે દ્વીપવર્તી એ ૯૯ચન્દ્રની સાથે ઉક્ત તે તે સંખ્યાને ક્રમશઃ ગુણીએ તો $(૨ \times ૮૮ =)$ ૧૭૬ અહ પરિવાર, $[૨ \times ૨૮ =]$ ૫૬ નક્ષત્ર પરિવાર અને $[૬૬૭૫ \times ૨ =]$ ૧૩૩૬૫૦ કોડકોડી $[૧૩૩૬૫'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦]$ તારાનો પરિવાર આવે.

તે પ્રમાણે લવણ્યસમુદ્રમાં ૯૦ચાર ચન્દ્રો હોવાથી $[૪ \times ૮૮ =]$ ૩૫૨ અહ, ૧૧૨ નક્ષત્રો અને ૨૬૭૬૦૦ કોડકોડી $[૨૬૭૬૦૦'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦]$ તારાનો પરિવાર થાય.

એ પ્રમાણે ધાતકીખંડમાં ૯૧ચાર ચન્દ્રો હોવાથી તેનો ૧૦૫૬ અહ પરિવાર, ૩૩૬ નક્ષત્રો અને ૮૦૩૭૦૦ કોડકોડી $[૮૦૩૭૦૦'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦]$ તારા પરિવાર આવે છે.

તથા કાલોદધિમાં ૯૨ચાર ચન્દ્રો હોવાથી ૩૬૬૬ અહ, ૧૧૭૬, નક્ષત્ર અને ૨૮૧૨૬૫૦ કોડકોડી $[૨૮૧૨૬૫૦'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦]$ તારાનો પરિવાર છે.

અને પુનરાર્ધવર દ્વીપમાં ૯૩ચાર ચન્દ્રો હોવાથી તેનો ૬૩૩૬ અહ પરિવાર,

૮૯ ઉક્તં ચ દેવેન્દ્રસ્તવે-સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તૌ વા—

દો ચંદા દો સૂરા નક્ષત્રા સ્થલુ હવંતિ છપ્પન્ના । નાવતરં ગહસતં જંબુદીવે વિચારીણં ॥૧॥
 એગં ચ સય સહસ્તં તિષ્ઠિસં સ્થલુ ભવે સહસ્તાઈં । નવ ય સતા પળ્લાસા તારાગણ કોઢિકોઢીણં ॥૨॥

૯૦ ઉક્તં ચ—

ચત્તારિ ચેવ ચંદા ચત્તારિ ય લવણતોયે । નારસ નક્ષત્રસયં ગદાણ તિળ્લેવ નાવન્ના ॥૧॥
 દો ચેવ સયસહસ્તા સત્તદિં સ્થલુ ભવે સહસ્તાઈં । નવ ય સતા લવણજલે તારાગણ કોઢિકોઢીણં ॥૨॥

૯૧ ઉક્તં ચ—

ચઠવીસં સસિ રવિણો નક્ષત્રસતા ય તિળ્લિ છત્તીસા । એગં ચ ગહસહસ્તં છપ્પણં ધાયઈસંઢે ॥૧॥
 અઢેવ સતસહસ્તા તિળ્લિસહસ્તાઈં સતય સતાઈં । ધાયઈસંઢે દીવે તારાગણ કોઢિકોઢીણં ॥૨॥

૯૨ ઉક્તં ચ—

નાયાલીસં ચંદા નાયાલીસં ચ દિળકરા દિત્તા । કાલોદધિમિ એતે ચરંતિ સંબહલેસાગા ॥૧॥
 નક્ષત્રાણં સહસ્તં એગમેવ છાવતરં ચ સતમણં । છષ્ઠ સયા છળ્લવહ મહમ્મહા તિળ્લિ ય સહસ્તા ॥૨॥
 અઢાવીસં કાલોદધિમિ નારસ ય સહસ્તાઈં । નવ ય સયા પળ્લાસા તારાગણ કોઢિકોઢીણં ॥૩॥

૯૩ ઉક્તં ચ—

નાવતરિં ચ ચંદા નાવતરિમેવ દિળકરા દિત્તા । પુનરાર્ધવરદીવદ્ધે ચરંતિ એતે પમાસતા ॥૧॥
 તિળ્લિમય સતા છત્તીસા છષ્ઠ સહસ્તા મહમ્મહાણં તુ । નક્ષત્રાણં તુ ભવે સોલાઈં દુવે સહસ્તાઈં ॥૨॥
 અઢવાલ સય સહસ્તા નાવીસં સ્થલુ ભવે સહસ્તાઈં । દો ચ સતપુનરાર્ધવે તારાગણ કોઢિકોઢીણં ॥૩॥

૨૦૧૬ નક્ષત્ર, તથા ૪૮૨૨૨૦૦ કોડકોડી [૪૮૨૨૨૦૦૦'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦
તેટલો તારાનો પરિવાર છે.

આ પ્રમાણે સર્વદ્વીપ-સમુદ્રવર્તી જ્યોતિષીની સંખ્યા લાવવા કરણ દાખવ્યાં.
આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રમાં કુલ સૂર્યની ૯૪ સંખ્યા ૧૩૨ ની, ચન્દ્રસંખ્યા
૧૩૨, ગ્રહની ૧૧૬૧૬, નક્ષત્રની ૩૬૬૬ અને ૮૮૪૦૭૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦
એટલી તારાઓની કુલ સંખ્યા છે અને તે તારાઓ ૯૫૬૯૫૫૫૫૫૫૫ અધઃ-
સ્થાને સંકીર્ણ અને ઊર્ધ્વસ્થાને વિસ્તીર્ણ હોય છે, વળી તારાઓની ચર અને
સ્થિર જ્યોતિષી સંખ્યા મળીને પણ સંખ્યા ૯૬ અસંખ્યાતી જ છે, કારણ કે
જ્યોતિષીદેવો અસંખ્યાતા છે.

॥ મનુષ્યક્ષેત્રે પ્રહ-નક્ષત્ર-તારાસંખ્યાયન્ત્રકમ્ ॥

દ્વીપ-સમુદ્રનામ	ચન્દ્રસંખ્યા	પ્રહપરિવાર	નક્ષત્ર પરિવાર	તારા પરિવાર
જંબુદ્વીપના	૨ ચન્દ્રનો પરિવાર	૧૭૬	૫૬	૧૩૩૬૫ કોડકોડી
લવણ સમુદ્રના	૪ ચન્દ્રનો પરિવાર	૩૫૨	૧૧૨	૨૬૭૬૦૦ ,,
ધાતકીખંડના	૧૨ ,, ,,	૧૦૫૬	૩૩૬	૮૦૩૭૦૦૦ ,,
કાલોદધિસમુદ્રના	૪૨ ,, ,,	૩૬૬૬	૧૧૭૬	૮૦૨૬૫ ,,
પુષ્કરાર્ધ દ્વીપના	૭૨ ,, ,,	૬૩૩૬	૨૦૧૬	૪૪૮૨૨૨૦૦૦,,

૯૪ ઝર્ક ચ—

વત્તીસં ચંદસતં વત્તીસં ચેવ સુરિયાણસતં । સઘલં માણસલોએ ચરંતિ એતે વમાસંતા ॥

एकारसयसहस्सा छस्सय सोला महग्गहाणं तु छच्चसता छण्णउया णकखत्ता तिण्णिय सहस्सा ॥

अडासीई चत्ताई सतसहस्साई मणुयलोर्गमि । सत्त य सता अणूणा तारागणकोडिकोडीर्गं ॥

૯૫ ઝર્ક ચ—

एवतियं तारगं जं भणियं माणुसंमि लोगम्मि । चारं कलंबुयापुप्फसंठितं जोतिसं चरति ॥

૯૬ ઝર્ક ચ—

एसो तारार्पिडो सव्वसमासेण मणुयलोयंम्मि । बहितापुण ताराओ जिणेहिं भणिया असंखेज्जाओ ॥

આકાશમાંથી તારો ખરે છે એ શું છે ?

કેટલીકવાર પરસ્પર વિમાનની અથડામણ થવાથી ચક્રમકની જેમ તણખો ખરે છે,
કેટલીકવાર દેવાદિકના અવન સૂચક દિવ્યાનુભાવથી તેમ થાય છે. કેટલેક સ્થાને તારાનો
પ્રકાશ ખરતા કાળા પથ્થરરૂપે પડેલો છે અને તેને સંગ્રહસ્થાનમાં રાખવામાં આવ્યો છે.
એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેનું વિશેષ સમાધાન શુક્રગ્રમથી વિચારવું.

આ જે ગ્રહ નક્ષત્ર કદા તેમાં નક્ષત્રનાં નામો તે ૯૭ અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષક, પૂર્વભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, કૃત્તિકા, રોહિણી, મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મઘા, પૂર્વાશ્વિ-
કાઠ્યુની, ઉત્તરાશ્વિની, હસ્તા, ચિત્રા, સ્વાતિ વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા.

એજ પ્રમાણે ગ્રહનાં નામો—૯૯ અંગારક, વિકાલક, લોહિતાંક, શનૈશ્વર, આધુનિક, પ્રાધુનિક, કણ, કણક, કણકણ, કણવિતાનક, કણસંતાનક, સોમ, સહિત, અશ્વસેન, કાયેપિંગ, કર્પુરક, અજકરક, હુદુમ્લક, શંખ, શંખનાભ, શંખવર્ણાભ, કંસ, કંસનાભ, કંસવર્ણાભ, નીલ, નીલાવભાસ, રૂપી, રૂપ્યાવભાસ, ભસ્મક, ભસ્મ-
કરાશિ, તિલતિલ, પુષ્પવર્ણ, હક, હકવર્ણ, કાય, અવધ્ય, ધન્દ્રામિ, ધુમકેતુ, હરિ, પિંગલક, બુધ, શુક, બૃહસ્પતિ, રાહુ, અગસ્તિ, માણવક, કામરૂપર્ષિ, ધુરક, પ્રમુખ, વિકટ, વિસંધિકદંપ, પ્રકદંપ, જટાલ, અરુણ અમિ, કાળ, મહાકાળ, સ્વસ્તિક, સૌવત્સિક, વર્ધમાન, પ્રલંબક, નિત્યાલોક, નિત્યોદ્યોત, સ્વયંપ્રભ, અવભાસક, શ્રેયસ્કર, ક્ષેમંકર, આભંકર, પ્રભંકર, રજસુ, વીરજસુ, અશોક, વીત-
શોક, વિમળ, વિતત્યક, વિવસ, વિશાલ, શાલ, સુમત, અનિવૃત્તિ, એકજટી, દ્વિજટી, કરિક, કર, રાભર્ગલ, પુષ્પકેતુ, અને ભાવકેતુ, એ પ્રમાણે અઠ્યાશી ગ્રહો છે.

॥ इति प्रस्तुतभुवनद्वारे तृतीयज्योतिषीनिकायवर्णनम् ॥

૯૭ ઉર્ત્ત ચ—

અમિહ સવળ ધણિઢા સયમિસયા દોય હુંતિ મદવયા । રેવહ અસ્સિણિ મરણિ ય કલિયા રોહીણિ ચેવ ॥
મિગસર અદાય પુળવ્વસુ ય પુતો ય તહડસિલેસાય । મઘ પુવ્વપલ્લગુણી ઉત્તરાહત્યો ય ચિત્તાય ॥
સાઈ વિસાહા અણુરાહ ચેવ જેઢા તહેવ મૂલો ય । પુવ્વુત્તરા અસાઢા ય જાળ નક્ષત્ત નામાણિ ॥

૯૮ ઉર્ત્ત ચ—

ઈંગાલે બિયાલે જોહિયંકે સળિચ્છરે ચેવ । આહુણિ પાહુણિ કળગસનામાવિ ધંચે વ ॥૧॥
સોમે સહિએ અસ્સામણે ય કજ્જોયણે ય કવ્વરણ । અયકરદુદુંભાવિ ય સંખંસનામાવિતિજેવ ॥૨॥
તિજેવકસનામા નીહે રૂપીય હુંતિ નસારિ । માસા તિલ પુષ્પવજ્જે દગવજ્જે કાયવંધે ય ॥૩॥
ઈંદગ્ગી ધૂમકેહ હરિ પિંગલે બુધે ય સુકે ય । વહસહ રાહુ અગચ્છી માણવગે કામપાસે ય ॥૪॥
ધૂરે પમુદે ચિયઢેવિ સંધિકપ્પે તહા પહલ્લેય । જહિયાલેણ અરુણે અગિલકાલે મહાકાલે ॥૫॥
સોત્થિ ય સોવત્થિયે વદ્ધમાણગ તહા પલંબે ય । નિચ્ચાલેણ નિચ્ચુજોએ સયપંખે ચેવ ઓમાલે ॥૬॥
સેયંકર લેમંકર આમંકર પમંકરે ય બોદ્ધવે । અરણ વિરણ ય તહા અસોગ તહ વીઅસોગેય ॥૭॥
વિમલે ચિત્તવિવત્થે વિસાલ તહ સાલ સુવ્વણે ચેવ । અનિયટ્ટી ણગજડી ય દોહ ચિયટ્ઠિ ય બોદ્ધવે ॥૮॥
કર કરિયે રાયગલ બોદ્ધવે પુષ્પમાવકેલ ય । અઢાસીઈગહા સ્થલ નાયવ્વા આણુપુવ્વી ॥૯॥
વિમલે એ નામ સુ ૦ પ્ર ૦ મૂલ ટીકામાં નથી તેથી પાઠાંતર સંભવે છે. તત્ત્વજ્ઞાની જાણે.

અધુનાપિ પ્રગટપ્રભાવક શ્રી અજાહરાપાર્શ્વનાથાય નમઃ

જ્યોતિર્બીમિકાયાશ્રયી પદ્યમં લઘુપરિશિષ્ટમ્-નં ૬.

૧. જ્યારે જ્યોતિષક ઇન્દ્રોને દેવાંગનાઓ સાથે દિવ્ય વિષયાદિ સુખોને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે પોતાની સભા મધ્યે જાણીપ જવડું ઘટાકારે એક સ્થાન વિકુર્વે (ખનાવે) છે, તેવા ચક્રાકારવાળા સ્થાનના ઉપર સુંદર રમણીય ભાગે મનોહર દિવ્ય ભાષ્ય રહેલો છે જે ઉપર તે દેવો એક મોટો પ્રાસાદાવત સંક-ભૂષણરૂપ એક પ્રાસાદ ખનાવે છે જે ૫૦૦ ચો. ઉંચો, ૨૫૦ ચો. વિસ્તૃત પ્રભાના પૂર્ણવડે વ્યાપ્ત સુંદર હોય છે તે પ્રાસાદનો ઉલ્લેખભાગ ચિત્રવિચિત્ર પદ્મ-લતા-ચિત્રામણોથી અત્યંત સુંદર દર્શનીય હોય છે. ચાલત ત્યાં મણિરત્નોના સ્પર્શવાળો છે. એ પ્રાસાદ ઉપર આઠ ચો. ઉંચી એક મણિ-પીઠીકા ખનાવે છે તે મણિપીઠીકા ઉપર એક મોટી દેવશ્યા વિષયસુખાર્થે વિકુર્વે છે જે શ્યા અત્યંત સુકોમળ-દિવ્ય ઉત્તમોત્તમ હોય છે.

જે શ્યામાં ઇન્દ્ર પોતપોતાના પરિવાર યુક્ત અષ્ટપટ્ટરાણીઓ સાથે ગાંધર્વ અને અને નાટ્યાનીક એ એ પ્રકારના અનીક યુક્ત આનંદ કરતો નાટ્ય, ગીત, વાદ્યાદિક શબ્દ-વડે પ્રકુક્ષિત થતો અગ્રમહીષી તથા તેણીએ પ્રેમથી, ભક્તિથી, ઇન્દ્રના સુખાર્થે બીજા વિકુર્વેલા હળારે પ્રતિરોધો સાથે ઇન્દ્ર પશુ સ્વવદોપશમન કરવા તેટલાજ રૂપોને વિકુર્વેતે તે દિવ્ય-સુમનોહર મનને અનુકુલ એવી અત્યંત સુકોમળ દેવાંગનાઓ સાથે મનુષ્યની પેઠે સર્વાંગે યુક્ત થયો થકા અંતે દેવાંગનાના શરીરને બલ-કાન્તિ-હૃષ્ટ-પુષ્ટ વધુ કરનારા વૈક્રિયવીર્ય પુદ્ગલોને પ્રક્ષેપતો થકો વિષયોપભોગને કરે છે.

આવી જ રીતે યથાયોગ્ય અન્યનિકાયોમાં વિષયભોગ પ્રાસાદીકની વ્યવસ્થા વિચારવી.

૨ પૃષ્ઠ ૨૨૧ માં ચાલુ ટીપ્પણીમાં પાછળથી “વધુમાં એ પશુ” એ પેરિત્રાક લખવામાં આવ્યો છે તેમાં અન્યહીપ-સમુદ્રોમાં આદિ અને અન્તના ૫૦ હળર ચો. વર્ણવાનો જે નિયમ છે તે નિયમને બાજુએ રાખીને વિચારણા ચલાવી છે પરંતુ તેમ ન વિચારવું કિન્તુ આદિ અને અન્તના ૫૦ હળર ચો. વર્ણને બાકીના ક્ષેત્રમાં લાખ લાખ ચોળનના અંતરે તે તે પંક્તિસંખ્યાને યથાયોગ્ય સંગત કરવી યુક્ત છે, જો તેમ ન વિચારીએ તો તેજ પેરિત્રાકને અનુસારે તો સ્વયંજૂરમણ સમુદ્રના અન્તિમ ભાગે (૫૦. હંચો. વર્ણવાનું બાજુએ રાખ્યું હોવાથી) એકપંક્તિ વિચારવી જ ઘટે અને જો તેમ વિચારીએ તો તેને પ્રકાશ ક્યાં નાંખવો? કારણ કે સમુદ્રાન્તે અલોક શરૂ થાય છે, માટે તે વિચારણા યોગ્ય ન ગણવી.

૩. આ જ્યોતિષકના આધારે પ્રાણીઓનો શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે અનુકૂળ રાશીમાં આવ્યા હોય તો સુખ અને પ્રતિકૂળ થયા હોય તો દુઃખ-પીડાઓને આપે છે માટે નિસ્પૃહ નિર્ઝંઘેને પ્રવળ્યનાદિ શુભ કાર્યો સૂર્ય-ચન્દ્ર ગ્રહ નક્ષત્રાદિ બલ જોઇને કરવાનું માની મહર્ષિઓએ કહેલ છે.

૪ ટીપ્પણી ૭૧માં સૂર્ય-ચન્દ્રમાં પહેલું કાણુ હોય શકે? તેના પરિશિષ્ટમાં ખુલાસો આપવાનો હતો પરંતુ તે વિષય વધુ ચર્ચિત હોવાથી બીજાપણુ કેટલાક વિષયો સમજાવવા પડે અને અન્ય વિસ્તાર વધતો જાય તેથી અત્ર ખુલાસો આપેલ નથી.

॥ સમાપ્ત પરિશિષ્ટ તૃતીયમ્ ॥

चतुर्थवैमानिकनिकायवर्णनम्

अवतरणः—पूर्वं सूर्य-चन्द्रादि ज्योतिषीनिकाय संघंधी सविस्तर वर्णन
 करीने हुवे भीज्ज लुपन द्वारभांज अवशिष्ट त्राथी वैमानिकनिकाय संघंधी
 वर्णन शङ्क करतां अन्धकार भट्टाराज्ज प्रथम जे गाथावडे प्रतिकल्पे विमान
 संख्यानु प्रमाण्ण दशावे छे.

वत्तीसऽट्ठावीसा बारस अड चउ विमाण लक्खाइं
 पन्नास चत्त छ सहस्स कमेण सोहम्माईसु ॥ ९२ ॥
 दुसु सय चउ दुसु सय तिग, मिगार सहियं सयं तिगे हिट्ठा ।
 मज्झे सत्तुत्तरसय-मुवरितिगे सय मुवरि पंच ॥ ९३ ॥

संस्कृत छायाः—

द्वात्रिंशदष्टाविंशति-द्वादशाष्टचतुर्विमानलक्षाणि ।
 पञ्चाशच्चवारिंशत् षट्सहस्राणि, क्रमेण सौधर्मादिषु ॥ ९२ ॥
 द्वयोश्शतचतुष्टयं द्वयोश्शतत्रिकं एकादशसहितं शतं त्रिकेऽधस्तात् ।
 मध्ये सप्तोत्तरशतमुपरित्रिके शतमुपरि पञ्च ॥ ९३ ॥

शब्दार्थः—

विमाणलक्खाइं=विमान क्षात्रे।
 पन्नास=पचास
 चत्त=चात्तीस
 छ=छ
 सहस्स=सहस्रे।
 सोहम्माईसु=सौधर्मादिदृष्टेयोभां।
 दुसु=दो द्वेयोः।

सयचउ=चारसौ।
 सयतिगं=सोतुं त्रिक [त्रयसौ]
 मिगारसहियं=अभीधार सहित
 तिगेहिट्ठा=त्रिक छेठली
 मज्झे=मध्ये
 सत्तुत्तरसयं=सात उत्तर-सौ-१०७
 उवरि तिगे=उपरि त्रिकभां

માથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥

વિશેષાર્થ:—પ્રથમ વૈમાનિક એટલે ‘વિશિષ્ટપુણ્યૈર્જન્તુમિર્માન્યન્તે-ઉપમુજ્યન્તે’
इति विमानानि, તેવું મવા વૈમાનિકા: ।’ વિશિષ્ટ પુણ્યશાલી જીવોવડે જે
લોગવવા યોગ્ય છે તે વિમાનો કહેવાય અને તેમાં ઉત્પન્ન થએલા તે
વૈમાનિકો કહેવાય.

એ વૈમાનિકદેવ નિકાય પૈકી પ્રથમ સૌધર્મકદેવે [વજ્રમય બનેલાં] ૩૨
લાખ વિમાનો છે, ઇશાનકદેવે ૨૮ લાખ, સનતકુમારકદેવે ૧૨ લાખ, માહેન્દ્રે
૮ લાખ, બ્રહ્માકદેવે ૪ લાખ, લાંતકકદેવે ૫૦ હજાર, મહાશુકે ૪૦ હજાર, સહસ્રારે
૬ હજાર, આનત-પ્રાણુત બન્નેના થઈને ૪૦૦, આરણ્ય-અચ્યુત બન્ને કદેવે
થઈ ૩૦૦, નવગ્રૈવેયકાશ્રયી પહેલી ત્રણે ગ્રૈવેયકે થઈ ૧૧૧, મધ્યમ ગ્રૈં ત્રિકે
૧૦૭ અને ઉપરિતન ગ્રૈં ત્રિકે ૧૦૦ અને તેથી ઉપર અનુત્તર કદેવે પાંચ
વિમાન સંખ્યા છે.

વિશેષ એટલું સમજવું જે ઉક્ત સંખ્યા તે પુષ્પાવકીર્ણ તથા આવલિકા-
ગત બન્નેની સંયુક્ત સંખ્યા સમજવી, તે તે કદેવગત વિમાનો ઉપર તે તે
નિકાયના ઇન્દ્રનું આધિપત્ય હોય છે. [॥ ૬૨ ॥ ॥ ૬૩ ॥

॥ વૈમાનિકનિકાયે પ્રતિકલ્પે વિમાનસંખ્યાયન્ત્રમ્ ॥

નામ	વિ. સં.	નામ	વિ. સં.	નામ	વિ. સં.
સૌધર્મકદેવે	૩૨ લાખ	સહસ્રારે	૬ હજાર	સર્વભદ્રે	} ૧૦૭
ઇશાન	૨૮ ”	આનત	} ૪૦૦	સુવિશાલે	
સનતકુ	૧૨ ”	પ્રાણુત		સુમનસે	
માહેન્દ્ર	૮ ”	આરણ્ય	} ૩૦૦	સૌમનસે	} ૧૦૦
બ્રહ્મા	૪ ”	અચ્યુત		પ્રિયંકરે	
લાંતક	૫૦ હજાર	સુદર્શન ગ્રૈં	} ૧૧૧	આદિત્યે	} ૫
શુક	૪૦ હજાર	સુસભદ્ર ”		અનુત્તર	
		મનોરમ ”		કદેવે	

અવતરણ:—પૂર્વે વૈમાનિકનિકાયે પ્રત્યેક કદેવે. કુલવિમાન સંખ્યા કહી,
હવે તે સમગ્ર સંખ્યાનો કુલ સરવાળો વૈમાનિક નિકાયે કેટલો પ્રાપ્ત થાય છે
તે તથા ઇન્દ્રકવિમાન સંખ્યા કહે છે.

ચુલસીદ્ લક્ષ્વસત્તાણવદ્ સહસ્સા વિમાણતેવીસં ।
સવ્વગ્ગમુદ્લોગમ્મિ, ઇંદયા વિસટ્ઠિ પયરેસુ ॥ ૧૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચતુરશીતિ લક્ષાણિ સમ્પન્નવતિસહસ્રાણિ વિમાનાનાં ત્રયોર્વિંશત્ ।
સર્વાગ્રમૂર્ધ્વલોકે, ઇન્દ્રકાઃ દ્વાષટ્ઠિઃ પ્રતરેષુ ॥ ૧૪ ॥

શીખરાર્થ:—

ચુલસીદ્લક્ષ્વ=ચોરાસી લાખ
સત્તાણવદ્સહસ્સા=સત્તાણુ હજાર
તેવીસં=ત્રેવીસ
સવ્વગ્ગં=સર્વાગ્રે

ઉદ્લોગમ્મિ=ઊર્ધ્વદોકમાં
ઇંદયા=ઇન્દ્રક વિમાનો
વિસટ્ઠિ=ખાસઠ
પયરેસુ=પ્રતરેમાં

ગાથાર્થ:—વૈમાનિક નિકાયમાં [આવકીગત અને પુખ્તાવકીર્ણુ બન્ને વિમા-
નોની સમગ્ર સંખ્યાને એકઠી કરીએ ત્યારે] ૮૪૬૭૦૨૩ ની વિમાનસંખ્યા
ઊર્ધ્વલોકે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યેક પ્રતરે ઇન્દ્રક વિમાન હોવાથી સર્વ પ્રતરેના
૬૨ ઇન્દ્રક વિમાનો થાય છે. ॥ ૬૪ ॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. ફક્ત આ નિકાયમાં વિમાન સંખ્યા મર્યાદિત છે. [૬૪]

અવતરણ:—પૂર્વે સમગ્ર નિકાયાશ્રયી વિમાન સંખ્યા બતાવ્યા. હવે પ્રત્યેક
કદપે તે વિમાનો કેવી રીતે રહેલા છે અને પ્રતિકદપે વિમાનસંખ્યા કેટલી
હોય ? તે બાણવા યુક્તિ બતાવે છે.

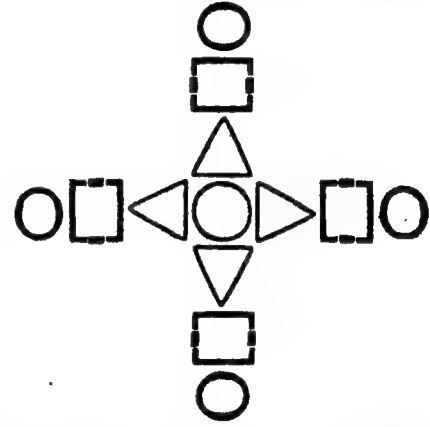
ચડદિસિ ચડપંતીઓ, બાસટ્ઠિ વિમાણિયા પદમપયરે ।
ઉવરિ દ્વિક્કિહીના, અણુત્તરે જાવ દ્વિક્કિં ॥ ૧૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચતુર્દિક્ષુ ચતુઃપદ્મયો, દ્વાષટ્ઠિવિમાનમયાઃ પ્રથમપ્રતરે ।
ઉપર્યેકૈકહીના અણુત્તરે યાવદેકૈકમ્ ॥ ૧૫ ॥

ગાથાર્થ:—પ્રત્યેક કદપે ચારે દિશામાં ચાર પંક્તિઓ હોય છે. તેમાં પ્રથમ
પ્રતરે ૪ ખાસઠ-ખાસઠ વિમાનની પંક્તિઓ છે, ત્યારબાદ ઉપર જતાં પ્રથમ
પ્રતરથી એકેક વિમાન (ચારે પંક્તિમાંથી) હીન હીન કરતાં જવું તે અણુત્તરે
યાવત્ એકેક રહે ત્યાં સુધી ॥ ૬૫ ॥

વિશેષાર્થઃ—પૂર્વે ગાથા યૌદમાં જણાવેલ છે કે વૈમાનિક નિકાસે કુલ બાસઠ પ્રતરે છે. તેમાંપ્રત્યેક પ્રતરે ચારે દિશાવર્તી ચાર પંક્તિઓ આવેલી હોય છે. અને તે તે કદપે ચારે પંક્તિની શરૂઆતના સંગમ સ્થાને ઇન્દ્રક વિમાનો આવેલા છે, વળી તે તે કદપગત પ્રત્યેક પંક્તિઓના આંતરામાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો આવેલા છે, તેમ આવલિકાગત વિમાનોના પરસ્પર અન્તરમાં પણ (પુષ્પા૦) વિમાનો આવેલા છે. એમાં પંક્તિગત વિમાનો શ્રેણીબદ્ધ હોવાથી આલિકાગત વિમાનોના નામથી ઓળખાય છે અને પંક્તિઓના આંતરામાં તથા વિમાનોના આંતરામાં રહેલા વિમાનો તે આવલિકાગત (પંક્તિબદ્ધ) નહિ પણ આડા-અવળા યથેચ્છર સ્થાને વિખરાએલા પુષ્પની માફક જુદા જુદા વર્તતા હોવાથી પુષ્પાવકીર્ણ તરીકે ઓળખાય છે. આવલિકાગત વિમાનોનો આકાર અમુક ક્રમે નિયત છે, જ્યારે પુષ્પાવકીર્ણોનો આકાર વિવિધ પ્રકારનો છે. (જે વાત આગળ આવશે.)

હવે એમાં સૌધર્મકદપે પ્રથમ પ્રતરે ચારે દિશામાં ચાર પંક્તિઓ આવેલી છે. પ્રત્યેક પંક્તિમાં બાસઠ-બાસઠ વિમાનો છે, ખીજે પ્રતરે ઉક્તકથન મુજબ એક એક વિમાન હીન કરીને કહેતાં પ્રત્યેકપંક્તિમાં એકસકૂ વિમાનો

રહે, ત્રીજે પ્રતરે તે પ્રમાણે કરતાં (ચારે પંક્તિમાંથી અંતિમ બાજેથી એક એક હીન કરતાં) સાઠ સાઠ વિમાનો રહે, એ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રતરે જતાં અંતિમ પ્રતરે ચારે બાજુ માત્ર એક એક વિમાન અવશિષ્ટ રહે. [॥ ૬૫ ॥]

અવતરણઃ—પૂર્વે પ્રતિ પ્રતરે આવલિકાગત વિમાન સંખ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ દર્શાવીને હવે એ વિમાનો કેવા આકારે, કયા ક્રમે રહ્યા છે તે વિગેરે જણાવે છે.

इंद्रय वट्टा पंतीसु, तो कमसो तंस चउरंसा वट्टा ।

विविहा पुष्पवकिण्णा, तयंतरे-मुत्तु पुवदिसिं ॥ ९६ ॥

સંસ્કૃત છાયાઃ—

इन्द्रकानि वृत्तानि पंक्तिषु, ततः क्रमशः त्र्यंश-चतुरस्र-वृत्तानि ।

विविधानि पुष्पावकीर्णानि, तदंतरे मुत्तवा पूर्वदिशम् ॥ ९६ ॥

શબ્દાર્થ:—

દ્વંદ્વવદ્વા=ધ્વન્દ્રકવિમાનો ગોળ
પંતીસુ=પંક્તિઓને વિષે
તો=તેથી
તંત્ર=ત્રિકોણ
ચતુરસા=ચોરુણ

વદ્વા=વર્તુલ
વિવિદ્વા=વિવિધ
પુષ્પવકિળ્લા=પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો
તયંતરે=તે (પંક્તિના) આંતરામાં
મુત્તુ=મુકીને
પુવ્વદિસિ=પૂર્વ દિશાને

ગાથાર્થ:—પંક્તિઓને વિષે ધ્વન્દ્રક વિમાનો ગોળ છે. ત્યાંથી પંક્તિમાં પ્રથમ ત્રિકોણ વિમાન પછી ચોખુણ, પછી ગોળ એ ક્રમે હોય છે અને પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો વિવિધાકારવાળા છે અને તે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો પૂર્વદિશાની પંક્તિને વળી શેષ ત્રણે પંક્તિના આંતરામાં જાણવા. ॥ ૬૬ ॥

વિશેષાર્થ:—પ્રત્યેક કદપે પંક્તિઓના મધ્યભાગે રહેલાં ધ્વન્દ્રક વિમાનો ગોળ હોય છે. અને તે વિમાનથી ચારે બાજુ-પ્રત્યેક દિશાવર્તી ચારે પંક્તિઓ શરૂ થાય છે એમાં પ્રત્યેક પંક્તિનું જોડું વિમાન ત્રિકોણાકાર (શ્રુગાંટક =) સિંધોડાના આકારનું હોય છે.

ત્યારબાદ ચારે પંક્તિઓમાં ચોખુણાકારવાળાં વિમાનો તે કવાંચત કરવાના અખાડાકાર સરખાં હોય છે કારણકે અખાડાનું અક્ષપાટક સંસ્થાન હોવાથી તે સમચોરસ આકારે હોય છે. ત્યારબાદ ગોળાકારવાળાં ચારે પંક્તિમાં વિમાનો હોય છે, પુનઃ ચારે પંક્તિમાં ત્રિકોણ વિમાનો, ત્યારબાદ ચોખુણ અને પછી ગોળ, પાછું ત્રિકોણથી માંડી પ્રસ્તુત આકારક્રમ ૬૨ માં વિમાન સુધી લઈ જવો જેથી ચારે દિશાવર્તી પંક્તિમાં એ ૬૨ માં વિમાનો ત્રિકોણાકારવાળાં જ રહે. હિતિ પંક્તિગતવિમાનાકાર ।

તે સિવાયના પુષ્પાવકીર્ણવિમાનો તે સ્વસ્તિક-નન્દાવર્ત, શ્રીવત્સ ખડ્ગ, ચક્રાદિ વિચિત્ર સંસ્થાનોવાળાં પ્રત્યેક પ્રતરે હોય છે.

તે પુષ્પાવકીર્ણવિમાનો ચારે પંક્તિઓનાં જે ચાર આંતરા તે ચાર આંતરામાંથી પૂર્વદિશાના અંતરને વળીને બાકીના ત્રણે આંતરાઓમાં રહેલા હોય છે. મુખ્ય-ધ્વન્દ્રકવિમાનની ચારેદિશામાં જે બાસઠ બાસઠ (અથવા ઉપરના પ્રતરામાં ન્યૂન ન્યૂન) ત્રિકોણ, ચોખુણ અને ગોળ એ પ્રમાણે અનુક્રમે જે પંક્તિગત વિમાનો છે અને એ પંક્તિગત વિમાનોનું જે અસંખ્ય અસંખ્ય

ચોજનનું અંતર છે તેમાં પુષ્પાવક્રીર્ણવિમાનો હોય કે કેમ ? તે વિચાર ગીતાર્થ-
મહર્ષિઓને આધીન છે. શ્રી દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ-ગાથા-૨૫૨ની ટીકામાં ‘શ્રેણિ-
ગતવિમાનક્ષેત્રપરિહારેણ...પુષ્પાવક્રીર્ણકાઃ સન્તિ’ એ પંક્તિના અર્થ પ્રમાણે પંક્તિઓનાં
જે ચાર આંતરાઓ તેમાં પૂર્વદિશાના અંતરને વર્ણને બાકીના ત્રણ આંતરામાં
પુષ્પાવક્રીર્ણ વિમાનો હોવા માટે કોઈનો પણ વિરોધ હોવાનો સંભવ નથી. [૯૬]

અવતરણ;—પૂર્વ ગાથામાં જે ક્રમ કહ્યો તે ક્રમ દરેક પ્રતરે સરખો કે
વિપર્યાસવાળો હોય ? તેના સમાધાનરૂપે આ ગાથા જણાવે છે કે—

વદ્વં વદ્દેસુવરિં, તંસં તંસસ્સ ઉવરિમં હોઈ ।

ચતરસે ચતરસં, ઉદ્ધં તુ વિમાણસેદીઓ ॥ ૧૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

વૃત્તં વૃત્તેષુપરિ ત્ર્યસં ત્ર્યસસ્યોપરિ ભવતિ ।

ચતુરસ્રે ચતુરસ્રમૂર્ધ્વં તુ વિમાનશ્રેણયઃ ॥ ૧૭ ॥

શીખરાર્થ:—

તંસં તંસસ્સ=ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ

ઉવરિમં=ઉપર

ઉદ્ધં=ઊર્ધ્વદિશે

વિમાણસેદીઓ=વિમાનની શ્રેણીઓ

ગાથાર્થ:—પ્રથમ પ્રતરે જે સ્થાને વર્તુલ વિમાન છે તેની ઉપરના પ્રતરે
સમશ્રેણીએ વર્તુલ જ હોય, ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ જ હોય અને ચોખુણાં ઉપર
ચોખુણુ વિમાનો હોય એ પ્રમાણે ઊર્ધ્વ વિમાનની શ્રેણીઓ આવેલી છે. ॥ ૯૭ ॥

વિશેષાર્થ:—કોઈ એક મનુષ્ય અથવા દેવ સૌધર્મના પ્રથમ પ્રતરે રહેલાં
પંક્તિગત જે વિમાનો છે તેમાંથી ત્રિકોણ-ચોખુણુ અથવા ગોળ એ ત્રણેમાંથી કોઈપણ
વિમાનના મધ્યસ્થાનેથી ઉર્ધ્વ ઉડવામાંડે તો સીધા સમશ્રેણીએ જતાં તે દેવે
જે ત્રિકોણમાં ઉડવું શરૂ કર્યું હોય તો આગળના પ્રતરગત ત્રિકોણ વિમાનમાં
આવીને ઉભો રહે, કારણકે પ્રથમ પ્રતરગત પંક્તિ વિમાનો જે સ્થાને જે
આકારવાળાં હોય તેજ સ્થાને ઊર્ધ્વભાગે ઉત્તરોત્તર પ્રતરમાં તે આકારવાળાં
જ વિમાનો હોય. ક્ષપ્ત એટલું વિશેષ કે આવલિકાગત વિમાનોની સંખ્યામાં
પ્રત્યેક પ્રતરે એક એકની ન્યૂનતા થાય. [॥ ૯૭ ॥]

અવતરણ;—હવે તે વિમાનો કેટલાં દારવાળાં હોય તે કહે છે.

દ્વાર સંખ્યા તથા આવલિકાગત તેમજ પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોનું પરસ્પર અન્તર. ૩૧૧

સઘે વહ્વિમાણા, ઇગદુવારા હુંતિ નાયઘ્વા ।

તિણિ ય તંસ વિમાણે, ચત્તારિ ય હુંતિ ચઠરંસે ॥૧૮॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સર્વાણિ વૃત્તવિમાનાનિ, એકદ્વારાણિ ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યાનિ ।

ત્રીણિ ચ ત્ર્યસ્રવિમાને, ચત્તારિ ચ ભવન્તિ ચતુરસ્રે ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

ઇગદુવારા=એકદ્વારવાળાં

નાયઘ્વા=જાણુવા

તિણિ=ત્રણ દ્વારે

તંસવિમાણે=ત્રણ ખુણીયા વિમાનમાં

ચત્તારિ=ચારદ્વારે

ચઠરંસે=ચોખુણમાં

ગાથાર્થ:—સર્વ ગોળાકાર વિમાનોને એક જ દ્વાર હોય છે, ત્રિકોણ વિમાનોને ત્રણ દ્વારે હોય છે અને ચોખૂણુ વિમાનો ચાર દ્વારવાળાં હોય છે. ॥ ૬૮ ॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. માત્ર ગોળ વિમાનના એક દ્વારનો સંલવ પૂર્વ-દિશાએ જણાય છે. [॥ ૬૮ ॥]

અવતરણ:—હવે આવલિકાગત અને પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોનું પરસ્પર અન્તર પ્રમાણુ દર્શાવે છે.

આવલિય વિમાણાણં, અંતરં નિયમસો અસંખિજ્ઞં ।

સંખિજ્ઞમસંખિજ્ઞં, મણિયં પુષ્પાવકીર્ણાણં ॥ ૧૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

આવલિકા [ગત] વિમાનાનામન્તરં નિયમશોઽસંખ્યાતમ્ ।

સંખ્યાતમસંખ્યાતં મણિયં પુષ્પાવકીર્ણાણામ્ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

આવલિયવિમાણાણં=આવલિકાગત વિમાનોનું

નિયમસો=નિશ્ચયથી

પુષ્પાવકીર્ણાણં=પુષ્પાવકીર્ણોનું

મણિયં=કણું છે.

ગાથાર્થ:—આવલિકાગત વિમાનોનું પરસ્પર અન્તર અસંખ્યાતા યોજનનું હોય છે. જ્યારે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોનું પરસ્પર અન્તરપ્રમાણુ સંખ્યાતા યોજનનું તથા અસંખ્યાતા યોજનનું પણ હોય છે. વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. [॥ ૬૯ ॥]

અવતરણ:—હવે ઉક્ત અંતર યુક્ત તે વિમાનો પૈકી કયા કયા દ્વીપ-સમુદ્ર ઉપર કયાં કયાં પ્રથમ પ્રતર પંક્તિગત વિમાનો ઉર્ધ્વ ભાગે આવે છે તે કહે છે.

एगं देवे दीवे, दुवे य नागोदहीसु बोद्धवे ।

चत्तारि जक्खदीवे, भूयसमुद्देसु अद्देव ॥ १०० ॥

सोलससयंभूरमणे, दीवेसु पइठियाय सुरभवणा ।

इगतीसं च विमाणा, सयंभूरमणे समुदे य ॥ १०१ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

एकं देवे द्वीपे, द्वे च नागोदधौ बोद्धव्ये ।

चत्वारि यक्षद्वीपे, भूतसमुद्रे अष्टैव ॥ १०० ॥

षोडश स्वयंभूरमणे, द्वીपे प्रतिष्ठितानि च सुरभवनानि ।

एकत्रिंशच्च विमानानि, स्वयंभूरમणे સમુદ્રે ચ ॥ ૧૦૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

एगं देवे दीवे=એક દેવદ્વીપમાં

दुवे नागोदहीसु=બે નાગદ્વીપમાં

बोद्धवे=જાણવા

चत्तारि जक्खदीवे=ચાર યક્ષદ્વીપમાં

भूयसमुद्देसु=ભૂત સમુદ્રમાં

पइठिया=પ્રતિષ્ઠિત રહેલા

सुरभवणा=દેવભવનો

इगतीसं=એકત્રીશ

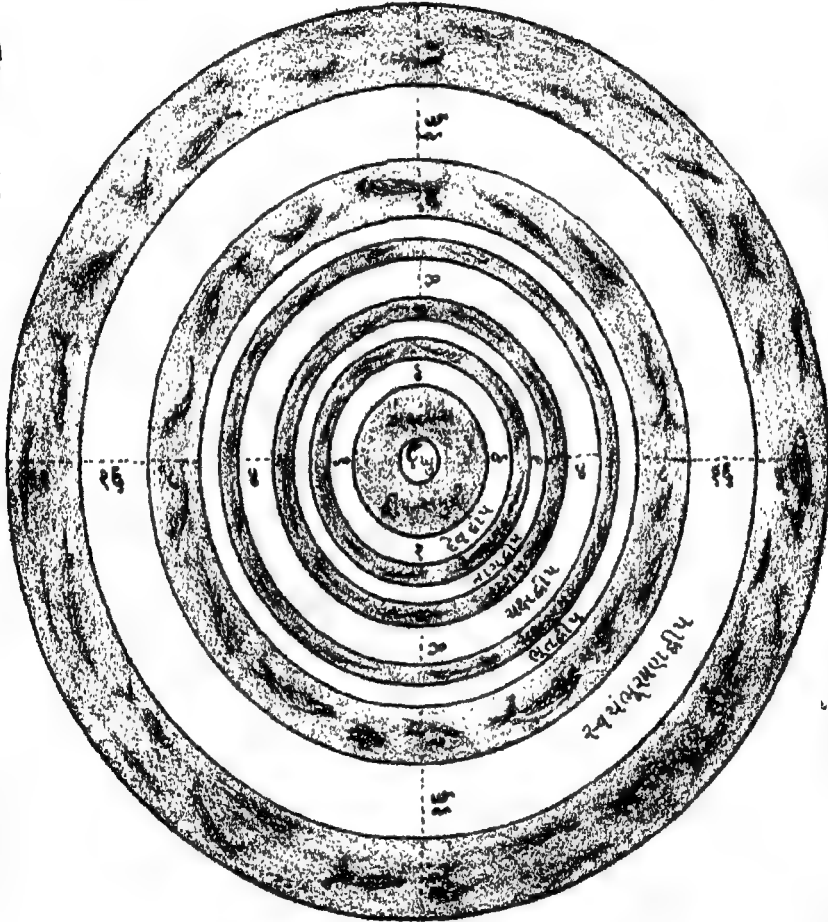
ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૦૦-૧૦૧ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે જણાવી ગયા કે સૌધર્મના પ્રથમ પ્રતરે મધ્યભાગે વર્તુલાકારે ઇન્દ્રકવિમાન આવેલું છે અને તેની ચારે દિશાવર્તી ખાસઠ ખાસઠ વિમાનોથી યુક્ત ચારે પંક્તિની ચારે દિશામાં શરૂઆત થાય છે.

હવે એમાં વચલું જે ઇન્દ્રકવિમાન તે ગોળ અને ૪૫ લાખ થોડું નું હોવાથી અઢી દ્વીપ ઉપર રહેલું છે તેથી તે દ્વીપના ઢાંકણ સમાન છે, વળી પંક્તિગત વિમાનો પૈકી પ્રત્યેક પંક્તિનાં પહેલાં ત્રિકોણાકાર વિમાનો સ્વસ્વ-દિશાવર્તી અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્ર વીત્યા બાદ આવતા દેવદ્વીપ ઉપર ચારે બાજુ આવેલાં છે [અર્થાત્ પ્રત્યેક પંક્તિનો ચારે બાજુ ઇન્દ્રકવિમાનથી અસંખ્ય થોડું દૂરથી છે] ત્યાર પછી આવેલાં ચારે બાજુવર્તી વિંટાએલા નાગદ્વીપ ઉપર પ્રત્યેક દિશાવર્તી પ્રત્યેક પંક્તિનાં બે-બે (ગોળ અને ચારસ) વિમાનો આવેલાં છે.

॥ कया कया द्वीपसमुद्र उपर आवलिकागत केटलां केटलां विमानो होय के ते ॥

आ चित्र के जे द्वीपसमुद्र उपर जेटलां जेटलां आवलिकागत विमानो कइया छे तेनो आछो कयाल आपका माटे छे. जंबूद्वीप बाद असंख्य द्वीप-प्रभुदो बीत्या पछी आवता देवद्वीपनी ऊर्ध्व सपाटीए आकाशवर्जी आवलिकागत विमानोनी चारे दिशामां शरुआत बती होबाधी प्रथम देवद्वीप उपर चारे दिशामां ४ त्रिकोण विमानो आवेला छे, बाद नागसमुद्र उपर चारे बाजु बे

बे, यक्षद्वीपे चार चार, भूतसमुद्रे आठ आठ, स्वयंभूरमणद्वीपे सोठ सोठ अने स्वयंभूरमण समुद्र उपर एकत्रीश-एकत्रीश विमानो आवेला छे. प्रत्येक विमान बच्चे असंख्य योजननु अंतर छे. आ विमानो अठ्ठीद्वीपवर्ती मध्यस्थ इन्द्रक विमानोयी असंख्य योजन दूर छे. ए बच्चेना अन्तराले सर्वत्र पुष्पावकीर्णो छे.

તેથીજ રીતે યક્ષદ્રીપ ઉપર સમગ્રેણીએ ચારે દિશાવર્તી પંક્તિના ચાર-ચાર વિમાનો આવેલાં છે, ભૂત સમુદ્ર ઉપર આઠ-આઠ વિમાનો, સ્વયંભૂરમણુદ્રીપ ઉપર સોળ સોળ વિમાનો અને સ્વયંભૂરમણુસમુદ્રને વિષે ચારે દિશાવર્તી પ્રત્યેક પંક્તિગત અવશિષ્ટ એકત્રીશ-એકત્રીશ વિમાનો જગત્ સ્વભાવે ઊર્ધ્વ-ભાગે પ્રતિષ્ઠિત રહેલાં છે.

અહીં કોઇ શંકા કરે કે અહીંદ્રીપ પછી ઠેઠ દેવદ્રીપે પંક્તિવિમાનારંભ હોયો તો વચલા અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રો ઉપર કશુંએ ન હોય ? તો તે વચ્ચેના પ્રદેશ આવલિકાગત વિમાન વિમાનો જ હોય. ત્યારપછી બે-ચાર-૮-૧૬-૩૧ વિમાનો તે તે દ્રીપો અસંખ્ય અસંખ્ય યોજનવાળા હોવાથી અને વળી અસંખ્યમાં પણ અસંખ્ય ભેદો હોવાથી પૂર્વપૂર્વથી બૃહત્ અસંખ્ય યોજન માનવાળા હોવાથી ખુશીથી સમાધી શકે છે.

દ્વિતીય પ્રતરે સ્વયંભૂં સમુદ્રવર્તી એકએક વિમાન ચારે બાજુએ હીન વિચારવું એમ પશ્ચાત્ કમથી એક એકની હીનતા અનુત્તર યાવત્ ભાવવી. [૥ ૧૦૦-૧૦૧ ॥]

॥ તે તે દ્રીપ-સમુદ્રે પ્રતિષ્ઠિતવિમાનસંખ્યાવબોધકં યન્ત્રમ્ ॥

પ્રથમના ચારેદિશાવર્તી ચારવિમાનો પૈકી				પ્રત્યેક વિમાન દેવદ્રીપમાં ચારેબાજુ છે	
ત્યારપછીના	„	બે બે	„	નાગસમુદ્રમાં	„
„	„	ચાર ચાર	„	યક્ષદ્રીપમાં	„
„	„	આઠ-આઠ	„	ભૂતસમુદ્રમાં	„
„	„	સોળ-સોળ	„	સ્વયંભૂરમણુદ્રીપમાં	„
„	„	૩૧-૩૧	„	સ્વયંભૂંસમુદ્રમાં	„

અવતરણ:—વિમાનના ગંધ-સ્પર્શાદિક કેવાં હોય તે જણાવે છે.

અચ્ચંતસુરહિંગંધા, ફાસે નવણીયમઝઅસુહફાસા ।

નિચ્ચુજોઆ રમ્મા, સયંપહા તે વિરાયંતિ ॥ ૧૦૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

અત્યન્તસુરભિગન્ધાનિ, સ્પર્શે નવનીતમૃદુસુસ્વસ્પર્શાણિ ।

નિત્યોદ્યોતાનિ રમ્યાણિ, સ્વયંપ્રમાણિ તાનિ વિરાજન્તે ॥ ૧૦૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

અત્યન્ત=અત્યન્ત
સુરભિગંધવાણાં
પાસે=સ્પર્શમાં
નવણીય=નવનીત [માખણ સરળા]
મહાઅ=મહુ

સુહ્રવાસા=સુખકારી સ્પર્શવાળા
નિચ્ચુજ્જોઆ=નિત્યોદ્યોત કરનારા
રમ્મા=રમણીય
સયંપદા=સ્વયંપ્રભાવાળા
વિરાયંતિ=વિરાજે છે

માથાર્થ:—અત્યન્ત સુરભિગંધવાળાં અને સ્પર્શ કરતાં માખણની જેમ મહુ-
મુકોમળ વળી સુખકારી સ્પર્શવાળાં, નિરંતર ઉદ્યોતને કરનારા, રમણીય અને
તથાવિધ જગત્સ્વભાવે સ્વયંપ્રભા-તેજવાળાં તે વિમાનો (જગનમંડળમાં)
શેલે છે. ॥ ૧૦૪ ॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. બાકી વિમાનનું વધુ વર્ણન અન્યાતરથી જોવું. [૧૦૨ ॥]

અવતરણ:—હવે જે દેવલોકો સૌધર્મ-ધ્યાનની જેમ જોડેલે રહેલા છે ત્યાં
કયા વિમાનોમાં, કયું દિશાએ, કોનો કેવી રીતે હક્ક રહેલો છે ? તે હકીકતને
જણાવતાં પ્રથમ ઉત્તર-દક્ષિણવર્તી આવલિકાગત વિમાનોના સ્વામિત્વને જણાવ-
નારી ગાથા કહે છે.

જે દક્ષિણેણેણે ઇંદા, દાહિણો આવલી મુણેયવ્વા ।

જે પુણ ઉત્તર ઇંદા, ઉત્તરો આવલી તેસિં ॥ ૧૦૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

યે દક્ષિણસ્યેન્દ્રાઃ દક્ષિણત આવલી મુણેયવ્વા ।

યે પુનરુત્તરેન્દ્રા ઉત્તરત આવલી તેષામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

યે=જે
દક્ષિણેણેણે ઇંદા=દક્ષિણના ઇંદ્રો
દાહિણો આવલી=દક્ષિણથી આવલી

તેસિં=તેઓની
મુણેયવ્વા=જાણવી
જે પુણ=જે વળી

માથાર્થ:—દક્ષિણ દિશામાં રહેલા આવલિકાગત વિમાનો તે દક્ષિણેન્દ્રોના
જાણવી અને ઉત્તરદિશામાં રહેલા આવલિકાગત વિમાનો તે ઉત્તરેન્દ્રોના
જાણવી. ॥ ૧૦૩ ॥

વિશેષાર્થ:—મુજમ છે. એટલું વિશેષ સમજવું કે દરેક પ્રતરે વિમાનોની ચાર પંક્તિઓ છે, પ્રત્યેક પંક્તિ પૂર્વ-પશ્ચિમ, ઉત્તર-દક્ષિણ એમ ચારે દિશામાં બહેંચાએલી હોય છે. એમાં જે પંક્તિ દક્ષિણદિશામાં ગએલી હોય તે દક્ષિણેન્દ્રો (સૌધર્મ સનતકું) નીજ જાણવી. એવીજ રીતે ઉત્તર દિશામાં ગએલી સીધી પંક્તિ તે દક્ષિણ દિશાગત-સમગ્રેણીએ રહેલા ધશાનાદિ ઉત્તરેન્દ્રોની સમજવી. [૥ ૧૦૩ ॥]

અવતરણ:—હવે શેષ પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશાવર્તી આવલિકાગતવિમાનોનું સ્વામિત્વ જણાવે છે.

પુન્વેણ પચ્છિમેણ ચ, સામણ્ણા આવલી મુણેયઠ્ઠા ।
જે પુણ વટ્ટવિમાણા, મજ્ઞિલ્લા દાહિણિલ્લાણં ॥ ૧૦૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પૂર્વેસ્યાં પશ્ચિમાયાશ્ચ, સામાન્યાઽઽવલી મુણેતઠ્ઠ્યા ।
યાનિ પુનર્વૃત્તવિમાનાનિ, મધ્યાનિ દાક્ષિણાત્યાનામ્ ॥ ૧૦૪ ॥

શબ્દાર્થ:—

પુન્વેણ—પૂર્વદિશામાં	વટ્ટવિમાણા—ગોળ વિમાનો
પચ્છિમેણ—પશ્ચિમદિશામાં	મજ્ઞિલ્લા—મધ્યના તે
સામણ્ણા—સામાન્યતઃ	દાહિણિલ્લાણં—દક્ષિણેન્દ્રોનાં

ગાયાર્થ:—પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશાની પંક્તિ સામાન્યતઃ જાણવી. એમાં જે મધ્યેમધ્યે વૃત્ત વિમાનો આવે છે તે દક્ષિણેન્દ્રોનાં જ જાણવા. ॥ ૧૦૪ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં ગએલી વિમાનની પંક્તિઓ સામાન્યથી જાણવી, એ સામાન્ય શબ્દથી અન્યકાર સૂચવે છે કે તે પંક્તિઓમાં રહેલા વિમાનોમાં બન્નેનું સ્વામિપણું છે. પરંતુ તે બન્ને પંક્તિઓ મધ્યે આવતા જે ગોળ વિમાનો તેતો ૬૯દક્ષિણેન્દ્રોનાં જ સ્વામિત્વવાળાં છે. એથી જ દક્ષિણેન્દ્રોનું વૈશિષ્ટ્ય છે. [૥ ૧૦૪ ॥]

અવતરણ:—એ જ વાતને પુષ્ટી આપતી-અન્ય વિમાનોમાં શી વ્યવસ્થા છે તે આપ્યા જણાવે છે.

૬૯ આ આવલિકા અને પુષ્પાવકાશીવિમાન વિષયની સાક્ષીરૂપ ગાથાઓ બન એમ આપતા નથી કારણકે ૬૦ નં પ્રકરણની એ ગાથાઓ ચાલુ સંપ્રહણીની ટીકામાં છે જ માટે.

પુવ્વેણ પચ્છિમેણ ય, જે વદ્ધા તેવિ દાહિણિહસ્સ ।
તંસ ચરુરંસગા પુણ સામણ્ણા હંતિ કુણ્ણપિ ॥ ૧૦૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પૂર્વસ્યાં પશ્ચિમાયાં ચ યાનિ વૃત્તાનિ તાન્યપિ દાક્ષિણાત્યસ્ય ।
ત્ર્યસ્ર-ચતુરસ્રાણિ પુનઃ સામાન્યાનિ ભવન્તિ દ્વયોરપિ ॥ ૧૦૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

પુવ્વેણ પચ્છિમેણ-પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં	તસચરુરંસગા-ત્રિકોણ ચોખુણ
તેડવિ-તે પણ	સામાન્યતઃ-સામાન્યથી
દાહિણિહસ્સ-દક્ષિણ દિશામાં વર્તતાના	કુણ્ણપિ-બન્નેના પણ

ગાયાર્થ:—પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાગત (પંક્તિઓમાં રહેલા જે ગોળ વિમાનો તે દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા ઇન્દ્રના હોય છે, અને શેષત્રિકોણ અને ચોખુણ વિમાનો તે સામાન્યથી બન્નેનાં પણ હોય છે. ॥ ૧૦૫ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશાની પંક્તિમાં રહેલાં ગોળ વિમાનોમાં તે તે કદપયુગલોવર્તી દક્ષિણેન્દ્રોજ અધિકારી છે, તેમાં ૨૦૦ ઉત્તરેન્દ્રોનો કશે હક્ક હોતો નથી. વળી તે જ બન્ને દિશાની પંક્તિમાં રહેલાં ત્રિકોણ-ચોખુણ વિમાનોમાંનો વચ્ચેથી અર્ધભાગ વિચારીએ ત્યારે દક્ષિણદિશા તરફના અર્ધ-ભાગના માલીક દક્ષિણેન્દ્રો (સૌધર્મ-સનતકું આદિ) હોય છે અને બાકી અર્ધ વિભાગના માલીક ઉત્તરેન્દ્રો હોય છે, આ વ્યવસ્થા પ્રથમના બે જ કદપયુગલે (સૌં ૪૦ સનતકું માંહે) ભાવનાની છે. કારણકે બન્ને યુગલો પૈકી પ્રત્યેક યુગલમાં તે તે દિશામાં બન્ને ઇન્દ્રોનું સ્વામિપણું સંકલિત છે. એમાંએ પુનઃ અમુક પંક્તિગત અમુક પ્રકારના વિમાનો ઉપર સ્વામિપણું અમુકનું જ હોય છે.

અને આનત-પ્રાણુત, અને આરણુ-અચ્યુત એ કદપયુગલો જ છે. પરંતુ તત્રવર્તી સર્વ પ્રતરોમાં સ્વામિપણું તો એક જ ઇન્દ્રનું હોય છે જેથી ત્યાં કંઈ વિચારને અવકાશ નથી. [॥ ૧૦૫ ॥]

અવતરણ:—હવે ઉક્ત વિમાનોના રક્ષણાર્થે શું છે ? તે કહે છે.

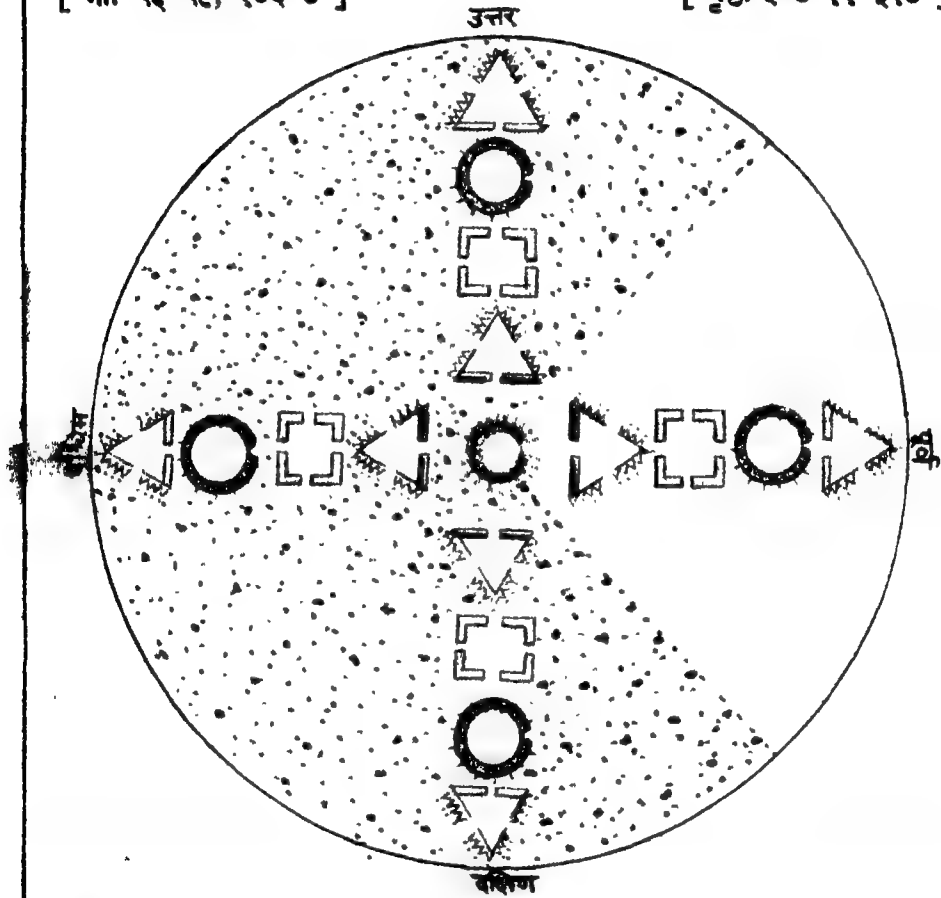
૨૦૦ જેમ કોઇએક રાગની હદમાં બીજા કોઇ રાગના તાળાના પણ ગ્રામ-નમ-રાદિ હોય છે, વળી કેટલાએક એવા ગ્રામ-નગરો પણ આવે કે તે ગામના અમુક ભાગના માલીક અમુક હોય અને અમુક વિભાગની સત્તા અન્ય નરેશની હોય તેમ અત્ર વિચારવું.

॥ वैमानિક નિકાયે ઝાવલિકાગત તથા પુષ્પાવકીર્ણ- વિમાન વ્યવસ્થા.

આ ચિત્રમાં વૈમાનિક કલ્પના એક પ્રતરનો સામાન્ય દેહાશ રજૂ થાય છે, એમાં મધ્યવર્તિ એકદ્વાર અને કાંગરાવાળા ગઢથી યુક્ત ગોલાકારે હન્દ્રક વિમાન છે. ત્યારબાદ ચારે બાજુએ પંક્તિબદ્ધ વિમાનોની વ્યવસ્થા બતાવી છે, તેમાં પ્રથમ ત્રણ દ્વારનો-ત્રણ બાજુ કાંગરાવાળાં કિલ્લાનાં અને એક બાજુ વેદિકાવાળાં દેહાશયુક્ત ત્રિકોણ વિમાનો, બાદ ચારદ્વારવાળાં વેદિકા યુક્ત ચતુ-

[ગા. ૧૬-૨૮, ૨૦૬-૭]

[પૃષ્ઠ. ૩૦૮-૨૧-૩૧૭]

ષ્કોણ વિમાનો, ત્યારબાદ એકદ્વાર અને કાંગરાગઢે યુક્ત ગોળાકાર વિમાનો, પુનઃ ત્રિકોણાદિ એમ ક્રમશઃ વિવિધ રંગો સાથે બતાવ્યું છે. એમ સ્વાયંભૂત પ્રતરે આ જ કલ્પે વ્યવસ્થા વિચારવી ॥

તિર્થિંછ પૂર્વ દિશા વર્જીને શેષ ત્રણ દિશામાં પંક્તિના અને વિમાનોના આંતરમાં આવેલા વિવિધ રંગી વિવિધ પ્રકારના પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનવર્ણકે ટપકાં વર્ણવેલાં છે ॥

પાગારપરિક્ષિત્તા, વદ્ધવિમાણા હવંતિ સવ્વેવિ ।

ચડરંસવિમાણાણં, ચડદિસિ વેદ્યા હોઈ ॥ ૧૦૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પ્રાકારપરિક્ષિત્તાનિ, વૃત્તવિમાનાનિ ભવન્તિ સર્વાણ્યપિ ।

ચતુરસ્રવિમાનાનાં, ચતુર્દિશ્વ વેદિકા ભવતિ ॥ ૧૦૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

પાગારપરિક્ષિત્તા=પ્રાકાર કિલ્લાથી વિંટાએલાં	ચડદિસિ=ચારે દિશાઓમાં
સવ્વેવિ=સર્વપણુ	વેદ્યા=વેદિકા
ચડરંસવિમાણાણં=ચોખ્ખુવિમાનોની	હોઈ=હોય છે

ગાથાર્થ:—આવલિકા પ્રવિષ્ટ સર્વે વર્તુલ વિમાનો ચારે બાજુએ ગઢથી વીંટળાએલાં હોય છે. ચઉખુણા વિમાનોની ચારે બાજુએ વેદિકા હોય છે. ॥૧૦૬॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. એટલું વિશેષ કે ગોળવિમાનને જે ગઢ કહ્યો તે શીર્ષભાગે (છેડે) ¹કાંગરાવાળો—સુશોભિત દેખાવવાળો હોય છે અને ચઉખુણા વિમાનને જે વેદિકા કહી તે કાંગરાવિનાની સાદી ²ભીત્તીરૂપ સમજવી તેથી તે ગઢને વેદિકા કહેવાય છે. [॥ ૧૦૬ ॥]

અવતરણ:—હવે તે પ્રમાણે ત્રિકોણ વિમાનનું રક્ષણ કેવું છે? તે કહે છે.

જત્તો વદ્ધવિમાણા, તત્તો તંસસ્સ વેદ્યા હોઈ ।

પાગારો બોદ્ધવ્વો, અવસેસેસું તુ પાસેસું ॥ ૧૦૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

યત્ર વૃત્તવિમાનાનિ તત્ર ત્ર્યસ્રસ્ય વેદિકા ભવતિ ।

પ્રાકારો બોદ્ધવ્યો, જ્વશેષેષુ તુ પાર્શ્વેષુ ॥ ૧૦૭ ॥

૧ ધણા જીર્ણનગરના કિલ્લાઓ વિવિધ પ્રકારના કાંગરાઓથી સહિત હોય છે જે જમ જહેર છે. ૨ કાઠીઆવાડમાં મુકામોના રક્ષણાર્થે કરાય છે અને ત્યાં તેને ' વંડી ' કહી સંબોધે છે જ્યારે ગુજરાતમાં દોરો પણ કહે છે. એમ નાના દેશ આશ્રયિ વિવિધ રીતે ઓળખા.

શબ્દાર્થ:—

જતો=જ્યાં [જે દિશાએ]
 તતો=ત્યાં [તે બાજુએ]
 તંસસ્સ=ત્રિખુણીયાની
 પાગારો=પ્રાકાર-ગઢ

બોદ્ધવ્યો=જાણવે
 અવશેષસું=અવશિષ્ટ
 તુ=વળી
 પાસેસું=બાજુઓમાં

ગાયાર્થ:—જે દિશાએ વર્તુલ વિમાનો છે તેની સન્મુખ ત્રિખુણીયા વિમાનોને વેદિકા હોય છે. (કાંગરા સહિત ગઢ) અને બાકીની દિશાઓમાં કાંગરા સહિત ગઢ હોય છે. ॥ ૧૦૭ ॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. [॥ ૧૦૭ ॥]

અવતરણ:—હવે કોઈપણ કદપે આવલિકાગત વિમાનોની (તથા પુષ્પાં) સંખ્યા પ્રાપ્ત કરવા કર્ણ દર્શાવે છે.

પદમંતિમપયરાવલિ, વિમાણમુદ્ભૂમિ તસ્સમાસદ્ધં ।

પયરગુણમિદ્વકપ્પે, સવ્વગ્ગં પુષ્પાકિન્નિયરે ॥ ૧૦૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પ્રથમાન્તિમપ્રતરાવલીવિમાનાનિ મુક્તં ભૂમિઃ તત્સમાસદ્ધં ।

પ્રતરગુણમિદ્વકલ્પે સર્વાગ્રં પુષ્પાવકીર્ણેતરાણામ્ ॥ ૧૦૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

પદમંતિમ=પ્રથમ અને અંતિમ
 પયરાવલિ=પ્રતરની શ્રેણી
 મુદ્ધ=મુખ
 ભૂમિ=ભૂમિ
 તસ્સમાસ=તે બન્નેનો સરવાળો

અદ્ધં=અર્ધ
 પયરગુણં=પ્રતરે ગુણવા
 મિદ્વકપ્પે=ઈચ્છિત કદપે
 સવ્વગ્ગં=સર્વ સરવાળો
 પુષ્પાકિન્નિયરે=પુષ્પાવકીર્ણ બાકીના

ગાયાર્થ:—ખેડેલી પ્રતર શ્રેણીની વિમાન સંખ્યા તે મુક્ત કહેવાય અને અંતિમ પ્રતરોની વિમાનસંખ્યા તે તેની ભૂમિ કહેવાય, એ બન્ને સંખ્યાનો સરવાળો કરીને તેનું અર્ધ કરી નાંખવું પછી તેના ઇચ્છિત કદપના પ્રતરોની સંખ્યા સાથે ગુણકાર કરવો જેથી સર્વ આવલિકા ગત વિમાનસંખ્યા પ્રાપ્ત થશે અને બાકીની સંખ્યા તે ત્યાં પુષ્પાવકીર્ણવિમાનોની બાજુવી. [૧૦૮]

વિશૈષાર્થ:—આ ગાથા જે કરણ બતાવે છે તે ઇષ્ટ કલ્પાશ્રયી ઘટે છે તેમ ઉપલક્ષણથી સમગ્રનિકાયાશ્રયી તથા પ્રતિપ્રતરાશ્રયી પણ વિમાનસંખ્યા લાવવા ઘટી શકે છે. કારણ કે ‘મૂલ’ અને ‘મૂમિ’ સંજ્ઞા સંખ્યા પ્રતિકલ્પે તેમજ સમુચ્ચયે (ખાસક પ્રતરાશ્રયી) પણ ઘટે છે કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારનું વિમાનસંખ્યાત્વ નિકાયસ્થાન, પ્રતિકલ્પસ્થાન અને પ્રતિપ્રતરસ્થાન ત્રણે આશ્રયી ઘટી શકે છે. એથી અહીંયા પ્રથમ ઉક્તકરણ ઉદાહરણ દ્વારા ઇષ્ટકલ્પાશ્રયી ઘટાવાય છે.

ઇષ્ટકલ્પવિમાનસંખ્યાપ્રાપ્તિ-ઉદાહરણમ્—જેમ સૌધર્મ-ઇશાનકલ્પગત પ્રથમ પ્રતરે ૨૪૬ વિમાન સંખ્યા તે, તે દેવલોકનું ‘મૂલ’ કહેવાય અને સૌધર્મ-ઇશાન દેવલોકના અંતિમ પ્રતરની ૨૦૧ વિમાન સંખ્યા તે ‘મૂમિ’ સંખ્યા કહેવાય છે. $[૨૪૬+૨૦૧=]$ બન્નેનો સરવાળો કરતાં ૪૫૦ ની સંખ્યા આવી, ઉક્ત કથન મુજબ તેનું અર્ધ કરતાં ૨૨૫ ની સંખ્યા અવશિષ્ટ રહી તેને સૌધર્મ-ઇશાનના (૧૩) તેર પ્રતર સાથે ગુણીએ એટલે $[૨૨૫ \times ૧૩=]$ ૨૯૨૫ ની આવલિકાગત વિમાનોની સંખ્યા સૌધર્મ-ઇશાનના તેર પ્રતરની થઇને આવી, આ સંખ્યાને પૂર્વોક્ત સૌધર્મ-ઇશાનગત જે ૬૦ લાખની વિમાનસંખ્યા તેમાંથી બાદ કરતાં $[૬૦૦૦૦૦, - ૨૯૨૫=]$ ૫૯૯૭૦૭૫ વિમાન સંખ્યા પુષ્પાવકીર્ણીની પ્રથમ કલ્પયુગલે નાણવી.

એ પ્રમાણે આગળ સનત્કુમારાદિ કલ્પે પણ ઉક્ત કરણવડે ઇષ્ટ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, તે અન્ય વિસ્તાર કારણે અત્રે ન જણાવતાં યન્ત્ર જેવા લક્ષામણ કરીએ છીએ.

॥ इति इष्टकल्पविमानसंख्याकरणम् ॥

॥ वैमानिकनिकायाશ्रयी आवलिकागत तथा पुष्पावकीर्णविमान-
સંખ્યા યન્ત્રમ્ ॥

મૂલ સંખ્યા	મૂમિ સંખ્યા	સમાસ સંખ્યા	અર્ધ સંખ્યા	ગુણ્યપ્ર૦ સંખ્યા	આવગત સંખ્યા	પુષ્પા૦ સંખ્યા	કુલવિમાન. સંખ્યા
૨૪૬	+	૨૦૧ = ૪૫૦	-	૨૨૫	x	૧૩ = ૨૯૨૫,	૫૯૯૭૦૭૫ = ૬૦ લાખ*
૧૬૭	+	૧૫૩ = ૩૨૦	-	૧૭૫	x	૧૨ = ૨૧૦૦,	૧૬૬૭૮૦૦ = ૨૦ લાખ*
૧૪૬	+	૧૨૬ = ૨૭૮	-	૧૩૯	x	૬ = ૮૩૪,	૩૬૬૧૬૬ = ૪૦૦૦૦૦
૧૨૫	+	૧૦૬ = ૨૩૪	-	૧૧૭	x	૫ = ૫૮૫,	૪૬૪૧૫ = ૫૦૦૦૦

* બંનેની ભેગી. x બંને કલ્પની.

૧૦૫ + ૬૩ = ૧૬૮ - ૬૦ x ૪ = ૩૬૬,	૩૬૬ x ૪ = ૪૦૦૦
૮૬ + ૭૭ = ૧૬૬ - ૮૩ x ૪ = ૩૩૨,	૫૬૬૮ = ૬૦૦૦
૭૩ + ૬૧ = ૧૩૪ - ૬૭ x ૪ = ૨૬૮,	૧૩૨ = ૪૦૦
૫૭ + ૪૫ = ૧૦૨ - ૫૧ x ૪ = ૨૦૪,	૬૬ = ૩૦૦
૪૧ + ૩૩ = ૭૪ - ૩૭ x ૩ = ૧૧૧,	૩૦ = ૧૧૧
૨૬ + ૨૧ = ૫૦ - ૨૫ x ૩ = ૭૫,	૩૨ = ૧૦૭
૧૭ + ૯ = ૨૬ - ૧૩ x ૩ = ૩૬,	૬૧ = ૧૦૦
૫ + ૦ = ૦ - ૦ x ૧(૦) = ૫,	નથી ૦ = ૫,

સમપ્રતિકાં નિઃશ્રયી નિઃ નિઃઆશ્રયી નિઃ નિઃઆશ્રયી નિઃઆશ્રયી સમપ્ર વૈઃ
 ૨૪૬ ૫ ૨૫૪ ૧૨૭ ૬૨ ૭૮૮૪ ૮૪૮૬૧૪૬ ૮૪૬૭૦૨૩

મુખ ભૂમિ સમાસ અર્થ પ્રતર આવંગત પુષ્પાં નિકાયકુલ
 સંખ્યા સંખ્યા સંખ્યા સંખ્યા સંખ્યા સંખ્યા સંખ્યા સંખ્યા

જે દેવલોકે મુખ સંખ્યા કાઢવી હોય,
 તે દેવલોકની નીચેના સમગ્ર દેવલોકાવર્તી
 કુલ જેટલી પ્રતર સંખ્યા પ્રાપ્ત થતી હોય
 તે સર્વ સંખ્યાને ચારે યુગી જે સંખ્યા
 પ્રાપ્ત થાય તેને પ્રથમ પ્રતરની ૨૪૬ મુખ
 સંખ્યામાંથી બાદ કરતાં જે સંખ્યા અવશેષ રહે
 તે સંખ્યા તે તે દેવલોકની મુલ સંખ્યા કહેવાય.

ૐ વૈમાનિકનિકાયે મુલસંખ્યા ૫ ૐ

સૌધર્મ-પ્રશ્ન યુગલે પ્રથમ પ્રતર

મુખ સંખ્યા ૨૪૬ છે

પ્ર.સં.

સનતકુઠ માહેન્દ્ર યુ. ૧૩ x ૪ = ૫૨ - ૨૪૬

૫૨
 ૧૮૭ મુ.સં.

એ પ્રમાણે જે દેવલોકે ભૂમિ સંખ્યા
 કાઢવી હોય તે એકજ દેવલોકે જે પ્રતર
 સંખ્યા હોય તેમાંથી એક ઉણી કરતાં જે
 સંખ્યા રહે તેને ચારે યુગવા, એમ કરતાં
 જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા તે દેવલોકની
 મુખ સંખ્યામાંથી બાદ કરી નાંખવી એટલે
 તે કલ્પે ભૂમિ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય.

ૐ વૈમાનિકનિકાયે ભૂમિસંખ્યા ૬ ૐ

પ્ર.સં.

સૌધર્મ પ્રશ્ન-૧૩-૧=૧૨x૪=૪૮-૨૪૬ મુ.

૪૮

૨૦૧ મુ.

સનતકુઠ માહેન્દ્ર-૧૨-૧=૧૧x૪=૪૪-૧૬૭

૪૪

૫૩,,

૩ ત્રેપત ચોપત-પંચાવન અર્થ છપત આ ચાર પ્રતરે પુષ્પાવકીર્ણવિમાનો નથી.

૪ ડ-સગપર્ય રૂણા, ચડગુણિયા સોહિયા ય મૂલં ।

જંતસ્થસુદસેસં, હચ્છિયકપ્પસ સા ભૂમિ ॥૧॥

૫ કુક્ષિસય અરણપજા, સત્તાણરયં સયં ચ બોદ્ધવં ।

અરણપર્ણં ચ સયં, સયમેગં પવ્વવીસં ચ ॥૨॥

પંચુત્તરસયમેગં, અરણાણરં અહોદ્ધ બોદ્ધવા ।

તેવત્તરિ સગવજા, ર્યાલીસા ય હિદ્ધિમણ ॥૩॥

૬ એગાહિય કુક્ષિસયા, તેવન્નસયં સયં ચ ડગતીસં ।

તત્તો નવાહિય સયં, તિનવદ્ધ સત્તત્તરી જેવ ॥૧॥

એગટ્ટી પળયાલા, તિત્તીસા રૂક્ષીસ નવં જેવ ।

કપ્પેસુ પત્થહાર્ણ, ભૂમીઓ હુંતિ નાયવ્વા ॥૨॥

બહુકલપે	હોંઆતાં-૨૫×૪=૧૦૦-૨૪૯	બહુદેવલોકે	- ૬-૧= ૫×૪=૨૦-૧૪૯
	$\frac{૧૦૦}{૧૪૯}$		$\frac{૨૦}{૧૨૯}$
લાંતકકલપે	,, -૩૧×૪=૧૨૪-૨૪૯	લાંતક કલપે	- ૫-૧= ૪×૪=૧૬-૧૨૫
	$\frac{૧૨૪}{૧૨૫}$		$\frac{૧૬}{૧૦૯}$
શુકકલપે	,, -૩૬×૪=૧૪૪-૨૪૯	શુક કલપે	- ૪-૧= ૩×૪=૧૨-૧૦૫
	$\frac{૧૪૪}{૧૦૫}$		$\frac{૧૨}{૯૩}$
સહસ્રારકલપે	,, -૪૦×૪=૧૬૦-૨૪૯	સહસ્રાર કલપે	- ૪-૧= ૩×૪=૧૨- ૮૯
	$\frac{૧૬૦}{૦૮૯}$		$\frac{૧૨}{૭૭}$
આનત-પ્રાણુતે	,, -૪૪×૪=૧૭૬-૨૪૯	આં પ્રાણુતે	,, - ૪-૧= ૩×૪=૧૨- ૭૩
	$\frac{૧૭૬}{૦૭૩}$		$\frac{૧૨}{૬૧}$
આરણુ-અચ્યુતે	,, -૪૮×૪=૧૯૨-૨૪૯	આં અચ્યુતે	,, - ૪-૧= ૩×૪=૧૨-૫૭
	$\frac{૧૯૨}{૦૫૭}$		$\frac{૧૨}{૪૫}$
અધસ્તન ઐં ત્રિકે	,, -૫૨×૪=૨૦૮-૨૪૯	અં ઐં ત્રિકે	,, - ૩-૧= ૨×૪= ૮-૪૧
	$\frac{૨૦૮}{૦૪૧}$		$\frac{૮}{૩૩}$
મધ્યમ ઐં ત્રિકે	,, -૫૫×૪=૨૨૦-૨૪૯	મં ઐં ત્રિકે	,, - ૩-૧= ૨×૪= ૮-૨૯
	$\frac{૨૨૦}{૦૨૯}$		$\frac{૮}{૨૧}$
ઉપરિતન ઐં ત્રિકે	,, -૫૮×૪=૨૩૨-૨૪૯	ઉં ઐં ત્રિકે	,, - ૩-૧= ૨×૪= ૮-૧૭
	$\frac{૨૩૨}{૦૧૭}$		$\frac{૮}{૯}$
અનુત્તરકલપે	,, -૬૧×૪=૨૪૪-૨૪૯	અનુત્તરે પ્રતરે સંખ્યા એકજરે હોવાથી	
	$\frac{૨૪૪}{૦૦૫}$	ભૂમિ સંલંબ નહિ.	

૨ સમગ્રનિકાયાશ્રયી વિમાન સંખ્યાપ્રાપ્તિરીતિ—

હવે સમગ્ર નિકાય સ્થાનાશ્રયી સમુચ્ચયે બન્ને પ્રકારના વિમાનોની સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરવા બે રીતો જણાવાય છે તેમાં પ્રથમ ઉક્ત ગાથાનુસારે બતાવાય છે.

સકલ વૈમાનિકનિકાયાશ્રયી (અથવા દર પ્રતરની અપેક્ષાએ) પ્રથમ પ્રતર સંખ્યાને ‘મૂલ’ સંજ્ઞક સમજવી, તે મુખ્ય સંખ્યા પ્રથમ પ્રતરે ૨૪૯ ની છે, અને

સમગ્ર નિકાયાશ્રયી 'ભૂમિ' સંખ્યા (અંતિમ પ્રતરની) પાંચ છે, કારણ કે મુખમાં આદિ પ્રતર સંખ્યાનું અને ભૂમિમાં અંતિમ પ્રતર સંખ્યાનું ગ્રહણ હોય છે. તેથી મુખ અને અંતિમપ્રતરવર્તિ ભૂમિ સંખ્યાનો સમાસ કરતાં (૨૪૬+૫=) ૨૫૧ ની સંખ્યા આવે, તેનું અર્ધ કરતાં ૧૨૭ ની સંખ્યા આવી. બાસઠે પ્રતરની કુલ સંખ્યા લાવવાની હોવાથી $૧૨૭ \times ૨ = ૨૫૪$ ની સંખ્યા આવલીકાગત વિમાનની વૈમાનિક નિકાયે આવે. **इति समग्रनिकाये प्रथमोपायः ।**

ખીજી રીતે અનુત્તરકલ્પના (૬૨ મા) પ્રતરે ચારે બાજુ એક એક વિમાન છે તે પ્રતરથી માંડીને ચારે દિશાવર્તી એક એકની વૃદ્ધિવડે એક એક પ્રતિ પ્રતરે વધારતાં સૌધર્મકલ્પના અંતિમ (૬૨ મા) પ્રતર સુધી પહોંચવું (અથવા ૬૨ પ્રતરે એક જ દિશાવર્તિ વિમાનસંખ્યાનો સરવાળો કાઢવો) અર્થાત્ ૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯-૨૦-૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧-૩૨-૩૩-૩૪-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮-૩૯-૪૦-૪૧-૪૨-૪૩-૪૪-૪૫-૪૬-૪૭-૪૮-૪૯-૫૦-૫૧-૫૨-૫૩-૫૪-૫૫-૫૬-૫૭-૫૮-૫૯-૬૦-૬૧-૬૨. આ બધી સંખ્યાની સંકલનાનો કુલ સરવાળો ૧૯૫૩ નો આવશે, ચારે દિશાગત પંક્તિઓ રહેલી છે અને તેથી ચારે બાજુ સંકલના કરવાની હોવાથી $૧૯૫૩ \times ૪ = ૭૮૧૨$ ની કુલ પંક્તિગત વિમાન સંખ્યા આવી. એમાં બાસઠે પ્રતરના મધ્યવર્તી ૬૨ ઈન્દ્રક વિમાનો લેખવાતાં ૭૮૮૪ ની આવલિકાપ્રવિષ્ટ વિમાનસંખ્યા આવે, બાકીની ૮૪૯૯૧૪૯ સંખ્યા પુષ્પાવકીર્ણની આવે, બન્ને સંખ્યાને એકત્ર કરતાં ૮૪૯૭૦૨૩ ની કુલ વિમાન સંખ્યા આવે. **इति समग्रनिकाय विमान संख्याप्रमाणम् ।**

૩ પ્રતિપ્રતરવિમાનસંખ્યાપ્રમાણમ્:—

હવે ત્રીજી રીતે પ્રતિપ્રતરસ્થાનાશ્રયી વિમાનસંખ્યા બાજુવી હોય તો ઇષ્ટપ્રતરની એક જ દિશાવર્તી વિમાન સંખ્યાને ચારે ગુણી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેમાં સ્વસ્થાનવર્તી ઇન્દ્ર વિમાન પ્રદેષી દેવું જેથી ઇષ્ટ પ્રતરે આવલીકાગતવિમાન સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

પ્રતિપ્રતરાશ્રયી પુષ્પાવકીર્ણ વિમાન બાજુવાનું કારણ કે તેની સંખ્યા વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ જણાતી નથી.

અવતરણ;—પૂર્વે આવલીકાગત સંખ્યા ત્રણ પ્રકારે અને પુષ્પાવકીર્ણની પ્રાપ્ત થતી બે બે સ્થાનની સંખ્યા જણાવી. હવે એજ પ્રમાણે ઇષ્ટ પ્રતરે ઇષ્ટ કલ્પે ત્રિકોણ, ચોખૂણ અને વૃત્ત સંખ્યા બાજુવાનું કરણ અન્યકાર કહે છે, ત્યાં સમગ્રનિકાયાશ્રયી, ત્રિકોણાદિ સંખ્યાનો ઉપાય છે કે નહિ તે ઉપરથી કહેવાશે.

દ્વગદિસિપંતિવિમાણા, તિવિભક્તા તંસ ચડરંસા વદ્ધા ।

તંસેસુ સેસમેગં, સ્વિવસેસ દુગસ્સ ફક્કિં ॥ ૧૦૯ ॥

તંસેસુ ચડરંસેસુ ય, તો રાસિ તિગંપિ ચડગુણં કાડ ।

વદ્દેસુ ઇંદયં સ્વિવ, પયરધણં મીલિયં કપ્પે ॥ ૧૧૦ ॥

સંસ્કૃત ધ્યાયા:—

એકદિશિ પક્કિવિમાનાનિ, ત્રિવિભક્તાનિ ત્ર્યસ્રચતુરસ્રાણિ વૃત્તાનિ ।

ત્ર્યસ્રેષુ શેષમેકં ક્ષિપ શેષદ્વિકસ્ય એકૈકમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

ત્ર્યસ્રેષુ ચતુરસ્રેષુ ચ તતો અસિત્રિકમપિ ચતુર્ગુણં કૃત્વા ।

વૃત્તેષુ ઇન્દ્રકં ક્ષિપ પ્રતરધનં મીલિતં કલ્પે ॥ ૧૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

દ્વગદિસિપંતિવિમાણા=એક દિશાગત પંક્તિ
વિમાનોને.

તિવિભક્તા=ત્રણ ભાગે બહેંચતાં

તંસેસુ=ત્રિકોણમાં

સેસમેગં=શેષ એક

સ્વિવ=ક્ષેપવવું

દુગસ્સ=દ્વિક શેષતું

ફક્કિં=એક એક

તો=તેથી

રાસિતિગંપિ=રાશી ત્રણને પણ

ચડગુણં કાડું=ચાર ગુણી કરીને

વદ્દેસુ=વૃત્ત વિમાનમાં

ઇંદયં સ્વિવ=ઈંદ્રક ક્ષેપવવું

પયરધણં=પ્રતરધન

મીલિયં=મેળવવાથી

કપ્પે=કલ્પમાં

ગાથાર્થ:—કોઈ પણ એક દિશાગત પંક્તિ વિમાનો ત્રિભાગે સરખા બહેંચી નાંખવા, બહેંચતાં બે એક સંખ્યા શેષ રહેતો તેને બહેંચતાં આવેલી સમાન ત્રિકોણ સંખ્યામાં ઉમેરવી, પણ બે બે સંખ્યા શેષ રહે તો એક ત્રિકોણમાં અને એક ચોખ્ખામાં ઉમેરી દેવી પછી તે પ્રત્યેક રાશિને ચારે ગુણી નાંખવી, વૃત્ત રાશિ જે આવે તેમાં ઇન્દ્રકને ક્ષેપવવું કારણ કે તે વૃત્ત છે. ઇષ્ટ પ્રતર સંખ્યા આવશે, અને તે તે કલ્પના યથાયોગ્ય પ્રતરનો લિખ લિખ સંખ્યાને એકત્ર મેળવવાથી ઇષ્ટકલ્પે ત્રિકોણાદિ વિમાન સંખ્યા આવશે. [૧૦૯-૧૧૦]

વિશેષાર્થ:—પૂર્વ ગાથામાં જેમ ત્રણ રીતે આવલીકાની સંખ્યાનો ઉપાય ખતલાઓ દ્વારા તેમ અહીં પણ ત્રણ પ્રકારે એટલે ઇષ્ટ પ્રતર-ઈષ્ટકલ્પે અને સમઘ

નિકાયાશ્રયી ઉપાય બતાવવાનો છે તેમાં ઇષ્ટકલ્પ અને ઇષ્ટપ્રતરનો ઉપાય ગાથાર્થદ્વારા કહેવાશે અને ઉપલક્ષણથી સમગ્ર નિકાયાશ્રયીનો ખુલાસો આગળ કહેવાશે. અહીં પ્રથમ ઇષ્ટ પ્રતરાશ્રયી ત્રિકોણ-ચોખ્ખુ અને વૃત્ત સંખ્યા બાણ-વાનો ઉપાય કહેવાય છે.

૧ પ્રત્યેક પ્રતરે ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યાપ્રમાણોપાયઃ—

સૌધર્મ ઇશાન કલ્પના પ્રથમપ્રતરે ૬૨ વિમાનની આવલિકા છે, તેને ત્રણ વિભાગે કરતાં ૨૦ ત્રિકોણ, ૨૦ ચોખ્ખુ અને ૨૦ વૃત્ત આવે, એમ કરતાં બે સંખ્યા શેષ રહી તેમાંથી એક સંખ્યા ત્રિકોણમાં ઉમેરી અને એક ચોખ્ખુમાં ઉમેરી જેથી ૨૧ ત્રિ ૨૧ ચો ૨૦ વૃત્ત, ચારે બાણુની સંખ્યા લાવવાની હોવાથી પ્રત્યેક સંખ્યાને ચારે ગુણતાં (૨૧×૪=) ૮૪ ત્રિ (૨૧×૪=) ૮૪૦ ચોખ્ખુ અને (૨૦×૪=) ૮૦ વૃત્તની સંખ્યા આવે પછી વૃત્તની ૮૦ સંખ્યામાં ગાથાના નિયમ પ્રમાણે ઇન્દ્રક એક સંખ્યક વિમાન ઉમેરી દેવું જેથી ૮૧ વૃત્ત સંખ્યા આવી.

પ્રતરધન પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રણે સંખ્યાને મેળવવાથી (૮૪+૮૪+૮૧) ૨૪૯ ની આવલીકાગત વિમાન સંખ્યા (પ્રતરધન) સૌધર્મ-ઇશાન યુગલના પ્રથમ પ્રતરની પણ આવી શકશે.

એ પ્રમાણે દરેક પ્રતરે આવલીકાગત સંખ્યા પણ સહેજે પ્રાપ્ત થશે. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રતરે ત્રિકોણાદિ સંખ્યા પાઠકોએ સ્વયં કાઢી લેવી. અત્ર સુગમતા માટે યન્ત્ર આપીએ છીએ.

આ યન્ત્રદ્વારા પાઠકો ઇષ્ટ-પ્રત્યેક પ્રતરવર્તી તથા પ્રત્યેકકલ્પવર્તી ત્રિકોણ ચોખ્ખુ અને વૃત્તની ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યા બાણી શકશે. [તેમજ વળી પ્રસંગોપાત બતાવેલી પ્રતિ પ્રતરગત અને પ્રતિ કલ્પગત આવલીક વિમાન સંખ્યા પણ જોઈ શકશે.]

હવે શેષ રહી સમગ્ર નિકાયાશ્રયી ત્રિકોણ, ચોખ્ખુ અને વૃત્તની પૃથક્ પૃથક્ સંખ્યા તેમજ સમગ્ર નિકાયાશ્રયી આવલીક વિમાન સંખ્યા તે ૩૨૮ મા પાનાના યન્ત્ર જોવાથી મલશે.

॥ પ્રત્યેક પ્રતરે આવલિકાગત-ત્રિકોણાદિવિમાનસંખ્યાયન્ત્રકમ્ ॥

પ્રતર	સં. પં.	સં. કિં.	સં. જો.	સં. જુલ	સં. સં.	સં. પ્રતર
૧	૬૨	૮૪	૮૪	૮૧	૨૪૯	૧
૨	૬૧	૮૪	૮૦	૮૧	૨૪૫	૨
૩	૬૦	૮૦	૮૦	૮૧	૨૪૧	૩
૪	૫૯	૮૦	૮૦	૭૭	૨૩૭	૪
૫	૫૮	૮૦	૭૬	૭૭	૨૩૩	૫
૬	૫૭	૭૬	૭૬	૭૭	૨૨૯	૬
૭	૫૬	૭૬	૭૬	૭૩	૨૨૫	૭
૮	૫૫	૭૬	૭૨	૭૩	૨૨૧	૮
૯	૫૪	૭૨	૭૨	૭૩	૨૧૭	૯
૧૦	૫૩	૭૨	૭૨	૬૯	૨૧૩	૧૦
૧૧	૫૨	૭૨	૬૮	૬૯	૨૦૯	૧૧
૧૨	૫૧	૬૮	૬૮	૬૯	૨૦૫	૧૨
૧૩	૫૦	૬૮	૬૮	૬૫	૨૦૧	૧૩
કુલ સં.	૭૨૮*૬૮૮-૯૭૨-૯૬૫-૨૯૨૫					

યુગલે ૨

દશાન

૧ સૌધર્મ

એક જ દિશાવર્તી તેરે પ્રતરની તેરે પક્ષિની ૭૨૮ ની કુલ સંખ્યાને ચારે પક્ષિની સંખ્યા લાવવાને ચારે ગુણતાં ૨૯૧૨ ની આવૃત્તિ સંખ્યા પ્રથમ યુગલે આવે તેમાં તેરે પ્રતરના ૧૨ ધ્વજક ઉમેરતાં ૨૯૨૫ થાય.

પ્રતર	સં. પં.	સં. કિં.	સં. જો.	સં. જુલ	સં. સં.	સં. પ્રતર
૧	૪૯	૬૮	૬૪	૬૫	૧૯૭	૧૪
૨	૪૮	૬૪	૬૪	૬૫	૧૯૩	૧૫
૩	૪૭	૬૪	૬૪	૬૧	૧૮૯	૧૬
૪	૪૬	૬૪	૬૦	૬૧	૧૮૫	૧૭
૫	૪૫	૬૦	૬૦	૬૧	૧૮૧	૧૮
૬	૪૪	૬૦	૬૦	૫૭	૧૭૭	૧૯
૭	૪૩	૬૦	૫૬	૫૭	૧૭૩	૨૦
૮	૪૨	૫૬	૫૬	૫૭	૧૬૯	૨૧
૯	૪૧	૫૬	૫૬	૫૩	૧૬૫	૨૨

યુગલે ૪

—મહિન્દ

પ્રતર	સં. પં.	સં. કિં.	સં. જો.	સં. જુલ	સં. સં.	સં. પ્રતર
૧	૩૧	૪૪	૪૦	૪૧	૧૨૫	૩૨
૨	૩૦	૪૦	૪૦	૪૧	૧૨૧	૩૩
૩	૨૯	૪૦	૪૦	૩૭	૧૧૭	૩૪
૪	૨૮	૪૦	૩૬	૩૭	૧૧૩	૩૫
૫	૨૭	૩૬	૩૬	૩૭	૧૦૯	૩૬
કુલ	૧૪૫*૨૦૦-૧૬૨-૧૬૩-૫૮૫					

૬ સાંતક કદરે

૧૪૫ ની સંખ્યાને ચારે ગુણી ૫ મેળવતાં ૫૮૫

પ્રતર	સં. પં.	સં. કિં.	સં. જો.	સં. જુલ	સં. સં.	સં. પ્રતર
૧	૨૬	૩૬	૩૬	૩૩	૧૦૫	૩૭
૨	૨૫	૩૬	૩૨	૩૩	૧૦૧	૩૮
૩	૨૪	૩૨	૩૨	૩૩	૯૭	૩૯
૪	૨૩	૩૨	૩૨	૨૯	૯૩	૪૦
કુલ	૯૮ *૧૩૬-૧૩૨-૧૨૮-૩૬૬					

મહાશુક કદરે ૭

૯૮ ની કુલ સંખ્યાને ચારે ગુણી ૪૬૮ ઉમેરતાં ૩૬૬

પ્રતર	સં. પં.	સં. કિં.	સં. જો.	સં. જુલ	સં. સં.	સં. પ્રતર
૧	૨૨	૩૨	૨૮	૨૯	૮૯	૪૧
૨	૨૧	૨૮	૨૮	૨૯	૮૫	૪૨
૩	૨૦	૨૮	૨૮	૨૫	૮૧	૪૩
૪	૧૯	૨૮	૨૪	૨૫	૭૭	૪૪
કુલ	૮૨ *૧૧૬-૧૦૮-૧૦૮-૩૩૨					

૮ સહસ્રાર કદરે

૮૨ ની સંખ્યાને ચારે ગુણી ૪ ઉમેરતાં ૩૩૨ સંખ્યા

પ્રતર	સં. પં.	સં. કિં.	સં. જો.	સં. જુલ	સં. સં.	સં. પ્રતર
૧	૧૮	૨૪	૨૪	૨૫	૭૩	૪૫
૨	૧૭	૨૪	૨૪	૨૧	૬૯	૪૬
૩	૧૬	૨૪	૨૦	૨૧	૬૫	૪૭
૪	૧૫	૨૦	૨૦	૨૧	૬૧	૪૮
કુલ	૬૬ *૬૨-૬૮-૬૮-૨૬૮					

૯-૧૦ આનંત પ્રાણીત કદરે

૬૬ ને ચારે ગુણી ૪ ૬૦ ઉમેરતાં ૨૬૮ આવે.

૧૦	૪૦	૫૬	૫૨	૫૩	૧૬૧	૨૩
૧૧	૩૯	૫૨	૫૨	૫૩	૧૫૭	૨૪
૧૨	૩૮	૫૨	૫૨	૪૯	૧૫૦	૨૫
કુલ	૫૨૨*૭૧૨-૬૯૬-૬૯૨-૨૧૦૦					

આરે પ્રતરની એક જ દિશાવર્તી ૫૨૨ ની કુલ સંખ્યાને ચારે ગુણતાં ૧૨ ઇન્દ્રક ભેળવતાં ૨૧૦૦ ની આવૃત્તિ પ્રવિષ્ટ સંખ્યા આવે.

૧	૩૭	૫૨	૪૮	૪૯	૧૪૯	૨૬
૨	૩૬	૪૮	૪૮	૪૯	૧૪૫	૨૭
૩	૩૫	૪૮	૪૮	૪૫	૧૪૧	૨૮
૪	૩૪	૪૮	૪૪	૪૫	૧૩૭	૨૯
૫	૩૩	૪૪	૪૪	૪૫	૧૩૩	૩૦
૬	૩૨	૪૪	૪૪	૪૧	૧૨૯	૩૧
કુલ	૨૦૭*૨૮૪-૨૭૬-૨૭૪-૮૩૪					

કુલ ૨૦૭ ને ચારે ગુણી ૬ ઇન્દ્રક ભેળવતાં ૮૩૪ કુલ થાય.

અનુસાર કદ્યે

૧	૧	૪	૦	૧	૪૦	૫	૬૨
કુલ	૫*૪ -૦ -૧ -૫						

એક જ દિશાના એકને ચારે ગુણી ૧ ઇન્દ્રક ભેળવતાં પાંચ થાય. इति इष्ट प्रतरसंख्या.

૨. इष्टप्रतरे त्रिकोणादि संख्योपाया—

હવે અત્ર ગાથાનુસાર પ્રત્યેક કદ્યસ્થાનાશ્રયી ત્રિકોણાદિ વિમાન સંખ્યા બાણવાનો ઉપાય કહીએ છીએ.

સૌધર્મ-ઇશાન યુગલના તેરે પ્રતરમધ્યે પ્રત્યેક પ્રતરે એક જ દિશાવર્તી રહેલ તે તે વિમાન સંખ્યાને ત્રિભાગે બહેંચી નાંખવી જોયી:—

૧	૧૪	૨૦	૨૦	૧૭	૫૭	૪૯
૨	૧૩	૨૦	૧૬	૧૭	૫૩	૫૦
૩	૧૨	૧૬	૧૬	૧૭	૪૯	૫૧
૪	૧૧	૧૬	૧૬	૧૩	૪૫	૫૨
કુલ	૫૦*૭૨-૬૮-૬૪-૨૦૪					

૫૦ ને ચારે ગુણી ૪ ઇન્દ્રક ઉમેરતાં ૨૦૪ આવે.

૧	૧૦	૧૬	૧૨	૧૩	૪૧	૫૩
૨	૯	૧૨	૧૨	૧૩	૩૭	૫૪
૩	૮	૧૨	૧૨	૯	૩૩	૫૫
૪	૭	૧૨	૮	૯	૨૯	૫૬
૫	૬	૮	૮	૯	૨૫	૫૭
૬	૫	૮	૮	૫	૨૧	૫૮
૭	૪	૮	૪	૫	૧૭	૫૯
૮	૩	૪	૪	૫	૧૩	૬૦
૯	૨	૪	૪	૧	૯	૬૧
કુલ	૫૪*૮૪-૭૨-૬૯-૨૨૫					

૫૪ ની કુલ સંખ્યાને ચારે ગુણી ૯ ઇન્દ્રક ઉમેરતાં ૨૨૫ આવે.

તા. ક.-પ્રત્યેક પ્રતરે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાન સંખ્યા બાણવાનું કરણ અન્યકારે બતલાવ્યું નથી કારણ કે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ જોવાનું નથી.

	ત્રિકોણ	ચો.	વૃત્ત	શેષ.
પ્રથમ પ્રતરે ૬૨ વિમાન છે જેથી	૨૦	૨૦	૨૦	૨
બીજા પ્રતરે ૬૧ " " "	૨૦	૨૦	૨૦	૧
ત્રીજા " ૬૦ " " "	૨૦	૨૦	૨૦	૦
ચોથા " ૫૯ " " "	૧૯	૧૯	૧૯	૨
પાંચમા " ૫૮ " " "	૧૯	૧૯	૧૯	૧
છઠ્ઠા " ૫૭ " " "	૧૯	૧૯	૧૯	૦
સાતમા " ૫૬ " " "	૧૮	૧૮	૧૮	૨
આઠમા " ૫૫ " " "	૧૮	૧૮	૧૮	૧
નવમા " ૫૪ " " "	૧૮	૧૮	૧૮	૦
દસમા " ૫૩ " " "	૧૭	૧૭	૧૭	૨
અગ્રીમ " ૫૨ " " "	૧૭	૧૭	૧૭	૧
બારમા " ૫૧ " " "	૧૭	૧૭	૧૭	૦
તેરમા " ૫૦ " " "	૧૬	૧૬	૧૬	૨
અત્ર ૨ શેષ રહે એવી સંખ્યા પાંચવાર	૨૩૮ —	૨૩૮ —	૨૩૮	૧૪
છે જેથી કુલ ૧૦ સંખ્યા થઈ છે તે-	+૬ —	+૫ —	+૦	
માંથી ઉક્ત કથન મુજબ ૫ ત્રિકોણમાં	૨૪૭ —	૨૪૩ —	૨૩૮	
અને ૫, ચોખ્ખુમાં ગઈ એક શેષ	૪૪ —	૪૪ —	૪૪	
ચારવાર છે તે ત્રિકોણમાં જ બાક એથી	૬૮૮ —	૬૭૨ —	૬૫૨	
(૫+૪) ૬ ત્રિકોણમાં અને પાંચ	ચિં	ચોં	+૧૩ ઇન્દ્રકે	
ચોખ્ખુમાં અને ઇન્દ્રક સંં વૃત્તમાં ઉમેરી.	હતિ સૌધર્મે કરણોપાયઃ । ૬૬૫ વૃત્ત			

એ મુજબ અન્ય પ્રત્યેક કદપે કરતાં ઇષ્ટ સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. જે સંખ્યા યન્ત્રમાં આપીએ છીએ.

હતિ રૂપકલ્પે ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યોપાયઃ ।

૩. સમગ્રનિકાયે ત્રિકોણાદિ સંખ્યા—

સમગ્ર નિકાયાશ્રયી ત્રિકોણાદિ સંખ્યા લાવવાનું પ્રબલ કરણ ધ્યાનમાં ન આવવાથી જણાવ્યું થયું નથી. સામાન્યથી પ્રત્યેકકદપની સંખ્યાઓનો સરવાળો

૭ અહીંઆ કદપયુગલોને વિષે બીજી રીતે વૃત્તની ત્રણ આવલિકા અને ત્રિકોણ ચોખ્ખુની બંને આવલિકા ગણી એક જ દિશાવર્તી વૃત્તની કુલ સંખ્યાને ત્રણ આવલિકાએ ગુણી તે કદપવર્તી ઇન્દ્રક સંખ્યા ભેગવતાં કુલ વૃત્ત સંખ્યા દક્ષિણેન્દ્રની આવે છે વલી એક જ દિશાવર્તી ત્રિકોણ-ચોખ્ખુ વિમાન સંખ્યાને બે બે આવલિક પંક્તિઓએ ગુણતાં ઇષ્ટ સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

॥ પ્રતિકલ્પે ત્રિકોણાદિવિમાનસંખ્યાયન્ત્રકમ્ ॥

કલ્પનામ	ત્રિકોણ સં०	ચોરુણ સં०	વૃત્ત સં०	કુલ જા० સં०	પુષ્પા સં०	સર્વ સંખ્યા
૧ સૌધર્મકલ્પે	૪૯૪	૪૮૬	૭૨૭	૧૭૦૭	૩૧૬૮૨૬૩	૩૨૦૦૦૦૦
૨ ઇશાનકલ્પે	૪૯૪	૪૮૬	૨૩૮	૧૨૧૮	૨૭૬૮૭૮૨	૨૮૦૦૦૦૦
બલેના મળીને	૯૮૮	૯૭૨	૯૬૫	૨૯૨૫	૫૯૬૭૦૭૫	૬૦૦૦૦૦૦
૩ સનતકુમાર૦	૩૫૬	૩૪૮	૫૨૨	૧૨૨૬	૧૧૬૮૭૭૪	૧૨૦૦૦૦૦
૪ માહિન્દ્ર૦	૩૫૬	૩૪૮	૧૭૦	૮૭૪	૭૬૯૧૨૬	૮૦૦૦૦૦
બલેના મળીને	૭૧૨	૬૯૬	૬૯૨	૨૧૦૦	૧૯૬૭૯૦૦	૨૦૦૦૦૦૦
૫ બ્રહ્મલોક૦	૨૮૪	૨૭૬	૨૭૪	૮૩૪	૩૬૯૧૬૬	૪૦૦૦૦૦
૬ લોક૦	૨૦૦	૧૯૨	૧૯૩	૫૮૫	૪૬૪૧૫	૫૦૦૦૦
૭ મહાશુક૦	૧૩૬	૧૩૨	૧૨૮	૩૯૬	૩૬૬૦૪	૪૦૦૦૦
૮ સહસ્રાર૦	૧૧૬	૧૦૮	૧૦૮	૩૩૨	૫૬૬૮	૬૦૦૦
૯-૧૦ આનન્દ-પ્રાણુતે	૯૨	૮૮	૮૮	૨૬૮	૧૩૨	૪૦૦
૧૧-૧૨ આરણ્ય-અચ્યુ૦	૭૨	૬૮	૬૪	૨૦૪	૯૬	૩૦૦
અધસ્તન ઐવેયકે	૪૦	૩૬	૩૫	૧૧૧	૦	૧૧૧
મધ્યમ ઐવેયકે	૨૮	૨૪	૨૩	૭૫	૩૨	૧૦૭
ઉપરિતન ઐવેયકે	૧૬	૧૨	૧૧	૩૯	૬૧	૧૦૦
અનુત્તરકલ્પે	૪	૦	૧	૫	૦	૫
બાસકે પ્રતરે કુલ સંખ્યા	૨૬૮૮	૨૬૦૪	૨૫૮૨	૭૮૭૪	૮૪૮૬૧૪૯	૮૪૬૭૦૨૩

કરતાં સમગ્ર નિકાયની ત્રિકોણાદિ સંખ્યા આવી શકે છે, જે યન્ત્રમાં પા
આપી છે.

અવતરણ:—હવે તે પ્રત્યેક કલ્પગત વિમાનોમાં રહેનારા દેવોને ઓળખવા
માટે ચિન્હો દર્શાવે છે.

કપ્પેસુ ય મિય મહિસો, વરાહ સીહા ય છગલસાલૂરા ।

હય ગય ભૂયંગ યગ્ની, વસહા વિડિમાઈં ચિંધાઈં ॥ ૧૧૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

કલ્પેષુ ચ મૃગ-મહિષૌ, વરાહ-સિંહૌ ચ છગલશાલુરૌ ।

હય-ગજ-હજજ-સ્વજ્ઞિ-વૃષભા વિહિમાનિ ચિન્હાનિ ॥ ૧૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

કલ્પેસુ=કલ્પોમાં

મિય=મૃગ

મહિષ=મહિષ-પાડો

વરાહ=વરાહ-ભુંડ

સિંહા=સિંહ

છગલ=છામ-ઓકડો

શાલુરા=દેડકો

હય=ઘોડો

ગજ=ગજ-હાથી

મૃગ=મૃગ-સર્પ

સ્વજ્ઞિ=ગે'ડો

વૃષભા=વૃષભ-બળદ

વિહિમાન=મૃગવિશેષ

ચિન્હાનિ=ચિન્હો

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૧૧ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે જેમ ભુવનપત્યાદિનિકાયોના બાણપણા માટે ચિન્હો દર્શાવ્યાં છે, તેની પેઠે વૈમાનિકનિકાયમાં પહેલા સૌધર્મકલ્પના દેવોને ઓળખવા માટે તેઓના મુકુટને વિષે મૃગ (હરણ) નું ચિન્હ છે, બીજા મૃશાન કલ્પના દેવોને ઓળખવાને પાડાનું ચિન્હ, ત્રીજા કલ્પગતદેવોને સૂઅર (ભુંડ) નું, ચોથે કલ્પે સિંહનું, પાંચમે કલ્પે ઓકડાનું, છઠ્ઠે કલ્પે દેડકાનું, સાતમે કલ્પે ઘોડાનું આઠમે ગજ (હાથી) નું, નવમે કલ્પે સર્પનું, દશમે કલ્પે 'ગે'ડાનું, અગિયારમે કલ્પે વૃષભનું અને બારમે કલ્પે એક જાતિ વિશેષ મૃગનું ચિન્હ હોય છે.

આ સર્વે ચિન્હો રતનમય મુકુટને વિષે હોવાથી તેના ઉપર મુકુટવર્તી રત્નોની કાંતિ પડવાથી અત્યંત શોભે છે. (૧૧૧)

શંકા—બાર દેવલોકે ચિન્હો કહ્યાં તે પ્રમાણે નવ ઐવેયક અને અનુત્તર કલ્પે કેમ ન કહ્યાં ?

૮-ગે'ડો એ જનનવર આફ્રિકા દેશ તરફ વિશેષે હોય છે અને તેને મરતક મધ્યે એક તીક્ષ્ણ શીંગડું હોય છે અને તેથી જ પોતાનું સર્વ રક્ષણ કરી શકે છે અને આ જનનવર બહુ જ બળવાન હોય છે.

ઉત્તર—તે દેવલોકવર્તી દેવોને સ્વસ્થાનથી ખહાર જવાનું હોતું નથી, શક્તિ છે પણ પ્રયોજનાભાવે તથા કદપાતીત હોવાથી ગમનાગમનથી, આથી તેઓ કોઈપણ પ્રકારના વ્યવહારમાં વર્તતા ન હોવાથી તેઓને ઓળખવાનો પ્રસંગ હોતો જ નથી. તેથી ચિન્હોની આવશ્યકતા પણ નથી. [૧૧૧]

અવતરણ;—ચિન્હો દર્શાવીને પ્રત્યેક કદપગત ઇન્દ્રોની સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાને કહે છે.

ચુલસી અસિહ્ બાવત્તરિ,—સત્તરિ સદ્વીય પન્ન ચતાલા ॥

તુલ્લસુર તીસ વીસા, દસસહસ્સા આયરસ્ક ચઠગુણિયા ॥૧૧૨॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચતુરશીતિ—રશીતિ—દ્વાસપ્તતિ—સ્સપ્તતિઃ ષષ્ટિશ્ચ પચ્ચાશ્ચત્વારિશ્ચત્ ।
તુલ્યસુરાઃ ત્રિંશદ્વિંશતિર્દશસહસ્રાણિ, આત્મરક્ષાશ્ચતુર્ગુણિતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

શીખદાર્થ:—

ચુલસી=ચોરાશી
અસિહ્=એંશી
બાવત્તરિ=ખેડોંતેર
સત્તરિ=સીતેર
સદ્વી=સાઠ

પન્ન=પચાસ
ચતાલા=ચાલીશ
તુલ્લસુર=તુલ્યદેવો
આયરસ્ક=આત્મરક્ષકો
ચઠગુણિયા=ચારે ગુણવા યોગ્ય

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૧૨ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે ત્રણે નિકાયમાં જેમ સામાનિક તથા આત્મરક્ષકોં કહેલા છે, તેની માફક વૈમાનિકનિકાયમાં ખેલા સૌધર્મકદ્વે ૧ સૌધર્મેન્દ્રના ચોરાશી હજાર સામાનિકદેવો (૮૪૦૦૦), ૨ ઇશાનેન્દ્રના એંશીહજાર દેવો (૮૦૦૦૦), ૩ સનત્કુમારેન્દ્રના ખેડોંતેરહજાર (૭૨૦૦૦), ૪ માહેન્દ્રના સીતેરહજાર (૭૦૦૦૦), ૫ બ્રહ્મેન્દ્રના સાઠહજાર (૬૦૦૦૦) ૬ લાંતકેન્દ્રના પચાસહજાર (૫૦૦૦૦), ૭ મહાશુકેન્દ્રના ચાલીશ હજાર (૪૦૦૦૦), ૮ સહસ્રારેન્દ્રના ત્રીસહજાર (૩૦૦૦૦), ૯ આનત-પ્રાણુતે-પ્રાણુતેન્દ્રના વીસહજાર (૨૦૦૦૦), ૧૦ આરણુ-અચ્યુતે-અચ્યુતેન્દ્રના દસહજાર (૧૦૦૦૦). એ પ્રમાણે દસે ઇન્દ્રોના સામાનિક (ઇન્દ્ર સમાન રૂદ્રિવાળા) દેવોની સંખ્યા કહી. હિતિ સામાનિકાઃ ।

આધારે આત્મરક્ષકો તેથી આરણ્યક કરીને પ્રત્યેક ઇન્દ્રને કહેવા.

એટલે સૌધર્મેન્દ્રની ૮૪ હજારની સામાનિક સંખ્યાને આરણ્યકી કરતાં તેના ૩ લાખ ૩૬ હજાર (૩૩૬૦૦૦) આત્મરક્ષકો, ઇશાનેન્દ્રના ૩ લાખ-૨૦ હજાર (૩૨૦૦૦૦), સનતકુમારેન્દ્રના ૨ લાખ ૮૮ હજાર (૨૮૮૦૦૦), માહેન્દ્રના ૨ લાખ-૮૦ હજાર (૨૮૦૦૦૦) પ્રહોન્દ્રના, ૨ લાખ-૪૦ હજાર (૨૪૦૦૦૦), લાંતકેન્દ્રના ૨ લાખ (૨૦૦૦૦૦), મહાશુકેન્દ્રના ૧ લાખ-૬૦ હજાર, (૧૬૦૦૦૦) સહસારેન્દ્રના ૧ લાખ-૨૦ હજાર (૧૨૦૦૦૦), આનત-પ્રાણુતેન્દ્રના ૮૦ હજાર (૮૦૦૦૦), આરણ્ય-અચ્યુતેન્દ્રના ૪૦ હજાર (૪૦૦૦૦) આત્મરક્ષકો હોય છે. ॥ इति आत्मरक्षकाः ॥

નવગ્રંથેયકે તથા અનુત્તરકલ્પે સર્વ અહમિન્દ્રદેવો છે માટે ત્યાં કલ્પવૃક્ષ-રાદિ સાચવવાના કાર્યાભાવે ત્યાં સામાનિક તથા આત્મરક્ષકાદિ નથી. [૧૧૧૨૧]

॥ वैमानिकनिकाये द्वादशसु कल्पेषु चिन्ह-सामानिक-आत्मरक्षक संख्यायन्त्रम् ॥

કલ્પનામ	ચિહ્ન	સામા-નિક સં.	આત્મરક્ષક સં.	કલ્પનામ	ચિહ્નનામ	સામાનિક સં.	આત્મ. સંખ્યા
૧ સૌધર્મકં	મૃગનું	૮૪૦૦૦	૩,૩૬૦૦૦	૭ મહાશુકે	ધોડાનું	૪૦૦૦૦	૧,૬૦૦૦૦
૨ ઇશાને.	પાડાનું	૮૦૦૦૦	૩,૨૦૦૦૦	૮ સહસારે	ગજનું	૩૦૦૦૦	૧,૨૦૦૦૦
૩ સનતકુમારે	સૂઅરનું	૭૨૦૦૦	૨,૮૮૦૦૦	૯ આનતે	સર્પનું	૧૦૦૦૦	૪૦૦૦૦
૪ માહેન્દ્રે	સિંહનું	૭૦૦૦૦	૨,૮૦૦૦૦	૧૦ પ્રાણુતે	ગેડાનું		
૫ પ્રહલકલ્પે	ખોડાનું	૬૦૦૦૦	૨,૪૦૦૦૦	૧૧ આરણ્યે	વૃષભનું	૫૦૦૦૦	૨૦૦૦૦
૬ લાંતકે	દેડકાનું	૫૦૦૦૦	૨,૦૦૦૦૦	૧૨ અચ્યુતે	મૃગવિશેષનું		

અવતરણ;—હવે તે તે કલ્પો કેને કેને આધારે રહેલા છે ? તે કહે છે.

दुसु तिसु तिसु कप्पेसु, घणुदहि घणवाय तदुभयं च कमा ।
सुरभवन पइठाणं, आगासपइठिया उवरिं ॥ ११३ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

द्वयोस्त्रिषु त्रिषु कल्पेषु, घनोदधौ घनवाते तदुभये च क्रमात् ।
सुरभवनानां प्रतिष्ठानं, आकाशप्रतिष्ठितान्युपरि ॥ ११३ ॥

શબ્દાર્થ:—

ઘણુદહિ=ધનોદધિ

ઘણવાય=ધનવાત

તદુભયં=તે બન્નેનો

સુરમવળપદઠાણં=સુરભુવનોનું પ્રતિષ્ઠાન.

આગાસપદઠિયા=આકાશ પ્રતિષ્ઠિત

ઉવરિં=ઉપર

ગાયાર્થ:—પ્રથમના બે કલ્પમાં ધનોદધિનો આધાર, ત્યાર પછી ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં એ ત્રણે કલ્પમાં ધનવાતનો આધાર, છઠ્ઠા-સાતમા અને આઠમા એ ત્રણે કલ્પો ધનોદધિ અને ધનવાતના આધારે, ત્યાર પછીના ઉપરના સર્વ કલ્પો આકાશાધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. [૧૧૩ ૧].

વિશેષાર્થ:—ધનોદધિ-ધન=કંઠન-નક્ષર ઉદધિ=પાણી તે, કંઠજ મજબુતમાં મજબુત થીજેલા ધી જેવું જગત્ સ્વભાવે જામીને રહેલું જે પાણી જે અપ-કાયના ભેદરૂપ હોવાથી સજીવ હોય છે.

ધનવાત—ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા જેવો મજબુતમાં મજબુત ઘટ્ટવાયુ તે વાયુ-કાયના ભેદરૂપ હોવાથી સજીવ છે.

આગાસ—અવકાશ આપવાના સ્વભાવવાળું એક અરૂપી દ્રવ્ય તે.

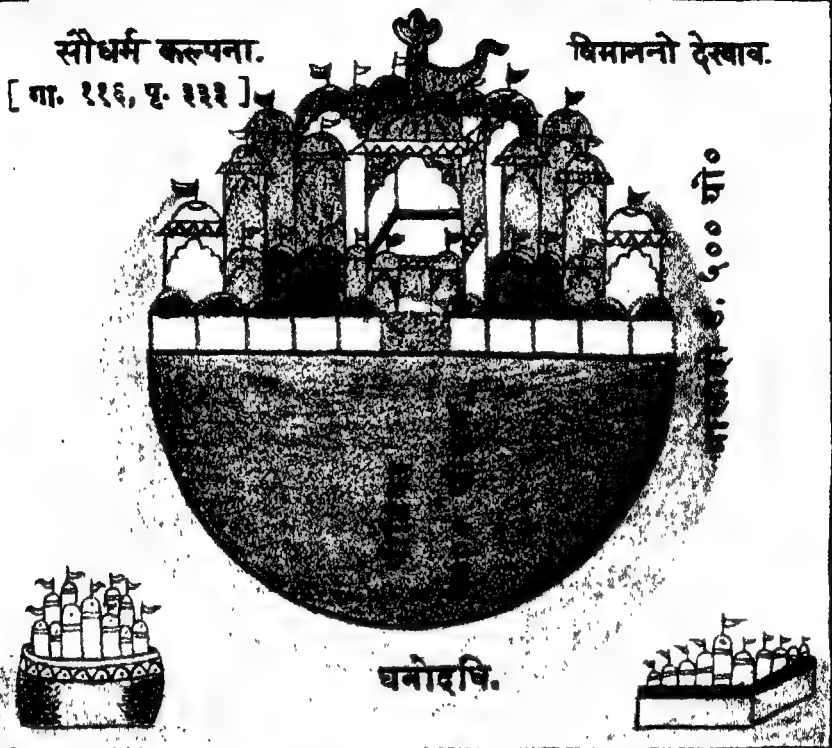
સૌધર્મ અને ઇશાન એ કલ્પયુગલ માત્ર ધનોદધિના જ આધારે રહેલ છે, સનતકુમાર-માહેન્દ્ર અને બ્રહ્મા એ ત્રણે કલ્પો ધનવાતને આધારે છે, લાંતક-શુક અને એ સહસ્રાર એ ત્રણે કલ્પ પ્રથમ ધનોદધિ અને પછી ૧૦ ધનવાત

૯ ધનવાત સાથે તનવાતનું કથન જ્યાં આવતું હોય તો ત્યાં તે બન્ને વિચારવા કારણ કે તે વસ્તુ તો આકાશાધારે છે. અને આકાશ તો સ્વયં પ્રતિષ્ઠિત જ છે.

૧૦ ધનોદધિને આધારે ધનવાત અથવા ધનવાતને આધારે ધનોદધિ કેવી રીતે રહી શકે છે તે માટે એક દ્રષ્ટાંત ટાંકીએ છીએ તે વિચારી મનને નિઃશંક બનાવવું.

કોઇએક માણસ ચામડાની મશકને પવન ભરીને ફુલાવે, પછી તુર્તજ વાધરીની મજબૂત ગાંઠથી મશકનું મુખ ઉપરથી બાંધી દે એ દડા જેવી ફુલેલી મશકના મધ્યભાગે પુનઃ વાધરીની આંટી મારી મજબૂત ગાંઠને બાંધે આ પ્રમાણે થવાથી હવે મશકમાં રહેલો વાયુ બે વિભાગમાં બહેંચાઇ ગયો. આથી તેનો આકાર ડમરૂક જેવો બની ગયો. આ પ્રમાણે કર્યા બાદ પ્રથમ જે મશકનું મુખ બાંધ્યું હતું તે મુખ હવે છોડી નાંખે જેથી વચ્ચેની ગાંઠ ઉપરના ભાગનો પવન બધો નીકળી જાય. હવે એ પવન નીકળવાથી ખાલી થએલ મશકના અર્ધાભાગને પાણી નાંખીને પુનઃ ભરીએ, બર્યા બાદ તેનું મુખ પુનઃ બાંધી લે. હવે ઉપરનો ભાગ પાણી ભરેલ અને નીચેનો ભાગ વાયુભરેલ

આ વિમાનની રચના આગે વૈમાનિક નિકાસનું પોઠિકા સહિત પ્રાસાદો યુક્ત ગોઠાકાર વિમાન કેવી રીતે છે તેનો ક્યાલ લાવવા થતાવેલ છે. નીચે પણ એ જ પ્રમાણે જ્યોતિષી વિમાન છે. તેમાં સ્ફટિકનું ધ્રુવ ચિહ્ન કેવી રીતે છે તે પણ ક્યાલમાં આવી જશે.

એ બન્નેના આધારે છે, અને ત્યાર પછીના આનતાદિથી લઈ અનુત્તર સુધીના સમશ્લેષો દેવળ એક આકાશાધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. ત્યાં નથી ઘનોદધિ કે નથી ઘનવાત. [॥ ૧૧૩ ॥]

અવતરણ;—હવે પ્રત્યેક દેવલોકે વિમાનોનું બહુપણ તથા તેની ઉચ્ચાઇનું પ્રમાણ જણાવે છે.

સત્તાવીસસયાઈ પુઢવીપિંડો વિમાણુચ્ચતં ।

પંચસયા કપ્પદુગે પઢમે તત્તો ય ફક્કિં ॥ ૧૧૪ ॥

હાયફ પુઢવીસુ સયં વજ્જઈ ભવણેસુ દુદુદુકપ્પેસુ ।

ચડગે નવગે પળગે તહેવ જાણુત્તરેસુ ભવે ॥ ૧૧૫ ॥

ફગવીસસયા પુઢવી વિમાણમિક્કારસેવ ય સયાઈ ।

બત્તીસજોયણસયા મિલિયા સઠ્ઠત્થ નાયઠ્ઠા ॥ ૧૧૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સપ્તવિંશતિશ્ચતાનિ પૃથ્વીપિંડો વિમાનોચ્ચત્ત્વમ્ ।

પચ્ચશ્ચતાનિ કલ્પદ્વિકે પ્રથમે તત્તથ્થ એકૈકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

હીયતે પૃથ્વીષુ શતં વર્ધતે ભવનેષુ દ્વયોઃ દ્વયોઃ દ્વયોઃ કલ્પયોઃ ।

ચત્તુષ્કે નવકે પચ્ચકે તથૈવ યાવદનુત્તરેષુ ભવેત્ ॥ ૧૧૫ ॥

એકવિંશતિશ્ચતાનિ પૃથ્વી વિમાનમેકાદશૈવ ચ શ્ચતાનિ ।

દ્વાત્રિંશદ્યોજનશ્ચતાનિ મિલિતાનિ સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યાનિ ॥ ૧૧૬ ॥

રહો. હવે મશકની વચ્ચે જે ગાંઠ બાંધેલી છે તેને પણ હવે છોડી નાંખે એટલે નીચે વાયુ અતે તેના આધારે પાણી રહેશે. નીચેના વાયુમાં જલ પ્રવેશ બીલકુલ નહીં કરે પુનઃ ઉંધી વાળીએ તો જલાધારે-વાયુ વિચારી સકાય.

અથવા કોઈએક પુરૂષ આમડાની મસકને પવન ભરીને કુલાવે પછી પોતાની કટીએ બાંધી અગાધ જળમાં પ્રવેશ કરે તો પણ તે પાણીના ઉપરના ભાગમાં જ રહી શકે છે તો પછી આવી શામ્વતી વસ્તુઓ તથાવિધ જગત્ સ્વભાવે રહે તેમાં શું વિચારવાનું હોય ?

શાબ્દાર્થ:—

સત્તાવીસ-સયાઈ=સત્તાવીશ સો યોજન
 પુઢવીપિંડો=પૃથ્વીપિંડ
 વિમાણ ઉચ્ચત્તં=વિમાનનું ઉચ્ચપાણું
 પંચસયા=પાંચસો યોજન
 તત્તો=ત્યારપછીના
 દક્ષિણં=એકેકે કદપે
 હાયઈ=હીન થાય છે
 પુઢવીસુ=પૃથ્વી પિંડો વિષે
 મવણેસુ=વિમાનોને વિષે

વહુઈ=વધે છે
 દુકપ્પેસુ=એ કદપે
 તદેવ=તે પ્રમાણે
 જા=જ્યાંસુધી
 અણુત્તરેસુ મવે=અનુત્તરે થાય
 દગવીસ સયા=એકવીશસો યોજન
 વત્તીસ જોયણસયા=અત્રીસો યોજન
 પ્રમાણ
 મિલિયા સવ્વત્થ=મળેલું સર્વત્ર

ગાયાર્થ:—પહેલા બે દેવલોકને વિષે વિમાનોની પૃથ્વીનું પિંડપ્રમાણ સત્તાવીસો યોજનનું હોય છે. અને વિમાનની ઉંચાઈ પાંચસો યોજન હોય છે. ત્યારપછીના બે કદપે-પુનઃ બે કદપે-પુનઃ બે કદપે-પછી ચાર દેવલોકે-નવગ્રેવેયક અને પાંચ અનુત્તરે જતાં ત્રીજા દેવલોકથી જ માંડી પૂર્વ પૂર્વ કદપના પૃથ્વી પિંડમાંથી સો સો યોજન ઘટાડતા અને પૂર્વ પૂર્વ કદપની વિમાન ઉંચાઈમાં સો સો યોજન વધારતા પ્રત્યેક કદપે તે તે પ્રમાણ દર્શાવતા જવું. જેથી અનુત્તરે ૨૧૦૦ યોજન પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણ અને ૧૧૦૦ યોગ ઉંચાઈ આવી રહેશે. પ્રત્યેક કદપગતવિમાનનું પૃથ્વીપિંડપ્રમાણ અને વિમાન ઉંચાઈ મેળવતાં ૩૨૦૦ યોગ આવે. “૧૧૪-૧૧૫-૧૧૬.”

વિશેષાર્થ:—પૃથ્વીપિંડ એટલે વિમાનની ભૂમિનું જાડપણું. જેમકે લોકમાં ઘણા ગૃહો-મહેલો વિગેરેને અમુક પ્રમાણની ઉંચી પીઠિકા (પ્લીન્થ) હોય છે અને પીઠિકા પ્રમાણ પૂર્ણ થયા બાદ મજલાની ગણતરી ગણાય છે, પરંતુ મહેલની ભૂમિપીઠ સહિત મજલાનું પ્રમાણ ગણવાનો નિયમ નથી હોતો, તેમ અહીં પણ પૃથ્વી પિંડ અને વિમાનની ઉંચાઈ જુદી જ ગણાશે.

સૌધર્મ અને ઇશાન^{૧૧} એ બે દેવલોકના વિમાનની પૃથ્વીનું ઉંચાઈ પ્રમાણ ૨૭૦૦ યોગ અને વિમાનની ઉંચાઈ ૫૦૦ યોગ હોય છે. (પૃથ્વી પિંડ સહિત વિમાનની ધ્વજા સુધીનું એકંદર વિમાન પ્રમાણ ૩૨૦૦ યોગ) સનત્કુમાર માહેન્દ્ર બે દેવલોકે ૨૬૦૦ યોગ, વિમાનની ઉંચાઈ ૬૦૦ યોગ, બ્રહ્મા અને લાંતકે

૧૧ સૌધર્મકદપ કરતાં ઇશાન કદપ ઉપર ભાગેથી સપાટીમાં કાંઈક હીન સમજવો, એ પ્રમાણે અન્ય કદપ યુગલે સમજવું.

૨૪૦૦ થોા પૃથ્વીપિંડ, ૭૦૦ થોા વિમાન ઉંચાઈ. શુક્ર સહસ્રારે ૨૪૦૦ થોા પૃથ્વીપિંડ, ૮૦૦ થોા વિમાન ઉંચાઈ. આનત-પ્રાણુતે, આરણુ-અચ્યુતે ૨૩૦૦ થોા પૃથ્વીપિંડ, ૬૦૦ થોા વિમાન ઉંચાઈ. નવઐવેયકે ૨૨૦૦ થોા પૃથ્વીપિંડ અને ૧૦૦૦ થોા વિં ઉંચાઈ. અને પાંચ અનુતરે ૨૧૦૦ થોા પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણુ અને વિમાન ઉંચાઈ ૧૧૦૦ થોાજનની હોય છે.

પ્રત્યેક દેવલોકે વિમાનના પૃથ્વીપિંડનું અને વિમાનની ઉંચાઈ એ બન્નેનું પ્રમાણુ એકત્ર કરતાં ૩૨૦૦ થોા આવશે. આથી એકંદરે સમગ્ર વિમાનોનું પ્રમાણુ તેા સર્વ કલ્પે સમાન જ આવે.

આ થોાજન પ્રમાણુ આગળ આવવાની “ નગપુટ્વી વિમાણાઈ-મિણસુ પમાણગુલેણ તુ ” એ ગાથાના વચનથી પ્રમાણાંગુલના પ્રમાણુવડે સમજવું. “ ૧૧૪-૧૫-૧૬. ”

દરેક પૃથ્વીપિંડો વિચિત્ર પ્રકારના-લિપ્ત લિપ્ત રત્નમય હોય છે.

અવતરણ;—પૂર્વે પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણુ અને વિમાનની ઉંચાઈ દર્શાવી હવે તે વૈમાનિકના પ્રત્યેક દેવલોકગત વિમાનો કેવા વર્ણુવાળા હોય તે કહે છે.

પણ ચડ તિ દુવણ્ણ વિમાણ સધય દુસુ દુસુ ય જા સહસ્સારો ।
ઉવરિ સિય ભવણવંતરજોહસિયાણં વિવિહવણ્ણા ॥ ૧૧૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પञ्च-चतुस्त्रिदिवर्णानि विमानानि सध्वजानि द्वयोर्द्वयोश्च यावत् सहस्रारम् ।
उपरि सितानि भुवन-व्यन्तर-ज्योतिष्काणां विविधवर्णानि ॥ ૧૧૭ ॥

શીખરાર્થ:—

સધય=ધ્વજ સહિત
- જા સહસ્સારો=સહસ્રાર સુધી
ઉવરિ=ઉપરના

સિય=ચેત
જોહસિયાણં=ચેતિષીના
વિવિહવણ્ણા=વિવિધ વર્ણુવાળા

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૧૭ ॥

વિશેષાર્થ:—સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકના વિમાનો ૧૨શ્યામ-નીલ રક્ત, પીત, શ્વેત, એ પાંચ વર્ણુના હોય છે. સનતકુમાર, માહેન્દ્ર, દેવલોકના નીલ, રક્ત, પીત, શ્વેત એ ચાર વર્ણુવાળા હોય છે. બ્રહ્મા અને હાંતકે રક્ત, (રાતા) પીત,

૧૨ હ્રસ્વં જ્ઞ-સોહમ્મિ પંચવજ્ઞા, એકમ દીપાગ્નિ સહસ્સારે । દો દો દુહા કાપા, તેજ પરં પુંદરીચાઈ ॥

(પીળા) , શ્વેત (ધોળા) વર્ણના હોય, શુક્ર અને સહસ્રાર પીત અને શ્વેત બેજ વર્ણવાળા હોય છે. ત્યારપછીના આનતથી માંડી અનુત્તર સુધીના સર્વ વિમાનો કેવળ એક શ્વેત વર્ણવાળા જ હોય છે. એમાં એ વળી આનતાદિ ચતુષ્ક કરતાં નવઐવેયક અને અનુત્તરના વિમાનો પરમશુકલ વર્ણના છે. [૧૧૭]

॥ વૈમાનિકનિકાયે વિમાન-પૃથ્વીપિંડ તથા ઉંચાઈપ્રમાણસહ વિમાનાધારવર્ણાદિક યન્ત્રમ્ ॥

કલ્પ-નામો	વિ. પૃથ્વી- પિંડ	વિ. ઉંચાઈ પ્રમાણ	અંકદર ઉંચાઈ	વિમાનાધાર પદાર્થ	વિમાન વર્ણ
૧-સૌધર્મકલ્પે	૨૭૦૦ યો૦	૫૦૦ યો૦	૩૨૦૦ યો૦	ધનોદધિ	શ્યામ-નીલા, રક્ત, પીત, શ્વેત
૨-ઇશાનકલ્પે	"	"	"	"	"
૩-સનન્કુમારક૦	૨૬૦૦ યો૦	૬૦૦ યો૦	"	ધનવાત	શ્યામ, રક્ત, પીત, શ્વેત
૪-માર્ણેદ્રકલ્પે	"	"	"	"	"
૫-બ્રહ્મકલ્પે	૨૫૦૦ યો૦	૭૦૦ યો૦	"	ધનો-ધનવાત	રક્ત, પીત, શ્વેત
૬-લાંતકકલ્પે	"	"	"	"	"
૭-મહાશુકલકલ્પે	૨૪૦૦ યો૦	૮૦૦ યો૦	"	આકાશધાર	પીત, શ્વેત
૮-સહસ્રારકલ્પે	"	"	"	"	"
૯-આનતકલ્પે	૨૩૦૦ યો૦	૯૦૦ યો૦	"	"	શ્વેત
૧૦-પ્રાણુતકલ્પે	"	"	"	"	"
૧૧-આરણુકલ્પે	૨૩૦૦ યો૦	"	"	"	"
૧૨-અન્યુતકલ્પે	"	"	"	"	"
૯-ઐવેયકે	૨૨૦૦ યો૦	૧૦૦૦ યો૦	"	"	"
૫-પાંચ અનુત્તરે	૨૧૦૦ યો૦	૧૧૦૦ યો૦	૩૨૦૦ યો૦	"	"

અહિં ઉપલક્ષણથી ભુવનપતિના ભુવનો, વ્યન્તરના નગરો, અને જ્યો-
તિષીના વિમાનો વિવિધ વર્ણવાળા અને ઉપર જે પંચવર્ણી કહ્યા તે વર્ણવાળા
તથા અન્ય વર્ણોવાલા પણ સમજવા. [॥ ૧૧૭ ॥]

અવતરણ;—પૂર્વે આરે નિકાશના વિમાનોનો વર્ણ કહીને હવે વૈમાનિક

નિકાચના પ્રત્યેક દેવલોકના વિમાનોની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા અભ્યન્તર અને બાહ્ય પરિધિને કઈ ગતિએ ચાલવાથી માપી શકાય ? તે દર્શાવવામાં નિમિત્ત-ભૂત પ્રથમ કર્કસંક્રાન્તિના દિવસે વર્તનું ઉદયસ્તનું અંતર જણાવાય છે.

રવિણો ઉદયત્યંતર ચઽણવદ્ઃ સહસ્સપણસયછવીસા ।

બાયાલસદ્વિભાગા કક્કડસંકંતિદિયહમ્મિ ॥ ૧૧૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

રવેરુદયાસ્તાન્તરં ચતુર્નવતિસહસ્રાણિ પञ્ચશતાનિ ષડ્વિંશતિઃ ।

દ્વાચચ્ચારિંશત્ પદ્ધિભાગાઃ કર્કસંક્રાન્તિદિવસે ॥ ૧૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

રવિણો=સૂર્યનું

દયત્યંતર=ઉદય અસ્તનું અંતર

ચઽણવદ્ઃ=ચોરાણું હજાર

પણસય=પાંચસો

છવીસા=છવીશ યોજન

બાયાલસદ્વિભાગા=સાઠીયા બેતાલીશ ભાગો

કક્કડસંકંતિ=કર્ક સંક્રાન્તિના

દિયહમ્મિ=(પહેલા) દિવસે

માયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૧૮ ॥

વિશેષાર્થ:—કર્ક સંક્રાન્તિના દિવસે (એટલે સર્વાભ્યન્તર મંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે) સૂર્યના ઉદયસ્થાન અને અસ્તસ્થાન વચ્ચેનું અંતર ૯૪૫૨૬ યોગ અને એક યોજનના સાઠીયા ભાગ કરીએ તેમાંના ૪૨ ભાગ પ્રમાણ હોય છે. (૯૪૫૨૬ $\frac{૪૨}{૧૦}$ યોજન) આપણે જે સૂર્યને દેખીએ છીએ તે તો ૪૭૨૬૩ યોગ $\frac{૨૬૩}{૧૦}$ ભાગ પ્રમાણ દ્વિતી દેખીએ છીએ.

કલ્પું છે. કે—સીઆલીસ સહસ્તા દોય સયા જોઅણાણ તેવદ્ઢા ।

હગવીસ સદ્વિભાગા કક્કડમાઈમિ પિચ્છ નરા ॥ ૧ ॥

તેમાં કારણ એ છે કે ઉદય અને અસ્તના મધ્યભાગે આપણું ક્ષેત્ર આવેલ છે. [૧૧૮]

અવતરણ:—હવે તે ઉક્ત પ્રમાણને ત્રણ-પાંચ-સાત-નવ-ગણ કરતાં કેટલું થાય તે કહેતાં પ્રથમ ત્રિગુણ તથા પંચગુણ પ્રમાણ બતલાવતી બે ગાથાઓ દર્શાવે છે.

અયમ્મિ પુણો ગુણિ, તિ પંચ સગ નવહિં હોઈ કમમાણં ।
 તિગુણમ્મી દોલક્ષા, તેસીઈ સહસ્સ પંચસયા ॥ ૧૧૯ ॥
 અસિઈ છ સદ્વિભાગા, જોયણ ચડલક્ષ્વ વિસત્તરિસહસ્સા ।
 છચ્ચસયા તેત્તીસા તીસકલા પંચગુણિયમ્મિ ॥ ૧૨૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

અતત્ પુનર્ગુણિતં ત્રિ-પચ્ચ-સપ્ત-નવભિઃ ભવતિ ક્રમેણ માનં ।
 ત્રિગુણિતે દ્વે લક્ષે ત્ર્યશીતિસહસ્રાણિ પચ્ચશતાનિ ॥ ૧૧૯ ॥
 અશીતિઃ પદ્ ષટ્વિભાગાઃ, યોજનાનાં ચતુર્લક્ષાણિ દ્વિસપ્તતિસહસ્રાણિ ।
 પદ્ ચ શતાનિ ત્રયસ્ત્રિંશત્ ત્રિંશત્કલાઃ પચ્ચગુણિતે ॥ ૧૨૦ ॥

શીખ્દાર્થ:—

અયમ્મિ=એ (પ્રમાણ) ને
 ગુણિ=ગુણીએ
 તિ પંચ સગ નવહિં=ત્રણે-પાંચે-સાતે-નવવડે
 કમમાણં=અનુક્રમે પ્રમાણ
 તિગુણમ્મિ=ત્રિગુણ કર્યે છતે
 દોલક્ષા=એ લાખ
 તેસીઈ સહસ્સ=ત્યાશી હજાર

અસીઈ=એ'શી
 સદ્વિભાગા=સાઠ ભાગ
 ચડલક્ષ્વ=ચાર લાખ
 વિસત્તરિસહસ્સા=બેઠોતેર હજાર
 તીસકલા=(સાઠીયા) ત્રીસ કલા (ભાગ)
 પંચગુણિયમ્મિ=પાંચગણ કર્યે છતે

ગાથાર્થ:—પૂર્વે જે ઉદ્યાસ્તનું ૬૪૫૨૬ થેા ૪૩ ભાગ પ્રમાણ કહ્યું તેને ત્રણગણું, પંચગણું, સાતગણું અને નવગણું કરવાથી તે તે પ્રમાણ આવે છે. એમાં ઉદ્યાસ્ત પ્રમાણને ત્રિગુણ કરીએ ત્યારે ૨,૮૩૫૮૦ થેા ૬૦ ભાગ પ્રમાણ આવે અને પંચગણ કરીએ ત્યારે ૪૭૨૬૬૩ થેા ૩૦ ભાગ પ્રમાણ આવે ॥૧૧૬-૨૦॥

વિશેષાર્થ:—તે આ પ્રમાણે;—ત્રિગુણ પ્રમાણ 'ચ'ડા' ગતિનું

૬૪૫૨૬-૪૩
 x ૩
 ૨૮૩૫૭૮
 +૨૬૦
 ૨૮૩૫૮૦-૬૦ ભાગ પ્રમાણ.

પંચગુણ પ્રમાણ 'ચ'પલા' ગતિનું

૬૪૫૨૬
 x ૫
 ૪૭૨૬૩૦
 +૩૩૦
 ૪૭૨૬૬૩-૩૦ ભાગ પ્રમાણ.

[૧૧૬-૨૦].

અવતરણ;—હવે સપ્તશુભ તથા નવશુભપ્રમાણ બતાવાવે છે અને ચારે ગતિના નામપૂર્વક યથાસંખ્યપણું જણાવે છે.

સત્તગુણે છલક્ષ્ણા, ઇગસદ્વિ સહસ્ત છસય છાસીયા ।

ચઉપન્ન કલાતહ નવ, ગુણમ્મિ અડલક્ષ સજ્ઞાઉ ॥૧૨૧॥

સત્તસયા ચત્તાલા, અટ્ટાર કલા ય ઇય કમા ચરો ।

ચંડા ચવલા જયણા, વેગા ય તહા ગહ ચરો ॥૧૨૨॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સપ્તગુણે (ગિતે) શ્લેષાણિ, એકષ્ટિસહસ્રાણિ વદ્વશતાનિ વદ્વશીતિઃ ।

ચતુઃપદ્માશત્ કલાઃ તથા નવગુણિતે અષ્ટલક્ષાણિ સાદ્ધાનિ ॥ ૧૨૧ ॥

સપ્તશતાનિ ચત્વારિંશત્ અષ્ટાદશકલાશ્ચેતિ ક્રમેણ ચતસ્રઃ ।

ચંડા-ચપલા-ચતના વેગા ચ તથા ગત્યશ્ચતસ્રઃ ॥ ૧૨૨ ॥

શીખદાર્થ:—

સત્તગુણે=સાત ગુણું કરતાં

ઇગસદ્વિ સહસ્ત=એકસહ હજાર

છસય છાસીયા=છસે છાસી

ચઉપન્નકલા=(સાઠિયા) ચોપન ભાગ

નવગુણમ્મિ=નવગણું કરતાં છતાં

અડલક્ષ સજ્ઞાઉ=સાડા આઠ લાખ

સત્તસયા ચત્તાલા=સાતસો ચાલીશ

અટ્ટારકલા=(સાઠીયા) અઠાર કલા

ઇય=એ પ્રમાણે (યથાસંખ્યે)

ચંડા=ચંડા

ચવલા=ચવલા

જયણા=જયણા

વેગા=વેગા

ગહચરો=ગતિ ચાર

ગાથાર્થ:—તે ઉદ્યાસ્ત અંતરને સાતગણું કરતાં ૬૬૧૬૮૬ થો૦ ૫૪૬ ભાગ પ્રમાણ આપે. અને તેજ પ્રમાણે નવગણું કરતાં ૮૫૦૭૪૦ થો૦ ૬૮૦ ભાગ પ્રમાણ આપે. તે ચારે પ્રમાણને અનુક્રમે ચંડા-ચવલા જયણા અને વેગા સાથે (યથાસંખ્ય) થોજવું. ॥ ૧૨૧-૧૨૨ ॥

વિશેષાર્થ:—આ પ્રમાણે:—

સપ્તગુણ પ્રમાણ 'જયણા' ગતિનું

૯૪૫૨૬-૪૩

૪૨

x૭

૬૬૧૬૮૨

+૪૫૪

૬૬૧૬૮૬

x૭

૬૦)૨૯૪(૪

૨૪૦

૦૫૪

૬૬૧૬૮૬ થો ૫૪ લાગ પ્રમાણ.

નવગુણ પ્રમાણ 'વિઆ' ગતિનું

૯૪૫૨૬-૪૩

૪૨

x૬

૮૫૦૭૩૪

+૬૧૬

૮૫૦૭૪૦

x૬

૬૦)૩૭૮(૬

૩૬૦

૦૧૮

૮૫૦૭૪૦ લાગ પ્રમાણ.

[૧૨૨-૨૨]

અવતરણ:—અન્ય આચાર્ય વેગા ગતિને અન્ય નામે જે ઓળખાવે છે. તે નામ દર્શાવીને અન્યકારમહર્ષિ ઉક્ત ગતિવડે ચાલતાં તે તે વિમાનોનો પાર પામી શકાય કે કેમ ? તેજ કહે છે.

इत्थं य गङ् चउत्थि जयणयरिं नाम केइ मज्जन्ति ।

एहिं कमेहि मिमाहिं गईहिं चउरो सुरा कमसो ॥१२३॥

विक्खंभं आयाभं परिहिं अब्भितरं च बाहिरियं ।

जुगवं मिणंति छमास जाव न तहावि ते पारं ॥१२४॥

સંસ્કૃત છાયા:—

अत्र च गतिं चतुर्थां जवनतरां नाम केचित् मन्यन्ते ।

एभिः क्रमैरेताभिर्गतिभिश्चत्वारः सुराः क्रमशः ॥ १२३ ॥

विक्कम्भमायामं परिधिमाभ्यन्तरश्च बाह्यम् ।

युगपन्मिन्वन्ति षण्मासं यावन्न तथापि ते पारम् ॥ १२४ ॥

શબ્દાર્થ:—

इत्थं=અહિંઆ

गङ्चउत्थि=ચોથી ગતિને

जयणयरिं नाम=યવનાંતર નામની

केइमज्जन्ति=કેાઈક માને છે

एहिं कमेहिं=એ કમવડે

गईहिं=ગતિથી

चउरोसुरा=ચાર દેવો

विक्खंभं-વિક્કંભને (પહોળાઇને)

आयामं-આયામને (લંબાઇને)

परिहिं=પરિધિને

अब्भितरं=આભ્યન્તરને

बाहिरियं=બાહ્યને

जुगवं=યુગપત (એક સાથે)

मिणंति=માપે છે

छमासजाव=છમાસ સુધી

तहावि=તોપણ

ते पारं=તેઓ પારને

નાવાર્થ:—વિશેષાર્થ પ્રમાણે ॥ ૧૨૩-૧૨૪ ॥

વિશેષાર્થ:—ઉક્ત ચાર ગતિના નામમાં ચોથી 'વેગ' ગતિને અન્ય કોઈ આચાર્ય 'યવનાન્તર' એ નામથી સંબોધે છે. અહિં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે ચાર ગતિઓ કહેવામાં આવી, અને ૨૨૩૫૮૦ ફૂટ વિગેરે સંખ્યા કહેવામાં આવી, તેને અનુક્રમે યોજવી એટલે એક ડગલામાં ૨૮૩૫૦ ફૂટ યોજન ભૂમિ ચાલવામાં આવે તો તે વેગ ચંડા ગતિનો ચાલવાનો કહેવાય, એ પ્રમાણે બાકીની ત્રણે ગતિ માટે સમજવું. હવે પૂર્વ ગાથામાં કહેલ ચંડા ગતિના ૨૮૩૫૮૦ યોગ ફૂટ ભાગ પ્રમાણુનું ડગલું ભરવા વડે કોઈ એક દેવ વિમાનના ૧૩ વિસ્તારને માપવો શરૂ કરે, બીજો દેવ ચપલા ગતિના ૪૭૨૬૩૩ યોગ ફૂટ પ્રમાણુના ડગલા ભરવા વડે વિમાનના આયામનો પાર પામવા પ્રયાણ શરૂ કરે, ત્રીજો દેવ જયણા ગતિના ૬૬૧૬૮૬ યોગ ફૂટ યોજન પ્રમાણુ ડગલા ભરવા વડે વિમાનના અભ્યન્તર પરિધિને માપવો શરૂ કરે, અને ચોથો દેવ વેગા-ગતિના ૮૫૦૭૪૦ યોગ ફૂટ યોજન પ્રમાણુ ડગલું ભરવા વડે વિમાનના બાહ્ય પરિધિનો પાર પામવા પ્રયાણ શરૂ કરે. આ ચારે દેવો ચારે ગતિવડે ચારે પ્રકારના વિમાનના પ્રમાણુને એકજ દિવસે એકજ સમયે એકી સાથે નીકળી પડે, નીકળીને ઉક્ત ચારે ગતિના પ્રમાણુવડે ચાલતાં ૬ માસ વ્યતીત થઈ જાય, પણ તે વિમાનના ચારે પ્રકારના આયામ વિષ્કંભ વિગેરે એકે પ્રકારના વિમાન પ્રમાણુઅન્તે પણ કોઈએ દેવ પામી શકે નહિ. [૨૩]

અવતરણ:—કેવી રીતે કયે છતે, કઈ ગતિને કેટલી ગુણી કરવાથી વિમાનના વિષ્કંભ વિગેરેનો પાર પામે ?

પાવંતિ વિમાણાણં, કેસિંપિદુ અહવ તિગુણિયાણ ।

કમ ચડગે પત્તેયં ચડાઈ ગઈંડ જોડજા ॥ ૧૨૫ ॥

તિગુણેણ કપ્પ ચડગે પંચગુણેણં તુ અઠસુ મિણિજા ।

ગેવિજ્ઞે સત્તગુણેણ નવગુણેણુત્તર ચડકે ॥ ૧૨૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પ્રાપ્નુવન્તિ વિમાનાનાં કેષાંચિદપિ હુ અથવા ત્રિગુણિતયા ।

ક્રમેણ ચતુષ્કે પ્રત્યેકં ચણ્ડાદિગર્તીર્યોજયેત્ ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨ ઉક્તં ચ—ચંડાણ વિક્ષંભો ચવલાણ તદ્દ ય હોહ આયામો ।

અપ્પિતર જયણાણ માહિપરિહીવ વેગાણ ॥ ૧ ॥

ત્રિગુણિતયા કલ્પચતુષ્કે પચ્ચગુણિતયા તુ અટસુ મિનુયાત્ ।

ઐવેયે સત્તગુણિતયા નવગુણિતયાનુત્તરચતુષ્કે

॥ ૧૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

પાવંતિ-પામે છે

વિમાણાણં-વિમાનોનો

કેસંયિ-કેટલાક

અદૃશ-અદૃશ

ત્રિગુણિયા-ત્રિગુણીકવડે

ચતુર્ગે-ચારેમાં

પત્તેયં-પ્રત્યેકને

ચંદાઃ ગદ્ય-અંડાદિક ગતિને

જોદ્વા-યોજવી

ત્રિગુણે-ત્રિગુણવડે

કલ્પચતુર્ગે-ચાર કલ્પે

પંચગુણે-પાંચે ગુણવા વડે

અટસુ-આઠ દેવલોકમાં

મિણિજા-માપનો

ગેવિજે-ઐવેચકે

સત્તગુણે-સાતે ગુણવા વડે

નવગુણે-નવે ગુણવા વડે

અણુત્તરચતુષ્કે-અનુત્તરચતુષ્કે

ગાથાર્થ:—પ્રથમના ચાર દેવલોકગત કેટલાએક વિમાનોને પાર પામવા સારૂ અંડા-અવલા-જયણા અને વેગા, એ પ્રત્યેક ગતિના પૂર્વે કહેલા પ્રમાણથી પ્રત્યેક ગતિને ત્રિગુણી વેગવાળી કરીને ચાલવા માંડે તો તે પાર પામી શકે છે. ત્યાર પછીના પાંચમાથી લઈને અચ્યુત દેવલોક સુધીના વિમાનોનો પાર પામવા પ્રત્યેક ગતિને પંચગુણી કરી તેટલા યોજનપ્રમાણ ગતિવડે ચાલવા માંડે તો પાર પામે છે. નવઐવેચકના વિમાનોને સાતગુણી ગતિએ ચાલવા માંડે તો પાર પામે, અને અનુત્તરના ચાર વિમાનોના પાર પામવા નવ ગુણી ગતિ કરે ત્યારે પાર પામે છે, ॥ ૧૨૫-૧૨૬ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વ ગાથામાં જણાવ્યું કે દેવો ઉક્ત ચારે ગતિના પ્રમાણ-વડે ચાલવા છતાં પણ વિમાનોનો પાર પામી શકતા નથી. ત્યારે હવે કેવી રીતે કરીએ તો પાર પામે તે માટે જિનેશ્વર દેવોએ કહ્યું કે:—

૧. ‘અંડા’ ગતિના એક ડગલામાં થતા ૨૮૩૫૮૦ યોગ $\frac{૧}{૬૦}$ યોગ પ્રમાણને ત્રિગુણ કરીએ ત્યારે ૮૫૦૭૪૦ યોગ $\frac{૧}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય. તેટલા પ્રમાણવાળું ડગલું ભરતો થકો કોઈ એક દેવ પહેલા ચાર દેવલોકના વિમાન વિસ્તારને માપવા માંડે તો છેવટે ૬ માસે કેટલાક વિમાનોનો પાર પામી શકે છે.

૨. ‘અવલા’ ગતિના એક ડગલામાં થતા ૪૭૨૬૩૩ યોગ $\frac{૩}{૬૦}$ યોગ પ્રમાણને ત્રિગુણ કરતાં ૧૪૧૭૯૦ યોગ $\frac{૩}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ થાય. કોઈ એક દેવ નો એકજ ડગલું આવા મહત્પ્રમાણવાળું દૂર દૂર મૂકતો થકો પહેલા ચાર

દેવલોક ગત વિમાનોની લંબાઈ માપવી શરૂ કરે તો કેટલાક વિમાનોનો ૬ માસે પાર પામે છે.

૩ 'જ્યોત્સના' ગતિના ૬૬૧૬૮૬ થો ૫૪ થોજન પ્રમાણને ત્રિગુણ કરતાં ૧૬૮૫૦૬૦ થો ૬૩ ભાગ થાય. આટલા પ્રમાણનું ડગલું ભરતો કેઈ એક દેવ પહેલા ચાર દેવલોકગત વિમાનોના આબ્યન્તર પરિધિ (ઘેરાવા) ને માપે તો ૬ માસે કેટલાક વિમાનોનો પૂર્ણ કરે.

૪ 'વેગા' ગતિના આવેલ ૮૫૦૭૪૦ થો ૧૮ થોજન પ્રમાણને ત્રિગુણ કરતાં ૨૫૫૨૨૨૦ થો ૫૪ ભાગ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય. તે વડે કરીને ડગલું મૂકતો દેવ ચાર દેવલોકગત કેટલાક વિમાનોના બાહ્ય પરિધિને ૬ માસે પૂર્ણ કરે.

ત્યારપછી પાંચમાં કદપમાંથી લઈ અચ્યુત કદપ સુધીના કદપગત વિમાનોનો પાર પામવા ચંડા-ચવલાદિ પ્રત્યેક ગતિને પંચગુણી કરી વિમાનોના વિષ્કંભ, આયામ, આબ્યન્તરપરિધિ તથા બાહ્ય પરિધિને યથાસંખ્યે પૂર્વવત્ ૬ માસ સુધી આવેલ પ્રમાણવડે માપવા માંડે તો કેટલાક વિમાનોનો પાર પામે છે.

વિજય-વિજયવંત-જયંત-અપરાજિત-એ ચાર અનુત્તરના વિમાનોનો પાર પામવા ઉક્ત ચંડાદિ ચારે ગતિના પ્રમાણને નવગુણ કરી ચારે પ્રકારના પરિધિને યથાસંખ્યગતિએ પૂર્વોક્ત રીતિએ ૬ માસ સુધી માપે તો કેટલાક વિમાનોનો પાર પામે છે.

અહિંયા સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનોની માપણી ન કહી, તે એટલા માટે કે તે વિમાન તો મર્યાદિત ૧ લાખ થોજનનું જ છે, જેથી તેને કંઈ માપવાનું કોઈ શકે નહિ. એમ સર્વ ઇન્દ્રક વિમાનો માટે સમજવું.

આ મતમાં કેટલાક આચાર્યો અસંમત છે. તેઓશ્રી તો જણાવે છે કે— પૂર્વોક્ત રીતિએ (ચંડાદિ ત્રિગુણાદિક) કરવા છતાં ૬ માસ વ્યતીત થાય તોપણ પાર પણ પામી શકતાજ નથી.

ઉક્તં ચ—ચત્તારિવિ સકમેર્હિ ચંડાહ ગઈર્હિ જાસિ હમ્માસં ।

તહવિ નવિ જંતિ પારં કેસિચિ સૂરાવિમાણણં ॥ ૧ ॥

શંકા ? જ્યારે આવા મહત્ મહત્ પ્રમાણવડે ચાલવા છતાં છ ૬ માસ વ્યતીત થાય છતાં તે વિમાનોના પ્રમાણને પાર પામી શકતા નથી તો સિદ્ધાન્તોના કથનાનુસાર—પરમ પુનિત સર્વ જીવોને અભયદાન આપનારા જિનેશ્વર દેવો વિગેરેના, સ્વયં, જન્મ-દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ એ પંચ કલ્યાણક પ્રસંગે

સંખ્યાબંધ દેવો પૃથ્વીતલ ઉપર આવી કલ્યાણકની મહાન્ ક્રિયાઓને પતાવી પુનઃ એક બે પ્રહરમાંજ પાછા ચાલ્યા જાય છે. (રાત્રિએ આવી સવાર પડ્યે સ્વસ્થાને હાજર થઈ જાય છે.) એમ જે ઉદ્દેશ છે તે કેમ થટી શકશે ? કારણ કે તે તે વિમાનો કરતાં મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવવામાં કેઈકગણું અંતર પ્રમાણ રહ્યું છે ?

ઉત્તર—ઉપર જે ગતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તે પ્રયોજન માત્ર અસંખ્યાતા યોજનના પ્રમાણુવાળા વિમાનો કેવા મહત્પ્રમાણ સૂચક છે તેનું અસત્કલ્પનાદ્વારા હ્રદાંત આપી સમજાવવા પૂરતુંજ છે. નહિતો તે દેવો ક્યારે પણ નથી ગયા માપવા, કે નથી જવાના, માત્ર—જેમ પદ્યોપમની સ્થિતિના વર્ણન પ્રસંગે કલ્પનાદ્વારા કાળની સિદ્ધિ કરાય છે તેમ અહીં પણ એક જાતની અસત્ કલ્પનાજ કરી છે કે આ પ્રમાણુ પણ ચાલવા માંડે તો તેઓ વિમાનના અંતને ક્યારે પાર પામે ? તો જણાવ્યું કે ૬ માસે, ત્યારે આપણને સહેજે વિચાર આવે કે એ વિમાનો કેટલા મોટા હશે ! આ જે વિચારો એજ કલ્પનાનો હેતુ, બાકીતો દેવો પોતાના વિમાનમાંજ કેઈકવાર લમતા હશે, જો તેઓ ધારે તો જોતજોતામાં તે વિમાનના અન્તોને પામી શકે છે. કારણ કે તેઓની શક્તિ અચિન્ત્ય છે, અત્યન્ત શીઘ્રતર ગતિવાળા અને સામર્થ્યયુક્ત છે. [૧૨૫-૧૨૬]

॥ इति वैमानिके विमानाधिकारः ॥

અવતરણ:—હવે તદ્વત પ્રાસંગિકગતિની અસત્ કલ્પનાદ્વારા એકરાજનું પ્રમાણુ પણ દર્શાવે છે.

जोयणलक्षपरिमाणं, निमेषमित्तेण जाइ जो देवा ।

छम्मासेण य गमणं, एगं रज्जु जिणा विंति ॥ १२७ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

योजनलक्षपरिमाणं, निमेषमात्रेण यान्ति ये देवाः ।

षण्मासेण च गमनम्, एकां रज्जुं जिना ब्रुवन्ति ॥ १२७ ॥

શબ્દાર્થ:—

परिमाणं=પ્રમાણ

निमेषमित्तेण=નિમેષમાત્રથી

जाइ=જાય છે

जो देवा=જે દેવો

छम्मासेण=છ માસથી

गमणं=ગમન

एगं रज्जु=એક રાજ પ્રમાણ

जिना विंति=જિનેશ્વરો બાંહે છે

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્—॥ ૧૨૭ ॥

વિશેષાર્થ:—કેાઇએક દેવ નિમેષમાત્રથી એક લાખ યોજનનું પ્રમાણ કરતો થકેા સતત પ્રમાણ કરે તો ૬ માસે એકરાજના પ્રમાણને પાર પામે છે એમ શ્રી સર્વદર્શિ જિનેશ્વરદેવેા બોલે છે, રત્નસંચયાદિ ગ્રન્થોમાં એકરાજ પ્રમાણનો ચિતાર રણુ કરતાં લખે છે કે કોઇએક મહર્દિક દેવ એક અતિશય તપાવેલા, એક હજાર મણુ બારવાળા લોહના નક્કર ગોળાને મનુષ્યલોકે પ્હોંચાડવાની ઇચ્છાથી ઉપરથી એકહમ પ્રબળ ભેરથી ફેંકે, ત્યારે તે ગોળો ચંડાગતિના પ્રમાણથી ઘસડાતો ઘસડાતો નીચે આવતો આવતો છ માસ-છ દિવસ-છ પળ જેટલા કાળે એક રાજપ્રમાણ આકાશને વટાવે. આ દ્રષ્ટાંતથી ‘રાજપ્રમાણ’ની કલ્પના કરી લેવી. [૧૨૭]

અવતરણ;—આદિ-અંતિમ પ્રતરવર્તી ઇન્દ્રક વિમાનનું પ્રમાણ કહે છે.

પદમપયરમ્મિ પદમે, કલ્પે ઉડુનામ ઇંદયવિમાણં ।

પળયાલલક્ષ્વજોયણ, લક્ષ્વં સવ્વુવરિસવ્વઠ્ઠં ॥ ૧૨૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પ્રથમપ્રતરે પ્રથમે, કલ્પે ઉડુનામ ઇન્દ્રકવિમાનમ્ ।

પશ્ચવત્ત્વારિંશ્ચઘોજનલક્ષ્વં સર્વોપરિ સર્વાર્થમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાથાર્થ:—વૈમાનિકનિકાયના પ્રથમ સૌધર્મ કલ્પે પ્રથમ પ્રતરે ‘ઉડુ’ નામક ઇન્દ્રકવિમાન પીસ્તાલીશ લાખ યોજનનું વૃત્તાકારે છે અને સર્વથી ઉપર-બાસઠમા પ્રતરે અનુત્તરકલ્પમધ્યે એક લાખ યોજન પ્રમાણનું વૃત્તાકારે સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું વિમાન આવેલું છે. ॥ ૧૨૮ ॥

વિશેષાર્થ:—વધુમાં સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોને લવસત્તમીયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે અળદ્વાયુષક ઉપશમ શ્રેણીએ ચઢેલા તે દેવોને પૂર્વલવમાં કરાતા તપ અથવા ધ્યાનમાં જો છૂટો તપ અથવા ૧૪સપ્તલવ પ્રમાણ ધ્યાન અધિક થયું હોત તો તે તફાવે સીધા મોક્ષે જ આદ્યા ગયા હોત પરંતુ તે

૧૪ જેની સાક્ષી ડપ-રત્નાબ્દી “લવસત્તહંસરીણ” ‘સત્તલજાજહાજં તથા સવ્વહસિ-દ્ધનામ’ ગાથાએા તેમ જ ભગવતીશ્વમાં ‘તણુકેવહંયં’ છત્યાદિ સૂત્રો આપે છે. વધુ વર્ણન માટે પં. વીર વિ. કૃત ચોસઠ પ્રકારી પૂજા પૈકી ત્રીજા વેદનીય કર્મની પંચમ પૂજા જોવી.

પ્રજાપતિઃ ચ જતાં ઉપશમશ્ચેષ્ટીમાં જ કાળધર્મ પામીને શિવનગરે ખેડાંચવામાં વિસામારૂપ કૌશલ્યવારીપણે અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે જે આટલા ન્યૂન ધ્યાન-તપથી તેને પુનઃ ગર્ભવાસનું દુઃખ ત્યાંથી જન્મી એકજવાર સહન કરવું પડે છે કારણ કે ત્યાંથી ચ્યવી ઉત્તમકુલે જન્મી સંયમશ્રદ્ધી તફલાવે મોક્ષે જાય છે. આ દેવો નિયમા સમાકર્ષી હોય છે વળી ત્યાં રહેલા બત્રીશ આદિ મણના મહાન્ મોતીઓ વાયુથી પરસ્પર અથડાય છે, તેમાંથી મહા મધુર ધ્વનિ નીકળે છે, તે ધ્વનિ તેમને અનન્તગુણ આનંદ આપે છે. [૧૨૮]

અવતરણ;—હવે સાત ગાથાઓથી ખાસકે ઇન્દ્રક વિમાનોના નામો કહે છે.

ઉડુ ચંદ રયય વગ્મૂ, વીરિય વરુણે તહેવ આણંદે ।

બંમે કંચણ રુદ્ધલે, વંચે અરુણે દિસે ચેવ ॥ ૧૨૯ ॥

વેરુલિય રુયગ રુદ્ધરે, અંકે ફલિદે તહેવ તવણિજે ।

મેહે અગ્ધ હલિદે, નલિણે તહ લોહિયક્ષ્વે ય ॥ ૧૩૦ ॥

વડ્રે અંજણ વરમાલ, અરિદ્ધે તહ ય દેવ સોમે અ ।

મંગલ વલભદ્રે અ, ચક્ક ગયાં સોચ્છિ ણંદિયાવત્તે ॥ ૧૩૧ ॥

આમંકરે ય ગિદ્ધિ, કેઝુ ગરુલે ય હોઈ બોદ્ધવ્વે ।

બંમે બંમહિણ પુણ, બંમોત્તર લંતણ ચેવ ॥ ૧૩૨ ॥

મહસુક્ક સહસારે, આણય તહ પાણણ ય બોદ્ધવ્વે ।

પુપ્ફેડલંકારે અ, આરણે તહા અચ્ચુણ ચેવ ॥ ૧૩૩ ॥

સુદંસણ સુપ્પડિબદ્ધે, મણોરમે ચેવ હોઈ પઢમતિગે ।

તત્તો ય સઘ્વઓમદ્રે, વિસાલે ય સુમણે ચેવ ॥ ૧૩૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ઉડુ-ચન્દ્ર-રજત-વલ્ગુ-વીર્ય-વરુણાનિ તથૈવ આનન્દમ્ ।

બ્રહ્મ કાશ્ચન-રુચિરે, વજ્રમરુણં દિક્ષુ ચૈવ ॥ ૧૨૯ ॥

વૈદ્ય-રુચક-રુચિરાણિ, અઙ્ગં સ્ફટિકં તથૈવ તપનીયમ્ ।

મેઘં અર્ધ્ય-હારિદ્રે, નલિનં તથા લોહિતાશ્વજ્ઞ ॥ ૧૩૦ ॥

વજ્રમજ્જનવરમાલાડરિષ્ઠાનિ તથા ચ દેવ-સોમે ચ ।
 મક્કલ-બલમદ્રે ચ ચક્ર-મદા-સ્વસ્તિક-નન્દાવર્ત્તાનિ ॥ ૧૩૧ ॥
 આમાકરં ચ ગૃદ્ધિ-કેતુ-ગરુડાનિ ચ ભવતિ ચોદ્ધવ્યાનિ ।
 વ્રક્ષ વ્રક્ષાધિપં પુનઃ વ્રક્ષોત્તર-લાન્તકે ચૈવ ॥ ૧૩૨ ॥
 મહાશુક્ર-સહસ્રારે, આનતં તથા પ્રાણતશ્ચ ચોદ્ધવ્યમ્ ।
 પુષ્પમલક્રારશ્ચ, આરણં તથાજ્જ્યુતં ચૈવ ॥ ૧૩૩ ॥
 સુદર્શન-સુપ્રતિષદ્રે, મનોરમં ચૈવ ભવતિ પ્રથમત્રિકે ।
 તતશ્ચ સર્વતોમદ્રં વિશાલશ્ચ સમુનશ્ચૈવ ॥ ૧૩૪ ॥

સોમણસે પીઢકરે, આઢ્ઞે ચેવ હોઢ તઢ્યતિગે ।
 સવટ્ટસિદ્ધનામે, સુરિંદિયા એવ વાસટ્ઠિ ॥ ૧૩૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સૌમનસં પ્રીતિકરં, આદિત્યં ચૈવ ભવતિ તૃતીયત્રિકે ।
 સર્વાર્થસિદ્ધિનામ, સુરેન્દ્રકાણ્યેવ દ્વાષટ્ઠિ: ॥ ૧૩૫ ॥

શબ્દાર્થસુગમ છે.

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૧૨૬-૧૩૫ ॥

વિશેષાર્થ:—૬૨ પ્રતરના થઇ ૬૨ ધન્દ્રક વિમાન છે. તે પ્રત્યેક વિમાનોનાં અર્ધિ નામો જણાવવામાં આવે છે. સૌધર્મના પ્રથમ પ્રતરે રહેલું ધન્દ્રક વિમાનનું નામ 'હિદુ' છે. દ્વિતીયાદિક પ્રતરે અનુક્રમે ચંદ્ર-૩-૨૪૮-૪૫૬-૫ વીર્ય-૬-૫૩૭-૭-આનંદ-૮-અક્ષ-૯-કાંચન-૧૦-રૂચિર-૧૧-વજ્ર-૧૨-અરૂણ-૧૩-દિશા-૧૪-વૈદ્ય-૧૫-રૂચક-૧૬-રૂચિર-અંક-૧૮-સ્ફટિક-૧૯-તપ-નીચ-૨૦-મેઘવિમાન-૨૧-અર્ધ-૨૨-હારિદ્ર-૨૩-નલિન-૨૪-લોહિતાક્ષ-૨૫-વજ્ર-૨૬-અંજન-૨૭-વરમાલ-૨૮-રિષ્ટ-૨૯-દેવ-૩૦-સૌમ્ય-૩૧-૧૫મંજલ-૩૨-મલમદ્ર-૩૩-ચક્ર-૩૪-ગદા-૩૫-સ્વસ્તિક-૩૬-નંદાવર્ત-૩૭-આભાંકર-૩૮-ગૃદ્ધિ-૩૯-કેતુ-૪૦-ગરુડ-૪૧-અક્ષ-૪૨-અક્ષહિત-૪૩ અક્ષોત્તર-૪૪-હાંતક.

૧૫—આ બાબતમાં રહેલ નામનાં મતાંતરે તથા ગાથાઓની સાક્ષીઓ સંમહણીની ટીકામાં આપેલ હોવાથી દેવેન્દ્ર પ્રકરણમાંથી આપવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી.

[નોંધ—આમાં ૧ લી ગાથામાં કહેલા ૧૩ વિમાનો સૌધર્મ ઇશ્વાન દેવલોકના તેરે પ્રતરે યોજવાના છે. તેમજ ૧૪ થી ૨૫ સુધીના ૧૨ વિમાનો ત્રીજા ગાથા દેવલોકના પ્રતરવર્તી જાણવા. ૨૬ થી ૩૧ સુધીના પાંચમા દેવલોકે, ૩૨ થી ૩૬ સુધીના—છઠ્ઠા દેવલોકે, ૩૭ થી ૪૦ સુધીના સાતમા દેવલોકે, અને ૪૧ થી ૪૪ સુધીના વિમાનો આઠમા દેવલોકે જાણવા.]

૪૫ મહાશુક, ૪૬ સહસ્રાર, ૪૭ આનત, ૪૮ પ્રાણુત, ૪૯ પુષ્પ, ૫૦ અલંકાર, ૫૧ આરણુ, ૫૨ અચ્યુત, ૫૩ સુદર્શન, ૫૪ સુમયુક્ત, ૫૫ મનોરમ, ૫૬ સર્વતોમદ્ર, ૫૭ વિશાલ, ૫૮ સુમન, ૫૯ સૌમનસ, ૬૦ પ્રીતિકર, ૬૧ આદિત્ય, ૬૨ સર્વાર્થસિદ્ધ, એ પ્રમાણે ૬૨ ઇન્દ્રક વિમાનો વૈમાનિક નિકાયમાં છે.

નોંધ—૪૫ થી ૪૮ સુધીના વિમાનો નવમા દશમા દેવલોકે, ૪૯ થી ૫૨ સુધીના આરણુ-અચ્યુતે, ૫૩ થી ૬૧ સુધીના નવત્રૈવેયકે અને ૬૨ સુ' અનુત્તર દેવલોકમાં યોજવું. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રક વિમાનોનાં નામો કહ્યાં.

[હવે ચારે બાજુએ પંક્તિગત રહેલા વિમાનોનાં નામો જણાવીએ છીએ તેમાં પહેલાં કરણ વ્યાખ્યા બતાવવાની હેતુ પૂર્વક જણાવીએ છીએ.]

જે દેવલોકમાં ઇન્દ્રક વિમાનનું જે નામ હોય તે નામ સાથે ' પ્રમ ' શબ્દ જોડી પૂર્વ દિશાએ શરૂ થતી પંક્તિઓના પહેલાં વિમાનોનું નામ સમજાવેલું. બીજા વિમાનથી માંડીને તો આગળ કહેવાતા માત્ર ૬૧ નામો અંત ભાગ સુધી કહેવાના છે.

પાશ્ચિમ દિશા ગત ૬૨ પંક્તિઓના પ્રથમ વિમાનોનું નામ જાણવા તે તે દેવલોકના ઇન્દ્રક વિમાનોનાં નામ સાથે ' શિષ્ઠ ' શબ્દ જોડવો, જેથી ઇચ્છિત તે તે દેવલોકે પહેલા વિમાનોનાં નામ સમજાય, આજ પંક્તિના બીજા વિમાનથી આગળ કહેવાતા ૬૧ નામો સાથે ક્રમે ક્રમે ' શિષ્ઠ ' શબ્દ લગાડતા ૬૨ મા વિમાન સુધી પહોંચવું.

દક્ષિણ દિશાઓની પંક્તિઓના પહેલા ત્રિકોણ વિમાનોનાં નામ જાણવા તે તે દેવલોકના ઇન્દ્રક વિમાનોનાં નામ સાથે ' મધ્ય ' શબ્દ જોડવો. બીજા વિમાનથી લઈને ૬૨ સુધી નીચે કહેવાતા નામો સાથે મધ્ય શબ્દ યોજી કહેવાં.

ઉત્તર દિશાઓની પંક્તિઓના પહેલા ત્રિકોણ વિમાનોનાં નામ જાણવા. તે તે દેવલોકના વિમાનોનાં નામ સાથે ' આવર્ત ' શબ્દ યોજી કહેવું. બીજાથી

માંડી ઠેક પંક્તિના અન્ત સુધી નીચે કહેવાતા ૬૧ નામો સાથે અનુક્રમે 'આવર્ત' શબ્દ લગાવતાં કહેવાં.

બીજાથી માંડીને ૬૨ મા સુધી કહેવાના વિમાનોનાં નામો આ પ્રમાણે:—

૨-સ્વસ્તિક-૩-શ્રીવત્સક-૪-વર્ધમાનક-૫-અકુશ-૬-ઝપ-૭-યવ-૮-છત્ર-૯-વિમલ-૧૦-કલશ-૧૧-વૃષભ-૧૨-સિહ-૧૩-સમ-૧૪-સુરભિ-૧૫-યશોધર-૧૬-સર્વતોભદ્ર-૧૭-વિમલ-૧૮-સૌવત્સિક-૧૯-સુભદ્ર-૨૦-અરબ-૨૧-વિરબ-૨૨-સુપ્રભ-૨૩-ઈન્દ્ર-૨૪-મહેન્દ્ર-૨૫-ઉપેન્દ્ર-૨૬-કમલ-૨૭-કુમુદ-૨૮-નલિન-૨૯-ઉપલ-૩૦-પદ્મ-૩૧-પુષ્કરીક-૩૨-સૌગન્ધિક-૩૩-તિગિન્ધ-૩૪-કેશર-૩૫-ચમ્પક-૩૬-અશોક-૩૭-સોમ-૩૮-શૂર-૩૯-શુક-૪૦-નક્ષત્ર-૪૧-ચન્દન-૪૨-શરી-૪૩-મલય-૪૪-નન્દન-૪૫-સૌમનસ-૪૬-સાર-૪૭-સમુદ્ર-૪૮-શિવ-૪૯-ધર્મ-૫૦-વૈશ્રમણ્ય-૫૧-અમ્બર-૫૨-કનક-૫૩-લોહિતાક્ષ-૫૪-નંદીધર-૫૫-અમોઘ-૫૬-જલકાન્ત-૫૭-સૂર્યકાન્ત-૫૮-અંબાબાધ-૫૯-દો-ગુન્દક-૬૦-સિદ્ધાર્થ-૬૧-કુણ્ડલ-૬૨-સોમ. આ પ્રમાણે પ્રથમ સૌધર્મ દેવલોકે ચરિતાર્થપાણું થયું.

પહેલા ઈન્દ્રક વિમાનનું નામ (સૌધર્મના પ્રથમ પ્રતરે) 'ઉદુ' છે. એ વિમાનની પૂર્વદિશાની પંક્તિના પ્રથમ વિમાનનું નામ ઉદુપ્રમ બીજાનું સ્વસ્તિક, ત્રીજાનું શ્રીવત્સક એમ ૬૧ નામો પૂર્વદિશાની પંક્તિએ કહી દેવા. બાકી રહી ત્રણ પંક્તિ, એમાં ઉક્ત કથન પ્રમાણે પશ્ચિમ દિશાની પંક્તિના પ્રથમના ત્રિકોણ વિમાનનું નામ ઉદુશિષ્ટ, બીજા વિમાનનું સ્વસ્તિકશિષ્ટ, ત્રીજાનું શ્રીવત્સશિષ્ટ, એમ ૬૧ નામોને 'શિષ્ટ' શબ્દ ભેડી, પંક્તિ સમાપ્ત કરવી. એ જ પ્રતરે દક્ષિણ દિશાની પંક્તિના પ્રથમ વિમાનનું નામ ઉદુમધ્ય, બીજાનું સ્વસ્તિકમધ્ય, ત્રીજાનું શ્રીવત્સમધ્ય-એમ ૬૧ નામો મધ્ય શબ્દથી સંબોધી સમાપ્ત કરવા. હવે રહી છેલ્લી ચોથી પંક્તિ, તે પંક્તિના પ્રથમ વિમાનનું નામ 'ઉદુઆવર્ત' બીજાનું નામ સ્વસ્તિકઆવર્ત, ત્રીજાનું શ્રીવત્સ આવર્ત એમ ૬૧ નામો 'આવર્ત' શબ્દ સંબોધીને પૂર્ણ કરવા. એ પ્રમાણે ઉક્ત કથનદ્વારા સર્વત્ર યોજવું.

પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો કેવાં નામવાળાં હોય ? તેા ઈષ્ટ વસ્તુઓનાં જેટલાં નામો હોય તે નામોવાળા, સૌભાગ્યવાળી વસ્તુઓના નામવાળા, જે પરિણામ વિશેષાદિ વસ્તુઓના અને છેવટે ત્રણે જગતમાં જે કોઈ નામ હોય તે નામો-વાળાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો હોય છે. [૧૨૬-૧૩૫]

અવતરણ;—પૂર્વે ૧૨૬-૧૩૫ ઈન્દ્રક પંક્તિગત-અને પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોનાં

નમઃ દર્શાવ્યા. હવે લોકમાં ૪૫ લાખ યોજન અને લાખ યોજનના પ્રમાણવાળી કંઈ કંઈ શાશ્વતી વસ્તુઓ હોય છે ? તે જણાવે છે.

પણ્યાલીસં લક્ષ્ણા સીમંતય માણુસં ઉદુ સિવં ચ ।
અપદ્વટ્ટાણો સવટ્ટ જંબૂદીવો દ્વિમં લક્ષ્ણં ॥ ૧૩૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પશ્ચચ્ચારિંશલ્લક્ષાણિ સીમંતકો માનુષમુદુ શિવશ્ચ ।
અપ્રતિષ્ઠાનઃ સર્વાર્થે જંબૂદીપ દ્વિમાનિ લક્ષ્ણં ॥ ૧૩૬ ॥

ગાયાર્થ:—આ ચૌદરાજલોકમાં ખેલીનરકના પ્રથમ પ્રતરમધ્યે આવેલો સીમંત નામનો ઇન્દ્રક નરકાવાસો, મનુષ્યક્ષેત્ર, ઉદુ નામનું વિમાન અને સિદ્ધશિલા આ ચારે વસ્તુઓ પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણવાળી છે અને સાતમી નરકના અંતિમ પ્રતર મધ્યેનો અપ્રતિષ્ઠિત નરકાવાસો તથા અનુસર કદપમધ્યે રહેલ સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું વિમાન અને જંબૂદીપ આ ત્રણે વસ્તુઓ એક લાખ યોજનના પ્રમાણવાળી છે. ॥ ૧૩૬ ॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. [॥ ૧૩૬ ॥]

॥ इत्यावलिकागतानां पुष्पावकीर्णानां च विमानानां स्वरूपम् ॥

અવતરણ:—હવે ચૌદરાજ ગણાવે છે અને પ્રત્યેકનું મર્યાદા સ્થાન કહે છે તેમજ અન્યાતરથી અત્ર કંઈક તે જાજતમાં વધુ સ્વરૂપ અપાય છે.

अहभागा सगपुढवीसु, रज्जु इक्षिक तहय सोहम्मे ।
माहिंदलंत सहसारच्युय, गोविज्ज लोगंते ॥ १३७ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

अधो भागाः सप्तपृथिवीषु रज्जुरेकैकं तथा च सौधर्मै ।
माहेन्द्र-लान्तक-सहस्राराच्युत-त्रैवेय-लोकान्ते ॥ १३७ ॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

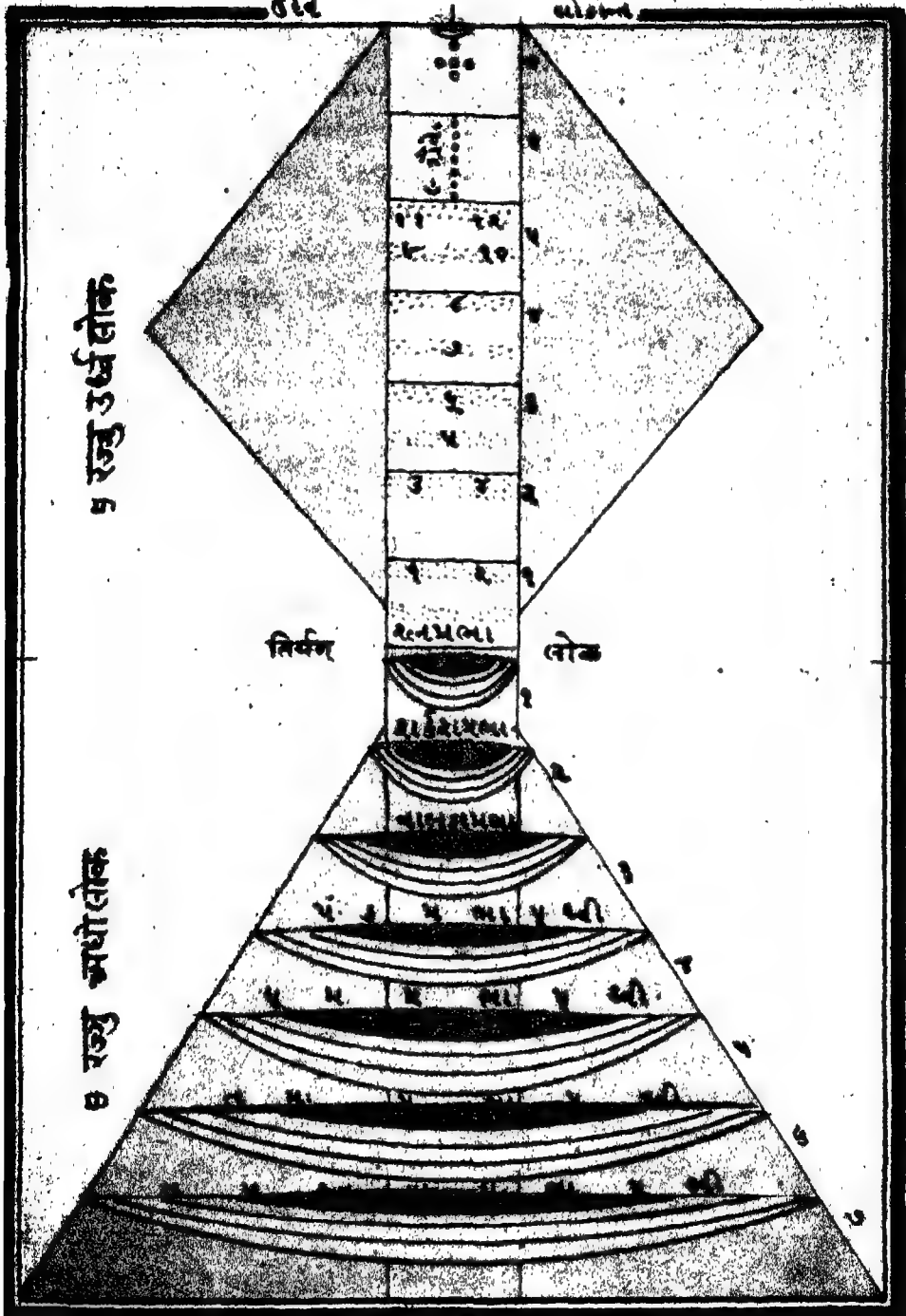
ગાયાર્થ:—અધોભાગે સાતે નરક પૃથ્વી એક એક રજ્જુપ્રમાણ સુમર્યાદી, જેથી સાતરાજ ધાય અને ત્યાંથી લઈ સૌધર્મયુગલે આઠમો રાજ, માહેન્દ્ર નવ રાજ, લાંતાકાન્તે દસ, સહસ્રારે અગીયાર, આરણ્ય-અસ્તુતાન્તે બાર રાજ,

श्रीदराज लोकनो यथार्थ देखाव ॥

[भाषा १३४, पृष्ठ ३५०]

ॐ

लोका

નવઐવેયકાન્તે તેર, અને ત્યાંથી લોકાન્તે ચૌદ રાજ પૂર્ણ થાય 'સ્વયંભુવ' એ પદ દેહલીદીપક ન્યાયની જેમ બન્નેબાબુએ ઘટાવવાનું છે. ॥ ૧૩૭ ॥

વિશેષાર્થ:—આ લોક ચૌદરાજ પ્રમાણ છે, તેમાં પ્રથમ સાતમી નારકીના અંતિમ તલીયાથી (અર્થે લોકાન્તથી) લઈ, તેજ સાત (સાતમી) નારકીના ઉપરના તલીયે ખેંચતાં એક રજજી પ્રમાણ બરાબર થાય, ત્યાંથી લઈ છઠ્ઠી નારકીના ઉર્ધ્વ છેડે ખેંચતાં બે રજજી, પાંચમીને અન્તે ત્રણ રજજી, ચોથીને અન્તે ચાર રજજી, ત્રીજી નારકને અન્તે પાંચ, બીજીને અન્તે છ અને ખેંચી નારકીના ઉપરિતન તલીયે ખેંચતાં સાત રજજી થાય, ત્યાંથી આગળ આલી તિર્યક્લોક વટાવીને સૌધર્મ ઇશાન કંઈપે ઉપરિતન પ્રતરે ભતાં આઠ, સનતકુમાર-માહેન્દ્ર યુગલે અન્તિમ પ્રતરે ભતાં નવ, બ્રહ્મકંઠ વટાવી લાંતક કંઠપાન્તે દસ, મહાશુક કંઠવટાવી સહસ્રાર દેવલોકના અંતે અગીઆર, આશ્વ અચ્યુતાન્તે બાર, ઐવેયકાન્તે તેર^{૧૬} અનુત્તર વટાવી સિદ્ધશિલાન્તે ખેંચતાં ચૌદ રજજી સંપૂર્ણ થાય છે, તે પૂર્ણ થતાં લોક પૂર્ણ થયો અને ત્યારબાદ અલોકની શરૂઆત થાય છે.

અર્થે, તિર્યક્ અને ઉર્ધ્વ એ ત્રણે સ્થાનો 'લોક' શબ્દ લગાડીને બોલાય છે, અર્થેભાગે, અધિક સાતરાજ પૃથ્વી છે અને ઉર્ધ્વભાગે કાંઈક ન્યૂન સાતરાજ પૃથ્વી છે. બન્ને મળીને ચૌદરાજલોક સંપૂર્ણ થાય છે જેમાં ઉર્ધ્વલોકનાં સાતરાજ મધ્યે તિર્યક્લોક અને સિદ્ધશિલાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ લોક 'વૈશાલ' સંસ્થાને એટલે બે હાથોને બન્ને કેડ ઉપર રાખી બે પગ મોકલા રાખી ટગર ટગર ઉભો હોય તેવો પુરૂષના સરખો છે, અથવા લાંબા કાળ સુધી ઉર્ધ્વદમ લેવાથી, વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે બાણે ઘણો થાકીને પરિશ્રમની વિશ્રાન્તિને અર્થે નિઃશ્વાસ ઉતારી સહસા શાન્તિને ઇચ્છતો પુરૂષ કટિભાગે હાથ દઈ પગ મોકલા રાખી ઉભો હોય તેમ લોકાકૃતિ છે. ત્રીજી રીતે '૧૭ત્રિશરાવ સંપુટાકાર', ચોથી રીતે વલોણું કરી રહેલ યુવાન સીનો આકાર પણ લોકના આકાર સાથે સરખાવી શકાય છે.

૧૬ આ અભિપ્રાય આં નિર્ણયિત-ચૂર્ણો તથા જિનભદ્રગણીક્ષમાશ્રમણીકૃત સંગ્રહ-ણીનો છે, પરંતુ શ્રી યોગશાસ્ત્રના અભિપ્રાયે તો સમજૂતલ રચકથી સૌધર્માન્તે દોઢ રજજી, માહેન્દ્રાન્તે અઢી, બ્રહ્માન્તે ત્રણ, અચ્યુતાન્તે પાંચ, ઐવેયકાન્તે છ અને લોકાન્તે સાત. આજ અભિપ્રાય લોકનાલિકાનો પણ જાણવો.

૧૭ એક શરાવ ઉંધુ તેની ઉપર એક ચતુર અને તેની ઉપર એક ઉંધુ શરાવ મોક-વવાથી સંપૂર્ણ લોકનો આકાર થઈ શકે છે.

આ લોક કોઈએ કર્યો નથી, સ્વયંસિદ્ધ નિરાધાર સદાશાશ્વત છે, તેથી ઈતરેની લોકોરૂપાદક, પાલક, સંહારકની જે પ્રરૂપણા તે અસત્ય સ્વરૂપ છે.

આ લોક પંચાસ્તિકાય એટલે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જ્વાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાયમય છે અને તે તે દ્રવ્યો સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુથી ક્રમશઃ વ્યાપ્ત છે, તે તે દ્રવ્ય, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, શુદ્ધ આદિ ભાવોથી યુક્ત છે.

આ ચૌદરાજ લોક મધ્યે ત્રસજીવોના પ્રાધાન્યવાળી, ચૌદરાજ પ્રમાણુ (૫૬ ખંડુક) લાંબી એકરાજ ખડોળી ત્રસનાડી આવેલી છે, જેમાં એકેન્દ્રિયથી માંડી પચેન્દ્રિયપર્યંત જીવોના અને તેથી ત્રણે લોકના સમાવેશવાળી છે, તેની ખડારના લોકક્ષેત્રમાં કેવળ એકેન્દ્રિયજ જીવો છે.

આ ચૌદરાજ લોકક્ષેત્રનું મધ્ય ધર્માપૃથ્વીના વીંટાઈને રહેલ અસંખ્યયોજન આકાશ ક્ષેત્ર વટાવતાં 'લોક મધ્ય' આવે છે, અધોલોકનું મધ્ય ચોથી નારકનું અસંખ્ય યોગ આકાશ વીંટળે પ્રાપ્ત થાય છે, અને તિર્યક્ (મધ્ય) લોકનું મધ્ય અષ્ટરૂપકપ્રદેશ તથા ઊર્ધ્વલોકનું મધ્ય પ્રલંકરૂપના ત્રીજા રિષ્ટપ્રતરે જાણીતું.

ઊર્ધ્વલોક સાત રજ્જુથી ન્યૂન મૃદંગાકારે, તિર્યક્લોક ૧૮૦૦ યોગ ઘંટાકારે અધોલોક સાત રજ્જુથી અધિક અધોમુખીકુંભીના આકારે છે.

અધોલોકે નારકો, પરમાધામીઓ, જીવનપતિ દેવ-દેવીઓ વિગેરેનાં સ્થાનો છે, તિર્યક્લોકમાં વ્યન્તરો અને મનુષ્યો, અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રો જ્યોતિષીદેવો આવેલા છે જે લોક મધ્યે મુક્તિ પ્રાપ્તિના સાધનોનો યોગ સુલભ કહેલો છે, ઊર્ધ્વલોકે સદાનંદ નિમગ્ન ઉત્તમ કોટીના વૈમાનિક દેવો તથા તેમનાં વિમાનો આવેલા છે અને ત્યારબાદ સિદ્ધ પરમાત્માથી વાસિત સિદ્ધશિલા ગત સિદ્ધ પરમાત્માઓ આવેલા છે.

આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી લોકસ્વરૂપ કહ્યું, તદુપરાંત સવિસ્તર સ્વરૂપ તથા ખંડુક વિચારણા સૂચી-પ્રતર-ધન રજ્જુ આદિનું સ્વરૂપ અન્યાન્તરથી (ચિત્ર-માંથી પણ) જોવું. [૧૩૭]

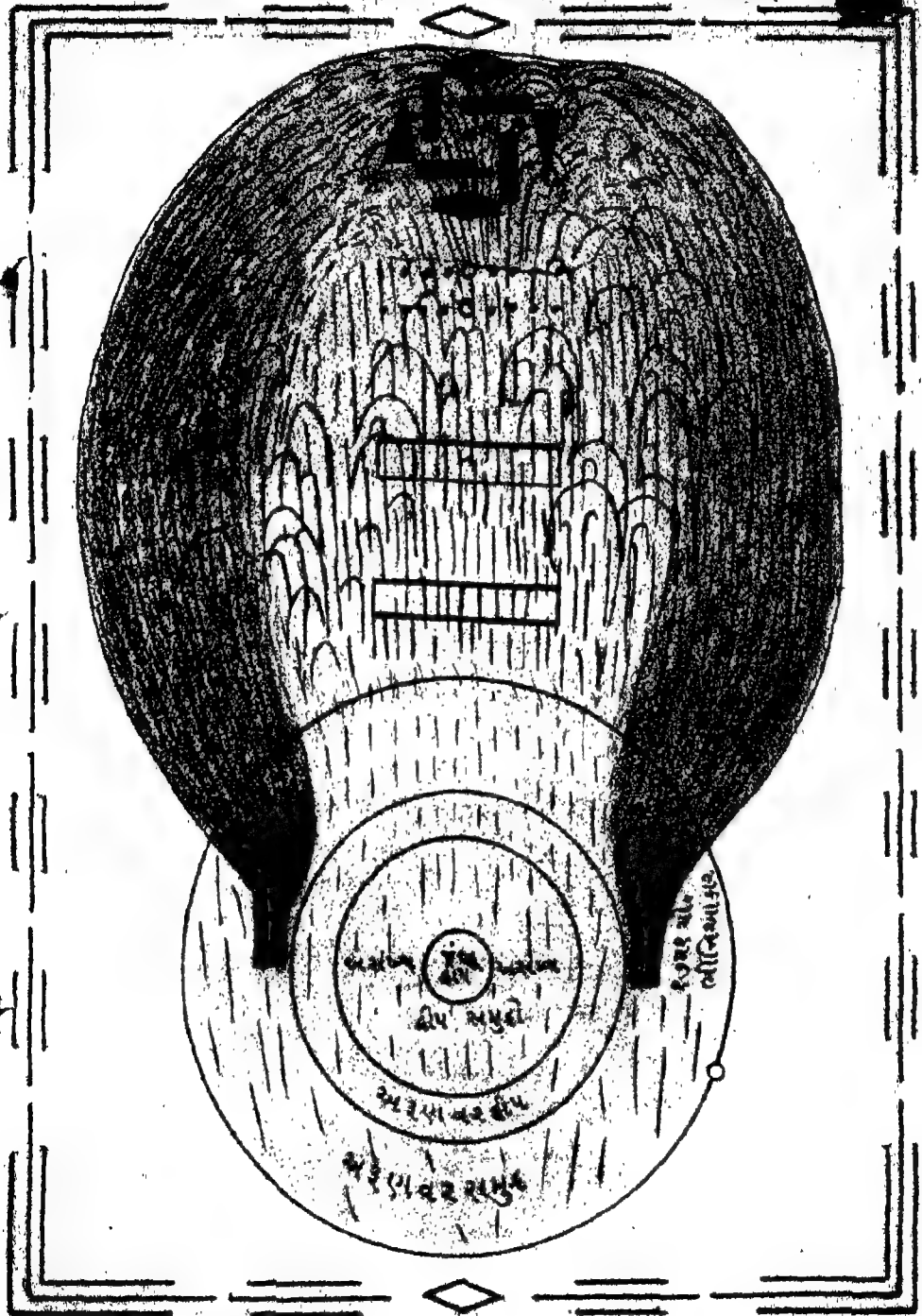
[વળી તમસ્કાયનું અષ્ટકુણ્ડરાજીનું અને ઉક્તલોકનું સવિસ્તર વર્ણન, નવ-લોકાંતિકનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ અમે તૈયાર કર્યું હતું પણ અન્યવિસ્તારને કારણે અત્ર આપી શકાયું નથી.]

જંબૂદ્વીપથી માંડી અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રનું ઉલ્લેખન કર્યા બાદ અરુણવર નામનો દ્વીપ આવેલા છે, તેને ફરતો અરુણવર નામનો સમુદ્ર છે. હવે અરુણવરદ્વીપના ગઢથી ૪૨ હજાર યો. દુર સમુદ્રમાં ચારે બાજુથી જઈએ ત્યારે ત્યાં ચારે બાજુએ ઉપરિતન જલપ્રદેશથી તમસ્કાય નામના અન્નચક્રના પુદ્ગલરૂપ એક પદાર્થની એક પ્રદેશથી શરૂઆત થાય છે, તે ક્રમશઃ વિસ્તૃત પામતો ૧૭૨૧ યો. સુધી ઊર્ધ્વ ભાગે પ્રસરતો અસંખ્ય યો. ઊંચે ગયા બાદ ક્રમશઃ ચારે બાજુથી [કર્કરૂપંજરવત્] વલયાકારે થતો ઢલતો ઢલતો પાંચમા પ્રકારકલ્પના ત્રીજા રિષ્ટપ્રતરે જઈને અટક્યો છે.

એ તમસ્કાય અરુણોદકસમુદ્રના જલના વિકારરૂપ હોવાથી અપ્કાય સ્વરૂપ છે જેથી તેમાં બાહર વનસ્પતિ-વાયુ-ત્રણ જીવોના સ્થાનરૂપ છે, વિસ્તારબંધે સંખ્ય યો. અને પરિઘેપબંધે અસંખ્ય યો. છે.

ધનધોર-મયંકર-અંબકારમય છે, દેશોને વિહ્વલ તથા સ્ત્રોમ પમાલનારો છે, દુર્ધર શત્રુદેવને છુપાઈ જવા આશ્રયરૂપ છે તોપણ તે મયંકર હોવાથી ભાંગું રહી શકાતું નથી. આથી મયંકર અન્નચક્ર બીજો કોઈ નથી, સામાન્ય દેવો તો જોઈ ત્રાસ પામી જાય તેવો છે.

॥ अरुणवरसमुद्रमांघी उच्छ्रितो 'तमस्काय' देखाव

આ ચિત્ર અષ્ટકુળરાજીનું છે, એ કુળરાજીઓ ડ્યાં તમસ્કાય વિરામ પામે છે ત્યાં એટલે મહાલોકના ત્રીજા રિષ્ટપ્રતરે ડ્યાં નવ લોકાંતિક વિમાનો ચારે દિશાવર્તી આવ્યા છે તેના અન્તરાલે દરેક દિશામાં ત્રિકોણથી સંયુક્ત ચતુષ્કોણથી બંનેને જોડેલે થઈને કુળરાજીઓ મઠીને કુલ ૮ છે તેમાં અધ્યન્તર કુળરાજી ચતુષ્કોણાકારે [અઘાઘાત] અને બાહ્ય ત્રિકોણાકારે વર્તે છે ॥

એ કુળરાજી વૈમાનિક દેવકૃત છે, આયામ અસંખ્ય મોજન સહજ, વિષ્કમ્ભ સંખ્યેય યોઃ સહજ, પરિક્ષેપ અસંખ્ય યોઃ સહજ છે, આ કુળરાજી પૃથ્વીપરિમાણરૂપ છે, જલપરિણામરૂપ નહિ, તેમાં સૂક્ષ્મ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.

એ કુળરાજીના અન્તરાલે લોકાન્તિકના કયા કયા વિમાનો કયાં કયાં આવ્યાં તે, તેનો પરિવાર, નામ, તથા કઈ કુળરાજી કોને કોને ? સ્પર્શે છે, હ્તાદિ ચિત્ર ઉપરથી જ સ્પષ્ટ સમજી શકાશે ॥

[કુળરાજી—તમસ્કાયનું સ્વરૂપ પ્રગ્ભવિસ્તારને કારણે આપ્યું નથી પણ ચિત્રો અન્ન અપાય છે.]

पूर्वदिशा
७०० देवमापरिवारवाल्त्र
७ आदित्य देवनो निवास

॥ તૃતીયં અવગાહનાદ્વારં પ્રારમ્ભ્યતે ॥

અંતરંગ;—આરે પ્રકારના દેવોનું ભુવનદ્વાર તથા તદાશ્રયી અન્ય બીજા જગદીશને તેજ દેવોનું તૃતીય ‘અવગાહના’ દ્વાર શરૂ કરે છે તેમાં પ્રાસંગિક અન્ય વર્ણન પણ આવશે. આ ગાથામાં તો દેવોના ભવધારણીય વૈક્રિયશરીરનું પ્રમાણ ક્યાં કેટલું હોય ? તે કહે છે.

ભવણ-વળ-જોડ-સોહમ્મીસાળે સત્તહત્થતણુમાળે ।

દુ દુ દુ ચડકે ગેવિ-જ્ઞણુત્તરે હાણિ ફિક્કે ॥ ૧૩૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ભવન(પતિ)વન(ચર)જ્યોતિષ્કસૌધર્મ્મેશાનેષુ સપ્તહસ્તાસ્તનુમાનમ્ ।

દ્વિક-દ્વિક-દ્વિક-ચતુષ્કેષુ પ્રૈવેયાનુત્તરેષુ હાનિરેકૈકે ॥ ૧૩૮ ॥

શબ્દાર્થ:-સુગમ છે.

ગાયાર્થ:-ભુવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તથા વૈમાનિકનિકાયમાં પ્રથમના સૌધર્મ-ઇશ્વાન એ બે દેવલોકના દેવોનું દેહમાન સાત હાથનું, ત્યારબાદ ત્રણવાર બે બે દેવલોકના બેડકે, ત્યારબાદ કદપચતુષ્કે, પછી પ્રૈવેયકે, અને અનુત્તરે અનુક્રમે એક એક હાથની હાનિ કરવી. ॥ ૧૩૮ ॥

વિશેષાર્થ:-વિશેષમાં સનતકુમાર-માહેન્દ્ર દેવલોકમાં છ હાથનું, પ્રથમ-લાંતક બન્ને કદપે પાંચહાથનું, શુક્ર-સહસ્રારે ચાર હાથનું, આનત-પ્રાણુત-આરણુ-અન્યુત આરે કદપે ત્રણ હાથનું, નવપ્રૈવેયકે બે હાથ અને અનુત્તરે એક ‘હાથનું’ માત્ર શરીર હોય છે જેમ જેમ ઉપર વધીએ તેમ તેમ દેહમાન, કર્મબંધન, કષાય પરિણતિ સર્વ ઘટતું ઘટતું હોય, જ્યારે આયુષ્યમાન, નિર્મળતા, પૌણ્ડલિક સુખાદિ ક્રમશઃ-વધતું હોય. [૧૩૮]

૧ આ માન ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા (૩૩ સાગરો) સર્વાર્થસિદ્ધતા દેવો માટે છે પરંતુ જેઓની વિજ્યાદિને વિષે જન્ય ૩૧ સાં રિથિતિ છે તેઓ માટે બે હાથ અને ૩૨ સાંની મધ્યમ રિથિતિ છે તેઓનું શરીર એક હાથ અને એક અગીયારમા ભાગનું હોય છે. એમ દરેક કદપે-પ્રૈવેયકે પણ સ્વયં વિચારવાનું જ છે, સુગમતા માટે ગાથા ૧૪૦નો યત્ર જોવો.

અવતરણ:—પૂર્વે દેવોની સામાન્યતઃ સ્થિતિ જણાવીને હવે આગળ સાગરોપમની વૃદ્ધિવડે પ્રત્યેક પ્રતરે દેવોની સ્થિતિ જણાવવા વિશ્લેષકરણને ઉપયોગી એવી આ ગાથાને અન્યકાર રચે છે, જેથી પુનરૂક્તિ દોષ અસંભવિત છે.

કમ્પદુગ દુ દુ દુ ચડગે, નવગે પળગે ય જિદ્ધિઠિઈ અચરા ।
દો સત્ત ચડદડ્ઢારસ, બાવીસિગતીસતિત્તીસા ॥ ૧૩૧ ॥

સંસ્કૃત ધ્યાયા:—

કલ્પદિક-દિક-દિક-દિક-ચતુષ્કેષુ-નવકે પચ્ચકે ચ જ્યેષ્ઠા સ્થિતિરતરાણિ ।
દે સત્ત ચતુર્દશાષ્ટાદશ દ્વાવિંશતિરેકત્રિંશત્ ત્રયસિંશત્ ॥ ૧૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

પળગે=પાંચમાં

જિદ્ધિઠિઈ=ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

અચરા=સાગરોપમ

હગતીસ=એકત્રીશ

ગાથાર્થ:—વૈમાનિકનિકાયના પ્રથમના એ કલ્પને વિષે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-સ્થિતિ એ સાગરોપમની છે, ત્યારપછીના સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર યુગલે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સાત સાગરોપમની, બ્રહ્મા અને લાંતકકલ્પે ચૌદ સાગરોપમની, શુક-સહસ્ત્રાર યુગલે અઠાર સાગરોપમની, આનત-પ્રાણ્યુત અને આરણ્ય-અચ્યુત એ ચારે કલ્પે બાવીશ સાગરોપમની, નવત્રૈવેચકે એકત્રીશ સાગરોપમની અને ૧ પાંચ અનુત્તરે તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. ॥ ૧૩૬ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત. [૧૩૬]

અવતરણ:—૧૩૮ મી ગાથામાં પ્રત્યેક કલ્પગત દેવોનું સામાન્યતઃ શરીર-પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે જેમ સનત્કુમાર યુગલે ૬ હાથનું શરીર પ્રમાણ તે પ્રથમ પ્રતરવર્તી સાત સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું મુખ્યત્વે કહી શકાય. પરંતુ તેજ કલ્પે અન્ય પ્રતરવર્તી દેવો કે જેઓની ૩-૪-૫-૬ સાગરોપમની સ્થિતિ છે તેઓનું જણાવ્યું નથી, એમ સમગ્રકલ્પે કલ્પાશ્રયી

૧ અન્ય સ્થાને વિજયાદિ ચાર અનુત્તરે ઉં સ્થિતિ ૩૨ સાં અને સર્વાર્થસિદ્ધે ૩૩ સાં ની સ્થિતિ કહી છે જેની સાક્ષી તત્ત્વાર્થ ૪-૨, પ્રજાપત્તા, સમવાયાંગ આદિ ગ્રંથો આપે છે. પરંતુ એ ૩૨ સાં સ્થિતિ સામાન્યતઃ એક એક સાં ની વૃદ્ધિના કરણ ક્રમે આવે છે, એટલે તેમ વિવક્ષા કરી હશે, બાકી ૩૩ સાગરોપમ યોગ્ય છે.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવી છે પરંતુ પ્રતિસાગરોપમની વૃદ્ધિએ પ્રત્યેક પ્રતરવર્તી દેવોનું શરીર પ્રમાણ કેટલું ન્યૂન થાય છે તે દર્શાવ્યું નથી, તેથી કરણ દ્વારા યથોક્ત સાગરોપમાયુધ્યની વૃદ્ધિના ક્રમથી આગળ આગળ હીન-હીનતર થતા શરીર-અવગાહનાના યથોક્ત પ્રમાણને પ્રતિપાદન કરનારી બે ગાથાઓ કહેવાય છે.

વિવરે તાણિકૂળે, હ્રક્કારસગાડ પાડિય સેસા ।

હત્થિકારસ ભાગા, અયરે અયરે સમહિયમ્મિ ॥ ૧૪૦ ॥

ચયપુવ્વસરીરાઓ, કમેણ ઇગુત્તરાઈ વુઢ્ઠીય ।

ઇવં ઠિહિવિસેસા, સણંકુમારાઈ તણુમાણં ॥ ૧૪૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

વિવરો, તસ્મિન્નેકોને એકાદશમ્યઃ પાતિતે શેષાઃ ।

હસ્તૈકાદશભાગા અતરેઽતરે સમધિકે ॥ ૧૪૦ ॥

ત્યજ પૂર્વશરીરાત્ ક્રમેણૈકોત્તરયા વૃદ્ધ્યા ।

ઇવં સ્થિતિવિશેષાત્ સનત્કુમારાદિતનુમાનમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

શીખદાર્થ:—

વિવરે-વિશ્લેષ બાદબાકી

તાણિકૂળે-તે એક ઉને

હ્રક્કારસગાડ-અગીઆરમાંથી

પાડિય સેસા-પાડેલા બાકી

હત્થિકારસભાગા-હાથના અગીયાર ભાગો

અયરે અયરે-સાગરોપમે સાગરોપમે

સમહિયમ્મિ-સમધિક છતે

ચય-ત્યાગકર-હાનિકર

પુવ્વસરીરાઓ-પૂર્વ શરીરના ભાગમાંથી

ઇગુત્તરાઈવુઢ્ઠીય-એકોત્તર વૃદ્ધિવડે

ઇવં-એ પ્રમાણે

ઠિહિવિસેસા-સ્થિતિવિશેષથી

ગાથાર્થ:—ઉત્તરકદપગત અધિક સ્થિતિમાંથી પૂર્વકદપગત જે ઓછી સ્થિતિ તે બાદ કરવારૂપ વિશ્લેષ (બાદબાકી) કરી આવેલ સંખ્યામાંથી એકની સંખ્યા ઉણી કરવી, જે સંખ્યા આવે તે એક હાથનાં અગીયાર વિભાગો કદપી તેમાંથી બાદ કરતાં જે સંખ્યા શેષ રહે તેને પુનઃ પૂર્વ-પૂર્વકદપગત અંતિમ પ્રતરવર્તી યથોક્ત શરીર પ્રમાણમાંથી બાદ કરતાં જે હસ્ત સંખ્યા અને અગીયારીયા ભાગોનો સંખ્યા આવે તે યથોક્તરકદપે પ્રારંભના પ્રતરે જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવો હોય તેઓનું શરીર પ્રમાણ આવે, પુનઃ

તેજ પ્રતરથી આયુષ્યમાં એક એક સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરતા જવી અને સાથે સાથે (ઉત્તરોત્તર દેહમાન ઘટવાનું હોવાથી) શેષ રહેલા અગીયારીયા ભાગોમાંથી એક એક ભાગ અનુક્રમે આગળ આગળ હીન કરતા જવો.

આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં દરેક કલ્પગત યથોક્ત સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું સંપૂર્ણ શરીર પ્રમાણુ આવે. ॥ ૧૪૦-૧૪૧ ॥

વિશેષાર્થઃ—વિશેષાર્થમાં ગાથાર્થને વિશેષ સ્ફુટ ન કરતાં તે ગાથાર્થને હૃદ્યાંત સાથેજ ઘટાવી દેવામાં આવે છે, વધુમાં સૌધર્મ-ઇશાન કલ્પયુગલે આ વિશ્લેષકરણ (તેનાથી પૂર્વે કલ્પારંભ ન હોવાથી) અનાવશ્યક છે જે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે, માટે સનત્કુમાર-માહેન્દ્રાદિ યુગલે બતલાવાય છે.

સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર યુગલકલ્પે કરણુ યોજનાઃ—

ઉત્તરકલ્પગતસ્થિતિ એટલે સનત્કુમાર-માહેન્દ્રયુગલવર્તી સાત સાગરોપમની જે અધિક સ્થિતિ, તેમાંથી પૂર્વકલ્પગત સ્થિતિ-તે સૌધર્મ-ઇશાનવર્તી એ સાગરોપમની જે ન્યૂનસ્થિતિ, એ અધિક અને ન્યૂનસ્થિતિ એ બન્ને વચ્ચે વિશ્લેષ (ખાદબાકી) કરતાં ૭ ૭-૨=૫ સાગરોપમની સંખ્યા આવી, તેમાંથી એકની સંખ્યા ઉણી કરવાની હોવાથી એક ઉણું કરતાં પાંચમાંથી એક જતાં ચાર સાગરોપમ રહ્યા—

[સૌધર્મ અને સનત્કુમાર યુગલ વચ્ચે માત્ર એક હાથનો ફેર પડે છે અર્થાત્ તેટલો ઘટાડો થાય છે, તે એક હાથના પ્રમાણને ઉત્તરકલ્પગત બહેંચી આપવાનો છે, આથી તે એક હાથના અમુક ભાગો કલ્પી પૂર્વકલ્પગત જે આયુષ્યસ્થિતિ તેની સાથે વિશ્લેષ કર્યા બાદ આવેલ ભાગ-સંખ્યાને પૂર્વ-કલ્પગતના (સૌધર્મયુગલના) શરીર પ્રમાણમાંથી બાદ કરી ઉત્તર (સનત્કુમાર) કલ્પગત અનુક્રમે પ્રતિસાગરોપમની વૃદ્ધિએ અને વળી અનુક્રમે તે ભાગોની હાનિ કરતાં કરતાં જતે આગળ જવું, એ પ્રમાણે કરતાં તે તે સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું પ્રમાણુ આવે છે.]

ઉપર કહ્યા મુજબ બહેંચણી કરવા યોગ્ય એક હાથ પ્રમાણની એવી અમુક ભાગ સંખ્યા કલ્પવી કે જેથી સનત્કુમાર યુગલે પ્રારંભની ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિથી માંડીને સાત સાગરોપમ સુધીમાં (વિશ્લેષકરણ કર્યા બાદ) બહેંચાઇ બાય અને એમ કરતાં છેવટે સાત સાગરોપમની સ્થિતિએ પહોંચતાં દેવોનું ૬ હાથનું યથોક્ત દેહપ્રમાણુ પણ આવી રહે.

હવે આ માટે અન્યકાર મહારાજા પોતેજ એક હાથના અગીઆર ભાગો કહ્યે છે, એ કહ્યેલા અગીયાર ભાગમાંથી પૂર્વે વિશ્લેષ કરતાં શેષ આવેલી ચાર સાગરોપમની સંખ્યા તેને બાદ કરીએ એટલે (સાગરોપમની સ્થિતિ અને ભાગો વચ્ચે વિશ્લેષ કરતાં) સાત ભાગ સંખ્યા આવે, તે ૧૬ (સાત-અગીઆરાંશભાગો સમજવા) અગીયારીયા સાત ભાગો સૌધર્મ-ધ્યાન યુગલે પૂર્વગાથામાં કહેલા સાતહાથ પ્રમાણમાંથી ઘટાડવા, જેથી ૬ હાથ અને ૧૬ (૬૧૬) ભાગ શરીરપ્રમાણ સનતકુમાર-માહેન્દ્ર યુગલે (પૂર્વ કલ્પમાં વર્તતી યથાયોગ્ય સાગરોપમની આયુષ્યસ્થિતિમાં એક એક સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરીને અને જેએ ભાગ ઘટાડતા જઈને કહેવાનું હોવાથી) ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું દેહમાન આવે, એ પ્રમાણે પ્રતિ સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરતાં અને પ્રતિભાગ સંખ્યા ઘટાડવાના નિયમાનુસાર-ચાર સાં સ્થિતિવાળા દેવોનું દેહમાન ૬ હાથ અને ૧૬ ભાગ આવે, પાંચ સાંની સ્થિતિવાળા દેવોનું ૬ હાથ ૧૬ ભાગનું, છ સાંની સ્થિતિવાળા દેવોનું ૬ હાથ ૧૬ ભાગનું અને સાત સાગરોપમની સ્થિતિવાળા સનતકુમારેન્દ્ર-માહેન્દ્ર દેવોનું દેહમાન એક ભાગ ઘટાડી નાંખતા ૬ હાથનું યથાર્થ આવે.

બ્રહ્મ-લાંતકે દેહમાન વિચાર:—

બ્રહ્મ-લાંતકકલ્પની ઉન્નિસ્થિતિ ચૈાહ સાગરોપમની છે અને તેની નીચેના સનતકુમાર-માહેન્દ્ર યુગલની સ્થિતિ સાત સાગરોપમની છે, નિયમ મુજબ તેને વિશ્લેષ કરતાં સાતની સંખ્યા શેષ રહી તેમાંથી એક ઉણી કરતાં ૬ સંખ્યા આવી, હવે એક હાથના અગીયાર ભાગો કરી તેમાંથી તે છ સંખ્યા બાદ કરતાં ૫ ભાગ સંખ્યા આવી, એ પાંચ ભાગ પૂર્વે કલ્પે અંતિમ પ્રતરવતી દેવના છ હાથના દેહમાનમાંથી બાદ કરતાં ૫ હાથ અને ૧૬ ભાગનું દેહમાન બ્રહ્મકલ્પે આઠ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું, ૫ હાથ ૧૬ ભાગનું દેહમાન નવ સાંની સ્થિતિવાળાનું, ૫૧૬ હાથ દસ સાગં વાળાનું, ૫૧૬ અગીયાર સાગંવાળાનું, ૫૧૬ બાર સાગંવાળાનું, ૫૧૬ માન તેર સાગરોપમવાળાનું અને પાંચ હાથનું માન ચૈાહ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું બાણુવું. [૧૪૦-૪૧.]

અવતરણ;—પૂર્વે વૈમાનિક નિકાયવર્તી દેવોનું ભવધારણીય શરીર પ્રમાણ કહ્યું, હવે તે દેવોનું ઉત્તરવૈક્રિય શરીરમાન કહે છે.

ભવધારણિજ્ઞ ઇસા, ઉક્તોસ વિઝવિજોયણા લક્ષ્વં ।

ગેવિજ્ઞણુત્તરેસું, ઉત્તરવેઝવિયા નર્ત્તી ॥ ૧૪૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ભવધારણીયા ણ્ણા, ઉત્કર્ષા વૈક્રિયા યોજનાનિ લક્ષમ્ ।
ત્રૈવેયાનુચરેષુ ઉત્તરવૈક્રિયા નાસ્તિ ॥ ૧૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

ભવધારણિજ=ભવધારણીય.
ણ્ણા=પૂર્વે કહેલી એ.
વિઉન્વિ=વૈક્રિય.

ત્રૈવિજ્ઞાનુચરેસું=ત્રૈવેયક અનુત્તરમાં
ઉત્તરવેઉન્વિયા=ઉત્તર વૈક્રિય.
નત્ત્વી=નથી.

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૪૨ ॥

વિશેષાર્થ:—એ પ્રમાણે દેવોના ભવધારણીય વૈક્રિય શરીરનું ઉત્કૃષ્ટમાન કહીને હવે દેહલી દીપક ન્યાયથી ઉચ્કોલ શબ્દાનુસારે તે દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ ઉત્તર વૈક્રિય-દેહમાન કેટલું હોય ? તે કહે છે. અન્યકારે ગાથામાં જણાવ્યું કે અમે ઉક્ત સ્થિતિ ભવધારણીય શરીરની કહી તો એ ભવધારણીય એટલે શું ?

ભવધારણીય શરીર

તતુર્ધવે સુરૈર્દેવાયુઃસમાર્ણિ યાવત્ સતતં ધાર્યતે અસાવિતિ, ભવપર્યન્તં ધારણીયં વેતિ ભવધારણીયમ્ । દેવોના ભવપ્રત્યયિક (ભવધારણીય) શરીર અને ઉત્તરવૈક્રિય શરીર વચ્ચે તફાવત રહેલો છે. જો કે પૂર્વભવમાં બાંધેલા વૈક્રિય શરીરનામ કર્મના ઉદયથી તેઓને પ્રાપ્ત થયું હોય છે તેથી ભવધારણીય વૈક્રિય શરીર એવી રીતે સંબોધી શકાય છે. પરંતુ ઉત્તર વૈક્રિય માટે તેમ થતું નથી, તે શરીર તો ભવપરત્ત્વે પ્રાપ્ત થએલું હોય છે, વળી ભવધારણીય વિશેષણ આપી શું સમજાવે છે કે આ શરીર જન્મકાળના હેતુરૂપ છે, વળી તે તે દેવના યથાયોગ્ય આયુષ્યકાળ પર્યન્ત રહેવાવાળું છે, વધુમાં દેવે રચેલ વૈક્રિયવર્ણણાના પુદ્ગલોથી બનેલા ઉત્તરવૈક્રિય શરીરનો મર્યાદિતકાળ પૂર્ણ થયે તુર્તજ આ મૂળ શરીર અહણ કરવુંજ પડે છે અને દેવોના સ્વયનકાળ પર્યન્તે પણ તેજ શરીર હોય છે. આ પ્રમાણે ભવાશ્રયી મુખ્ય પ્રધાન જે શરીર તે ભવધારણીય શરીર કહેવાય.

આ શરીરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવાઈ ગઈ છે. હવે ઉત્તર વૈક્રિયની વ્યાખ્યા સમજાવે છે.

ઉત્તર વૈક્રિય શરીર:—

વૈક્રિયમિતિ-વિશેષા-વિવિધા ક્રિયા સહજશરીરપ્રવહનોત્તરકાલમાશ્રિત્ય ક્રિયતે इति उत्तरवैक्रियम् । એટલે વિશેષ પ્રકારે અથવા વિવિધ પ્રકારે સહજ-ભવધારણીય શરીર પ્રહણ સિવાયના કાલને આશ્રિત્ય જે કરાય છે તે ઉત્તરવૈક્રિય શરીર કહેવાય છે.

દેવોને આ ઉત્તર વૈક્રિયશરીર તદ્દભવાશ્રયી ઉત્પન્ન થતી લઘિપ્રત્યયિક હોય છે, પૂર્વે કરેલ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર આ ઉં વૈં શરીરની રચના અનેક પ્રકારે ઇષ્ટરૂપે થઇ શકે છે. એક હોઇ અનેક થાય છે-અનેક હોઇ એક થાય છે, ભૂચર હોઇ ખેચર થાય છે ખેચર થઇને ભૂચર પણ તુર્ત થઇ શકે છે. ન્હાનામાંથી મોટું-મોટામાંથી ન્હાનું, ભારે હોઇ હલકું-હલકું હોઇ ભારે થાય છે, દૃશ્ય હોઇ અદૃશ્ય, અદૃશ્ય હોઇ દૃશ્ય થાય છે, એમ હરકોઇ પ્રકારની અદ્ભૂત જાતજાતની વિવિધ ક્રિયાઓને કરવાવાળું આ શરીર છે અને તે વૈક્રિય-વર્ગણના પુદ્ગલોથી બને છે. ઉક્ત બંને શરીરો સ્વસ્વકાળપૂર્ણ થયે વિસ્તૃત પુદ્ગલવત્ વિલયપામવાના સ્વભાવવાળાં હોય છે.

આ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચના ઉત્કૃષ્ટથી એક લાખ યોજન પ્રમાણ થઇ શકે છે અને તે ઉં વૈં શરીરની રચનાનો (તેનો કાળ) ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળ “દેવેસુ અદ્દમાસો ઉક્કોસવિઉવ્વળાકાલો” એ વચનથી અર્ધમાસનો છે. એ કાળ પૂર્ણ થયે પુનઃ એ ઉત્તરવૈક્રિય શરીર રચના જે પ્રમાણે કરી હોય તે પ્રમાણે પુનઃ વિસ્તૃત પુદ્ગલવત્ સ્વતઃ વિલય પામી જાય છે અને તુર્તજ ભવધારણીય વૈક્રિયશરીર ધારણ કરી લેવું પડે છે, જે તે કાળપૂર્વે રચેલ ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અનાવશ્યકતા દેખાય અને સંહરી લેવું હોય તો ઉપયોગ (બુદ્ધિ) પૂર્વક સંહરી લે છે.

આ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરનું રચવું નવઐવેયક તેમજ સર્વોત્તમ એવા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોને હોતું નથી, વળી જેમ અન્યદેવો જિનેશ્વર ભગવંતના કલ્યાણકાદિ પ્રસંગે અથવા અન્ય ગમનાગમનાદિ-પ્રસંગે ઉત્તરવૈક્રિય કરી મનુષ્ય લોકમાં આવે છે તેમ આ દેવોને તથા પ્રકારનો કલ્પજ એવો છે કે તેઓને અહિં આવવાનું પ્રયોજન હોતું નથી પરંતુ ત્યાંજ શય્યામાં પોદ્યાથકા નમસ્કારાદિ કરવા પૂર્વક શુભ ભાવના ભાવે છે તેથી અચિતનીય શક્તિ છતાં પ્રયોજનાભાવે ઉત્તર વૈક્રિયશરીર નથી એવો શબ્દપ્રયોગ વાપર્યો છે. [૧૪૨.]

॥ ઋર્જવલોકે આયુષ્યાનુસાર દેહપ્રમાણ યન્ત્ર ॥

સામરો	હાથ-અંગીયા ભાગ	સાં	હાથ-ભાગ	સાં	હાથ-ભાગ
૧	૭ ... ૦	૧૨	૫ ... ૨	૨૩	૨ ... ૮
૨	૭ ... ૦	૧૩	૫ ... ૧	૨૪	૨ ... ૭
૩	૬ ... ૪	૧૪	૫ ... ૦	૨૫	૨ ... ૬
૪	૬ ... ૩	૧૫	૪ ... ૩	૨૬	૨ ... ૫
૫	૬ ... ૨	૧૬	૪ ... ૨	૨૭	૨ ... ૪
૬	૬ ... ૧	૧૭	૪ ... ૧	૨૮	૨ ... ૩
૭	૬ ... ૦	૧૮	૪ ... ૦	૨૯	૨ ... ૨
૮	૫ ... ૬	૧૯	૩ ... ૩	૩૦	૨ ... ૧
૯	૫ ... ૫	૨૦	૩ ... ૨	૩૧	૨ ... ૦
૧૦	૫ ... ૪	૨૧	૩ ... ૧	૩૨	૧ ... ૧
૧૧	૫ ... ૩	૨૨	૩ ... ૦	૩૩	૧ ... ૦

અવતરણ;—હવે એ ભવધારણીય તથા ઉત્તર વૈકિય શરીરનું જઘન્ય પ્રમાણ કહે છે.

યોગાદિ સંબંધી વિચારણાને મનન કરતાં કાષ્ઠ કાષ્ઠ વિષયમાં શંકાગ્રસ્ત બને છે ત્યારે તે દેવો ત્યાં રહીનેજ મનથી કેવલી ભગવંતને પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભગવન્! મારી આ શંકાનું સમાધાન શું?

એ વખતે ત્રિકાળજ્ઞાની ભગવંતો કે જેઓ ત્રણે કાળના સર્વ ભાવોને એકી સાથે એકજ સમયમાં આત્મ પ્રત્યક્ષ જોઈ-જાણી શકે છે એવા તે ભગવંતો ધાતીકર્મ ક્ષમથી ઉત્પન્ન થએલા કેવલજ્ઞાનના પરિબલવડે દેવોની તે શંકાઓને યુગપત્ જાણ્યા બાદ તેનું સમાધાન આપવા સારૂ દ્રવ્યમનથી મનોવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. તત્કાળે નિર્મળ અવધિજ્ઞાનથી ઉપયોગવંત થએલા તે દેવો તે ભગવંતે ગ્રહણ કરેલા મનોવર્ગણાના દ્રવ્યોને જોઈને સ્વશંકાના સમાધાન માટે વિચાર કરે કે કેવળી ભગવંતે આવા પ્રકારના મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કર્યા છે, માટે આપણી શંકાઓનાં સમાધાન આ પ્રમાણે હોવાં જોઈએ એમ તેઓ સંમત જાય છે.

સાહાયિય વેડાવિય, તળૂ જહન્ના કમેળ પારંમે ।

અંગુલઅસંખ્યમાગો, અંગુલસંખિજ્ઞમાગો ય ॥ ૧૪૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સ્વાભાવિકી (ઉચ્ચર) વૈક્રિયા (ચ) તનુર્જષન્યા ક્રમેળ પ્રારંમે ।

અંગુલાસંખ્યમાગોઽંગુલસંખ્યમાગથ ॥ ૧૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે:

ગાયાર્થ:—સ્વભાવિક તથા વૈક્રિયશરીર જ્ઞાન્યથી પ્રારંભકાળે અનુ-
ક્રમે અંગુલના સંખ્યાતમાભાગનું અને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું
હોય છે. ॥ ૧૪૩ ॥

વિશેષાર્થ:—સ્વાભાવિક કહેતાં ભવધારણીયશરીર આ શરીર ભુવનપત્યાદિક
દેવોને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સ્વદેવાયુષ્ય પર્યન્ત રહેવાવાળું છે

એ જીવો પૂર્વભવના રૂપે તેવા પ્રમાણુવાળા દેહને છોડીને જ્યારે તથાવિધ
કર્મદ્વારા પરભવમાં યથાયોગ્ય સ્થાને જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ઉત્પન્ન થતાની
સાથે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં (ઉત્પત્તિના પ્રથમસમયે) તેહીજ જીવોના ભવ-
ધારણીય શરીરની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે, કારણ
કે ત્યાં તે જીવો ઉત્પત્તિસ્થાનમાં આવતાં પોતાના આત્માને અત્યંત સંકોચી
(અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગને કરી) કોયલામાં જેમ અગ્નિનો કણ પડે
તેમ અહીં ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ કોયલામાં અગ્નિના કણરૂપ એ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે,
ઉત્પન્ન થયે તુર્તજ કોલસામાં પડેલા અગ્નિના કણીયાવત્ તે જીવ પ્રથમ સમયથી
માંડી અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, વળી સાથે સાથે તે જીવો ઉત્પત્તિના
પ્રથમસમયથીજ સ્વસ્વયોગ્ય (આહાર-શરીરરચના-ઇન્દ્રિયરચના શ્વાસોશ્વાસ
નિયમન, ભાષા-વાચાનિયમન અને મનોરચના) પર્યાપ્તિનો પ્રારંભ સમકાળે
કરવા માંડે છે, અને એક અંતર્મુહૂર્તમાં સમાપ્ત કરે છે. આ નિયમ
દરેક જીવો માટે સમજવાનો છે. તેથી પૂર્વ અનન્તર ભવમાં રહેલો જીવ તથા-
વિધ કર્મસામગ્રીદ્વારા દેવાયુષ્ય તથા દેવગત્યાદિનો જંધ પાડી જ્યારે
પરભવે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ઉત્પત્તિપ્રાયોગ્ય દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થતા

તે જીવની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે એ 'ભવધારણીય શરીરની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે, એ પૂર્વોક્ત કથન મુજબ કોલસામાં પડેલ અગ્નિકણ્ણવત્ એ પ્રાથમિક સંકોચ અવસ્થા છોડી અદ્ય સમયમાં વૃદ્ધિમત્ મેઘ બન્ય છે અને ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પણ આરંભે છે.

વૈક્રિયશરીરાવગાહના;—[અહીં વૈક્રિય શરીરથી દેવ-નારકોનાં ભવ પ્રત્યયિક ઉત્તરવૈક્રિયનું અને મનુષ્ય-તિર્યંચાદિનું મુખ્યત્વે તથાવિધ લઘ્વિપ્રત્યયિક ગણવાનું છે, તેથી ભવધારણીય વૈક્રિયનું ગ્રહણ ન સમજવું.]

દેવો બ્યારે કોઈપણ પ્રકારના સ્વરૂપે ઉત્તરદેહની રચના કરવાની શરૂઆત કરે ત્યારે તે ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના પ્રથમ સમયેજ અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની હોય છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામે છે.

દેવો તથા નારકો જે જે સ્થાનાશ્રયી જે જે પ્રમાણવાળાં થવાના હોય તે ઉત્પન્ન થયાબાદ અંતર્મુહૂર્તમાં સ્વસ્થાન યોગ્ય પ્રમાણવાળાં બની જાય છે.

અપવાદ:—પરંતુ વૈક્રિયલઘ્વિરહિત ઔદારિકશરીરી એવા ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યંચાદિને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી એ જીવો તો યથાયોગ્ય કાળે ક્રમે ક્રમે સ્વયોગ્ય પ્રમાણવાળા બને છે.

જે જીવોએ ઉત્તર વૈક્રિય દેહની રચના જેટલા પ્રમાણયુક્ત કરવી શરૂ કરી હોય તે જીવો અંતર્મુહૂર્તમાં જ તે ઇષ્ટ પ્રમાણવાળાં થઈ જાય છે. [૧૪૩]

૧ દેવોનું ભવધારણીય શરીર એ વૈક્રિય છે તો પણ ભવધારણીય વિશેષણથી યુક્ત હોવાથી સર્વ ભવધારણીયની વ્યાખ્યા વિચારણામાં તેનો સમાવેશ યથાયોગ્ય કરવો ઘટે છે.

૨ દેવની માફક નરકના બન્ને શરીરની વ્યાખ્યા વિચારી લેવી.

૩ એ પ્રમાણે વૈક્રિયલઘ્વિવંત ગર્ભજ મનુષ્યો તથા ગર્ભજ તિર્યંચો પણ લઘ્વિ ફેરવતાં થકા 'વિષ્ણુકુમારાદિ' વત્ વૈક્રિયશરીરની રચના કરે ત્યારે તેઓને પણ દેવવત્ અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના હોય.

વૈક્રિયલઘ્વિવંત વાયુકાય જીવોનું ઉત્તરવૈક્રિયશરીર પ્રારંભમાં કે પછી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું હોય છે કારણકે વાયુકાય જીવોની જઘન્યોત્કૃષ્ટ શરીર અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનીજ છે.

ચારે નિકાયના દેવોનું શરીરપ્રમાણયન્ત્રમ્ ॥

દેવજાતિ નામ	મવ૦ ઉત્ક૦ માન	મવ૦ જણ૦ માન	ઉત્તર વૈક્રિય ઉ૦માન	ઉત્તર વૈક્રિય જ૦માન
ભુવનપતિનું ...	૭ હાથ	અંગુલનો અસંખ્ય ભાગ	૧ લાખ થો૦	અંગુલના સંખ્યતાના ભાગની
વ્યન્તરનું ...	"	"	"	"
જ્યોતિષીનું ...	"	"	"	"
સૌધર્મ-ઈશાને ...	"	"	"	"
સનતકુંભાહેત્રે ...	૬	"	"	"
પ્રજ્ઞ-લાંતકે ...	૫	"	"	"
શુક્ર-સહસ્રારે ...	૪	"	"	"
આનત-પ્રાણુતે ...	૩	"	"	"
આરણુ-અચ્યુતે ...	"	"	"	"
નવગ્રૈવેયકે ...	૨	"	પ્રયોજના-ભાવે નથી	"
પાંચ અનુત્તરે ...	૧	"	"	"

॥ इति विबुधानां तृतीयमवगाहनाद्वारं समाप्तं ॥

卐 ॥ અથ સુરાણામુપપાતવર્ણનાત્મકં ચતુર્થં દ્વારમ્ ॥ 卐

અવતરણ;—ત્રીજા દ્વારને સમાપ્ત કરીને હવે ઉવવાયચવળવિરહં એ પદવાળું તુર્થદ્વાર શરૂ કરે છે અને તે ચાર ગાથાથી સમાપ્ત કરશે.

સામન્નેણં—ચડવિહ, સુરેસુ બારસમુદ્વૃત્તઊક્લોસો ।

ઉવવાયવિરહકાલો, અહ ભવનાદિસુ પત્તેયં ॥ ૧૪૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સામાન્યેન ચતુર્વિધ—સુરેષુ દ્વાદશ મુહૂર્તા ઉત્કૃષ્ટ: ।

ઉપપાત-વિરહકાલ:, અથ ભવનાદિષુ પ્રત્યેકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—

સામાન્યેયં=સામાન્યથી
ચડવિહ=ચાર પ્રકારના

ઉપવાય=ઉપાત
પત્તેયં=પ્રત્યેકને વિષે

ગાથાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૪૪ ॥

વિશેષાર્થઃ—હવે એથું દ્વાર ઉપપાતવિરહ એટલે શું ?

ઉપપાતવિરહ=ઉપજવાનો વિયોગકાળ તે, અર્થાત્ દેવગતિની કોઈપણ નિકાયમાં એક દેવ અથવા ધણા દેવો ઉત્પન્ન થયા બાદ તેજ નિકાયમાં અન્ય કોઈ દેવો ઉત્પન્ન ન થાય તો ક્યાંસુધી ઉત્પન્ન ન થાય ? તે કાળનું પ્રમાણ.

ભુવનપતિ, અન્તર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક એ ચારે નિકાયના દેવોનો સામાન્યતઃ (સમુચ્ચયે) ઉપપાતવિરહ ઉત્કૃષ્ઠથી 'બારમુહૂર્ત'નો હોય છે, એ બારમુહૂર્ત વ્યતીત થયે અન્ય કોઈ જીવ દેવગતિમાં અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. [॥ ૧૪૪ ॥]

અવતરણઃ—પૂર્વે સામાન્યથી ઉપપાતવિરહ કાલ કહ્યો. હવે ત્રણ ગાથાથી પ્રત્યેક નિકાયાશ્રયી સ્પષ્ટરીતે જણાવે છે.

ભવણવળજોદ્સોહ—મ્મીસાણેસુ મુદ્દુત્ત ચડવીસં ।

તો નવદિણ વીસમુદ્દ, વારસદિણ દસમુદ્દુત્તા ય ॥ ૧૪૫ ॥

બાવીસસદ્ધુદિયહા, પળયાલ અસીદ્ધ દિણસયં તત્તો ।

સંખિજ્ઞા દુસુમાસા, દુસુવાસા તિસુ તિગેસુ કમા ॥ ૧૪૬ ॥

વાસાણસયાસહસ્તા, લક્ષ્વા તહ ચડસુ વિજયમાઈસુ ।

પલિયાઽસંખભાગો, સન્વદ્ધે સંખભાગો ય ॥ ૧૪૭ ॥

સંસ્કૃત છાયાઃ—

ભવન(પતિ)વન(ચર)જ્યોતિષ્કસૌધર્મેશાનેષુ મુદ્દુર્તાશ્ચતુર્વિંશતિઃ ।

તતો નવ દિનાનિ વિંશતિર્મુદ્દુર્તાઃ દ્વાદશ દિનાનિ દશમુદ્દુર્તાશ્ચ ॥ ૧૪૫ ॥

દ્વાવિંશતિસ્સાર્ધદિવસાઃ પચ્ચચ્ચારિંશદશીતિદિનશતં તતઃ ।

સંખ્યેયા દ્વયોર્માસાઃ, દ્વયોર્વર્ષાઃ ત્રિષુ ત્રિકેષુ કર્માત્ ॥ ૧૪૬ ॥

વર્ષાણાં શતાનિ સહસ્રાણિ લક્ષાણિ તથા ચતુર્ણિ વિંજવાદિષુ ।

પલ્યાઽસંખ્યમાગઃ સર્વાર્થે સંખ્યમાગશ્ચ ॥ ૧૪૭ ॥

સંખ્યાર્થ:—

ચડવીસ=ચોવીસ

તો=તેથી

ચાવીસસદિયદા=સાડા બાવીસદિવસ

ચાલાણસય=સંખ્યાતા વર્ષશત

નવદિગ્ગ્રીસમુદ્ધત=નવ દિવસ ને વીસ મુદ્ધર્ત

ચારસદિગ્ગ્રીસમુદ્ધત=બાર દિવસને દસ મુદ્ધર્ત

તિસુતિગેસુ=ત્રણ ત્રિકમાં

સન્વદ્દે=સર્વાર્થ સિદ્ધે

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૪૫-૧૪૭ ॥

વિશેષાર્થ:—ભુવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકનિકાયના સૌધર્મ તથા ઇશાન એ બન્ને કદપે ઉપપાતવિરહકાલ ઉત્કૃષ્ટથી ચોવીસ મુદ્ધર્તને પડે છે, ત્યારબાદ ઉક્ત નિકાયસ્થાનમાં એક અથવા ઘણા દેવો અવશ્ય ઉપજાય છે, ત્યારબાદ સનતકુમારકદપે નવ દિવસ અને ઉપર વીસ મુદ્ધર્તનો વિરહકાલ, માહેન્દ્રકદપે બાર દિવસ ઉપર દસ મુદ્ધર્ત, બ્રહ્મકદપે સાડાબાવીસ દિવસ, લાંતકકદપે પીસ્તાલીસ દિવસ, શુક્રકદપે એંશી દિવસ, સહસ્રારકદપે સો દિવસ, આનત-પ્રાણુતે સંખ્યાતા માસનો, આરણ્ય-અન્યુતે સંખ્યાતા વર્ષનો વિરહકાલ હોય.

નવગ્રેવેયકની ખેલીત્રિકમાં ઉત્કૃષ્ટવિરહકાલ સંખ્યાતા વર્ષશત હોય [પરંતુ સહસ્ર વર્ષની તો અંદર સમજવો, અન્યથા સહસ્ર વર્ષ એવુંજ વિધાન કરત.] મધ્યમત્રિકે સંખ્યાતા સહસ્ર વર્ષ અને ઉપરિતન ગ્રેવેયકે સંખ્યાતાલક્ષ વર્ષનો (કોટીથી અર્વાક) વિરહ જાણવો.

અનુત્તરકદપે-વિજય, વિજયવંત, જયંત અને અપરાજિત એ ચારે વિમાનને વિષે (અહા) પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો વિરહકાળ પડે અને મધ્યવર્તી સર્વોત્કૃષ્ટ પાંચમા સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનને વિષે ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાલ પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગનો જાણવો. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટથી ઉપપાત વિરહકાલ દર્શાવ્યો. [॥ ૧૪૫-૧૪૭ ॥]

॥ इति सुराणां चतुर्थमुपपातविरहकालद्वारं समाप्तम् ॥

॥ देवानां पञ्चमच्यवनविरहं-षष्ठमुपपातं-सप्तमं संख्याद्वारं च ॥

અવત્તરણ:—હવે અન્યકાર એ ઉપપાત વિરહકાલને જઘન્યથી દર્શાવતા થકા, પુનઃ જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ ચ્યવન વિરહકાલને અતિદેશથી કહેવા પૂર્વક પાંચમું દ્વાર સમાપ્ત કરે છે.

૧-૨ પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવું જે આનત કરતાં પ્રાણુતે સંખ્યાતા માસ તે અધિકપણે જાણવાં એ પ્રમાણે આરણ્ય કરતાં અન્યુતે સંખ્યાતાવર્ષ અધિક કાળ જાણવો.

અને પૂર્વાર્ધવત પશ્ચાર્ધ ગાથામાં સંસ્થાં દ્વિગસમદ્યં પદવાણું છત્તું દ્વાર (એક સમયમાં એક સાથે કેટલા છવ વ્યવે ? અથવા કેટલા ઉત્પન્ન થાય ? તે) જઘન્યોત્કૃષ્ટપણે શરૂ કરી સમાપ્ત કરશે.

સર્વેસિપિ જહન્નો, સમઓ એમેવ ચવણવિરહોઽપિ ।

દ્વિગદુતિસંસ્થમસંસ્થા, દ્વિગસમદ્યં હંતિ ય ચવંતિ ॥ ૧૪૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સર્વેષામપિ જઘન્યઃ સમયઃ, એવમેવ જ્યવનવિરહોઽપિ ।

एको द्वौ त्रयः असंख्याता संख्याता एकसमये भवन्ति च ज्यवन्ते ॥ १४८ ॥

શબ્દાર્થ:—

સર્વેસિપિ=સર્વેનો પણ

જહન્નો=જઘન્યથી

સમઓ=સમય

એમેવ=એ પ્રમાણે જ

દ્વિગદુતિ=એક બે ત્રણ

ચવંતિ=વ્યવે છે

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૪૮ ॥

વિશેષાર્થ:—સર્વેનો એટલે ભુવનપતિથી માંડી સર્વાર્થસિદ્ધ મુખીની ચારે નિકાયના દેવોનો જઘન્યથી ઉપપાત વિરહ એક સમયનો હોય છે.

પશ્ચમજ્યવનવિરહકાલદ્વારમ્—હવે ઉપપાતવિરહવત્ જ્યવનવિરહકાળ કહે છે.

જ્યવનવિરહ—એટલે દેવગતિની ચારે નિકાયમાંથી કોઈએક કે ઘણા દેવો ન વ્યવે તો કેટલા કાળમુખી ન વ્યવે ? તે કાલનું નિયમન—તે જ્યવન વિરહકાળ કહેવાય.

આ જ્યવનવિરહકાલ પણ ઉપપાતવિરહકાળ દ્વારમાં જેને નિકાયમાં યથાસંખ્ય જેટલો જેટલો જ્યાં જ્યાં કહેલ છે તેજ પ્રમાણે યથાસંભવ વિચારવો.

એટલે પ્રથમથી ભુ૦ વ્ય૦ જ્ય૦૦ ત્રણે નિકાયમાં અને સૌધર્મ-ઇશાન કદપે બાર મુ૦ ઉત્કૃષ્ટજ્યવન વિરહ, સનત્કુમારે નવ દિવસ-૨૦મુ૦, માહેન્દ્રે બાર દિવસને-૧૦મુ૦, પશ્ચકદપે ૨૨૧ દિવસ, લાંતકે ૪૫ દિવસ શુક્રે ૮૦ દિવસ, સહસ્રારે ૧૦૦ દિવસ, આનંત પ્રાણુતે સંખ્યાતામાસ, આરણ્ય-અચ્યુતે સંખ્યાતા વર્ષ, પહેલી ગૌત્રિકે સંખ્યાતા શત વર્ષ, મધ્યમત્રિકે સંખ્યાતા સહસ્રવર્ષ, ઉપરિતનત્રિકે સંખ્યાતા લક્ષ વર્ષ, વિજ્યાદિ ચાર વિમાનને વિષે પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમોભાગ, અને સર્વાર્થસિદ્ધે પદ્યોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ જ્યવન વિરહકાળ હોય. इति उत्कृष्टज्यवनविरहकालः ।

॥ અથ વસ્તુ—સસમ ઉપપાત-વ્યવન સંખ્યાદ્વારમ્ ॥

એ પ્રમાણ ઉપપાત તથા વ્યવનવિરહકાળ કહ્યો, હવે એક સમયમાં જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠથી કેટલા દેવો દેવગતિમાંથી એકી સાથે વ્યવે, તે વ્યવન-સંખ્યાદ્વાર, અને એ એકજ સમયમાં અન્યગતિથી કેટલા છવો દેવગતિમાં જ્ઞાન્યોત્કૃષ્ઠ સંખ્યાએ ઉત્પન્ન થાય તે ઉપપાત સંખ્યાદ્વાર.

ચારે નિકાય પૈકી કોઈપણ નિકાયમાં અથવા ચારે નિકાયમાં સામાન્યતઃ સમુચ્ચયે જ્ઞાન્યથી એક, બે, ત્રણ એમ ઉત્કૃષ્ઠથી યાવત્ સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા પણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ એક, બે યાવત્ અસંખ્યાતા એકજ સમયમાં વ્યવે પણ છે.

અહીંયા એટલું વિશેષ સમજવું કે ભુવનપતિથી માંડી સહસ્રાર સુધીના દેવોને તો ઉક્ત નિયમ યોગ્ય છે કારણકે સહસ્રાર સુધીમાં તો તિર્થંચોની પણ ગતિ છે અને તિર્થંચો અસંખ્યાતા છે તેથી યાવત્ અસંખ્યાતી ઉપપાત સંખ્યા યોગ્ય છે, તેમજ તેટલી સંખ્યાએ વ્યવે છે કારણકે તેઓની પૃથ્વી-અપ્-વનરૂપતિ-મનુષ્ય-તિર્થંચ એ પાંચે દંડકોમાં ગતિ હોય છે.

હવે નવમા સહસ્રાર કલ્પથી લઈ સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીના દેવોની ઉપપાત તથા વ્યવન સંખ્યા જ્ઞાન્યથી ૧-૨-૩ છે અને ઉત્કૃષ્ઠથી તો સંખ્યાતી જ હોય છે. કારણકે સહસ્રારથી-સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીમાં તથાવિધ શુભ અધ્યવસાયવાળા ગર્ભજ મનુષ્યો જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને તેઓની સંખ્યા સંખ્યાતી જ છે અને વ્યવન સંખ્યા પણ સંખ્યાતીજ હોય છે કારણ કે તે કલ્પગત દેવો મરીને ગર્ભજ મનુષ્યમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યાતી સંખ્યા છે. [૧૪૮]

॥ इति देवानां पञ्चमं षष्ठं च सप्तमं द्वारं समाप्तम् ॥

દેવલોકે પ્રત્યેકકલ્પે ઉત્કૃષ્ઠ 'ઉપપાત-વ્યવન વિરહ' કાલ પ્રમાણ યન્ત્રમ્ ॥

નિકાય-કલ્પનામ	ઉં વિરહમાન	કલ્પ નામ	ઉં વિરહમાન	જગં વિરં	વ્યં વિં
ભુવનપતિ વ્યન્તરમાં	૨૪ મુહૂર્ત	સહસ્રાર કલ્પે ...	૩ માસ ૧૦ દિં	જગં વિરં	વ્યં વિં
જ્યોતિષી નિકાયમાં	,,	આનત-પ્રાણુતે ...	સંખ્યાતામાસ	જગં વિરં	વ્યં વિં
સોધર્મ-ધ્યાનમાં	,,	આરણુ-અચ્યુતે ...	સંખ્યાતાવર્ષ	જગં વિરં	વ્યં વિં
સનતકુમાર કલ્પે	૬ દિં ૨૦ મું	ઐં પ્રથમત્રિકે ...	સંખ્યા ૧૦ વર્ષશત	જગં વિરં	વ્યં વિં
માહેન્દ્ર કલ્પે ...	૧૨ દિં ૧૦ મું	ઐં દ્વિતીયત્રિકે ...	સં ૬૪૨ વર્ષ	જગં વિરં	વ્યં વિં
પ્રજ્ઞા કલ્પે ...	૨૨૧ દિવસ	ઐં તૃતીયત્રિકે ...	સં ૬૪૨ વર્ષ	જગં વિરં	વ્યં વિં
લાંતક કલ્પે ...	૪૫ દિવસ	અનુચારવિમાને...	અદ્વા ૧૦ પદ્યો ૧૦	જગં વિરં	વ્યં વિં
શુક કલ્પે...	૮૦ દિવસ	સર્વાર્થસિદ્ધે ...	અસંખ્યા ૧૦ ભાગ	જગં વિરં	વ્યં વિં
			સંખ્યા ૧૦ ભાગ	જગં વિરં	વ્યં વિં

ચારેગત્યાશ્રયી સામાન્ય ઉત્કૃષ્ટ જ્યવન વિરહકાલયન્ત્રમ્ ॥

નામ	જાં વિં	ઉં વિં	વિગ્રહ
ગર્ભજ નર તિર્યચનો	૧ સમય	૧૨ મુહૂર્ત	સામાન્ય જ્યવન વિરહ તેજ પ્રમાણે
દેવાતા, નારકીનો ...	”	”	
સંભૂર્ચિમ મનુષ્યનો	”	૨૪ મુહૂર્ત	
વિકલેન્દ્રિયનો ...	”	અંતર્મુહૂર્ત	
સંભૂર્ચિમતિર્યચાદિકનો	”	”	

દેવલોકે જઘન્યોત્કૃષ્ટ ઉપપાત-જ્યવન સંખ્યા યન્ત્રમ્ ॥

નામ	જાં ઉપજાં જ્યં સંખ્યા	ઉં ઉપ-જ્યં સંખ્યા
ભુવનં સહસ્રારયાવત	એક, બે ત્રણ મુધી	સંખ્ય, અસંખ્ય યાવત
સહસ્ત્રી અનુત્તર યાવત	”	સંખ્યાતા ઉપજાં જ્યં

卐 ॥ સુધાશિનામષ્ટમં યથાગમન [ગતિ] દ્વારમ્ ॥ 卐

અવતરણ;—સાતમું દ્વાર સમાપ્ત કરી હવે કઈ ગતિઓમાંથી મૃત્યુ પામેલા જીવો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘ગમ’ પદવાળું આઠમું ગતિદ્વાર કહે છે.

નરપંચાદિયતિરિયા—શુષ્પત્તી સુરભવે પજ્જત્તાણં ।

અજ્ઞવસાયવિસેસા, તેસિં ગહિતારતમ્મં તુ ॥ ૧૪૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

નરપંચેન્દ્રિયતિરિશ્ચામૃત્પત્તિઃ સુરભવે પર્યાપ્તાનામ્ ।

અજ્ઞવસાયવિશેષાત્તેષાં ગતિતારતમ્યં તુ ॥ ૧૪૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

શુષ્પત્તી=ઉત્પત્તિ

પજ્જત્તાણં=પર્યાપ્તાની

અજ્ઞવસાય=અજ્ઞવસાય

વિસેસા=વિશેષથી

તેસિં=તેઓનું

ગહિતારતમ્યં=ગતિનું તારતમ્ય

સામાન્ય:—પર્યાપ્તા જોવા ગર્ભજ પંચેન્દ્રિયમનુષ્ઠે તથા તિર્યચો દેવ-લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પુનઃ અધ્યવસાયની વિશેષતાથી તેઓની ગતિમાં તાર-તમ્ય પડે છે. ॥ ૧૪૬ ॥

વિશેષાર્થ:—આ ગાથા શું જણાવે છે ? કે દેવગતિમાં કયે કયે સ્થાનેથી આવેલા જીવો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? વળી તે જીવોને દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થવામાં શું પ્રયોજન ? વળી જઘન્ય-મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ ઋદ્ધિની ભિન્ન ભિન્ન જાતિની વૈભવ-સંપત્તિ તથા અદ્વપાયુષ્ય-દ્વીર્ધાયુષ્યની તરતમતા કેમ ? ઇત્યાદિ વસ્તુનો વિપર્યાસ થવામાં કારણ કોઈપણ હોય તો જીવનો માનસિક ‘અધ્યવસાય’ એ જ છે, એ અધ્યવસાય વસ્તુ શું છે, તેનું ટુંકું સ્પષ્ટીકરણ વિચારીએ.

‘અધ્યવસાય’=માનસિક પરિણામ-વ્યાપાર વિશેષ તં.

સામાન્યતઃ—માનસિક જે વિચાર તે જ અધ્યવસાય રૂપ વસ્તુ છે. આ માનસિક પરિણામ (વિચાર) એ વિભાગમાં વિભક્ત થાય છે, શુદ્ધ-શુભ, અશુદ્ધ-અશુભ, આ બન્ને પ્રકારના પરિણામને ઉત્પન્ન થવામાં પ્રથમ તો જીવનો ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રત્યેનો સંયોગ-વિયોગ આધાર રાખે છે.

૧-અર્થાત્ જ્યારે જીવને જડ વા ચેતનાદિ ઇષ્ટવસ્તુનો સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે અત્યન્ત પ્રમુદિત થાય છે, આનંદના ગર્વમાં વધતો મનને મચાવે છે અને દરેક પ્રકારે મનને આનંદ કીડાથી મનાવતો તીવ્ર-તીવ્રતર અને યાવત્ તીવ્રતમ જાતિની રાગ-મોહની દશામાં તે તે વસ્તુદ્રવ્ય ઉપર સચોટ રીતે મનને જોડે છે અને જોડ્યાબાદ તે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ-સંરક્ષણ અને ઉપભોગમાં મનને એકલય કરી દે છે અને એ વસ્તુની ઇષ્ટ વિચારણામાં વધેજ જાય છે.

આ રાગ અથવા મોહની વિચારણામાં પુનઃ એ વિભાગો પડી જાય છે એક પ્રશસ્ત વિભાગ અને બીજો અપ્રશસ્ત વિભાગ. શુદ્ધ દેવતત્ત્વ, શુદ્ધ ગુરુ-તત્ત્વ, શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વને અંગે કરાતો રાગ-મોહ તે પ્રશસ્ત અને તેથી વિપરીત જાતિનો કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્માદિક તથા અર્થ-કામને અંગે કરાતો ઉત્પન્ન થતો જે રાગ-મોહ તે અપ્રશસ્ત કહેવાય છે.

પ્રશસ્ત રાગ-તે શુદ્ધ છે અને શુદ્ધ રાગ થતાં જીવ તેના સેવનથી થતા પુણ્યપ્રકૃતિરૂપ અધ્યવસાયાથી શુભ કર્મોપાર્જન કરે છે, એ પ્રશસ્ત રાગ-મોહ પણ તથાવિધ શુભ કર્મદારા જીવને દેવાદિક શુભગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, જ્યારે અપ્રશસ્ત રાગ એ અશુદ્ધ છે અને એમાં રક્ત થએલો જીવ તથા-વિધ અશુભ કર્મદારા અશુભ કર્મોપાર્જન કરી નરકાદિ કુગતિમાં રખડે છે.

૨-હવે જ્યારે જીવને અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જીવને તે પ્રત્યે, અરૂચિ-આવેશ આવે છે, ક્રોધમાં આવી જાય છે, દ્રેષ-બુદ્ધિ પેદા થાય છે, એ દ્રેષને મન કેળવતું જાય છે, અને એ વિચારો હૃદયમાં ધર કરી જીવને કંઠપાંત કરાવે છે, અનેક દુષ્ટવિચારોની શ્રેણી (કષાયની અશુભ પરિણતિ) માં ચઢતો ચઢતો જીવ તોમ-તમ-તર-કોટીએ પહોંચે છે, એથી અવિ-ચારો, કુવિચાર અને અકૃત્યો પણ કરે છે અને આત્માની સાચી અધ્યાત્મમાત્રાને ઝેર રૂપ બનાવી અનેકપ્રકારે કંઠર્થનાને આપનાર તે દ્રેષ થઈ પડે છે.

આ અનિષ્ટ-દ્રેષ કષાયની વિચારણામાં પુનઃ બે વિભાગ પડે છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત, શુદ્ધ દેવ-શુર-ધર્મ આદિ શુભ કાર્યને અંગે કરવો પડતો કષાય તે પ્રશસ્ત, તે અદ્ય કર્મબંધના કારણરૂપ અને શુભફળને પણ આપનારો, જ્યારે અપ્રશસ્ત એ તેથી વિપરીત રીતે વિપરીત ફળ આપનારો સમજવો.

આ પ્રમાણે ઈષ્ટ, અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ અને વિયોગથી શુભાશુભ રાગ યા દ્રેષ થવા દ્વારા ઉત્પન્ન થતા અધ્યવસાયાદ્યથી જીવને ગત્યાદિક નામ કર્મોમાં તરતમતા પડે છે, અશુભ અધ્યવસાય નરકાદિગતિના કારણરૂપ અને શુભ અધ્યવસાય દેવગતિના કારણરૂપ છે, જીવનું સર્વ બંધારણચક્ર મન-અધ્યવસાય ઉપરજ છે, માટે જ “ મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ” એ આસ-પુરૂષોનો સિદ્ધાંત જગજાહેર છે.

[વધુમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે દેવગતિ યોગ્ય આવેલ અધ્યવસાયો અતિવિશુદ્ધતર-તમ દશામાં વૃદ્ધિ પામતાં જાય તો જીવને ચારે ગતિની ભ્રમણાને દૂર કરી મુક્તિનિલયમાં પહોંચતાં વિલંબ થતો નથી. અત્રે તેની વધુ ચર્ચા છોડી દિશાસૂચન જણાવેલ છે.]

આ પ્રમાણે દેવાયુષ્ય કર્મબંધ યોગ્ય અધ્યવસાયવડે પર્યાપ્તા એવા પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય તથા તિર્યચ જ દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે સિવાયના પંચેન્દ્રિય જીવોનો (દેવ-નારક) માટે નિષેધ સ્વયં સમજી લેવો. કારણ કે નારકોને તથાવિધ ભવપ્રત્યયિક ક્ષેત્રપ્રભાવે જે દેવગતિ યોગ્ય અધ્યવસાયો પ્રાપ્ત થતા નથી એટલે તેઓનું દેવગતિમાં ગમન ક્યાંથી જ હોય ? વળી નારકો મરીને અનંતર નરક ધણ શકતાજ નથી. કારણ ભવ સ્વભાવે તે પુનઃ તુર્તજ તે સ્થાને ઉત્પત્તિ થવા યોગ્ય અધ્યવસાયોને પામી શકતા નથી.

તેજ પ્રમાણે દેવોને નરકગતિ યોગ્ય અધ્યવસાયો મલતા નથી જેથી તેઓ સીધા નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી તેમ અનંતર મરીને ભવસ્વભાવે

દેવો દેવપણે પણ થતા નથી પરંતુ વચમાં મનુષ્ય કે તિર્યચનો એક ભવ કરી પછી વધાયોગ્ય સ્થાને ઉત્પન્ન થવું હોય તો થઈ શકે છે. [॥ ૧૪૬ ॥]

અવતરણ;—આહુ દ્વારમાં હવે ક્યા ક્યા અને કઈ કઈ સ્થિતિવાળા જીવો કયે દેવલોકે જાય છે ? તે કહે છે.

નરતિરિઅસંખજીવી, સઘ્વે નિયમેણ જંતિ દેવેસુ ।

નિયઆઝઅસમહીણા,—ઉણ્ણુ ઈસાણઅંતેસુ ॥ ૧૫૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

નરાસ્તિર્યજ્ઞોઽસંખ્યાતજીવિનઃ સર્વે નિયમેન યાન્તિ દેવેષુ ।

નિજાયુષ્કસમહીનાયુષ્કેષુ ઈશાનાન્તેષુ ॥ ૧૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

અસંખજીવી=અસંખ્યવર્ષાયુષ્ય જીવવાળા
નિયમેણ=નિયમથી
જંતિ=જાય છે

નિયઆઝ=નિજાયુષ્ય
સમહીણાઉણ્ણુ=સરખાઅથવાહીણાયુષ્યમાં
ઈસાણઅંતેસુ=ઈશાનઅંતમાં

ગાથાર્થ:—અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્યચો સર્વે નિયમ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પણ નિજાયુષ્ય સમાન અથવા તો હીન સ્થિતિપણે ઈશાનાન્ત કદપ ચાવત ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૫૦ ॥

વિશેષાર્થ:—અસંખ્યાત વર્ષના હીર્ણાયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યચો તે યુગલિકોજ હોય છે અને તેઓ દેવગતિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ શેષ નરકાદિ ત્રણે ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, વળી દેવગતિમાં પણ તેઓ પોતાની યુગલિક અવસ્થામાં જેટલી આયુષ્યસ્થિતિ હોય તે તુલ્ય સ્થિતિ-આયુષ્ય વાળા અથવા તો હીનાયુષ્યવાળા દેવપણે (તેવે સ્થાને) ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તેઓની વધારેમાં વધારે ગતિ ઈશાનદેવલોક સુધીજ હોય છે, કારણ કે નિજાયુષ્ય પ્રમાણને અનુકુળ સ્થિતિ વધારેમાં વધારે ઈશાન કદપ સુધી હોય છે, અને આગળના કદપોમાં જઘન્યથી પણ સાગરોપમની સ્થિતિઓ શરૂ થાય છે, જ્યારે યુગલિકો તો ઉત્કૃષ્ટથી પણ ત્રણ પદ્યોપમની સ્થિતિવાળા છે.

અને તેથી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી અસંખ્યવર્ષના આયુષ્ય-વાળા ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અને અન્તરદ્વીપવર્તી (દાઢાઓ ઉપર વસતા)

યુગલિક તિર્યંચ તથા મનુષ્યો તો ભુવનપતિ અને વ્યન્તર એ બે નિકાયમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્યોતિષી કે સૌધર્મ-ઇશાને નહિ, કારણ કે જ્યોતિષીમાં તો જઘન્યથી પણ જઘન્યસ્થિતિ પદ્યોના આઠમા ભાગની અને વૈમાનિકમાં સૌધર્મે પદ્યોપમની કહી છે જ્યારે ઉક્ત યુગલિક જીવોની સ્થિતિ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે તેથી તેને તુલ્ય વા હીન સ્થિતિપાણું ત્યાં મળી શકતું નથી. હવે શેષ એક પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા યુગલિકો (તે હૈમવત ઐરણ્યવત ક્ષેત્રના) બે પદ્યોપમ આયુષ્યવાળા (તે હરિવર્ષ-રમ્યક્ષેત્રના) ત્રણ પદ્યોપમ આયુષ્યવાળા (તે દેવકુરૂ-ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના તથા સુષમસુષમાદિ આરામાં યથાયોગ્ય અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રવર્તિ યુગલિક મનુષ્ય તિર્યંચો) ભુવનપતિથી માંડી યથાસમ્ભવ ઇશાન યાવત ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કારણ કે નિબ્યુધ્યતુલ્ય સ્થિતિ સ્થાન ત્યાંસુધી છે, તેથી ઉપરના કદષે સર્વથા નિષેધ સમજ લેવો. [૧૫૦]

અવતરણ:—પ્રસ્તુત પ્રસંગ જણાવે છે.

જંતિ સમુચ્છિમતિરિયા, ભવણવણેસુ ન જોઢમાઈસુ ।
જં તેસિં ઉવવાઓ, પલિઆઽસંઘંસઆઝસુ ॥ ૧૫૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

યાન્તિ સમ્મૂચ્છિમતિર્યંચો ભવન(પતિ)વને(ચરે)ષુ ન જ્યોતિષ્કાદિષુ ।
યત્તેષામુપપાતો પલ્યાઽસંઘ્યાંશાઽઽયુષુ ॥ ૧૫૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૫૧ ॥

વિશેષાર્થ:—એ પ્રમાણે સમૂચ્છિમતિર્યંચો ભુવનપતિ તથા વ્યન્તરને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્યોતિષ્કાદિ (સૌધર્મ-ઇશાન) નિકાયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી કારણ કે તેઓનું ઉપજવું પદ્યોપમના અસંખ્યાતમાભાગે આયુષ્યવાળા દેવોમાં હોય છે. સમૂંર્તિની આથી આગળ ગતિ નથી. [૧૫૧]

॥ અષ્ટમગતિદ્વારે પ્રકીર્ણકાષિકાર: ॥

અવતરણ:—પૂર્વે ગતિ-સ્થિતિ આધારે તે તે જીવોની સ્થિતિ કહી, હવે અધ્યવસાયાશ્રયી થતી ગતિ જણાવે છે.

બાલતવે પડિબદ્ધા, ઉત્કટરોસા તવેણ મારવિયા ।

વેરેણ ચ પડિબદ્ધા, મરિડ અસુરેસુ જાયંતિ ॥ ૧૪૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

બાલતપે પ્રતિબદ્ધા ઉત્કટરોષાસ્તપેન ગૌરવિતા: ।

વેરેણ ચ પ્રતિબદ્ધા મૃત્વાઽસુરેષુ જાયન્તે ॥ ૧૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

બાલતવે=બાલતપમાં	વેરેણ=વૈરથી
પડિબદ્ધા=પ્રતિબદ્ધ	મરિડ=મૃત્યુ પામીને
ઉત્કટરોસા=ઉત્કટરોષવાળા	અસુરેસુ=અસુરોમાં
તવેણ મારવિયા=તપથી ગૌરવવાળા	જાયંતિ=ભય છે

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૫૨ ॥

વિશેષાર્થ:—બાલતવે=બાલ=અજ્ઞાન જે તપ, અર્થાત્ બાલ વિશેષણ આપી શું સમજાવે છે કે બાલકની બાલ્યાવસ્થા શૂન્ય છે તેમ આ તપ પણ અજ્ઞાનપણે કરાતો હોવાથી શૂન્ય ગણાય છે. એ બાલતપ જિનેશ્વર ભગવંતના માર્ગથી વિપરીત, તત્વાત્તત્વ, પેયાપેય, લક્ષ્યાલક્ષ્યના ભાન રહિત કરાય છે, એ મિથ્યા તપ કહેવાય છે કારણ કે તે તપ સમ્યક્ત્વ (સાચાશ્રદ્ધાન) રહિત હોય છે, એ તપથી આત્મા કદાચ સામાન્ય લાભ ભલે મેળવી ભય પણ અંતે આત્માને હાનિકારક હોવાથી નિષ્ફળ છે, જે તપમાં નથી હોતું ઇન્દ્રિય દમન, નથી હોતો વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શાદિ વિષયોનો ત્યાગ, નથી હોતો અધ્યાત્મ, નથી હોતો સકામ નિર્જરા, ઉલટું પુષ્ટિકારી અન્ન લેવું, ઇન્દ્રિયને સ્વેચ્છાએ પોષવી, વિષયવાસનાઓનું વધુ સેવન, હિંસામય પ્રવૃત્તિવાળા એવા પંચાગ્નિઆદિ તપો એ બાળતપ છે, તથાપિ તેના ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર બાહ્ય દષ્ટિએ કિંચિત્ આત્મદમનને કરનારા તપ રૂપ અનુષ્ઠાન હોવાથી સામાન્ય લાભને મળતાં તેઓ દ્વીપાયન ઋષિની જેમ અસુરકુમારાદિ ભુવનપતિ નિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

માટે સારીએ બાલમમાં સુપ્રસિદ્ધ જૈન ધર્મના તપને સમજીને કલ્યાણાભિલાષી આત્માએ તેનો જ આદર કરવો.

ઉત્કટરોસા=ઉત્કટરોષને ધારણ કરતો તપ કરે તેને પણ અસુરગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઇએક પ્રાણી સ્વશાસ્ત્રાનુસાર પણ તપને-ધર્માનુષ્ઠાનને કરતો હોય, અહિંસક, અસત્યનો ત્યાગી, સ્ત્રીસંગરહિત, નિષ્પરિગ્રહી હોય, સફ્ફગુણી હોય, કષાય વર્તતા હોય નહિ, માયાળુ શાંત સ્વભાવી હોય તો જીવ શુભ પુણ્ય-દ્વારા ઉત્પન્ન થતા ઉત્તમ અધ્યવસાયોદ્ધારા વૈમાનિક નિકાયગત દેવના આયુષ્યનો બન્ધ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેથીએ વધુ વિશુદ્ધતરતમ દશામાં દાખલ થતો ભોક્ષ લક્ષ્મીનો મેમાન પણ થઇ શકે છે.

પરંતુ તથાવિધ કર્મવિચિત્રતાથી તે તે ધર્માનુષ્ઠાન-તપાદિક કરતાં એક કષાયની પરિણતિ એવી વર્તતી હોય કે નિમિત્ત મલે કે ન મળે પણ જ્યાં ત્યાં ક્રોધ-ગુસ્સો-આવેશ કરતો હોય, ધર્મસ્થાનોમાં પણ ટંટા-તોફાન કરતો હોય, ન કરવાના કાર્યો કરતો હોય આ રોષ કરવાના મલિન પ્રસંગે જો આયુષ્ય બન્ધ પડી જાય તો પણ અમુક સફ્ફગુણ-ધર્મના સેવનથી અસુર-કુમારાદિ ભુવનપતિમાં ઉપજે છે, જો રોષવૃત્તિરહિત ધર્માનુષ્ઠાન આચરતા હોય તો પ્રાણી તેથી અધિક સફ્ફગતિ મેળવે છે, માટે રોષવૃત્તિને દુર કરવી જરૂરી છે.

તવેળ ગારવિયા—તપથી ગૌરવવાળા અહંકાર કરનારા—

કોઇ પ્રાણી બંધાએલા નિખિડ-ચીકણા કર્મને પણ (‘તપસા નિર્જરા ચ’) તપોનુષ્ઠાનદ્વારા ગાફી નાંખે છે. એ તપ અહંકાર રહિત હોય તો તે ઉત્તમ ગતિને મેળવી શકે છે પરંતુ તે તપ કરતાં અહંકાર આવી જાય કે મારા જેવો તપ કરનાર, સહન કરનાર બલિષ્ઠ છે કોણ ? ઇત્યાદિ અહંકારના મદમાં વર્તતા પરભવાયુષ્યનો બન્ધ પાડે તો ભુવનપતિમાં ઉપજે છે, ત્યાં ઉચ-નીચપણું ભાવનાની વિશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે, માટે પ્રાણીઓએ ઉત્તમગતિ મેળવવા અહંકારવૃત્તિ રહિત તપ આદરવો.

વેરેળ ય પઢિબદ્ધા=વૈરવડે પ્રતિબદ્ધ-આસક્ત થએલા તે કોઇ જીવ મહાન્ તપ-ધર્મને સેવતો હોય મહાન્ ઋષિ-ત્યાગી હોય પરંતુ જો વૈરીનું વેરવાળવામાં આસક્ત હોય અને ૨૬ પરભવાયુષ્યનો બન્ધ કરે તો મટ્ટીનભાવનાના

૨૬ એટલું વિશેષ સમજવું કે કોઇપણ જીવનું આગામિ ગતિસ્થાનનું નિર્માણ પરભવાયુષ્ય બન્ધકાલે ઉત્પન્ન થતી શુભાશુભ ભાવના-અધ્યવસાય ઉપર આધાર રાખે છે, હવે સ્વભવ આયુષ્ય પ્રમાણમાં જીવને આયુર્બન્ધના મુખ્યત્વે ચાર કાળ [પ્રસંગ] આવે છે. પ્રથમ સોપક્રમી જીવનું જેટલું આયુષ્ય હોય તેના ત્રીજા ભાગે, નવમા ભાગે, સત્તાવીશમા ભાગે, છેવટે નિમ્નયુષ્ય પૂર્ણ થવા આડું અંતર્મુહૂર્ત આડી રહે ત્યારે, અર્થાત્ ત્રીજા ભાગે પરભવાયુષ્ય બન્ધ જીવે ન કર્યો હોય તો નવમે કરે, ત્યાં ન કર્યો હોય તો ૨૭ મે, છેવટે અંતર્મુહૂર્ત આડી રહે પરભવાયુષ્ય બન્ધ કરવોજ જોઇએ, એ આયુષ્ય-

ગળાફાંસો વિશેષે કારણથી આત્મધાત કરવારા જીવોનો દેવલોકમાં ઉપપાત. ૩૭૫

થોગે જીવનપતિમાં ઉપજે છે કારણ કે વૈર વાળવું એ ખરાબ ચીજ છે, એથી મન હ મેશા મલિન રહે છે, વૈરવાળી શકે યા ન વાળી શકે તોપણ તે અશુભ ભાવનાના થોગે ઉક્તગતિ તો મેળવે છે, તે ગતિમાં પણ વૈરી પ્રત્યે વૈર વાળવાની વાસના જાગે છે અને તેઓ અનેક કલ્પનાને પામે છે અને પુનઃકર્મબંધ કરવા દ્વારા ચ્યવીને સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. માટે પ્રાણીએ વૈરાસક્તપણું વર્જવું.

એ પ્રમાણે ઉક્ત અનિષ્ટ ભાવનાના થોગે પ્રાણી પોતાની ઉત્તમ આરાધનાને દોષરૂપ બનાવી ઉત્પન્ન થતા જન્મન્ય પ્રકારના અધ્યવસાયદ્વારા અસુરોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. [૧૫૨]

અવતરણ;—હવે વ્યંતરપણે કયા કારણથી જીવ ઉત્પન્ન થાય ? તે કહે છે.

રજ્જુગ્ગહવિસમ્ભવશ્વળ-જલજલણપવેસતળહ્રુહદુહઓ ।
ગિરિસિરપટ્ણાઉમયા, સુહમાવા હુંતિ વંતરિયા ॥ ૧૫૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

રજ્જુગ્ગહ-વિષમક્ષણ-જલ-જ્વલનપ્રવેશ-તૃષ્ણા- ક્ષુધાદુઃખતઃ ।
ગિરિસિરપતનાત્ મૃતાઃ, શુભમાવા ભવન્તિ વ્યંતરાઃ ॥ ૧૫૩ ॥

અન્ધના કાળ પ્રસંગે જીવના જેવા પ્રકારના શુભાશુભ અધ્યવસાય, તદનુસાર શુભાશુભ ગતિનો અન્ધ કરે છે, શુભ અધ્યવસાય શુભ ગતિને અશુભ અધ્યવસાય અશુભ ગતિને આપે છે, તે ગતિમાં પણ ઉચ્ચ-નીચ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ અધ્યવસાયની જેટલી જેટલી વિશુદ્ધિ હોય તે તે ઉપર આધાર રાખે છે, પછી ભલે તે જીવોએ દારૂ છત્યાદિ પાપાચરણો સેવ્યા હોય પરંતુ આયુર્જન્ધકાલે પૂર્વ પુણ્યથી તથાવિધ શુભાલંબનથી પૂર્વકૃત પાપનો ખેદ આલોચના પ્રહણ છત્યાદિ કર્યું હોય અને શુભ અધ્યવસાયો ચાલતા હોય તો જીવ ચિલાતીપુત્ર દ્રઢપ્રહારી તામલી તાપસાદિની જેમ શુભ અધ્યવસાયને પામી સમકિત ફરસી શુભગતિમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

ખીનું એ પણ યાદ રાખવું કે જ્યાં જીવે આયુષ્યના ચાર ભાગો પૈકી કેટલાક ભાગે શુભગતિ અને શુભ આયુષ્યનો અન્ધ કર્યો હોય એ અન્ધ પૂર્વે કે અનન્તર અશુભ આચારણાઓ થઈ હોય પરંતુ શુભગતિ આયુષ્યનો અન્ધ કર્યો હોવાથી તેને શુભ સ્થાને જવાનું હોવાથી પૂર્વના સંસ્કારોથી શુભ ભાવના આવી જાય છે પણ જ્યાં આયુર્જન્ધ અશુભ ગતિનો કર્યો હોય અને અન્ધકાળપૂર્વ-અનન્તર શુભ કાર્યો કીધાં હોય તો પણ અશુભ સ્થાનમાં જવું હોવાથી અશુભ અધ્યવસાયો પ્રાયઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ટૂંકમાં જીવની જેવી આરાધના તેવી તેની માનસિક વિશુદ્ધિ સુવાસનાથી વાસિત અને છે. અશુભ આરાધના હોય તો અશુભ વાસનાવાળો અને છે.

શબ્દાર્થ:—

રજ્જુગ્ગહ=દોરડાના ફાંસાથી

વિસમક્ષણ=વિષમક્ષણથી

જલજલણપવેસ=પાણી અગ્નિમાં પ્રવેશથી

તળહ-કુહડુહઓ=તૃષા-ક્ષુધા દુઃખથી

ગિરિસિરપઙ્ગાડ=ગિરિશિખરથી પડીને

સુહમાવા=શુભ ભાવવાળા

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૫૩ ॥

વિશેષાર્થ:—આ ગાથામાં કહેલી આચરણ સ્વયં પાપરૂપ હોવાથી તેનું ખરૂં ફળ નરકાદિ કુગતિ હોઇ શકે, પરંતુ આશ્ચર્યજન્ય પૂર્વ ગાથામાં કહેલા આચરણ કરતાં સ્વભાગ્યથી શુભ નિમિત્તદ્વારા શુભ ભાવના આવી જાય તો જીવ અનિષ્ટ કાર્ય કરતો પણ શુભભાવનાના યોગે શૂલપાણી યક્ષ વિગેરે માફક વ્યન્તરની શુભગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

રજ્જુગ્ગહ=દોરડાવડે જીવનો ઘાત કરવો, કોઇપણ પ્રકારના આંતરિક કે બાહ્ય દુઃખથી કંટાળી ફાંસો ખાઇને મરવું તે, આવા દાખલા વર્તમાનમાં દુઃખ-કલેશથી કંટાળેલા માનવોમાં વધુ જોવાય છે.

વિસમક્ષણ—કોઈપણ આકૃત-દુઃખને કારણે વિષ ભક્ષણ કર્યું હોય પરંતુ પુનઃ શુભભાવનાના યોગે વ્યન્તરમાં જાય છે. આવા પ્રસંગો મોટે ભાગે લક્ષ્મીવન્તોને ત્યાં જાય છે.

જલજલણપવેસ—જાણતાં કે અજાણતાં જલમાં કે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી મરતાં, શુભભાવના પામતો જીવ કુમારનંદીવત્ વ્યન્તરમાં ઉપજે છે આવા દાખલા મધ્યમ વર્ગમાં વધુ મળી આવે છે.

તળહકુહડુહઓ:—તૃષા અથવા ક્ષુધાના દુઃખથી પીડાતો પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કાળે શુભ ભાવનાના યોગે મરે તે, આવું દીન વર્ગમાં વધુ હોય છે.

ગિરિસિરપઙ્ગાડ—કોઈ મહાન્ દુઃખથી પીડાતો સાહસિક જીવ દુઃખથી કંટાળેલ હોવાથી પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતું મુકે તે અને ઉક્ત કાર્ય કરનારાઓ ઉપલક્ષણથી ભૈરવજીવ તે પર્વત ઉપરથી ખીણમાં પડતું મુકનારા મયા સુહમાવા-મરતાં શુભ ભાવનાના યોગેજ શૂલપાણિયક્ષવત્ (નરકાદિગતિ યોગ્ય અતિ આર્તરૌદ્રધ્યાનનો અભાવ હોય તો) હંતિ વંતરિયા-વ્યન્તરે થાય છે, શુભ ભાવનાના અભાવે તો સ્વસ્વ અધ્યવસાયનુસાર તે તે કુગતિમાં ઉપજે છે. [૧૫૩]

અવતરણ.—હવે જ્યોતિષી તથા વૈમાનિક નિકાયમાં કેાણુ ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય હોય ?

તાવસ જા જોહસિયા, ચરગપરિવાય વંમલોગો જા ।

જા સહસારો પંચિદિ, તિરિઅ જા અચ્ચુઓ સદ્ધા ॥ ૧૫૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

તાપસા યાવજ્યોતિષ્કાન્, ચરકપરિવાજકા વ્રહ્મલોકં યાવત્ ।

યાવત્સહસારં પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યચ્ચો યાવદચ્યુતં શ્રાદ્ધાઃ ॥ ૧૫૪ ॥

શબ્દાર્થ-ગાથાર્થ: વિશેષાર્થવત્ છે. ॥ ૧૫૪ ॥

વિશેષાર્થ:—તાવસ જા જોહસિયા-વનમાં રહી કન્દમૂલાદિ તે લોંચની અંદર ઉપજ-
ારા બટાકા-રીંગણા-શકરીઆ આદિ લસણુ ડુંગળી ગાજર આદિનું ભક્ષણ કરનારા
તાપસો મરીને ભુવનપતિથી માંડી યાવત્ જ્યોતિષી સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

એ કે આ તાપસ અને આગળ કહેવાતા જીવો તપસ્યાદિક ધર્મને પાપ
કર્મ રહિત સેવે તો તેઓ તેથીએ આગળ ઉપજી શકે છે પરંતુ તેઓ અજ્ઞાની
હોવાથી તપ-ધર્મ કરતાં પણ પાપસેવન તો કરે છે, પરંતુ એક તપસ્યારૂપ
કાયકલેશ-ખાદ્યકષ્ટ સહન કરવાથી થોડોક લાભ પ્રાપ્ત થતાં તેના ફળરૂપે
જ્યોતિષી નિકાયમાં ઉપજી શકે છે. એમ સર્વત્ર સમજવું.

ચરગ-પરિવાયવંમલોગો જા-ચરક તે સ્વધર્મ નિયમાનુસાર ચાર પાંચ એકઠા
ધર્મને ભિક્ષાટન કરે-ચરે તે, અને પરિવાય-પરિવાજક તે કપાલિમતના સંતો
તે. આ ચરક-પરિવાજક બન્ને યાવત્ બ્રહ્મલોક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

જા સહસારો પંચિદિતિરિઅ-પર્યાપ્તા ગર્ભજ તિર્યચ પચ્ચેન્દ્રિયો સહસ્રાર સુધી
ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આ કથન સંબલ-કંબલની માફક જે તિર્યચો કોઈ નિમિ-
ત્તથી વા જાતિસ્મરણથી સમ્યક્ત્વ (સાચા તત્ત્વની શ્રદ્ધા) અને દેશવિરતિને
પામ્યા હોય તેઓ માટે સમજવું, ઉક્તજીવો કરતાં આ તિર્યચો છતાં વધુ
લાભને મેળવે તેમાં કારણ સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિની પ્રાપ્તિ એ એક જ
છે, જ્યારે ઉક્તજીવો ધર્મ-ત્યાગ-તપ અમુક પ્રકારે કરે પરંતુ તે સર્વ અજ્ઞાન-
પણે, અને જિનેશ્વરના માર્ગથી વિપરીતપણે થતું હોવાથી ધૂળ ઉપર લીંપણ
બરાબર નિષ્ફળ થાય છે.

જા અચ્ચુઓ સદ્ધા-શ્રાવક ઉત્કૃષ્ટથી મરીને યાવત્ અચ્યુત દેવલોકે ઉત્પન્ન
થાય, તે પણ દેશવિરતિવંત શુભ ભાવનાના યોગે મરનારો હોય તે, તિર્યચની

દેશવિરતિથી શ્રાવકની દેશવિરતિ મનુષ્ય ભવને અંગે વધુ નિર્મલ, ઉત્તમ પ્રકારની પ્રાપ્ત કરી શકતો હોવાથી તે ગતિના લાભને વધુ મેળવે છે. [૧૫૪.]

અવતરણ;—પ્રસ્તુત પ્રકરણ કહે છે.

જહલિંગ મિચ્છદિદ્ધિ, ગેવેજ્ઞા જાવ જંતિ ઉક્કોસં ।

પયમવિ અસદ્દહંતો, સુત્તુતં મિચ્છદિદ્ધિ ઉ ॥ ૧૫૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

યતિલિંગિનો મિથ્યાદૃષ્ટ્યો ગ્રેવેયાન્ યાવદ્યાન્તિ ઉત્કૃષ્ટમ્ ।

પદમપ્યશ્રદ્ધાનઃ સૂત્રોક્તં મિથ્યાદૃષ્ટિસ્તુ ॥ ૧૫૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

જહલિંગ=યતિલિંગી

મિચ્છદિદ્ધિ=મિથ્યાદૃષ્ટિ

ગેવેજ્ઞા જાવ=ગ્રેવેયક યાવત્

પયમવિ=પદને પણ

અસદ્દહંતો=અસદ્દહણ કરતો

સુત્તુત્તં=સૂત્રમાં કહેલા

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૫૫ ॥

વિશેષાર્થ:—લિંગ સાધુનું હોય પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તે ઉત્કૃષ્ટથી નવ ગ્રેવેયક સુધી ઉત્પન્ન થાય છે.

કોઈ જીવ જિનેશ્વર ભગવાંતની અથવા કોઈ પ્રભાવિક-લખિધધારી યતિની ઋદ્ધિ સિદ્ધિ-દેવ-દાનવ-માનવથી થતો સત્કાર પૂજાદિને જોઈને, તે પોતાના મનમાં વિચાર કરે કે હું પણ જો આવું યતિપણું લઉં તો મારો પણ પૂજા-સત્કાર થશે એમ કેવળ ઔદિક સુખની ઇચ્છાએ (નહીં કે મુક્તિની ઇચ્છાએ) કંચન-કામિનીના ત્યાગી એવા તે યતિની જેમ આ પણ યતિપણું ધારણ કરે, એટલું જ નહિ પણ એવા પ્રકારનું ઉત્કૃષ્ટ સંયમ પાલે કે માખીની પાંખને પણ કિલામતના થવા ન દે, એવી જીવરક્ષાદિ ક્રિયાઓ કરે, જો કે તે સંયમની સાચી શ્રદ્ધા રહિત હોય છે, પરંતુ બાહ્ય દશવિધ ચક્રવાલઃ સમાચારીની ક્રિયાનું ઉત્કૃષ્ટપણે યથાર્થ આરાધન કરતો કેવળ તેહીજ ક્રિયાના બળે [અંગારમર્દકાચાર્યવત્] ઉત્કૃષ્ટથી નવગ્રેવેયક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, જેઓ ક્રિયાને હ્રમ્ભગ માને છે તેઓએ એક ક્રિયાના બલથી પણ થતા આવા લાભથી વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ગાથામાં ‘મિચ્છદિદ્ધિ’ શબ્દ આપ્યો તે મિથ્યાદૃષ્ટિનો અર્થ શું? તો શ્રી સર્વજ્ઞ-અરિહંતદેવે પ્રરૂપેલાં જીવ-અજીવ-પુણ્ય-પાપાદિ નવતત્ત્વોને

જે ન સફેદ-ન આને, અથવા અમુક તત્ત્વને માને અમુકને ન માને, સંદેહવાળાં માને-અથવા તો તેઓએ પ્રરૂપેલા અને ગણધરોએ ગુથેલા સૂત્રો-અર્થો એ બધાને સાચા માને પરંતુ પોતાની બુદ્ધિમાં કોઈએક પદ ન રૂએ અને તેથી અરિહંત દેવના વચનમાં વિકલ થાય, મુંઝાય, શંકિત બને, આ વસ્તુ ભગવંતે યોટી કહી છે આવી આવી અનેક પ્રકારની શંકાઓ બાળે અને દ્વાદશાંગીના એકજ પદની અસદ્દહણા કરે તો તેવાઓને જ્ઞાનીઓ મિથ્યાદષ્ટિ કહે છે. કારણ કે તેને સમ્યગ્દષ્ટિ હજી ખીલી નથી અને એથીજ શ્રી સર્વજ્ઞ એવા જિનેશ્વર દેવોના કહેલા વચનોમાં એક પદની શંકા થતાં આત્મા તેમના કેવળજ્ઞાનનો પ્રત્યનિક બને છે અને એથી તે જીવે અનન્તા તીર્થં કરોની આશાતના કરી કહેવાય છે, કારણ કે અનન્તાએ તીર્થં કરની અર્થ રૂપે પ્રરૂપણા સમાન હોય છે માટે પ્રાણીઓએ પોતાની સ્વરૂપબુદ્ધિમાં કોઈ વસ્તુ એકદમ ન બેસવા માત્રથી શંકિત બની અસત્ય સ્વરૂપે માની લેવી એ અનન્તા સંસારને વધારનારી વિચારણા છે અને જ્ઞાનીની મહાન્ આશાતના કરવા બરાબર છે, જ્ઞાનીનું જ્ઞાન કોઈ અગાધ અને અબળ છે માટે તેના ઉપર સચોટ શ્રદ્ધા રાખવી ‘જં જિણેહિ પવેદયં તમેવ નિસ્સંકં સચં’ ॥ ઇતિ. [૧૫૫]

અવતરણ;—પૂર્વ ગાથામાં સૂત્ર અને અર્થની અસદ્દહણા ન કરવા જણાવ્યું તો સૂત્ર એટલે શું ? તે કોનાં રચેલા હોય તો પ્રમાણભૂત ગણાય ? તે કહે છે.

સુત્તં ગણહરરચિયં, તદેવ પત્તેયબુદ્ધરચિયં ચ ।

સુયકેવલિણા રચિયં, અભિન્નદસપૂર્વિણા રચિયં ॥ ૧૫૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સૂત્રં ગણધરરચિતં, તથૈવ પ્રત્યેકબુદ્ધરચિત્તઞ્ચ ।

શ્રુતકેવલિના રચિતમભિન્નદશપૂર્વિણા રચિતમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

સુત્તં-સૂત્ર

ગણહરરચિયં-ગણધર રચિત

તદેવ-તે પ્રમાણે

પત્તેયબુદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધ

સુયકેવલિણા-શ્રુતકેવલીવડે

અભિન્નદસ-સંપૂર્ણ દસપૂર્વી

ગાથાર્થ:—ગણધરભગવંતોએ રચેલા, પ્રત્યેકબુદ્ધે રચેલા, શ્રુતકેવલીએ રચેલા અને સંપૂર્ણ દશપૂર્વીએ રચેલા જે જે ગ્રન્થો તે સૂત્રરૂપે મનાય છે. ॥૧૫૬॥

વિશેષાર્થઃ—ગણં ધારયતીતિ-ગણધરઃ—ગણ-સમુદાયને ધારણ કરનારા તે ગણ-ધર, જ્યારે જગજ્જનંતુનું કલ્યાણ કરનારા પરમાત્માઓ સંપૂર્ણ કષ્ટો સહન કરી ચેાર તપશ્ચર્યા કરી, ઉપદ્રવોને સહન કરી, સ્વભાવમાં રમણ કરતાં ચાર ધાતિકર્મને ક્ષય કરી સંપૂર્ણ જ્ઞાની થાય છે ત્યારે તે પરમાત્માઓ દેવવિરચિત સમવસરણમ્ બિરાજમાન થઈ સમર્થ બુદ્ધિશાળી ગણધર ભગવંતોની વાસક્ષેપચૂર્ણ મસ્તકે પ્રક્ષેપવા પૂર્વક પ્રથમ સ્થાપના કરે છે, ત્યારબાદ તે ગણધર ભગવંતો પ્રભુને પ્રશ્ન કરે કે હે ભગવંત ! કિં તત્ત્વં ? એમ ત્રણ વાર પ્રશ્ન કરે, પ્રત્યેક પ્રશ્ને અનુક્રમે ઉપન્નેહ વા, વિગમેહ વા, ધુણ્ણ વા, એટલે હે ગણધરો ! ઉત્પત્તિ, વિલય, અને ક્ષોભ એ ત્રણ તત્ત્વો માત્ર જગતમાં રહેલા છે એમ જણાવે છે, આ ત્રિપદી વચનને અગાધજ્ઞાનના ધણી નિપુણ એવા ગણધરો ઝીલી લે છે, પ્રભુ વચનરૂપ મીલન તેમની બુદ્ધિમાં ભળતાં એ ત્રિપદી દ્વારા સર્વ વસ્તુના ભાવો વિચારી એક અંતર્બુદ્ધિર્તમાન્ન સમગ્ર દ્વાદશાંગીની રચના કરી નાંખે છે, એ દ્વાદશાંગી તે ગણધર ગુચ્છિત સૂત્રો.

પ્રત્યેક બુદ્ધ એટલે તીર્થંકર પરમાત્મા કિંવા સદ્ગુરૂ આદિના ઉપદેશરૂપ નિમિત્ત સિવાય અન્ય અધ્યયનમાં વર્ણવેલા નમિપ્રવ્રજ્યાદિક તથાપ્રકારના કોઈપણ એક નિમિત્તને પામીને જેઓ કપિલ, કરકંડૂની માફક બોધ પામે તે પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય. તેઓએ રચેલ નમિઅધ્યનાદિક જે અન્યો તેને પણ સૂત્ર કહેવાય.

શ્રુત કેવલી=તે ચૈવ્યૌદપૂર્વનો જ્ઞાતા હોય તેથી તે કેવળી નહીં પણ કેવળી જેવા જ્ઞાની આત્મા ગણાય છે તે શય્યભવસૂરિ, ભદ્રબાહુસ્વામી, શ્રી સ્થૂલભદ્ર સ્વામી વિગેરેના રચેલા દશવૈકાલિક પ્રમુખ અન્યો તેમજ નિર્ચુકિત વિગેરે તે સૂત્રરૂપે લેખાય.

૨૭-ચૌદપૂર્વી એટલે શું ? શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોએ અર્થરૂપે કહેલી અને બીજાબુદ્ધિ નિધાન લબ્ધિસંપન્ન શ્રીગણધરમહારાજાઓએ સૂત્રરૂપે રચેલ શ્રીમતી દ્વાદશાંગી પૈકી ખારમું જે દ્રષ્ટિવાદ નામનું અંગ છે તેના પરિકર્મ સૂત્ર પૂર્વાનુયોગ-પૂર્વગત અને ચૂલિકા એવા પાંચ વિભાગો છે. તેમાં પૂર્વગત નામનો જે ચતુર્થ વિભાગ છે તેમાં ચૌદ પૂર્વનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ પૂર્વનું પ્રમાણ એક હાથી જેટલા મરીના દગલાથી લખી શકાય તેટલું છે. બીજું પૂર્વ બે હાથી પ્રમાણ. ત્રીજું પૂર્વ ચાર હાથી પ્રમાણ. ચોથું પૂર્વ આઠ હાથી પ્રમાણ એમ ઉત્તર ઉત્તર પૂર્વો દિગુણ દિગુણ હાથી પ્રમાણ મરીના દગલાથી લખી શકાય તેવડા છે, એવા ચૌદ પૂર્વ રૂપ શ્રુતને સુગ તેમજ અર્થ દ્વારા જે મહર્ષિઓ જાણે છે તેઓને ચૌદપૂર્વી કિંવા 'શ્રુતકેવલી' કહેવાય છે. અતીત-અનાગત અસંખ્યભવનું સ્વરૂપ કહેવાની તેઓમાં અસાધારણ શક્તિ છે. એ સર્વ શ્રુતકેવલીભગવંતો સૂત્રની અપેક્ષાએ સરખા છતાં અર્થની અપેક્ષાએ ષટ્સ્થાનપતિત છે.

સંપૂર્ણ દશપૂર્વી=તે આર્ય વજ્રસ્વામી, આર્ય મહાગિરિ પ્રમુખના રચેલા અથો તે સૂત્ર કહેવાય, કારણ કે સંપૂર્ણ દશપૂર્વી નિયમા સમ્યગ્ દૃષ્ટિ હોય છે તેથી કિંચિત્ પણ ન્યૂન દશપૂર્વી હોય તો તેના રચેલા અથો સૂત્ર તરીકે ગણાતા નથી કારણ કે તેમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્ દૃષ્ટિવાળા છવે હોય છે જેથી તેને માટે નિયમ હોઈ ન શકે. [૧૫૬]

અવતરણ;—હવે છઘ્નસ્થયતિનો તથા શ્રાવકનો ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘ્ન્ય ઉપપાત કહે છે.

છઝમત્થસંજયાણં, ઉવવાઓ ઉક્કોસઓ સવ્વટ્ટે ।

તેસિં સઙ્કાણં પિય, જહ્નઓ હોઈ સોહમ્મે ॥ ૧૫૭ ॥

લંતમ્મિ ચઝદ્ધપુલ્લિસ્સ તાવસાઈણ વંતરેસુ તહા ।

ણસો ઉવવાયવિહી, નિયનિયકિરિયઠિયાણ સવ્વોઽવિ ॥૧૫૮॥

સંસ્કૃત છાયા:—

છઘ્નસ્થસંયતાનામુપપાત ઉત્કૃષ્ટતસ્સર્વાર્થે ।

તેષાં શ્રાદ્ધાનામપિ ચ જઘ્ન્યતો ભવતિ સૌધર્મે ॥ ૧૫૭ ॥

લાંતકે ચતુર્દશપૂર્વિણસ્તાપસાદીનાં વ્યન્તરેષુ તથા ।

ણ ઉપપાતવિધિર્નિજનિજક્રિયાસ્થિતાનાં સર્વોઽપિ ॥ ૧૫૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

છઝમત્થસંજયાણ=છઘ્નસ્થ યતિનું

સઙ્કાણપિ=શ્રાવકોનું પણ

તાવસાઈણ=તાપસાદિનું

નિયનિયકિરિયઠિયાણ=નિજનિજક્રિયામાં સ્થિત

ગાથાર્થ:—છઘ્નસ્થ યતિનો ઉપપાત ઉત્કૃષ્ટથી સર્વાર્થ સિદ્ધમાં હોય છે, યતિનો તથા શ્રાવકનો પણ જઘ્ન્ય ઉપપાત સૌધર્મે હોય છે. ॥ ૧૫૭-૧૫૮ ॥

વિશેષાર્થ:—યતિ કહેતાં સાધુ એ એ પ્રકારના હોઈ શકે છે, એક યતિ તે સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા કેવલી યતિ, અને બીજા અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા મતિ-શ્રુત-અવધિ મન:પર્યવને યથાસંભવ ધારણ કરનારા છઘ્નસ્થ યતિ, એમાં કેવલી યતિ તફાલવ મોક્ષગામી જ હોય છે એટલે તેઓના ઉપપાતની વિચારણા અસ્થાને છે કારણ કે તેઓ મોક્ષગામી છે.

બીજા તે કેવલીથી ન્યૂનજ્ઞાનવાળા છઘ્નસ્થસંયમી જે ચઉદપૂર્વધરો તેમજ અન્ય મુનિઓ જેઓ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં રક્ત બન્યા થકા શુભ ભાવે મૃત્યુ પામે તો ઉત્કૃષ્ટથી ત્રિલોકતિલકસમાન એવા ઉત્તમ સર્વાર્થસિદ્ધવિમાનને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે જેઓ ઉત્કૃષ્ટ આરાધન કરી નથી શક્યા, પણ જઘન્યપણે ચારિત્રનું આરાધન કરેલું હોય એવા યતિઓ જઘન્યથી સૌધર્મે કદપે છેવટ એથી નવ પદ્મોપમની સ્થિતિવાળા દેવપણે પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

એ પ્રમાણે જઘન્ય શ્રાવકપણું પાળનાર શ્રાવક પણ છેવટે સૌધર્મે પદ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

એ સાધુ-શ્રાવક સ્વઆચારમાં નિરત હોવા બેઠાં. સ્વાચારથી તદ્દન ભ્રષ્ટ હોય, કેવલ પૂજાવાની ખાતર વેષ ખેંચતો હોય અને શાસનનો ઉકાડ કરનારો હોય તેવાઓની ગતિ તો તેઓના કર્માનુસાર સમજી લેવી. ॥ ૧૫૭ ॥

ખીજી ગાથામાં જઘન્ય ઉપપાતનું કથન કરતાં પ્રથમ ગાથામાં છદ્મ-સ્થયતિમાં ચઉદ પૂર્વધર પણ ગણાવ્યા અને તેનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત સર્વાર્થસિદ્ધિ કહ્યો, હવે છદ્મસ્થયતિ પૈકી માત્ર એ ચઉદપૂર્વધરનો જઘન્યઉપપાત લાંતક સુધી હોય છે. તેની નીચે તો નહીંજ અને તાપસાદિ-(આદિ શબ્દથી ચરક પરિવ્રાજકાદિ) જેમનો પૂર્વે ઉં ઉપપાત આવી ગયો તેમનો જઘન્ય ઉપપાત વ્યંતરમાં હોય છે, [મતાંતરે ભુવનપતિમાં કહ્યો છે.]

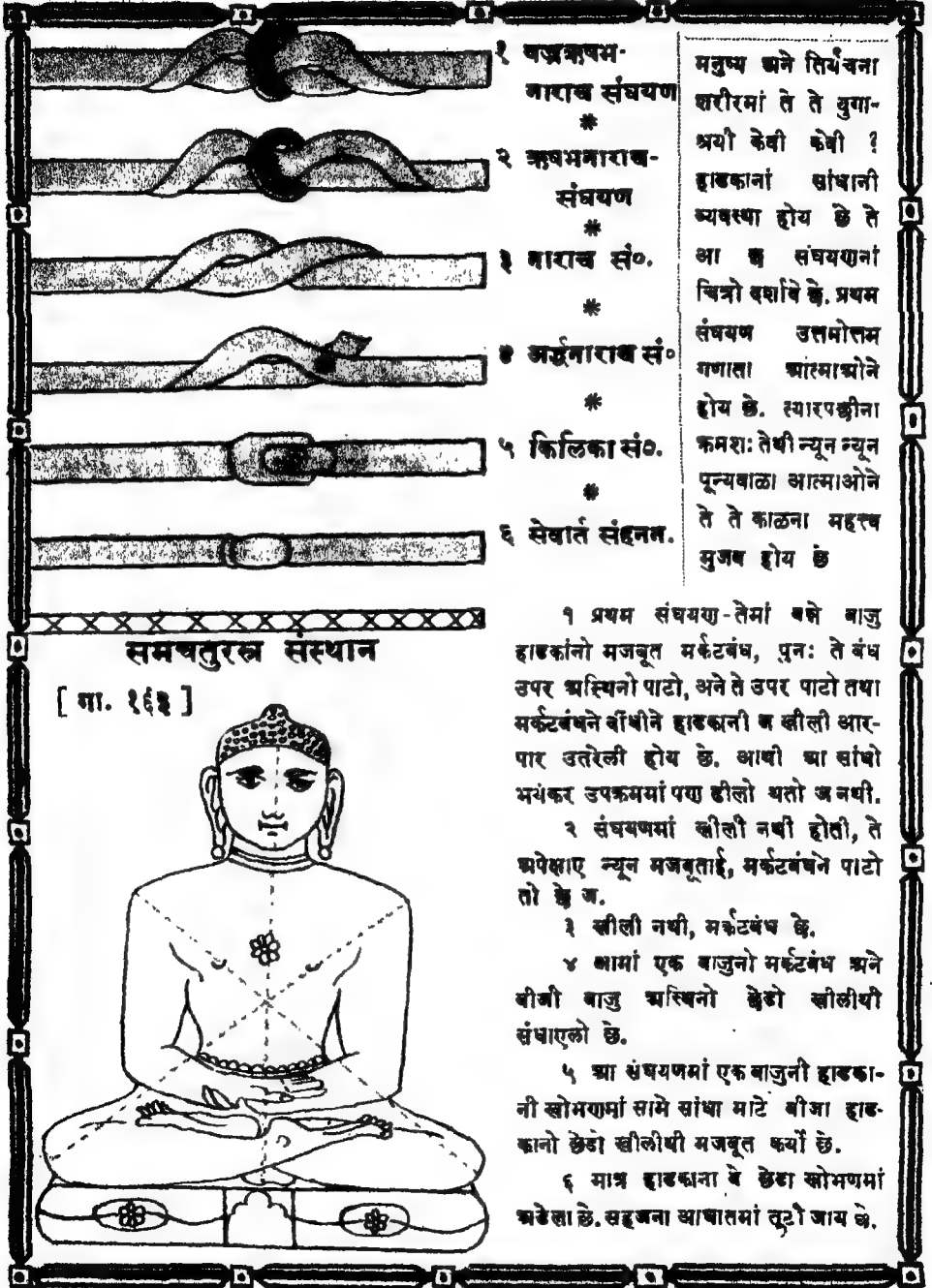
ઉક્ત ગાથાઓમાં કહેલો સર્વ ઉપપાતવિધિ પણ નિજનિજ ક્રિયામાં સ્થિત એવાઓને માટે સમજવો, પરંતુ જેઓ સ્વસ્વ ધર્મના આચારથી હીન ક્રિયા-ધર્મને સેવે છે તેઓને માટે તો સ્વસ્વકાર્યાનુસાર સમજવો. [૧૫૭-૫૮]

॥ દેવગતિમાં કયા કયા? જીવો આવી આવી ઉપજે તત્સંબંધી ગતિદ્વારે યન્ત્રમ્ ॥

જાતિનામ	દોરડાનો ફાંસો ખાનાર) વિષભક્ષી જલ-અગ્નિ) શુભભાવે મરીને પ્રવશી, ભૂખ-તૃષ્ણાથી } -વ્યંતરમાં દુઃખી, ગિરિપાત કર- } બાય છે. નારા }
પં ગં મનુષ્ય તિર્યંચનું ચારેનિકાયમાં, અસં મનુષ્ય તિર્યંચનું ભુંથીઈશાનસુધી, સમૂર્વિષ્મ તિર્યંચનું ભુંથી વ્યંતર સુધી, બાહ્યતપસ્વી, ઉત્કૃષ્ટ } ભુવનપતિના રાષ્ટ્રી, તપથી અહ- } અસુરોમાં શુભભાવે કારી વૈરાસક્ય } ઉપજે છે	ચરક-પરિવ્રાજક - ભુંથી પ્રભાકદપ યાવત જંથી વ્યંતરમાં ગંપંપંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સહસાર કદપ યાવત
તાપસ	ભુંથી જ્યોં સુધીમાં, જઘન્યથી વ્યંતરમાં.
છદ્મસ્થયતિ	સર્વાર્થ સિદ્ધે.
ચઉદપૂર્વી	જઘંલાંતકે
	શ્રાવક - ઉં અચ્યુતાન્ત યાવત જઘં સૌધર્મે યતિલિંગી મિથ્યાદષ્ટિ - નવ ઐંયાવત જં વ્યંતર

[પીઢો રંગ અસ્થિના મર્કટબંધ સૂચક, સ્ત્રીલો વર્ણ પાદાનો,
લાલ સ્ત્રીલીનો છે.]

ઉપકારના સંચયજ તથા સમચતુરસ્ર સંસ્થાન દર્શક ચિત્ર.

૧ જાજકાષમ-
નારાજ સંચયજ

૨ કાષમનારાજ-
સંચયજ

૩ નારાજ સં.

૪ અર્જનારાજ સં.

૫ કાલિકા સં.

૬ સેવાર્ત સંહનન.

મનુષ્ય અને તિર્યચના
શરીરમાં તે તે યુગ-
શ્રયી કેવી કેવી ?
હાથકાનાં સાંધાની
વ્યવસ્થા હોય છે તે
આ જ સંચયજનાં
ચિત્રો દર્શાવે છે. પ્રથમ
સંચયજ ઉત્તમોત્તમ
ગણાતા આત્માઓને
હોય છે. સ્વારપણીના
કમશ: તેથી ન્યૂન ન્યૂન
પૂન્યવાળા આત્માઓને
તે તે કાળના મહત્ત્વ
મુજબ હોય છે

સમચતુરસ્ર સંસ્થાન

[ગા. ૧૬૩]

૧ પ્રથમ સંચયજ-તેમાં જોને બાજુ
હાથકાનો મજબૂત મર્કટબંધ, પુન: તે બંધ
ઉપર અસ્થિનો પાટો, અને તે ઉપર પાટો તથા
મર્કટબંધને બીંધીને હાથકાની જ સ્ત્રીલી આર-
પાર ઉત્તરેલી હોય છે. આથી આ સાંધો
મયંકર ઉપક્રમમાં પણ હીલો થતો જ નથી.

૨ સંચયજમાં સ્ત્રીલી નથી હોતી, તે
અપેક્ષાએ ન્યૂન મજબૂતાર્દ, મર્કટબંધને પાટો
તો છે જ.

૩ સ્ત્રીલી નથી, મર્કટબંધ છે.

૪ આમાં એક બાજુનો મર્કટબંધ અને
બીજી બાજુ અસ્થિનો છેડો સ્ત્રીલીથી
સંધાણેલો છે.

૫ આ સંચયજમાં એક બાજુની હાથકા-
ની સોમળમાં સામે સાંધા માટે બીજા હાથ-
કાનો છેડો સ્ત્રીલીથી મજબૂત કર્યો છે.

૬ સાત્ર હાથકાના જે છેડા સોમળમાં
અંદેસા છે. સહજના આધાતમાં તૂટી જાય છે.

અવતરણ—એ પ્રમાણે અધ્યયસાય તેમજ આચારાશ્રયી ઉપપાત કહી સંઘયણ દ્વારા ઉપપાત કહેવાનો હોવાથી પ્રથમ છ સંઘયણુનું વર્ણન કરે છે.

વજ્જરિસહનારાયં, પદમં બીઅં ચ રિસહનારાયં ।

નારાયમદ્દનારાયં, કીલિયા તહય છેવટું ॥ ૧૫૯ ॥

एए छ संघयणा, रिसहो पट्टो य कीलिया वज्जं ।

उभओ मकडबंधो, नाराओ होइ विन्नेओ ॥ १६० ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

वज्जर्षमनाराचं प्रथमं द्वितीयञ्च ऋषमनाराचम् ।

नाराचमर्द्धनाराचं कीलिका तथा च सेवार्त्तम् [छेदस्पृष्टम्] ॥ १५९ ॥

एतानि षट् संहननानि ऋषभः पट्टश्च कीलिका वज्जम् ।

उभयतो मर्कटबन्धो नाराचो भवति विज्ञेयः ॥ १६० ॥

શબ્દાર્થ:—

વજ્જરિસહનારાયં=વજ્જઋષભનારાય

રિસહનારાયં=ઋષભનારાય

નારાયં=નારાય

અર્દ્ધનારાય=અર્ધનારાય

કીલિઆ=કિલીકા

છેવટું=છેવટું

एए=એ

छस्संघयणा=છ સંઘયણ

રિસહો=ઋષભ

पट्टो=પાટો

कीलिया=ખીલી

वज्जं=વજ્જ

उभओ=ઉભયથા

मकडबंधो=મર્કટબંધ

नाराओ=નારાય

विन्नेओ=બાણુવું

ગાથાર્થ:—‘હેલું’ વજ્જઋષભનારાય, ખીણું ઋષભનારાય, ત્રીણું નારાય, ચોથું અર્ધનારાય, પાંચમું કીલિકા, છટું છેવટું એ પ્રમાણે છ સંઘયણ છે. એમાં વજ્જઋષભનારાયનો અર્થ ગાથામાં જ કરતાં જણાવે છે કે વજ્જ-કીલિકા (એટલે ખીલી) ઋષભ એટલે પાટો અને નારાય એટલે ઉભય બાણુ મર્કટબંધ હોય તેને પ્રથમ સંઘયણ બાણુવું. ॥ ૧૫૯-૬૦ ॥

વિશેષાર્થ:—સંઘયણ અથવા સંહનન બે એકાર્થ વાચી છે, સંહનન એટલે સંહન્યન્તે સંહતિવિશેષ પ્રાપ્યન્તે શરીરાસ્થયવચ્ચા ચૈસ્તાનિ સંહનનનિ અર્થાત્ જ વડે શરીરના અવયવો તેમજ હાડકાઓ વિશેષ મજબુત થાય તે સંઘયણ કહેવાય.

અથવા સંઘયણમટ્ટિનિચઓ એ પદ્ધતી અસ્થિનો સમૂહ-બંધારણવિશેષ તે સંઘયણ કહેવાય છે, એ સંઘયણો છ પ્રકારના છે.

‘વજ્રઋષભનારાચસં’-વજ્ર એટલે ખીલી, ઋષભ એટલે પાટો અને નારાચ કહેતા મર્કટબંધ આ ત્રણે બંધારણો જેમાં હોય તે.

આ સંઘયણ મહાન પુરૂષોને હોય છે અને તે શરીરના સંધિસ્થાનોમાં હોય છે, ત્યાં પ્રથમ મર્કટબંધ એટલે સામસામા હાડના ભાગો એક ૨૦ખીલી ઉપર આંટી મારીને વળગેલા હોય (૨૦વાનરનાબચ્ચાષત) અને તે અસ્થિના મર્કટબંધ ઉપર મધ્યભાગે ઉપરનીચે ફરતો હાડકાનો પાટો વીંટાએલો હોય છે અને પુનઃ તેજ પાટાની ઉપર મધ્યભાગે હાડકાની બનેલી એક મજબૂત ખીલી આખાએ પાટાને લેહી ઉપરના મર્કટબંધને લેહી, નીચે પાટો તથા મર્કટબંધને લેહીને બહાર નીકળેલી હોય છે અર્થાત આરપાર નીકળેલી હોય છે તેને પહેલું વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણ કહેવાય છે.

આ સંઘયણ એટલું તો મજબૂત હોય છે કે તે હાડની સંધિ ઉપર મહાય તેટલા ઉપદ્રવો-પ્રહારો થાય છતાં ભાંગતો નથી, સંધિ બુદ્ધો પડતો નથી, અર્થાત ઘણુંજ મજબૂતમાં મજબૂત હાડકાનું બંધારણ છે.

૨ ઋષભનારાચ-આ સંઘયણમાં માત્ર વજ્ર શબ્દ નથી એથી મર્કટબંધ તે ઉપર પાટો એ બે હોય પણ એક ૩૦ખીલી ન હોય તે.

૩ નારાચ-આમાં માત્ર મર્કટબંધ એકલોજ હોય છે [અનુક્રમે એક એક બંધારણ ઘટતું જાય છે.]

૪ અર્ધનારાચ-આમાં મર્કટબંધ બરો પણ અર્ધ વિશેષણથી અર્ધો મર્કટબંધ એટલે એક હાડનો છેડો સીધો અને બુઠો હોય તેના ઉપર બીજો સામો હાડનો છેડો તે સીધા હાડ ઉપર આંટી મારીને રહેલો હોય એ આંટી લગાવેલા હાડની બીજી બાજુ હાડની ખીલી આરપાર નીકળેલી હોય છે.

૫ કીલિકા-બન્ને અસ્થિ-હાડ આંટી માર્યા વિના પરસ્પર સીધા જોડાએલા હોય અને બન્ને હાડને વટાવીને આરપાર હાડની ખીલી નીકળેલી હોય તે.

૨૮-મધ્વકુસ્તી કરનારા દાવપેચ ખેલતાં જેમ સામસામા બાહુને પકડે છે તેની માફક.

૨૯-મર્કટ તે વાનર, અર્થાત વાનરનું બચ્ચું પોતાની માના પેટે જેમ ચોંટીપડે છે અને સાર બાદ વાનર ગમે તેટલું કુદાકુદ કરે છે છતાં તે બચ્ચું છુટુંપડતું નથી તે મર્કટબંધ કહેવાય.

૩૦-તેને કાષ્ઠક ‘વજ્રનારાચ’ એટલે ખીલી ખરી પણ પાટો નહીં તેને ખીણુ સં. કહે છે.

૬ જેવદું—આ સંઘયણ અંતિમ કોટીનું છે, આમાં હાડની સંધિના સ્થાને સામસામા જે છેડાઓ તે પૈકી એક હાડની ખોલણમાં ખીબા હાડનો ખુદો છેડા સ્હેજ અંદર સ્પર્શકરિને રહેલો હોય છે. આને ભાષામાં છેદસ્પૃષ્ટ) તે હાડના પર્યંત ભાગ વડે સ્પર્શિત) કહેવાય છે અને ‘સેવાર્ત્ત’ પણ કહેવાય છે એટલે સેવા તેથી આર્ત્ત=પીડાતું, સહજના નિમિત્ત માત્રથી આ હાડનું ખંધારણ તુટી પડે છે જેને હાડકું ભાંગ્યું—ઉતરી ગયું કહેવાય છે, અને તેથી તૈલાદિકના મર્દનથી સેવાતાં પાછું ખોલણમાં ચઢી જાય છે એટલે પીડાયા છતાં સેવા ક્રિયાથી સ્વસ્થાનને પ્રાપ્ત થતું અસ્થિ ખંધારણ, વર્તમાન કાળમાં આ અંતિમ પ્રંધયણ જીવને વર્તે છે.

અવતરણ:—એ છ સંઘયણ પૈકી કયા જીવને કેટલાં સંઘયણ હોય ? તે કહે છે.

છ ગન્ધતિરિનરાણં, સમુચ્છિમપર્ણિદિવિગલ છેવદું ।

સુરનેરઙ્ગયા ઇર્ણિ—દિયા ય સર્વે અસંઘયણા ॥ ૧૬૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ષડ્ ગર્ભજતિર્યઙ્ગનરાણાં સમૂચ્છિમ-પચ્ચેન્દ્રિય-વિકલાનાં સેવાર્ત્તમ્ ।

સુર-નૈરયિકા એકેન્દ્રિયાશ્ચ સર્વે અસંહનનાઃ ॥ ૧૬૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ગાથાર્થ, વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥ ૨૬૧ ॥

વિશેષાર્થ:—ગર્ભધારણ દ્વારા ઉત્પન્નથતા ગર્ભજતિર્યંચ તથા મનુષ્યોમાં જુદા જુદા જીવની અપેક્ષાએ છ સંઘયણો મલી શકે છે. સમૂચ્છિમ પચ્ચેન્દ્રિય તે સંપન્ન ૩૧ મનુષ્યો તથા તિર્યંચો અને વિકલેન્દ્રિય તે બેઈન્દ્રિ તેઈન્દ્રિ ચઉરીન્દ્રિને એક છેલ્લું છેવદું—સેવાર્ત્ત સંઘયણ હોય છે. દેવો—નારકો અને એકેન્દ્રિયો સર્વે સંઘયણ રહિત હોય છે, અર્થાત્ તેઓને અસ્થિરચનાત્મકપણું હોતું નથી, પરંતુ દેવોની ચક્રવર્ત્યાદિથી પણ અત્યન્ત મોટી શક્તિ હોવાથી તેઓને ઔપચારિક વજ્રપ્રહનારાચ સંઘયણવાળા કહેવાય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ-શક્તિવિષયક સંબંધ પ્રથમ સાથે ઘટે છે તેવી રીતે એકેન્દ્રિયને અદ્યપશક્તિને કારણે ઔપચારિક સેવાર્ત્ત સંઘયણવાળા પણ કહેલા છે કારણ કે અદ્યપશક્તિનો વિષય અદ્યપણવાળા સેવાર્ત્તસંઘયણસાથે ઘટાવી શકાય છે. ॥ ૧૬૧ ॥

૩૧ મતાંતરે કોઈક છ એ ઘટાવે છે.

॥ ક્યા જીવને કેટલા સંઘયણ હોય ? તેનો યન્ત્ર ॥

ગર્ભજમનુષ્ય	૬	વિકલેન્દ્રિય	સેવાર્ત
ગર્ભજતિર્યચ	૬	દેવતાને	સંઘનથી
સંપાંતિર્યચ	સેવાર્ત	નારકીને	„
સંપાંત મનુષ્ય	„	એકેન્દ્રિયને	„

અવતરણ;—હવે સંઘયણાશ્રયી ઊર્ધ્વગતિનિયમન બતાવે છે.

છેવદ્દેણ ઉ ગમ્મહ, ચરો જા કપ્પકીલિઆઈસુ ।
ચરસુ દુદુકપ્પવુહી, પઢમેણં જાવ સિદ્ધીવિ ॥ ૧૬૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સેવાર્તેન તુ ગમ્યતે ચત્વારો યાવત્કલ્પાઃ કીલિકાદિષુ ।
ચતુર્ષુ દ્વિવિકલ્પવૃદ્ધિઃ પ્રથમેન યાવત્ સિદ્ધિરપિ ॥ ૧૬૨ ।

શબ્દાર્થ:—

ઉ=વિશેષે
ગમ્મહ=ભાય છે

જાવ=યાવત્
સિદ્ધિઽવિ=સિદ્ધિ-મોક્ષ પણ

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવાત્.

વિશેષાર્થ:—અંતિમ છેવટા સંઘયણવાળા જીવો વધારેમાં વધારે જીવનપતિથી માંડી સૌધર્મી પ્રથમના ૩૨ચારકલ્પો સુધીમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, કીલિકા સંઘયણવાળા જીવો બ્રહ્મા યાવત્ અને લાંતકસુધીમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અર્દ્ધનારાચ સંઘવાળા શુક્ર સહસ્રાર સુધીમાં, ઋષભનારાચવાળા આરણ્ય અમ્બુત યાવત્ અને પ્રથમ વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણવાળા ગમે તે ગતિમાં અનુત્તરથી આગળ યાવત્ સિદ્ધિ સ્થાને પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, કારણ કે તે સંઘયણવાળા તદ્દભવે યોગ્યતાને પામી તેને લાયક પણ બની શકે છે.

૩૨-એથીજ વર્તમાન કાળમાં હુંડક સંસ્થાન હોવાથી જીવોનું વધુમાં વધુ ચાર દેવ-લોક સુધી ઉપજવું થાય છે.

॥ સંઘયણાશ્રયિ ગતિયન્ત્રમ્ ॥

॥ સંઘયણ-સંસ્થાનનામયન્ત્રમ્ ॥

છેવડાસંવાળા	બુંથી ચોથા કદપ યાવત	૧ વજ્રપલનારાય	સમચતુરસ્ર
કીલિકા "	બુંથી લાંતકાન્તે	૨ ઋષભનારાય	ન્યગ્રોધ
અર્ધનારાય	બુંથી સહસ્રારાન્ત	૩ નારાય	સાદિ
નારાય	બુંથી પ્રાણ્યતાન્ત	૪ અર્ધનારાય	વામન
ઋષભનારાય	બુંથી અચ્યુતાન્ત	૫ કીલિકા	કુપ્પજ
વજ્રપલનારાય	બુંથી સિદ્ધશિલાન્ત	૬ છેવડું	હુંડક

અવતરણ;—સંઘયણે પશુ અમુક સંસ્થાનને અનુલક્ષી છે જેથી સંસ્થાનનું વર્ણન કરે છે.

સમચતુરસ્રે નિગ્ગોહ,—સાઙ વામણય કુન્જ હુંડે ચ ।

જીવાણ છ સંઠાણા, સવત્થ સલક્ષણં પદમં ॥ ૧૬૩ ॥

નાદીઙ ઉવરિ બીઅં, તદ્અમહો પિઢિઉઅરરવજ્ઞં ।

સિરગીવપાણિપાણ, સુલક્ષણં તં ચઉત્થં તુ ॥ ૧૬૪ ॥

વિવરીઅં પંચમગં, સવત્થ અલક્ષણં ભવે છદ્ધં ।

ગઢ્ભયનરતિરિઅ છદ્ધા, સુરાસમા હુંડયા સેસા ॥ ૧૬૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સમચતુરસ્રં ન્યગ્રોધં સાદિ વામનઞ્ચ કુન્જહુંડે ચ ।

જીવાનાં ષડ્ સંસ્થાનાનિ સર્વત્ર સલક્ષણં પ્રથમમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

નાગ્નેરુપરિ દ્વિતીયં તૃતીયમધઃ પૃષ્ઠોદરોરોવર્જમ્ ।

શિરો-ગ્રીવા-પાણિ-પાદે સુલક્ષણં તત્ચતુર્થં તુ ॥ ૧૬૪ ॥

વિપરીતં પચ્ચમર્કં સર્વત્રાલ્લક્ષણં ભવેત્ ષષ્ઠમ્ ।

ગર્ભજનરતિર્યઞ્ચઃ ષોઢા સુરા સમાઃ [સમચતુરસ્રાઃ] હુંડકાઃ શેષાઃ ॥ ૧૬૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

સમચતુરસ-સમચતુરસ

નિગ્ગોહ-ન્યગ્રોધ

સાદિ-સાદિ

વામન-વામન

કુબ્જ-કુબ્જ

હુંડે-હુંડક

જીવાળ-જીવેના

છ સંઘાના-છ સંસ્થાનો

સર્વથા-સર્વથા

સલક્ષણ-લક્ષણવાળું

પદમ-ખેલું

નાહીઈ-નાભિની

ઉવરિ-ઉપર (સુલક્ષણ)

બીચ-બીચું

તદ્વિમહો-ત્રીણું અધો (સુલક્ષણ)

પિટ્ટિ ઉચર-પિઠ ઉદર

ઉરવજ્જ-છાતી વર્ણને

વિવરીઅં-વિપરીત (તેથી)

પંચમગં-પાંચમું

અલક્ષણ-લક્ષણ વિનાનું

મવે-હોય છે

સમા-સરખા-સમચતુરસો

ગાયાર્થ:—સમચતુરસ, ન્યગ્રોધ સાદિ વામન કુબ્જ અને હુંડક એ જીવના છ સંસ્થાનો છે સર્વથા સુલક્ષણવાળું ખેલું, નાભિથી ઉપર લક્ષણવાળું બીચું નાભિથી નીચેનું જ લક્ષણવાળું ત્રીણું, પીઠ-ઉદર-ઉર વર્ણને શિર-ગ્રીવા-હાથ-પગ લક્ષણવાળા હોય તે એથું, તેથી વિપરીત પાંચમું અને સર્વથા લક્ષણ-રહિત છદ્ડું હોય છે, ગળનર-તિર્યંચો છ સંસ્થાનવાળા, દેવો સમચતુરસ અને શેષ હુંડક સંસ્થાનવાળા જાણવા. ॥ ૧૬૩-૬૫ ॥

વિશેષાર્થ:—સંતિષ્ઠન્તે પ્રાણિનોડનેન આકારવિશેષેણેતિ સંસ્થાનં, જે આકાર વિશેષથી પ્રાણીઓ સારીરીતે રહી શકે છે તેને સંસ્થાન કહેવાય છે, એ સંસ્થાનો સમચતુરસ-ન્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ હુંડક એ ભેદે છ પ્રકારના છે.

૧ સમચતુરસ:—જેના અંગો સુલક્ષણપેત હોય તે સમઠ સંસ્થાની કહેવાય. અથવા પદ્માસને (તથા પર્યંકાસને) બેઠેલા પુરૂષના ચારે ખુણા વિભાગો સરખા માનવાળા થાય તે એટલે જમણા ઘુંટણથી ડાબાખભા સુધી, ડાબાડીંચણથી જમણાખભા સુધી, બે પગની વચ્ચે (કાંડાથી લઈ) થી નાસિકા સુધી અને ડાબાડીંચણથી જમણાડીંચણ સુધી (એ ચારે ભાગો દરેક બાળુ સરખા માનવાળા હોવા ભેદએ).

૨ ન્યગ્રોધ:—એ વડવૃક્ષનું નામ છે, એથી જે શરીર નાભિથી ઉપર સુલક્ષણવાળું શેભતું અને નીચે વડવૃક્ષની જેમ લક્ષણરહિત હોય તે ન્યગ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાન.

૩ સારિસં—ન્યમોધથી વિપરીત એટલે નાભિ સહિત નીચેના અંગો સારા લક્ષણવાળા અને નાભિથી ઉપરના અંગો કુલક્ષણા—ખેડોળ હોય (શાસ્ત્રમંત્રી વૃક્ષવત) તે.

૪ શામનઃ—પાછળની પીઠ-પૃષ્ઠ ઉદર અને છાતી એ ત્રણને વર્ણને ખાકીના શિર, કંઠ, હાથ, પગ અંગો યથાર્થ લક્ષણ ચુકત હોય તે.

૫ કુન્જઃ—વામનથી ઉલટું એટલે શિર-કંઠ હાથ પગ એ લક્ષણહીન હોય અને શેષ અવયવો લક્ષણવાળા હોય તે.

૬ હુંડકઃ—તે જેના સર્વઅવયવો લક્ષણરહિત હોય તે, એ છએ સંસ્થાને ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યંચોમાં (જુદા જુદા જીવની અપેક્ષાએ) હોય શકે છે, દેવો હુંમેશાં ^{૩૩}લવધારણીય અપેક્ષાએ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા (ચારે બાજુએ સમાન વિસ્તારવાળા સુલક્ષણા) હોય છે, શેષ રહેલા નારકો ^{૩૪}એકેન્દ્રિય બેઘન્દ્રિય તેઘન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય સમૂહ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય-^{૩૫}તિર્યંચો સર્વે હુંડક સંસ્થાનવાળા જાણવા.

॥ કયા જીવને કયું સંસ્થાન હોય? તેનો યન્ત્રમ્ ॥

જાતિ નામ.	સં. સં.	નામ.	સં. સં.
ગર્ભજ મનુષ્ય	૬	વિકલેન્દ્રિય	હુંડક
ગર્ભજ તિર્યંચ	૬	નારકીને	"
દેવોને	ખેડેલું	એકેન્દ્રિયને	"

॥ इति देवानामष्टमं गतिद्वारम् ॥

卐 ॥ देवानां नवममागतिद्वारम् ॥ 卐

અવતરણઃ—પૂર્વે ગતિદ્વાર કહીને હવે બે ગાથા વડે દેવોનું નવમું આગતિદ્વાર—તે દેવો સ્વસ્થાનથી ચ્યવીને આવે છે. (કયાં જાય છે?) તે કહે છે.

जंति सुरा संखाउय—गन्धयपज्जत्तमणुअतिरिणसुं ।

पज्जत्तेसु य बादर—भूदगपत्तेयगवणेषु ॥ १६६ ॥

तत्थवि सणकुमार—प्पभिइ, एगिंदिएसुं नो जति ।

आणयपमुहा चविउं, मणुएसु चेव गच्छंति ॥ १६७ ॥

૩૩-પરંતુ ઉ-વૈં ની અપેક્ષાએ જ એ સંસ્થાન થઈ શકે છે.

૩૪-એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વી અપ્ તેઉ વાયુના મસુરચન્દ્ર પરપોટા સુષ્પ પતાકાદિ આકારો હુંડકના બેદ તરીકે ગણી શકાય છે. ૩-કર્મન્યકારો જ સં. કહે છે.

સંસ્કૃત ઇત્યાઃ—

યાન્તિ સુરાસ્સંહયાયુષ્ક-ગર્ભજપર્યાપ્તમનુજતિર્થસુ ।
 પર્યાપ્તેષુ ચ બાદર-ભૂદકપ્રત્યેકવનસ્પતિષુ ॥ ૧૬૬ ॥
 તત્રાપિ સનત્કુમારપ્રમૃતય એકેન્દ્રિયેષુ નો યાન્તિ ।
 આનતપ્રમુસ્વાશ્યુત્વા મનુષ્યેષુ ચૈવ ગચ્છન્તિ ॥ ૧૬૭ ॥

શીખદાર્થઃ—

સળદકુમારપ્પમિદ્=સનત્કુમારપ્રભૃતિ | મૂદગપત્તેય- } પૃથ્વી, અપ૦
 ગવણેસુ } પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં

ગાથાર્થઃ—સામાન્યથી દેવતાઓ સંખ્યાતા આયુષ્યના વર્ષવાળા, ગર્ભજ, પર્યાપ્તા એવા મનુષ્ય-તિર્થંચોને વિષે અને પર્યાપ્તા બાદર એવા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયમાં જાય છે. ॥ ૧૬૬ ॥

તેમાંએ પણ સનત્કુમારથી આરંભીને સહસ્રારદેવલોક સુધીના દેવો એકેન્દ્રિયોને વિષે જતા નથી, વળી આનતપ્રમુખ ઉપરિતન કદપના દેવો ચ્યવીને નિશ્ચયથી મનુષ્યોને વિષેજ જાય છે. ॥ ૧૬૭ ॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, દેવો મરીને ક્યાં ક્યાં જાય ? તેનું જે નિયમન તેને આગતિદ્વાર કહે છે. વધુમાં દેવો સૂ૦ પૃથ્વી પાછી સૂક્ષ્મબાદર સાધારણ વનસ્પતિ અપર્યાપ્ત બાદરપૃથ્વી અપ્કાય પ્રત્યેકવનસ્પતિમાં, અગ્નિ, વાયુ વિકલેન્દ્રિય, અસંખ્યઆયુષ્યવાળા અને સમૂ૦ પંચે૦ તિર્થંચ-મનુષ્યમાં તથા દેવ નારકમાં ઉપજતા નથી. સનત્કુમારથી આગળઆગળ પુણ્યાઇ વધતી હોવાથી ક્રમશઃ આગળઆગળના દેવો ચ્યવીને નીચ નીચ ચોનિમાં જતા નથી. ॥ ૧૬૬-૬૭ ॥

॥ ચતુર્નિકાયસ્થદેવાનાં આગતિદ્વારે યન્ત્રમ્ ॥

ભુવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષી સાધર્મ ઇશાનવર્તી દેવો	પર્યાપ્ત ગ૦ મનુષ્ય-તિર્થંચ પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વી-અપ્-પ્રત્યેક વન- સ્પતિમાં જાય છે
સનત્કુમારથી સહસ્રાર સુધીના	સંખ્યાતા આયુષ્યવાલા પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્ય-તિર્થંચમાંજ જાય
આનતાદિથી લઇ-અનુત્તર સુધીના	નિશ્ચય સંખ્યાતા આયુષ્યવાલા ગર્ભજ મનુષ્યમાંજ જાય

॥ રત્નિવમમાગતિદ્વારમ્ ॥

॥ વૈમાનિકનિકાયે પ્રકીર્ણકાવિકાર ॥

અવતરણ:—પ્રસ્તુત આગતિદ્વારમાં પ્રકીર્ણકાવિકાર કહેવાય છે, તેમાં પ્રથમ દેવોની બિજ બિજ પ્રકારના વિષયસુખની વ્યાખ્યા કરતાં જે દેવોનો જે પ્રમાણે દેવી સાથે ઉપલોગ છે તે કહે છે.

દો કપ્પ કાયસેવી, દો દો દો ફરિસરૂવસદેહિં ।

ચરો મણેણુવરિમા, અપ્પવિયારા અણંતસુહા ॥૧૬૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ છાયા:—

દ્વૌ કલ્પૌ કાયસેવિનૌ, દ્વૌ દ્વૌ દ્વૌ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દૈઃ ।

ચસ્વારો મનસા ઉપરિતના અપ્રવીચારા અનન્તસુખાઃ ॥ ૧૬૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

દો કપ્પ= બે દેવલોક (યાવત)

કાયસેવી=કાયાથી સેવનકરનારા

ફરિસરૂવસદેહિં=સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દથી

મણેણ=મનવડે

ચરિમા=ઉપરના કદપગતદેવો

અપ્પવિયારા=અપ્રવિચારી

અણંતસુહા=અનંત સુખવાળા

ગાથાર્થ:—પ્રથમના બે દેવલોકો મનુષ્યવત્ કાયાથી સેવનકરનારા, ત્યાર પછીના બે બે કદપગત દેવો ક્રમશઃ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દથી, ત્યારપછી ચાર કદપગત દેવો મનથી વિષયસુખનો અનુભવ કરે છે, ત્યાર પછી ઉપરના સર્વ કદપદેવો અપ્રવિચારી (અવિષયી) છે. ॥ ૧૬૮ ॥

વિશેષાર્થ:—અહીં આ ‘દોકપ્પ’ એ મર્યાદાસૂચક હોવાથી ભુવનપતિ. અન્તર, જ્યોતિષી અને સૌધર્મ તથા ઇશાનકદપ યાવત્ સઘળાએ દેવો કાયપરિચારક છે એટલે કે સંકલ્પપુરુષવેદ ઉદયકર્મના પ્રભાવથી મનુષ્યની પેઠે ઇન્દ્રાદિક દેવો મૈથુન સુખમાં પ્રકર્ષપણે લીન થયા થકા, સર્વ અંગથી-કાયાના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતા સુખ ને—પ્રીતિને મેળવે છે, જેમ મનુષ્ય સ્ત્રી સાથે સર્વાંગપણે વિષયસુખ ભોગવે છે, તેજ રીતિએ ઉક્ત સ્થાનના દેવો કાયસેવી હોવાથી સર્વાંગ સુલભા-દિવ્યકામિની, ઉત્તમોત્તમ શૃંગાર હાવ-ભાવને ધારણ કરતી દેવીઓ સાથે ભોગસુખમાં તલ્લીન બને છે—એટલે જ્યારે જ્યારે આ દેવો પોતાના મનમાં જે દેવીઓ સાથે ઉપલોગની ઇચ્છા કરે કે તુર્તજ તે દેવીઓ તેઓની ઇચ્છાને જ્ઞાન દ્વારા અથવા તથાવિધ પ્રેમપુદ્ગલના પરસ્પર સંક્રમણ દ્વારા

બ્રહ્મીને તે દેવોના તે સુખની તૃપ્તિ કરવા ઉદારશ્રૃંગારયુક્ત મનોહ પ્રતિક્ષ્ણ પ્રેમોદ્ભવ કરનારા અનેક ઉત્તરવૈક્રિય રૂપોને વિકૃત્વીને દેવોની સમીપે આવે છે તે વખતે દેવો પણ સહસા અપ્સરાઓની સાથે સર્વાલંકારયુક્ત ઉત્તમ સભા-ગૃહમાં મનુષ્યની પેઠે સંકિલ્પ પુરૂષવેદના ઉદયથી સર્વાંગયુક્ત કાયકલેશ-દમન પૂર્વક પ્રત્યંગે આલિંગન કરતા મૈથુન સેવન કરે છે, તે વખતે દેવીના શરીરના પુદ્ગલો દેવશરીરને સ્પર્શીને, અને દેવના દેવીને સ્પર્શીને પરસ્પર સંક્રમતા મનુષ્યના કામસુખ કરતાં અનન્તગુણ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે, જેથી તેઓ તૃપ્તિ-વાળા બને છે, અને અભિલાષાથી નિવૃત્ત બને છે, કારણ કે મનુષ્યવત્ દેવને પણ વૈક્રિયશરીરાન્તર્ગત દેવીની યોનિમાં વૈક્રિય રૂપશુક (વીર્ય) પુદ્ગલોનો સંચાર થાય છે અને તેથી તત્કાળ તેઓની તથાવિધ કર્મદ્વારા ઉત્પન્નથતી વેદોપશાન્તિ પણ થઈ જાય છે.

પરંતુ આ શુક પુદ્ગલો વૈક્રિય હોવાથી વૈક્રિય યોનિમાં જતાં ગર્ભાધાનના ઉપહેતુરૂપ થતા નથી. પરંતુ દેવીના રૂપ-લાવણ્ય કાંતિ સૌંદર્ય સૌભાગ્યાદિ ગુણને વધારે છે.

સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર કલ્પના દેવો સ્પર્શપરિચારક—એટલે તેઓને તથાવિધ કર્મના ઉદયથી કાયસેવન કરવાની ઇચ્છા થતીજ નથી. એથી તેઓને ઇચ્છા થતા તત્પ્રાયોગ્ય દેવીના ભૂબ-વક્ષસ્થળ જંઘા બાહુ કપોલ વદન ચુમ્બન આદિ ગાત્ર સંસ્પર્શ પ્રવીચાર માત્રથી અનન્તગુણ સુખને-વેદોપશાન્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

[અહીં આ શંકા થાય કે કાયપ્રવિચારમાં તો પરસ્પર શુકપુદ્ગલ સંક્રમણ પરસ્પર પ્રગટસેવન હોવાથી બને, પરંતુ-સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ મનઃ-પ્રવીચારમાં શુકપુદ્ગલસંક્રમણ હોય કે નહીં? તો સ્પર્શાદિ વિષયમાં તે વૈક્રિય શુક પુદ્ગલ સંક્રમણ દિવ્યપ્રભાવથી થાય છે એમ સર્વત્ર સમજવું.]

બ્રહ્મ-લાંતક કલ્પના દેવો રૂપપરિચારક એટલે તે વિષયની ઇચ્છા થતાં દેવીઓ ઉત્તમ શ્રૃંગાર યુક્ત રૂપોને ઉત્તરવૈક્રિય શરીર બનાવવા દ્વારા વિકૃત્વીને તે અભિલાષી દેવોની પાસે આવે છે ત્યારે તે દેવો તે દેવીઓ સાથે પરસ્પર

૩૫ દેવોનું શરીર વૈક્રિય હોવાથી દેવ-દેવીના સંબંધમાં ગર્ભનો પ્રસંગ આવતોજ નથી. કોઈ જન્માન્તરીય રાગાદિના કારણે મનુષ્યઓ સાથે દેવનો સંબંધ થાય તો તે સંબંધ માત્રથી ગર્ભાધાન રહેવાનો સંભવ નથી. કારણ કે વૈક્રિયશરીરમાં શુક પુદ્ગલોનો અભાવ છે, દિવ્ય શક્તિવિશેષથી ઔદારિક જાતિના શુકપુદ્ગલોનો પ્રવેશ થાય અને ગર્ભ રહે તે અન્ય બાબત છે.

કીડા યુક્ત તેના વહન નેત્ર ઉપર એક સરખી દ્રષ્ટિ સ્થાપીને તેના ઉદરાદિ અંગોપાકૃતું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરતા, પરસ્પર પ્રેમ દર્શાવતા, વળી અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાવાળા તે દેવીના સુંદર મોહક રૂપને જોઈ દેવીના શરીરમાં શુક્ર-સંચય કરતા અનન્તશુભ સુખને પ્રાપ્ત કરી વેદોપશાન્તિને પામે છે.

મહાશુક્ર-સહસ્રાર કલ્પના દેવો શબ્દપરિચારક એટલે તે દેવોને વિષયની ઇચ્છા થતાં પૂર્વોક્ત રીતે સુંદર વૈક્રિયરૂપ વિકુર્વીને ઇચ્છિત દેવો પાસે જાયીને દેવીઓ સર્વનાં મનને આનંદ આપનારા, અત્યન્ત પ્રબલપણે કામોત્તેજક મધુર ગીત હાસ્ય-વિકારયુક્ત વચનોને બોલે છે. ઝાંઝર આદિ શબ્દ-પૂર્વક થતા નૃત્યથી પરસ્પર વાણી વિલાસના શબ્દ દ્વારા આ દેવો અત્યન્ત વિષય સુખને મેળવે છે અને દેવી વિષે શુક્ર સંક્રમણ દિવ્ય પ્રભાવથી થાય છે.

આનન્દપ્રાણુત,—આરણ્ય-અમ્યુત કલ્પના દેવો મનઃ પરિચારી એટલે મનથી વિષયસુખની ઇચ્છા કરવાની સાથે તે તે દેવ યોગ્ય. અદ્ભૂત શ્રૃંગારવાળી જે દેવીઓ સૌધર્મ-ઇશાન કલ્પ વિમાન વર્તી^{૩૬} સ્વસ્વસ્થાનમાં રહી થકી પોતાના સુંદર સ્તનાદિ અવયવોને ઉચ્ચા-નીચા હલાવતી, પરમ સન્તોષ જનક અભિનય વિગેરેને કરતી તે દેવીઓને મનથી જોનારા આનન્દાદિ પ્રમુખ દેવો તૃપ્ત થઈને વેદોપશાન્તિને મેલવે છે.

પ્રશ્ન:—જેમ દેવો સુખ પામે તેમ તે વખતે દેવીઓ પણ સુખ પામે ખરી કે નહિ ?

ઉત્તર:—જ્યારે દેવો કાયાથી, રૂપદર્શનવડે અને શબ્દાદિશ્રવણ દ્વારા વિષયને જોગવે છે ત્યારે કાયાથી તો સ્પષ્ટ છે, બાકી રૂપદર્શનાદિ સર્વપ્રસંગે દિવ્યપ્રભાવથી દેવીની યોનિમાં શુક્ર પુફ્ફલનું સંક્રમણ થઈ જાય છે અને તેથી તે સામાન્યતઃ તૃપ્તિવાળી બને છે. આ પુફ્ફલો વૈક્રિય હોવાથી અને વૈક્રિય શરીરમાં દાખલ થતા હોવાથી ગર્ભાધાનના હેતુરૂપ થતા નથી. પરંતુ પંચેન્દ્રિયના પોષક થતા હોવાથી તેની દિવ્યકાન્તિમાં અજળ તેજ વધે છે. ત્યારબાદ નવગ્રૈવેયક—અનુત્તરવાસી દેવો અપ્રવીચારી એટલે અત્યન્તમન્દ પુરૂષવેદના ઉદયવાળા હોવાથી તથા પ્રથમસુખમાં તદ્દલીન હોવાથી કાયાથી સ્પર્શ-નાદિથી કોઈપણ રીતે યાવત મનથી પણ સ્ત્રીના સુખની ઇચ્છા તેઓને થતી નથી.

૩૬ કારણ કે ક્ષીણકામી અમ્યુતાન્ત દેવો દેવીનો સ્પર્શ કરતા નથી, આ નિયમ દેવી સંબંધમાટેજ સમજવો, પરંતુ તેઓ પૂર્વભવના એકવાળી મનુષ્ય સ્ત્રી સાથે તો કદાચિત્ કર્મ વિચિત્રતાથી લપટાઈ પણ જાય છે.

તેમ કરતા પણ નથી. આ પ્રમાણે છતાં તે દેવોને ભવસ્વભાવે વિસ્તિનો-
ચારિત્રનો પરિણામ થતો ન હોવાથી તેઓ બ્રહ્મચારી તરીકે ગણાતા નથી, માટેજ
ભવ્યાત્માઓએ જે વસ્તુનું પાપ પોતાનાથી થતું હોય અથવા ન થતું હોય
તો પણ જે નિયમ-વિરતિ ન હોય તો તેનું પાપ હંમેશા લાગે છે માટે તેણે
તેની વિસ્તિવાળા થવું. [૧૬૮]

॥ કયા કયા દેવને કેવી રીતે દેવીઓ સાથે ઉપભોગ છે ? તેનો યન્ત્ર ॥

નિકાયનામ	દેવી ભોગવિષય	કરુણાનામ	વિષયમેદ
ભુવનં વ્યન્તરૈ	મનુષ્યવત્ કાયલોગી	શુક-સહસ્રારના	ગીતાદિક શબ્દ સેવી
જ્યોતિષી દેવો	„	આનન્દ પ્રાણુતના	મનથી દેવી વિષય સેવી
સૌધર્મ-ઇશાનના	„	આરણ્યઅન્યુતના	„
સનતકું માહેન્દ્રના	સ્તનાદિક-સ્પર્શસેવી	નવ ઐવેયકના	અવિષયી અનન્ત સુખી
બ્રહ્મ-લાંતકના	શૃંગારરૂપ સેવી	પાંચ અનુત્તરના	„ „

અવતરણ:—મનુષ્યના તથા ગતગાથામાં કહેલા દેવોના એ વિષય સુખોની
વૌતરાગ પરમાત્માના અનન્તગુણ સુખની સરખામણી કરતાં અદ્વત્ત જણાવે છે.

જં ચ કામસુહં લોષ, જં ચ દિવં મહાસુહં ।

વીયરાયસુહસ્સેઅ-ગંતમાગંપિ નગ્ધઈ ॥ ૧૬૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

યચ્ચ કામસુખં લોકે યચ્ચ દિવ્યં મહાસુખમ્ ।

વીતરાગસુખસ્યેદમનન્તમાગમપિ નાર્ઘતિ ॥ ૧૬૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

જં=જે

કામસુહં=કામસુખ

લોષ=લોકમાં

દિવ્યં=દિવ્ય

મહાસુહં=મહાસુખ

વીયરાયસુહસ્સેઅ=વીતરાગ દેવના સુખ પાસે

ગંતમાગંપિ=અનન્તમા ભાગને પણ

નગ્ધઈ=નથી પામતુ

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૧૬૯ ॥

દેવીની ઉત્પત્તિ અને તેણીનું જવું આવવું ક્યાં સુધી હોય? ૩૬૫

વિશેષાર્થ:—લોકને વિષે જે કામસુખ છે તે અને દેવોને વિષે જે દિવ્ય મહા-
સુખ તે વીતરાગ ભગવંતે પ્રાપ્ત કરેલા સુખ આગળ અનન્તમા ભાગે પણ નથી.

પ્રશ્ન:—વીતરાગ એટલે કેાણ ?

ઉત્તર:—વીતરો છે રાગ જેનો તે વીતરાગ કહેવાય. આપણામાં આત્માની
૧૪ ગુણભૂમિકા (ગુણસ્થાનકો) છે, અને તે ક્રમશઃ ઉત્તમ ઉત્તમ કોટીના છે.
અત્યારે—આ કાળે તો વધુમાં વધુ સાત ગુણસ્થાનકોની વિશુદ્ધિ આત્મા મેલવી
પડે. વધુ આગળ વધવા આ કાળમાં કાલસ્વભાવાત્ સંયોગો પ્રાપ્ત થતા નથી
પરંતુ જ્યારે તે તે કાળે વીતરાગપણું પ્રાપ્ત કરનારી વ્યક્તિ સાતમા ગુણકાણાથી
આગળ ક્ષપકશ્રેણીદ્વારા વધતી જાય છે ત્યારે રાગનો દશમા ગુણકાણાને અન્તે
નાશ કરે છે અને એનો નાશ થયે ક્રોધ માનસ્વરૂપ દ્રેષનો તો નાશ થઈ
ગયેલોજ હોય છે એ પ્રમાણે બારમા ગુણકાણે તેઓ વીતરાગપણું પ્રાપ્ત
કરે છે. હવે એઓને કોઈપણ ઉપર રાગ કે દ્રેષ કરવાપણું હોતુંજ નથી.
સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર બન્ને દુર્ધર સરદારોનો નાશ કર્યો છે, જેથી
તેરમે ગુણકાણે આત્મા સંપૂર્ણ જ્ઞાની થાય છે અને એ રાગ જવાદારા પ્રાપ્ત
કરેલ તે વીતરાગ મહાત્માપુરૂષના પ્રશમસુખ આગળ આ લોકનું કામસુખ
કે દેવગત સુખ અનન્તમાભાગે પણ નથી. વીતરાગપણું પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રેણીક્રમ
પ્રાપ્ત થયા બાદ તેના વાણી તથા શારિરિક ગુણો પ્રભાવો ઈત્યાદિ વર્ણન
કર્મઅન્ય તથા સિદ્ધાન્તાદિથી જોવું. [૧૬૬]

અવતરણ:—વિષયસુખના ઉપભોગાર્થે ગમન કરનારી દેવીઓના ગમનાગ-
મનની મર્યાદા બતાવે છે. તેથી તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ આવી જાય છે..

उववाओ देवीणं, कप्पदुगं जा परो सहस्रारा ।

गमणाऽगमणं नास्ति, अच्युअपरओ सुराणंपि ॥१७०॥

સંસ્કૃત છાયા:—

उपपातो देवीनां कल्पद्विकं यावत् परतः सहस्रारात् ॥

गमनाऽगमनं नास्ति, अच्युतपरतः सुराणामपि ॥ १७० ॥

શબ્દાર્થ:—

उववाओ=ઉપજવું

देवीणं=દેવીઓનું

कप्पदुगं=જે દેવલોકને વિષે

जा परो सहस्रारा= ઉપર સહસ્રાર યાવત

गमणाऽगमणं=જવું આવવું

नास्ति=નથી અને

अच्युअपरओ=અચ્યુતથી ઉપર

सुराणंपि=દેવોનું પણ

ગાયાર્થઃ—વિશેષાર્થવત ॥ ૧૭૦ ॥

વિશેષાર્થઃ—હવે દેવીઓનું ઉપજવું ભુવનપતિથી માંડી સૌધર્મ-કશિન એ બે દેવલોક સુધીમાં જ છે, જેથી એ બધાએ દેવો દેવી સાથે સપ્રવિચારી (સવિષથી) કહેવાય, તેથી આગળ દેવીઓનું ઉપજવું હોતું નથી તેથી તે સઘળાએ દેવો દેવીરહિત ગણાય છે પરંતુ સહસ્રાર સુધી તો દેવીઓનું આવવું-જવું હોવાથી અને અચ્યુતાન્ત સુધી પ્રવીચારપણું રહેતું હોવાથી તે સઘળાએ દેવો સપ્રવિચારી જાણવા.

સહસ્રારથી ઉપર દેવીઓનું ગમનાગમન નથી ક્રૂત અચ્યુતાન્ત સુધીમાં દેવોનું ગમનાગમન હોય છે. અને અચ્યુતાન્તથી ઉપર તો દેવોનું પણ ગમનાગમન નથી, નીચે રહેનારને વધુ ઉપર જવાની શક્તિ નથી, અને ઉપરનાને શક્તિ છતાં નીચે આવવાનું પ્રયોજન નથી, આ નવઐવેયક અનુત્તરવાસી દેવો અપ્રવિચારી છે. ત્યાં રહ્યાં થકા જિનેશ્વરના કલ્યાણક પ્રસંગે નમસ્કાર કરે છે, પરંતુ (કલ્પા-તીત) આચાર રહિત હોવાથી અત્ર આવતા નથી, તેઓ આપણી અપેક્ષાએ અનન્ત સુખી છે. [૧૭૦]

અવતરણઃ—પ્રસ્તુત અધિકારમાં ચાંડાલવત્ હલકી જાતિ તરીકે ગણાતા દેવલોકગત કિલ્લિષક તથા આભિયોગીક દેવોનાં આયુષ્ય તથા સ્થાનકો બતલાવે છે.

તિપલિઅ તિસારતેરસ,—સારાકપ્પદુગ તદ્અલંત અહો ।

કિલ્લિસિઅ ન હુંતુવરિં, અચ્ચુઅપરઓઽભિઓગાર્દ ॥ ૧૭૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા.

ત્રિપલ્યાલ્લિસાગરાશ્ચયોદશસાગરાઃ કલ્પદ્વિક-તૃતીય-લાન્તકસ્યાધઃ ।

કિલ્લિષિકા ન મવન્ત્યુપરિ અચ્યુતપરત આભિયોગાદિઃ ॥ ૧૭૧ ॥

શીળહાર્થઃ—

તિસાર=ત્રણ સાગરોપમ
તેરસ સારા=તેર સાગરોપમ
તદ્અ=ત્રીએ કલ્પ
લંત અહો=લાંતકની નીચે

ઉવરિં=ઉપર

અચ્ચુઅપરઓ=અચ્યુતથી ઉપર

આભિયોગાર્દ=અભિયોગિકઆદિ

ગાયાર્થઃ—પહેલા બે દેવલોકના અધઃસ્થાને ત્રણ પદ્યોપમના, ત્રીજા સન-ત્કુમારકલ્પના અધોવર્તી ત્રણ સાગરોપમના, અને છઠ્ઠા લાંતક કલ્પના અધોભાગે

તેર સાગરોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્બિષિયા દેવો છે. તે લાંતકથી ઉપરના કલ્પોમાં કિલ્બિષિયા દેવો નથી અને વળી અચ્યુતથી ઉપર આભિયોગિકાદિક દેવો પણ નથી. ॥ ૧૭૧ ॥

વિશેષાર્થ:—કિલ્બિષક-એટલે અશુભકર્મને કરનારા જેથી ચાણકાલ જેવું કાર્ય કરનારી દેવ જાતિ તે, તેમાં સૌધર્મ અને ઇશાનના અધોભાગે ત્રણ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્બિષીકો વસે છે, ત્રીજા સનતકુબ અધોભાગે ત્રણ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા અને લાંતક કલ્પના અધોભાગે તેર સાં ના આયુષ્યવાલા કિલ્બિષીકો વસે છે. આ દેવોના આ ત્રણ જ ઉત્પત્તિ સ્થાનકો છે. તે અહીંનું ભગવંતની આશાતનાથી જમાલીની જેમ, પૂર્વભવમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મની નિન્દા કરવાથી-ધર્મના કાર્યો દેખી બળતરા કરે તે દ્વારા થતાં અશુભ કર્મના ઉદયથી દેવલોકે નીચ કાર્યો કરનારા કિલ્બિષીયા દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં આ તે તે કલ્પના અધો સ્થાનકે કિલ્બિષિયા છે. હવે એ અધ: શબ્દ પ્રથમપ્રસ્તરવાચી નથી કારણકે તે તે કલ્પના પ્રથમપ્રસ્તરની સ્થિતિ સાથે આ દેવોની ઉક્તસ્થિતિનું મલતાપણું નથી માટે, વળી અન્યવિમાનમધ્યે તેઓની નીચસ્થિતિને કારણે અસ્તિત્વ સંભવતું પણ નથી. અધ: શબ્દ તત્સ્થાનક વાચી જાણવો. ખરું તત્ત્વ તો જ્ઞાની જાણે. આ સંબંધી સ્પષ્ટ નિર્ણય જોવામાં આવતો નથી. લાંતકથી ઉપર આ કિલ્બિષીકોનું ઉપજવું નથી, ક્રૂરા અચ્યુતાન્ત સુધી ગીજા આભિયોગિક આદિ (અભિયોગીક) તે દાસ યોગ્ય કાર્ય બળવનારા અને ' આદિ ' શબ્દથી સામાનિકાદિ પ્રકીર્ણક) દેવોનું ઉપજવું હોય છે, તેથી આગળ તેઓની પણ ઉત્પત્તિ નથી કારણકે શ્રેયેયક-અનુત્તર દેવોનું અહમિદ્રપણું હોવાથી તેમને તેઓની કંઈ આવશ્યકતા નથી [૧૭૧]

॥ વૈમાનિકેષુ કિલ્બિષિકાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનાયુષ્યયન્ત્રમ્ ॥

સૌધર્મ ઇશાનતલીયે	ત્રણ પદ્યોપમાયુષી	કિલ્બિષીયા દેવા છે
સનતકુમારકલ્પતલીયે	ત્રણ સાગરોપમાયુષી	"
લાંતકકલ્પતલીયે	તેર સાગરોપમાયુષી	"

અવતરણ:—હવે અપરિચ્છીતા દેવીઓની સૌધર્મ-ઇશાને વિમાન સંબંધાને બતાવતા જે જે આયુષ્યવાળી જે જે દેવોના ઉપભોગને માટે થાય છે તે સંબંધ કહે છે.

અપરિગ્ગહદેવીણં, વિમાણલક્ષ્વા છ હંતિ સોહસ્મે ।

પલિયાઈ સમયાહિય, ઠિઈ જાસિં જાવ દસપલિઆ ॥૧૭૨॥

તાઓ સળંકુમારા-ળેવં વઢ્ઢંતિ પલિયદસગેહિં ।

જાબંમ-સુક્ક-આળય,-આરળ દેવાળ પન્નાસા ॥ ૧૭૩ ॥

ઈસાળે ચડલકલા, સાહિય પલિયાઈ સમયઅહિય ઠિઈ ।

જા પનરપલિય જાસિં, તાઓ માર્હિંદદેવાળં ॥ ૧૭૪ ॥

પ્પળ કમેળ ભવે, સમયાહિયપલિયદસગબુઢ્ઢીપ્પ ।

લંત-સહસારપાળય, અચ્યુત દેવાળ પળપન્ના ॥ ૧૭૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

અપરિગ્રહદેવીનાં વિમાનલક્ષાણિ ષડ્ ભવન્તિ સૌધર્મે ।

પલ્યાદિઃ સમયાધિકા સ્થિતિર્યાસાં યાવત્ દશપલ્યાનિ ॥ ૧૭૨ ॥

તાઃ સનત્કુમારાણામેવં વર્ધન્તે પલ્યદશકૈઃ ।

યાવદ્ બ્રહ્મ-શુક્રાનતારણદેવાનાં પચ્ચાશત્ ॥ ૧૭૩ ॥

ઈશાને ચતુર્લક્ષાણિ સાધિકપલ્યાદિઃ સમયાધિકા સ્થિતિઃ ।

યાવત્ પચ્ચદશપલ્યાનિ યાસાં તા માહેન્દ્રદેવાનામ્ ॥ ૧૭૪ ॥

એતેન ક્રમેળ ભવેત્ સમયાધિકપલ્યદશકવૃદ્ધ્યા ।

લાન્તક-સહસ્રાર-પ્રાળતાચ્યુતદેવાનાં પચ્ચપચ્ચાશત્ ॥ ૧૭૫ ॥

શીખ્ઠાર્થ:—

જાસિં=જેઓનાં

એવં વઢ્ઢંતિ=એ પ્રમાણે વધારતા

પન્નાસા=પચ્ચાસ

પ્પળ=એ પ્રમાણે

ભવે=હોય

પળપન્ના=પંચાવન

ગાયાર્થ:—સૌધર્મદેવલોકને વિષે અપરિગ્રહીતા દેવીઓના છ લાખ વિમાનો છે. વળી એકપદ્યોપમની આદિથી સમય સમય અધિક કરતાં યાવત્ જેઓની દસપદ્યોપમની સ્થિતિ હોય છે. (ત્યાંસુધીની ભિન્ન ભિન્ન આયુષ્યવાળી) તે દેવીઓ સનત્કુમાર દેવલોકે ઉપભોગાર્થે જાય છે. પરંતુ આગળના કદ્યો માટે તે નહિ. વળી એજ પ્રમાણે પદ્યોપમથી આરંભી સમયાદિકની વૃદ્ધિએ દસ દસ પદ્યોપમ પ્રક્ષેપી વિચારતાં એટલે યાવત્ ૨૦ પદ્યોપમના આયુષ્ય સુધીનો દેવીઓ બ્રહ્મદેવલોકને ભોગ યોગ્ય બાબતી. એજ પ્રમાણે યાવત્ ૩૦ પદ્યો-

પમના આયુઃ સુધીની દેવીઓ શુક દેવલોક લોગ્ય, ચાલીશ પદ્યોપમ આયુષ્ય સુધીની દેવીઓ આનત દેવોને લોગ્ય અને ૫૦ પદ્યોપમાયુષી આરણ્ય દેવલોગ્ય.

હવે ઇશાનકદપે અપરિચ્છીતા દેવીઓના ચાર લાખ વિમાનો છે. એમાં જે દેવીઓની સાધિક પદ્યોપમાયુષ્યની સ્થિતિ છે તે તો ઇશાનદેવને લોગ્ય જ છે. તેથી આગળ સમયાદિકની વૃદ્ધિ યાવત્ પંદર પદ્યોપમાયુષ્યવાળી દેવીઓ માહેન્દ્રદેવલોગ્ય, ૨૫ પદ્યો ૦ લાંતકે ૩૫ પદ્યો ૦ સહસ્રારે ૪૫ પદ્યો ૦ પ્રાણુતે અને ૫૫ પદ્યોપમાયુષી અચ્યુતે લોગ્ય હોય છે. [૧૭૨-૧૭૫]

વિશેષાર્થ:—અપરિચ્છીતા એટલે પત્નીપણાએ કરીને જેનું શ્રદ્ધા હોતું નથી તેવી, આ દેવીઓની ઉત્પત્તિ સૌધર્મ અને ઇશાન બન્ને કદપમાં જ છે તેમાં સૌધર્મ દેવલોકમાં અપરિચ્છીતાદેવીના ઉત્પત્તિ સ્થાનભૂત છ લાખ વિમાનો છે, એ વિમાનોને વિષે જે દેવીઓની પૂર્ણ એક પદ્યોપમની સ્થિતિ છે તે સૌધર્મ દેવોનેજ લોગ્ય જાણવી, જેઓની પદ્યોપમથી માંડી એક, બે ત્રણ સંખ્યાતા અસંખ્યાતા સમયોવડે અધિક કરતાં પૂર્ણ દસપદ્યોપમ સ્થિતિ સુધીની સર્વ દેવીઓ સનતકુમાર દેવોને લોગ્ય જાણવી તેથી આગળના દેવોને તે ઇચ્છતી નથી. એ પ્રમાણે એક-બે સંખ્ય-અસંખ્ય સમયની વૃદ્ધિ કરતાં યાવત્ (દશથી માંડી) વીશ પદ્યોપમની સ્થિતિ સુધીની દેવીઓ બ્રહ્મકદપના દેવોને યોગ્ય જાણવી. એ પ્રમાણે સમયાદિકની વૃદ્ધિ વડે યાવત્ (૨૦ થી લઈ) ત્રીશ પદ્યોપમ સુધીના આયુષ્યવાળી દેવીઓ શુક દેવોને લોગ્ય જાણવી, એ પ્રમાણે ત્રીશથી માંડી ચાલીશ પદ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ (સ્વસ્થાને રહી થકી) આનત દેવલોકના દેવોને લોગ્ય છે, એજ પ્રમાણે (૪૦ પદ્યોપમથી) સમયાદિક વૃદ્ધિએ પચાસ પદ્યોપમ સુધીની દેવીઓ (સ્વસ્થાને રહી થકી) આરણ્ય કદપના દેવોને લોગ્ય જાણવી, એ પ્રમાણે છ કદપનો સંબંધ કહ્યો, બાકીનાનો કહે છે.

હવે ઇશાન કદપમાં અપરિચ્છીતા દેવીઓનાં ચાર લાખ વિમાનો છે તે વિમાનોને વિષે જે દેવીઓની કિંચિત્ અધિક પદ્યોપમની સ્થિતિ છે તે ઇશાન કદપના દેવોને લોગ્ય હોય છે, પૂર્વોક્ત ક્રમે સમયાદિકની વૃદ્ધિવડે યાવત્ પંદર પદ્યોપમની સ્થિતિ સુધીની સર્વ દેવીઓ માહેન્દ્ર દેવોને લોગ્ય, સમયાદિકની વૃદ્ધિએ દસ દસ પદ્યોપમની વૃદ્ધિ કરતાં એટલે પૂર્વ સ્થિતિમાં દસની વૃદ્ધિ કરતાં પચીસ પદ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ લાંતક દેવ લોગ્ય, પાંત્રીસ પદ્યોપમ સુધીની દેવી સહસ્રાર દેવ લોગ્ય, પીસ્તાલીશ પદ્યોપમ સ્થિતિ સુધીના (સ્વસ્થાને રહી થકી) પ્રાણુત લોગ્ય, પંચાવન પદ્યોપમ સ્થિતિ સુધીની અચ્યુત દેવોને લોગ્ય જાણવી.

આ દેવીઓ વેશ્યા જેવી ગણાતી હોવાથી વળી તે આગળ આગળના દેવોના ભોગને માટે જતી આવતી હોવાથી આ અપરિગ્રહીતા દેવીઓનોજ વક્તવ્યતાનો સંભવ હોય છે પરંતુ પરિગ્રહીતા (તે કુલાંગના)નો હોતો નથી. [૧૭૨-૧૭૫]

સૌધર્મવાસી ષડલક્ષવિમાનવર્તિ ઇશાનવાસી ચતુર્લક્ષવિમાનવર્તિ
અપરિગ્રહીતા કયા આયુષ્યવાલી કયા આયુષ્યવાલી અપરિગ્રહીતા
કોને ભોગ્ય હોય ? તેનો યન્ત્ર કયા દેવને ભોગ્ય હોય ? તેનો યન્ત્ર

આયુષ્યમાને	યથાયોગ્યદેવભોગ્ય	આયુષ્યમાને	યથાયોગ્યભોગ્યત્વં
૧ પદ્યોપમાયુષી	સૌધર્મદેવોનેભોગ્ય	સાધિકપદ્યો.આયુષી	ઇશાનદેવોને સેવ્ય
૧૦ " "	સનતકુન્દેવોનેભોગ્ય	૧૫ પદ્યોપમાયુષી	માહેન્દ્રદેવોને સેવ્ય
૨૦ " "	પ્રજાકદ્દેવો ભોગ્ય	૨૫ " "	લાંતકદેવોને સેવ્ય
૩૦ " "	શુકદેવોને ભોગ્ય	૩૫ " "	સહસ્રારદેવોને સેવ્ય
૪૦ " "	આનતદેવોને ભોગ્ય	૪૫ " "	પ્રાણુતદેવોને સેવ્ય
૫૦ પદ્યોપમાયુષી	આરણુદેવોને ભોગ્ય	૫૫ પદ્યોપમાયુષી	અચ્યુતદેવોને સેવ્ય

॥ દેવગતિ ઉપસંહારે ચતુર્નિકાયાશ્રયી પ્રકીર્ણકાધિકાર ॥

અવતરણ:—હવે ૫૮લેશ્યાનાં નામ જણાવી આરદેવલોકપૈત્રી કયા દેવલોકે કઈ કઈ લેશ્યાઓ હોય તે દોઢ ગાથાથી જણાવે છે.

કિર્ણહા-નીલા-કૌઝ-તેઝ-પમ્હા ય સુક્લેસા ય ।

ભવણવણ પદમ ચઝલે-સજોઈસ કપ્પદુગે તેઝ ॥ ૧૭૬ ॥

કપ્પતિયપમ્હલેસા, લંતાઈસુ સુક્લેસ હુંતિ સુરા ॥ ૧૭૬ ॥

સંસ્કૃત છાયા.

કૃષ્ણા નીલા કાપોત-તેજ:-પદ્માશ્ચ શુક્લેશ્યા ચ ।

ભવન-વનેષુ પ્રથમાશ્વત્થો લેશ્યા જ્યોતિષ્કલ્પદ્વિકે તેજ: ॥ ૧૭૬ ॥

કલ્પત્રિકે પદ્મલેશ્યા લાન્તકાદિષુ શુક્લેશ્યા ભવન્તિ સુરા: ॥

શબ્દાર્થ:

કિર્ણહા=કૃષ્ણ

નીલા=નીલ

કૌઝ=કાપોત

તેઝ=તેજો

પમ્હા=પદ્મ

સુક્લેસા=શુક્લલેશ્યા

ઝ=વળી

ભવણ=ભુવનપતિ

વણ=અન્તર

ગાથાર્થ:—કૃષ્ણ, નીલ, કાષીત, તેજો, પદ્મ અને શુકલ એ છ લેશ્યાઓ છે. એમાં ભુવનપતિ તથા વ્યન્તર દેવતાઓને પહેલી ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. ત્રીજી જ્યોતિષીનિકાયમાં અને ચોથી વૈમાનિકનિકાયના પહેલા બે કલ્પને વિષે એક તેજોલેશ્યા હોય છે. ત્યારપછીના ત્રણ કલ્પોમાં પદ્મલેશ્યા અને લાંતકાદિ ઉપરના સર્વકલ્પના દેવો એક શુકલલેશ્યાવાળા હોય છે. ॥ ૧૭૬ ॥

વિશેષાર્થ:—લેશ્યા એટલે શું ? લિચ્યતે-ક્ષિપ્યતે જીવઃ કર્મણા સહા-મિરિતિ લેશ્યાઃ । જે વડે જીવ કર્મ સાથે જોડાય તે લેશ્યા કહેવાય; તેમાં જીવ જે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યોના સાહચર્યથી આત્મામાં પરિણામ ઉત્પન્ન થાય તે દ્રવ્યો દ્રવ્યલેશ્યા તરીકે ગણાય છે અને ઉત્પન્ન થતા પરિણામને ભાવલેશ્યા કહેવાય છે, કર્મના સ્થિતિબંધમાં જેમ કષાય મુખ્ય કારણ છે તેમ કર્મના રસબંધમાં આ લેશ્યા મુખ્ય કારણ છે.

ગાથાર્થમાં ભુવનપતિ તથા વ્યન્તરનિકાયમાં ચારે લેશ્યાઓ જણાવી, પરંતુ તેમાં વર્તતા પરમાધામિ દેવો તો એક કૃષ્ણલેશ્યાવાળાજ હોય છે.

જ્યોતિષીમાં જે તેજોલેશ્યા હોય તે કરતાં સૌધર્મમાં વિશુદ્ધ, તેથી એ વળી ઇશાનની અધિક વિશુદ્ધ જાણવી, સનતકુમાર-માહેન્દ્ર-પ્રજ્ઞ કલ્પના દેવો એક પદ્મ લેશ્યાવાળા (પરંતુ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ), તેથી ઉપર લાંતકાદિ ગ્રેવેયક અને અનુત્તર વિગેરે દેવો એક પરમશુકલ લેશ્યાવાળા (ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિની વૃદ્ધિએ) જાણવા, એથીજ આ દેવોને વધુ નિર્મલ-ઉત્તમ કહેલા છે.

આ દ્રવ્યલેશ્યાની અપેક્ષાએ બહુલતાએ-સામાન્ય કથન છે, અન્યથા તો દરેક નિકાયમાં ભાવના પરાવર્તનને લીધે છએ ભાવલેશ્યાઓ તો હોય છે.

આ લેશ્યાના ભાવો ૩૭૫૫૨૫૩૫ યુક્ત જાંબુવૃક્ષના દ્રષ્ટાંતથી જાણવા યોગ્ય છે,

૩૭-કોઇ છ માણસો અટવીમાં જઇ ચઢ્યા, ત્યાં જૂંપ્યા થયા એવામાં એક જાંબુનું ઝાડ દૃષ્ટિએ પડ્યું, એને જોઇને છમાંથી એક કહેવા લાગ્યો કે આ આખા ઝાડને મૂળમાંથીજ કાપી નાંખીએ તો સુખેથી આપણે શ્રમવિના જાંબુડા ખાઇએ, બીજો કહે છે કે એમ નહિ, ઝાડને કાપવું એના કરતાં આપણને જાંબુડાનું કામ છે તો એની મોટી મોટી શાખાઓ કાપીએ, ત્રીજો કહે છે મોટી નહિ પણ નાની ડાળી કાપીએ, ચોથો કહે છે બધી ડાળીઓનો નાહક નાશ કરવો એનાં કરતાં જેમાં જાંબુ છે એજ ડાળીઓ તોડીએ, પાંચમો કહે છે ફક્ત ફલોનીજ ઇચ્છા છે તો એકલા સારાં ફલોજ લઇએ, જ્યારે છઠો કહે છે ભાઇ આવા પાપના કુવિચારો કરી કષ્ટ કરવા કરતાં આ બધા નીચેજ મઝાના ફળો છે એનેજ ચાલો ખાઇએ. આ દૃષ્ટાંતમાં પ્રથમના વિચારો તે કૃષ્ણ લેશ્યાના બીજા વિગેરેના અનુક્રમે નીલ તેજો આદિ લેશ્યાના ભાવો જાણવા.

પ્રત્યેક લેશ્યા બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ણુની, રસોની ઉપમાવાળી છે, તેમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા અપ્રશસ્ત મલિન દુર્ગંધયુક્ત છે. સ્પર્શે કરી સ્નિગ્ધાંશુ શીતઋક્ષ છે એથી તે કલેષ-કષાય કરાવી દુર્ગતિને આપનારી છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ ઉત્તરોત્તર અત્યન્ત સુવાસિત, પ્રશસ્ત, નિર્મલ, શુભસ્પર્શી શાન્તિ અને સદ્ગતિ દાયક છે. વલી કેટલીકવાર લેશ્યાઓ વૈડ્યરત્ન કે રક્તવસ્ત્રની જેમ તદ્રૂપ થઈ જાય છે, દેવ અને નારકોની લેશ્યા ભવાન્ત સુધી અવસ્થિત છે, (તે ઉપરાંત ઉત્પન્ન થતા પહેલાનું અને ચ્યવન થયા પછીનું એમ બે અન્તર્મુદૂર્ત અધિક સમજવા) જે કે અન્યદ્રવ્યના સંસર્ગથી અન્યરૂપે થાયપરંતુ જેમ સ્ફટિકરત્ન અથવા દર્પણ. સૂત્રસંસર્ગ જપા (જસુદ) પુષ્પાદિકના સહયોગે સ્વભાવને છોડતું નથી તેમ તેઓની મૂલ લેશ્યા બદલાઈ જતી નથી. જ્યારે તિર્યચ-મનુષ્યને અંતર્મુદૂર્ત (પણ) બદલાયા કરે છે. પ્રત્યેક લેશ્યાની જઘન્યોત્કૃષ્ઠસ્થિતિ દેવ-નારકોના જઘન્યોત્કૃષ્ઠ આયુષ્યાનુસારે હોવાથી સ્વયં વિચારી લેવી.

અવતરણ:—પૂર્વે ચારે નિકાયાશ્રયી લેશ્યા સંખ્યા જણાવી, બાકી રહેલા વૈમાનિક નિકાયના દેવોના દેહનો વર્ણુ અર્ધી ગાથાથી કહે છે.

કળગામપડમકેસર-વળ્લા દુસુ તિસુ ઉવરિ ધવલા ॥૧૭૭॥

સંસ્કૃત છાયા.

કનકામાઃ પદ્મકેસરવર્ણા દ્વયોસ્ત્રિષૂપરિ ધવલાઃ ॥ ૧૭૭ ॥

શબ્દાર્થ.

કળગામ=કનક છાયા

વળ્લા=વર્ણુવાળા

પડમકેસર=પદ્મ (કમલ) કેસરના

ધવલા=ધવલ (ઉજવલ)

ગાયાર્થ:—પહેલા બે^{૩૮} દેવલોકોમાં રક્તસુવર્ણની કાન્તિ-છાયાવાળા દેવો છે. ત્યાર પછીના ત્રણ કલ્પે દેવોના શરીર કમલકેસરના વર્ણુવાળા, અને ઉપરના સર્વે ઉજવલ વર્ણુવાળા દેવો છે. ૧૭૭.

વિશેષાર્થ:—વિશેષ એટલુંજ કે કમલકેસર એટલે-પદ્મકેસરવત્ ગૌરવર્ણીય. લાંતકાદિથી ઉપર જે ઉજવલ વર્ણુવાળા કહ્યા તેમાં એટલું વિશેષ સમજવું કે ઉત્તરોત્તર વધુવધુ (શુકલ-શુકલતર-તમ) ઉજવલ વર્ણુવાળા જાણવા. [૧૭૭.]

૩૮ જીવાભિગમસૂત્રની વ્યાખ્યાથી આ કથન વિચારતાં વિરૂદ્ધ જતું નથી કારણ કે શ્રીમલ્લયગિરિ મ.જીએ સંપ્રહણી ટીકામાં એક ખીજ વર્ણુની સાથે સંમેલન કરી આખીને દોષ દાખ્યો છે.

॥ ચતુર્નિકાયે લેશ્યા-વૈમાનિકે દેહવર્ણસ્થાપના યન્ત્રમ્ ॥

નિકાય નામ.	લેશ્યા નામ.	કલ્પનામ.	લેશ્યા.	વૈદેહવર્ણ.
ભુવનપતિને	કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો.	સૌધર્મ-ઈશાને	તેજો	રક્ત મુવર્ણ
પરમાધામીને	એક કૃષ્ણ જ	સનતકુ માહેદ્ર પ્રજ્ઞાને	પદ્મ	પદ્મ કેસર
અન્તરેને	કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો.	લાંતકથી અચ્યુતસુધી	શુકલ	પદ્મ કેસર
જ્યોતિષીને	તેજો લેશ્યા	ઐવેથક-અનુત્તરે	શુકલ	ઉજ્જવલવર્ણ

॥ પ્રથમ દેવગતિવિષયે ચતુર્નિકાયાશ્રયિ ઉપસંહારે આહારોચ્છ્વાસમાનમાહ ॥

દસવાસસહસ્તાઈં, જહન્નમાઝં ધરંતિ જે દેવા ।

તેસિં ચઉત્થાહારો, સત્તહિં થોવેહિં ઝસાસો ॥ ૧૭૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

દશવર્ષસહસ્રાણિ જવન્યમાયુર્ધરન્તિ યે દેવાઃ ।

તેષાં ચતુર્થાહારો સપ્તમિઃ સ્તોકૈરુશ્વાસઃ ॥ ૧૭૮ ॥

શીખ્દાર્થ:—

દસવાસસહસ્તાઈં=દશ હજાર વર્ષનું

જહન્ન=જઘન્ય

આઝં=આયુષ્ય

ધરંતિ=ધરે છે

તેસિં=તેમને

ચઉત્થાહારો=ચોથ (બીજા) પછી આહાર

સત્તહિં=સાત

થોવેહિં=સ્તોકે

ઝસાસો=શ્વાસોશ્વાસ

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૭૮ ॥

વિશેષાર્થ:—અન્થકાર આરે નિકાયના દેવોના આહાર તથા શ્વસોશ્વાસની અન્તર-મર્યાદાને કહેતાં પ્રથમ જણાવે છે કે-દશહજાર વર્ષના જઘન્ય આયુષ્યને ધારણ કરનારા જે (ભુવનપતિ) દેવો તેઓ ચતુર્થ ભક્ત (તે એક અહોરાત્ર વાચી ગણાય છે, તેથી)-એકાન્તરે આહારને ગ્રહણ કરે છે, તેઓ આપણી જેમ કવલાહારી ન હોવાથી આહારનો અભિલાષ થતાં જ ઉપસ્થિત થએલા ઇન્દ્રિયાઓ મનોજ્ઞ-સર્વેન્દ્રિય આદ્યાદિક આહાર યોગ્ય પુણ્યલોનું પરિણમન શુભકર્માનુભાવથી તેઓને થઈ જાય છે, (જેનું વધુ સ્વરૂપ આગલી ગાથામાં કહેવાશે)

અને તૃપ્તિને પ્રાપ્તતા પરમાનન્દને અનુભવે છે. ત્યારબાદ તે સ્વકીકાદિ કાર્યમાં મગ્ન થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે તેજ દેવો સાત સ્તોક પૂર્ણ થયે એક શ્વાસોશ્વાસ લઈને મૂકે છે.

સ્તોક ક્યારે થાય ? તો (નીરોગી-સ્વસ્થ-સુખી-યુવાવસ્થાને પ્રાપ્તો પુરૂષ) જે એકવાર શ્વાસોશ્વાસ સુખપૂર્વક લઈને મૂકે, એમ જ્યારે સાતવાર શ્વાસોશ્વાસ લઈને મૂકે ત્યારે એક સ્તોક કાલ પ્રમાણ થયું કહેવાય. એવા સાતસ્તોકે (૪૬ શ્વાસો) આ દેવો એક વાર શ્વાસોશ્વાસ લઈને મૂકે, ત્યારબાદ આનન્દમાં નિરાપાધપણે વર્તતા પુનઃ એકાંતર થયે આહારગ્રહણ થાય અને મંદ્યે સાત સ્તોક પૂર્ણ થયે શ્વાસોશ્વાસ ગ્રહણ આદ્યા કરે છે. [૧૭૮]

અવતરણ;—હવે શ્વાસોશ્વાસ કેના ગણવા ? તે કહેવાની સાથે એ મનુષ્યના એક અહોરાત્રિ ગત શ્વાસોશ્વાસનું માન સવા એ ગાથાથી જણાવે છે.

આહિવાહિવિમુક્તસ્સ, નીસાસૂસાસ ઇગગો ।

પાણ સત્તદ્વિમો થોવો, સોવિ સત્તગુણો લવો ॥ ૧૭૯ ॥

લવસત્તહત્તરીણ, હોદ્વ મુદ્ધત્તો ઇમમ્મિ ઝસાસા ।

સગતીસસયતિદુત્તર, તીસગુણા તે અહોરત્તે ॥ ૧૮૦ ॥

લક્ષ્વં તેરસસહસ્સા, નઽઅસયં—૧૮૦૧

સંસ્કૃત છાયા:—

આધિવ્યાધિવિમુક્તસ્ય નિઃશ્વાસોશ્વાસ એકકઃ ।

પ્રાણાઃ સપ્ત ઈમે સ્તોકઃ સોઽપિ સપ્તગુણો લવઃ ॥ ૧૭૯ ॥

લવસપ્તસપ્તત્યા ભવતિ મુદ્ધર્ષઃ અસ્મિન્ ઝશ્વાસાઃ ।

સપ્તત્રિંશચ્છતાનિ ત્રિસપ્તસ્થુત્તરાણિ ત્રિંશદ્ગુણિતાસ્તેઅહોરાત્રે ॥ ૧૮૦ ॥

લક્ષં ત્રયોદશ સહસ્રાણિ નવત્યધિકં શતમ્ ॥ [૧૧૩૧૧૦]

શબ્દાર્થ:—

આહિ—આધિ

વાહિ—વ્યાધિ

વિમુક્તસ્સ—વિમુક્તાને

નીસાસૂસાસ—નિશ્વાસ—ઉશ્વાસ

ઇગગો—એક એક

લવસત્તહત્તરીણ—લવ સત્યોતેર

મુહૂર્ત=મુહૂર્ત

દમ્યમ-એમાં

કસાસા=શ્વાસોશ્વાસ

પાણ-પ્રાણ

સત્ત હમો-સાત એવા

યોવો-સ્તોક

સત્તગુણો-સાતગુણો

લવો-લવ

સમતીસચયતિહસર=સાહત્રીશસો તહોત્તેર

તીસગુણા-ત્રીસગુણા કર્યે

તે-તે (ઉચ્છ્વાસો)

અહોરસે-અહોરાત્રમાં

લક્ષતેરસહસ્રા-એક લાખ તેર હજાર

નડઅસયં-એકસો નેવું

ગાયાર્ય-વિશેષાર્યવત્. ॥ ૧૮૦૬ ॥

॥ સંક્ષિપ્ત કાલમાન-શ્વાસોશ્વાસ સંખ્યાયન્ત્રય ॥

ગણત્રી	જવાબ	જવાબની શ્વાસોશ્વાસ સંખ્યા
આધિ-વ્યાધિથી મુક્ત માણસના એક નિઃશ્વાસ-ઉચ્છ્વાસે	૧ પ્રાણ	૧શ્વાસોશ્વાસ
તેવા સાત પ્રાણે	૧ સ્તોક	તેના ૭ શ્વાસોશ્વાસ
તેવા સાતસ્તોકે	૧ લવ	તેના ૪૯ શ્વાસોશ્વાસ
તેવા સત્યોત્તેર લવે	૧ મુહૂર્ત	તેના ૩૭૭૩ શ્વા૦
તેવા ત્રીશ મુહૂર્તે	૧ અહોરાત્ર	તેના ૧૧૩૧૯૩ શ્વાસ૦
તેવા પંદર અહોરાત્રે	૧ પક્ષ	તેના ૧૬૯૭૮૫૦ શ્વાસ
તેવા બે પક્ષે	૧ માસ	તેના ૩૩૯૫૭૦૦ શ્વા૦
તેવા બાર માસે	૧ વર્ષ	૪૦૭૪૮૪૦૦
તેવા અસંખ્ય વર્ષે	૧ પદ્યોપમ	અસંખ્ય
તેવા દસ કોડાકોડી પદ્યો૦	૧ સાગરોપમ	અસંખ્યગુણ
તેવા દસ કોડાકોડી સાગરો૦	૧ ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	"
તેવી ઉત્સ૦ અવસર્પિ૦	૧ કાળચક્ર	"
અનન્તા કાળચક્રે	૧ પુરુગણપરાવર્ત	"

વિશેષાર્ય:—આધિ તે ૩૯મનની પીડા, વ્યાધિ તે શરીરની પીડા તે વડે વિમુક્ત, વધુમાં 'ત્રિ' વિશેષણથી ચિન્તા, અમ-ખેદ રહિત સુખી એવા સમર્થ સુવાન પુરુષનો એક એક નિશ્વાસ (શ્વાસ જહાર કાઢવો)

૩૯ આતુ વધુ સ્વરૂપ આજ અન્યના પૃષ્ઠ ૨૫-૨૬-૨૭ માં આપવામાં આવેલ છે.

પૂર્વક જે ઉશ્વાસ (શ્વાસ લેવો તે) એટલે બન્ને મળીને એક શ્વાસોશ્વાસ થાય તે એક પ્રાણ તરીકે ઓળખાય છે, આ સાત પ્રાણે (અથવા શ્વાસોશ્વાસે) એક સ્તોક થાય, એવા સાત સ્તોકે (૪૯ શ્વાસો) એક લવ થાય. એવા સ્ત્રોતોર લવે એક મુદૂર્ત (જે ઘડી-૪૮ મિનીટ) થાય, (આ એક મુદૂર્તમાં 'વગાજોડી' ગાથાનુસારે ૧૬૭૭૭૨૧૬ 'આવલીકાઓ થાય છે.)

એ પ્રમાણે સત્યોત્તર લવમાં ૩૭૭૩ ઊશ્વાસ સંખ્યા આવે જે એક મુદૂર્તની આવી કહેવાય. એક અહોરાત્રની સંખ્યા લાવવા અહોરાત્રના ત્રીશ મુદૂર્તે ગુણુવાથી [૩૭૭૩×૩૦] ૧૧૩૧૯૦ એટલે ઊશ્વાસ સંખ્યા એક અહોરાત્રની આવી.

વધુમાં એક માસની કાઢવા આવેલ સંખ્યાને ત્રીશ અહોરાત્રે ગુણુવાથી ૩૩૯૫૭૦૦ ની સંખ્યા આવે. એક વર્ષની લાવવા વર્ષના બાર માસે ગુણુવાથી ૪૦૭૪૮૪૦૦ ની સંખ્યા આવે. સો વર્ષની લાવવા સોએ ગુણુતાં ૪૦૭૪૮૪૦૦૦ ની સંખ્યા આવે, એ પ્રમાણે વર્ષ હજારે-લક્ષે-કોટીએ ઊશ્વાસ સંખ્યા કાઢવી.

અવતરણ:—મનુષ્યાશ્રયી શ્વાસોશ્વાસનું પ્રમાણ દર્શાવી હવે તે કથન વૈમાનિક દેવોમાં સીધા અને સાદા (સાગરોપમની સંખ્યાના) ઉપાયદ્વારા બતાવે છે.

—અચરસંખ્યા દેવે ।

પક્ષ્વેદિં ઝસાસો, વાસસહસ્ત્વેદિં આહારો ॥ ૧૮૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

(યાવત્) અચરસંખ્યા દેવેષુ (તાવત્) પક્ષૈરુશ્વાસઃ વાસસહસૈરાહારઃ ॥ ૧૮૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

અચરસંખ્યા—સાગરોપમની સંખ્યાવડે
દેવે—દેવમાં
પક્ષ્વેદિ—તેટલા પક્ષવડે

ઝસાસો—ઊશ્વાસ
વાસસહસ્ત્વેદિ—તેટલા હજાર વર્ષ
આહારો—આહાર

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥ ૧૮૧ ॥

વિશેષાર્થ:—અચર એટલે સાગરોપમ તેની સંખ્યાવડે દેવમાં ઊશ્વાસ-આહારનું નિયમન કરે છે, એટલે વૈં નિકાયમાં જે દેવોનું જેટલા સાગરોપમની સંખ્યાએ આયુષ્ય હોય તેટલી પક્ષ સંખ્યાએ ઊશ્વાસ અહણુ, તેટલા હજાર વર્ષની સંખ્યાએ આહાર અહણુ સમજી લેવું.

અર્થાત્ જે દેવોનું એક સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય તેઓને એકજ પક્ષે બ્રહ્મવાસ ગ્રહણ અને એકજ હજાર વર્ષે આહાર અભિલાષ, જે સાગરોપમવાળાને એ પક્ષે બ્રહ્મવાસ ગ્રહણ અને એ હજાર વર્ષે આહાર અભિલાષ, યાવત્ અનુત્તરે તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ હોવાથી ૩૩ પક્ષે બ્રહ્મવાસ ગ્રહણ અને ૩૩ હજાર વર્ષે એકજવાર આહારની અભિલાષ થાય છે, અને તે મનોહર આહાર પુણ્યલો વડે તૃપ્ત ભાવને પામે છે. ॥ ૧૮૧ ॥

અવતરણ:—તેજ વાત મધ્યમ આયુષી દેવો માટે બાકીની નિકાયમાં ઘટાવે છે.

દસવાસસહસ્તુવરિં, સમયાઈ જાવ સાગરં ડુગં ।

દિવસમુદ્વૃત્તપુદ્વૃત્ત, આહારુસાસ સેસાણં ॥ ૧૮૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

દશવર્ષસહસ્રોપરિ સમયાદિ યાવત્ સાગરમૂનમ્ ।

દિવસ-મુદ્વૃત્તપૃથક્ત્વાદાહારોશ્વાસૌ શેષાણામ્ ॥ ૧૮૨ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૮૨ ॥

વિશેષાર્થ:—શેષદેવોમાં જેઓનું દશહજારવર્ષથી માંડી એક બે ત્રણ સંખ્ય અસંખ્ય સમય આવલિકા મુદ્વૃત્ત, દિવસ, માસ, સંવત્સર, યુગ, એક, બે, ત્રણ ઇત્યાદિ વૃદ્ધિએ એક સાગરોપમમાં કંઈક ન્યૂન આયુષ્ય સુધીના સઘળાએ દેવોને ૪૦ દિવસ પૃથક્ત્વે (જેથી માંડી નવ દિવસ ગયે) આહાર અને મુદ્વૃત્ત પૃથક્ત્વે શ્વાસોશ્વાસ ગ્રહણ સમજવું અને પૂર્ણ (એક) સાગરોપમવાળાને માટે તો ગઈ ગાથામાં જણાવેલ છે.

અહિં દિવસ-મુદ્વૃત્ત પૃથક્ત્વ એ આગમરૂઢ સાંકેતિક શબ્દ છે તેથી પૃથક્ત્વ શબ્દમાં બે થી નવ સુધીની સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે. ॥ ૧૮૨ ॥

૪૦ અહિંઆ દશ હજાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ માસ કે વર્ષાદિક આયુષ્યવાળા દેવને વિષે કંઈ તુર્તજ પૃથક્ત્વપણ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગય છે તેમ હોતું નથી પણ ક્રમશઃ વધતું વધતું પર્યોપમાદિક સ્થિતિએ પ્હોંચતાં પૃથક્ત્વપણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

॥ ચતુર્નિકાએ પ્રતિ સાગરોપની વૃદ્ધિ શ્વાસોશ્વાસ આહાર અંતરમાનયન્ત્રમ્ ॥

દેહલોકનામ	આયુષ્યમાન	શ્વાબ્માન	આહારમાન	શેષનિકાએ શ્વા-આહારમાન
૧ સૌધર્મે	૨ સાગરોપમ	૨ પક્ષે	૨ હજાર વર્ષે	
૨ ઇશાને	૨ સાધિક સાં	૨ પક્ષે	૨ હજાર વર્ષે	દશ હજાર વર્ષના
૩ સનતકુમારે	૭ સાગરોપમ	૭ પક્ષે	૭ હજાર વર્ષે	જઘન્ય આયુષ્યવાળા ભુવં
૪ મોહિન્દ્રે	૭ સાધિક સાં	૭ પક્ષે	૭ હજાર વર્ષે	વ્યન્તરોને એક અહોર
૫ બ્રહ્મકદંબે	૧૦ સાગરોપમ	૧૦ પક્ષે	૧૦ હજાર વર્ષે	રાત્રિએ આહારની ઇચ્છા
૬ લાંતકે	૧૪ સાગરોપમ	૧૪ પક્ષે	૧૪ હજાર વર્ષે	થાય અને સાત સ્તોકે
૭ શુક્રકદંબે	૧૭ સાગરોપમ	૧૭ પક્ષે	૧૭ હજાર વર્ષે	એક શ્વાસોશ્વાસ લે છે.
૮ સહસ્રારે	૧૮ સાગરોપમ	૧૮ પક્ષે	૧૮ હજાર વર્ષે	દશ હજાર વર્ષથી આ-
૯ આનતે	૧૯ સાગરોપમ	૧૯ પક્ષે	૧૯ હજાર વર્ષે	ગળ સમચાદિકની વૃદ્ધિએ
૧૦ પ્રાણુતે	૨૦ સાગરોપમ	૨૦ પક્ષે	૨૦ હજાર વર્ષે	અધિક વધતાં ચાવત સાગ-
૧૧ આરણ્યે	૨૧ સાગરોપમ	૨૧ પક્ષે	૨૧ હજાર વર્ષે	રોપમમાં કિંચિત ન્યૂન
૧૨ અચ્યુતે	૨૨ સાગરોપમ	૨૨ પક્ષે	૨૨ હજાર વર્ષે	આયુષ્ય રહે ત્યાં સુધીના
૧ સુદર્શનચૈવે	૨૩ સાગરોપમ	૨૩ પક્ષે	૨૩ હજાર વર્ષે	મધ્યામાયુષી દેવોને દિવસ
૨ સુપ્રતિબદ્ધે	૨૪ સાગરોપમ	૨૪ પક્ષે	૨૪ હજાર વર્ષે	પૃથક્ત્વે આહાર અને
૩ મનોરમે	૨૫ સાગરોપમ	૨૫ પક્ષે	૨૫ હજાર વર્ષે	સુદૂર્ત પૃથક્ત્વે શ્વાસો-
૪ સર્વતોભદ્રે	૨૬ સાગરોપમ	૨૬ પક્ષે	૨૬ હજાર વર્ષે	શ્વાસ નું અહણ હોય.
૫ સુવિશાલે	૨૭ સાગરોપમ	૨૭ પક્ષે	૨૭ હજાર વર્ષે	પૂર્ણ એક સાગરો-
૬ સુમનસે	૨૮ સાગરોપમ	૨૮ પક્ષે	૨૮ હજાર વર્ષે	પમાયુષી દેવોને એક હજાર
૭ સૌમનસે	૨૯ સાગરોપમ	૨૯ પક્ષે	૨૯ હજાર વર્ષે	વર્ષે આહાર ઇચ્છા અને
૮ પ્રીતિકરે	૩૦ સાગરોપમ	૩૦ પક્ષે	૩૦ હજાર વર્ષે	એક પક્ષે શ્વાસોશ્વાસ હોય.
૯ આદિત્યે	૩૧ સાગરોપમ	૩૧ પક્ષે	૩૧ હજાર વર્ષે	જ્યારે સાધિક સાગરોપમ-
૧ વિજયે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	વાળા દેવો માટે તેથી
૨ વૈજયંતે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	કિંચિત અધિકકાલ વિચારી
૩ જયંતે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	લેવો.
૪ અપરાજિતે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	
૫ સર્વાર્થસિદ્ધે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	

અવતરણ:—પૂર્વે ૧૭૬-૮૦ મી ગાથામાં ‘શ્વાસોશ્વાસ’ની વ્યાખ્યા કરી હતી પરંતુ આહારની વ્યાખ્યા કરી ન હતી હવે તે ‘આહાર’ શું વસ્તુ છે ? કેટલા પ્રકારે છે ? તે કહે છે.

સરિરેણોઝાહારો, તયાદ્દફાસેણ લોમઆહારો ।

પક્ષેવાહારો પુણ, કાવલિઓ હોદ્દ નાયવ્વો ॥ ૧૮૩ ॥

સંસ્કૃત:—

શરીરેણોઝાહાર: ત્વચાદિસ્પર્શેણ લોમાહાર:

પ્રક્ષેપાહાર: પુન: કાવલિકો ભવતિ જ્ઞાતવ્ય: ॥ ૧૮૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

સરિરેણ=શરીરથી

ઓઝાહાર=ઓઝાહાર

તયાદ્દફાસેણ=ત્વચાના સ્પર્શવડે

લોમઆહારો=લોમ આહાર

પક્ષેવાહારો=પ્રક્ષેપાહાર

પુણ=વળી

કાવલિઓ=કોલીયાદ્દ

નાયવ્વો=નાથવો

ગાથાર્થ:—શરીરથી લેવાતો તે ઓઝાહાર, ત્વચાના સ્પર્શદ્વારા લેવાતો તે લોમાહાર અને કોલીયાદ્દ અહણ કરાતો આહાર તે પ્રક્ષેપાહાર નાથવો. ૧૮૩

વિશેષાર્થ:—ઔદારિક-વૈક્રિયાદિ આહાર યોગ્ય પુદ્ગલો જીવ અહણ કરે તે આહાર કહેવાય.

ઓઝાહાર:—એટલે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે કાર્મણુ શરીરવડે લેવાતો જે જોગ્ય પુદ્ગલોનો આહાર તે.

અહીંયા શરીરશબ્દે તેજસ-કાર્મણુ શરીરનું અહણ કરવું, એટલે જીવ જ્યારે પૂર્વજવના ઔદારિકાદિ શરીરનો આયુષ્યક્ષયે ત્યાગ કરીને વિઅહગતિ-વડે તેજસ-કાર્મણુ કાયયોગરૂપે જ્યાં ઉત્પન્ન થવાનું હોય ત્યાં ઉત્પત્તિ પ્રદેશમાં આવીને પ્રથમસમયેજ ત્યાં રહેલા ઔદારિક-વૈક્રિય શરીરાદિ પ્રાપ્તોગ્ય પુદ્ગલોને અહણ કરે તે. વળી પ્રથમ સમયથી આહાર-શરીરાદિક સર્વ પર્યાપ્તિનો આરંભ થએલો હોવાથી બીજા સમયમાં અમુક અંશે જીવ ઔદારિકાદિ શરીર-પણ પ્રાપ્ત કરતો હોવાથી બીજા સમયથી જ્યાંસુધી બીજી શરીરપર્યાપ્તિની નિષ્પત્તિ ન થાય ત્યાંસુધીમાં જીવ ઔદારિકાદિ મિશ્ર (તેજસ-કાર્મણુસહ ઔદારિક)

કાયચોગવડે જીવ ને પુદ્ગલાહારનું ગ્રહણ કરે તે સર્વ ઓખાહાર ખાણવો. આ ઓખાહાર શરીરપર્યાપ્તિ સુધી ચાલુ રહેતો હોવાથી એક અંતર્નિર્મૂર્ત કાળનો છે. ત્વચા-ચામડીના છિદ્ર દ્વારા ગ્રહણ થતો આહાર તે લોમાહાર, તે શરીરપર્યાપ્તિ ખાદ (અથવા સ્વયોગ્ય ૫૦ ખાદ) ચાવજીવ હોઈ શકે છે. પ્રક્ષેપાહાર-તે કોલીયાદિ આપણે ખાઈએ છીએ તે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ ખાદ હોઈ શકે છે.

અવતરણ:—તે ત્રણ પ્રકારના કયા આહાર પૈકી કયો આહાર કઈ અવસ્થામાં હોય ? તે કહે છે.

ઓચાહારા સઘ્વે, અપજત્ત પજત્ત લોમાહારો ।

સુરનિરયદ્ગિંદિ વિણા, સેસ ભવત્થા સપક્ષેવા ॥ ૧૮૪ ॥

સંસ્કૃત:—

ઓજઆહારાઃ સર્વે અપર્યાપ્તાઃ પર્યાપ્તાનાં લોમાહારઃ

સુર-નારકૈકેન્દ્રિયૈર્વિના શેષા ભવસ્થા સપ્રક્ષેપાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

શબ્દાર્થ:—

સઘ્વે-સર્વે	વિણા-વિના
અપજત્ત-અપર્યાપ્તિ	સેસ-શેષ
પજત્ત-પર્યાપ્તિ	ભવત્થા-ભવની અંદર સ્થિત થએલા
સુરનિરયદ્ગિંદિવિણા-સુર-નરક-એકેન્દ્રિય	સપક્ષેવા-પ્રક્ષેપાહારી

ગાયર્થ:—અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સર્વ જીવો ઓખાહારી હોય, પર્યાપ્તાવસ્થામાં લોમાહારી હોય, દેવતા, નારકી અને એકેન્દ્રિય વિના શેષ ભવમાં સ્થિત થએલા સર્વજીવો પ્રક્ષેપાહારી હોય છે. ॥ ૧૪૮ ॥

વિશેષાર્થ:—‘ઓજ’ એટલે ઉત્પત્તિ પ્રદેશમાં સ્વશરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનો રહેલો સમુદાય, અથવા તૈજસ શરીર તે વડે આહાર છે જેનો તે ઓજ-આહાર કહેવાય.

આ ઓખાહાર એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિયસુધીના સર્વજીવોને ૪૧ અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે, અહીં અપર્યાપ્તિ શબ્દથી શરીર પર્યાપ્તિપૂર્ણ થઈ

૪૧ પર્યાપ્તિનું વધુ વર્ણન અંતે આવવાનું છે તથાપિ સામાન્યતઃ પર્યાપ્તિ એટલે જીવની આહારાદિક પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શરીર વિગેરે પછે પરિજીભાવવાની શક્તિ.

આ પર્યાપ્તિ આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય, આસન્ન, આસ, બાષા, મન એ છ પ્રકારની છે દરેક જીવો પૂર્વભવમાં પર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદ્વેગથી યથાયોગ્ય પર્યાપ્તિનું નિયમન કરીને પૂર્વ શરીરને

લોભાહારાદિ ત્રણ પ્રકારના આહાર પૈકી કયો આહાર કઈ અવસ્થામાં હોય ? ૪૩૧

ન હોય ત્યાંસુખીનું અપર્યાપ્તપણું લેવું, પરંતુ આહારપર્યાપ્તિએ અપર્યાપ્ત ન લેવું, કારણ કે તે આહારપર્યાપ્તિ (એક સમયરૂપ છે અને તે) પહેલાની અપર્યાપ્ત અવસ્થા તે અનાહારક છે કારણ કે તે સમયે જીવ વિગ્રહગતિમાં (પણ) હોય છે, વળી સ્વયોગ્ય સર્વપર્યાપ્તિ એ અપર્યાપ્ત (અપૂર્ણ) પણ પણ ન લેવું કારણ કે શરીરપર્યાપ્તિ બાદ જીવ ક્રિયિત અંગોપાંગયુક્ત અને સ્પર્શેન્દ્રિયની, શક્તિવાળો થએલો હોવાથી તેને લોભાહારનું ગ્રહણ હોય છે માટે સર્વ પર્યાપ્તિપૂર્ણ થતાં સુધી લોભાહાર હોય એવું જે કથન તે અયુક્ત છે.

લોભાહાર શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં લોભાહાર ગ્રહણ યોગ્ય અમુક અંશે ઇન્દ્રિય શક્તિ ખીલી હોય છે તેથી તે શરીર પર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત ગણાતી અવસ્થામાં નિશ્ચે જીવોને લોભાહારનું ગ્રહણ (જાણતાં-અજાણતાં) હોય છે, આ આહાર પર્યાપ્ત અવસ્થામાં થતો હોવાથી યાવજીવપર્યન્ત સતત હોઈ શકે છે.

વળી આ લોભાહાર (રોભાહાર) શરીર પર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત અને મતાન્તરે સ્વયોગ્ય સર્વપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, નારક તથા દેવો સર્વેને હોય છે, બાકીના શરીરપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત, સ્વયોગ્ય સર્વપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત સર્વજીવો લોભાહારી તથા પ્રક્ષેપાહારી બને છે. એમાં લોભાહાર સતત ચાલુ હોય અને પ્રક્ષેપાહાર કદાચિત્ હોય અથવા ન પણ હોય (એટલે પ્રક્ષેપાહારનો ગ્રહણ કાલ પણ લોભાહારવત છે.)

અહીંઆ લોભાહાર પર્યાપ્તિાવસ્થામાં સઘળાએ જીવોને યાવજીવ પર્યન્ત સમયે સમયે ચાલુ જ હોય, જે એક પણ આહાર સતત ન હોય તો જીવને સમયે સમયે આહારી કહ્યા તે ન રહે અને તેથી મધ્યે મધ્યે અનાહારકપણું આવી જાય તો મહાન્ વ્યાધાત થાય.

શંકા-કોઈને શંકા થાય કે દેવ-નારકાદિકને સમયે સમયે લોભાહારી કહ્યા તો દેવાદિકના આહારનું જે વિશિષ્ટ અન્તર પૂર્વે રાખવામાં આવ્યું છે તે કેમ ઘટશે ?

છોડી ન્યારે ઉત્પત્તિ પ્રદેશમાં આવે કે ત્યાં તુર્તજ આહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી આહારપર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ અંગોપાંગરૂપ શરીરના પિંડનું નિયમન કરવા શરીર પર્યાપ્તિ, ત્યારબાદ ક્રમશઃ જીવે પર્યાપ્તિ-શક્તિને પ્રાપ્ત કરે એટલે તે પર્યાપ્ત થયો કહેવાય, આ કાર્ય તેને ઉત્પન્ન થયા બાદ એક અંતર્મુદ્દર્તમાં જ કરવાનું હોય છે, દરેક જીવો જીવે પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે જ એવું હોતું નથી. એકેન્દ્રિયાદિકને ૪-૫-૬ યથાયોગ્ય હોય છે. અપર્યાપ્ત જીવોમાં પણ દરેક જીવને આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરવી જ પડે છે.

પ્રથમની આહારપર્યાપ્તિ એક સમયની છે બાકીની નાના-મોટા અંતરુપ પ્રમાણની છે. ત્રણ પર્યાપ્તિ સુધીની અથવા સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિપૂર્ણ થયા પહેલાંની જીવની બધી અપર્યાપ્તાવસ્થા ગણાય છે અને પૂર્ણ થયાબાદ જ પર્યાપ્ત થયો કહેવાય છે.

સમાધાન- મનોભક્ષી દેવોનો સતત જે લોભાહાર તે સામાન્ય અનાભોગપણે જાણવો, જ્યારે તેઓને જે અમુક દિવસ કે પક્ષાન્તિક આહાર તે વિશિષ્ટ અને આભોગ (ઇચ્છા) પૂર્વક જાણવો (જે આવતી ગાથામાં જ કહેવાશે). દેવો મહાન્ પુણ્યોદયથી મનથી કલ્પિત સ્વશરીર પુષ્ટિજનક ઇષ્ટ આહારના શુભ પુણ્યલોનું સમગ્ર સ્પર્શેન્દ્રિય, કાયાથી ગ્રહણ કરી શરીરપણે પરિણમાવે છે. જ્યારે નારકોને તેવીજ રીતે પણ મહાપાપના ઉદયથી અશુભ પુણ્યલોનું ગ્રહણ હોય છે. આ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયાદિકને વિષે આભોગ-અનાભોગપણે સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ આહાર ગ્રહણ વિચારી લેવું. આ પ્રમાણે દેવ-નારક-એકેન્દ્રિયો પ્રક્ષેપાહારી હોતા નથી.

પ્રક્ષેપાહાર-દેવ-નારકી-એકેન્દ્રિ જીવવિના બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય-ચતુર્સીન્દ્રિય-પંચેન્દ્રિય નિર્ચય-મનુષ્ય સર્વજીવોને ઇચ્છા યતાં પ્રક્ષેપાહાર (કવલ) નું ગ્રહણ હોઇ શકે છે, આ નિયમ નિશ્ચે ન સમજવો પરંતુ કદાચિત્ હોય કદાચિત્ ન પણ હોય. એમ સંભાવના સમજવી જે સ્પષ્ટ જણાય છે. કારણકે સર્વદા પ્રક્ષેપાહાર ચાલુ હોય એમ હોતુંજ નથી. [૧૮૪]

અવતરણ:-હવે આહારને ગ્રહણ કરતા જીવો કઇ કઇ જાતના આહારને કયા કયા જીવો ગ્રહણ યોગ્ય છે ? તે કહે છે;—

સચિત્તાચિત્તોભય-રૂવો આહાર સર્વવતિરિયાણં ।

સર્વનરાણં ચ તદા, સુરનેરઙ્ગયાણ અચિત્તો ॥ ૧૮૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

સચિત્તાઽચિત્તોભયરૂપ આહારઃ સર્વવતિરશ્ચામ્ ।

સર્વનરાણાઞ્ચ તથા સુરનારકાણામચિત્તઃ ॥ ૧૮૫ ॥

શબ્દાર્થ:-

સચિત્તાચિત્તોભયરૂપો=સચિત્ત, અચિત્ત
અને ઉભયરૂપ (સચિત્તાચિત્ત)

આહાર=આહાર

અચિત્તો=અચિત્ત

ગાથાર્થ:-સચિત્ત, અચિત્ત અને સચિત્તાચિત્ત (મિશ્ર) એમ ત્રણ પ્રકારનો આહાર છે, એમાં સર્વતિર્થંચો, તથા સર્વમનુષ્યોને ત્રણે પ્રકારનો આહાર હોય છે અને દેવતા તથા નારકીને અચિત્ત આહાર હોય છે. ॥ ૧૮૫ ॥

વિશેષાર્થ:-આહાર ત્રણ પ્રકારનો છે, સચિત્ત, અચિત્ત, સચિત્તાચિત્ત,

એમાં સચિત્ત તે સચેતન (જીવયુક્ત) આહાર, અચિત્ત-અચેતન (જીવરહિત) સચિત્તાચિત્ત તે- (જીવરહિત અને સહિત) ૪૨મિશ્રઆહાર

એકેદ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વજ્ઞતિના તિર્યંચો તથા સર્વ મનુષ્યોને ઉક્ત ત્રણે પ્રકારનો આહાર હોય છે. એટલે કદાચિત્ત તેઓ અચિત્ત, કદાચિત્ત સચિત્ત, કદાચિત્ત સચિત્તાચિત્ત આહારને વાપરે છે. પરંતુ દેવો અને નારકો જે આહારના પુદ્ગલો લે છે તે સર્વદા અચિત્ત હોય છે.

અવતરણ:—હવે તે તે અવસ્થામાં ગ્રહણ કરાતો જે જે આહાર તે દરેક વખતે જાણુતાં કે અજાણુતાં હોઈ શકે છે કે શું ? તે કહે છે.

આભોગાઽનાભોગા, સર્વેસિં હોઙ્ગ લોમઆહારો ।

નિરયાણં અમણુજ્ઞો, પરિણમઙ્ગ સુરાણ સમણુણ્ણો ॥૧૮૬॥

સંસ્કૃત છાયા:—

આભોગોઽનાભોગઃ, સર્વેષાં ભવતિ લોમાહારઃ ।

નારકાણામમનોઙ્ગઃ, પરિણમતે સુરાણાં સમનોઙ્ગઃ ॥ ૧૮૬ ॥

શીખદાર્થ:—

આભોગ-જાણુતાં-ધરાદાપૂર્વક
અનાભોગ-અજાણુતાં
સર્વેસિં-સર્વને

અમણુજ્ઞો-અમનોજ્ઞ
પરિણમઙ્ગ-પરિણમે છે
સમણુણ્ણો-સમનોજ્ઞ-સુંદર

ગાયાર્થ:—સર્વ જીવોને લોમાહાર જાણુતાં અથવા અજાણુતાં પરિણમે છે, તેમાં નારકીને અમનોજ્ઞ (અપ્રિય) અને દેવોને સમનોજ્ઞ (પ્રિય) આહાર પરિણામે છે. ॥ ૧૮૬ ॥

૪૨ એ ઉત્પત્તિસ્થાને પ્રથમ સમયે (મિશ્ર) સચિત્ત આહાર, કારણકે તે સ્થાન જીવરૂપ છે તેથી સચેતનપણું છે, તે સિવાય જીવોનો જીવયુક્ત ફલફલાદિક મધ માંસ માખણ વનસ્પત્યાદિક જે કંઈ વસ્તુનો આહાર તે સચિત્ત, તેમાંથી અમુક ફલફલાદિક વનસ્પતિદ્રવ્યો અમુક કાલે અમુકરીતે અચિત્ત થાય છે તે વખતે તેનું આહારણુ તે અચિત્ત, અને જે ફલફલાદિકમાં સચિત્તપણું પૂર્ણ ગયું નથી એટલે સંપૂર્ણ અચિત્તપણું થયું ન હોય અને વાપરવામાં આવે ત્યારે સચિત્તાચિત્ત આહાર વાપર્યો કહેવાય, ઇત્યાદિકરીતે સર્વ વિચારી લેવું.

વિશેષાર્થ:—જેમ વર્ષાઋતુમાં શીતલ પુદ્ગલોનો શરીર સાથેના સ્પર્શથી સહજ રીતે બહુ મૂત્ર (પેસાળ) પ્રસવે, વળી ઊષ્ણકાલમાં ઊષ્ણ પરસેવો સહજ બહાર નીકળે તેમ સર્વજીવોને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તો આબહાર તેમજ લોમાહાર અનાભોગે-અભાણપણે પરિણમે છે, કારણકે મન:પર્યાપ્તિ છપર્યાપ્તિમાં છેલ્લી છે અને એ પૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી અપર્યાપ્તાવસ્થા ચાલુ છે એટલે મન:શક્તિ (ભાણપણ) આવ્યું હોતું નથી, એથી ત્યાં ગ્રહણ કરાતા આહારનું અભાણપણ હોય છે.

વળી એકેન્દ્રિયોને તથા સંમૂર્ધિમમનુષ્યોને યાવજીવ પર્યાપ્ત મન (ભાણપણ) હોતું નથી કારણકે તેઓને ચારજ પર્યાપ્તિ હોય છે તેથી અજ્ઞાન હોવાથી તેનું પણ આહારનું ગ્રહણ વસ્તુત: ૪૩ અનાભોગપણે સમજવું.

પર્યાપ્તાવસ્થામાં સર્વ જીવોને લોમાહાર આભોગ-અનાભોગ ઉભયરીતે હોય છે એટલે જાણી જોઈને હવા લેવી, તૈલાદિક મર્દન, તે અને શેષ કાળમાં સહજ લોમચિદ્રદારા શીતોષ્ણ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ તે.

નારક જીવોનો આહાર પ્રતિકુલ-અશુભ કર્મના ઉદયવશાત્ અમનોરૂપણે (મનને દુ:ખદાય) પરિણમે છે, જ્યારે દેવોને ૪૪ સુમનોરૂપણે શુભ કર્મોદયથી સ્વશરીર પુષ્ટિજનકરૂપે પરિણમે છે, એથીજ તેઓ તૃપ્તિપૂર્વક પરમસન્તોષને પામી જાય છે, (જ્યારે નારકો હમેશાં અતૃપ્તજ રહે છે) એથીજ દેવોને તે વખતે મનોભક્ષિ તરીકે ઓળખાવેલા છે. પરંતુ ૪૫ નારકોને નહિં.

અને વળી એકેન્દ્રિયાદિકથી લઇ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય સુધીના સર્વ જીવોનો પ્રક્ષેપાહાર આભોગ નિર્વર્તિત જ હોય છે. ॥ ૧૮૬ ॥

૪૩ એકેન્દ્રિયમાં વૃક્ષાદિકને કદાચિત્ કાષ્ઠવાર સ્વેચ્છાપૂર્વક હવા આદિની દિશા તરફ વધવું વિશેષ જોવાય છે પરંતુ તેઓ અલ્પ-અપદુ મનોદ્રવ્યની લલિષવાળા પ્રાણીઓ ભોગને વિષે અસક્ત હોવાથી વસ્તુત: તે અનાભોગ આહારી છે.

૪૪ સુમનોરૂપણે ગ્રહણ કરાતા આહાર પુદ્ગલોને સર્વ દેવોમાં માત્ર એક અનુસર-વાસી દેવોજ વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાનરૂપી અક્ષુદારા જાણી અને જોઇ શકે છે.

૪૫ કારણકે જાલે નારકોને આહાર ગ્રહણ લોમાહારરૂપ છે તથાપિ તે પ્રતિકુલ કર્મોદયથી તેવી શક્તિના અભાવે હાનિકારક દુ:ખદાયક અસન્તોષકારક પુદ્ગલોનાં પરિણમનરૂપ હોવાથી એ સાચા મનોભક્ષી નથી.

અવતરણા—પૂર્વે દેવગતિ આશ્રયી આહાર માન કર્યું, હવે પ્રસ્તાવે બાકી રહેલી નરક, તિર્યંચ, તથા મનુષ્યગતિ આશ્રયી આહારનું કાલમાન જણાવે છે.

તદ્ વિગલનારયાણં, અંતમુદ્ધૂતા સ હોદ્ ઉક્કોસો ।

પંચિદિતિરિનરાણં, સાહાવિય છદ્ અદ્દમઓ ॥ ૧૮૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

તથા વિકલનારકાણાં, અન્તર્મુદ્ધૂતાસ મવતિ ઉત્કૃષ્ટઃ ।

પંચેન્દ્રિય-તિર્યંચનરાણાં, સ્વાભાવિકઃ ષષ્ટાદષમાત્ ॥ ૧૮૭ ॥

શીખરાર્થઃ—

તદ્=તેમજ

વિગલ=વિકલેન્દ્રિય

ઉક્કોસો=ઉત્કૃષ્ટ

| પંચિદિતિરિનરાણં=પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્યને

સાહાવિય=સ્વાભાવિક

છદ્=છદ્ બે દિવસે

અદ્દમઓ=અદ્દમ-ત્રણ દિવસે

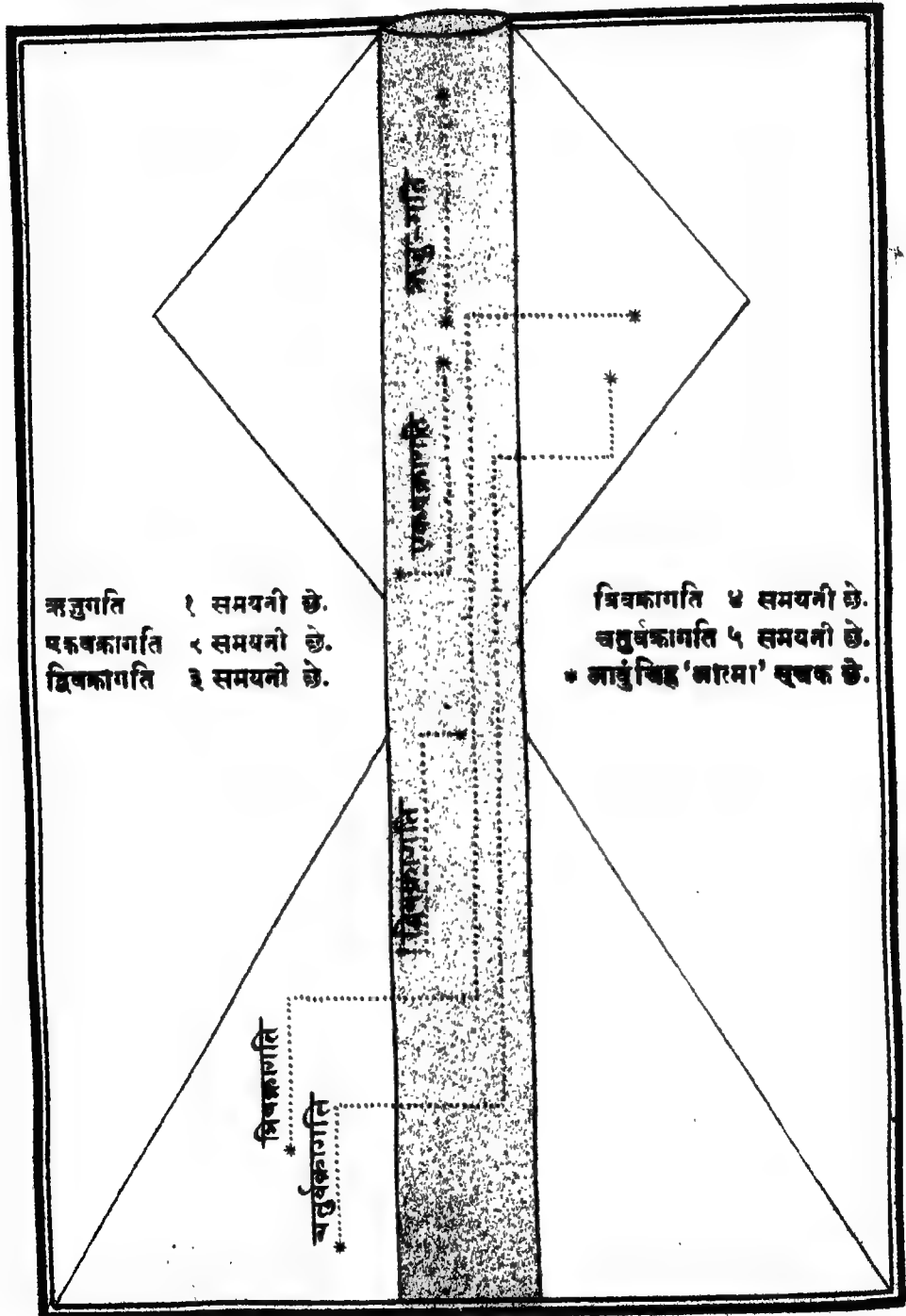
ગાથાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે ॥ ૧૮૭ ॥

વિશેષાર્થઃ—બેઘન્દ્રિ-તેઘન્દ્રિ-ચઉરિન્દ્રિ એ વિકલેન્દ્રિય જીવો તથા નારકો આહારના સતત અભિલાષી હોવાથી તેઓને ઉત્કૃષ્ટથી એક અંતર્મુદ્ધૂતને આંતરે આંતરે વિશિષ્ટ આહારની ઈચ્છા થાય, (બાકી સામાન્ય આહાર તો જીવ માત્રને સમયે સમયે ચાલુ છે.) પંચેન્દ્રિયતિર્યંચને સ્વાભાવિક^{૪૬} રીતે ઉંઝ છદ્ એટલે બે અહોરાત્રિ (૪૮ કલાક) ને આંતરે આહારેચ્છા થાય, અને પંચેન્દ્રિય મનુષ્યને ત્રણ અહોરાત્રિને (૭૨ કલાકે) અન્તરે આહારેચ્છા થાય પરંતુ આ મનુષ્ય અને તિર્યંચો તે સૂષમસૂષમકાલે ભરત ઔરવત દેવકુરે ઉત્તરકુરે ક્ષેત્રોવર્તી ત્રણ પદ્યોપમાયુષી બાણવા.

અત્યારના સામાન્ય તિર્યંચમનુષ્યોને અંતર્મુદ્ધૂતે અથવા અનિયતપણે પણ આહારાભિલાષ થાય, પરંતુ તપરોગાદિ ન હોય તો, કારણકે તપાદિ કારણે તો છ છમાસ સુધી આહાર ગ્રહણ હોતું નથી પૃથ્વીકાયાદિક એકેન્દ્રિયો સતતજ આહારાભિલાષી હોવાથી તેનું અંતર હોતું નથી જેથી અન્યકારે ગાથામાં વિવક્થું નથી. [૧૮૭]

૪૬ સ્વાભાવિકનો અર્થ સંપ્રદાયી ટીકાકારે ' તપ રોગાદિનું કારણ ન હોય ત્યારે ' એમ કર્યો છે પરંતુ યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યંચને તેઓ તપ કે રોગનું કારણ હોતું તો નથી. તો તેઓનું આ લાખણ કયા પ્રબલ કારણે હશે તે જાની ગમ્ય.

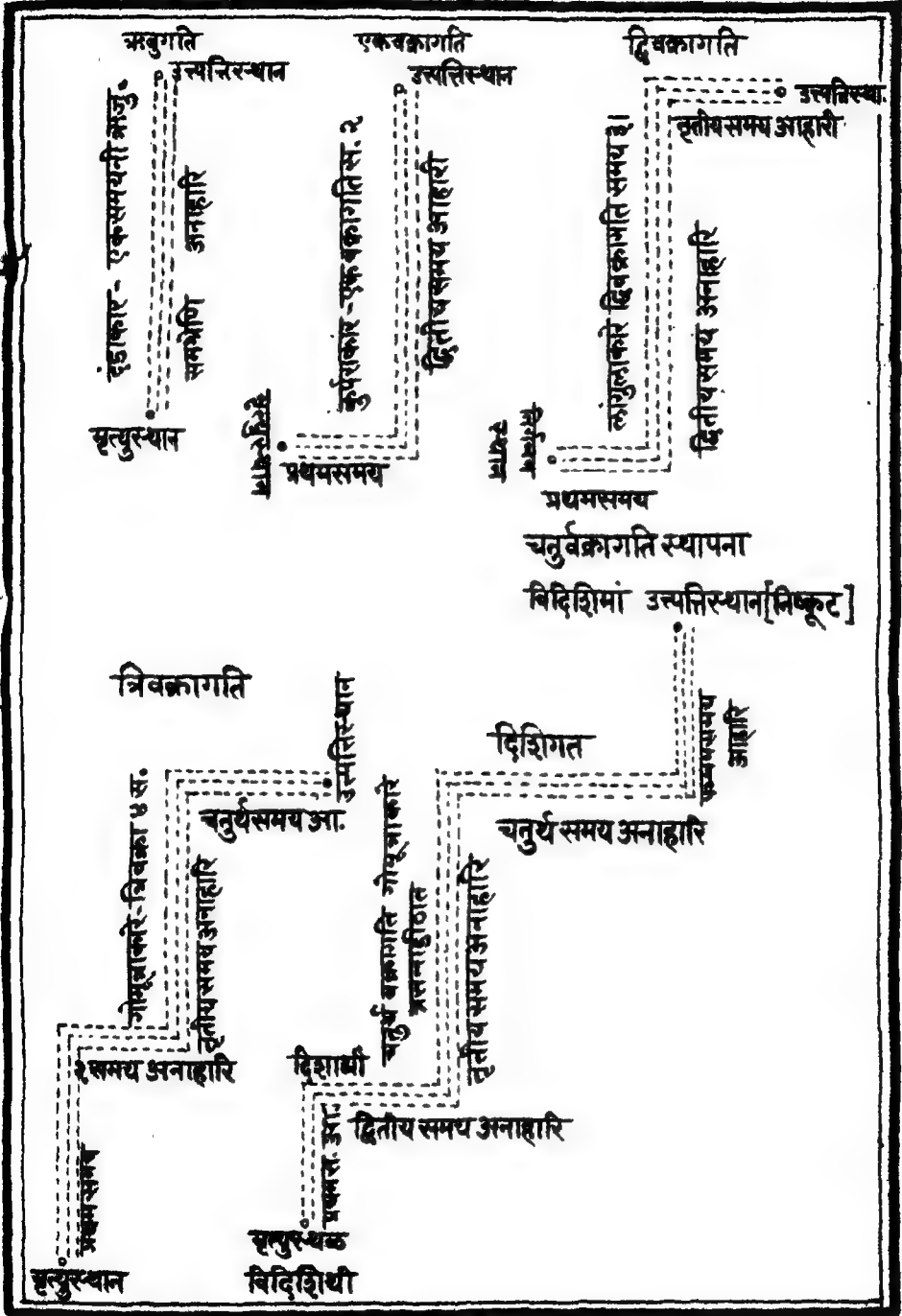
ચૌદ રાજની સ્થાપનાપૂર્વક આલેખેલું કાજુ-વક્રાગતિનું ચિત્ર.

वक्रागतिमां आहार-अनाहारदर्शक चित्र.

[स्पष्ट छे]

[भाषा १८८, पृ. ४१७]

અવતરણ:—હવે અનાહારક જીવે કયા ? અને અનાહારકપણું કયા કયા જીવેને ક્યારે ક્યારે હોય તે કહે છે—

વિગ્રહગદ્ગમાવસ્થા, કેવલિણો સમૂહયા અજોગી ય ।

સિદ્ધા ય અનાહારા, સેસા આહારગા જીવા ॥ ૧૮૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

વિગ્રહગતિમાપન્નાઃ કેવલિનસ્સમૂહતા અયોગિનશ્ચ ।

સિદ્ધાશ્ચ અનાહારાઃ શેષા આહારગા જીવાઃ ॥ ૧૮૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

વિગ્રહગદ્ગ=વિગ્રહગતિમાં

આવસ્થા=આવેલા-પ્રાપ્ત થએલા

કેવલિણો સમૂહયા=કેવલી સમુદ્ધાતમાં

અજોગી=અયોગી ગુણસ્થાનકમાં

સિદ્ધા=સિદ્ધો

અનાહારા=અનાહારી

આહારગા=આહારક

જીવા=જીવે

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥ ૧૮૮ ॥

વિશેષાર્થ:—વિવક્ષિત ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે અન્યભવમાં ઉત્પન્ન થવાના બે પ્રકાર હોય છે. એક ઋણુગતિ અને બીજો વિગ્રહગતિ (વક્રગતિ), સ્વયન (મૃત્યુ) સ્થાનથી ઉત્પત્તિસ્થાન પૂર્વ-પશ્ચિમ ઉત્તર દક્ષિણ ઉર્ધ્વ કે અધો એ છ દિશામાંથી કોઈ પણ એક દિશામાં હોય તો તો જીવ જો સ્થાને મૃત્યુ પામ્યો તે સ્થાનેથી ઉત્પત્તિસ્થાને એક સમયમાં જ પહોંચી જાય છે, તેને ઋણુગતિ કહેવાય છે. પણ ઉત્પત્તિસ્થાન વિદિશામાં, ત્રસનાડી બહાર વિદિશામાં એમ આડું અવળું હોય તો ઉત્પત્તિસ્થાને પહોંચતાં બે સમય, ત્રણ સમય, ચાર સમય (અને કોઈ વખતે પાંચ સમય) પણ થાય છે. આવી રીતે વિદિશામાં ઉત્પન્ન થવાના પ્રકારને વિગ્રહગતિ કહેવામાં આવે છે, ઋણુગતિથી ઉત્પન્ન થનાર જીવને અનાહારકપણું પ્રસંગ આવતો જ નથી, કારણ કે ચાલુ ભવના છેલ્લા સમયે તે જીવે આહાર શ્રદ્ધા કર્યો છે અને અનન્તર સમયમાં ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચી ત્યાં આહાર લેવાનો છે, પરંતુ વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થનારને વચ્ચે અનાહારકપણું પ્રસંગ આવે છે, એટલે ચાલુભવમાંથી છુટ્યા ગાદ જ્યાં સુધી

ઉત્પત્તિસ્થાને ન પહોંચે તે હરમ્યાન વચમાં જેટલા સમયો થાય તે સમયો અનાહારકપણાના હોય છે. તેવા અનાહારકપણાના સમયો એક એ ત્રણ અથવા કેઇ વખતે ચાર પણ થઈ જાય છે. વળી આઠ સમયની કેવલી સમુદ્ધાત^{૪૭} પ્રસંગે ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા એ ત્રણ સમયે કેવલીઓ કેવલ કાર્મણ્યોગ યુક્ત હોવાથી ત્યાં અનાહારકપણું હોય છે.

અયોગી તે ચૌદમેશુલ્કસ્થાનકે રહેલા જીવો કે જેને પાંચ હસ્વાક્ષર ઉચ્ચાર પ્રમાણ કાલ પૂર્ણ થયે શૈલેશી કરણ કરી સીધા મોક્ષસ્થાને પહોંચવાનું છે. એઓને એ પાંચ હસ્વાક્ષર પ્રમાણ જેટલો લઘુઅંતર્મુદ્દતનો શૈલેશી કરણકાળ તે અનાહારક હોય છે.

સિદ્ધો—તે સકલ કર્મનો ક્ષય કરી સિદ્ધપણે મોક્ષસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવો સાદિ અપર્યવસિત સદાએ અણાહારી હોય છે.

તે સિવાયના શેષ સર્વજીવો સદાએ આહારી હોય છે, તેઓ ક્યારે પણ અનાહારી હોતા નથી, ઉક્ત સ્થિતિમાં આવે ત્યારે અનાહારી બને છે. (વિશ્વહગતિ સિવાયનું) અનાહારીપણું એ એકાન્ત સુખનું કારણ છે. વધુ આહારીપણુએ દુઃખનું કારણ છે માટે ભાવિકોએ અનાહારીપણું પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમ કરવો. [૧૮૮]

અવતરણ:—હવે દેવોની તથાવિધ ભવપ્રત્યયિક સંપત્તિ વર્ણવે છે.

કેસઢિમંસનહરોમ—રુહિરવસચમ્મમુત્તપુરિસેર્હિ ।

રહિઆ નિમ્મલદેહા, સુગંધિનીસ્સાસ ગયલેવા ॥ ૧૮૯ ॥

અંતમુદ્દુત્તેણં ચિય, પજ્જત્તાતરુણપુરિસસંકાસા ।

સઁવંગમૂસણધરા, અજરા નિરુઆ સમા દેવા ॥ ૧૯૦ ॥

અણિમિસનયણા મણક—જ્ઞસાહણા પુપ્કદામઅમિલાણા ।

ચડરંગુલેણ ભૂમિં, ન છિવંતિ સુરા જિણા મિત્તિ ॥ ૧૯૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

કેશાસ્થિમાંસનસ્વરોમ—રુધિરવસાચર્મમૂત્રપુરીષૈઃ ।

રહિતા નિર્મલદેહા, સુગન્ધિનિઃશ્વાસા ગતલેપાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

૪૭ સમુદ્ધાતનો વિષય આગળ આવશે.

અન્તર્દેહ્યેન ચૈવ પર્યાપ્તા તરુણપુરુષસંકાશાઃ ।

સર્વાંગભૂષણધરા અજરા નીરુજાઃ સમા દેવાઃ ॥ ૧૯૦ ॥

અનિમેષનયના મનઃકાર્યસાધનાઃ પુષ્પદામામ્લાનાઃ [અમ્લાનપુષ્પદામાનઃ]

ચતુરંગુલેન ભૂમિ ન સ્પૃશન્તિ જિના બ્રુવતે ॥ ૧૯૧ ॥

શીખાર્થઃ—

કેસ=કેશ

અટ્ટિ=અસ્થિ=હાડકા

મંસ=માંસ

નહ=નખ

રોમ=રૂંવાટાં

રહિર=રૂધિર

વસ=ચરખી

ચમ્મ=ચામડી-ચર્મ

મુત્ત=મૂત્ર

પુરિસેહિ=વિષ્ઠા

રહિઆ=રહિત

નિમ્મલદેહા-નિર્મલદેહવાળા

સુગંધનિસ્તાસ=સુગંધી નિઃસ્વાસવાળા

ગયલેવા=ગતલેવા

અંતમુહુતેણ=અંતરમુહૂતમાં

ચિય=નિશ્ચે

પર્યાપ્તા=પર્યાપ્તા

તરુણપુરિસસંકાશા=તરુણ પુરુષ સરખા

સર્વંગભૂષણધરા=સર્વાંગે ભૂષણને ધારણ

કરનારા

અજરા=જરાવસ્થા રહિત

નિરુયા=રોગ રહિત

સમા=સમચતુરંગ સંસ્થાનવાળા

અનિમેષનયના=અનિમેષ નયનવાળા

મળકજ્જસાહના-મનથી કાર્ય સાધનારા

પુષ્પદામઅમિલાના-અમ્લાન લાંબી પુષ્પ-

માળવાળા

ચતુરંગુલેણ-ચાર અંગુલવડે

ભૂમિ-ભૂમિને

ન સ્પૃશન્તિ-સ્પર્શતા નથી

જિના-જિનેશ્વરો

વિતિ-ખાલે છે

ગાથાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૧૮૯-૧૯૧ ॥

વિશેષાર્થઃ—સઘળાએ દેવો પૂર્વભવમાં સંચિતકરેલા શુભકર્મોદયના પ્રભાવથી હૃદયે શરીરની આકૃતિમાં ઘણાજ સુંદર, શરીર-મસ્તક ઉપર કેશ, હાડકાશરીર, માંસ, નખ, રૂંવાટા, રૂધિર, ચરખી, ચામડી, મૂત્ર, વિષ્ઠા (ઝાડો) (સ્નાયુ) એટલી વસ્તુઓથી રહિત તેઓનાં શરીરો હોય છે, આવી કલુષિતવસ્તુથી સર્વથા રહિત હોવાથી તેઓ નિર્મલદેહવાળા-ઉજ્જ્વલ શરીરી પુષ્પલેખાને ધારણ કરનારા, કપૂર કરતુરી આદિ વિશિષ્ટ સુગંધી દ્રવ્યોથી સુગંધી આસોઆસવાળા, જાત્યવંત સુવર્ણની જેમ ગયો છે લેપ જેને એવા, રજ પ્રસ્વેદાદિ ઉપલેપરહિત હોય છે (પ્રવાલવત્ રક્તાઅધરવાળા, ચંદ્ર જેવા

ઉન્નત વૈક્રિયભાવિ દાંતવાળા હોય છે વૈક્રિયભાવિ વિશેષણ આપવાનું કારણ એ છે કે કેશ-નખાદિનું અસ્તિત્વ ઔદારિકભાવિ છે જ્યારે દેવો તો વૈક્રિયશરીરીજ હોવાથી તે વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે તો હોતી નથી પરંતુ જરૂર પડે તો ઉત્તરવૈક્રિય તરીકે કેશ નખાદિ સર્વ સ્વરૂપ કરી શકે છે.)

આથી દેવોનું શરીર અત્યન્ત સ્વચ્છ-તેજોમય-દશેદિશાને અત્યન્ત પ્રકાશિત કરનાર, કેવળ સર્વોત્તમ વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થએલા શુભ વૈક્રિય પુદ્ગલોના સમૂહથી બનેલું સૌભાગ્યાદિ ગુણોપેત હોય છે. [૧૮૯]

[દેવો-દેવીઓ દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેઓને મનુષ્યાદિવંશ યોનિમાં ઉત્પન્ન થવાનું કે ગર્ભદુઃખને સહન કરવાનું ઇત્યાદિ કંઈ પણ હોતું નથી, પરંતુ ઉત્પન્ન થવાના સ્થાને દેવદ્રવ્યવસ્ત્રથી આચ્છાદિત વિવૃત્તયોનિરૂપ એક દેવશય્યા હોય છે. દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવ પૂર્વના મહાન પુણ્યોદયથી એક ક્ષણવારમાં ઉપપાતસભાને વિષે દેવદ્રવ્યવસ્ત્રની નીચે શય્યા ઉપર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થતાની સાથે આહારાદિક પંચ પર્યામિઓ એકજ અંતર્મુદૂર્તમાં સમાપ્ત કરવાપૂર્વક પૂર્ણ પર્યામિવાળા થતા, અને વળી ઉત્પન્ન થવાની સાથે ભવસ્વાભાવિક અવધિ અથવા વિભંગજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતાં યથાયોગ્ય ૩૨ વર્ષના જેવી લોગયોગ્ય તરૂણુ અવસ્થાવાળા થઈ જાય છે, એથી દેવોને અન્યગતિના જીવની જેમ ગર્ભધારણ-જન્મપણું-ખાદ્ય-વૃદ્ધાદિ ભિન્ન અવસ્થાઓ હોતી નથી, એઓ દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક સુંદરરૂપવાળા વસ્ત્ર-આભૂષણ રહિત હોય છે, પરંતુ પછી હાજર રહેલા તેમને સત્કારનારા સામાનિકાદિ દેવ દેવીઓ જ્ય જ્ય શબ્દને કરતા નમસ્કાર

૪૮ પ્ર૦—દેવોની કંકવર્તી પુષ્પમાલા સચિત્ત હોય કે અચિત્ત ?

જો સચિત્ત હોય તો તે માલા કલ્પવૃક્ષની બનેલી હોવાથી તે એકેન્દ્રિય છે અને એકેન્દ્રિય જીવોનું આયુષ્ય ૧૦ હજાર વર્ષનું છે તો દેવોના સાગરોપમ જેટલા આયુષ્ય સુધી તે સચિત્ત-સચેતનપણે લીલી કેમ રહે ?

ખીણું જો અચિત્ત માનીએ તો તે માળા દેવોના વ્યવનાન્તે જે કરમાવા માંડે છે એમ સિદ્ધાન્તોમાં કહ્યું છે, તો અચિત્તમાળાને કરમાવાપણું ક્યાંથી હોય ?

ઉ૦—શાસ્ત્રોમાં દેવોની માળા સચિત્ત હોય કે અચિત્ત તે બાબતમાં કોઈ ગ્રન્થમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નેતા-ગ્રંથવામાં આવેલો નથી તેથી ઘણા તર્કવિતર્કને સ્થાન મળે છે, તોપણ સચિત્ત અથવા અચિત્ત બંને રીતે માનવામાં કોઈ વિરોધ આવવાનો સંભવ નથી. સચિત્ત માનીએ તો જે અવસરે એક વિવક્ષિત જીવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય એટલે તે સ્થાને તેજ અથવા ખીજે જીવ તે માળામાં વનસ્પતિપણે ઉત્પન્ન થાય એટલે તે માળા અમ્ભાન રહે, અને અચિત્ત માનીએ તો ‘મ્લાન’ એ પદનો અર્થ કાંતિ-તેજ પ્રથમાવસ્થા કરતાં ઓછા થાય એમ માનવું ઉચિત્ત લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીગમ્ય.

કરીને જિનપૂજનથી થતા અનેક હિતોને સ્વામીના મનોગત અભિપ્રાયથી જાણીને ઉપયાત સભાના પૂર્વદારથી સર્વ આભિયોગિકાદિ દેવો સ્વાભાવિક વિકૂર્વેલા અનેક જાતનાં સમુદ્રોના જલ-ઔષધિથી ભરેલા ઉત્તમ રત્નોના મહા કલશોવડે દ્રહમાં લઈ જઈ સ્નાન કરાવે, પછી અભિષેક સભામાં સ્નાન કરાવે, ત્યારબાદ ઉત્સાહી દેવો અલંકારસભામાં વિાધપૂર્વક લઈ જઈ સિંહાસને બેસાડી શરીરપર તુરત ઉત્તમ સુવર્ણના દેવદ્રવ્ય વસ્ત્રો-રત્નાવલી આદિ હારને-વીંટી કુંડલ અંગ-કેયૂરાદિ સુશોભિત આભૂષણોને સર્વાંગે પહેરાવે છે, પછી વ્યવસાય સભામાં વિાધપૂર્વક (પ્રદક્ષિણાદિ) પૂર્વદારથી લઈ જઈ ત્યાં પુસ્તકાદિ બતલાવે છે. ઉત્પન્ન થએલો દેવ તે પુસ્તકથી પોતાના યથાયોગ્ય અવસર સાચવવાના પ્રસંગે, પરંપરાગતના રીતિરિવાજોથી માહિતગાર બની નન્દનવાવડીમાં પૂજની ભક્તિ નિમિત્તે પુનઃ સ્નાનાદિક કરીને ૪૯જિનપૂજાદિકના ઉત્તમકાર્યો ક્રમશઃ વિધિપૂર્વક સર્વ કરી પછી વિધિપૂર્વક મુધર્મા સભામાં આરૂઢ થઈ સ્વકાર્યમાં તથા દેવ દેવીના વિષયાદિક સુખમાં તल्लीન બને છે.]

પૂર્વે કહી ગયા કે સર્વાંગે મસ્તકે-કંઠે હસ્તે કર્ણાદિ અવયવોને વિષે આભૂષણોને ધારણ કરનારા, ‘ અજરા ’ એટલે જરાવસ્થા રહિત એટલે હંમેશા અવસ્થિત યૌવનવાળા, ‘ નિરૂઝા ’ એટલે નિરોગી, ઉદરસ શ્વાસાદિ સર્વ વ્યાધિ મુક્ત, ‘ સમા ’ એટલે સમચતુરસ સંસ્થાનવાળા એવા દેવો હોય છે. [૧૬૦]

વળી સર્વે દેવો ભવસ્વભાવેજ લીલાયુક્ત સુંદર અનિમેષનેત્રવાળા એટલે જંના નેત્રમાં કઠાપિ પલકારાપણું કે બંધ કરવાપણું હોતુંજ નથી, એવા અપિ-રિમિત સામર્થ્યથી ‘ મનથીજ સર્વ કાર્યને સાધનારા ’ અમ્લાનપુષ્પમાળા એટલે કરમાયા વગરની (વિકસ્વર, સુગંધીદાર દેહીપ્રમાન) સદાએ ખીલેલી લાંબી કદપવૃક્ષની પુષ્પમાલાને ઉત્પલ્લ યથા બાદ (અલંકાર સભામાં) ધારણ કરનારા, વળી પૃથ્વીતળે આવતા પૃથ્વીને સ્પર્શ ન કરતાં ચાર આંગળ ઉંચા રહેનારા એવા મહાન્ સંપત્તિ, સૌભાગ્ય, સુખને ધારણ કરનારા (અર્ધભાગધી ભાષા બોલનારા) દેવો છે એમ જિનેશ્વરો બોલે છે [૧૮૬-૧૮૯]

અવતરણ:—દેવો કયા કારણને પામી મનુષ્ય લોકમાં આવે ? તે કહે છે.

પંચસુ જિણકણ્ણણે—સુ ચેવ મહરિસિતવાણુભાવાઓ ।

જમ્મંતરનેહેણ ય, આગચ્છંતિ સુરા રૂહરૂં ॥ ૧૧૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

પશ્ચસુ જિનકલ્યાણેષુ-ચૈવ મહર્ષિતપોઽનુભાવતઃ ।

જન્માન્તરસ્નેહેન ચ આગચ્છન્તિ સુરા રૂઢ ॥ ૧૯૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

પંચસુ જિનકલ્યાણેસુ-પાંચે જિનના કલ્યા-	જન્મંતરનેહેન-જન્માંતરના સ્નેહથી
ણકોમાં	આગચ્છન્તિ-આવે છે
મહરિસિતવાણુભાવાઓ-મહર્ષિઓના	રૂઢ-અહિંઆ
તપના પ્રભાવથી	

ગાથાર્થ:—જિનેશ્વરદેવોના પાંચે કલ્યાણકોમાં, મહાન્ ઋષિઓના તપના પ્રભાવથી આકર્ષાઈને વળી જન્માંતરના રહી ગએલા સ્નેહવડે કરીને દેવો અહિંઆ (આ લોકમાં) આવે છે. ॥ ૧૯૨. ॥

વિશેષાર્થ:—તદ્ભવમાં તીર્થંકર પરમાત્મારૂપે થનારી વ્યક્તિ જ્યારે દેવલોકાદિ પ્રસ્થાનમાંથી ભરતાદિક કર્મભૂમિ ક્ષેત્રને વિષે રચવે છે ત્યારે દેવો આવા મહાનુભાવ પરમાત્માનો જીવ મનુષ્યલોકમાં જગજીવંતુના કલ્યાણાર્થે ઉત્પન્ન થયો છે એમ અવધિજ્ઞાનથી સમજી તેઓના રચવનને કલ્યાણરૂપ મહોત્સવ તરીકે ઉજવે છે, એ જીવ રચવીને સૌભાગ્યવંતી માતાની કુક્ષિમાં ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયા બાદ પુણ્યાત્માના ગર્ભના પ્રભાવથી માતાને ગર્ભવેદના, ઉદરવૃદ્ધિ, જન્માદિક કાળે અશુચિપણું આદિ હોતું નથી. અનુક્રમે પૂર્ણસમય થયે તે પરમાત્માનો અવધિજ્ઞાન પૂર્વક જન્મ થાય છે, જે કલ્યાણરૂપ હોવાથી નારકીને પણ ક્ષણવાર સુખના કારણરૂપ છે. એ જન્મકલ્યાણરૂપે થવાથી સર્વત્ર આનંદ અને મંગલ થાય છે.

એ પ્રસંગે ઇન્દ્રાદિક દેવો સર્વ દેવોને સુધોષાઘંટા દ્વારા ખબર અપાવી સર્વ ભોળા થઈ વિમાન દ્વારા આ લોકમાં પ્રભુગૃહે આવી વિદ્યાબલથી પ્રભુના બિંબને માતા પાસે રાખી સાચા પ્રભુને પોતે જ ગ્રહણ કરી પંચદિવ્ય પૂર્વક મેરૂ પર્વત ઉપર જઈ અભિષેકાદિ ક્રિયાઓ કરે છે, પદ દિક્કુમારીકાઓ પણ તે પહેલાં અનેક રીતે પ્રભુના જન્મકલ્યાણરૂપને ઘણા ઠાઠથી ઉજવે છે.

એ પ્રમાણે અનુક્રમે મોટાં થતાં પ્રભુ ભોગાવલી કર્મક્ષયે લોકાન્તિક દેવોની પણ આચાર સાચવવા પુરતી જયજય શબ્દપૂર્વક સૂચના થવાથી જગતને એક વરસ સુખી અદાળક ધનાદિકનું દાન આપી જ્યારે દીક્ષા લેવા તૈયાર થાય ત્યારે એ દીક્ષાકલ્યાણરૂપના મહોત્સવ પ્રસંગને ઉજવવા સર્વ દેવો અહિં આવે છે.

દેવો મનુષ્યલોકમાં કયા કારણથી આવે અને ન આવે ?

૪૨૩

એ પ્રમાણે દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ જગજનંતુના કલ્યાણાર્થે શુદ્ધ મુક્તિ માર્ગનો આદર્શ બતાવવા ધોરતપશ્ચર્યા-ઉપદ્રવાદિકને કાયકલેશને સંપૂર્ણપણે સહન કરી ચેત્રીસ અતિશયયુક્ત સંપૂર્ણ કેવલજ્ઞાની બને છે ત્યારે તે કેવલજ્ઞાન કલ્યાણુકના મહિમાને ઉજવવા દેવો અહિં આવે છે.

અને વળી જ્ઞાન થયા બાદ પાંત્રીસશુણ્યયુક્ત પ્રભાવિક વાણીથી જગતના પ્રાણીને સાચો મુક્તિ માર્ગનો આદર્શ બતાવી, કેઇકનાં કલ્યાણ કરાવી પોતાના બાકી રહેલા ચાર બવોપગ્રાહી કર્મનો ક્ષય થયે નિરાબાધપણે જ્યારે મોક્ષે જાય છે તે સમયે એ મહાનુભાવ પરમાત્માના મોક્ષ કલ્યાણુકને ઉજવવા દેવો અહીં આવે છે. એમ ચ્યવન-જન્મ-દીક્ષા-જ્ઞાન-મોક્ષ એ પાંચે કલ્યાણુકને ઉજવવા સ્વકલ્યાણુર્થે દેવો આ મનુષ્યલોકમાં આવે છે.

એ સિવાય કોઇ મહર્ષિના મહાન્ તપના પ્રભાવથી આકર્ષાઇ વંદન નમસ્કારાદિક કારણે, વળી જન્માંતરના સ્નેહાદિકને કારણે મનુષ્યાદિકની સ્ત્રી ઉપરના રાગથી, અને દ્રેષ્યબુદ્ધિથી (સંગમાદિક આવ્યા હતા તેમ) વિગેરે કારણે તેઓનું આ લોકમાં આવવું થાય છે. એ પ્રમાણે વળી પૂર્વભવના સ્નેહથી બંધાએલા દેવો મિત્રના સુખને માટે અને અમિત્રના દુઃખને માટે નરકે પણ જાય છે. [૧૬૨]

અવતરણ;— હવે કયા કારણે મનુષ્ય લોકમાં આવતા નથી ? તે કહે છે.

સંકંતદિવ્યપ્રેમા, વિસયપસત્તાઽસમત્તકત્તવા ।

અળહીણમણુઅકજ્જા, નરમવમસુહં ન ઇંતિ સુરા ॥ ૧૯૩ ॥

ચત્તારિ પંચજોયણ, સયાઈં ગંધો ય મણુઅલોગસ્સ ।

ઉહં વચ્ચઈ જોણં, ન ઉ દેવા તેણ આવાંતિ ॥ ૧૯૪ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

સંક્રાન્તદિવ્યપ્રેમાણો વિષયપ્રસક્તાઽસમાપ્તકર્ત્તવ્યાઃ ।

અનધીનમનુજકાર્યા નરમવમશ્રુમં ન યાન્તિ સુરાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

ચત્તારિ પંચયોજનશ્ચત્તાનિ ગન્ધશ્ચ મનુજલોકસ્ય ।

ઉર્ધ્વં વ્રજતિ યેન ન તુ દેવા તેન આયાન્તિ ॥ ૧૯૩ ॥

શીખદાર્થ:—

સકંતદિવ્યપેમા-સંકાંત દિવ્યપ્રેમવાળા
વિસયપસત્તા-વિષયમાં પ્રસક્ત
અસમત્તકત્ત્વા-અપૂર્ણ કાર્યવાળા
ચત્તારિપંચજોયણસયાઈ-ચારસો પાંચસો
યોજન
ગંધો-ગંધ
મણુઅલ્લોગસ-મનુષ્ય લોકને.

અણહીનમણુઅકજ્ઞા-મનુષ્યને આધીન ન
નરમત્વ-નરભવમાં [હોવાથી]
અસુહ-અશુભ
ન હંતિ-આવતા નથી
ઉર્ધ્વ મન્ચર-ઉંચે જાય છે
તેજ-તે કારણથી
ન આવંતિ-આવતા નથી

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત ॥ ૧૯૩-૯૪. ॥

વિશેષાર્થ:—જ્યારે દેવલોકમાં દેવો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દેવલોકવર્તી દેવાંગનાદિને વિષે નવોજ પરમ પ્રેમ સંક્રાન્ત (પ્રવેશ ભાવવાળો) થાય છે. એ અતિમનોહર હોવાથી પ્રેમ થયા બાદ દેવીઓના સુંદર શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શો અતિ મનોહર હોવાથી ઉત્પત્તિ થતાંજ દેવો તેમાં અત્યન્ત આસક્ત-પ્રસક્ત થવાથી, એથીજ વળી નથી સમાપ્ત થયા કાર્યો જેના [એટલે ત્યાં એવા વિષયાદિક સુખો છે એટલે સ્નાન કરીને તૈયાર થાય ત્યાં નાટકપ્રેક્ષણાદિનું મન થાય, એ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં ખીજા અનેક સુખોમાં તક્લીન થતો જાય એથી તે પંદેવાંગનાદિને વિષે અપૂર્ણ કર્તવ્યવાળા હોવાથી] અને મનુષ્યાધીન તેને કંઈ પણ કાર્ય હોતુંજ નથી કારણ કે તેઓ અનુપમ સામર્થ્યવાળા હોવાથી સ્વતંત્ર મનથીજ કાર્યને સાધનારા છે (ઉલ્લેખ મનુષ્યને દેવાધીનપણું હોય છે) એથી તેઓ જ્યાં મનુષ્યોનો જન્મ છે એવા અશુભ ગંધથા ભરેલા લોકમાં આવતા નથી. ॥ ૧૯૨ ॥

અશુભગંધોપેતપણું શી રીતે ?

મનુષ્યલોકના મનુષ્ય-તિર્યંચાદિના મૃતકલેવરોમાંથી મૂત્ર-પુરીવાદિથી (પેશાબ-ઝાડા) ઉત્પન્ન થતાં અશુભ ગંધ જ્યારે (અજીતનાથ ભગવાન આદિના સમયમાં મનુષ્યો ઘણા હોય ત્યારે) મૃતકલેવરાદિનું પ્રમાણ વધુ જોરમાં હોય

પ૦ કદાચિત્ તે દેવ પૂર્વજન્મના ઉપકારી કુટુંબકાદિ-ગુરૂને મલવાને અથવા તેઓને પોતાની સંપત્તિ ખતલાવવાને પણ ઇચ્છે, પરંતુ એવામાં તે દેવીઓ ઉત્પન્ન થયા બાદ તુરંત અહીં આવતા ને દેવાને અનેક પ્રકારના પ્રેમનાં મહેણાં મારી શરમાવી હાવભાવથી પુનઃ યેન કેન પ્રકારે પોતાનામાં હતચિત્તવાળા કરે છે અને ત્યારબાદ ત્યાં સુખમાં પડી જાય છે તે વિસરી પણ જાય છે.

ત્યારે (ગંધ પ્રમાણ પણ વધારે થાય તેથી) ૫૧ પાંચસો યોજન સુધી, નહીંતર ચારસો યોજન સુધી ઉંચે જાય છે અને વળી તેની ચારે બાજુ દુર્ગંધી વાતા-વરણ સદા રહેતું હોવાથી દેવો આ મનુષ્યલોકમાં આવતા નથી.

ફક્ત ઉક્ત ગાથાઓમાં કહ્યા મુજબ કલ્યાણકાદિના વિશિષ્ટ પ્રસંગે સદા-કાળથી આદ્યા આવતા નિયમાનુસાર પરમાત્માના પુણ્યના પ્રાગ્ભારથી-પ્રભાવથી આ લોકમાં આવે છે. [૧૯૩-૬૪]

અવતરણ;—ઉપસંહાર પ્રકરણમાં દેવતાને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર કેને કેટલું હોય ? તે કહે છે તથા નારકી દેવાના અને મનુષ્યતિર્યંચના અવધિજ્ઞાનનું સંસ્થાન કહે છે.

દો પૈદમકપ્પપદમં, દો દો દો બીઅતદ્વયગચઉત્થિ ।

ચડ ઉવરિમ ઓહીણ, પાસંતિ અ પંચમં પુઢવિં ॥ ૧૯૪ ॥

છઢિં છમ્મેવિજ્જા, સત્તમિમિયરે અણુત્તરસુરાડ ।

કિંચૂળલોગનાલિં, અસંખવીદુદહિ તિરિયં તુ ॥ ૧૯૬ ॥

બહુઅયરં ઉવરિમગા, ઉઢ્ઢં સવિમાણચૂલિયધયાઈ ।

ઉણદ્ધસાગરે સં-સ્વજોયણા તપ્પરમસંસ્વા ॥ ૧૯૭ ॥

પણવીસ જોયણલહૂ, નારયભવણવણજોડકપ્પાણં ।

મેવિજ્જણુત્તરાણ ચ, જહસંસ્વં ઓહિઆગારા ॥ ૧૯૮ ॥

તપ્પાગારે પહ્લગ, પહ્લગ ઝહ્લરી મુઈગ પુપ્ફ જવે ।

તિરિયમણુણસુ ઓહી, નાણવિહસંઠિઓ મણિઓ ॥ ૧૯૯ ॥

૫૧ અહીંઆ ઘ્રાણેન્દ્રિયના પુદ્ગલો ઉંચે નવ યોજન સુધીજ જાય છે પરંતુ અહીં જે પાંચસો યો. પ્રમાણ કહ્યું તે માટે એમ સમજવું કે અહીંથી જે અસલ ગન્ધ પુદ્ગલો ગયા તે અપાન્તરાણે ઊર્ધ્વ રહેલા અન્ય પુદ્ગલોને પોતાના ગંધથી વાસિત કરી નાંખે, ત્યાં વાસિત થએલા એ પુદ્ગલો વળી ઉપર ઉપર જતાં અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરે. આ પ્રમાણે અન્યાન્ય વાસિત પુદ્ગલોમાં તેટલા યોજન સુધી ગંધ જવાનો સંભવ સમજ લેવો.

ઉપદેશમાલા કર્ણિકા ટીકામાં તે ૮૦૦-૧૦૦૦ યો. સુધી ગંધનું જવું લખેલ છે.

૫૨ દો કપ્પપદમપુઢવિ-इति पाठांतरम् विदेलिमम्.

સંસ્કૃત છાયા:—

દ્વૌ પ્રથમકલ્પૌ પ્રથમાં, દ્વૌ દ્વૌ દ્વૌ દ્વિતીયાં તૃતીયાં ચતુર્થીમ્ ।

ચત્વાર ઉપરિતનાઃ પદ્યન્તિ ચ પચ્ચમાં પૃથ્વીમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

ષઠીં વદગ્રૈવેયા સપ્તમીમિતરેન્નુત્તરસુરાસ્તુ ।

કિંચિન્ન્યૂનલોકનાલીં અસંખ્યદ્વીપોદધયસ્તિર્યક્ તુ ॥ ૧૯૬ ॥

બહુતરકમ્પરિતના ઊર્ધ્વં સ્વવિમાનચૂલિકાધ્વજાદિ ।

ઝનેઽર્ધે સાગરે સંખ્યયોજનાનિ તતઃ પરમસંખ્યેયાનિ ॥ ૧૯૭ ॥

પચ્ચવિંશતિયોજનાનિ લઘુ, નારક-મવન-વન-જ્યોતિષ્કલ્પાનામ્ ।

ગ્રૈવેયાન્નુતરાણાશ્ચ યથાસંખ્યમવધ્યાકારાઃ ॥ ૧૯૮ ॥

તપ્રાકારઃ પલ્લવ-પટહક-શ્ણરી-મૃદગ્-પુષ્પ-ચવાઃ ।

તિર્યક્ મનુજેષ્વવધિર્નાનાવિધસંસ્થિતો મણિતઃ ॥ ૧૯૯ ॥

શીખરાર્થઃ—

દોપદમકમ્પ-એ પહેલા કદપો

પદમં-પહેલી નરક પૃથ્વી

બીજતદ્વયગચઽર્ધિ-બીજ-ત્રીજ-ચોથી

બહુઅયરં-ધર્મ

ઉવરિમગા-ઉપર રહેલા દેવો

સવિમાણચૂલિયધયાઈ-વિમાન સહિત

ચુલિકાની ધ્વજાને

ચતુરવરિમ-ચાર ઉપરના

ઓહિય-અવધિજ્ઞાનથી

પાસંતિ-પેપે છે.

પંચમં પુદર્વી-પાંચમી નરકપૃથ્વી સુધી

છઠ્ઠિ-છઠ્ઠી સુધી

છમેવિજ્ઞા-છ ગ્રૈવેયકના

સપ્તમિ-સાતમી સુધી

ઈયરે-ઇતર ૩ ગ્રૈવેયકના

અણુત્તરસુરા-અણુત્તવાસી દેવો

કિંચૂનલોગનાલિ-કિંચિદ્ ઉભી લોકનાલિકાને

અસંસ્વદીવુદહિ-અસંખ્યદ્વીપ-સમુદ્ર

તિરિયં-તિર્યક્

તુ=વળી વા અવધારણાર્થે

ઉણદસાગરે=ઉના અર્ધ સાગરોપમ

પ્રમાણમાં

સંસ્વજોયણા=સંખ્યાતા યોજન

તપ્પરં=તેથી અધિકાધુષ્યવાળા

અસંસ્વા=અસંખ્યાતા યોજન

પણવીસં=પચીસ

ઘડુ=લઘુ

જહસંસ્વં=યથાસંખ્યપણે

ઓહિ=અવધિ

આગારા=આકાર

તપ્પાગારે=સ્થાપાના આકારમાં

પલ્લવ=પાલાના આકારે

પટહગ=પટહ

શ્ણરી=ઝાલાર

મુદ્ગ=મૃદંગ

પુષ્પ=પુષ્પ

જવે=યવાકારમાં

નાણાવિહ=નાનાવિધ

સંઠિઓ=સંસ્થાન મણિઓ=કણું છે

ગાથાર્થ:—પહેલા બે કલ્પના દેવતા અવધિજ્ઞાનથી ખેલતી નરકપૃથ્વી સુધીનું ક્ષેત્ર (અધો) હોયે, ત્યારપછીના બે કલ્પના દેવો બીજી નારકી સુધી, ત્યારપછીના બે કલ્પના દેવો ત્રીજી નારક સુધી, તે પછીના બે કલ્પવાળા ચોથી નારકી સુધી, ત્યારપછીના ચાર કલ્પના પાંચમી નારક સુધીનું ક્ષેત્ર જીવે છે. ॥૧૬૫॥

ત્યારપછી ૬ ઐવેયકના દેવો છઠ્ઠી નારકી સુધી, તે પછીની ઉપરની ત્રણ ઐવેયકના સાતમી નારકપૃથ્વી સુધી, વળી અનુત્તરદેવો કાંઈક ઉણી એવી લોકનાલિકાને હોયે, વલી તે દેવો તિચ્છુ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોના ક્ષેત્રને જીવે છે. ॥ ૧૬૬ ॥

તેમાંએ ઉપર ઉપરના કલ્પવાળા દેવો ક્રમશઃ નીચે નીચેના કલ્પવાળાદેવો જેટલું તિચ્છુ હોયે તેજ ક્ષેત્રને તેઓ બહુ વિશેષપણે જીવે અને સર્વકલ્પગત દેવો ઉચ્ચ પોતાના વિમાન સહિત ચૂલિકાની ધ્વજા સુધી હોયે, વળી તેમાંએ અદ્ધા સાગરોપમથી ન્યૂન આયુષ્યવાળા તિચ્છુ સંખ્યયોજન ક્ષેત્રને હોયે અને તેથી અધિકાયુષ્યવાળા દેવો અસંખ્ય યોજન સુધી હોયે. ॥ ૧૬૭ ॥

લઘુ આયુષ્યવાળા દેવો તિચ્છુ ૨૫ યોગ સુધી હોયે, નારકીઓનો, ભુવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, બારકલ્પ, ઐવેયક, અને અનુત્તર દેવોનો યથાસંખ્યે કરીને અવધિજ્ઞાન-ક્ષેત્રનો આકાર. ॥ ૧૬૮ ॥

તરાપાનો, પાલાનો, પટહનો, ઝાલરનો, મૃદંગનો પુષ્પચંગેરીનો, અને યવાકારનો હોય છે. તિર્યંચો અને મનુષ્યોનું અવધિ નાના નાના (જુદા-જુદા) પ્રકારના સંસ્થાનવાળું કહેલું છે. ॥ ૧૬૯ ॥

વિશેષાર્થ:—સિદ્ધાન્તમાં મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ એ પાંચ જ્ઞાનો કહેલાં છે. એ જ્ઞાનોમાં સર્વજ્ઞાનનો સમાવેશ આવી જાય છે. એક એક જ્ઞાન ક્રમશઃ ચઢતું છે, એમાં પ્રથમના બે જ્ઞાનો જીવમાત્રમાં ન્યૂનાધિકપણે હોય છે જ અને એટલી પણ જ્ઞાનચેતનાથી જ જીવ જીવ તરીકે ઓળખાય છે. અન્યથા તે અજીવ જ કહેવાય. વળી અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનો વિશિષ્ટ ગુણની ભૂમિકાએ ખેંચવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં છેલ્લું કેવલજ્ઞાન ચૌદે રાજલોકના અને અલોકના સર્વ પદાર્થોને આત્મસાક્ષાત્ જાતલાવનાર છે, આપણે અત્યારે એક અવધિજ્ઞાનનો વિષય જરૂરી હોવાથી અન્યચર્ચા છોડી તેને જ વિચારીએ.

‘ અવધિ ’ એટલે સાક્ષાત્ નિશ્ચયરૂપ અવધાન, અથવા અવધિ એટલે મર્યાદા તે જગતના માત્ર રૂપીજ પદાર્થોને જાતલાવનાર તે. આ જ્ઞાન અનુગામી

આદિ છ ભેદે અથવા અસંખ્યભેદે પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાનનાં માલીકને પોતાના સ્થાને બેઠા થકાં જે વસ્તુ જોવા ઇચ્છા થાય ત્યાં ઉપયોગ (ધ્યાન દેવું) મુકવે પડે છે. આ જ્ઞાન બહુ ભેદવાળું હોવાથી અને ક્ષેત્રથી મર્યાદિત હોવાથી—ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનવાળા કયા દેવને કેવી રીતે કેટલા પ્રમાણમાં તે જ્ઞાન હોય છે તે કહે છે.

ઉત્કૃષ્ટ અધોઽવધિક્ષેત્રઃ—હવે પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટવિષયને કહેવાનો હોવાથી અન્યકાર વૈમાનિક નિકાયાશ્રયી પ્રથમ અધઃક્ષેત્રમર્યાદા જણાવે છે.

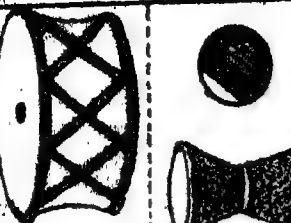
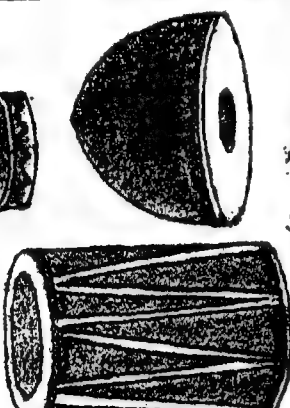
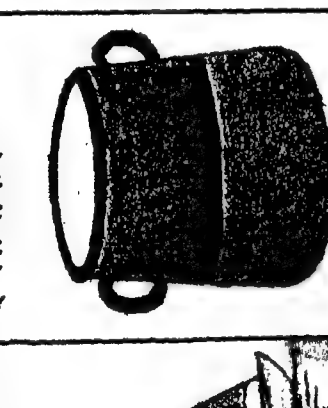
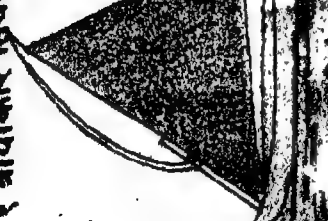
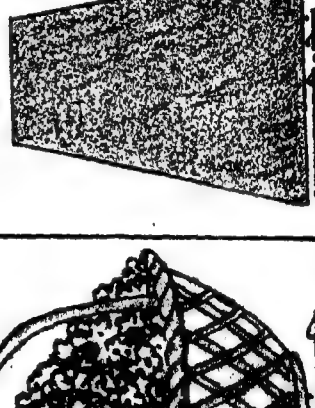
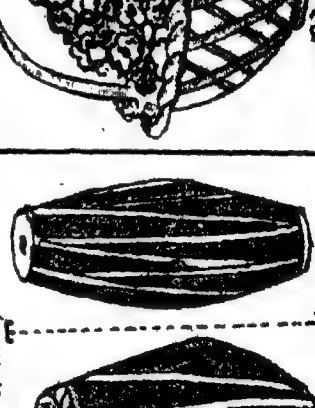

પ્રથમના સૌધર્મ અને ઇશાન^{૫૩} એ બે કલ્પના ઉત્કૃષ્ટાયુધી દેવો—દેવીઓ (તથા સામાનિકાદિ) પોતાના પ્રાપ્તજ્ઞાનથી નીચે ખેલી રત્નપ્રભાનારક-પૃથ્વીના અન્ત સુધીના સર્વ રૂપી પદાર્થોને જોવા શક્તિમાન છે, સનતકુમાર—માહેન્દ્ર કલ્પના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ઇન્દ્રાદિક દેવો યાવત્ શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના નીચેના અન્તસુધી દેખે, પ્રભ-લાંતક કલ્પના વાલુકાપ્રભાની નીચે સુધી, શુક-સહ-સારના ચોથી પંકપ્રભા સુધી, આનતપ્રાણુત-આરણુ-અચ્યુત કલ્પના દેવો પાંચમી ધ્રુમપ્રભા સુધી દેખે, પરંતુ ઉત્તરોત્તર કલ્પના દેવો એક બીજાથી અધિક અધિક વિશુદ્ધતર-તમપણે ક્રમશઃ બહુપર્યાયને દેખે. [૧૯૫]

પ્રથમની છ ઐવેયકના દેવો છઠ્ઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વી સુધી, ઉપરની ત્રણ ઐ૦ ના સાતમી તમઃતમઃપ્રભા સુધી, અને અનુત્તર કલ્પના દેવો (સ્વધ્વ-જ્ઞાનથી ઉપર નહીં માટે) કંઈક ન્યૂન એવી લોકનાલિકા યાવત્ દેખે છે [લોકનાલિકા શબ્દે કૃત બાર યોજન ન્યૂન સમગ્ર ત્રસનાડી, છ ઐવેયક કરતાં આ દેવો સાતમીનરકઅધોવર્તી અલોકાકાશ સુધીના વિષયને પણ જાણે.]

૩૦ અવધિતિર્યક્ષેત્રઃ—ઉક્ત સૌધર્મથી માંડી અનુત્તર સુધીના દેવો તિર્યક્ષુ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર સુધી (પણ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી અધિક અસંખ્ય યોજનપણે) દેખે. એટલે અસંખ્યાતામાં અસંખ્ય ભેદો પડતા હોવાથી સૌધર્મ દેવો જે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર દેખે તે કરતાં ઇશાન દેવલોકવાસી દેવો તેથી અધિક અસંખ્ય માનવાળા દ્વીપ-સમુદ્રના ક્ષેત્રને દેખે, એમ બહુ બહુતર-તમપણે અધિક ઉત્તરોત્તર કલ્પના દેવાને અવધિજ્ઞાનનો વિશુદ્ધ-તર-તમપણાનો સફાવ હોવાથી તેટલું જોવાને તે શક્તિવંત છે. [૧૯૬]

૫૩ જ્યાં કલ્પ યુગલ હોય ત્યાં એકથી બીજા કલ્પના દેવો તેજ ક્ષેત્રને વિશુદ્ધપણે જોવે એમ સમજવું, ૫૪ સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટાયુધી અને સામાનિકાદિ દેવો સહ વિચારવું.

॥ कह कह निकायना, क्या क्या देवानुं अंबविज्ञानक्षेत्र केवा आकौरे छे ते ॥

<p>१ त्रापाकार त्रियम्बक</p> <p>त्रियम्बक</p>	<p>२ पलयाकार</p> <p>पुवनपतिदेवोक्तो</p>	<p>३ पडहाकार. भिन्नभिन्नशैले</p> <p>स्वन्तरवेद्येभ्यो अर्वादिआकार</p>	<p>४ मल्लयकिरमिन्नमिनि</p> <p>अर्वादिअर्वादि</p>	<p>अर्वाविज्ञाननी</p> <p>अस्कारमरुणालां</p> <p>भिन्नभिन्नमत्तां-</p> <p>हरो छे: तेनो</p> <p>युल्लामधी समाख्य</p> <p>करवो.</p> <p>आ विन्न रूपसु छे.</p>	<p>५ सुदंगाकार</p> <p>पुनर्निकपुनो-अर्वादिआकार</p>	<p>६ पुष्प</p> <p>मय्येवकत्रु अर्वादि</p>	<p>७ खनारिकाकार</p> <p>अर्वादिआकार</p>
---	---	--	--	--	---	---	---

[गा. १९९, पृ. ४२९]

आनंद प्रेस-कावनागर.

૩૦ ઝર્વ અવધિષેત્ર:—પ્રત્યેક કલ્પના સૌધર્મિક સર્વ દેવો ઉચું તે ભવસ્વભાવે સ્વસ્વવિમાનની ધ્વજના અન્ત સુધી જ દેખી શકે છે.

इत्युत्कृष्टोवधिः ॥

સર્વ જઘન્યઅવધિ:—આ દેવોનો જઘન્ય અવધિવિષય અંગુલના અસંખ્યભાગનો (તે કોઈ એક સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ અવધિજ્ઞાન સહિત ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પત્તિ સમયે તેટલો હોય તે અપેક્ષાએ) બાજુવો. આ અવધિવિષય પારભવિક અજાણી કદાચિત્ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી અન્યકારે મૂલગાથામાં કહેલો નથી. [૧૫૩૬]

॥ इति वैमानिकानां जघन्योत्कृष्टमवधिक्षेत्रम् ॥

શેષ ત્રણનિકાયે અવધિક્ષેત્રમાન કહે છે:—જે દેવોનું અર્ધ સાગરોપમથી ન્યૂન આયુષ્ય હોય (ભુવનપતિ નવનિકાય વ્યન્તર, જ્યોતિષી) તેઓ સંખ્ય યોજનનું (દ્વીપ-સમુદ્ર) ક્ષેત્ર દેખે તેથી અધિક અધિક આયુષ્યવાળા (ચમરેન્દ્ર બર્હાદ્રિક અસુરો) અસંખ્ય-અસંખ્ય યોજન અધિક-અધિકપણે દેખે, જેમ જેમ આયુષ્યની વૃદ્ધિ તેમ તેમ અસંખ્ય યોજનની પણ વૃદ્ધિ સમજવી. इति ३० तिर्यग्क्षेत्रम् ॥

ઉત્કૃષ્ટ-ઝર્વક્ષેત્ર—ચમરેન્દ્ર ઉત્પન્ન થતાં જ સૌધર્મેન્દ્રને અવધિના બલથી જોઈ શક્યો હતો તેથી ભુવનપતિઓ સૌધર્મ યાવત દૂર ઉંચે જોઈ શકે છે, વ્યન્તર અને જ્યોતિષીઓ ઉત્કૃષ્ટથી અધિકપણે સંખ્યાતા યોજન સુધી ઉંચે જોઈ શકે છે.

ઉત્કૃષ્ટ-અધ:ક્ષેત્ર:—ભુવનપતિઓ ત્રીજી નરકાન્ત યાવત, અને વ્યન્તર-જ્યોતિષીઓ સંખ્યાતા યોજન સુધી જોઈ શકે છે.

જઘન્યાવધિક્ષેત્ર:—ભુવનપતિઓમાં પ્રથમ નિકાયનો તે ઉર્ધ્વાદિ ત્રણે બાજુનો જો અં ૦ વિષય અસંખ્ય યો, શેષ નવનિ ૦ નો સંખ્ય યો, તેમાં એ વળી જઘન્ય દશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળાનો નિશ્ચે ૨૫ યો, વ્યન્તરનો સંખ્ય યો, દશ હજારવર્ષાયુષી વ્યન્તરોનો ૨૫ યો જ્યોતિષીનો સંખ્યયો નો બાજુવો.

અવધિક્ષેત્ર-સંસ્થાનાકાર:—નારકી નો અવધિક્ષેત્રાકાર તરાપાકારે, તે કાષ્ઠના સમુદાયથી બનાવેલું સાદુ-સીધું તરવાનું ત્રિકોણાકાર સાધન.

ભુવનપતિ નો ' પદ્યાકારે ' તે લાટદેશમાં વપરાતું ધાન્ય માપવાનું પાલું

જે ઉચ્ચ ઉપરથી ૫૪ વિસ્તારવાળું અને નીચેથી સંકડું હોય છે, અને અન્તરવેવ નો અવધિક્ષેત્રાકાર પડહાકારે, તે એક જાતનો લાંબો ઢોલ જાણે બાબુ ગોળ ચામડાથી મઢેલો જે દેશીવાદ્ય વગાડનારાઓ વગાડે છે તે.

જ્યોતિષ્ક નો ૫૫ અક્ષર્યાકારે તે જાણે બાબુ વિસ્તીર્ણવલયાકારે ચામડાથી મઢેલી ખંજરી અથવા મારવાડમાં હોલીકા પ્રસંગે જે ખંજરી જેવું વગાડે છે તે અથવા 'ડમરૂક' મહારીઓ વગાડે છે તદાકારે.

કલ્પોપપ્પ (ખારદેવલોક) નો 'મૃદંગાકારે' આ પણ દેશીવાદ્ય છે, તે એક બાબુ વીસ્તીર્ણ ગોળાકારે, બીજી બાબુ પતલુ પણ ગોળાકારે ચામડાથી મઢેલું હોય છે અને વચમાં તેની પોઠ લીધી હોય તે.

નવગ્રૈવેયકનો આકાર 'પુષ્પચંગેરી' ગુથેલા પુષ્પોથી શિખાપર્યાંત ભરેલી ચંગેરી (પરિધિસહ છાબડી) તે.

અનુત્તરવેવો નો '૫૬ યવનાલકાકાર' ઉચી કરેલી જે બાહુવાળા કંચુકાનકારે અથવા અપરનામ કન્યાચોલકાકાર (સ્ત્રીનો અધોવસ્ત્રાકાર) તે.

આ પ્રમાણે દેવોના અવધિક્ષેત્રોના આકાર કહ્યા. શેષ તિર્યગ્ તથા મનુષ્યના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રાકારો અનેક પ્રકારના—લિખ્તલિખ્ત યથાયોગ્ય હોય છે એટલે કે ગોળાકારે અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં અસંખ્યજાતના મત્સ્યાકારો છે તેવાકારે નાનાવિધ સંસ્થાને અવધિક્ષેત્રાકારો હોય છે. [૧૯૯]

અવતરણ;—સંસ્થાનાદિ કહીને હવે કોને કઈ દિશાએ અવધિક્ષેત્ર વધારે હોય ?

ઉદ્ગ્મ્ ભવણવણાણં, બહુગો વૈમાણિયાણહો ઓહી ।

નારય જોહસતિરિયં, નરતિરિયાણં અણેગાવિહો ॥ ૨૦૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઉર્ધ્વં ભુવન-વનાનાં બહુકો વૈમાનિકાનામષોઽવધિઃ ।

નારક-જ્યોતિષ્કાનાં તિર્યગ્ નરતિરિયામનેકવિધઃ ॥ ૨૦૦ ॥

૫૪ આ કથન ૫૦૦ ગાથાવાળી સંગ્રહણીના આધારેથી, બાકી અન્યસ્થાનોમાં આ પાલો નીચેથી વિસ્તીર્ણ અને ઉપર સંકીર્ણ એમ લખે છે.

૫૫ અહીં કાંસાની ઝાલર ન સમજતાં, 'ડમરૂકાકાર' વિચારવો વધુ યોગ્ય જણાય છે.

૫૬ આ માથે ઓઢવાના 'મોસલા' સહિત કંચુકાકાર જે મારવાડ દેશની કન્યાઓ પરિધાન કરે છે તે, વળી કોઈ સ્ત્રીના અધોવસ્ત્રાકારે જણાવે છે પરંતુ વસ્તુતઃ એકજ છે.

સુબદ્ધર્થ:—

ઉર્ધ્વ=ઉર્ધ્વ

ભવણવળાણ=ભુવનપતિ-વ્યંતરને

વહુગો=ધણું

અધો=અધો

તિરિયં=તિરિયં

અણેગવિદ્યે=અનેકવિધ

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૦૦ ॥

વિશેષાર્થ:—ભુવનપતિ તથા વ્યંતર દેવોને અવધિજ્ઞાનક્ષેત્ર ઉર્ધ્વ ધણું હોય છે, આ ઉત્સર્પિણીમાં ચમરેન્દ્રનું સૌધર્મ કદપે જવું જે પ્રસિદ્ધ છે) તિરિયં અને નીચું અવધિક્ષેત્ર અદપ હોય છે. વૈમાનિક નિકાયના દેવોનું અવધિ-ક્ષેત્ર નીચું ધણું હોય છે (કદ્યાણુકાદિ પ્રસંગે અવધિથી તીર્થ કરના જન્માદિક જોઈને આવવું પ્રસિદ્ધ છે.) તિરિયં અદપ અને ઉર્ધ્વ તેથી એ અદપક્ષેત્ર છે, વહી નારકી અને જ્યોતિષી દેવોનું તિરિયં ધણું-જ્યારે ઉર્ધ્વ અને નીચું અદપ હોય છે.

અને મનુષ્ય અને તિરિયંનું ક્ષેત્ર અનેક પ્રકારનું ઉર્ધ્વ, અધો, તિરિયં નાનું-મોટું-વિવિધ સંસ્થાનાકારે વિચિત્ર હોય છે. [૨૦૦]

॥ ચતુર્ગતિષ્વવધિક્ષેત્રાકાર:-દિગલ્પબહુત્વં ચ વ્યવસ્થા યન્ત્રમ્ ॥

જાતિનામ	અવધિક્ષેત્રાકાર	ઉર્ધ્વઅં નહુ	અધોમાન	તિરિયંમાન
ભુવનપતિનો	પદ્યાકારે	ઉર્ધ્વ વિશેષ	અદપ	અદપ
વ્યંતરનો	પડહાકારે	"	"	"
જ્યોતિષીનો	ઝાલરનાકારે	અદપ	અદપ	ધણું
ખાર દેવલોકનો	મૃદંગાકારે	અદપ	અધોધણું	અદપ
નવ ઐવેયકનો	પુખ્ત્ય ગેરીનાઆકારે	"	"	"
અનુત્તરનો	યવનાલકાકારે	"	"	"
નારકીનો	તરાપાકારે	અદપ	અદપ	ધણું
મનુષ્યનો	વિવિધાકારે	અનેકવિધ	અનેકવિધ	અનેકવિધ
તિરિયંનો	"	"	"	"

॥ इति सद्गुरु प्रसादाद्देवानां सर्वाणि द्वाराणि समाप्तानि

॥ इति देवगत्यधिकारः ॥

॥ चतुर्थं निकायेषु जघन्योक्तुष्ट-अवधिविषयकक्षेत्रप्रमाणयन्त्रम् ॥

देवनाम जाति	ऊर्ध्वोक्तुष्ट अवधिविषय	अध-उक्तुष्ट अवधिविषय	तिर्यक्उक्तुष्ट अवधिविषय	त्रये प्रकारनो जघन्यमवधि
१ असुरकुनि०ने। शेषनवि०ने। दशहजारवर्षायुषी।	{ सौधर्मान्त " " " "	त्रील्लनरकान्त " " " "	असंध्य योजन संध्य योजन संध्य योजन	२५ यो०थी अधिक-तर-तम २५ यो०
२ व्यन्तरे०ने। दशहजारी०ने।	{ संज्यातायोजन " "	संज्याता योजन " "	" " " "	संध्य यो० २५ यो०
३ ज्योतिषी०ने। १ सौधर्भ०ने।	{ संज्याता योजन स्वविमानध्व०	संज्याता योजन प्लेदीनरकान्त तदीयासुधी	" " असंध्य योजन	संध्य यो० अंशुदना असं० भागने।
२ भृशान०ने। ३ सनत्कुमार०ने।	{ " " " "	" " शील्लनरकान्त	अधिकअसं०यो० तथीअधिकअसं० योजन	" " " "
४ भाडेन्द्र०ने। ५ प्रभलो०ने। ६ वातक०ने।	{ " " " " " "	" " शील्लनरकान्त " "	" " त्रील्ल योथा करतां अधिक असं०यो०	" " " " " "
७ महाशु०ने। ८ सहस्रार०ने। ९ आनत०ने।	{ " " " " " "	योथीनरकान्त " " पांचमीनरकान्त	पांचमा छट्टा करतां अधिक असं०यो० सातमा आठमाथी	" " " " " "
१० प्राणुत०ने। ११ आरणु०ने। १२ अर्युत०ने।	{ " " " " " "	" " " " " "	अधिक असं०यो० नवमा दशमाथी अधिक असं०यो०	" " " " " "
१ प्लेदीत्रै० त्रिके। २ शील्लत्रै० त्रिके। ३ त्रील्लत्रै० त्रिके।	{ " " " " " "	छट्टीनरकान्त " " सातमीनरकान्त तदीयुं	अग्यार भारमाथी अधिक असं० यो० गन्ने त्रिक करतांअ अधिक असं० यो०	" " " " " "
५ अनुत्तरे	[कंठकन्यूनलोक- नादिका.]	अष्टौल्लोकादिका प्रान्त सुधी	स्वयं भूरभक्ष समुद्र यावत्	" "

॥ चतुर्वैमानિકनिकाये लघुपरिशिष्टम् नं. ६ ॥

૧—લોકાન્તિક દેવો ખણકદપના ગ્રીબ રિદનામા પ્રતરે આવેલી અષ્ટકુળના રાણના મધ્ય મધ્ય ભાગે રહે છે, તેઓ એકાવતારી (મતાંતરે સાત-આઠ) દેવર્ષિ છે.

૨—દેવોના ૧૬૮ લેહ કેવી રીતે ?

ભુવનપતિની ૧૦ નિકાય તથા ૧૫ પરમાધામી મલી-૨૫, વ્યન્તર-ચાણ વ્યન્તર બન્નેની આઠ આઠ નિકાય મલીને ૧૬ અને ૧૦ પ્રકારના તિર્થંકજ્ઞાંભક તે તિર્થંકરાદિક વિશિષ્ટપુણ્યવાળા મનુષ્યોને ધન ધાન્યાદિ વસ્તુને આપનારા દેવો, અજ્ઞાંભક, પાન, વસ્ત્ર, લેણ (ધર), પુષ્પ, પુષ્પફલ, શયન, વિદ્યા, અવિચત ફલ હરેક સાથે જ્ઞાંભક શબ્દ લગાડવાથી તે તે નામવાળા તે તે વસ્તુને આપનારા હોય છે, એમ કુલ ૨૬ લેહ વ્યંતરના, ચર અને સ્થિર મળી જ્યોતષીના ૧૦ અને વૈમાનિકમાં ૧૨ કલ્પોપપન્ન, તથા અન્તર્ગત આવેલા ૩ લેહ કિલ્બષકના તથા ૬ લોકાન્તિકના, કલ્પાતીત તે ૬ જૈવેચકના અને ૫ અનુત્તરના એમ મળીને કુલ ૩૮ લેહ વૈમાનિકના ૨૫+૨૬+૧૦+૩૮ મળી કુલ ૯૯ દેવોના લેહ, તે પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત મળીને ૧૬૮ દેવલેહો થાય છે.

॥ ચતુર્નિકાયાશ્રયીપરિશિષ્ટम् ॥

૧—દેવોને વ્યવન કાળ આડા છ માસ રહે ત્યારે તેઓ અવધિજ્ઞાનથી ગર્ભ-વાસના દુઃખદાઇ સ્થાનને જોઇને ગુરે છે, વળી પોતાની કાન્તિ-મળ-યુવાવસ્થાનું બદલાવનું, કલ્પવૃક્ષકમ્પન, કંઠમાલાનું કરમાવવું, નવીન દેવને દેખી ખેદ કરવો ઇત્યાદિ અનેક ચિન્હો જોવાથી પીડાય છે. અનન્તર ભવમાં તિર્થંકર થનાર દેવને અંતિમ અવસ્થામાં પણ આવા ચિહ્નો હોતા નથી.

૨—દેવલોકમાં દેવાંગનાના હરણાદિને અંગે ભીષણ સંગ્રામો થાય છે, જેમાં પરસ્પર તાડન-તર્જન પણ ચાલે છે, પરંતુ વૈક્રિય શરીર હોવાથી તેઓનો તફન દેહાંત થતો નથી પણ દુઃખ તો જરૂર થાય છે.

૩—સમ્યગ્દષ્ટિ ઉત્તમકુલમાં જન્મે, મિથ્યાદષ્ટિ તેના કર્મ કરી નીચ-કુલે જન્મે છે.

૪—એક ઇન્દ્રિયવે અને તે સ્થાને બીજો ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધીમાં સામા નિકાદિ દેવો રાજ્ય ચલાવે.

૫—ઇન્દ્રો, ત્રાયશિશક, લોકપાલો, અગ્રમહીષો પૂર્વભવમાં કોણ હતા ? તેની ઉત્પત્તિ, તેઓની વિકૃર્વણશક્તિ પર્યંહા-સંભાનું વર્ણન, તેઓની ખાદ્ય-મધ્યમ-અભ્યન્તર પર્યંહાની સંખ્યા, વિષયમુખો પ્રાસાદાદિકની રચના, વિષયમુખ કેવી રીતે ભોગવે, કલ્પાણકના પ્રસંગે કેવો રીતે ઉજવે, વિમાનનું ખાદ્યાભ્યન્તર સ્વરૂપ કેવું હોય ? ઇત્યાદિ સર્વ અન્યાન્તરથી જોવું.

॥ अथ नरकगतिविषये प्रथमं स्थितिद्वारम् ॥

અવતરણ,—એ પ્રમાણે ચારે નિકાયગત દેવોના સ્થિતિ, ભુવન, અવગાહના, ઉપપાતવિરહ, સ્થવનવિરહ, એકસમયઉપપાતસંખ્યા, એકસમયસ્થવન સંખ્યા, તેમની ગતિ તથા આગતિ, એ નવે દ્વારોનું વર્ણન કર્યું, સાથે સાથે અન્ય પ્રકીર્ણક સ્વરૂપ તથા અન્યાતરથી કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું, એ દેવાધિકારને સમાપ્ત કરી હવે નરકગતિ સંબંધી સ્થિતિ પ્રમુખ નવે દ્વારોને પૂર્વોક્તક્રમે વર્ણવતાં દેવનિકાયની જેમ પ્રથમદ્વારે પ્રત્યેક નારકીગત નારકોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિને કહે છે.

इअ देवाणं भणितं, ठिइपमुहं नारयाण वुच्छामि ।

इग तिसि सत्त दस सत्तर, अयर बावीस तिसीसा ॥ २०१ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

इति देवानां भणितं स्थितिप्रमुखं नारकाणां वक्ष्यामि ।

एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदशास्तराणि द्वाविंशतिस्त्रयस्त्रिंशत् ॥ २०१ ॥

શબ્દાર્થ:

इअ=એ પ્રમાણે

भणितं=કહ્યું

ठिइपमुहं=સ્થિતિપ્રમુખ

वुच्छामि=કહીશ

गायार्थः—विशेषार्थवत् ॥ २०१ ॥

વિશેષાર્થ:—અધોલોકે સાત નરકપૃથ્વી છે, જેના નામ-ગોત્રાદિ આગળ કહેવાશે. અહિંઆં તે પૃથ્વીમાં રહેતા નારકોનું આયુષ્યપ્રમાણ વર્ણવતા અન્ય-કાર પહેલી રતનપ્રભાપૃથ્વીના નારકોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ એક સાગરોપ-પમની જણાવે છે, બીજી શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના નારકોની ત્રણ સાં ની, ત્રીજી વાલુકાપ્રભાને વિષે સાત સાગરોપમની, ચોથી પંકપ્રભામાં દસ સાગરોની પાંચમી ધૂમપ્રભામાં સત્તર સાં ની, છઠ્ઠીતમ:પ્રભામાં બાવીસ સાં ની, અને સાતમી તમસ્તમ:પ્રભાને વિષે તેત્રીસ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે. [૨૦૧]

અવતરણ:—હવે તે પ્રત્યેકની જઘન્યસ્થિતિ બાણવાનો ઉપાય કહે છે.

सत्तसु पुढवीसु ठिई, जिट्ठोवरिमा य हिट्ठुपुहवीय ।

होइ कमेण कणिट्ठा, दसवाससहस्स पढमाण ॥ २०२ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સત્તસુ પૃથ્વીષુ સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠોપરિમા ચાઘઃ પૃથિવ્યામ્ ।

ભવતિ ક્રમેણ કનિષ્ઠા દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્

॥ ૨૦૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

જિદ્ઘોવરિમા=ઉપરની ઉત્કૃષ્ઠ

દિદ્ધુપુહવીપ=નીચેની પૃથ્વીમાં

ક્રમેણ=ક્રમથી

કનિષ્ઠા=જઘન્ય

દસવાસસહસ્સ=દશ હજાર વર્ષ

પ્રથમાય=પહેલીમાં

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૦૨ ॥

વિશેષાર્થ:—ગત ગાથામાં સાત પૃથ્વીને વિષે ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ જણાવી, હવે જઘન્યસ્થિતિને વર્ણવતાં જણાવે છે કે ઉપરની પૃથ્વીઓની જે ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ તે હેઠલી પૃથ્વીઓની અનુક્રમે જઘન્યસ્થિતિ થાય છે, પરંતુ રત્નપ્રભાથી ઉપર એક પણ નરક ન હોવાથી આ નિયમ રત્નપ્રભામાં લાગુ પડતો ન હોવાથી અન્યકાર પોતેજ પહેલી રત્નપ્રભાપૃથ્વીના નારકોની જઘન્યસ્થિતિ દશહજાર વર્ષની હોય છે એમ જણાવી દે છે. હવે શર્કરાપ્રભાની જો સ્થિતિ જણાવતી હોવાથી ઉપરની-રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જે એક સાં ની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ તે નીચેની શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીની એક સાં ની જઘન્યસ્થિતિ થઈ, એજ પ્રમાણે અનુક્રમે શર્કરાપ્રભાની ત્રણ સાં ની સ્થિતિ તે વાલુકાપ્રભાને વિષે જઘન્ય, પંકપ્રભાને વિષે સાત સાં જઘન્ય, ધૂમપ્રભાની દસ સાં ની, તમઃપ્રભાની સત્તર સાં, અને તમસ્તમઃપ્રભાની બાવીસ સાગરોપમની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવી. [૨૦૨]

॥ સત્તનરકેષુ જઘન્યોત્કૃષ્ઠસ્થિતિયન્ત્રમ્ ॥

નારકી નામ	ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ
૧ રત્નપ્રભા	૧ સાગરોપમ	૧૦૦૦૦, વર્ષ
૨ શર્કરાપ્રભા	૩ "	૧ સાગરોપમ
૩ વાલુકાપ્રભા	૭ "	૩ "
૪ પંકપ્રભા	૧૦ "	૭ "
૫ ધૂમપ્રભા	૧૭ "	૧૦ "
૬ તમઃપ્રભા	૨૨ "	૧૭ "
૭ તમસ્તમઃપ્રભા	૩૩ "	૨૨ "

અવતરણ:—પૂર્વે પ્રત્યેક નારકોની સમુચ્ચય સ્થિતિ તેા જણાવી, હવે પ્રત્યેક નારકના પ્રત્યેક પ્રતરગત નારકોની સ્થિતિ વર્ણવતાં અન્યકાર મહારાજ પ્રથમ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પ્રત્યેકપ્રતરે પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિને વર્ણવે છે.

નવદ્વસમસહસલક્ષ્ણા, પુઘાણં કોડિ અચરદસમાગો ।

एगोगभागवुद्धि, जा अचरं तेरसे पयरे ॥ २०३ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

नवतिः समानां सहस्राणि लक्षाणि पूर्वाणां कोटिरचरदसमागः ।

एकैकभागवुद्धिर्यावदतरं त्रयोदशे प्रतरे ॥ २०३ ॥

શબ્દાર્થ:—

નવદ્વસમ સહસ્સ=નેવું હજાર વર્ષ
લક્ષ્ણા=(તેટલાજ) લાખ વર્ષની
પુઘાણં કોડિ=પૂર્વ કોડ વર્ષની
અચરદસમાગો=સાગરોપના દસમાભાગની

एगोगभागवुद्धि=એકએક ભાગની વૃદ્ધિ
जा=યાવત-જ્યાંસુધી
अचरं=સાગરોપમ
तेरसे पयरे=તેરમા પ્રતરમાં

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૦૩ ॥

વિશેષાર્થ:—રત્નપ્રભાદિપૃથ્વીને વિષે જ [વૈમાનિક કદપવત્] બિજ્ઞ બિજ્ઞ પ્રતર સંખ્યા આવેલી છે, જે અન્યકારમહારાજ પોતેજ આગલ કહેશે, એમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીને વિષે તેર પ્રતરો છે, એમાં પ્રથમપ્રતરવર્તી નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નેવું હજારવર્ષની, બીજા પ્રતરે નેવું લાખ વર્ષની, ત્રીજા પ્રતરના નારકોની પૂર્વકોડ વર્ષની, ચોથા પ્રતરે એક સાગરોપમના દસભાગ કરીએ તેવા એક દશાંશસાગરોપમની, પાંચમે જે દશાંશ સાં ની, છઠ્ઠે ત્રણ દશાંશસાં ની, સાતમે ચાર દશાંશની, આઠમે પાંચ દશાંશની, નવમે છ દશાંશની, દસમે ચાર દશાંશ, અગીયારમે આઠદશાંશ, બારમે નવ દશાંશસાગરોપમની અને તેરમે પ્રતરે દસ દશાંશ (એટલે એક એક ભાગની વૃદ્ધિએ દસભાગ પૂર્ણ થતાં ખરોખર) એક સાગરોપમની પૂર્ણ સ્થિતિ આવી રહે.

અવતરણ:—હવે રત્નપ્રભાના તેહીજ પ્રતરોને વિષે જઘન્યસ્થિતિ વર્ણવે છે.

इयजिट्ट जहन्ना पुण, दसवाससहस्सलक्ष्णपयरदुमे ।

सेसेसु उवरिजिट्टा, अहो कणिट्टा उ पइपुढवि ॥ २०४ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદઃ—

ઇયં જ્યેષ્ઠા અધન્યા પુનર્દશ વર્ષાણાં સહસ્રાણિ લઘ્યાણિ પ્રતરદિકે ।
શેષેષુ ઉપરિ(તના) જ્યેષ્ઠા અધઃ કનિષ્ઠા તુ પ્રતિપૃથિવિ ॥ ૨૦૪ ॥

શબ્દાર્થ સુગમ છેઃ—

માયાર્યઃ—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૦૪ ॥

વિશેષાર્યઃ—એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ કહી, હવે વળી એજ પ્રતરોને વિષે
જઘન્યસ્થિતિ વર્ણવતાં રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પહેલા જે પ્રતરો પૈકી પ્રથમપ્રતરને
વિષે દશહજારવર્ષની સ્થિતિ અને દ્વિતીયપ્રતરે [તેને સો ગુણ કરતાં] દશ
લાખ વર્ષની હોય છે, શેષ પ્રતરોને વિષે તો ઉપરના પ્રતરની જે ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ તે નીચેની પ્રત્યેકપૃથ્વીને વિષે કનિષ્ઠા-જઘન્ય બાણવી. એ નિયમાનુસાર
ત્રીજે પ્રતરે ૬૦ લાખ, ચોથે પૂર્વકોટ વર્ષની, ૫ મે ૧૦, સાઠ છઠ્ઠે ૧૦, સાતમે
૧૦, આઠમે ૧૦, નવમે ૧૦, દસમે ૧૦, અગીયારમે ૧૦, બારમે ૧૦, તેરમે
૧૦ સાગરોયની બાણવી. [૨૦૪]

અવતરણઃ—એ પ્રમાણે રત્નપ્રભાગત પ્રતરાશ્રયી જઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બલલા-
વીને બાકીની પૃથ્વીને વિષે સ્થિતિ પ્રમાણ બાણવા [વૈમાનિકવત્] કારણ કહે છે;—

ઉવરિસ્વિઠિઠિવિસેસો, સગપયરવિહત્તુઠ્ઠસંગુણિઓ ।
ઉવરિમસ્વિઠિઠિસહિઓ, ઇચ્છિઅપયરમ્મિ ઉક્કોસા ॥ ૨૦૫ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદઃ—

ઉપરિ(તન)શ્ચિતિસ્થિતિવિરોધઃ સ્વકપ્રતરવિમક્ત ઇષ્ટ[પ્રતર]સંગુણિતઃ ।
ઉપરિતનશ્ચિતિસ્થિતિસહિત ઇષ્ટપ્રતરે ઉત્કૃષ્ટા [સ્થિતિઃ] ॥ ૨૦૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—

ઉવરિસ્વિહ=ઉપરની પૃથ્વીમાં
ઠિઠિવિસેસો=સ્થિતિવિરોધ
સગપયર=સ્વસંબંધી પ્રતર

વિહત્તુ=ઠેચીને [ગુણીએ]
ઠ્ઠ-સંગુણિઓ=અનિષ્ટ પ્રતરની સંખ્યાએ
ગુણે છે
ઇચ્છિઅપયરમ્મિ=અનિષ્ટ પ્રતરમાં

ગાથાર્થ:—ઉપરની પૃથ્વીની સ્થિતિનો વિશ્લેષ કરીને [નીચેની ઇષ્ટપૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી બાદ કરતાં] જે શેષ રહે તેને ઇચ્છિત પોતાના પ્રતરોની સંખ્યાવડે ભાગ આપતાં જે સંખ્યા આવે તેને ઇષ્ટપ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણતાં જે સંખ્યા આવે તે, તેની [જે ઇષ્ટ પૃથ્વીના પ્રતરોની સ્થિતિ કાઢવા હોય તેની] ઉપરની પૃથ્વીની જે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સહિત જોડતાં ઇચ્છિત પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. ॥ ૨૦૭ ॥

વિશેષાર્થ:—તે આ પ્રમાણે:—

રત્નપ્રભાને વિષે તેરે પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ કહી, હવે બીજી શર્કરાપ્રભાના પ્રતરોને વિષે કાઢવાની હોવાથી વિશ્લેષ કરવા માટે શર્કરાપ્રભાની ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિમાંથી પહેલી રત્નપ્રભાની ઉત્કૃષ્ટ એક સાં ની સ્થિતિનો વિશ્લેષ (બાદ) કરતાં શેષ જે સાગરોપમ રહ્યા, એ જે સાગરોપમને શર્કરાપ્રભાના અગીયાર પ્રતરે બહેંચવા માટે એક સાગરોપમના અગીયાર ભાગ કરતાં જે સાગરોપમના બાવીસ ભાગો આવ્યા એટલે તે પ્રત્યેક પ્રતરે બહેંચતાં બધે ભાગો આવ્યા, હવે ઇષ્ટ પ્રથમ પ્રતરે સ્થિતિ કાઢવાની હોવાથી જે ભાગને એક પ્રતરે ગુણતાં જેજ ભાગ આવ્યા તે ઉપરની રત્નપ્રભાના તેરમા પ્રતરની એક સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સહિત જોડતાં એક સાં અને એક સાં ના અગીયારીયા જે ભાગ (૧ સાં $\frac{૧૬}{૧૬}$)નું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય શર્કરાપ્રભાના પ્રથમપ્રતરે આવ્યું, એ પ્રમાણે બીજા પ્રતરની સાથે ગુણતાં $૨ \times ૨ = \frac{૬૪}{૧૬}$ તે એક સાગરોપમે સહિત કરતાં $\frac{૧૬૮}{૧૬}$ સાં દ્વિતીય પ્રતરની ઉં સ્થિતિ, એ પ્રમાણે ત્રીજે પ્રતરે જે ભાગ વધારતાં ($\frac{૧૬૮}{૧૬}$) ૧ સાં $\frac{૧૬}{૧૬}$ ભાગ, એથી $\frac{૧૬૮}{૧૬}$ સાં, પાંચમે $\frac{૧૬૮}{૧૬}$, છઠ્ઠે ૨ સાં $\frac{૧૬}{૧૬}$, [કારણ કે અગીયાર ભાગ પૂર્ણ થયે સાગરોપમ પૂર્ણ થાય છે] સાતમે $\frac{૨૩૬}{૧૬}$, આઠમે $\frac{૨૫૨}{૧૬}$, નવમે $\frac{૨૬૮}{૧૬}$, દસમે $\frac{૨૮૪}{૧૬}$, અગીયારમે $\frac{૨૯૮}{૧૬}$ એટલે બરાબર ત્રણ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ (શર્કરાપ્રભાના અગીયારમે પ્રતરે) આવી. એજ પ્રમાણે અન્ય પૃથ્વીઓને વિષે આ કારણદ્વારા વિચારવું, વધુ સમજણ માટે યન્ત્ર જોવું. [૨૦૫]

स्तनप्रभायां प्रतिप्रसारे जघन्योत्कृष्ट-
आयुष्यस्थितियन्त्रम् ॥

शुक्लरी प्रभायां प्रतिप्रसारे
॥ आयुष्यस्थितियन्त्रम् ॥

प्रतर	जघन्यस्थिति	उत्कृष्टस्थिति
१	दस हत्तर वर्ष.	नेवुं हत्तर वर्ष
२	दस लाप वर्ष	नेवुं लाप वर्ष
३	नेवुं लाप वर्ष	पूर्व कोड वर्ष
४	पूर्व कोड वर्ष	१० सा०
५	१० सागरापम	१० "
६	१० "	१० "
७	१० "	१० "
८	१० "	१० "
९	१० "	१० "
१०	१० "	१० "
११	१० "	१० "
१२	१० "	१० "
१३	१० "	१० ओड सा०

प्रतर	जघन्यस्थिति	उत्कृष्टस्थिति
१	१ सागरापम	१ सा० १० भाग
२	१ सा० १० भाग	१ " १० "
३	१ " १० "	१ " १० "
४	१ " १० "	१ " १० "
५	१ " १० "	१ " १० "
६	१ " १० "	१ " १० "
७	२ " १० "	२ " १० "
८	२ " १० "	२ " १० "
९	२ " १० "	२ " १० "
१०	२ " १० "	२ " १० "
११	२ " १० "	२ " १० उसा०

॥ तृतीय बालुकाप्रभायां स्थिति ॥

॥ चतुर्थ पंकप्रभायां स्थिति ॥

प्रतर	जघन्यस्थिति	उत्कृष्टस्थिति
१	७ सागरापम	७ सा० १० भाग
२	७ सा० १० भाग	७ " १० "
३	७ " १० "	८ " १० "
४	८ " १० "	८ " १० "
५	८ " १० "	८ " १० "
६	८ " १० "	८ " १० "
७	८ " १० "	८ " १० उसा०

प्रतर	जघन्यस्थिति	उत्कृष्टस्थिति
१	३ सागरापम	३ सा० १० भाग
२	३ " १० भाग	३ " १० "
३	३ " १० "	४ " १० "
४	४ " १० "	४ " १० "
५	४ " १० "	५ " १० "
६	५ " १० "	५ " १० "
७	५ " १० "	६ " १० "
८	६ " १० "	६ " १० "
९	६ " १० "	६ " १० उसा०

પચ્ચમપ્રમાણરકે સ્થિતિચત્રમ્

પ્રકાર	અવસ્થાચુખ્યમાન	ઉત્કૃષ્ટાચુખ્યમાન
૧	૧૦ સાગરોપમ	૧૧ સાં રૂં બાગ
૨	૧૧ સાં રૂં બાગ	૧૨ „ રૂં „
૩	૧૨ „ રૂં „	૧૪ „ રૂં „
૪	૧૪ „ રૂં „	૧૫ „ રૂં „
૫	૧૫ „ રૂં „	૧૭ સાગરોપમ

॥ પશ્ચત્તમપ્રમાણરકે ॥

પ્ર०	જ૦ માં	૩૦ માં
૧	૧૭ સાં	૧૮ સાં
૨	૧૮ સાં	૨૦ સાં
૩	૨૦ રૂં	૨૨ સાં
॥ સત્તમતમસ્તમપ્રમાણમ્ ॥		
૧	૨૨ સાં	૩૩ સાં

॥ इति प्रथमं स्थितिचित्रम् ॥

અવતરણ—પૂર્વે નારકીનું પ્રથમ સ્થિતિદ્વાર વર્ણવ્યું. હવે બીજું ભુવન-દ્વાર કહેતાં પ્હેલાં ભવ્યાત્માના કલ્યાણાર્થે નારકીની તથાવિધ વેદનાનું કંઈક સ્વરૂપ કહે છે, તેમાં પ્રથમ નરકક્ષેત્રગત વેદનાના પ્રકાર જણાવે છે.

સત્તસુ સ્થિતજવિઅણા, અશ્નોન્નકયાવિ પહરણેહિં વિણા ।
પહરણકયાઽવિ પંચસુ, તિસુ પરમાહમ્મિકયા વિ ॥ ૨૦૬ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સત્તસુ ક્ષેત્રજવેદના અન્યોન્યકૃતાઽપિ પ્રહરણૈર્વિના ।
પ્રહરણકૃતાઽપિ પચ્ચસુ, તિસુ પરમાષાર્મિકકૃતાઽપિ ॥ ૨૦૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

સ્થિતજવિઅણા=ક્ષેત્રોત્પન્ન વેદના
અશ્નોન્નકયાવિ=અન્યોન્ય કરેલી પદ્ય
પહરણેહિં વિણા=શસ્ત્ર વિના

પહરણકયા=શસ્ત્રથી કરેલી
પંચસુ=પાંચમા (પાંચનું)
પરમાહમ્મિકયા=પરમાધામીની કરેલી

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૦૬ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વભવમાં કરેલા અનેકદુષ્ટ પાપાચરણોથી ઘેરાઈસા, ભૂકું, ચોરી, પરદારાગમન, લક્ષ્મી ઉપરની અત્યન્ત મૂર્ખાઈ અનેક પ્રાણીઓના ઘાત કરવાથી તે તે આત્માઓ તથાવિધ નરકગતિયોગ્ય આયુષ્યનો ભંધ કરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે જેને ‘ નારકીજીવ ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે

છે. અશુભગતિમાં ઉત્પન્ન થએલા આ જીવોને પૂર્વકર્મોદયના વશથી ત્રણ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કરવાનો હોય છે.

૧ 'ક્ષેત્ર'થી ઉત્પન્ન થએલી વેદના, ૨ 'અન્યોન્ય'થી [પરસ્પર] ઉત્પન્ન થતી વેદના, ૩ સંકલિષ્ટઅધ્યવસાયી પંદર 'પરમાધામી' દેવકૃત વેદના.

એ ત્રણમાં અન્યોન્યકૃત વેદનામાં પુનઃ એ ભેદ પડે છે ૧-શરીરથી પરસ્પર ઉત્પન્ન થતી, અને બીજી શરીર દ્વારા પરસ્પર ઉત્પન્ન થતી વેદના.

એમાં ક્ષેત્રવેદના સાતે નરકોમાં છે અને અનુક્રમે નીચે નીચે અશુભ, અશુભતર, અશુભતમપણે હોય છે. અન્યોન્યકૃત વેદનામાં શરીરથી થતી અન્યોન્ય કૃતવેદના ૫૭સાતે પૃથ્વીને વિષે છે અને પ્રહરણકૃત વેદના પ્રથમની પાંચ નરકને વિષે છે, ત્રીજી પરમાધામીકૃતવેદના એ જોડેલી ત્રણ નરકોમાં છે. [૨૦૬]

અવતરણ:—હવે પ્રથમ ક્ષેત્ર વેદનાને કહેતાં નારક જીવોને પોતાનેજ નરક-ક્ષેત્રના સ્વભાવથીજ દશ પ્રકારનો દુઃખ આપનારો જે પુદ્ગલપરિણામ તેને જણાવે છે.

बंधनं गह्रं संठाणा, भेयां वज्रा यं गंधं रसं फासा ।

अगुरुलघु संहं दसहा, असुहा वि य पुगला निरण ॥ २०७ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

बंधन-गति-संस्थानानि भेदा वर्णाश्च गन्धरसस्पर्शाः ।

अगुरुलघु-शब्दाभ्यां दशधा अशुभा अपि च पुगला नरके ॥ २०७ ॥

શબ્દાર્થ:—

भेया=ભેદ
फासा=સ્પર્શ
१, अगुरुलघु=અગુરુ લઘુ
सह=શબ્દ

दसहा=દશ પ્રકારની
असुहा=અશુભ
पुगला=પુદ્ગલો
निरण=નરકમાં

गाथार्थः—विशेषार्थवत् ॥ २०७ ॥

૫૭ સત્તસુ લેસસહાસા અષોન્નોદીરિઆય જા છટ્ટી ।

તિસુ બાહ્યાસુ વિજના પરમાહમ્મિ અસુરકયા ય ॥ ૧ ॥

આ ગાથા અન્યોન્યકૃત વેદના છટ્ટી સુધીજ જણાવે છે, તદાશય જ્ઞાની ગમ્ય.

વિશેષાર્થઃ—૧ વન્ધનઃ—નારકોની બન્ધનાવસ્થા તથા તેમને પ્રત્યેકક્ષણે થતું આહારાદિક પુફ્ફલનું નાના પ્રકારનું બન્ધન એ જાણે જાનવત્યમાન અગ્નિથી પણ અત્યન્ત દાઝણુ હોય છે.

૨ ગતિ—તે નારકોની ગતિ રાસબ, ઉંટ વિગેરેની કુગતિ જેવી અત્યન્ત દુઃખથી સહી શકાય એવી, એટલે તપાવેલા લોખંડ ઉપર પગ મુકવા કરતાં પણ અત્યન્ત દુઃખદાયક છે.

૩ સંસ્થાન—તેઓનું શરીર એકદમ કુખ્જ-હુંડક સંસ્થાનવાળું એથી પાંખો કાપેલા અંડજપક્ષી જેવું વિરૂપ હોય છે.

૪ મેદ—કુડ્યાદિથી (કુંભી વિગેરેમાંથી) નારકોના શરીર-પુફ્ફલોનું છુટાપણું તે શસ્ત્રોવડે કોઈ ખેંચે ને દુઃખ થાય એના કરતાં પણ તે વિચટન વધુ દુઃખદાયક છે.

૫ વર્ણ—એમનો વર્ણ અત્યન્ત નિકૃષ્ટ, અતિ ભીષણ, મલિન છે કારણકે તેમને ઉત્પન્ન થવાના જે નરકાવાસા દ્વાર-ગારી, જાલિયાં વિનાના, સર્વદિશાથી ભયાનક, સતત ગાઢ અંધકારમય, શ્લેષ્મ, મૂત્ર, (ઝાડા) પુરિષ, શ્રોત, મલ, રૂધિર, વસા, મેદ અને પડ વિગેરે સરખા અશુભ પુફ્ફલોથી અનુલિપ્ત ભૂતલ પ્રદેશવાળા અને સ્મશાનની જેમ પૂતિ-કેશ, માંસ, અસ્થિ, ચર્મદંત નખ જેવા વિરૂપ પુફ્ફલોવડે આરુઢાદિત ભૂમીવાળા હોય છે.

૬ ગંધ—તેઓનો ગંધ-કોહી ગએલાં શિયાળ, માર્બર, નકુલ, સર્પ, ઉંદર, હસ્તી અશ્વ, ગાય અને મનુષ્યોના કલેવરોનો જે દુર્ગંધ હોય તેથી અધિક અશુભતર હોય છે.

૭ રસ—લીમડાની ગળો કરતાં પણ અત્યન્ત કટુક છે.

૮ સ્પર્શ—એઓનો સ્પર્શ અગ્નિ, વીંછી કૌચ આદિના સ્પર્શથી પણ અત્યન્ત દુઃખાવહ છે.

૯ અગુરુલણુ—એઓના પરિણામ અગુરુલણુ હોવા છતાં પણ તીવ્ર દુઃખના આશ્રયભૂત અતીવ વ્યથાને કરે છે.

૧૦ શબ્દઃ—સતતપીડાતા, પચાતા નારકોનો શબ્દ આઠંદવડે વિલાપ કરવાથી કરૂણા ઉપજાવે તેવો હોય છે. આ પ્રમાણે દસ પ્રકારના અશુભ પુફ્ફલ પરિણામો નારકોને વિષે અવશ્ય હોય છે. [૨૦૭]

અવતરણ—પૂર્વે ક્ષેત્રગત સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થતા દુઃખદાઈ પરિણામને

જણાવીને, હવે નારકજીવોને થતો અન્ય દસ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કહે છે, તેમજ છઠ્ઠી તથા સાતમી પૃથ્વીના નારકોને કેટલા રોગો હોય તે સંખ્યા કહે છે.

નરયા દસવિહવેયણ, 'સીઓ'સિણખુહા'પિવાસ'કં'હૂર્હિં ।

પરવસ્સં જૈરં દાહં, મયં સોગં' 'ચેવ વેયંતિ ॥ ૨૦૮ ॥

પણકોડી અઢસટ્ટી-લક્ષ્વા, નવનવઙ્ગ સહસપંચસયા ।

ચુલસી અહિયા રોગા, છટ્ટી તહ સત્તમી નરણ ॥ ૨૦૯ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

નારકા દશવિધં વેદનં શીતોષ્ણક્ષુધાપિપાસાકંડૂભિઃ ।

પારવશ્યેન જ્વરેણ દાહેન મયેન શોકેન ચૈવ વેદન્તે ॥ ૨૦૮ ॥

પણકોટયઃ-અષ્ટષ્ટિલક્ષાણિ નવનવતિસહસ્રાણિ પચ્ચશતાનિ ।

ચતુરશીત્યા અધિકા રોગા, ષષ્ઠે તથા સપ્તમે નરકે ॥ ૨૦૯ ॥

શીખરાર્થઃ—

નરયા-નારકોની

દસવિહવેયણ-દશવિધવેદન

સીમ-શીત

ઉસિણ-ઉષ્ણ

ખુહ-ક્ષુધા

પિવાસ-પિપાસા

કંહૂર્હિ-કંડૂવતર્થી

પરવસ્સં-પરવશતા

જર-જ્વર-તાવ

દાહં-દાહ

મયં-સોગ-ભય, શોક

વેયંતિ-વેદે છે

અહિયા-અધિક

ગાયાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૦૮ ॥

વિશેષાર્થઃ—ક્ષેત્રવેદનામાં બીજી દસ પ્રકારની વેદનાનો પણ અનુભવ તેઓને થાય છે તે કહે છે;—

૧ શીતવેદના--પોષ અથવા મહા માસની રાત્રે હિમાલયપર્વત ઉપર સ્વચ્છઆકાશમાં અગ્નિવિનાના અને વાયુની વ્યાધિવાળા નિર્વસ્ત્રદરિદ્રીને સતત પવનના ભેરથી હ્રદય, હાથ, પગ, દાંત, હોઠ કંપતે છતે તેનાપર જળના છંટકાવની ઠંડીથી તે માણસને જે શીતવેદના ઉત્પન્ન થાય તે કરતાં પણ અનન્ત-શુષ્કી શીતવેદના નરકવાસગત નારકીના જીવોને હોય છે.

કદાચ જો એ નારકેને નરકાવાસથી ઉપાડીને માઘભાસની સત્રિએ પૂર્વે વર્ણન કર્યું તેવા સ્થાને લાવીને મુકે તો તે નારકજીવ અનુપમ સુખને પ્રાપ્ત કરતો હોય તેમ નિદ્રાવશ થઈ જાય, એટલે તેને નરકની મહાવ્યથાકારક શીતવેદના સહી હોય એટલે આટલી વેદના તો મહાસુખકારક લાગે છે.

૨ ઝૂળવેદના—ભર ઉન્હાળાનો દિવસ હોય, મધ્યાહ્ન તપતો હોય, આકાશમાં છાયાથે વાદળ ન હોય, એ વખતે છત્રરહિત પિત્તની વ્યાધવાળા પુરૂષને ચોતરફ પ્રજ્વલી રહેલી અગ્નિના તાપથી જે પીડા ઉત્પન્ન થાય એ કરતાં પણ અનન્તગુણી ઊષ્ણવેદના નરકના જીવોને થાય છે.

કદાચ જો એ વેદના સહતા નારકીઓને ત્યાંથી ઉપાડીને કિંશુક સરખા લાલચોળ, ખદિરના (ખેરના) અંગારાના સમૂહમાં મુકવામાં આવે અને એ અંગારાને ખૂબ તપાવવા કુંકવામાં આવે, તોપણ એ જીવો, [ચંદનથી લિપ્ત થએલા, મૃદુપવન ખાવાથી અનુપમ સુખને વેદનારા પુરૂષની જેમ] સુખ પામતા—નિદ્રાવશ પણ થઈ જાય.

પ્રથમ રત્નપ્રભામાં ઊષ્ણવેદના અતિતીવ્ર છે, તેથી અધિક અતિતીવ્રતર વેદના શર્કરાપ્રભામાં તેથી અધિક અતિતીવ્રતમ વાલુકાપ્રભામાં, ચોથી પંકપ્રભામાં ઉપરિતન થોડા નરકાવાસમાં ઊષ્ણવેદના અને થોડા નરકાવાસમાં શીતવેદના-નુભવ છે, પાંચમી ધૂમપ્રભામાં થોડા નરકાવાસમાં શીતવેદના અને નીચે થોડામાં ઊષ્ણવેદના, એ વેદના ચોથી પૃથ્વીની અપેક્ષાએ અનન્તગુણી ઉત્તરોત્તર પણ જાણવી, છઠ્ઠી તમઃપ્રભામાં કેવલ મહાશીત વેદનાજ, તે પણ પાંચમી કરતાં અતિતીવ્રતર, તે કરતાંએ પણ સાતમી તમસ્તમા પૃથ્વીમાં મહાશીતવેદના તે તેથી પણ અતિતીવ્રતમ છે.

૩ ક્ષુધા—એઓનો જઠરાગ્નિ વળી એટલો બધો પ્રદીપ્ત છે કે, વારંવાર નખાતા સૂકા કાળેાવડે પ્રજ્વલિત રહેતા અગ્નિની જેમ અતિતીક્ષ્ણ અને વિસ્તૃત ક્ષુધાગ્નિવડે સદા દહ્યમાન શરીરવાળા હોવાથી તેની ક્ષુધા અતિતીવ્ર છે એથી આખા જગત્પત્તી અન્ન ધૃતાદિ પુદ્ગલોનો આહાર કરે તો પણ ક્ષુધાની તૃપ્તિને પામે નહિ પણ ઉલટી અશુભકર્મના ઉદયથી અમનોઝ પુદ્ગલ ગ્રહણથી તે ક્ષુધા વધતી જાય છે.

૪ તૃણા—સઘળાએ સમુદ્રના અગાધ જળનું પાન કરતાં પણ શાન્ત ન થાય એવી તો એમની સદૈવ કંઠ-ઓષ્ઠ-તાળુ અને જીહ્વાદિકને ચોષી નાખનારી તૃષા છે.

૫ કંઠહર્ષિ-(જરજ) એઓની દુઃખદાઇ ખરજની ચળ એવી હોય છે કે તેને કરવત કે છરીથી ખણવા છતાં પણ શાન્ત થાય નહિ.

૬ પરવશતા—એઓની પરાધીનતા આપણાથી અનન્તગુણી ત્રાસદાયક છે.

૭ જર—એટલે એઓનો ઉગ્ર સખ્તતાવ પણ આપણાથી અનન્તગુણી દુઃખદાયક અને જીવિત પર્યન્ત રહેનારો છે.

૮ દાહ-૨ શોક-૧૦ મય—એટલે શરીરે દાહ, શોક-વિલાપ અને ભય મે ત્રણે વેદનાઓ આપણાં કરતાં તેઓને અનન્તગુણ છે.

વધુમાં એ (મિથ્યાદૃષ્ટિ) નારકોને ભવસ્વભાવે પ્રાપ્ત થતું વિભંગજ્ઞાન પણ મહાદુઃખકારક છે કારણ કે તે અશુભ જાતિનું હોવાથી તે જ્ઞાનદ્વારા ચારે બાજુથી આવતા નિરંતર દુઃખના વૈરી-શસ્ત્રાદિક હેતુઓનો જીવે છે, હમણાં આવશે ! આમ કરશે ! તેમ કરશે, ઇત્યાદિ દેખીને તેઓ ભયથી હંમેશાં કંપાયમાન રહે છે.

આ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારે દસ પ્રકારની ક્ષેત્રગત વેદના કહી. [૨૦૮]

[હવે ‘અન્યોન્યકૃત વેદના અને પરમાધામીકૃત વેદના જે કહી છે તેનું સ્વરૂપ અહિં મૂલગાથાઓમાં નથી કહ્યું તથાપિ ગ્રન્થાન્તરથી અત્ર આપવામાં આવે છે.]

અન્યોન્યકૃતવેદનાઃ—પ્રથમ અન્યોન્ય કૃત પ્રકરણ વેદના—

નારકો બે પ્રકારના છે, એક સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને બીજા મિથ્યાદૃષ્ટિ, તેમાં જેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તે અજ્ઞાનથી અવલિપ્ત ચિત્તવાળા હોઈ સાચા પરમાર્થને જાણી શકતા નથી, એથી તેઓ પરસ્પર સતત દુઃખોને ઉભા કરી કરીને વેદનાઓ ભોગવે છે. જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકો સાચાજ્ઞાન-શ્રદ્ધાવાળા કિંચિત્ જ્ઞાની આત્માઓ હોવાથી વિચારે છે કે અમે પરભવમાં પ્રાણીહિંસા-જીવહતિક અને કષાયો કરીને તો આ મહાભયંકર દુઃખસાગરમાં પડ્યા અને વળી પુનઃ અહિં કલેશ હિંસા મારન-કુટ્ટન કરીને નવાકર્મ શું કામ બાંધવા ? એવો વિચાર કરી બીજાએ આપેલી વેદનાને સારી રીતે સહન કરે છે, પરંતુ પોતે પાપના ફલરૂપ વિપાક (દુઃખ) ને અનુભવતા હોવાથી બીજાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરતા નથી, આ કારણથી તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ કરતાં ઉક્ત ચિંતાને પશ્ચાતાપ (સજ્ઞાન છે તેથી) સતત કરતા હોવાથી અત્યન્ત માનસિક દુઃખને ભોગવે છે, જેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ અદ્યદુઃખ અને અદ્ય કર્મબાંધનને કહે છે.

વળી જેમ કુતરો આમાન્તરના અથવા અન્ય વિભાગના શ્વાનને જોઈને અત્યન્ત ક્રોધાયમાન થતો ભસવા-લડવા માંડે છે અને પરસ્પર પગાલિકના પ્રહારો

ચાલે છે તેમ તે નારકો વિભાંગજ્ઞાનના બલથી એક બીજાને જોઇ તીવ્ર ક્રોધવાળા થયા થકા જ્ઞાનની જેમ વૈકિયસમુદ્ધાતવડે મહાભયાનક રૂપોને વિકૃત્તિને પોતપોતાના નરકાવાસમાં ક્ષેત્રાનુભાવજનિત પૃથ્વીપરિણામરૂપ લોહ-મય ત્રિશૂલ, શિલા, મુદ્ગર, ભાલા, તોમર, અસિપદ્મ, ખડગ, ચપ્પિ, પરશુ વિગેરે વૈકિયજ્ઞતિના શસ્ત્રોથી તથા સ્વહસ્ત-પાદ-દંતદ્વારા પરસ્પર લડાઇઓ-પ્રહારો કરે છે, તેથી તે જીવો હજીયા થકા વિકૃત અંગોવાળા થઇને કસાઇખાનામાં થતી પાડાઓની સ્થિતિની જેમ ગાઢવેદનાથી નિઃશ્વાસ લેતા રૂધિરના કીચડમાં આલોટી મહાદુઃખને લોગવે છે. એ પ્રમાણે અન્યોન્ય કૃત પ્રહરણવેદના છે.

કહેલી એ સર્વવેદના મુખ્યત્વે શસ્ત્ર-પ્રહાર કૃત હોવાથી પ્રથમની પાંચ નારકીમાં હોય છે.

બીજી શરીરકૃત અન્યોન્યવેદના—

શેષ બન્ને નારકીમાં શરીરકૃત અન્યોન્યવેદના છે એટલે ત્યાં રહેતા નારકીઓ પોતે પરિમિત સંખ્યાએ વજ્રમયતુંડ (મુખ)વાળા લાલ વર્ણના કુંથુઓ અને ગોમય કીડાઓ આદિને (શરીરસંબદ્ધ) વિકૃત્તિને એક બીજાના શરીરને તેનાવડે કોતરાવતા અને શેરડીના કૃમીની જેમ શરીરને ચાલણી જેવું આરપાર કરતા તેમજ શરીરની અંદર પ્રવેશતા પ્રવેશતા મહા ગાઢ વેદનાઓને પરસ્પર લોગવે છે.

આ પ્રમાણે બન્ને રીતે અન્યોન્યકૃત વેદના જણાવી.

હવે આઠ વ્રણ નરકે ‘ પરમાધામીકૃત ’ વેદના—

સંકલિષ્ટ અધ્યવસાયવાળા પરમાધામી જ્ઞતિના દેવો પંદર પ્રકારના છે.
૫૮ અમ્મ, અમ્મરીષ, શ્યામ, શબલ, રૂદ્ર, ઉપરૂદ્ર, કાળ, મહાકાળ,

૫૯ પ્રથમ ‘ અમ્મ ’ પરમાધામીઓ નારકોને ઉંચે ઉછાળી પછાડે, બીજા બહીમાં પકાવી શકાય એવા દુકડાને કરે, ત્રીજા આંતરડા-હૃદયને ભેદે, ચોથા તેઓને કાપકુપ કરે, ૫ મો ભાલામાં પરાંવે, ૬ ઠો અંગોપાંગને ભાંગી નાંખે, ૭ મો તલવારની ધાર જેવા તીક્ષ્ણ પાંદડાનું વન બનાવી નારકોને તેમાં ફેરવે, ૮ મો ધનુષ્યમાંથી છોડેલા અર્ધચન્દ્રાકાર બાણોવડે વીધે, ૯ મો કુમ્ભીમાં પકાવે, ૧૦મો પોચા માંસના દુકડાઓને ખાંડે, ૧૧ કુંડમાં પકાવે, ૧૨ મો ઉકળતાં રૂધિર-પરથી ભરેલી વૈતરણી નદી બનાવી તેમાં નાંખે, ૧૩ મો કદમ્બપુષ્પ આદિના આકારવાળી વેલુમાં પચાવે છે, ૧૪ મો દુઃખથી આમતેમ ભાગી જતા નારકોને મહાન હાક-જૂમ મારીને ગભરાવીને તેને રોકે અને ૧૫ મો વજ્રના કાંટાવાળા શાદમલીવૃક્ષ ઉપર ચઢાવીને તેને આલોટાવે છે, એ પ્રમાણે તેઓ નારકોને એક મોજની ખાતર દુઃખ આપી અનન્તા પાપકર્મોને સંચિત કરી અત્યન્ત દુઃખમાં મૃત્યુ પામીને અંડગોલિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

અસિ, ધનુ, કુમ્ભી, વાલુકા, વૈતરણી, ખરસ્વર, અને મહાધોપ. એઓ સાન્વર્થ નામવાળા છે તેઓ નરકાત્માઓને ઘેર દુઃખો ઉત્પન્ન કરી આયુષ્યપૂર્ણ થયે મહાપાપકર્મને વશ થઇ અંડગોલિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે, એઓથી નારકોને કેવી વેદનાઓ વેદવી પડે છે તે કહે છે.

પરમાધામીઓ મરીને અંડગોલિકપણે ઉત્પન્ન થઇ કેવી રીતે પકડાય છે-તે આ પ્રમાણે:-

જ્યાં સિન્ધુનદી લવણસમુદ્રને મળે છે તે સ્થાનની દક્ષિણબાજુ પંચાવન યોજનને અંતે વેદિકાના અંતે સાડાબાર યોજન પ્રમાણ એક ભયાનક સ્થળ છે, ત્યાં આગળ કા યોગની સમુદ્રની ઉંડાઇ છે અને ત્યાં આગળ ૪૭ અંધકારમય ગુફાઓ છે એની અંદર વજ્રમ્બજનારાચર્યઝંઘયણુવાળા મહાપરાક્રમી, મઘ-માંસ અને સ્ત્રીઓના તો મહાસોલુપી એવા જલચર મનુષ્યો રહે છે એમનો વર્ણ કૃષ્ણ, રૂપર્શ કઠિન અને દ્રષ્ટિ ઘેર ભયાનક છે સાડાબાર હાથની કાયાવાળા અને સંખ્યાતા વર્ષાયુષી છે.

આ સન્તાપદાયક સ્થાનથી ૩૧ યોગ દૂર સમુદ્રમધ્યે અનેક મનુષ્યોની વરતીવાળો રત્નદ્વીપ નામનો દ્વીપ (અત્યારે ત્યાં જઇ શકાતું નથી) છે. ત્યાંના મનુષ્યો પાસે વજ્ર (કઠિન પત્થર)ની બનાવેલી મહાન ઘંટીઓ હોય છે, એ ઘંટીઓને એ માનવો મઘ-માંસવડે ખૂબખૂબ લીપે છે અને એ ઘંટીમાં મધ્યે મઘ-માંસને ખૂબ ભરે ત્યારબાદ તે મનુષ્યો મઘ-માંસથી ભરેલા તુંબડાઓથી વહાણો ભરીને સમુદ્રમાં ગય છે અને એ તુંબડાઓને સમુદ્રમાં નાંખી જલચર મનુષ્યોને ખૂબ લોભાવે છે, લુબ્ધ એવા જલમનુષ્યો એ તુંબડાને ખાતા ખાતા ક્રમશઃ તે ઘંટી પાસે આવતા તેમાં લુબ્ધ થઇને પડે છે, ત્યાં તેઓ અભિમાં પકાવેલા માંસના તથા જીર્ણ-મધુરમઘને એ ત્રણદિવસ સુધી તો સુખેથી મજામાં ખાતા રહે, એવામાં લાગ જોઇને રત્નદ્વીપવાસી શસ્ત્રસજ્જ સુભટો તે ઘંટીઓને યુક્તિથી ચલાવવી શરૂ કરી ચોતરફથી તેઓને ઘેરી લે છે (કારણકે એઓ મહાપરાક્રમી હોવાથી બહુજ ધ્યાન રાખવું પડે છે) એ ઘંટી મહાન હોવાથી મહામુશ્કેલીથી એક વર્ષ પર્યાન્ત ફેરવ્યા કરે તો પણ તે જલચરના હાંડકા લેશમાત્ર ભાંગતા નથી, એવા ભયંકર દુઃખમાત્રને સહન કરતાં એક વર્ષાન્તે મૃત્યુ પામે છે. અને મરીને એઓ નારકપણે ઉત્પન્ન થાય છે (જેવું કરે તેવું પામે.)

પછી એના ગુપ્તભાગે રહેલી અંડગોલીઓને લઇને રત્નો મેળવવાની ઇચ્છાવાળા તે પુરૂષો ચમરી ગાયના પૂઝના વાળથી તે અંડગોલિકાને ગુથીને બંને કાને લટકાવી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, એના પ્રભાવથી તેઓને કુલીરમત્સ્યાદિ મહામત્સ્યાદિ જંતુઓ હાનિ કરતા નથી તેમજ તેઓ કુપતા નથી અને સમુદ્રમાં ઉદ્યોતમાર્ગદર્શક થઇ પડે છે.

આ પ્રમાણે ઘેર કર્મબાંધી અંડગોલિકપણે ઉત્પન્ન થઇ આવી ભયાનક ઘંટીઓમાં મહાન દુઃખોને અનુભવવા પડે છે, ત્યાંથી પણ મહાન કર્મબાંધી સંસારમાં રખડતાજ રહ્યાં કરે છે.

કોઈ વખત તપાવેલા લોઢાના રસનું પાન કરાવે છે, કદાચિત્ તપાવેલા ધગધગતા લોઢાના સ્થંભ સાથે બળાત્કારે આલિંગન કરાવે છે, ક્યારે કાંટામય શાદ્મલિવૃક્ષ ઉપર ચઢાવી વીટાંબના આપે છે, ક્યારે લોઢાના ઘાણુવડે છુદી નાંખે છે, કોઈ વખત વાંસલા ને છરીવડે છેદીને તેમાં ક્ષારથી ભરેલું તપાવેલું ધગધગતું તેલ રેડે છે, કોઈ વખત લોઢાના ભાલાપર પડાવે છે, અગ્નિની ભઠ્ઠીમાં ભુંજે છે, તલની જેમ ઘાણીમાં ઉંધે મસ્તકે પીલે છે, કરવતવડે છેદે છે તેઓ પોતાની વૈકિંચશક્તિથી રથેનાદિ પશુ-પક્ષીના, સિંહ, વાઘ, હીપડા, શિયાળ, ગીધપક્ષી, કંકપક્ષી ધ્રુવડાદિ અનેક પ્રકારની કદર્થનાઓને કરનારા જન્તુઓવડે પીડાવે છે. તપાવેલી રેતીમાં, અસિપત્ર જેવા તીક્ષ્ણ ધારવાળા વનમાં પ્રવેશ કરાવે છે. વૈતરણી નદીમાં ઉતારે છે કુકુટાદિની જેમ પરસ્પર લડાવી મારે છે, યુદ્ધ કરાવે છે, વળી તે પરમાધામીઓ નારકોના નાક કાન કાપવા, આંખો ઉઘેડવી, હાથ-પગ ફાડવા, છાતીબાળવી, કઢાઈમાં તળવું, તીક્ષ્ણત્રિશૂળથી ભેદવું, અગ્નિ-મુખા ભયંકર જ્વનવરો પાસે લક્ષ્ય કરાવવાનું કાર્ય કર્યા કરે છે.

વળી નારકોને તેઓ યમની કુહાડીથી પણ અધિક તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારથી છેદે છે, એઓ રૂદન કરતા રહે ત્યાં ભક્ષણ તત્પરજેરી વાંછીઓથી ઘેરી લેવાય છે એમના બન્ને હાથોને તલવારથી કાપીને પછી તેના સમગ્ર શરીરને કરવતથી વેરવામાં આવે છે, વળી ધગધગતું સીસું પાઇને શરીર બાળી નાંખી કુંભીને મૂસમાં પકાવે છે. આ નારકો ખુબો માર્યા કરે છતાં જાનવદ્ય-માન ખદિરના અગ્નિની જવાળાથી ભુંજવાય છે, વળી બળતા અંગારા જેવા વજ્રના ભવનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંજ વિકૃત હાથ મ્હોંવાળા એવા એઓ દીન સ્વરે રૂદન કરી રહ્યા હોય છે ત્યારે વળી તેને બાળવામાં આવે છે એ બીચારા કર્મથી પરાધીન પડેલા દીનજીવો ચારે બાજુ જોયા કરે છે, પણ નથી એમને કોઈ સહાય કરતું કે નથી એનું કોઈ રક્ષણ કરનાર, તીક્ષ્ણ તલવારો, ભાલાઓ, વિષમ કોદાળીઓ, ચક્ર-પરશુ, ત્રિશૂળ, મુદ્ગર, બાણ, વાંસલા અને હથોડાવડે એમના તાલુ-મસ્તકને ચૂરી નાંખે છે, હાથ, કાન, નાક, હોઠને છેદે છે. હૃદય, પેટ, આંખો, આંતરડાઓને ભેદી નાંખે છે, આવાં આવાં દુઃખોને ભોગવતા એ કર્મપટલાંધ દીન એવા નારકો પૃથ્વી ઉપર પડતા ઉઠતા આલોચ્યા કરે છે. હા ! હા ! જગતમાં એમનું કોઈ રક્ષણહાર નથી !!!

એથીએ પણ એ ફૂર દેવો તેઓને કુંભીમાં પકાવે છે ત્યારે એઓ ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ થોડાં સુધી તેમને ઉંચે ઉછાળે છે, ઉપરથી પાછા પૃથ્વી ઉપર પડતાંજ એમને ભાલામાં પડાવી દે છે અગર તો વજ્રતુલ્ય કઠોર આંખોવાળા

વૈદિકપક્ષિઓ તેને વળગીને ફાડી નાંખે છે, ફાડતાં શેષ રહે તેને વૈદિક શરીરીરૂપે વ્યાઘ્રાદિ હિંસક જનવરોથી નાશ કરી નાંખે છે.

આ પ્રમાણે નરકગતિના મહાન્ દુઃખો પ્રાપ્ત કરવા ન હોય તો પ્રત્યેક જીવે પોતાનું જીવન સુધારી પાપાચરણો દૂર કરી પ્રથમથીજ ચેતીને શુદ્ધ-સુક્તિદાયક પ્રભુ માર્ગનું પાલન કરવું જરૂરી છે.

શંકા:—આ પરમાધામી દેવો આ નારકોને દુઃખ આપે તેનું કારણ શું ? અને એ દુઃખ આપવાથી તેઓને નવ્ય કર્મબંધન ખરૂં કે નહિ ?

સમાધાન:—આ પરમાધામીઓ પૂર્વભવમાં કૂરકર્મી, સંકલિષ્ટ અધ્યવસાયવાળા પાપકાર્યમાંજ આનંદ માનનારા હોઈને પંચાગ્નિરૂપ મિથ્યાકલ્પવાળા તપાદિકને કરીને આટલી આસુરી વિભૂતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં તેમનો તેવો આચારજ-સ્વભાવજ હોવાથી ઉક્ત વેદનાઓને આપે છે, જેમ અહીં મનુષ્ય લોકમાં સાપ, કુકડા, વર્તક, લાવક વિગેરે પક્ષીઓને તથા મુષ્ટિમહોને યુદ્ધ કરતા થકા પરસ્પરને પ્રહાર કરતા જોઈને રાગ દ્વેષથી પરાભવ પામેલા પાપાનુબન્ધી પુણ્યવાળા મનુષ્યોને બહુ આનંદ થાય છે તેમ તે પરમાધામીઓ પણ નરકના જીવોને એક બીજા ઉપર પડતાને પ્રહાર કરતા જોઈને પરમ ખુશ થાય છે અને પ્રમોદનાવશથી તાલીઓ પાડીને ખડખડ અદૃહાસ્ય કરે છે, વસ્ત્ર ઉડાડે છે, પૃથ્વી ઉપર હાથ પછાડે છે, આવો આનંદ તો તેને દેવલોકના નાટકાદિ જોવામાં પણ થતો નથી.

જો કે નારકોને કરેલા પાપના ફલરૂપે તેઓ સર્વ દુઃખ દે છે, પરંતુ દુઃખ દઈને પોતાના ‘આત્માને અત્યંત તણીન કરી ખુશ કરે છે મચાવે છે, રાત્રી માચીને ખુરચો રાખે છે અને મારીને અત્યંત હરખવાથી’ મહાપાપી નિર્દય એવા એ દેવો મહાકર્મ બાંધી અંદગોલકાદિની જેમ દુષ્ટ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

॥ इति प्रकीर्णवर्णनं समाप्तम् ॥

હવે ગ્રન્થકાર મહારાજા કેવલ છટ્ટી તથા સાતમી નારકીના જીવોને સમયે સમયે કેટલા રોગો હોય છે ? તે લખતાં જણાવે છે કે પાંચકોડ અડસઠલાખ, નવ્વાણ્ણહજાર, પાંચસોને ચોરાસી (૫૯૫૬૮૯૯૫૮૪) એટલા અનેક ભતના રોગોથી પરિવરેલા તેઓ મહાદુઃખ. વિટંબનાને પામે છે. [૨૦૯]

૫૯ અત્યારની વૈજ્ઞાનિક દુનિયા આગળ દેખાતા-સંભલાતા વિચિત્ર નવા નવા રોગો આગળ કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, રોગ સંખ્યા સઘળી છે, માત્ર અશુભનિમિત્તને પામીને સંયોગે સર્વ પ્રગટ થતા જાય છે.

卐 ॥ અથ નરકગતૌ દ્વિતીયં ભુવનદ્વારમ્ ॥ 卐

અવતરણ,—પ્રથમ સ્થિતિદ્વારને કહી હવે નરકગતિ અધિકારે દ્વિતીય ભુવનદ્વાર શરૂ કરે છે; તેનાં પ્રથમ તો (કદપની પેઠે) સાત નારકીનાં આગળ કહેવાતા નામોનાં ગોત્ર જણાવે છે.

રંયણપ્પહ સૈકરપહ, વાલુઅપહ પંકેપહ ય ધૂમપહા ।

તમપહા તમતમપહા, કમેણ પુઢવીણ ગોત્તાઈ ॥ ૨૧૦ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ—

રત્નપ્રમા-શર્કરાપ્રમા-વાલુકાપ્રમા-પક્કપ્રમાશ્ચ ધૂમપ્રમા ।

તદઃપ્રમા તમસ્તમઃપ્રમા ક્રમેણ પૃથ્વીનાં ગોત્રાણિ ॥ ૨૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

ગાથાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૧૦ ॥

વિશેષાર્થઃ—દ્વિતીય ભુવનદ્વાર શરૂ કરતા નારકીના ગોત્ર કહે છે. ગોત્ર= ગાવસ્ત્રાવન્તે ગોત્રાણિ પ્રથમ નારકીનું નામ રત્નપ્રમા, ૨ શર્કરાપ્રમા, ૩ વાલુકાપ્રમા, ૪ પંકપ્રમા, ૫ ધૂમપ્રમા, ૬ તમઃપ્રમા, ૭ તમસ્તમઃપ્રમા. આ પ્રત્યેક નામો સાન્વય-સાન્વર્થ છે.

૧ રત્નપ્રમા—એટલે વદ્નદિ રત્નોરૂપ પૃથ્વી અથવા રત્નની પ્રમા-બાહુલ્ય છે જેમાં એવી રત્નપ્રમા પૃથ્વી, એમ બન્ને અર્થો થઈ શકે છે, એથી તે રત્નરૂપ-રત્નમયી, રત્ન બહુલ છે.

આ પ્રથમપૃથ્વીમાં જે રત્નબાહુલ્ય કહ્યું તે પ્રથમ ખરકાણડગત પ્રથમ રત્નકાણડની અપેક્ષાએ બાણુવું.

એટલે આ રત્નપ્રમા (પ્રથમ) પૃથ્વી ત્રણ વિભાગે વહેંચાએલી છે. પ્રથમ ખરકાણડ (ખર-કઠીન, કાણડ-વિશેષભૂમિ ભાગ) કઠિનભૂમિ ભાગ વિશેષ, બીજો પંકબહુલકાણડ, ત્રીજો અપૂબહુલકાણડ, પંક=કાદવ વિશેષ, અપૂ= જલવિશેષ વાળી તે.

એમાં પ્રથમનો ખરકાણડ સોલ વિભાગે વહેંચાએલો છે. ૧ રત્નકાણડ, ૨ વજ્ર, ૩ વૈડૂર્ય, ૪ લોહિત, ૫ મસારગદ્ધ, ૬ હંસગર્ભ, ૭ પુલક, ૮ સૌગન્ધિક, ૯ જ્યોતીરસ, ૧૦ અંજન, ૧૧ અંજનપુલક, ૧૨ રજત, ૧૩ ભાતરૂપ, ૧૪

आ विम तद्न स्पष्ट के. कपुरा प्रथम खरखर के सोल विमयना बौधायनो के न
 बरेक विभाय जुदा जुदा बर्वाना रत्नोनी बनेलो के, ते ते क प्रमाने अही बर्वा बनावेल

[ताया २१०, पृष्ठ ४५०]

रत्न प्रभाना

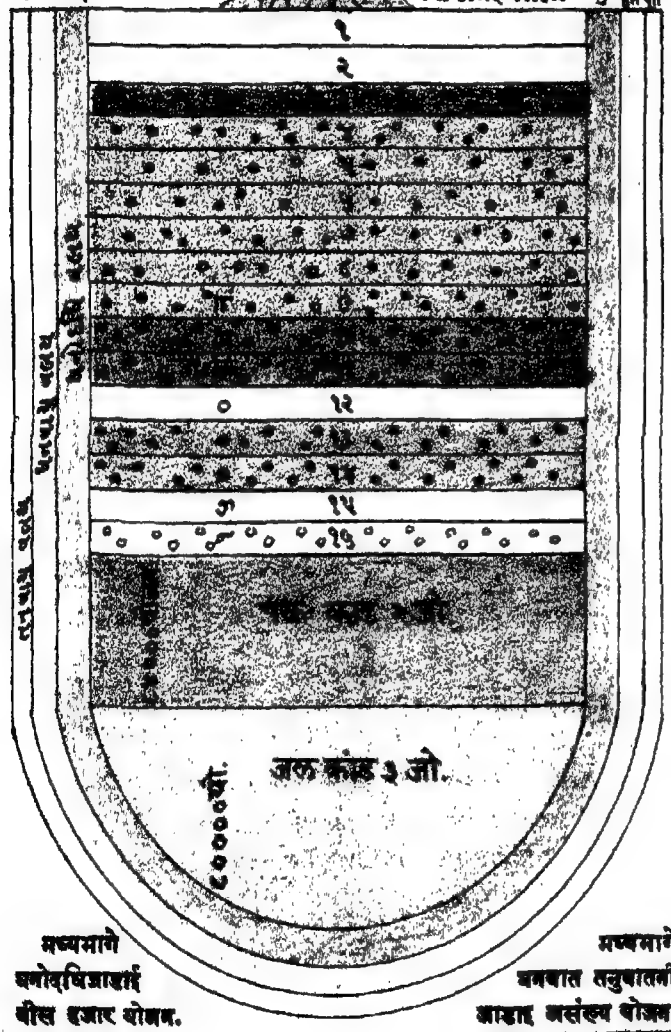

३ कांड कुलमान १८०००० यो.

१५२ ५१५ (१५२२५५)

२५६ ५१५.३ ५६५१५ ४ ५५५५

१॥४॥३

मध्यमाने
 मनोदविजाहर्त
 बीस हजार योजन.

मध्यमाने
 मनवात तनुवातनी
 आहाह असंख्य योजन.

आनंद प्रेस-आनंदनगर.

અંક, ૧૫ સ્ફટિક, ૧૬ સિંદૂર. દરેક નામો તે તે જાતના રત્ન વિશેષ ભૂભાગથી ગર્ભિત હોવાથી સાન્વર્થ છે, પ્રત્યેક કાણ્ડ એકહબ્દરયોજન બાહ્યપણે હોવાથી ૧૬૦૦૦ યોજન પ્રમાણ બાંડપણ પ્રથમના ખરકાંડનું છે, બીજો પંકબહુલ કાણ્ડ ૮૪૦૦૦ યોજન બાહ્ય છે, ત્રીજો અપૂ-જલબહુલકાણ્ડ યોજન ૮૦૦૦૦ બાંડપણ છે.

ત્રણેની સંખ્યાને એકત્ર કરતાં પ્રથમ ધર્મા (રત્નપ્રભા) પૃથ્વીનું ૧૮૦૦૦૦ યોજનનું બાંડપણ બાણુવું. આ કાણ્ડવિચારણા આ પ્રથમ પૃથ્વીમાં છે. શેષ-પૃથ્વીમાં નથી. ૨ શર્કરાપ્રમા-તે ઘણા કાંકરાનું બાહ્ય હોવાથી, ત્રીજા વાલુકા તે ઘણી રેતી હોવાથી સાન્વર્થ, ચોથી વંક-કાદવના ભાગ વિશેષથી, પાંચમી ધૂમ-ધૂમાડો ઘણા હોવાથી, છઠ્ઠી તમઃ=અંધકાર મોટે ભાગે હોવાથી, સાતમી તમસ્તમ-અંધકાર અંધકાર—કેવળ ગાદ અંધકારમય હોવાથી સાન્વર્થ છે. એ પ્રમાણે અનુક્રમે પ્રત્યેક પૃથ્વીના ગોત્ર અને આદિ શબ્દથી કાણ્ડવ્યવસ્થા જણાવી.

અવતરણ;—હવે તે પ્રત્યેક નારકીનાં મુખ્ય નામો તથા સંસ્થાન આકાર કહે છે.

**ધર્મ્મા વંસા સૈલા, અંજેણરિટ્ટા મંઘા ય માંઘવર્ડે ।
નામેહિં પુઢવીઓ, છત્તાઈચ્છત્તસંઠાણા ॥ ૨૧૧ ॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ—

ધર્મ્મા વંશા શૈલાઞ્જના રિટ્ટા મઘા ચ માંઘવતી ।
નામભિઃ પૃથ્વ્યઃ છત્રાતિછત્રસંસ્થાનાઃ ॥ ૨૧૧ ॥

શબ્દાર્થ :—સુગમ છે.

ગાયાર્થ :—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૧૧ ॥

વિશેષાર્થ :—આ નામો નિરન્વય એટલે અર્થ વિનાના છે, એમાં પ્રથમ પૃથ્વીનું નામ ધર્મા, ૨ વંસા, ૩ શૈલા, ૪ અંજના, ૫ રિટ્ટા, ૬ મંઘા, અને સાતમીનું માંઘવતી પૃથ્વી, એ પ્રમાણે સાતે પૃથ્વીઓનાં નામો બાણવાં.

આ સાતે પૃથ્વીઓ ‘ છત્રાતિછત્ર ’ એટલે પ્રથમ છત્ર જેમ નાનું (ત્યાં પાછું) તેની નીચેનું (આયામ-વિષ્કંભે) મોટું તેથી નીચેનું વળી તેથીએ અધિક વિસ્તારવાળું, એમ ક્રમશઃ મહા વિસ્તારવાળા સાત છત્રો હોય તેની માફક આ સાતે પૃથ્વીઓનો આકાર બને છે. એટલે પ્રથમ પૃથ્વી અદ્ય છત્રાકાર,

બીજી તેથી અધિક છત્રે વિસ્તારવાળી એમ યાવત્ સાતમી મહા છત્ર વિસ્તાર-
વાળી બાણવી [૨૧૧]

અવતરણ;—હવે તે પ્રતિપૃથ્વીના પિંડપ્રમાણ તથા તે તે પૃથ્વી કોને કોને
આધારે કેવી રીતે રહેલી છે? તે પણ જણાવે છે.

અસીઙ્ વત્તીસડવીસ—વીસઅઢાર સોલ અડસહસ્તા ।

લક્ષ્મુવરિપુઢવીપિંડો, ઘણુદાહિઘણવાયતણુવાયા ॥ ૨૧૨ ॥

ગયણં ચ પહ્દાણં, વીસસહસ્તાઙ્ ઘણુદાહિપિંડો ।

ઘણતણુવાયાગાસા, અસંખજોયણજુઆ પિંડે ॥ ૨૧૩ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

અશીતિ—દ્વાત્રિંશદષ્ટાવિંશતિ—વિંશતિ—અષ્ટાદશ—શોડષાષ્ટસહસ્રાણિ ।

લક્ષ્મુપરિ પૃથ્વીપિંડઃ ઘનોદધિ—ઘનવાત—તનુવાતાઃ ॥ ૨૧૨ ॥

ગગનઞ્ચ પ્રતિષ્ઠાનં વિંશતિસહસ્રાણિ ઘનોદધિપિંડઃ ।

ઘનતનુવાતાકાશઃ અસંખ્યયોજનયુતાઃ પિંડે ॥ ૨૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

અસહ=એંશી

અડવીસ=અઠ્ઠાવીસ

અડસહસા=આઠ હજાર

લક્ષ્મુવરિ=લાખ ઉપર

ગયણં=આકાશ

પહ્દાણં=સ્થિતિ

જુયા=યુક્ત

પિંડે=પિંડ

ગાથાર્થ:—ગાથામાં કહેલું ‘ લક્ષ્મુવરિ ’ પદ પ્રથમ લીટીમાં કહેલી સર્વ
સંખ્યાઓની આગળ બોડવાનું છે અને પ્રથમ લીટીનું છેલ્લું ‘ સહસા ’ પદ
દરેક સંખ્યાના અંતમાં બોડવાનું છે, જેથી ક્રમશઃ પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણ આવે.
આથી પ્રથમ પૃથ્વીનું પિંડપ્રમાણ એક લાખ ઉપર એંશી હજાર થોડ, બીજાનું
એક લાખ બત્રીશ હજાર, ત્રીજાનું પિંડપ્રમાણ એક લાખ અઠ્ઠાવીસ હજાર, ચોથાનું
એક લાખ વીસ હજાર, પાંચમીનું એક લાખ અઠાર હજાર, છઠ્ઠીનું એક લાખ
સોળ હજાર, સાતમીનું એકલાખ આઠ હજારનું પિંડપ્રમાણ બાણવું. ૨૧૨.

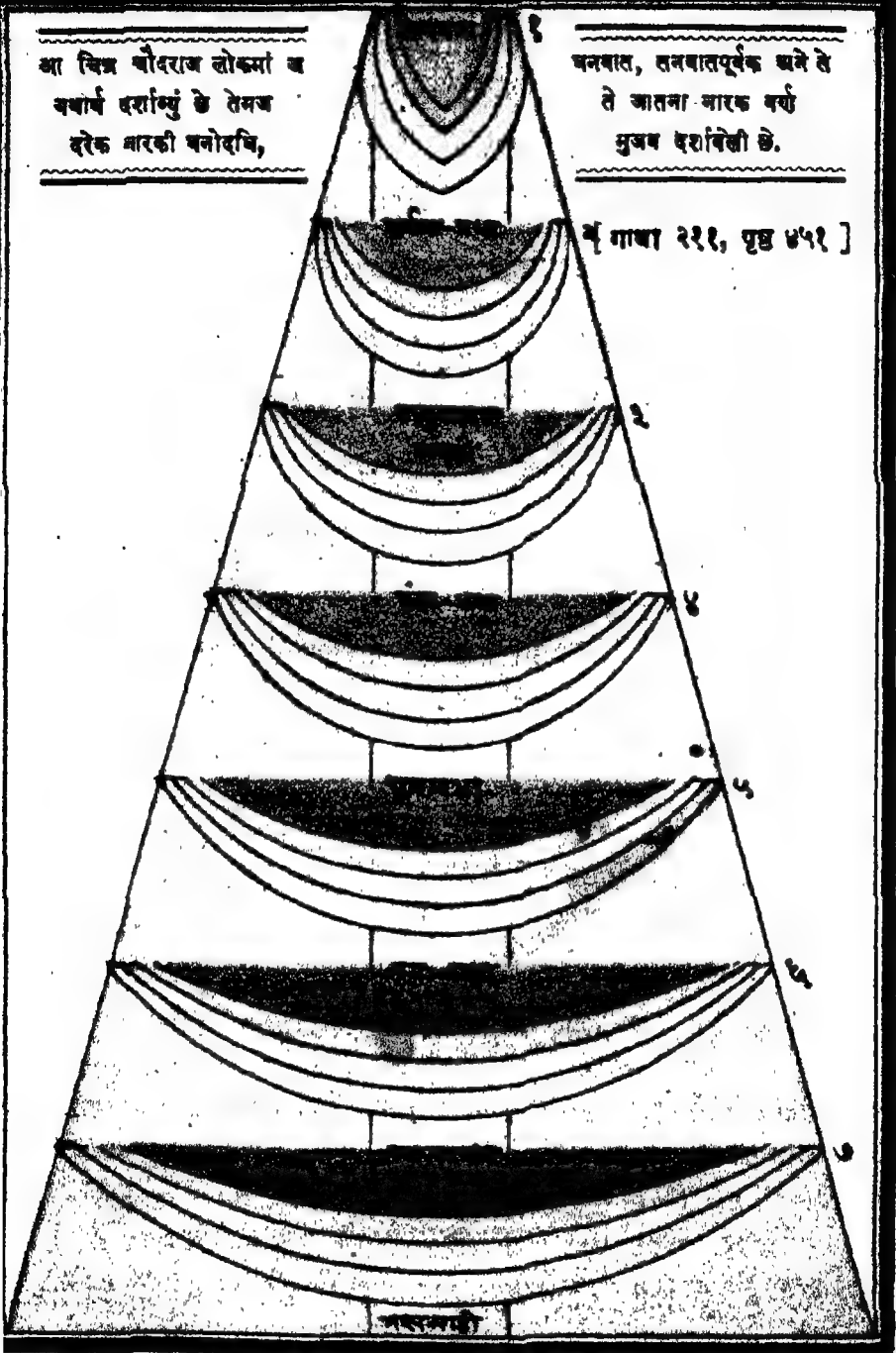
પ્રત્યેક પૃથ્વીપિંડ ઘનોદધિ—ઘનવાત—તનુવાત અને આકાશ એ ચારેથી પ્રતિ-

॥ छत्रात्रिछत्राकारे रहेल सात नारकीओ ॥

आ चित्र चौदराज लोकमा व
नवार्य दशाम्युं छे तेमज
दरेक नारकी बनोदधि,

बनवाल, तनवालपूर्वक अने ते
ते आतना नारक वर्ग
मुजब दशविंसी छे.

[गाथा २२१, पृष्ठ ४५१]

હિત (ચારેબાજુ) છે. તેમાં ધનોદધિપિંડ (મધ્યે) વીશ હજાર યોજનનો અને ધનવાત, તનુવાત, અને આકાશ એ ચારે અસંખ્યયોજનયુક્ત પિંડવાળા છે. ॥ ૨૧૩ ॥

વિશેષાર્થ:—ખેડેલી રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું પિંડબાહ્ય-જડપણ એક લાખ એર્ષી હજાર યોજનનું, ખીજી રત્નપ્રભાનું એક લાખ ઉપર બત્રીસ હજાર યોજનનું, ત્રીજી વાલુકાપ્રભાનું એક લાખ અઠ્ઠાવીસ હજાર યોજનનું, ચોથી પંકપ્રભાનું એક લાખ વીસ હજાર યોજનનું, પાંચમી ધૂમપ્રભાનું એક લાખ અઠાર હજાર યોજનનું, છઠ્ઠી તમઃપ્રભાનું એક લાખ સોલ હજાર યોજનનું અને સાતમી તમસ્તમઃપ્રભાનું એક લાખ આઠ હજાર યોજનનું જાણવું. આ બધું પૃથ્વીપ્રમાણ ૬૦ પ્રમાણાંશુલે જાણવું.

પ્રત્યેક પૃથ્વી ધનોદધિ ધનવાત તનવાત અને આકાશ એ ચારેના આધારે રહેલી છે, એટલે પ્રત્યેક પૃથ્વીનું બાહ્ય પુરૂં થતાં નીચે પ્રથમ ધનોદધિ પછી ધનવાતાદિ ક્રમશઃ ચારે બાજુએથી ચક્રવાલ એટલે ચારે બાજુ ગોલાકારે ખ્યાલામાં ખ્યાલાઓની જેમ પ્રતિષ્ઠિત છે.

એમાં ધનોદધિના પિંડની જડાઇ વીશ હજાર યોજનની છે, ધનવાતની અસંખ્ય યોજનની, તનવાતની તેથી અધિક પ્રમાણવાળા અસંખ્ય યોજનની અને આકાશની પણ તનવાતથી એ અધિક પ્રમાણ અસંખ્ય યોજનની પિંડ જડાઇ છે.

અહીં ધનોદધિ એટલે નક્કર (ખરફ જેવું જામેલું) પાણી, આ પાણી તથાવિધ જગતસ્વભાવે હાલતું ચાલતું નથી તેમજ તેમાં પૃથ્વીઓ કદાપિ ડુબતી નથી એ તો સદાશાશ્વત છે, ધનવાત એટલે નક્કર (ઘટ્ટ) વાયુ, તનુવાત = પતલો વાયુ, ત્યારબાદ આકાશ તો કેવળ પોલાણ, આકાશ સ્વયંપ્રતિષ્ઠિત છે, તેના ઉપર તનુવાત, તેના ઉપર ધનવાત તેના ઉપર ધનોદધિ રહેલો છે અને તેના ઉપર નરક પૃથ્વી છે. [૨૧૨-૧૩]

અવતરણ:—એ પૃથ્વી અલોકને અડકે છે કે નહિ તે અર્થ ગાથાથી કહે છે ?

न फुसंति अलोकं चउ—दिसिंपि पुढवी वलयसंगहिआ ॥ २१३:॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

न स्पृशन्ति अलोकं चतुर्दिक्वपि पृथव्यो वलयसंगृहीताः ॥ २१३:॥

૬૦ આપણા ઉત્સેધાંશુલના માપથી ચારસોગણું અથવા હજારગણું મોટું માપ તે, જેની બાજુમાં આગળ આવશે.

શાબ્દાર્થઃ—સુખમ છે.

ગાથાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૧૩૩ ॥

વિશેષાર્થઃ—પ્રત્યેક પૃથ્વીને ચારે બાજુએ ફરતા વલયાકારે ધનોદધ્યાદિ રહેલા છે, તેઓ મધ્યભાગે અર્થાત્ તળીઆના મધ્યભાગે ગતગાથામાં રહેલા માનવાળા હોય છે, ત્યારબાદ પ્યાલાની માફક ઊર્ધ્વભાગે જતાં ક્રમશઃ પ્રદેશ (પ્રમાણુની) હાનિથી હીન-હીન માનવાળા થતા સ્વસ્વપૃથ્વીના ઉપરના અન્ત-ભાગે અત્યન્ત અદ્ય-પાતળા થઇને પણ ચારે બાજુએ વલયાકારે પોતાની પૃથ્વીઓને સારી રીતે ઘડીને (ઢાંકીને) રહેલા હોવાથી કોઇ પણ દિશામાં એકે પૃથ્વી અલોકને સ્પર્શ કરતી નથી.

આ ધનોદધિ આદિ વલયમાનની ઉચ્ચાઇનું સ્વરૂપ સ્વપૃથ્વીની ઉચ્ચાઇના આધારે સર્વત્ર યથાચોગ્ય (યન્ત્ર દ્વારા) વિચારવું. [૨૧૩૩]

અવતરણ—પૂર્વે જે પિંડપ્રમાણુ દર્શાવ્યું, તે અધોભાગે બહાઇનું માન દર્શાવ્યું. હવે તે પ્રત્યેક પૃથ્વીની બન્ને બાજુએ તે તે પિંડો કેટલા વિસ્તારવાળા હોય ? તે વિષ્કમ્ભમાન જણાવે છે.

રચનાય વલયાણં, છદ્ધપંચમજોઅણં સદ્ધં । ॥ ૨૧૪ ॥

વિસ્કંભો ઘણડદહી-ઘણતણુવાયાણ હોઈ જહસંચં ।

સતિભાગગાડઅં, ગાડઅં ચ તહ ગાડઅતિભાગો ॥ ૨૧૫ ॥

પઢમમહીવલણસું, ચિવેજ્જ અં કમેણ બીઆણ

દુતિ ચડ પંચચ્છગુણં, તદ્દાસદ્ધસુ તંપિ ચિવ કમસો ॥ ૨૧૬ ॥

સંસ્કૃત છાયાઃ—

રચનાયા વલયાનાં ષડ્-અર્ધપશ્ચમાનિ યોજનં સાર્ધમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

વિષ્કમ્ભો ધનોદધિ-ધન-તનુવાતાનાં ભવતિ યથાસંખ્યમ્ ॥

સત્રિભાગગવ્યૂતં ગવ્યૂતં ચ તથા ગવ્યૂતત્રિભાગઃ ॥ ૨૧૫ ॥

પ્રથમમહીવલયેષુ ક્ષિપેદેતત્ ક્રમેણ દ્વિતીયસ્યાઃ ।

દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃ-પચ્ચ-ષડ્ગુણં તૃતીયાદિષુ તદપિ ક્ષિપ ક્રમશઃ ॥ ૨૧૬ ॥

શીખદાર્થ:—

રચના=રત્નપ્રભામાં

વલયાણં=વલયોનું

છ=છ

અદ્=અર્ધ

પંચમ=પાંચમ

મુકું=અર્ધ સહિત એક

વિક્ષંભો=વિષ્કંભ

ઘનતણુવાયાણ=ધનવાત-તનવાતના

સતિમાગ=એકગાઉ અને તેના ત્રીજા ભાગસહ

ગાડઅતિમાગો=ગાઉનો ત્રીજો ભાગ

સ્તિવિજ્ઞ=નાંખવો.

અયંકમેણ=એ ક્રમ વડે

ત્રીયાણ=ત્રીજી વિગેરમાં

તદ્ગાહસુ=ત્રીજી આદિમાં

તંપિ=તેને પણ

સ્તિવ=દેખવું

કમશઃ=ક્રમથી

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ૥ ૨૧૪-૧૫-૧૬ ॥

વિશેષાર્થ:—રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના છેડા (અન્ત) ની સમશ્રેણીએ સ્થિત થએલા ધનોદધિ, ધનવાત, તનવાતવલયના વિષ્કંભને (ખેડાણાધને) કહેતાં પ્રથમ ધનોદધિની ખેડાણાધ છ યોજનની, ધનવાતની સાડીચાર યોજનની અને તનુવાતની દોઢ યોજનની છે એ ચારેનો સાથે સરવાળો કરતાં ઉપરના ભાગે બાર યોજન દૂર અલોક રહે. [૨૧૪]

હવે અન્ય પૃથ્વીઓના વિષ્કંભો જાણવાને ઉપાય બતાવાવે છે.

ખેડેલી રત્નપ્રભાપૃથ્વીના ધનોદધિના ઉક્તમાનમાં નિશ્ચે એક યોજનનો ત્રીજો ભાગ, ધનવાતમાં એકજ ગાઉ અને તનુવાતમાં માત્ર એક ગાઉનો ત્રીજો ભાગ યથાસંખ્ય ઉમેરવાથી ત્રીજી શર્કરાપ્રભાના અન્તવર્તી ધનોદધિનો વિષ્કંભ ૬૩ યો. ધનવાતનો ૪૩, યો. અને તનુવાતનો ૧૬ યો. (એક યો. અને એક યો. ના બારીયા સાત ભાગનો આવે, કુલ ૧૨ યો. ૨૩ ગાઉ દૂર અલોક છે.

શર્કરાપ્રભામાં ઉમેરાએલું જે વિષ્કંભમાન તેજ અનુક્રમે પુનઃ શર્કરાપ્રભાના માનમાં ઉમેરીએ તો ત્રીજી નારકનું પ્રમાણ આવે, એમ ક્રમશઃ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ ગણ કરીને ઉમેરવાથી અથવા ઉત્તરોત્તર પૃથ્વીમાં એકજ માન ઉમેરવાથી તે તે પૃથ્વીનું ધનોદધ્યાદિ વિષ્કંભ માન આવે તે આ પ્રમાણે—

વાલુકાપ્રભાના ધનોદધિનું ૬૨ યો., ધનવાતનું ૫ યો., તનુવાતનું ૧૬ યો., કુલ ૧૩ યો. ૧૩ ગાઉ દૂર અલોક, પંકપ્રભાના ધનોદધિનું ૭ યો., ધનવાતનું ૫૩ યો., તનુ. ૧૩ યો. કુલ ૧૪ યોજન દૂર અલોક.

પાંચમીધૂમપ્રભાનો ધનોદધિ ૭૩ યો, ધનવાત ૫૩ યો, તનુવાત ૧૩ યોજન, કુલ ૧૪ યોજન ૨૩ ગાઉ દૂર અલોક.

છઠ્ઠી તમઃપ્રભાનો ધનોદધિ ૭૩ યો, ધનવાત ૫૩ યો, તનુવાત ૧૩ યોજન, કુલ ૧૫ યોજન ૧૩ ગાઉ દૂર અલોક. સાતમી તમસ્તમપ્રભાના ધનોદધિ પૂર્ણ ૮ યો, ધનવાત ૭ યો, તનુવાત ૨ યો તું એકંદર ત્રણેનું માન ૧૬ યો હોવાથી તેટલો દૂર અલોક રહેલો છે. [૨૧૪-૧૬]

અવતરણ;—હવે અન્યકાર વિચાર કરે છે કે પૂર્વે ગાથા ૨૧૨-૧૩ માં ધનોદધિ આદિનું પ્રમાણ વર્ણવ્યું અને પુનઃ ગાથા ૨૧૫-૧૬ માં પણ ધનોદધિ આદિનું વર્ણવ્યું એથી પાઠકોનો ભ્રમ થશે એમ વિચારી તે ભ્રમ નિવારવા નિમ્ન ગાથાની રચના કરે છે.

**મજ્ઞે ચિય પુઢવિ અહે, ઘણુદહિપમુહાણ પિંડપરિમાણં ।
મણિયં તઓ કમેણં, હાયઈ જા વલય પરિમાણં ॥ ૨૧૭ ॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

મધ્યે ચૈવ પૃથગ્ચા અધો ધનોદધિપ્રમુખાણાં પિંડપરિમાણમ્ ।
મણિતં તતઃ ક્રમેણ હીયતે યાવત્ વલયપરિમાણમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

શીખદાર્થ:—

મજ્ઞે=મધ્યે

ચિય=નિઃચે

અહે=અધો ભાગે

પમુહાણ=વિગેરેનું

તઓ=તેથી

હાયઈ=હીન થાય છે.

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૧૭ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે ગાથા ૨૧૨-૧૩ માં ધનોદધિ ૬૧ પ્રમુખસર્વ પિંડોનું જે

૬૧ કોઈને શંકા થાય કે ધનોદધિ, ધનવાત તનવાતની હાનિ કરતા જવાનું કહ્યું અને વળી પરિમાણ ઉપર ત્રણેનું જ કહ્યું તો ત્યાં આકાશનું કેમ ન કહ્યું ?

તો સમજવું કે નીચે નીચે તો પ્રત્યેક પૃથ્વી વચ્ચે આકાશ સર્વત્ર રહેલું જ હોવાથી પૃથ્વીઓના આંતરાંઓમાં રહેજે આવે છે ખરું, પરંતુ પૃથ્વીઓના આંતરાંઓમાં હોવાથી તે મર્યાદિત પ્રમાણનું થાય છે એથી ત્યાં તે વ્યાખ્યા કરી અને તેનું પ્રમાણ પણ દર્શાવ્યું. પરંતુ ઉપર આગળ તો હેલું આકાશ આવે તે અમર્યાદિત હોવાથી તેની વ્યાખ્યાનો સંભવ હોતો નથી અને તેથી તેનું પરિમાણ ઉપર જણાવ્યું નથી.

પરિમાણ કહ્યું તે તે નરકના અધોભાગે મધ્યસ્થાનવર્તી પિંડાનું કહ્યું છે, પરંતુ તેથી પુનઃ જે કહેવામાં આવ્યું તે તે મધ્યપિંડની ૨૦ હજારની બકાઈ જ્યાં હોય છે ત્યાંથી ક્રમશઃ જન્મે જાણુ પ્રમાણમાં હાનિ થતા થતાં યાવત વલયાન્ત આવે છે ત્યાં આગળના ઘનોદધ્યાદિનું પરિમાણ છે. [૨૧૭]

અવતરણ:—પ્રત્યેક નરકવર્તી નરકાવાસાઓની સંખ્યાનું પરિમાણ જણાવે છે.

**ત્રીસ-પણવીસ-પનરસ, દસ-તિન્નિ-પણૂળાગલક્ષ્વાઈ ।
પંચ ય નરયા કમસો, ચુલસી લક્ષ્વાઈ સત્તસુવિ ॥ ૨૧૮ ॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ:

ત્રિન્નિ પચ્ચવિન્નિ: પચ્ચદશ-દશ-ત્રીણિ-પચ્ચનૂનૈકલક્ષાણિ ।

પચ્ચ ચ નરકાઃ ક્રમશ્ચતુરશીતિલક્ષાણિ સપ્તસ્વપિ ॥ ૨૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૧૮ ॥

વિશેષાર્થ:—નારકીના જીવોને ઉપજવાના જે ભયંકર સ્થાનકો તે નરકાવાસા કહેવાય, [જેનું વધુવર્ણન આગળ કહેશે.]

એમાં પહેલી ધર્મા નરકમાં નારકોને ઉપજવાના ત્રીસ લાખ નરકાવાસા છે, બીજી વંશા નારકમાં પચીસ લાખ, ત્રીજી શૈલામાં પંદરલાખ, ચોથી અંજનામાં દસલાખ, પાંચમી રિષ્ટામાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠી મધ્યામાં પાંચ હજાર એક લાખ [૯૯૯૯૫] જ્યારે સાતમી માઘવતીમાં માત્ર પાંચ નરકાવાસા છે.

સાતે પૃથ્વીના સઘળાએ નરકાવાસાઓનો એકંદર સરવાળો કરીએ તો ચોરાસીલાખ [૮૪૦૦૦૦] નો થાય છે. [૨૧૮]

॥ समनरैषु पृथ्वीनां नाम-गोत्र-प्रतर-नरकावाससंख्या-पृथ्वीपिण्डघनोदध्यादिवलयपरिमाण यन्त्रम् ॥

नरकनाम	गोत्र	वेदना	क्रि. सं.	नरकावास पृथ्वीपिंड संख्या	मान	घनो मान	घनवात	तनवात	आकाश	घ० वलय	घ० वलय	तनु० वलय	कुल
१ रत्नप्रला	धर्मा	क्षेत्रज्ञ अभ्योऽन्या	१३	३० लाप	१८००००	२० हजरे योगन	अभ्यंभ्य योगन	अभ्यंभ्य योगन	अभ्यंभ्य योगन	६ योगन ४॥ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग
२ शक्तिप्रला	वंशा	परमा- धामिका	११	२४ लाप	१३२०००	"	"	"	"	६ योग ५ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग
३ वाक्प्रला	शेला	"	८	१५ लाप	१२८०००	"	"	"	"	६ योग ५ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग
४ पंक्तिप्रला	अंजना	क्षेत्रज्ञ अभ्योऽन्या	७	१० लाप	१२००००	"	"	"	"	७ योग ५ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग
५ धमप्रला	रिश	"	५	३ लाप	११८०००	"	"	"	"	७ योग ५ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग
६ तमः प्रला	मधा	"	३	८८८८५	११६०००	"	"	"	"	७ योग ५ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग
७ तमस्तमः प्र०	माधवती	"	१	५	१०८०००	"	"	"	"	८ योग ६ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग	१६ योग १२ योग

અવતરણ:—હવે પ્રત્યેક નરકે કેટલા કેટલા પ્રતરોની સંખ્યા છે ? તે કહે છે.

તેરિકારસનવસગ, પળતિન્નિગપયરસવિગુણવજ્ઞા ।

સીમંતાઈ અપદ્-દ્વાળંતા હંદયા મજ્ઞે ॥ ૨૧૯ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:

ત્રયોદશૈકાદશ-નવ-સપ્ત પચ્ચ-ત્રીણ્યેકં પ્રતરાઃ સર્વે ઈકોનપચ્ચાશત્ ।

સીમંતકાદય અપ્રતિષ્ઠાનાન્તા હન્દ્રકા મધ્યે ॥ ૨૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

સન્નિવ=સર્વે

હગુણવજ્ઞા=ઓગણુપચાસ.

સીમંતાઈ=સીમંતાદિ

અપદ્દ્વાળંતા=અપ્રતિષ્ઠાન સુધી

હંદયા=ઇન્દ્રકે।

મજ્ઞે=મધ્યે (છે)

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૧૯ ॥

વિશેષાર્થ:—દેવલોકવત્ સાતે નરકોને વિષે પણ પ્રતરો રહેલા છે. તેમાં પ્રથમ ધર્મા નરકને વિષે તેર પ્રતર, [ત્યારબાદ બળેની હાનિ કરતા જવું જોયું] બીજી વંશાને વિષે અગીયાર, ત્રીજી સેલાને વિષે નવ, ચોથી અંજનાને વિષે સાત, પાંચમી રિષ્ટાને વિષે પાંચ, છઠી મધાને વિષે ત્રણ, અને સાતમી માધવતી નરકને વિષે એક પ્રતર છે. સર્વ પ્રતરોનો સરવાળો કરતાં કુલ ઓગણુપચાસ (૪૯) પ્રતરો નરકને વિષે છે.

પ્રત્યેક નરકના મધ્યભાગે ઇન્દ્રક નરકાવાસાઓ છે, તેમાં સીમંત નામનો નરકાવાસ આદિ પ્રતરના મધ્ય ભાગે છે જ્યારે અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસ અન્તિમ પ્રતર મધ્યે છે. [૨૧૯]

અવતરણ:—પૂર્વ ગાથામાં (જણાવ્યું છે કે પ્રત્યેક પ્રતરમધ્યે-મધ્યે ઇન્દ્રક નરકાવાસાઓ છે તેનાં નામ કયા કયા ? તે દસ ગાથાથી જણાવે છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સીમંતઉત્થ પદમો, બીઓ પુળ રોરૈઅન્તિ નાયવો ।

મંતો ઉળત્થ તદ્દઓ, ચઉત્થઓ હોઈ ઉર્મંતો ॥ ૨૨૦ ॥

सैभंतमसंभंतो, विंभंतो चैव सत्तमो निरओ ।

अट्टमओ तैत्तो पुण, नवमो सीओत्ति णायवो ॥ २२१ ॥

वैकंतमंज्वैकंतो, विक्कंतो चैव रोरुओ निरओ ।

पढमाए पुढवीए, तेरसनिरइंदया एए ॥ २२२ ॥

थेणिए थेणए य तहा, मैणए वर्णए य होइ नायवो ।

धेहे तह संघेहे, जिब्भे अर्वाजिब्भए चैव ॥ २२३ ॥

लोले लोलावत्ते, तहेव थेणलोलुए य बोद्धवो ।

बीयाए पुढवीए, इक्कारस इंदया एए ॥ २२४ ॥

तैत्तो तविओ तवैणो तावणो य पंचमो निंदोघा अ ।

छट्टो पुण पज्झलिओ, उज्झलिओ सत्तमो निरओ ॥ २२५ ॥

संजलिओ अट्टमओ, संपज्झलिओ य नवमओ भणिओ ।

तइआए पुढवीए, एए नव होति निरइन्दा ॥ २२६ ॥

आरे तारे मारे, वैच्चे तमए य होइ नायवो ।

खाडखडे अ खडखडे, इंदय निरया चउत्थीए ॥ २२७ ॥

खाए तमए य तहा, ईसे य अंधे अ तहय तिम्मिसे अ ।

एए पंचमपुढवीए, पंच निरइंदया हुंति ॥ २२८ ॥

हिमवद्देललल्लेके, तिन्नि य निरइंदया उ छट्टीए ।

एक्को य सत्तमाए, बोद्धवो अप्पइंठाणो ॥ २२९ ॥

सीमन्तकोऽत्र प्रथमः, द्वितीयः पुना रोरुक इति ज्ञातव्यः ।

अन्तः पुनरत्र तृतीयः, चतुर्थको भवति उद्धान्तः ॥ २३० ॥

સમ્પ્રાન્તોઽસમ્પ્રાન્તોવિપ્રાન્તથૈવ સપ્તમો નરકઃ ।

અષ્ટમકસ્તપ્તઃ પુનર્નવમઃ શીત ઇતિ જ્ઞાતવ્યઃ ॥ ૨૨૧ ॥

વક્રાન્તોઽવક્રાન્તઃ વિક્રાન્તો ચૈવ રોરુકો નરકઃ ।

પ્રથમાયાં પૃથિવ્યાં ત્રયોદશ નરકેન્દ્રકા એતે ॥ ૨૨૨ ॥

સ્તનિતઃ સ્તનકથ તથા મનકો વનકથ ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ ।

ઘટ્ટસ્તથા સંઘટ્ટો જિહ્વોઽપજિહ્વથૈવ ॥ ૨૨૩ ॥

લોલો લોલાવર્તસ્તથૈવ સ્તનલોલુપથ બોદ્ધવ્યઃ ।

દ્વિતીયાયાં પૃથિવ્યાં એકાદશ ઇન્દ્રકા એતે ॥ ૨૨૪ ॥

તપ્તસ્તપિતસ્તપનથ તાપનઃ પશ્ચમો નિદાષથ ।

ષષ્ઠઃ પુનઃ પ્રજ્વલિત ઉજ્જલિતઃ સપ્તમો નરકઃ ॥ ૨૨૫ ॥

સઙ્કુલિતોઽષ્ટમકઃ સંપ્રજ્વલિતથ નવમકો નરકઃ ।

તૃતીયાયાં પૃથિવ્યામેતે નવ ભવન્તિ નરકેન્દ્રાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

આરસ્તારો મારો વર્ષસ્તમકથ ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ ।

સ્વાહસ્વહથ સ્વહસ્વહઃ, ઇન્દ્રકનરકાશ્ચતુર્થ્યામ્ ॥ ૨૨૭ ॥

સ્વાદસ્તમકથ તથા ક્ષપથોઽન્ધકથ તથા ચ તમિસ્રથ ।

એતે પશ્ચમપૃથિવ્યાં પશ્ચ નરકેન્દ્રકા ભવન્તિ ॥ ૨૨૮ ॥

હિમ-વાર્દલ-લલ્લકાસ્ત્રયથ નરકેન્દ્રકા તુ પૃથ્યામ્ ।

એકથ સપ્તમ્યાં બોદ્ધવ્યોઽપ્રતિષ્ઠાનઃ ॥ ૨૨૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

૧ ગાયાર્થઃ—રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમપ્રતરમધ્યે દિશા, વિદિશાગત નરકા-વાસાઓની સર્વ પંક્તિઓની મધ્યે સુખ્ય 'સીમન્ત' નામનો નરકાવાસ આવેલો છે, દ્વિતીય, પ્રતરે રોહિક બાણવો, વળી ત્રીજે પ્રતરે આન્ત, ચોથે પ્રતરે ઉદ્ધઆન્ત પ્રાપ્ત થાય છે, પાંચમે પ્રતરે સંઆન્ત, છઠ્ઠે પ્રતરે અસંઆન્ત, સાતમે પ્રતરે નિઃથે વિઆન્ત નરકેન્દ્ર, આઠમે પ્રતરે તપ્ત, વળી નવમે પ્રતરે શીત બાણવો, દસમે પ્રતરે વહાન્ત, અગીયારમે પ્રતરે અવહાન્ત, બારમે પ્રતરે

નિષ્કે વિક્રાન્ત, તેરમે પ્રતરે રૌઝકે, આ પ્રમાણે પ્રથમ રત્નપ્રભાને વિષે આ તેર નરકેન્દ્ર આવાસો છે. [૨૨૦-૨૨૨]

૨ દ્વિતીય પૃથ્વીના પ્રતરે મધ્યે અનુક્રમે ૧ સ્તનિત, ૨ સ્તનક, ૩ મનક, ૪ વનક, ૫ ઘટ્ટ, ૬ સંઘટ્ટ, ૭ જિબ્હ; ૮ અપજિહ્વ, ૯ લોહ, ૧૦ લોહાવર્ત, તે પ્રમાણે સ્તનલોહુપ, જાણવેા.

આ પ્રમાણે બીજી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના અગીયારે પ્રતરે મધ્યે આ અગીયાર નરકેન્દ્ર આવાસો આવેલા છે. [૨૨૩-૨૪]

૩ તૃતીય પૃથ્વીના પ્રતરે મધ્યે અનુક્રમે ૧ તમ, ૨ તપિત, ૩ તપન, ૪ તાપન, ૫ નિદાઘ. ૬ પ્રજ્વલિત, ૭ ઉજ્જ્વલિત, ૮ સંજ્વલિત, ૯ સંપ્રજ્વલિત નરકેન્દ્ર છે.

આ પ્રમાણે ત્રીજી વાલુકાપ્રભા વિષે આ નવ નરકેન્દ્રાવાસો છે. [૨૨૫-૨૬]

૪ ચતુર્થીપૃથ્વીના પ્રતરે મધ્યે અનુક્રમે ૧ આર, ૨ તાર, ૩ માર, ૪ વચ્ચ, ૫ તમક, ૬ ખાડખડ, અને સાતમે ખડખડ, આ નરકેન્દ્રાવાસો બોધી પંકપ્રભાને વિષે જાણવા. [૨૨૭]

૫ પાંચમી પૃથ્વીના પ્રતરે મધ્યે ક્રમશઃ ૧ ખાદ, ૨ તમક, ૩ ઝપ, ૪ અન્ધક, ૫ મહાતમિત્ત, આ પ્રમાણે પાંચમી ધૂમપ્રભાને વિષે પાંચ નરકેન્દ્રો જાણવા. [૨૨૮]

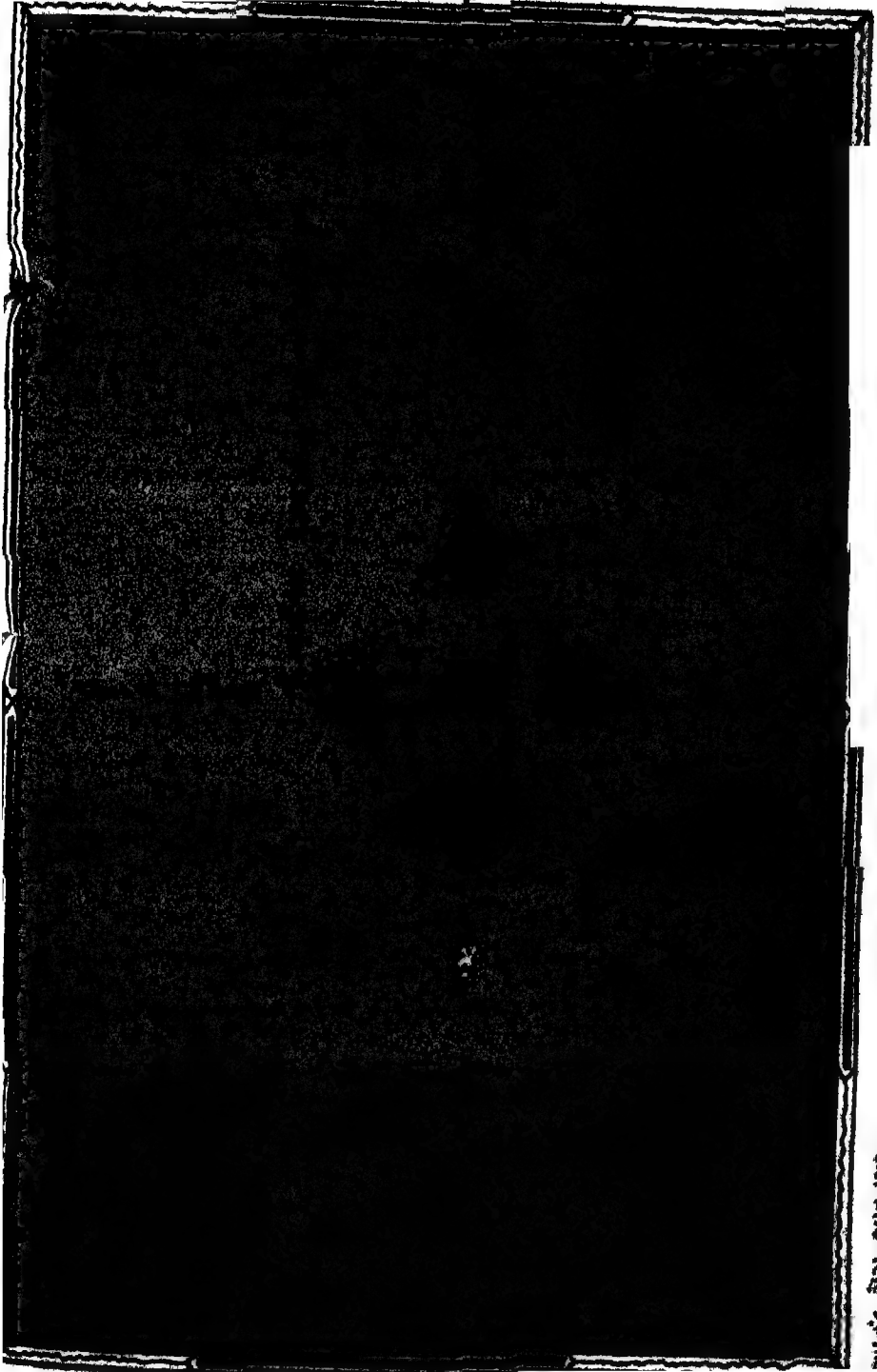
૬ છઠ્ઠી પૃથ્વીના પ્રતરે મધ્યે અનુક્રમે ૧ હિમ, ૨ વાર્દલ, ૩ લક્ષ્મક, આ પ્રમાણે છઠ્ઠી તમઃપ્રભાને વિષે ત્રણ ઇન્દ્રકાવાસો છે.

૭ સાતમી પૃથ્વીના પ્રતરે મધ્યે એક દ્વિઅપ્રતિજ્ઞાન નરકેન્દ્રાવાસો જાણવેા. [૨૨૯]

વિશેષાર્થઃ—વિશેષ નથી. [૨૨૯]

અવતરણઃ—ઇન્દ્રકનરકાવાસાઓનાં નામોને કહીને હવે સાતમી નારકીના જે પાંચ નરકાવાસો કહ્યા છે તેનાં નામ અને દિશાવાસ સ્થાન જણાવે છે.

૬૨ સાતે પૃથ્વીગત નરકેન્દ્રના નામોમાં તથા નામના ક્રમમાં પણ મતાંતર તરીકે તદ્દાવત રહેલો છે જે કેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણાદિથી જાણવેા.

आनंद प्रसन्न-आवतार.

પુષ્પેણ હોઝ કાલો, અવરેણ પડ્દિઓ મહાકાલો ।

રોરો દાહિણ પાસે, ઉત્તરપાસે મહારોરો ॥ ૨૩૦ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

પૂર્વસ્થાં મવતિ કાલઃ, અપરસ્થાં પ્રતિષ્ઠિતો મહાકાલઃ ।

રોરો દક્ષિણપાર્શ્વે ઉત્તરપાર્શ્વે મહારોરઃ ॥ ૨૩૦ ॥

શબ્દાર્થઃ સુગમ છે.

ગાયાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૩૦ ॥

વિશેષાર્થઃ—આ સાતમી નારકીમાં આવલિકાગત કે પુષ્પાવકીર્ણાદિકની વ્યવસ્થાદિ ન હોવાથી અન્યકાર પૃથક્ ગાથાદ્વારા પ્રથમ જ તેની ટુંકી વ્યવસ્થાને જણાવી દે છે.

સાતમી નારકના પ્રતરમધ્યે મુખ્ય એકલાખયોજનનો [જંબૂદ્વીપ જેવડો] ગોળાકાર રહેલો અપ્રતિજ્ઞાન નામનો ઇન્દ્રક નરકાવાસ છે, તેને ચારે દિશાએ એકએક [અંતિમ સર્વાર્થસિદ્ધે જેમ પાંચ છે તેજ પ્રમાણે અહિં અંતિમ નરકે] નરકાવાસો આવેલો છે, એમાં 'પૂર્વદિશાવર્તી' જે છે તેનું નામ 'કાલ' અપર પશ્ચિમદિશાવર્તી 'મહાકાલ,' દક્ષિણદિશાવર્તી 'રોર' અને ઉત્તરદિશા પાસે 'મહારોર' નામનો નરકાવાસ છે. [૨૩૦]

અવતરણ—હવે પ્રત્યેકપ્રતરે ઉક્ત ઇન્દ્રક નરકાવાસાથી કેટલી કેટલી નરકાવાસાઓની પંક્તિઓ નીકળે છે? તથા તે તે પંક્તિમાં કેટલી કેટલી નરકાવાસાઓની સંખ્યા છે? તેને જણાવતાં પ્રથમ ખેલાપ્રતરની સંખ્યાને જણાવે છે.

તેહિંતો દિસિ વિદિસિં, વિણિગયા અટ્ટ નિરયઆવલિયા ।

પદમે પયરે દિસિહુ-ગવન્ન વિદિસાસુ અહયાલા ॥ ૨૩૧ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:

તેમ્યો વિશ્વ વિદિશ્વ વિનિર્ગતા અટ્ટ નરકાવલિકાઃ ।

પ્રથમે પ્રતરે વિશ્વ ઇકોનપચ્ચાસત્ વિદિશ્વ અટ્ટચસ્મારિસત્ ॥ ૨૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

તેહિતો—તે ઇન્દ્રનરકાવાસાથી
દિસિ—દિશામાં
વિદિસિ—વિદિશામાં

વિણિગ્ગયા—નીકળેલી છે
નિરય આવલિયા—નરક પંક્તિઓ
હગુણવન્—ઓગણુ પચાસ (૪૯)

ગાથાર્થ:—ત્યાંથી [ઇન્દ્ર નરકવાસાઓથી] દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં આઠ આઠ નરકપંક્તિઓ નીકળેલી છે. તેમાં પ્રથમ પ્રતરે દિશાગત ઓગણુ-પચાસ અને વિદિશાગત અડતાલીશ નરકાવાસાઓ છે.

વિશેષાર્થ:—જેમ વૈમાનિક નિકાયના પ્રતરોમાં આવલિકાગત-પુષ્પાવકીર્ણોની વ્યવસ્થા વર્ણવી હતી તે પ્રમાણે અહિં પણ નરકાવાસાઓની વ્યવસ્થા રહેલી છે.

ગઇ ગાથામાં દરેક પ્રતરના મધ્યે એક એક ઇન્દ્રક નરકાવાસો હોય છે એમ જણાવ્યું તો હવે તે મધ્યવર્તી ઇન્દ્રક નરકાવાસાથી ચારે મૂલદિશામાં ચાર અને વિદિશાની ચાર એમ કુલ મલી આઠ નરકાવાસાની પંક્તિઓ વિશેષ પ્રકારે નિકળેલી છે. એમાં પ્રથમપ્રતરમાં ચારે દિશાવર્તી પ્રત્યેકપંક્તિઓમાં ઓગણુપચાસ નરકવાસાઓ હોય છે, જ્યારે વિદિશામાં ફંટાએલી પંક્તિઓ અડતાલીશ નરકાવાસાઓથી યુક્ત છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રતરે સમજવું. [૨૩૧]

અવતરણ:—બાકીના પ્રતરે કેવી રીતે વિચારવું ! તે માટે નિયમ દર્શાવે છે.

બીયાઇસુ પયરેસું, ઇગઇગહીણા ડ હુંતિ પંતીઓ ।

જા સત્તમમહિપયરે, દિસિ ઇક્કિઓ વિદિસિ નતિથ ॥ ૨૩૨ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

દ્વિતીયાદિષુ પ્રતરેષુ એકૈકહીનાસ્તુ મવન્તિ પક્કય: ।

યાવત્સત્તમમહીપ્રતરે દિશિ એકૈકો વિદિશિ નાસ્તિ ॥ ૨૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

બીયાઇસુ=બીજા વિશેરેમાં
પયરેસુ=પ્રતરોમાં

સત્તમમહિપયરે=સાતમી પૃથ્વીના પ્રતરમાં
ઇક્કિઓ=એક એક

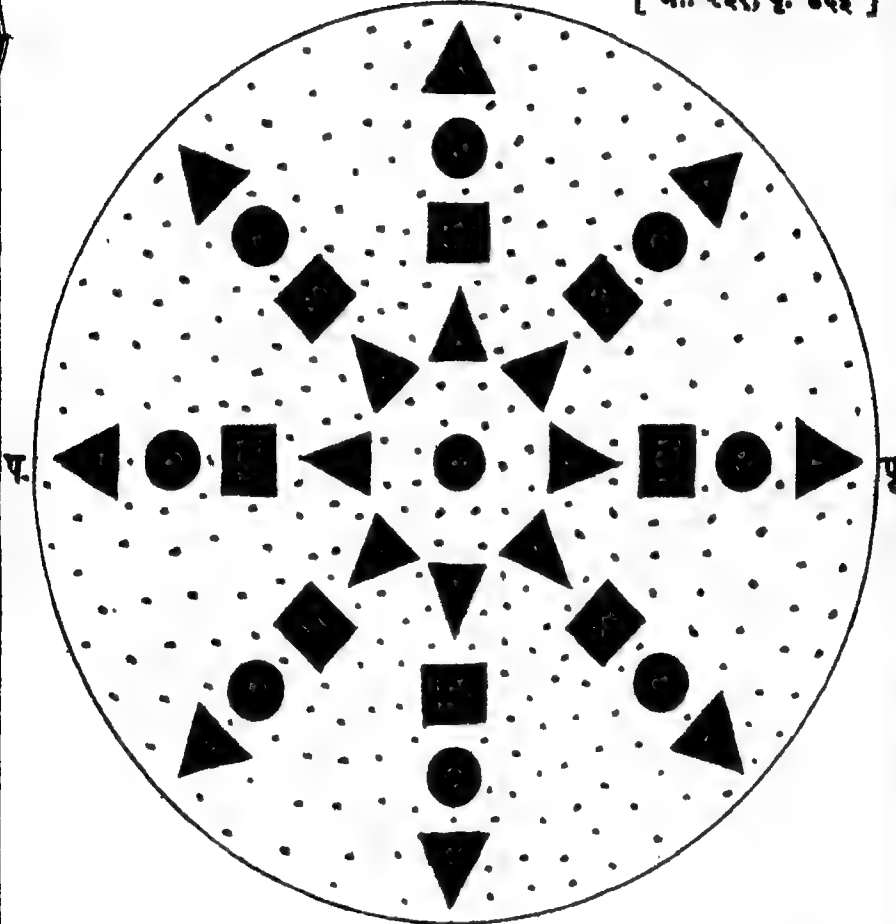
ગાથાર્થ:—બીજાપ્રતરથી માંડીને અન્ય પ્રતરોમાં એક એક નરકાવાસો હીન પંક્તિઓ હોય છે, એમ કરતાં યાવત્ સાતમી પૃથ્વીના પ્રતરને વિશે દિશાગત એક એક નરકાવાસો રહે જ્યારે વિદિશામાં એકેય હોતો નથી. ॥ ૨૩૨ ॥

दिशा तथा विदिशामां रहली नरकावासाओनी पंक्ति.

卐 तथा पुष्पावकीर्ण नरकावासाओनुं चित्र.卐

उ.

[भा. २३१, पृ. ४६३]

द.

आ विदिशामां मध्यभागे 'इन्द्रक' नरकावास बताव्यो छे, तेने फरती दिशा तथा विदिशामां शरु यता ८ पंक्तिबद्ध आवासो प्रथम त्रिकोण बाद चोखण बाद गोळ ए क्रमे आवेका देखाव छे, बाकीनां ठपकां पुष्पावकीर्ण आवासोनां सूचक छे, नरकावासो रयाम होबासी रयाम न आत्मा छे. यथाबोध्य प्रसरे आ व प्रमाणे विचारव.

વિશેષાર્થ:—હવે દ્વિતીયપ્રતરથી માંડીને પ્રત્યેક પ્રતરે એકએક નરકવાસા આઠે પંક્તિના અંત-અંત ભાગેથી હીન કરવાના હોવાથી પ્રથમ પ્રતરની દિશાગત સંખ્યામાંથી એકેક હીન કરતાં દ્વિતીયપ્રતરે દિશાગત પ્રત્યેક પંક્તિમાં અડ-તાલીશ-અડતાલીશ નરકવાસાની સંખ્યા રહે, અને વિદિશામાંથી એકએક હીન કરતાં સુડતાલીશ સુડતાલીશની સંખ્યા રહે. પૂર્વાનુપૂર્વીએ એ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રતરે કરતાં યાવત સાતમી માઘવતી પૃથ્વીના પ્રતરે ખેંચતાં માત્ર ચારે દિશા-વર્તી એકએક નરકવાસ રહે, પરંતુ વિદિશાને વિષે આવાસ હોય નહીં. કારણ પ્રથમ પ્રતરેજ દિશાગત સંખ્યા કરતાં વિદિશામાં એક ઓછો હતો જેથી અહીંઆ વિદિશામાં પ્રાપ્ત ન થયો.

હવે પશ્ચાનુપૂર્વી અર્થાત્ તેથી વિપરીત ક્રમે વિચારતાં છેલ્લા પ્રતરમધ્યે અપ્રતિષ્ઠાન ઇન્દ્રક, અને એકેએક ચારે બાબુ છે, ત્યારપછી પ્રત્યેક પ્રતરે બે પછી ત્રણ ચાર પાંચ છ એમ અનુક્રમે એકેક સંખ્યાએ વૃદ્ધિ કરતાં અને ૪૮ મા પ્રતરથી વિદિશામાં પણ એક, બે ત્રણ એમ સ્થાપતાં યાવત ત્યાંસુધી ખેંચવું કે પ્રથમ પ્રતરે દિશા-વિદિશામાં કહેલી ઉક્ત સંખ્યા આવી રહે. [૨૩૨]

અવતરણ:—હવે પ્રત્યેકપ્રતરે અષ્ટપંક્તિની એકત્રિત સંખ્યા લાવવા સવા-ગાથા દ્વારા ' કરણ ' બતલાવે છે, એ દ્વારા પ્રાપ્ત થનારી તે તે નરકવર્તી પ્રથમ પ્રતરસંખ્યા તે ભૂમિ અને અંતિમ પ્રતરસંખ્યા મુખ તરીકે ઓળખાશે.

ઇદ્વપયરેગદિસિ-સંસ્થ, અડગુણા ચડવિણા સડગસંસ્થા ।

જહ સીમંતયપયરે, ઇગુણનડયા સયાતિન્નિ ॥ ૨૩૩ ॥

અપડ્ઢાણે પંચ ડ-૨૩૨૩ ।

સંસ્કૃત છાયા:—

ઇદ્વપયરેકદિસિ સંસ્થા અષ્ટગુણા ચતુર્વિના સ્વૈકસંસ્થા ।

યથા સીમંતકપ્રતરે ઇકોનનવતિઃ સ્થતાનિ ત્રીણિ ॥ ૨૩૩ ॥

અપ્રતિષ્ઠાને પચ્ચ તુ ॥ ૨૩૨ ૩ ।

શબ્દાર્થ:—

ઇદ્વપયરે=ઈદ્વપ્રતરે

ગદિસિ=એક દિશામાં

સડગસંસ્થા=તે એક સંખ્યાસહિત

જહ=યથા જેમ

ઇગુણનડયા=એક ઉણા નેવું સાથે

સયતિન્નિ=ત્રણસે

માર્ગ્ય:—ઇષ્ટપ્રતરની એકદિશાગતસંખ્યાને આઠશુભી કરીમે તેમાંથી ચારની સંખ્યા ન્યૂન કરવી, અવશેષ સંખ્યાને એક (ઇન્દ્રક) સહિત કરીએ ત્યારે [ઇષ્ટપ્રતરસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય.] જેમ સીમંતકનામા પ્રથમ પ્રતરે ૩૮૬ ની નરકાવાસ સંખ્યા અને અપ્રતિષ્ઠાન નામા અંતિમ પ્રતરે ૫ ની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય.

વિશેષાર્ય:—પૂર્વે વૈમાનિકનિકાયમાં જેમ પ્રતિપ્રતરાશ્રયી, સમગ્ર નિકાયાશ્રયી અને પ્રતિકલ્પાશ્રયી એમ ત્રણે પ્રકારની સંખ્યા [ભિન્ન ભિન્ન રીતિઓ દ્વારા] કહેવામાં આવી હતી. પરંતુ તે (૧૦૮ મી) એકજ ગાથા દ્વારા કહેવામાં આવી હતી, જ્યારે અહિંઆ કહેવાતી નરકાવાસાની સંખ્યા ૨૩૩-૨૩૪ એ બે ગાથાઓથી કહેવાશે, વળી વૈમાનિકનિકાયમાં તેા સમગ્ર નિકાયાશ્રયી અને પ્રતિ કલ્પાશ્રયી ' એ બેજ પ્રકારની સંખ્યા અન્યકારે મૂલગાથામાં જણાવી હતી અને એથી ત્રીજી ' પ્રતિપ્રતરાશ્રયી ' વિમાન સંખ્યા ઉપરથી કહેવામાં આવી હતી.

જ્યારે અહિંઆ આ નરકાવાસાઓની પ્રતિપ્રતર સંખ્યાને પણ અન્યકાર પોતે જ મૂલગાથામાં કહેશે કારણ કે અહિંઆ પ્રતિપ્રતર સંખ્યા જાણવી તે વિદિશાની પંક્તિઓ વધુ સંખ્યામાં હોવાથી કઠીન છે, એટલે અહિંઆ પ્રતિપ્રતરાશ્રયી, સમગ્રનરકાશ્રયી અને પ્રતિનરકાશ્રયી એમ ત્રણે પ્રકારે નરકાવાસસંખ્યા કહે છે, તેમાં આ ગાથા ' પ્રતિપ્રતરાશ્રયી ' સંખ્યાને કહે છે. તે આ પ્રમાણે—

इष्टप्रत्येकनरकस्य ' इष्टप्रतरे संख्याप्राप्त्युदाहरणम्:—જેમ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઇષ્ટ પ્રથમ સીમંતપ્રતરે સંખ્યા કાઢવી છે તેથી ત્યાં એકદિશાગત પંક્તિની નરકાવાસ સંખ્યા ૪૬ની છે, તેને આઠે શુભીએ ત્યારે ૩૮૨ આવે. [હવે વિદિશામાં દિશાની અપેક્ષાએ એક એક આવાસ ન્યૂન હોવાથી] ચારે વિદિશાની ચાર સંખ્યાને ન્યૂન કરતાં ૩૮૮ની કુલ દિશા-વિદિશાના નરકાવાસાની સંખ્યા આવી, તેમાં એકપ્રતરવર્તી કાઢતા હોવાથી તેજ પ્રતરની એક ઇન્દ્રકનરકાવાસ સંખ્યા મેળવવાથી ૩૮૬ ની કુલ સંખ્યા ઇષ્ટ એવા પ્રથમ પ્રતરે આવી.

એ પ્રમાણે દ્વિતીયાદિપ્રતરે કરતાં કરતાં (અને સંખ્યાને જાણતાં) જ્યારે અપ્રતિષ્ઠાનનરકાવાસો ખેંચીએ ત્યારે પાંચની કુલ સંખ્યા આવે, કારણકે ત્યાં એકએક દિશાવર્તી એકેક નરકાવાસ હોવાથી એકની સંખ્યાને કરણના નિયમાનુસાર આઠે શુભતાં ૮ આવે, તેમાંથી વિદિશાના ચાર ન્યૂન કરતાં શેષ ચાર રહે તેમાં ઇન્દ્રક નરકાવાસો મેળવતાં પાંચની કુલ પ્રતર સંખ્યા આવી રહે.

મધ્યના ૪૭ પ્રતરના આવલિકાગત નરકાવાસની સંખ્યા જાણવા માટે યંત્ર જોવું, આવલિકાગત વર્ણને શેષસંખ્યા જે રહે તે પુષ્પાવકીર્ણની પ્રતિપ્રતરે

વિચારવી. હવે પ્રત્યેકપ્રતરે પુખ્તપાવશ્ચીની સંખ્યા કેટલી હોય ? તે ઉપલબ્ધ જણાતી નથી. इति इष्टપ્રતરે આવલિકાગતાવાસસંખ્યાપ્રાप्त्युपायः ।

આ કરણ પ્રમાણે સમગ્રનિકાયાશ્રયી વિચારતાં પ્રથમ પ્રતરવર્તી સંખ્યા તે સુખ અને અંતિમ (૪૯ માં) પ્રતવર્તી સંખ્યા તે ભૂમિ કહેવાય, અને પ્રત્યેક નરકાશ્રયી માટે ઇષ્ટનરકના પ્રથમ પ્રતર સંખ્યા સુખ અને તેજ-ઈષ્ટ નરકની અંતિમ પ્રતરસંખ્યા તે ભૂમિ કહેવાય.

આ સિવાય બીજા^{૬૩} અનેક ઉપાયો-કરણો હોય છે તે અન્યાન્તરથી જોવાં. [૨૨૩૬]

અવતરણઃ— પૂર્વગાથામાં પ્રત્યેકપ્રતરાશ્રયી સંખ્યા જણાવીને હવે આ ૦૥૥) ગાથા સમગ્ર નરકાશ્રયી અને પ્રત્યેક નરકાશ્રયી આવલિકાગત નરકાવાસસંખ્યાને જાણુવા કરણુ બતાવે છે, તેમાં વૈમાનિકનિકાયવત્ અહીં પણ ' સુખ અને ભૂમિ ' દ્વારા પ્રાપ્ત થતી બન્ને પ્રકારની સંખ્યાને કહે છે.

—પદમો મુહમંતિમો હવઈ ભૂમી ।

મુહભૂમિસમાસદ્ધં, પયરગુણં હોઈ સઠ્ઠવધણં ॥ ૨૩૪ ॥

૬૩-૧-પ્રથમ તો પશ્ચાતુપૂર્વીએ (અંતિમ-૪૯ માં પ્રતરથી ઉપર આવવું તે) પણ આજ કરણ પૂર્વાતુપૂર્વીના નિયમ મુજબ સંખ્યા જાણુવા ઉપયોગી થાય છે.

૨-વળી એક દિશાની અને એક વિદિશાની થઇ બે પંક્તિગત સંખ્યાનો કુલ સરવાળો કરી ચારે ગુણી એક ઇન્દ્રક બેળવતાં પણ સર્વત્ર પ્રતરગત આવાસસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩-વળી દ્વિતીય પ્રતરોને વિષે પ્રત્યેક પ્રતરની આવતી અંક-સંખ્યામાંથી એક ન્યૂન કરી પ્રાપ્ત થતી સંખ્યાને પ્રથમ પ્રતરની સંખ્યામાંથી બાદ કરતાં શેષ સંખ્યા તે તે પ્રતરે પ્રાપ્ત થાય છે.

૪-વળી ચોથી રીતે પાંચ (૫) ની સંખ્યાને ' આદિ ' સંજ્ઞા, ૮ ની સંખ્યાને ' ઉત્તર ' સંજ્ઞા અને ૪૯ ની સંખ્યાને ' ગચ્છ ' સંજ્ઞાઓ આપીને પશ્ચાત્ ગચ્છ સંજ્ઞક અને ઉત્તરસંજ્ઞક સંખ્યાને ગુણીને આવેલ સંખ્યામાંથી આદિ સંજ્ઞકસંખ્યા હીન કરતાં [૪૯૪૮=૩૯૨-૫=૩૮૯] અન્તિમ ધનસંખ્યા પ્રથમ પ્રતરે ૩૮૯ ની પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે દ્વિતીયાદિ પ્રતરે યથાયોગ્ય ઉપાયો છે.

૫-વળી પાંચમી રીતે ઇષ્ટપ્રતરની એકદિશિ સંખ્યાને આઠ ગુણી કરી ત્રણ બાદ કરતાં શેષ સંખ્યા તે આવલિકાગતની પ્રાપ્ત સર્વત્ર થાય છે.

આ સિવાય અનેક કરણો હોય છે, વધુ માટે દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણુ જોવું.

સંસ્કૃત છાયા:—

પ્રથમો મુલ્કમન્તિમો ભવતિ ભૂમિઃ ।

મુલ્ક-ભૂમિસમાસાર્ધં પ્રતરગુણં ભવતિ સર્વધનમ્ ॥ ૨૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:-મુગમ છે.

ગાથાર્થ:-પ્રથમ પ્રતરસંખ્યા તે મુલ્ક અને અંતિમપ્રતર સંખ્યા તે ભૂમિ કહેવાય. બન્ને સંખ્યાનો સરવાળો કરીને અર્ધ કરવું, જે સંખ્યા આવે તેને સર્વ પ્રતરસંખ્યા સાથે ગુણ્યાકાર કરવો જેથી સર્વસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨૩૪॥

વિશેષાર્થ:-વૈમાનિકવત્ અહીં પણ આ એકજ ગાથા સમગ્રનરકાશ્રયી-કરણુ બતાવાવે છે. તેમજ પ્રતિનરકાશ્રયી સંખ્યા કરણુ બતાવે છે. કારણુ કે મુખ તથા ભૂમિનું ગ્રહણ સાતે નરકાશ્રયી તેમજ પ્રત્યેક નરકાશ્રયી પણ ઘટે છે.

૨-સમગ્રનરકાશ્રયી આવાસસંખ્યાપ્રાપ્ત્યુદાહરણમ્:-પ્રથમ પ્રતરવર્તી કુલ ૩૮૬ નરકાવાસાઓનો સમુદાય [પશ્ચાનુપૂર્વીએ પ્રથમ પ્રતરનું મુખ હોવાથી] તે મુલ્ક સંજ્ઞક કહેવાય અને અંતિમ પ્રતર સ્થાનવર્તી ૫, નરકાવાસાઓનો કુલ સમુદાય [પશ્ચાનુપૂર્વીએ તેનું આદિપણ હોવાથી] તે ભૂમિ સંજ્ઞક તરીકે ઓળખી શકાય છે.

એ મુખ અને ભૂમિનો સરવાળો કરતાં [૩૮૬+૫=] ૩૯૧ નો થાય, તેને ગાથાનુસારે અર્ધ કરતાં ૧૯૭ થાય, સર્વપ્રતરોના આવલિકાગત આવાસોની કુલ સંખ્યા કાઢવાની હોવાથી ૪૬ પ્રતરોએ ગુણતાં ૬૬૫૩ એટલી દિશા તથા વિદિશાવર્તી આવલિકાગત [આવલિકા પ્રવિષ્ટ] નરકાવાસાઓની સંખ્યા આવી; [કુલ ૮૪ લાખમાંથી ૬૬૫૩ બાદ કરતાં] ૮૩૯૦૩૪૭ શેષ રહી, તે સાતે નરકાશ્રયી પુષ્પાવકીર્ણની સંખ્યા જાણવી, જે આગલી ગાથામાં કહેવાશે.

આ પ્રમાણે સમુચ્ચયે કરણુચરિતાર્થ થયું.

[૬૪સમુચ્ચય માટે બીજો ઉપાય એ છે કે ૪૬ પ્રતરની એકજ બાજુની આવાસ સંખ્યા (વૈમાનિક સમયવત્) એકઠી કરી ચારે ગુણીને ૪૬ ઇન્દ્રક આવાસો મેળવતાં ઉક્ત ૬૬૫૩ ની સંખ્યા આવશે.]

૨ રૂઢનરકાશ્રયી આવાસસંખ્યાપ્રાપ્ત્યુદાહરણમ્:-હવે પ્રત્યેકનરકાશ્રયી કાઢવું હોય તો પ્રત્યેક નરકોના આદિમ પ્રતરની કુલ સંખ્યા તે મુલ્ક સંજ્ઞક અને

૬૪ આ સિવાય આ નરકાવાસ સંખ્યા પ્રાપ્તિના અન્ય કરણો પણ હોય છે, એમાં કેટલાંક દેવેન્દ્ર-વરેન્દ્ર પ્રકરણમાં આપેલાં છે તે જોવાં.

અંતિમ પ્રતરવર્તી સંખ્યા તે મૂલિ સંજ્ઞક કહેવી હોવી, પછી ઉપર મુજબ સર્વ ગણિત કરવું જોયી ઇષ્ટ નરકે આવાસસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય.

उदाहरणम्—जेम रत्नप्रभाभां प्रथम प्रतरे ७८६ जे शुभ संख्या जने रत्नप्रभाभां अंतिम तेरभा प्रतरनी २६३ संख्या ते बूमि, जन्नेने सभास-सरवाणो करतां ६८२, तेनुं अर्द्ध करतां ३४१, तेने तेरे प्रतरे शुद्धतां ४४३३ आख्या, आटली आवलिकागत संख्या प्रथम नरके जावुवी. आ संख्या प्रथम नारकीनी गाथा २१७ भां कडेली ३० दाण नरकावासाज्योनी संख्यामांथी जाइ करतां अवशिष्ट जे २६६५५६७ नी संख्या ते पुष्पावकीछोनी जावुवी. [जन्नेने पुनः ओकडी करतां ३० दाण मली रडेथे. जे प्रभाखे सर्वनरके जन्ने प्रकारनी आवाससंख्या विचारवी] इति प्रतिनरकाध्वयुदाहरणम् ।

[અન્ય રીતે લાવવું હોય તો પ્રત્યેક નરકની યથાયોગ્ય પ્રતર સંખ્યા તે સર્વ પ્રતરની એકજ ગાળુની આવાસ સંખ્યાને એકઠી કરી ચારે ગુણી સ્વ નરકપ્રતર સંખ્યા બેટલા ઈન્દ્રકવાસો પ્રક્ષેપતાં પ્રત્યેક નરકે ઈષ્ટસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, ગણિતની અનેક રીતિઓ છે.] [૨૩૪]

॥ प्रत्येकनरकाश्रयी [समुच्चयेऽपि] आवलिक-पुष्पा० आवास संख्या यन्त्रम् ॥

નામ	મુલ્ય	ભૂમિ	સમસ્ત	અર્થ	પ્રતર	પંક્તિવદ્ધ	ગુણ્યાવકીર્ણ	કુલસંખ્યા
સાતે નરકાશ્રયી	૩૮૬	૫	૩૬૪	૧૯૭	૪૬	૬૬૫૩	૮૩૬૦૩૪૭	૮૪ લાખ
૧ રત્નપ્રભાનેવિષે	૩૮૬	૨૬૩	૬૮૨	૩૪૧	૧૩	૪૪૩૩	૨૬૬૫૫૬૭	૩૦ લાખ
૨ શર્કરાપ્રભાનેવિષે	૨૮૫	૨૦૫	૪૯૦	૨૪૫	૧૧	૨૬૬૫	૨૪૬૭૩૦૫	૨૫ લાખ
૩ વાલુકાપ્રભાનેવિષે	૧૬૭	૧૩૩	૩૩૦	૧૬૫	૯	૧૪૮૫	૧૪૬૮૫૧૫	૧૫ લાખ
૪ પાંકપ્રભાનેવિષે	૧૨૫	૭૭	૨૦૨	૧૦૧	૭	૭૦૭	૯૯૬૨૬૩	૧૦ લાખ
૫ ધૂમપ્રભાનેવિષે	૬૬	૩૦	૧૦૬	૫૩	૫	૨૬૫	૨૬૬૭૩૫	૩ લાખ
૬ તમઃપ્રભાનેવિષે	૨૬	૧૩	૪૨	૨૧	૩	૬૩	૬૯૬૩૨	૬૯૬૬૫
૭ તમઃતમઃપ્રભાનેવિષે	૦	૦	૦	૦	૧	૫	૦	૫

સાતે નરકાશ્રયી મુખ્ય અને ભૂમિ સંખ્યાકરણ [વૈમાનિકવત્] અહીં આપું નથી પણ અન્યસંદર્ભે જોવું.

સાતે નરકાશ્રયી મુખ અને ભૂમિ સંપ્રત્યાકરણ [વૈમાનિકવત] અહીં આશુ નથી પણ મન્યસંહર્ષે જોવું.

॥ પ્રાસંગિક આવાસાનાં સ્વરૂપમ્ ॥

અવતરણ:—અહીં આ અન્યકારે વૃત્ત-ત્રિકોણાદિ આવાસસંખ્યા પ્રાપ્તિ કરણ અથવા આવલિકાપ્રવિષ્ટ અથવા પુષ્પાવકીર્ણનું વિમાનવત્ અંતર-દ્વાર સંખ્યા-સંસ્થાનાદિ વર્ણન જણાવ્યું નથી પરંતુ ઉપયોગી હોવાથી અન્યાન્તરથી નીચે મુજબ સર્વ વિચારવું.

વૃત્ત-ત્રિકોણાદીનાં પ્રતિપ્રતરે સંખ્યાકરણમ્:—સાતે નરકે પ્રત્યેક પ્રતરે વૃત્ત-ત્રિકોણ-ચોખ્ખુ નરકાવાસાઓની સંખ્યા જણવી હોય તો વૈમાનિકનિકાયમાં કહેલું વૃત્તાદિ કરણ ચોખ્ખું.

એટલે કે અહિં આ દિશા તથા વિદિશામાં પણ પંક્તિઓ હોવાથી એક દિશાની અને એક વિદિશાગત એમ બે પંક્તિઓ લેવી. બન્નેની સંખ્યાને ત્રિભાગે ળેંચવી, ળેંચતાં બે શેષ સંખ્યા એકની રહે તો ત્રિકોણમાં, બેની રહે તો એક ત્રિકોણ અને એક ચોખ્ખુમાં ઉમેરવી. પછી બન્ને પંક્તિવર્તી પૃથક્ પૃથક્ વૃત્ત-ત્રિકોણ-ચોખ્ખુ સંખ્યાને એકઠી કરી તે સંખ્યાનો સમાસ-સરવાળો કરી ચારે મુણવી [અથવા દિશા-વિદિશાની સંખ્યા ભુદ્ધી પ્રથમ કાઢવી હોય તો ચાર ચાર પંક્તિની ભિન્ન સંખ્યાને ચારે ગુણવી] જેથી પ્રથમ પ્રતરે દિશા-વિદિશાની એકત્રિત થએલી [અથવા દિશા-વિદિશાની પૃથક્ પૃથક્] વૃત્તાદિ આવાસસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ રત્નપ્રભાની દિશાગત પંક્તિની ૪૯ ની સંખ્યાને ત્રિભાગે ળેંચતાં ૧૬-૧૬-૧૬ શેષ (આવાસ) ૧ રહે તે ત્રિકોણમાં ઉમેરવો, ત્યારે ૧૭-૧૬-૧૬.

હવે વિદિશાગત પંક્તિની કુલ ૪૮ ની સંખ્યાને ત્રિભાગે ળેંચતાં ૧૬-૧૬-૧૬ આવી તેમાં દિશાની પંક્તિની આવેલ સંખ્યાને ક્રમશઃ યથાસંખ્યપણે મેળવતાં ૩૩ ત્રિ ૩૨ ચો ૩૨ વૃત્તની સંખ્યા આવી. હવે ચારે પંક્તિની લાવવા ચારે ગુણતાં ક્રમશઃ ૧૩૨ ની સંખ્યા ત્રિકોણની, ૧૨૮ ની ચોખ્ખુની, અને ૧૨૮ વૃત્તની આવી. હવે વૃત્તની ૧૨૮ ની સંખ્યામાં ઈન્દ્રકવૃત્ત હોવાથી ઉમેર્યું એટલે ૧૨૯ વૃત્તની સંખ્યા પ્રથમ પ્રતરે આવી. હવે ત્રણેને એકત્ર કરવામાં આવે તો ૩૮૫ ની આવલિકાગત ઉક્તસંખ્યા આવી રહેશે. અન્ય પ્રતર માટે યન્ત્ર બેવું.

૨ પ્રતિનરકસ્થાનાશ્રયી તથા ૩ સમઅનરકાશ્રયી ત્રિકોણાદિ સંખ્યા લાવવાનું કરણ વૈમાનિકવત્ વિચારવું, અન્ય પણ કરણ છે તે અન્યાન્તરથી બેવું.

॥ આવલિક-પુષ્પાવકીર્ણનરકાવાસાનાં વિશેષવર્ણનમ્ ॥

નરકાવાસ અંતર—આવલિકાદિ નરકાવાસાઓનું પરસ્પર અંતર (વૈમાનિકવત્) સંખ્ય-અસંખ્ય ચોખ્ખનું સંભવે છે.

કેટલાં દ્વાર હોય ?—ફરેક નરકાવાસાઓને એકજ દ્વાર હોય છે પરંતુ વૈમાનિક નિકાચવત્ ત્રણ-ચાર દ્વારો હોતા નથી તેમજ ખારી ખારણા પણ નથી.

પ્રાકારવ્યવસ્થા—નરકાવાસાઓમાં ઉત્પન્ન થનારા નારકો પરાધીન છે. દુ.ખ ભોગવવા આવેલા છે ત્યાં કંઈ શુભપણું કે લઘજવાપણું હોતું નથી જેથી તે નારકોને માટે પ્રાકારાદિની વ્યવસ્થા સંભવે ! માટે ત્યાં તે વ્યવસ્થા નથી.

સ્વામિત્વભેદ—ત્યાં કંઈ વૈમાનિકવત્ ત્રિકોણ વૃત્ત-ચોખ્ખુમાં નરકાવાસા-ઓનો ભેદ નથી કે કંઈ બહેચણી કરવાની કોઈને હોતી નથી ઉચ્ચવસ્તુના સહુ માલીકી ધરાવનારા હોઈ શકે પણ આવા અશુભ નરકાવાસાઓનો આવલિકાઓમાં કંઈ માલીકી ભેદ પણ નથી.

ઉપરોપરિસ્થાન—વૈમાનિક નિકાચવત્ અહિં પણ ઉપર વૃત્ત, ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ અને ચોખ્ખુ ઉપર ચોખ્ખુ નરકાવાસો સર્વત્ર આવે એમ સર્વ પ્રતરે ક્રમશઃ વિચારવું.

સ્પર્શાદિક—નરકાવાસાઓ અશુભ અત્યંત દુર્ગંધથી ભરેલા, સ્પર્શ કરતાં જ મહાહાનિ ખેંચાડનારા અદ્વિતિ ઉપબળવનારા, અનેક મૃતકાદિની અતિનિન્ધ અને દુર્ગંધથી ત્યાં ઉઘોતાદિ કંઈ પણ ન હોવાથી તથા સ્વયં અપ્રકાશિત હોવાથી મહા ધનધોર અંધકારમય છે.

પુષ્પાવકીર્ણાકાર [સંસ્થાન]—પ્રત્યેક પંક્તિઓના આંતરાઓમાં (પુષ્પાવકીર્ણ) પુષ્પવત્ વીખરાએલા આવાસો રહેલા છે, તેઓ લોહમય કોઠાનાઆકારે, ઠાડના પીઠાકારે, લોહી રાંધવાની, સ્થાલી, તાપસાશ્રમ, મુરજવાધ, નન્દીમૃદંગ, સુધોષા ઘંટા, મર્દલ, ભાણડ પટલ, ભેરી-ઢાંકા, ઝલ્લરી, કુસ્તુમ્બક ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારના છે એને દેખતાંજ જોનારને શરીરે ધ્રુજ-કંપારી વછૂટે એવા ભયાનક છે. આ નરકાવાસાઓ અંદરથી ગોળ બહારથી ત્રિકોણ નીચેથી સુર-પ્રશસ્ત સરખા દેખાવવાળા છે.

આવલિકાપ્રવિદ્યાવાસાકાર—આવલિકાગત વિમાનો મુખ્યત્વે મધ્ય નરકેન્દ્રના આવાસનો ચારે દિશાની પંક્તિઓમાં પ્રથમ ત્રિકોણ પછી ચોખ્ખુ પછી વૃત્ત, પુનઃ ત્રિકોણ ચોખ્ખુશુદ્ધિ એ મુખ્ય ક્રમે ઠેઠ પંક્તિના અન્ત સુધી આવેલા છે, પરંતુ જો તે ત્રિકોણાદિ આવાસોના પીઠનો ઉપરનો મધ્યભાગ શહેણ કરીને જોઈએ તો તો તે આવલિકાગત નરકાવાસાઓ પુષ્પાવકીર્ણ આકારવત્ અંદરથી ગોળ અને બહારથી ચતુષ્કોણ (ચોખંડા) અને નીચેથી ધાસ કાપનામ્ અણીદાર તીક્ષ્ણશસ્ત્ર સરખા છે.

પ્રત્યેક પ્રતરવર્તી સર્વ નરકેન્દ્રાવાસાઓ ગોલજ હોય છે પરંતુ ત્રિકોણાદિક હોતા નથી.

આવલિકાગત નરકાવાસાનાં નામોની ઓઠ્ઠાણ—

પ્રત્યેક નરકે યથાસંખ્યે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રતરો (પાથડાઓ) આવેલા છે, પ્રત્યેક ત્રણ હજાર થોડા છે, પહેલાઈમાં અસંખ્ય થોડાં આવેલા છે, પ્રત્યેક પ્રતરમધ્યે ઇન્દ્રક નરકાવાસાઓ આવેલા છે, એ ઇન્દ્રક આવાસોથી ચારે બાજુએ (દિશામાં) અને ચાર વિદિશામાં (અંતિમ પ્રતરવર્તી વિદિશા) એમ આઠ પંક્તિઓ નરકાવાસાઓની નીકળેલી હોય છે (જેઓના આકારાદિકનું સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે)

હવે એમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીવર્તી રહેલા મધ્યવર્તી ‘સીમન્તેન્દ્રક’ આવાસોથી ચારે બાજુએ રહેલા દિશાવર્તી પ્રથમ નરકાવાસનું નામ અનુક્રમે પૂર્વ દિશામાં સીમન્તકપ્રભ, ઉત્તરમાં સીમન્તકમધ્ય, પશ્ચિમમાં સીમન્તાવર્ત, દક્ષિણમાં સીમન્તકાવશિષ્ટ છે, ત્યાર બાદ પૂર્વદિશામાં શરૂથતી પંક્તિમાં રહેલા બીજાથી લઈને નરકાવાસાનાં નામો જણાવે છે, પહેલાનું નામ વિલય, ૨ વિલાત્મા, ૩ સ્તનિત, ૪ આઘાત, ૫ ઘાતક, ૬ મલિ, ૭ કાલ ૮ કર્ણિ ૯ વિદ્યુત, ૧૦ અશનિ, ૧૧ ઇન્દ્રાશનિ, ૧૨ સર્પ, ૧૩ વિસર્પ, ૧૪ મૂર્ચ્છિત, ૧૫ પ્રમૂર્ચ્છિત, ૧૬ લોમહર્ષ, ૧૭ ખરપરૂષ, ૧૮ અગ્નિ, ૧૯ વૈપિતા, ૨૦ ઉદગ્ધ, ૨૧ વિદગ્ધ, ૨૨ ઉદ્રેજનક ૨૩ વિજલ, ૨૪ વિમુખ, ૨૫ વિચ્છિન્ન, ૨૬ વ્યધશ, ૨૭ અવલાન, ૨૮ પ્રબ્રહ્મ, ૨૯ રૂષ, ૩૦ વિરૂષ, ૩૧ નષ્ટ, ચેર વિગત, ૩૩ વિનય, ૩૪ મંડલ, ૩૫ જિહ્વા, ૩૬ જવરક, ૩૭ પ્રજવરક, ૩૮ અપ્રતિષ્ઠિત, ૩૯ ખણ્ડ, ૪૦ પ્રસ્ફટિત, ૪૧ પાપહણ્ડ, ૪૨ પર્યટકપાચક, ૪૩ ઘાતક, ૪૪ સ્ફુટિત, ૪૫ કાલ, ૪૬ ક્ષાર, ૪૭ લોલ, ૪૮ લોલપાક્ષ.

હવે ઉત્તરવર્તી પંક્તિના બીજાથી લઈને સર્વ નામો જણાવ્યા.

ઉક્ત નામોને ‘ મધ્ય ’ પદ લગાડવું જેમ વિલયમધ્ય, વિલાત્મામધ્ય વળી આ નામોમાં મધ્ય-આવર્ત શબ્દો તે તે નામને અન્તે અને નામની આદિમાં લગાડવામાં આવે છે પરંતુ ચાર ચાર આવાસને અંતરે મધ્યવિલય એમ મધ્ય શબ્દ આદિમાં પ્રથમ લગાડાય છે.

વળી પશ્ચિમવર્તી પંક્તિઓ માટે એજ નામો સાથે આવર્ત પદ લગાડવું. એટલે વિલયાવર્ત, વિલાત્માવર્ત વિગેરે. વળી મધ્ય આવર્ત વિગેરે જે પદો લગાડવામાં આવે છે. તે પ્રારંભમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિલયાદિ નામ પછી લગાડાય છે પરંતુ ચાર ચાર આવાસને અંતરે તો ‘ મધ્યવિલય ’ એમ પ્રથમ લગાડવામાં આવે છે.

એથી દક્ષિણ દિશાવર્તી પંક્તિઓ માટે ઉક્ત નામોને અવશિષ્ટ પદ લગાડુ એટલે વિલયાવશિષ્ટ, વિલાસ્માવશિષ્ટ. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક નરક પ્રસ્તરે યોગ્યું.

ઉત્પત્તિ-વેદના વિચાર:—આ નરકાવાસાઓ ગોળ ગવાક્ષ જેવાં હોય છે ત્યાં ઉત્પન્ન થઇને પુષ્ટ શરીરવાળા નારકો મહા કષ્ટપૂર્વક મોઢામાંથી (એટલે નરકાવાસાના દ્વારમાંથી) બહાર નીકળીને નીચે પડે છે, એઓને ઉત્પત્તિ દેશ (યોનિ) હિમાલય પર્વત સરખો એકદમ શીતલ છે, એ સિવાય સર્વ પ્રદેશની પૃથ્વી ખેરના અંગારા સરખી ઘગધગતી ઉષ્ણવેદના હાયક છે, તેથી શીતયોનિમાં ઉત્પન્ન થતા નારકોને એ ઉષ્ણક્ષેત્ર અગ્નિની પેઠે અધિક કષ્ટને આપે છે.

અવતરણ—હવે એ કરણદ્વારા પ્રાપ્ત થતી સમગ્રનિકાયાશ્રયી આવલિકાગત અને પુખ્પાવક્રીર્ણની સંખ્યાને અન્ધકાર પોતેજ કહે છે;—

છન્નવદ્ સયતિપન્ના, સત્તસુ પુઢવીસુ આવલીનરયા ।

સસેતિઅસીઙ્ લક્ષ્વા. તિસયસિયાલા નવઙ્સહસા ॥ ૨૩૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

વૃણવતિશતાનિ ત્રિપચ્ચાશત્ સત્તસુ પૃથવીષુ આવલીનરકાઃ ॥

શેષારુચીતિલક્ષાણિ, ત્રિશતસમ્પચ્ચારિશત્ નવતિસહસ્રાણિ ॥ ૨૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

ગાથાર્થ:—ગત ગાથામાં કેટલાંક કરણદ્વારા સાતે નરકની થઈ ૯૬૫૩ ની આવલિકાગત નરકાવાસસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે જેથી [૮૪ લાખમાંથી ૯૬૫૩ ની સંખ્યા બાદ જતાં ૮૩૦૩૪૭ ની સંખ્યા પુખ્પાવક્રીર્ણની પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૨૩૫ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત્ [૨૩૫]

॥ પ્રત્યેકનરકાશ્રયીવૃત્ત-ત્ર્યસચતુરસનરકાવાસસંખ્યાયન્ત્રમ્ ॥

જાતિનામ	બેલીન૦	બીજી	ત્રીજી	ચતુર્થી	પચ્ચમી	ષષ્ઠી	કુલ	સાતેની કુલ
વૃત્તસંખ્યા	૧૪૫૩	૮૭૫	૪૭૭	૨૨૩	૭૭	૧૫	૧	૩૧૨૧
ત્ર્યસં	૧૫૦૮	૯૨૪	૫૧૬	૨૫૨	૧૦૦	૨૮	૪	૩૩૩૨
અતુરસં	૧૪૭૨	૮૯૬	૪૯૨	૨૩૨	૮૮	૨૦	૦	૩૨૦૦
સાતેનરકની કુલ પંક્તિબદ્ધસંખ્યા	૪૪૩૩	૨૬૬૫	૧૪૮૫	૭૦૭	૨૬૫	૬૩	૫	૯૬૫૩

॥ अधुना प्रत्येकनारकीषु वृत्तादिनरकावास यन्त्रकम् ॥ प्रथमरत्नप्रभा नरके ॥

१ प्रतरे	२ प्रतरे	३ प्रतरे	४ प्रतरे	५ प्रतरे	६ प्रतरे	७ प्रतरे
४८-४८ गो० त्रि० यो० दि० १६-१७-१६ वि० १६-१६-१६ + ३२-३३-३३ x ४ ४ ४ = ३८८	४८-४७ गो० त्रि० यो० १६-१६-१६ १५-१६-१६ ३१-३२-३२ x ४ ४ ४ १२५-१२८-१२८ = ३८१	४७-४६ गो० त्रि० यो० १५-१६-१६ १५-१६-१५ ३०-३२-३१ x ४ ४ ४ १२१-१२८-१२४ = ३७३	४६-४५ गो० त्रि० यो० १५-१६-१५ १५-१५-१५ ३०-३१-३० x ४ ४ ४ १२१-१२४-१२० = ३६५	४५-४४ गो० त्रि० यो० १४-१५-१५ १४-१५-१५ २९-३०-३० x ४ ४ ४ ११७-१२०-१२० = ३५७	४४-४३ गो० त्रि० यो० १४-१५-१५ १४-१५-१४ २८-३०-२९ x ४ ४ ४ ११३-१२०-११६ = ३४८	४३-४२ गो० त्रि० यो० १४-१५-१४ १४-१४-१४ २८-२९-२८ x ४ ४ ४ ११३-११६-११२ = ३४१
८ प्रतरे	९ प्रतरे	१० प्रतरे	११ प्रतरे	१२ प्रतरे	१३ प्रतरे	
४२-४१ गो० त्रि० यो० दि० १४-१४-१४ वि० १३-१४-१४ + २७-२८-२८ x ४ ४ ४ = ३३३	४१-४० गो० त्रि० यो० १३-१४-१४ १३-१४-१३ २६-२८-२७ x ४ ४ ४ १०५-११२-१०८ = ३२५	४०-३९ गो० त्रि० यो० १३-१४-१३ १३-१३-१३ २६-२७-२६ x ४ ४ ४ १०५-१०८-१०४ = ३१७	३९-३८ गो० त्रि० यो० १३-१३-१३ १२-१३-१३ २५-२६-२६ x ४ ४ ४ १०१-१०४-१०४ = ३०८	३८-३७ गो० त्रि० यो० १२-१३-१३ १२-१३-१२ २४-२६-२५ x ४ ४ ४ ९७-१०४-१०० = ३०१	३७-३६ गो० त्रि० यो० १२-१३-१२ १२-१२-१२ २४-२५-२४ x ४ ४ ४ ९७-१००-९६ = २६३	पहेली नारकीना तेरे अतरे गो० त्रि० यो० १४५३-१५०८-१५७२ इस नखे भणीये ४४३३ शेम प्रभावकी २९६५५६७३ इस ३०० लाभा

દિવસીયનરકે ॥	૧ પ્રતરે	૨ પ્રતરે	૩ પ્રતરે	૪ પ્રતરે	૫ પ્રતરે	૬ પ્રતરે	૭ પ્રતરે
દિશા-વિદિયાની સંખ્યા-તેના } ત્રણ ભાગ કરવાથી } દિ. વિ. અન્નેનો સરવાળો કરતાં + આદે યુક્તાં અને x એક ઈન્દ્રક યોગમાં એજવતાં + પ્રતિપ્રતરે કુલ સંખ્યા	૩૬-૩૫ ગો. ત્રિ. ચો. ૧૨-૧૨-૧૨ ૧૧-૧૨-૧૨ ૨૩-૨૪-૨૪ x૪ x ૪ ૬૨-૬૬-૬૬ +1 ૬૩-૬૬-૬૬ કુલ-૨૮૫	૩૫-૩૪ ગો. ત્રિ. ચો. ૧૧-૧૨-૧૨ ૧૧-૧૨-૧૧ ૨૨-૨૪-૨૩ x૪ x ૪ ૬૮-૬૬-૬૨ +1 ૬૯-૬૬-૬૨ કુલ-૨૭૭	૩૪-૩૩ ગો. ત્રિ. ચો. ૧૧-૧૨-૧૧ ૧૧-૧૧-૧૧ ૨૨-૨૩-૨૨ x૪ x ૪ ૮૮-૬૨-૮૮ +1 ૯૯-૬૨-૮૮ કુલ-૨૬૯	૩૩-૩૨ ગો. ત્રિ. ચો. ૧૧-૧૧-૧૧ ૧૦-૧૧-૧૧ ૨૧-૨૨-૨૨ x૪ x ૪ ૮૪-૮૮-૮૮ +1 ૮૫-૮૮-૮૮ કુલ-૨૬૧	૩૨-૩૧ ગો. ત્રિ. ચો. ૧૦-૧૧-૧૧ ૧૦-૧૧-૧૦ ૨૦-૨૨-૨૧ x૪ ૮૦-૮૮-૮૪ +1 ૮૧-૮૮-૮૪ કુલ-૨૫૩	૩૧-૩૦ ગો. ત્રિ. ચો. ૧૦-૧૧-૧૦ ૧૦-૧૦-૧૦ ૨૦-૨૧-૨૦ x૪ ૮૦-૮૪-૮૦ +1 ૮૧-૮૪-૮૦ કુલ-૨૪૫	૩૦-૨૯ ગો. ત્રિ. ચો. ૧૦-૧૦-૧૦ ૯-૧૦-૧૦ ૧૯-૨૦-૨૦ x૪ ૭૬-૮૦-૮૦ +1 ૭૭-૮૦-૮૦ કુલ-૨૩૮
પ્રતરજ્ઞાનાની ઓઢજ્ઞાન	૮ પ્રતરે	૯ પ્રતરે	૧૦ પ્રતરે	૧૧ પ્રતરે	સીડીનરકના આવાસોનો કુલ સરવાળો		
દિશા-વિદિયાના નરકાવાસના ત્રણ ભાગ કરવાથી દિ. વિ. અન્નેનો સરવાળો કરતાં + આદે યુક્તાં અને x એક ઈન્દ્રક ઉમેરતાં + પ્રતિપ્રતરે કુલ સંખ્યા	૨૯-૨૮ ગો. ત્રિ. ચો. ૯-૧૦-૧૦ ૯-૧૦-૯ ૧૮-૨૦-૧૯ x૪ ૭૨-૮૦-૭૬ +1 ૭૩-૮૦-૭૬ કુલ-૨૨૯	૨૮-૨૭ ગો. ત્રિ. ચો. ૯-૧૦-૯ ૯-૯-૯ ૧૮-૧૯-૧૮ x૪ ૭૨-૭૬ ૭૨ +1 ૭૩-૭૬ ૭૨ કુલ-૨૨૧	૨૭-૨૬ ગો. ત્રિ. ચો. ૯-૯-૯ ૮-૯-૯ ૧૭-૧૮-૧૮ x૪ ૬૮-૭૨-૭૨ +1 ૬૯-૭૨-૭૨ કુલ-૨૧૩	૨૬-૨૫ ગો. ત્રિ. ચો. ૮-૯-૯ ૮-૯-૮ ૧૬-૧૮-૧૭ x૪ ૬૪-૭૨-૬૮ +1 ૬૫-૭૨-૭૮ કુલ-૨૦૫	ગીજી નરકમાં અગીયાર પ્રતરના થઇ ને ... ગોળ. ત્રિકણ. ચોરસ. ૨૭૫ - ૯૨૪ - ૮૬૬ પંક્તિમાં ત્રણેનો સરવાળો કરતાં ૨૬૯૫ પુખાવકીર્ણ શેષ - ૨૪૬૭૩૦૫ અને મળીને કુલ નરકાવાસ ૨૫ લાખ.		

॥ તૃતીયાવાલુકાપ્રમાણરકે ॥

૧ પ્રતરે	૨ પ્રતરે	૩ પ્રતરે	૪ પ્રતરે	૫ પ્રતરે	૬ પ્રતરે	૭ પ્રતરે	૮ પ્રતરે	૯ પ્રતરે	કુલ સરવાલો
૨૫-૨૪ ગો.ત્રિ.ચો.	૨૪-૨૩ ગો.ત્રિ.ચો.	૨૩-૨૨ ગો.ત્રિ.ચો.	૨૨-૨૧ ગો.ત્રિ.ચો.	૨૧-૨૦ ગો.ત્રિ.ચો.	૨૦-૧૯ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૯-૧૮ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૮-૧૭ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૭-૧૬ ગો.ત્રિ.ચો.	૪૭૭
૮-૬-૮ ૮-૮-૮	૮-૮-૮ ૮-૮-૮	૮-૮-૮ ૮-૮-૮	૮-૮-૮ ૮-૮-૮	૮-૮-૮ ૮-૮-૮	૮-૮-૮ ૮-૮-૮	૮-૮-૮ ૮-૮-૮	૮-૮-૮ ૮-૮-૮	૮-૮-૮ ૮-૮-૮	૫૧૬
૧૬-૧૭-૧૬ ૫૪	૧૫-૧૬-૧૬ ૫૪	૧૪-૧૬-૧૫ ૫૪	૧૪-૧૫-૧૪ ૫૪	૧૩-૧૪-૧૩ ૫૪	૧૨-૧૪-૧૩ ૫૪	૧૨-૧૩-૧૨ ૫૪	૧૧-૧૨-૧૧ ૫૪	૧૦-૧૨-૧૧ ૫૪	૪૬૨
૬૪-૬૮-૬૪ +૧	૬૦-૬૪-૬૪ +૧	૫૬-૬૪-૬૦ +૧	૫૬-૬૦-૫૬ +૧	૫૩-૫૬-૫૩ +૧	૫૨-૫૬-૫૨ +૧	૫૨-૫૩-૫૨ +૧	૫૧-૫૨-૫૧ +૧	૫૦-૫૨-૫૦ +૧	૧૪૮૫
૬૫-૬૮-૬૪ કુલ ૧૮૯	૬૧-૬૪-૬૦ કુલ ૧૮૯	૫૭-૬૪-૫૬ કુલ ૧૮૯	૫૭-૬૦-૫૬ કુલ ૧૮૯	૫૩-૫૬-૫૩ કુલ ૧૮૯	૫૨-૫૬-૫૨ કુલ ૧૮૯	૫૨-૫૩-૫૨ કુલ ૧૮૯	૫૧-૫૨-૫૧ કુલ ૧૮૯	૫૦-૫૨-૫૦ કુલ ૧૮૯	૧૪૮૫
કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૮૯	કુલ ૧૫ લાખ

ચતુર્થનરકે	પ્રતર ૧	પ્રતર ૨	પ્રતર ૩	પ્રતર ૪	પ્રતર ૫	પ્રતર ૬	પ્રતર ૭	કુલ સરવાલો
દિશા-વિદિશાના તથા ભાગ કરવાથી	૧૬-૧૫ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૫-૧૪ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૪-૧૩ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૩-૧૨ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૨-૧૧ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૧-૧૦ ગો.ત્રિ.ચો.	૧૦-૯ ગો.ત્રિ.ચો.	૨૨૩
હિ. વિ.	૫-૬-૫ ૫-૫-૫	૫-૫-૫ ૫-૫-૫	૫-૫-૫ ૫-૫-૫	૫-૫-૫ ૫-૫-૫	૫-૫-૫ ૫-૫-૫	૫-૫-૫ ૫-૫-૫	૫-૫-૫ ૫-૫-૫	૨૫૨
અન્નેનો સરવાળો + કરી આદે શુભતા ઓક ધન્દક સોળવતા	૧૦-૧૧-૧૦ ૫૪	૯-૧૦-૧૦ ૫૪	૮-૧૦-૯ ૫૪	૮-૯-૮ ૫૪	૭-૮-૭ ૫૪	૬-૭-૬ ૫૪	૫-૬-૫ ૫૪	૨૩૨
પ્રતિપ્રતરે કુલ સંખ્યા-	૪૦-૪૪-૪૦ +૧	૩૬-૪૦-૪૦ +૧	૩૨-૪૦-૩૬ +૧	૩૨-૩૬-૩૨ +૧	૨૮-૩૨-૩૨ +૧	૨૪-૩૨-૨૮ +૧	૨૪-૨૮-૨૪ +૧	૬૬૮૨૬૩
	૪૧-૪૪-૪૦ કુલ ૧૨૫	૩૭-૪૦-૪૦ કુલ ૧૧૭	૩૩-૪૦-૩૬ કુલ ૧૦૯	૩૩-૩૬-૩૩ કુલ ૧૦૧	૨૯-૩૨-૩૨ કુલ ૯૩	૨૫-૩૨-૨૮ કુલ ૮૫	૨૫-૨૮-૨૪ કુલ ૭૭	અન્ને મળીને કુલ ૧૦ લાખ

॥ પચ્ચમધૂમપ્રમાર્ભનરકે પ્રત્યેક પ્રસ્તટે વૃત્તાદિસંખ્યા યન્ત્રમ્ ॥

૧ પ્રતરે	૨ પ્રતરે	૩ પ્રતરે	૪ પ્રતરે	૫ પ્રતરે	કુલસંખ્યા
૯-૮	૮-૭	૭-૬	૬-૫	૫-૪	ગોળ — ૭૭
ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ત્રિકોણ — ૧૦૦
૩-૩-૩	૨-૩-૩	૨-૩-૨	૨-૨-૨	૧-૨-૨	ચોખ્ખુ — ૮૮
૨-૩-૩	૨-૩-૨	૨-૨-૨	૧-૨-૨	૧-૨-૧	
૫-૬-૬	૪-૬-૫	૪-૫-૪	૩-૪-૪	૨-૪-૩	પંક્તિપદ્ધતિ કુલ ૨૬૫
×૪	×૪	×૪	×૪	×૪	પુષ્પાવકીર્ણ ૨૬૬૭૩૫
૨૦-૨૪-૨૪	૧૬-૨૪-૨૦	૧૬-૨૦-૧૬	૧૨-૧૬-૧૬	૮-૧૬-૧૨	
+૧	+૧	+૧	+૧	+૧	
૨૧-૨૪-૨૪	૧૭-૨૪-૨૦	૧૭-૨૦-૧૬	૧૪-૧૬-૧૬	૯-૧૬-૧૨	કુલ સંખ્યા ૩ લાખ
કુલ ૬૬	કુલ ૬૧	કુલ ૫૬	કુલ ૪૫	કુલ ૩૭	

વૃત્તનરકે	પ્રતર ૧	પ્રતર ૨	પ્રતર ૩	સરવાળો	સસમનરકે પ્રથમ પ્રતરે
દિશા-વિદિશાના	૪-૩	૩-૨	૨-૧	ગોળ ૧૫	૧
ત્રણ ભાગ કરતાં	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ત્રિકોણ ૨૮	પંક્તિપદ્ધતિ દિશિ-
	૧-૨-૧	૧-૧-૧	૦-૧-૧	ચોખ્ખુ ૨૦	ગત ત્રિકોણ વિ-
	૧-૧-૧	૦-૧-૧	૦-૧-૦		માનો ૪
પુનઃ સરવાળો	૨-૩-૨	૧-૨-૨	૦-૨-૧	પંક્તિપદ્ધતિ ૩૦	છંદ્રક ૧
	×૪	×૪	×૪	પુષ્પાવકીર્ણ	
કરી આરે ગુણતાં	૮-૧૨-૮	૪-૮-૮	૦-૮-૪	૯૯૯૯૨ =	કુલ ૫,
	+૧	+૧	+૧		નરકવાસા
છંદ્રક ભેગવતાં	૯-૧૨-૮	૫-૮-૮	૧-૮-૪		પુષ્પાવકીર્ણ
પ્રતિપ્રતર સંખ્યા	કુલ ૨૯	કુલ ૨૫	કુલ ૧૩	કુલ ૯૯૯૯૫	નથી.

અવતરણ;—પૂર્વે આવલિક તથા પુષ્પાવકીર્ણ નરકવાસાઓની ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસ્થા જણાવીને હવે તે નરકવાસાઓનું પ્રમાણ જણાવે છે.

તિસહસ્સુચ્ચા સવે, સંઘમસંઘિજ્જવિત્થહાઽઽયામા ।

પણ્યાલ લક્ષ્-સીમં-તઓ અલક્ષં અપદ્ધાણો ॥ ૨૩૬ ॥

હિદ્ધા ઘણો સહસ્ત્રં, ઉપિ સંકોચઓ સહસ્ત્રં તુ ।

મજ્જે સહસ્ત્રશુસિરા, તિન્નિસહસ્ત્રસુસિઆ નિરયા ॥ ૨૩૭ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

ત્રિસહસ્ત્રોચ્ચા: સર્વે સંખ્યાઽસંખ્યવિસ્તૃતાઽઽયામા: ।

પચ્ચત્ત્વાર્શિશ્ચલ્લક્ષો સીમંતકથ લક્ષમપ્રતિષ્ઠાન : ॥ ૨૩૬ ॥

અવસ્તાત્ ધનં સહસ્રં ઉપરિ સંકોચત: સહસ્રં તુ ।

મધ્યે સહસ્રં શુષિરા: ત્રિસહસ્રચ્છિન્નતા નરકા: ॥ ૨૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

ત્રિસહસ્ત્રોચ્ચા-ત્રણ હજાર થોડા ઉચા
વિત્ત્વઞાઽઽયામા-વિસ્તાર-લગામધ્યે
હિદ્ધા ઘણો-હેઠલ ગાઠ વિસ્તારે

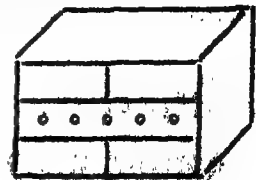
ઉપિસંકોચઓ-ઉપર સંકુચિત
મજ્જેસહસ્ત્રશુસિરા-મધ્યે સહસ્ર થોડા
પોલાણવાળા
નિરયા-નરકાવાસાઓ

ગાથાર્થ-વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૩૬ ॥

વિશેષાર્થ:—સાતે નરકપૃથ્વીને વિષે વર્તતા સર્વ નરકાવાસાઓ [આવ-
લિકાગત અને પુખ્તપાવકીર્ણ] ત્રણ હજાર [૩૦૦૦] યોજનની ઉંચાઈવાળા છે
અને ખોળામધ્ય તથા લગામધ્યમાં કોઈ સંખ્યયોજનના કોઈ અસંખ્યયોજનના
એમ બન્ને પ્રકારના છે, જેમ પ્રથમ નરકપ્રતરવર્તી સીમંત નામનો ઇન્દ્રક
નરકાવાસો [અદીદ્રીપપ્રમાણ] પ્રમાણગુણે પીસ્તાળીશલાખ યોજનનો વૃત્તાકારે
રહેલો છે અને સાતમીનારકીના મધ્યે રહેલો અપ્રતિષ્ઠાનનરકાવાસો પ્રમાણ-
ગુણે [જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ] એકલાખ યોજનનો વૃત્તાકારે રહેલો છે અને તેને
ફરતા કાલ, મહાકાલાદિ ચારે નરકાવાસા અસંખ્ય યોજનના વિસ્તારવાળા છે.
આ પ્રમાણે આવાસોનું સંખ્ય અસંખ્ય યોજન વિસ્તારપણું સમજવું. [૨૩૬]

પ્ર૦—ત્રણ હજાર યોજનની ઉંચાઈની સફળતા કેવી રીતે ?

ઉ૦—તો સર્વે નરકાવાસા હેઠલ-નીચેના ભાગે એક હજાર યોજનની તો
વિસ્તૃત ગાઠ મજબૂત ઉંચી પીઠિકા [એટલે કેવળ એટલું બહુ ખુંધું] વાળાં છે,
કારણ કે આ આવાસો (પ્રતર) પાથકાઓના મધ્ય
ભાગે આવેલા છે, એમાં ઉપર અને નીચેના એક
એક હજાર ભાગમાં પોલાણ હોતું નથી. પોલાણ
તો બેના મધ્યભાગે જ છે.

॥ नरकावास देखाव ॥

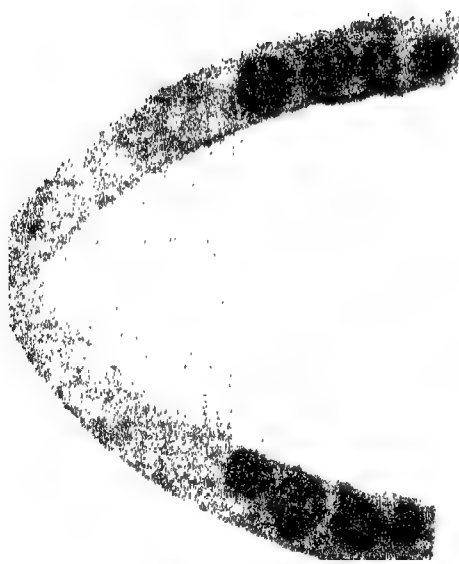
पृथग् कुंभिकाकारे नरकावास देखाव.

१००० इन्द्रोन्नत
पोसासभागा
जेमां नारकीपडेछे

न।२३३ २५६ १०२५।५।
२५।६। ५३३.

चित्र परिचय—

वादी बाहुला चित्रां संपूर्ण नरकावास बलाक्यो छे जेमां प्रण दजर गो० भाव बलावामां आब्यु छे. बाहुला जे आकारो छे ते नरकोने उत्पन्न बबाना भोखो छे ॥ जसणी बाहु अर्ध नरकावास कुंभिकाकारे केवी रीति समजवो ते माटे बतोवत छे ॥

એથી મધ્ય ભાગે તે આવાસો એક હબ્બરયોજન [કેવલ નારકોત્પત્તિ યોગ્ય] પોદ્માણુવાળા છે ત્યાં આગળ નારકો ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થયા બાદ ગમનાગમન કરવા તત્રવર્તી છિદ્રોમાંથી બુલે છે એટલે પરમાધામીઓ દેખીને— બાણીને તેના દુકડા કરીને કાઢે છે, ઉત્પત્તિસ્થાન વિસ્તૃત છે અને નીકળવાનો ભાગ બહુ સંકુચિત હોવાથી ખૂબ નીકળતાં નારકોને મહાપીડા થાય છે, નરકાવાસાઓની ખૂબ નીકળ્યા બાદ તે તે નરકવર્તી પ્રતરેના યથાયોગ્ય આંતરા-ઓની નરકપૃથ્વીમાં નારકોને પરમાધાર્મિકકૃત-ક્ષેત્રભ-અન્યોન્યકૃત પીડાઓનો અનુભવ કરવાનો હોય છે.

ત્યારબાદ તે આવાસો ઉપરભાગે એકહબ્બરયોજનની ઉંચાઈવાળાં છે પરંતુ ઉપરના ભાગે તે નરકાવાસા અનુક્રમે શિખરાકારે ઘુમટાકારે અણીવાળા A થતા હોવાથી સંકુચિત વિસ્તારે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ હબ્બર યોજનની નરકાવાસાઓની ઉંચાઈ ઘટાવી. [૨૩૬-૩૭]

અવતરણ:—નરકાવાસાનાં પ્રમાણો દર્શાવીને હવે તે નરકાવાસા ઉક્ત પૃથ્વી પિંડસ્થાનમાં સર્વત્ર હોય કે અમુક ભાગમાં ન પણ હોય ? તે કહે છે.

છસુ હિટ્ટોવરિ જોયણ—સહસ્ર બાવલ્લસહ ચરમાણ ।

પુઢવીણ નરયરહિયં, નરયા સેસંમિ સવ્વાસુ ॥ ૨૩૮ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

ષટ્સુ અષઃ ઉપરિ યોજનસહસ્રાણિ દ્વાપચ્ચાશત્ સાર્ધં ચરમાણ ।

પૃથિવ્યાં નરકરહિતં નરકાઃ શેવાસુ સર્વાસુ ॥ ૨૩૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

છસુ હિટ્ટોવરિ=છ પૃથ્વીમાં હેઠે ઉપર	સેસંમિ સવ્વાસુ=શેષ સર્વમાં
બાવલ્લસહ=સાડીબાવન હબ્બર	નરયરહિયં=નારકો રહિત
ચરમાણે પુઢવીણ=અન્ત પૃથ્વીમાં	નરયા=નરકાવાસાઓ

માથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૩૮ ॥

વિશેષાર્થ:—પ્રથમની રત્નપ્રભાદિ છ પૃથ્વીને વિષે દરેક પૃથ્વીના યથાયોગ્ય પિંડપ્રમાણમાંથી ઉપર અને નીચેની એક હબ્બરયોજન પૃથ્વીપિંડમાં નરકાવાસાઓ નારકો કે પ્રતરે હોતા નથી, એટલે ખાત્રી જ સઘનપૃથ્વી ભાગ છે, બાકીના ૧૭૮૦૦૦ થોડાં માં સર્વભાગમાં નારકોત્પત્તિયોગ્ય નરકાવાસાઓ યથા-યોગ્ય

સ્થાને (તે તે પ્રસ્તરોમાં) આવેલા છે [કારણ કે તે પૃથ્વીના બાહ્યભાગોના પ્રતરનું અંતર રહેલું છે, માટે આગલી ગાથામાં જે જે પૃથ્વીમત પ્રતરોનું જે જે અંતર કહે તેટલે તેટલે અંતરે તે નરકાવાસાઓ પણ સમજી દેવાના છે] બ્યારે છેહી પૃથ્વી માધવતીને વિષે ઉપર અને નીચે બન્ને સ્થાનેથી સાડી બાવન હજાર યોજનનું ક્ષેત્ર છોડી દેવાનું છે, કારણ કે ત્યાં નરકાવાસા હોતા નથી માત્ર શેષ ત્રણ હજાર યોજનમાંજ નરકાવાસાઓ છે કારણ કે ત્યાં એક જ પ્રતર છે, તે પ્રતર ૩૦૦૦) યોજન ઉંચાઈમાં હોય છે, કેમકે નરકાવાસાઓની ઉંચાઈ તેટલીજ હોય છે.

આ ગાથા નરકાવાસાઓના કથનને અંગે છે, નહિ કે નારકોના સ્થાન માટે. નારકો તો પ્રતરોના આંતરોમાં પણ હોઈ શકે છે. [૨૩૮]

અવતરણ,—હવે તે તે પૃથ્વીવર્તી પ્રસ્તરોનું અંતર બાજુવા માટે ઉપાય બતાવાવે છે.

વિસહસ્સૂણા પુઢવી, તિસહસ્સગુણેહિં નિઅયપયરેહિં ।

ऊणा रुवूणणिअपयर-भाइआ पत्थडंतरयं ॥ २३९ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

द्विसहस्रोना पृथ्वी त्रिसहस्रगुणिता निजप्रतरैः ।

ऊना रूपोननिजप्रतरमक्ता प्रस्तटान्तरम् ॥ २३९ ॥

શબ્દાર્થ:—

વિસહસ્સૂણા= બે હજાર યોગે ઉણી

નિઅયપયરેહિં= નિજપ્રતર સાથે

રૂવૂણણિઅપયર=એકરૂપઉણી નિજ

પ્રતર સંખ્યા સાથે

માહઆ=ભાંગવી

ગાથાર્થ:—પોતાના (૪૪ નરકના) પ્રતરની સંખ્યાવડે ત્રણ હજાર (પાટક પ્રમાણ) ને ગુણીને તે સંખ્યા આવે તે બે હજાર ન્યૂન એવા તે તે પૃથ્વી પિંડમાંથી બાદ કરી જે સંખ્યા શેષ રહે તેને એકરૂપ ન્યૂન પ્રતરની સંખ્યાવડે (કારણ કે પ્રતરની સંખ્યાથી આંતરો એક સંખ્યા ન્યૂન થાય) ભાંગતા પાથડાનું અંતર આવે છે. ॥ ૨૩૯ ॥

વિશેષાર્થ:—આ ગાથાનો ઉપયોગ છ પૃથ્વી સુધી ઘટી શકશે કારણ કે સાતમી પૃથ્વીએ તો પ્રતર એક જ હોવાથી અંતર ક્યાંથી પેદા કરવું ? માટે

છ પૃથ્વીને વિષે ક્રમશઃ કહેશે. આદિ પ્રથમ રત્નપ્રભાપૃથ્વી માટે ઉદાહરણ આપીએ ઉપાય પ્રદાવીએ છીએ.

ઉદાહરણ—પ્રથમ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું એક લાખ એંશી હજાર યોજનનું પિંડબાહ્ય છે, તે પિંડ પ્રમાણને ઉપરથી અને નીચેથી એક એક હજાર યોજનવડે ન્યૂન કરીએ ત્યારે ૧ લાખ ૭૮ હજારનો પિંડ રહ્યો, હવે આ પૃથ્વીને વિષે નિઃપ્રતર સંખ્યા તેસ્વી છે અને પ્રત્યેક પ્રતર ત્રણ-ત્રણ હજાર યોજન ઉંચા છે, માટે પ્રથમ કેવલ તેરે પ્રતરેજ રોકેલા ક્ષેત્ર પ્રમાણને જ્યોત્ કાઢવા (૧૩×૩ હજાર) તેરને ત્રણ હજારે શુણ્ણતાં ૩૯ હજારનું તો પ્રતર ક્ષેત્ર આવ્યું, તેને ઉક્ત ૧ લાખ ૭૮ હજારના પિંડમાંથી બાદ કરતાં ૧ લાખ ૩૯ હજારનું પૃથ્વીક્ષેત્ર તેર પ્રતરના અંતર લાવવા માટે શેષ રહ્યું.

હવે [ચાર આંગળીના અંતરા ત્રણ જ થાય તેમ] તેર પ્રતરના અંતરા બાર હોવાથી ૧ લાખ ૩૯ હજાર યોજનના શેષ રહેલા અંતરક્ષેત્રને બારે ભાગ આપીએ એટલે ૧૧૫૮૩ ચો. ફુ. ચો. નું પ્રત્યેક પ્રતરવર્તી અંતર નીકળી આવે છે જે વાત આગલી ગાથા સ્પષ્ટ કરશે. [૨૩૬]

અવતરણ;—હવે પૂર્વગાથામાં કહેલા ઉપાય દ્વારા પ્રાપ્ત થતા રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વીગત પ્રતરોના અંતરમાનને અન્યકાર પોતેજ કહે છે.

તેસીઆ પંચસયા, ફક્કારસ ચેવ જોયણ સહસ્સા ।

રયણાણ પથ્થડંતર,—મેગો ચ્ચિઅ જોઅણતિભાગો ॥ ૨૪૦ ॥

સત્તાણવહ સયાહં, બીયાણ પથ્થડંતરં હોહ ।

પણસત્તરિ તિન્નિ સયા, બારસ સહસ્સા ય તહ્યાણ ॥ ૨૪૧ ॥

છાવટ્ઠસયં સોલસ—સહસ્સ પંકાણ દો તિભાગા ય ।

અહ્હાહ્જ સયાહં, પળવીસ સહસ્સ ધૂમાણ ॥ ૨૪૨ ॥

વાવજ્ઞસહસહસા, તમપ્પમાપથ્થડંતરં હોહ ।

एगोच्चिअ पथ्थडओ, अंतररहिओ तमतमाए ॥ २४३ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

अष्टीतिषञ्चतानि एकादश चैव योजनसहस्राणि ।

रत्नायाः प्रस्तटान्तरमेकमेव योजनत्रिभागः ॥ २४० ॥

સપ્તનવતિશ્ચત્તાનિ દ્વિતીયાયાઃ પ્રસ્તટાન્તરં મહતિ ।

પચ્ચસપ્તતિઃ ત્રીણિ શ્ચત્તાનિ દ્વાદશ સહસ્રાણિ ચ તૃતીયાયાઃ ॥૨૪૧॥

પદ્મષ્ટિશ્ચતં ચોદશસહસ્રાણિ પદ્માયાં દ્વૌ ત્રિમામાચ ।

શ્ચત્તાનિ પચ્ચવિંશતિસહસ્રાણિ ધૂમાયામ્ ॥ ૨૪૨ ॥

દ્વાપચ્ચાશ્ચત્ સાર્ધસહસ્રાણિ તમઃપ્રમાપ્રસ્તટાન્તરં મહતિ ।

एकश्चैव प्रस्तटः जांतररहितस्तमस्तमायाम् ॥ २४३ ॥

શીખડાથ:-

તેસીઆ પંચસમા=પાંચસો આસી

પત્યહંતર=પાથડાનું અંતર

સત્તાળવહસમાઈ=નવહજાર સાતસો

પળસત્તરિ=૫એતેર

અઢ્ઢાઈજસમાઈ=અઢીસો (૨૫૦) યોજન

ધૂમાપ=ધૂમપ્રભાને વિષે

માથાર્ય:-૧ રત્નપ્રભામાં નિશ્ચયે ૧૧૫૮૩ યો૦ કે યો૦ નું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે. [૨૪૦]

૨ શર્કરાપ્રભાના ૧૧ પ્ર૦ ના દસ આંતરામાં ૬૭૦૦ યો૦નું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે.

૩ વાલુકાપ્રભાના ૬ પ્ર૦ ના આઠ આંતરામાં ૧૨૩૭૫ યો૦ નું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે. [૨૪૧]

૪ પંકપ્રભાના ૭ પ્ર૦ ના છ આંતરામાં ૧૬૧૬૬૩ યો૦ નું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે.

૫ ધૂમપ્રભાના ૫ પ્ર૦ ના ચાર આંતરામાં ૨૫૨૫૦ યો૦ નું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે. [૨૪૨]

૬ તમઃ પ્રભાના ૩ પ્ર૦ ના બે આંતરામાં ૫૨૫૦૦ યો૦ નું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે.

૭ અને સાતમી તમસ્તમાપ્રભા અંતર રહિત હોય છે કારણ કે ત્યાં તે નિશ્ચયે એકજ પ્રસ્તર છે જેથી અંતર સંભવેજ ક્યાંથી ? [૨૪૩]

વિશેષાર્ય:-સુગમ છે. વધુ માહિતી નીચેના ચન્દ્રદ્વારા પણ મળી શકશે.

[૨૪૦-૨૪૩]

॥ प्रतिपृथ्वीप्रसतांतरप्रदसंकयन्त्रम् ॥

पृथ्वीजोनां नामो- प्रतर संख्या-	रत्नप्रभा १३	शर्कराप्रभा ११	वालुकाप्रभा ९	पंकप्रभा ७	धूसप्रभा ५	तमःप्रभा ३	तमस्तमःप्रभा १
पृथ्वीपिडमान	१८००००	१३२०००	१२८०००	१२००००	११८०००	११६०००	१०८०००
२ हजारान्यून करतां-	१७८०००	१३००००	१२६०००	११८०००	११६०००	११४०००	१०६०००
पृथ्वीगत केवल सर्ष	३६०००	०३३०००	२७०००	२१०००	१५०००	६०००	३०००
प्रतरमानन्यूनकरतां-	१३६०००	६७०००	६६०००	६७०००	१०१०००	१०५०००	०
प्रतरमानेन्यूनमान-	११५८३६ यो०	६७०० यो०	१२३७५ यो०	१६१६६३ यो०	२५२५० यो०	५२५०० यो०	५१५००० यो०
एकसंख्यान्यून प्रतर संख्याये मागतां	आरे भांगतां	दूरी भांगतां	आठे भांगतां	छम्मे भांगतां	आरे भांगतां	जेम्मे भांगतां	अतर नथी

卐 અથ નારકાણાં તૃતીયાવગાહનાદ્વારં પ્રારમ્ભ્યતે । 卐

અવતરણ:—ભુવનદ્વારને કહીને હવે અન્યકાર નારકોનું ભવધારણીય તથા ઉત્તર વૈકિયાદિ શરીરનું અવગાહના સ્વરૂપ તૃતીયદ્વાર શરૂ કરે છે, એમાં પ્રથમ ભવધારણીય અવગાહના પ્રત્યેક નારકીમાં ઓઘથી-સમુચ્ચયે વર્ણવે છે.

પડણઢુધણુ છ અંગુલ, રયણાણ દેહમાણમુક્કોસં ।

સેસાસુ દુગુણ દુગુણં, પળધણુસય જાવ ચરિમાણ ॥૨૪૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

પાદોનાષ્ઠધનુંષિ ષઢંગુલાઃ રક્ષાયાં દેહમાનમુત્કુષ્ટમ્ ।

શેષાસુ દ્વિગુણં દ્વિગુણં પચ્ચધનુઃશતં યાવચ્ચરમાયામ્ ॥ ૨૪૪ ॥

શબ્દાર્થ:—મુગમ છે.

માર્થ:—રતનપ્રભાને વિષે ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન પોણાઆઠ ધનુષ્ય અને છ અંગુલ સમુચ્ચયે હોય છે અને શેષ પૃથ્વીમાં [સમુચ્ચયે] ભણુવા માટે તે પ્રમાણને દ્વિગુણુ-દ્વિગુણુ કરતાં યાવત ચરમ (છેલ્લી) પૃથ્વીમાં પાંચસો ધનુષ્ય થાય. [૨૪૪]

વિશ્લેષાર્થ:—ભવધારણીય શરીર કોને કહેવાય ? તેની વ્યાખ્યા અમે પૂર્વ ગાથા પ્રસંગે કરી છે. તથાપિ આભવપર્યન્ત રહેવાવાળું સ્વાભાવિક જે શરીર તે ભવધારણીય સમજવું. પહેલી રતનપ્રભા નરકપૃથ્વીમાં નારકોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન પોણાઆઠ ધનુષ્ય [૩૧ હાથ] અને ઉપર છ અંગુલનું હોય છે, અને શેષ શર્કરાપ્રભાદિને વિષે ક્રમશઃ દ્વિગુણુ વૃદ્ધિ કરવાની હોવાથી તે વૃદ્ધિ કરતાં ખીજીનરકમાં ૧૫૦ ધનુ ૧૨ હાથનું, ત્રીજી નરકના નારકોનું ભવધારણીય ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન ૩૨૧ ધનુષ્ય, ચોથી નરકમાં ૬૨૧ ધનુષ્ય, પાંચમીમાં ૧૨૫ ધનુષ્ય, છઠ્ઠીમાં ૨૫૦ ધનુષ્ય અને સાતમીમાં ૫૦૦ ધનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન છે. પશ્ચાતપૂર્વીએ સાતમીથી વિચારવું હોય તોપણ અર્ધ-અર્ધ-ચૂન કરતાં કરતાં ઉપર જવું જેથી યથોક્તમાન આવે છે. [૨૪૪]

અવતરણ:—એ પ્રમાણે ઓઘથી દર્શાવીને પ્રત્યેક પૃથ્વીના પ્રત્યેકપ્રતરના દેહમાનને ઉત્કૃષ્ટથી જણાવવાની ઇચ્છાવાળા અન્યકાર પ્રથમ રતનપ્રભાનાંજ પ્રત્યેક પ્રતર માટે કથન કરે છે.

રયણાણ પઢસપયરે, હસ્થતિયં દેહમાણમણુપયરં ।

છપ્પણંગુલ સઙ્ગા, કુહી જા તેરસે પુણ્ણં ॥ ૨૪૫ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદઃ—

રત્નાયાં પ્રથમપ્રતરે હસ્તત્રિકં દેહમાનમનુપ્રતરમ્ ।

વદ્વજ્રાશ્વકુલાનાં સાર્ધોનાં વૃદ્ધિર્વાવત્ ત્રયોદશે પૂર્ણમ્ ॥ ૨૪૫ ॥

શીખરાર્થઃ—

હસ્તત્રિકં=ત્રણ હાથ

વદ્વજ્રાશ્વકુલાશ્વકુલા=સાડાછપન અંગુલ

વૃદ્ધી=વૃદ્ધિ

અણુપયર=પ્રતિપ્રતરે

ગાથાર્થઃ—રત્નપ્રભાના પ્રથમપ્રતરે ત્રણ હાથનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન છે, ત્યાર પછી પ્રત્યેકપ્રતરે ક્રમશઃ સાડા છપન અંગુલની વૃદ્ધિ કરવી જેથી તેરમે પ્રતરે પૂર્ણમાન [૭૧૧ ધન છ અંગુલનું] આવે. ॥ ૨૪૫ ॥

વિશેષાર્થઃ—રત્નપ્રભાપૃથ્વીના તેર પ્રતર પૈકી પ્રથમપ્રતરે ત્રણ હાથનું ઉત્કૃષ્ટ ભવન દેહમાન છે, ત્યારપછી દ્વિતીયાદિ પ્રતર માટે એ ત્રણ હાથમાં પદ્મ અંગુલની (એ હાથ-૮૧ અં) ની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ કરતા જવી એટલે પ્રીત પ્રતરે [૩ હાથ+૨+૮૧ અં ૫ હાથ-૮૧ અં] ૧ ધનુ ૧ હાથ ૮૧ અંગુલનું, ત્રીજે વૃદ્ધિ કરતાં ૧ ધનુષ્ય ૩ હાથ અને ૧૭ અંગુલ, ચોથે પ્રતરે ૨ ધનુ ૨ હાથ ૧૧ અં, પાંચમે ૩ ધનુ ૧૦ અં, છઠ્ઠે ૩ ધનુષ્ય, સાતમે ૪ ધનુ ૧ હાથ ૩ અં, આઠમે ૪ ધનુ ૩ હાથ ૧૧૧ અં, નવમે ૫ ધનુ ૧ હાથ ૨૦ અં, દસમે ૬ ધનુ ૪૧ અં, અગીયારમે ૬ ધનુ, એ હાથ અને ૧૩ અં, બારમે ૭ ધનુ ૨૧૧ અં, અને અંતિમ તેરમે પ્રતરે ૭ ધનુષ્ય ૩ હાથ અને છ અંગુલનું પૂર્વોક્ત પ્રમાણ આવે. [૨૪૫]

અવતરણઃ—હવે શેષશર્કરાદિ સાતે પૃથ્વીને વિષે તે ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન કહે છે.

જં દેહપમાણ ઉવરિ-માણ પુઢવીણ અંતિમે પયરે ।

તં ચિય હિટ્ટિમ પુઢવીણ, પઢમે પયરમ્મિ બોદ્ધવં ॥૨૪૬॥

તં ચેગૂણગસગપયર-મહયં બીયાઇપયરવુદ્ધિ ભવે ।

તિકર તિઅંગુલકરસત્ત, અંગુલાસદ્વિગુણવીસં ॥ ૨૪૭ ॥

પણખણુ અંગુલવીસં, પણરસ ધણુદુન્નિહત્થ સદ્ધાય ।

વાસદ્ધિ ધણુહ સદ્ધા, પણપુઢવીપયરવુદ્ધિ રમા ॥ ૨૪૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

યદેહપ્રમાણમુપરિતન્યાં પૃથિવ્યામન્તિમે પ્રતરે ।
 તથૈવાઽઽધસ્તન્યાં પૃથિવ્યાં પ્રથમે પ્રતરે વોદ્યમ્ ॥ ૨૪૬ ॥
 તથૈકોનસ્વકપ્રતરૈર્મત્તં દ્વિતીયાદિપ્રતરવૃદ્ધિર્ભવેત્ ।
 ત્રિકારાત્યજુલ્લાનિ કરાસ્સત્ અજુલ્લાનિ સાદ્ધાનિ ઇકોનર્વિશતિઃ ॥ ૨૪૭ ॥
 પચ્ચ ધનૃંષિ અજુલ્લાનિ વિશતિઃ પચ્ચદશધનૃંષિ દ્વૌ હસ્તૌ સાદ્ધૌ ચ ।
 દ્વાષ્ટિધનૃંષિ સાદ્ધાનિ પચ્ચ પૃથવીષુ પ્રતરવૃદ્ધય્ હમાઃ ॥ ૨૪૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

વોદ્યમ્=જાણવું જોઇએ
 પ્રગુણસગપર=એક ઉણા ૨૪પ્રતરે
 મહ્યં=ભાંગવું
 વૃદ્ધિર્ભવે=વૃદ્ધિ થાય

તિકર=ત્રણ હાથ
 સત્તિગુણવીસ=સાડી ઓગણીસ
 પળવળુ=પાંચ ધનુષ્ય
 હમા=આ પ્રમાણે

ગાયાર્થ:—ઉપર ઉપરની પૃથ્વીના અંતિમ પ્રતરે જે દેહ પ્રમાણ હોય તે નિઃશ્વે હેઠળ હેઠળની પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતરે જાણવું. ॥ ૨૪૬ ॥

આ શર્કરાદિક છએ પૃથ્વીના પ્રથમપ્રતર માટે ઉપાય કહ્યો.

હવે શર્કરાદિક છએ પૃથ્વીઓના અન્ય પ્રતરો માટે એવું કરવું કે તે તે પૃથ્વીએ પ્રાપ્ત થતા પ્રથમ પ્રતરવર્તી દેહમાનને પોતપોતાની પૃથ્વીમાં જે જે પ્રતરનો સંખ્યા હોય તેને એક ન્યૂન કરીને ભાગ આપવો ભાગ આપતાં જે આવે તે તે તે પૃથ્વીના દ્વિતીયાદિ પ્રતરોમાં વૃદ્ધિકારક થાય, એમ કરતાં અનુક્રમે (શર્કરામાં વૃદ્ધિ અંક) ત્રણ હાથ અને ત્રણ અંગુલ, ત્રીણ માટે ૭ હાથ અને ૧૬ ૥ અંગુલ, ચોથી માટે ૫ ધનુષ્ય ૨૦ અંગુલ, પાંચમી નરક માટે ૧૫ ધનુ-૨ ૥ હાથ, છઠી નારકે વૃદ્ધિકારક અંક ૬૨ ધનુષ્ય. એ પ્રમાણે મધ્યની પાંચે નરક-પૃથ્વી માટે આ વૃદ્ધિઅંક પ્રમાણે વૃદ્ધિ કરવી. [૨૪૭-૨૪૮]

વિશેષાર્થ:—પ્રથમ રત્નપ્રભાને વિષે દેહમાન તો ગત ગાથામાં જણાવ્યું, હવે ૨૪૬ ગાથાના અર્થાનુસાર ઉપરની રત્નપ્રભાના અંતિમ પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન ૭ ધનુષ્ય ૩ હાથ અને ૬ અંગુલ તે નીચેના બીજી શર્કરાપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે હોય.

૨—ત્યારપછી તેજ નરકના દ્વિતીયાદિ પ્રતરોમાં જાણવા માટે પ્રથમ તેના અંગુલ કરી નાંખવા, ચારે હાથનો એક ધનુષ્ય હોવાથી સાત ધનુષ્યના ૨૮

હાય થયા, તેમાં ત્રણ હાય બીજા ઉમેર્યા એટલે ૩૨ હાય-છ અંગુલ થયા. ૩૨ હાયના પછુ અંગુલ કરી નાંખવા [૨૪ અંગુલનો એક હાય હોવાથી] ચોવીસે ગુણ્યા એટલે ૭૪૦ અંગુલ ઉપરના શેષ ૬ ઉમેરતાં ૭૪૬ અંગુલ દેહમાન આંધું, એ દેહમાનને શર્કરાપ્રભાના ૧૧ પ્રતરો હોવાથી ગાથાર્થાનુસાર એક ન્યૂન કરી ભાગ આપવાનો હોવાથી ૧૦ પ્રતરે ભાગ આપતાં ૧૦૭૪૬ ૭૫ અંગુલ પ્રત્યેક પ્રતરે વૃદ્ધિ કરવા માટે ભાગે પડતા આવે. એટલે ૭૫ અંગુલમાંથી, ત્રણ હાય અને ત્રણ અંગુલનો વૃદ્ધિ અંક આવ્યો, એને પ્રથમના દેહમાનમાં ઉમેરવાથી ૮ ધનુષ્ય ૨ હાય અને ૬ અંગુલનું દેહમાન શર્કરાપ્રભાના દ્વિતીય પ્રતરે આવે, પુનઃ એ વૃદ્ધિ અંક તેમાં ઉમેરવાથી ત્રીજે પ્રતરે ૬ ધ૦ ૧ હા ૦ ૧૨ અં, ચોથે ૧૦ ધ૦ ૧૫ અં, પાંચમે ૧૦ ધનુ ૩ હા ૦ ૧૮ અં, છઠ્ઠે ૧૧ ધ૦ ૨ હા ૦ ૨૧ અં, સાતમે ૧૨ ધ૦ ૨ હા ૦, આઠમે ૧૩ ધ૦ ૧ હા ૦ ૩ અં, નવમે ૧૪ ધ૦ ૬ અં, દસમે ૧૪ ધ૦ ૩ હા ૦ ૬ અં, અગીયારમે ૧૫ ધનુષ્ય ૨ હાય અને ૧૨ અંગુલનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન આવી રહે.

૩—હવે શર્કરા પ્રભાના અંતિમ પ્રતરનું ૧૫ ધનુષ્ય ૨ હાય અને ૧૨ અંગુલનું માન તે ત્રીજી વાલુકાપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે હોય, બીજા પ્રતર માટે તે માનના રત્નપ્રભાની જેમ અંગુલ કરી એક ન્યૂન આઠ પ્રતરે ભાગ આપવાથી ગાથામાં કહેલો સર્વપ્રતરમાટેનો ' ૭ હાય અને ૧૬|| અંગુલનો વૃદ્ધિઅંક ' આવે, એ અંકને પ્રથમ પ્રતરના ઉક્ત માનમાં ઉમેરવાથી ત્રીજી નરકના બીજે પ્રતરે ૧૭ ધ૦ ૨ હા, ૭|| અં નું ઉં દેહમાન આવે. ત્રીજે તે વૃદ્ધિ અંક ઉમેરતાં ૧૬ ધ૦ ૨ હા ૦ ૩ અં નું, ચોથે ૨૧ ધ૦ ૧ હા ૦ ૨૨|| અં નું, પાંચમે ૨૩ ધ૦ ૧ હા ૦ ૧૮ અં નું, છઠ્ઠે ૨૫ ધ૦ ૧ હાય ૧૩|| અં નું, સાતમે ૨૭ ધ૦ ૧ હા ૦ ને ૬ અં નું, આઠમે ૨૯ ધ૦ ૧ હાય, ૪|| અં નું, નવમે પ્રતરે ઉં ભવં માન ૩૧ ધનુષ્ય અને એક હાયનું આવી રહે. [૨૪૭]

૪—હવે વાલુકાના અંતિમ પ્રતરવર્તી જે દેહમાન તેજ ૩૧ ધનુ ૧ હાયનું ચોથી પંકપ્રભાના પ્રથમપ્રતરે જાણવું, તે માનને એક ન્યૂન પંકપ્રભાના ૬ પ્રતરે ભાગ આપતાં પ્રત્યેક પ્રસ્તટાશ્રયી ' ૫ ધનુષ્ય અને ૨૦ અંગુલનો વૃદ્ધિ અંક ' નીકળી આવે, એ ૫ ધનુ ૨૦ અંગુલની પ્રથમ પ્રતરના દેહમાનમાં વૃદ્ધિ કરતાં દ્વિતીય પ્રતરે ૩૬ ધ૦ ૧ હા ૦ ૨૦ અં નું દેહમાન આવે, ત્રીજે ૪૧ ધ૦ ૨ હા ૦ ૧૬ અં, ચોથે ૪૬ ધ૦ ૩ હા ૦ ૧૨ અં, પાંચમે ૫૨ ધ૦ ૮ અં, છઠ્ઠે ૫૭ ધ૦ ૧ હા ૦ ૪ અં, સાતમે પ્રસ્તટે ૬૨ ધનુષ્ય અને બે હાયનું જાણવું.

सप्तनरकेषु 'प्रत्येकप्रतरे' नार-
कीनां उ० देहमानयन्त्रकम् ॥

॥ १ रत्नप्रभायाम् ॥			
प्रतर	धनुष्य—	हाथ—	अंगुलमान
१	०	३	०
२	१	१	८॥
३	१	३	१७
४	२	२	१॥
५	३	०	१०
६	३	२	१८॥
७	४	१	३
८	४	३	११॥
९	५	१	२०
१०	६	०	४॥
११	६	२	१३
१२	७	०	२१॥
१३	७	३	६

॥ २ शर्कराप्रभायाम् ॥			
१	७	३	६
२	८	२	६
३	९	१	१२
४	१०	०	१५
५	१०	३	१८
६	११	२	२१
७	१२	२	०
८	१३	१	३
९	१४	०	६
१०	१४	३	६
११	१५	२	१२

॥ ३ बालुकाप्रभायाम् ॥			
प्रतर	धनुष्यमान	हस्तमान	अंगुलमान
१	१५	२	१२
२	१७	२	७॥
३	१६	२	३
४	२१	१	२२॥
५	२३	१	१८
६	२५	१	१३॥
७	२७	१	६
८	२६	१	४॥
९	३१	१	०

॥ ४ पंकप्रभायाम् ॥			
१	३१	१	०
२	३६	१	२०
३	४१	२	१६
४	४६	३	१२
५	५२	०	८
६	५७	१	४
७	६२	२	०

॥ ५ धूमप्रभायाम् ॥			
१	६२	२	०
२	७८	०	१२
३	९३	३	०
४	१०६	१	१२
५	१२५	०	०

॥ ६ तमःप्रभायाम् ॥			
१	१२५	०	०
२	१८७	२	०
३	२५०	०	०

॥ ७ तमस्तमःप्रभायाम् ॥			
१	५००	०	०

૫—હવે એ યોધીના અંતિમ પ્રતરનું માન તે પાંચમી ધૂમપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે ૬૨ ધનુ ૨ હાથનું હોય, અહીંઆ પણ તે માનને એક ન્યૂન એવા આ પૃથ્વીના ચાર પ્રતરે ભાગ આપીએ ત્યારે પ્રત્યેક પ્રસ્તારશ્રયી “૧૫ ધનુષ્ય અને ૨૥ હાથનો વૃદ્ધિ અંક” આવે એથી એ અંકમાનને પ્રથમ પ્રતરના માનમાં ઉમેરતાં બીજે પ્રતરે ૭૮ ધન-૦૧૧ હાથ (એકવેંત) નું, ત્રીજે ૯૩ ધન ૩ હાથ, ચોથે ૧૦૬ ધન ૧૧ હાન અને પાંચમે પ્રતરે ૧૨૫ ધનુષ્યનું દેહમાન આવે.

૬—એજ ૧૨૫ ધન દેહમાન નીચેની છઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતરે હોય. દ્વિતીયાદિ પ્રતરો માટે એ માનને એક ન્યૂન બે પ્રતર સંખ્યાએ ભાગ આપતાં ‘૬૨૥ ધન નો વૃદ્ધિ અંક’ આવે, એને ૧૨૫ ધનુષ્યમાં ઉમેરતાં તમઃપ્રભાના બીજા પ્રતરે ૧૮૭૧ ધનું અને ત્રીજા પ્રતરે ૨૫૦ ધનુષ્યનું દેહમાન આવે. [૨૪૮]

૭ સાતમી પૃથ્વીમાં એકજ પ્રસ્તટ હોવાથી ત્યાં કંઈ બહેંચણી કરવાની હોતી નથી માટે ત્યાં તે ૫૦૦ ધનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય દેહમાન સમજવું.

“ इति भवधारणीयदेहमानम् ”

અવતરણ:—એ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રતરે ભવધારણીય શરીરની વ્યાખ્યા કરીને હવે સ્વ સ્વ પ્રતરાશ્રયી ઉત્તરવૈદિક શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન કહેવા સાથે શોષાર્ધ ગાથાથી પુનઃ બંને શરીરનું જઘન્યથી દેહમાન કેટલું હોય તે પણ કહે છે.

इअ साहाविय देहो, उत्तरवेउविओ य तद्दुगुणो ।

दुविहोऽपि जहन्न कमा, अंगुलअस्संखसंखंसो ॥ २४९ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

इति स्वाभाविकदेह उत्तरवैक्रियश्च तद्विगुणः ।

द्विविधोऽपि जघन्यः क्रमेणाङ्गुलाऽसंख्यांश्च-संख्यांश्च ॥ २४९ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

ગાથાર્થ:—એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક-ભવધારણીય શરીરનું માન કહ્યું. હવે પ્રત્યેક નરકે ઉત્તરવૈદિકનું શરીરમાન બાણવા માટે તે તે નરકવર્તી જે જે ભવધારણીય માન કહ્યું છે તે તે માનને ત્યાં દ્વિગુણ-દ્વિગુણ કરવાથી તેજ પૃથ્વીના નારકોનું ઉત્તરવૈદિક દેહમાન આવે છે અને બંને શરીરોનું પણ જઘન્યમાન અનુક્રમે અંશુલના અસંખ્ય તથા સંખ્યભાગનું હોય છે. ॥ ૨૪૯ ॥

વિશેષાર્થ:—ઉત્તરવૈક્રિય એટલે મૂલ વૈક્રિયશરીરથી બીજાં વૈક્રિય શરીરોની રચના તે. (વધુ અર્થ પૂર્વે કહેવાયો છે) આ ઉત્તરવૈક્રિયની શક્તિ નારકોને તથાવિધ ભવસ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, ભવો અને ઉત્તરવૈક્રિય બન્ને દેહિ અસ્થિઆદિની રચના વિનાના કેવલ વૈક્રિયપુફ્ફલોના બનેલા હોય છે. દેવોનું ઉં વૈં જેમ શુભ-મનોરૂ ઉત્તમપુફ્ફલોનું બનેલું હોય છે, જ્યારે નારકોને તે અશુભ-અમનોરૂ અને અનુત્તમ પુફ્ફલોનું હોય છે. જો કે તે નારકો ઉં વૈક્રિય રચના કરતાં હું શુભ વિકૃત્તું એમ સુખાર્થે ઇચ્છે છે, પરંતુ તથાવિધ પ્રતિકૂલ કર્મોદયથી અશુભ થઇને ઉભું રહે છે અને તે ઉં વૈં ને ટકાવી રાખવાનો કાલ ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્તનો હોય છે.

પ્રથમ નરકે ઉત્તરવૈક્રિય માત્ર ૧૫ ધનુષ્ય ૨ હાથ અને ૧૨ અંગુલનું, બીજી નરકે ૩૧ ધનુષ્ય ૧ હાથનું, ત્રીજી નરકે ૬૨ ધનુષ્ય ૨ હાથનું, ચોથોમાં ૧૨૫ ધનુષ્ય, પાંચમીમાં ૨૫૦ ધનુષ્યનું, છઠ્ઠીમાં ૫૦૦ ધનુષ્ય, અને સાતમીમાં ૧૦૦૦, ધનુષ્યનું હોય છે.

સર્વ નારકોના ભવધારણીયશરીરની જઘન્યઅવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે કારણ કે ઉત્પત્તિ સમયે તેટલી જ હોય છે, જ્યારે ઉત્તર-વૈક્રિયનો પ્રયત્ન છતાં પણ અંગુલના સંખ્યભાગની જઘન્યઅવગાહના હોય છે.

[૨૪૬]

॥ इति अवगाहनाद्वारम् ॥

卐 । चतुर्थमुपपात-पञ्चमं च्चवनविरहद्वारम् । 卐

અવતરણ;—એ પ્રમાણે તૃતીયદ્વાર સમાપ્ત થયું. હવે દેવવત્ નારકોનું ચોથું ઉપપાત વિરહ અને પાંચમું ચ્ચવનવિરહ દ્વાર કહે છે.

सत्तसु चउवीसमुहू, सगपनर दिणेगवुचउछम्मासा ।

उववाय-चवण विरहो, ओहे बारस मुहूत्त गुरु ॥२५०॥

लहुओ दुहाऽवि समओ—२५०÷ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

सप्तसु चतुर्विंशतिर्मुहूर्ताः, सप्त पञ्चदश दिनानि एक-द्वि-चतुः-षण्मासाः ।

उपपातच्यवनविरहः ओषे द्वादश मुहूर्ताः गुरुः ॥ २५० ॥

लघुको द्विधापि समयः ॥ २५०ः ॥

શબ્દાર્થ:—ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥ ૨૫૦ઃ ॥

વિશેષાર્થ:—ઉપપાત તે વિરહ એક જીવ (નરકમાં) ઉત્પન્ન થયા બાદ બીજાને ઉત્પન્ન થવામાં કદાચિત્ અંતર પડે તો કેટલું પડે તે અને વ્યવન-વિરહ—તે એક જીવ ત્યાંથી વ્યવ્યા (નીકળ્યા) પછી બીજા પુનઃ કેટલો સમય યાવત્ ન થયે તે. [વધુ વ્યાખ્યા દેવદારે આપેલ છે.]

સાતે પૃથ્વીમાં અનુક્રમે ઉપપાતવિરહ તથા વ્યવનવિરહ સરખો હોવાથી જાને દ્વારને જણાવતાં પહેલી રત્નપ્રમા પૃથ્વીમાં એક જીવ ઉત્પન્ન થયા બાદ—બીજા જીવ ઉત્પન્ન થવામાં અથવા એક જીવ વ્યવ્યા બાદ બીજા વ્યવવામાં ૨૪ મુહૂર્તનો ઉત્કૃષ્ઠથી વિરહ—અંતર પડે (ત્યારબાદ અવશ્ય કોઈ ઉત્પન્ન થાય અથવા થયે જ). એ પ્રમાણે બીજી નરકમાં ૭ દિવસનો, ત્રીજીમાં ૧૫ દિવસનો, ચોથીમાં ૧ માસનો, પાંચમીમાં ૨ માસનો, છઠ્ઠીમાં ૪ માસનો, અને સાતમીમાં ૬ માસનો પડે, સ્વસ્વકાલ પૂર્ણ થયે તે તે પૃથ્વીમાં અવશ્ય અન્ય કોઈ જીવ ઉત્પન્ન થાય અથવા તો વ્યવન પણ થાય.

વળી પ્રત્યેક નરકાશ્રયી જઘન્ય ઉપવ્યવન વિરહ એક સમયનો પડે છે.

આ નરકોને નિષે સાતમી નરક સિવાય પ્રાયઃ નારકો સતત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ સતત થયે છે. કોઈ વખતે જ પૂર્વોક્ત વિરહ—અંતર પડે છે.

તથાપિ “ ભુવો દુઃસવિ ” પદ્યથી એથે સામાન્યથી પણ [સાતે પૃથ્વી આશ્રયી] પણ સાતે નારકીમાં જઘન્ય વિરહમાન એક સમયનું પડે અને ઉત્કૃષ્ઠથી એથે—સામાન્યતઃ બાર મુહૂર્તનું પડે છે.

इति चतुर्थ-पञ्चम उपपात-व्यवन-विरहद्वारम् ॥ [૨૫૦-૧]

卐 ॥ अथ षष्ठ-सप्तममेकसमयोपपात-व्यवनसंख्याद्वारम् ॥ 卐

અવતરણ:—હવે છઠું ‘ ઉપપાતસંખ્યા ’ તથા સાતમું ‘ વ્યવનસંખ્યા ’ નામનું દ્વાર કહે છે.

संख्या पुण सुरसमा मुणेअव्वा ॥ २५०३ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સંખ્યા પુનઃ સુરસમા મુણેતવ્યા ॥ ૨૫૦૩ ॥

શબ્દાર્થ:—**માથાર્થ:**—સુગમ છે. વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૫૦૩ ॥

વિશેષાર્થ:—નરકમાં ઉત્પન્ન થનારા તથા વ્યવનારા જીવોની એક સમયમાં કેટલી સંખ્યા હોય ? તો અનુક્રમે ઉપપાત-વ્યવનસંખ્યા દેવો સરખી જણાવી.

એટલે એક જ સમયમાં નારકા નરકમાં જન્મ્યાથી એક જ બધુ થાવતુ ઉત્કૃષ્ટ સંજ્ઞ, અસંજ્ઞ સુધી ઉત્પન્ન થઇ શકે છે અને એક જ થાવતુ સંજ્ઞ અસંજ્ઞ સુધીના સ્થિતિ પછી શકે છે. દેવોમાં પણ આ પ્રમાણે જ કહેલ છે. [૨૫૦]

卐 । નરકાધિકારે અષ્ટમં ગતિદ્વારમ્ । 卐

અવતરણ:—હવે આઠમા ગતિદ્વાર [કયા જીવો નરકે જાય છે તે] ને કહે છે.

સંસ્વાડપજત્તપર્ણિદિતિરિનરા જંતિ નરણસું ॥ ૨૫૧ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સંસ્વાડપુ:પર્યાપ્તપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યક્નરા યાન્તિ નરકેષુ ॥ ૨૫૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ગાથાર્થ: વિશેષાર્થવત્-સુગમ છે. ॥ ૨૫૧ ॥

વિશેષાર્થ:—સંજ્ઞાતા વર્ષના આયુષ્યવાળા પર્યાપ્તા પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચો તથા મનુષ્યો નરકને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તથાવિધ શૈક્ષાદિક અતિક્રૂર અધ્યવસયાદિકથી નરકપ્રાપ્તોગ્ય આયુષ્યનો બન્ધ કર્યે છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. જે વાત આગલી જ ગાથા કહેશે. [૨૫૧]

અવતરણ:—કયા જીવો નરકાયુષ્યને બાંધે છે—તે અધ્યવસાયાશ્રયી ગતિ કહે છે.

મિચ્છાદિટ્ટિ મહારંભ, પરિગ્ગહો તિવ્વકોહ નિસ્સીલો ।

નરયાડઅં નિવંધઈ, પાવરુઈ [મઈ] રુદ્ધપરિણામો ॥ ૨૫૨ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:

મિચ્છાદૃષ્ટિર્મહારંભપરિગ્રહ: તીવ્રક્રોધ: નિશ્શીલ: ।

નરકાયુષ્કં નિવંધ્નાતિ પાપરુચી રૌદ્રપરિણામ: ॥ ૨૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

મહારંભ=મહા આરંભી

પરિગ્રહ=મહા-પરિગ્રહી

તિવ્વકોહ=તીવ્ર ક્રોધી

નિસ્સીલો=નિ:શીલ

નરયાડઅં=નરકાયુષ્યને

નિવંધઈ=બાંધે છે

પાવરુઈ=પાપરુચી

રુદ્ધપરિણામો=રૌદ્ર પરિણામી

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૫૨ ॥

નિષેધાર્થ:—મિત્રાત્મી-તે જિનેશ્વરના શાસ્ત્રથી વિપરીત શ્રદ્ધાવાળો, પ્રભુ-શાસનનો તિરસ્કાર કરનારો, અનેક પ્રકારે પ્રભુમાર્ગને અને તેના પાલકોનો ઉદ્ધારાદિકરનારો તે ૬૬ ગોશાલાદિક પ્રમુખ.

મહારંઝી—મહાપાપના આરંભ સમારંભને કરનારો, અનેક જીવોની હાનિ જેમાં રહેલી હોય એવા દુષ્ટ ભયંકર કાર્યોને આરંભનાર તે ૬૭ કાલસૌકરીકાદિ અંકલવત્.

મહાપરિવ્રજી—મહાન્ ધન-કંચન-સ્ત્રીયાદિકના મોટા પરિવ્રજાને રાખનારા મન્મથ શેઠ-વાસુદેવ-વસુદેવાદિ મંડલીકરાબા ૬૮ સૂબ્રમ-પ્રજ્ઞાદત્ત અંકવત્યાદિક સમજી લેવા.

તીવ્રક્રોધી તીવ્ર—મહાન્ ક્રોધને કરનારા, વાત વાતમાં લડતા હોય તેવા અત્યંત ક્રોધી પુરૂષો તથા વ્યાઘ્ર-સર્પાદિક જંતુઓ તે

નિઃશીલ—શીયલ ચારિત્ર-પ્રજ્ઞાચર્યાદિક તેથી રહિત પરસ્ત્રીલંપટો હોય, અનેક પરનારીઓના મહાહિતકારી શીયલોને લૂંટનારા હોય-તે વેશ્યા તથા તેને ત્યાં ગમન કરનારા પુરૂષાદિ પ્રમુખ.

પાપરૂચિ—પાપનીજ રૂચિવાળો હોય, પુન્યના કાર્યોમાં જેનો પ્રેમજ થતો ન હોય તે કાર્યોને દેખીને બળીભરતો હોય, જેને ધર્મના કાર્યો જોવા કે સાંભળવા પણ ગમતા ન હોય, જ્યાં ત્યાં પાપનાજ કાર્યો-કામા કરતા હોય તેવા ઘણા હોય છે, તે પ્રમુખ.

રૌદ્રપરિણામી—રૌદ્ર એટલે મહાન્ ખરાબ પરિણામી. અંતરમાં હિંસાનુ-બંધી વિગેરે રૌદ્રધ્યાન ચાલતુંજ હોય. ગીરોલી-ખીલ્લી-તંદુલીયો મત્સ્યાદિક જંતુઓ તથા મનુષ્યો જેમની આખો દિવસ ખરાબ ધારાઓ ચાલતી હોય, અનેકનું અહિતજ કરતા હોય, ઘેર પ્રાણિવધને, માંસાહારાદિકને કરનારા હોય તે પ્રમુખ.

આવા જીવો અશુભપારણ્વીના યોગે—અતિકૂર-દુર્ધ્યાનમાં દાખલ થયે છતે નરકાયુધ્યને બાંધે છે અને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં દુઃખમાં ને દુઃખમાં

૬૬ ગોશાલો તે પ્રભુ મહાવીરને મહાપીડા આપનારો સ્વમત સ્થાપી પોતે ખોટો સર્વજ્ઞ બની ભગવાનને ઇન્દ્રગલિક કહેનારો જેની વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે.

૬૭ આ મહાચંડાલ શ્રી મહાવીર પ્રભુના વખતમાં થયો છે જે રાજના ૫૦૦ પાડાને મારતો હતો.

૬૮ સૂબ્રમ અંકવતી પરિવ્રજાની પ્રમાણાતીત આસક્તિથી છખંડ ઉપરાંત સાતમો ખંડ સાધવા જતા મરને સાતમી નરકે ઉત્પન્ન થયો છે. જે કથાનકપ્રસિદ્ધ છે.

સીખાઈ મરે છે, અહોનિશ દુઃખમાં ડૂબેલા નારકોને (અમુક કાળ સિવાય) નર-કમાં એક નિમેષ માત્ર પણ સુખનો સમય નથી. દુઃખની પરંપરાઓ ઉપરાઉપરી ચાલુ જ હોય છે.

ત્યારે સુખ ક્યારે હોય ?

માત્ર કદાચિત્ આગલ કહેવાતા ઉપપાત આદિક હેતુઓને અંગે નારકોને સુખ થાય છે, તે પણ એક સ્વદપજ અને સ્વદપકાળજ ટકે છે.

એક તો તેઓને ઉત્પત્તિ સમયે પણ કંઈક સુખાભાસ હોય છે કારણ કે પૂર્વજન્મમાં શરીરનો દાહ-છેદ આદિ કંઈ થયું ન હોય ને મૃત્યુ થયું હોય એવા જીવો નરકમાં ઉત્પન્ન થતાં તે ઉત્પત્તિ સમયે અતિશય દુઃખથી પીડાતા નથી, કેમકે અંત સમયે પૂર્વભવ સમ્બન્ધી અથવા ક્ષેત્રાદિક ત્રણ પ્રકારનું વિશેષ દુઃખ હોતું નથી, એથી ત્યારે તેને શાતા હોય છે.

બીજું કોઈ મિત્ર દેવની સહાયથી, જેમ નરકમાં દુઃખી થતા કૃષ્ણને દેવ-લોકમાં ગયેલા બળરામે ભેળને પૂર્વના પ્રેમને લઈને તેમની પીડા ઉપશમાવી હતી, એવી રીતે કોઈ મિત્રદેવ પીડા શમાવી શાતા સમર્પે તે દેવકૃત કર્મ છે. અને એ પીડાની શાન્તિ કેટલોક કાળ ટકે પણ છે વધુ ટકતી નથી. કારણ કે તે દેવો એવા દુષ્ટ-બીભત્સ સ્થાનમાં વધુ ટકતા નથી અને (પોતાનો યત્ન હોય તો તેઓ સામાને પીડા પણ આપે છે) પછી તત્રવર્તી પીડાઓ પુનઃ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે કારણ કે અદપપુન્ય હોય તેટલીવાર સુખ ભોગવી લેવાનું હોય છે.

ત્રીજું વળી નારકોમાં કેટલાક હલુકમી નારકો તથાવિધ શુભ નિમિત્તને પામીને સમ્યક્ત્વને પામે છે, તેઓને અથવા પૂર્વ ભવમાં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વાદિ વિશિષ્ટ ગુણ સાથે લઈને આવ્યા હોય તેવાઓને જિનેશ્વરદેવ આદિકના ગુણની અનુમોદનાથી શુભ અધ્યવસાય થતાં, અથવા મહાનુભાવ જિનેશ્વર દેવના જન્મ દીક્ષાદિક પાંચે કદયાણકો પ્રસંગે અથવા એથી રીતે સાત્તાકર્મના ઉદયથી આ નારકો ભતિ અધને ચક્ષુ મળવાથી જેમ સુખ પ્રાપ્ત કરે તેમ સુખને મેળવે છે.

એટલું જ નહીં પણ વધુમાં કોઈ કોઈ ઉચ્ચ-વિશુદ્ધ જ્ઞાનને ધારણ કરનારા નારકો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા બાદ પાપનો પશ્ચાતાપ કરતાં મહુમાર્જની વિશુદ્ધિમાં વધતાં વધતાં તીર્થંકર નામ કર્મ પણ ઉપાર્જન કરે છે. અરેખર આત્માની શુભાશુભ ભાવનાની જ બાંધારી છે. [૨૫૮]

અવતરણ:— જુદા જુદા જીવોની અધ્યવસાયની વિચિત્રતાથી થતી ગતિનું નિબંધન કરે છે.

અસંશ્લિ સૈરિસિવ પક્ષી, સીંહ ઉરૈગિત્થિ જાંતિ જા છંદી ।
કમસો ઉક્કોસેણ, સત્તમપુઢવી મણુઅમચ્છા ॥ ૨૫૩ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

અસંશ્લિ-સરીસૃપ-પક્ષિ-સિંહો-રગસ્ત્રિય: યાન્તિ યાવચ્છઘ્નીમ્ ।

કમસ ઉત્કર્ષેણ સત્તમપૃથવી મનુજમત્સ્યા:

॥ ૨૫૩ ॥

શીખરાર્થ:—

અસંશ્લિ=અસંજી

સૈરિસિવ=સરીસૃપ (ભૂજપરિસર્પો)

પક્ષી=પક્ષી

સીંહ=સિંહ

ઉરગ=ઉરથી ગમન કરનારા

હત્થિ=હત્તી

મણુઅમચ્છા=મનુષ્ય-મત્સ્ય

જાંતિ=જાય છે

ગાયાર્થ:— વિશેષાર્થવાત્ ॥ ૨૫૩ ॥

વિશેષાર્થ:— અસંજી (મન રહિત) સમૂર્જિત (ગર્ભધારણ વિના ઉત્પન્ન થતા) પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો નરક યોગ્યઅધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થઈ નરકે જાય તેા નિર્જીવ પહેલીજ નરકે જાય, તેમાંજે પુનઃ ઉત્કૃષ્ટથી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યે અથવા જઘન્યથી દસહજાર વર્ષના આયુષ્યે ઉત્પન્ન થાય છે, પહેલી નરક અને વળી ન્યૂન આયુષ્યે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેઓને વધુ કૂર અધ્યવસાયો થતા નથી એટલે અદ્ય દુઃખના સ્થાનકે ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા ગર્ભજ ભૂજપરિસર્પ તે અંદનઘો, પાટલા ઘો, નોલીયા પ્રમુખ જીવો યાવત બીજા નરક સુધી (એટલે કોઈ પહેલીમાં, કોઈ સંકલિષ્ટ અધ્યવસાયો બીજામાં એમ બંનેમાં) જઈ શકે છે. ગીધ, સીંચાણા વિગેરે માંસાહારી ગર્ભજ પક્ષિઓ પહેલીથી લઈને યાવત ત્રણ નરક સુધીમાં જવાને યોગ્ય થાય છે (જાય છે). સિંહ, ચિત્તા, બ્યાઘ, ઇત્યાદિ હિંસક ચતુષ્પદ પહેલીથી લઈને યાવત ચોથી નરક સુધી જઈ શકે છે, ઉરપરિસર્પો તે પેટે ચાલનાર દરેક જાતિના આસીવિષ દ્રષ્ટિવિષાદિક સર્પની જાતિઓ યાવત પાંચમી નરક સુધી જઈ શકે છે, મહારંભી અને અત્યંત કામાતુર ચક્રવર્તીનું સ્ત્રી રતન વિગેરે સ્ત્રીઓ પહેલીથી યાવત છંદી

૬૬ પાપીણી સ્ત્રી ચ્હાવ તેટલાં કુકર્મો કરે પરંતુ જાતિ સ્વભાવે પુરુષને જે સાતમી નારકા પ્રાપ્તિ અધ્યવસાયો પ્રાપ્ત થાય છે તેવા તેા તેણીને થતાજ નથી. જેથી ' સ્ત્રી કરતાં પુરુષનું મન વધુ સંકલિષ્ટ બની શકે છે ' એ સિદ્ધ થાય છે.

નરક સુધીજ જાય છે, અને મહાપાપને કરનારા મહારંભ, મહાપરિગ્રહ યુક્ત મનુષ્યો અને તંદુલમત્સ્યાદિક જલચર જીવો અતિ દૂર રૌદ્ર અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થતા સાતમીનરક સુધી પણ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટગતિ કંઈ જન્મનથી તેઓ રત્નપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે ઉપજે અને મધ્યમ ગતિએ જેઓને માટે જે જે નરકગતિનું નિયમન કર્યું છે તેથી પૂર્વે અને રત્નપ્રભાના પ્રથમ-પ્રતરથી આગળ કોઈપણ પ્રતરે ઉપજે તે મધ્યમ ગતિ સમજવી. [૨૫૩].

અવતરણ:—ધણે ભાગે નરકથી આવેલા પુનઃ નરકગતિયોગ્ય જીવો કોઈ હોય તે કહે છે.

વાલા દાઢી પક્ષી, જલચર નરકાડગયા ડ અદ્કૂરા ।

જંતિ પુણો નરણસું, વાહુલ્લેણં ન ડગ નિયમો ॥ ૨૫૪ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:

વ્યાલા દંષ્ટ્રિણઃ પક્ષિણો જલચરા નરકાડગતા તુ અતિકૂરાઃ ।

યાન્તિ પુનર્નરકેષુ વાહુલ્યેન ન પુનર્નિયમઃ ॥ ૨૫૪ ॥

શબ્દાર્થ:—

વાલા=વ્યાલ-શીકારી

દાઢી=દાઢવાલા

જલચર=જલચર

નરકાગયા=નરકથી આવેલા

અદ્કૂરા=અતિકૂર

પુણો=વળી

વાહુલ્લેણં=બહુલતાએ

ન ડગ નિયમો=નિયમ નથી

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૫૪ ॥

વિશેષાર્થ:—ક્રોધથી ભરેલાં અનેકની હાનિ કરનારા વ્યાલ કહેતાં સર્પાદિક જીવો, દાઢવાળા તે વ્યાલ-સિંહાદિક હિંસક જીવો, ગીધ-સમડી આદિ માંસાહારી પક્ષિઓ, રૌદ્રધ્યાનાદિક મત્સ્યાદિક જલચર જીવો, સંખ્યાતા વર્ષનાં આયુષ્ય વાળા નરકગતિમાંથી આવેલા હોય તો પણ તેટલાએ કાળમાં મહાપાપને ઉર્પાજન કરનારા હોવાથી તે પુનઃ મોટે ભાગે અતિ દૂર અધ્યવસાયના યોગે નરકાયુષ્યનો જન્મ કરી નરકમાં યથાયોગ્ય પણે ઉત્પન્ન થાય છે, જીવો માટે કંઈ આ નિયમજ નથી કે પુનઃ નરકમાંજ જાય, કોઈ જીવ તથાવિધ જાતિ સ્મરણાદિક નિમિત્તને પામી દેશ વિરતિ-સમ્પૂર્ણ લાભને પ્રાપ્ત કરી સદ્ગતિને પણ મેળવે છે. [૨૫૪]

॥ સપ્તનરકેષુ ઉપપાતવિરહ-ચ્યવનવિરહ-ઉપપાતસંખ્યા-ચ્યવનસંખ્યા-
ગતિદ્વારસમ્બન્ધિ યન્ત્રમ્ ॥

નરકનામ	જંડં વિરહ	ઉત્કૃષ્ટ ઉચ્ચંવિં	જંડં ઉપં ચ્યં સં	ગતિદ્વારે-જાતિભાશ્રયીસંઘયણા- શ્રયિ ચ ગતેર્નિયમનં
૧ રત્નપ્રભામાં	૧ સમય	૨૪ મુહૂર્ત	જઘન્યથી	અંસમુપંપં- પેલીજનરકે...
૨ શર્કરાપ્રભામાં	„	૭ દિવસ	એક બે યાવત્ ઉત્કૃષ્ટથી	છેવકા તિયંચો સંવાલો આવે ભૂજપરિસર્પો...એ નરકસુધી...
૩ વાલુકાપ્રભામાં	„	૧૫ દિવસ	સંખ્યઅસંખ્ય	પક્ષી-ખેચરો...તણનરકસુધી... કીલીકાસંવાળો.”
૪ પંકપ્રભામાં	„	૧ માસ	ઉપપાત ચ્યવન સંખ્યા	સિંહાદિચારપગા...ચારનરકસુધી... અર્ધનારાચવાળો
૫ ધૂમપ્રભામાં	„	૨ માસ	હોઈ શકે છે	ઉરપરિસર્પો...પાંચનરકસુધી... નારાચવાળો
૬ તમઃપ્રભામાં	„	૪ માસ	સાતેનરકમાં	સ્ત્રી-સ્ત્રીરત્નાદિકા...૭ નરકસુધી... ઋષભનારાચવાળો
૭ તમસ્તમપ્રભામાં	„	૬ માસ	[દેવવત]	મનુષ્ય-મચ્છો...સાતનરકસુધી... વજ્રઋનાવાળો

સાતે નરકાશ્રયી 'આધથી' ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ ૧૨ મું અને ૪૦ થી ૧ સમય ગણાયો.

અવતરણ:—અધ્યવસાયાશ્રયી ગતિ કહીને હવે સંઘયણાશ્રયી ગતિને કહે છે.
અને નરકમાં કેટલી લેશ્યા હોય તે પણ કહે છે.

દો પદમ પુઢવી ગમણં, છેવટ્ટે કીલિઆઈ સંઘયણે ।

इकिक्क पुढवीवुद्धि, आइ तिलेसा उ नरएसु ॥ ૨૫૫ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ—

द्वे प्रथमपृथिव्यौ गमनं सेवार्त्ते, कीलिकादिसंहनने ।

एकैकपृथिवीवृद्धिः आदित्रिलेखास्तु नरकेषु

॥ ૨૫૫ ॥

શાખદાર્થઃ—પૂર્વે આવી ગયો છે.

ગાથાર્થઃ—છેવટ્તા સંઘયણુમાં જે પ્રથમપૃથ્વી સુધી ગમન હોય, કીલિકાદિ સંઘયણુને વિષે એક એક પૃથ્વીની વૃદ્ધિ કરવી, પ્રથમની ત્રણ નરકમાં આદિની ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ॥ ૨૫૫ ॥

વિશેષાર્થઃ—છેવટ્તા અથવા તો સેવાર્ત સંઘયણુના બલવાળા જીવોનું ખેલ્લી અને બીજી એ જે ૭૦ નરકને વિષે ગમન હોય છે, કીલિકા સંઘયણુવાળાનું ખેલ્લીથી લઈ ત્રીજી સુધી, અર્ધનારાય સંઘયણુવાળાનું યાવત્ ચોથી સુધી, નારાય સંઘયણુવાળા યાવત્ પાંચમી સુધી, ઋષભનારાય સંઘયણુવાળા યાવત્ છઠી સુધી અને વજ્રઋષભનારાય સંઘયણુવાળા યાવત્ સાતમી નરક સુધી પણ જાય છે.

ઉક્ત સંઘયણુવાળો શુભ પ્રવૃત્તિ કરનારો હોય તો શુભ અધ્યવસાયના યોગે ઉત્તરોત્તર દેવાદિક ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થતા યાવત્ પ્રથમ સંઘયણુવાળા તો મોક્ષે પણ ચાલ્યા જાયછે, જ્યારે તેઓજ અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે તો ઉત્તરોત્તર અશુભસ્થાનને પ્રાપ્ત થતા એજ પ્રથમ સંઘયણુવાળા સાતમી નરકે પણ જવાને યોગ્ય બને છે.

જઘન્યથી સર્વ સંઘયણુવાળા મન્દ અધ્યવસાયના યોગે રતનપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે અને મધ્યમ અધ્યવસાયથી જઘન્યથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાતથી અર્વાક્ષ (વચ્ચગાલે) ઉત્પન્ન થાય છે.

સાતે નરકનેવિષે સમુચ્ચયે પ્રથમની ત્રણ તે કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત એ અશુભ લેશ્યા હોય છે કારણ તે જીવો મહાપાપી-મહામલિન અધ્યવસાયવાળા હોય છે. [૨૫૫]

અવતરણઃ—હવે એ ત્રણ લેશ્યા ક્યાં ? કેને ? કઈ કઈ ? લેશ્યાઓ હોય તે કહે છે.

દુસુ કાઠ તડ્યાણ, કાઠ નીલા ચ નીલપંકાણ ।

ધૂમાણ નીલકિણ્ણ, દુસુ કિણ્ણા હંતિ લેસા ડ ॥ ૨૫૬ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદઃ—

દ્વયોઃ કાપોતા તૃતીયસ્યાં કાપોતા નીલા ચ નીલા પક્ષાયામ્ ।

ધૂમાયાં નીલકૃષ્ણે, દ્વયોઃ કૃષ્ણા ભવતિ લેશ્યા તુ ॥ ૨૫૬ ॥

૭૦ વર્તમાનમાં છેવટા સંઘયણુનું મન્દબળ હોવાથી અધ્યવસાયો પણ અતિ દૂર ન થતાં મુખ્યત્વે મન્દાનુભાવવાળા હોવાથી વર્તમાનના જીવો વધુમાં જે નરક યાવત્ જાય છે

શબ્દાર્થ:—આવી ગયો છે.

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત.

વિશેષાર્થ:—લેશ્યા કોને કહેવાય? તે સ્વરૂપ વાચકોને સમજાવવું જો કે બહુ ગહન છે તથાપિ કિંચિત્ સ્વરૂપ દેવદ્વારમાં આપ્યું છે ત્યાંથી જોવું. ખેડેલી બે નરકને વિષે એક કાપોત લેશ્યા હોય પરંતુ ખેડેલીમાં જેટલી મલિનપણું હોય છે તેથી પણ અધિક મલિન બીજી શર્કરાપ્રભામાં હોય, ત્રીજી વાલુકાપ્રભામાં કાપોત અને નીલ એ બે લેશ્યા હોય [એમાં જેઓનું સાધિક ત્રણ પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે તેને કાપોત અને ત્રણથી અધિકવાળાઓને નીલ લેશ્યા હોય છે.] ચોથી પંકપ્રભાપૃથ્વીમાં એક નીલજ લેશ્યા હોય છે, પાંચમી ધૂમપ્રભાને વિષે નીલ અને કૃષ્ણ એ બે લેશ્યા હોય. [પરંતુ એ નરકમાં જેઓનું સાધિક દશપદ્યોનું આયુષ્ય હોય તેને નીલ અને તેથી અધિકાયુષી જીવોને કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે અને છેલ્લી તમઃ અને તમસ્તમઃપ્રભા એ બન્ને નરકે એક કૃષ્ણજ લેશ્યા હોય છે. પરંતુ પાંચમી કરતાં છઠ્ઠીની કૃષ્ણલેશ્યા અતિમલિન અને તે કરતાં એ સાતમીમાં તો કેવળ તીવ્રતર સંકિલ્પ-મલિન હોય છે. [૨૫૬]

અવતરણ:—દેવનારકોને દ્રવ્ય લેશ્યાનું અવસ્થિતપણું છતાં ભાવલેશ્યાનું જે બદલાવવાપણું હોય છે તે આ ગાથાવડે અન્યકાર મહર્ષિ જણાવે છે:—

સુરનારયાણ તાઓ, દવ્વલેસા અવઢિઆ મળિયા ।

માવપરાવત્તીણ, પુણ ઇસિં હુંતિ છલ્લેસા ॥ ૨૫૭ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સુરનારકાણાં તા દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિતા મળિતાઃ ।

માવપરાવૃત્ત્યા પુનરેષુ ભવન્તિ ષલ્લેશ્યાઃ ॥ ૨૫૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

દવ્વલેસા=દ્રવ્ય લેશ્યા

| માવપરાવત્તિણ=ભાવની પરાવૃત્તિથી

ગાયાર્થ:—સુર અને નારકોની દ્રવ્ય લેશ્યા અવસ્થિત કહેલી છે, વળી ભાવના પરાવર્તનપણાથી તેઓને છ લેશ્યા કહેલી છે. [૨૫૭]

વિશેષાર્થ:—પૂર્વગાથામાં પ્રથમ બે નારકીમાં કાપોતલેશ્યા, ત્રીજીમાં કાપોત તથા નીલલેશ્યા એમ ચાવત સાતમી નારકીમાં કેવલ કૃષ્ણ લેશ્યા જણાવેલ છે. દેવોના વર્ણન પ્રસંગે પણ ‘ મવળવળપદ્મમચડલે સજોદસકણ્ણવુરો તેજ ’ પ્રત્યાદિ

ગાથાથી અમુક દેવોને અમુક લેશ્યાઓ હોય છે તેમ કહ્યું છે. દેવ અને નારકોને કહેલી લેશ્યાઓ અવસ્થિત છે, અર્થાત્ જે દેવોને તેમજ જે નારકજીવોને જે જે લેશ્યાઓ કહેલ છે તે લેશ્યાઓ પોતાના ઉપપાતથી આયુષ્યપર્યંત (તથા જે અન્તર્મુદૂર્ત અધિક) સુધી રહેવાવાળી હોય છે તે લેશ્યામાં મનુષ્ય અને તિર્યચોની લેશ્યા માફક પરાવર્તન થતું નથી.

શંકા:—જ્યારે દેવોને તેમજ નારકજીવોને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવસ્થિત લેશ્યાઓ હોય છે તો પછી સાતમી નરકમાં પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કહેવા છે તે કેમ સંભવે ? કારણકે ઉપરના કથન મુજબ સાતમી નરકમાં વર્તતા નારકજીવોને સદાકાળ કૃષ્ણ લેશ્યાજ હોય છે અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા હોય તો જ સંભવી શકે છે. વલી દેવોમાં સંગમાદિક અધમદેવોને સદાકાળ તેજોલેશ્યા હોવા છતાં જગજ્જંતુના તારણહાર પરમાત્મા મહાવીર દેવ સરખા સંસારોદ્ધિનિર્યામકને છ છ મહિના સુધી લયંકર ઉપસર્ગો કરવાના ફલરૂપે કૃષ્ણલેશ્યાના પરિણામ થયા તે પણ શી રીતે સંભવે ? કૃષ્ણલેશ્યા સિવાય પરમાત્માને ઉપદ્રવ-ઉપસર્ગ કરવાના પરિણામ થાયજ નહિ,

સમાધાન:—ઉપરની શંકા વાસ્તવિક છે અને તે શંકાના સમાધાન માટે જ આ ‘ સુરનારયાણતાડ ’ ઇત્યાદિપદવાળી ગાથાને રચવાની અન્યકાર મહર્ષિને જરૂરિયાત જણાઈ છે. આશય કહેવાનો એ છે કે-લેશ્યા બે પ્રકારની છે. એક દ્રવ્યલેશ્યા અને બીજી ભાવલેશ્યા. એમાં દેવોને તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા તેમજ નારકજીવોને કાપોત, નીલ અને કૃષ્ણ લેશ્યા જે અવસ્થિત-પણે રહેવાવાળી કહેલી છે તે દ્રવ્યલેશ્યાની અપેક્ષાએ કહેલ છે, પરંતુ ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ નહિ. ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ તો દેવોને અને નારકોને તે તે અવસ્થિત દ્રવ્યલેશ્યાઓની સાથે છએ ભાવલેશ્યાઓ હોઈ શકે છે.

શંકા:—જ્યારે દેવ નારકોને પણ ભાવલેશ્યાઓ છએ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે તો મનુષ્ય તિર્યચોની માફક તેમને દ્રવ્યલેશ્યાનો કાળ અન્તર્મુદૂર્ત જંટલો કેમ નહિ ?

સમાધાન:—મનુષ્ય-તિર્યચોને જે સમયે જે લેશ્યાઓ હોય છે તે સમયે તેવા આત્મપ્રયત્નથી તે વિદ્યમાન લેશ્યાના પુદ્ગલોને અન્યલેશ્યાના પુદ્ગલો (દ્રવ્યો) નો સંબંધ થતાં વિદ્યમાનલેશ્યા પલટાઈ જાય છે, અર્થાત્ સફેદવસ્ત્રને લાલ-રંગનો સંબંધ થતાં સફેદવસ્ત્ર પોતાનું સફેદપણું છોડી કાઢી લાલવસ્ત્રના સ્વરૂપમાં જેમ પલટો ખાઈ જાય છે તે પ્રમાણે વિદ્યમાન કૃષ્ણ લેશ્યાના દ્રવ્યોને (આગનુક) તેજોલેશ્યાના દ્રવ્યોનો સંબંધ થતાં તેજોલેશ્યાના દ્રવ્યોનું પરિ-

બલ વધારે હોવાથી કૃષ્ણલેશ્યાના દ્રવ્યો તેજોલેશ્યારૂપે પરિણમી છે અને એ પ્રમાણે કારણ સામગ્રીને પામીને મનુષ્ય-તિર્યંચોને અન્તર્મુદ્ધર્તે લેશ્યાઓનું પરા-વર્તન થાય છે. દેવોને લેશ્યાના વિષયમાં આ પ્રમાણે થતું નથી, અર્થાત્ દેવ-નારકોને જે અવસ્થિત વિદ્યમાન લેશ્યાઓ હોય છે તે લેશ્યા દ્રવ્યોને અન્ય લેશ્યા દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે, પરંતુ મનુષ્યતિર્યંચોના લેશ્યા દ્રવ્યોની માફક આ દેવ-નારકોના લેશ્યા દ્રવ્યો રંગેલા વસ્ત્રની પેઠે એકાકાર રૂપે પરિણમતાં નથી. પરંતુ એ આગન્તુક લેશ્યા દ્રવ્યોનો આકાર માત્ર કિંવા પ્રતિબિંબ માત્ર વિદ્યમાન લેશ્યા દ્રવ્યો ઉપર પડે છે, એટલે કે સ્ફટિક સ્વયં નિર્મળ છતાં લાલ, શીળી, વસ્ત્રાદિની ઉપાધિવડે લાલ અથવા પીળો સ્ફટિક દેખાય છે. પરંતુ ત્રિ અને સ્ફટિક બન્ને સ્વયં જેમ જુદાજ છે. અથવા નિર્મળદર્પણમાં રસ્તુની વિકૃતિને અંગે વિકારવાળું પ્રતિબિંબ પડે છે, પણ વસ્તુતઃ તે વસ્તુ મને દર્પણ જુદા જ છે. એમ અહિં આ વિદ્યમાન લેશ્યા દ્રવ્યો ઉપર અન્ય આગન્તુક) લેશ્યા દ્રવ્યોનો આકાર કિંવા પ્રતિબિંબ પડે છે. પરંતુ તાત્ત્વિક રીતે બન્ને જુદા છે. એને જ અર્થાત્ એ આકાર અથવા પ્રતિબિંબને જ દેવના-રકોને અંગે ભાવલેશ્યાઓ ગણવાની છે. આ પ્રતિબિંબ અથવા આકારમાત્ર વરૂપ ભાવલેશ્યા જે અવસરે આવે છે તે અવસરે નારકજીવોને કૃષ્ણાદિ વિદ્ય-માન લેશ્યા અવસ્થિત હોવા છતાં (પૂર્વોક્ત ભાવલેશ્યાથી) સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અને સંગમાદિ ને તેજોલેશ્યા અવસ્થિત હોવા છતાં કૃષ્ણલેશ્યાના રૂપે પ્રભુને ઉપસર્ગ કરવાના પરિણામ થાય છે. આ ઉપરથી પ્રતિબિંબ વરૂપ ભાવલેશ્યાઓ આવવાં છતાં અવસ્થિત લેશ્યાઓના સતત અવસ્થાનમાં દારફર થવાનો સંભવ નથી અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ છએ ભાવલેશ્યાઓ માનવામાં પણ વિરોધ આવતો નથી. [૨૫૭]

卐 ॥ અથ નરકગતિષુ નવમમાગતિદ્વારમ્ ॥ 卐

અવતરણ:—એ પ્રમાણે આઠમા ગતિદ્વારને કહીને હવે નવમું આગતિદ્વાર ખેટલે નારકો સ્વઆયુષ્ય પૂર્ણ કરીને કયાં કયાં ઉત્પન્ન થાય છે તે અને ઉત્પન્ન થયા આઠ કયાંથી નીકળેલા ને કમ કમ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે? તે કહે છે.

નેરુવહ્વા ગબ્મે, પજ્જત્તસંવાઠ લલ્લિ એણસિં ।

ચક્કી હરિજુઝેલ અરિહા, જિઠ્ઠે જૈઈદિસ સંમ્મપુહવિકમા ॥૨૫૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

નરકોદ્ધૃતા મર્મજેષુ પર્યાપ્તસંખ્યાયુષ્ણુ લલ્લિરેતેષામ્ ।

ચક્કિ-હરિયુગલાર્હજિન-યત્તિ-દેશ-સમ્યગ્દૃશ્યો પૃથિવીક્રમેણ ॥ ૨૫૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

નિરુવદ્ધા=નરકથી નીકળેલા

ગર્ભે=ગર્ભજમાં

પદ્મસંસ્નાત=પર્યાપ્તા-સંખ્યાયુષી

લઙ્ગિ=લઙ્ગિ

દ્વર્ણિ=એએને

ચક્ષુઃ=ચક્ષુર્તી

હરિજુગલ=હરિયુગલ [વાસુદેવ-બલદેવ]

અરિહા=અરિહંત પરમાત્મા

જિન=જિન-કેવલી

ચતિ=ચતિ

દિસ=દેશવિરતિ

સમ્મ=સમ્યક્ત્વધારી

પૃથ્વીકમા=પૃથ્વીના ક્રમે

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૫૬ ॥

વિશેષાર્થ:—નરક ગતિમાંથી નીકળેલા જીવો-અનન્તર ભવે પર્યાપ્તા-સંખ્યા-તાવર્ષાયુષી-ગર્ભજ (તિર્યંચ-મનુષ્ય) પછેજ ઉત્પન્ન થાય છે, એ સિવાય સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય પચેન્દ્રિય તિર્યંચ-મનુષ્ય દેવો નારકો લઙ્ગિ અપર્યાપ્તામાં અને અસંખ્ય વર્ષાયુષી યુગલિકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

હવે જ્યારે એઓ ગર્ભજ મનુષ્ય તિર્યંચપછે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓને ઉત્પન્ન થયા બાદ કર્મ લઙ્ગિનું પ્રાપ્તપણું કેને કેને થાય છે? તે કહે છે.

હવે આ લોકમાં ચક્ષુર્તીપછે જો નરકમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થનારો જીવ હોય તો તે તથાવિધ ભવસ્વભાવથી ખેડેલી નરકમાંથી નીકળેલો હોય છે, બીજી કોઈપણ નરકનો નહિ. એટલે આ સંભવ માત્ર સમજવું ત્યાંથી જ આવેલો હોય તેજ થાય એમ નહીં.

બલદેવ અને વાસુદેવ એ હરિ યુગલ થનારા જીવો જો નરકમાંથી નીકળીને થનારા હોય તો તે ખેડેલી અને બીજી એમ બે નરકમાંથી નીકળેલા હોય છે પરંતુ છેવટની પાંચમાંથી નહિ.

અરિહા કહેતાં અરિહંત તીર્થંકરો પ્રથમથી ત્રણ નરકમાંથીજ નીકળીને થાય છે શેષમાંથી નહીં.

જિન એટલે કેવળીજી થનારા જીવો પ્રથમની ચારમાંથીજ નીકળેલા હોય તે થઈ શકે છે, શેષના નીકળેલા નહિં.

ચતિ એટલે સર્વવિરતિ (સર્વથા ગૃહ-સંસાર મમતા પાપાદિકના ત્યાગ રૂપ) ચારિત્રને યદ્વજ કરનારા જીવો ખેડેલી પાંચ નરકમાંથી આવેલા હોય છે.

દિસિ એટલે દેશથી વિરતિ (સર્વથા ત્યાગ નહિ તે) ને યોગ્ય પ્રથમની

૭૧ પ્રજા તીર્થંકર અને કેવલીમાં શું ફરક છે? તીર્થંકર રાજા છે એટલે અતિશયાદિકની વિશિષ્ટતા છે. જ્યારે કેવળી એ પ્રજામાં છે, પણ બન્નેના જ્ઞાનમાં તુલ્યતા છે.

છએ નરકના હોય છે. કારણ કે છઠ્ઠી નરકમાંથી આવેલા જીવો અનન્તર ભવે મનુષ્યપણે કવચિત્ કવચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે ત્યાં અતિમલિન કર્મબંધન રહેલું છે એટલે મનુષ્યાયુષ્ય યોગ્ય અધ્યવસાય ક્યારેક કોઈ કોઈ નરકાત્મા પ્રાપ્ત કરી જાય છે, પણ બહુલતાએ તો તિર્થંચ પણે ઉત્પન્ન થાય છે, તથાપિ તથા-વિધ વિશુદ્ધિથી મનુષ્ય થાય તો પણ તથાવિધ પૂન્યાઈ વિશુદ્ધિના અભાવે સર્વવિરતિપણું તો પામતા નથી પરંતુ દેશવિરતિપણાને પામી શકે છે.

અને સમ્યક્ત્વ તો સાતે નરકમાંથી આવેલા જીવોને થાય છે.

પરંતુ સાતમીમાંથી આવેલાને દેશવિરતિપણું પ્રાપ્ત થતું નથી વળી તેઓ મનુષ્યપણું ન પામતાં નિશ્ચયથી તિર્થંચયોનિમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગતભવમાં નરકાયુષ્ય બાંધવા દ્વારા અહિં ઉત્પન્ન થયા હોય પરંતુ પૂર્વભવે કરેલા પૂણ્યના સંચયથી નરકમાંથી નીકળીને તે તે જીવો ઉક્ત લબ્ધિઓ મેળવે છે પરંતુ જેઓએ પૂર્વ ભવમાં કંઈપણ મહાન સુકૃત્યો કર્યા નથી લયંકર પાપાયરણો સેવીને નરકમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે તેઓ તો અનન્તર ભવે ઉક્ત લબ્ધિઓને મેળવી શકતા નથી.

વળી જે અરિહા-તીર્થંકર થાય છે તે પણ પૂર્વભવે તીર્થંકરના ભવની અપેક્ષાએ ગયા ત્રીજા ભવે તથાવિધ સમ્યગદર્શનાદિકની વિશુદ્ધિના કારણેથી તીર્થલક્ષિથી તીર્થંકર નામ કર્મ ઉપાજ્યું હોય અને તે પહેલાં તેઓના નરકાયુષ્યનો બંધ પાડી હીષા હોય તો તેને નરકગતિમાં અવતાર લેવો પડે છે પણ ત્યાં તેઓ અદ્ય દુઃખને ભોગવીને અનન્તર ભવેજ શ્રેણિકાદિકની જેમ તીર્થંકર નામ કર્મની કરેલી નિકાચના ત્રીજા મનુષ્યના ભવમાં વિપાકોદય રૂપે ઉદયમાં આવે છે, પરંતુ આ સંભાવના સમજવી તેથી દરેકને માટે નિયમ ન સમજવો. [૨૫૮]

અવતરણ;—હવે આઠમા દ્વારે નારકોના અવધિજ્ઞાન સંબંધી ક્ષેત્રમાનને કહે છે.

રયણાણ ઓહી ગાડઅ, ચત્તારદ્દદ્દ ગુરુલદ્દુ કમેણં ।

પહ પુઢવી ગાડઅદ્દં, હાયઈ જા સત્તમિ ઇગદ્દં ॥ ૨૫૯ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

રત્નાયામવધિર્ગવ્યૂતાનિ ચત્વારિ અર્ધચતુર્થાનિ ગુરુલેષુઃ ક્રમેણ ।

પ્રતિષ્ઠિવિ ગવ્યૂતાર્ધં હીયતે યાવત્ સમ્પ્રમ્યામેકમર્દ્દઞ્ચ ॥ ૨૫૯ ॥

શબ્દાર્થ :—સુગમ છે.

માર્ગાર્થ :—રત્નપ્રભામાં [ઉત્કૃષ્ટથી] અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ચાર ગાડિનું અને

[જઘન્યથી] સાડા ત્રણ ગાઉનું અનુક્રમે ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્યથી હોય છે ત્યારબાદ પ્રત્યેક પૃથ્વીને વિષે બન્ને માનમાં અર્ધ ગાઉની હીનતા કરતા જવું તે આવત સાતમીમાં ઉત્કૃષ્ટથી એક ગાઉ અને જઘન્યથી અર્ધ ગાઉનું રહે. ॥ ૨૫૬.

વિશેષાર્થ:—અવધિજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ દેવ દ્વારે આવી ગયેલ છે.

પ્રથમ રત્નપ્રભાના નારકોનું અવધિ ક્ષેત્ર ઉત્કૃષ્ટથી માત્ર ચાર ગાઉનું અને જઘન્યથી સાડા ત્રણ ગાઉનું, બીજી નરકના નારકોનું ઉત્કૃષ્ટથી ૩૫ ગાઉનું અને જઘન્યથી ૩ ગાઉનું, ચોથીમાં ઉં ૩ ગાઉ અને જં, ૨૫ ગાઉથી પાંચમીમાં ઉં થી ૨ ગાઉ અને જં થી ૧૫ ગાઉ, છઠ્ઠીમાં ઉં થી ૧૫ ગાઉ અને જં થી ૧ ગાઉ, સપ્તમીમાં ઉત્કૃષ્ટથી અવધિ-દશ્યક્ષેત્ર ૧ ગાઉ અને જં થી ૦૫ ગાઉનું હોય છે. નારક જીવોને આ ‘અવધિજ્ઞાન’ કહ્યું એમાં મિથ્યાદ્રષ્ટિ નરકોને તો તે જ્ઞાન વિભંગ-વિપરીતપણે થતું હોવાથી તેઓનું એ જ્ઞાન તેમને જોવામાં દુઃખદાઇ છે કારણ કે તેથી તેઓ પોતાને દુઃખ દેનારા પરમાધાર્મીક જીવોને તથા અશુભ પુણ્યોને પ્રથમથીજ સમીપમાં આવતા દેખ્યા કરે છે. इति नवमागतिद्वारम् [૨૫૬]

॥ સપ્તાનાં નારકાણાં મધ્યે લેશ્યા-અનન્તરમ્બલઘ્નિપ્રાપ્તિ-અવધિજ્ઞાન.

ક્ષેત્રવિષયકં યન્ત્રમ્ ॥

નરકનામો	લેશ્યાકર્ફ ?	અનન્તરમ્બે મનુષ્યતિર્યંચમાં કઈકઈ લઘ્નિ મેલ્લે તે	ઉત્કૃષ્ટ	જઘન્ય
૧ રત્નપ્રભા વાળાને	કાપોત	અરિહંત-ચક્રી-હરિ-બળદેવ-કેવળી-યતિ-દેશવિં સમ્યક્ત્વ	૩૫ ગાઉ	૪ ગાઉ
૨ શર્કરાપ્રભા વાળાને	„	માત્રચક્રીપાણું બાદ કરીને શેષ ૭ લઘ્નિ મેળવી શકે ”	૩ ગાઉ	૩૫ „
૩ વાલુકાપ્રભા વાળાને	કાપોત-નીલ	પુનઃ અહીં હરિ-બળદેવ [કુલ ૩] બાદ કરીને ૫ કહેવી”	૨૫ „	૩ „
૪ પંકપ્રભા વાળાને	નીલ	અહીં અરિહંતાદિક આદિની ચાર બાદ કરીને”	૨ „	૨૫ „
૫ ધૂમપ્રભા વાળાને	નીલ-કૃષ્ણ	અહીં આદિની પાંચ કાઠી યતિ. દેશવિરતિ સમ્યક્ત્વએ ૩ કહેવી	૧૫ „	૨ „
૬ તમઃપ્રભા વાળાને	કૃષ્ણ	આદિની ૭ કાઠીને દેશવિરતિ, સમ્યક્ત્વ એ બેજ કહેવી	૧ „	૧૫ „
૭ તમસ્તમ-પ્રભાવાળાને	„	અહીં આ એકજ સમ્યક્ત્વ અનન્તરમ્બે મેળવે	૦૫ „	૧ ગાઉ

श्री
 म सु नु सु व्य सु न सु
 सु यो सु ती सु ॥ तु ॥
 सु धि सु का सु रः ॥

卐 મનુષ્યાધિકારે પ્રથમં-દ્વિતીયં ચ સ્થિત્યવગાહનાદ્વારમ્ । 卐

અવતરણ;—એ પ્રમાણે લગભગ ૫૬ ગાથાવડે નરક-ગતિ અધિકારમાં નવે દારોને કહીને હવે ત્રીજા મનુષ્યગતિ અધિકારે ‘ભવન’ વિના આઠદાર કહે છે, તેમાં અન્યકાર પ્રથમ ‘સ્થિતિ’ અને બીજું ‘અવગાહના’ એ બે દારોને કહે છે.

ગભનરતિપલિઆઠ, તિગાઠ ડકોસતો જહન્નેણં ।

મુચ્છિમ દુહાવિ અંતમુહુ, અંગુલાઽસંખ્યાભાગતણૂ ॥ ૨૬૦ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

ગર્ભજનરક્ષિપલ્યાયુસ્થિગવ્યૂત ઉત્કર્ષતો જઘન્યેન ।

[સં] મૂર્ચ્છિમો દ્વિઘાઽપિ અન્તર્મુહૂર્તમક્કુલાઽસંખ્યભાગતનુઃ ॥૨૬૦॥

શબ્દાર્થ:—આવી ગયો છે.

ગાથાર્થ:—ગર્ભજ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્ય સ્થિતિ ત્રણ પદ્યોપમની અને તેઓની દેહ સંબંધી અવગાહના ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉની હોય છે. તેઓનું જઘન્યથી અને સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનું જઘન્ય તથા ૭૨ઉત્કૃષ્ટથી પણ આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું અને જઘન્યથી ગર્ભજ મનુષ્યની અવગાહના (ઉત્પત્તિકાલાશ્રયી) અને સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય ગન્નેથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે. ॥ ૨૬૦ ॥

વિસ્તારાર્થ:—હવે અહીંથી મનુષ્યાધિકાર શરૂ થાય છે. એ મનુષ્યો અસંખ્ય પંચેન્દ્રિય સમૂર્ચ્છિમ અને સંખ્ય પાંચ ગર્ભજ એમ બે પ્રકારના છે. સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય જીવો તે-જેઓની ગર્ભ વિનાજ ઉત્પત્તિ રહેલી છે, ફક્ત હવા-પાણી ઉત્પત્તિસ્થાન વિગેરેનો સહયોગ મળતાં ત્યાંજ જેઓ ઉત્પન્ન થનારા છે તે સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય જીવો હોય છે, તે જીવો ૧૪ લેદે છે, એથી તેઓ ૫૬ અંતર્દીપમાં, ૫૬૨ કર્મભૂમિમાં, ત્રીશ અકર્મ ભૂમિમાં હોઈ શકે છે અને તદ્દુત્પતિયોગ્ય, ૧ વિષ્ણુ, ૨ મૂત્ર, ૩ શ્વેત, ૪ કફ, ૫ વમન, ૬ પિત્ત, ૭ રૂધિર, ૮ વીર્ય ૯ કલેવર, ૧૦ રસી, ૧૧ સ્ત્રી પુરૂષના સંયોગે (જ્યાં એકજવારના યોગે ૯ લાખ ગર્ભજ જીવોની ઉત્પત્તિ-હાનિ છે.) ૧૨ શુક્રસાવ થયો હોય તેમાં, ૧૩ નગરની ગટરોમાં, ૧૪ સર્વ અપવિત્ર સ્થળો—એ ચોદે સ્થાનકમાં તેઓ હમેશા હોય છે અને નવા ઉત્પન્ન પણ થાય છે. આ સમૂર્ચ્છિમના ક્ષેત્રાશ્રયી

૭૨ પરંતુ ગર્ભજનાં કરતાં આ અંતર્મુહૂર્ત અંગુલાસંખ્યાભાગે લઘુ જાણવું.

૧૦૧ લેહો છે. આ અસંજી મિથ્યાદ્રષ્ટિ અપર્યાપ્તા જીવો અદીદીપમાંજ હોય છે કારણ કે તેઓ ગર્ભજ મનુષ્યને આશ્રયી ઉત્પન્ન થનારા છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો—પણ કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ અને અન્તર્દીપમાં હોય છે, એઓનાં કુલ ૨૦૨ લેહ છે, કર્મભૂમિ (આપણી) માં ઉત્પન્ન થએલા મનુષ્યો મ્લેચ્છ અને આર્ય એમ બે જાતના છે, મ્લેચ્છો તે શક યવન શબરાદિક અને આર્યો તે પુનઃ બે પ્રકારના. ૧ સમૃદ્ધિશાળી—તે અર્હન, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર, ચારણમુનિ અને અસમૃદ્ધિશાલી તે ક્ષેત્ર આર્યાદિ ૬ પ્રકારે છે, આ આર્યો અંગ બંગાદિ રપાા દેશમાં ઉત્પન્ન થએલા હોય છે અને અર્હન-ચક્રવર્ત્યાદિ શલાકાપુરૂષો પણ આર્યદેશોત્પન્નજ હોય છે, પરંતુ જ્યાં ' ધર્મ ' શબ્દ હોતો નથી એવા અનાર્ય દેશોમાં હોતા નથી.

આ જીવો અદીદીપવર્તી છે, ત્યાંજ તેમના જન્મ મરણ થાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યોની ઝાળખાણ આપી.

ગાથાર્થમાં જે ત્રણ પદ્યોપમનું આયુષ્ય કહ્યું તે, તે તે ક્ષેત્રવર્તી અથવા અવસર્પિણીના પહેલા અને ઉત્સર્પિણીના છેલ્લા આરા સુધીમાં થતા યુગલિકાનું જાણવું અને દેહમાન પણ તેટલું તેઓનું હોય છે, તે આશ્રયી અહીં કહ્યું. બાકી સામાન્ય સંખ્યવર્ષાયુષી મનુષ્યોનું તો આયુષ્ય પૂર્વકોડવર્ષનું અને દેહમાન ૫૦૦ ધનુષ્યનું હોય છે, અને જઘન્યથી સર્વનું અંગુલ અસંખ્ય ભાગનું હોય છે.

ઉત્તરવૈકિયની રચના સમૂર્ધિએને હોતી નથી, ગર્ભજમનુષ્યને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક લાખ થોડા અને જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્ય ભાગનું હોય છે.

આ મનુષ્યોના ભુવનો-ગૃહો અશાશ્વત-અનિયમિત હોવાથી તેઓની વક્તવ્યતા હોઈ શકે નહિ, માટે ભુવનદારનો નિષેધ કર્યો છે. [૨૬૦]

॥ તૃતીયં-ચતુર્થં ઉપ-અન્ય-વિરહં તથા પચ્ચમં-પઠ્ઠં તસ્ય સંખ્યાદ્વારમ્ ॥ ૫

અવતરણ:—હવે ત્રીજા અને ચોથા ઉપપાત તથા ચ્યવનવિરહ દારને અને પાંચમા અને છઠ્ઠા ઉપપાત તથા ચ્યવન સંખ્યાદ્વારને કહે છે.

વારસમુદ્ગતગબ્ધે, હયરે ચતુર્વીસવિરહઊક્ષોસો ।

જન્મમરણેસુ સમઓ, જહણસંખા સુરસમાણા ॥ ૨૬૧ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

દ્વાદશમુદ્ગત્ ગર્ભજે હતરે ચતુર્વિંશતિર્વિરહ ઉત્કૃષ્ટઃ ।

જન્મમરણેષુ સમયો જઘન્યસંખ્યા સુરસમાના ॥ ૨૬૧ ॥

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥ ૨૬૧ ॥

વિશેષાર્થ:—હવે ત્રીજું ઉપપાત-સ્થવનવિરહ એટલે ગર્ભજમનુષ્યને ઉપપાત-સ્થવન (જન્મ-મરણાશ્રયી) વિરહકાલ ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુહૂર્તનો પડે છે. એટલે એક જીવના ઉપપાત-જન્મ કે સ્થવન-મરણ પછી ઉક્તા અંતરે બીજો ઉપજે-જન્મે અથવા સ્થવે-મરે. પ્રતર સમૂચ્છમનુષ્યને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૪ ૨૪ મુહૂર્તનો ઉપપાત તથા સ્થવનવિરહકાળ પડે છે.

બન્નેને જઘન્યથી એક સમયનો ઉપપાત તથા સ્થવનવિરહકાલ હોય છે. હવે બન્નેની ઉપપાત-સ્થવન સંખ્યા દેવસમાન તે એક બે યાવત્ ઉત્કૃષ્ટપક્ષે સંખ્ય અસંખ્યની હોય છે. इति षड्द्वाराणि ॥ [૨૬૧]

卐 ॥ મનુષ્યાધિકારે સત્તમમ્ ગતિદ્વારમ્ ॥ 卐

અવતરણ:—હવે સાતમું ‘ ગતિદ્વાર ’ તે મનુષ્યગતિમાં કયા જીવો આવે ? તે કહે છે.

સત્તમમહિનેરૈષ, તેઝ વાઝ અસંસ્વનરતિરિષ ।

મુત્તૂળ સેસજીવા ઉપ્પજ્ઞંતિ નરભવમ્મિ ॥ ૨૬૨ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સત્તમમહીનૈરયિકાન્ તેજોવાય્વસદ્ભૂયનરતિરશ્વાન્ ।

મુક્ત્વા શેષજીવા ઉત્પદ્યન્તે નરભવે ॥ ૨૬૨ ॥

શબ્દાર્થ:—આવી ગયો છે.

ગાથાર્થ:—સાતમી નરક પૃથ્વીના નારકો, તેઉં (અગ્નિ) કાયના, વાયુ (પવન) કાયના જીવો, અસંખ્યવર્ષાયુષી (યુગલિક) મનુષ્ય-તિર્યંચો અનન્તર-ભવે મનુષ્ય થતા ન હોવાથી તેઓ મુક્તિને શેષ સર્વ હંડકના જીવો [તે છ નારકના જીવો-દેવો-તિર્યંચો-મનુષ્યો] મનુષ્ય ભવને વિષે ઉપજે છે. ॥ ૨૬૨ ॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. [૨૬૨]

અવતરણ:—આ-ગતિદ્વારમાં જ વિશેષ સ્ફોટ પાડતાં મનુષ્યલોકમાં ધનાશ અર્હન-ચક્રવર્તી આદિ મહાપુરુષો કયાંથી સ્થવીને આવનારા હોય છે તે કહે છે.

સુરનેરૈષર્હિં ચિય, હવંતિ અરિહ ચક્રિ બલદેવા ।

ચઝવિહ સુર ચક્રિબલા, વેમાણિઝ હુંતિ હરિ અરિહા ॥ ૨૬૩ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સુરૈરયિકેમ્યથૈવ મવન્ત્યર્હચક્રિબલદેવાઃ ।

ચતુર્વિધસુરૈમ્યથક્રિબલદેવા વૈમાનિકેમ્યો મવન્તિ હર્યર્હન્તઃ ॥ ૨૬૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આવી ગયો છે.

ગાયર્થ:—વાસુદેવ, અરિહંત, ચક્રવર્તી, બલદેવ મનુષ્યો નિશ્ચયે દેવ-નારક-માંથી જ આવેલા હોય છે, એમાં ચક્રવર્તી અને બલદેવ ચારે પ્રકારના દેવો-માંથી આવેલા અને વાસુદેવ તથા અરિહંત વૈમાનિક નિકાયમાંથી જ આવેલા હોય છે. ॥ ૨૬૩ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથામાં જણાવ્યું કે અરિહંતાદિક મહાપુરુષો નિશ્ચયે દેવ તથા નારકમાંથી આવેલા હોય છે તેમાં કઈ નરકમાંથી કોણ તીર્થંકર વિગેરે થાય તે નરકગતિ અધિકારમાં કહ્યું છે, હવે દેવલોકમાં કયા કયા સ્થાનેથી કોણ આવેલા હોય છે ? તે કહેતાં જણાવે છે કે—

ભુવનપતિ-અન્નર-જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એ ચારે નિકાયમાંથી આવેલા હોય તે બલદેવ કે ચક્રવર્તી (બે જ) થાય છે. જિનેશ્વર-અરિહંત થનાર એક વૈમાનિક નિકાયમાંથી જ રચવી આવેલા હોય છે, અને વાસુદેવો પણ નિશ્ચયે [ક્ષત્ર અનુત્તરવર્ણ] શેષ ૭૩વૈમાનિક નિકાયમાંથી આવેલા હોય છે. પરંતુ તિર્થંચ-મનુષ્યમાંથી આવેલા જીવો અનન્તરલવે ઉક્ત વિભૂતિઓને પામતા નથી.

હવે અહીંયા કઈ કઈ નારકમાંથી આવેલા કોણ કોણ થાય છે ? તે માટે તે પૂર્વે ગાથા ૨૫૮ માં કહેવામાં આવી ગયું છે. [૨૬૩]

અવતરણ:—તેજ પ્રમાણે ગતિકારે વાસુદેવો તથા ૭૪ચક્રવર્ત્યાદિકના મનુષ્ય રત્નો પણ કયાંથી આવેલા [આવેલા] હોય છે તે કહે છે.

हरिणो मणुस्सरयणाङ्, हुंति नाणुत्तरेहिं देवेहिं ।

जहसंभव मुववाओ, हयगयण्गिंदिरयणाणं ॥ २६४ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

हरेर्मनुष्यरसनानि मवन्ति नानुत्तरेभ्यो देवेभ्यः ।

यथासंभवमुपपातो हयगजैकेन्द्रियरसनानाम् ॥ २६४ ॥

૭૩-પ્રજાપતીનાં નાગ કુમાર નિ. થી વાસુદેવ આવેલા જણાવે છે.

૭૪-મનુષ્યમાંથી નીકળેલા ચક્રવર્તી થાય છે એમ પણ કથન આવ. નિર્મુક્તિમાં છે.

શબ્દાર્થ:—

હરિણો=વાસુદેવના

મણુસ્વરચનાઈ=મનુષ્ય રત્નો

દેવેઈ=દેવોમાંથી

જહસંભવ=યથા સંભવ

હય-ગચ=હાથી ઘોડાનો

અગિદિરચણાઈ=એકેન્દ્રિય રત્નોનો

ગાથાર્થ:—વાસુદેવો અને ચક્રવર્તીના મનુષ્યરત્નો રૂપે અનુત્તર દેવો અચીને અવતરતા નથી અને શેષ હાથી-અશ્વ અને એકેન્દ્રિય સાત રત્નોનો ઉપપાત યથા-સંભવ બાણુવો. ॥ ૨૬૪ ॥

વિશેષાર્થ:—વાસુદેવો ઉક્તન્યાયથી વૈમાનિક તથા નરકમાંથીજ આવેલા હોય છે. ત્યાં જ્યારે વૈમાનિકનિકાયમાંથી નીકળેલો જીવ વાસુદેવ થાય તો અનુત્તર વિમાનના દેવોને વર્ણને શેષ ૪ વૈમાનિક નિકાયમાંથી આવેલો બાણુવો. પ્રતિ વાસુદેવની વાસુદેવવત્ગતિ સમજવી.

વળી મનુષ્યરત્નો તે ચક્રવર્તીને આગળ કહેવાતા મહા સુખ-સંપત્તિદાયક ઉત્તમોત્તમ ચૌદ રત્નો પૈકી ચક્રાદિક સાત એકેન્દ્રિય સ્વરૂપે હોય છે, જ્યારે બાકીના પુરોહિતાદિ સાત રત્નો પંચેન્દ્રિય રૂપે છે, એ સાતમાં પુનઃ હસ્તિ અને અશ્વ એ બે રત્નો તિર્યંચપણે છે અને શેષ પાંચ પંચેન્દ્રિય રત્નો મનુષ્યપણે છે.

હવે પાંચ જે મનુષ્યરત્નો છે તેરૂપે સાતમી નરકના જીવો અને તેઉ-વાઉકાયના અસંખ્ય આયુષી તિર્યંચ મનુષ્યો અનન્તરભવે જન્મ લેતા નથી, કારણ કે તેટલાઓને મનુષ્યપ્રાપ્તિ માટે ૨૬૨ ગાથામાંજ નિષેધ કરાયો છે. તેથી તે વર્ણને શેષ દંડકોમાં પુરોહિતાદિ પાંચ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યરત્નો [મંડલીક રાજા પણુ] તે રૂપે અવતરે, પરંતુ એટલું વિશેષ કે દેવલોકમાંથી અવતરે તો તથાવિધ ભવસ્વભાવેજ અનુત્તરકદપ વર્ણને શેષ દેવલોકમાંથી આવેલા હોય છે.

હવે પંચેન્દ્રિયમાં શેષ હસ્તિ-અશ્વ એ તિર્યંચ રત્નો યથાસંભવ ઉપપાત એટલે જે સ્થાનકથી આવેલા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય થતા હોય ત્યાંથી-એટલે સાત નરકથી, સંખ્ય આયુષી નર-તિર્યંચ, તથા ભુવનઠ લઘુ સહસ્રાર સુધીના દેવો તે રત્નરૂપે અવતરે છે. કારણ કે ત્યાંસુધીના દેવોની તિર્યંચમાં ગતિ પૂર્વે કહેવાએલી છે.

વળી ચક્રાદિ શેષ સાત એકેન્દ્રિય રત્નો તે રૂપે સંખ્ય વર્ષાશુષી તિર્યંચ-નર અને ભુવનપતિથી લઘુ ઇશાન કદપયાવત્તાના દેવો નિશ્ચે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કારણ કે તેથી આગળના દેવો માટે તો ત્યાં ઉપજવાનો નિષેધ છે. [૨૬૪]

અવતરણ:—હવે ચક્રવર્તીના ચૌદરત્નોનાં નામ તથા પ્રત્યેકનું જ્ઞાન કહે છે.

વામપમાણં ચક્રં, છત્રં દંડં દુહસ્થયં ચમ્મં ।
 વત્તીસંગુલસ્વંગો સુવર્ણકાકિણિ ચતરંગુલિયા ॥ ૨૬૫ ॥
 ચતરંગુલો દુઅંગુલ, પિટુલો ય મંણી પુરોહિગચતુરયા ।
 સેનાવૈદ ગાહાવૈદ, વૈદૈર્લેયીચક્રિરયણાઈ ॥ ૨૬૬ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

વામપ્રમાણં ચક્રં છત્રં દંડો દ્વિહસ્તકશ્ચર્મ્મ ।
 દ્વાત્રિશ્વદન્તુલં સુવર્ણકાકિણી ચતુરજ્જુલિકા ॥ ૨૬૫ ॥
 ચતુરજ્જુલો દ્વ્યજ્જુલપૃથુલશ્ચ મણિઃ પુરોહિતગજતુરગાઃ ।
 સેનાપતિર્ગાથાપતિર્વાર્ધકિઃ સ્ત્રીચક્રિરત્નાનિ ॥ ૨૬૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

વામપમાણં=વામ પ્રમાણ

ચક્રં=ચક્ર

છત્રં=છત્ર

દંડં=દંડ

દુહસ્થયં=બે હાથ

ચતરંગુલ=ચાર અંગુલ-દીર્ઘ

દુઅંગુલ=બે આંગુલ

પિટુલ=પેટાણું

મંણી=મણી

પુરોહિ=પુરોહીત

ચમ્મં=ચર્મ

વત્તીસંગુલ=બત્રીસ અંગુલ

સ્વંગો=અંગ

સુવર્ણકાકિણી=સુવર્ણ કાકિણી

ચતરંગુલિયા=ચાર અંગુલ

ગચતુરયા=હાથી, થોડા

સેનાવૈદ=સેનાપતિ

ગાહાવૈદ=ગાથાપતિ

વૈદૈર્લેયી=લેયી-સુધાર

ત્વી=સ્ત્રી

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૬૫-૨૬૬ ॥

વિશેષાર્થ:—દ્રવ્યદેવાદિ પાંચપ્રકારના દેવમાં ચક્રવર્તી નરદેવ તરીકે ઓળખાય છે, જેમ દેવલોકે ઇન્દ્ર તેમ એ સર્વ મનુષ્યોમાં દેવ સમાન ગણાય છે. તે છ ખંડના અધિપતિ બને છે, તે સિવાય છએ ખંડના કોટાનુકોટી માનવોના રૂપનો સંચય તેનામાં હોય છે, મહાન્ સુવર્ણવર્ણમય સુકોમળ તેઓના શરીરો હોય છે તે સિવાય અન્યધણી ઋદ્ધિ હોય છે, એ સર્વ ઋદ્ધિમાં પણ ચક્રાદિ યૌદ રત્નોની સુખ્યતા હોય છે. તે યૌદ રત્નોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

૧ ચક્ર, ૨ છત્ર અને ૩ દંડ એ ત્રણે રત્નો વામ પ્રમાણ એટલે પ્રથમ રેલા ઉભય બાહુવાળા પુરૂષના બે હાથની અંગુલીઓના બન્ને છેડા સુધીનો વચલો ભાગ [=૪ હાથ પ્રમાણ] વિચારી લેવો, ૪ ચર્મ રત્ન કેવળ બે હાથ દીર્ઘ-લાંબુ છે.

૫ ખડ્ગ રત્ન બત્રીશ અંગુલ દીર્ઘ, ૬ શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ કાંઠિણી રત્ન ચાર અંગુલ પ્રમાણદીર્ઘ અને બે અંગુલ વિસ્તીર્ણ, ૭ મણિરત્ન ચાર અંગુલ દીર્ઘ પણ બે અંગુલ વિસ્તીર્ણ. મધ્યમાં વૃત્ત અને વિસ્તીર્ણ છ ખૂણાથી શોભતું છે. આ સાતે રત્નોનું માપ ચક્રવર્તીના ૭૫ આત્માંગુલે જાણવું.

શેષ ૮ પુરોહિત રત્ન, ૯ ગજ રત્ન, ૧૦ અશ્વરત્ન, ૧૧ સેનાપતિ રત્ન, ૧૨ ગાથાપતિ રત્ન, ૧૩ વાર્હકી રત્ન, ૧૪ સ્ત્રી રત્ન એ સાત પચેન્દ્રિય રત્નોનું માન તો તત્કાલે વર્તેલા ઉત્તમ પુરૂષોના-સ્ત્રીઓના અને તિર્થંચના યથાયોગ્ય માન પ્રમાણે હોય છે. આ પ્રમાણે ચૌદ રત્નો ચક્રવર્તીનાં હોય છે.

અહીં આ અન્ય ગ્રન્થોમાં બધાંએ રત્નોનો વિસ્તાર, જડાઈ ખાસ ઉપલબ્ધ ન થવાથી અહીં મુખ્યતથા લંબાઈ જ દક્ષત જણાવી છે. [૨૬૫-૬૬]

અવતરણ:—હવે તે રત્નો કયા કયા સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે? તેને કહે છે.

ચતુરો આયુજગેહે, મંડારે તિન્નિ દુન્નિ વેઅહ્ને ।

एगं रायगिहम्मि य, नियनयरे चैव चत्वारि ॥ ૨૬૭ ॥

સંસ્કૃત છાયા:—

ચત્વારિ આયુષગેહે માન્ડારે ત્રીણિ દ્વે વૈતાલ્યે ।

एकं राजगृहे च निजनगरे चैव चत्वारि ॥ ૨૬૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

આયુષગેહે=આયુષશાલામાં

મંડારે=મંડારમાં

વેઅહ્ને=વૈતાલ્યમાં

एगं=એક

रायगिहम्मि=રાજગૃહમાં

नियनयरे=નિજનગરમાં

૭૫-આ માન મધ્યમ લીધું છે. અન્યથા અન્યત્ર તો ૫૦ અંગુલ લાંબુ, ૧૬ અંગુલ પહોળું અને અર્ધ અંગુલ જડું કહેલું છે અને જઘન્યમાન ૨૫ અંગુલ કહે છે એથી ઉક્ત માન મધ્યમ યોગ્ય છે, અહીં જંગમ પ્રાં, અનુ. ૬૨, બા. ૧૦ સં. વૃત્તિકારાદિ-મણિ-કાંઠિણીને પ્રમાણાંગુલ આત્માંગુલ, ઉત્સેધાંગુલથી માપવાનું કહે છે. અને પ્રાં સાં આદિ સાતે એકેન્દ્રિયરત્નોને આત્માંગુલથી માપવાનું કહે છે, તત્ત્વજ્ઞાની ગમ્ય.

જાણકાર:—આર રત્નો આયુષશાળામાં, ત્રણ કાંધારમાં, એ વૈતાલમાં એક સામંતના ચુકે અને એક આર નિક્ષેવે નિજનગરમાં ઉત્પન્ન થનારા હોય છે. ॥ ૨૬૭ ॥

વિશેષાર્થ:—૧-અકરત્ન-અકવર્તીનો જન્મ ઉત્તમભાતિ ગોત્રમાં ઉત્તમ-સાજ-સોમ કુલેજ હોય છે, તેઓ સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉત્તમોત્તમ સર્વાંગે પૂર્ણ સુખપ્રમુક્ત હોય છે, મહાન્ દેહીપ્યમાન પુણ્યના પૂજ્ય રૂપ હોય છે; એ અકવર્તી ચોઆવસ્થાને પામે છે ત્યારે રાજગાદી ઉપર આવે છે, આવ્યા બાદ અધાયોગ્યકાલે જ્યારે પોતાને મહાન્ ઉદ્યારભ થવાનો ચોગ્ય સમય થતાં પ્રથમ અકાકારે વર્તતું ઝળહળતું, મહાન્, નાનાપ્રકારના મણિ મોતીની માળાથી તથા ઘંટ-ટીઓથી અને પુષ્પમાલાથી અલંકૃત, ચક્રી પાસે આવનારું, સૂર્યજેવા દિવ્યતેજથી દિશાઓને પ્રકાશમય કરતું હજાર યજ્ઞોથી અધિષ્ઠિત અકરત્ન શસ્ત્રરૂપ હોવાથી પોતાના પૂર્વજોની આયુષ (શસ્ત્ર રાખવાની) શાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વરત્નોમાં શ્રેષ્ઠ અને અકવર્તીના પ્રાથમિક દિગ્વિજયને કરાવનારું હોવાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વાયુધોમાં સુખ્ય અતિશયવાળું અને દુર્જય, મહારિપુઓનો સદા વિજય કરવામાં અમોઘ શક્તિવાળું, ચક્રીથી શત્રુ ઉપર મુક્તાં સેંકડો વર્ષે પણ તેને હણીને જ [ચક્રીના સ્વગોત્રીયને વર્ણ] ચક્રી પાસે આવનારું હોય છે, આ રત્ન ૭ પ્રાય: આયુષશાળામાં જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે હર્ષિત એવો શાલા રક્ષક પોતે અકરત્નનો વંદનાદિક સત્કાર કરીને સ્વનૃપતિ [જે હજુ ભાવિચક્રી રૂપ છે તેમને] ને હુદ-પુદ થયેા રાજસભામાં ખગર આપવા આવે, જેથી ભાવિચક્રી વર્તમાન મહાનૃપતિ સાંભળતાં જ મહાઆનન્દને પામતો ઉભો થઈ સાત-આઠ પગલાં અકરત્ન સન્મુખ ચાલીને સ્તુતિ વંદનાદિક કરીને, આવનાર રક્ષકને પ્રીતિ દાનમાં મુદ્રૂટવર્ણ સર્વાભૂષણ આપી આજીવિકા બાંધી આપીને રવાના કરે, પછી નગરની અદારે પ્રજાને ખગર આપી, નગર શુદ્ધિઓ કરાવી, આનંદ ફેલાવી વાજતે ગાજતે પ્રજા સહિત નૃપતિ પુષ્પ-અંદન, સુગંધી દ્રવ્યોની મહા સામગ્રી પૂર્વક શાળામાં જઈ રત્નની યથાર્થ વિનયપૂર્વક પૂજાદિક વિધિઓને કરે છે અને અકરત્નનો મહિમા વિસ્તારવા [જન્મ તીર્થકરપિ-તાવત] અષ્ટાઢિકાદિ મહા મહોત્સવો કરી, પ્રજાને દાન આપી ઝલુમુક્ત કરી આનંદાનંદ વર્તાવે છે. દેવાધિષ્ઠિત આ રત્ન છખંડને છતવા જતા ચક્રીને

૭૬. પ્રાય: સખ્દ એટલા માટે છે કે ભાવિચક્રી સૂજૂમને મારવા દાનશાળાના અસ્થિ પ્રસંગમાં જ્યારે પરશુરામે ફરસી મુકી કે તુર્ત જ ને ફરસી મહા પુન્યશાળી સૂજૂમને કંઈ ન કરી સકી એ વખતે રૂદ્ર યજ્ઞેલા સૂજૂમના હાથમાં રહેલી અસ્થિયાળી સૂજૂમનો વિજય કરવા જ જણે સ્વયં અકરૂપ ત્યાં જ બની ગઈ અને એ ચક્રી તેણે પરશુરામને મરણ શરણુ કર્યો.

પ્રથમથી જ સ્વયં માર્ગદર્શક-અને વિવેતા તરીકે ચક્રીની આગળ જ ચાલે છે અને ચક્રી તેની પછવાડે ચાલે અને જ્યારે ચાલે ત્યારે પ્રમાણગુણ ૧ ચોળન ચાલીને ઉભું રહે છે. इतिचक्रत्नं.

૨ છત્રરત્ન:—આ પણ આયુધશાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે, વ્યાયોગ્ય વિધિ પૂર્વવત્. આ રત્ન છત્રીવત્ ગોળ આકારનું હોય છે તેથી સરસ્વતીના પૂર્ણચંદ્ર જેવું મનોહર, ચિત્ર વિચિત્ર અને ઉપર ૬૬ હબર [છત્રીમાં હોય છે તેમ] સુવર્ણના સળીઆઓથી અંદર પંજરાકાર જેવું શોભતું અને મોતસ્ફુ છેડે મોતી-મણિ રત્નની માળાઓથી મંડિત અને છત્રના ઉપરિતન ખંડારભાગે -ટોચે અર્જુનસુવર્ણના શરદચન્દ્ર સરખા ઉજ્જવળ ચિખરવાળું હોય છે.

દેવાધિષ્ઠિત આ રત્ન વામપ્રમાણ છતાં ચક્રીના હસ્તસ્પર્શના પ્રભાવ માત્રથી જ [ચર્મ રત્નને ઢાંકવા] સાધિક બાર યોગ વિસ્તીર્ણ થયું થકું મેઘાદિકના ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરવા સમર્થ થાય છે. જેમ ભરતચક્રી છખંડ જીતવા જતાં ઉત્તર ભરતાર્ધમાં યુદ્ધ કરતાં મલેચ્છ લોકોના આરાધિત મેઘકુમારદેવે ચક્રી સૈન્યને પીડા આપવા માટે સાત દિવસ વૃષ્ટિ કરી ત્યારે ચક્રીએ છત્ર અને ચર્મરત્નનો અદ્ભૂત સંપૂર્ણ બનાવી ઉપદ્રવ રહિત અહવત્ સૈન્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. આ રત્ન વૃષ્ટિ-તાપ-પવન-શીતાદિ દોષો હણનારૂં શીતકાળે ગરમી અને ઉષ્ણકાળે શીતળતા આપનારૂં પૃથ્વીકાયમય હોય છે.

૩ વંદરત્ન—આયુધશાળામાં ઉત્પન્ન થનારૂં આ રત્ન ચક્રીના ખભા ઉપર રહે છે, ચક્રીના આદેશ થતાં માર્ગમાં આવતી અનેક ઉંચી નીચી-વિષમ ભૂમી આદિ સર્વને દૂર કરી સપાટ સરલ માર્ગને કરી આપનારૂં, સોપાનની શત્રુના ઉપદ્રવોને હણનારૂં, ઇચ્છિત મનોરથ પૂરક, દિવ્ય અપ્રતિહત હોય છે અને કારણે યત્નપૂર્વક વાપરતાં [સગરચક્રી પુત્રવત્] એક હબર ચોળન ઉંડી અધોભૂમિમાં પ્રવેશ કરી માર્ગ કરી આપનારૂં તથા શુક્રાઓના દ્વાર ઉઘાડવામાં ઉપયોગી વજનું બનેલું તેમજ મધ્યે તેજસ્વી રત્નોનાં પાંચ આંટાથી શોભતું હોય છે.

૪ ચર્મરત્ન:—આ રત્ન ચક્રીના હૃદયમાં બાંધારમાં ઉત્પન્ન થાય છે, આ રત્ન શ્રી વત્સાદિ આકારવાળું, અનેક પ્રકારના ચિત્રોથી ચિત્રિત, શત્રુથી હુર્લેધ, ચક્રવર્તીની સેના બેસી બાય તો પણ નમે નહિ એવું હોય છે, આ રત્નનો ઉપયોગ સમય એ છે કે જ્યારે ચક્રી છખંડ જીતવા જતાં સેનાપતિ રત્નને ગંગા-સિંધુના નિષ્કુટો [પ્રદેશ] સાધવા મોકલે છે ત્યારે સેનાપતિ સમગ્ર ચક્રી સૈન્યને તેના ઉપર બેસાડી ગંગા-સિંધુ જેવી મહા નદીઓ પ્રવહણવી જેમ તરી બાય છે, છતાં લેશમાત્ર પત્યરવત્ નમતું નથી, વળી સમુદ્રાદિક તરવામાં

ઉપયોગી છે, એથી જ વામ પ્રમાણુ છતાં અક્ષીના સ્પર્શમાત્રથી સાધિક ૧૨ ચોળ શિસ્તીર્ણ થાય છે, જરૂર પડે ગૃહપતિ રત્ને તે ચર્મ રત્ન ઉપર વાવેલા ધાન્ય-શાકાદિકને તુર્તજ ઉગાડનારૂં, વિશેષ પ્રયોજનવડે વાવેલા ધાન્ય શાકાદિકને સાંજે લણી લેવા યોગ્ય કરનારૂં અને મેઘકુમાર દેવે કરેલી મેઘ વૃદ્ધિથી બચવા ઉપર ઠાંકણ સમું છત્ર રત્ન અને નીચે ૭૭ચર્મરત્ન વિસ્તારી મધ્યમાં ચર્મરત્ન ઉપર લશ્કર થાપી ચારે બાજુથી સંપૂર્ણ બનાવી દેવાય છે, પછી ઉપર છત્ર રત્ન સાથે મણિરત્ન બાંધવામાં આવે જેથી તે ૧૨ યોજનના સંપૂર્ણમાં સર્વત્ર સૂર્યવત્ પ્રકાશ પડે જેથી ગમનાગમન સુખરૂપ બને.

૫ જાહ્નવરત્ન:—આ રત્ન પણ આયુધશાળામાં ઉત્પન્ન થનારૂં તીક્ષ્ણ ધારવાળું, રયામવર્ણનું, પર્વત વજ્રદિક દુર્લભ વસ્તુ ચર કે સ્થિર સર્વને લેઇનારૂં, અદ્ભૂત વૈદુર્યદિ રત્ન લતાથી શોભતું સુગંધીમય તેજસ્વી હોય છે.

૬ કાકિળીરત્ન:—આ પણ લક્ષ્મીભંડારમાં ઉદ્ભવે છે. તે વિષહર અદ્ભૂત સુવર્ણનું બનેલું, છ દિશિ છ તલીયાવાળું, તેથી પાસાની જેમ સમચતુર-આકારે ચપટ, ૧૨ હાંસ ને ૮ કર્ણિકાવાળું, ૮-૭-૬ ઇત્યાદિ અનિચમિત તોલા ભાર સોનેયા પ્રમાણનું સોનીનું એરણુ જેવું હોય છે, ચક્રિ દિગ્વિજય કરવા બધા ત્યારે, ઉત્તર ભરતમાં જવા આવવામાં આડા પડેલા વૈતાલ્ય પર્વતની ગુફાઓમાં સૂર્ય-ચન્દ્ર પ્રકાશના પ્રવેશ વિનાની ઘોર અંધકારમય ગુફાના માર્ગને સહાકાળ પ્રકાશમય કરવા મહા ગુફાઓની પૂર્વ-પાશ્ચમ બન્ને બાજુની ભીંતી ઉપર વૃત્ત અથવા ગોમૂત્રાકારે કાકિળીની અણીથી મંડળો આલેખવામાં આ રત્નનો ઉપયોગ થાય છે, આ રત્નથી આળેખેલા (કેાતરેલા) મંડળો દિવ્ય પ્રભાવથી પ્રકાશમય થયા થકાં ચક્રવર્તીની હયાતિ પર્યન્ત અવસ્થિત પ્રકાશ આપનારાં બને છે જેથી લોકોને ગમનાગમનનો માર્ગ સુખરૂપ થાય છે વળી અક્ષીના સ્કન્ધાવારે-છાવણીમાં રહ્યું થકું તેના હસ્ત-સ્પર્શથી ૧૨ યોજન સુધી પ્રકાશ આપી રાત્રિને પણ દિવસ બનાવી દે છે, વધુમાં સર્વ તોલા [માપવાનાં કાટલા] ઉપરનો મર્યાદિત વજનમાનનો આલેખ કાકિળીથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ તે પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

૭ મણિરત્ન:—આ પણ લક્ષ્મીભંડારમાં ઉત્પન્ન થતું નિરૂપમ કાન્તિયુક્ત વિશ્વમાં અદ્ભૂત વૈદુર્ય મણિની જાતિમાં સર્વોત્તમ, સર્વ પ્રિય મધ્યમાં વૃત્ત

૭૭ આ રત્ન પૃથ્વીકાયમય છે તો પણ તે ચર્મ સમાન હોવાથી ચર્મ શબ્દથી વ્યપદેશ માત્ર કરાય છે, નહીંતર તેના એકેન્દ્રિયપણા માટે વિરોધ આવે એ પ્રમાણે દંડ રત્નનો પણ પાર્શ્વવ્યપદેશ સમજવો. એ પ્રમાણે સાતે રત્ન યથાપોગ્ય પાર્શ્વવપણે વિચારવા.

અને ઉક્ત છ ખૂણાવાળું શોભિતું હોય છે, આનો ઉપયોગ ચર્મરત્ન અને છત્રરત્નનો સૈન્યરક્ષણાર્થે સંપૂર્ણ અને ત્યારે સંપૂર્ણમાં છત્રરત્ન સાથે બાંધ્યું થકું ઉઘોત કરવા માટે, અથવા તમિસાગુદામાં પ્રવેશકરતા હસ્તિ ઉપર બેઠેલા ચક્રી હસ્તીના હક્ષિણ કુમ્ભસ્થલે દેવ દુર્લભ એવા મહિરત્નને રાખીને પ્રકાશને ૧૨ ચોં ચાવત પાથરતો પોતાના આગળની અને બે બાજુની ૭૮ ત્રણે દિશાને પ્રકાશયમ બનાવતો જય કરવામાં સમર્થ અને છે.

વળી તે રત્ન મસ્તકે તથા હાથે બાંધ્યું થકું સર્વોપદ્રવ હરી સુખ-સંપત્તિને આપનારું અને સુરાસુર-મનુષ્ય તિર્યંચાદિકના સર્વ શત્રુ ઉપદ્રવને હરનારું, અથવા મસ્તકાદિ અંગે બાંધીને સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરતો પુરૂષ શત્રુના શસ્ત્રથી અવધ્ય અને ભયમુક્ત અને છે, અન્યમતે-હાથે બાંધતાં તરૂણ અવસ્થા રાખે અને તેના નખ-કેશની વૃદ્ધિને કરાવતું પણ નથી. इति एकेन्द्रियरत्नानि ॥

એ પ્રમાણે સાત એકેન્દ્રિય રત્નોની વ્યાખ્યા કરી. હવે સાત પંચેન્દ્રિય રત્નોને કહે છે.

૮ પુરોહિતરત્ન:—શાન્તિક-પૌષ્ટિક કર્મકૃત, મહા પવિત્ર, સંપૂર્ણ ગુણોપેત ચૌદવિધામાં પારંગત, પ્રવેશ નર્ગમનમાં મંગલકાર્ય કરનાર કવિ-કુશળ ગૌર તે.

૯ ગજરત્ન:—સાત અંગ વડે પ્રતિષ્ઠિત, ઐરાવત જેવો, પવિત્ર સુલક્ષણ મહાપરાક્રમી અજેય કિલ્લાદિકને તોડી નાંખનાર હોય છે, ચક્રી આ હસ્તિના ઉપર બેસીને સદા વિજયને પામે છે.

૧૦ સમ્બરત્ન:—સ્વભાવે જ સુંદર આવર્તાદિ લક્ષણવાળો સદા યૌવનવાળો તેથી સ્તબ્ધકર્ણવાળો, લંબાઈમાં ૧૦૮ અંગુલ લાંબો, અને ૮૦ અંગુલ ઉંચો કુચેષ્ઠારહિત, અદ્યપકોષી, શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત, કોઈપણ જલ અગ્નિ ડુંગરને વિના પરિશ્રમે ઉલ્લંઘનારો-મહાવેગવાળો અજેય હોય છે.

૬-૧૦ આ બંને તિર્યંચરત્નો વૈતાલચપર્વતના ભૂમિતલથી ચેટણામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૧ સેનાપતિરત્ન:—હસ્ત્યાદિ સર્વસેનાનો અગ્રણી, ચક્રીનો મંત્રી, યવનાદિક સર્વ ભાષા શાસ્ત્ર તથા લીપિ-શિક્ષા-નીતિ, યુદ્ધ-યુક્તિ, અકબ્યુહાદિ શાસ્ત્રનો સમયજ્ઞ, જય કરવાના ક્ષેત્રના માર્ગનો જ્ઞાતા, પરમસ્વામિભક્ત, તેજસ્વી, પ્રભાપ્રિય, પવિત્રતાદિ ગુણોથી સુલક્ષણો હોય છે અને દિગ્વિજયમાં ચક્રી સાથે હોય છે, અને ચક્રીની આજ્ઞા થતાં ચર્મરત્નવડે ગંગા-સિંધુના અંધર કાંઠે

૭૮ ત્રણ દિશામાં એટલા માટે કે પાછળ આવતા સૈન્યને માટે તે મંગલપ્રકાશ સંકાય છે.

જાનિ મહાપ્રસિદ્ધ મહેન્દ્રરાયજીએ આજે સીપણ-ખૂનખાર મુદ્દ કરી સર્વત્ર જય એળવીને ચક્રીની ઠેરઠેર આણી પ્રવર્તાવે છે.

૧૨ મુદ્દ [ગાથા] ચતિરત્ન:—અભાદિકના કોષ્ટાચારનો અધિપતિ તથા ચક્રીગૃહના તથા સૈન્યના લોજન વચ્ચે જ્યાદિકની ચિંતા કરનારો—પૂર્વી પાઠનારો, મુલકણ, રૂપવંત દાનશૂર સ્વામિભક્ત પવિત્રતાદિ ગુણવાળો હોય છે. વળી દિગ્વિજયાદિ પ્રસંગે જરૂર પડે અનેકપ્રકારના ધાન્ય તથા શાકને ચર્મરત્ન ઉપર સવારે વાવીને સાંજે ઉગાડનાર હોય છે, [ચર્મરત્ન એ ધાન્યોત્પત્તિ શીશ્ય ક્ષેત્રવત્ કામ આપનાર અને ગૃહપતિ પ્રયોજકવત્ સમજવો] જેથી સૈન્યનો સુખપૂર્વક નિર્વાહ થાય છે.

૧૩ વાર્ષિકીરત્ન:—તે સમગ્ર સુધારમાં શ્રેષ્ઠ, ચક્રીના ગૃહ-નિવેશો તથા સૈન્યને માટે નવા સોલ પ્રકારના છાવણી, ગામ નગરો પૌષધશાળાને એક જ મુદ્દૂર્તમાં યથાયોગ્ય વાસ્તુશાસ્ત્રના નિયમ સુજબ, યથાર્થ રીતે વ્યવસ્થિત બનાવનારો, વળી જ્યારે ચક્રી તમિઆ-ખંડપ્રપાતગુફામાં જાય ત્યારે સમગ્ર સૈન્યને સુખે ઉતરવા સાડે ઉન્મગ્ના તથા નિમગ્ના નામની મહા નદિ ઉપર ૭૯ કાષ્ઠમય મહાન પુલને બાંધનાર.

૧૪ સ્ત્રીરત્ન:—મહાન વિદ્યાધરો તથા અન્ય નૃપતિઓના ઉત્તમ ગૃહે ઉત્પન્ન થાય છે, તેનામાં છ ખંડની નારીના એકત્રિત તેજપુંજ જેટલું તેજ, દિવ્ય રૂપાદિક હોય છે. સામુદ્રિક સંપૂર્ણ સ્ત્રી લક્ષણોપેત, માનોન્માન પ્રમાણ સુક્ત મહાદેહીશ્ચમાન સર્વાંગ સુંદર તથા સદા અવસ્થિત યૌવનવાળું રોમનખ ન વધે તેવું, લોકતાના બલની વૃદ્ધિ કરનારૂં, દેવાંગના જેવું સ્પર્શ કરતાં સર્વરોગને હણનારૂં મહા અદ્ભૂત કામસુખના નિધાનરૂપ હોય છે. આ સ્ત્રીરત્નને ચક્રી જ મૂલરૂપે લોગવે તો પણ કદાપિ ગર્ભોત્પત્તિ થતી નથી, એટલી તેના ગર્ભાશયમાં અત્યન્ત ગરમી છે, એથી જ કુરૂમતીનામા સ્ત્રીરત્નનો સ્પર્શ થતાં લોહપુતળું પણ દ્રવીભૂત થઈ ગયું હતું. इति पंचेन्द्रियरत्नानि ॥

ઉક્ત ૮-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪ ની સંખ્યાવાળાં સેનાપતિ આદિ પાંચ મનુષ્ય ૩૫ પંચેન્દ્રિયરત્નો પોતપોતાનાનગરને વિષે તત્કાલીન યથાયોગ્ય પ્રમાણવાળા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે આ સજીવ ઐહરત્નો સદાશાશ્વતા, દરેકચક્રીને પ્રાપ્ત થનારા, પ્રત્યેક એક એક હજાર યજ્ઞોથી અધિષ્ઠિત હોય છે, અને યજ્ઞ-દેવાધિષ્ઠિત હોવાથી

૭૯. અન્ય ઠેકાણે આ કાર્ય ગૃહપતિ માટે કહેલું છે.

જ ઉક્તા તે તે રત્ન જય હાયક અને સુખકારક થઇ શકે છે, પરંતુ કહાય તે દર ખસી જાય તો દેવપ્રભાવરહિત એવાં તે રત્નો [સૂશ્રૂષનો જેમ જેવે પાંદડેનું અર્ધ રત્ન છોડી દેવાથી નાશ થયો તેમ] કાનિકારક પણ બને છે. બકપતી આ રત્નોને બહુમાનપૂર્વક રક્ષે છે સેવે છે અને કારણ પડે યથેષ્ટ ઉપયોગમાં લે છે અને તે દ્વારા અનેક સ્થાનકો બનાવે છે અને સર્વ સ્વસ્વજાતિના લક્ષ્યોપેત હોય છે. [વધુ વર્ણન. જ'ં પ્ર૦-લોકપ્રકાશાદિથી જ્ઞેવું.] [૨૬૭]

॥ ચક્રિજઃ ચતુર્દશરત્નાનાં દીર્ઘતા-ઉત્પત્તિસ્થાનોપયોગવિષયકં ચત્રમ્ ॥ -

રત્નનામ	રૂપ	ઉદ્ભવ	ઉપયોગ	રત્નનામ	રૂપ	ઉદ્ભવ	ઉપયોગ
૧ ચક્રરત્ન	વામ પ્રમાણુ	ચક્રીની આયુધ-શાલે	આકાશમાં ચાલતું શત્રુ વિજયકારી	૮ અશ્વરત્ન	૧૦૮ અં	વૈતાલચ-ના તલે	યુદ્ધમાં શત્રુ-વિજયદાતા
૨ છત્રરત્ન	"	"	દૃષ્ટિ-વાયુથીરક્ષક	૯ ગજરત્ન	તત્કાલ યોગ્ય	"	મહાપરાક્રમીયુદ્ધમાં શત્રુવિજયદાતા
૩ હંડરત્ન	"	"	ભૂમિસમકારક	૧૦ પુરોહિત	"	સ્વસ્વ નમરે	શાન્તિ કર્મકૃત
૪ ખડ્ગરત્ન	૩૨અં	"	સંત્રામોપયોગી	૧૧ સેનાપતિ	"	"	નિષ્કૂટ હૃતનાર
૫ અર્ધરત્ન	૨ હાથ	લક્ષ્મી બંડારે	પુરત વાવેલ ધન્યાદિ હિતપાદક	૧૨ ગૃહપતિ	"	"	ગૃહોચિત કાર્યકૃત
૬ કાકિણી	૪અં	"	મંગલાલુપયોગી	૧૩ વાર્ધકી	"	"	પુલ-ગૃહાદિકૃત
૭ મણિરત્ન	૨અં	"	દિવ્ય પ્રકાશકૃત	૧૪ સ્ત્રીરત્ન	"	રાગગૃહે	કામસુખનિધાન

ચૌદે રત્નોનો વિસ્તાર-ગણાઇ માન ખાસ લખ્ય ન થવાથી અત્રે આપેલ નથી.

અવતરણ;—હવે ચક્રીના નવનિધિની વસ્તુવ્યતાને કહે છે.

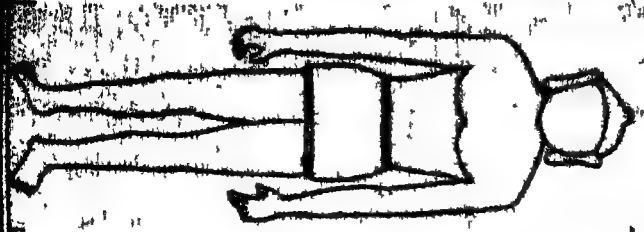
નેસર્પે પંદુરે પિંગલે, સર્વરંચનમહાપંડમે ।

કાંલે અ મહાકાંલે, માળવગે તદ્ મહાસંલે ॥ ૨૬૮ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

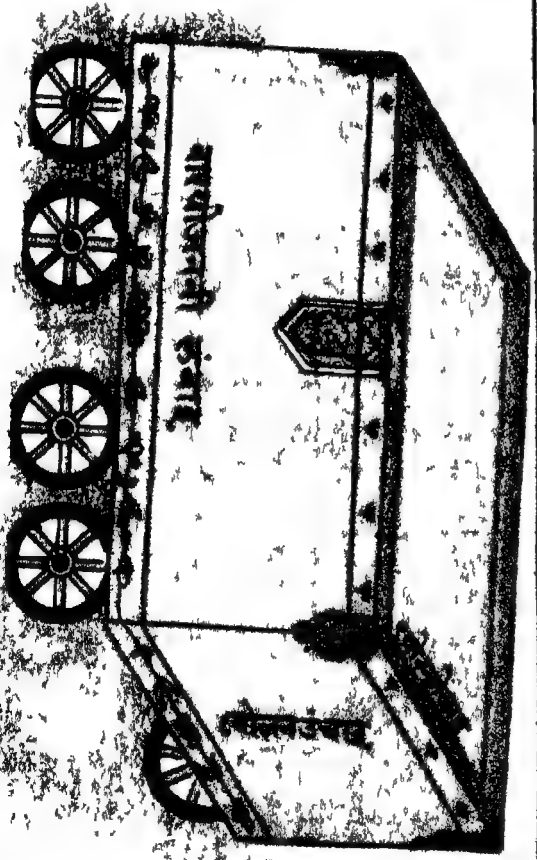
નેસર્પ: પન્દુક: પિન્ગલક: સર્વરંચનમહાપન્દમે ।

કાલથ મહાકાલો માળવકસ્તથા મહાસંલ: ॥ ૨૬૮ ॥

મહાદાનત સમયે રત્નદેહમમાસ જાડો દંડાકાર સંય-સંય શોભા લાંબા

॥ સસુરુચાત તથા નવનિયાનની વેદીનો સામાન્ય દેખાવ ॥
[ગાથા ૨૬૮, પૃષ્ઠ ૫૧૮]

સાબ્દાર્થ—

જેલવે=નૈસર્ગ

ચંદુર=પંડુક

વિગલ્લ=પિખલક

સમ્બરવળ=સર્વરત્ન

મહાપદમે=મહાપદમ

માનવગે=માણવક

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૬૮ ॥

વિશેષાર્થ:—અકવર્તીને ચૌદ રત્નો જેમ હોય છે તેમ નવનિધાન પણ હોય છે. જે અવસરે અકવર્તી ભરતનો વિજય કરતાં કરતાં ગંગાનદીના મુખ પાસે એટલે સમુદ્રમાં જ્યાં ગંગાનો સમાગમ થાય છે તે સ્થાને આવે છે તે અવસરે અકવર્તનની ઉત્પત્તિ કાળમાં અકવર્તીના પ્રબલ પુણ્યથી જે ચાચેલા નવે નિધાનો પાતાલ માર્ગે અકવર્તીની રાજધાનીમાં આવે છે. જે માટે ત્રિપટ્ટિ થકાકા અરિત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

इत्युचुस्ते वयं गङ्गामुखमागववासिनः ।

आगतास्त्वां महामाग ! त्वद्भाग्येन वशीकृताः ॥ ૧ ॥

આ નવે નિધાનો મોટી મંજૂષા (પેટી)ના આકારવાળા હોય છે. તે દરેક મંજૂષા આઠ યોજન ઉંચી, નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજને લાંબી હોય છે. પ્રત્યેક મંજૂષાની નીચે રથના પૈડાની પેઠે આઠ આઠ અક્ષ (પૈડા) હોય છે.

અકવર્તી જ્યારે ૬ ખંડ સાધતાં ગંગા પાસે જાય કરી આવે છે ત્યારે ગંગા પાસે રહેલા આ નિધાનોને અક્રમ તપ કરી આરાધે છે. તે નિધિના દેવો તાબે થકા બાદ અકીની સેવામાં હાજર રહેવાના વચનો બોલે છે, પછી અકી જ્યારે તેઓનો સત્કાર કરી રાજધાની તરફ વળે છે ત્યારે તે નિધિઓ પાતાલમાર્ગે જાય પરંતુ અકીની પાછળ પાછળ આવે છે, અને રાજધાની સમીપે આવ્યા બાદ તે નિધિઓ નગરી બહાર જ રહે છે કારણ કે પ્રત્યેકનિધિ અકીની નગરી જેવડા માનવાળા હોવાથી નગરમાં ક્યાંથી સમાઈ શકે ? એ પ્રમાણે અકીની ગજ-અથ રથ પકાતિ વિગેરેસેના પણ નગર બહાર જ રહે છે.

નવનિધાનના જે જે નૈસર્ગિક નામો છે તે તે નામવાળા મુખ્ય દેવો તે તે નિધાનના અધિષ્ઠાયક છે.

અહીં વંકાઈ શાસ્ત્રકારોનું એવું કથન છે કે એ નિધાનોમાં તે તે વસ્તુવી પ્રાપ્તિને જણાવનારા શાશ્વતા-દિવ્ય ‘કલ્પમંથો’ છે. તેમાં તે અખિલ વિધાનો

સર્વ વિધિ બતાવવામાં આવેલો હોય છે. આરે કોઈ શાસ્ત્રકારોનું એવું કમન છે કે એ કલ્પઅન્યમાં જણાવેલા સર્વ પદાર્થો જ દિવ્ય પ્રભાવથી એ પ્રત્યેક નિધાનોમાંથી [અથવા નિધિ નાયકદ્વારા] સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. આ નવનિધાનો પેઠી કયા નિધાનમાં કઈ વસ્તુઓ (અથવા જે વિધિઓ જણાવેલ) હોય છે. તે સંક્ષેપમાં નામ સાથે કહેવાય છે.

૧ નૈસર્ગ્ય નિધિ;—ખાણ-ગ્રામ-નગર-પત્તન, નિવેશન-મંડપક, દ્રોણ-મુખ, છાવણી હાટ-ચૂહાદિ સ્થાપનનો સમગ્ર વિધિવિષય જે અત્યારે વર્તમાન વસ્તુશાસ્ત્રમાં પણ દેખાય છે તે સંબંધી વિષય [પુસ્તક વા સાક્ષાત્ વસ્તુ] આ પ્રથમ નિધિથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ પાણ્ડુક નિધિ;—સોનૈયા વિગેરેની ગણતરી-ધન ધાન્ય વિગેરેનું પ્રમાણ તે ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિ રૂ, ગોળ, ખાંડ વિગેરે સર્વનું માન-ઉન્માન કરવામાં આ બીજો નિધિ ઉપયોગમાં આવે છે.

૩ પિંગલ નિધિ;—પુરૂષો અને સ્ત્રીઓના સર્વ આમૂષણો હાથી ઘોડા વિગેરેના દાગીનાઓ ઇત્યાદિ આભરણ સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા આ તૃતીય નિધાનને આધીન છે.

૪ સર્વરત્ન નિધિ;—ચકવર્તીના સાત એકેન્દ્રિય રત્નો તેમજ સાત પંચેન્દ્રિય રત્નો એ સર્વ આ નિધિને અંગે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક આ નિધાનના પ્રભાવથી ચોદ રત્નો ધણી કાન્તિમય થાય છે એમ કહે છે.

૫ મહાપદ્મ નિધિ;—સર્વપ્રકારના વસ્ત્રો વિગેરેની ઉત્પત્તિ-રંગવા ધોવાની વ્યવસ્થા આ નિધિ દ્વારા થાય છે.

૬ કાલ નિધિ;—અતીત, અનાગત અને વર્તમાન વિષયક સંકલ્પ્યોત્પિય શાસ્ત્રસંબંધી કાળ જ્ઞાન, કૃષિવાણીજ્યાદિ કર્મ તેમજ કુંભકાર હુકાર ચિત્રકાર વણકર નાપિત ઇત્યાદિ મૂલ ૨૦ ઉત્તર લેહવાળા સો પ્રકારના શિલ્પો, વળી જગતના તીર્થકર-ચક્રી-બલદેવ વાસુદેવના વંશોનું શુભાશુભપણ્ આ કાલ સંકલ્પ નિધિમાં થાય છે.

૭ મહાકાલ નિધિ;—લોહું તેમજ સોનું રૂપું વિગેરે ધાતુઓ અને તેની ખાણો, વળી મણી-મોતી-પ્રવાલ-હીરા-માણિક ચન્દ્રકાન્તમણિ વિગેરે રત્નો એ સર્વ વસ્તુઓ આ નિધિવડે પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા તેની ઉત્પત્તિ આ નિધિમાં કહેલી છે.

૮ માણુવક નિધિ:—લઽવૈયાઓ, તેઓને પહેરવના બખ્તરો હાથમાં ધારણ કરવાના શ્લોકો, મુદ્દની કળા, વ્યૂહરચના, સાત પ્રકારની દંડનીતિ વિગેરે સર્વવિધિ આ નિધાન દ્વારા જાણી શકાય છે.

૯ મહાશંખ નિધિ:—નાટક, વિવિધ કાવ્યો, છંદો, ગદ્ય-પદ્યાત્મક ચંપૂ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ વિગેરેભાષાઓ આ નવમા નિધિવડે જણાય છે. [૨૬૮]

॥ નવનિધીનાં નામાનિ ચ તદ્વિષયપ્રદર્શકં યન્ત્રમ્ ॥

નિધિનામો	નિધિગત શું શું છે ? તે	નિધિનામો	નિધિગત શું છે ? તે
૧ નૈસર્પનિધિ	ગામ-નગર-ગૃહાદિ સ્થાપન વિધિ	૬ કાલનિધિ	૬૩ શલાકા ચરિત્રો-જ્યૈ-તિષ-સિદ્ધપાદિ શાસ્ત્રોના વિધિ
૨ પાંડુકનિધિ	ધન-ધાન્ય-માનનો તથા ઉત્પાત્તનો વિધિ	૭ મહાકાલનિ	મણિ-રત્ન-પ્રવાલાદિક ધાતુ ખાણોનો વિધિ
૩ પિંગળનિધિ	સ્ત્રી-પુરૂષ ગમન્યાદિ આભરણ વિધિ	૮ માણુવકનિ	સર્વશસ્ત્રોત્પત્તિ-બખ્તર-નીતિનો વિધિ
૪ સર્વરત્નનિ	ચક્રાદિ ચૌદ રત્નોત્પત્તિનો વિધિ	૯ શંખનિધિ	ગાયન-નાટ્ય કાવ્ય વાજ્ઞિ-ત્રાદિકનો સર્વ વિધિ
૫ મહાપદ્મનિ	વસ્ત્રોત્પત્તિ-રંગવાનો વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે	અન્યમતે સર્વ વસ્તુજ સાક્ષાત્ નિધિગત સમજવી પ્રત્યેક નિધિમાન-૧૨ થોં દીર્ઘ ૬ થોં વિસ્તાર ૮ થોં ઉંચાઈનું જણાયું.	

અવતરણ:—હવે એકંદર જંબૂદ્વીપમાં સમકાળે ઉત્કૃષ્ટ તથા જધન્યથી કેટલી રત્નસંખ્યા હોય ? તે કહે છે.

જંબૂદીવે ચરો, સયાઈ વીસુત્તરાઈં ઉક્કોસં ।

રયણાઈ જહણં પુણ, હુંતિ વિદેહંમિ છપ્પન્ના ॥ ૨૬૯ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

જમ્બૂદ્વીપે ચસ્વારિ શતાનિ વિંશત્યુત્તરાણિ ઉત્કૃષ્ટમ્ ।

રક્ષાનિ જષન્યેન પુનર્વિદેહે પદ્મચ્ચાશત્ ॥ ૨૬૯ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

માર્થઃ—જંબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૪૨૦ અને જઘન્યથી ૫૬ રત્નો વિદેહને વિષે હોય છે. ॥ ૨૬૬ ॥

વિશેષાર્થઃ—ઉત્કૃષ્ટપદે જંબૂદ્વીપમાં એકંદર ૩૦ ચક્રવર્તીઓ એકી સાથે હોઈ શકે છે, એટલે મહાવિદેહની બત્રીશ વિજયો પૈકી ૨૮ વિજયોમાં અઠ્ઠાવીસ અને એક ભરતક્ષેત્રમાં, એક ઐરવતક્ષેત્રમાં એમ કુલ ૩૦ થયા. એક એક ચક્રવર્તીને ૧૪ રત્નો હોવાથી $૩૦ \times ૧૪ = ૪૨૦$ કુલ રત્નો હોય છે. બ્યારે ભરત-ઐરવતમાં અને વિદેહની અન્ય અઠ્ઠાવીસ વિજયોમાં ચક્રવર્તી હોતા નથી ત્યારે છેવટે માત્ર પુષ્કલાવતી, વત્સ, નલિનાવતી, વપ્ર એ ચાર વિજયોની નગરીમાં ચાર ચક્રવર્તીઓ જઘન્યથી હોય છે (ચારથી ન્યૂન ચક્રવર્તી જંબૂદ્વીપમાં હોતા નથી) ત્યારે કુલ ($૪ \times ૧૪ =$) ૫૬ રત્નો જઘન્યથી જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહને વિષે હોય છે; એમ જંબૂપ્રસિમાં પણ કહેલ છે. [૨૬૬]

અવતરણઃ—હવે ‘યુદ્ધશૂરા’ વાસુદેવોને કેટલાં રત્નો હોય તે કહે છે.

चक्रं धनुर्हं खड्गो, मणीं गयो तह य होइ वणमौला ।

संखो सत्त इमाइं, रयणाइं वासुदेवस्स ॥ २७० ॥

સંસ્કૃત છાયાઃ—

चक्रं-धनुः-खड्गो-मणि-गदा तथा च भवति वनमाला ।

शङ्खः सप्त इमानि रत्नानि वासुदेवस्य ॥ २७० ॥

શબ્દાર્થઃ—ગાથાર્થઃ વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે.

વિશેષાર્થઃ—૧ સુદર્શનચક્ર, નંદક નામનું ખડ્ગ તથા મણી એ ત્રણે રત્નોનું વર્ણન યથાસંભવ પૂર્વે ૨૬૭ ગાથામાં કહેવાયું તે સુખળ વિચારવું.

ધનુર્હં—ધનુષ્ય તે શાર્ફીધનુષ્ય સમજવું, જે ધનુષ્ય ખીબા કોઇથી ચડાવી ન શકાય એવું મહાભારે, અદ્ભૂત શક્તિવાળું, જેના ટંકારવ માત્રથી શત્રુ સૈન્ય ત્રાસીને પલાયન કરી બચ એવું હોય છે.

ગયા—ગદા, આ ગદા ચક્રીના દંડ રત્ન જેવી મહાપ્રભાવવાળી, ખીબા કોઇથી ઉપાડી ન શકાય એવી અને દર્પધારી વૈરીઓના ભુબના મદને ખાંડી નાંખનારી બલીષ્ટ હોય છે.

વણમૌલા—એ નામની માળા વાસુદેવના હૃદયવર્તી નિરંતર હોય છે, તે કદી કરમાતી નથી, અને સર્વજનના પુષ્પોથી અત્યંત સુગંધિત હોય છે.

શંખ—તે પાંચમન્ય, આ શંખને વાસુદેવ સિવાય [તીર્થંકર વર્ણ]
ખીએ કોઈ વગાડી શકે નહિ અને તેનો અવાજ થતાં શત્રુસૈન્ય ભાગી જાય
છે. અવાજ ૧૨ થોડો યાવત્ સંભળાય છે, આ પ્રમાણે સદાએ દેવાધિષ્ઠિત સાત
રત્નો વાસુદેવને હોય છે અને બલદેવને ૮૧ ત્રણ હોય છે જેની હકીકત આગળ
જુદી અપાશે ત્યાંથી જોઈ લેવી. [૨૭૦]

卐 ॥ મનુષ્યાધિકારે અષ્ટમમાગતિદ્વારમ્ ॥ 卐

અવતરણ;—સાતમા ગતિદ્વારને પૂર્ણ કરીને હવે આઠમું આગતિદ્વાર કહે છે.

સંસ્થનરા ચતસુ ગદસુ, જંતિ પંચસુ વિ પદમસંઘયણે ।
દ્વિગ દુતિ જા અઠસયં, દ્વિગ સમય જંતિ તે સિદ્ધિ ॥૨૭૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સંસ્થનરાશ્ચતસૃષુ ગતિષુ યાન્તિ પચસુ અપિ પ્રથમસંઘનનાઃ ।
एको द्वौ त्रयो यावत् अष्टशतमेकसमये यान्ति ते सिद्धिम् ॥ २७१ ॥

શબ્દાર્થ:—

સંસ્થનરા=સંખ્યવર્ષાશુષી નરો	પદમસંઘયણે=પ્રથમ સંઘયણમાં
ચતસુ ગદસુ=ચારે ગતિમાં	અઠસયં=આઠ ઉત્તર સો (૧૦૮)
પંચસુ=પાંચમાં પથ	સિદ્ધિ=સિદ્ધિને

ગાયાર્થ:—સંખ્યાતાવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો મરીને ચારે ગતિમાં જાય
છે, પરંતુ એમાં જે પ્રથમસંઘયણવાળા છે તે પાંચે ગતિમાં જાય છે.

તેઓ એક બે ત્રણ યાવત્ એકસો આઠ સુધીના એક સમયમાં જ સિદ્ધિ-
પદને પામે છે. ॥ ૨૭૧ ॥

વિશેષાર્થ:—સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો દેવ-નરક-તિર્થંચ-(પુનઃ)
મનુષ્ય એ ચારે ગતિમાં સ્વસ્વકર્માનુસાર મરીને ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, [અસંખ્ય
વર્ષાશુષ્યવાળા યુગલિકને નિષેધ કર્યો] એ સંખ્યવર્ષાશુષીમાં જેઓ પ્રથમ

૮૧ અહીં આ તીર્થંકર-ચક્રી-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ-બળદેવ [નારદ-૩૬] વિગેરે ઉત્તમ
પુરુષોનું કુંડં સ્વરૂપ તથા તેમનાં જીવનની કુંડી નોંધ આપવી મન્યવિસ્તારને કારણે
મુલતવી રાખી છે.

વજ્રઋષભનારાચસંઘયજુવાળા છે (જીભ સંઘયજુવાળા નહિ) તેઓ તદ્દશવે જુભ અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થતાં પાંચમી ગતિમાં કહેતાં [ઉક્ત ચાર અને] ચાંચમી મોક્ષ ગતિમાં પણ ચાલ્યા જાય છે.

એટલે જ્યારે જીવ સંકિલ્પ અધ્યવસાયોવાળો હિંસામાં આસક્ત, મહારંભી, મહાપરિગ્રહી, રૌદ્રપરિણામી આદિ પાપાચરણવાળો થાય ત્યારે નરકાયુધ્ય યોગ્ય કર્મોપાર્જન કરી નરકમાં જાય છે.

જ્યારે જીવ માયા કપટ છળમાં વધુ તત્પર હોય, નાના મોટા વ્યસનોમાં રક્ત રહેતો હોય; બહુ બા બા કરનારો હોય તે મોટે ભાગે તિર્યચ્ચગતિ યોગ્ય બનીને ત્યાં જાય છે.

વળી માર્દવ-આર્જવાદિ સરલગુણો યુક્ત હોય, શદ્યવાળો હોય તે મનુષ્યગતિ બાંધે છે.

તેમજ ગુણગ્રાહી-બાળતપાદિક કરનારા દાનરૂચિ, અદ્યપકષાયો, આર્જવાદિ ગુણોવાળા જીવો દેવગતિમાં જાય છે.

અને જ્યારે જીવને પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકરણ, આસ્તિક્યની અભિ-વ્યક્તિરૂપ સમ્યક્ત્વના-સમ્યક્જ્ઞાનના પરિણામ તથા પ્રાણુતિપાત, મૃષાવાદ અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહની નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રપરિણામ વર્તતા હોય ત્યારે અનંતલવોપાર્જિત આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિને દૂર કરી ચારઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી અગ્નિલ લોકાલોકને બતલાવનારૂં કેવળ-જ્ઞાન પામી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનપૂર્વકોટી વર્ષપર્યંત રહી શેષ ચાર કર્મ તે કાળમાં અપા-વીને સર્વ કર્મકલંકથી દૂર થઈને નિરતિશય સુખના ભાજન થયા છતાં ઋણુગતિથી એકજ સમયમાં તે મનુષ્ય જીવો જઘન્યથી એક બે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાવત એકી સાથે ૧૦૮ (ઋષભદેવ ભગવાનવત્) ઉત્તમોત્તમ અવ્યાબાધ સાદિ અનંત સ્થિતિ જ્યાં રહી છે જ્યાં ગયા પછી પુનઃ દુઃખદાયક જન્મ જ લેવો પડતો નથી એવા સિદ્ધિ (મોક્ષ) સ્થાનને વિષે સિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

॥ મનુષ્યગત્યધિકારસ્વાદ્યારવિષયકં યન્ત્રકમ્ ॥

આઠે દ્વારમાં નામો	ગ૦ ઉત્કૃષ્ટમાન	ગ૦ જઘન્યમાન	સ૦ ઉત્કૃષ્ટમાન	સ૦ જઘન્યમાન
૧ સ્થિતિમાન	૩ પથ્યોપમ	અંતર્મુદ્ધર્તુનું	અંતર્મુદ્ધર્તુનું	અંતર્મુદ્ધર્તુનું
૨ દેહમાન	૩ ગાઉનું	અંગુલ અસંખ્ય ભાગ	અંગુલ અસંખ્ય ભાગ	અંગુલ અસંખ્ય ભાગ
૩ ઉપપાતવિરહ	૧૨ મુદ્ધર્ત	૧ સમય	૨૪ મુદ્ધર્ત	૧ સમય
૪ સ્થવનવિરહ	"	"	"	"
૫ ઉપપાતસંખ્યા	યાવત્ અસંખ્યા	એક-એ-ત્રણ	યાવત્ અસંખ્ય	એક-એ-ત્રણ
૬ સ્થવનસંખ્યા	"	"	"	"
૭ ગતિદ્વારે	તેઉકાય, વાયુકાય એ બે દંડકને મુકીને શેષ ૨૨ દંડકના ભુવે આવીને મનુષ્યગતિમાં ઉપજે છે, પરંતુ એટલું વિશેષ કે સાત નારકીના એકજ દંડકમાંથી સાતમી નારકી બાદ કરવી અને તે પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યચના દંડકમાંથી અસંખ્યવર્ષાપુષ્પી યુગલિકમનુષ્ય-તિર્યચ બાદ કરવા. હરિ, અર્હન્-ચક્રી-બલદેવ-વાસુદેવ અને ચક્રીના પાંચ મનુષ્ય રત્નો દેવ નરકથી જ આવેલાં હોય છે. હસ્તિ-અશ્વ તિર્યચવર્ણ ત્રણે ગતિમાંથી, અને સાત એકેન્દ્રિય રત્નો ભુવન વૈભાવથી આવેલા હોય.			
૮ આગતિદ્વારે	સંખ્યવર્ષાપુષ્પીમનુષ્યો ચારે ગતિમાં જઈ શકે છે, અને તેમાંએ જે વજ્રશ્વભનારાચસંઘયણે યુક્ત હોય છે તે તેા મોક્ષ સહિત પાંચે ગતિમાં જઘન્યથી એ કે બે યાવત્ ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયે ૧૦૮ ગય છે.			

અવતરણ;—હવે આ ગતિદ્વારે મનુષ્યેની વેદ લિંગાશ્રયી ગતિને કહે છે.

વીસત્થી દસ નપુંસગ, પુરિસદ્વસયં તુ ણગસમણં ।

સિજ્ઞાદ્ ગિહિ અન્ન સલિંગ, ચુદસ અદ્વાહિઅસયં ॥૨૭૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

વિંશતિઃ સ્ત્રીણાં દસ નપુંસકાઃ પુરુષાણામદ્વસતં તુ એકસમયે ।

સિષ્યન્તિ ગૃહિ-અન્ય-સ્વલિંગાશ્રયતુર્દશાષ્ટાધિકશતત્ર ॥ ૨૭૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

વીસત્થી=વીસ સ્ત્રી

નપુંસક=નપુંસક

પુરિટ્સસયં=પુરુષવેદે ૧૦૮

સિજ્ઞાદ=સિદ્ધ થાય છે

ગિદ્ધિ=ગૃહિલિંગમાં

અજ્ઞ=અન્યલિંગમાં

અટ્ટારિશ=અષ્ટાધિક

સયં=સો

ગાયાર્થ:—સ્ત્રીવેદે ઉત્કૃષ્ટથી એકસમયમાં વીસ મોક્ષે જાય, નપુંસકવેદે ઉત્કૃષ્ટ દસ અને પુરુષવેદે ઉત્કૃષ્ટથી એકજ સમયમાં એકસોને આઠ મોક્ષે જાય છે, લિંગમાં—^{૧૨}ગૃહસ્થ લિંગે એકજ સમયમાં ચાર, ^{૧૩}અન્યલિંગે (એટલે અન્ય ધર્મના તાપસાદિક લિંગમાં) દસ અને સ્વલિંગે (સ્વ સાધુ લિંગે) ૭૦ એક સમયમાં એકસોને આઠ મોક્ષે જાય છે. ॥ ૨૭૨ ॥

વિશેષાર્થ:—વેદ એટલે શું? જેને લઈને પુરુષને સ્ત્રીની (વિષય-ભોગરૂપ) ઇચ્છા થાય તે પુરુષવેદ, જેને લઈને સ્ત્રીને પુરુષસેવનની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રીવેદ અને જેને લઈને પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને સેવવાની ઇચ્છા થાય તે નપુંસકવેદ.

પુરુષવેદ તૃણના અગ્નિસમાન—ઝટ ઇચ્છા બુઝાઈ જાય તેવો છે, સ્ત્રીવેદ છાણના અગ્નિસમાન (બકરીની લીંડીના અગ્નિ જેવો) જેમ સેવે તેમ વધુ ને વધુ ઇચ્છા ઉદ્ભવતી જાય અને નપુંસકવેદ તે નગરમાં લાગેલા દાહ-આગ સમાન, નગરની આગ જેમ બુઝાવવી અતિ મુશ્કેલ થાય છે તેમ. સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકોના લક્ષણો માટે પત્રવણા-દાણાંગળની ટીકામાં કહ્યું છે કે:—

યોનિર્મૃદુલ્લમસ્થૈર્યં મુગ્ધતા ક્લીબતા સ્તનૌ ।

પુંસ્કામિતેતિ લિંગાનિ સપ્ત સ્ત્રીત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૧ ॥

૮૨ અન્ય દર્શનના તાપસાદિવેષપણે મોક્ષે જઈ શકે છે કારણકે તેઓ સદ્ગુરુના યોગે વા તથાવિધ અન્ય જિન ધર્મના અનુભોદનાદિક આલંબન મળતાં સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મેળવી-પ્રાપ્ત કરી ઉત્તરોત્તર શુભ ભાવનાના યોગે કેવળી થઈ મોક્ષે જાય છે, પરંતુ તાપસના ધર્મે કરીને તો નહીં જ, કારણ કે વેષ લિંગ ગમે તે હોય પરંતુ ધર્મ તો સમ્યક્ દર્શનાદિ મોક્ષે જવા માટેનો હોવો જ જોઈએ. વળી એજ પ્રમાણે બધે વેષ ગૃહસ્થનો હોય પરંતુ જન્માન્તરીય સંસ્કારોથી સ્વાભાવિક વૈરાગ્યને પામી સમ્યક્ ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરી અન્તકૃત કેવલી થઈ મોક્ષે જાય છે.

૮૩ વધુમાં ઉક્ત બન્ને લિંગમાં મોક્ષે કલ્પો તે તેઓનું શેષ આયુષ્ય અન્તમુહૂર્ત આદી રહ્યું હોય અને કેવલજ્ઞાન થાય અને મોક્ષે આલ્લા જાય તદાશ્રયી સમજવું, પરંતુ જો અન્ત-મુહૂર્ત અધિકાયુષ્ય હોય તો અવશ્ય જ્ઞેનસાધુનો યથાર્થ વેષ સ્વીકારવો પડે છે અને પછી તેવા મોક્ષે જનારા સ્વલિંગ સિદ્ધ કહેવાય છે, ગૃહસ્થ કેવલી કૂર્માપુત્રને માટે જ એક અપવાદ છે કે જેને કેવલજ્ઞાન થયા બાદ સકારણ ૬ માસ થયાં તથાપિ સાધુવેષ પ્રાપ્ત થયો નહિ, એથી એકજ એ આશ્ચર્ય અપવાદ સમજવો.

મેહનં સ્વસ્તા દાર્ભં ચૌખીર્યં કમચુ પૃષ્ઠતા ।

લીકામિતેતિ લિંગાનિ સપ્ત પુંસ્ત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૨ ॥

સ્તનાદિક્ષમશ્રુકેશાદિમાવામાવસમન્વિતમ્ ।

નપુંસકં બુધાઃ પ્રાહુર્મોહાનલસુદીપિતમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—યોનિ, કોમળતા, અસ્થિરતા, સુગંધતા, કાયરતા, સ્તન અને પુરૂષની ઇચ્છા એ સાત સ્ત્રીત્વનાં લક્ષણો. પુરૂષચિન્હ, કઠોરતા, દૃઢતા, પરાક્રમ, પૃષ્ઠતા, શોભા—સુછ અને સ્ત્રી સંલોગની ઇચ્છા એ પુરૂષત્વનાં સાત લક્ષણો, અને સ્તના દિક્કનો સફાવ હોય અથવા ન હોય તથા મોહાગ્નિનો પ્રદિપ્તપણે સફાવ હોય તે નપુંસકત્વનું લક્ષણ છે.

આ ત્રણેવેદનું અસ્તિત્વ ચારે ગતિમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે હોય છે એટલે સાતે નારકીમાં નપુંસક વેદવાળા જીવો, દેવગતિમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બે વેદ અને શેષ તિર્થંચ—મનુષ્યગતિમાં ત્રણે વેદો હોય છે. [૨૭૨]

અવતરણ:—ભિન્ન ભિન્ન શરીર અવગાહના તથા સ્થાનાશ્રયી સિદ્ધ થતી સંખ્યા જણાવે છે.

ગુરુલ્લુપ્તમજ્જિમ દોચડ, અઢસયં ઉઢહોતિરિઅલોષ ।

ચડબાવીસઢસયં, ઢુ સમુદ્દે તિન્નિ સેસજલે ॥ ૨૭૩ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

ગુરુલ્લુપ્તમઘ્યમાઃ દ્વિ-ચતુરષ્ઠશતમૂર્ધ્વાઽધસ્તિર્યગ્લોકે ।

ચતુર્દાવિંશત્યષ્ઠશતં દ્વૌ સમુદ્દે ત્રયઃ શેષ જલે ॥ ૨૭૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

ગુરુ=ઉત્કૃષ્ટ

લ્લુપ્ત=લુપ્ત

મજ્જિમ=મધ્યમ

સમુદ્દે=સમુદ્રમાં

ઉઢહો=ઉર્ધ્વ અર્થે

સેસજલે=શેષ જલસ્થાનકોમાં

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૭૩ ॥

વિશેષાર્થ:—ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા તે-તે તે કાલે પાંચસો ધનુષ્યની ઉંચી કાયાવાળા જીવો, એકસમયમાં યુગપત્ બેજ સંખ્યાએ મોક્ષે જાય છે, પરંતુ એકજ સમયમાં તો વધુ જતા નથી, વળી જધન્યથી બે હાથની અવગાહના સુધીના

હવે સુક્ષિતને યોગ્ય છે, બે હાથથી ન્યૂન હેઠવાળા સુક્ષિતયોગ્ય તફાવતે થતા નથી, એથી તે જઘન્ય અવગાહનાવાળા હવે એક સમયમાં વધુમાં વધુ ચાર સંખ્યા સુધી સિદ્ધ થઈ શકે છે, જ્યારે જઘન્ય બે હાથથી આગળ અને ૫૦૦ ધનુષ્યની અંદર (એટલે જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચે) ની મધ્યમ અવગાહનાવાળા ઉત્કૃષ્ટથી એકજ સમયમાં ૧૦૮ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

અર્ધલોકેથી એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટા ચાર જ સિદ્ધ થાય છે. અહીં અર્ધલોકથી દેવનિકાય ન સમજવી પરંતુ એક લાખ યોજન ઉંચા એવા મેરૂપર્વત ઉપર આવેલા નંદનવનથી ગએલા સમજવા, એટલે કોઈ લગ્નિધધારી વિદ્યાધિધરાદિસુનિ વૈદ્યાદિ ગમનશક્તિ દ્વારા નંદનવને રહેલા શ્રી જિનચૈત્યાદિકને નમસ્કારાદિ કારણે ગએલા હોય અને એવામાં આયુષ્ય પૂર્ણ થવાનો તેઓને પ્રસંગ સાંપડ્યો એટલે તે મહાત્માઓ અનશનાદિક શુભધ્યાનારાધના કરવા પૂર્વક કેવલજ્ઞાન પામી સુક્ષિતપ્રાયોગ્ય બન્યા થકા કાળધર્મ કરે ત્યારે ત્યાંથી સીધા મોક્ષે જાય છે તે અપેક્ષાએ વિચારવું. અહીં આ અર્ધલોકે ભેદ પાડી વિચારીએ તો પંડુકવનાશ્રયી ૨ મોક્ષે જાય છે.

એ પ્રમાણે અર્ધલોકે એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૮૪ બાવીસ મોક્ષે જાય છે અહીં પણ અર્ધલોક શબ્દથી નરક ન વિચારતાં અધોગ્રામ વિચારવું.

એટલે કે મેરૂપર્વતની પશ્ચિમદિશા તરફ સમભૂતલાથી ક્રમશઃ નીચે ઉતરતો ઉતરતો એક ભૂભાગ આવે છે. એ પૃથ્વી નીચી નીચી થતી ૪૨૦૦૦ હજાર થોડા જઘન્ય ત્યારે એકહજાર યોજન ઊંડી થાય છે અને તે ભૂમિભાગ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવેલો છે જેને કુખડીવિજય કહેવાય છે, ત્યાં તીર્થંકરાદિકને સહભાવ હોય છે અને તે વળતે તીર્થંકર વિગેરે આત્માઓ પણ મોક્ષે જતા હોવાથી ઉક્ત વિચારવું.

અને તિર્થંકલોકમાંથી ઉત્કૃષ્ટા એકસમયે ૧૦૮ મોક્ષે જાય છે.

૮૪ આ બાબતમાં ત્રણ મત છે. એથી ઉત્તરાધ્યયનમાં ૨૦ સંખ્યા કહી છે, દસ હારેના સંગ્રહવાળી પ્રાચીન સંગ્રહણીમાં ૨૨ અને સિદ્ધ પાભૂતમાં ૪૦ સંખ્યા કહી છે. તત્ત્વજ્ઞાની જાણે, આ ૨૭૩ ગાથામાં આપેલા ‘સઝાલીસહસયમ્’ એ પદમાં બાવીસ ને રથાને બે ‘દોવીસ’ પદ રાખવામાં આવે તો [દોવીસ એટલે બે વાર વીસ - ૪૦] સિદ્ધપ્રાભૂત. ટીકાકારે કહેલું ‘વિંશતિપૃથક્ત્વ એટલે ૪૦ અર્ધલોકે’ સંખ્યા, તે સાથે સંવાદ મળી રહેશે. આ પ્રમાણે શ્રી ચન્દ્રીયા ટીકાકાર તથા મલયગિરિ ટીકાકાર જણાવે છે.

વળી તેઓએ પોતાની જ ટીકામાં આધારરૂપે આપેલું સિંઝા પ્રાંતું ‘વિંશતિપૃથક્ત્વમ્’ (૪૦) પદ વર્તમાનની સિદ્ધપ્રાભૂતની ટીકામાં બે કે બેવાનું નથી તેથી પૂર્વે અન્ય કોઈ પણ ટીકા હશે ખરી અને તકાવારે લખાયેલ હશે. તત્ત્વજ્ઞાની ગમ્ય.

તિર્થગૃહોકે સામાન્યતઃ ૧૦૮ એક સમયે મોક્ષે બચ એમ કહ્યું, પરંતુ ફરેક સ્થાનેથી ૧૦૮ બચ એવું કોતું નથી. તિર્થગૃહોકમાં પણ કર્મભૂમિથી આવેલા, પુણિગ વૈમાનિક નિકાયથી આવેલા, મધ્યમ અવગાહનાવાળા, સાધુવેષ [જૈનમુનિવેષ-સ્વલિંગ] વાળા તે પણ પુરૂષોજ, કાળથી નિશ્ચે ઉત્સર્પિણી તો ત્રીજે આરો અને અવસર્પિણી હોય તો ચોથો આરો હોવો જોઈએ. આટલા સંપૂર્ણ આઠ વિશેષણવાળાજ ક્ષપિતકર્મવાળા થયાં થકાં એકસમયે ૧૦૮ મોક્ષે બચ છે.

ત્યારે હવે એક પાડી તિર્થગૃહોકે વિચારીએ તો કોઈ દેવાદિકના સંહરણાદિકથી લવણાદિક સમુદ્રમાં કોઈ જીવને ફેંકે. અન્તરાલે તથાવધપૂર્વક કર્મસંચય દ્વારા જલમાં ડૂબતાં અન્તકૃત કેવલી થઈ તુર્તાજ મોક્ષે બચ તેવા, અથવા કોઈ કેવળી જીવને ભરતાદિક ક્ષેત્રેથી ઉપાડી દુસ્મનદેવ સમુદ્રમાં ફેંકે અને એવામાં આચુષ્યનો અન્ત આવ્યો હોય અને મોક્ષે બચ એવા, એ બન્ને રીતે મોક્ષે જનારા એકજ સમયમાં બેજ બચ.

હવે શેષજળ તે ગંગાદિ નદીઓમાં તથા દ્રઢાદિક જળસ્થાનોમાં સ્નાન વિગેરે અર્થે ગએલા જીવો બહાણાદિકમાં બેઠેલા હોય અને તે પ્રસંગે ગમે તે વિશુદ્ધ નિમિત્તથી કેવળજ્ઞાન પામી દેવમનુષ્યના ઉપદ્રવથી અથવા સંહરણાદિકથી ત્યાંથી જો મોક્ષે બચ તો એકજ સમયમાં ત્રણ [અને સિં ૫૦ પ્રાં અનુસારે ૪] સિદ્ધ થાય છે.

અવતરણ:—પૂર્વોક્ત મનુષ્યો કઈ ગતિથી આવેલા એક સમયમાં કેટલા મોક્ષે બચ ? તે કહે છે અને વળી [વેદ-ગતિથી આવેલાના એક વિના] પ્રથમ ઓઘથી-સામાન્યથી ચારે ગતિ આશ્રયી જણાવે છે ત્યારબાદ અઢી ગાથાપદથી વિશેષ સ્ફોટપાડી જણાવશે.

નરયતિરિયાગયાદસ, નરદેવગઈં ઉ વીસ અઢસયં ॥૨૭૩૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

નરકતિર્યગાગતા દશ નરદેવગતેસ્તુ વિંશત્યષ્ટસતય ॥ ૨૭૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

નરતિરિયાગયા=નરક તિર્યંચથી આવેલા । નરદેવગઈં=નર દેવગતિથી આવેલા

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત ॥ ૨૭૩૩ ॥

વિશેષાર્થ:—નરક અને તિર્યંચગતિથી નીકળીને મનુષ્યથએલા જીવો જો મોક્ષે જવાને યોગ્ય બની મોક્ષે બચ તો ઉત્કૃષ્ટ એકજ સમયમાં દસ જ બચ,

મનુષ્યગતિથી મરીને પુનઃ મનુષ્યગતિ પામેલા એવા એક સમયે ૧૨૦, દેવગતિથી મનુષ્ય થએલા એક સમયે ૧૦૮ મોક્ષે જાય. [૨૭૩૩]

અવતરણ;—હવે કોઈપણ વેદના નામ અહણ વિનાજ પ્રત્યેક ગતિમાં વિશેષથી જે કંઈ વિખ્યાસ જે [ગતિથી આવવા દ્વારા] છે તેને કહે છે.

દસરચનાસક્કરવાલુયાડ, ચડ પંકમૂદગઓ ॥ ૨૭૪ ॥

છઞ્ચ વળસ્સહ દસ તિરિ, તિરિત્થિ દસમણુઅવીસનારીઓ ।

અસુરાહવંતરા દસ, પળ તદ્દેવીડં પત્તેઅં ॥ ૨૭૫ ॥

જોહ દસ દેવી વીસં, વિમાણિ અદ્દસય વીસ દેવીઓ ॥ ૨૭૫૩ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

દશ રત્ના-શર્કરા-વાલુકાતઃ, ચત્ત્વારઃ પદ્મ-ભૂ-દક્તઃ ॥ ૨૭૪ ॥

ષડ્ ચ વનસ્પતેર્દશતિયગ્મ્યઃ તિર્યક્સ્ત્રિયો દશ મનુજાનાં વિંશતિર્નારીણામ્
અસુરાદિ-વ્યન્તરેભ્યો દશ પદ્મ તદ્દેવીમ્યઃ પ્રત્યેકમ્ ॥ ૨૭૫ ॥

જ્યોતિર્મ્યો દશ દેવીમ્યો વિંશતિઃ વૈમાનિકેભ્યોઽષ્ટશતં વિંશતિર્દેવીમ્યઃ ૨૭૬

શીખરાર્થઃ—

મૂદગઓ=પૃથ્વી-પાણીથી

છઞ્ચ=૬

વળસ્સહ=વનસ્પતિથી

તિરિત્થિ=તિર્યંચની સ્ત્રીથી

તદ્દેવીડં=તેની દેવીથી

વિમાણિ=વૈમાનિકથી

ગાયાર્થઃ— વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૭૫૩ ॥

વિશેષાર્થઃ—હવે ગદ્ય ગાથામાં જેમ ‘નરકગતિ’ એવો સામાન્ય શબ્દ વાપર્યો તેથી સાતે નરકનું અહણ ન થઈ જાય માટે સર્વ જમને ટાળવા આ ગાથા જણાવે છે કે ‘નરકશબ્દથી’ પ્રથમની ચાર જ દેવી. તેમાં રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા અને વાલુકાપ્રભા એ ત્રણ નરકથી આવેલા મનુષ્ય થઈને એક સમયે દસ સિદ્ધ થાય અને ચોથી પંકપ્રભાના ચાર, મોક્ષે જાય છે, પરંતુ ધૂમ-પ્રભાદિ છેલ્લી ત્રણ નરકથી આવેલાને અનન્તરભવે સર્વવિરતિનો ઉદય થતો ન હોવાથી તેમનો નિવેધ કર્યો છે.

હવે તિર્યંચગતિમાં પણ પૃથ્વીકાય અને અપકાયમાંથી નીકળીને આવેલા

૮૫ સિદ્ધપ્રાણીતમાં તો દેવગતિથી આવેલા વર્ણને શેષ ત્રણે ગતિથી આવેલા દસ-દસ મોક્ષે જાય એમ કહ્યું છે—તત્ત્વ કેવલી ગમ્ય.

એકસમયે ઉત્કૃષ્ટથી આર, તેઉ વાઉ માટે તો અનન્તરભાવે (૨૬૪ ગાથામાં) મનુષ્ય પ્રાપ્તિને નિષેધ હોવાથી તેઓ સિદ્ધ થતા નથી કારણકે સિદ્ધગમન મનુષ્ય સિવાય અન્યગતિમાં નથી, હવે વનસ્પતિકાયથી આવેલા ૬, અને (ત્રસકાયમાં) પચેન્દ્રિય પુરૂષ તિર્યંચમાંથી કે સ્ત્રી તિર્યંચમાંથી આવેલા મનુષ્ય થઇને ૧૦ જાય છે, [અહીં વિકલેન્દ્રિયથી આવેલા માટે ભવસ્વભાવે સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ યોગ્ય સામગ્રી મળતી નથી. જે આગળ કહેવાશે.]

ત્રીજી મનુષ્યગતિથી આવેલા પુનઃ મનુષ્ય થઇને ૨૦ જીવો એક સમયે મોક્ષે જાય. મનુષ્યની સ્ત્રીઓ પુનઃ મનુષ્યપણું પામી હોય તો તે પણ ૨૦ સંખ્યાએ સિદ્ધ થાય આમાં કંઈ ખાસ ભેદ નથી.

ચોથી દેવગતિમાં વિશેષપણે કહેતાં જણાવે છે કે અસુરકુમારાદિક ભુવન-પતિની દસે નિકાયથી અને વ્યન્તર નિકાયમાંથી નીકળીને આવેલા એક સમયે ૧૦ અને તેજ જાનને નિકાયની દેવીઓ અ્યવી મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય તો ૫, જ્યોતિષી નિકાયથી આવેલાં ૧૦, અને તેની દેવીઓ આવેલી ૨૦, અને ચોથો વૈમાનિક નિંથી આવેલા ઉત્કૃષ્ટા એક સમયે ૧૦૮, અને વૈમાનિક ની દેવીથી આવેલા માનવો થઇને એક જ સમયે, ૨૦ સિદ્ધ થાય છે. [૨૭૫૩]

॥ નારકાદિગતિમ્ય આગતાનામેકસ્મિન્ સમયે સામાન્યતો વિશેષતઃ સિદ્ધિ-પ્રદર્શકયન્ત્રમ્ ॥

ગતિ વિભાગનામો	સંખ્યા	ક્રમ	ગતિ વિભાગનામો	સંખ્યા	ક્રમ
૧ નરકગતિથી આવેલાની ઓઘે	૧૦	૪	મનુષ્યથી મનુષ્ય થએલા	૧૦	૪
પહેલી ત્રણ નરકથી આવેલા	૧૦	૪	મનુષ્યણી-સ્ત્રીથી આવેલા	૨૦	૪
ચોથી પંક્રમણથી આવેલા	૪	૨	૪ દેવગતિથી આવેલા ઓઘથી	૧૦૮	૮
શેષ ૫-૬-૭ એ ત્રણ નં આવેલા	મોક્ષ નથી	X	૧ ભુવનપતિની પ્રત્યેક નિકાયથી	૧૦	૪
૨ તિર્યંચગતિથી આવેલા ઓઘે	૧૦	૪	ભુવંપ્રત્યેક નિંની દેવીથી આં	૧૦	૪
પંતિર્યંચથી નીકળી આવેલા	૧૦	૪	૨ વ્યન્તરની પ્રત્યેક નિંથી આં	૧૦	૪
પંતિર્યંચીણી સ્ત્રીથી આવેલા	૧૦	૪	વ્યં પ્રત્યેક નિંની દેવીથી આં	૫	૨
પૃથ્વીકાયથી નીકળી આવેલા	૪	૨	૩ જ્યોતિષી નિકાયથી આવેલા	૧૦	૪
અપકાયથી નીકળી આવેલા	૪	૨	જ્યોતિષી દેવીથી આવેલા	૨૦	૪
વનસ્પતિકાયથી નીકળી આવેલા	૬	૨	૪ વૈમાનિક પ્રત્યેક કંપથી આવેલા	૧૦૮	૮
૩ મનુષ્યગતિથી આવેલા ઓઘે	૨૦	૪	વૈમાનિક દેવીથી આવેલી	૪	૨

અવતરણ;—એ પ્રમાણે નારકાદિઅતિથી આવેલાઓની સામાન્ય વિશેષથી સિદ્ધિ કહ્યા બાદ હવે પુરૂષાદિવેદથી આવેલાઓની સમય સિદ્ધિ કહે છે.

તદ્ પુવેણર્હિતો, પુરિસા હોઝણ અદ્વસયં ॥ ૨૭૬ ॥

સેસદ્વમંગણસું, દસદસ સિઝ્ઝંતિ યગસમયમ્મિ ॥ ૨૭૬૩ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

તથા પુરુષવેદેમ્ય પુરુષા ભૂત્વા અદ્વસતમ્ ॥

શેષાદ્વમંગલેષુ દસ દસ સિઘ્યન્ત્યેકસમયે । ૨૭૬૩ ।

શીખદાર્થ:—

તદ્=તે પ્રમાણે

પુવેણર્હિતો=પુરૂષવેદથી આવેલા

પુરિસા=પુરૂષો

હોઝણ=થઈને

સેસદ્વમંગેસુ=શેષ આઠ ભાંગામાં

યગસમયમ્મિ=એક સમયમાં

ગાયાર્થ:—તે પ્રમાણે પુરૂષવેદથી ઉદ્ધરેલા પુરૂષો થઈને એકસોને આઠ મોક્ષે જાય અને શેષ આઠ ભાંગામાં દસ દસ એક સમયમાં સિદ્ધ થાય છે.

વિશેષાર્થ:—અહીંઆ એકંદર નવભાંગા છે એટલે કે પુરૂષવેદવાળા દેવાદિક તે દેવો-મનુષ્યો-તિર્થંચો સ્થવીને અનન્તરભવે કોઈક પુરૂષો થાય, કેટલાક સ્ત્રી પણ થાય અને વળી કેટલાક નપુંસકો પણ થાય; એમ ત્રણ ભાંગા થયા, હવે સ્ત્રી વેદવાળી દેવી આદિક (આદિક ચાખ્ખે અન્ય મનુષ્ય તિર્થંચનરકથી સ્થવી આવેલા, કેટલાક સ્ત્રી-કેટલાક નપુંસક કેટલાક પુરૂષો પણ થાય એમ ત્રણને બીજા ભાંગે, અને નપુંસક વેદવાળા નારક આદિથી સ્થવીને પણ કેટલા પુરૂષ-સ્ત્રી-નપુંસકો થાય તેના ત્રણ ભાંગા, એમ કુલ સર્વસંખ્યાએ નવ ભાંગા થાય.

૧ પુરૂષથી-પુરૂષ	૧૦૮	૪ સ્ત્રીથી-પુરૂષ	૧૦	૭ નપુંસકથી-ન પુંસક	૧૦
૨ પુરૂષથી-સ્ત્રી	૧૦	૫ સ્ત્રીથી-સ્ત્રી	૧૦	૮ નપુંસકથી-સ્ત્રી	૧૦
૩ પુરૂષથી-નપુંસક	૧૦	૬ સ્ત્રીથી-નપુંસક	૧૦	૯ નપુંસકથી-પુરૂષ	૧૦

એમાં ખેલાભાંગાના જે પુરૂષવેદથી આવેલા પુરૂષો થઈને મોક્ષે જાય તેા એક સમયમાં ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે અને શેષ આઠ ભાંગે એક સમયે દસ-દસ સિદ્ધ થાય છે.

૮૬ જ-મનપુંસકો તે સિદ્ધિપદને પામતા નથી.

જ્યોત્સ્ના સ્વરૂપે જોમ સમજવો કે દેવગતિથી આવેલા પુરુષવેદી પુરુષો યદને સિદ્ધ થાય તો ૧૦૮, પરંતુ નપુંસક કે સ્ત્રી યદને (જીભ બે ભાગે) જો જાય તો પ્રત્યેક દસજ, અને સ્ત્રીવેદવાળી દેવીથી આવેલા અથવા નપુંસક-વેદવાળા નારદી આદિથી આવેલા પુરુષ-સ્ત્રી કે નપુંસક થાય તો પણ દસજ પ્રત્યેક મોક્ષે જાય છે.

અહીંઆ કોઈ શંકા કરે કે અહીંઆ તમો સ્ત્રીવેદી દેવીથી તથા સ્ત્રી ઇત્યાદિથી આવેલા દસ-દસ સિદ્ધ થાય જોમ કહો છો પરંતુ ગદ્ય ગાથામાં તો વૈમાનિક-જ્યોતિષી દેવીથી તથા સ્ત્રીથી આવેલા સમયે સમયે ૨૦ સિદ્ધ થાય છે જોમ કહું-જોથી તો પરસ્પર વિરોધ આવશે ?

જોનું સમાધાન એ કે ગત ગાથામાં બે કહું છે ત્યાં દેવગતિ સ્ત્રીથી અને મનુષ્ય સ્ત્રીથી આવેલા કેવળ પુરુષ-નપુંસક કે કેવળ સ્ત્રી યદને જ સિદ્ધ થાય તેમ સમજવાનું નથી પરંતુ સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને યદને અથવા ત્રિક સંયોગે (નપુંસકસહ) મલીને સિદ્ધ થાય ત્યારે ૨૦ સમજવા પરંતુ આ ગાથામાં તો જોમ કહેવાય છે કે દેવીથી આવેલા કેવળ પુરુષો [પુરુષવેદજ] યદને જ, અથવા કેવળ સ્ત્રી-કે નપુંસક યદને જો પ્રત્યેકપણે સિદ્ધ થાય તો દસ-દસ સમજવા એ પ્રમાણે અન્યત્ર સર્વ ભાંગા વિચારવા.

[વધુમાં નન્દનવનથી ચાર, એક વિજયથી ૨૦ ૮૭ પ્રત્યેકઅકર્મભૂમિમાંથી સંહરણુ થયું હોય એવામાં સિદ્ધ થાય તો દસ-દસ, પ્રત્યેક કર્મભૂમિમાંથી ૧૦૮, કાલ આશ્રયી ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા અવસર્પિણીના ૮૮ જોથા આરામાં ૧૦૮, અવસર્પિણીના પાંચમા આરામાં ૨૦ ૮૮ જોથા આરામાં દસ-દસ સિદ્ધ થાય છે.]

અવત્તરણ:—હવે સિદ્ધિગતિ આશ્રયી ઉપપાતવિરહકાળ તથા ચ્યવનાભાવને કહે છે.

૮૭ આ મત સર્વને માન્ય છે તેથી પશ્ચિમવિદેહની છેલ્લી બે વિજયોમાં થઇ આલીસ મોક્ષે જાય તે-દરેક દીકાકારોને માન્ય છે. તથાપિ નિશ્ચય યાતી ગમ્ય.

૮૮ પરંતુ ચાલુ અવસર્પિણીના (જોથા આરામાં ન જતાં) ત્રીજા આરાને છેડે જ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા ઋષભદેવ સહિત ૧૦૮ જીવો મોક્ષે જયા તે નહીં થવા યોગ્ય અનંતા કાળે થયું તેથી તેને આશ્રય રૂપે ગણ્યું છે,

૮૯ મહાવિદેહમાં કેવલજ્ઞાન પામેલા કેવલીને જો ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં કોઇએક વૈરી દેવ લાવે તો ત્યાંથી તે કેવળો સિદ્ધ થતા હોવાથી તે અપેક્ષાએ આ ભરત-ઔરવતમાં કોઇપણ આરામાં મોક્ષ સમજવું.

વિરહો છમાસ ગુરુઓ, લહુ સમઓ ચવળમિહ નસ્થિ ॥૨૭૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

વિરહઃ ણમાસાઃ ગુરુકઃ લહુઃ સમયશ્ચ્યવનમિહ નાસ્તિ ॥ ૨૭૭ ॥

શબ્ધાર્થઃ—ગાથાર્થઃ—સુગમ છે. ॥ ૨૭૭ ॥

વિશેષાર્થઃ—સિદ્ધિગતિમાં જન્યવિરહ એકસમયનો પડે છે ન્યારખાદ પુનઃ સમયે સમયે સંખ્યાબન્ધ જીવો મોક્ષે વક્ષા કરે છે, કદાચ કોઈ કાળે કોઈ પણ જીવો મોક્ષે ન જાય એવો કાળ ઉત્કૃષ્ટથી છ માસના વિરહરૂપે પડે છે.

સિદ્ધિગતિમાં ગએલા જીવોનો ચ્યવનવિરહ હોતો જ નથી કારણ કે તેઓ શાશ્વત-સાદિ અનંત સ્થિતિવાળા હોવાથી તેમનું ચ્યવન થતું નથી, વળી ચ્યવનના હેતુભૂત કર્મોને તે આત્માઓએ નિર્મૂળ કરી નાંખ્યા છે જે માટે કહ્યું છે કે:—

દગ્ધે વીજે યથાડત્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાંકુરઃ, કર્મવીજે તથા દગ્ધે, નારોહતિ ભવાઙ્કુરઃ

“જેમ બીજ અત્યન્ત બલી ગયે છતે તેના નવા અંકુરાઓ પ્રગટ થતા નથી તેમ કર્મરૂપી બીજ અત્યન્ત દગ્ધ થયે થકે ભવરૂપી અંકુરાઓ ઉત્પન્ન થતા નથી.”

અવતરણઃ—તે પ્રમાણે મર્યાદિત કેટલી કેટલી સંખ્યાએ કેટલા કેટલા સમય યાવત મોક્ષે જતાં વિરહકાળ પ્રાપ્ત થાય ? તે કહે છે.

અડ-સગ-છ-પંચ-ચડ-તિન્નિ, -દુન્નિ-ફક્રો ય સિજ્ઞમાણેસુ ।

વત્તીસાઇસુ સમયા, નિરંતરં અંતરં ઉવરિં ॥ ૨૭૮ ॥

વત્તીસા અડયાલા, સઢ્ઠી વાવત્તરી ય અવહીઓ ।

ચુલસીઈ છન્નડઈ, દુરહિઅમદુત્તર સયં ચ ॥ ૨૭૯ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

અષ્ટૌ સપ્ત ષટ્ પચ્ચ ચત્ત્વારસ્રયો દ્વૌ એકશ્ચ સિખ્યમાણેષુ ।

દ્વાત્રિંશદાદિષુ સમયા નિરન્તરમન્તરમ્પરિ ॥ ૨૭૮ ॥

દ્વાત્રિંશદષ્ટાચત્ત્વારિંશત્ ષષ્ટિર્દ્વાસપ્તતિશ્રાવણિઃ ।

ચતુરશીતિઃ ષણ્ણવતિ દ્વ્યધિકમષ્ટોત્તરશ્ચ ॥ ૨૭૯ ॥

સાંખ્યાર્થ:—

અઢ-સગ=આઠ સપ્ત
તિન્નિ-તુન્નિ=ત્રણ બે
સિજ્જમાણેસુ=મોક્ષે જાય તો
વત્તીસાઈસુ=ખત્રીશ આદિમાં
નિરંતરં=નિરંતર

અંતરં ઉવરિ=અંતર ઉપર (આગળ)
વાવત્તરી=પહેાંતેર
અવહીઓ=અવધિ
છન્નુઈ=છન્નુ
દુરહિઅ=બે અધિક

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૭૮-૨૭૯ ॥

વિશેષાર્થ:—એક એક સમયમાંજ એક બે ત્રણ એમ આરંભીને ખત્રીસની સંખ્યા સુધીના જીવે અંતર વિના સતત મોક્ષે જાય તો આઠ સમય સુધીજ જાય, એ આઠ સમય પૂર્ણથયે તુર્તજ નવમા એક સમયરૂપ અંતર ખાલી પડી જાય [ત્યારબાદ દસમે સમયથી જલે ખત્રીસ-ખત્રીસ સિદ્ધ થતા જાય પરંતુ તે આઠ આઠ સમય યાવત્ ચાલુ રહે. પછી જઘન્યથી એક સમયનું અવશ્ય અંતર પડે] ખત્રીસ પછી-તેત્રીશથી માંડીને અડતાળીશ સુધીના જીવે સમયે સમયે સિદ્ધ થતા જાય તો સાત સમય સુધી, પછી સમયાદિકનું અંતર પડે, ૪૬ થી આરંભી ૬૦ સુધીના (એટલે કેાઈ સમયે ૪૬, બીજે સમયે ૫૦-૫૩-૫૬, કેાઈ સમયે છેવટે ૬૦) જીવે સમયે સમયે સિદ્ધ થતા જાય તો છ સમય સુધી મોક્ષે જાય, પછી સમયાદિકનું અંતરપડે, ૬૧ થી ૭૨ સુધીની સંખ્યા સિદ્ધ થતી જાય તો પાંચ સમય યાવત્, પુનઃ અંતર, ૭૩ થી લઈ ૮૪ સુધીની સંખ્યા ચાર સમય યાવત્ સિદ્ધ થાય, પછી અંતરપડે, ૮૫ થી ૯૬ સુધીની સંખ્યા ત્રણ સમય યાવત્, પુનઃ અંતર, ૯૭ થી ૧૦૨ સુધીની સંખ્યા તે બે સમય યાવત્, પુનઃ અંતરપડે, અને ૧૦૩ થી આરંભી ૧૦૮ સુધીની સંખ્યા સિદ્ધ થાય તો એકજ સમય સુધીમાં થાય, બીજે જ સમયથી સમયાદિકનાં અંતર અવશ્ય પડેજ. [૨૭૮-૭૯]

નોટ—આ સંખ્યામાં મતાંતરે—વિચારભેદો છે, તે સ્થાનાંગસુત્રવ્રત્તિ તથા શ્રીમદ્ મલ્લયગિરિ મહારાજ કૃત બૃ. સં. ટીકાના આશયો વિચારવા.

અવતરણ:—હવે એ જીવો સિદ્ધ તો થાય છે પણ એ સિદ્ધ સ્થાન કેડું અને કેટલું-કયાં છે ? તે પણ કહે છે—કારણ કે સાંખ્યમતાનુયાયિઓ એમ માને છે કે ‘ મુક્તાઃ સર્વત્ર તિષ્ઠન્તિ, જ્યોમવત્ તાપઘર્જિતા ’ એટલે સંસારના સંતાપથી રહિત એવા મુક્તાત્માઓ આકાશની માફક સર્વત્ર રહે છે, તેથી તે મતનું નિરાકરણ કરવા મુક્તાત્માના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમમાણને કહે છે.

પળયાલલક્ષ્મજોયણ, વિક્ષંભા સિદ્ધસિલફલિહવિમલા ।

તદુવરિગજોઅંતે, લોગંતો તત્થસિદ્ધિઠિઈ ॥ ૨૮૦ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

પદ્મચત્વારિંશત્થયોજનવિષ્કમ્ભા સિદ્ધશિલા સ્ફટિકવિમલા ।

તદુપર્યેકયોજનાન્તે લોકાન્તસ્ત્ર સિદ્ધસ્થિતિઃ ॥ ૨૮૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

સિદ્ધસિલ=સિદ્ધશિલા

ફલિહવિમલા=સ્ફટિકવત્ વિમલ

તદુવરિગ=તેથી ઉપર એક

જોઅંતે=યોજનાન્તે

લોગંતો=લોકાન્ત

તત્થસિદ્ધિઠિઈ=ત્યાં સિદ્ધની સ્થિતિ

માર્ગ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૮૦ ॥

વિશેષાર્થ:—વૈમાનિક નિકાયના અંતિમ અનુત્તરના મધ્યવર્તી સર્વાર્થસિદ્ધ નામના મહાવિમાનથી ઉપર બાર યોજન બધાં ત્યાંજ ૪૫ લાખ યોજનના વિષ્કમ્ભે (વૃત્ત હોવાથી આયામ પણ તેટલોજ) સ્ફટિક સરખી નિર્મલ ઇષત્ પ્રાગ્ભારા નામની સિદ્ધશિલા આવેલી છે. એ શિલાથી ઉપર (ઉત્સેધાંશુલ પ્રમાણે) એક યોજનાન્તે લોકનો અન્ત આવે છે ત્યાંસુધી સિદ્ધના જીવોની સ્થિતિ-અવગાહના છે.

વધુમાં આ જીવો લોકના અન્તભાગે અડીને રહેલા છે. તે જીવો પુનરાગમનવૃત્તિવાળા નથી. આ શિલા બુદ્ધા બુદ્ધા બાર નામોથી અંકિત શ્વેતાંજન સમાન સુવર્ણમય, ઊર્ધ્વ (ચત્તા) છત્રના આકારે સંસ્થિત, ધીથી ભરેલા કટોરા સરખી, પ્રાણુ-ભૂત-જીવ-સર્વોને સુખ આપનારી હિમ-ગોક્ષીર જેવી ઉજ્જવળ છે. [૨૮૦]

અવતરણ:—તે સિદ્ધશિલાની બડાઇ કેટલી ? તે કહે છે.

બહુમજ્જદેસમાપ, અટ્ટેવ ચ જોડ્ઞાઈ વાહલ્લં ।

ચરિમંતેસુ ચ તણુઈ, અંગુલસંસ્થેજ્ઞઈ ભાગં ॥ ૨૮૧ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

બહુમજ્જદેશભાગે અટ્ટેવ ચ યોજનાનિ વાહલ્પય્ ।

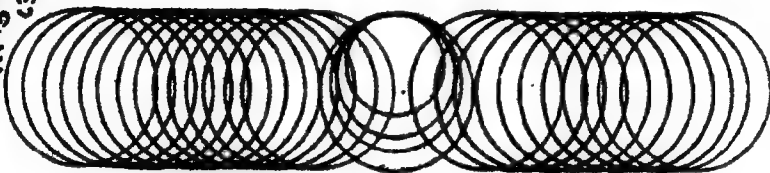
ચરિમાન્તેષુ ચ તણુકા અંગુલસંસ્થેયમાગા

॥ ૨૮૧ ॥

॥ सिद्धशिला तथा सिद्धात्मास्थानदर्शक चित्र ॥

अलोकाकाश

प्रदेशनी हानि वृद्धि एरहेल सिध्दावगाहनानुं

दीर्घक्षेत्र - ४५ लाख योजनछे.

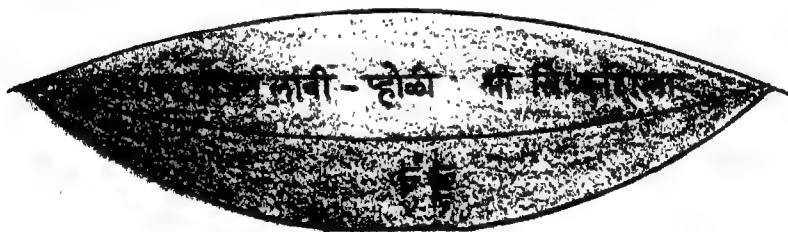
આ વિષય જોજ્ઞા અનુસાર વિ० ની
પ્રજાણી ૧૧ મો. દૂર ૪૫ લાકા મો.
લાંબી પહોળી સિદ્ધશિલાનું છે. તે
મધ્યમાને આયાવ-ચિન્નઅંબી ૮ મો.
પ્રમાણ પેરાવાવાળા પ્રદેશમાં નીચેથી
ઘર સુધીના કોઇપણ ભાગમાં માપો
તો ૮ મો. જાડાઈ મલી આશરે જે
માટે ચિન્નમાં જ — આથી કાઢન
પ્રથમ ૮ મો. સીધી દર્શાવી ગાદ
કમરઁઃ ઘટતી દર્શાવી છે. ત્યાર-
ગાદ તે અન્તે અત્યન્ત તન્નુ બને છે.
૧ શિલાથી ૩ ગા. ૬ માગ ઉર્ધ્વ
શિલાસ્માઓ છે, અને ત્યાર ગાદ ૬
ગાદ જેટલા આકાશલોચમાં અનન્ત

सिध्दशिला अने सिध्दावगाह वच्येनु मंथ-

સિદ્ધાત્માઓ છે. ઉપરથી સર્વે કોકાન્તેને
સ્પર્શાને રક્ષા છે. જ્યારે બીજેથી તેમની
અવગાહના મિત્ર મિત્ર હોવાથી સમા-
નપણું નથી રહેતું.

शिलारंभो १ योजनान्तो लोका-
न्त पूर्ण बाय डे.

न्त पूर्ण बाब छे.
 उपर जे गोंड कुंहाळाकृतिछो
 बतायी छे ते एक सिद्ध त्या अनन्त सिद्धो
 केनी रीते अवगाही रहे ते सूचक छे,
 बळी तेमां छेको काल बर्तुल ते समा-
 वगाही अनन्त सिद्धोनी पिंडसूचक
 छ, ते सिषायनी सालकाळी गोळा-
 कृतिछो प्रदेक्षनी हानिवृद्धिए रहेका
 अनन्त सिद्धोनी सूचक छे

८५० प्रमाण

શીખદાર્થ:—

વૃત્તમધ્યદેશમાય=બરાબર મધ્ય દેશભાગે
ગાહ્ય=આહુત્ય-બાડાઈ

ચરિમંતેતુ=ચરમાન્તમાં
તર્ણ=તનુક-પાતલી

ગાથાર્થ:—એ સિદ્ધશિલા બરાબર મધ્યદેશભાગે (બરાબર વચ્ચેવચ) આમામ વિષ્ણુભક્તી આઠ યોજન પ્રમાણુ ચેરાવાવાળા બહુ મધ્ય ક્ષેત્રમાં સર્વત્ર આઠ યોજનના આહુત્ય-બાડાઈ પ્રમાણુવાળી છે. ત્યારબાદ તે બાડાઈને સર્વ દિશા અને વિદિશાઓમાં એકએક પ્રદેશે (યોજન યોજનાન્તે અંશુલ પૃથક્ત્વ) હીન કરતાં કરતાં યાવત શિલાના અન્તિમ ભાગે ખેંચીએ ત્યારે અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જ પાતલી (બાડાઈવાળી) હોય છે એટલે માખીની પાંખ કરતાં પણ ત્યાં અત્યન્ત તનુ હોય છે. ॥ ૨૮૧ ॥

વિશેષાર્થ:—સુખ છે. [૨૮૧]

અવતરણ:—સિદ્ધ થએલા છવેની ઉત્કૃષ્ટ તથા (મધ્યમ) અવગાહના કહે છે.

તિષ્ઠિ સયા તિત્તીસા, ધણુત્તિભાગો ય કોસ છબમાગો ।

જં પરમોગાહોઽયં, તો તે કોસસ્સ છબમાગો ॥ ૨૮૨ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ:

ત્રીપિ શ્વતાનિ ત્રયસિન્નત્વ ધનુષિ(ધનુ)સિમાગથ ક્રોશવદ્ભાગ: ।

ય: પરમોઽવગાહોઽયં તતસ્સ ક્રોશસ્ય વદ્ભાગ: ॥ ૨૮૨ ॥

શીખદાર્થ:—

તિષ્ઠિસયાતિત્તીસા=ત્રણસે તેત્રીસ
ધણુતિમાગો=ધનુષ્યનો ત્રીજો ભાગ
કોસછબમાગો=ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ

પરમોગાહો=ઉત્કૃષ્ટઅવગાહના
તો=તે
કોસસ્સ=ગાઉનો

ગાથાર્થ:—ત્રણસેતેત્રીસ ધનુષ્ય એક ધનુષ્યનો ત્રીજોભાગ તે એક ગાઉનો છઠ્ઠાભાગ રૂપ હોવાથી એક કોશના છઠ્ઠાભાગની સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે.

વિશેષાર્થ:—સિદ્ધગતિમાં જનારા છવે મનુષ્યભવે ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ૯૦ ધનુષ્યની

૯૦ કોષ ઉત્કૃષ્ટ થી ૫૨૫ ધનુષ્ય અવગાહના માને છે કારણ કે સિદ્ધબ્રાહ્મણમાં પણ ૭૦ અવગાહના સિદ્ધોની ૫૦૦ ધનુષ્ય પૃથક્ત્વે કહી છે, ત્યાં પૃથક્ત્વ શબ્દ આહુત્યવાચી હોવાથી આદિ ૨૫ ધનુષ્ય વધારે ગણે છે.

અવગાહનાવાળા (૫૦૦ થી ૬૧ અધિક માનવાળા નહિ) અને જઘન્યથી બે હાથની અવગાહનાવાળા (તેથી ન્યૂન શરીરી નહિ) તથા જઘન્યથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્વાક્ર અંદર (વચ્ચે) સર્વ મધ્યમ અવગાહનાવાળા જીવો હોય છે. હવે એ સર્વ જીવો ચરમસમયે મૂલશરીરની જે અવગાહના હોય તેના ત્રીજા ભાગે હીન પ્રમાણવાળા થયે મોક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ૫૦૦ ધનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ કાયાવાળા જીવો ચૌદમે ગુણસ્થાનકે-અયોગી અવસ્થામાં શૈલેશીકંચુ વખતે સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી ધ્યાનના બલવડે પોતાનાં શરીરના મુખ-ઉદરદિ સર્વ પોલાણુ ભાગોને સ્વાત્મપ્રદેશોવડે પૂરે છે અને સર્વ આત્મપ્રદેશોને લેગા કરવા પૂર્વક પ્રદેશધન કરવાથી (જે શરીર વિસ્તૃત હતું તે પોલાણુ ભાગો પૂરાઈ જવાથી ત્રીજે ભાગે હીન થયું, કારણ કે સ્વ શરીરમાનમાં ત્રીજા ભાગનું પોલાણુ હોય છે) ૫૦૦ ધનુષ્યની કાયાનું માન ત્રીજે ભાગે હીન થતાં ૩૩૩ ધનુષ્ય એક ધનુષ્યનો ત્રીજો ભાગ-અથવા એક ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ એટલી અવગાહના થઈ તેજ અવગાહનાએ એ જીવો સિદ્ધસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આ સિદ્ધસ્થાનની પરમ-ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક ગાઉના છઠ્ઠા ભાગ (૩૩૩કું ૬૦) ની જાણવી. इति उत्कृष्टावगाहना

મધ્યમ અવગાહના તે સાતહાથના શરીરવાળો આત્મા (પ્રજુ મહાવીર જેમ) સૂક્ષ્મધ્યાન બલથી પૂર્વોક્ત રીતે પ્રદેશધન કરવા પૂર્વક ત્રીજે ભાગે હીન થતાં સિદ્ધમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ૪ ૬૨ હાથ અને ૧૬ અંગુલની મધ્યમ અવગાહના હોય છે. ટુંકમાં જઘન્યથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્વાક્ર તે સર્વ મધ્યમ અવગાહના ભાવવી. इति मध्यमावगाहना ॥

૯૧. કોઈ શંકા કરે કે મરૂદેવા માતા પોતાના પતિ નાભિકુલકરની પરપ ૬૦ ની અવગાહનાએ આવશ્યક નિયુક્તિના વચનથી તુલ્યમાનવાળા હતા તો તે સિદ્ધ કેમ થયા? કારણકે ૫૦૦ થી અધિક અવગાહનાએ સિદ્ધ થતા નથી અને મરૂદેવા ' પરપ ' ધનુષ્યવાળા હતાં : તેનું સમાધાન પ્રથમ તો સર્વકાળે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી કંઈક ન્યૂન જ હોય છે. વળી તે હસ્તિકંઘ ઉપર હતા, જેથી સંકોચાએલા શરીરવાળા હતા એમ ભાવ્યકાર કહે છે. વળી સંપ્રહણીવૃત્તિકાર તો ૫૦૦ ધનુષ્યની મર્યાદા એ મોટે ભાગે બહુલતાએ સમજવી એટલે એથી કોઈ વધુ (૨૫ ૬૦) માનવાળો પણ મોક્ષે જાય એમ કહે છે.

૯૨. આગમમાં આ માનને જઘન્યાવગાહના તરીકે કહેલ છે પણ તે તીથકરો તેથી ન્યૂન અવગાહનાવાળા નથી હોતા તેની અપેક્ષાએ કહેલ છે. શેષ સામાન્ય કેવલી તો હીન પ્રમાણવાળા પણ હોય છે. તેથી વાસ્તવિક આ મધ્યમ અવગાહના સમજવી.

આ સિદ્ધ થનારા જીવો અંતિમકાળે (સૂતેલ-એકેલ કે ઉભેલ) જે જે રીતિએ અરમ સમયે કાળ કરે તેવાજ સંસ્થાને-તેજ આકારે ત્યાં સિદ્ધમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વળી અંતિમ સમયે પોલાણ પુરાવાથી અથોક્ષ આકૃતિ-વાળું પ્રદેશધન થતું હોવાથી તે સંસ્થાન (ઘટાકાશ જેમ) અલૌકિક અવર્ણ-નીય હોય છે, તેથી સિદ્ધના જીવોને દીર્ઘ-હ્રસ્વ સંસ્થાન નથી તેમજ અશરીરી હોવાથી વૃદ્ધિપણું નથી.

અવતરણ;—તે સિદ્ધોની જ્ઞાન્ય અવગાહનાને કહે છે.

एगा य होइ रयणी, अट्टेव य अंगुलेहिं साहीया ।

एसा खलु सिद्धाणं, जहम् ओगाहणा भणिया ॥ २८३ ॥

संस्कृत अनुवादः—

एका च भवति रणिरष्टैव च अङ्गुलैस्साधिका ।

एसा खलु सिद्धानां जवन्याज्वगाहना भणिता ॥ २८३ ॥

शब्दार्थः—

एगा=એક
રયણી=હાથ

एसा=એ પ્રમાણે
खलु=નિઘ્યે

ગાથાર્થ:—એકહાથ અને ઉપર આઠઅંગુલ અધિક એટલી નિઘ્યે સિદ્ધોની જ્ઞાન્ય અવગાહના કહેલી છે. ॥ ૨૮૩ ॥

વિશેષાર્થ:—જે ૯૩ હાથની કાયાવાળા સંસારી જીવ પૂર્વોક્ત ગાથામાં કહેલા નિયમ મુજબ શુષિર ભાગોને પૂરી પ્રદેશધન કરે ત્યારે જે હાથનો ત્રીજો ભાગ હીન થતાં શેષ ૧ હાથ અને ૮ અંગુળ અવગાહનાવાળો થયો થકો સિદ્ધ થાય અને તેજ અવગાહનાએ સિદ્ધાત્માઓ સિદ્ધસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી ૧ હાથ અધિક ૮ અંગુળની જ્ઞાન્ય સિદ્ધોની અવગાહના નિશ્ચયથી કહી છે. [૨૮૩]

॥ इति मनुष्याधिकारः समाप्तः, तस्मिन् समाप्ते तस्य अष्टद्वाराण्यपि पूर्णानि ॥

૬૪ કુમ્ભાગ્રવત્ અથવા સાત હાથના માનવાળા યન્ત્ર પીલનથી સંકુચિત થયા હોય તેવાની.

II સિદ્ધના જીવોનું ઈતિવૃત્ત ચર્ચન II

જીવો જગતમાં બે પ્રકારના છે : ' સિદ્ધ અને સંસારી ' તેમાં એકેન્દ્રિયાદિથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના ચાર ગતિરૂપ જીવો સર્વ સંસારી છે જેનું સ્વરૂપ કાંઈક કહેવાયું છે અને બીજું કહેવાયું, આ સંસારી જીવો ૫૬૩ બેદ છે. બીજા સિદ્ધના જીવો ૧ જિનસિદ્ધ, ૨ અજિનસિદ્ધ, ૩ તીર્થસિદ્ધ, ૪ અતીર્થસિદ્ધ, ૫ મુહિર્થસિદ્ધ, ૬ અન્યલિર્થસિદ્ધ, ૭ સ્વલિર્થસિદ્ધ, ૮ અલિર્થસિદ્ધ, ૯ પુરુષસિદ્ધ, ૧૦ નપુંસકસિદ્ધ, ૧૧ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, ૧૨ સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, ૧૩ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ, ૧૪ એકસિદ્ધ, ૧૫ અનેકસિદ્ધ એમ ૫૬૨બેદ છે.

જીવન્તીતિ પ્રાપ્તાન્ પાત્યન્તીતિ જીવા એ ન્યાયથી પ્રાણને કારણે કરતા હોય તે જીવો કહેવાય, પ્રાણ પુનઃ બે પ્રકારે, દ્રવ્ય અને બાવ, દ્રવ્યપ્રાણ ઇન્દ્રિય-આસોઆસ પ્રાણુદિરિતે છે જ્યારે બાવપ્રાણ તે જ્ઞાનાદિક, સિદ્ધના જીવોને ઇન્દ્રિય-ઉચ્છવાસ બાવા યોગરૂપ દસપ્રાણો નથી, પરંતુ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ બાવપ્રાણો છે એથી તેઓ જીવ તરીકે કહેવાય છે.

કાંઈ કહે કે મોક્ષ નથી ? તો તેનું ટુંકું સમાધાન એ કે ' મોક્ષ ' એ એક શુદ્ધ પદ હોવાથી સત્-વિદ્યમાન વસ્તુ છે. કારણ કે વન્ધ્યા-પુત્ર ઘટ-પટ-આકાશ-પુષ્પ શશ્વત્રુંગાદિ એક-શુદ્ધ પદવાળી સાન્વર્ણવસ્તુ દરેક જગતમાં વિદ્યમાન હોય છે જ, પરંતુ બે જોડેલા પદવાળી શશ્વત્રુંગાદિ કે આકાશપુષ્પ-વન્ધ્યાપુત્ર રાજપુરૂષ એવી વસ્તુઓ હોય નથી પણ હોતી એટલે સત્ અથવા અસત્ છે માટે મોક્ષ એ શુદ્ધ એકપદ હોવાથી સત્પદ છે (અહીં ડિસ્થ-કિત્થ એવા અર્થશૂન્ય પદ ન લેવા કારણ કે જેની ત્યુપત્તિ બાકરજીથી થાય તેજ પદ કહેવાય છે, જ્યારે એની તો થતી નથી.)

મનુષ્યગતિવાળો, પંચેન્દ્રિય, ત્રસકાયિક, લબ્ધ, સંસી, યથાખ્યાત ચારિત્ર, ક્ષામિક સમક્રિતી, અનાહારી, કેવળદર્શન, કેવળજ્ઞાન એટલી માર્ગજીઓમાંથી મોક્ષે જવાય છે શેષ માર્ગજીઓથી નહિ. સમયે સમયે જીવો સિદ્ધ થતા હોવાથી અનન્ત છે (અન્યદર્શ-નીયો ઇશ્વર એક કહે છે તે અસત્ય છે), સિદ્ધના જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉક્ત અવગાહનાએ રહેલા છે જ્યાં એક સિદ્ધ છે ત્યાં અનંતસિદ્ધ છે અને તેઓ સિદ્ધ જિલા ઉપર એક ગાઉના છઠ્ઠા ભાગ જેટલા આકાશક્ષેત્રમાં લોકાન્તને સ્પર્શીને રહેલા છે ઉપરથી બધા સરખા છે પરંતુ નીચેની ભિન્નભિન્ન અવગાહના આગ્રી ઉંચાનીચા હોય છે. [માટે ઇતરો ઇશ્વર સર્વ વ્યાપી-ચરાચર માને છે તે અસત્ય છે.] સિદ્ધના જીવો વિષમ-વગાહી સમાવગાહી હોવાથી પરસ્પર અન્તર વિના સ્પર્શીને રહેલા છે, આ સિદ્ધોનું કદી પણ અવન કે જન્મ લેવાનું હોતું નથી, સદાકાળ ત્યાં રહેવાવાળા છે કારણ કે તેઓએ જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મોના ક્ષય કરી આઠ અનન્તી શક્તિઓને મેળવી છે, એથી સર્વ કર્મ ક્ષય કર્યા હોવાથી તેઓને જન્મ-મરણ હોય જ ક્યાંથી ? જન્મ નથી એટલે શરીર નથી. શરીર નથી પછી અન્ય દ્રવ્યપ્રાણો આદિ ક્યાંથી જ હોય ? કર્મરૂપી બીજ તેઓએ બાળી નાંખ્યું હોવાથી જન્મરૂપી અંકુરો પ્રગટ થઈ જ નથી. જે માટે કહ્યું છે કે—**વગ્ધે વીજે યથાસ્યન્તં, પ્રાવુર્મયતિ માંકુરઃ । કર્મવીજે તથા વગ્ધે, ન રોહતિ મલાંકુરઃ ॥૧॥** ત્યાં

કર્મ નથી, ત્યાં નવું કર્મ બંધન નથી, એવો મત મોટા ભાગે, ખોટો છે. કાલો વાલો-ગાડોના ભોજો નથી, પરંતુ જે અનુપમ અત્યંત સુખ સિદ્ધિના જીવોને છે તેવું મનુષ્ય કે દેવોનાં ત્રણકાળના સુખ ભોજા કરીએ અને તેનો અનન્તવર્ગ કરીએ તોએ તેની તુલનાને પામવું નથી, એટલું જ નહિ પણ ઉલટું સિદ્ધિના સુખનું વર્ગભૂળ કરીએ તો ત્રણ જન્મમાં સમાપ્ત પણ નહિ, આ સુખ કેવળી જાણે છતાં મિઠા પદાર્થને ખાનાર મુઝો તેની મીઠાશને અન્ય આજળ કદી શકતો નથી તેમ તેઓ અન્ય આજળ વર્ણવી શકતા નથી તેથી અનિર્વચનીય છે. ખરી રીતે તો આ સુખ કોઈની સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે જ નહિ. આ કલિકાળમાં સિદ્ધિમનનો માર્ગ નથી તેમજ તેવી પુન્યાપના અભાવે કર્મબંધનના દારો ખુલ્લા વધુ હોવાથી નિષ્કર્મી આત્મા ઘણું શકતો નથી.

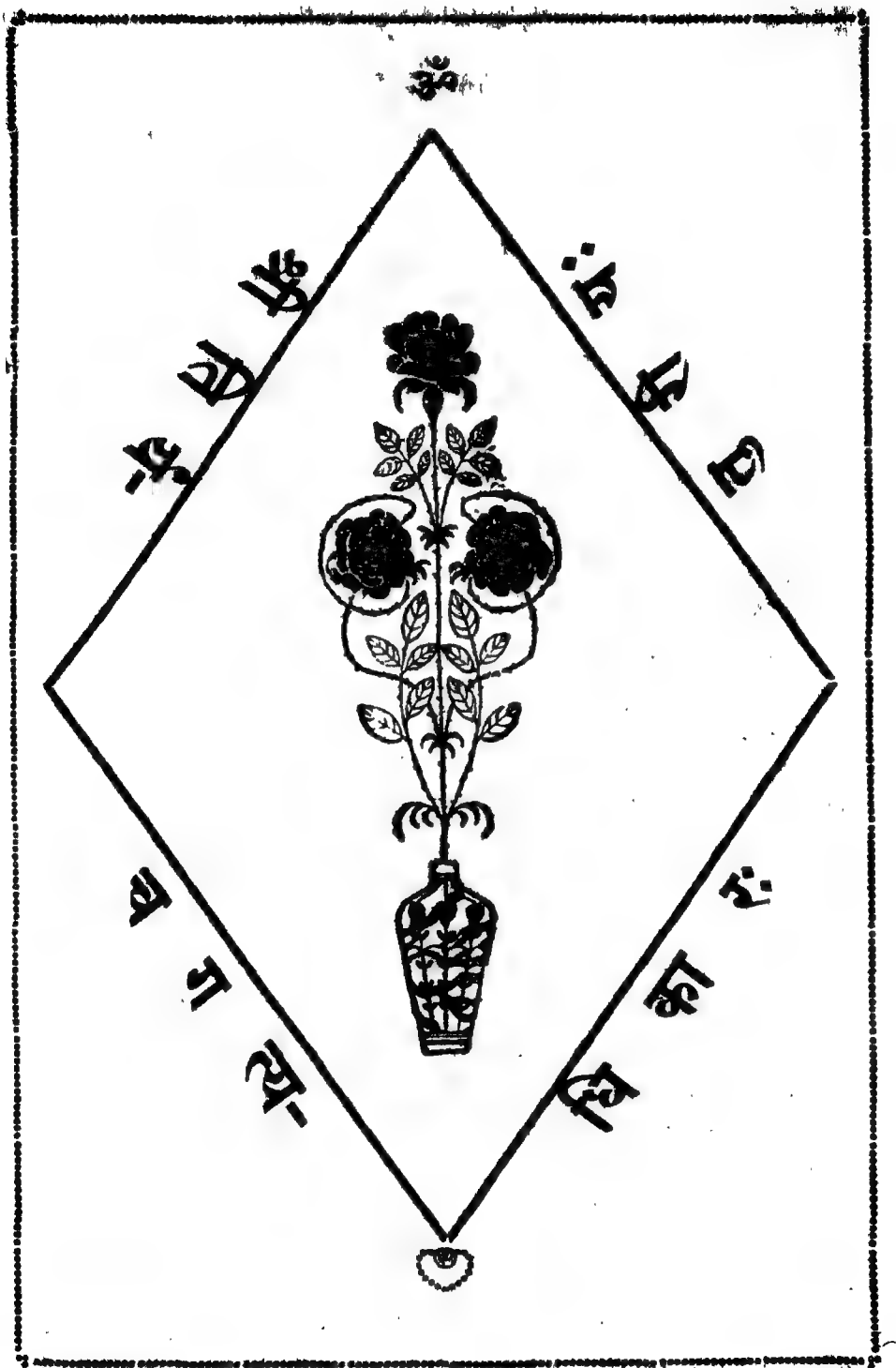
સિદ્ધ થનારા જીવો સંસારી અવસ્થામાં જે સ્થાને મૃત્યુ પામે ત્યાંથી સર્વાંગેથી નીકળી આત્મા સીધો સમગ્રેણીએ એક જ સમયમાં (આજીબાજીના કાષ્ટપણ પ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના અરપૃચ્છત-ઋણગતિએ સિદ્ધ થાય છે.

બંધનના અભાવે અગ્નિ ઠરી જાય છે તેમ સર્વ કર્મ ક્ષયથી કર્મરૂપ અગ્નિ ઠરતાં આત્મા નિર્વાણ પામે છે, ત્યારબાદ તે આત્મા પૂર્વ પ્રયોગથી કુંભારનું ચક્ર, બાણ કે હિંડોળાને પાછું એટલી ફેરવી છોડી દેતાં જેમ આશ્વાં જાય છે તેમ આત્માની ગતિ થાય છે.

બીજી રીતે માટીનો સંઘ તળવાથી ટુંબડાની પાણી ઉપર તરી આવવારૂપ ગતિ છે તેમ કર્મસંજની મુક્તિથી આત્માની ઉર્ધ્વ ગતિ છે. વળી ત્રીજી રીતે એરડાદિકનાં બંધન તુટવાથી જેમ તેઓની ઉછળીને ઉંચે ઉડવાની ગતિ છે તેમ કર્મબંધનના હેઠનથી સિદ્ધ થનારાની મૂળ ઉર્ધ્વગતિ હોય છે, એથી જ જીવનો મુખ્યત્વે ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે જ્યારે પૃથ્વીરૂપ પુદ્ગલોનો અધોગમન સ્વભાવ છે, છતાં જીવનું વિપરીતગમન કર્મસત્તાનેજ આભારી છે, એ કર્મબંધન છુટતાં આત્માની મૂળપ્રકૃતિ, અસલ વિભૂતિને પ્રાપ્ત કરે છે. જે સદાકાળ સ્થિરભાવવાળી છે, આ સિદ્ધિના જીવો અયોગી, અમેધી અકપાયી અવેદી છે. અવ્યાબાધ અચલ અક્ષય-શિવ-નિરાગી સ્થાનમાં રહેવાવાળા છે. ચિદાનન્દ સ્વરૂપી છે.

સિદ્ધશિલા સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી બાર યોજન દૂર આવેલી છે પરંતુ અન્યાચાર્ય તો સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી બાર યોજન દૂર અભોક્ષ સરગ્યાત કહે છે માટે બાળેનું કંચન બિંબ પડે છે. તત્ત્વજ્ઞાની જગ્ય છે. વધુવર્ણન અ-આતરથી જોવું.

॥ તિર્યચ જીવોની સંક્ષિપ્ત ઓઠસાળ ॥

નોંધ—હવે તિર્યચગતિનો અધિકાર કર થાય છે, એમાં પ્રથમ તિર્યચ જીવો કયા કયા અને કેને કેને કહેવાય છે, તેની ઓળખાણ મન-ચાંતરથી આપીએ છીએ.

જગતવર્તી સંસારી જીવો બે પ્રકારના છે. એક જસ અને બીજા સ્થાવર.

જસ—તે ઇચ્છાપૂર્વક [તાપથી પીડાયા થકા હાયામાં અને હંડીથી પીડાયા થકા તાપમાં] મનનામન કરનારાં છે.

સ્થાવર—તે [તાપાદિકથી પીડાયા થકા અન્યત્ર જવાની ઇચ્છા છતાં] ઇચ્છાપૂર્વક હાલી ચાલી ન શકે તે.

અહીંના જીવોનું ભ્રમણુ પ્રથમ સ્થાવર સ્વરૂપ એકેન્દ્રિયથી માંડી ક્રમશઃ વિકલેન્દ્રિયમાં બને છે તેથી પ્રથમ તે સ્થાવર-એકેન્દ્રિયના બેદો કહેવાય છે.

સ્થાવર જીવો એકેન્દ્રિય કહેવાય છે અને તે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલિકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાંચ બેદ છે. એમાંએ વનસ્પતિકાય સાધારણ અને પ્રત્યેકથી બે પ્રતિબેદવાળી છે. એમાં પુનઃ [પ્રત્યેકવનસ્પતિબેદ વર્ણ] શેષ પાંચે સ્થાવરોના સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે બેદ પડે છે એટલે કુલ ૧૦ બેદ થયા અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ બાહરજ હોવાથી તેનો એક બેદ ઉમેરતાં કુલ ૧૧ બેદ સ્થાવરના થાય, તેના પુનઃ પર્યાયા-અપર્યાયા વિચારતાં કુલ બાવીસ બેદ એકેન્દ્રિય-સ્થાવરોના થાય છે.

સૂક્ષ્મસ્થાવરો—એટલે ધણાસૂક્ષ્મ જીવોનો સમુદાય એકઠો થાય તોપણ [અત્યંત સૂક્ષ્મપણું રહેતું હોવાથી] ચર્મચક્ષુથી દેખી ન શકાય તે. એ પાંચે પૃથ્વીવ્યાદિ સૂક્ષ્મ સ્થાવરો ચૌદ રાજસોકમાં કાળજળની ડાબડીની પેઠે ઠાંસી ઠાંસીને અસંખ્યાતા-અનંતા ભર્યા છે, જે કાષ્ઠના માર્યા મરાતા નથી, હણ્યા હણ્ણતા નથી, એમાં વળી સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિ તે સૂક્ષ્મ નિર્ગોદના નામથી ઓળખાય છે [જેનું સ્વરૂપ કંઈક ૩૦૧ મી ગાજામાં આવશે] તે જીવો અનંતા છે. આ અથા સૂક્ષ્મ જીવોની ભવસ્થિતિ અંતર્મુદ્ધર્તની છે.

બાહર સ્થાવરો—આ બાહર જીવો એક અથવા ધણા એમ થાય ત્યારે ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાય તે. બાહર સ્થાવરો પ્રત્યેક બેદ સંક્ષિપ્ત પૃથ્વીવ્યાદિ છ પ્રકારે છે.

પ્રથમ બાહર પૃથ્વીકાયમાં-પૃથ્વીના બે બેદ છે. એક કૌમળ અને બીજો કર્કશ. તેમાં કૌમળ પૃથ્વી તે સાત રંગ હોવાથી સાત બેદે તે કાળી, લીલી, પીળી, રાતી, શ્વેત, પાંડુ રંગની અને નદાદિકના પાણીના પૂર ઉતરવાથી અત્યંત ભેજવાળા પ્રદેશની કૌમળ-ચીકણી-પંકજ માટી, બ્યારે કર્કશ પૃથ્વી ચાલીશ બેદ છે તેમાં ૧૮ બેદ, તે રક્તિક, નીલમ, ચંદન, વૈદૂર્યાદિ મથિરતોના અને શેષ ૨૨ બેદમાં-નદી તટની માટી, મોટી-સૂક્ષ્મ રેતી, નાના પથ્થરો, મોટી શિલા, ઉસ, લવણ, સુવર્ણ, સોનું, રૂપું, સીસું, ત્રાંબુ, લોહ જસત વળ [સપ્ત ધાતુઓ] હરતાળ, દિગ્બલ, મનશીલ, પ્રવાહ, પારદ, સૌવીર અંજન, અભકપડ, અભકમિશ્રિત રેતી ઇત્યાદિ છે. આ સર્વ બેદો પ્રથમ સજીવપણું હોય.

છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ સ્થાનથી ગુદા પાશ્વર બાદ અગ્નિ વિગેરેના સુધોએ મુદ્ધ માથ છે ત્યારે તે નિર્જીવ બને છે. પછી તે મદ્યાર્થે પૂર્વની જેમ માનમાં વધતાં નથી.

બાહર અપકાય—સ્વાભાવિક હિમ બરફ કરા ધૂમસ ધનોદ્દિષિ ઝાકળ કુવા સમુદ્ર આદિ સર્વ પ્રકારનું જળ.

બાહર લેહિકાય—તે ચાલુ શુદ્ધ અગ્નિ, વજ્રનો અગ્નિ, જ્વાળાનો, રુદ્રલિંગનો અંધાર, વિદ્યુત, ઉષ્ણપાત, તણુખા, કણિયા, સૂર્યકાન્તમણીનો, છાણાદિકનો, કાષ્ટ-કાલસા વિગેરે સર્વ જાતનો અગ્નિ.

બાહર વાહિકાય—તે દિશાવર્તી-ભિર્વ-અધો-તિર્યક વાયુ, ઝંઝાવાતનો, શુંબરવ, મંદ્રલિક, ધનવાત, તનુવાત વિગેરે સર્વ જાતનો.

બાહર વનસ્પતિકાય—તે પ્રત્યેક અને બાહર સાધારણ, તેમાં એક શરીરમાં એક જીવવાળી તે પ્રત્યેક, તે વૃક્ષના ફળ, પુલ, ત્વચા, કાષ્ટ, મૂળ, પત્ર ખીજ આદિમાં એક જીવવાળી છે અને આખા વૃક્ષનો અન્ય એક જીવ સર્વવ્યાપી જુદો હોય છે. તે પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં વૃક્ષ-ગુચ્છાદિક ૧૨ ભેદો છે તેથી આગળ કહેવાતા સાધારણ વનસ્પતિના ભેદને વર્જીને શેષ ધાન્ય અનેકવિધ પુષ્પની જાતિઓનાં પુષ્પો-ફળો, પત્રો-લતાઓ-કમળો આકાદિક દ્રવ્યોવાળાં સર્વ જાતનાં વૃક્ષો તે પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં વિચારી લેવા.

સાધારણ વનસ્પતિ—સૂક્ષ્મ બાહર બે ભેદ છે. આ સાધારણ વનસ્પતિના જીવોની ઉત્પત્તિ ત્યારબાદ આહાર, શ્વાસોશ્વાસ ગ્રહણ વિગેરે ક્રિયાઓ સર્વ એકીસાથે જ હોય છે. આ સાધારણ વનસ્પતિમાં અનંતકાયસ્વરૂપ બાહર વનસ્પતિ જે દેખાય છે તે અનેક-ભેદ છે. તે કંદ [બટાકા, લસણ, કુંગળી] વિગેરે, પાંચ રંગની ડુગી, સેવાલ, ત્રિલાડીના છત્રી આકારના ટોપ, આદુ, લીલી હળદર, ગાજર, મોચ, યેંગ, પાલખું, કુણાં ફળો, ચોર, યુગળ, ગજો, સિંગોડા આદિ પ્રસિદ્ધ કર અનંતકાયાદિ સર્વપ્રકારે જાણીવી.

વધુમાં જેની નસો, સાંધા, ગાંઠો ગુપ્ત હોય, વળી જેના ભાંગવાથી સરખા ભાગે થઈ જતા હોય, છેદાયા થકાં ફરીથી ઉગે તેવી હોય તે વિગેરે મુખ્ય ૬ લક્ષણે કરીને ઓળખાતી તથા અન્ય ભેદ જણાતી સાધારણ વનસ્પતિ સમજવી.

વસ્તુતઃ સર્વ વનસ્પતિઓ ઉગતી વખતે તો સાધારણ સ્વરૂપે હોય છે પછી અમુક વખત થયે કેટલીક પ્રત્યેકનામ કર્મવાળી પ્રત્યેક સ્વરૂપે થાય છે અને સાધારણ નામકર્મના ઉદયવાળી કેટલીક સાધારણપણે રહે છે. **इति स्थावरजीव व्याख्या ।**

જલજીવો—એકેન્દ્રિય સિવાયના શેષ બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, અહિરિન્દ્રિય પંચેન્દ્રિય સર્વ ત્રસ છે.

બેઘન્દ્રિયના ભેદો—કુક્ષિમાં (પેટ) તથા ગુદા દ્વારે થતા કીડાઓ, કાષ્ટમાં ઉત્પન્ન થનારા કીડાઓ (ધુણા), મડોળા, અલસીયાં, જલો, પૂરા, સંખ, સંખલા, કોડી છીપલી, ચંદનાદિ જીવો, જેને આમડી અને જીવ્હા બે જ ઇન્દ્રિય છે તે.

લેહન્દ્રિયો—તે સર્વ પ્રકારની કીડી, લીમ્બ, ઉષ્ણ, લીંબ, જૂ, માંકડ, ગ્રાહણગાય, ઇમળા, સાવા, કાનખજૂરા, જાણુના-ધાન્યના કીડા, ચોરકીડા, પાંચે પ્રકારના કુંચુવા વિગેરે જેને શરીર, જીહ્વા નાસિકા તથા ઇન્દ્રિયો હોય છે તે.

ચતુર્રીન્દ્રિય—તે વીંછી, કરોલીયા, લમરી, લમરા, કંસારી, મચ્છર, તીડ, માખી, મધમાખી, પતંગીઆ હાંસ, મચ્છર, ખલોત, વિવિધરંગની પાંખોવાળા કીડા-જીવો, ખડ-માંકડી, જેને શરીર જીહ્વા નાસિકા અને આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે તે ચતુર્રીન્દ્રિય.

આ એકેન્દ્રિયી લઘ-ચતુર્રીન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો સમૂર્ચ્છિમજ (તે ગર્ભજ વિના સ્વજાતિના મલ-લાળ, મૃતકાદિના સંયોગે-સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થનારા) હોય છે, પરંતુ ગર્ભજ નથી હોતા.

પચ્ચેન્દ્રિય—તે દેવ નારકી મનુષ્ય તિર્યચ એ ચારપ્રકારે, તેમાં દેવો ૧૯૮ ભેદ, નારકી ૭ ભેદ, મનુષ્ય ૩૦૩, તિર્યચ ૪૮ ભેદ છે, પ્રથમના ત્રણનું વર્ણન કહેવાયું છે શેષ તિર્યચ પચ્ચેન્દ્રિય નું કહેવાયું છે.

તિ. ૦ પચ્ચેન્દ્રિયમાં ત્રણ ભેદ મુખ્ય પડે છે જલચર, રથજચર અને ખેચર, ૧ ‘જલચર’ તે મુખ્યત્વે પાણીમાં રહીને જીવનારા તે મત્સ્ય, કાચળા, ગ્રાહ-મગર, શિશુમાર એમ મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારે છે. ૨ ‘રથજચર’ તે જમીન ઉપર ચાલનારા તેના ત્રણ ભેદ પડે છે. ચતુષ્પદજીવો તે એક-બે ખરીવાળા, ન્હોરવાળા તે ગાય, બેંસ, વાઘ હાથી સિંહ, ખીલ્લી આદિ ચાર પગવાળાં, ઉરપરિસર્પો તે પેટવડે ચાલનારા ફણાવાળા-ફણા રહિત સર્પો, આસાલીક, મહોરગ અજગરાદિ, બૂજપરિસર્પો તે બૂજથી ચાલનારા નોળીયા, ગરોળી, ખીસકોલી, કાકી, ચંદનધો, પાટલા ધો આદિ; એમ ત્રણ ભેદે રથજચર જીવો સર્વ જાણવા.

૩ ‘ખેચર’—તે આકાશમાં ચરનારા, તે બે પ્રકારે છે: રૂંચાટાની પાંખવાળા અને ચાંમડાની પાંખવાળા, રોમજ પક્ષી તે હંસ, સારસ, બગલા, કુવડ, સમળી, પોપટ કાગડા-ચકલાદિ સર્વ એ રૂંચાટાની પાંખોવાળા રોમજ પક્ષી, અને વડવાગુળી, ચામાચીટીયાદિ તે ચાંમડાની પાંખવાળા ચર્મજ પક્ષી, વળી મનુષ્યલોકની બહાર થતા મળેલી તથા વિસ્તારેલી પાંખોવાળા સમુદ્ગાક અને ચિત્તપક્ષી એમ ચાર પ્રકારે છે.

આ તિર્યચ-પચ્ચેન્દ્રિયવર્તી જલચરો, રથજચરો અને ખેચરો સર્વ સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એમ બે ભેદે છે.

એમ એકેન્દ્રિય જીવોના ૨૨ ભેદ, તથા વિકલેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા થઇને ૬ ભેદ કુલ ૨૮ થયા, તિ. ૦ પચ્ચેન્દ્રિયમાં જલચરનો એક, રથજચરમાં-ચતુષ્પદ, ઉરપરિસર્પ તે બૂજપરિસર્પ એમ ૩ ભેદ અને એક ખેચર, એમ કુલ પાંચ ભેદ (તેમાં સુદ્ધ-બાહ્યપણું હોતું નથી) તે સમૂર્ચ્છિમ-ગર્ભજ બે ભેદે ગણતાં ૧૦ ભેદ થયા. તેનાથી પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત થઇને ૨૦ ભેદો તિર્યચ પચ્ચેન્દ્રિય જીવોના જાણવા. પૂર્વના ૨૮+૨૦ ઉમેરતાં કુલ ૪૮ ભેદ તિર્યચ જીવોના જાણવા. इति तिर्य्यचजीवव्याख्या ।

॥ અથ તિર્યચગતિ અધિકારે 'પ્રથમં સ્થિતિદ્વારય' ॥

અવતરણ;—જેમ મનુષ્યગતિમાં સુવન વિના આઠ દ્વાર કક્ષાં, તે મુજબ તિર્યચગતિનાં પણ આઠ દ્વારોને કહેતાં પ્રથમ સામાન્યતઃ સ્થિતિદ્વારને કહે છે.

ચાવીસ સગતિદસવાસસહસગણિતિદિગ્બેહંદિઆઈસુ ।

બારસ વાસુણ પળ દિગ્, છમાસત્તિપલિઅઢિઈ જિઢ્ઠા ॥૨૮૪॥

શબ્દાર્થ:—

અગણિતિદિગ્=અગ્નિનું ત્રણ દિન
વાસ=વર્ષ

ઉણપળદિગ્=ન્યૂન પચાસદિનની
છમાસ=છ મહિના

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

દ્વાર્વિંશતિ-સપ્ત-ત્રિ-દશ-વર્ષસહસ્રાણિ અગ્રેસ્ત્રીણિ દિનાનિ દ્વીન્દ્રિયાદિષુ ।

દ્વાદશવર્ષકોનપચાસદિન-ષપ્માસત્રિપલ્યસ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા ॥ ૨૮૪ ॥

ગાથાર્થ:—પૃથ્વીકાયજીવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-સ્થિતિ ૨૨ હજાર વર્ષની, અપ્કાયની ૭ હજાર વર્ષ, વાઉકાયની ત્રણ હજાર વર્ષ, વનસ્પતિકાયની ૯૪૬૩ હજારવર્ષની, અગ્નિકાયની ૩ અહોરાત્ર, બેઈંદ્રીયની ૧૦૨૧૧ વર્ષ, તેઈંદ્રિયની ૪૬ દિવસ, ચૈર્ડેરીન્દ્રિય જીવોની છમાસ અને તિં પચેન્દ્રિયોની ત્રણ પચેપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ બાજીવો. ॥ ૨૮૪ ॥

વિશેષાર્થ:—હવે ચતુર્થ તિર્યચગતિ અધિકારે આઠ દ્વારોને કહે છે. પૃથ્વીકાયની સામાન્યતઃ ૨૨ હજાર વર્ષની સ્થિતિ કહી, છુટક-છુટક સ્થિતિ આગળ કહેશે, અહીં જે સ્થિતિ કહી તે બાહર સ્થાવરોની સમજવી. વળી બાહર સાધારણવનસ્પતિની અન્તમુદૂર્તની બાજીવો. સૂક્ષ્મ સ્થાવરોની તો ઉત્કૃષ્ટ અંતમુદૂર્તની (જઘન્ય ક્ષુદ્રકમવની) છે. [૨૮૪]

અવતરણ;—હવે પૃથ્વીકાયના બેઠોમાં વિશેષ સ્થિતિને કહે છે.

૬૪ પ્રશ્ન—સિદ્ધગિરિ ઉપર વર્તીયું રાયણુ વૃક્ષ જે સદાકાળથી શાંત થયેલું છે તેનો ૬૪ હજાર વર્ષ થયે નાશ થવો જોઈએ એને બદલે અત્યાર સુધી સજીવ વાદ્યુ આવે છે તો તેનું સમાધાન શું?

ઉત્તર—એ વૃક્ષના જીવો ચાલુ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં પુનઃ ત્યાંજ ઉત્પન્ન થાય અથવા અન્ય જીવો તે સ્થળે આવી ઉત્પન્ન થાય અને વૃક્ષ કાયમ સજીવ વાદ્યુ આવે.

સળ્હા ચ સુદ્ધવાલુઅ, મળોસિલ સકરા ચ સ્વરપુટવી ।
 હયવાર ચોદસ સોલસદ્વાર ધાવીસ સમ સહસા ॥ ૨૮૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

સળ્હા=શ્લક્ષ્ણ કૌમળ

સુદ્ધ=શુદ્ધ

વાલુઅ=વેલુ

મળોસિલ=મનશિલા (પારો)

સકરા=શર્કરા

સ્વરપુટવી=અર-(મળખુત શિલા૩૫)પૃથ્વી

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

શ્લક્ષ્ણા ચ સુદ્ધ-વાલુકા-મનઃશિલા શર્કરા ચ સ્વરપૃથ્વી ।

एक-द्वादश-चतुर्दश-षोडशाष्टादशद्वाविंशतिः समाः सहस्राः ॥ २८५ ॥

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્. ॥ ૨૮૫ ॥

વિશેષાર્થ:—ગદ્ય ગાથામાં ઉપર જણાવેલા લેદમાં પૃથ્વીના કૌમળ અને કર્કશ બે લેદ પાડ્યા હતા તેમાં સાતરંગવાળી જે મારવાડની મુદ્દ કૌમળ પૃથ્વી તે સર્વની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ એક હજાર વર્ષની છે અને જે કર્કશ પૃથ્વી તેના જે ૪૦ લેદો જણાવ્યા એમાં ગોશીર્ષચંદનાદિક જેવી શુદ્ધ જે જે સુકુમાલ કુમારી માટી તેની બાર હજાર વર્ષની, વાલુકા તે નદી પ્રમુખ રેતીની ચૌદહજાર વર્ષની, મનઃશિલા અને પારા ના સોળ હજાર વર્ષ, પત્થરના ગાંગડા-કાંકરા (સુરમાદિકનો) અઠાર હજાર વર્ષ અને અર શીલા પાષણરૂપ કઠણ પૃથ્વી તેની ૨૨ હજાર વર્ષની હોય છે. શેષ લેદો અન્તર્ગત વિચારી લેવા. [૨૮૫]

અવતરણ:—હવે પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના લેદમાં જે સ્થિતિ વિશેષ છે તેને કહે છે.

પૂર્વે ત્રણ પદ્યોપમની સ્થિતિ તે સામાન્યથી કહી છે કારણકે તે સ્થિતિ બધા પંચેન્દ્રિય જીવોની હોતી નથી માટે.

गन्धमुअजलयरोभय, गन्धोरगपुवकोडिउकोसा ।

गन्धमचउप्पयपक्खिसु, तिपलिअपलिआअसंखंसो ॥ २८६ ॥

શબ્દાર્થ:—

ગન્ધ=ગર્ભજ

મુઅ=ભુજ પરિસર્પ

જલચર=જલચરની

ઉમય=ઉભય રીતે

ગન્ધોરગ=ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ

પુવ્વકોડિ=પૂર્વ કોડ વર્ષ

ગન્ધમચઉપ્પય=ગર્ભજ અતુલ્ય

પક્ખિસુ=પક્ષીઓમાં

સંસ્કૃત અનુવાદઃ—

યર્ષજઘ્નજ-જલચરોમય-ગર્ભોત્તમાર્ણા પૂર્વકોટિલક્ષણા ।

ગર્મજચતુષ્પદ-પથિષુ ત્રિપલ્યપલ્યાઽસંખ્યાન્નઃ ॥ ૨૮૬ ॥

ગાયાર્થઃ—વિશેષાર્થવતઃ—ગર્ભજ બૂજપરિસર્પ તે નોદીયા, ઉદર ખીસકોલી ગરોળી આદિની તથા ગર્ભજ તથા સમૂર્જિતમ જલચર ને મત્સ્ય-કાચબાદિની, ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ તે સર્પાદિકની પૂર્વકોટવર્ષની ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યસ્થિતિ છે. તથા ગર્ભજચતુષ્પદ તે ગાય-સિંહ આદિની ઉં ૩ પદ્યોપમની, ગર્ભજ ખેચર તે પક્ષિઓ મોર-હંસ-ધ્રુવડ-કાગડા ચકલાદિની પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે. [૨૮]

આ સ્થિતિ અને આગળ કહેવાતા તિર્યગોની સ્થિતિ પ્રાયઃ નિરૂપદ્રવ સ્થાનોમાં વર્તતા હોય તેઓની સમજવી. આવું નિરૂપદ્રવ સ્થાન તો અદીકીપ જ્હારનું જણાય. [૨૮૬]

અવતરણઃ—ગઈ ગાયામાં પૂર્વકોટી આયુષ્ય કહ્યું તો પૂર્વનું માન કેટલું ?

પુલસ્ત ઉ પરિમાણં, સયરિ સ્વલુ વાસકોડિલક્ષ્ણાઓ ।

છપ્પન્નં ચ સહસ્તા, બોદ્ધવા વાસકોડીણં ॥ ૨૮૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—સુગમ છે.

સંસ્કૃત અનુવાદઃ—

પૂર્વસ્ય તુ પરિમાણં સપ્તતિઃ સ્વલુ વર્ષાણાં કોટિલક્ષણિ ।

ષટ્પચ્ચાશ્ચ સહસ્રાણિ બોદ્ધવ્યાનિ વર્ષાણાં કોટયઃ ॥ ૨૮૭ ॥

ગાયાર્થઃ—વિશેષાર્થવતઃ ॥ ૨૮૭ ॥

વિશેષાર્થઃ—પૂર્વે પૃષ્ઠ ૨૭-૨૬ માં ‘સમય’ નું કોષ્ઠક આપવામાં આવ્યું છે તે મુજબ ચોરાસી લાખ વર્ષનું એક ‘પૂર્વાંગ’ થાય તે પૂર્વાંગ સાથે પુનઃપૂર્વાંગને શુદ્ધીએ (અથવા તેવા ૮૪ લાખ વખત પૂર્વાંગકાળ બચ) ત્યારે પૂર્વનું પરિમાણ આવે, તેની વર્ષસંખ્યા સીતેર લાખકોડ-છપ્પન હજાર કોડ વર્ષની [૭૦૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦] જણવી. [૨૮૭]

અવતરણઃ—ગર્ભજની સ્થિતિ કહીને હવે સમૂર્જિતમ તિર્યગ પંચેન્દ્રિય સ્થલચરાદિકની સ્થિતિને કહે છે.

સંમુચ્છપર્ણિદિઅથલસ્યહયરુરગમૂઅગજિટ્ઠિઈ કમસો ।

વાસસહસ્તા ચુલસી, વિસતરી તિપણ વાયાલા ॥ ૨૮૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

સંમુચ્છપર્ણિદિ=સમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય
થલસ્યર=સ્થલચર-ખેચર
રુરગ=ઉરપરિસર્પ

મૂયગાળ-ભૂજપરિસર્પ
વાસસહસ્તા=વર્ષ હજાર
તિપણ=ત્રેપન

સંસ્કૃત અનુવાદ:—

સંમૂર્ચ્છિમપંચેન્દ્રિય-સ્થલ-સ્થેચરોરગ-ભૂજગાનાં જ્યેષ્ઠા સ્થિતિઃ ક્રમશઃ
વર્ષસહસ્રાણિ ચતુરશીતિર્દ્વાસપ્તતિસ્તિપચ્ચાશ્વ દ્વાચચ્ચારિશ્વ ॥ ૨૮૮ ॥

ગાથાર્થ:—તિર્થંચપંચેન્દ્રિયમાં સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર તે ગાય-એંસ આદિ
ચતુષ્પદ જીવોની અનુક્રમે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૮૪ હજાર વર્ષની, સમૂર્ચ્છિમ ખેચર તે
હંસ-ભેર ચક્રાદિ પક્ષીઓની ૭૨ હજાર વર્ષની, સમૂર્ચ્છિમ (સ્થલચર) ઉરપરિ
સર્પ તે સર્પાદિકની ૫૩ હજાર વર્ષની અને (સ્થલચર) સમૂર્ચ્છિમ ભૂજપરિ-
સર્પની ૪૨ હજાર વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે. સર્વની બધન્યસ્થિતિ આગળ
કહેશે. ॥ ૨૮૮ ॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. [૨૮૮]

અવતરણ;—સર્વતિર્થંચોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ કહી. હવે તેઓનું જાનને
સ્થિતિનું સામ્યપણું હોવાથી તેઓની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ કહે છે.

एसा पुढवाईणं, भवठिई संपयं तु कायाठिई ।

चउएगिंदिसु नेया, ओसप्पिणिओ असंखेजा ॥ २८९ ॥

શબ્દાર્થ:—

પુદવાઈણં=પૃથ્વીઆદિની
ભવઠિઈ=ભવસ્થિતિ
સંપયં=સંપ્રતિ [હવે]

કાયઠિઈ=કાયસ્થિતિ
ઓસપ્પિણિઓ=અવસર્પિણીઓ
અસંખેજા=અસંખ્યાતી

ગાથાર્થ:—એ પ્રમાણે પૃથ્વી વિગેરે જીવોની ભવસ્થિતિ કહી. સંપ્રતિ અર્થાત
હવે કાયસ્થિતિને કહેતાં ચાર એકેન્દ્રિયોને વિષે અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી

કાલપ્રમાણ છે. અહીં 'ઓલમ્પિયિસો' એ ૫૬ પરવાચી હોવાથી ઉપલક્ષણથી પૂર્વજાથી ઉત્સર્પિણીનું પણ અહણ થાય છે. ॥ ૨૮૬ ॥

વિશેષર્થ:—પ્રથમ કાયસ્થિતિ એટલે પૃથ્વીાદિક કોઈપણ જીવો પોતપોતાની જ પૃથ્વી વિગેરે કાયા (સ્થાનમાં) માં મરીને પાછા જન્મીને વળી મરીને વળી તેજ સ્થાને પુનઃ જન્મીને એમ વારંવાર ઉત્પન્ન થયા કરે તો કેટલા કાળ સુધી ઉત્પન્ન થાય ? તેનું નિયમન તે [સ્વ] કાયસ્થિતિ કહેવાય છે.

અહીં એકેન્દ્રિયજીવોમાં એક વનસ્પતિકાયને વર્ણને શેષ પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાઉકાયની ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય અવસર્પિણી તથા ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ કાયસ્થિતિ છે. અહીં પૃથ્વીાદિક ચારની આ સ્થિતિ અન્યકારે ઓછથી એટલે સામાન્યતઃ [સૂક્ષ્મ-બાદરની વિવક્ષા વિના] સમુચ્ચયે જણાવી. પરંતુ વસ્તુતઃ એ કાલસ્થિતિ. પ્રમાણ સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાઉ એ ચારનું છે.

એથી પૃથક્ વિચારણામાં સૂક્ષ્મ^{૮૫} પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાઉની કાલથી અસંખ્ય ઉત્સં અને અવસર્પિણી કાયસ્થિતિ અને ક્ષેત્રથી લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય લોકના આકાશ ખંડના પ્રદેશો છે, તેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે એક એક આકાશપ્રદેશ અપહરતાં તે પ્રદેશો હરી લેતાં જેટલો કાળ થાય તેટલી છે, એ આકાશપ્રદેશ નિર્મૂલ હરી લેતાં તેના કાળ અસંખ્ય કાળચક્રો [પણ સાદિસાંત] જેટલો થાય છે. કારણ કે કાલ કરતાં ક્ષેત્ર વધુ સૂક્ષ્મ છે.

ચાર એકેન્દ્રિયોની ઓછથી જે અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સ્થિતિ કહી હતી તેને અહીં સૂક્ષ્મ-બાદર રીતે પૃથક્ પાડી, અને એમાં સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વિગેરે ચારની કાયસ્થિતિ તો કહી, હવે જો બાદર-પૃથ્વી-અપ્-તેઉ અને વાઉકાયની વિચારીએ તો પ્રત્યેકની સ્ત્રીત્તર કોટાનુકોટી સાગરોપમની કાયસ્થિતિ [તે ૩૩૭ ઉં ૩૩ અવસર્પિં અથવા ૩૩ કાળચક્ર જેટલા કાળ જેટલી] છે. એ ચારે પૃથ્વી વિગેરે બાદરોની ઓછથી પણ તેટલી જ સ્થિતિ સમજવી. [સંખ્યાનું અદ્યત્વ હોવાથી]

૮૫. પૃથ્વીકાયાદિ જીવોની પર્યાપ્તપણાની કાયસ્થિતિ આયુષ્યસ્થિતિ જેટલી હોય છે. તેથી તે જીવો પોતાની તે સંપૂર્ણ સ્થિતિનો ભોગવટો સ્વસ્થાનમાં જ આંતરે આંતરે ઉપજવાથી સાત આઠ ભવવડે કરીને કરે છે કારણ કે તેના પર્યાપ્ત બોલો તેટલા થાય છે. પછી નવમે ભવે તેજ યોનિમાં પર્યાપ્તપણું પ્રાપ્ત ન કરે પરંતુ સ્થાનાંતર થાય, એવી બ્યારે પૃથ્વીકાયની એક ભવાશ્રયી ૨૨ સહસ્ર વર્ષની કાયસ્થિતિ તો આઠ ભવની ૧૭૬ હજાર વર્ષની થાય. એ પ્રમાણે ૪ પર્યાપ્ત અપકાયની ૫૬ હ. અગ્નિકાયની ૨૪ દિવસ વાયુકાયની ૨૪ હજારવર્ષ વનસ્પતિ કાયની ૮૦ હજાર વર્ષની છે એમાં પણ ક્ષિપ્ર અપર્યાપ્તપણાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તમુદ્ગર્તની હોય છે. આ સ્થિતિ વારંવાર અપર્યાપ્તસ્થામાં ભવાન્તરમાં વારંવાર જાય અને તેના અન્તમુદ્ગર્તના કેટલાક જન્મો થાય તેનો સરવાળો કરતાં ઉકા થાય.

બાહ્યમાં સ્થિતી પૃથક્ ગણના હોતી નથી, એટલે બાહ્ય પૃથ્વી વિશેની કામ-સ્થિતિ સૂક્ષ્મ કરતાં ન્યૂન હોય છે.

અવતરણ;—પૂર્વે એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વીઆદિ ચારની સ્થિતિ કહી હતી. હવે એક વન-સ્પતિકાયની કહેવા સાથે એકેન્દ્રિયથી હવે પાંચેન્દ્રિય જીવોની કામસ્થિતિ કહે છે.

તા ઉ વળાંમિ અળાંતા, સંસ્થિજ્ઞા વાસસહસ વિગલેસુ ।

પંચિદિતિરિનરેસુ, સત્તદ્વમવા ઉ ઉક્તોસા ॥ ૨૯૦ ॥

સંસ્કૃત શ્રીયાઃ—

તાસ્તુ વનેઽનન્તાઃ સંસ્થાતાનિ વર્ષસહસ્રાણિ વિકલેષુ ।

પાંચેન્દ્રિયતિર્ષ્કનરેસુ સત્તાદ્વમવાસ્તુ ઉક્તુષાઃ ॥ ૨૯૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—સુગમ છે.

ગાયાર્થઃ—તેજ પશુ અનંતી [ઉત્સ૦ અવસ૦] કામસ્થિતિ વનસ્પતિકાયની, સંખ્યાતાવર્ષ સહસ્રની વિકલેષદ્વયમાં અને પાંચેન્દ્રિય તિર્ષ્કમાં ઉક્તુષ સાતથી આઠ બવની બહુવી ॥ ૨૯૦ ॥

વિશેષાર્થઃ—એકેન્દ્રિયના પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય, વાઉકાય અને વન-સ્પતિકાય એમ પાંચ જોડો છે. એમાં પ્રથમના પૃથ્વી આદિ ચારે જીવો સૂક્ષ્મ અને બાહર એ જો બાતના છે. પુનઃ એ પાંચમી છેલ્લી વનસ્પતિકાયની જો બાતો છે, એક પ્રત્યેક વનસ્પતિ અને એક સાધારણ વન૦, પ્રત્યેક વનસ્પતિ એક શરીરમાં એક જીવવાળી છે જ્યારે સાધારણ એક શરીરમાં અનંતા જીવો-વાળી છે. આ સાધારણ વનસ્પતિના જીવોનું શરીર તેનેજ નિગોહ તરીકે જોવા-પાય છે. એમાં પ્રત્યેક વનસ્પતિ બાહર જ હોય છે જ્યારે સાધારણ વનસ્પતિ [અથવા નિગોહ] તે સૂક્ષ્મ [નિગોહ] અને બાહર [નિગોહ] એમ બે જોડો છે. આથીમાં કહેલી સાંખ્યવહારિકની કામસ્થિતિ.

અહીં અન્યકારે ગાથામાં જે અનંતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીની સ્થિતિ જણાવી છે તે સામાન્યતઃ જોષથી પાંચમી વનસ્પતિકાયની [તે પ્રત્યેક-સાધારણ, સૂક્ષ્મ કે બાહરની વિવક્ષા વિનાજ] બતાવી છે, અને વળી તે સાંખ્યવહારિક નિગોહ જીવો આશ્રયિ બતાવી છે [કારણકે પ્રાયઃ સર્વત્ર *સાંખ્યવહારિકાશ્રયી જ

* આથીજ મારદેવા માતા માટે વિરોધ ઉભો નહીં થાય. કારણ કે તે તો અનાદિ [અસાંખ્ય૦] નિગોહથી આવેલા હતા. જ્યારે મૂલ ગાથા તો મર્યાદિત સમય બતાવે છે એટલે આદિ થઈ શકે તેવો છે. અને જો એ કથન અખ્ય૦ ને લાગુ પાડીએ તો મારદેવા માતા માટે કોઈ ઉભો થાય, તે ન થાય માટે સાંખ્ય૦ની સમજળી.

સુખ્યતા છે.] અને એજ સ્થિતિ સૂક્ષ્મ સાંવ્યવહારિકને ઘટે છે. એજ સ્થિતિને ક્ષેત્ર સરખામણીથી ઘટાવીએ તો અનન્તા લોકાકાશના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ [એટલે પ્રતિ સમયે એક એક આકાશ પ્રદેશ અપહરતાં જેટલા કાળે તે નિર્મૂલ થાય તેટલો કાળ તે] અને તે અસંખ્ય પુફ્ફગલ પરાવર્તકાળ પ્રમાણ છે અને તે પુફ્ફગલ પરાવર્તનું અસંખ્યપણું આવલિકાના અસંખ્ય ભાગના સમય તુલ્ય છે.

અહીં કાલથી અનાદિ અનંત-અનન્ત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અનન્તા લોકાકાશ પ્રદેશ-અસંખ્ય પુફ્ફગલ પરાવર્ત [જે આવલિકાના અસંખ્ય ભાગના સમય તુલ્ય છે] એ ચારેની વ્યાખ્યા તુલ્ય કાળને સૂચવનાર છે.

અહિં અસાંવ્યવહારિક એટલે શું ? એટલે જે જીવો અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં પડ્યા છે કેઈપણ સમયે તથાવિધ સામગ્રીના અભાવે બહાર નીકળી વ્યવહાર રાશિ [તે સૂક્ષ્મ બાહર પૃથ્વીકાયાદિપણે વિવિધ વ્યવહાર] માં આવ્યા નથી તે અસાંવ્યવહારિક, આ અસાંવ્યવહારિક જીવો બે પ્રકારના છે. એક તો અનાદિ અનંત સ્થિતિવાળા અને એક અનાદિ સાન્ત સ્થિતિવાળા. અનાદિ અનન્ત સ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક જીવો કદાપિ વ્યવહાર રાશિમાં આવ્યા નથી, અને આવવાના પણ નથી તે હોય છે [અને તેની સ્થિતિ અનંત પુફ્ફગળ પરાવર્ત જેટલી છે] અને અનાદિ સાન્ત કાયસ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક જીવો હજી સુધી વ્યવહારરાશિમાં આવ્યા નથી પણ આવવાના છે [તેની સ્થિતિ અનંત પુફ્ફગલપરાવર્તની પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ નહિ પણ પૂર્વપેક્ષયા ન્યૂન છે] આ બંને પ્રકારના જીવો અનન્તા છે.

સાંવ્યવહારિક એટલે શું ? તો જે જીવો અનાદિ નિગોદમાંથી તથાવિધ સામગ્રીના થોગે પૃથ્વીકાદિક [સૂક્ષ્મ કે બાહર] ના વ્યવહારમાં એક વખત પણ આવેલા હોય તે સાંવ્યવહારીક. આ જીવો પણ અનન્તા છે અને તે સાદિ સાન્ત સ્થિતિવાળા છે.

અસાંવ્યવહારિક નિગોદ સૂક્ષ્મ જ હોય છે કારણ કે ત્યાં વ્યવહારપણું હોતું નથી જ્યારે સાંવ્યવહારિક નિગોદ સૂક્ષ્મ અને બાહર બન્ને હોય છે.

હવે અહીં આ સૂક્ષ્મનિગોદની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧ અનાદિ અનંત ૨-અનાદિસાન્ત ૩ સાદિસાન્ત. એમાં પ્રથમની બે સ્થિતિ અસાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મને ઘટે છે અને છેલ્લી સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મ-બાહર બંનેને ઘટે છે.

૧-એમાં અનાદિ અનંત કાયસ્થિતિ છે તે અસાંવ્યવહારિક જીવો

કે જેઓ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોહથી નીકળ્યા નથી અને નીકળવાના પણ નથી તેઓની છે અને તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પ્રમાણ છે અને અસંખ્ય નહિ પણ અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત પ્રમાણ છે.

૨-અનાદિસાંત—તે ભૂતકાળમાં જેઓ ક્યારે પણ સૂક્ષ્મ નિગોહથી બહાર આવ્યા નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં આવનારા છે તેવા અસાંવ્યવહારીક નિગોહની અનાદિ સાંત કાયસ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પણ અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલી છે, કારણ કે ગયો કાળ તે તો અનન્તો છે અને ભવિષ્યમાં જો કે વ્યવહારમાં આવવાના છે તો પણ કેટલાકનો તો ભવિકાળ હતો પણ અનન્તો છે. પણ વિશેષ એ કે અનાદિ અનંત સ્થિતિની અપેક્ષાએ ન્યૂન છે એટલે મર્યાદિત છે. અને તેથી આ જીવો અસાંવ્યવહારિક વર્તમાનમાં ગણાય તથાપિ ભાવિ સાંવ્યવહારિક તરીકે સંબોધી શકાય.

૩-સૂક્ષ્મ-બાહર સાંવ્યવહારિકની કાયસ્થિતિ—

ત્રીજા પ્રકારમાં સાદિસાન્તની કાયસ્થિતિને કહે છે તેમાં પ્રથમ જો જીવો સૂક્ષ્મનિગોહમાંથી નીકળીને એક વખત પણ બાહર-પૃથ્વી વિગેરેમાં ઉત્પન્ન થયા છે તે સાંવ્યવહારિક કહેવાય છે. આ સાંવ્યવહારરાશિમાં આવ્યા બાદ પુનઃ કર્મયોગે સૂક્ષ્મનિગોહમાં તે જીવો ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેઓ સાંવ્યવહારિકજ કહેવાય છે. પરંતુ આ પ્રમાણે સાંવ્યવહાર રાશિવાળા સૂક્ષ્મ-નિગોહની કાયસ્થિતિમાં અને અનાદિ સૂક્ષ્મનિગોહની કાયસ્થિતિમાં ઘણાજ તફાવત છે. પ્રથમ કહી ગયા તે પ્રમાણે અનાદિ (અસાંવ્યાવહારિક) સૂક્ષ્મ-નિગોહની કાયસ્થિતિ અનાદિ અનંત તથા અનાદિ સાંત છે. જ્યારે આ સાંવ્ય-વહારિક સૂક્ષ્મનિગોહની કાયસ્થિતિ સાદિ સાન્ત છે. એટલે અનાદિ સૂક્ષ્મનિગોહમાંથી બાહરપૃથ્વી વિગેરેમાં આવ્યા બાદ પુનઃ સૂક્ષ્મનિગોહમાં જાય ત્યારે સૂક્ષ્મનિગોહપણાની આદિ થઈ, અને વધારામાં વધારે અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી રહીને પછી અવશ્ય પુનઃ બાહરપૃથ્વીકાય વિગેરેમાં આવે એટલે સૂક્ષ્મનિગોહપણાને અંત થાય, તે અપેક્ષાએ સાંવ્યાવહારિક સૂક્ષ્મનિગોહની કાયસ્થિતિ સાદિ સાન્ત સમજવી.

જેટલા જીવો સાંવ્યવહારિક રાશિમાંથી મોક્ષે જાય તેટલાજ જીવો અસંવ્યવહારિકમાંથી નીકળીને સાંવ્યવહારિક રાશિમાં ઉપજે અને તે સાંવ્ય-વહારિક કહેવાય. એ સાંવ્યવહારિક જીવો પ્રથમ કહ્યા મુજબ સૂક્ષ્મ-બાહર જો હોઈ છે એટલે જ્યારે સૂક્ષ્મનિગોહમાં [તે બાહરાજ લોકવર્તી અસંખ્ય ગોળામાં] વર્તતો હોય ત્યારે સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મનિગોહીયો, અને જ્યારે

બાહરનિગોદ [તે લીલ કુલ તત્ત્વપ્રાયોગ્ય વનસ્પતિ] માં હોય ત્યારે સાંવ્યવહારિક બાહર નિગોદીયો કહેવાય છે. આ સાહિસાન્ત સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મનિગોદની કાયસ્થિતિનું પ્રમાણ કેટલું ? તે કહે છે.

સૂક્ષ્મ સાંવ્યવહારિક નિગોદની સ્થિતિ:—

સાંવ્યં સાદિ સાન્ત સૂક્ષ્મ નિગોદની કાયસ્થિતિ કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અસંખ્ય લોકાકાશના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ, [અર્થાત્ તેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે એક એક પ્રદેશ હરતાં જે સમય લાગે તે] તેનો સમય અસંખ્ય કાળચક્રો જેટલો થાય અને અસંખ્યકાળચક્રના સમયો અંગુલી પ્રમાણ આકાશ શ્રેણીમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે અને તે પ્રદેશો ગણતરીએ અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી ના સમયો જેટલા છે, કારણ કે કાળ કરતાં પણ ક્ષેત્રને વધારે સૂક્ષ્મ ગણ્યું છે, આ સ્થિતિ કેવલ સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મ નિગોદાશ્રયી જાણવી અને સાંવ્યવહારિક નિગોદની [સૂક્ષ્મ-બાહર વિવક્ષા વિનાની] સ્થિતિ પ્રથમ કહેવાઈ ગઈ છે.

બાહર સાંવ્યં નિગોદની સ્થિતિ—

હવે બાહર સાંવ્યં સાધારણ નિગોદ [વનસ્પતિ] ની કાયસ્થિતિ કાલથી સીત્તર કોટકોટી સાગરોપમની છે. અદ્યસ્થિતિપણથી ક્ષેત્રથી સ્થિતિ ઘટતી નથી.

બાહર પ્રત્યેક વનસ્પતિ—ની કાયસ્થિતિ ૭૦ કોટાનુકોટી સાગરોપમની છે. અહીં પણ ક્ષેત્ર ગણના નથી.

બાહર વનસ્પતિ ની એટલે બાહર પ્રત્યેક અથવા બાહર સાધારણ વનસ્પતિના લેદ વિના જાન્નેની લેગી એટલે કેવળ બાહરવનસ્પતિની કાયસ્થિતિ વિચારીએ તો કાલથી અનન્ત ઉત્સં અવસં અને ક્ષેત્રથી અદી પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલી વધી જાય, કારણ કે બાહર પ્રત્યેકથી બાહર સાધારણમાં, બાહર સાધારણથી બાહર પ્રત્યેકમાં એમ પરસ્પર સ્થળમાં વારંવાર જવા આવવાથી અદી પુદ્ગલપરાવર્ત સુધી બાહર વનસ્પતિમાં ભમે, પછી સ્થાનાંતર થાય.

સર્વની ઓઘથી કાયસ્થિતિ—

સમગ્ર એકેન્દ્રિયપણની જાતિ તરીકે ઓઘથી કાયસ્થિતિ કાલથી અનન્ત ઉત્સં અવં, ક્ષેત્રથી અસંખ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલી અથવા આવલિકાના અસંખ્ય ભાગના સમયો જેટલી, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિક ચારની ઓઘથી પણ અસંખ્ય ઉત્સં અવસં કાળ પ્રમાણ, બાહર પૃથ્વીકાયાદિક ચારની ઓઘથી ૭૦ કોં કોટી સાં, બાહર પ્રત્યેકની ૭૦ કોં કોં સાં ની, બાહર સાધારણ નિગોદની પણ

ઓષધી ૭૦ કોઠા કોટી સાં ની, સૂક્ષ્મ નિગોદમાં આદિ અનંત સ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક નિગોદની અનંતી અને અનન્ત પુરુષ પરાવર્ત તથા અનન્ત સ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક નિગોદની કાયસ્થિતિ અનંતી ઉત્સં અવં પણ છેવટ મર્યાદિત તે ખરી અને સાંવ્યવહારિક સાદિ સ્થિતિવાળા સૂક્ષ્મ નિગોદોની અસંખ્ય ઉત્સં અવસર્પિણી અથવા અસંખ્ય પું પરાવર્ત પ્રમાણ બાણવી, અને સાંવ્યવહારિક કેવલ નિગોદની અનંત ઉત્સં અવં પ્રમાણ બાણવી. સર્વની જઘન્ય કાયસ્થિતિ અન્તર્મુદ્ધર્તની છે જે આગળ કહેવાશે.

આ ગદી પૃથ્વ્યાદિકની સ્થિતિ પર્યાસ-અપર્યાસની વિવક્ષા વિનાની સમજી જવી. પર્યાસા અપર્યાસની પૃથક્ પૃથક્ સમજણ ગદ્ય ગાથાની ટીપણીમાં આપી છે.

વિકલેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ.

બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય અને ચઉરીન્દ્રિય એ ત્રણેની સામટી ઓષધી સ્થિતિ વિચારીએ તે સંખ્યાતાસહસ્રવર્ષોની છે. હવે બે પ્રત્યેકની પૃથક્ પૃથક્ વિચારીએ તે પર્યાસા બેઇન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતાવર્ષની [સંખ્યાતા હજાર વર્ષ નહીં કારણ કે બેઇન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિજ ૧૨ વર્ષની હોવાથી અને તેના ઉપરા ઉપર સતત અમુક ભવો થતા હોવાથી સંખ્યાતાવર્ષોની] કાયસ્થિતિ છે. તેઇન્દ્રિયની સંખ્યાતા દિવસોની અને ચઉરીન્દ્રિયજીવોની સંખ્યાતામાસની [કારણકે પૂર્વોક્ત રીતે દીવસ-માસની ન્યૂન પ્રમાણવાળી ભવસ્થિતિ હોવાથી ભવ-સંખ્યા આશ્રયી] કાયસ્થિતિ વિચારવી.

પંચેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ તથા પંચેન્દ્રિયમનુષ્યોની પણ ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સાત અથવા આઠ ભવની હોય છે અથવા સાત આઠ ભવનો કાળ ભેગો કરતાં ત્રણ પદ્યોપમ અને [પૂર્વ કોટી પૃથક્ત્વથી અધિક] સાત પૂર્વકોટીવર્ષ અધિક થાય છે, એથી તેટલી કાયસ્થિતિ પણ કહેવાય. [કારણ કે સંખ્યાતાવર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યંચોને વિષે જીવ પૂર્વ કોટીના આયુષ્યમાને ઉત્કૃષ્ટ સાતવાર ઉત્પન્ન થાય અને આઠમી વખત ઉત્પન્ન થાય તે યુગલિક પછેજ ઉત્પન્ન થાય, ત્યાર પછી ભવનું પરાવર્તન અન્યયોનિમાં થાય તેથી પૂર્વોક્ત કાય સ્થિતિ સંભવે.]

અને આઠમો ભવ કીધો તે આઠમો ભવ સાત પછી કરે ખરો પણ તે સંખ્યવર્ષનો નહિ પણ અવશ્ય અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિક-મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયનો અને ત્યાં તેટલું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નવમે ભવે અવશ્ય હેવપણે ઉત્પન્ન થાય. આથી આઠમા ભવની અસંખ્ય વર્ષાયુષ્યસ્થિતિ તે

ત્રણ પદ્યોપમના માનવાળીજ હોવાથી ત્રણ પદ્યોપમ એ અને તે પહેલાં પૂર્વકોટી વર્ષની માનવાળા સાત ભવો કરે છે તેથી ત્રણ પદ્યોપમ અને ૭ પૂર્વકોટી વર્ષની કાયસ્થિતિ આવી રહે.

સમૂર્ષિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની ઉં કાયસ્થિતિ [પૂર્વ કોટી પૃથક્ત્વ] સાત પૂર્વકોટ વર્ષની છે, કારણ કે સમૂર્ષિમ મરી મરીને પુનઃ પુનઃ સમૂર્ષિમ તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વકોટીપ્રમાણ કાયસ્થિતિવાળા યાવત્ સાતભવો સુધી ઉત્પન્ન થાય માટે [પરંતુ એ આઠમો ભવ કરવો હોય તો ગર્ભજપણે અને અસંખ્ય વર્ષની સ્થિતિવાળા તિર્યચમાં કરે અને પ્રછી દેવભવે જાય.]

સમૂં પંચેં મનુષ્યની અન્તમુહૂર્ત પૃથક્ત્વ [૨ થી નવ મું] ની કાયસ્થિતિ છે. દેવ-નારકની કાયસ્થિતિ નથી.

અહીં પ્રસંગ હોવાથી તિર્યચ તથા મનુષ્યની પણ કાયસ્થિતિ કહી, પરંતુ દેવ અને નારકોની તો કાયસ્થિતિ હોતીજ નથી, કારણ કે તેઓને એટલે દેવને મરીને પુનઃ દેવસ્થાનમાં દેવ તરીકે કે નારકી મરીને નારક તરીકે અનન્તર ભવે નારકી થતોજ નથી. વચમાં અન્યયોનિમાંજ અવશ્ય જવું પડે માટે તેની કાયસ્થિતિ કહી નથી. પરંતુ તેમની ભવસ્થિતિ એજ એની કાયસ્થિતિ ઔપચારિક માત્ર બોલાય, વાસ્તવિક તો નહીં તેથી યથાયોગ્ય તે ભવાશ્રયી કાયસ્થિતિ વિચારવી.

હવે પંચેન્દ્રિયમાંને પંચેન્દ્રિયમાં જીવ [પંચેં પણ ચારે ગતિમાં] જન્મણ કરે તો સાધિક, હજારસાગરોપમકાળની કાયસ્થિતિ થાય [પંચેં ની પર્યાપ્તપણાની જ સ્થિતિ સાગરોપમ પૃથક્ત્વ થાય છે] અને એન્દ્રિયાદિ સર્વ ત્રસ જીવોમાં જન્મણ કરે તો એકી સાથે સંખ્યાતા વર્ષાધિક બે હજાર સાગરોપમ યાવત્, એથી તેટલી તેની કાયસ્થિતિ હોય. પછી વિપર્યાસ થાય જ.

ઉક્ત એન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિયજીવોની પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત-અનન્તરાસિ અપેક્ષાની સ્થિતિ અન્યાતરથી વિચારવી. [૨૬૦]

અવતરણ;—હવે અર્ધગાથાવડે જઘન્યથી ભવ (આયુષ્ય) સ્થિતિ તથા કાયસ્થિતિને કહે છે.

સર્વેર્સિપિ જહન્ના, અન્તમુહૂર્તં ભવે અ કાણ ય ॥ ૨૧૦ ॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

સર્વેવામપિ જઘન્યા અન્તર્મુહૂર્તં પ્રવે ચ કાણે ચ ॥

॥ चतुर्गत्याश्रयिजीवानां कायस्थितिप्रदर्शकं यन्त्रम् ॥

[illegible]

નાથાર્ય—પૂર્વોક્ત મર્કજ સમુર્જિતમ-સુખ કે બાહર સર્વ પૃથ્વીકાયા-
દિકથી માંડી સર્વ તિર્થેય તથા મનુષ્યોની ભવસ્થિતિ [આયુષ્ય] જન્મન્યથી
અંતર્મુદૂર્તની—[દેવ-નારકની ૧૦ હજાર વર્ષની] અને કાયસ્થિતિ પણ [પર્યાપ્ત
અપર્યાપ્તની ઓધથી કે પૃથક્] જન્મન્ય અન્તર્મુદૂર્તનીજ ભણવી, ત્યારબાદ જીવનું
અનન્તર ભવે પરાવર્તન થાય. [૨૬૦]

વિશેષાર્ય:—સુગમ છે. [૨૬૦૩]

卐 ॥ તિરશ્ચામવગાહનાદારં દ્વિતીયમ્ ॥ 卐

અવતરણ;—કાયસ્થિતિ પૂર્વક તિર્થ યોગી સ્થિતિદ્વાર કહીને હવે અવગાહના
દ્વારને ઓધ [સામાન્ય] થી કહે છે.

જોઅણસહસ્સમહિઅં, ઇર્ગિદિઅદેહમુક્કોસં ॥ ૨૯૧ ॥

વિતિચડરિંદિસરીરં, ચારસજોઅણતિકોસચડકોસં ।

જોઅણસહસપર્ણિદિઅ, ઓહે વોચ્છં વિસેસં તુ ॥ ૨૯૨ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

યોજનસહસોઽધિક એકેન્દ્રિયદેહ ઉત્કૃષ્ટ: ॥ ૨૯૧ ॥

દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયશરીરં દ્વાદશયોજનત્રિકોશચતુઃકોશમ્ ॥

યોજનસહસ્રં પન્ચેન્દ્રિયસ્ય ઓષે વક્ષ્યામિ વિશેષં તુ ॥ ૨૯૨ ॥

નાથાર્ય:—એકેન્દ્રિયનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન હજાર યોજનથી અધિક, બેઈદ્વિય,
જીવેનું શરીર બાર યોજન, તેઈન્દ્રિયનું ત્રણ ગાઉ, ચતુર્દિયનું ચાર કોશ
(૧ યોગ), તિર્થેય પંચેન્દ્રિયનું હજાર યોજનથી અધિક, આ સર્વ માન ઓધથી
કહ્યું. વિશેષથી આગળ કહીશું. ॥ ૨૨૩ ॥

વિશેષાર્ય:—એકેન્દ્રિય શબ્દથી મુખ્ય કોનું ગ્રહણ કરવું તે આગલી
ગાથામાં કહેવાય છે. અહીં તે સમુચ્ચયે એકેન્દ્રિયની સાધિક હજાર યોગ અવ-
ગાહના કહી દીધી છે. એ પ્રમાણે યાવત્ પંચેન્દ્રિયની પણ ઓધથીજ અવ-
ગાહના અત્ર કહી છે. પરંતુ આગલી ગાથામાં પૃથક્ પૃથક્ નામ ગ્રહણપૂર્વક
ક્રમશઃ અવગાહનાને કહેશે. [૨૬૧-૬૨]

અવતરણ;—હવે વિશેષથી અવગાહના કહેતાં પ્રથમ એકેન્દ્રિયને વિષે કહે છે.

અંગુલઅસંખ્યાગો, સુદુમનિગોઓ અસંખ્યગુણવાડ ।

તો અગણિતઓ આડ, તત્તો સુદુમા ભવે પુઢવી ॥ ૨૧૩ ॥

તો વાયરવાડગણી, આડપુઢવીનિગોઅ અણુકમસો ।

પત્તેઅવણસરીરં, અહિઅં જોયણસહસ્તં તુ ॥ ૨૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—

સુદુમનિગોઓ=સૂક્ષ્મનિગોઠ

અસંખ્યગુણ=અસંખ્યાગુણ

તો-અગણિત=તેથી અગ્નિનું

તઓ-આડ=તેથી અપકાયનું

તત્તો સુદુમા પુઢવી=તેથી સૂક્ષ્મપૃથ્વીનું

તો-વાયર વાડગણી=તેથી બાદર વાયુ અગ્નિ

આડ-પુઢવી=નિગોઅ=અપ-પૃથ્વીનિગોઠનું

પત્તેઅવણસરીરં=પ્રત્યેકવનસ્પતિનું

સંસ્કૃત છાયા:—

અઙ્ગુલાઽસંખ્યમાગઃ સૂક્ષ્મનિગોદોઽસંખ્યગુણવાયુઃ ।

તતોઽગ્નિસ્તત આપઃ તતઃ સૂક્ષ્મા ભવેત્ પૃથ્વી ॥ ૨૧૩ ॥

તતો વાદરવાયુરગ્નિરાપઃ પૃથ્વી નિગોદોઽનુક્રમશઃ ।

પ્રત્યેકવનશરીરમધિકં યોજનસહસ્રં તુ ॥ ૨૧૪ ॥

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૬૩-૬૪ ॥

વિશેષાર્થ:—અહીંઆ સ્થાવર પૈકી પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાઉ-વનસ્પતિ એ પાંચ ભેદો છે. એમાં વનસ્પતિના બે ભેદ પડે છે: ૧ પ્રત્યેક, ૨ સાધારણ. [તેમાં સાધારણના ત્રણ નામો છે. નિગોઠ કહો અનન્તકાય કહો કે સાધારણ કહો. એ એકજ કથન છે] તેથી પૃથ્વ્યાદિ ચાર અને સાધારણ વનસ્પતિ એ પાંચેના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બેભેદો છે. એમાં સૂક્ષ્મનિગોઠ તે સાધારણ વનસ્પતિ બાણવી. બ્યારે પ્રત્યેક વનસ્પતિ કેવલ બાદર સ્વરૂપ છે પણ સૂક્ષ્મ નથી.

અહીંઆ પ્રથમ સૂક્ષ્મનિગોઠ [સૂક્ષ્મ સાધારણ વન] નું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, તેથી અસંખ્યાતગણ એક સૂક્ષ્મ વાયુકાયનું, તેથી અસંખ્યાતગણ એક સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયનું, તેથી અસંખ્યાતગણ મોટું સૂક્ષ્મ અપ્કાયનું, તેથી અસંખ્યાતગણ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનું હોય, એમ બાણવું, તેથી પણ અસંખ્યાતગણ એક બાદર વાયુકાયનું, તેથી અસંખ્યાતગણ એક બાદર અગ્નિનું, તેથી અસંખ્યાતગણ બાદર અપ્કાયનું, તેથી અસંખ્યાત-

અણું બાહર પૃથ્વીકાયનું, તેથી પણ અસંખ્યાતગણ મોટું અનુક્રમે બાહર નિગો-
ઈનું બાણુવું. અહિંઆ અસંખ્યાતાના અસંખ્યાતા થોડો હોવાથી ઉત્તરોત્તર
અંશુલનો અસંખ્ય ભાગ અસંખ્યાત શુભ મોટો વિચારવો.

અને પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયનું શરીર સાધિક હબર યોજનનું હોય છે.
આવી અવગાહના તેટલાં ઉંડા જલાશયોમાં અને કમળ આદિમાંજ મળશે, પરંતુ
સ્થલ ઉપર અને અન્યવૃક્ષની નહિ મળે. આ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયની અવગાહના
વર્ણવી. [૨૬૩-૬૪]

અવતરણ;—અહીં કોઈ શંકા કરે કે પૂર્વોક્ત જીવોનાં દેહમાન ઉત્સેધાં-
શુલથી કલાં જ્યારે સમુદ્ર અને પદ્મદહાદિ જલાશયોના માન તો પ્રમાણાંશુલથી
માનવાળા [એટલે ઉત્સેધાંશુલથી ચારસો ગણા મોટાં] છે, તો ઉત્સેધાંશુલના
માનવાળાં વનસ્પત્યાદિકનાં હબર યોજનનું માન પ્રમાણાંશુલે નિષ્પત્ત હબર યો
ઉંડા સમુદ્ર-દહાદિકમાં કેમ ઘટશે ? કારણ કે દ્રહમાન શરીર માનથી ચારસો
ગણું ઉંડુ થાય અને તેથી હબર યોજનથી વધુ માનવાળી વનસ્પતિકાયરૂપ
વનસ્પતિનો સંભવ થશે ? તો તેના સમાધાન માટે અન્યકાર જણાવે છે કે—

ઉત્સેહંગુલજોઅણ, સહસ્તમાણે જલાસણ નેયં ।

તં વલ્લિપડમપમુહં—અઓપર પુઢવીરૂવં તુ

॥ ૨૯૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

ઉત્સેહંગુલજોઅણ=ઉત્સેધાંશુલ યોજન
સહસ્તમાણે જલાસણ=હબર યો માન-
વાળા જલાશયમાં
નેય તં=બાણુવું તેને

વલ્લિપડમપમુહં=વલ્લિ વેલ કમળ વિગેરે
અઓ પરં=આથી બીજાને
પુઢવીરૂવં=પૃથ્વી સ્વરૂપ

સંસ્કૃત છાયા:—

ઉત્સેધાંગુલયોજનસહસ્રમાણે જલાશયે જ્ઞેયમ્ ।

તદ્વલ્લિપદ્મપ્રમુલ્લમતઃ પરં પૃથ્વીરૂપં તુ

॥ ૨૯૫ ॥

ગાયાર્થ:—ઉત્સેધાંશુલથી હબર યોજન માનવાળાં જલાશયોને વિષે તે
વેલ પદ્મ (કમળ) પ્રમુળ [પ્રમુળ શબ્દથી તેવા અન્ય કમલાદિક] [વન-
સ્પતિકાયરૂપ] બાણુવાં, એથી [અધિક માનવાળાં જ્યાં હોય તે] બીજા બધા
પૃથ્વીકાયરૂપ બાણુવા. ॥ ૨૬૫ ॥

વિશેષાર્થ:—અહીં આ ઉત્સેષાંગુલ તે આઠવાર જવના મધ્યભાગની બાકાઈ જેટલી લાંબી થાય તે અને તે ઉત્સેષાંગુલથી ચારસો શુભ કરીએ ત્યારે એક જ પ્રમાણાંગુલ થાય. આ ઉત્સેષાંગુલે હબ્બર યોજન ઉડાઈવાળા તે સમુદ્ર દ્રહ્મદિગ્ધ આવેલા ૯૬ ગોતીર્યાદિ જલાશયોમાં આ સાધિક હબ્બર યોજન પ્રમાણવાળા પ્રત્યેક વનસ્પતિ સ્વરૂપ લતા-કમલો વિગેરે વિચારવા.

[અહીં આ પૂર્વ ગાથાના ‘અર્ધિયં જોયણસહસ્તં’ એ પદથી અધિકપાણું કેટલું લેવું ? તો હબ્બર યોજન જલની ઉડાઈ અને જલથી કમળ જેટલું (પાણીની ઉપર) ઉંચું રહે તેટલું અધિકપાણું તે તે સ્થળે વિચારવું.]

હવે જ્યાં ઉત્સેષાંગુલથી નહીં પણ પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન હબ્બર યોજન ઉડા સમુદ્રાદિ સ્થાનકોમાં કમળોનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં તે કમળો પૃથ્વીકાયના જીવોથી પૃથ્વીકાય સ્વરૂપ જ વિચારવા. આકાર તો સર્વ કમળ જેવો હોય પરંતુ વનસ્પતિકાયરૂપે નહિ પરંતુ પૃથ્વીકાયના જીવોનાં શરીરથી બનેલો હોય છે. જેમ પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન ૧૦ યોજન ઉડા પદ્મદ્રહ્માં શ્રી દેવીનું કમલ પૃથ્વીકાય સ્વરૂપ છે તેમ. કારણ કે શરીરનું માપ ઉત્સેષાંગુલે માપવાનું કહેલું છે.

હવે સમુદ્રને વિષે ઉત્સેષાંગુલથી હબ્બર યોજન ઉડાઈવાળા સ્થળમાં ગોતીર્યાદિ [તે હબ્બર યો. ઉડાઈવાળા] સ્થાનકો આવેલા છે, તત્રવર્તી કમલો પૃથ્વીકાય તથા વનસ્પતિકાય એમ બન્ને જાતિનાં વિચારવાં. તેથી આ શેષ ગોતીર્યાદિ સ્થાનકમાં ઉક્ત ગાથામાં કહેલો વહ્ની-પદ્મ પ્રમુખ પ્રત્યેક વનસ્પતિનો સાધિક હબ્બર યોજનનો અવગાહ વિચારવો, વળી અદીદ્રીપ બહાર એવી મોટી લતાઓ પણ હોય છે. [૨૯૫]

અવતરણ:—એકેન્દ્રિયની અવગાહનાને કહીને હવે બેઘન્દ્રિયથી લઈ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય જીવોનાં નામ અહિં પૂર્વક દેહમાનને ક્રમશઃ કહે છે.

વારસજોઅણસંઘો, તિક્કોસ ગુમ્મી ય જોયણં મમરો ।

મુચ્છિમચડપયમુઅગુરગ, ગાડઅધણુજોઅણપુહુત્તં ॥૨૧૬॥

શબ્દાર્થ:—

સંઘો=શંખ

મુચ્છિમ=સમૂર્ણ

ગુમ્મી ય=કાનખભરો

અણુજોઅણપુહુત્તં=ધનુષ્ય-યોજનપૃથક્ત્વ.

૨૬ ગોતીર્યા—એટલે જલમાં રહેલો ઉંચો ઉંચો ચઢતો તલાવની જેમ ઢાળ પડતો (ગાયની બેઠકના જેવો) ભાગ.

સંસ્કૃત છાયા:—

દ્વાદશયોજનઃ શંભઃ, ત્રિકોશો ગુલ્મી ચ યોજનં ભ્રમરઃ ।

મૂર્છિમચતુષ્પદશુજગોરગાણાં ગવ્યૂત-ધનુ-યોજન પૃથક્ત્વમ્ ॥૨૯૬॥

માયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૯૬ ॥

વિશેષાર્થ:—અદીદ્રીપ ખહાર સ્વયંભૂરમણાદિ સમુદ્રને વિષે ઉત્પન્ન થતા શંખ વિગેરે બેઘનિદ્રય ભૂવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન બાર યોજનનું, તેઘનિદ્રય તે કાન-ખજૂરા, મકોડા આદિની લંબાઈ ત્રણ ગાઉની, ચઉરીંદ્રિય તે ભ્રમરા, વીંછી, માખી આદિનું દેહમાન એક યોજનનું હોય છે. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં સમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદ [કોઈ ઠેકાણે અદીદ્રીપ ખહાર હોય છે] તે હાથી વિગેરેનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન ગાઉ પૃથક્ત્વ તે [બેથી નવગાઉ સુધીની સંખ્યા તે પૃથક્ત્વ] ૨ થી નવ ગાઉ સુધીનું, સમૂર્ચ્છિમ ભૂજપરિસર્પ નોદીયા વિગેરેનું ધનુષ્ય ૯૭ પૃથક્ત્વ તે ૨ થી ૯ ધનુષ્ય સુધી, અને સમૂર્ચ્છિમ ઉરપરિસર્પ તે સર્પાદિકનું યોજન પૃથક્ત્વ તે ૨ થી ૯ યોજન સુધીમાં યથા યોગ્ય હોય છે.

આવી બૃહત્ અવગાહનાવાળા ૯૯ ભૂવો પ્રાયઃ અદીદ્રીપ ખહાર હોય છે કે જ્યાં મનુષ્યોની તો વસતીજ નથી, કેવલ તિર્યંચાદિક છે. પરંતુ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં તો તે ભૂવો અહ્ય અવગાહનાવાળા હોય છે. [૨૯૬]

અવતરણ:—પ્રસ્તુત કથન સમૂર્ચ્છિમ ગર્ભાંશમાં ઉતારે છે.

ગભમચતુષ્પદસ્ય શ્વગવ્યૂતાનિ શુજગાનાં તુ ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમ્ ।

જોઅણસહસ્સમુરગા, મચ્છાઉમણવિ અ સહસ્સં ॥૨૯૭॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

ગર્મજચતુષ્પદસ્ય શ્વગવ્યૂતાનિ શુજગાનાં તુ ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમ્ ।

યોજનસહસ્રમુરગાનાં મત્સ્યાનામુમયાનામપિ ચ સહસ્રમ્ ॥ ૨૯૭ ॥

૯૭ કોઈકોઈ ઠેકાણે [ભવવિચારાદિકની વૃત્તિમાં] ‘ઉરગાભૂયગા ચ જોયણપુહુત્ત’ પાઠથી યોજન પૃથક્ત્વ જણાવેછે પણ તે ઘટિત લાગતું નથી.

૯૮ પ્રાયઃ કહેવાનું કારણ અન્તર્મુહર્તના આયુષ્યવાળા, જન્મ થતાંજ શીઘ્ર ૧૨ યોજન જેવડી કાયાવાળા થઈ તુર્ત મરણ પામતાં પૃથ્વીમાં એવો મોટો ખાડો પડે છે કે એ ૧૨ યોજનનો હોવાથી ચક્રીની સેના તેના પર રહી હોય અથવા અચાનક પસાર થવા જાય તો પણ ગરકા જાય. આવી જાતિના આસાલિક સર્પો પણ જે બેઘનિદ્રય (મતાંતરે તિ. ૦ પંચે. ૦) જાતિના છે તેવા મહાકાયાવાળા ઊંચતકથનથી અદીદ્રીપમાં પણ સંભવે છે માટે.

ગાથાર્થઃ—ગર્ભજયતુપદ તે હાથી વિગેરેનું [દેવકુર-ઉત્તરકુરમાં] ઉત્કૃષ્ટ શરીર છ ગાઉનું, ગર્ભજ ભૂજપરિસર્પો તે નોલીયાદિકનું મન્યુત પૃથક્ત્વ, [બેથી નવ ગાઉનું] સર્પ-અજગરાદિક ગર્ભજ ઉરપરિસર્પોનું એક હબ્બર યોજનનું [સ્થલચર જીવો પૂર્ણ થયા]. તથા જલચરમાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રવર્તી સમૂર્વિષ્ઠમ તથા ગર્ભજ બન્ને જલચર મત્સ્યોનું પણ એક હબ્બર યોજનનું દેહમાન હોય છે. [જલચરો પણ પૂર્ણ થયા.] ॥ ૨૬૭ ॥

વિશેષાર્થઃ—સુગમ છે. [૨૬૭]

અવતરણઃ—તેજ ખેચરને વિષે કહીને સર્વનું જઘન્યમાન કહે છે.

પક્ષિસ્વદુગધણુહપુહત્તં, સ્વાણંગુલઅસંસ્થમાગલહ્ ॥ ૨૯૭૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયાઃ—

પક્ષિદ્વિકસ્ય ધનુઃપૃથક્ત્વં સર્વેષામકુલાસંસ્થમાગો લઘુઃ ॥ ૨૯૭૬ ॥

ગાથાર્થઃ—ખેચરમાં હંસ-પોપટ વડવાશુલી આદિ સમૂહ તથા ગર્ભજ પક્ષિ-ઓનું ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ [૨ થી ૬ ધનુ]નું દેહમાન છે. इति તિરચ્ચામુલ્કુષાવગાહના ॥

એકેન્દ્રિયથી માંડી યાવત્ પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ તિર્યચોની અવગાહના [ઉપપાતસમયાશ્રયી] જઘન્યથી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગની બાણવી.

તેઓમાં વૈક્રિય શરીરનો લઘિવાળા જીવો જો છે. એક પર્યાપ્તગાદર વાયુ-કાય અને બીજા પર્યાપ્ત સંખ્યાતાવર્ષાશુષી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય જીવો છે, તેથી તથાવિધ લઘિપ્રત્યયિક વૈક્રિયશરીર વાયુકાયની અવગાહના જઘન્યોત્કૃષ્ટ બન્ને રીતે અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગની બાણવી અને ઉક્ત મક્ષરના તિં પંચેન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અંશુલ સંખ્ય ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટથી યોજનશત પૃથક્ત્વ [૨૦૦ થી ૬૦૦ યોજન સુધીની] બાણવી. इति અઘન્યાવગાહના ॥ ૨૯૭ ॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. [૨૬૭]

॥ તૃતીય-ચતુર્થે ઉપપાત-ચ્યવનવિરહકાલાભ્યે તથા પચ્ચમ-વષ્ટે તત્સંસ્થાદ્વારે ॥

અવતરણઃ—અવગાહના દ્વારને કહીને ત્રીજા-ચોથા-ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ દ્વારને કહેવાપૂર્વક છઠ્ઠા સંખ્યા દ્વારમાં ઉપપાત તથા ચ્યવન સંખ્યા જઘન્યથી સામાન્ય કહે છે.

વિરહો વિગલાસઙ્ગીણ, જન્મમરણેસુ અંતમુદ્ધ ॥૨૯૮૩॥

ગન્ધે મુદ્ધત્તવારસ, લહુઓ સમયસંસ્વસુરતુલ્યા ॥૨૯૮૩॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

વિરહો વિકલાસઙ્ગીણાં જન્મમરણેષુ અન્તર્મુદ્ધર્ત્તમ્ ॥૨૯૮૩॥

ગમ્જે મુદ્ધર્ત્તીનિ દ્વાદશ્ચ ગુરુકો લહુઃ સમયઃ સંસ્વા સુરતુલ્યા ॥૨૯૮૩॥

ગાયાર્થ:—વિકલેન્દ્રિય તે બેઈન્દ્રિય—તેઈન્દ્રિય—ચતુરિન્દ્રિય જીવેનો તથા અસંજી તે સમૂર્ષિજન તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયનો જન્મ—મરણ વચ્ચેનો ઉપપાત તથા વ્યવનવિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુદ્ધર્ત્તનો બહુવો. ગર્ભજપંચેન્દ્રિય તિર્થંચનો ઉં ઉપપાત તથા વ્યવનવિરહ બારમુદ્ધર્ત્તનો બહુવો.

અહીંઆ સૂક્ષ્મ—બાહર એકેન્દ્રિય જીવેનો ઉપપાત—વ્યવન વિરહકાલ નથી. એથીજ અન્યકારે કહ્યો પણ નથી. તેનું કારણ ઉપલક્ષણથી સમજવું કે પૃથ્વીઆદિક ચાર તથા [પરસ્થાન—સ્વસ્થાનાશ્રયી] નિગોદનાં જીવેની ઉત્પત્તિ—મરણ સંખ્યા અસંખ્ય અને અનંતા પ્રમાણમાં પ્રતિસમયે હોય છે, જેથી વિરહકાલનું નિયમન ઘટતું નથી. વધુ ખુલાસો ગાથા ૩૦૦ ના અર્થમાંથી જોવો.

પ્રથમ તો એકેન્દ્રિયજીવેનો ઉપપાત—વ્યવન વિરહકાલ હોતોજ નથી જે કારણ આગલી ગાથામાંજ કહેશે. इति વિરહકાલમાનમ્ ॥

હવે ઉપપાત તથા વ્યવનસંખ્યાને જણાવતાં શેષ બેઈન્દ્રિયાદિથી યાવત્ પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવેની એક સમયે ઉપપાત તથા વ્યવન સંખ્યા દેવો તુલ્ય [તે એક બે ત્રણ યાવત્ સંખ્ય અસંખ્ય] બહુવી. એકેન્દ્રિયની સંખ્યા આગળ કહે છે. ॥ ૨૯૮ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. [૨૯૮]

અવતરણ:—હવે એકેન્દ્રિયનો ઉપપાત—વ્યવનવિરહ નથી, તેને જણાવતાં તેજ ઉપપાત—વ્યવન સંખ્યાને વિશેષથી જણાવે છે.

અણુસમયમસંસ્થેજ્ઞા, ઇગિંદિઅ હુંતિ અ ચવંતિ ॥ ૨૯૯ ॥

વળકાઢીઓ અણંતા, ઇક્કોકાઓવિ જં નિગોઆઓ ।

નિશ્ચમસંસ્થો ભાગો, અણંતજીવો ચયઈ ઇઈ ॥ ૩૦૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

અણુસમય=દરેકસમયે
વળકાદઓ=વનસ્પતિકાયની

નિગોઢાઓ=નિગોઢનો
ચયદ દર=ચયે છે અને આવે છે

સંસ્કૃત છાયા:—

અનુસમયમસંખ્યેયા એકેન્દ્રિયા ભવન્તિ ચ વ્યવન્તે ॥ ૨૯૯ ॥

વનકાયતોઽનન્તા એકૈકતોઽપિ યન્નિગોદતઃ ।

નિત્યમસંખ્યો ભાગોઽનન્તજીવાત્મકશ્યવતે એતિ ॥ ૩૦૦ ॥

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૨૯૯-૩૦૦ ॥

વિશેષાર્થ:—અહીંઆ અન્યકારના ‘એગિદિય’ શબ્દ વ્યવહારથી પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિયમાંથી પ્રથમના ચારતું ગ્રહણ કરવું, જેથી પૃથ્વી અપ્ તેઉ વાઉ જીવો સામાન્યતઃ પ્રત્યેક સમયે-સમયે અસંખ્યાતા ઉપજે છે અને અસંખ્યાતા ચયે છે પરંતુ ક્યારે પણ એક બે કે સંખ્યાતાની સંખ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી.

વનસ્પતિકાયના જીવો તો સદાએ સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ અનન્તા નિગોઢ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અને અનન્તા ચયે પણ છે. [પર સ્થાનની અપેક્ષા હ્રષ્ટએ તો અસંખ્ય જીવોતું ઉપજવું ચયવું થાય છે. કારણ કે (સૂક્ષ્મ કે બાહર) નિગોઢ વર્ણને શેષ ચારે નિકાય તથા ત્રસકાયના જીવોની સંખ્યાજ અસંખ્યાતી છે.]

હવે સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ અનન્તા કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? તેતું કારણ એ છે કે એક એક નિગોઢમાં જેટલા અનંત જીવો વિવક્ષિત સમયે છે તેમાંનો એકજ નિગોઢનો અનંતજીવાત્મક એક અસંખ્યાતમો ભાગ એકએક સમયમાં ચયે છે (મરણ પામે છે) અને તેજ સમયે પુનઃ અનંત જીવાત્મક એક અસંખ્યાતમો ભાગ પરમવધી આવી ઉત્પન્ન થાય છે, [એક નિગોઢમાં અનન્તા જીવો ચયવન-ઉત્પત્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે તો સર્વ નિગોઢોની વાત કરીએ તો તો પૂછવુંજ શું ?] એ પ્રમાણે પ્રતિસમય એકએક અસંખ્યાંશ ઘટતાં ઘટતાં વિવક્ષિત નિગોઢના સર્વ જીવો માત્ર અન્તર્મુદૂર્તમાંજ પરાવર્તન પામે છે, જેથી અન્તર્મુદૂર્ત વ્યતીત થતાં બીજે સમયે જોઈએ તો વિવક્ષિત નિગોઢોમાં સર્વ જીવો નવાજ આવેલા હોય છે અને પૂર્વમાંનો એક પણ જીવ વિદ્યમાન હોય નહિ, એ રીતે જેમ એક નિગોઢ અન્તર્મુદૂર્ત માત્રમાં સર્વથા પરાવર્તન પામે તેમ જગતની દરેક નિગોઢ પણ અન્તર્મુદૂર્ત માત્રમાં પરાવર્તન પામે છે, એ પ્રમાણે સદાકાળ નિગોઢો પ્રત્યેક અન્તર્મુદૂર્તે સર્વથા નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તે નિગોઢ

॥ लोकवर्ति समावगाही असंख्य निगोदगोलक चित्र ॥

चित्रपरिचय—

बौद्ध राजलोक निगोदना
असंख्य गोलाजोषी
व्याप्त छे, एक एक गोळामां
असंख्य निगोदो छे.

[गाथा ३०१, पृ. ५६७]

एकण निगोदमां
भीसर्बह भगवतोए
हानदृष्टिणी भनंता जीवो
कहेला छे.

કલીપણુ અવસ્થિત થતી નથી અને એથીજ આ જીવોનો જન્મ-મરણને વિશદકાળ હોતો નથી. [૨૬૬-૩૦૦]

અવતરણ;—હવે નિગોદ ગોળાકરૂપ છે તો તે ગોળાની સંખ્યા વિશેરે જણાવને કહે છે.

ગોલા ય અસંખિજ્ઞા, અસ્સંખનિગોઝઓ હવઙ્ઘ ગોલો ।

એકૈકસ્મિ નિગોણ, અણંતજીવા મુણેયવા ॥ ૩૦૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

ગોલાઞ્ચ અસંખ્યેયાઃ અસંખ્યનિગોદતઃ (દાનાં) ભવતિ ગોલઃ ।

એકૈકસ્મિન્નિગોદે અનન્તજીવા મુણેતવ્યાઃ ॥ ૩૦૧ ॥

માર્થ:—ગોલા અસંખ્યાતા છે, અસંખ્ય-અસંખ્ય નિગોદનો ગોલો એક થાય છે અને એકએક નિગોદમાં અનંત જીવો જાણવા. ॥ ૩૦૧ ॥

વિશેષાર્થ:—સર્વ લોકાકાશમાં ગોળાઓ ભરેલા હોવાથી નિગોદના સર્વ ગોળા અસંખ્યાત છે, એકએક નિગોદના ગોળામાં નિગોદીયા જીવના સાધારણ શરીરો અસંખ્ય અસંખ્ય છે, [સમાવગાહી અસંખ્ય નિગોદનું નામજ ઓળો છે] વળી એકએક નિગોદમાં જ્ઞાની મહર્ષિઓએ અનંત અનંત જીવ કહેલા છે, આ એકએક નિગોદાશ્રયી જીવો ત્રણે કાળના સિદ્ધના જીવોથી અનંતગુણુ આજે છે અને અનંતકાળ ગયે પણ અનંતગુણુજ રહેવાના છે; જે માટે કહ્યું છે કે ‘જદમાદ હોદ પુચ્છા, જિજ્ઞાણ મગ્ગમિ ઉત્તરં તદ્દયા । દક્કસ્સય નિગોયસ્સ ય અણંતમાગો ડ સિદ્ધિગઓ ॥ ૧ ॥’ ૨૫૯ છે. એથીજ કહ્યું છે કે—

“ ઘટે ન રાશિ નિગોદકી ઘટે ન સિદ્ધ અનંત ”

પુણ્ણલોથી સર્વ લોક જેમ વ્યાપ્ત છે તેમ જીવોથી પણ આ લોક સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ નિગોદાદિ સૂક્ષ્મજીવો અંજનચૂર્ણથી ભરેલી દાબડીવત્ કાંસી કાંસીને લોકમાં સર્વત્ર રહેલા છે, તે સૂક્ષ્મજીવોનો મનુષ્યાદિ જીવોના હલન ચલનથી-શસ્ત્રાદિકથી-અગ્નિથી પણ નાશ થતો નથી અને આ જીવો કાર્યમાં અનુપયોગી અને શસ્ત્રાદિકના ઘાતથી અવિનાશી હોવાથી સૂક્ષ્મ કહેવાય છે, તેથી વિપરીત લક્ષણવાળા જીવો તે બાહર કહેવાય છે.

આ નિગોદના જીવો બે પ્રકારના છે. ૧ સાંખ્યવહારિક, ૨ અસાંખ્યવહારિક.

જે જીવો અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોહથી એકવાર પણ નીકળીને શેષ સૂક્ષ્મ-બાહર પૃથ્વીઆદિ જીવોમાં ઉત્પન્ન થતાં દૃષ્ટિપથમાં આવે છે ત્યાં તે પૃથ્વીઆદિ વિવિધ નામના વ્યવહાર (અનાદિકાળનું સૂક્ષ્મપણું ટાલી અન્ય નામથી વ્યવહાર થવો તે) ના યોગથી સાંવ્યવહારિક ગણાય છે, વળી આ જીવો સાંવ્યવહારિક થયા બાદ પુનઃ પાછા નિગોહમાં પણ ભય છે, પરંતુ એકવાર વ્યવહારમાં પડેલા હોવાથી ત્યાં પણ તેનો સાંવ્યવહારિક તરીકે વ્યવહાર થાય છે.

અસાંવ્યવહારીક તે જે જીવો અનાદિ કાલથી લઈને શુદ્ધમાં જન્મ્યા અને શુદ્ધમાં મુઆની પેઠે સૂક્ષ્મ નિગોહમાં ને નિગોહમાં જ રહેલા છે, કદાપિ બહાર નીકળીને બાહરપણું કે ત્રસાદિકપણું પામ્યા નથી તે. [મતાંતરે કદાપિ સૂક્ષ્મ નિગોહ વર્ણને અન્ય પૃથ્વી આદિ સૂક્ષ્મ કે બાહરના વ્યવહારમાં નથી આવ્યા તે]

જેટલા જીવો સાંવ્યવહારિક રાશિમાંથી મોક્ષે ભય તેટલા જ જીવો અસાંવ્યવહારિક રાશિમાંથી નીકળીને સાંવ્યવહારિક રાશિમાં આવે છે. જેથી વ્યવહાર રાશિ હંમેશા સરખી રહે, જ્યારે અસાંવ્યવહારિક રાશિ દર વખતે ઘટતી ભય, (પરંતુ કદાપિ અનંત મટીને અસંખ્ય નજ થાય,) આ નિગોહમાં ભવ્ય તથા અભવ્ય જીવો સદાકાળ અનંત-અનંત જ હોય છે. એવાએ કેટલાક અનંત ભવ્ય જીવો છે કે જે સામગ્રીને પામવાના નથી અને મુક્તિએ જવાના પણ નથી. નિગોહ એટલે ‘અનંતા જીવોનું સાધારણ એક શરીર’ જે સ્તિબુદ્ધકાર (પાણીના પર-પોટા) સરખું તે.

આ નિગોહમાં વર્તતા જીવો સમકાળે ઉત્પન્ન થનારાં હોય છે, અનંત-જીવોની શરીર રચના, ઉચ્છ્વવાસ, નિઃશ્વાસ, આહારાદિ યોગ્ય પુફ્ફલોનું ગ્રહણ વિસર્જન એકી સાથે સમકાળે હોય છે અને એથી જ સાધારણ (સરખી સ્થિતિવાળા) તરીકે ઓળખાય છે.

આ સૂક્ષ્મ નિગોહ જીવો બાહર નિગોહથી અસંખ્ય ગુણ હોવાથી અનંતા છે, અનંતાજીવોનું ઔદારીક શરીર એક જ હોય છે (તેજ-કાર્મણ્ય પ્રત્યેકનાં જુદાં જ હોય) અને તેનું દેહમાન અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું માત્ર છે, આટલી એક બારીક શરીરાવગાહનામાં અનંત જીવો શી રીતે સમાય ? એમ શંકા થાય, પરંતુ જેમ લોખંડના ગોળામાં અગ્નિ, એક ચોરડામાં વર્તતા દીપ-કના તેજમાં અન્ય સેંકડો દીપકનું તેજ, એક તોલા પારામાં ૧૦૦ તોલા સોનાનો ઔષધિબળથી સમાવેશ ઇત્યાદિ રૂપી પદાર્થનું અવગાહન (પ્રવેશ-સંક્રાન્ત) હોય છે તેમ એક જ ચાવત અનંતજીવો પણ એકબીજામાં પ્રવેશ કરી-સંક્રમીને

એક જ શરીરમાં સરખી અવગાહનાઓ રહે તેમાં દુઃખોના પરિણામ. સ્વભાવની વિચિત્રતા એતાં કશું આશ્ચર્ય નથી. એક શરીરમાં અનંત રહેલા નિગોહના એવો અભ્યાસ (અરુપ) વેદનાનો જે અનુભવ કરે છે તે સાતમી નરક પૃથ્વીથી પણ અનંતગુણી દુઃખદાયક છે.

આ નિગોહમાં ૩૭ દારો ઉતારી શકાય છે જે લોકપ્રકાશ સર્ગ ત્રીજાથી બાજુવા. આ નિગોહનું હુંડક સંસ્થાન સામાન્યતઃ છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો અનિયમિત છે. નિગોહનું દેહમાન અંગુલના અસંખ્યભાગનું છે. નિગોહના એવો સંબંધયુક્ત રહિત છે.

બાહર નિગોહનું કિંચિત્તવધુ સ્વરૂપ જીવના પદ્મ વેદના વર્ણનમાંથી જોવું. નિગોહ ગોલક, ઉત્કૃષ્ટ પદ, જલન્ય પદ તથા અવગાહનાદિ સર્વ સ્વરૂપ નિગોહ છત્રીસી, તથા સિદ્ધાન્તાદિકથી જોવું. [૩૦૧]

અવતરણ;—અસાંખ્યહારિક એવો કેટલા છે ? તે માન કહે છે.

અર્ચિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાઈ પરિણામો ।
ઉપ્પજ્જાંતિ ચયંતિ ચ, પુણોવિ તત્થેવ તત્થેવ ॥ ૩૦૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

અર્ચિ=છે

જેહિં=જેઓ

ન પત્તો=નથી પામ્યા

તસાઈપરિણામો=ત્રસાદિક પરિણામ

ઉપ્પજ્જાંતિ=ઉપજે છે

ચયંતિ=અથવા છે

પુણોવિ=ફરી ફરીને પણ

તત્થેવ તત્થેવ=ત્યાંને ત્યાંજ

સંસ્કૃત છાયા:—

સન્તિ અનન્તા જીવા યૈર્ન પ્રાપ્તો ત્રસાદિપરિણામઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે વ્યવન્તે ચ પુનરપિ તત્રૈવ તત્રૈવ ॥ ૩૦૨ ॥

માર્ગાર્થ:—એવા અનંતા એવો છે કે જે એવો ત્રસાદિક લબ્ધિ પરિણામને પામ્યા નથી કારણ કે તેઓ (અસાંખ્ય) ત્યાંને ત્યાં જ ફરીફરીને પણ ઉપજે છે અને (વારંવાર) અથવા છે. ॥ ૩૦૨ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વ ગાથામાં આનું સ્વરૂપ કહેવાએલું છે કે જે એવો કદાપિ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિપણું વર્ણ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિ, બાહર નિગોહ-પૃથ્વીકાયાદિ-

પણ પામ્યા જ નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ નિગોહમાં જ પુનપુનઃ જન્મ-મરણ કરે છે. તેવા અબ્યવહારરાશિવાળા અનંતાનંત છે. [૩૦૨]

અવતરણ;— હવે પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં અનંતકાયનો સંભવ ક્યારે હોય ?

સર્વોઽપિ કિસલઓ સ્વલુ, ઉગ્ગમમાણો અણંતઓ મણિઓ.

સો ચૈવ વિવઙ્ગંતો, હોઈ પરિત્તો અણંતો વા ॥ ૩૦૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

કિસલઓ=કિસલય

ઉગ્ગમમાણો=ઉગ્ગમન-ઉગતાં

વિવઙ્ગંતો=વૃદ્ધિગત થતા

પરિત્તો=પ્રત્યેક

સંસ્કૃત છાયા:—

સર્વોઽપિ કિસલયઃ સ્વલુ ઉદ્ગ્ચ્છનમ્નન્તકો (કાયઃ) મણિતઃ ।

સ ચૈવ વિવર્ધમાનો મવતિ પ્રત્યેકોઽનન્તકો વા ॥ ૩૦૩ ॥

ગાયાર્થ:—સર્વે પણ કિસલયો [પ્રારંભની ઉગ્ગમ અવસ્થા-કુણાં પાંદડાં તે] એટલે પ્રથમ ઉગ્ગમ અવસ્થાવાળી વનસ્પતિઓ ઉગતી વખતે નિમ્ને અનંતકાય કહેલી છે, અને ત્યારબાદ વૃદ્ધિને પામતા તેજ વનસ્પતિ કિસલયો પ્રત્યેક થવાના હોય તો પ્રત્યેક થાય અને સાધારણ વા અનંતકાય [બાહર નિગોહ સ્વરૂપ] થવાના હોય તે અનંતકાય થાય. ॥ ૩૩૦ ॥

વિશેષાર્થ:—અહીંઆ ભાવાર્થ એવો સમજવો કે કોઈ બીજા ભૂમિમાં વાવ્યું હોય તો મૃત્તિકા અને જળના સંયોગથી તેજ બીજનો જીવ મૃત્યુ પામી તેમાંજ પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને અથવા તેજ બીજનો જીવ મરીને અન્યસ્થાને જાય તો બીજો કોઈ ૯૯ પૃથ્વીકાયાદિકમાંથી મરણ પામેલો જીવ આ બીજમાં ઉત્પન્ન થઈ પ્રથમ તે બીજની વિકસ્વર અવસ્થા કરે અને વિકસ્વર અવસ્થા કરીને પોતે મૂળરૂપે પરિણમે અને પ્રથમ વિકસ્વર અવસ્થા થયા બાદ તેમાં તુર્તજ અનંત જીવો ઉત્પન્ન થઈને કિસલય અવસ્થા રચે છે. એ ઉત્પન્ન થએલા અનંત જીવો વ્યવૃત્તિ ગયા પછી તે મૂળપણે પરિણમેલો જીવ તે કિસલયમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિના આ કિસલયોનું અનંતકાયપણું (અવસ્થા) અન્ત-

૯૯ પૃથ્વીકાયાદિકને સાધારણ કે અનંતકાયપણું નથી તેનું કારણ કે તેમાં અનંત જીવ-ત્વકપણું નથી તેથી સાધારણપણું પણ નથી, પરંતુ તેઓને પ્રત્યેક નામ કરીને ઉદ્ભવ હોવાથી પ્રત્યેક વનસ્પતિની જેમ 'પ્રત્યેક' શબ્દ દરેકને આગળ લખાડવામાં બાધકપણું નથી.

મુદ્ધૂર્ત ટકે છે ત્યારબાદ તે કિસલથી પ્રત્યેક (એક એક શરીરમાં એક એક જીવવાળા) થાય છે. કારણ કે નિગોદની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ અન્તમુદ્ધૂર્તની જ છે. જ્યારે પ્રત્યેક થાય ત્યારે અન્ય અનંત જીવો સ્થવી બન્ય છે. [૩૦૩]

અવતરણ;—હવે એ એકેન્દ્રિયપણું જીવ કયા [કર્મના] કારણથી પ્રાપ્ત કરે ? તે કહે છે.

જયા મોહોદઓ તિવ્વો, અન્નાણં સુમહબ્બયં ।

પેલવં વેઅણીયં તુ, તયા ઇર્ગિદિઅત્તણં ॥ ૩૦૪ ॥

શબ્ધાર્થ:—

જયા=જ્યારે

મોહોદઓ=મોહોદય

તિવ્વો=તીવ્ર

અન્નાણં=અજ્ઞાન

સુમહબ્બયં=સારી રીતે મહાભયવાળું

પેલવં વેઅણીયં=અસાર વેદનીયને પામતો

તયા=ત્યારે

ઈર્ગિદિઅત્તણં=એકેન્દ્રિયપણું

સંસ્કૃત છાયા:—

યદા મોહોદયસ્તીવ્રોજ્ઞાનં સુમહાભયમ્ ॥

પેલવં [અસારં] વેદનીયં તુ તદૈકેન્દ્રિયત્ત્વમ્ ॥ ૩૦૪ ॥

ગાથાર્થ:—જ્યારે મોહોદય એટલે મૈથુનાભિલાષની અત્યન્ત ગાઢ-તીવ્રતા વર્તતી હોય, સારી રીતે-મહાભયાનક [કારણ કે અજ્ઞાન વસ્તુ સચેતન એવા જીવને મુંઝવી અચેતનરૂપ કરે છે તે અજ્ઞાનથી કોણ બીતું નથી ? અર્થાત્ સર્વ કોઈ બીજો છે] એવું અજ્ઞાન વર્તતું હોય, અસાર-અશાતારૂપ વેદનીય કર્મ ઉદયમાં આવ્યું હોય, ત્યારે જીવ મહાદુઃખદાઈ એવું એકેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૩૦૪ ॥

વિશ્લેષાર્થ:—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. [૩૦૪]

અવતરણ;—ઉપપાત-સ્થવન વિરહકાલ તથા તેની સંખ્યાના દ્વારો એમ ચારે દ્વારને કહીને હવે કયા જીવો તિર્થંચમાં બન્યા ? તે ગતિદ્વાર કહેવાય છે.

તિરિણ્ણસુ જંતિસંસ્વાઝ તિરિનરા જા દુકપ્પદેવા ઝ ।

પજ્જત્તસંસ્વગબ્બય, ઘાદરમ્મૂદગપરિત્તેસું

॥ ૩૦૫ ॥

તો સહસારંતસુસ, નિરયા ય પજ્જત્તસંસ્વગબ્બેસુ

॥ ૩૦૫ ॥

શબ્દાર્થ:—યુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

તિર્યક્ષુ યાન્તિ સંસ્થાયાયુષ્કતિર્યક્નરા, યાવદ્વિકલ્પદેવાસ્તુ ।

પર્યાપ્તસંસ્થાગર્ભજવાદરમૂલકપ્રત્યેકેષુ

॥ ૩૦૫ ॥

તતઃ સહસ્રારાન્તસુરા નરકાથ પર્યાપ્તસંસ્થાયાયુષ્કગર્ભજેષુ

॥ ૩૦૫૧ ॥

ગાથાર્થ:—સંજ્યાતાયુષી તિર્યંચ તથા મનુષ્યો તિર્યંચમાં જાય છે અને યાવત્ એ કલ્પ સુધીના દેવો પર્યાપ્તા સંજ્યાતાયુષી ગર્ભજ તિર્યંચમાં અને પર્યાપ્તા બાહર પૃથ્વીકાય અપ્કાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં જાય છે અને તેથી ઉપરના [સનત્કુમારથી લઈ] સહસ્રારાન્ત સુધીના દેવો અને સર્વ નારકો પર્યાપ્તા સંજ્યાતવર્ષાયુષી ગર્ભજ તિર્યંચમાં જાય છે. ॥ ૩૦૫૧ ॥

વિશેષાર્થ:—તિર્યંચ તે સૂક્ષ્મ તથા બાહર એકેન્દ્રિય-બેધન્દ્રિય-તેષન્દ્રિય ચઉરિન્દ્રિય અને સંજ્યાતાયુષી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, અને મનુષ્યો સમૂર્ષિજ્ઞમ તથા સંજ્યવર્ષાયુષી ગર્ભ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો-તે સર્વ સ્વભવમાંથી મરીને [નરક-દેવ-યુગલ્લીકપણ્ણ વર્ણને] તિર્યંચમાં જાય છે. એટલે પર્યાપ્તા વા અપર્યાપ્તા એવા એકેન્દ્રિય-બેધન્દ્રિય તેષન્દ્રિય-ચઉરીન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચને વિષે જાય છે.

અને વળી ' યાવત્ એ કલ્પ ' તે ભુવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક નિકાયના સૌધર્મ-ધ્યાન એ કલ્પ સુધીના દેવો મરીને પર્યાપ્તા સંજ્યાતાયુષી ગર્ભજ તિર્યંચમાં અને પર્યાપ્તા ૩૦૦ બાહર પૃથ્વીકાય અપ્કાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં જઈ શકે છે તેથી આગળના સનત્કુમારથી લઈને સહસ્રાર સુધીના દેવો અને સર્વ નારકો પર્યાપ્તા સંજ્ય વર્ષાયુષી ગર્ભજ તિર્યંચમાં જાય છે. તેથી ઉપરના દેવો તિર્યંચમાં આવતા નથી. [૩૦૫૧]

અવતરણ:—હવે તિર્યંચો સ્વભવથી ચયવીને ક્યાં જાય છે ? તે આગતિ-દ્વારને કહે છે.

૩૦૦ દેવો-નારકી અને અસંજ્ય આયુષી તિર્યંચ-મનુષ્યો સૂક્ષ્મને વિષે ગમન કરતા નથી તેમ ત્યાંથી આવતા પણ નથી.

* સંપ્રદાયી અન્યકારના ટીકાકારે-અન્યભવથી વિવક્ષિત ભવમાં આવે અને ગતિ કહી અને વિવક્ષિત ભવથી અન્યગતિમાં જાય તેને આગતિ કહી છે. અહિં વિવક્ષા બદ પ્રમાણ છે. બાકી અન્ય સ્થળે વિપરીત રીતે એટલે વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ગતિ અને અન્યભવથી તેમાં-વિવક્ષિત ભવમાં આવે તેને આગતિ કહી છે.

સંસ્થાપર્ણિદિઅતિરિઆ, મરિડં ચડસુવિ ગદ્સુ જંતિ ॥ ૩૦૬ ॥

થાવર વિગલા નિયમા, સંસ્થાડજ તિરિનરેસુ ગચ્છંતિ ।

વિગલા લમેજ વિરદં, સમ્મંપિ ન તેડવાડચુઆ । ॥ ૩૦૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

થાવર=સ્થાવર
ગચ્છંતિ=જાય છે

લમેજ=મેળવે
વિરદં સમ્મંપિ=(સર્વ) વિરતિ તથા સમ્ય-
કૃત્વને પણ

સંસ્કૃત છાયા:—

સંસ્થાપર્ણિદિઅતિરિચ્છો મૃત્વા ચતસૃષ્વપિ ગતિષુ યાન્તિ ॥ ૩૦૬ ॥

સ્થાવરા વિકલાશ્ચ નિયમાત્ સંસ્થાપર્ણિદિઅતિરિચ્છો ગચ્છન્તિ ॥

વિકલા લમેરન્ વિરતિં સમ્યક્ચમપિ ન તેજોવાયુદ્ધ્યુતા: ॥ ૩૦૭ ॥

માર્થ:—સંસ્થાપર્ણિદિઅતિરિચ્છો મૃત્વા ચતસૃષ્વપિ ગતિષુ યાન્તિ એવો મરીને ચારે ગતિને વિષે જાય છે, સ્થાવરો-વિકલેન્દ્રિયો મરીને નિશ્ચે સંસ્થાપર્ણિદિઅતિરિચ્છો અને મનુષ્યને વિષે જાય છે. ત્યાં વિકલેન્દ્રિયો [સર્વ] વિરતિને પ્રાપ્ત કરે અને તેઉં અને વાયુકાયના જીવો અધીને સમ્યક્કૃત્વને પણ પામતા નથી. ॥ ૩૦૭ ॥

વિશેષાર્થ:—સંસ્થાપર્ણિદિઅતિરિચ્છો મૃત્વા ચતસૃષ્વપિ ગતિષુ યાન્તિ એવો મરીને એક મોક્ષને છોડી શેષ ૧૬૫-૨૨૨-તિરિચ્છો-મનુષ્ય એ ચારે ગતિમાં જાય છે. સ્થાવરો તે સુક્ષ્મ-બાહર એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિય તે-બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને અઉરિન્દ્રિય સ્વભવથી વ્યુત થઇને અનન્તરભવે નિશ્ચે એકેન્દ્રિયથી લઇ સંસ્થાપર્ણિદિઅતિરિચ્છો મનુષ્યમાં અને મનુષ્યમાં જાય છે. પરંતુ અસંખ્ય વર્ષાયુષી તિરિચ્છો મનુષ્યમાં તથા દેવનારકીમાં જતા નથી અને ત્યાંથી આવતા પણ નથી.

એમાં બે વિકલેન્દ્રિયો મરીને અનન્તરભવે મનુષ્યપણું પામ્યા હોય તો ત્યાં

૧ સમૂ ૫૦ તિરિચ્છો નરકમાં જાય તો પહેલી નરક સુધીજ. ૨-સંખ્ય વર્ષાયુષી દેવલોકમાં યાવત આઠમા કષ્ટસુધી જાય અને અગ્નિ આયુષી ગર્ભાગ્નિ તિરિચ્છો સ્વભવ તુલ્ય અથવા તેથી ન્યૂન સ્થિતિવાળું દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે પણ અધિક સ્થિતિવાળું નહિ. વળી અસંખ્ય આયુષી બેચર અને અન્તરદ્વિપોપલ ૫૦ તિ ૦ જીવનપતિ-અન્તર સુધીજ જાય, કારણ કે એથી આગળ તો પશ્ચોપમના અસંખ્યાતમા બાગવાળી સ્થિતિ નથી, એથી અસંખ્યાયુષી ઇશાનથી આગળ જતા નથી. જે વાત દેવદ્વારમાં આવેલી ગાથા ઉપરથી સમજાય તેમ છે.

સર્વ વિરતિપણાને પામી શકે છે, પરંતુ સર્વવિરતિપણ પામીને તેજ ભવમાં સિદ્ધ થતા નથી. વળી તેહ અને વાયુકાયના જીવો અનન્તર ભવે મનુષ્યપણે તથા વિધ ભવસ્વભાવે થતા નથી પરંતુ શેષ તિર્યચ્ચમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ભારે કર્મના ઉદયથી ભવ સ્વભાવેજ સમ્યક્ત્વના લાભથી પણ વંચિતજ રહે છે. વિકલેન્દ્રિય અને તેહિવાયુકાય સિવાય શેષ રહેલા સમૂર્વિષ્ણુ-ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચ તથા મનુષ્ય અને સૂ૦ બા૦ પૃથ્વી-અપ્-વનસ્પતિ જીવો તો અનન્તરભવે મનુષ્યપણ પામીને સુકૃતિને પણ મેળવે છે. [૩૦૬-૭]

અવતરણ—એ પ્રમાણે આઠે દ્વાર સમાપ્ત કરીને હવે તિર્યચ્ચોની લેશ્યાને કહેતાં પૂર્વે મનુષ્યગતિ અધિકારમાં મનુષ્યાશ્રયી લેશ્યા નહી કહેવાએલી તે પણ તિર્યચ્ચોની વ્યાખ્યાના લાઘવાર્થે અહીં કહે છે.

પુઢવીદગપરિત્તવળા, વાયર પજ્જત હુંતિ ચડલેસા ।

ગબમયતિરિઅનરાણાં, છલ્લેસા તિમ્મિસેસાળં ॥ ૩૦૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

દગ=પાણી

પરિત્ત=પ્રત્યેક

વળા=વનસ્પતિ

વાયરપજ્જત=બાહર પર્થાસા

૩—સમ્યક્ત્વ—એટલે શું? તો—સમ્યક્ત્વ એટલે સામાન્યતઃ સત્ય તત્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા થવી. સુદેવ, સુગુર અને સુધર્મની પીછાણ થવી તે. આ પીછાણ જીવને એકદમ થઇ જતી નથી. અનાદિ કાળથી જીવને મિથ્યાવાસના મિથ્યાધર્મોનું સેવન થએલું હોવાથી સાચા ધર્મના માર્ગને સમજ્યો નથી, ન સમજવાથી કંઈ પણ આચરણ કયું નથી, એટલે જીવને ધાટું રાગદ્વેષનું જોર હોય છે, એ જોર જ્યારે જીવ તથાવિધ પુણ્યોદયે સાચા તત્ત્વની શ્રદ્ધાવાળો થવાનો હોય ત્યારે તથાવિધ શક્તિથી તે રાગદ્વેષની ધાટી અંધીને ક્રમે ક્રમે ઓછી કરતો જાય છે અને વિશુદ્ધિમાં આવતો જાય છે, મિથ્યાત્વવાસનાઓને ઉપશમાવી સાચી વાસનાઓથી વાસિત થતો જાય અને સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ચતુર્થ ગુણસ્થાનકમાં દાખલ થએલા જીવને આ સમકિત હોય છે.

દેશવિરતિ એટલે શું? એ સમ્યક્ત્વ પામ્યા બાદ સાચા તત્ત્વને સમજતો જીવ ક્રમે ક્રમે દેશથી એટલે અંશથી વિરતિ કહેતાં ત્યાગ, એટલે સંસારની વાસનાઓનો થોડો થોડો ત્યાગ કરે તે. આ પંચમ ગુણસ્થાનકે વર્તતો જીવ કરી શકે છે અને તે સાચો આવક કહેવાય છે.

સર્વવિરતિ એટલે સામાન્યતઃ પ્રથમ દેશથી વિરતિ હોય પછી અનુક્રમે વધતાં સર્વ વસ્તુના ત્યાગની વિરતિ. કંચન કામિની-ધર બહાર-કુદ્બ દોલતનો ત્યાગ તે. આ સર્વવિરતિ જહા ગુણસ્થાનકે પહોંચેલા જીવને હોય છે અને સર્વ વિરતિનું સેવન કરનારો સાધુ પુરુષ હોય છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

પૃથ્વીદકપ્રત્યેકવના, વાદરપર્યાપ્તા મવન્તિ ચતુર્લેશ્યા: ।

ગર્ભજતિર્યક્ત્તરણાં વદલેશ્યાસ્તિસ્રઃ શ્રેષ્ઠાણામ્ ॥ ૩૦૯ ॥

ગાથાર્થ:—આદરપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય-અપ્કાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં પ્રથમની [કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત અને તેને એ] ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. ગર્ભજ તિર્યચ અને મનુષ્યોને છએ [કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેને-પદ્મ અને શુકલ] લેશ્યાઓ હોય છે. અને શેષ તેજસ્કાય-વાયુકાય-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત પૃથ્વ્યાદિ સ્થાવરો, સાધારણ વનસ્પતિ અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક, વિકલેન્દ્રિય, સમૂર્ધિષ્ઠ પચેન્દ્રિય તિર્યચ તથા મનુષ્યોને પ્રથમની [કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત] ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ॥ ૩૦૮ ॥

વિશેષાર્થ:—લેશ્યા-કોને કહેવાય ? એ વિષય આગળ દેવદ્વારે આવી ગયો છે. અહીંયા આદર પર્યાપ્ત પૃથ્વ્યાદિને વિષે ચાર લેશ્યા કહી તો ચોથી તેનેલેશ્યાનો સંભવ કેવીરીતે હોય ? તે આગળ ગાથા ૩૧૦ ના વિવરણમાં કહેવાશે. તિર્યચ-મનુષ્યને છ લેશ્યા કહી છે, કારણ કે તે જીવો અનવસ્થિત લેશ્યાવાળા છે. જે વાત ગાથા ૩૧૧ ના વિવરણથી જ સમજાશે. [૩૦૮]

અવતરણ:—હવે લેશ્યાના પરિણામ જીવને કઈ ગતિમાં ક્યારે પરાવર્તનને પામે ? તે આશયથી કહે છે.

અંતમુદ્ગત્તંમિ ગણ, અંતમુદ્ગત્તંમિ સેસણ ચૈવ ।

લેસાર્હિ પરિણયાર્હિ, જીવા વચ્ચંતિ પરલોચં ॥ ૩૦૯ ॥

શબ્ધાર્થ:—

અંતમુદ્ગત્તંમિ ગણ=અંતર્મુદ્ગત્તંમિ ગણે
પરિણયાર્હિ=પરિણામ પામતા

વચ્ચંતિ=જાય છે
પરલોચં=પરલોકે

સંસ્કૃત છાયા:—

અન્તર્મુદ્ગત્તંમિ ગતે અન્તર્મુદ્ગત્તંમિ શ્રેષ્ઠે ચૈવ ।

લેશ્યામિ: પરિણતામિ: જીવા વ્રજન્તિ પરલોકમ્ ॥ ૩૦૯ ॥

ગાથાર્થ:—અંતર્મુદ્ગત્તંમિ ગણે જીવે, અન્તર્મુદ્ગત્તંમિ શ્રેષ્ઠ રહ્યો થકે લેશ્યામાં પરિણમનશક્તિવાળાં જ્યાં થકા જીવો પરલોકમાં જાય છે. ॥ ૩૦૯ ॥

વિશેષાર્થ:—મુગમ છે. વધુ આગલી ગાથામાં કહેવાય છે. [૩૦૬]

અવતરણ:—ઉક્ત ગાથાના બે પ્રકારના નિયમનમાં કોણ કોણ જીવો હોય શકે છે ? તે કહેતાં ૨૫૪ કરે છે.

તિરિનરઆગામિભવલ્લેસાપ અહગપ સુરાનિરયા ।

પુઠ્ઠભવલેસસેસે, અંતમુદ્ધુત્તે મરણમિતિ ॥ ૩૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

આગામિભવલ્લેસાપ=આગામી (આવતા)
ભવની લેશ્યાના

પુઠ્ઠભવલેસસેસે=પૂર્વભવની લેશ્યા શેષ
રહો થકે

અહગપ=ગયે છતે

મરણમિતિ=મરણને (જીવ) પામે છે

સંસ્કૃત છાયા:—

તિર્યક્નરાગામિભવલેશ્યાયામતિગતાર્યા સુરા નરકા: ।

પૂર્વભવલેશ્યાયા: શેષે અન્તર્મુદ્ધુત્તે મરણં યાન્તિ ॥ ૩૧૦ ॥

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૩૧૦ ॥

વિશેષાર્થ:—તિર્યંચ-મનુષ્યને આગામી ભવની લેશ્યા પરિણમનને અન્તર્મુદ્ધુત્ત વ્યતિક્રમે અને દેવ નારકોને પૂર્વભવની (અન્યભવ અપેક્ષાએ) એટલે સ્વભવની ચાલતી લેશ્યા અન્તર્મુદ્ધુત્ત શેષ રહો થકે તેઓ મરણને પામે છે.

એથીજ અહીં આ ચાલ રાખવું જરૂરી છે કે કોઈપણ લેશ્યા નવીન પરિણમે ત્યારે [નર-તિરિ-અપેક્ષાએ] તેના આદ્ય-પ્રથમ સમયમાં કોઈ પણ જીવનો પરભવમાં ઉપપાત થતો નથી, વળી કોઈપણ લેશ્યા જે પરિણમેલી ચાલતી હોય તેના ચરમસમયે પણ [દેવ-નારક-અપેક્ષાએ] કોઈપણ જીવનો પારભવિક ઉપપાત થતો નથી.

એટલેજ ગત ગાથામાં અન્યકારે જણાવ્યું છે કે કોઈપણ નવીન લેશ્યાના પરિણમનને [નર-તિરિ] અન્તર્મુદ્ધુત્ત વ્યતિક્રમે અને વળી [દેવ-નારકને સ્વભવની] પરિણમેલી લેશ્યાનો અન્તર્મુદ્ધુત્ત કાળ શેષ રહે ત્યારે જીવ પરલોકને પ્રાપ્ત કરે છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે આગામી ભવના આદ્યસમયે જીવોને અન્ય લેશ્યાના પરિણામ થતા નથી [કારણ કે નર-તિરિને સ્વભવનું અન્તિમ અન્તર્મુદ્ધુત્ત શેષ રહે ત્યાંજ ભવિષ્યમાં થવાવાળી ગતિને લાયક લેશ્યા વિખ્યાસ થાય છે અને પછી તે લેશ્યામાંજ ઉત્પન્ન થાય છે અને દેવ-નારકને સ્વભવની લેશ્યામાંજ ઉત્પન્ન થવાનું છે.]

તેમજ પાશ્વિક ભવના ચરમ સમયે પણ તેથી જુદા લેશ્યા પરિણામ થતા નથી જે સ્પષ્ટ છે. એથી નિયમન એ થયું કે “ જીવો જે લેશ્યામાં મરણ પામે તે લેશ્યાએજ આગામિભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ દેવ-નરકના ભવમાંથી લેશ્યા આગામિ ભવમાં મુકવા આવે છે અને તિર્યંચ-મનુષ્યના ભવમાં લેશ્યા લેવા માટે આવે છે.”

૩૦૮ મી ગાથામાં બાહર પર્યાપ્તપૃથ્વીઆદિકને જે થોથી તેજોલેશ્યા પણ કહી તે આ નિયમના બલેજ, એટલે કે જીવનપતિથી લઘુ-ઇશાનાન્ત સુધીના તેજોલેશ્યા-વાળા દેવો મરીને જ્યારે બાં ૫૦ પૃથ્વી અપ્ તથા પ્ર૦ વનસ્પતિમાં ઉપજે ત્યારે એક અંતર્મુન્ડ જેટલી તેજોલેશ્યા સહિત ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેટલો કાળ ત્યાં તેજોલેશ્યાનો સંભવ છે, તે અપેક્ષાએ તેજોસહિત ચાર લેશ્યા કહી છે. [૩૧૦]

અવતરણ;—હવે તિર્યંચ તથા મનુષ્યની લેશ્યાનો સ્થિતિકાળ કહે છે.

અંતમુદ્ધુત્તરિઈડ, તિરિઅનરાણં હવંતિ લેસાઓ ।

ચરમા નરાણ પુણ નવ-વાસૂણા પુઁવકોડિ વિ ॥ ૩૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

અન્તર્મુદ્ધુત્તરિઈડસ્થિતિકાસ્તુ તિર્યંચનરાણાં મવન્તિ લેશ્યાઃ ।

ચરમા નરાણાં પુનર્નવવર્ષોનાપૂર્વકોટિરપિ ॥ ૩૧૧ ॥

ગાયાર્થ:—પૃથ્વીકાય આદિ તિર્યંચોની અને સમૂર્ષિજામ તથા ગર્ભજ મનુષ્યોની યથાયોગ્ય જે લેશ્યાઓ હોય છે તે જલન્યથી અને ઉત્કૃષ્ઠથી અન્તર્મુદ્ધુત્તરની સ્થિતિવાળી હોય છે. પરંતુ વિશેષ એ છે કે મનુષ્યોની [ગર્ભજ મનુષ્ય] છેલ્લી લેશ્યાની અર્થાત્ શુકલ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ નવ વર્ષ ન્યૂન [દેશેન નવ વર્ષન્યૂન] પૂર્વ કોડ વર્ષની હોય છે. ॥ ૩૧૧ ॥

વિશેષાર્થ:—અહીંઆ મૂલ ગાથામાં ‘ નવવાસૂણા ’ નવ વર્ષ ન્યૂન એવું પદ છે પરંતુ એ ગાથાના ટીકાકારે તે શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં ‘ નવવાસૂણા ’ શબ્દથી એવો વિશેષ સ્પષ્ટાર્થ જણાવ્યો છે કે નવ વર્ષ ન્યૂન નહિ પણ કાંઈક ૪ ન્યૂન એવા નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષની સ્થિતિ શુકલલેશ્યાનો પણ છે અને એટલા પ્રમાણવાળી ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ [પૂર્વ કોડ વર્ષ ઉપરાન્તના આયુષ્યવાળાને સંયમપ્રાપ્તિને અભાવ હોવાથી] પૂર્વ કોડવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યે કાંઈક અધિક આઠવર્ષની વય થયા બાદ [૫સાધિક આઠવર્ષની વયે] કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું હોય તેવા કેવલીની શુકલ લેશ્યા આશ્રયી [એ ઉં સ્થિતિ] જાણવી. એ સિવાયના શેષ મનુષ્યોની શુકલલેશ્યા તો ઉત્કૃષ્ઠથી પણ અન્તર્મુદ્ધુત્તર પ્રમાણવાળીજ છે. [૩૧૧]

॥ तिरुवाण्डकार—

	मेदनाम	मवस्थिति		मवस्थान	
		अवस्था	उत्तर	अवस्था	उत्तर
अ	सूक्ष्मपृथ्वीकाय	क्षुब्धभाव	अन्तर्भु०	अभुवासे- अभुवासे-	अभुवासे- अभुवासे-
	सूक्ष्मअपकाय	क्षुब्धभाव	"	"	"
	सूक्ष्मतेजिकाय	"	"	"	"
के	सूक्ष्मवायुकाय	"	"	"	"
	सूक्ष्मसांवन०	"	"	"	"
	आदरपृथ्वीकाय	अन्तर्भु०	२२ ६०वर्ष	"	"
	आदरअपकाय	"	७ ६०वर्ष	"	"
न्द्रि	आदरतेजिकाय	"	त्रयु दिवस	"	"
	आदरवायुकाय	"	त्रयु ६०वर्ष	"	"
	आ०सांवन०	"	अन्तर्भु०	"	"
य	आ०प्रत्येकव०	"	६६ ६०वर्ष	"	साधितसहस्रयो०
वि	मेधन्द्रिय	"	१२ वर्ष	"	१२ योजन
उ	तेजन्द्रिय	"	४६ दिवस	"	३ भातिनुं
ले	व्यतिरीन्द्रिय	"	७ मास	"	१ योजन
न्द्रि					
ति	समू०अक्षय२	"	पूर्वकोऽवर्ष	"	१ ६०योजन
	ग०अक्षय२	"	"	"	"
र्थ	समू०अतु०प६	"	८४ ६०वर्ष	"	भाति ५०
य	ग०अतु०प६	"	३ प्रयोपम	"	७भातिनुं
	समू०उ२परि०	"	५४ ६०वर्ष	"	पृथक्त्व
यं	ग०उ२परि०	"	पूर्वकोऽवर्ष	"	१ ६०यो०
ये	समू०भूजपरि०	"	४२ ६०वर्ष	"	धनुःपृथ०
	ग०भूजपरि०	"	पूर्वकोऽवर्ष	"	२ थी नवभाति
न्द्रि	समू०भेय२	"	७२ ६०वर्ष	"	धनुःपृथ०
य	ग०भेय२	"	प्रयो०असं०भाजे	"	२ थी नवध०

વિષવકં વન્નમ્ ॥

ઉપ-અ-સિ- જગત્ — રત્નક	ઉ-અ-સ- અ- — ર-	કાવિ	માવતિ	હેરયા સ્થિતિ
વિરહનથી વિરહનથી	૧ થી લઈ અસં- ખ્યાવત્	સંખ્યવર્ષાયુષીર્ધર્મા અપર્ધાંશા ઓકેં લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના સં ગર્ભનતિર્ધંત્રો તથા મનુષ્યો ઓકેં લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના તિર્ધંત્રોમા નમ છે. અને સુવનપતિથી લઈ બે ક્રૂપ સુધીના દેવો તે પર્ધાંશા સંખ્યવર્ષાયુષી ગર્ભન તિર્ધંત્રમાં અને પર્ધાંશા અપર્ધાંશા સંખ્યાત વર્ષાયુષી ઓકેન્દ્રિયથી લઈ બાહર પૃથ્વીઅપ્ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં નમ છે તેથી ઉપરના સહસાર સુધીના દેવો અને નારકો ૫૦ સં વર્ષાં ગર્ભમાંજ તિર્ધંત્રપણે ઉત્પન્ન થાય છે.	સંખ્યવર્ષાયુષી પંચેન્દ્રિય તિર્ધંત્ર હવો મરીને ચારે ગતિમાં નમ છે. વળા ઓકેન્દ્રિયે-વિકલેન્દ્રિયો મરીને નિર્યે સંખ્યવર્ષાયુષી સર્વ તિર્ધંત્ર-મનુષ્યને વિશે નમ છે. ફક્ત તેહ-વાહ ઓકે મનુષ્યમાં ન જતાં તિર્ધંત્રમાં નમ છે એ વિશેષ છે.	આલ ૩ મનુષ્યુ
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
૧ સમય	" "			" "
" ૧ મુ.	અસંખ્યસુધી			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" "	" "			" "
" ૧૨ સહસ્ત્ર	" "			" "
" ૧ મનુષ્યુ	" "			" "
" ૧૨ મુ.	" "			" "
" મનુષ્યુ	" "			" "
" ૧૨ મુ.	" "			" "
" મનુષ્યુ	" "			" "
" ૧૨ મુ.	" "			" "
" મનુષ્યુ	" "			" "
" ૧૨ મુ.	" "			" "

અવતરણ:—ગતિઆગતિદારને પૂર્ણ કર્યું, તેથીજ તિર્થચંદ્રાશની સમાપ્તિને જણાવતાં અન્યકાર પ્રથમ આરે ગતિની નહીં કહેવાએલી છૂટક છૂટક વ્યાખ્યાનો સંબંધ બોડે છે.

તિરિઆણવિ ટિટ્પમુહં, મણિઅમસેસંપિ સંપયં વોચ્છં ।

અભિહિઅદારબમહિઅં, ચડગઈજીવાણં સામન્નં ॥ ૩૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—

સંપદ્મં=હમણું

અભિહિઅદારબમહિઅં=કહેલા દ્વારોથી જે
અધિક તેને

ચડગઈજીવાણં=આરે ગતિનાં છવેાનુ

સામન્નં=સામાન્યત:

સંસ્કૃત છાયા:—

તિરશ્ચામપિ સ્થિતિપ્રમુલ્લં મણિતમશ્વેષમપિ સામ્પ્રતં વક્ષ્યે ।

અભિહિતદારામ્યધિકં ચતુર્ગતિજીવાનાં સામાન્યમ્ ॥ ૩૧૨ ॥

‘૩૧૨ ગાથાનાં વિશેષાર્થની દીપ્તીઓ’

૪. લોકપ્રકાશકારે દ્રવ્યલોકમાં ‘નવવાસૂણા’ નો અર્થ ઉત્તરાધ્યયન-પન્નવણીની વૃત્તિનો આધાર લઈ નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ એમ કર્યો અને તેજ સંમહાષ્ટીની ગાથાની દીકાનો અર્થ બુદ્ધો પાડી એ કથન એ ઉભા કર્યા કે ‘ન્યૂન એવા નવ વર્ષે ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષ’ અને કાર્મિક અધિક આઠ વર્ષે ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષ’ એમ એ અને પ્રથમ જણાવ્યો તે નવવર્ષન્યૂન પૂર્વ કોડ એમ ત્રણ કથન જણાવી બહુશ્રુત પાસે સમન્વય કરવા જણાવ્યું છે. તેઓએ બોલે આ ત્રણ કથન જણાવ્યાં. પણ તે મતાંતર ૩૫ કે વિવાદાસ્પદ તરીકે જણાવ્યા નથી.

૫. કિંચિદ્ ન્યૂન નવવર્ષ અથવા સાધિક આઠવર્ષ એ બે વાક્યો લગભગ સમાન અર્થદર્શક સમજવા બેધએ.

લોકપ્રકાશકારે ત્રણ કથનો બિન્ન બિન્ન બતાવ્યા, તે મુજબ ગર્ભાષ્ટમ-જન્માષ્ટમ અને જન્માષ્ટમની દીક્ષા સિદ્ધ થશે, એથી ગર્ભાષ્ટમથી અનુત્તરનું જન્મન્ય અંતર અને મોક્ષગમન મારેતું જન્મન્યાયુષ્ય પણ ઠીક રીતે મલી આવશે.

૬. શ્રીદ્રવ્યલોકપ્રકાશમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉત્તરાન્સવૃત્તિ અને પ્રજાન્વૃત્તિ એ નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષ ઉંચિતિ કહી છે, ‘તે આઠ વર્ષની ત્રણ દીક્ષા લીધા બાદ એક વર્ષના ચારિત્રપર્યાય વિના કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય’ એ હેતુ દર્શાવીને કહી છે અને જ્યાં એ હેતુની અપેક્ષા નથી ત્યાં સાધિક આઠ વર્ષે ચારિત્ર પામીને શીઘ્ર ક્ષપક થઈ કેવળજ્ઞાન પામી શકે છે એ અપેક્ષાએ દેશોન નવ વર્ષ અથવા સાધિક આઠવર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષ પ્રમાણની એ રિચિતિ હોઈ શકે છે.

ગાથાર્થ:—તિર્થંચોનાં પશુ સ્થિતિ પ્રમુખ આડે દારો કહ્યાં, હવે બાકી રહેલી વક્તવ્યતાને કહીશું. તેમાં કહેલા દારોથી અધિક જે વર્ણન તેને ચાર ગતિના છવે આશ્રયી સામાન્યથી કહીશું. ॥ ૩૧૨ ॥

વિશેષાર્થ:—સુગમ છે. [૩૧૨]

卐 ॥ ચતુર્ગતિસ્થિતજીવાનાં સામાન્યાધિકાર: ॥ 卐

અવતરણ:—હવે ચારે ગતિ આશ્રયી વેદની વ્યાખ્યાને કરતાં કોને કોને વ્યો કયો વેદ હોય ? તે કહે છે.

દેવા અસંસ્વનરતિરિ, इत्थीपुंवेअ गब्भनरतिरिआ ।

संस्वाउआ तिवेआ, नपुंसगा नारयाईआ ॥ ३१३ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

देवा असंख्यायुक्कनरतिर्यञ्चः स्त्रीपुंवेदा गर्भजनरतिर्यञ्चः ।

संख्यायुक्कास्त्रिवेदा नपुंसका नारकादिकाः ॥ ३१३ ॥

ગાથાર્થ:—દેવો અને અસંખ્યવર્ણના આયુધવાળા [યુગલિક] મનુષ્ય-તિર્થંચોમાં સ્ત્રીવેદ અને પુરૂષવેદ એમ બન્ને વેદો છે, વળી સંખ્યવર્ણના આયુધ વાલા-ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્થંચો સ્ત્રી-પુરૂષ અને નપુંસક એમ ત્રણ વેદવાળા હોય છે તથા નારકો તેમજ ‘આદિ’-શબ્દથી એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય-સમૂર્ણિયમ તિર્થંચ મનુષ્યો તે સર્વ એક નપુંસક વેદવાળા હોય છે. ॥ ૩૧૩ ॥

વિશેષાર્થ:—વેદ અભિલાષરૂપ દેહાકૃતિરૂપ અને નેમચ્ચરૂપ [નાટકીયાની અપેક્ષાએ] એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. બાકી વધુ વ્યાખ્યા દેવદારે કહેલી છે. [૩૧૩]

અવતરણ:—પૂર્વે કહેલા દેહ-વિમાનાદિકતું પ્રમાણ કયા અંગુલવડે મપાય છે ? તે કહે છે તથા આત્માંગુલની વ્યાખ્યા કરાય છે.

आयंगुलेण वत्थुं, सरीरमुस्सेहअंगुलेण तहा ।

नगपुढविविमाणार्ई, मिणसु पमाणंगुलेण तु ॥ ३१४ ॥

સંજ્ઞાર્થ:—

આયુગુલેન=આત્માંગુલવડે

વસ્તુ=વસ્તુ [કુપ-તલાવાદિ]

ઉત્સેહ અંગુલેન=ઉત્સેધાંગુલથી

નગપુરવીવિમાનાર્થ=પર્વત-પૃથ્વી વિમાનાર્થ

મિનસુ=માપવું

પમાણંગુલેન=પ્રમાણાંગુલથી

સંસ્કૃત છાયા:—

આત્માંગુલેન વસ્તુ, શરીરમુત્સધાકુલેન તથા ।

નગપૃથ્વીવિમાનાદીનિ મિમીષ્વ પ્રમાણાંગુલેન તુ ॥ ૩૧૪ ॥

ગાથાર્થ:—આત્માંગુલથી વાસ્તુ [કુપ-તલાવાદિ], ઉત્સેધાંગુલથી છવેનાં શરીરે, અને તે પ્રમાણે પર્વત, પૃથ્વી વિમાનાદિ પ્રમાણાંગુલથી મપાય છે. ॥૩૧૪॥

વિશેષાર્થ:—પ્રથમ આત્માંગુલ એટલે શું ?—તો આત્માંગુલનો સંજ્ઞાર્થ પોતાનું અંગુલ, પોતાનું એટલે કેનું ? તો જે જે સમયે જે જે ઉચિત વિશિષ્ટ મનુષ્યે જે પ્રમાણે પેત ગણાતા હોય તેઓનું જે આત્મીય અંગુલ તે અહિં આત્માંગુલ લેવું અને તે ઉત્તમ પુરૂષોના અંગુલમાપથી નિર્ણયભૂત થતી વસ્તુઓ આત્માંગુલપ્રમાણવાળી ગણાય. જેમ ભરત-સગર ચકીના વારે ભરત તેમજ સગરના આત્માંગુલવડે આગળ કહેવાતી જે જે વસ્તુઓ મપાય તે આત્માંગુલ પ્રમાણવાળી ગણાય, કારણ કે તે સમયે ઉચિત માનવાળા ઉત્તમ તે હોય છે. એ પ્રમાણે શ્રી વીરભગવાનના વારામાં પરમાત્મા શ્રી મહાવીરના આત્માંગુલવડે તે તે વસ્તુ મપાય. આ આત્માંગુલ તે તે કાલના પુરૂષના આત્મીય અંગુલાધીન હોવાથી કાલાદિ બેઠવડે અનવસ્થિત હોવાથી અનિયત છે.

આત્માંગુલવડે કંઈ કંઈ વસ્તુ મપાય ? આત્માંગુલવડે વાસ્તુ માપ-

૭ જે કાળને વિષે જે પુરૂષો પોતાના અંગુલપ્રમાણથી ૧૦૮ અંગુલ ઉંચા હોય તેઓનું અંગુલ તેજ આત્માંગુલ કહેવાય. પરંતુ એથી ન્યૂનાધિકપ્રમાણવાળાં પુરૂષોનું જે અંગુલ તે આત્માંગુલ નહીં પણ આત્માંગુલભાસ કહેવાય, એમ પ્રવૃં સારો વૃત્તિ કહે છે. અને પ્રમાપનાવૃત્તિકાર કહે છે કે જે કાળમાં જે મનુષ્યો હોય તેઓનાં અંગુલનું જે પ્રમાણ હોય તે અહિં આત્માંગુલ સુમળ્યું.

આથી બન્ને વચ્ચે ફરક રહે છે, કારણ કે પ્રવચન સારો વૃત્તિકારે ૧૦૮ અંગુલની ઉંચાઇનું નિયમન કરે છે જ્યારે પ્રમાપના વૃત્તિકાર તેનું નિયમન કરતા નથી, તેથીજ તેઓ આ અંગુલને અનિયત ગણાવે છે.

૮ કેટલાકે પૃથ્વીપાદિકનું માપ પ્રમાણાંગુલની દીર્ઘતાથી [તે ૪૦૦ ઉત્સેં દીર્ઘતા], કેટલાક [૧૦૦૦ ઉત્સેં] ક્ષેત્રફળવડે અને કેટલાકે પ્રમાણાંગુલના (ઉત્સેંથી અઘીગુણ) વિષ્ણુભવડે

વાનું છે, એ વાસ્તુ ત્રણ પ્રકારનું છે. ૧ ખાત ૨ ઉચ્છિન્ન ૩ અને ઉભય, એમાં ખાત તે કુપ્પા તલાવ અને ભૂમિગૃહ [લોંધરાના સ્થાનકો], ૨ ઉચ્છિન્ન-તે ધવલગૃહ-આવાસો વિગેરે અને ૩ ઉભય તે ભૂમિગૃહ [લોંધરાં] યુક્ત ધવલ-ગૃહાદિ, આ સર્વ તે તે કાલોચિત પુરૂષના આત્માંગુલથી પ્રમાણભૂત કરાય છે.

નગર તથા વનવર્તી સર્વ જાતના જલાશયો, કુવાઓ, જાતજાતની વાવડીઓ, સરોવરો, તલાવો નદીઓ [વર્તમાનમાં આવેલ સમુદ્ર] દ્રહ-ગુફાઓ પર્વતો-ખાધઓ વૃક્ષો ઉદ્યાનો, આરામવનો, બહેર સ્થળો, નગરાદિકના મોર્ગો, રાજભુવનો, લોકગૃહ, દુકાનો, વાહનો, પશુઓ, શરીરનાં મથાર્થ અંગ-માનો ઇત્યાદિ જગતવર્તી સર્વ વસ્તુઓ તે તે કાલોક્તમાનોન્માન પ્રમાણવાળાં પુરૂષોનાં આત્માંગુલવડે મપાય છે અને ત્યારેજ તે પ્રમાણભૂત છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરાય છે. પરંતુ આત્માંગુલવડે મપાતી સર્વ વસ્તુ અશાશ્વત હોય છે, જ્યારે પ્રમાણાંગુલે મપાતી શાશ્વત હોય છે.

૨ હવે ઉત્સેધાંગુલ એટલે શું ?—ઉત્સેધ એટલે [પરમાણુથી આરંભી] ક્રમશઃ ઉર્ધ્વ વૃદ્ધિ અને તેથી ઉત્પન્ન થતું અંગુલ તે, અથવા દેવાદિક જીવોનાં શરીરોનું પ્રમાણ તેનું નિયમન કરનાર અંગુલ તે ઉત્સેધાંગુલ, આ ઉત્સેધાંગુલનું પ્રમાણ કેટલું હોય તે આગલી ગાથામાં કહેશે.

ઉત્સેધાંગુલવડે કઈ વસ્તુ મપાય ?—તો દેવ-નારકાદિક ચારે ગતિનાં જીવોનાં શરીરનાં માનની ઉચ્ચાઈ. શાસ્ત્રમાં દેવોનાં અને નારક વિગેરેના શરીરોનાં જે પ્રમાણો કહ્યાં છે તે આ ઉત્સેધાંગુલની અપેક્ષાએ સમજવાં.

૩ હવે પ્રમાણાંગુલ એટલે શું ?—તો આ પ્રમાણાંગુલ ઉત્સેધાંગુલથી અઢીગણું વિસ્તારવાળું, અથવા એક ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ [ક્ષેત્રફળના હિસાબે] હજારગણું મોટું તે, અથવા ચારસો ઉત્સેધાંગુલ લાંબુ અને ૨૫ ઉત્સેધાંગુલ પહોળું તે એક પ્રમાણાંગુલ કહેવાય. આનું વધુ સ્વરૂપ ગાથા ૩૧૮ ના વિવરણમાં કહેવાશે.

પ્રમાણાંગુલથી કઈ વસ્તુઓ મપાય છે ?—તો મેરૂ આદિ શાશ્વત પદાર્થો, ધર્માદિ નરક પૃથ્વીઓ, સૌધર્માવતંસકાદિ સર્વ વિમાનો અને ગાથામાં કહેલા ‘ઝાર્દ’ શબ્દથી અન્ય શાશ્વતા લવન-નરકાવાસ દ્વીપ-સમુદ્રો વિગેરે શાશ્વત પદાર્થો લઈ લેવાં.

માપવાનું કહે છે, તેથી પ્રથમપણે એક પ્રમાણાંગુલીય એક યોજનમાં ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ વાળાં ૪૦૦ યોગ, બીજા પક્ષમાં ૧૦૦૦ યોગ અને ત્રીજામાં ૨૫ યોગ તે દસ માઉ પ્રમાણનો સમાવેશ થાય છે. આમાં પ્રામાણિક મત કયો છે ? તે જાની જાણે ! પરંતુ અનુબંધારમાં ત્રીજો પક્ષ માન્યો છે. ત્રીજા પક્ષમાં અનેક વસ્તુના પ્રમાણ દ્રષ્ટિપથમાં સુલભ થઈ પડે છે.

અવતરણા—હવે ગદ્ય ગાથામાં કહેલી ઉત્સેધાંશુલની અણુત્રી કરવા પ્રથમ પરમાણુથી માંડીને વ્યાખ્યા કરાય છે તેથી પરમાણુની વ્યાખ્યા કહે છે.

સત્યેણ સુતિક્ષ્ણેણવિ, છિત્તું ભિત્તું વ જં કિર ન સક્તા ।
તં પરમાણું સિદ્ધા, વયંતિ આદૃ પમાણાણં ॥ ૩૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

સત્યેણ=શક્તિવડે

સુતિક્ષ્ણેણવિ=સમ્યક્ રીતે તીક્ષ્ણ એવા પણ

જં-છિત્તું-ભિત્તું=જેને બેદવા કે છેદવાને

આદૃપમાણાણં=પ્રમાણોની શરૂઆત

કિર ન સક્તા=ખરેખર (પુરૂષ) શક્તિ-
માન નથી.

તં પરમાણું=તે પરમાણુને

સિદ્ધા=સિદ્ધપુરૂષો

વયંતિ=વહે છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

સત્યેણ સુતીક્ષ્ણેણાપિ છેત્તું મેત્તું વા યં કિલ ન સક્તા: ।

તં 'પરમાણું' સિદ્ધા વદન્તિ આદિ પ્રમાણાનામ્ ॥ ૩૧૫ ॥

ગાયર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૩૧૫ ॥

વિશેષાર્થ:—ઉત્સેધાંશુલની વ્યાખ્યામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વૃદ્ધિ પામતું અંશુલ તે ઉત્સેધાંશુલ, તે ઉત્સેધાંશુલની વૃદ્ધિ પરમાણુથી માંડીને થાય છે, એ પરમાણુ બે પ્રકારનો છે, એક સૂક્ષ્મપરમાણુ અને બીજો વ્યવહારિક પરમાણુ.

તેમાં સૂક્ષ્મપરમાણુની વ્યાખ્યાને કરતાં જ્ઞાની મહર્ષિઓ જણાવે છે કે સૂક્ષ્મપરમાણુ એક આકાશપ્રદેશ જેટલા પ્રમાણુવાળો, જે પ્રમાણુના બે વિભાગો કેવલી પણ બુદ્ધિથી કરી શકે નહિ એવો, વળી અપ્રદેશી અને સર્વથી સૂક્ષ્મ તે. આવા સૂક્ષ્મ અનન્ત પરમાણુઓ અત્યન્ત એકઠા મળે ત્યારે [નિશ્ચયનયથી અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુનો બનેલો સૂક્ષ્મસ્કંધ અને વ્યવહાર નયથી] એક વ્યવહાર પરમાણુ કહેવાય.

અતિ તીક્ષ્ણ એવા ખગ્ગાદિશસ્ત્રથી જે પુરૂષલવિશેષને છેદવાને તથા છિદ્ર પાડવાને, બેદવાને માટે અર્થાત્ બે ભાગ કરવાને માટે ખરેખર કોઈપણ શક્તિમાન નથી તેને પરમાણુ [ઘટાદિની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મઅણુ] કહેવાય એમ સિદ્ધ પુરૂષો કહે છે. અને સર્વ પ્રમાણોનો આદિભૂત તેને કહે છે. આ પરમાણુને કોઈ છેદવા કે બેદવા તૈયાર થયું નથી, માત્ર વ્યાખ્યાનીજ વિવક્ષા સમજવી.

સૂક્ષ્મપરમાણુની અપેક્ષાએ વ્યવહારિક પરમાણુના બુદ્ધિથી જાનીએ અનંતા ભાગો પાડે છે અને અનંતપ્રદેશી છે એટલે તકાવત છે.

અવતરણ;—હવે પરમાણુથી આદિ ક્રમ લઈ ઉત્તરેધાંગુલનું માન બતાવે છે.

પરમાણુ તસરેણૂ, રહરેણૂ વાલઅગ્ગલિક્ષ્વા ય ।

જૂઅ જવો અદ્દગુણો, કમેણ ઉસ્સેહઅંગુલયં ॥ ૩૧૬ ॥

અંગુલછકં પાઓ, સો દુગુણ વિહત્થી સા દુગુણ હત્થો ।

ચઉહત્થં ધણુ દુસહસ, કોસો તે જોઅણં ચઉરો ॥ ૩૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

પરમાણૂ=પરમ આણુ
તસરેણૂ=ત્રસ [હાલતો ચાલતો] રેણુ
રહરેણૂ=૨થરેણુ
વાલઅગ્ગ=વાલાઅ
લિક્ષ્વા=લીખ
જૂઅ-જવો=જૂ-ચવ
અદ્દગુણો=આઠગુણ

ઉસ્સેહ અંગુલયં=ઉત્તરેધાંગુલ એક થાય
અંગલછકં પાઓ=છ(ઉત્તરેધ)અંગુલેપગ
સો દુગુણ વિહત્થિ=તે દુગુણ થતાં વેંત
સા દુગુણ હત્થો=તે દુગુણ થતાં હાથ
ચઉહત્થં ધણુ=ચાર હાથનો ધનુષ્ય
દુસહસકોસો=તેવા બેહજાર ધનનો કેસ
તે જોઅણં ચઉરો=તે ચાર કેસે થોજન

સંસ્કૃત છાયા:—

પરમાણુસસરેણૂ રથરેણૂર્વાલાગ્રો લિક્ષ્વા ચ ।

યૂકા યવોઽદ્દગુણો ક્રમેણ ઉત્તરેધાંગુલકમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

અંગુલષટ્કં પાદો સો દ્વિગુણો વિતસ્તિ: સા દ્વિગુણા હસ્ત: ।

ચતુર્હસ્તા ધનુ:; દ્વિસહસ્રાણિ ક્રોશ:; તે યોજનં ચત્ત્વાર: ॥ ૩૧૭ ॥

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥ ૩૧૬-૧૭ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વગાથામાં વ્યવહારિક પરમાણુનું સ્વરૂપ કહ્યું.

અહીંઆ અન્યકારે ગાથા લાઘવની બુદ્ધિથી પરમાણુથી સીધું ત્રસરેણુનું પ્રમાણ કહ્યું પણ પરમાણુ અને ત્રસરેણુ વચ્ચેના ઉત્તરેધકણ સ્વલિક્ષુકા વિગેરે પ્રમાણો નથી કહ્યાં, છતાં આપણે તો તે અન્યાન્તરથી વિચારીએ.

ગતગાથામાં કહેલા એવા 'અનન્તવ્યવહારિક પરમાણુએ એક ઉત્કલક્ષ્ય
 'લક્ષિકા' (અત્યન્ત સૂક્ષ્મ પ્રમાણ) થાય, તેવી ૧^મ આઠ ઉત્કલક્ષ્ય 'લક્ષિકા'એ
 પુનઃ એક 'લક્ષ્ય'લક્ષિકા થાય, આઠ 'લક્ષ્ય'લક્ષિકાએ એક ઉર્ધ્વરેણુ થાય,
 આઠ ઉર્ધ્વરેણુએ એક 'ત્રસરેણુ' થાય, આઠ ત્રસરેણુનો એક રથરેણુ થાય,
 આઠ રથરેણુ મલીને દેવકુરૂ-ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના જીવોનું એકવાલાઝ^{૧૧} થાય, અને
 તેજ વાલાઝ આઠગુણો કરવાથી એક રમ્યકુક્ષેત્રના યુગલિકનો વાલાઝ, તેથી
 આઠગુણો કરવાથી હૈમવન્ત અને હૈરણ્યવન્ત ક્ષેત્રના યુગલિકનો વાલાઝ થાય
 છે, તેથી આઠગુણો બડો પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહના મનુષ્યોનો વાલાઝ ૧૨^મ ક્ષેત્રો
 પ્રભાવે હોય છે, તેથી આઠગુણો બડો વાલાઝ ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનો
 હોય છે અને તેવા આઠવાલાઝ ભેગા મળતાં એક ૧૩^મ લીંખનું માપ થાય છે.
 આઠ લીંખો મળીને એક જૂ (મસ્તકની જૂ) પ્રમાણ થાય છે, આઠ જૂની
 બડાઈ મલીને એક યવ (જવ) ના મધ્યભાગની બડાઈનું માપ આવે છે અને
 આઠ યવમધ્ય મલીને એક ઉત્સેધાંગુલ [આપણું એક અંગુલ] થાય છે.

એવાં છ ઉત્સેધાંગુલો એક પાદ^{૧૪} [પગનું માપ] થાય, એ પાદે એક

૯ શ્રી મલયગિરિ મહારાજ સંપ્રહણીની ટીકામાં આઠ વ્યવહારિક પરમાણુએ એક
 ઉત્કલક્ષ્ય 'લક્ષિકા' કહે છે. તેઓશ્રીએ ક્યાંનું પ્રમાણ જોઈ લખ્યું હશે તે જ્ઞાતી ગમ્ય છે.
 કારણ કે અન્ય આગમ ગ્રંથોમાં બહુધા ઉપરોક્ત જ કથન જોવાય છે. તો પણ અદ્ભુતગુણો
 એ સંખ્યાથી આ ગાથાના રચનારને પણ આઠ આઠ ગુણુ કરવાનું હોય તો તે જ્ઞાતીગમ્ય.

૧૦ જીવસમાસના મૂલકર્તા પ્રથમ અનંત પરમાણુ મળીને એક ઉત્કલક્ષ્ય 'લક્ષિકા'
 કહે છે એ અનંત પરમાણુ વ્યવહારિક કે સૂક્ષ્મ લેવા તે ? ખીજું અનંત ઉત્કલક્ષ્ય
 'લક્ષિકા' મળીને એક 'લક્ષ્ય'લક્ષિકા કહે છે અને એ 'લક્ષ્ય'લક્ષિકા તેનેજ પાછો
 વ્યવહારિક પરમાણુ કહે છે. આમ બંને રીતે તેઓનું કથન ભિન્ન પડે છે. તે વિરોધનો
 પરિહાર જ્ઞાતીગમ્ય છે. વળી આ એ ગાથા જીવસમાસને પુષ્ટિજ આપે છે એમ નથી.

૧૧ આ વાલાઝ જન્માવસ્થાનો લેવો કે અન્યાવસ્થાનો તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો મળતો
 નથી પરંતુ પદ્યોપમાદિકની ગણતરીમાં મસ્તક મુંડાબ્યા બાદ સાત દિવસ સુધીના વાલાઝનું
 અહણુ કયું છે તદનુસારે વિચારવું અહીં પણ ઉચિત જણાય છે.

૧૨ એકજ વાલાઝમાં સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતાની ભિન્નતા તે ક્ષેત્ર અને તે તે કાળના
 પ્રભાવને આભારી છે. અનુક્રમે શુભ કાલની હાનિ થતાં કેશગત સ્થૂલતા વિશેષ જીવોમાં વધે છે.

૧૩ આ અભિપ્રાય-સંપ્રહણી વૃત્તિ-પ્રવચન સારો વૃત્તિ અનુયોગદ્વાર વિગેરેનો છે, જ્યારે
 જંજુડીપ પ્રશસ્તિના વૃત્તિકાર પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહના આઠ વાલાઝે એક લીંખ થાય એમ કહે છે.

૧૪ અનુયોગદ્વારમાં- ' પાદ ' પછી અંગુલની સંખ્યાને દ્વિગુણ કરતાં કરતાં અન્ય
 માપો પણ દર્શાવ્યાં છે, પણ તરત એકજ છે.

વેત, એ વેતે [વિતસ્તિ] એક હાથ, ચાર હાથે એક ધનુષ્ય, એ હજાર ધનુષ્યે એક કાશ-ગાઉ, ચાર કાશે એક યોજન થાય છે. અત્યારે આ દેશમાં આજ માપ વર્તે છે.

પરમાણુની વ્યાખ્યા કહેવાઈ ગઈ છે, હવે ઉત્સેધાંગુલ સ્વલક્ષિકા સ્વલક્ષિકા તે પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ થાય છે, પરંતુ પરમાણુની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અધિક માનવાળું છે. ત્યારબાદ ભ્રૂવંરેણુ તે સ્વતઃ અથવા પર-વાયુ આદિના પ્રયોગે ઉર્ધ્વ-અધઃ અને તિર્યગ્ ગતિ કરતો અથવા જાલીયા, છાપરાંના છિક્કમાંની સૂર્યની પ્રભાથી ઓગળાતો રેણુ [રજકણ] તે. વ્રસરેણુ-તે પર-યોગે તે પૌરસ્થાદિ વાયુપ્રયોગે ગતિ કરનારો રજકણ. રહરેણુ-રથ ચાલવાથી તેના પૈડાથી ઉડતો ધૂળનો રજકણ તે. [૩૧૬-૧૭]

અવતરણ;—ઉત્સેઠ પ્રમાણુને ખતાવી હવે પ્રમાણાંગુલ કોને કહેવું તે કહે છે.

ચતુસયગુણં પમાણં,—ગુલમુસ્સેહંગુલાઽ વોધવં ।

ઉસ્સેહંગુલદુગુણં, વીરસ્સાયંગુલં મણિયં ॥ ૩૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

ચતુસયગુણં=ચારસોગુણું

પમાણંગુલ=પ્રમાણાંગુલ

ઉસ્સેહંગુલાઽ=ઉત્સેધાંગુલથી

ઉસ્સેહંગુલદુગુણં=ઉત્સેધાંગુલથી દુગુણું

વીરસ્સાયંગુલં=વીર ભગવાનનું એક અંગુલ

મણિયં=કહ્યું છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

ચતુઃશતગુણં પ્રમાણાંગુલમુસ્સેધાંગુલતો વોદ્ધવ્યમ્ ।

ઉત્સેધાજ્જલદ્વિગુણં વીરસ્સ્યાત્માજ્જલં મણિતમ્ ॥ ૩૧૮ ॥

ગાથાર્થ:—ઉત્સેધાંગુલને ચારસોએ ગુણતાં એક પ્રમાણાંગુલ જાણવું અને ઉત્સેધાંગુલથી દ્વિગુણ વીરભગવાનનું એક અંગુલ કહ્યું છે. ॥ ૩૧૮ ॥

વિશેષાર્થ:—પ્રમાણાંગુલ એટલે શું ? તેા આપણા ઉત્સેધાંગુલથી ચારસો ગણું 'મોટું' અંગુલ તે, તેના ભાવાર્થ આ પ્રમાણે—ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ દીર્ઘ ૪૦૦ ગુણું છે અને વિષ્કમ્બ-વિસ્તારથી ૨૥ ગણું હોય છે, તે આ પ્રમાણે—સર્વ તીર્થંકર ચક્રી-વાસુદેવ-બળદેવ આત્માંગુલથી ૧૨૦ અંગુલ ઉંચા હોય છે અને અનુયોગદ્વારના 'હોતિ પુણ મદ્વિયપુરિસા મદ્વસયં અંગુલાણ ઉચ્ચિદં' એ વચનથી શેષ અધિકશ્રેષ્ઠ પુરૂષો ૧૦૮ આત્માંગુલથી ઉંચા હોય છે. એથી ભરતચક્રી પ્રમાણાંગુલથી અથવા આત્માંગુલથી ૧૨૦ અંગુલ ઉંચા હતા, કારણ કે તેમના સમયમાં આત્માંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ બન્ને તુલ્યજ લેખાતાં હતાં તે ભાવના આ પ્રમાણે:—

૧ શંકા ઉત્પત્તિ—ઉત્સેધાંશુલથી પ્રમાણાંશુલ હબરશુલ છે અને એ હબરશુલ પ્રમાણાંશુલમાન તે ભરતચક્રીના એક આત્માંશુલ બરાબર કહેવાય છે. આથી ભરતચક્રી વર્ધમાનસ્વામીથી પાંચસોશુલ શરીરવાળા થશે કારણ કે ‘ત્રેષ પુરુષો સ્વાત્માંશુલથી ૧૦૮ અંશુલ ઉંચા હોય’ છે એ વચનથી ભરતચક્રી પણ આત્માંશુલે ૧૦૮ અંશુલ ઉંચા થયા. એ હબરશુલમાં ઉત્સેધાંશુલે એક પ્રમાણાંશુલ તેજ ભરતચક્રીનું સ્વાત્માંશુલ છે જે પૂર્વે કહી ગયા છે તેથી ભરતચક્રીના એક સ્વાત્માંશુલના હબર ઉત્સેધાંશુલ તો ૧૦૮ સ્વાત્માંશુલના કેટલા? તો ત્રિરાશિ-ગણિતના હિસાબે ૧૦૮૦૦૦ એક લાખ એંશી હબર થયા એટલા ભરત શરીરના ઉત્સેધાંશુલો આવ્યા. હવે ભગવાન વર્ધમાનસ્વામીથી જેમને મતે ઉત્સેધાંશુલનીજ અપેક્ષાએ ૨૧૬ અંશુલ [અને આત્માંશુલ ૧૦૮] હતા તેમને મતેજ ૧૦૮૦૦૦ હબરને ભાગ આપતાં મહાવીરની અપેક્ષાએ ભરતચક્રી પાંચસો શુભા મોટા છે અથવા ભરતની અપેક્ષાએ શ્રીમહાવીર પાંચસોમે અંશે નાના આવે છે. એ ૫૦૦ શુભા મોટા કે તેટલે અંશે લઘુ વર્ધમાન પ્રભુનો દેહ ઈષ્ટનથી, કારણ કે મહાવીરની અપેક્ષાએ ભરત ૪૦૦ શુભાજ મોટા અથવા તેથી શ્રી મહાવીર ચારસોમે અંશે નાના થવા જોઈએ અને થાય છે ૫૦૦ શુભા મોટા તેથી આ ૫૦૦ શુભાપણાની પ્રથમ શંકા?

૨ બીજી શંકા:—હવે ‘ઉસ્સહંશુલદુગુણં વીરસ્સાંશુલં મણિયં’ એ ગાથાના ઉત્તરાર્ધચરણથી ઉત્સેધાંશુલથી દ્વિશુલ વીરપરમાત્માનું સ્વાત્માંશુલ [પોતાનું અંશુલ] કહ્યું છે. તો અહીં ઉપરની શંકામાં મહાવીર મહારાજને ૧૦૮ અંશુલ ઉંચા કહ્યા તેમ કેમ ઘટશે? કારણ કે ઉક્ત ગાથાના અર્થાનુસારે ભગવાન સ્વાત્માંશુલે ૮૪ અને ઉત્સેધાંશુલથી ૧૬૮ અંશુલ થાય છે. તે આ પ્રમાણે ભગવાન ઉત્સેધાંશુલથી પ્રાપ્ત થતી સાત હાથની [સ્વાત્માંશુલે ૩૩] કાયાવાળા હતા હવે ૨૪ અંશુલનો એક હાથ થતો હોવાથી સાત હાથના અંશુલ કાઢવા ૭×૨૪=૧૬૮ અંશુલ આવ્યા, એવા ૨ ઉત્સેધાંશુલે એક વીરવિભુનું આત્માંશુલ થતું હોવાથી ૧૬૮ ઉત્સેધાંશુલને બેથી ભાંગતા અર્થાત તેનું અર્ધ કરતાં ૮૪ સ્વાત્માંશુલ શ્રીવીરનું શરીર આવે છે. તો પછી સ્વાત્માંશુલે ૧૦૮ અંશુલ અને ૭૦ ૨૧૬ અંં ઉંચા હતા એમ તે આચાર્યો કેમ કહે છે? અને જો તેઓનું એ કથન સત્યજ હોય તો તેઓ વીરપ્રભુની સાતહાથની ઉંચાઈ કેવી રીતે લાવશે? કારણ કે ‘દ્વિશુલ ઉત્સેધાંશુલે વીરનું એક આત્માંશુલ’ થતું હોવાથી ૧૦૮ આત્માંશુલના ઉત્સેધાંશુલ ૨૧૬ થશે. એના હાથ કરવા [૨૪ અંશુલનો એક હાથ હોવાથી] ૨૪ અંશુલે ભાંગતાં નવ હાથ પ્રમાણ શ્રીવીરની કાયા થશે અને એ કાયાપ્રમાણ યથોક્ત અંશુલથી વિસંવાદી હોવાથી સંમત કોઈને નથી

અને ૧૦૮ સ્વાત્માંશુલ લેવાથી 'ઉસ્સેહંગુલકુગુણ' ઇત્યાદિ કથન અસત્ય કહે છે. તો ૧૦૮ સ્વાત્માંશુલનું સમાધાન શું ? આ શંકા જેઓના મતે મહાવીર ૧૦૮ અંશુલ ઉંચા છે એમ કહે છે તેમની છે કારણ કે ૧૦૮ આત્માંશુલના કથનથી ગાથાનો નિયમ સચવાતો નથી માટે.

૩ તૃતીય શંકા—વળી જેઓ શ્રી વીરને સ્વાત્માંશુલથી ૧૨૦ અંશુલ માને છે તેમને મતે 'જે ઉત્સેધાંશુલે એક વીરાત્માંશુલ' એ નિયમ કેમ સચવાશે ? એથી એ ત્રીજી શંકાનું સમાધાન શું ?

આ પ્રમાણે ત્રણ શંકા ઉભી થઈ, એક તો વીરપ્રભુને ૧૦૮ આત્માંશુલીય મુજબ વીર પ્રભુથી 'ભરતચક્રી ૫૦૦ ગુણા' થવા બાંધ છે તે અને બીજી શ્રી વીર પ્રભુને સ્વાત્માંશુલે ૧૦૮ અંશુલ ઉંચા કહે છે તે, અને ત્રીજી વળી પ્રભુ શ્રી વીરને ૧૨૦ આત્માંશુલે ઉંચા કહે છે તે.

અહીં શ્રી વીરને એકમતે ૧૦૮ આત્માંશુલ (૨૧૬ ઉં) કહ્યા તેથી ખરી રીતે પ્રથમ '૫૦૦ ગુણા ભરત મોટા'ની શંકા થઈ, કારણ કે ૧૦૮ પ્રમાણ લેતાં 'ઉસ્સેહંગુલકુગુણ' એ નિયમ સચવાતો નથી, આપણે એ કથન પુષ્ટ કરવા નિયમ તો સાચવવો છે. અને જેઓ ૧૨૦ આત્માંશુલીય વીરને કહે છે તેમને મતે એક રીતે સમચારસ ક્ષેત્રફળના હિસાબથી, અને ૮૪ આત્માંશુલ પ્રમાણ વીર કહેવાય છે તે આ બંને મતથી 'ઉસ્સેહંગુલ' કથન ઘટી શકે છે. ફક્ત ૧૦૮ નું કથન જુદું પડે છે તેથી તેજ પ્રસ્તુત વાત ઉપર હવે આવીએ.

પ્રથમ શંકા નિરાસ—પૂર્વાક્રીત શંકામાં એક હબાર ઉત્સેધાંશુલે એક પ્રમાણાંશુલ કહ્યું અને અંશુલ તેજ ભરતનું આત્માંશુલ કહ્યું તે તો બધું ચોખ્ખું છે. પરંતુ ઉક્તશંકામાં "શ્રેષ્ઠ પુરૂષો સ્વાત્માંશુલે ૧૦૮ અંશુલ ઉંચા હોય છે" અને એ વચનાનુસારે ભરતચક્રીને પણ શ્રેષ્ઠ પુરૂષમાં ગણી તેની ૧૦૮ આત્માંશુલ ઉંચાઈ માની વીર પ્રભુથી ૫૦૦ ગુણા કહ્યા. " પરંતુ ત્યાં ભરતચક્રીને 'શ્રેષ્ઠ પુરૂષ ગણી ૧૦૮ આત્માંશુલી' ગણત્રી માની કરી તેજ પ્રથમ ભૂલ છે કારણ કે 'અનુયોગ સૂત્રકાર ચક્રી—વાસુદેવ અને તીર્થંકરો સ્વાત્માંશુલે ૧૨૦ અંશુલ અને શેષ અધિક પ્રધાન પુરૂષો ૧૦૮ અંશુલ 'ઉંચા હોય છે' એમ કહ્યું છે, હવે બ્યારે ભરતચક્રી ૧૨૦ સ્વાત્માંશુલે ઉંચા ચોખ્ખું બન્યા. ત્યારે ૧૨૦ સ્વાત્માંશુલનો [૬૬ અંશુલના એક ધનુષ્યના હિસાબે] ભરતનો સ્વાત્માંશુલી એકધનુષ્ય આવ્યો.

એથી આપણા ઉત્સેધાંશુલે ભરતચક્રી ૫૦૦ ધનુષ્ય ઉંચા થયા. હવે એક આત્માંશુલના ધનુષ્ય કાઢવા ત્રિરાશિ કરીએ એથી ભરત આત્માંશુલીય સવાધનુષ્યે ઉત્સેધાંશુલનાં ૫૦૦ ધનુષ્ય થાય તો (ભરતનાજ) એક આત્માંશુલમાં કેટલા ધનુષ્ય થાય. ત્રિરાશિ સ્થાપના મુજબ ૫૦૦૧ થાય છે. પ્રથમનો રાશિ

અંશસહિત [અપૂર્ણ] છે. માટે ત્રણ રકમને સમાન કરવી પડશે તેથી દરેકના હાથ કરી નાંખવા. એટલે સવાધનુષ્યના [૧x૪] ભરતાંશુલીય ૫ હાથ તો મધ્યમરાશિ ૫૦૦x૪=૨૦૦૦ હાથ; ૧x૪=૪ હાથ. હવે ત્રણે રકમની પુનઃ ત્રિરાશિ સ્થાપના કરવી=૫-૨૦૦૦-૪ તેમાં અન્યના ૪ રાશિથી મધ્યના ૨૦૦૦ રાશિને શુભતાં ૮૦૦૦ થાય તેને પ્રથમના ૫ રાશિ વડે ભાંગતા ૧૬૦૦ હાથ એક સ્વાત્માંગુલ [જેવા બૃહત્] ધનુષ્યના હાથ આવ્યા, તે હાથની સંખ્યાના ઉત્સેધાંશુલીય ધનુષ્ય કરવા [ચાર હાથનો એક ધનુષ્ય હોવાથી] ચારે ભાગતાં ૪૦૦ ધનુષ્ય આવ્યા.

જવાબ એ નીકળ્યો કે આત્માંગુલના એક ધનુષ્યમાં ઉત્સેધાંશુલના ૮૦૦ ધનુષ્યો સમાઈ જાય એ નિયમાનુસાર આત્માંગુલના એક હાથ વડે ઉત્સેધાંશુલના ૪૦૦ હાથ, એક આત્માંગુલમાં ઉત્સેધાંશુલ ૪૦૦ અને એક આત્માંગુલીય યોજનમાં [આપણા] ૪૦૦ ઉત્સેધાંશુલીય યોજન સમાઈ જાય.

એ પ્રમાણે એક શ્રેણી પ્રમાણાંગુલને વિષે ૪૦૦ ઉત્સેધાંશુલ થાય એમ સાબીત થયું. અહીં વાંચકોને કદાચ શંકાનો આવિર્ભાવ થશે કે પૂર્વે તો એક પ્રમાણાંગુલમાં ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંશુલ કહ્યા હતા તેનું શું ? તેનું સમાધાન એ છે કે એક હજારઉત્સેધાંશુલની જે ગણતરી થાય છે તે તો ૪૦૦ ઉત્સેધાંશુલની ખેડાણાઈવાળી દીર્ઘશ્રેણીની અપેક્ષાએ એટલે કે એક પ્રમાણાંગુલના ૪૦૦ ઉત્સેધાંશુલ તે વિષ્કમ્ભસહિત ગણતાં એટલે ૪૦૦ અંગુલદીર્ઘ અને ૨૧૧ અંગુલ જાડી એવી એક અંગુલ પ્રમાણ વિસ્તારવાળી શ્રેણીની લંબાઈ [૪૦૦x૨૧૧] ૧૦૦૦ અંગુલની આવે. એ દીર્ઘશ્રેણીની અપેક્ષાએ કહ્યું છે બાકી વાસ્તવિક '૪૦૦ ઉત્સેધાંશુલે એક પ્રમાણાંગુલ.'

આ પ્રમાણે અપેક્ષાએ હજાર ઉત્સેધાંશુલે અથવા વિષ્કમ્ભયુક્ત એવા પ્રમાણાંગુલે [૪૦૦ ઉં] શાશ્વત્ પૃથ્વી-પર્વત વિમાનાદિક પ્રમાણો માપવાનાં કહ્યાં છે તે માપવા. [આ બાબતમાં મતાંતર છે તે ગાથા ૩૧૪ની બીજી ટીપ્પણીમાંથી જોવાં.]

બીજી શંકાનું સમાધાન—હવે ગ્રન્થકારે 'ઉસ્સેહંગુલકુગુણ' નિયમ બાંધ્યો છે એ નિયમથી ભગવાનની સાત હાથના કાયાના હિસાબે વીર ભગવાન સ્વાત્માંગુલે ૮૪ અંગુલ થાય છે તેમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. પણ જેમના મતે ભગવાન ૧૦૮ આત્માંગુલ [સ્વહસ્તે ૩૧૧ હાથ] ઉંચા છે તેઓ તો ગ્રન્થકારનાં 'ઉસ્સેહંગુલ' મતથી જુદા જ પડે છે કારણ કે એમના મતે બે ઉત્સેધાંશુલે એક વીરાત્માંગુલ નહિ પણ ત્રિરાશીના હિસાબે ૧૫ ઉત્સેધાંશુલે એક વીરાત્માંગુલ થાય છે, માટે સ્પષ્ટ મતાંતરજ માનવું પડશે.

ત્રીજી શંકાનું સમાધાન—જેઓના મતે ભગવાન ૧૨૦ સ્વાત્માંગુલ છે તેઓના મત પણ દેખીતી રીતે જુદોજ પડે છે, પરંતુ સમચોરસ ક્ષેત્રકળના હિસાબે કાઢતાં 'ઉસ્સેહંગુલકુગુણ' નિયમ ચરિતાર્થ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—

ભગવાન સ્વાત્માંગુલે ૧૨૦ અંગુલ છે તેને ૨૪ ભાગતાં (૧૨૦ અંગુલના) પાંચ હાથ આવ્યા, તેને સમચતુરસ્ર બાહ્ય પ્રતિબાહ્ય રૂપ ક્ષેત્ર ગણિત વડે લેટલેજ (૫x૫=) શુભતાં ૨૫ થાય. હવે મહાવીર દેહ સાત હાથ છે તેનું ક્ષેત્રફળ [૭x૭] આવે. હાથ, પાની, એડીની કિચિત વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તેથી ૫૦ થાય. એ પચાસનું અર્ધ કરતાં ૨૫ હાથ આવે, ૨૫નું ક્ષેત્રફળ ૫ હાથ આવવાથી પ્રથમ કક્ષા મુજબ ૧૨૦ આત્માંગુલ થવાથી બે ઉત્સેધાંગુલે એક વીર આત્માંગુલ પ્રાપ્ત થયું.

પરંતુ બાહ્ય ગણિત તે સમચતુરસ્ર ક્ષેત્રફલની અપેક્ષાએ વિચારશું તો તો ભગવંતનું એક આત્માંગુલ તે ૧ ઉત્સેઁ અને બીજા ઉત્સેધાંગુલના પાંચીઆ બે ભાગ એટલે ૧૬ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણનું થશે કારણ કે ભગવંતને ઉત્સેધાંગુલથી ૧૬૮ અંગુલ તો કાયમ રાખવા છેજ પરંતુ આત્માંગુલથી જો ૧૨૦ અંગુલ કહેવા છે તેથી આત્મા ૧૨૦ અને ૧૬૮ ઉત્સેઁ વચ્ચે વહેંચણી કરવી પડશે એટલે ૧૨૦ આત્માંગુલના ૧૬૮ ઉત્સેધાંગુલ તો એક આત્માંગુલના કેટલા ? એના જવાબમાં ૧૬ પ્રમાણ વીરાત્માંગુલ આવશે. [૩૧૮]

॥ પરમાણુથી આરંભી અંગુલાદિવિષયક યન્ત્ર ॥

અનન્તસૂક્ષ્મપરમાણુનો	૧ વ્યવહારપરમાણુ	૮ યુકર્થી	૧ વ્યવમધ્ય
અનન્તઅંબ૦પરમાણુની	૧ ઉત્ત્ત્વક્ષુક્ષ્મલક્ષ્યુકા	૮ વ્યવમધ્યનો	૧ ઉત્સેધાંગુલ
૮ ઉત્ત્ત્વક્ષુક્ષ્મલક્ષ્યુકાની	૧ સ્ત્વક્ષુક્ષ્મલક્ષ્યુકા	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> ૪૦૦ ઉત્સેઁ ૧ પ્રમાણાંગુલ ૨ ઉત્સેઁ ૧ વીરાંગુલ </div>	
૮ સ્ત્વક્ષુક્ષ્મલક્ષ્યુકાનો	૧ બિંદુરેણુ	૬ ઉત્સેધાંગુલે	૧ પાદ
૮ બિંદુરેણુનો	૧ ત્રસરેણુ	૨ પાદની	૧ વેંત
૮ ત્રસરેણુનો	૧ રથરેણુ	૨ વેંતનો	૧ હાથ
૮ રથરેણુનો	૧ કુરુચુગલિકવાલામ	૨ હાથની	કુક્ષી
૮ કુરુવાલામનો	૧ હરિન્દ્રમ્બકુવાલામ	૨ કુક્ષી-વામવા ૪ હાથે વા ૮૬ અંગુલે	૧ દંડ-ધનુઁ યુગ-મુસલ નાલિકાદિ
૮ હરિન્દ્રમ્બકુવાલામનો	૧ હૈમન્દ્રેન્દ્રવાલામ	૨૦૦૦ ધનુષ્યે	૧ ગાઉ
૮ હૈમન્દ્રેન્દ્રવાલામનો	૧ પૂર્વાપરવિદેહવાં	૪ ગાઉનો	૧ યોજન
૮ પૂર્વાપરવિદેહવાંનો	૧ ભરતૈરાવતવાલામ		
૮ ભરતૈરાવતવાંની	૧ લીંખ		
૮ લીંખની	૧ યુકા		

અવતરણ;—હવે ચાર ગતિ આશ્રયી જીવોની યોનિસંખ્યા કહે છે.

પુઢવાઇસુ પત્તેઅં, સગવળપત્તેઅણંત દસ ચડદસ ।

વિગલે દુ દુ સુર નારયતિરિ, ચડ ચડ ચડદસ નરેસુ ॥ ૩૧૯ ॥

જોળીળ હોંતિ લક્ષ્વા, સઠ્ઠે ચુલસી હેવેવ ઘિપ્પંતિ ।

સમવળ્ળાઈ સમેઆ, ઇગત્તેળેવ સામન્ના ॥ ૩૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

જોળીળ=યોનીના [ઉત્પત્તિસ્થાન]

હોંતિ લક્ષ્વા=હોય છે લાખો

સઠ્ઠે ચુલસી=સર્વ ચોરાશી

હેવેવ ઘિપ્પંતિ=અહીંઆજ અહણ કર્યા છે.

સમવળ્ળાઈ સમેઆ=સરખા વર્ણાદિ સમેત

ઇગત્તેળેવ સામન્ના=એકત્રથીજ સમાન ભવિતિ૩૫

સંસ્કૃત છાયા.

પૃથગ્વ્યાદિષુ પ્રત્યેકં સપ્ત, વનપ્રત્યેકાનન્તયોર્દશ ચતુર્દશ ।

વિકલે દ્વે દ્વે સુરનારકતિરશ્ચાં ચત્વારિ ચત્વારિ ચતુર્દશ નરેષુ ॥ ૩૧૯ ॥

યોનીનાં મવન્તિ લક્ષાણિ સર્વાણિ ચતુરશીતિરિહૈવં ગૃહ્યન્તે ।

સમવર્ણાદિસમેતા એકત્વેનૈવ સામાન્યા

॥ ૩૨૦ ॥

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ૩૧૬-૨૦૥

વિશેષાર્થ:—અહીંઆ પ્રથમ જીવોની યોનિ સંખ્યા કહીને પછી બીજી ગાથાના અર્થથી યોનિની વ્યાખ્યા કરે છે.

પૃથગ્વ્યાદિમાં એટલે પૃથ્વી-અપ- તેજ અને વાયુકાય એ પ્રત્યેકની સાત સાત લાખ પ્રમાણે યોનિ સંખ્યા જ્ઞાનીપુરૂષોએ જ્ઞાન ચક્ષુથી બેઠને કહી છે, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દશ લાખ યોનિ, અનન્ત [સાધારણ] વનસ્પતિ કાયની અઠદલાખ, વિકલેન્દ્રિય-તે બેઠનદ્રિય, તેઠનદ્રિય અને અઊરિન્દ્રિય એ પ્રત્યેકની બે-બે લાખ, દેવતા, નારકો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચ પ્રત્યેકની ચાર ચાર લાખ, મનુષ્યની ચૌદ લાખ યોનિ સંખ્યા છે. સર્વ મળીને ૧૫ચોરાસી લાખ જીવાયોનિની સંખ્યા થાય છે. જે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૫ સંપ્રદયીની લઘુ ટીકામાં વ્યક્તિ ભેદ માટે અનન્ત શબ્દ વાપર્યો છે તો ત્યાં જીવનીવિવક્ષાએ સમજવો, શરીરની વિવક્ષાએ તો અસંખ્ય શબ્દજ યોગ્ય સમજવો. ૨ એકજ પ્રકારના વર્ણવાળી કે ગંધવાળી જુદી જુદી યોનિ છે તે વ્યક્તિ ભેદ. દાખલા તરીકે એક સરખા રંગવાળા ૧૦૦ ધોડા તે વ્યક્તિ ભેદે સોજ ગણાય.

યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન—અર્થાત્ તેજસ અને કાર્મણ શરીર યુક્ત ભવે
ઔદારિક વિગેરે પુણ્યલક્ષણોવડે જે સ્થાને ભેડાય તે સ્થાનનું નામ યોનિ કહેવાય છે.

એ કે વ્યક્તિ ભેદે તે યોનિઓ અસંખ્ય પ્રકારની થઇ જાય છે, કારણ કે સર્વ
ભવેનાં^{૧૧} શરીરની સંખ્યા તેટલી છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિગત ગણતાં વર્ણાદિ
ભેદથી તેટલી થાયજ. પરંતુ અહીંયા વ્યક્તિભેદે ગણતરી ગણવાની નથી
તેમજ તે રીતે ગણતરી પણ અશક્ય છે. તેથી સમાન વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શવાળી
સંખ્ય-અસંખ્ય જેટલી યોનિ હોય [તે પણ] તે તે સમાન વર્ણાદિવાળી
સર્વ યોનિની એકત્ર એક ભાતિ થઇ કહેવાય અને એ પ્રમાણે કરીએ તોજ પ્રતિ
ભવરાશિમાં લાખની સંખ્યાએ થતી યોનિ ગણતરી મળી રહેશે.

અવતરણ;—યોનિ સંખ્યા વ્યાખ્યા કહીને હવે કઈ ભવનિકાયમાં કેટલી
કુલકોટી છે ? તે કહે છે.

एगिदिपसु पंचसु, बार सग ति सत्त अट्ठीसा य ।

विअलेसु सत्त अड नव, जलखहचउपयउरगमुअगे ॥ ३२१ ॥

अद्धतेरसबारस, दस दस नवगं नरामरे नरए ।

बारस छवीस पणवीस, हुंति कुलकोडि लस्काइं ॥ ३२२ ॥

इगकोडिसत्तनवई, लस्का सङ्गा कुलाणकोडीणं ॥ ३२३ ॥

શબ્દાર્થ:—આવી ગણેલ છે.

संस्कृत छाया:—

एकेन्द्रियेषु पञ्चसु द्वादश-सप्त त्रीणि सप्त अष्टाविंशतिश्च ।

विकलेषु सप्त अष्ट नव, जलचरखगचतुष्पदोरगभृजगेषु ॥ ३२१ ॥

अर्द्धत्रयोदश द्वादश दश दश नवकं नरामरेषु नरके ।

द्वादश षड्विंशतिः पञ्चविंशतिः भवन्ति कुलकोटिलक्षाणि ॥ ३२२ ॥

एककोटि सप्तनवतिलक्षाणि सार्द्धानि कुलानां कोटीनाम् ॥ ३२३ ॥

૧૬ એજ સરખા રંગવાળા ૧૦૦ ઘોડા પણ જાતિ ભેદે એકજ જાતના ગણાય તેમ
જુદી જુદી અસંખ્ય યોનિઓ પણ સમાન વર્ણાદિકની અપેક્ષાએ એકજ યોનિ ગણાય.

ગાયાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૩૨૧-૩૨૨૩ ॥

વિશેષાર્થઃ—કુલકોટી-એટલે શું ?—તો જ્યોત્સ્ના ઉત્પત્તિ યોનિમાં થાય તે કુલ કહેવાય.

અનેક પ્રકારનાં જીવોનાં એકજ યોનિમાં પણ બહુ કુલો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ દાખલા તરીકે એકજ છાણના પિંડની અંદર કૃમી-વીંછી કીડા વિગેરે અનેક પ્રકારનાં કુદ્ર પ્રાણિઓનાં અનેક કુલો હોય છે.

તેમાં પૃથ્વીકાયની ખારલાખ કુલકોટી, અપ્કાયની સાતલાખ, તેલકાયની ત્રણલાખ, વાયુકાયની સાતલાખ, વનસ્પતિકાયની અઠ્ઠાવીસ લાખની છે. [અહિં સૂક્ષ્મ-બાહરની લિજ્જ લિજ્જ જણાવી નથી] બેઇન્દ્રિયની સાતલાખ, તેઇન્દ્રિયની આઠલાખ, ચતુરીન્દ્રિયની નવલાખ છે. તિર્યચ પચેન્દ્રિય જીવ પૈકી જલચર જીવોની સાડાખારલાખ, ખેચરોની ખારલાખ, ચતુષ્પદ જીવોની દશલાખ, ઉરપરિ-સર્પની દશલાખ, અને ભૂખરિસર્પની નવ લાખ કુલ કોટી છે.

તેમજ મનુષ્યની ખારલાખ, દેવતાની છઠ્ઠીસ લાખ અને નારકીની પચીસ લાખ કુલકોટી છે.

એકંદર^{૧૭} સર્વજીવોની કુલકોટિ સંખ્યા મળીને એક કોડ સાડી સત્તાણ લાખ [૧૯૭૧ લાખ] કુલ કોટી છે. [૩૨૧-૩૨૨૩]

અવતરણઃ—હવે પૂર્વોક્ત [આખ્યન્તર] યોનિનાજ સંવૃતાદિ લેદો કહેવાય છે.

સંવૃદ્ધજોણિસુરેગિંદિનારયા, વિઅડ વિગલગભૂમયા ॥૩૨૩॥

શબ્દાર્થઃ—

સંવૃદ્ધજોણિ=સંવૃત યોનિ

સુરેગિંદિનારયા=દેવ-એકેન્દ્રિય નારકોની

વિઅડવિગલ=વિવૃત વિકલેન્દ્રિયની

ગભૂમયા=ગર્ભની ઉભય

સંસ્કૃત છાયાઃ—

સંવૃત્તયોનયઃ સુરૈકેન્દ્રિયનારકાઃ, વિવૃતા વિકલાઃ ગર્ભજાનાભૂમયા ॥૩૨૩॥

ગાયાર્થઃ—સંવૃત્તયોનિ દેવ-એકેન્દ્રિય-નારકજીવોની અને વિવૃત્તયોનિ વિકલેન્દ્રિયની, અને ગર્ભજ જીવોની ઉભય [સંવૃત-વિવૃત] યોનિ છે. ॥ ૩૨૩ ॥

^{૧૭} આ કુલકોટીની સંખ્યા ખાખતમાં આચારંગાદિ મન્યોત્ કથન લિખ પડે છે, વળી લોકપ્રકાશમાં પણ દેવતાની કુલ સંખ્યા ખાર લાખ કહી છે વિગેરે અનેકની સંખ્યા ખાખતમાં મતાંતરે છે.

વિશેષાર્થ:—સંવૃત-એટલે સારી રીતે ઢાંકેલી. વિવૃત-ઉઘાડેલી અને સંવૃત-વિવૃત તે બન્ને પ્રકારની રૂતિ શબ્દાર્થ:; આરે પ્રકારના દેવો, એકેન્દ્રિયો તે પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ અને વનસ્પતિ અને સાતે નારકોની સંવૃતયોનિ છે.

સંવૃત યોનિ કેવી રીતે ?—દેવલોકમાં દેવો દિવ્ય શબ્દાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ શબ્દાઓ દેવદ્રવ્ય વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત હોય છે, એ દેવશબ્દા અને આચ્છાદિત દેવદ્રવ્ય વસ્ત્ર બન્નેનાં અંતરમાં દેવોનો ઉપપાત થતો હોવાથી તેઓ આચ્છાદિતપણે ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે સંવૃતયોનિ કહેવાય. એવી રીતે એક એકેન્દ્રિયોની સંવૃતયોનિ તો સ્પષ્ટ ઓળખાતી નથી તેથી અસ્પષ્ટયોનિ પણ સંવૃતજ ગણાય છે. સાતે નારકોની સંવૃતયોનિ તે ઉપરથી સારી રીતે ઢાંકાએલા ગવાક્ષની કદપનાથી સમજાય તેમ છે, કારણકે નારકો ગવાક્ષની અંદરજ (નરકવાસમાં) ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઉપરથી આચ્છાદિત યોનિવાળા છે.

વિવૃતયોનિ કેવી રીતે ?—વિકલેન્દ્રિય તે બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચૈશિન્દ્રિયોની વિવૃતયોનિ જલાશયાદિના સ્થાનોની પેઠે સ્પષ્ટ ઉઘાડી દેખાય છે.

૧૮ સંવૃત-વિવૃત કેવી રીતે ?—ઢાંકેલી અને પ્રગટ અથવા સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ એમ મિશ્રરૂપે જણાવી તે ગર્ભજયોનિ, એટલે કે ગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યચ તથા મનુષ્યોનો સંવૃત-વિવૃતયોનિ છે, જ્યારે એ જીવો ઉદરમાં ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ગર્ભ દેખાતો નથી, એથી ગર્ભ સંવૃત હોય છે પરંતુ બહાર ઉદરવૃદ્ધિઆદિના કારણથી દેખાતા સ્ત્રીના ગર્ભાશયની પેઠે વિવૃત ઉઘાડી દેખાય છે. આ આબ્યન્તર યોનિઓ સમજવી-ખાશ્ય વિંગાકાર રૂપ તો આગળ અન્યકાર કહેવાના છે. [૩૨૩]

અવતરણ:—હવે આરે ગતિપૈકી કઈ જીવાયોનિ સચિત્ત-અચિત્ત કે મિશ્ર તથા શીતોષ્ણાદિપણે છે ? તે કહે છે.

અચિત્તજોનિસુરનિરય, મીસગન્ધે તિમેઅસેસાણં ।

સીડસિણનિરયસુરગન્ધ, મીસતેડસીણસેસતિહા ॥૩૨૪॥

શબ્દાર્થ:—

અચિત્તજોનિ=અચિત્ત યોનિ

મીસગન્ધે=ગર્ભમાં મિશ્ર

તિમેઅસેસાણં=ત્રણ બેદો શેષમાં

સીડસિણ=શીતોષ્ણ

તેડસીણ=તેજસ્કાયની ઉષ્ણ

સેસતિહા=શેષ ત્રણે પ્રકારની

૧૮ ત્રીજી યોનિથી ઉત્પન્ન થએલા જીવો અદ્ય, બીજીથી અસંખ્યગુણા તેથી અયોનિજ-એટલે સિદ્ધના જીવો અનન્તગુણા, તેથી પ્રથમ યોનિ ઉત્પન્ન અનન્તગુણા છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

અચિત્તા યોનિઃ સુરનારકાણાં, મિશ્રા ગર્ભજાનાં ત્રિમેદા શ્લેષાણામ્ ।

શીતા ઉષ્ણા[ચ]નારકાણાં, સુરગર્ભજાનાં મિશ્રા, તેજસઃ ઉષ્ણા, શ્લેષાણાં ત્રિષા ૩૨૪

ગાયાર્થ:—દેવો અને નારકોની અચિત્તયોનિ, ગર્ભજ જીવોની મિશ્રયોનિ અને શ્લેષ જીવોની ત્રણેલેદે તે સચિત્ત-અચિત્ત અને સચિત્તાચિત્ત, તથા પુનઃ મિશ્ર શીત અને ઉષ્ણ યોનિઓ નારકોની, દેવો અને ગર્ભજ જીવોની મિશ્ર [શીતોષ્ણ], તેડકાયની ઉષ્ણ અને શ્લેષજીવોની શીત-ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ એમ ત્રણે પ્રકારની છે. ॥૩૨૪॥

વિશેષાર્થ:—સચિત્તયોનિ—એટલે જીવપ્રદેશોએ અન્યોન્ય અનુગમન (પ્રવેશ) કરવાપણાવડે અંગીકાર કરેલ જીવતાં જે શરીર તે સર્વ યોનિ જીવયુક્ત હોવાથી સચિત્ત ગણાય.

અચિત્તયોનિ—તે જીવ પ્રદેશથી સર્વથા રહિત સુકા કાષ જેવી અજીવ તે.

પ્રશ્ન—અહીંઆ કોઇને શંકા થાય કે ત્રણેલોક સૂક્ષ્મ જંતુઓથી તો ખીચીખીચ બરેલો છે તો પછી અચિત્તયોનિ [અજીવ] પણ કેમ સંભવે ? વળી અચિત્તયોનિ કદાચિત્ત સચિત્તપણું પ્રાપ્ત કરે કે નહિ ?

ઉત્તર—અચિત્તયોનિ તથાવિધ સ્વભાવે સુકાં કાષ જેવી હોવાથીજ સૂક્ષ્મ જંતુઓ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છતાં અચિત્ત યોનિના ઉપપાત સ્થાનના પુફ્ફગલો તે સૂક્ષ્મ જીવ પ્રદેશોથી અન્યોન્ય સંબંધવાળાં થતાં નથી, તેથી અચિત્તયોનિને ક્યારે પણ સચિત્તપણું થતું નથી.

મિશ્રયોનિ [સચિત્તાચિત્ત] કેવી રીતે હોય ?—સચિત્ત અને અચિત્ત પુફ્ફગલોના સંબંધવાળી થતી યોનિ તે. એટલે મનુષ્યને તિર્યચની યોનિમાં શુક્ર [વીર્ય] તથા રૂધિરનાં પુફ્ફગલો રહેલા હોય છે. તેમાંથી જે પુફ્ફગલો આત્મા સાથે જોડાએલાં છે તે સચિત્ત અને જે નથી જોડાએલાં તે અચિત્ત [કારણ કે આત્મા સજીવ છે] આ સચિત્તાચિત્તનો સંબંધ જેમાં થતો હોય તેવી યોનિ મિશ્રયોનિ કહેવાય.

તે આ પ્રમાણે:—સ્ત્રીઓને નાભિની નીચે વિકસ્વર પુષ્પોની માળા જેવી જનોઇના આકારે જે નસો હોય છે, તેનો હેઠળ અધોમુખ રહેલી કમળના ડોડાના આકારવાળી યોનિ હોય છે, અને તે યોનિથી બહાર આજી બાજી આંખાની કલીઓ સરખી માંસની મંજરીઓ હોય છે. તે માંસની મંજરીઓ રૂધિર ઝરવાના સ્વભાવવાળી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રાયઃ દરમાસે રૂધિરને ઝરે છે, [જે વખતે લોકમાં સ્ત્રીને અટકાવ-ઓપટી-અડચણવાળી કહેવાય

છે], તે ઝરતા રૂધિરના કેટલાક કણ-અશો કમલના ડોઠાના આકારવાળી યોનિમાં પ્રવેશ કરી જાય છે. ત્યારબાદ જ્યારે સંલોગથી પુરુષનું વીર્ય તેમાં જાય છે ત્યારે વીર્ય અને રૂધિરથી પુરુગલોનું મિશ્રપણું થાય છે, એ મિશ્રિત થએલા અશોનો આહાર કરતો જીવ તે યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં યોનિએ જે વીર્યપ્રદેશો આત્મસાત્-તે પોતાના રૂપે જીવપ્રદેશે વ્યાપ્ત કર્યા હોય તે વીર્ય પ્રદેશો સચિત્ત હોય છે, અને કદાચિત્ મિશ્ર પણું હોય છે અને જે વીર્યપ્રદેશો યોનિરૂપ-આત્મસાત્ ન થયાં હોય તે વીર્યપ્રદેશો અચિત્ત હોય છે. આ પ્રમાણે તેઓનું મિશ્રયોનિપણું સમજવું.

અહીંઆ કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે રૂધિર સચિત્ત છે અને વીર્ય અચિત્ત છે, કેટલાક મહર્ષિ રૂધિરને પણ અચિત્ત કહે છે પરંતુ યોનિગત આત્મ-પ્રદેશો તેને જ સચિત્ત કહે છે અને એ પ્રમાણે મિશ્રયોનિપણું થાય છે.

પૂર્વે દેવ નારકોની અચિત્ત યોનિ, અને ગર્ભજ નર તિર્યચોની મિશ્રયોનિ કહી, હવે શેષ જીવો સમૂર્વિષ્ણુમ જે એકેન્દ્રિય બેઠન્દ્રિય-તેઠન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યચ-મનુષ્ય તેઓને સચિત્ત-અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણે પ્રકારની છે તે કેવી રીતે ?

તો જીવતી ગાય વિગેરે જીવોના શરીરમાં પડતા કૃમિઆદિ જંતુઓની સચિત્ત યોનિ, [જીવ સંજ્ઞાવાળી હોવાથી] અચિત્ત સુકા લાકડામાં ઉત્પન્ન થતાં ઘુણાં આદિની અચિત્ત યોનિ અર્દ્ધસુકાં [લીલું-સુકું] એવાં] લાકડાં તથા ગાય વિગેરેનાં શરીરના ક્ષત તે ધા વિગેરે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતાં અનુક્રમે ઘુણાં તથા કૃમિ આદિ જંતુઓની મિશ્રયોનિ સમજવી. જે સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

યોનિનું શીતાદિક સ્પર્શપણું:—

નારકીનાં જીવોને સ્પર્શથી બે પ્રકારની યોનિ છે, એક શીત અને બીજી જિષ્ણુ, એટલે કે પ્રથમની ત્રણ નરકનાં નારકો શીતયોનિવાળા છે, અને શીત યોનિવાળાં હોવાથી તેઓને ઉષ્ણુવેદનાં [પ્રતિકુલકર્મોદયે] ઘણી હોય છે. બીજી નારકમાં ઉપરના નરકવાસાઓ કેટલાંક શીતયોનિવાળાં, અને કેટલાંક જિષ્ણુ યોનિવાળાં, [ત્યાં શીતવાળાને જિષ્ણુવેદનાનું અધિકપણું અને જિષ્ણુયોનિ-વાળાને શીતવેદનાનું અધિકપણું], પાંચમી પૃથ્વીમાં ઘણાં નરકવાસા જિષ્ણુયો-નિવાળાં, થોડાંક શીતયોનિવાળાં [વેદનાક્રમ ઉલટો], છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં જિષ્ણુયોનિજ છે. શીતયોનિવાળાઓને જિષ્ણુવેદના અત્યન્ત દુઃસહ અને જિષ્ણુયો-નિવાળાંને શીતવેદના અત્યન્ત દુઃસહ સમજી લેવી.

કેટલાંક આચાર્યો આચની ત્રણ પૃથ્વીમાં ઊષ્ણયોનિ, ચૌથીમાં શીત અને ઊષ્ણ બે અને છેલ્લી ત્રણમાં એક શીતયોનિ કહે છે, પરંતુ તે બહુ અચુક્ત હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે.

વળી દેવોની તથા ગર્ભજ તિર્થંચ મનુષ્યોની મિશ્ર અને શીતોષ્ણરૂપ સ્વભાવવાળી યોનિ છે, તેઉકાયની કેવળ ઊષ્ણયોનિ, [સ્પષ્ટજ છે], શેષ પૃથ્વી-અર્થ-વાયુ વનસ્પતિ સમૂહમાં તિર્થંચ મનુષ્યોની ત્રણે પ્રકારની એટલે તેમાં કેટલાં કે શીતયોનિ સંયુક્ત કેટલાક ઊષ્ણ અને કેટલાક મિશ્રયોનિવાળા હોય છે. [૩૨૪],

અવતરણ;—હવે મનુષ્યની યોનિના લેહ પાડે છે.

હયગન્ધસંસ્વત્તા, જોણિકુસ્મુન્નયાઙ્ જાયંતિ ।

અરિહરિચકિરામા, વંસીપત્તાઙ્ સેસનરા ॥ ૩૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

હયગન્ધ=હતગર્ભા
સંસ્વત્તા=શંખાવર્ત
કુસ્મુન્નયાઙ્=કુર્મોન્નતામાં

અરિહરિ-ચકિરામા=અરિહંત-વાસુદેવ
ચક્રવર્તિ બળદેવ.
વંસીપત્તાઙ્=વંસીપત્રામાં
સેસનરા=શેષ નરે.

સંસ્કૃત છાયા:—

હતગર્ભા શ્વઙ્કાવર્ત્તા યોનિઃ કુર્મોન્નતાયાં જાયન્તે ।

અર્હદ્-હરિ-ચક્રિ-રામાઃ, વંસીપત્રાયાં સેસનરાઃ ॥ ૩૨૫ ॥

ગાથાર્થ:—શંખાવર્તા યોનિ તે હતગર્ભા છે. અરિહન્ત ચક્રી બળદેવ કુર્મોન્નતામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અવશેષ નરે વંસીપત્રામાં ઉત્પન્ન થાય છે. [૩૨૫]

વિશેષાર્થ:—મનુષ્યોની બાહ્યલિંગાકારરૂપ યોનિ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧ શંખાવર્ત્યાનિ ૨ કુર્મોન્નતા ૩ વંસીપત્રા.

શંખાવર્ત્તા:—આ યોનિમાં શંખ જેવો આવર્ત-આંટો હોવાથી શંખાવર્ત કહેવાય છે. આ યોનિ નિમ્ને ‘હતગર્ભા’ હોય છે, એટલે આ યોનિમાં ઉત્પન્ન થએલો જીવ-ગર્ભ હણાઈ જાય છે, ક્યારે પણ જન્મરૂપે બહાર આવતોજ નથી. આમ થવાનું કારણ એ છે કે શંખાવર્ત્યોનિવાળી સ્ત્રીઓ અત્યંત પ્રબળ કામાગ્નિવાળી હોવાથી એટલી બધી તેનામાં ઊષ્ણતા રહે છે કે ઉત્પન્ન થએલા ગર્ભના જીવોનો વિનાશ થઈ જાય છે, આ યોનિ ચક્રવર્તિની મુખ્ય પ્રદેશાસ્ત્રીરૂપ

સી રત્નને હોય છે અને જોધી જ પ્રજાદત્ત સ્ત્રીની ૧૯કામાતુર થએલી સી રત્ન કુરૂમતિના હસ્તસ્પર્શથી લોખણડનું પુતળું પણ રસમય થઈ ગયું અર્થાત્ ગળી ગયું. આ પ્રમાણે વૃહપુરુષોનું કથન છે.

કુરૂમૈત્રિતા:—કાચબાના પીઠની જેમ ઉપસેલી ઉત્તત લોગવાળી તે, આ યોનિમાંજ અરિહન્ત પરમાત્માઓ, વામુદેવો, ચક્રવર્તિઓ અને બળદેવો [એટલે પ્રતિવાસુદેવ છાડીને ૬૩ શલાકાપુરુષો] નિશ્ચયે ઉત્પન્ન થાય છે, બીજામાં નહિ.

વંસીપત્રા:—જે યોનિ વાંસના જોડાએલાં જે પત્ર સરખા આકારવાળી હોય તે. આ યોનિમાં શેષ સર્વજાતના મનુષ્યોજ [તિર્યંચો નહીં, કારણ કે આ ત્રણે પ્રકારનું યોનિકથન મનુષ્યની સીનુંજ છે.] ઉત્પન્ન થાય છે, તિર્યંચ-યોનીનો બાહ્યાકાર અનિયત છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્યની સીની બાહ્યયોનિનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું. એમ યોનિના સંવૃતાદિ લેદો સચિત્તાચિત્તા અને શંખાવર્તાદિ લેદો દર્શાવ્યા.

આ સિવાય શુભયોનિ કઈ અને અશુભયોનિ કઈ ? તે પણ આગમગ્રન્થોમાં બતાવ્યું છે. શુભયોનિ કઈ કહેવાય અને અશુભયોનિ કેને કહેવાય તે વાંચકો સ્વયં સમજી શકે તેમ છે કારણ કે વ્યક્તિની ઉત્તમતા અને અધમતા જોઈને શુભાશુભપણાનો નિર્ણય કરવાનો છે. [૩૨૫]

અવતરણ:—હવે લોગવવા યોગ્ય આયુષ્યના લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારે પારિભાષિક શબ્દમાં કહે છે.

આઉસ્સવંધકાલો, અવાહકાલો અ અંતસમઓ ય ।

અપવત્તણપવત્તણ, ઉવક્કમણુવક્કમા ભાણિયા ॥ ૩૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

આઉસ્સ વંધકાલ=આયુષ્યનો બન્ધકાલ
અવાહકાલો=અબાધાકાળ
અંતસમઓ=અંતસમય

અપવત્તણપવત્તણ=અપવર્તન અને અન-
પવર્તન
ઉવક્કમ=ઉપક્રમ અણુવક્કમ=અણુપક્રમ

૧૯ કામાતુર થઈને સ્પર્શ કરે તોજ લોહ પુતળાનું દ્રવીભૂતપણું લેવું. કંઈ આખો દિવસ કાપમી એવી ઊણ્ણતા રહેતી નથી, નહીંતર સુંવર્ણ-રત્નના આભૂષણો પહેરે છે તેનો અસંભવ થઈ જાય.

સંસ્કૃત છાયા:—

આયુષો વન્ધકાલોઽઘાધાકાલાશ્વન્તસમયઃ ।

અપવર્તનપવર્તનોપક્રમાનુપક્રમા મણિતાઃ ॥ ૩૨૬ ॥

ગાયર્થ:—આયુષ્યના બંધકાલ, અઘાધાકાલ, અંતસમય, અપવર્તન, અન-
પવર્તન, ઉપક્રમ અને અનુપક્રમ વિગેરે યથાયોગ્ય સાત સ્થાનો કહ્યા છે. ॥૩૨૬॥

વિશેષાર્થ:—બંધકાલ—આલતા ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવાનાં પહેલા સમ-
યમાં જેટલું આયુષ્ય (જ્ઞાનીની દ્રષ્ટિમાં) નિયમિત હોય તેના ત્રીજો ભાગ વિગેરે
અવસરે પરભવાયુષ્યનો બંધ કરવો તે.

૨ અઘાધાકાલ—આલતા ભવમાં પરભવાયુષ્યનો બન્ધ કર્યો, એ બદ
પરભવાયુષ્યના બંધકાળ પછી જેટલા કાળસુધી તે ઉદયમાં ન આવે તે અપા-
ન્તરાલકાલ.

૩ અંતસમય—અનુભવાતું પ્રસ્તુત ભવાયુષ્ય પૂર્ણતાને પામે તે.

૪ અપવર્તન—હાંબા કાળસુધી વેદવા યોગ્ય વ્યવસ્થિતપણે બાંધેલું
આયુષ્ય તથાવિધ શક્તિથી સ્વદપકાળમાં વેલી નાંખવું તે.

૫ અનપવર્તન—અપવર્તનથી વિપરીત એટલે પૂર્વે જેટલા કાળસુધી
વેદવાયોગ્ય આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તેટલા કાળસુધી આયુષ્ય અવશ્ય ભોગવવું,
પરંતુ સ્થિતિનો હાસ-ફેરફાર ન થવો તે.

૬ ઉપક્રમ—જે કારણોવડે કરીને આયુનું અપવર્તન થાય—અર્થાત્ બોધું
થાય તેવા કારણોનો સમૂહ તે.

૭ અનુપક્રમ—તેવાં આયુષ્ય ઘટાડનારાં ઉપક્રમોનો અભાવ તે. (૩૮૬)

અવતરણ:—હવે એ સાતે આયુષ્યદ્વારોને ક્રમશઃ વિસ્તારથી વર્ણવે છે
તેમાં પ્રથમ બન્ધકાળ જે શુભોનો જેટલો હોય છે તેને ઘટાવે છે.

બંધંતિ દેવ—નારય, અસંસ્વનરતિરિ છમાસસેસાઙ ।

પરમવિયાઙ સેસા, નિરુવક્રમતિભાગસેસાઙ ॥ ૩૨૭ ॥

સોવક્રમાઙઆ પુણ, સેસતિભાગે અહવ નવભાગે ।

સત્તાવીસ રૂમે વા, અંતમુદુતંતિમે વાવિ ॥ ૩૨૮ ॥

સાબ્દાર્થ:—

વંધંતિ=બાંધે છે

છમાસસેસાડ=છમાસ શેષાયુષ્ય રહે

સોપકમાડઆ=સોપકમાયુષી

પરમવિયાક=પરભવાયુષ્ય

નિરુપક્રમ=નિરૂપક્રમ

અથવા=અથવા

સંસ્કૃત છાયા:—

વન્ધન્તિ દેવ-નારકાડસંસ્થનરતિર્યચ્ચ: ષણ્માસશેષાયુષિ ।

પરમવાયુ: શેષા નિરુપક્રમા: ત્રિમાગે શેષે આયુષ: ॥ ૩૨૭ ॥

સોપકમાયુષ્કા પુન: શેષત્રિમાગે અથવા નવમમાગે ।

સપ્તર્વિન્શતિતમે વા અન્તર્મુદૂર્ત્તમે વાઽપિ ॥ ૩૨૮ ॥

ગાથાર્થ:—(નિરૂપકમાયુષી) દેવો-નારકો, અસંખ્યવર્ષાયુષીયુગલિક મનુષ્ય તથા તિર્યચો (પોતાના ચાલતા ભવનું) છ માસ આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. વળી શેષ જીવોમાં નિરૂપકમાયુષી નિષ્ઠે પોતાના આયુષ્યનો શેષ ત્રીજો ભાગ બાકી હોય ત્યારે, અને જેઓ સોપકમાયુષી છે તે પોતાના આયુષ્યના શેષ ત્રીજા ભાગે પરભવાયુષ્ય બાંધે છે પણ નિશ્ચય નહિ, એથીજ સ્વઆયુષ્યના શેષ નવમા ભાગે, શેષ સત્તાવીસમે ભાગે, (એમ ૨૦ ત્રીજે ત્રીજે ભાગે) છેવટ સ્વઆયુષ્યના અન્તિમ અન્તર્મુદૂર્ત્તમાં પણ પરભવ સંબંધી આયુષ્ય બાંધે છે. ॥ ૩૨૭-૨૮ ॥

વિશ્વાર્થ:—વિવક્ષિત ભવમાં ટકવાવાળું જે આયુષ્ય તે દ્રવ્યાયુષ્ય અને કાલ આયુષ્ય એમ બે પ્રકારનું છે દ્રવ્ય આયુષ્ય તે આયુષ્યનાં પુણ્યલો આ આયુષ્યના પરમાણુનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને જ જીવ પરભવમાં જઈ શકે છે. જ્યારે કાલ આયુષ્યમાં તો સેંકડો વર્ષનું આયુષ્ય પણ એક અંતર્મુદૂર્ત્તમાં જ ખલાસ કરી શકે છે એટલે કાલાયુષ્ય અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એમ બન્ને પ્રકારનું હોય છે. પરભવમાં ઉત્પન્ન થનારા જગતવર્તી કોઈપણ જીવો માટે સાદો એક નિયમ સમજી લેવો કે ચાલુ ભોગવાતુ આયુષ્ય પૂર્ણ થાય એ પહેલાં પોતાને પરભવમાં જે ગતિમાં ઉત્પન્ન થવાનું હોય છે તે સ્થાનની નિયત્તા તે ચાલુ ભવમાંજ કરી લે છે અને એ સ્થાન નિયત્તા થયા બાદજ ચાલુ ભવમાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે, હવે કયા કયા જીવોનો કયારે કયારે સ્થાનનિયત્તાનો કાળ હોય છે તે ગાથાર્થમાં

૨૦:—૧-૩-૬-૨૭-૮૧-૨૪૩-૭૨૧ એ ત્રણ ત્રણ ગુણીરકમની વિભાગ કલ્પના તે.

કહેવાઈ ગયો છે. દેવો, નારકો અને ૨૧ અક્ષરો વર્ષાયુષી મનુષ્ય-તિર્થંચા નિશ્ચયે
અનપવર્તનાયુષી એટલે નિરૂપકમાયુષી હોય છે. નિરૂપકમાયુઃ-નિર્ગતાન્યુપકમાણિ
યસ્માત્-એટલે દૂર થયા છે ઉપક્રમો જે આયુષ્યથી અર્થાત્ જીવે જે આયુષ્ય
ખાંધ્યુ તે તથાવિધ પુણ્યના પ્રકર્ષથી કંઈપણ જાતના ઉપક્રમ-ઉપદ્રવ વગર
સુખપૂર્વક સંપૂર્ણ ભોગવાય તે અને જે ઉપક્રમ-ઉપદ્રવ ભોગવાથી દીર્ઘાયુષ્ય પણ
દુઃક થઈ ચાલુ ભવનો અન્ત લાવે તે સૌપકમાયુઃ-ઉપક્રમૈઃ સહ વર્તમાનમાયુઃ તત્ ॥
જેમકે છૂટી મૂકેલી લાંબી દોરી એક છેડેથી સળગાવતાં અનુક્રમે બળે, પણ તેજ
દોરીનું શુંછળું વાળી અગ્નિમાં નાંખતા તેટલી જ દોરી એકદમ ખળી જાય
તેમ લાંબા કાળ સુધી ભોગવવા યોગ્ય આયુષ્ય પણ અધ્યવસાન વિગેરે
ઉપક્રમોવડે અલપકાળમાં ભોગવાઈ જાય છે. આ પ્રસંગને અનુસરતા દીપક
ભીંજી વસ્ત્ર વિગેરે અનેક દષ્ટાંતો ઘટાવી શકાય છે.

દેવ-નારક-યુગલિક સિવાય જે શેષજીવો તે એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય-પંચે-
ન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્ય તેઓમાં જે જીવોએ નિરૂપકમાયુષ્ય ખાંધ્યુ હોય
તેઓ પોતાનાં ભોગવાતાં આયુષ્યનો શેષ ત્રીજો ભાગ ખાકી હોય ત્યારે નિશ્ચયે
પરભવાયુષ્યનો બન્ધ કરે, પણ જે જીવો સૌપકમાયુષી વર્તે છે તેઓ તો ભો-
ગવાતા આયુષ્યના [ત્રિ-ત્રિભાગે એટલે] ત્રીજા ભાગે, ત્રીજા ભાગે બન્ધ ન
પડ્યો હોય તો શેષ રહેલા નવમા ભાગે, ત્યારે ન પડ્યો હોય તો ભોગવાતાયુષ્યના
સત્તાવીસમા ભાગે, ત્યારે પણ જીવના પરભવાયુષ્યનો બન્ધ ન પડ્યો તો છેવટ
અન્તસમય તે મરવા આડું ૨૨ અન્તર્મુદૂર્ત માત્ર ખાકી હોય ત્યારે તો અવશ્ય
આત્મા પરભવાયુષ્યનો બન્ધ કરે છે. અહીં સ્વ આયુષ્યના ત્રીજા ભાગે એમ
અર્થ ન કરતાં 'સ્વઆયુષ્યના ત્રીજો ભાગ શેષ રહે' હ મોશેષ રહે એમ અર્થ
કરવો, પરંતુ 'જે ત્રીજા ભાગે નવમા ભાગે' એમ જોલશું તો ૬૬ વર્ષના
આયુષ્યવાળો ૩૩ મે વર્ષે આયુષ્ય ખાંધે એમ થાય અને શેષ રહે એ પ્રમાણે
અર્થ કરશું તો ૬૬ મા વર્ષના અન્તે આયુષ્ય ખાંધે એમ અર્થ થાય અને
એજ સર્વને સંમત છે. [૩૨૮]

અવતરણ;—એ પ્રમાણે બન્ધકાળને અખાધાકાળ-અંત સમય
તથા જન્મગતિ વક્રગતિનું સ્વરૂપ કહે છે.

૨૧ કોઈ આચાર્યો યુગલિકને પલ્લોપમના અસંખ્યભાગ શેષઆયુષ્યે બન્ધ કહે છે.

૨૨ અહીંઆ કોઈ આચાર્ય સત્તાવીસમા ભાગે જે બન્ધ ન પડ્યો તો ત્યારપછી
શેષ સ્વઆયુષ્યમાં ત્રિભાગ કરવાનું કહે છે તે યાવત્ અન્તિમ અન્તર્મુદૂર્ત સુધી કહે છે.

જહમે માગે વંધો, આડસ્સ મવે અવાહકાલો સો ।

અંતે ડુજુગઈ ઇગસમય, વક્ક ચડપંચસમયંતા ॥ ૩૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

જહમે માગે વંધો=જેટલામે ભાગે
વંધો અડસ્સ મવે=અન્ધ આયુષ્યનો થાય
અવાહકાલો સો=અભાધાકાળ તે

અંતે ડુજુગઈ=અન્તે ઋણુગતિ
ઇગસમય=એક સમય
વક્ક-ચડપંચ સમયંતા=વક્કાગતિ ચાર પાં-
ચ સમયની

સંસ્કૃત છાયા:—

યાવતિ માગે વન્ધઃ આયુષઃ મવેત્ અવાધાકાલઃ સઃ ।

અન્તે ઋણુગતિરેકસમયા વક્કા ચતુઃપચ્ચસમયાન્તા ॥ ૩૨૯ ॥

ગાયાર્થ:—જેટલામે ભાગે આયુષ્યનો અન્ધ થયો હોય ત્યાંથી લઈ [તે પરભવાયુષ્ય ઉદયમાં ન આવે ત્યાંસુધીનો] અભાધાકાલ કહેવાય, અન્તસમય એટલે મરણસમય, એ અન્તસમયે [પરભવ જતાં જીવને] એક સમયની ઋણુગતિ અને ચાર-પાંચ સમયની વક્કાગતિ હોય છે. ॥ ૩૨૯ ॥

વિશેષાર્થ:—જે જીવોએ પોતાના આયુષ્યના છમાસ શેષ રહે અથવા સ્વાયુષ્યના ત્રિભાગે-સત્તાવીસમે કે કોઈપણ ભાગે પરભવાયુષ્યનો અન્ધ કર્યો હોય, તે પરભવાયુષ્યના અન્ધકાળથી માંડી જ્યાંસુધી તે બદ્ધપરભવાયુષ્ય ઉદયમાં ન આવે ત્યાંસુધીનો અનુદય અવસ્થારૂપ-અપાન્તરાલકાલ તે તે જીવના આયુષ્યનો અભાધાકાળ કહેવાય છે.

જેમ દેવ-નારકો કે યુગલિકો પોતાના આયુષ્યાન્તના ૬ માસ શેષ રહે ત્યારેજ પરભવાયુષ્યનો અન્ધ કરે છે. એ અન્ધકાળ પછી ૬ માસ વ્યતીત થયે મરણ પામતાં તે બદ્ધાયુષ્યનો ઉદય થાય છે. એ અન્ધકાળ અને ઉદયકાળ વચ્ચે છમાસનુંજ સ્પષ્ટ અંતર તે ઉક્ત જીવોનો અભાધાકાળ કહેવાય તેવીરીતે અન્તિમ અન્તર્મુદૂર્તમાં પરભવાયુષ્ય બાંધે તો તેને અપાન્તરાલ અન્તર્મુદૂર્તનોજ અભાધાકાળ સમજવો એમ સર્વત્ર સમજી લેવું.

અન્તસમય—ચાલુ જીવના આયુષ્યની સમાપ્તિ થવી તેનું નામ અન્તસમય-મરણ, જે સ્પષ્ટ છે.

હવે જીવ અન્તસમયે આયુષ્ય પૂર્ણ કરી પરભવમાં જાય છે ત્યારે જીવને એક સમયની ઋણુગતિ અને ચાર-પાંચ સમયની વક્કાગતિ ઉદયમાં આવે છે. [૩૨૯]

॥ चारे गतिआश्रयी वेद-योनि-कुलकोटी संख्या-जातिनो यन्त्र ॥

	चतुर्गतिभेद	वेद	योनि सं०	कुलकोटी	योनिभेद	योनिस्पर्शपञ्च
मे	पृथ्वीकाय	नपुंसक	७ ला०	१२ ला०	संवृत	शीत-उष्ण-शीतोष्ण
के	अपकाय	"	"	७ ला०	"	"
न्द्रि	तेजिकाय	"	"	३ ला०	"	उष्ण
य	वायुकाय	"	"	७ ला०	"	शीत-उष्ण-शीतोष्ण
	सा०वनस्पति	"	१४ ला०	} २८ ला०	"	"
	आ०प्रत्येक०	"	१० ला०		"	"
वि	मेघन्द्रिय	"	२ ला०	७ ला०	"	"
के	तेजन्द्रिय	"	"	८ ला०	"	"
न्द्रि	चक्षुरीन्द्रिय	"	"	६ ला०	"	"
य						
ति	समू०जलचर	"	ति	१२॥ ला०	"	"
यं	समू०युतु०पद	"	यं	१० ला०	"	"
	समू०उरपरि०	"	य	१० ला०	"	"
य	समू०भूजपरि०	"	यं	१८ ला०	"	"
यं	समू०भेजचर	"	नी	१२ ला०	संवृत-विष्ट	"
ये	ग०जलचर	स्त्री-पुं-न०	कु	१२॥ ला०	"	शीतोष्ण
	ग०युतु०पद	त्रये वेद	ल	१० ला०	"	"
न्द्रि	ग०उरपरि०	"	४	१० ला०	"	"
य	ग०भूजपरि०	"	ला	६ ला०	"	"
	ग०भेजचर	"	य	१२ ला०	"	"
	* देव	स्त्री०पुं०	४ ला०	२६ ला०	संवृत	"
	* नारक	नपुंसक	"	२५ ला०	"	शीतउष्ण
	स०मनुष्य	"	} १४ ला०	} १२ ला०	विष्ट	शीत-उष्ण-शीतोष्ण
	ग०मनुष्य	त्रये वेद			विष्ट-संवृत	शीतोष्ण

અવતરણ;—પૂર્વેક્રિત બન્ને ગતિના વિષયમાં નિશ્ચય વ્યવહારથી પરબવા-
યુધ્યના ઉદયમાં પરબવ સંબંધી આહાર ક્યારે હોય ? તે કહે છે.

**ઉજ્જુગદ્ પ્રથમસમય, પરમવિઅં આઉઅં તહાઽહારો ।
વક્ષાપ્ વીઅ સમય, પરમવિઆઅં ઉદયમેદ્ ॥ ૩૩૦ ॥**

શબ્દાર્થ:—મુગમ ગાથાર્થવત્ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

ઋજુગતિપ્રથમસમયે પારમવિક્રમાયુસ્તથાઽહારો ।

વક્ષાયાં દ્વિતીયસમયે પારમવિક્રમાયુરુદયમેતિ ॥ ૩૩૦ ॥

માર્ગ્ય:—ઋજુગતિના પ્રથમસમયે પરબવના આયુધ્યનો ઉદય તેમજ
પ્રથમ સમયે જ આહાર, અને વક્ષાગતિમાં દ્વિતીયસમયે પરબવાયુધ્યનો ઉદય
હોય છે. ॥ ૩૩૦ ॥

વિશેષાર્થ:—જીવને પરબવ જતાં ઋજુ અને વક્ષ એ બે ગતિએ જવાનું
હોય છે. ઋજુગતિ એટલે સરલગતિ અર્થાત્ જેમાં જીવને પરબવમાં નિયત
થએલા સ્થાને પહોંચવામાં આડું અવરું ન ફરતાં ‘જે સ્થાને જીવ મરણ પામ્યો
તે સ્થાનેથી ઉત્પત્તિપ્રદેશે સમગ્રેણીએ વ્યવસ્થિતપણે એકજ સમયમાં જેનાથી
જીવ પહોંચી જાય તે, અને એથીજ આ ગતિ એક સમયની છે.

આ ઋજુગતિમાં જે સમયે જીવ પરબવે જાય તેજ સમયે જીવને પર-
બવાયુધ્યનો ઉદય થાય છે અને આહાર પણ તેજ સમયે લોગવે છે એટલે
નિશ્ચય નયથી પરબવના પ્રથમ સમયેજ પૂર્વશરીરનો પરિશાટ [ત્યાગ] થાય
છે. જે સમયે પૂર્વશરીરનો પરિશાટ થાય તેજ સમયે જીવને પરબવગતિ થાય,
તેથી ગતિના આદ્ય સમયે પરબવાયુધ્યનો ઉદય થાય, કારણ કે પૂર્વશરીર વિદ્ય-
માન નથી જેથી પૂર્વબવાયુધ્યોદય નથી તેનો અન્ત થાય છે અને પારબવિકા-
યુધ્યનો ઉદય સાથેજ શરૂ થાય છે.

એ પ્રમાણે જીવ ઋજુગતિ વડે પ્રથમ સમયેજ ઉત્પત્તિ પ્રદેશ પ્રાપ્ત કરે
છે અને ત્યાં રહેલા સ્વશરીરયોગ્ય પુદ્ગલોનો આહાર પણ તેજ સમયે કરે છે
જેથી પ્રથમ સમયેજ પરબવનો આહાર હોય છે. આ કથન નિશ્ચય અને વ્યવહાર
નયથી તુલ્ય ઘટે છે.

વક્ષાગતિ—આ ગતિ ચાર પાંચ સમયની છે, પરંતુ બહુલતાએ ચાર સમય
પર્યન્તની હોય છે. કોઈ જીવ મરણ સ્થાનથી બે-ત્રણ-ચાર સમયે સ્વોત્પત્તિ

વક્રગતિમાં પરભવાયુષ્યનો ઉદય તથા આહારાદિક ક્યારે હોય ? ૧૦૭

પ્રદેશે ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ તથા નિષ્કળે પાંચ સમયની વક્રગતિ હોય છે પણ તે ક્યારે કદાચિત્ સંભવે છે.

એમાં આ અન્યકાર મૂલ્ય ગાથામાં વક્રગતિએ જતા જીવને પરભવાયુષ્યનો ઉદય દ્વિતીય સમયે હોય એમ જણાવે છે.

પરંતુ આ કથન સ્થૂલ-વ્યવહારનયથી છે એટલે કે આ કથન કરનારા પૂર્વભવના અન્ત સમયને (હજી શરીરત્યાગને સમય એક બાકી છે, એથી વક્રમાં ચાલ્યો નથી તોપણ) વક્રગતિના પરિણામનો સન્મુખ થએલો હોવાથી તે અન્તસમયને જ કેટલાકે વ્યવહારથી વક્રગતિનો આદિ સમય ગણી લે છે અને તેથીજ તેઓના મતે ભવાન્તરના આદ્ય સમયે એટલે [પૂર્વભવના અન્ત સમયની અપેક્ષાએ] વક્રગતિના બીજા સમયમાં [વસ્તુતઃ પ્રથમ સમય છે] પરભવાયુષ્યનો ઉદય છે એમ સ્થૂલદ્રષ્ટિથી કહે છે પરંતુ તે વાસ્તવિક નિશ્ચયનયથી નહિ.

નિશ્ચયનયથી વિચારીએ તો વક્રના પ્રથમ સમયેજ પરભવાયુષ્યનો ઉદય કહેવાય. કારણ કે પરભવાયુષ્યના અન્તિમ સમયને વક્રનો પ્રથમ સમય નહિ કહેવાય. [બાકી વ્યવહાર નિશ્ચયવાળા બનનેનો પરભવાયુષ્યના ઉદય કથનનો સમય જે છે તેજ આવે છે, વિવક્ષા સમજવાની છે]

કારણ કે આત્મા અન્તસમયે ગતિની સન્મુખ બને છે. હજી પૂર્વભવના અન્તસમયમાં રહ્યો હોવાથી ત્યાં આત્મપ્રદેશનો સંઘાત [અહજી] પરિશાટ [ત્યાગ] ચાલુ છે જેથી એ અન્તસમય નિશ્ચયથી હજી પૂર્વભવનોજ છે પણ પરભવનો નથી, કારણ કે હજી પૂર્વભવનું શરીર અન્તસમયે પણ વિદ્યમાન છે, એ શરીરનો સર્વથા ત્યાગ [પ્રસ્તુતભવના અન્તિમ સમયાન્તે અને] આગામી ભવના [વક્રના સ્પષ્ટ પ્રથમ સમયમાં જ] આદ્યક્ષણમાં જ થાય છે એથી. હવે પૂર્વશરીરનો સંઘાત પરિશાટ હોતો નથી, એજ સમયે આયુષ્ય સાથે ગતિ ઉદય આવે છે તેથી પરભવના આયુષ્યનો ઉદય વક્રગતિમાં નિશ્ચયનયથી આદ્યક્ષણે હોય છે. [૩૩૦]

અવતરણ;—વધુ સમયવાળી વક્રગતિમાં જીવના કેટલા સમય આહારી-અનાહારી હોય ?

ઇગદુત્તિચતુવક્ત્રસું, દુગાઈ સમયસુ પરભવાહારો ।

દુગવક્ત્રાઈસુ સમયા, ઇગ દો તિન્નિ અ અણાહારા ॥ ૩૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સુખમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

एक द्वि-त्रि-चतुर्वकासु द्वितीयादिसमयेषु परमवाहारः ॥

द्विवकादिषु समया एको-द्वौ त्रयश्च अनाहाराः ॥ ३३१ ॥

ગાથાર્થ:—એક બે ત્રણ અને ચાર સમયની વક્રાગતિમાં દ્વિતીયાદિ સમ-
યોમાં પરબવનો આહાર બહુવો, એટલે અનુક્રમે દ્વિવક્રાગતિમાં એક સમય,
ત્રિવક્રાગતિમાં બે સમય અને ચતુર્વક્રાગતિમાં ત્રણ સમય અનાહારક હોય છે. ॥૩૩૧॥

વિશેષાર્થ:—વક્રાગતિ ચાર પ્રકારની છે, એકવક્રા-દ્વિવક્રા-ત્રિવક્રા-ચતુર્વક્રા.
એમાં પહેલી એક વક્રા બે સમયની, દ્વિવક્રા ત્રણ સમયની, ત્રિવક્રા ચાર સમયની
અને ચતુર્વક્રાગતિ પાંચ સમયની છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ હાખલા તરીકે જ્યારે જીવને ઊર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાં મરીને
અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામાં તત્કર્માનુસાર ઉત્પન્ન થવું હોય ત્યારે એક વક્રા-
ગતિ થાય છે. સામાન્યતઃ એ નિયમ છે કે-જે સ્થાનેથી મૃત્યુ થાય તે સ્થા-
નથી ઉત્પત્તિસ્થાન વિદિશામાં હોય તો ત્યાંથી સીધા વિદિશામાં રહેલ ઉત્પત્તિ-
સ્થાને ન જતાં દિશામાં ચાલી [કાટખુણે કરી] પછી વિદિશામાં ઉત્પત્તિસ્થાને
પહોંચે છે. તેથી જ વક્રાગતિમાં બે સમય ત્રણ સમય વિગેરે કાળ થાય છે.

અહીં એક જીવને ઊર્ધ્વલોકની પૂર્વદિશામાંથી (ચ્યવીને) અધોલોકની
પશ્ચિમ દિશામાં ઉત્પન્ન થવું છે ત્યારે તે જીવ એકવક્રાગતિ કરીને ત્યાં
પહોંચશે અને એથી એકવક્રાગતિએ જવાનું હોવાથી તેને બે સમય પણ લાગશે.

કારણ કે જીવ સમશ્રેણીએ દિશામાં જ ગમન કરતો હોવાથી પહેલે સમયે
તો તે મરીને સીધા અધોલોકમાં [અધોઠ કે જ્યાં ઉત્પન્ન થવું છે તેની સપાટીમાં]
સમશ્રેણીએ જાય અને ત્યાં જઈને બીજે સમયે તિરછો [વક્ર] થઈને પોતાના
ઉત્પત્તિપ્રદેશે પહોંચી જાય છે.

વ્યવહારનયે:—અહીં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ જે જીવો એકવક્રાએ
ઉત્પત્તિ પ્રદેશને પામે તે તો નિયમા આહારકજ હોય, બેમાંથી એકસમયે પણ
અનાહારકપણું હોતું નથી, કારણ કે પૂર્વના સમયમાં શરીર ત્યજી, એ શરીર
ત્યજવાની સાથેજ ઔદારિક પુણ્યલોના લોભાહાર ત્યાં કરીને એક વક્રાના પ્રથમ
સમયે શરીર છોડી આહાર લઈને ચાલતો થયો, એટલે એકવક્રાના બે સમય
પૈકી પ્રથમ સમયે આહાર લઈ લીધો અને એના શેષ રહેલા બીજે સમયેમાં
ઉત્પત્તિ પ્રદેશે જઈ કાર્મણ કાયયોગવડે જોજ આહારને ગ્રહણ કરે છે.

એકવકાગતિના બંને સમયો એકબહારનમથી આહારી બનવા.

૨ દ્વિવકાગતિ—આ ગતિ ત્રણ સમયની છે એટલે એક જીવ ઊર્ધ્વલોકના અગ્નિ ખુણામાં [ત્રસનાડીમાં] મૃત્યુ પામ્યો, હવે એને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન અધોલોકના વાયવ્ય ખૂણામાં છે તો એકવકાના વિવેચનમાં જણાવ્યા મુજબ જીવ સીધીદારીએ જતો નથી જેથી ઊર્ધ્વલોકના અગ્નિખૂણામાં મરીને પ્રથમ સમયે સમશ્લેષીએ નીચે જાય, બીજે સમયે તિર્યે પશ્ચિમદિશામાં જાય અને ત્રીજે સમયે તિર્યકગતિએ એ જીવ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાને પહોંચે.

ત્રસનાડીવર્તી ત્રસજીવોની એટલીજ વકાગતિ હોય છે ધારણ કે તેમની વધુ સમયની વકાગતિ હોતી નથી, પરંતુ સ્થાવરજીવોની ચાર-પાંચ સમયની પણ વકાગતિ હોય છે જે આગળ કહેવાય છે.

અહીં ત્રણસમયની દ્વિવકાગતિમાં એકવકાગતિવત્ પ્રથમસમય આહારી, બીજો સમય અનાહારી અને ત્રીજો સમય [પરબવ સંખંધી] આહારી, એકંદરે ૨ સમય આહારક અને એક સમય અનાહારક.

૩ ત્રિવકાગતિ—એમાં ત્રણ વકા છે, અને આ ગતિ ચાર સમયની છે, એ ‘સ્થાવર’ જીવોમાં ઘટે છે, તે આ પ્રમાણે—

ત્રસનાડીની બહાર રહેલો કોઈ એક જીવ અધસ્તન ભાગથી ઉપરિતનભાગ અને ઉપરિતન ભાગથી અધસ્તનભાગે અને તે વિદિશામાંથી દિશામાં અથવા દિશાથી વિદિશામાં જ્યારે ઉત્પન્ન થવાનો હોય [એક બાજુ ત્રસનાડી બહાર છે ત્યાંથી ત્રસનાડી ઓળંગી બીજી બાજુ ત્રસનાડી બહાર આવે] ત્યારે પ્રથમ ત્રસનાડીની બહાર ચ્યવીને જીવ પ્રથમ સમયે [સ્વ બાજુએજ] ત્રસનાડી બહારજ અધોલોકની વિદિશામાંથી [સામાન્યતઃ કોઈપણ ખૂણેથી] દિશામાં જાય, દ્વિતીય સમયે ત્રસનાડીની અંદર પ્રવેશ કરે, તૃતીય સમયે ઊર્ધ્વભાગે વા અધોભાગે જાય, પછી ચોથે સમયે ત્રસનાડી બહાર દિશાવર્તી [વિદિશામાં નહી] જે સ્થાનનો આશ્રય લેવાનો હોય ત્યાં ચાલ્યો જાય, એમ કુલ ચાર સમય થયા.

અહીંઆ ત્રિવકાગતિના ચાર સમય પૈકી પૂર્વવત્ પહેલો [પ્રસ્તુભવાશ્રયી] અને છેલ્લો [ચોથો] [પરબવાશ્રયી] સમય આહારી અને બીજો-ત્રીજો એ જો મધ્યના સમયો અનાહારી, એટલે અહીં બે સમય આહારક અને બે સમય અનાહારક.

આ પ્રમાણે વિદિશામાંથી દિશામાં ઉત્પન્ન થવાની ત્રણ વક્રાગતિ. હવે વિદિશામાંથી નીકળેલાની વિદિશામાં ઉત્પન્ન થવાની વ્યવસ્થા બતાવે છે.

૪ ચતુર્વક્રાગતિ—આ ચાર વાંક ખાય છે અને તે પાંચ સમયની છે, ક્વચિત્ કોઈ જીવ વિદિશામાંથી વિદિશામાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે તેને આ ઉદયમાં આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

ત્રસનાડી બહારવર્તતા કોઈ સ્થાવર જીવને વિદિશામાંથી વિદિશામાં જવાનું હોય ત્યારે ત્રસનાડી બહારજ પ્રથમસમયે વિદિશાથી દિશામાં જાય, બીજે સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે, ત્રીજે સમયે ત્રસનાડીમાંજ ઉર્ધ્વ અથવા અધો જવું હોય તો ત્યાં ગમન કરે, ચોથે સમય ત્રસનાડી બહાર નીકળે અને પાંચમે સમયે વિદિશાગત ઉત્પન્ન થવાના સ્થાને તિર્યક્ ગતિએ પહોંચી જાય.

અહીં આદિ અને અંતિમ એ બે સમય આહારી અને વચલા રક્તરણુસમય અનાહારક બંધુવા.

આ વ્યવહારનયાશ્રયી કથનમાં વચલા સમયે અનાહારક અને પહેલા છંદલા આહારક છે.

નિશ્ચયનયે:—ઉપરનું કથન બધું વ્યવહારનયથી ગાથાનુસારે કહ્યું પણ નિશ્ચયનયથી વિચારીએ તો [એકવક્રાગતિમાં વ્યવહારનયથી બન્ને સમય આહારી જણાવ્યા છતાં] એક સમય નિરાહારી મત્રશે. કારણ કે જીવ છૂટ્યો અને તે પરભવના પ્રથમ સમયમાં પૂર્વ શરીરની સાથે જીવનો સમ્બન્ધ રહ્યો ન હોવાથી અને પ્રકૃત્ય કરવાના પરભવના શરીરની હજી પ્રાપ્તિ નહીં હોવાથી તે સમયે આહાર લેતો નથી અને બીજે સમયે પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન પામીને આહાર કરે છે માટે એકવક્રાગતિમાં પણ ૧ સમય અનાહારી છે.

ત્યારબાદ દ્વિવક્રામાં નિશ્ચયનયે ઉપર મુજબ ૨ સમય અણાહારી, ત્રિવક્રામાં ત્રણ સમય અનાહારક, ચતુર્વક્રામાં ચાર સમય અણાહારી હોય છે, કારણ કે સર્વ વક્રાગતિમાં અંતિમ એક સમય આહાર સહિત હોય છે.

૨૩ આ પાંચ સમયવાળી વક્રાગતિ જીવને ક્વચિત્ સંભવે છે. કારણ કે મૂલસૂત્રમાં ચાર સમયવાળી ગતિ સુધીનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ ભગવતી સ્થાનાંગતિકાર વક્રાગતિના અનાહારકની ચિંતાના પ્રસંગે તે સંબંધી જણાવે છે કે ‘एको द्वौषाज्नाहारकः’ એક સમય એ સમય અનાહારક હોય છે અને ‘वा’ સંબંધ ગ્રહણથી ત્રણ સમય પણ અનાહારક મળે છે અને પરભવ જતાં જીવને બળદની નાથની પ્રમાણે ઇષ્ટસ્થળે પહોંચાડવામાં ઉદયમાં આવતાં આનુપૂર્વિકા ઉદય ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમયનો કહ્યો છે અને એ ચાર સમયનો ઉદય સહચારી પાંચ સમયની વક્રાગતિએ જાય તોજ સંભવે છે માટે વિરોધ ન સમજવો.

અહીં નિશ્ચય નયાશ્રયી અન્તિમ સમયે આહારક તથા શેષ અનાહારક છે. તેથી અવહારનયે ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સમય અને નિશ્ચયનયે ઉત્કૃષ્ટથી ચાર સમય અનાહારક તરીકે સમજવા.

ત્રસમાંથી ત્રસ થનારને એક વકા-દ્રિવકા એ એજ ગતિ અને સ્થાવરમાંથી મરી સ્થાવર થનારને ચારે ગતિ હોઈ શકે છે. [૩૩૧]

અવતરણ;—હવે ચોથું અપવર્તન આયુષ્યકાર કહે છે.

बहुकालवेअणिज्जं, कम्मं अप्पेण जमिह कालेण ।

वेइज्जइ जुगवं चिअ, उइत्तसव्वप्पएसगं ॥ ३३२ ॥

अपवत्तणिज्जमेयं, आउं अहवा असेसकम्मंपि ।

बंधसमएवि बद्धं, सिढिलं चिअ तं जहाजोगं ॥ ३३३ ॥

શબ્દાર્થ:—

बहुकालवेअणिज्जं=બહુકાલ વેદવા યોગ્ય

जं कम्मं=જે કર્મ

इह अप्पेण कालेण=અહીંઆ અદપકાળ વડે

अपवत्तणिज्जं=અપવર્તન યોગ્ય

एयं आउं=આ આયુષ્ય

असेसकम्मंपि=શેષ કર્મો (માટે) પણ

वेइज्जइ=વેદે

जुगवं चिअ=યુગપત્ નિશ્ચે

उइत्तसव्वप्पएसगं=ઉદીર્ણ સર્વ પ્રદેશાશ્રને

बंधसमएवि बद्धं=બંધ સમયે પણ બાંધ્યું

सिढिलं चिअ=શિથિલ નિશ્ચે

तं जहाजोगं=તેને યથાયોગ્ય

સંસ્કૃત છાયા:—

बहुकालवेद्यं कम्म अल्पेन यदिह कालेन ।

वेद्यते युगपच्चैव उदीर्णसर्वप्रदेशाग्रम् ॥ ३३२ ॥

अपवर्त्तनीयमेतत् आयुरथवा अशेषकर्मापि ।

बंधसंमयेऽपि बद्धं शिथिलं चैव तद् यथायोग्यम् ॥ ३३३ ॥

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૩૩૨-૩૩ ॥

બહુ કાલે વેદવા યોગ્ય જે આયુષ્યકર્મ અપવર્તનાકરણવડે સર્વ આત્મ-પ્રદેશોવડે ઉદયમાં આયુ યકું અદપકાળમાં લોગવાઈ બાધ તે આયુષ્ય અપ-વર્તનીય કહેવાય.

આ પ્રમાણે એક આયુષ્યકર્મજ અપવર્તનીય હોય છે એમ નથી પણ બાકીના સર્વ કર્મો પણ પ્રભૂતકાલે વેદવા યોગ્ય છતાં અપવર્તનાકરણથી સમ-કાળે સર્વપ્રદેશાગ્રને ઉઠીર્ણ કરીને અદ્યકાળે આત્મા વેદી નાંખે છે, તે કર્મો અપવર્તનીય કર્મ કહેવાય છે.

શંકા;—જો બંધકાળે બહુકાળે વેદવાયોગ્ય એવું કર્મ બાંધ્યું હોય તે અપવર્તના કરણના બલથી અદ્યકાળે વેદાર્થ જાય તો કૃતનાશ અને અકૃતાગમનો દોષ ઉભો થશે ! કૃતનાશ એટલે જેવી રીતે આત્માએ કર્મ કરી જેટલું દોષ બાંધ્યું તેવી રીતે ભોગવાતું નથી, કારણ કે દોષ બાંધ્યું હોય તો પછી તેવી જ રીતે દોષકાળે વેદાવું જોઈએ અને અકૃતાગમ—એટલે જેવી રીતે કશું છે—બાંધ્યું છે તેવી રીતે ન ભોગવતાં બીજી રીતે ભોગવાય છે નહીં કરેલાંને ભોગવવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે તે કેમ બને ?

ઉત્તર—એટલા માટેજ અન્યકરે ‘ વંચસમણ્ડવિ ’ પદની રચના કરી છે એટલે બંધકાળે જ યથાયોગ્ય એવું નિશ્ચે શિથિલજ બાંધ્યું છે, એટલે બંધકાળે પણ તથાવિધ અધ્યવસાયના યોગથી તથાગ્રપજ કર્મ બાંધેલું હોય છે કે જે દેશકાળ અધ્યવસાય પુરૂષને અપેક્ષીને તે વખતે તેવીજ રીતે અપવર્તનાને પામે છે. પરંતુ પાછળથી શિથિલ થાય છે તેમ હોતું નથી, માટે ઉક્ત-દોષનો પ્રસંગ નથી.

આ અપવર્તનીય આયુષ્ય સોપકર્મીજ હોય છે. એટલે આ અપવર્તનીય આયુષ્યનો ક્ષય બાહ્યઉપક્રમેના નિમિત્તથી જ હોય છે અને આ અપવર્તનીયમાં ઉપક્રમે તે આયુષ્ય [પુરૂષલૌ] નો એકદમ હ્રાસ કરી શકે છે, જ્યારે અનપવર્તનીયમાં એમ હોતું નથી જે આગળ કહેશે. [૩૩૨-૩૩]

અવતરણ;—હવે પાંચમું અનપવર્તન આયુષ્યદ્વાર કહે છે.

જં પુળ ગાઢનિકાયણવંધેણં પુઠ્વમેવ કિલ વદ્ધં ।

તં હોઽ અણપવત્તણ, જોગ્ગં કમવેઅણિજ્જ ફલં ॥ ૩૩૪ ॥

શબ્દાર્થ;—

જંપુળગાઢનિકાયણવંધેણં=જે વળી ગાઢ નિ-
કાયના બંધથી
પુઠ્વમેવ કિલ વદ્ધં=પૂર્વથીજ નિશ્ચે બાંધ્યું

જોગ્ગં કમ=યોગ્ય કર્મે

વેઅણિજ્જફલં=વેદનીય ફલવાળું

સંસ્કૃત છાયા:—

યત્ પુનર્વાદનિકાચનચન્દ્રેન પૂર્વમેવ કિલ વદ્મ ।

તત્ મવતિ અનપવર્તનયોગ્યં ક્રમવેદનીયફલમ્ ॥ ૩૩૪ ॥

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૩૩૪ ॥

વિશેષાર્થ:—વળી જે આયુષ્ય વિગેરે કર્મો ગાઢ અત્યન્ત નિકાચિત બંધવડે અવશ્ય વેદવા યોગ્ય વ્યવસ્થિત કરેલાં હોય, તે કર્મોનાં બંધ [બાંધતી વખતેજ] જીવે ગાઢ નિકાચન બંધે કરીને બાંધેલાં હોવાથી અનપવર્તન યોગ્ય એટલે અપવર્તના [કર્મસ્થિતિનો હ્રાસ] ન થઇ શકે તેવોજ હોય છે તેથી તે કર્મો તો અનુક્રમે પરિપાટીથી વેદવાયોગ્ય ફલવાળાંજ છે.

એટલે કે જે કર્મો તથા૩૫ આત્મપરિણામના યોગથી અવશ્ય વેદવાયોગ્ય ગાઢ-નિકાચિત બાંધ્યા હોય તે અનુક્રમે અવશ્ય ભોગવવાંજ પડે છે એટલે અનપવર્તનીય-નિરૂપકમી કે નિકાચિત આયુષ્યવાળાં જીવેને બાંધેલ આયુષ્યાદિ કર્મો સંપૂર્ણપણે ક્રમશઃ ભોગવવાં પડે છે, પરંતુ કર્મને સંક્ષેપીને અદ્ય કરી શકાતા નથી.

જેમ શ્રેણિકના જીવે પૂર્વે ગર્ભવતી મૃગલીનો શિકાર કર્યો, એજ વખતે પરભવાયુષ્યનો બન્ધ પડ્યો, એ બન્ધ હિંસાના પાપમાં રક્ત બનેલા આત્માએ નરકનો નિકાચિત બાંધ્યો, પછી તેને પરમાત્મા મહાવીર દેવનો સુયોગ થયો, તેમના સદુપદેશથી અનેક મહાન્ ધાર્મિક કાર્યો કર્યાં. મહાવીરની અનુપમ ભક્તિ કરી તેણે તીર્થંકર ગોત્ર બાંધ્યું, પણ ગાઢ બાંધેલું અનપવર્તનીય નરકદ્વં આયુષ્ય તે તો અવશ્ય ભોગવવુંજ પડ્યું. ॥ ૩૩૪ ॥

અવતરણ;—હવે અહિં પ્રસંગ હોવાથી અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવે કોણ હોય છે તે કહે છે. અથવા આવતી ગાથામાં ઉપક્રમના પ્રકારે કહેવાના હોવાથી સ્તોપક્રમી જીવો અને નિરૂપકમી જીવો કોણ ? તે કહે છે.

ઉત્તમચરમસરીરા, સુરનેરદ્યા અસંસ્વનરતિરિઆ ।

દ્વંતિ નિરુવક્કમાડ, દુહાવિ સેસા મુળેઅવ્વા ॥ ૩૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

ઉત્તમ=ઉત્તમ

ચરમસરીરા=અંતિમ શરીરવાળા

નિરુવક્કમાડ=નિરૂપકમાયુષી

દુહાવિ સેસા=શેષ બન્ને પ્રકારના

સંસ્કૃત છાયા:—

ઉત્તમચરમશરીરાઃ સુરનૈરયિકા અસંખ્યાયુષ્કનરતિર્યગ્ઃ ।

ભવન્તિ નિરુપક્રમાયુષ્કાઃ દ્વિષાઽપિ શેષા મુણેતચ્ચાઃ ॥ ૩૩૫ ॥

ગાથાર્થઃ—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૩૩૫ ॥

ઉત્તમ શબ્દથી મનુષ્યપૈકી ઉત્કૃષ્ટ ગણાતા જે ઉત્તમ પુરૂષો તે દેવાના હોવાથી ઘરેક કાળમાં ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીમાં અનાદિ કાળની રીતિ મુજબ ક્યારેક આર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ, નવ પ્રતિવાસુદેવ, નવ બળદેવ વિગેરે ત્રેસકશલાકાં પુરૂષો તેનું અને ચરમશરીરથી જે કેવળજ્ઞાન પામી સર્વ કર્મ ક્ષય કરી તદ્દભવમાંજ મોક્ષગમન કરનારા પ્રકૃષ્ટપુણ્યશાલી તીર્થંકરાદિક, [આદિ શબ્દથી ગણધરાદિક] સર્વ દેવો—નારકો, ૨૪અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિક મનુષ્ય તિર્યચો [એ જીવોને સ્વઆયુષ્ય ભોગવતાં ઉપક્રમ લાગતો નથી તેમજ હીર્ષ આયુષ્ય હ્રસ્વ કરી શકતા નથી તેથી તેઓ] અનપવર્તનીય નિરૂપક્રમ આયુષ્યવાળા હોય છે.

બાકીના શેષ સર્વ મનુષ્ય તિર્યચજીવો બન્ને પ્રકારના અથવા ત્રણે પ્રકારના એટલે નિરૂપક્રમ અનપવર્તનીય, ૨૫સોપક્રમ અપવર્તનીય અને સોપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળાં બધાં. ॥ ૩૩૫ ॥

અવતરણઃ—હવે ઉપક્રમ તથા અનુપક્રમ દ્વારને કહેતાં ઉપક્રમની વ્યાખ્યા કરે છે.

જેનાડમુવક્રમિજ્ઞઙ, અપ્પસમુત્થેણ ઇયરગેનાવિ ।

સો અજ્ઞવસાણાઈ, ઉવક્રમઽણુવક્રમો ઇયરો ॥ ૩૩૬ ॥

* કોષ પ્રતિવાસુદેવનું શલાકાપુરૂષમાં ગ્રહણ નથી કરતા, કોષ ઉત્તમ શબ્દથી તીર્થંકર ગણધર વાસુદેવ બલદેવ ગ્રહણ કરે છે. ચરમશરીર તે અંતિમ દેહવાળું, એટલે દેહ છોડી મોક્ષે જવાનું છે એટલે હવે પછી દેહધારણ નથી.

૨૪ કોષ દેવ-તીર્થંકર-નારકનેજ નિરૂપક્રમાયુષી કહે છે. શેષને સોપ. નિરૂ. બન્ને પ્રકારે કહે છે. આથી ઉક્ત યુગલિકો સોપક્રમી થઇ જાય છે તે બહુધા હજ નથી. કોષ વળી દેવ અને અસં. યુગલિકને અનપ. નિરૂ. કહે છે, બ્યારે ચરમશરીરને ભુદા પાડી તેને સો. નિરૂ. અનપ. આયુષી કહે છે અને શેષને ઉપરોક્તવત્ કહે છે [જે વાત 'અદ્વાજોગુક્ત' ગાથાની ટીકાજ કહે છે.] યથાયોગ્ય વિચારવું ઘટે છે.

૨૫ જે અકાલમૃત્યુ થાય છે તે કાલાયુષ્યથી બધાં, કારણ કે પ્રદેશાયુષ્ય તો સંપૂર્ણ ભોગવેજ છૂટકો થાય છે.

સાંકેતિકાર્થ:—

જેનાં=જેવડે આયુષ્ય

ઉવન્કમિજ્ઞ=ઉપક્રમ થાય

અપ્પસમુત્પન્ન=આત્માના સમુત્પન્નથી

દ્વયરોજાવિ=ઇતરવડે

સો અજ્ઞવસાનાર્થ=તે અધ્યવસાનાર્થ

અણુવન્કમો દ્વયરો=ઇતર અણુપક્રમ

સંસ્કૃત છાયા:—

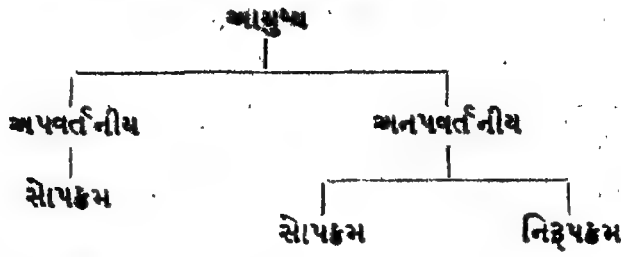
યેનાયુ: ઉપક્રમ્નતે આત્મસમુત્પન્નેન દ્વયરોજાવિ ।

સોઽજ્ઞવસાનાદિરૂપકમોઽણુપક્રમ દ્વયર: ॥ ૩૩૬ ॥

ગાથાર્થ:—પોતાના આત્માથી સમુત્પન્ન થએલા આચ્યન્તરિક અધ્યવ-
સાનાર્થ વિશેષવડે, અથવા ઇતર-તે બીજા બાહ્ય વિષ-અગ્નિ-શસ્ત્રાદિકના
નિમિત્તવડે આયુષ્ય ઉપક્રમ પામે-અર્થાત્ દીર્ઘકાલે વેદવાયોગ્ય આયુષ્ય સ્વરૂપ
કાળમાં વેદી પૂર્ણ કરી શકાય તેવું વ્યવસ્થિત કરી નાંખે તે અપવર્તન હેતુરૂપ
ઉપક્રમ કહેવાય. અને બીજાં તેથી વિપરીત તે અણુપક્રમ બાણવે. ॥ ૩૩૬ ॥

વિશેષાર્થ:—અહીં એટલું વિશેષ સમજવું કે શસ્ત્રાદિ બાહ્યનિમિત્તથી
આયુષ્ય ક્ષય થાય તો સોપક્રમ આયુષ્ય, એટલે અહીં ઉપક્રમ શબ્દનો અર્થ
'બાહ્યનિમિત્ત' છે અથવા આયુષ્યના અન્તિમ સમયમાં જેને બાહ્યનિમિત્ત
આવી પડે તેવું આયુષ્ય પણ સોપક્રમ છે, એ બાહ્ય નિમિત્તવિનાજ જે આયુ-
ષ્યનો ક્ષય થાય તે નિરૂપકમાયુષ્ય કહેવાય છે, અનપવર્તનીય આયુષ્ય આવા
સોપક્રમ-નિરૂપક્રમ [બાહ્ય નિમિત્ત હોય વા ન હોય] એમ બે પ્રકારે અને
અપવર્તનીય આયુષ્ય તો સોપક્રમીજ [બાહ્ય નિમિત્ત હોયજ] હોય છે. જેથી
અકાળે મરણ પણ કરે છે, આથી સોપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યને ઉપક્રમ
ન્યૂન કરતો નથી પણ અન્તિમસમયે નિમિત્તમાત્રજ થાય છે. અને આ
આયુષ્યથી અકાળ મરણ થતું નથી ॥ ૩૩૬ ॥

૨૬ આ અર્થ અનપવર્તનીય આયુષ્ય માટે યોગ્ય છે કારણ કે એ જીવોના આયુ-
ષ્યના અન્તિમ સમયે જેને ઉપક્રમ ત્રિભુવન હોય તે ઉપક્રમ આયુષ્ય ક્ષય કરવામાં હેતુ
શૂન્ય નથી, કારણ કે અનપવર્તનીય આયુષ્ય ઉપક્રમથી ક્ષય ન થાય અને એથીજ અપવર્તન-
અનપવર્તન બેદની વારતવિક જરૂર નથી, ઉપક્રમ-અણુપક્રમથીજ સમજાય તેમ છે.

અવતરણ;—તે ઉપક્રમ છવને સાત પ્રકારે લાગે છે તે કહે છે.

અજ્ઞવસાણનિમિત્તે, આહારે વેયણા પરાધાણ ।

ફાસે આણાપાણૂ, સત્તવિહં સિજ્ઞાણ આઉં ॥ ૩૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

અજ્ઞવસાણ=અધ્યવસાન

નિમિત્તે=નિમિત્તે

આહારે=આહાર

વેયણા=પરાધાણ=વેદના પરાધાતથી

ફાસે=સ્પર્શમાં

આણાપાણૂ=ધાસોન્ધવાસમાં

સત્તવિહં=સત્તવિધા

સિજ્ઞાણ આઉં=આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે

સંસ્કૃત છાયા:—

અધ્યવસાને નિમિત્તે આહારે વેદનાયાં પરાધાતે ।

સ્પર્શે પ્રાણાપાને સત્તવિહં ક્ષીયતે આયુઃ ॥ ૩૩૭ ॥

ગાયાર્થ:—યુગમ છે. ॥ ૩૩૭ ॥

વિશેષાર્થ:—અધ્યવસાન—આત્મામાં ઉત્પન્ન થએલ વિકલ્પ તે. આ વિકલ્પ ત્રણ પ્રકારના છે. ૧-રાગથી થએલો. ૨-સ્નેહથી થએલો અને ૩-ભયથી થએલો.

૧-રાગથી તે કોઈ યુવાન પુરૂષ યુવતી ઉપરના રાગને લઈને અથવા કોઈ તરૂણી સ્ત્રી યુવાન પુરૂષ ઉપરના અત્યન્ત સંકલ્પવિકલ્પ યુક્ત થએલા રાગથી ઝુરીઝુરીને મરણ પામે તે, કારણ કે સ્ત્રીની યુવાન જન ઉપર આસક્તિ કામાગ્નિની વિબુદ્ધતાને આભારી છે, અને એ કામીજન કામાગ્નિમાં પડ્યો થકો અન્તે ભરમ થઈ ભય છે, એથીજ કામીની મતી આનિદ્ર ચ્છદશહસ્રામાં

૨૭-વિતદ્દદ્દુ મિચ્છદ્દુ ક્ષીહં નીસસદ્દ તદ્દ ઝરે દાદ્દે, મત્ત બરોયણમુચ્છા, હમ્માવ ન યાણદ્દે વરણ ॥૧॥

ચિંતા, તેથીજ સ્નેહીને જોવાની ઇચ્છા, ઇચ્છા અનુરાધથી દોષ નિઃશ્વાસ, તેથી જનર થકો, જનરથી દાહ થકો, તેથી ભોજનપર અરૂચિ, એથીજ મૂર્ચ્છા તેમાંથી ઉન્માદનો જન્મ અને ઉન્માદથી બેભાનપણ અને તેમાંથી અતે મરણ નીપજ છે.

અતિમ મૃત્યુદયાજ સ્થાનીએ હકી છે. જેના સેકડો કાપલા વર્તમાનમાં પ્રગટ
એકએ બીએ એટલે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

એ સમ ઉપર પરબવાળી સ્ત્રીનું દૃષ્ટાંત—કોઇએક મુવાન પરબ ઉપર
પાણી પીવાને આવ્યો, તે અત્યન્ત રૂપવાન હોવાથી પાણી પાનારી સ્ત્રી તેના
ઉપર મોહિત થઇ, પરંતુ તે રાગ તેને જણાવી શકી નહિ, મુવાન પુરૂષ
તો પાણી પીને રસ્તે પડ્યા, પરંતુ અત્યન્તરાગમાં આસક્ત બનેલી તે પરબ-
વાળી સ્ત્રી રાગથી પાછળને પાછળ દેખ્યા કરતી, જ્યાં એ પુરૂષ દૃષ્ટિથી દૂર
થયો દેખાતો બંધ થયો એટલે તે સ્ત્રી મરણ પામી કારણકે કામાતુર એવી તે
મનમાં અત્યન્ત નિરાશ થઇ કે મારે પ્રેમી પુરૂષ હવે બસ નહીં મળે, એવા
અનેક સંકલ્પ કરતાંની સાથે મૃત્યુ પામી.

૨—એવી રીતે પરસ્પરના સ્નેહને લીધે કોઇવાર સ્નેહીના અશુભ સમા-
ચાર આવવાથી અથવા તથાવિધ આઘાતનું કારણ બનવાથી સ્નેહને લીધે સાર્થ-
વાહની જેમ માણસ પ્રાણ ત્યાગ કરે છે.

એ સ્નેહ ઉપર સાર્થવાહ દૃષ્ટાંત—કોઇ સાર્થવાહ પરદેશથી કમાઇને
ઘર આવતો હતો. એ ઘરે આવે તે પહેલાં સાર્થવાહના મિત્રો એના ઘરે જઇ
જઇને એની સ્ત્રીના પતિ ઉપરના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા તેણીને એવા ખબર
આપ્યા કે તારો સ્વામી તા મૃત્યુ પામી ગયો. આ સમાચારને સાંભળતી સ્ત્રી
પતિ ઉપરના સાચા-યોગ્ય સ્નેહને લીધે મૂર્છા ખાઇ મૃત્યુ પામી. એવામાં
સાર્થવાહ ઘરે આવ્યો. તેને પોતાની સ્ત્રીને પોતાના સ્નેહની ખાતર મરેલી
સાંભલીને સાર્થવાહ પણ સ્નેહને વશ થયો થકો મરણ પામ્યો.

રાગ અને સ્નેહમાં શું તફાવત ? મુખ્યત્વે અપરિચિતના ઉપર પ્રેમ થયો
તે રાગ અને પરિચિતવ્યક્તિ ઉપરનો પ્રેમ તે સ્નેહ એ અર્થ આ સ્થાને વધુ ઘટે છે.

૩—કોઇપણ બાતના બચથી પરાગ્રસ્ત થએલો પુરૂષ પણ અંતરમાં આઘાત
પહોંચવાથી સોમિલ બ્રાહ્મણની જેમ મૃત્યુ પામે તે.

એ સમ ઉપર સોમિલ બ્રાહ્મણ દૃષ્ટાંત—શ્રી કૃષ્ણવાસુદેવના વેવાઇ
સોમિલ બ્રાહ્મણે લીક્ષા લીધેલા પોતાના જમાઇ અને કૃષ્ણના પુત્ર એવા ગજ-
સુકુમાર જે ગામ બહાર ધ્યાન મગ્ન હતા તેમને [મારી પુત્રીને લીક્ષા લઇને
તેં રખડવી મુકી એવા વિચારથી ચઢેલા અનિષ્ટ કૃષ્ણને આપનારા કોપથી] ગામ
બહાર જઇને મારી નાંખીને પાછો ફરી નગર પ્રવેશ કરતાંજ સામેથી કૃષ્ણ-

પ્રાચીનકાળે આવતા રોગી હાથ । હવે માફ આવી જન્મુ ? એવો પ્રશ્ન આવેલો લાગી ગયો કે ત્યાંજ તે મરણ શરણ થયો. એ પ્રમાણે પ્રથમ કારણ જન્મુ.

નિમિત્ત—તે હંડ-આણુક-ઢોરડું-નિવપાન વિગેરે નિમિત્તોપક્રમથી, અવાનક શરીર ઉપર કંઈ વસ્તુ પડવાથી એમ શસ્ત્રાદિક વિગેરેના નિમિત્તથી જન્મુ થાય છે.

૩ આહાર—અતિઅદ્ય આહાર કરવાથી શરીર કૃશ થતાં, અતિ સ્નિગ્ધ આહાર કરવાથી રોગાદિક થતાં, બહુ બારે પડતા અને ઘણા ઘણા આહાર કરવાથી, છેક લુખા, વિકારી કે અહિતકારી લોભન કરવાથી પણ મૃત્યુ પામે છે.

૪ વેદના—શૂલ વિગેરે ભયંકર વ્યાધિઓની વેદનાથી જન્મ મૃત્યુ પામે તે.

૫ પરાધાત—કોઈનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું પછી સામા તરફથી ઉત્પન્ન થએલા આધાતથી અથવા ઉડા ખાડા વિગેરેમાં પડવાથી, પર્વતાદિ ઉપરથી અંપાપાત કરવાથી ઉત્પન્ન થતા આધાતથી મૃત્યુ પામે તે.

૬ સ્પર્શ—ચામડીને કોઈ તાલપુટ ઝેરનો સ્પર્શ થવાથી, અગ્નિ, ભયંકર સર્પાદિક ઝેરી જંતુના સ્પર્શથી, વિષકન્યાના સ્પર્શથી, ઝેર ચઢતાં જન્મ મૃત્યુ પામે તે.

૭ આયુષ્ય—૧૮-શ્વાસોશ્વાસ, હ્રમ-શ્વાસ વિગેરે વ્યાધિને લઈને શ્વાસ-શ્વાસ જોસબંધ ચાલે ત્યારે મૃત્યુ સમય આવે છે તેમજ શ્વાસોશ્વાસ રોકવાથી થતી ગભરામણથી પણ ઝટપટ આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે.

આ પ્રમાણે સાત પ્રકારના ઉપક્રમોથી આયુષ્યપુણ્યલો પ્રતિસમયે વધુને વધુ પ્રમાણમાં ક્ષય થઈ જાય તેથી જન્મુ આયુષ્ય અકાળે પૂર્ણતાને પામે છે. પ્રસ્તુત ભવમાં પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી જન્મુ આયુષ્ય પ્રતિસમય થટતું જાય છે, તેમાં મધ્યે આ ઉપક્રમો લાગે તો આયુષ્ય એકદમ થટતું જાય, વધુ ઉપક્રમ લાગે તો એક અન્તર્મુદુર્ત્તમાંજ આયુષ્યપુણ્યલો [ધુન્નજીવાળેલી દોરીવત અથવા હીપક તેલ વાટવત] ક્ષય થતાં જન્મ મૃત્યુ પામી જાય પરંતુ ઉપક્રમ બાદ ઉપાયો થાય અને જો આયુષ્ય પૂર્વભવમાં વધુ જંધાયું હોય તો વધુ જન્મે પરંતુ તેથી આયુષ્ય નવું વધુ જન્મે ન કહેવાય, એથી જન્મુ આયુષ્ય

૨૮ કેટલાકો કેવળ શ્વાસોશ્વાસ ઉપરજ આયુષ્યપૂર્તિનો આધાર રાખે છે તે વાત અયુક્ત છે, કારણ કે જેટલું આયુષ્યકર્મ બાંધેલું હોય તેટલું (દ્રવ્યાયુષ્ય) જોમવું પડે છે અને તે વખતે શ્વાસોશ્વાસનું નિર્માણ હોતુંજ નથી. વળી સેંકડો વર્ષના આયુષ્યવાળા અન્તર્મુદુર્ત્તમાં મરણ પામે છે તેઓ સૌ વર્ષ જેટલા શ્વાસોશ્વાસને તેટલી સ્થિતિમાં કેમ પૂરા કરી શકે છતાં ઘણી બાજતો વિચારવા જેની છે. માત્ર નિમિત્તજ્ઞ અને છે.

જોઈએ છે. આ ઉપક્રમે અપવર્તન-સોપક્રમ આયુષ્યનું અપવર્તન [હાસ] કરે છે પણ અનપવર્તન નિરૂપક્રમ આયુષ્યનું અપવર્તન કરી શકતા નથી.

આ ઉપક્રમે પૂર્વોક્ત મરમ સરીરી ઉત્તમ પુરુષો જેઓ નિરૂપક્રમ આયુષ્યવાળા હોય છે તેમને કદાચિત્ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તે અનપર્વતન આયુષ્યની અપવર્તના જોટલે હીર્વાયુષ્યને અદ્વિપાવુષ્ય કરી શકતા નથી જેથી તેઓનું આયુષ્ય કદાચ ૨૦ પીડા યતાં મૃત્યુ પામે તો ત્યાં એમ ન સમજવું કે આ ઉપક્રમ ક્ષાત્રવાથીજ મૃત્યુ પામ્યા પરંતુ ત્યાં એમ સમજવું કે આયુષ્ય તો સંપૂર્ણ મૂર્ચ્ કસીનેજ મરણ પામ્યા છે, ક્ષત તથાવિષ કર્મોદયે તે આયુષ્યાન્તમાં આ ઉપક્રમ હેતુ નિમિત્ત માત્ર બન્યો છે. જેથીજ હૃદિમાં તો સોપક્રમાયુષ્યની જેમ તેઓ પણ ઉપક્રમથી જાણે મૃત્યુ પામ્યા હોય તેવો ભાસ માત્ર થાય છે. [૩૩૭]

॥ આયુષ્યના સાત પ્રકારની સંક્ષિપ્ત હકીકત ॥

- ૧ બંધકાળ — આયુષ્યનો ત્રીજો નવમો વા ૨૭ મો બાજ સેષ રહે છેવટે અન્તર્ગુણ સેષ રહે ત્યારે પરબવાયુષ્ય બાંધે તે
- ૨ અપાધકાળ — એ બંધકાળ પછી એ આયુષ્ય ઉદયમાં ન આવે તે વચ્ચેનો અપાન્તરાત્ર કાળ તે.
- ૩ અંતસમય — આયુષ્યનો અન્તિમ નિષ્ઠા સમય તે
- ૪ અપવર્તન — ઘણાકાળે વેદવા યોગ્ય અદ્વ સમયમાં વેદે તેથી સોપક્રમ જ હોય કારણ કે અપૂણ્ણાયુષ્ય મરવું પડે છે
- ૫ અનપવર્તન — ક્રમશઃ પરિપાટીથી વેદવાયોગ્ય સોપક્રમ-નિરૂપક્રમથી બે પ્રકારે છે. સોપક્રમાં અન્તિમ સમયે બાહ્ય નિમિત્ત હોય, નિરૂપક્રમમાં ન હોય
- ૬ ઉપક્રમ — અધ્યવસાય-રાગ રોષે ભયરૂપ, નિમિત્ત-શસ્ત્રાદિકથી, આહાર અતિ આહારાદિકથી, વેદના-આધિ વ્યાધિ ઉપા-ઉપાધિની અત પીડા, અથવા પરાધાત-ભયકર જલાગ્નિમાં, પર્વતાદિકથી અપાપાત, સ્પર્શ-ઝેરી જંતુતેલ આણુપાણુ-શ્વાસોશ્વાસ નિરોધ વા અતિયોગથી એમ અપવર્તન આયુષ્યનો સાત પ્રકારે ક્ષય થાય છે.
- ૭ અનુપક્રમ — ઉપક્રમના હેતુ વિનાની અને આયુષ્યની અપવર્તના ન કરે તે અનુપક્રમ અથવા નિરૂપક્રમ.

૨૬ રક્તિહાસાવ (અધક મુનિ) અને તેના ૫૦૦ શિષ્યો નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળા

અવતરણ;—હવે પર્યાસિના નામીને કહેતાં અન્યથા તે તે છપાયાથી થતાવે છે.

આહારસ્તરીરિંદિઅ, પજ્જત્તી આણપાણમાસમણે ।

ચડ પંચ પંચ છપ્પિઅ, ઇગ-વિગલાસન્નિસન્નીણં ॥૩૩૮॥

શબ્દાર્થ:—

આહારસ્તરીરિંદિઅ=આહાર-શરીર ઇન્દ્રિય
પજ્જત્તિ=પર્યાસિ

આણપાણ માસમણે=શાસોશાસ બાપા-
મન
અસન્નિસન્નિણં=સંજી-અસંજીમાં

સંસ્કૃત છાયા:—

આહાર-શરીરેન્દ્રિયપર્યાસિઃ પ્રાણાપાનમાષામનાંસિ ।

ચત્તસ્રઃ પચ્ચ પચ્ચ વદ્ ચ એક-વિકલા-સન્નિ-સન્નિનામ્ ॥ ૩૩૮ ॥

ગાથાર્થ:—આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય, શાસોશાસ, બાપા અને મન એ છ પર્યાસિઓ છે. તેમાં એકેન્દ્રિયને ચાર, વિકલેન્દ્રિયને પાંચ, અસંજીને પશુ પાંચ અને સંજીને છ હોય છે. ॥ ૩૩૮ ॥

વિશેષાર્થ:—ગતગાથામાં પર્યાસિ શબ્દનો અર્થ કહેવાઈ ગયા છે, હવે એ છએ પર્યાસિનો અર્થ અહિં કહેવાય છે.

૧ આહારપર્યાસિ—ઉત્પત્તિપ્રદેશે આવેલો છવ જે શક્તિવડે ઉત્પત્તિ-સ્થાને રહેલા આહારાદિક પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે અને ગ્રહણ કરેલા આહારને ખવરસડે પરિણામે તે શક્તિનું નામ તે આહારપર્યાસિ.

[અહીંઆ ખલ્લ એટલે મલમૂત્ર વિગેરે રૂપે ધઓલા આહારના અસાર ફૂટા, અને રસ એટલે શરીરાદિ પરિણમનમાં ઉપયોગી પુદ્ગલોને સાત ધાતુપદ્ધે પરિણામવા [બુદ્ધા પાડવા]માં ઉપયોગી થતો પ્રવાહી પદાર્થ તે.

છતાં પશુ સોપકમી આયુષ્યવાલાની માફક વંત્રપીલન (ધાણીમાં) થયું એ વંત્રપીલન શિષ્યોને માત્ર કદ-પીડા આપનાર નીવડયું, પરંતુ સ્વઆયુષ્યનો સ્થ (અપવર્તન) કરવામાં નિમિત્તભૂત નથી થયું કારણ કે આયુષ્યનો અધન એવી જાતનો હતો કે આ નિમિત્તથી તેમનો અંત થવાનો હતો એથી તેજ વખતે આયુષ્ય પૂર્ણ થતા આયુષ્ય હતું.

૨ શરીરપર્યાસિ—આહારિક-વૈકલ્ય-આહારક દેહયોગ્ય રચીત મળેલા આહાર પુદ્ગલોમાંથી કેટલાક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે એટલે સાત ધાતુરૂપે [રસ-રૂષિર-માંસ-મેદ-અસ્થિ-મળજ અને શુક્રપણે] પુદ્ગલના આલંબનથી ઉત્પન્ન થયેલી જે શક્તિ વડે જીવ યથાયોગ્ય પરિણામે તે શરીરપર્યાસિ.

[અહીં શરીર યોગ્યપ્રવૃત્તિમાં સમર્થ થાય ત્યાંસુખીની જે શરીર રચના તે શરીરપર્યાસિની સમાપ્તિ છે અને તે શક્તિ અન્તરમુખ સુખી શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંભવ કરવાથી પ્રગટ થાય છે.]

૩ ઇન્દ્રિયપર્યાસિ—રસરૂપે જુદાં પાડેલાં તેમજ સાત ધાતુપણે પરિણમેલાં આહારમાંથી ઇન્દ્રિયપ્રાયોગ્ય પુદ્ગલોને મદલ્ય કરી યથાયોગ્ય ખંચ ઇન્દ્રિયોપણે પરિણમાવીને તે તે ઇન્દ્રિયના યથાયોગ્ય વિષયજ્ઞાનમાં જીવ જે શક્તિથી સમર્થ થાય તે શક્તિને સર્વજ્ઞાએ ઇન્દ્રિયપર્યાસિ કહી છે.

[અહીં શરીરપર્યાસિ સમાપ્ત થયા બાદ પણ ખીજા અન્તરમુખ સુખી પ્રાપ્ત કરેલાં ઇન્દ્રિયપુદ્ગલોથી રચાતી આજ્યન્તરિક નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય બ્યારે સ્વ-વિમલબોધ કરવામાં સમર્થ નીવડે છે ત્યારે આ પર્યાસિની પરિસમાપ્તિ થાય છે.]

૪ આસોઆસપર્યાસિ—જે શક્તિથી જીવ ભાષાવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલોને મદલ્ય કરી આસોઆસ રૂપે પરિણમાવી [આસોઆસરૂપે બનાવી] ૩૨અવલંબન લઈને વિસર્જન કરે તે ૩૩આસોઆસપર્યાસિ.

૩૦ પ્રશ્ન—શરીર નામકર્મ અને ઉશ્વાસ નામકર્મથીજ શરીર તથા ઉશ્વાસની નિષ્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે, પછી શરીરપર્યાસિ અને ઉશ્વાસ-પર્યાસિનું પ્રયોજન શું? ઉત્તર—શરીર નામકર્મનું કાર્ય તો માત્ર જીવે મદલ્ય કરેલા પુદ્ગલોને દેહપણે પરિણમાવવાનું પરંતુ આરંભ કરેલા અંતની પરિસમાપ્તિ માટે તો શરીર પર્યાસિજ [એક જાતની શક્તિ] ઉપયોગી છે, એમ સાધ્ય કાર્યબેદથી બંને બિન્ન છે. તે પ્રમાણે આસોઆસ લખિષ માત્ર નામકર્મથી સાધ્ય પરંતુ વ્યાપાર તો આં પર્યાસિથી સાધ્ય છે.

તત્ત્વાર્થ બાબમાં પ્રથમ સમયે સામાન્યતઃ ગ્રહીત પુદ્ગલોમાંથી શરીર પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલોને [પૃથક્ કરી] શરીર રવરૂપે રચવો રચાપવો અથવા ધડવો એમ આ પર્યાસિનો અર્થ છે.

૩૧ પત્રવણા-જીવાં-પ્રવં-સારિં વૃત્તિ, તત્ત્વાર્થ બાબ્ય-વૃત્તિમાં પાંચ ઇન્દ્રિય અને જીવ મન એ જીએ ઇન્દ્રિયોનું રવરૂપ રચવારૂપ ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ઇન્દ્રિયપર્યાસિ એમ કહેલ છે.

૩૨ જે વસ્તુને એકદમ જોડવી હોય તે ને વસ્તુને જોડવા અગાઉ કંઈક પ્રયત્ન કરવો પડે તે અવલંબન. જે પ્રયત્નથી વસ્તુ એકદમ વિસર્જન થઈ શકે-દાખલા તરીકે ધનુર્ધારિની ધનુષ્ય વિસર્જન ક્રિયામાં દોરીનું ખેંચવું અથવા ખીણી આદિની ફાળારૂપક્રિયામાં પહેલાં શરીરનો કંઈક સંકોચ કરવારૂપ પ્રયત્ન કરવો પડે તે આલંબનજ છે.

૩૩ ૧૦ બાબ્યમાં આસોઆસ ક્રિયા યોગ્ય દ્રવ્યનું મદલ્ય અને વિસર્જન કરવાની શક્તિ

[અહીં ઇન્દ્રિયપર્યાસિ પૂર્વે યથા બાદ પશુ ચોથા અન્તર્મું સુધી મહત્વ કરેલી શાસોશાસ વર્ગજ્ઞાને શાસોશાસરૂપે પરિણામવામાં સહાયક પુરૂષલોચી જ્યારે એવ શાસોશાસ ક્રિયામાં સમર્થ થાય છે ત્યારે આ પર્યાસિતી સમાપ્તિ થઈ ગણાય છે.]

૫ ભાષાપર્યાસિ—જે શક્તિથી એવ ભાષાવર્ગજ્ઞાયોગ્ય પુરૂષલોચને મહત્વ કરી ભાષાપણે પરિણામવી, અવલંબીને વિસર્જન કરે તે શક્તિ ભાષાપર્યાસિની છે.

અહીં શાસો પર્યાસિ બાદ પશુ ચોથા અન્તર્મું સુધી મહત્વ કરેલી ભાષાપરિણામન સહાયક પુરૂષલોચી એવ જ્યારે વાચાક્રિયામાં સમર્થ થાય ત્યારે આ પર્યાસિ સમાપ્ત થઈ કહેવાય છે.

૬ મનઃપર્યાસિ—એવ જે શક્તિવડે મનોવર્ગજ્ઞાયોગ્ય પુરૂષલોચને મહત્વ કરી મનરૂપે પરિણામવી અવલંબન લઈને વિસર્જન કરે તે મનઃપર્યાસિ.

[અહીં ભાષાપર્યાસિ પૂર્વે યથા બાદ પશુ પાંચમા અન્તર્મું સુધી મહત્વ કરેલી મનોયોગ્ય પુરૂષલોચને મનપણે પરિણામવામાં સમર્થ પુરૂષલોચી એવ જ્યારે વિષય ચિંતવન વ્યાપારમાં સમર્થ થાય છે ત્યારે આ પર્યાસિતી પરિ-સમાપ્તિ ગણાય છે.]

હવે કયા એવને કઈ પર્યાસિ હોય ?

એકેન્દ્રિય એવોને આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય અને ઉશ્વાસ એ પ્રથમની ચાર પર્યાસિ હોય છે. બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય અને ચક્રોન્દ્રીય [એ વિકલેન્દ્રિય] ને પાંચ પર્યાસિ, અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય [સમૂહ] તેને પશુ ૪૪મનઃ૫૦ સિવાયની એજ પાંચ પર્યાસિ અને સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય એટલે જેને મન છે તેવા [મર્જન] એવોને છએ પર્યાસિઓ હોય છે.

વિશેષ વિચારીએ તો લગ્નિ અપર્યાસિએવને ત્રણપર્યાસિ હોય છે, એટલે સર્વ અપર્યાસિ સમૂહ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ તથા મનુષ્ય અને અપંચેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિયને પ્રથમની ત્રણ ૫૦ છે, લગ્નિ અપર્યાસિ મર્જન સંજ્ઞિ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય તથા મનુષ્યને પશુ એજ ત્રણ પર્યાસિ છે.

તે રચનારૂપ ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ એવો અર્થ કર્યો છે તેજ અર્થ ભાષાપર્યાસિનો પશુ છે. મનઃપર્યાસિને પશુ ઇન્દ્રિય પર્યાસિમાં અન્તર્ગત ગણાવી તેનો અર્થ પશુ તે પ્રત્યાજ્ઞ કર્યો છે.

૩૪ સંજ્ઞા કે મન એકે નહીં છતાં તેઓની આહારાદિકની પ્રવૃત્તિ આહારસંજ્ઞાથી સમજવી. અથવા અસંજ્ઞીને પશુ અવપમનોદ્રવ્યો (ક્ષરોપશમ રૂપ ભાવમન) છે અને તેથી તે ઇષ્ટકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાં અપ્રવૃત્તિ કરે છે. પરંતુ એથી મનઃપર્યાસિ ન કહેવી.

લઙ્ગિધપર્યાસિ એકેન્દ્રિયને ૪ પર્યાસિ, ૬૦૫૦ વિકલેન્દ્રિયને તથા અસંખ્ય
વિકલેન્દ્રિય [તે સમૂહતિર્યચ] ને પાંચ પર્યાસિ છે [સમૂહ મનુષ્યો લઙ્ગિધપર્યાસ
મ હોવાથી તેનું મહત્ત્વ કહું નથી.

લઙ્ગિધપર્યાસા મનુષ્ય, ૪૦ તિર્યચ દેવો અને નારકીને છએ પર્યાસિ
હોય છે. કારણ કે લઙ્ગિધપર્યાસો તિર્યચ મનુષ્ય અપૂર્ણ પર્યાસિએ મરે નહિ
અને દેવ-નારકી લઙ્ગિધ અપર્યાસા હોતા નથી, પણ લઙ્ગિધ પર્યાસિ હોય છે માટે
પૂર્ણ પર્યાસિ કરેજ.

લઙ્ગિધ અને કરણ પર્યાસિ-અપર્યાસિ લેહો.

પર્યાસિ સમાસ થવાના કાળને અંગે જીવના પણ પર્યાસિ અને અપર્યાસિ
એવા બે લેહ છે. ત્યાં જે જીવ સ્વયોગ્ય [જેને જે હોય તે] પર્યાસિઓ પૂર્ણ
કરીને મરણ પામે તે જીવ પર્યાસિ કહેવાય અને નિર્ધનકૃત મનોરથની જેમ
જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાસિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે તો તે જીવો અપ-
ર્યાસિ કહેવાય, એ પર્યાસિપણ પ્રાપ્ત થવું તે પર્યાસિ નામ કર્મના ઉદયથી હોય
છે અને અપર્યાસિનામ કર્મના ઉદયથી જીવને અપર્યાસિપણ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ
પર્યાસિ-અપર્યાસિ એ બે લેહ મુખ્ય છે અને એ લેહમાં પુનઃ અવાન્તર લેહ
પણ નીકળેલા છે. એમ સર્વ લેહ પૃથક્ પાડીએ તો ચાર છે;—તે આ પ્રમાણે—

૧ લઙ્ગિધઅપર્યાસિ—જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાસિઓ પૂર્ણ કર્યા વિનાજ
મરણ પામે તે જેમ એ જીવો પૂર્વભવમાં બાંધેલા અપર્યાસિ નામકર્મના ઉદયથી
લઙ્ગિધ અપર્યાસિ થાય છે, એથી એકેન્દ્રિયને જે ૪ પર્યાસિ છે છતાં ચાર પૂર્ણ ન
કરતાં ત્રણપૂર્ણ કરીનેજ [ચાલતી ચોથીમાં] મરણ પામી જાય તે ૬૦અપર્યાસિ
એકેન્દ્રિય કહેવાય. અહિં એટલું સમજવું જે ૩૫ત્રણ તો સર્વ કોઈ પૂર્ણ કરેજ પણ
ચોથી [એકેન્દ્રિય] અથવા ચોથી પાંચમી [વિકલેન્દ્રિય=અસંખ્ય પચેન્દ્રિય તે] અથવા
ચોથી-પાંચમી-છઠ્ઠી એ ત્રણે પર્યાસિ [સંજ્ઞી પચેન્દ્રિય] અધૂરીજ રહે છે.

૩૫ પ્રશ્નની ત્રણ પર્યાસિ સર્વ જીવો અવશ્ય પૂર્ણ કરે અને શેષ પર્યાસિ કરે વા ન
કરે તેનું કારણ ? ઉત્તર—જીવ ભવમાં વર્તેલા હોય ત્યાંથી પરભવનું આયુષ્ય બાંધ્યા બાદ
અન્તર્મુન્દે તેજ ભવમાં રહી પછી મરણ પામીને પરભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે પરભવા-
યુષ્ય પ્રવૃત્ત ભવમાંજ બંધાય અને એથીજ તે પરભવનું સ્થાન અહીં નિયત કરીનેજ મરણ
પામે છે તેથી, એ વખતે આયુષ્યનો બન્ધ ઇન્દ્રિયપર્યાસિપૂર્ણ કર્યા પહેલાં ન થાય એ
નિયમથી પ્રશ્નની ત્રણ પર્યાસિ પૂર્ણ કરી ચોથીના અસમાપ્ત સમયમાં અન્તર્મુન્દે સુષ્ટી
આયુષ્યનો બન્ધ કરી-તેનો અન્તર્મુન્દે અઆધાકાળ ભોગવવા નેટલું જીવી મરણ પામે
તોયજ કહ્યું એ ચોથી પર્યાસિ તો અધૂરીજ રહે છે, માટે ઉક્ત નિયમ કહેલો છે.

૨ લઙ્ગિધપર્યાસિ—જે જીવે સ્વયોગ્ય જેને જે જે પર્યાસિ હોય તે પૂર્ણ કરીનેજ મરણ પામે તે બધા જીવો [પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા પછી કે પહેલાં પણ] લઙ્ગિધપર્યાસા કહેવાય. પૂર્વભવ બદ પર્યાસનામકર્મના ઉદયથીજ સ્વયોગ્ય પર્યાસિ પૂર્ણ કરી શકે છે.

૩ કરણઅપર્યાસિ—જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાસિપૂર્ણ કરી નથી પરન્તુ પૂર્ણ કરે છે તે કરણ અપર્યાસો કહેવાય. ઉત્પત્તિ સ્થાને સમકાળે સ્વયોગ્ય જે સર્વ પર્યાસિઓની રચનાનો પ્રારંભ થયો છે તે જ્યાંસુધી સમાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી જીવ કરણ અપર્યાસો કહેવાય છે.

પૂર્વોક્ત લઙ્ગિધ અપર્યાસિ-પર્યાસિ એ બન્ને જીવોને કરણ અપર્યાસિપણ હોય છે એટલે લઙ્ગિધઅપર્યાસા જીવો વાટે વહેતાં અને ઇન્દ્રિયપર્યાસિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી કરણ અપર્યાસા કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે લઙ્ગિધ પર્યાપ્તો મનુષ્ય ભવાંતરથી આવતાં વાટે વહેતાં ત્યાર-બાદ આકારાદિક છ પર્યાપ્તથી એટલે યાવત્ ક્રમશઃ મનઃપર્યાસિના ઉપાન્ત્ય સમયસુધી કરણ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

જેમાં લઙ્ગિધપર્યાસા જીવ તેા પ્રથમ કરણ અપર્યાસિ હોઇ પર્યાસિઓ પૂર્ણ કરશે ત્યારબાદ કરણપર્યાસિ થવાનો છે જ્યારે લઙ્ગિધઅપર્યાસિને તેા કરણપર્યાસા-પણ છેજ નહિ.

૪ કરણપર્યાસિ—સમકાળે પ્રારંભેલી સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાસિઓને પૂર્ણ કર્યા બાદ જીવ કરણપર્યાસો કહેવાય છે. ઉપરોક્ત સુજળ લઙ્ગિધપર્યાસોજ કરણપર્યાસિ થઇ શકે છે.

લઙ્ગિધ-કરણ-પર્યાસિ-અપર્યાસિનો કાળ.

૧-જીવને લઙ્ગિધ અપર્યાસાપણાનો કાળ ભવના પ્રથમ સમયથી [પૂર્વ ભવથી છૂટે તે સમયથી] ઉત્પત્તિસ્થાને આવી ઇન્દ્રિયપર્યાસિ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી એટલે સર્વ મળી અન્તર્મુદ્ધર્તનો થયો જેથી વાટે વહેતાં પણ જીવ લઙ્ગિધ અપર્યાસિ હોય. આનો જઘન્યોત્કૃષ્ટકાળ અન્તમુઃ છે.

૨-લઙ્ગિધપર્યાસપણાનો કાળ ભવના આદ્ય [પૂર્વભવથી છૂટે તે] પ્રસ્તુત-ભવના અન્ત્યસમય સુધી જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી [એટલે જેમ કેવને ઉત્કૃષ્ટ ઠંઠ સામરોપમ અને મનુષ્યને ત્રણ પદ્યોપમ ઇત્યાદિ] જેથી વાટે વહેતો જીવ પણ લઙ્ગિધપર્યાપ્તો કહેવાય. [શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં પર્યાસિ જીવો કલા હોય તે લઙ્ગિધ પર્યાપ્તાજ સમજવા, જ્યાં અપર્યાપ્તા કલા હોય ત્યાં પ્રાયઃ લઙ્ગિધ અપર્યાસિ

અર્થવા કરણ કે કળિત કરણ અપર્યાપ્તાની વિવક્ષા પણ કરી છે. લઘ્વિ-પર્યાપ્તિનો ઉદ્દેશકાળ સાગરોપમશતપ્રસક્ત્ય છે. જનન્ય અન્તર્મુદ્ધર્ત છે.

૩ કરણ અપર્યાપ્તિપણનો કાળ ભવના પ્રથમ સમયથી લઈ સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે ત્યાંસુધી એટલે સર્વ મળીને અન્તર્મુદ્ધર્ત માટે, વાટે બહેતો પર્યાપ્તિ એવ પણ કરણ અપર્યાપ્તિ ગણાય.

૪ કરણ પર્યાપ્તિપણનો કાળ અન્તર્મુદ્ધર્તન્યૂન સ્વસ્વઆયુધ્ય પ્રમાણ સમજવો. કરણ કે એવ વિવક્ષિત ભવમાં આગ્યા પછી અન્તર્મુદ્ધર્ત બાદ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરવાથી કરણ પર્યાપ્તિ થાય છે માટે લઘ્વિ પર્યાપ્તાના આયુધ્યમાંથી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરવાના અન્તર્મુદ્ધર્ત કાળ સિવાય બાકીનો આખા ભવ સુધીનો કાળ [દેવને જેમ અન્તર્મુદ્ધર્ત ન્યૂન ૩૩ સાં, મનુષ્યને અન્તર્મુદ્ધર્ત ન્યૂન ૩ પદ્યોં] તે કરણ પર્યાપ્તાન-સ્થાનો સમજવો.

લઘ્વિ અપર્યાપ્તિ	ભવના પ્રથમ સમયથી	અન્તર્મુદ્ધર્ત સુધી.
લઘ્વિ પર્યાપ્તિ	"	સ્વ આયુધ્ય સુધી.
કરણ અપર્યાપ્તિ	"	અન્તર્મુદ્ધર્ત યાવત
કરણ પર્યાપ્તિ	અન્તર્મુદ્ધર્ત ન્યૂન	સ્વ આયુધ્ય પર્યન્ત.

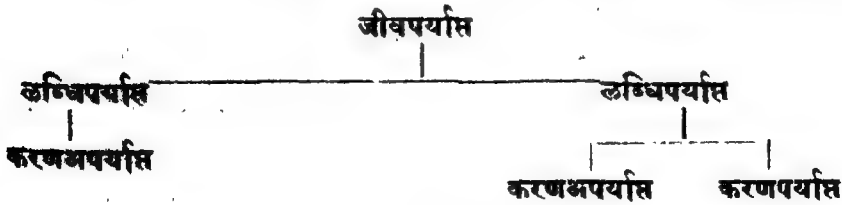
સમકાળે પરસ્પર લઘ્વિયાદિ ભેદ પ્રાપ્તિ.

૧ એવ લઘ્વિ અપર્યાપ્તિ હોય ત્યારે લઘ્વિ અપર્યાપ્તિ તો છે અને તે વખતે કરણ અપર્યાપ્તિપણું પણ ઘટે છે. [ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ એ પર્યાપ્તાની અપેક્ષાએ કરણ પર્યાપ્તિ તો પણ ઘટે.

૨ લઘ્વિપર્યાપ્તામાં લઘ્વિપર્યાપ્તિ અને કરણ અપર્યાપ્તિ હોય.

૩ કરણ અપર્યાપ્તામાં કરણ અપર્યાપ્તિ-લઘ્વિ અપર્યાપ્તિ લઘ્વિપર્યાપ્તિ.

૪ કરણ પર્યાપ્તામાં કરણ પાં લઘ્વિ પાં [પૂર્વવત્ અપેક્ષાએ લઘ્વિ અં] હોય.

પર્યાપ્તિનો પ્રારંભ સમકાળે અને સમાપ્તિ અનુક્રમે.

એવ ઉત્પત્તિ સ્થાને આગ્યા બાદ સ્વયોગ્ય સર્વપર્યાપ્તિનો પ્રારંભ [એકી સાથે] સમકાળે કરવા માંડે છે પરંતુ તેની સમાપ્તિ અનુક્રમે કરે છે.

કારણ કે તેજસ-કાર્મણ શરીરના બળવટે આત્માએ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં પ્રથમ સમયે શુક્ર રૂપિરાદિ જે જે પુફ્ફલો અહણ કર્યા તેજ પ્રથમસમયગૃહીત પુફ્ફલો દ્વારા એજ ગૃહીત પુફ્ફલોને તેમજ હવેથી અહણ કરતા અન્ય પુફ્ફલોને પણ ખલરસપણે જુદા પાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તેથી આહારપર્યાપ્તની પરિ-સમાપ્તિ થઈ ખરી, પરન્તુ એ પ્રથમ અહણ કરાએલાં પુફ્ફલોએ શરીર વિશેષેની રચના કંઈક અંશે અંશે માત્ર કરી પણ સંપૂર્ણ નહીં એટલે પ્રથમ સમયગૃહીત પુફ્ફલો તે પ્રથમ સમયેજ કેટલાંક ખલપણે, કેટલાંક રસપણે [સાત ધાતુપણે], કેટલાંક ઈન્દ્રિયપણે, કેટલાંક ઉચ્છ્વાસ કાર્યમાં સહાયકરૂપે, કેટલાંક ભાષા કાર્યમાં સહાયક અને મનઃકાર્યમાં સહાયકપણે પરિણમેલાં છે અને તેટલાં અદ્ય અદ્ય પુફ્ફલો દ્વારા આત્માને તે તે કાર્યમાં કંઈક અંશે અંશે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે કારણથી સર્વ પર્યાપ્તિઓ સમકાળે પ્રારંભાય એમ કહેવાય પણ સમાપ્તિ તો અનુક્રમેજ થાય છે.

પર્યાપ્તિઓ ક્રમશઃ સમાપ્ત કેમ થાય છે ?

છએ પર્યાપ્તિઓનો સમકાળે પ્રારંભ છતાં પણ અનુક્રમે પૂર્ણ થવાનું કારણ આહારાદિક પર્યાપ્તિઓનાં પુફ્ફલો અનુક્રમે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર પરિણામવાળાં રચવા પડે છે માટે, એટલે પહેલી આહાર પર્યાપ્તિ સ્થૂલ, બીજી શરીર પર્યાપ્તિ તેથી સૂક્ષ્મ, એમ યાવત્ છઠ્ઠી પર્યાપ્તિ અધિક અધિક પુફ્ફલોપચયથી સૂક્ષ્મતર હોય છે અને અધિક અધિક પુફ્ફલ મેળવવામાં કાળ પણ અધિક અધિકજ લાગે છે.

દાખલા તરીકે જેમ શેર ૩ કાંતવા છએ કાંતનારીઓ સમકાળે કાંતવા માંડે તોપણ બહુ સૂત્ર કાંતનારી કેકડુ ઓહું પૂર્ણ કરે અને તેથી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર કાંતનારી ક્રમશઃ કેકડુ વિલંબે વિલંબે પૂર્ણ કરે તેમ પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિમાં સમજવાનું છે.

ચારે ગતિ આશ્રયી પર્યાપ્તિક્રમ.

આહારિકશરીરી તે મનુષ્ય અને તિર્યંક એ બે ગતિના જીવોની પ્રથમ આહાર પર્યાપ્તિ એક સમયમાંજ પૂર્ણ થાય અને ત્યારબાદ અન્તર્મુદૂર્ત અન્તર્મુદૂર્તકાળે અનુક્રમે શેષ શરીર-ઈન્દ્રિયાદિ પાંચે પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે. બધાનો ભોગો કાળ પણ અન્તર્મુદૂર્ત ધાય છે, કારણ કે અન્તર્મુદૂર્તના અસંખ્ય પ્રકારો છે.

વૈકલ્પિકશરીરી તે દેવ-નારક માટે આહારપર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે, શરીર પર્યાપ્તિ ત્યારબાદ એક અન્તર્મુદૂર્ત અને શેષ ચાર અનુક્રમે એક એક સમયને અન્તરે સમાપ્ત થાય છે. અહીં સિદ્ધાન્તમાં દેવને ભાષા પર્યાપ્તિ અને મનઃ પર્યાપ્તિ સમકાળે સમાપ્ત થવાની અપેક્ષાએ દેવને પાંચ પર્યાપ્તિ કહી છે.

ઉત્તરવૈક્રિય અને આહારક શરીરનો પર્યાપ્તિક્રમ હેવ-નારકવત્ સમજવો.

ઉત્તરદેહ માટે પર્યાસિની બિન્ન રચના.

હિંધવન્તશ્ચે પોતાના જન્મના મૂળ શરીરની રચના સમયે જે સ્વયેભ્ય ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિક્રમો સમાપ્ત કરી છે તે પર્યાપ્તિક્રમોવડે સંપૂર્ણભવ પર્યન્ત તે પર્યાપ્ત ગણાય છે. પરન્તુ એ જીવ તથાવિધ હિંધિવાળો હોવાથી જ્યારે પ્રસ્તુત પર્યાપ્તાવસ્થામાં નૂતન શરીર રચે ત્યારે પુનઃ તે નૂતન શરીર માટે ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિક્રમો નવેસરથી રચે છે પરન્તુ જન્મ સમયે રચેલી પર્યાપ્તિ અહીં ઉપયોગી થતી નથી.

ત્યાં હિંધિપર્યાપ્તિ બાહર વાયુકાય પૈકી કેટલાક વાયુકાય જીવો વૈક્રિય-શરીર રચવા સમર્થ છે, તેઓએ જન્મ સમયે ઔદારિક શરીર સંબંધી ચાર પર્યાસિક્રમો રચી છે તોપણ પુનઃ બીજું નૂતન [ઉં વૈં] શરીર રચતી વખતે નવીનજ ચાર પર્યાસિ રચવી પડે છે.

એ પ્રમાણે આહારક હિંધિવન્ત ચૌદ પૂર્વધર મહાત્માને આહારક શરીર રચતાં જન્મ સમયની ઔદારિક સંબંધી છ પર્યાસિ ઉપયોગી થતી નથી પણ આહારક દેહ સંબંધી નવી છ પર્યાસિ રચવી પડે છે.

એ પ્રમાણે વૈક્રિય હિંધિવન્ત મનુષ્યોના પણ મૂળદેહની છ પર્યાસિ બિન્ન અને ઉત્તરવૈક્રિયદેહની છ પર્યાપ્તિ બિન્ન રચાય છે.

પર્યાસિ સંબંધી પુદ્ગલો કયા ગણવા ?

છએ પર્યાપ્તના પુદ્ગલો ઔદારિક શરીરોને ઔદારિક વર્ગજ્ઞાના, વૈક્રિય શરીરોને વૈક્રિયવર્ગજ્ઞાના અને આહારકને આહારક વર્ગજ્ઞાના અને પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરાતા ત્રણે વર્ગજ્ઞાઓમાંના પુદ્ગલો આહાર પર્યાપ્તિનાં હોય છે, એમાં આહારકશરીર અને મનઃપર્યાસિના પુદ્ગલો શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. ઉદાસ-ભાષા પર્યાપ્તના પુદ્ગલોનું સ્થાન અકથ્ય છે. ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિનું સ્થાન અમુક નિયતવર્તી [તે શરીર ઉપર અને ઉપરથી અંતર્વર્તી] છે. વિશેષમાં જીહેન્દ્રિય પુદ્ગલો બાહ્યાર સ્થાને જ છે પણ શરીરમાં નથી.

છએ પર્યાસિ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે તે.

પર્યાપ્તિ એ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે અને તે કર્તારૂપ આત્માને કરણ-સાધનરૂપ છે તથા તે કરણથી સંસારી આત્માને આહાર ગ્રહણાદિ સામર્થ્ય-શક્તિ પેદા થાય છે અને તે કરણ-શક્તિ જે પુદ્ગલોદ્વારા રચાય છે તે આત્માએ ગ્રહણ કરેલા

પુદ્ગલો જે તથાવિધ પરિણતિમાળા છે તે જ [કારણ કાર્યભાવથી] પર્યાપ્ત શબ્દવડે બોલાય છે અને એ હેતુથીજ અવશક્તિઓ પુદ્ગલો જન્મ છે કારણકે અવના સર્વ પૌદ્ગલિક વ્યાપારો પુદ્ગલ સમૂહને અવલંબી છે. અવની એ કે સ્વતંત્ર શક્તિ છે પરંતુ તે અપૌદ્ગલિક અને સિદ્ધમાં છે બન્યારે સંસારીમાં પૌદ્ગલિક છે. 'દ્રવ્યનિમિત્તં हि संसारीणां वीर्यमुपजावते' इति कथ्यताम् ।

પ્રાણુનું કારણપર્યાપ્તિ—પુનઃ આ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થવાથીજ આગલી ગાથામાં કહેવાતા અવના હસ પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે માટે કારણરૂપ એવી પર્યાપ્તિનું કાર્ય પ્રાણ છે. इति पर्याप्ति विषयिनीसंज्ञिता व्याख्या ।

અવતરણ;—હવે પર્યાપ્તિનું વર્ણન તો કર્યું પણ પર્યાપ્તિ એટલે શું ? તેના અર્થને સમજાવે છે.

आहारसरीरिंदिय, उसासवउमणोभिनिवृत्ति ।

होइ जओ दलियाओ करणं पइ सा उ पज्जती ॥ ३३९ ॥

શબ્દાર્થ:—

उसासवउमणो=ઉશ્વાસ-વચન-મન
अभिनिवृत्ति=પૂર્ણનિષ્પત્તિ

जओ दलियाओ=જો દલિકોથી
करणं पइ सा उ पज्जती=કરણ પ્રતિ તેજ પર્યાપ્તિ

સંસ્કૃત છાયા:—

आहारशरीरेन्द्रियोश्चासवचोमनोऽभिनिवृत्तिः ।

भवति यतो दलिकतः करणं प्रति सा तु पर्याप्तिः ॥ ३३९ ॥

ગાથાર્થ:—જો દલિકરૂપ પુદ્ગલ સમૂહથી આહાર-શરીર ઇન્દ્રિય-ઉશ્વાસ-વચન અને મનની રચના [નિષ્પત્તિ] થાય તે દલિકભૂત પુદ્ગલ સમૂહના આલંબનથી તે તે દલિકની સ્વસ્વવિષયના પરિણમન થવા તરફ કારણભૂત ઉત્પન્ન થએલ જે કરણ [શક્તિ] તેજ પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. ॥ ૩૩૯ ॥

વિશેષાર્થ:—ઉપર ગાથાર્થમાં કહેલો અર્થ આ અન્યકારનો મધ્યે ત્યાં અવ-કર્તા અને પુદ્ગલોપચય તે જ શક્તિ અને તે કરણ અને આહારાદિનું પરિણ-મન તે ક્રિયા છે.

अन्थान्तरથી પર્યાપ્તિના વિષય વિષય અર્થો.

પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ-સામર્થ્યવિશેષ એ સીધા મુખ્ય પ્રસિદ્ધ અર્થ છે.

૨. બીજી રીતે વિચારીએ તો આહાર વિગેરે પુફગલોને ગ્રહણ કરવામાં અને તે રૂપે પરિણામ પ્રમાણમાં પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થએલી શક્તિ એ શક્તિ તે આહારી પર્યાપ્તિ' કહેવાય.

૩. ત્રીજો અર્થ તે શક્તિના આલંબન-કારણરૂપે જે પુફગલો તે પર્યાપ્તિ.

૪. ચોથો અર્થ તે શક્તિની અને શક્તિના કારણભૂત પુફગલસમૂહની નિમ્નપતિ તે.

૫. પાંચમો અર્થ તે શક્તિના કારણભૂત પુફગલ સમૂહની પરિસ્થિતિ તે, એમ શિશુશિશુ અર્થો પર્યાપ્તિના છે પણ મુખ્ય અર્થ પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ એ મુખ્ય છે.

આ પર્યાપ્તિ એટલે આત્મશક્તિ તે પુફગલસમૂહના આલંબનથી થાય છે. અર્થાત્ આત્મા જ્યારે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ઉત્પન્ન થતાની સાથે [કોણસામાં સ્પર્શેલા અગ્નિવત્] પ્રતિસમયે આહારના પુફગલોને ગ્રહણ કરતો જાય છે. કારણ કે આહાર વિના જીવ રહી શકતો નથી અને તે આહારપુફગલો અમુક અમુક પ્રમાણ—જથ્થામાં જ્યારે ગ્રહણ થઈ જાય છે ત્યારે ગ્રહણ કરાતા તે તે પુફગલોના જથ્થાદારા આત્મામાં અમુક અમુક કાર્ય કરવાની [૩૬ જીવન-નિર્વાહ કરવા યોગ્ય જે જે કાર્યો તે કરવાની] જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે તે અનુક્રમે આહારાદિ પર્યાપ્તિના નામથી ઓળખાય છે.

આથી ઉત્પત્તિપ્રદેશે પ્રથમ સમયે અને તદનન્તરના સમયે પુફગલોના ઉપ-વ્યયથી તદ્દરૂપ થઈ ગયેલા આત્માની [આહારાદિક પુફગલોને પરિણમનાદિકની] જે શક્તિ વિશેષ તે પર્યાપ્તિ—આ પણ પર્યાપ્તિનો પ્રધાન અર્થ છે. [૩૩૬]

અવતરણ;—પૂર્વોક્તગાથામાં પર્યાપ્તિનું અતિસંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહ્યું. એજ પર્યાપ્તિઓ આ ગાથામાં કહેવાતા દસ પ્રાણીનું કારણ છે અને એ પ્રાણો તે કાર્ય છે, માટે હવે કારણ કહીને આ ગાથામાં કાર્યરૂપ દશપ્રાણી કહેવા સાથે કોને ક્યા ક્યા ? હોય તે કહે છે.

પર્ણિદિર્ઘંતિવલ્લસાં આરુઝ દસપાણ ચઙ છ સગઞ્ઞા ।

દ્વિગદુતિચરિદિણં, અસન્ની સન્નીણ નવ દસ ય ॥ ૩૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—

પર્ણિદિર્ઘ=પ્રચિન્દ્રિય

તિવલ્લસા=પ્રણયલ-ઉશ્વાસ

આરુઝ=આયુધ્ય

દસપાણ=દશ પ્રાણો।

૩૬ દરેક સમયે આહાર ગ્રહણ, સપ્તધાતુ રચના ઇન્દ્રિય દ્વારા વિષયોનુગ્રહણ, આસોશાસ ગ્રહણ, વચનોચ્ચારક્રિયા માનસિક વિચારો એ જીવન નિર્વાહના ૬ અવશ્ય કાર્યો ગણાય છે.

સંસ્કૃતશાયા:—

પચ્ચેન્દ્રિયાણિ ત્રીણિ ચલાન્યુચ્છવાસઆયુષ્વદન્ પ્રાણાઃ ચત્વારઃ વદ સપ્ત અદ્યૌઃ
 एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां असंखि-संखिनां नव दश च ॥ ૩૪૦ ॥

ગાયાર્થઃ—પાંચ ઇન્દ્રિય-ત્રણ બલ, ઉચ્ચાસ, આયુષ્ય એ દસ પ્રાણ છે તેમાં
 એકેન્દ્રિયને ચાર, બેઇન્દ્રિયને છ, તેઇન્દ્રિયને સાત અને ચઉશીન્દ્રિયને આઠ
 અસંખી પચ્ચેન્દ્રિયને નવ અને સંખી પચ્ચેન્દ્રિયને દસ પ્રાણ હોય છે. ॥ ૩૪૦ ॥

વિશેષાર્થઃ વ્યાકરણના નિયમથી પ્ર ઉપસર્ગપૂર્વક ‘અળ’ પ્રાણને એ ધાતુ
 ઉપરથી વજ્ પ્રત્યય કરી પ્રાણિતિ-જીવતિ અનેનેતિ પ્રાણઃ—શબ્દ બન્યો છે એટલે
 જેનાથી જીવાય તે પ્રાણ કહેવાય અર્થાત્ આ જીવે છે આ જીવે છે એવી પ્રતીતિ
 જે બાહ્યલક્ષણોથી થાય એ બાહ્યલક્ષણોનું નામ અહિં પ્રાણ [તે દ્રવ્યપ્રાણ]
 એ દસ પ્રાણ જીવનેજ હોય છે એથી એ પ્રાણ તેજ જીવનું બાહ્ય લક્ષણ છે.

ઇન્દ્રિયોનાં બે ભેદ છે : એક આક્યન્તર નિર્વૃત્તિ ૩૭ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને
 બીજો ભેદ બાહ્યનિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય.

૧ આક્યન્તરનિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય-તે ઇન્દ્રિયોની અક્યન્તર રચના અર્થાત્ દેખાતી
 ઇન્દ્રિયોના જ સ્થાને ઇન્દ્રિયોનાજ સંપૂર્ણ આકારે ગોઠવાએલા વિષયમહણ કર-
 વાની શક્તિસંપન્ન અતિ સ્વચ્છ ઇન્દ્રિય પુફ્ફગલોયુક્ત આત્મપ્રદેશો તે, જેમ અક્ષુમાં
 ફીકી વિગેરે. અથવા ઇન્દ્રિયોના અંદર ભાગે [દેખાતી બાહ્યાકાર ઇન્દ્રિયોના
 પોલાણમાં] અગોચર સ્વચ્છ અને સૂક્ષ્મપુફ્ફગલો [આત્મપ્રદેશો] ની જે આકૃતિ
 તેની આ અક્ય નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયનો આકાર દરેક જીવને સ્વદેહના આકારવત હોય છે
 એથી આ જાતની ઇન્દ્રિયના આકારો તો નિયતજ છે અને આગળ કહેવાતું પાંચે
 ઇન્દ્રિયનું વર્ણન-આકાર તે આ આં નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયનોજ સમજવો. જીવને થતું
 જે જે ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થનું જ્ઞાન [જેમ જીવને ખારો-ખારો સ્વાદ]
 પણ આં નિં ઇન્દ્રિય સમજવું પણ બાહ્ય નિં ઇન્દ્રિય નહિ.

૨ બાહ્યનિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય-તે ઇન્દ્રિયને સ્થાને સ્પષ્ટ દેખાતો કર્ણપર્પટિકાદિ
 બાહ્ય અંગનો આકાર તે [જેમ અક્ષુને ડાળા-કર્ણ ને કર્ણપર્પટીકા] આ
 આં નિં ઇન્દ્રિયોના આકાર તે પ્રત્યેક જીવાત્રી સિત્તસિત્ત હોઇ શકે છે. આ
 ઇન્દ્રિય વિષયનો બોધ કરવામાં ઉપયોગી થતી નથી.

પાંચ ઇન્દ્રિયનાં સ્થાન-પ્રમાણ-આકારાદિ

‘હિ’ વસ્તુઓ એ ધાતુ ઉપરથી ઔષ્ણદિક રક્ પ્રત્યય કરી બનતા ઇન્દ્રિય શબ્દ ઉપરથી ઇન્દ્રિય શબ્દ બન્યો છે. તેની વ્યુત્પત્તિ યત્ કન્દ્રેણાપિ દુર્લભં તદિન્દ્રિયમ્ । એટલે જે આત્માવડે દુર્લભ છે તે, અથવા ઇન્દ્ર એટલે આત્મા તેનું જે લિંગ-ચિન્હ તે ઇન્દ્રિય. તે ૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ રસનેન્દ્રિય, ૩ દ્રાણેન્દ્રિય, ૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને ૫ શ્રોત્રેન્દ્રિય એમ પાંચ છે.

૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય—જીભની દેખાતી ઉપરની ત્વચા-ચામડી તે વસ્તુતઃ સ્પર્શનેન્દ્રિય [સ્પર્શ કરવા યોગ્ય] નથી પરંતુ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી શરીરના બાહ્ય તથા આભ્યન્તર ભાગ જેવડા [અથવા અન્દરથી તેમજ બહારથી] શરીર પ્રમાણ તુલ્ય વિસ્તારવાળી શરીરનાજ બાહ્ય-અભ્યન્તર-ભાગમાં [ચોલાણમાં] પથરાયેલી અને ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવી શરીરના આકારવાળી અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિરૂપ એકજ લેહવાળી છે.

૨ રસનેન્દ્રિય—તે દેખાતી ઉપરની જીભા એ નહિ પણ અંગુલાસંખ્યભાગ જેટલી પતલી, અંગુલ પૃથક્ત્વ [૨ થી ૬ અંગુલ] વિસ્તારવાળી, ચક્ષુથી અદ્રશ્ય અને દેખાતી જીભાના મધ્યમાં પથરાયેલી, ઘાસ ઉગેડવાળી ખુરપલી સરખા આકારવાળી આ આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિરૂપ ઇન્દ્રિય છે.

૩ દ્રાણેન્દ્રિય—અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, લાંબી, પહોળી ચક્ષુથી અગોચર નાસિકાની અંદર રહેલી પડઘમ [વાજીંત્ર] ના આકારવાળી અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિરૂપ ઇન્દ્રિય છે.

૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય—દ્રાણેન્દ્રિય સરખા પ્રમાણવાળી ચક્ષુથી અગોચર ચક્ષુની ડીકીના તારાના મધ્યમાં રહેલી ચન્દ્રાકૃતિ [વૃત્તાકાર] વાળી આં નિં ૬૦ છે.

૫ શ્રોત્રેન્દ્રિય—દ્રાણેન્દ્રિય જેટલાજ પ્રમાણવાળી દેખાતી કર્ણપર્પટિકાના છિદ્રમાં રહેલી અને કદંબપુષ્પના આકારવાળી આભ્યન્તર નિં ૬૦ ઇન્દ્રિય છે.

ઇન્દ્રિય વિષય અને ગ્રહણક્ષેત્ર—સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય સ્નિગ્ધાદિક આઠ પ્રકારના સ્પર્શને બાણવાનો અને નવયોજન સુખીના પણ સ્પર્શપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાનો છે, રસનેન્દ્રિયનો વિષય પાંચ-છ પ્રકારના આમ્લકટુક મધુરાર્દિ પદ્ રસ તથા સ્વાદોને બાણવાનો, ક્ષેત્રથી નવયોજન દૂર સુખીના પુદ્ગલાગત સ્વાદને ગ્રહણ કરવાનો છે. દ્રાણેન્દ્રિયનો દુર્ગંધ તથા મુગંધને બાણવાનો ક્ષેત્રથી ૬ યોગ દૂરના ગંધપુદ્ગલોને બાણવાનો, ચક્ષુઇન્દ્રિયનો વિષય રૂપ-વર્ણ-આકારને બાણવાનો, નિસ્તેજ પદાર્થોને વધુમાં વધુ એકલાખ યોગ દૂરથી અને સતેજ પદાર્થો તે સૂર્ય-ચન્દ્રાદિકને ઘણા લાખ [સાધિક ૨૧ લાખ] યોગ દૂરથી દેખવાનો

તે, ઓત્તેન્દ્રિયનો વિષય સચિત્ત [તે અણુવમાંથી નીકળેલો] અચિત્ત [પચ્ચ-શક્તિના અણુવાવાથી નીકળતો તે નિર્ણવશબ્દ] મિશ્ર [અણુ-અણુના સહ-યોગથી નીકળતો શબ્દ તે મુખનું વાલિન્ત્ર જેમ વાંસળી વિગેરે] આ ઓત્તેન્દ્રિયને જોયથી ૧૨ થોડો દૂરના શબ્દને સાંભળવાનો વિષય છે. એ ઉત્કૃષ્ટ કથનથી સમજાવું.

જ્યન્મથી તો ચક્ષુષન્દ્રિય અંગુલના સંખ્યભાગે દૂર રહેલા પદાર્થોને દેખે અને શેષ ઇન્દ્રિયો અંગુલના અસંખ્યભાગે દૂરવર્તી પદાર્થોના યોગ પામી શકે છે.

આપ્ચાપ્ચાપ્ચપણું—ચક્ષુ અને મન એ બે ઇન્દ્રિયો પોતાને નહીં પ્રાપ્ત થયેલા એવા વિષયને જાણે છે અને શેષ ઇન્દ્રિયો સ્વપ્રાપ્ત વિષયનોજ જાણે—ચિંતવે છે.

જ્ઞાનબલપ્રાપ્તિ:—તે મનબલ-વચનબલ કાયબલ અથવા મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ, તેમાં મનોબલ-એટલે જે દ્વારા સંશિષ્ટ મનન-ચિંતવન વ્યાપાર કરી શકે, તે મન મનોવર્ગજ્ઞાના પુણ્યલોરૂપ છે. અહીં મન બે પ્રકારનું—દ્રવ્ય અને ભાવમન, મન:પર્યાપ્તિનામ કર્મના ઉદયથી કાયયોગે જે મનોયોગ્ય વર્ગજ્ઞા ગ્રહણ કરીને મનપણે પરિણમાવી અવલંબી વિસર્જન કરે તે પુણ્યલ સમૂહ તે દ્રવ્ય-મન, અને દ્રવ્ય પુણ્યલ પરમાણુના આલંબનથી જીવનો ચિંતવન વ્યાપાર [મનો-વિજ્ઞાન શક્તિ] તે ભાવ મન, એજ મનોબલપ્રાણ પણ કહેવાય.

૨ વચનબલપ્રાપ્તિ:—જીવને વચનોચાર કરવાની જે શક્તિ તે, ભાષા-પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી ભાષાયોગ્ય પુણ્યલ વર્ગજ્ઞા કાયયોગે ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણમાવી અવલંબી વિસર્જન કરે તે. આ ભાષા જીવભાષા અને અજીવ પદાર્થમાંથી થતો અવાજ તે અજીવ ભાષા કહેવાય. આ ભાષાશબ્દો પુણ્યલરૂપ છે પણ આકાશના ગુણરૂપ નથી. મુખમાંથી નીકળતા શબ્દના અણુઓ ચાર સમયમાં તો ઔદરાજ્યલોકમાં છવાઈ જાય છે.

૬ કાયબલપ્રાપ્તિ:—એટલે શરીરનો જે વ્યાપાર તે કાયબલ પ્રાણ. ત્યાં શરીર-પદવડે ઔદારિક આહારક-વૈક્રિય-તેજસ-કાર્મણુ એ પાંચ શરીર લેવાં જેની વ્યાખ્યા ગાથા ૩૪૫-૪૬ ના વર્ણનમાંથી લેવી.

૪ નવમો 'માનપ્રાણ' પ્રાણ-માણ એટલે ઉશ્વાસ [આશ્વસ્તર] અને પ્રાણ એટલે નિઃશ્વાસ [બાહ્ય] જીવ ઉશ્વાસનામકર્મ અને ઉશ્વાસ પર્યાપ્તિવડે શ્વાસો-શ્વાસ યોગ્ય પુણ્યલો ગ્રહણકરીને શ્વાસોશ્વાસપણે પરિણમાવી અવલંબીને વિસર્જ

૩૮ આધુનિક જ્ઞાનાગ્રાહમાં થતું શબ્દનું ગ્રહણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી, અને અધિક વાયુ દિશા તરફ શબ્દ વધુ સંભળાતો હોવાથી અને કિતવાદિવડે તેમજ અમુક દિશા હોય ત્યારે શબ્દને ઉપધાતાદિક થતાં હોવાથી શબ્દ-પુણ્યલરૂપ છે કારણકે ગ્રહણ-આકર્ષણ અને પ્રતિપાત એ પુણ્યલોનાં ગુણ છે.

તે શ્વાસોશ્વાસ અથવા આનપ્રાણ કહેવાય, શ્વાસોઽ નામકર્મથી શ્વાસોશ્વાસલબ્ધિ અને શ્વાસોશ્વાસ પરિણમનશક્તિ પેદા થાય છે. બ્રાહ્મિન્દ્રિયવાળા જીવોને જે શ્વાસોશ્વાસ બ્રાહ્મિન્દ્રિયદ્વારા મહણ કરાય છે અને સ્પષ્ટ દેખાય છે તે ‘બાહ્ય શ્વાસોશ્વાસ’ પરંતુ મહણ પ્રયત્ન અને પરિણમન તો સર્વાત્મપ્રદેશે થાય છે તે.

સર્વાત્મપ્રદેશોથી થતો આ ઉશ્વાસ સ્થૂલ નજરમાં જણાતો નથી. સર્વજ્ઞ ભગવતો બાહ્યી શકે છે. જે એકેન્દ્રિયાદિને સ્વનાસિકા નથી તેઓ નાસિકા વિના પણ સર્વ શરીર પ્રદેશે શ્વાસોશ્વાસના પુફ્ફલો મહણ કરી સર્વ શરીર પ્રદેશમાં [અભ્યન્તર] શ્વાસોશ્વાસપણે પરિણમાવે છે અને અવલંબી વિસર્જન કરે છે. નાસિકારહિત જીવને એક અભ્યન્તર શ્વાસોશ્વાસ હોય છે અને અવ્યક્ત હોય છે અને નાસિકાવાળા જીવને તો બન્ને પ્રકારના શ્વાસોશ્વાસ હોય છે. આ શ્વાસોશ્વાસથી જીવ છે એમ જણાય છે. એ જીવના બાહ્ય લક્ષણરૂપ દ્રવ્ય પ્રાણ છે. દુઃખી જીવને શ્વાસોશ્વાસ વ્યાપાર વિશેષ હોય છે, સુખીને તેમ હોતું નથી, એથીજ સુખી એવા દેવો ઘણા માસ ગયે એકવારજ શ્વાસ લે અને મુકે, જ્યારે અત્યન્ત દુઃખી એવા નારકીને પ્રતિક્ષણે શ્વાસોશ્વાસ ચાલુજ હોય છે.

૧૦ આયુષ્ય પ્રાણ—જેનાવડે જીવ પ્રસ્તુત બવની અંદર અમુક કાળ સુધી ટકી શકે તે આયુષ્ય અથવા જેનાથી જીવ પરબવમાં જાય તે પણ આયુષ્યનો અર્થ છે. અથવા વિવક્ષિત બવમાં જેટલા કાળ સુધી ટકે તે પણ કાલ આયુષ્ય કહેવાય એમ અપેક્ષાભેદે ભિન્ન અર્થ છે.

એ આયુષ્ય પુફ્ફલનાસમૂહરૂપ છે અને તે પુફ્ફલની સહાયથીજ જીવ જીવે છે, એ આયુષ્ય બે પ્રકારનું છે. ૧ દ્રવ્યાયુષ્ય ૨ કાલાયુષ્ય તેમાં આયુષ્ય કર્મનાં જે પુફ્ફલો તે દ્રવ્યાયુષ્ય અને તે પુફ્ફલોવડે જીવ જેટલા કાળ સુધી જીવ અમુક નિયમિત ગતિમાં ટકી શકે તેટલા કાળનું નામ કાલાયુષ્ય

જીવને જીવવામાં આયુષ્યકર્મનાં પુફ્ફલોજ [આયુષ્યોનો ઉદય] મુખ્ય કારણ છે, એ આયુષ્યનાં કર્મ પુફ્ફલો સમાપ્ત થાય તો પછી આહાર-ઔષધાદિ અનેક પ્રયત્નોથી પણ જીવ જીવી શકતો નથી. એથી એ બન્ને પ્રકારના આયુષ્યમાં દ્રવ્યાયુષ્ય તો જીવને અવશ્ય પૂર્ણ કરવુંજ પડે છે. એમાં અપવાદ છેજ નહિ અને કાલ આયુષ્ય પૂર્ણ કરે અથવા ન પણ કરે, કારણ કે કાલાયુષ્ય તો જે અપવર્તનીય [એટલે શસ્ત્રાદિકના આઘાતાદિકથી દ્રવ્યાયુષ્ય શીઘ્ર અપવર્તન દેરફાર પરાવૃત્તિ પામે તેવું] હોય તો અપૂર્ણકાળે પણ મરણ પામે અને જે અનપવર્તનીય [તે કોઈ પણ નિમિત્ત મલ્યે છતે પણ શીઘ્ર પરાવૃત્તિ ક્ષય ન પામે તેવું દ્રવ્યાયુષ્ય] હોય તો સંપૂર્ણ આયુષ્ય પૂર્ણ કરીનેજ મરણ પામે.

અપવર્તનીય આયુષ્ય સોપકમ હોય છે અને અનપવર્તનીય આયુષ્ય સોપકમ અને નિરૂપકમ બન્ને હોઈ શકે છે.

આ સંબંધી વધુ વ્યાખ્યા પૂર્વે આવી ગઈ છે.

કથા જીવને કેટલા પ્રાણુ તે.

સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય-કાયબલ-આયુષ્ય અને ૩૬ શ્વાસોશ્વાસ એ ચારજ પ્રાણુ હોય છે. દ્વીન્દ્રિયજીવોને એજ ચાર, એક રસનેન્દ્રિય અને એક વચનબલ એ બે વધારે હોવાથી કુલ ૬ પ્રાણુ, ત્રીન્દ્રિયને એજ છ અને એક શ્રોત્રેન્દ્રિય અધિક હોવાથી કુલ ૭ પ્રાણુ, ચતુરેન્દ્રિય ને એજ સાત અને ચક્ષુરિન્દ્રિય અધિક હોવાથી કુલ ૮, ૪૦ અસંજી પંચેન્દ્રિયને એક શ્રોત્રેન્દ્રિય અધિક હોવાથી ૬ અને સંજીપંચેન્દ્રિયને મનબલ વધુ હોવાથી કુલ દશ પ્રાણુ હોય છે. [૩૪૦]

અવતરણ;—હવે ભિન્ન ભિન્ન જીવોમાં દેખાતી સામાન્ય દશ સંજ્ઞાના નામો કહે છે.

આહારે ભય-મેહુળ પરિગ્રહા કોહ-માર્ગ-માયાં ચ ।

લોભે ઓહે લોગે, દસસળ્લા ટુંતિ સવેસિં

॥ ૩૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—

આહારે=આહાર

ભયમેહુળ=ભય-મેથુન

પરિગ્રહા-કોહ=પરિગ્રહ-કોષ

માળ-માયા લોભે=માન-માયા લોભ

ઓહે લોગે=ઓષ-લોક

દસસળ્લા=દસસંજ્ઞા

સંસ્કૃત છાયા:—

આહારો ભયમૈથુનપરિગ્રહાઃ ક્રોધો માનં માયા ચ ।

લોભઃ ઓષઃ લોકઃ દસસંજ્ઞાઃ ભવન્તિ સર્વેષામ્ ॥ ૩૪૧ ॥

૩૯ એકેન્દ્રિયોને નાસિકા નથી તથાપિ સર્વોગે શ્વાસોશ્વાસ પ્રવૃત્તિ ગણ ગ્રહણ કરે છે. દ્વીન્દ્રિય તો મુખથી શ્વાસ લઇ શકે છે. એકેન્દ્રિયોને ઔદારિક શરીરથીજ આહારગ્રહણાદિ ક્રિયા થતી હોવાથી કાયબલ પ્રાણુ પણ હોય છે.

૪૦ ૬૯ લોકપ્રકાશમાં અસંજી મનુષ્યને [સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય] સાત અને આઠ અને બૃહત્સંઘલક્ષીની ટીકા આદિમાં નવ પ્રાણુ કલા છે. આ બન્ને કથનોનો આશય સ્પષ્ટ સમજાતો નથી કારણ કે સં મનુષ્ય અવશ્ય અપર્યાપ્તોજ મરણ પામે છે એમ સિદ્ધાન્ત કહે છે. જ્યારે નવ પ્રાણુ માનીએ તો જીવ પર્યાપ્તોજ થઈ જાય કારણ કે અપર્યાપ્તો તો માત્ર ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે છે તેથી તેમને શ્વાસોશ્વાસ-ભાષા-મન એ પ્રાણો સંબંધે નહિ, જેથી સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યને તો સાત પ્રાણુ જ યોગ્ય છે. છતાં સાત-આઠ અને નવ પ્રાણો જણાવ્યા છે તે અપેક્ષાનો નિર્ણય જ્ઞાનીગમ્ય રહે છે.

ગાથાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે ॥ ૩૪૧ ॥

વિશેષાર્થ:—સંજ્ઞા બે પ્રકારની મૂખ્યત્વે છે, એક જ્ઞાનરૂપ તે પંચમકારના જ્ઞાનરૂપ છે અને બીજી અનુભવરૂપ, તે અજ્ઞાતાવેદનીયકર્મ વિશેષે કર્મના ઉદયથી હોય છે અને એ આહારાદિકથી શિન્નાશિન્ન રૂપે થતા પરિણમનને અંગે એના મુખ્ય ત્રણ ભેદ—વિસ્તારે દસ ભેદ અને વધુ વિચારીએ તો ૧૬ ભેદ [ત્રણ ભેદે પણ હોય છે.]

અહીં અનુભવરૂપ સંજ્ઞાઓનું વિવેચન થાય છે.

૧ આહારસંજ્ઞા—ક્ષુધા લાગે ત્યારે જીવને વેદનીય કર્મના ઉદયથી આહારની અભિલાષાઓ જે થાય તે આહારસંજ્ઞા.

૨ ભયસંજ્ઞા—ત્રાસરૂપ ભયને જે અનુભવાય તે ભયમોહનીયકર્મના ઉદયથી ભયસંજ્ઞા.

૩ મેઘુણસંજ્ઞા—તથાવિધ વેદોદયને લીધે મૈથુનની ઇચ્છા થાય તે મૈથુનસંજ્ઞા.

૪ પરિગ્રહસંજ્ઞા—લોભના ઉદયથી પરિગ્રહ ઉપર મમતા થાય તે પરિગ્રહસંજ્ઞા, આ સંજ્ઞા એકેન્દ્રિય જીવોને અનાલોગ અને અવ્યક્તપણે પણ હોય છે.

૫ ક્રોધસંજ્ઞા—મોહનીયકર્મના ઉદયથી જીવને ક્રોધદશા આવે તે ક્રોધસંજ્ઞા.

૬ માનસંજ્ઞા—જે મોહનીયના ઉદયથી જીવને માનની ખડું ઇચ્છા થાય તે માનસંજ્ઞા.

૭ લોભસંજ્ઞા—મોહનીયના ઉદયથી વસ્તુનો સંચય કરવાનો લોભ જાણે તે લોભસંજ્ઞા.

૮ ઓષસંજ્ઞા—આ સંજ્ઞાના બે અર્થો જુદા જુદા વૃત્તિકારો કરે છે, એક તે મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી શબ્દ તથા અર્થના સામાન્ય દર્શનનો ઉપયોગ તે. અને લેતાઓ જેમ ભીંત ઉપર ઝાડ ઉપર અગર કોઈ બાજુના આશ્રય ઉપર સ્વયં સ્થાન શોધી ચઢે છે તેથી તે પણ ઓષસંજ્ઞા છે.

૯ લોભસંજ્ઞા—તે મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી શબ્દ તથા અર્થનો વિશેષ ઉપયોગ તે જ્ઞાનોપયોગ, તથા બીજી રીતે લોકોએ પોતપોતાના છંદ પ્રમાણે વિકલ્પોથી માનેલી જે સંજ્ઞા તે લોકસંજ્ઞા, જેમ અપુત્રીયાની સફળિતિ નથી, કુતરા એ ચમ-ચક્ષો છે, વિપ્રો દેવસમાન, કાક પિતૃ સમાન છે, મયૂરોમાં પાંખના વાજુથી ખર્ચ રહે, કર્ણુ કાનમાંથી જન્મ્યો, અગસ્ત્યરૂપિ સમુદ્ર પી ગયા વિશેષે મિથ્યા સંજ્ઞાઓ જે છે તે.

આ દશે સંજ્ઞાઓ ૪૧ સર્વજીવોને હોય છે.

નારકોમાં મૈથુનસંજ્ઞાવાળા જીવો અદ્ય, તિર્યચમાં પરિમહસંજ્ઞાવાળા અદ્ય, મનુષ્યોમાં કાયસંજ્ઞાવાળા અદ્ય અને દેવોમાં આહાર સંજ્ઞાવાળા અદ્ય જીવો છે. બાકી તે તે ગતિમાં શેષ સંજ્ઞા એક એકથી સંખ્યાતગુણી હોય છે. [૩૪૧]

અવતરણ;—દસ ઉપર બીજી છ થઈને ૧૬ સંજ્ઞા મનુષ્યને વિષે છે તે કહે છે.

સુહ-દુહ-મોહા સંજ્ઞા, વિતિગિચ્છા ચતુદમા મુણેયઢ્વા ।

સોણ તહ ધમ્મસંજ્ઞા, સોલ સંજ્ઞા હવઈ મણુણસુ ॥ ૩૪૨ ॥

શબ્ધાર્થ:—

સુહ-દુહ-મોહા=સુખ-દુઃખ-મોહ
વિતિગિચ્છા=વિચિકિત્સા

સોણ=શોક
ધમ્મસંજ્ઞા=ધર્મસંજ્ઞા

સંસ્કૃત છાયા:—

સુખ-દુઃખ મોહા: સંજ્ઞા વિચિકિત્સા ચતુર્દશા મુણેતઢ્વા ।

શોકસ્તથા ધર્મસંજ્ઞા શોઢષ સંજ્ઞા ભવન્તિ મનુષ્યેષુ ॥ ૩૪૨ ॥

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥ ૩૪૨ ॥

વિશેષાર્થ:—સુહસંજ્ઞા—જીવને અંતરમાં સુખની ઇચ્છા જણાય તે સુખસંજ્ઞા, દુહસંજ્ઞા તે જીવને દુઃખની અનિચ્છા જણાય તે દુઃખસંજ્ઞા, મોહસંજ્ઞા તે જીવને મોહનો અંતરમાં આભાસ જણાય તે મોહસંજ્ઞા, વિતિગિચ્છા સંજ્ઞા તે વિચિકિત્સા અર્થાત્ જુગુપ્સા ચિંતવન, સોગસંજ્ઞા તે જીવને શોકની અનિચ્છા તે શોક સંજ્ઞા અને ધમ્મસંજ્ઞા તે જીવને ધર્મની અંતરેચ્છા ઉદ્ભવે તે ધર્મસંજ્ઞા.

૪૧ એકેન્દ્રિયમાં દશે સંજ્ઞા કેમ થયે? તેા વૃક્ષોને જલની આહાર સંજ્ઞા છે, વૃક્ષસંકાય વિકાસ થાય છે જેથી કાયસંજ્ઞા, લતાઓ-વેલડીઓ વૃક્ષોને વીંટાળી જાય છે જેથી પરિમહ સંજ્ઞા, વળી સ્ત્રીના આલિંગનથી તેના યૃગારિક વચ્ચનોથી કુરબક નામનું વૃક્ષ ફળે છે, યૃગારસબ્જ સ્ત્રી કુવામાં જીવે તેા કુવામાંનો પાણી તેને જોઈ ઉછાળા મારે તે મૈથુન સંજ્ઞા સિદ્ધ કરે છે. કોકનદ તે રક્ત જલ કમળ હુંકાર શબ્દ કરે છે તે કોષિ સંજ્ઞા, કન્દના નામની વેલી રસ ઝરે છે તે માન સંજ્ઞાથી, લતાઓ પોતાનાં ફળ હાંકી દે છે એ માયાજ, પૃથ્વીમાં કાષ્ઠ સ્થળે નિધિ હોય ત્યાં ગિલપલાશ વૃક્ષ પોતાના મુલીયાં નિધિ ઉપર પાથરે છે તે લોભ સંજ્ઞા, રાત્રિ પડતાં કમળ પુષ્પો સંકોચાય છે કારણ કે લોક સંજ્ઞાનો સદ્ભાવ, વેલાઓ સર્વભાગે શોષતાં વૃક્ષ પર ચડે છે એ આધ સંજ્ઞા જણાવે છે.

એ પ્રમાણે મનુષ્યોને ગતગાથાની કહેલી દસ અને સાહુ ગાથામાં કહેલી છ લેખનીને કુલ ૧૬ સંગ્રહો છે. જીવ જે સંગ્રહો અસંગ્રહો કહેવાય છે તે આ સંગ્રહોથી નહિ પણ ૨૪ હંડક દ્વારાની વ્યાખ્યામાં આવનારી ત્રણ સંગ્રહોથી હોય છે. [૩૪૨]

અવતરણ;—હવે આ સંગ્રહણીનું સમર્થન કરતા થકા જે માટે આ સંગ્રહણી ઉદ્ધાર કરીને જેઓએ નિર્માણ કરી એટલે આ સંગ્રહણી શા માટે ? અને કોણે રચી ? વિગેરેનો પરિચય અન્યકાર પોતેજ આપે છે.

સંક્ષિપ્તા સંઘયણી, ગુરુત્તર સંઘયણી મજ્ઞાઓ ઇસા ।

સિરિ સિરિ ચંદ્રમુર્ણિદેણ ણિમ્મિયા અત્તપઢળથ્થા ॥૩૪૩॥

શબ્દાર્થ:—

સંક્ષિપ્તા=સંક્ષિપ્ત	સિરિ=શ્રી
સંઘયણી=સંગ્રહણી	સિરિચંદ્રમુર્ણિદેણ=શ્રી ચન્દ્રમુર્ણિદેવડે
ગુરુત્તર મજ્ઞાઓ=ધણી મોટી અને મધ્ય	ણિમ્મિયા=અત્તપઢળથ્થા=જનાવી આત્મ-
સંગ્રહણીમાંથી	પઠનાથે

સંસ્કૃત છાયા:—

સંક્ષિપ્તા સંગ્રહણી ગુરુત્તરસંગ્રહણી મધ્યત ઇસા ।

શ્રીશ્રીચન્દ્રમુર્ણીન્દ્રેણ નિર્મિતા આત્મપઠનાર્થા ॥ ૩૪૩ ॥

ગાથાર્થ:—અનેક સંગ્રહણીમાંથી જે જુદા અને મધ્યમ સંગ્રહણીઓ છે તે મધ્યે આ સંગ્રહણી સંક્ષિપ્ત છે અને શ્રી [જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર લક્ષ્મીએ યુક્ત] શ્રીચન્દ્રમુર્ણિ પોતાના-આત્મ પઠનાર્થ જનાવી છે. ॥ ૩૪૩ ॥

વિશેષાર્થ;—સાગર-સમુદ્રને મધીને તેમાંથી દેવોએ જેમ સુધા-અમૃત ઉદ્ધયુ, તેમ શ્રુતરૂપી સાગરમાંથી બુદ્ધિરૂપી મન્યને કરીને ભવ્યજીવોને જીવાડવામાં [ઉદ્ધારકરવામાં] અમૃત સરખી એવી આ સંક્ષિપ્ત [૩૦૦ ગાથાની અંદર સંખ્યા-વાળી] સંગ્રહણી પૂર્વે શ્રીમદ્ભિનલદ્રગણિકામાત્રમણ મહારાજે ઉદ્ધરી. એજ સંગ્રહણી ઉપર પ્રથમ જે મૂલટીકા રચાઈ એજ ટીકામાં આવેલી સાક્ષિભૂત અથવા અન્યવિષયને વધુ પ્રતિપાદન કરનારી ગાથાઓવડે, વળી અન્ય મત-મતાંતરની પ્રક્ષિપ્ત ગાથાવડે^{૪૨} ક્રમશઃ વધતી વધતી એજ સંગ્રહણી વર્ત-

^{૪૨} પાછળથી ભણનારાઓએ મૂલ સંગ્રહણીની ગાથાઓમાં પોતાની અનુકૂળતા માટે ઉપયોગી જે મૂલ ટીકાગત ગાથાઓ તથા અન્ય અન્ય ગાથાઓ તેને એ સંગ્રહણીની

માનમાં કંઈક ન્યૂન ચારસો અને કંઈક ન્યૂન પાંચસો ગાથા જેટલી બૃહત્ અર્ધ. કારણ કે ત્યારબાદ અનુક્રમે થએલા મુનીશ્વરો પોતપોતાને ઇષ્ટ જોવી આશા-જોનો પ્રક્ષેપ કરી કરી લખાવતા ગયા, છેવટે ઉક્ત પ્રમાણવાળી થઈ.

હવે એ બન્ને સંગ્રહણીગત ગાથામાંથી શ્રી હર્ષપુરીય ગૃન્ધરૂપી આકાશમાં ચન્દ્રમા સમાન શોભતા 'મુનિઓમાં ઇન્દ્રના સરખા શ્રેષ્ઠ એવા, વળી સિરિ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ શ્રી=લક્ષ્મીયુક્ત એવા શ્રી ચન્દ્રમુનિદે આ સંગ્રહણી રચી, વળી આ અન્યનું સંગ્રહણી એવું નામ શામાટે ? તો જેમાં પ્રજાપતિદિ અન્ય આગમ ગ્રન્થમાં વિસ્તારપૂર્વક કહેલા અર્થોને સંક્ષેપી રૂંકમાં પણ ગંભીર અર્થોને આ ગ્રન્થમાં સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા છે માટે, એટલું જ નહિ પણ સંક્ષિપ્ત વિશેષણ શામાટે ? તો કંઈક ન્યૂન ચારસો પ્રમાણ ગાથાવાળી અને પાંચસો ગાથા પ્રમાણવાળી પ્રાચીન સંગ્રહણીગત આવેલા અને એ બન્ને સંગ્રહણીની જે મૂલ ટીકા તેમાં આવેલા વિશેષ જે અર્થો તે, એમ સર્વઅર્થોને અહીં એકઠા કરીને સંક્ષિપ્તપણે કહેલા હોવાથી આ સંગ્રહણી સંક્ષિપ્ત છે.

અહીંઆ શંકા કરે છે કે જ્યારે તમારે સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણીનું પ્રયોજન છે તો પછી તમેએજ જણાવ્યું કે શ્રી જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ મહારાજની સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી [જે મૂલસંગ્રહણીરૂપે] કહેવાય છે તે હતીજ પછી તમારે વળી સંક્ષિપ્ત કરવાનો પ્રયાસ શામાટે કરવો પડ્યો ? કારણ કે તે સંગ્રહણીનું પ્રમાણ પણ આ સંગ્રહણી જેટલુંજ છે ? તેનો ટીકાકાર ઉત્તર આપે છે કે શ્રી જિનભદ્રગણીજીની સંગ્રહણી સંક્ષિપ્ત ભલે રહો પણ આ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણીમાં અર્થોનો જેવો સંગ્રહ પિંડીભૂત કરાયો છે તેટલો ગંભીરાર્થ તે સંગ્રહણીના મૂલમાં નથી, પુનઃ શંકા થાય કે ગંભીરાર્થવાળી સંગ્રહણી પણ રચવાની મહેનત શામાટે કરી ? અન્યકાર જ કહે છે કે 'અત્તપદ્મવ્યા' આત્મ-પોતાના પઠનાર્થે.

મૂલગાથામાં જે જે સ્થળે ટીક લાગ્યું તે તે ગાથા સાથે જોડીને પોતાને માટે લિખિતપ્રતો રવાનુકૂલતા પુરતી લખાવી અને પછી એ ઉમેરાએલી ગાથાઓ મૂલ ગ્રન્થમાંજ એ પણ મૂલરૂપે થઈ ગઈ જેથી તેની પરંપરામાં તેજ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો હોય. તેથી અન્ય પ્રમાણ વધવાનું આ કારણ સ્પષ્ટ જણાય છે.

૪૩ જો કે જે સંગ્રહણી ઉપર આ આધાન્તર કર્યું છે તેમાં વર્તમાનમાં ગાથા ૩૪૯ છે પણ ચન્દ્રમુનિરાજની બનાવેલી અને એથીજ દેવભદ્રસૂરીએ જે સંગ્રહણી ઉપર વૃત્તિ ટીકા રચી છે તે અને આ ૩૪૯ ગાથાની સંગ્રહણી કર્તા એકજ છે પણ ચન્દ્રમુનિરાજની મૂલ સંગ્રહણી ૨૭૩ ગાથાની છે જ્યારે આમાં ૩૪૯ હોવાથી ૭૬ ગાથા વધારે છે પણ એ વધારો ઉપર જેમ કહ્યું છે તેમ પ્રક્ષેપાત્મક ગાથાઓથી પાછળથી વધી ગયો સમગ્રય છે. બાકી બન્ને છે એકજ જે વાત પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ થશે.

એથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે આ સંગ્રહણી પ્રથમ [તુરત-નવા] દીક્ષિત થયેલા એથીજ અદ્વૈતબુદ્ધિવાળા [અર્થાત્ હવે નવીન બહુતર વિવેક આદર્શ ન હોવાથી તથાવિષ્ણુકવિકાસ વૃદ્ધિના અભાવવાળા] એવા અમારા ઉપર અનુકરણ-પરમઅનુગ્રહબુદ્ધિને ધારણ કરનારા-પૂજ્ય ગુરુદેવોએ આ વસ્તુ બતાવી છે એમ સ્પષ્ટ થયું. અને એથી આપણા માટેજ બતાવી એમ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે છતાં પણ અત્યંત રીતે દલિનાંબેલા માનપણાવડે કરીને ઉદ્ધતાઈને તો દુરથીજ ત્યાગ કરતા ગ્રંથકાર મહારાજ બહુવારે છે કે [તમારા માટે નહિ પણ] મારા પોતાના બહુવારે માટે મેં આ રચી છે.

ઉપરોક્ત કથનથી પરવાહી શંકા કરે છે કે બલે તેમ હોય પરંતુ શ્રુતજ્ઞાની મહાબુદ્ધિશાળી એવા પુરૂષોને અતિ લઘુતાસૂચક વચન [આત્માપઠનાર્થ એવું] કહેવું એ તો ઉચિત નથી? ત્યારે ત્યાં સમજવું કે એઓશ્રીની જે લઘુતા તેજ તેઓ પરમ શ્રુતજ્ઞાની છે એમ સૂચવે છે [' જેઓ જ્ઞાની છે એ પોતે પોતાનું જ્ઞાનીપણું સ્વયં પ્રગટ કરતા નથી અને અજ્ઞાની-અદ્વૈતજ્ઞાની તે પોતે પોતાને જ્ઞાનીપણું પ્રગટ કરવા મથે છે, '] આથીજ પોતે સ્વ અને પરશક્ત્યશ્રુત તેનું સ્મરણ અને અનુચિન્તન મનન-અને નિદિધ્યાસનાદિમાં તત્પર હોવાથી અને સ્વગમ્જની સારણા-વારણા-ચોયણ પડિચોયણાદિ વ્યાપારને વહન કરનારા તેઓને પણ જલદીથી શ્રુતચિન્તન મનનાદિક થઈ શકે તે માટે તેઓશ્રીએ સ્વ-પર ઉપકાશ કરેલા હોવાથી તેઓશ્રીનું ઉક્તકથન ખરેખર સત્ય જ છે.

અહીં તાત્પર્ય એ છે કે પોતાને અનેક ગ્રંથોનું અવલોકન સ્મરણ કરવાનું હોવાથી અન્ય મુખ્ય મુખ્ય વિષયોના સ્મરણ-મનનનો સમય અત્યલ્પ રહે અને સ્મરણ મનન કરવું તો હોયજ, ત્યારે પોતાને ટુંક સમયમાં બહુ શકાય માટે આવા અનેક વિષયના સંગ્રહરૂપ આ ગ્રંથ રચ્યો છે. વળી ગમ્જની ધુરા વહન કરનારાને પણ પૃથગ્ સમય તેટલો લભ્ય ન થાય તેમને માટે પણ આ કૃતિ ઉપયોગી થઈ પડે એ ભાવનાથી તેઓશ્રીનું ઉપરોક્ત 'કથન છે. એ પ્રમાણે તેઓશ્રીની અનુગ્રહબુદ્ધિ સ્પષ્ટસૂચિત થાય છે. [૩૪૩]

અવતરણ;—આ સંગ્રહણી લઘુસંગ્રહણી અથવા સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણીજ છે. તો પણ સંક્ષિપ્તતર અતિલઘુસંગ્રહણીજ જે એ ગાથાવાળી અને ૨૪ ઇંડક દ્વારેનેજ જણાવવાવાળી છે તેને પણ છેવટે કહે છે.

સંલિચયરીડ ઇમા, શરીરમોગાહર્ણાં ય સંઘયર્ણાં ।

સર્વો સંઠાર્ણ કસાર્ય લેસંદિર્ઝ વુ સમુઘાર્યા ॥ ૩૪૪ ॥

દિદ્ધિં દંસળે નીળે જોગુવઓગવવાયે ચવળે ઠિઈ
પર્જેત્તી કિમાહારે, સંજિગેઈ આગેઈ વેઈ ॥ ૩૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

સંક્ષિપ્તયરી=સંક્ષિપ્તતર
ઉ=વળી-નિશ્ચયાર્થે
હમા=આ
દુસમુગ્ધાયા=એ સમુદ્ધાત

દિદ્ધિ-દંસળ-નાળે=દૃષ્ટિ દર્શન જ્ઞાન અજ્ઞાન
જોગુવઓગવવાય=યોગ-ઉપયોગ-ઉપપાત
કિમાહારે=કિમાહારમાં
વેઈ=વેદ

સંસ્કૃત છાયા:—

સંક્ષિપ્તતરા તુ હમા શરીરમવગાહના ચ સંહનનમ્ ।
સંજ્ઞા સંસ્થાનં કષાયઃ લેશ્યા ઇન્દ્રિયં દ્રૌ સમુદ્ધાતૌ ॥ ૩૪૪ ॥
દૃષ્ટિ-દર્શનજ્ઞાનાનિ યોગોપયોગોપપાતચ્યવનસ્થિતયઃ ।
પર્યાપ્તિઃ કિમાહારઃ સંજિ-ગતિ-આગતિવેદાઃ ॥ ૩૪૫ ॥

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૩૪૪-૩૪૫ ॥

વિશેષાર્થ:—અહીંઆ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી જે ૨૪ ઠંડક દ્વાર ૩૫થી વિવેચન કરવા યોગ્ય છે તેને કહે છે. રીતસર વિવેચન પૂર્વે થયેલું હોવાથી આ ૨૪ દ્વારની મધ્યમ વ્યાખ્યા કરાય છે.

૧ શરીરદ્વારમ્

રીર્યતે-વિરીર્યતે તચ્છરીરં—વિખરાય-વિનાશ પામી જાય તે શરીર. કારણ કે આ દેહો પુદ્ગલસ્વરૂપ છે અને પુદ્ગલ પ્રણ-મલન સ્વભાવવાળું હોવાથી ક્ષણભંગુર ધર્મવાળું છે જેથી તેનો યથાવધિ કાળ પૂર્ણ થતાં વિખરાઈ જાય છે. આ શરીર ઔદારિક વૈક્રિય આહારક તેજસ કાર્મણ એમ પાંચ પ્રકારનું છે.

૧ ઔદારિકશરીર—ઉદારસ્ય માનઃ ઔદારિકમ્—ઉદાર એટલે ઉત્તમ મનોહર પુદ્ગલોનું બનેલું અર્થાત્ જિનેશ્વરદેવ-ગણધર-સર્વજ્ઞ-અકલ્પર્તી-અલદેવ વાસુદેવ અને ચરમશરીરી તથા યુગલિકૌના શરીર આ ઔદારિક જ હોવાથી તે અપેક્ષાએ ઉત્તમશરીર તે, અથવા બીજે અર્થે મોક્ષસ્થાન અને અનન્તલબ્ધિરૂપ ઉદાર શુભાદિકની પ્રાપ્તિ આ શરીરવડે જ થતી હોવાથી અથવા શેષ ચાર શરીરની અપેક્ષાએ આ શરીરની કાન્તિ-તેજ [તીર્થંકરના શરીરની વિવેચનાએ]

આતિ ઉદાર—પ્રધાન હોવાથી અથવા આ શરીર ઉદાર—સ્થૂલ પુફ્ફલોનું બનેલું હોવાથી અથવા વિશાળ અવગાહના—પ્રમાણવાળું હોવાથી અથવા ઔદારિક-વર્ગજીવ પુફ્ફલનું હોવાથી ઔદારિક શરીર કહેવાય છે.

આ શરીર રસ રૂધિર માંસ મેદ મજ્જા હાડ અને વીર્ય એ સાત ધાતુનું બનેલું છે અને તે સર્વ મનુષ્ય—તિર્યચને હોય છે.

૨ વૈક્રિયશરીર—જો એટલે વિવિધ અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારની અદ્ભૂત ક્રિયા એટલે ક્રિયાવાળું શરીર તે, જેથી આ શરીર એક હોઈ અનેક થાય, અનેક હોઈ એક થાય, હ્રસ્વ હોઈ દીર્ઘ થાય, દીર્ઘ હોઈ હ્રસ્વ થાય, ભૂચર હોઈ ખેચર થાય, ખેચર હોઈ ભૂચર [પૃથ્વી પર ચરનાર] થાય, હલકું હોઈ ભારે થાય, ભારે હોઈ હલકું થાય, દ્રશ્ય થઈ અદ્રશ્ય થાય, અદ્રશ્ય થઈ દ્રશ્ય થાય, એ સિવાય દરેક જાતનાં મર્યાદિત માનમાં મનોલીપ રૂપ લેવાને સમર્થ થાય વિગેરે અનેક પ્રકારની અદ્ભૂત ક્રિયાઓવાળું અને વૈક્રિય જાતિની વર્ગજીવાના પુફ્ફલોથી બનેલું છે.

વળી આ શરીરનો રૂધિરાર્ધ સાતધાતુથી રહિત અને કૃત્રિમ, દન્ત, કેશ, નખાદિવાળું હોય છે, આ શરીર ઔદારિક શરીરના પુફ્ફલ રકધોની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ પુફ્ફલોનું છે.

આ શરીર બે પ્રકારે છે, એક મવપ્રત્યયિક, બીજું લઙ્ઘિપ્રત્યયિક. મવપ્રત્ય-યિક તે સર્વદેવ-નારકોને હોય છે કારણ કે જન્મ સમયે આજ શરીર ભવના હેતુરૂપ નિમગ્નિયું છે અને લઙ્ઘિ પ્રત્યયિક તે વૈક્રિય લઙ્ઘિવાળા ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યચોને અને લઙ્ઘિવાળા બાદરપર્યાપ્ત વાયુકાયને હોય છે.

૩ આહારકશરીર—તથાવિધ લઙ્ઘિધારી ચૌહર્ણધર મુનિમહાત્માથી જે આદીયન્તે ગૃહ્યન્તે એટલે આહારાય-અહણ કરાય તે આહારક શરીર, અથવા વિચરતા કેવળી ભગવંત પાસે જીવાદિક સૂક્ષ્મપદાર્થો જેનાવડે આદીયન્તે ગૃહ્યન્તે એટલે આહારાય-અહણ કરાય-જણાય તે આહારક શરીર કહેવાય. આ શરીર ચૌહર્ણના અવગાહનવડે પ્રાપ્ત થએલી આમર્ષોષધિ વિગેરે લઙ્ઘિવાળા, મનઃપર્યવજ્ઞાની, જંધાચરણ અથવા વિદ્યાચારણ કે જેઓને આહારકલઙ્ઘિ ઉત્પન્ન થએલી હોય, તેવા શ્રુતકેવલીઓ આ શરીરને રચે છે. તેઓને એ કરવાનું કારણ જીવદયાનું તથા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતની સમવસરણાદિકની ઋદ્ધિ દેખવાનું અને કોઈ પદાર્થમાં ઉત્પન્ન થએલા સૂક્ષ્મ સંદેહને દૂર કરવા પૂછવાને માટે શ્રુતકેવલી ભગવંત એક હસ્ત [વાળેલી મુઠીવાળો હસ્ત] પ્રમાણ નૂતન શરીર બનાવી સમીપમાં વિચરતા તીર્થંકર મહારાજ પાસે અથવા કોઈ કેવલી પાસે જઈ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

આ શરીર આહારક વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનું બનેલું છે અને અનુત્તર વિમાનના દેવોના શરીરથી પણ અધિક કાન્તિવાળું અને આકાશવત્ તેમજ સ્ફટિકસ્તનના જેવાં સ્વચ્છ અને અતિ નિર્મળ પુદ્ગલોનું બનેલું છે તથા શ્રુતકેવળીજ કરી શકે છે. આ શરીર આખા સંસાર ચક્રમાં ચાર વારજ પ્રતિ જીવાશ્રયી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ત્યારબાદ આત્મા અવસ્ય મોક્ષગામી બને છે.

૪ તૈજસ શરીર—તૈજસ યોગ્ય પુદ્ગલવર્ગજ્ઞાઓથી બનેલું તે, આ શરીર તથાવિધ તપશ્ચર્યાદિ દ્વારા પ્રાપ્ત લબ્ધિ સહિત હોય તો કાર્ય પટે વૈરીને શાપ આપવાના કામમાં, અથવા શત્રુ અને તેના પરિવાર રૂપ અહાદિકને પણ ખાબો મુકવાના ઉપયોગમાં અને જો સામા ઉપર પ્રેમ થયો હોય તો અનુશ્લુષ્ણ બુદ્ધિથી બળતા પદાર્થને પણ બુઝાવી દેવાના કાર્યમાં તેજોલેશ્યા તેમજ [બળતાને શાન્ત કરવા] શીતલેશ્યા મુકવાના ઉપયોગમાં આવે છે અને સ્વકાર્ય માટે પોતાનાજ શરીરને પણ ઉષ્ણ તેજોમય-દેહીપ્યમાન પ્રકાશવાળું તેમજ શીત તેજોમય કાન્તિવાળું કરે છે. વળી એ શરીર સંબંધી લબ્ધિવાળા દરેક જીવોના કાર્મણ્ય શરીરના અનુગામી રસાદિક આહારને પચાવવામાં સમર્થ થાય છે. લોકમાં કહેવાતો જઠરાગ્નિ તેજ આ શરીર છે. શરીરમાં રહેલી ઉષ્ણતા પણ આ શરીરનાજ પ્રભાવે છે અને આ શરીરનો સંબંધ દરેક સંસારી જીવને અનાદિકાળથી સતત ચાલુ છે. આ શરીર સદાકાળને માટે [સંસારીપણું છે ત્યાંસુધી] કાર્મણ્ય શરીર સાથેજ સંબંધવાળું અને સંમિશ્ર થઈને રહેલું છે.

૫ કાર્મણ્યશરીર—જ્ઞાનાવરણીયાદિ મૂળ આઠ કર્મની ૧૫૮ ઉત્તર પ્રકૃતિ-કર્મના પિંડરૂપ અથવા કર્મના વિકારરૂપ આ શરીર છે. અથવા બીજા મતે એ સર્વ ૧૫૮ કર્મ પ્રકૃતિઓના આધારરૂપ એક ભિન્ન શરીર તે. આ શરીર કાર્મણ્યવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોનું બનેલું અને પ્રત્યેક જીવ પ્રદેશ સાથે ક્ષીરનીરની જેમ અનાદિ કાળથી સતત સંબંધવાળું છે. પરભવમાં જીવો આ કાર્મણ્ય શરીરના [તેજસ સહિત] સામર્થ્યથીજ જઈ શકે છે. અર્થાત્ પરભવમાં જતા જીવને માર્ગમાં તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ બેજ શરીરો હોય છે. વળી આ શરીર પોતાને અને શેષ ચાર શરીરને ઉત્પન્ન કરવામાં મૂલ કારણરૂપ છે.

આ તૈજસ કાર્મણ્ય શરીરો કોઈનાથી પ્રતિઘાત પામતા નથી તેમજ તે કોઈને પ્રતિઘાત નિમિત્તક થતાં નથી, પરભવમાં જઈને તુર્ત જે આહારશબ્દજનું કાર્ય થાય છે તે આજ શરીરના બળથી થાય છે. આ બન્ને શરીર સહિત આત્મા પરભવમાં ગમનાગમન કરે છે છતાં શરીર સહિત આત્માનું નિર્ગમન અને આવાગમન એ બન્ને શરીરયુક્ત છતાં [પણ] સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્પષ્ટ જણાતું નથી.

જા કેટલાક આચાર્યો નયવાદ અપેક્ષાથી એક કાર્મણુ શરીરનો અનાદિ સંબંધ બતાવે છે અને તૈજસ તો લઘ્વિ અપેક્ષિત કહે છે અને એ લઘ્વિ સહુને હોતી નથી. માટે સમકાળે એક શરીર હોય એમ કહે છે. હવે જોને એ લઘ્વિ નથી તે આહારાદિક કાર્મણુની ઉચ્ચાદિક શક્તિથી પચાવે છે એમ તેઓનું માનવું છે.

ઉર્ધ્વગતિ મેરૂતા પંડુકવન સુધી, અધોગતિવિષય સ્પષ્ટ નથી અને એ ગતિ જંઘાચરણો આશ્રયી સમજવી, વિદ્યાચારણ અને વિદ્યાધરોની ગતિ તો નંદીશ્વર દ્વીપસુધી અને ઉર્ધ્વગતિ તો ત્રણેની પંડુકવન સુધી જ હોય.

વૈક્રિય શરીરવાળાની તિર્થગૂગતિ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રસુધી, ઉર્ધ્વ-અધો વિચિત્ર રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે, આહારકની તિર્થગૂગતિ મહાવિદેહ [ન્યૂન ૫૦ હજાર યોજન] ક્ષેત્ર સુધી, ઉર્ધ્વ અસંભવ અને અધોગતિ પણ ખાસ નથી. તૈજસ કાર્મણ્ય શરીરની ગતિ કેવલી અને મરણ્ય સમુદ્ધાતથી સર્વલોકમાં હોય અથવા પરભવમાં જતા જીવને આ જેજ શરીર છે માટે સર્વલોકમાં હોય.

૫ પ્રયોજનકૃત વિશેષ—ઔદારિક શરીરનું પ્રયોજન-ધર્માધર્મનાં ઉપા-ર્જનમાં, સુખદુઃખાનુભવમાં, કેવળજ્ઞાન મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી તે આજ શરીર છે. મોક્ષે જતાં જીવને અંતિમ આ શરીર હોય છે. વૈક્રિયશરીરનું પ્રયોજન એકત્વ-અનેકત્વ સૂક્ષ્મત્વ સ્પૃષ્ણત્વ ખેચરત્વ ભૂચરત્વ આકાશ ગમન કરવામાં, શ્રી સંઘાદિકને સહાય કરવામાં ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારના રૂપે-વ્યેષ્ટાઓ વિકૂર્વવા માટે ઉપયોગી છે. આહારકશરીરનું પ્રયોજન જિનેશ્વરની ઋદ્ધિ દેખવામાં, સૂક્ષ્મશંકાઓનું નિવારણ કરવામાં, તૈજસનું પ્રયોજન શાપ અને અનુબ્રહ્-શત્રુને શાપ આપવામાં અને મિત્રને ઉપકાર કરવામાં અને ખાધેલા ખોરાકને પચાવવા માટે પરભવમાં કાર્મણ્ય સાથે જવામાં છે. અને કાર્મણ્ય શરીરનું પ્રયોજન અન્યભવમાં ગમન કરવામાં, ઉત્પત્તિ સમયે તૈજસ સાથે રહી આહાર કરવામાં, કેવલી સમુદ્ધાતમાં ૩-૪-૫ સમયે આત્મપ્રદેશોનો સંકોચ વિકાસ કરવા માટે છે.

૬ પ્રમાણ કૃતભેદ—ઔદાત્મ શરીરની ઉચ્ચાઇ પ્રમાણ સાધિક સહસ્રયોગ [૫૦ વનસ્પતિ અપેક્ષાએ], વૈક્રિયની સાધિક લાખ યોજન [૪૦ મનુષ્ય અપેક્ષાએ, દેવાપેક્ષાએ ૧ લાખ યોગ], આહારકની યુઝી વાળેલા એક હાથની, તૈજસ કાર્મણ્યની કેવલી સમુદ્ધાતમાં લોકાકાશ (ચૌદરાજ) જેટલી છે.

૭ અવગાહના કૃતભેદ—સાધિક હજાર યોજનનું ઔદારિક યાવત પોતાના અસંખ્યાતા આકાશ પ્રદેશમાં અવગાહેલું છે, તેથી અધિકતર આકાશ પ્રદેશમાં લાખ યોજનનું વૈક્રિય છે, તે જન્નેથી આહારક અદ્ય પ્રદેશમાં અવગાહેલું એક હસ્તમાત્ર હોવાથી, તે ૬૦ કેવલી સમુદ્ધાત આશ્રયિ સમસ્ત લોકાકાશમાં અવગાહવાળું છે.

૮ સ્થિતિ કૃતભેદ—ઔદાત્મ શરીરનો સ્થિતિ કાળ જઘન્યથી અન્તર્મુઁ, ઉઁ યુગલિક અપેક્ષાએ ત્રણ પટયોપમ, વૈક્રિયમાં લગ્નિ પ્રત્યયિક ઉઁ વૈક્રિયનો સ્થિતિ કાળ જઁ અન્તર્મુઁ [૫૦ ૫૦ વાયુ વિગેરેના ઉઁ વૈઁ અપેક્ષાએ], ઉઁ

આર મુન [તિન મનુન ઉન વેન અપેક્ષાએ], હવે ભવ પ્રત્યયિક ઉત્તર વેન શરીરને જન કાળ અન્તર્મુન [નારક કૃત ઉન વેનને], અને ઉન કાળ [દેવકૃત ઉન વેન અપેક્ષાએ] પંદર દિવસનો છે. હવે ભવપ્રત્યયિક મૂલ વૈકિયનો કાળ જનન્ય દસ હજાર વર્ષ અને ઉન તેત્રીશ સાગરોપમ [સવાર્થ સિદ્ધાશ્રયી] તથા આહારકનો જનન્યોત્કૃષ્ટ બન્ને અન્તર્મુન છે. તૈજસ-કામર્ષ્યનો પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ સ્નાન્ત ભવ્ય અપેક્ષાએ, અને અભન્ગશ્રયી અનાદિ અનન્ત છે.

૯ અદ્ય બહુત્વ કૃતલેદ— સર્વથી થોડા આહારક અને તે પછી કદાચિત હોય અથવા ન પછી હોય [દરેક સમયે કોઇ હોયજ જ્યેમ નહિ] અને જ્યારે હોય છે ત્યારે જનન્યથી એક બે અને ઉન થી નવ હજાર સંખ્યાએ હોય, આહારકથી વૈકિયો અસંખ્ય ગુણ હોય [નારક તથા દેવો તેટલા છે], તેથી પછી ઔદાન શરીરી અસંખ્ય ગુણ અને [સર્વ રૂપતિન મનુન હોવાથી] અને તૈજસ કાર્મણ શરીર ઔન્થી અનન્તગુણ છે સ્વસ્થાનમાં બન્ને સરખા છે અને દરેક સંસારી જીવોને હોય છે.

વિરહકાળકૃત લેદ— ઔદાનનો એક જીવાશ્રયી જન વિરહ એક સમય [વક ગતિએ જતાં] અને ઉન અન્તર્મુદૂર્ત્તાધિક ૩૩ સાગન [કોઇક સંયમી ભવાન્તે વેન શરીર કરી અન્ત મુન જીવી અનુત્તરે ઉપજે તદાશ્રયી], વેનુન જન અન્તર્મુન, ઉન વનસ્પતિમાં ભમતાં આવલિકાના અસંખ્યભાગ જેટલા પુદ્ગલ પરાવર્ત પ્રમાણુ. આહારકનો જન કાળ અન્તર્મુન, ઉન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત, તૈજસ કાર્મણ [સંસારમાં] અંતર નથી. અનેક જીવોની અપેક્ષા લઇએ તો તો આરે શરીરનો વિરહકાલ ન હોય અને ઔદાન શરીરનો જન એક સમય ઉન ૬ માસ [મતાંતરે વર્ષ પૃથક્ત્વ] છે, ઉપરની હકીકત કયા જીવોને કઇ અપેક્ષાએ કઇ કઇ ઘટાવવી તે અન્યાંતરથી જોવું.

इति प्रथमद्वारव्याख्या.

૨ અવગાહના—અવગાહના એટલે અવકાશ જે શરીરની ઉંચાઇ લંબાઈ [અને પહોળાઈ] કયા જીવના દેહની ઉત્કૃષ્ટથી કેટલી અને જનન્યથી કેટલી તે અવગાહના, ભવધારણીય [મૂળ-જન્મ] શરીરની અને ઉત્તર વૈકિય [કૃત્રિમ]

૪૫ તિર્થંચ જીવો તો નિગોદપેક્ષાએ અનન્તા છે પછી શરીર અનન્ત કેમ ન થવા જોઇએ ? તો તિર્થંચગતિના જીવો બે પ્રકારના છે. પ્રત્યેક શરીરી, સાધારણ શરીરી, તેમાં પ્રત્યેક શરીરી જીવને દરેકને એક એક શરીર છે જ્યારે સાધારણ શરીરી છે તેને અનન્ત જીવોનું એક શરીર બનેલું હોય છે તેથી તિર્થંચ જીવો જો કે અનન્તા થાય છે પણ શરીરો તો અસંખ્યાતજ થાય છે. માટે ઉક્ત દોષ નથી.

શરીર સંબંધી પ્રમાણ જે કહેવું તે ‘ આ અવગાહના ચારે ગતિ અધિકારમાં ચારે ગતિના જીવાશ્રયી કહેવાઈ ગઈ છે. ’

इत्यवगाहना चारम् ।

૩ સંઘયણ—તે વજ્રવપભ નારાચાદિક છ પ્રકારે, તે પણ ગાથા ૧૫૬-૬૦ માં કહેવાઈ ગયાં.

૪ સંજ્ઞા—તે આહાર-ભયાદિક ૪, અથવા ૧૦-તથા-૧૬ ગાથા ૩૪૧-૪૨ ના વિવરણમાં કહેલ છે.

૫ સંસ્થાન—તે સમચતુરસ્ત્રાદિ છ પ્રકારનું ગાથા ૧૬૩-૬૪ પ્રસંગે કહેવાયેલ છે.

વધુમાં સંસ્થાન જીવ-અજીવ બન્નેનાં હોય છે. જીવોનાં સમચતુરસ્ત્રાદિ છ પ્રકારનાં કહેલાં છે. રૂપિ એવા અજીવમાં પાંચ પ્રકારે ૧ પરિમંડલ સંસ્થાન તે બહારથી વૃત્તપણે અવસ્થિત અને અંદર ભાગે વલયની જેમ શુષિર-પોણું તે અથવા ચુડી આદિની જેમ વચ્ચે પોણું તે. ૨ વૃત્ત-તે પરિમંડલની જેમ વૃત્ત પણ મધ્યે પોણાણુ ના હોય પણ મધ્યભાગ કુંભારના ચક્રાદિની જેમ પૂરેલો હોય તે. ૩ ત્ર્યસ્ર તે શિંગોડાની જેમ ત્રિકોણ સંસ્થાન, ચતુરસ્ર તે મકાનના આધારભૂત સ્થંભની નીચેની ચાર ખુણીયા કુંભીની જેમ, ૫ આયત-તે લાંબું રૂપ છે.

એ પાંચે સંસ્થાનો ઘન અને પ્રતરના લેઈથી બે પ્રકારના છે અને એમાં પરિમંડળવર્ણને શેષ ચાર એજ પ્રદેશ જનિત [એકી સંખ્યાએ પ્રદેશવાળા] અને યુગ્મપ્રદેશજનિત તે [બેકી પ્રદેશવાળા] એમ બે પ્રકારના છે, તેમાં એજ પ્રદેશ પ્રતરવૃત્ત તે પંચપ્રદેશી પાંચ પ્રદેશાવગાહ હોય છે. તે આ પ્રમાણે—

એક પરમાણુ મધ્યમાં અને ચાર પ્રદેશ-પરમાણુ અનુક્રમે પૂર્વ વિગેરે ચાર દિશાવર્તી સમજવા. યુગ્મ પ્રદેશ પ્રતરવૃત્ત બાર પ્રદેશી અને બાર પ્રદેશાવગાહ હોય છે, તે આ પ્રમાણે-વિના અંતરે ચાર આકાશ પ્રદેશમાં ચાર પરમાણુ અને તેની ફરતા ચારે બાજુ બે બે પરમાણુ થઈ કુલ બાર પરમાણુ થયા. એજ પ્રદેશ ઘનવૃત્ત સાત પ્રદેશી અને સાત સાત પ્રદેશાવગાહ તે આ પ્રમાણે-પંચપ્રદેશી પ્રતરવૃત્તમાં મધ્યવર્તી એક પરમાણુની ઉપરને નીચે એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી સાત પ્રદેશી થાય છે. ઘનવૃત્ત યુગ્મ પ્રદેશ તે જત્રીશ પ્રદેશી અને ૩૨ પ્રદેશ અવગાહ વાળું થશે, તે આ પ્રમાણે-પૂર્વોક્ત બાર પ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત છે, તેની ઉપર બીજા બાર પ્રદેશો મુકીને ઉપર અને નીચે ચાર ચાર પ્રદેશ મુકવા એટલે ૩૨ પ્રદેશી થશે.

એજ પ્રદેશી પ્રતર ત્ર્યસ્ર તે ત્રણપ્રદેશી અને ત્રણ પ્રદેશાવગાહ હોય છે, તે આ પ્રમાણે-તિર્ય્છા બે અણુ મુકવા અને પછી પ્રથમના અણુની નીચે એક

એક અણુ મુકવેા એટલે ત્રિપ્રદેશ થશે. યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ગ્રંથસ ૭ પ્રદેશી ૭ પ્રદેશાવગાઠ છે. તેમાં આંતર વિના તિર્છા ત્રણ અણુ સ્થાપવા, પછી પહેલા બેની નીચે એક એક અણુ મુકવેા અને પછી વળી પહેલાની નીચે એક વધારે મુકવેા જેથી ૭ પ્રદેશી પ્ર૦ ગ્રંથ થશે. જ્યોત્ષ્ણપ્રદેશ ધનગ્રંથસ ૩૫ પ્રદેશી ૩૫ પ્રદેશાવગાઠ છે તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ તિર્છા પાંચ પરમાણુ સ્થાપી અને નીચે નીચેજ તિર્છા ચાર, ત્રણ, બે અને એક પરમાણુ મુકીએ એટલે કુલ પંદર પ્રદેશ થાય પછી તેની ઉપર દરેક પંક્તિમાંથી એક એક છોડીને દશ મુકવા પછી તેજ રીતે ૧૭ મુકવા પછી તેજ રીતે ત્રણ મુકવા ને પછી એક મુકવેા જેથી કુલ ૩૫ પ્રદેશાત્મક થશે. યુગ્મપ્રદેશ ધન ગ્રંથસ ચાર પ્રદેશી થશે તે આ પ્રમાણે—પૂર્વે કહેલા ત્રિપ્રદેશાત્મક ગ્રંથસ સંબંધી એક અણુ ઉપર એક અણુ સ્થાપવેા જેથી ચાર પ્રદેશી ધનગ્રંથસ થશે.

જ્યોત્ષ્ણપ્રદેશ પ્રતર ચતુરસ્ર નવપ્રદેશી અને નવપ્રદેશાવગાઠ થાય છે તે આ પ્રમાણે—તિર્છા આંતર રહિત ત્રણ ત્રણ પરમાણુ ત્રણ વાર મુકવા એટલે નવપ્રદેશી થશે. યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ચતુરસ્ર ચાર પ્રદેશી અને ચાર પ્રદેશાવગાઠ, તેમાં તિર્છા બે બે પ્રદેશની બે પંક્તિ કરવી એટલે આવી જશે. જ્યોત્ષ્ણપ્રદેશ ધન ચતુરસ્ર ૨૭ પ્રદેશી ૨૭ પ્રદેશાવગાઠ છે. તેમાં પૂર્વોક્ત નવ પ્રદેશાત્મક પ્રતરની ઉપર અને નીચે નવ નવ પ્રદેશ સ્થાપવા એટલે ૨૭ પ્રદેશીજ પ્રદેશધન ચતુરસ્ર થશે. યુગ્મ પ્રદેશ ધન ચતુરસ્ર આઠ પ્રદેશ આઠ પ્રદેશાવગાઠ છે તે પુર્વોક્ત ચતુઃપ્રદેશાત્મક પ્રતરની ઉપર બીજા ચાર પરમાણુ મુકવાથી થશે.

જ્યોત્ષ્ણ પ્રદેશ શ્રેણિ આયત ત્રિપ્રદેશી ત્રિપ્રદેશાવગાઠ છે તેમાં તિર્છા આંતર રહિત ત્રણ પ્રદેશી મુકવાથી થાય છે. જ્યોત્ષ્ણપ્રદેશ પ્રતર આયત પંદર પ્રદેશી અને પંદર પ્રદેશાવગાઠ હોય છે, તે પાંચ પાંચ પ્રદેશની ત્રણ પંક્તિઓ તિર્યક્ કરવાથી થાય છે. યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર આયત ૭ પ્રદેશી છે—તેમાં ત્રણ ત્રણ પ્રદેશની બે પંક્તિ તિર્છા કરવી. જ્યોત્ષ્ણપ્રદેશ ધન આયત ૪૫ પ્રદેશી થાય છે તેમાં પૂર્વોક્ત પંદર પ્રદેશી પ્રતર આયતમાં ઉપર અને નીચે બીજા પંદર પંદર પ્રદેશ મુકવાથી ૪૫ પ્રદેશી થશે, યુગ્મ પ્રદેશ ધનાયત બાર પ્રદેશી છે—તેમાં પૂર્વોક્ત ૭ પ્રદેશી પ્રતર આયતની ઉપર તેટલાજ પરમાણુ સ્થાપવા એટલે બારપ્રદેશી થશે.

પ્રતર પરિમંડળ (બેક્રી) વીશ પ્રદેશી થાય છે તે આ પ્રમાણે—પૂર્વાદિક ચારે દિશામાં ચાર ચાર પરમાણુ સ્થાપવા અને વિદિશામાં એક એક સ્થાપવેા એટલે ૨૦ પ્રદેશી પરિમંડળ થશે. ધન પ્રતર પરિમંડળ ૪૦ પ્રદેશી થાય છે તેમાં પૂર્વોક્ત મુકેલા ૨૦ પ્રદેશો ઉપર વીશ મુકવાથી થશે.

આ પ્રમાણે અણ્વના સંસ્થાનની પ્રરૂપણા કરી. એમાં ઉપરોક્ત પ્રદેશ સંખ્યાઓ કરતાં ન્યૂન પ્રદેશવડે તે તે સંસ્થાન થઇ શકતા નથી. इति संस्थानं ब्राह्मणम्

કષાય—એમાં કષ+આય એવા બે શબ્દો છે, કષ—એટલે સંસારનો આય એટલે જેનાથી લાભ થાય અર્થાત્ જેના ઉદયથી સંસારમાં જન્મ-મરણ કરવા પડે તે. આ કષાય ચાર પ્રકારે છે. ૧-ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ, ક્રોધ પેદા બે થાય તો તે વખતે સ્નેહ ને પ્રેમનો નાશ, માન પેદા થાય ત્યારે અન્યની ઇર્ષ્યા અને પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવાની હુરદમ ઇર્ષ્યા ભગ્ન થાય, માયા આવે એટલે અન્યને છેતરવાની-વંચનાની બુદ્ધિ, લોભ વધ્યો એટલે તૃષ્ણાની અતિશયતા વધે. ચાર કષાયોમાં પ્રથમના બેનો દ્રેષમાં અને છેલ્લા બેનો રાગમાં સમાવેશ થાય. અન્ય કહે છે કે પોતાને વિષે પક્ષપાત કરવો એજ માન છે અને એ માન સ્વભાવિ રાગમાં અન્તર્ગત કરી માન-માયા-લોભ એ રાગના ધરના છે અને એક ક્રોધ દ્રેષ ધરનાનો છે એમ જણાવે છે.

એ ચાર કષાયોના વળી ઉત્તર ચાર પ્રકાર છે, અનન્તાનુબન્ધી અપ્રત્યાખાની પ્રત્યાખાની અને સંજવલન, અર્થાત્ અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ અપ્રત્યાખાની ક્રોધ પ્રત્યાખાની ક્રોધ અને સંજવલન ક્રોધ, એમ માન-માયા-લોભ ઘટાવવા (અથવા અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એમ પણ બધા ગણી શકાય) તેમાં અનન્તાનુબન્ધી તે અનન્ત-જન્મમરણનો અનુબન્ધ કરાવે તે, જેના ઉદયથી આ જગતમાં લેશમાત્ર અપ્રત્યાખાન તે કિંચિત્ અવિરતિ-અત્યાગથી વિરામ (ત્રેણિકવત્) થતો નથી તેથી અપ્રત્યાખાની નામ રાખ્યું. ૩ સર્વ પ્રકારના અનિષ્ટ-નિંદ-પાપમય બ્યાપારોથી વિરામ પામવું પાછું હઠવું તેથી પ્રત્યાખાન, પાપથી વિરક્ત એવા સંવિગ્ન મુનિને પણ સારી રીતે પોતાનું કૃણ આપી કષાય પેદા કરાવે તેથી સંજવલન, આ કષાય મૂલ, [૪x૪=] ૧૬ ભેદ છે અને ઉત્તર ભેદે ૬૪ પ્રકારે થઇ શકે છે.

સંજવલનમાંથી આત્મા તથાવિધ કષાયના ઉદયથી અનન્તાનુબન્ધીમાં ભય, એમ સર્વ કષાયમાં પરાવર્તન ૪^૬લાવે અણ્વના પરિણામ આશ્રયી થઇ શકે છે.

દ્રષ્ટાન્તઘટના—સંજવલ ક્રોધ જલરેખા સમાન. પ્રત્યાખાની ક્રોધ ધૂળ-રેખા જેવો, અપ્રત્યાખાની પૃથ્વીકાટ-રેખા, અનન્તાનુબન્ધી પથ્થર પર્વત રેખા કાટ જેવો. સંજવલન માન નેતર જેવો જલદી વળી ભય; પ્રત્યાગ કાષ્ટસ્તંભવત

૪૬ એથીજ બાહ્યભલી મહામુનિ હોવાથી સંજવલ કષાયી છતાં સંજવલનના કામને વટાવી એક વર્ષ સુધી કષાય રહેવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું.

અપ્રત્યાખ્યાનીમાન અસ્મિત્વમાં અને અનન્તાનુબન્ધીમાન પત્યર સ્થંભ જેવો, સંબલન માયા વાંસની છોઇ [તે બરૂ વચ્ચે પતલી હોય તે], પ્રત્યાખ્યાની માયા યોગ્યધાર સરખી, અપ્રત્યાખ્યાની ચેટાના શૃંગ સરખી અને અનન્તાનુબન્ધી માયા વાંસના મૂળીયાં સરખી [એક એકથી વધુ વક્ર અને વિલંબે વળે તેવી વસ્તુ સરખાવી છે.] હવે સંબલન લોભ હળદર જેવો, પ્રત્યાખ્યાની ખંજન [સરખાં] મેલ જેવો, અપ્રત્યાખ્યાની ગાડાના પૈડાના કર્દમ-મળી જેવો અને અનન્તાનુબન્ધી કીરમણ રંગ જેવો [એક એકથી વધુ પાકા રંગો સાથે ઘટાળ્યો] છે.

સંબલન કષાયનો કાળ એકપક્ષ, પ્રત્યાખ્યાનીનો ચારમાસ, અપ્રત્યાખ્યાનીનો એકવર્ષ અને અનન્તાનુબન્ધીનો યાવજીવ છે, માટે બવ્યાત્માઓએ એકવર્ષને અન્તે જરૂર પરસ્પર કષાય થયો હોય તો સમાપના કરી લેવી નહીંતર અનન્તાનુબન્ધી કષાયમાં ગએલો આત્મા ગણાય છે.

સંબલનનો ઉદય વીતરાગપણનો, પ્રત્યાખ્યાની કષાયનો ઉદય [વિરતિ ઉદયાભાવે] સાધુપણનો, અપ્રત્યાખ્યાની કષાયોદય શ્રાવકપણનો અને અનન્તાનુબન્ધી કષાયોદય સમ્યક્ત્વનો નાશ કરે છે. સંબલનથી દેવગતિ, પ્રત્યાખ્યાનીથી મનુષ્ય, અપ્રત્યાખ્યાનીથી તિર્થંચ અનન્તાનુબન્ધીથી નરકગતિ મળે છે.

સર્વથી ઓછા કષાયરહિત જીવે, તેથી અનન્તશુભા માની જીવે, તેથી ઘણા અધિક ક્રોધી, તેથી પણ અધિક માયી, અને તેથી અધિક લોભી જીવે છે. માણસોને ચારે કષાયો પ્રાયઃ ક્ષેત્ર-ઇમારત-શરીર અને સ્વસત્તાની વસ્તુને અંગે ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિયોને વગર કારણે કષાય થાય છે અને તેનો વિકાર ન જણાતાં અપ્રકટ હોય છે. આ સિવાય કષાયના સહચારી હાસ્ય રતિ અરતિ ભય જુગુપ્સા શોક પુંવેદ-હ્રી-નપુંસકવેદ એમ નવ ૪૧ નોકષાયો છે.

શતિકષાયદ્વારમ્

૭ લેશ્યાદ્વાર—જેનાવડે કરીને આત્મા કર્મથી લેપાય છે તેને લેશ્યા કહેવાય છે, કૃષ્ણ રક્ત નીલાદિક વર્ણવાલા દ્રવ્યના યોગથી સ્ફટિક જેવા નિર્મલ રતનનું પણ અન્ય સ્વરૂપ થાય છે તેમ અહિં ભિન્નભિન્ન કર્મના સંયોગથી આત્મામાં જે [શુભાશુભ] થતો પરિણામ તે અર્થમાં લેશ્યા શબ્દનું આરોપણ થાય છે, તે લેશ્યા છ પ્રકારની છે, કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પક્ષ અને શુકલ, તે લેશ્યાના વર્ણ મંધ, અને રસ, સ્પર્શ ઘટાવે છે.

૪૬ આ સિવાય સ્વપ્રતિષ્ઠિત અન્યપ્રતિષ્ઠિત ઉભય પ્રતિષ્ઠિત એમ ત્રણ નિમિત્તક કષાયો પ્રગાપનાવૃતિગત કહેલા છે.

૧ કૃષ્ણલેશ્યા—કાજળ અને બમરા સરખા અથવા ચનધોર મેલ સરખા લેંસના ચીંચડા અથવા અરિષ્ટરત્નના અથવા ગાડાના પેડાંની મસ સરખી એમ અનેક દ્રવ્યોનાંતરે યોગ્ય અત્યન્ત કૃષ્ણ વર્ણવાળી આ લેશ્યા છે. ૨ નીલલેશ્યા—અશોકવૃક્ષ વર્ણના વર્ણ સરખી, આસપક્ષીનું પીંચ વૈદ્યરત્ન અથવા મચ્છરની ઠોક સરખા નીલવર્ણવાળી છે. ૩ કાપોતલેશ્યા—પારેવાના કંઠ સરખી શણપુષ્પ અલસીપુષ્પ કોયલ પીંચ સરખી એટલે નીલ અને રક્ત વર્ણથી મિશ્રિત વર્ણવાળી. ૪ તંજોલેશ્યા—પદ્મરાગમણિ હિંગલોક ઉગતો સૂર્ય સન્ધ્યા ચણાઈ ટીપક પોપટની ચાંચ ઇત્યાદિ અનેક જાતના અત્યન્ત લાલવર્ણવાળી છે. ૫ પદ્મલેશ્યા—સુવર્ણ હરતાલનો રંગ કરેલુ ચમ્પાપુષ્પ સરખવાના કુલ સરખી પીતલવર્ણવાળી છે. ૬ શુક્લલેશ્યા—દુધથી પણ અધિક શ્વેત, ગાયનું દુધ દહિં સમુદ્ર શીલુ શરદ્ જતુના વર્ણ સરખી અત્યન્ત ઉજ્જ્વલ છે. એ પ્રમાણે લેશ્યાનો વર્ણ કહ્યો.

ગંધ—પ્રથમ અતિદુર્ગન્ધવાળી બીજી પણ તેવીજ પરંતુ કંઈક ન્યૂન એમ પ્રથમની ત્રણલેશ્યા અતિદુર્ગન્ધયુક્ત અપ્રશસ્ત અને મલિન છે તથા કલેશ કરાવનારી અને દુર્ગતિમાં બમાવનારી છે.

શેષ ત્રણ લેશ્યાઓનો ગન્ધ અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર અત્યન્ત સુવાસિત પ્રશસ્ત અને નિર્મલ છે, એ લેશ્યા જીવને શાન્તિ પરમાનંદને આપનારી અને સદ્ગતિએ લઈ જનારી છે.

રસ—એમાં કૃષ્ણ લેશ્યાનો રસ લિંમડા તથા કરીયાતા અથવા કડવી તુંબડી વિગેરે સરખો અતિકટુક, નીલલેશ્યાનો પીપર-આદુ-મરચાં વિગેરે જેવો તીખો, કાપોતલેશ્યાનો કાચાળીબેરા ક્ષણસ-આમળા બોર જેવો ખાટો, તંજોલેશ્યાનો વર્ણ ગન્ધ રસયુક્ત આમ્રફળરસ જેવો, પદ્મલેશ્યાનો રસ દ્રાક્ષ ખજૂર આસવ સરખો મીઠો અને શુકલેશ્યાનો સાકર-ગોળ ખાંડ શેરડી રસ જેવો અતિમધુર છે.

સ્પર્શ—એમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાનો અતિકઠોર શીત અને રૂક્ષ સ્પર્શ છે બ્યારે છેલ્લી ત્રણનો સિન્ધ અને ઉષ્ણ છે.

એકંદર પ્રથમથી ત્રણ લેશ્યાના વર્ણાદિક અશુભતમ-તર અને અશુભ એમ વધતા છે તેથી અશુભ આત્મપરિણામમાં સહાયક છે, બ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાના વર્ણાદિક ક્રમશઃ શુભ-તર-તમ એમ વધતા છે જેથી શુભ પરિણામમાં સહાયક છે.

ચૌદમું શુભસ્થાનક છોડી દરેક સંસારી આત્માને દ્રવ્યલેશ્યા અને બાવ લેશ્યા બંને હોય છે, પરંતુ એટલું વિશેષ કે દેવનારકોની દ્રવ્યલેશ્યા સદાકાળ એકજ કાયમ રહે છે અને આત્મપરિણામરૂપ બાવલેશ્યા દરેક અન્તર્ચૂલ્લે તો ખલ્લાયાજ કરે છે તથા સર્વજ વર્ણને શેષ મનુષ્ય તિર્થંચોની દ્રવ્ય તથા બાવ

લેશ્યા બન્ને અન્તર્બુદ્ધર્તે અન્તર્બુદ્ધર્તે બદલાયા કરે છે, પડલેશ્યા ઉપર બાંખુદ્ધ લક્ષક છ મુદ્ધેરોનું દ્રષ્ટાંત તથા ગામમાં ખાડ પાડવા જનારા છ ચોરોનું દ્રષ્ટાંત ઘટાવાય છે.

—એક છ મુસાફરો ચાલતાં ચાલતાં અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યા, ખૂબ આશ્ચર્ય લેવાથી ભૂખ-તરસથી ખૂબ પીડાયા, એવામાં બાંખુના ઝુમખાથી લક્ષીપદ્મું એક સુંદર બાંખુનું વૃક્ષ જોઈને ખાવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ વૃક્ષ ઉપર ઘણા બાંખું છે પણ દૂર ઉંચે છે તે કેવીરીતે લઈશું ? ત્યારે છબતના માણસમાંથી એકે ઉત્તર આપ્યો કે આ વૃક્ષને આપણે મૂળમાંથી ઉખેડી નીચે પાડીએ, [આ પરિણામ જેને થયે તે કૃષ્ણલેશ્યા વાળા-નો] ત્યારે બીજાએ કહ્યું કે આપણે શા માટે થોડા બાંખુ માટે મૂલમાંથી વૃક્ષને નાશ કરવો, પરંતુ આપણે થડ ઉપરની મોટી મોટી શાખાઓ તોડી પાડીએ [આ નીલલેશ્યાનો પરિણામ], ત્રીજાએ કહ્યું કે એમ નહિ, વૃક્ષની નાની નાની શાખાઓ તોડીએ [એ કાપોતલેશ્યાનો પરિણામ], ચોથાએ કહ્યું કે આપણે ફળના ગુચ્છાજ તોડી લઈએ [એ તેજોલેશ્યા પરિણામ], પાંચમાએ કહ્યું આખા ઝુમખાનું શું પ્રયોજન ? માટે ઝુમખામાંથી સારા ફળોજ ચુંટીને નીચે નાંખો [એ પદ્મલેશ્યાનો પરિણામ], અને છઠ્ઠાએ કહ્યું કે વૃક્ષ ઉપર ચઢીને વળી ફળો ચુંટવા શા માટે ? આ જમીન ઉપરજ સ્વતઃ પડેલા ફળોજ વીણીવીણીને આપણે ખાઈએ એટલે આપણી ક્ષુધા શાંત થશે અને આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ પૂર્ણ થશે, માટે નાહક વૃક્ષ છેદનનાં પાપો શા માટે આચરવાં ? [એ શુકલલેશ્યાનો વિશદ-ઉત્તમ પરિણામ], એ પ્રમાણે ચોરી કરવા નીકળેલા છ ચોરનું દ્રષ્ટાંત પણ ઘટાવવું.

૮ હિન્દ્રિયદ્વાર—ગાથા ૩૪૦ માં પ્રસંગતઃ સવિસ્તર વર્ણવ્યું છે.

૧ દુસમુદ્ધવાયા—સમુદ્ધાત બે પ્રકારનો છે. એક જીવ સમુદ્ધાત અને બીજો અજીવ સમુદ્ધાત. તેમાં અજીવ સમુદ્ધાત છે તે કેવલીસમુદ્ધાતની પેઠે આઠ સમયનો છે, એટલે કેાઈ અનંતપરમાણુઓનો બનેલો અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ તથા-વિધ સ્વાભાવિક થએલા વિશ્રસાપરિણામવડે ચારસમયમાં સંપૂર્ણ લોકકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ પુનઃ બીજા ચાર સમયમાં ક્રમશઃ સંહારાઈ મૂળ અવસ્થાવાળો એટલે કે અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણનો થાય તે અહીં અજીવ સમુદ્ધાત ગણાય અને એ જાતની યોગ્યતાને પામેલા અને પામવાવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધો અનન્ત છે. અને તે સર્વે અવિસમહાસ્કન્ધ ના નામથી ઓળખાય છે પરંતુ ચાલુ વિવરણમાં અજીવ સમુદ્ધાતનું પ્રયોજન નથી પરન્તુ જીવ સમુદ્ધાતનું પ્રયોજન છે અને તે સાત પ્રકારે છે.

સમુદ્ધાત એટલે શું તે સમ=એકીભાવે [વેદનાદિક સમુદ્ધાતમાં તક્ષીન મળે] ક્ષત=પ્રબલતા વડે અથવા એકદમ આત્માના પ્રદેશોની સાથે લાગેલા કર્મ પ્રદેશોનો જે ઘાત=વિનાશ તે સમુદ્ધાત, કારણ કે સમુદ્ધાત કરતો જીવ ઘણા કાળે વેદવા યોગ્ય કર્મ પુણ્યોને ઉઠીરણાવડે આકર્ષી ઉદયમાં લાવી તુરત વિગેરી નાંખે છે.

આ સમુદ્ધાતમાં [બાહ્યી ભેદને બુદ્ધિ પૂર્વક યજ્ઞેલો અને સ્વાભાવિક થતો] આત્મપ્રયત્ન અને તે તે કર્મની ઉઠીરણા જે મુખ્ય વિષય છે, તે ૧ સમુદ્ધાત વેદના, ૨ કપાય, ૩ મરણ, ૪ વૈદિક્ય, ૫ તૈજસ, ૬ આહારક, ૭ કેવલી એમ સાત પ્રકારે છે, એમાં પ્રથમની છ છાસ્ય જીવોને પ્રત્યેક અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ હોય છે અને છેલ્લી સર્વજ્ઞને હોય છે અને તે આઠ સમય હોય છે.

૧ વેદનાસમુદ્ધાત—અશાતાવેદનીયથી દુઃખિત થએલો આત્મા અનન્ત-કર્મ પરમાણુઓ વડે વીંટાએલા પોતાના કેટલાક આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી ઉઠર=ખલા વિગેરે વિગેરેના પોલાણુ ભાગો અને ખલા વિગેરેના આંતરા પૂરી સ્વ શરીરની લંગાઈ-પહોળાઈ જેટલો એક સરખો દંડાકાર જેવો થાય અને થઈને પ્રબલ ઉઠીરણાકરણુવડે અશાતાવેદનીયના ઘણા કર્મપ્રદેશો ઉદયાવલિકામાં નાંખી એક અત્મુદૂર્તમાં ખપાવી નાંખે તે.

૨ કપાયસમુદ્ધાત—કપાયથી વ્યાકુળ થએલો આત્મા [વેદના સમુદ્ધાતમાં કદાચ મુજબ] પોતાના આત્મપ્રદેશો બહાર કાઢી મુખ વિગેરે પોલાણુ ભાગો પુરી દંડાકાર થઈ પ્રબળ ઉઠીરણાવડે કપાયમોહનીયકર્મના કેટલાકે કર્મણુઓને ઉદયાવલિકામાં નાંખી ઉદયમાં લાવી વિનાશ પમાડે [અને ઘણા નવા કર્મોને પણ શ્રદ્ધા કરતો જાય] આ કપાય સં ક્રોધ માન માયા લોભ હેતુથી ચાર પ્રકારનો પણ કદાચ છે.

૩ મરણસમુદ્ધાત—મરણાન્ત સમયે વ્યાકુલ થએલો આત્મા જ્યારે મરણાન્ત સમય આડું અત્મુદૂર્તયુધ્ધ બાકી રહ્યું હોય ત્યારે એ આત્મા પોતાનાજ કેટલાક આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી શરીરનાં પોલાણુ-આંતરાંને પુરી જ્યાં ઉત્પન્ન થવું છે એ સ્થાન સુધી સ્વદેહ પ્રમાણુ લાંબો પહોળો આત્મપ્રદેશોને દંડાકારે લંગાવી [જઘન્યથી અંશુલાસંખ્ય ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક દિશોત્પત્તિસ્થાન તે અસંખ્ય યોજન સુધી લંગાવી સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ] અન્તર્મુદૂર્ત સુધી તેવીજ અવસ્થામાં રહી [કોઈ પુનઃ મૂળ શરીરમાં પ્રવેશી પુનઃ એજ રીતે દંડાકાર થઈ પુનઃ સમુદ્ધાત કરી દીર્ઘદંડાકાર થઈ અવશ્ય] મરણ પામે તે.

આ દંડઅવસ્થા વખતે આયુષ્યકર્મના ઘણા પુણ્યોને પ્રબળ ઉઠીરણા

કરણવડે ઉદયવલિકામાં પ્રણેપી વિનાશ પમાડે છે. અહીં નવીન આયુષ્ય કર્મનું મહણ નથી હોતું.

૪ વૈક્રિયસમુદ્ધાત—વૈક્રિય લબ્ધિવાળો આત્મા કર્મયુક્ત એવા સ્વાત્મ-પ્રદેશોને શરીર બહાર વીર્યદૈશવી કાઢીને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતયોજન દોર્ધ અને સ્વશરીર પ્રમાણ બહો પહોળો હંડાકારકરી પૂર્વોપાર્જિત વૈક્રિયશરીર નામકર્મના ઘણા પ્રદેશોને ઉદીરણાવડે ઉદયમાં લાવી વિનાશ કરવા સાથે રચવા ધારેલા વૈક્રિય શરીર યોગ્ય સ્કન્ધ પુરૂષોને મહણ કરતો વૈક્રિયશરીર બનાવે તે.

૫ તૈજસસમુદ્ધાત—તેજોલેશ્યાની લબ્ધિવાળો આત્મા પોતાના આત્મ-પ્રદેશોને બહાર કાઢી ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજનદોર્ધ અને સ્વદેહ પ્રમાણ બહો-પહોળો હંડાકાર કરી પૂર્વોપાર્જિત તૈજસનામકર્મના અંશોને પ્રબલ ઉદીરણાવડે ઉદયમાં લાવી ક્ષય કરવા સાથે નવા તૈજસ પુરૂષોને મહણ કરી તેજોલેશ્યા અથવા શીતલેશ્યા મુકે તે.

૬ આહારકસમુદ્ધાત—આહારક લબ્ધિવાળો ચૈદ્ર પૂર્વધર મુનિ મહા-ત્મા શ્રીજિનેશ્વરમુનિ સમવસરણાદિકનો ઋદ્ધિ એવા માટે અથવા શ્રુતજ્ઞાનની વિચારણા કરતાં ઉપજેલા સૂક્ષ્મ સંદેહના નિવારણ અર્થે ઈત્યાદિક કોઈક હેતુથી પોતાના આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢી ઉત્કૃષ્ટથી [કેવલી ભગવાન સુધી] સંખ્યાત યોજનદોર્ધ અને સ્વદેહ પ્રમાણ બહો પહોળો હંડાકાર કરી પૂર્વો-પાર્જિત આહારકનામકર્મના ઉદયથી પુરાતનીય આહારકનામકર્મના પુરૂષોને પ્રબલ ઉદીરણાવડે ઉદયમાં લાવી વિખેરી નાંખી અને સાથે આહારક શરીર યોગ્ય પુરૂષોને મહણ કરી આહારક શરીર બનાવે તે.

૭ કેવલિસમુદ્ધાત—જે સર્વજ્ઞ-કેવલી ભગવંતને નામ ગોત્ર અને વેદનીય એ ત્રણ કર્મની સ્થિતિ જો પોતાના આયુષ્ય-કર્મની સ્થિતિથી અધિક લોભવવી બાકી રહી હોય તોજ તે કેવલી ઉક્ત ત્રણે કર્મની સ્થિતિને આયુષ્ય કર્મ સ્થિતિ જેટલી બનાવવા માટે પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી પહેલેજ સમયે લોકાન્ત એટલે લોકના નીચેના છેડાથી ઉપરના છેડા સુધી ચૌદરાજ લોક પ્રમાણ ઉંચો અને સ્વદેહ પ્રમાણ બહો આત્મપ્રદેશોનો હંડાકાર રથે, બીજે સમયે કેવલી પૂર્વથી પશ્ચિમ અથવા ઉત્તરથી દક્ષિણ લાંબો લોકાન્ત સુધી કપાટ આકાર બનાવે. ત્રીજે સમયે ઉત્તરથી દક્ષિણ અથવા પૂર્વથી પશ્ચિમ આત્મપ્રદેશો લાંબાવી બીજો કપાટાકાર એટલે મંથાન આકાર [ચાર પાંખવાળા રવૈયાનો આકાર] બનાવી ચોથે સમયે ચાર આંતરા પુરે એટલે તે

કેવલી ભગવંતનો આત્મા સ્વાત્મપ્રદેશોવડે સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ બધા કેમકે એક આત્માના લોકાકાશ જેટલા પ્રદેશો છે.

ત્યારબાદ પાંચમે સમયે આંતરામાં પૂર્વ સમયે પૂરેલા આત્મપ્રદેશો પુનઃ સંહરી, છઠ્ઠે સમયે મંથાનના અર્ધભાગના આત્મપ્રદેશો સંહરે, સાતમે સમયે કપાટ સંહરી લે અને આઠમે સમયે ઢંઢાકાર પ્રદેશો સંહરી પૂર્વવત્ હતો તેમ સંપૂર્ણ શરીરસ્થ થાય, તે પ્રમાણે કેવલીસમુદ્ધાત છે.

અહીં ૧-૮ મા સમયે ઔદારિક શરીર, સાતમા છઠ્ઠા અને દ્વિતીય સમયે ઔદારિક મિશ્ર હોય છે, ૩-૪-૫ સમયમાં કર્મણુ શરીર અને ત્યાંજ નિષ્ણે અનાહારક હોય છે, આ કેવલી સમુદ્ધાત પૂર્ણ થયા બાદ કેવલી ભગવંત અન્ત-મુહૂર્ત જીવીને મન-વચન તથા કાયયોગનો નિરોધ કરીને મોક્ષગામી થાય છે.

વિશેષમાં કથાય સમુદ્ધાતમાં નવીન કર્મપ્રદેશનું ગ્રહણ અધિક છે. અને પ્રાચીન કથાય કર્મનો ગ્રહણપેક્ષાએ વિનાશ અદ્ય છે. ૧-૩-૭ સમુદ્ધાતમાં પૂર્વ કર્મવિનાશ અને નવીન કર્મનું અગ્રહણ, ૪-૫-૬ સમુદ્ધાતમાં પૂર્વોપાર્જિત કર્મ વિનાશ અને નવીન કર્મનું અગ્રહણ છે.

૧-૨-૩ સમુદ્ધાત બાણી ભેદને ઇચ્છાપૂર્વક કરી શકાતા નથી પરંતુ સ્વાભાવિક [વેદનાદિકનું જલજેર વધતાં સ્વતઃ] થાય છે. તથા અનાયોગિક છે અને શેષ ચારે સમુદ્ધાત બુદ્ધિપૂર્વક થતા હોવાથી આયોગિક છે.

તે તે વેદનાદિકના પ્રસંગે ઉક્ત કારણે તે તે સમુદ્ધાત હોયજ એમ નિયમ નથી તેમજ દરેક કેવલીને કેવલી સમુદ્ધાત હોય તેમ નથી પરંતુ વૈકલ્ય આદિક ત્રણની રચનામાં વૈકલ્યાદિ સમુદ્ધાત હોય છે. **इति समुद्घातः ।**

૧૦ દ્રષ્ટિદ્વારમ્—જેનાવડે તે તે પદાર્થનું સત્ય અથવા અસત્ય સ્વરૂપ દેખાય તે દ્રષ્ટિ ત્રણ પ્રકારે છે.

૧ મિથ્યાદ્રષ્ટિ—રાગ દ્વેષ રહિત એવા જિનેશ્વર પરમાત્માએ પોતાના જ્ઞાનથી વસ્તુને જે પ્રમાણે ભેદ જે પ્રમાણે વર્ણવી અને જે પ્રમાણે જે વસ્તુ-સ્વરૂપ કહ્યું હોય તેથી વિપરીતપણે તે વસ્તુની સદહણા કરવી—માનવું તે મિથ્યાત્વ અથવા મિથ્યા—દ્રષ્ટિ છે. આથી મદિરા પીધેલો મનુષ્ય માતાને સ્ત્રી અને સ્ત્રીને માતા તરીકે જેમ સમજે ઇત્યાદિ મુજબ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મરૂપ મદિરાના ઉન્માદથી જેનો વિવેક નાશ પામ્યો છે એવા વિવેકથી વિકલ આત્માઓ સત્ય-અસત્યનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારા સત્ [વિદ્યમાન] વસ્તુને અસત્ [અવિદ્યમાન] બાણે અને અસતને સત્ બાણે, અષ્ટેયને પેશ સમજે, ધર્મને અધર્મ સમજે

॥ केवली समुद्घातना कपाटद्वयकरण ॥

आत्मप्रदेशो

दंडाकार.

प्रथम समये.

पूर्व पश्चिमकपाट.

द्वितीय समये.

उत्तर-दक्षिणकपाट.

तृतीय समये.

[पृष्ठ, ६५४]

बारे आकृतिमा मध्यवर्तुलो
ते केवलाना जीवदर्शक.

*

सुस्मदपकां ते आत्मप्रदेशो.

प्रथम समये लोकपूर्ति.

केवलाना जीवदर्शक.

અને અધર્મને ધર્મરૂપે સમજે ઇત્યાદિ જે વસ્તુ જે રીતે હોય તેવી રીતે ન સમજતાં વિપરીત સ્વરૂપે સમજે તે. આ મિથ્યાદ્રષ્ટિ ૧-આભિચારિક [તે અચુક કુદચર્ચનનેજ સાફ માને] ૨-અનાભિચારિક [સર્વ દર્શન સારાં માનવા] ૩-આભિનિવેશિક [સ્વમાન્યતામાં આગ્રહ, બલે તે પછી અસત્ય બાબતો હોય] ૪-સંશયિક [જિનપ્રણીત વચનમાં પૂર્ણ કે અપૂર્ણપણે વિપરિત સંશય થવો તે] ૫-અનાલોગિક [અબાબુપણે પ્રાપ્ત થતી ખોટી દ્રષ્ટિ તે] એમ પાંચ પ્રકારે છે.

૨ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ—તે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉપશમથી [શાન્ત થવાથી] ક્ષયોપશમ [ક્ષય-નાશ તથા ઉપશમ-શાન્ત થવાથી] અને ક્ષયથી [સંપૂર્ણ-નાશથી] સતને સત્ અસતને અસત્ એટલે જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે છે તેવાજ સ્વરૂપે સમજે માને તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ છે અને તે સમ્યક્ત્વ પામેલાને હોય છે.

આ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ત્રણ પ્રકારની છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક, એ ત્રણે સમ્યક્ત્વ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ચચાર્થ ક્રમ તથા વિવેચન વિગેરે અન્યાંતરથી બાબવું.

૩ મિશ્રદ્રષ્ટિ—સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ એ બન્નેનો મિશ્રભાવ થવાથી મિશ્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવ વસ્તુતત્ત્વને સમજવામાં સંદિગ્ધ બને, કોઈ સહજ સૂક્ષ્મ બાબતમાં સંશયવાળો થાય [ન સાચુ સ્વીકારે કે ન ખોટું છે એમ વિચારે] એટલે નાલીકેરદીપજનવત્ જિનોકત તત્ત્વોને વિષે રાજ પણ ન હોય અને દ્રેષ પણ ન હોય તે સમ્યગ્મિથ્યાદ્રષ્ટિ શ્રમિદ્રષ્ટિ-અવસ્થા છે.

એમાં મિશ્રદ્રષ્ટિવાળાજીવો અદ્ય તેથી અનન્તગુણ [સિદ્ધની અપેક્ષાએ] સમ્યગ્દ્રષ્ટિવાળા અને તેથી અનન્તગુણ મિથ્યાદ્રષ્ટિવાળા છે. इति द्रष्टिद्वारम् ।

૧૧ દર્શનદ્વાર—દ્રશ્યસે વસ્ત્વનેન-સામાન્યરુપેએતિ દર્શનમ્ અર્થાત્ જેના વડે વસ્તુ સામાન્ય રૂપે દેખાય-અર્થાત્ વસ્તુના સામાન્ય ધર્મનો ઉપયોગ દેખાય જેમ ઘટને દેખવાથી આ ઘટ છે પટને આ પટ છે એટલેજ અવબોધ થાય તે દર્શન [હવે એ ઘટ કે પટ સાથી બન્યું કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું એમ વિશેષ અવબોધ થવો તે જ્ઞાન છે] એથી દર્શનને ‘ નિરાકાર અથવા સામાન્ય ઉપયોગ ’ એમ પણ કહેવાય છે.

એ દર્શન ચાર પ્રકારે છે—૧ અક્ષુદર્શન—તે અક્ષુરિન્દ્રિયદ્વારા પ્રાણીને પૂર્ણ-રૂપ દેખવાથી [દ્વરથી માત્ર છાવણીનાં દર્શનવત્] સામાન્ય વસ્તુનો બોધ થાય તે અને તે અક્ષુરિન્દ્રિય જીવોથી માંડીને થાય છે. ૨. અઅક્ષુદર્શન—તે અક્ષુ સિવાયની શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોથી જે સામાન્ય અવબોધ કે ઉપયોગ થાય

તે. ઇ. અવધિ દર્શન-તે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવને અવધિજ્ઞાનથી અણુવા એકઅણુ પદાર્થોનું સામાન્યજ્ઞાન-ઉપયોગ થાય તે. ૪. કેવલદર્શન-તે કેવળજ્ઞાની આત્માને રૂપી અને અરૂપી પદાર્થ સંબંધી સામાન્ય ઉપયોગ તે. એક અચક્ષુર્દર્શન અનાદિ છે પણ બાકી બધા આદિવાળાં છે કોઇપણ જીવને ચાર દર્શનમાંથી એક પણ દર્શનશુભુ ન્યૂનાધિકપણે પણ હોય છે. વધુમાં આ દર્શન દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી હોય છે.

છત્તસ્ય જીવોને પહેલાં ચક્ષુ આદિનો દર્શનોપયોગ અન્તર્બુદ્ધિ હોય અને ત્યારબાદ અન્તર્બુદ્ધિ મતિજ્ઞાનાદિકનો જ્ઞાનોપયોગ હોય છે, એ પ્રમાણે પ્રથમ દર્શનોત્પત્તિ પછી જ્ઞાનોત્પત્તિ છે, જ્યારે કેવળી ભગવંતને પ્રથમ સમયે કેવળજ્ઞાન અને પછી બીજા સમયમાં કેવળદર્શન એમ પ્રથમજ્ઞાન અને પછી દર્શનોપયોગ, એમ એક એક સમયને અન્તરે સાદિ અનન્તકાળ સુધી ચાલુ રહે છે અને વળી સોણે જતાં પ્રથમ જ્ઞાનોપયોગ હોય છે. કેવલ દર્શનને નિરાકાર ઉપયોગ, પણ કહી શકાય છે. इति दर्शनम्।

૧૨ જ્ઞાનદ્વારમ્—જાયતે પરિચ્છિયતે વસ્તુનેનેતિ જ્ઞાનમ્—એનાવડે વસ્તુ જણાય પરિચ્છેદાય તે જ્ઞાન કહેવાય. કોઇ પણ વસ્તુમાં સામાન્યધર્મ અને વિશેષ-ધર્મ એમ બે પ્રકારનો ધર્મ હોય છે તેમાં વસ્તુનો સામાન્યધર્મ તે દર્શન જે પ્રથમ કહેવાયું, હવે વસ્તુનો વિશેષધર્મ એટલે સામાન્ય જે ઘટ એમાં અમુક વર્ણનો અમુક સ્થાને બનાવેલો અમુક જણે બનાવેલો અમુક પદ્ધતિએ બનાવેલો એમ વસ્તુના વિશેષ ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા બોધ તે અહિં જ્ઞાન [વિશેષોપયોગ-સાકારોપયોગરૂપ] છે, તે જ્ઞાન મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન મનઃપર્વ-જ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એમ પાંચ પ્રકારનું છે અને અજ્ઞાન મતિઅજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાન તથા વિભંગઅજ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારનું છે એટલે કુલ આઠ પ્રકારનો સાકારોપયોગ છે.

એ આઠ જ્ઞાનપૈકી કોઇપણ જ્ઞાન અદ્ય કે અધિક અર્થાત્ ન્યૂનાધિકપણે દરેક જીવમાત્રને હોય છે જ પરન્તુ કોઇ પણ જીવ જ્ઞાનમાત્રા વિનાનો કોઈ પણ સ્થળે હોતો નથી, સૂક્ષ્મ નિગોહીયા જીવને શ્રુત-અક્ષરના અનંતમા ભાગની પણ જ્ઞાનમાત્રા ઉધારી છે, એટલી પણ માત્રાને ત્રણેલોકવર્તી કોઇપણ કર્મપુર-ગલ આવરો શકે તેમ નથી અને એ એટલો પણ ભાગ અવરાઈ જાય તો પછી જીવ અજીવ વચ્ચે ભેદ રહેજ નહિ, એટલે જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં ત્યાં જીવ અને જ્યાં જ્યાં જીવ ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન.

૧ મતિજ્ઞાન—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અવધાર્ય અર્થરહિત જ્ઞાન તે, એ જ્ઞાન મૂલ ૨૮ ભેદે અને ૩૪૦ ઉત્તર ભેદે છે.

૨ શ્રુતજ્ઞાન—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતું યથાર્થ [અર્થવાયું] જ્ઞાન, તે મૂલ અક્ષરાદિ ચીજ લેદે છે અને વીરલેદે પણ છે, દરેક પ્રકારની લિપિ ભાષા આ શ્રુતજ્ઞાનના અક્ષરશ્રુત લેદનોજ વિષય છે. વ્યંજનાક્ષર અને સંજ્ઞાક્ષર સર્વ શ્રુતઅન્વેષા શાઓ-વાચા-શબ્દ શ્રવણાદિક સર્વ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય છે. અને તે બોધ શ્રવણેન્દ્રિય અને મન ઉભયથી થાય છે.

શંકા ? શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રવણેન્દ્રિય નિમિત્તરૂપ છે તો પછી મતિજ્ઞાનથી પૃથક શું કામ પાડ્યું ? સમાધાન—મતિજ્ઞાનનો વિષય વર્તમાન પદાર્થો માટે છે અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય ત્રણેકાળના પદાર્થો જ્ઞાન માટે છે અને તેનો વિષય પણ અતિ વિસ્તૃત અને અનેક સૂક્ષ્મપદાર્થોને ખતલાવનાર હોવાથી વિશુદ્ધ છે એટલુંજ નહિ પણ શ્રુતજ્ઞાનના ખળથી છદ્મસ્થ પણ 'શ્રુતકેવળી' કહેવાય છે. વળી બાહ્યવું એ મતિજ્ઞાનનો વિષય છે એથી તે શાશ્વત છે કારણ કે કિચિદ્ પણ બાહ્યપણું જીવને સદા હોય છેજ અને [અન્યાનુસારી વિશિષ્ટ] શ્રુતજ્ઞાન જીવને સદા હોતું નથી કેમકે એ શ્રુતજ્ઞાન શબ્દજ એવો છે કે [શ્રૂયતે તત્ત્વાનં વા શબ્દાત્ જ્ઞાનં] સમજણપુર્વક આત્મ પુરૂષના ઉપદેશની અપેક્ષા ખતલાવે છે. વળી મતિજ્ઞાનમાં સ્પર્શેન્દ્રિયાદિ ઇન્દ્રિય અને મન એ બેઉ કારણભૂત છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો પદાનુસારી લઘિવાળાઓની જેમ લઘિયથી પણ સંભવે છે. ઇત્યાદિ તત્કાવત છે.

૩ અવધિજ્ઞાન—મન અને ઇન્દ્રિયોના આલંબન વિના આત્મસાક્ષાત્ થતું રૂપી પદાર્થનું યથાર્થ જે જ્ઞાન તે અથવા સાક્ષાત્ નિશ્ચય અવધાનરૂપ જ્ઞાન તે.

એ જ્ઞાન છ પ્રકારે છે ૧ અનુગામી ૨ અનનુગામી ૩ વર્ધમાન ૪ હીયમાન ૫ પ્રતિપાતી ૬ અપ્રતિપાતી. ૧ અનુગામી એટલે જ્યાં જાય ત્યાં સાથે ગમન કરનાર, અનનુગામી એટલે જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયું તેનોજ બોધ શું ખલાખદ્દ હીપકવત્ આપે તે. વર્ધમાન એટલે કંઈક ઉત્પન્ન થયા બાદ વધતુંજ જાય તે, અને હીયમાન—તે અપ્રશસ્ત વ્યાપારોથી ક્ષણે ક્ષણે હીન થતું જાય તે, પ્રતિપાતી એટલે લોકાકાશ ક્ષેત્ર જેટલું ઉત્પન્ન થયા બાદ પ્રમાદાદિકથી એકદમ પુનઃ પાછું પાડે તે અને અપ્રતિપાતી અલોકના એક પ્રદેશને પણ ખતલાવે અને આબ્યું પાછું ન જાય પણ એમાંજ કેવળજ્ઞાન અપાવે તે.

આ જ્ઞાન—દેવ નારકને ભવપ્રત્યયિક, મનુષ્ય તિર્થંચને ક્ષાયોપશમિક છે.

૪ મનઃપર્ચવજ્ઞાન—મન અને ઇન્દ્રિયોના આલંબન વિના આત્મસાક્ષાત્ થતું સંજ્ઞિ જીવોના મનોગત ભાવને જણાવનારું યથાર્થ જે જ્ઞાન તે.

એના ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે ભેદ છે, સામાન્ય-સરલજ્ઞાન તે ઋણુમતિનું અને વિશેષજ્ઞાન ગ્રહણ કરનારી મતિ તે વિપુલમતિ, આ જ્ઞાન સુનિવરપણામાં થાય છે.

૫ કેવલજ્ઞાન—તે મન-ઇન્દ્રિયના આલંબન વિના આત્મસાક્ષાત્ થતું રૂપી-અરૂપી પદાર્થનું યથાર્થ જે જ્ઞાન તે. આ કેવલજ્ઞાન એ અંતિમ સંપૂર્ણ સ્થિતિનું છે. એ જ્ઞાનથી સર્વ કાળે સર્વ ક્ષેત્રે વર્તતારૂપી અરૂપી પદાર્થોના સર્વ ભાવોને એકી સાથે જુવે અને જાણે છે, આ જ્ઞાનવાળો આત્મા તદ્ભાવ મોક્ષગામીજ બને છે. इति ज्ञानद्वारम् ।

૧૩ અજ્ઞાનદ્વારમ્—અજ્ઞાન-એટલે જ્ઞાન નહિ એટલે જ્ઞાનનો અભાવ એવો અર્થ નથી લેવાનો પરંતુ જ એટલે કુત્સિત અથવા વિપરીત જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય. આ અજ્ઞાન આત્મામાં ઢાખલ થવાથી જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે હોય છે તેવા સ્વરૂપે સમજાતી નથી એથી એ વિપરીતજ્ઞાન છે એથી તે સફળતિ કે મોક્ષનું કારણ થતું નથી માટે કુત્સિત-નિઘ છે, તે જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે છે.

૧ મતિઅજ્ઞાન—તે મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થ રહિત પરંતુ અથથાર્થ [વિપરીત] જ્ઞાન તે.

૨ શ્રુતઅજ્ઞાન—નો અર્થ એજ પ્રમાણે છે ૩ વિભંગજ્ઞાન મિથ્યાહિંસા જીવનું અવધિજ્ઞાન તેજ. એમાં વિ: વિપરીત મેગ-પ્રકારનું જ્ઞાન તે.

જેમ દ્રીપ-સમુદ્ર અસંખ્યાત છે પણ શિવરાજર્ષિ નામના ઋષિને સાત દ્રીપ-સમુદ્ર જેટલુંજ અવધિજ્ઞાન થવાથી આટલાજ દ્રીપ-સમુદ્ર છે અધિક નથી એવી શ્રદ્ધા પેદા થવાથી તેનું અવધિ વિભંગજ્ઞાન તરીકે ગણાયું અને ત્યારપછી શ્રી વીરભગવંત પાસે આવવાનો પ્રસંગ થતાં સમભવતાં પોતાની ખોટી માન્યતા પશ્ચાત્તાપ કરવા પુર્વક દૂર થઈ એટલે અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રની શ્રદ્ધાવાળા થયા, પછી તે અવધિજ્ઞાની કહેવાયા.

તથા સત્ય અસત્યના વિવેક રાખ્યા વગર જોલનાર પુરૂષનું અસત્ય વચન અસત્ય છે કિંતુ સત્ય વચન પણ અસત્ય લેખાય તેમ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉદયથી વિવેક વિકલ પુરૂષનું મતિજ્ઞાનાદિ જ્ઞાન અજ્ઞાનજ લેખાય છે. इत्यज्ञानद्वारम् ।

યોગદ્વારમ્—યોગ એટલે શું ? દોહડું કુહડું વિગેરે ક્રિયામાં-વ્યાપરમાં જે જોડે સમ્બન્ધ કરી આપે તે અથવા જીવ જે વડે દોહડા કુહડાની ક્રિયામાં જોડાય તે યોગ-વીર્ય શક્તિ ઉત્સાહ પરિસ્પન્દાદિ પર્યાયવાચક છે.

એ યોગ મન વચન કાયાના વ્યાપારથી ૫૬૨ પ્રકારનો છે એમાં મનો-યોગ ચાર પ્રકારે, વચનયોગ ચાર પ્રકારે અને કાયયોગ સાત પ્રકારે છે. મનોયોગ કોટલે કોઇપણ વિષયનું મનન ચિંતન, વચનયોગ તે બોલવું અને કાયયોગ કોટલે હલનચલન વિગેરે શરીર સંબંધી ક્રિયા.

૪ પ્રકારે મનોયોગ—૧ સત્ય મનોયોગ—જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે હોય તેવાજ સ્વરૂપે વિચારવી તે, ૨ અસત્ય મનોયોગ—વસ્તુ જે સ્વરૂપે હોય તે રીતે ન વિચારતાં વિપરીત રીતે વિચારવી તે, ૩ સત્યમૃષા [અથવા મિશ્ર] મનોયોગ વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે ન વિચારતાં કંઈક અંશે સત્ય સ્વરૂપે અને કંઈક અંશે અસત્ય સ્વરૂપે વિચારવી તે, અને ૪ અસત્યાઽમૃષા [અથવા ક્યવહાર] મનોયોગ જે વિચારને સત્ય પણ ન કહી શકાય કે અસત્ય પણ ન કહી શકાય તેવો હિપ્ત થએલો વિચાર તે.

આ ચારે પ્રકારનાં મનોયોગમાં પ્રથમ યોગના હેતુમાં—જેમ સત્ અસત્ સ્વરૂપવાળો જીવ શરીર વ્યાપી છે તે સ્વકર્મ લોકતા છે ઇત્યાદિ કોઇ વસ્તુ કે વાતનું સ્થાપન કરતાં સ્વતઃ સંબ્રમ થાય ત્યારે સર્વજ્ઞાનુસાર ચિન્તન કરવું તે, બીજા યોગમાં જીવ એકાન્ત છેજ નહિ, જીવ એકાંતનિત્ય અથવા એકાંત અનિત્ય છે, અકર્તા—નિર્ગુણી છે ઇત્યાદિ, ત્રીજા યોગમાં ઘણા અશોકવૃક્ષો હોય પરંતુ સાથે અન્યવૃક્ષો હોય છતાં કહે કે આ અશોકવૃક્ષ જ છે એથી અશોકવૃક્ષ સફળાવ પુરતી સત્યતા અને અન્યવૃક્ષ હોવાથી તેટલી અસત્યતા, ચોથામાં મારે અમુક માણસ પાસેથી થોડો લેવો છે અમુક ઘટ-પટ લેવાં છે એ વિચારણા વખતે નથી સત્યતા કે નથી અસત્યતા.

૪ વચનયોગ—સત્યવચનયોગ—જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે છે તેજ સ્વરૂપે અને સ્વપરહિતનો વ્યાધાત ન થાય તે રીતે કહેવી તે, વીતરાગ તેજ સુદેવ, પંચમહાવ્રતધારી અને મોક્ષ માર્ગોપદેશકજ સુશુર, અને સંપુર્ણ અહિંસાદિક માર્ગને જ સુધર્મ કહેવો તેમજ સામાને સત્ય પણ પ્રિય લાગે તેવું કહેવું જેમ અંધને અંધ કહેવો પણ અપ્રિય ન લાગે તેમ વિવેકથી કહેવો વિગેરે. ૨ અસત્યવચનયોગ તે વસ્તુને વિપરીત સ્વરૂપે કહેવી તે, રાજ-દ્રેષ મોહના લક્ષણ-યુક્ત દેવને સુદેવ કહેવા, કોઇપણ જાતના વ્રત-નિયમ વિનાના ઉન્માર્ગ ગમનનો ઉપદેશ આપનારને સુશુર અને હિંસા અસત્ય અનીતિ ચોરી વિગેરેને ધર્મ કહેવો અને અવિવેકપણે સામાને અપ્રિય વચન બોલવું ૩ સત્યાસ્ત્ય [મિશ્ર] વચનયોગ તે વસ્તુને કંઈક અંશે અંશે સત્યાસત્ય સ્વરૂપે વિચારવી જેમ અન્યવૃક્ષથી સંકલિત આશ્રવનને બહુલતા દ્રષ્ટીથી અન્યવૃક્ષની વિવક્ષા કર્યા વિના આ

આત્મવનજ છે એમ કહેવું તે ૪ અસત્યામૃષા [વ્યવહાર] વચનયોગ—તે જે વચન સત્ય ન હોય તેમ અસત્ય પણ ન હોય એવું. જેમ બાળકનું હાલરું ગાતાં હલહલલ બોલવું, ગીતો ગાતાં રે, લાલ-લોલ ઇત્યાદિ કે દેવ । વિગેરે સંબોધક વચનો તથા તું આ કર । એમ આજ્ઞા કરવી પ્રશ્ન પુછવા ઇત્યાદિ અસત્યામૃષા-વ્યવહાર વચન યોગ ૧૨ પ્રકારનો છે. વળી પશુઓતી અને અસંજી છવેતી અસ્પષ્ટ બાષાઓ પણ આ યોગથી જ છે. માણસને બોલવાની બાષા પણ વચન યોગની જ માફક ચાર પ્રકારે છે. એમાં પ્રથમના ત્રણે ભેદના દશ દશ પ્રકાર અને ચોથીના બાર ભેદ મળીને કુલ ૪૨ પ્રકારે બોલવાના બાષાભેદોની વિવક્ષા તથા વર્ણન અન્યાતરથી બેવું. इति वचनयोगः.

૭ પ્રકારનો કામયોગ—ઔવારિકકાયયોગ—ઔદારિક શરીરની ગમનાગમનાદિ ક્રિયારૂપ, આ યોગ મનુષ્ય-તિર્યંચને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં [મતાન્તરે શરીરપર્યાપ્તિ બાદ શેષ પર્યાપ્તિએ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં] હોય છે.

૨ ઔદારિકમિશ્રકાયયોગ—કાર્મણ્યશરીર સાથે ઔદારિકની મિશ્રક્રિયા. આ યોગ મનુષ્ય-તિર્યંચને ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી ઔદારિક શરીરને આરંભ કરે તે પૂર્ણ શરીર ન થાય [મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન થાય] ત્યાં સુધી અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અને કેવલી સમુદ્ધાતમાં ૨-૬-૭ મા સમયે હોય છે. આ યોગ કાર્મણ્ય-વૈક્રિય અને આહારક દેહ સાથે હોય છે.

૩ વૈક્રિયકાયયોગ—વૈક્રિય શરીરની ગમનાગમનાદિક ક્રિયાઓ, આ યોગ દેવ-નારકને પર્યાપ્તાવસ્થામાં [અથવા મતાન્તરે શરીર ૫૦ સમાપ્ત થયા બાદની પર્યાપ્તવસ્થામાં] હોય છે. તથા લઙ્ઘિવંત મનુષ્ય તિર્યંચને પર્યાપ્ત બાળ વાયુકાયને પણ વૈક્રિય શરીર રચતી વખતે વૈક્રિય શરીર સંબંધી સર્વ પર્યાપ્તિઓ સમાપ્ત થયા બાદ પર્યાપ્તાવસ્થામાં [મતાન્તરે શરીર ૫૦ બાદ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં] વૈક્રિયયોગ હોય છે.

૪ વૈક્રિયમિશ્રકાયયોગ—કાર્મણ્ય દેહ સાથે તેમજ ઔદારિક સાથે વૈક્રિય શરીરની મિશ્ર ક્રિયા. ઉત્પત્તિના દ્વિતીય સમયથી લઈને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં દેવ-નારકોને આ યોગ હોય છે અને લઙ્ઘિવંત તિર્યંચ મનુષ્યને પણ વૈક્રિય શરીર સંબંધી અપર્યાપ્તાવસ્થામાં એટલે ઉત્તરવૈક્રિય રચતાં પ્રારંભમાં આ વૈક્રિય સાથે મિશ્રપણું હોય, વળી તે શરીરના પુનઃ સંહરણ સમયે પણ અન્તઃસૂક્ષ્મ કાયવત આ યોગ હોય છે.

૫ આહારકકાયયોગ—આહારક શરીરની શ્રી કેવલી લગવંત પાસે ગમ-

નાગમન ક્રિયા તે, આ યોગ ચૈત્ર પૂર્વધર મુનિ આહારક શરીર રહે ત્યારે આહારકશરીર સંબંધી અપચાપ્તાવસ્થામાં હોય છે.

૬ આહારકભિન્નકાયયોગ—આહારિક શરીરની સાથે આહારક શરીરની ભિન્નક્રિયા. આ યોગ આહારક શરીરની રચનાના પ્રારંભમાં [આહારકશરીરની અપચાપ્તાવસ્થામાં] અને પુનઃ આહારક શરીરના સંહરણ સમયે પણ હોય છે.

૭ તૈજસકાર્મણ્યકાયયોગ—તૈજસ શરીર કાર્મણ્ય શરીરની ક્રિયા તે, આ યોગ શરીરની બન્ને શરીરના નિરન્તરના સહચારીપણથી ભેગોજ કહ્યો છે. આ યોગમાં વળી તૈજસ શરીરની ગૌણતા અને કાર્મણ્ય શરીરની પ્રધાનતા-મુખ્યતા હોવાથી કાર્મણ્યકાયયોગ કહીએ તો પણ હોય નથી. આ યોગ પરબલે જતા જીવને વહગતિમાં અને કેવલી સમુદ્ધાતના ૩-૪-૫ એ ત્રણ સમયે હોય છે. આ ૪૦કર્મશ્રન્યના મતે વ્યાખ્યા સમજવી. इति योगद्वारम्.

૧૫ ઉપયોગદ્વારમ્—उपयोजनं वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यतेऽसाविति अनेनेति वा उपयोगो जीवस्वतस्वभूतो बोधः—એટલે વસ્તુસ્વરૂપના બાણપણમાં જે ઉપયોગી થાય અથવા જેનાવડે વસ્તુસ્વરૂપ જણાય, અને જે જીવના સ્વ-લક્ષણભૂત હોય તેનું નામ ઉપયોગ.

તે ઉપયોગ ૫ જ્ઞાન ૩ અજ્ઞાન અને ૪ દર્શન એમ બાર પ્રકારે છે, તેમાં પણ ' જ્ઞાન તે સાકારોપયોગ અને ૪ દર્શન તે નિરાકારોપયોગ છે. એ બારે ઉપયોગનું વર્ણન પૂર્વ કહેલા જ્ઞાન-દર્શન દ્વારવત સમજવું. આ ઉપ-યોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

૧૬ ઉપપાતદ્વારમ્—ઉપપાત એટલે ઉપજવું-ઉત્પન્ન થવું અર્થાત્ કયા સ્થાનમાં એક સમયમાં કેટલા જીવ ઉપજે-જન્મે તે ઉપપાત સંખ્યારૂપ છે અને અધ્યાહારથી કેટલા કાળ સુધી કોઈ પણ જીવ [વિવક્ષિત સ્થલાશ્રયી] આવી ઉત્પન્ન ન થાય તો ક્યાં સુધી ન થાય તે ઉપપાતવિરહ એમ ઉપપાત સંખ્યા અને ઉપપાતવિરહ એમ બે પ્રકારે આ દ્વાર છે.

૧૭ વ્યવનદ્વારમ્—કયા સ્થાનથી એક સમયમાં કેટલા જીવ સ્થવે-મરણ પામે તે સ્થવન સંખ્યાનો નિયમ કહેવો તે સ્થવનદ્વાર અને ઉપલક્ષણથી એક જીવ સ્થવ્યા પછી બીજો જીવ સ્થવે નહીં તો ક્યાં સુધી ન સ્થવે તેનો નિયમ કહેવો તે સ્થવનવિરહ. આ બન્ને દ્વારો જઘન્યોતકૃષ્ટથી કહેલ છે.

જા. ચિદાન્તનો મત મિશ્રયોગાદિકની બાબતમાં જુદો પડે છે. તે મત્યાન્તરથી સમજાશે.

૧૮ સ્થિતિદ્વારમ્—સ્થિતિ=આયુષ્ય તે કયા જીવનું કેટલું હોય તે આયુષ્યકાળનો નિયમ જાણવો અને ઉત્કૃષ્ટથી કહેવો તે. તેમાં જાણવો આયુષ્ય કહેવું તે જાણવ્યસ્થિતિ અને ઉત્કૃષ્ટ કહેવું તે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ.

૧૯ પર્યાસિદ્વારમ્—તે આહાર પર્યાસિ, શરીર ૫૦, ધન્વિય ૫૦, આસા-શ્વાસ ૫૦, ભાષા ૫૦, મનઃ ૫૦, એ છ પર્યાસ છે, તેનું સવિસ્તર વિવરણ ગાથા ૩૩૮-૩૩૯ ના અર્થમાં કહ્યું છે.

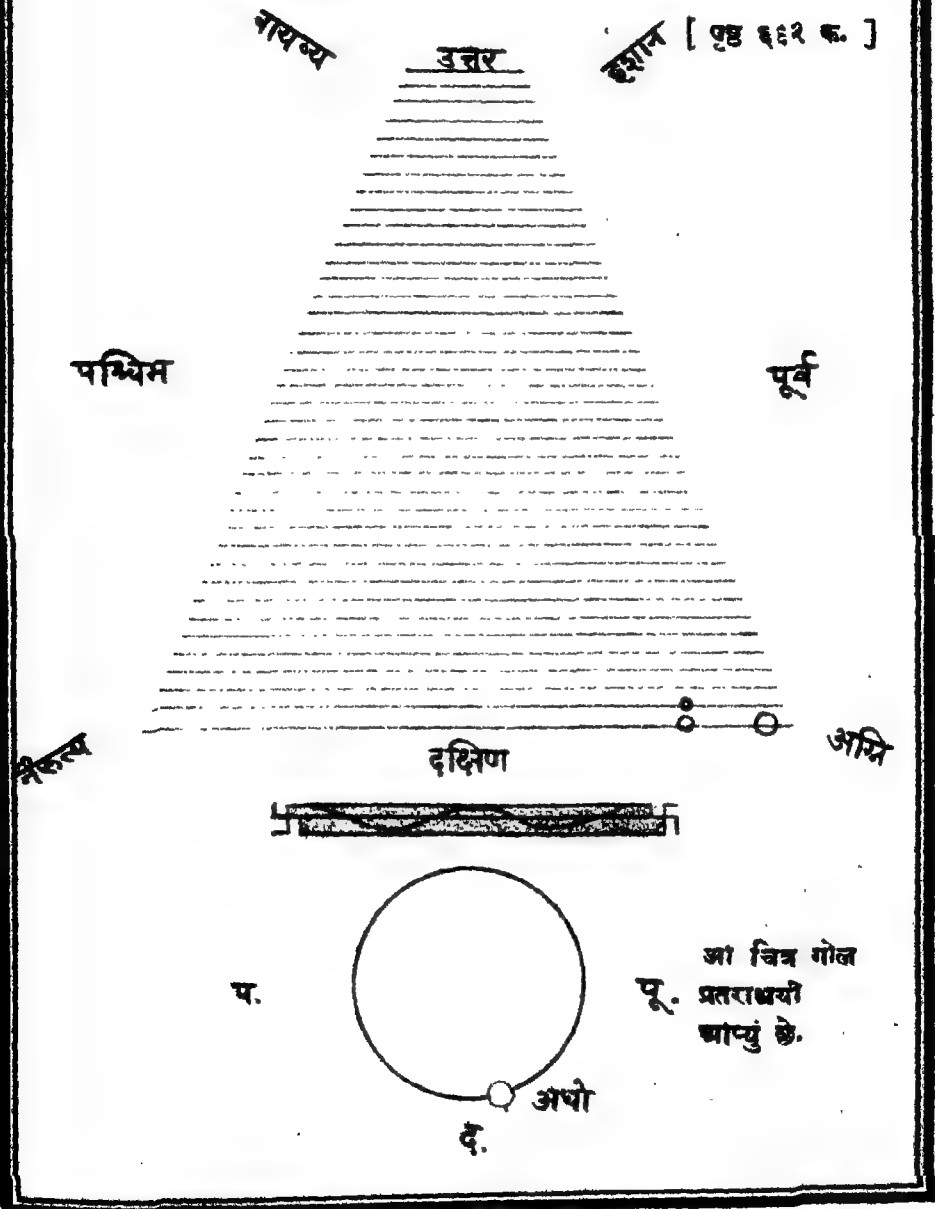
૨૦ કિમાહારદ્વારમ્—કિમાહાર શબ્દમાં કિમ્-એટલે કંઈ દિશાનો અથવા કેટલી દિશાનો [કેટલીદિશિથી વા] આહાર એટલે આહાર પુદ્ગલગ્રહણ તે સંબંધી નિયમ જણાવવો તે કિમાહારદ્વાર કહેવાય છે, એનું દ્વિતીય નામ દિગાહાર-આહારવિગ્ [કંઈ વા કેટલી દિશિથી આહાર ગ્રહણ હોય તે] પણ છે. એ કિમાહાર ત્રણ દિશિનો (૧) ચાર દિશિનો (૨) પાંચદિશિનો (૩) અને છ દિશિનો (૪) એમ ચાર પ્રકાર છે. એમાં બે દિશિનો અને એક દિશિનો એવા બે ભેદ હોતાજ નથી કારણ કે એક અને બે દિશિથી પુદ્ગલ ગ્રહણ હોતું નથી, પરંતુ ન્યૂનમાં ન્યૂન ત્રણ દિશિથી પુદ્ગલગ્રહણ હોય છે, તેમાં હવે ચાર પ્રકારે આહારગ્રહણ આ પ્રમાણે—

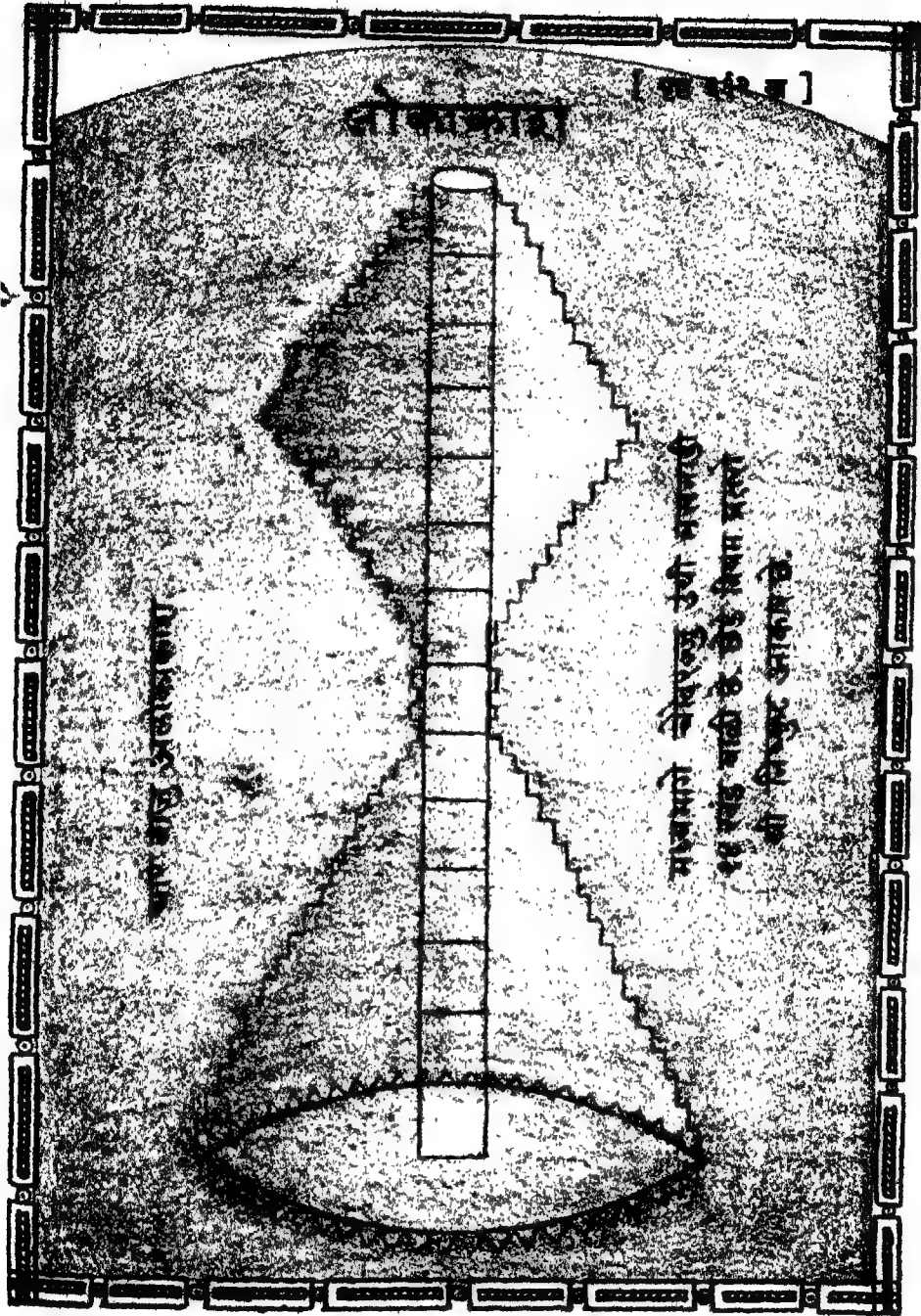
લોકાકાશની ચારે બાજુ પર્યન્ત ભાગ [અંતિમ સપાટી] છોડીને અંદરના ભાગમાં રહેલ સર્વ સંસારી જીવો ૪ દિશિથી અને ઊર્ધ્વ અને અધઃ [૪ દિશા-૧ ઉર્ધ્વદિશિ ૧ અધોદિશા] એમ છ દિશિમાંથી આહાર પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે, જેમ ઉગળતા બીની કઢાઈમાં ઘીના અંદરના ભાગમાં રહેલો પુડલો કે પુરી એ દ્રવ્યો ઘી ને ઉપરથી અને નીચેથી અને ચારે દિશાથી ગ્રહણ કરે છે. અથવા જળથી ભરેલા ભાજનમાં અંદર નાંખેલો વાદળીનો કટકો પાણીને છબ્બે દિશામાંથી ચુસે છે તેમ લોકાકાશના પર્યન્તભાગો છોડીને લોકની અંદર વર્તતો જીવ પણ છબ્બે દિશિથી આહાર ગ્રહણ કરી શકે તે યોગ્ય જ છે. આ છબ્બે દિશિનું આહારગ્રહણ સર્વત્ર ત્રસજીવોને તો હોય છે જ અને ઘણા સ્થાવર જીવોને પણ હોય છે.

તે પ્રમાણે લોકાકાશમાં સર્વથી ઉપર અને સર્વથી નીચેના છેલ્લા ભાગમાં છેલ્લા પરિધિના સ્થાને જ્યાં આગળ લોકાકાશની ધાર અને ખૂણા પડે છે, ત્યાં અધો કે ઊર્ધ્વલોકના નિષ્કૃટની વિદિશાને અનુસરીને ખુણામાં રહેલા જીવને ૩ દિશિથી આહાર ગ્રહણ હોય છે. કારણ કે તે સ્થાને ૧-અધોઃ તરફથી પડખેની દિશાનો, ૨-વિદિશની સન્નિપત્તિ દિશાનો અને અધઃસ્થાને રહેલા જીવને નીચેની દિશાનો ઉપર રહેલો હોય તો તેને ઉપરની દિશાનો એ ત્રણે દિશાનો આહાર

उपरका प्रथम चित्रमा ते कीटीको छे. ते प्रत्येक प्रतररूप समकवी, अग्रिमशामा रहेछ
 छेल्नु गर्नुस ते अग्रिमशामा [अन्तिमप्रतरे] निष्कूटवर्ति जीव छे, त्याको कवीने रहेछु बीजु
 गर्नुस ते पश्चिम दिशाने अनुसरी रहेछ जीवजु, अने तेवी उपाम्य प्रतरमा रहेछ गर्नुस ते पय
 जीवसूचक छे. तेकोने अनुक्रमे अक्षःपूर्व अने दक्षिण दिशानो व्यापात, अक्षः अने दक्षिण दिशानो
 तथा दक्षिणो व्यापात छे.

॥ किमाहारद्वारे-आहारव्याघात चित्रम् ॥

માન્ય થતો નથી, કારણ કે એ ત્રણે દિશાઓમાં અલોકાકાશ આવેલો હોય છે અને અલોકાકાશમાં પુણ્યલક્ષ્ય જ નથી. આ ત્રિદિશિ આહાર પાંચ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય તથા બાહરવાયુકાયલ્પોને હોય છે.

તે પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ૪ દિશિઓમાંની કોઈપણ એકદિશિથી અંદર પાછળ હટીને [એટલે તે દિશિના પર્યન્તભાગને સ્પર્શ્યા વિના] રહ્યા હોય તો તેવા લ્પને ૪ દિશિનો આહાર હોય, જેમ એક એકેન્દ્રિય લ્પ છેક અધોલોકમાં અંતિમ સપાટીથી અર્વાક પશ્ચિમદિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય તો પછી એને પૂર્વદિશામાં વ્યાધાત [અલોકાકાશથી આહાર દ્રવ્યોની સ્પર્શના] ન થાય, પૂર્વદિશામાં વ્યાધાત ન થવાથી ફક્ત અધો અને દક્ષિણદિશા બેનો જ વ્યાધાત થયો ત્યારે શેષ ચારે દિશાથી આહાર મલે છે.

એજ પ્રમાણે બે દિશિથી પાછળ લ્પ હટીને રહ્યો હોય તો ૫ દિશિનો આહાર હોય છે. તે જ્યારે એકેન્દ્રિય લ્પ બીજા ત્રીજા પ્રતરમાં ઉર્ધ્વ કે પાશ્ચિમ દિશાવર્તી હોય ત્યારે અને ત્રણે દિશિથી અંદર રહેલો હોય તો પ્રથમ કદ્યા પ્રમાણે છએ દિશિનો આહાર હોય છે.

એ ૩-૪-૫ દિશિથી આહાર લોકના પર્યન્ત ભાગવર્તી રહેલા એકેન્દ્રિય લ્પોને હોય છે. પુનઃ કાબલા તરીકે—કોઈ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય લ્પ [ખાવાયુ] સર્વથા લોકની નીચે અને અંતિમ પરિધિ પાસેના ખુણામાં અગ્નિકોણને સ્પર્શીને રહ્યો હોય તો એક પડખાવર્તી પૂર્વદિશામાં, બીજે પડખે સન્મુખ રહેલી દક્ષિણ દિશામાં અને નીચેની અધોદિશામાં એ ત્રણ દિશિમાં અલોક હોવાથી ત્રણ દિશાનો આહાર મળતો ન હોવાથી શેષ [પશ્ચિમ, ઉત્તર અને ઊર્ધ્વ એ] ત્રણ દિશિથી આહાર ગ્રહણ કરે.

તથા એજ લ્પ તે સ્થાનમાંથી રહેજ પણ પશ્ચિમદિશા તરફ અંદરભાગે [પાછળ હટીને] રહે તો પૂર્વદિશા ખુલ્લી થવાથી પૂર્વદિશાનો આહાર મળતાં ૪ દિશાના આહારવાળો થાય. કારણ કે એને બે દિશાનો વ્યાધાત છે.

પુનઃ લોકની સર્વથા નીચે રહેલો એજ લ્પ બે પ્રથમ પ્રતરથી [એક આકાશપ્રદેશ જેટલો પણ] ઉર્ધ્વ ખસી બીજા ત્રીજા પ્રતરમાં આવે તો તે વખતે અધોદિશિ ખુલ્લી થવાથી અધોદિશિનો પણ આહાર મળતાં ૫ દિશિનો આહારવાળો થાય.

પુનઃ એજ લ્પ જરાક ઉત્તર તરફ ખસી જાય તો દક્ષિણદિશા ખુલ્લી થતાં છ દિશિનો આહાર પણ મળી રહે.

એ પ્રમાણે વચાસંભવ સર્વ જાગમાં વિચારવું પરંતુ ૩-૪-૫ દિશિની આહાર નિર્ણયમાં કોઈપણ સ્થાને લોકનો પર્યંત જાગ ન આવડે આનમાં રાખવો. હતિ કિમાદારમ્ ।

૨૧ સંજ્ઞાદ્વારમ્—પૂર્વે ચોથા દ્વારમાં કહેવા ચોથા ને આહાર-ભય-મૈથુનાદિ ૪-૧૦ વિગેરે સંજ્ઞાઓ છે તેથી આ ૨૧ માં દ્વારમાં કહેવાતી ત્રણ સંજ્ઞાઓ ભૂલી છે. શાસ્ત્રમાં ને ‘સંજ્ઞી’ પછી કહેવાય છે તે આ સંજ્ઞા આમથી છે, પરંતુ આહાર ભયાદિક સંજ્ઞાઓથી નહિ, કારણ કે તે ઔષ્ધસંજ્ઞા છે વળી ત્રીજા મોહોદયથી અશોભન અવ્યક્ત છે.

૧ હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા—હેતુવાદ=નિમિત્તકારણ [તે કદ પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટના ત્યાગરૂપ]નું ઉપદેશ=કથન છે જેમાં તે હેતુવાદોપદેશિકી સમ્ એટલે સમ્યક્ જ્ઞાન તે સંજ્ઞા.

આ સંજ્ઞામાં વર્તમાનકાળના વિષયનું જ ચિન્તવન ઉપયોગ વિચાર હોય છે. આ સંજ્ઞાવાળા જીવો વર્તમાનસમયમાં પ્રાપ્ત થએલા દુઃખની નિવૃત્તિનો અને એથી સુખની પ્રવૃત્તિનો માર્ગ શોધે છે અને તે માર્ગ વગરવિચાર્યે તુર્ત અંગીકાર કરે છે પછી ભલે જૂતકાળમાં એ માર્ગ સ્વીકારથી દુઃખ થતું હોય અથવા ભવિષ્યમાં થવાનું હોય તો પણ તે અનુભવનો ખ્યાલ તેને ક્યાંથી જ હોય ? કારણ કે જે સ્થાને એ જીવેને અગ્નિ, તાપ કે અન્ય કોઈના ઉપદ્રવ લાગતાં ત્યાંથી તો તે ખસી જાય છે પણ ખસીને જ્યાં જાય છે તે સ્થાન નિરૂપદ્રવ છે કે નહિ અથવા પૂર્વે અગ્નિ-તાપાદિકથી એ સ્થાન રહિત હતું કે નહિ અથવા ભવિષ્યમાં પુનઃ નિરૂપદ્રવ રહેશે કે કેમ ? વિગેરે આગળ પાછળનો વિચાર આવતો નથી પરંતુ માત્ર વર્તમાન સમયના સુખના જ ખ્યાલવાળા હોય છે, એથી તેઓને તથાવિધ વિચારશક્તિવાળું મનોવિજ્ઞાન ન હોવાથી અસંજ્ઞી છે. એકેન્દ્રિય દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય પંચેન્દ્રિયને હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળા કહ્યા છે.

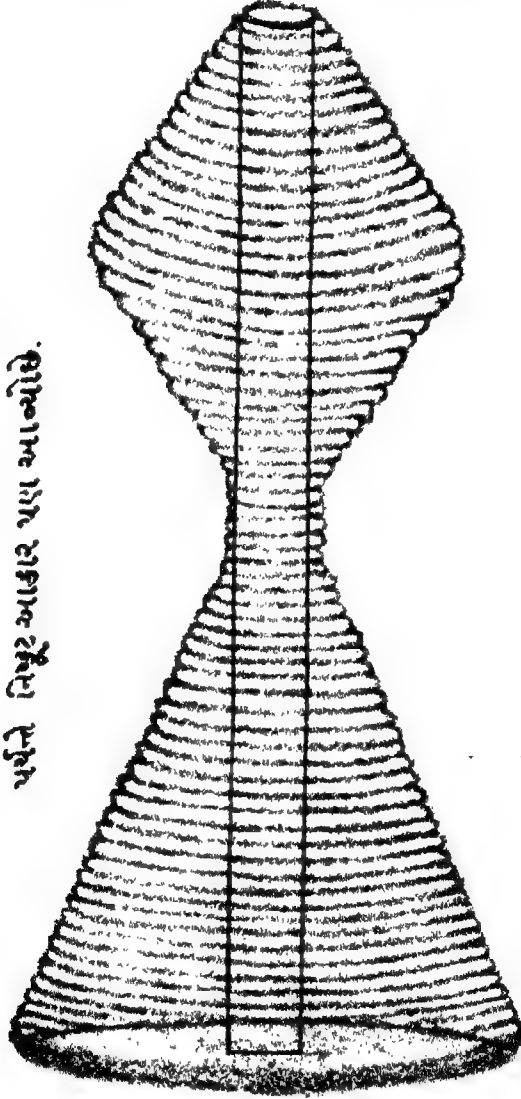
૨ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા—દીર્ઘકાલ—લાંબાકાળ તે જૂત અને ભવિષ્યના મનોવિજ્ઞાન-વિચાર શક્તિવાળી તે દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા. આ સંજ્ઞાવાળા જીવેને જૂતકાળમાં શું બન્યું હતું ? અને અમુક કાર્યનું શું પરિણામ આવ્યું હતું ? તથા હવે એનું શું પરિણામ આવે ? મારે હવે ભવિષ્યમાં અમુક કાર્યનું શું કરવું કે જેથી નિરાપાધપણ રહે એમ દીર્ઘકાલના સંજ્ઞેનાના વિચાર પૂર્વકકાર્યની પ્રવૃત્તિ આ સંજ્ઞાળથી થાય છે તેથી આનું બીજું નામ સમ્યક્જ્ઞ સંજ્ઞા પણ છે.

લોકાકાશનો સર્વત્ર વૃત્ત આકાર.

[પૃષ્ઠ ૬૬૨, ન.]

[વૃત્તાકારે અસંખ્ય આકાશપ્રતરો.]

પર્યંતે નિષ્કૂટ આકાર થવા આવ્યો છે.

આ સંજ્ઞા મનોવિજ્ઞાનવાળા અને મનઃપર્યાસિવાળા સર્વ સંજ્ઞી છવોને હોય છે. શાસ્ત્રમાં છવોના સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી બેદો વારંવાર જે આવે છે તે આ કીર્ત્તિશિક્ષી સંજ્ઞા આશ્રયી જ થયા છે એટલે આ કીર્ત્તિશિક્ષી સંજ્ઞા-વાળા છવો તેજ સંજ્ઞી અને તે રક્તિ છવો તે અસંજ્ઞી સમજવા.

૩ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા—સમક્રિતવંત આત્માનો જૈન દર્શનને અનુકૂલ જે બોધ ક્રિયા વિચાર અથવા સંજ્ઞા તે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા. એટલેકે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમ સંપન્ન સમ્મકૃત્વવાળી સંજ્ઞા તે. અર્થાત્ જે છવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમવાળો હોય અને સાથે ચધાશક્તિ હેયોપાદેય [હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્યતો-અકલ્યાણ-આચરણનો ત્યાગ અને ઉપાદેય ઉપા જન કરવા યોગ્ય કલ્યાણમાર્જનું આરાધન] ની પ્રવૃત્તિવાળો હોય તેવા છવસ્થછવોને એ સંજ્ઞા હોય છે અને પુનઃ તે મુખ્યત્વે કેટલાક પુણ્યશાક્ષી મનુષ્યને હોય છે. इति संज्ञाद्वारम्

એ ત્રણ સંજ્ઞાઓનો મુખ્ય વિષય ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાં અપ્રવૃત્તિ-ત્યાગ છે અને તે અનુક્રમે કમથાઃ અધિક અધિક દરજ્જાનો છે. કારણ કે પ્રથમ સંજ્ઞા વર્તમાન વિષયિકી, બીજી ત્રિકાલવિષયિકી અને હેયોપાદેયના ત્યાગરૂપ ત્રીજી મોક્ષમાર્ગાભિમુખી છે જેથી શ્રેષ્ઠ સંજ્ઞા ત્રીજી છે. इति संज्ञाद्वारम् ।

૨૨ ગતિદ્વારમ્—ક્યાંથી મરીને છવ કયા સ્થાનમાં જઈ ઉપજે ? તે પરભવ ગમનરૂપ છે.

૨૩ આગતિદ્વારમ્—ક્યાંથી નીકળેલો છવ [વિવક્ષિત] કયા કયા સ્થાનમાં આવી ઉપજે ? તેનું નિયમન તે આગતિ, અહીંઆ કેટલેક સ્થળે ગતિ આગતિનો અર્થ વિવક્ષિત ગતિ આશ્રયી ઉપરથી વિપરીત કહેલો હોય છે.

૨૪ વેદદ્વારમ્—વેદ એટલે [વિષયક્રીડા સંગ્રંધી] અભિલાષ, તે ત્રણ પ્રકારનો છે : ૧ સ્ત્રીવેદ, ૨ પુરૂષવેદ, ૩ નપુંસકવેદ. સ્ત્રીવેદમાં પુરૂષ પ્રત્યે વિષયક્રીડાભિલાષ, પુરૂષવેદમાં સ્ત્રી પ્રત્યે વિષયાભિલાષ, નપુંસકવેદમાં સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભય તરફ વિષયાભિલાષ.

એ ત્રણ વેદમાં પુરૂષવેદ ધાસના અગ્નિ સરખો શીઘ્ર જુગાય તેવો, સ્ત્રીવેદ છાણાના અગ્નિ સરખો વિલગે જુગાય તેવો અને નપુંસકવેદ નગરદાહ સરખો તે શાન્ત થવોજ અશક્ય હોય છે અને ઘણા ઉગ્ર સ્વરૂપી હોય છે.

અહિ જે જીવને જે વેદ હોય છે તે જીવને તે લિંગ-બાહ્ય નિશાનીરૂપે પણ હોય છે. એટલે સાત ધાતુઓમાં જેને શુક્ર-વીર્ય ધાતુ હોય, શરીરની કર્કશતા, દૃઢતા, પરાક્રમ, પુરુષચિન્હ, કાર્યમાં અશોભપણું, ગંભીરપણું હોય, ઠાઠી હોય છાતી-પગ આદિ સ્થળોમાં વાળ હોય ઇત્યાદિ અનેક બાહ્યલિંગ-લક્ષણો હોય તે પુરુષલિંગ કહેવાય.

તથા યોનિ, સાતધાતુમાં એક શુક્રને સ્થાને રૂધિર હોય શરીરની કામળતા મૂર્ખતા, સ્તન, ચંચળતા, અવિચારીપણું, કાયરપણું, અધીરતા ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તે સ્ત્રીલિંગ ચિન્હ કહેવાય.

તથા પુરુષપણાનાં કેટલાંક લક્ષણો હોય અને કેટલાંક ન હોય તથા સ્ત્રીપણાનાં કેટલાંક લક્ષણો હોય અને કેટલાંક ન હોય અથવા એનાં મિશ્ર લક્ષણો હોય જેમકે યોનિ-સ્તન હોય અને તેને મૂછ પણ હોય ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી સ્ત્રીઓ સ્ત્રી-નપુંસક કહેવાય.

હવે પુરુષચિન્હ ઠાઠી અને મૂછ હોય છતાં સ્ત્રીના જેવો બાવલો સ્વભાવ હોય. કેટ હાથ હથેલી લટકાથી બોલે ચાલે, હાથનાં લહેકાં કરે ઇત્યાદિ સ્ત્રીને યોગ્ય ધણા આચરણો ભેળાતાં હોય તેને પુરુષ નપુંસક બાણ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં વેદ અને અને ત્રણ પ્રકારનાં લિંગની હકીકત સમજવી. इतिवेदद्वारम्.

૨૪ દ્વારમાં આ સંગ્રહણી ગ્રંથમાં ચારે ગતિના જીવાશ્રયી ૧૨ દ્વારો રીતસર કહેવામાં આવ્યા છે, સાથે ઘટાવવામાં પણ આવ્યાં છે. શેષ ૧-૬-૮-૧૦ ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૨૦-૨૧ એ ૧૨ દ્વારો ઘટાવવામાં આવ્યા નથી. એ પ્રમાણે અહીં આ સંગ્રહણીનાં ૩૪ દ્વારો પૂર્ણ થાય છે. [૩૪૪-૩૪૫]

इति क्षतुर्विंशति दंडक द्वाराणि समाप्तानि ॥

અવતરણ;—અહિ ગ્રંથકાર ગ્રંથ સમાપ્તિથી હર્ષમાં આવ્યા થકા પ્રાસંગિક પ્રભાતમાં ઉઠીને ભાવવાની ભાવનાઓ કહે છે.

तिरिञ्चा मर्णुआ कौया, तहाऽग्गंबीआ चउकगा चउरो ।

देवा नेरइया वा, अट्टारस भावरासीओ

॥ ૩૪૬ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

तिर्यञ्चो मनुष्याः कायास्तथाऽग्रबीजा क्षतुष्ककाश्चचारः ।

देवा नैरयिका वा अष्टादश भावराशयः

॥ ૩૪૬ ॥

ગાયાર્થ:—વિશેષાર્થવત્ ॥ ૩૪૬ ॥

વિશેષાર્થ:—તિરિઆ તિર્યચ તે બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય અઠીન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એ અતુષ્ક, મણુલા-મનુષ્ય તે ચાર પ્રકારે કર્મભૂમિ; આકર્મભૂમિ; અંતરદ્વીપ તથા સમૂર્ણમનુષ્ય. કાયા તે ચાર પ્રકારે પૃથ્વીકાય અપકાય તેઉકાય વાયુકાય, જગત્ત્રીણા-અમળીજાતિ તે મૂલખીજ-સ્કંધખીજ અગ્રખીજ અને પર્વખીજ, એ પ્રમાણે ૪×૪=૧૬ અને દેવ અને નારક મલી કુલ અદાર ભાવરાશિ અથવા ભાવદિશા છે.

મહાત્મા ઉઠીને આત્મા સાથે આ ભાવનાઓ વિચારવાની છે. એટલે હું તિર્યચમાંથી આવ્યો છું. ત્યાંથી જ આવ્યો હોઉં તો શું બેઇન્દ્રિયાદિયોનથી આવ્યો કે ધીજા સ્થળેથી ? એવી પ્રત્યેક ગતિ આશ્રયી અદાર એકે ભાવનાઓ ભાવવાની છે, તે સ્પષ્ટ છે. [૩૪૬]

અવતરણ;—હવે કેટલી આવલિકાઓ મલીને એક મુદૂર્ત્ત થાય ? તે કહે છે.

एगा कोडी सतसङ्गी, लक्खासत्तहुत्तरी सहस्सा य ।
दो य सया सोलहिआ, आवलिया इगमुहुत्तांमि ॥ ३४७ ॥

શબ્દાર્થ:—સુગમ છે.

સંસ્કૃત છાયા:—

एका कोटिः सप्तषष्टिलक्षाणि सप्तसप्ततिसहस्राणि च ।

द्वे च शते षोडशाधिके आवलिका एकस्मिन् मुहूर्त्ते ॥ ३४७ ॥

ગાયાર્થ:—એક કોડ સડસઠલાખ સિત્યોત્તેર હજાર બસોને સોળ [૧૬૭૭૭૨૧૬] આવલિકાઓ એકમુદૂર્ત્તમાં થાય છે. ॥ ૩૪૭ ॥

વિશેષાર્થ:—અસંખ્ય સમયો [એથા જનન્ય ૪^૧યુક્ત અસંખ્યાતની સંખ્યા બેટલા] લેગા થાય ત્યારે એક આવલિકા થાય છે. જ્યારે ૧ મુદૂર્ત્તની ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકા થાય છે.

અન્યકારને આ ગાથાઓ અહીં આપવાનું શું પ્રયોજન હશે ? તે સ્પષ્ટ સમજ

૪૬. સંખ્ય-અસંખ્ય અને અનંતાનું સ્વરૂપ અન્યપ્રમાણુ વધી જવાથી તૈયાર જતાં પશુ આપું નથી.

શકાતું નથી, પણ કદાચ જીવના જન્મમરણોની કેવી વિચિત્રતા છે એનો ખ્યાલ આપી આત્માને જાગૃત કરવાનો અંતિમ ઉદ્દેશ હોય તો તે જનવાન્નેમ પણ છે. [૩૪૭]

અવતરણ:—હવે એક સુદૂર્તમાં ક્ષુદ્રકભવ સંખ્યા કેટલી તે કહે છે ?

પણસદ્ધિ સહસ પણસય, છત્તીસા ફગ મુદ્દુત્ત સુદ્ધમવા ।
દોય સયા છપ્પન્ના, આવલિઆ ઇગસુદ્ધમવે ॥ ૩૪૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

પણસદ્ધિ=પાંસઠ

| સુદ્ધમવા=ક્ષુદ્રકભવો

સંસ્કૃત છાયા:—

પચ્ચષ્ઠિસહસ્રાણિ પચ્ચશતાનિ વદત્રિંશત્ત્વે એકમુદ્દર્તે ક્ષુદ્ર(ક્ષુદ્રક)મવા : ।
દ્વે શતે વદપચ્ચાશત્ત્વે આવલિકા એકમુદ્દર્તમવે ॥ ૩૪૮ ॥

ગાથાર્થ:—એક સુદૂર્તમાં આત્મા તથાવિધ નિર્ગોદાદિક સ્થળમાં રહ્યો થકો ૬૫૫૩૬ ક્ષુદ્રક ભવો કરે છે, અને તેથી તે એક ક્ષુદ્રકભવમાં ૨૫૬ આવલિકાનો કાળ થાય છે.

વિશેષાર્થ:—આ જે ભવો કહ્યા તે ઘણા જ સૂક્ષ્મભવો છે, જન્મે અને મરે, જન્મે મરે—એવા ટુંકા ભવોમાં નાનામાં નાનો ભવ ૨૫૬ આવલિકાના કાળ બેટલો તો હોય જ, તેથી એાછી આવલિકાએ એકે ભવ ન હોય, એથી જ તે ક્ષુદ્રકભવ તરીકે ઓળખાય છે.

હવે ૨૫૬ આવલિકાએ એક ભવ તો ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકાના કેટલા ભવ ? તો ૬૫૫૩૬ ક્ષુદ્રકભવો આવી રહેશે. [૩૪૮]

॥ पाँच स्तरीने विषे अनेक विषय स्थापना प्रदर्शक यन्त्र ॥

सदाचरणां द्वारे	औद्यारिक शरीर	वैश्विक शरीर	आहारक शरीर	तैजस शरीर	कार्मण शरीर
१ कालकृत विशेष	स्थूल पृष्ठगोल अति अल्प	औदारिक्यी सूक्ष्म औंधी असंખ्यगुण्य	वैश्विकी सूक्ष्म वैंधी असंખ्यगुण्य	आहांधी सूक्ष्म आहांधी अनंतगुण्य	तेंधी सूक्ष्म तेंधी अनंतगुण्य
२ प्रदेशसंख्याकृतविशेष	सर्व तिर्य्य ग्रन्थ	देव-नारक ग० तिरिनर- था० प० वायुकाय	पूर्वधर काष्ठने	सर्व संसारी लवने	सर्व संसारी लवने
३ स्वाभिकृत विशेष	उर्ध्वपंडुवन तिर्य्य इ- अक्षरीपना इत्यक्षपर्वते	असंખ्यक्षीप-संयुद्ध	महाविदिक सुधी	लोहान्त [ते परकाव गतां]	लोहान्त अने [वि- अक्षमतिभां]
४ विषयकृत विशेष	धर्माधर्म-भोक्षप्राप्ति	ओक्षानेक-स्थूलभादर संभवसहायदिक निमित्तक	सुद्धसंशय छेदवा वा- गिरनकादि दर्शनादि	आप-वरदान-तेजो- सेस्या अन्न पायनादि	अन्नकावभां गतिमान
५ प्रयोजनकृत विशेष	साधिक १००० योजन	साधिक १००० योजन	१ सुंदाहाय	संपूर्ण लोकाकाश	संपूर्ण लोकाकाश
६ प्रभाषकृत लोह	आहांधी संખ्यगुण्य प्रदेशभां	औदांधी संખ्य गुण्य आकाश प्रदेशभां	असंખ्य आकाश प्र- देशभां	वैश्विकी असंખ्य गुण्य प्रदेशभां	तैजस तुल्याप्रदेश
७ अवगाहनाकृत लोह	अध० अनंतसु० उ० ३ पक्षयोपम	अध० १००० वर्ष उ० ३३ सा० उ० १००० अ० अनंत सु० उ० अर्ध भास	अध० अनंतसुद्धर्त उत्पृष्ट अनंतसुद्धर्त	अध० अननादि सान्त अक्षव्यने-अनादि	तैजस व्याख्यासुख
८ स्थितिकृत लोह	वैंधी असंખ्यगुण्य	असंખ्य	६००० [उ० इने]	अनंत	अनंत
९ अहणलुप्त लोह	साधिक ३३ सागरापम	आनखिकाना असंખ्य भाग पृष्ठगल परावर्त	अर्धपृष्ठगल परावर्त	अनंतर नदी	अनंतर नदी
१० अनंतर-ओक लुवा- श्रयी	अनंतर नदी	अनंतर पडे न नदि	अनंतर पडे न भास	अनंतर नदी	अनंतर नदी
११ अनेक लुवाश्रयी					

॥ षट् लेख्यावर्गादि विषयकयन्त्र ॥

लेखानाम	वर्ण	गंध	रस	स्पर्श	जघन्यस्थिति	उत्कृष्ट स्थिति
१ इच्छादेश्या	इच्छा	हरिजिगंध	कटुक	शीत-अक्ष	अन्तर्मुहूर्त	२ अन्तर्मु० अधिक ३३ सागरे।०
२ नीलदेश्या	नील	"	तिषो	"	"	पद्मोपमासंभ्येय आगाधिक १० सा०
३ क्षोपितदेश्या	क्षुब्धतर वर्ण	"	क्षयादेशो	"	"	पद्मोपमासंभ्येय आगाधिक ३ सा०
४ तेजोदेश्या	रक्त वर्ण	सुरजिगंध	मिष्ट	स्निग्ध-छिन्न	"	पद्मोपमासंभ्येय आगाधिक २ सा०
५ पद्मदेश्या	पीत वर्ण	"	मिष्टतर	"	"	जे अन्तर्मु० अधिक १० सागरे।०
६ शुक्लदेश्या	श्वेत वर्ण	"	मिष्टतम	"	"	जे अन्तर्मु० अधिक ३३ सा०

॥ सप्तसमुद्रघातमां सप्तविषय स्थापना यन्त्र ॥

समुद्रघात नाम	१ स्वामि कोण ?	कालमान	स्थापित क्षेत्र	कथा कर्मधी ?	आकार	फल प्राप्ति	कंदली वार होय ?
१ वेदना समु०	वेदनाथी व्याकूण छवने	अन्तर्मु०	स्वदेह प्रभाष्य	अथाता वेदनीय	देह दंडाकार	वेदनीय अतिनिर्दरा	सर्वकर्ममां
२ क्षयाय समु०	क्षयायथी अतिव्याकूणआत्मा	"	"	क्षयाय मोहनीय	"	क्षयायनी अतिनिर्दरा	अनन्तवार
३ भस्म समु०	अयोगीविना सर्वछवने	"	दीर्घ-छिन्नपति क्षेत्रसुधी	आयुष्य	दंड-कोष्ठी-रुण गोमूत्रिका	आयुःनी अति शीघ्र निर्दरा	ओडककर्मां
४ वैदिक समु०	चित्तवैदिक्य रत्ननारते	"	संभ्येय योग्य	वै०शरीरनामकर्म	दण्डाकार	वै०शरीरनिर्दरा, अक्षु	मेवाश
५ तैजस समु०	तेजोदेस्मा युक्तारछवने	"	"	तै०शरीरनामकर्म	दीर्घ दण्डाकार	तै०शरीरनिर्दरा, अक्षु	अनन्तवार
६ आकाशक समु०	लज्जिभवत आदपूर्वधरने	"	भक्षविदेह सुधी	आका० देहनामकर्म	"	आ० कर्मनि० अक्षु	कर्मकर्मां
७ देवदी समु०	संयोगी छवतीने	८ समय	अंशुर्लुं दोकाकाश	नाम-जैन-वेदनीय नामकर्मधी	दंड-क्षयाय-भंजननाम	आयुः ७२७वीं याय	४ वार
					आकाशकार	आयुः ७२७वीं याय	अनन्तवार

॥ पांचे इन्द्रियोसां भिन्न विषय स्थापना यन्त्र ॥

नव प्रकार	१ स्पर्शान्द्रिय	२ रसान्द्रिय	३ घ्राणान्द्रिय	४ श्रवणान्द्रिय	५ धोत्रान्द्रिय
१ दीर्घ प्रमाण	अंगुलासंज्ञ्यभाग	अंगुलासंज्ञ्यभाग	अंगुलासंज्ञ्य भाग	अंगुलासंज्ञ्य भाग	अंगुलासंज्ञ्य भाग
२ विस्तार प्रमाण	स्वदेह प्रमाण	आत्मांगुल पृथक्त्व	आत्मांगुलतो असंज्ञ्य भाग	आत्मांगुल असंज्ञ्य भाग	आत्मांगुल असंज्ञ्य भाग
३ उ० विषय अक्षुब्ध अंतर	नव योजन [आत्मांगुले]	नव योजन पूर्ववत्	नव योजन पूर्ववत्	साधित १ वाप योजन	१२ योजन [आत्मा०]
४ ४० थी विषय अक्षुब्ध अंतर	अंगुलासंज्ञ्यभाग	अंगुलासंज्ञ्यभाग	अंगुलासंज्ञ्य भाग	अंगुलासंज्ञ्य भाग	अंगुलासंज्ञ्य भाग
५ प्राप्यकारी हे आत्मांगुल	प्राप्यकारी	प्राप्यकारी	प्राप्यकारी	प्राप्यकारी	प्राप्यकारी
६ ७५२५८-२५८ हे अ-रूप	७५२५८	७५२५८	७५२५८	७५२५८	२५८
७ प्रमाण अक्षुब्ध	रसोन्निद्रयी असंज्ञ्य गुण	घ्राणोन्निद्रयी असंज्ञ्य गुण	श्रोत्रयी संज्ञ्यगुण	सर्वथी अक्षुब्ध ग्राहना	यक्षुब्धी संज्ञ्यगुण
८ हेतुवा प्रदेशवाणी छे	रसोन्निद्रयी असंज्ञ्य गुण	घ्राणो० असंज्ञ्यगुण	श्रोत्रयी असंज्ञ्यगुण	अनंत प्रदेशी	यक्षुब्धी संज्ञ्यगुण
९ ६००० इतली छे	१	१	२	२	२

1

અવતરણ;—અન્યકારે પોતાનું નામ પૂર્વે જણાવ્યું છે, હવે જેવડે પોતાની જોગખાણ અને સ્વશુરૂં મંગલમય નામ બતાવી શુદ્ધમહત્તા-ભક્તિ દર્શાવે છે અને સ્વ લઘુતા પણ જણાવે છે, સાથે આ અન્મને એક રત્નની ઉપમા આપે છે.

મહાહારિહેમસૂરીણ, સીસલેસેણ વિરઙ્ગ્યં સમ્મં ।

સંઘચણિરચણમેયં, નંદડ જા વીરજિણતિત્થં ॥ ૩૪૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

મહાહારિ હેમસૂરીણ=મહાધારી (ગ૨૭)	રચણમેયં=આ રત્ન
હેમસૂરીના	નંદડ જા=વૃદ્ધિપામો યાવત
સીસલેસેણ=લઘુ શિષ્યે	વીરજિણતિત્થં=વીરજિનનું તીર્થ હોય.
સમ્મં વિરઙ્ગ્યં=રૂડી રીતે વિરચિત	

સંસ્કૃત છાયા:—

મહાહારિહેમસૂરીણાં સિષ્યલેસેણ વિરચિતં સમ્યક્ ।

સંગ્રહણીરચ્ચનમેતદ્ નન્દતુ યાવદ્ વીરજિનતીર્થમ્ ॥ ૩૪૯ ॥

ગાયાર્થ:—મહાધારીગ૨૭ના હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના લઘુશિષ્ય [જેમનું શ્રી ચન્દ્રસૂરિ^૧ એવું નામ પૂર્વે આવી ગયું છે] તેઓએ સારી રીતે વિરચેલું આ સંગ્રહણીઅન્યરૂપી રત્ન જ્યાં સુધી વીરજિનેશ્વરનું તીર્થ હોય ત્યાં સુધી વૃદ્ધિને પામો. ॥ ૩૪૬ ॥

વિશેષાર્થ:—વિક્રમની બારમી શતાબ્દીમાં થએલા શ્રીહર્ષપુરીય ગ૨૭ાલંકાર મહાધારિ શ્રીમદ્ [તૃતીય] અભયદેવસૂરિના પદ્મરત્ન શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ અને તેમના લઘુશિષ્ય શ્રી ચન્દ્રસૂરિ થએલા છે.

અહીંઆ અન્યકારે પોતે મૂલગાથામાંજ પ્રથમપદમાં સ્વગ૨૭ની પીછાણ અને સાથે સ્વશુરૂંદેવનું નામ સ્પષ્ટ જણાવી સ્વશુરૂંપતિ ઉત્પન્ન થએલી આત્મ-ભક્તિ અને બહુમાન સૂચવ્યું છે, સીસલેસેણ લઘુશિષ્યે એ પદથી તેઓ-

૧. શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિ, શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ તથા અન્યકાર શ્રી ચન્દ્રમુનિદ્રનો પરિચય પ્રસ્તાવનામાં જોવો.

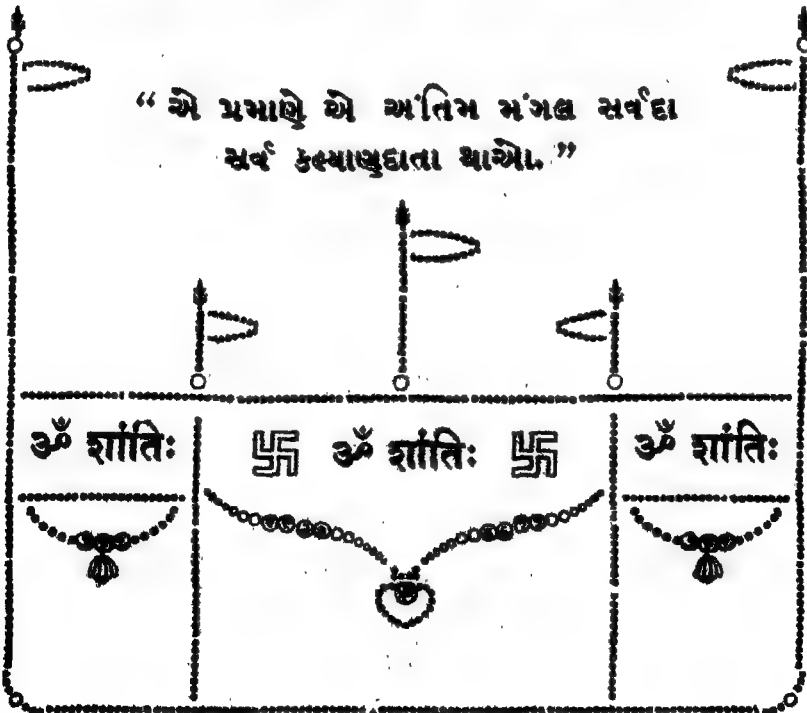
એકે પાસાની કમુલા પ્રગટ કરી છે, તુલ્યપદથી સંબંધીઅન્યને એક ઉત્તમ રત્નનો ઉપમા આપી અને એથી તેઓએ આ અન્યની અમૂલ્યતા અને રત્નવત્ રક્ષણ કરવા અન્યોમાંથી સૂચવ્યું. જેમ આપણે રત્નની કાન્તિ વૃદ્ધિ થાય તેમ હૃદયીએ હીએ તેમ જાણના અતુર્યચરણથી પોતેજ એ સંબંધીરત્નની અમૂલ્ય વીરચિનવીર્ય સુધી વૃદ્ધિ થાઓ એવો ભાવનાનો વેગ પ્રગટ કર્યો છે. 'વીરચિનવિર્ય' એ પદથી અંતિમ મંજલ પણ સૂચિત થાય છે. કારણ કે 'શાસ્ત્રસ્યાડડૈ મન્યે-અસ્તાવસાને જ' ઇત્યાદિ ઉક્તિથી શાસ્ત્રકર્તાઓ રચાતા અન્યનો પાર પામવા માટે અન્યની આદિમાં, શિષ્યોની બુદ્ધિ તથા તે અન્યનું જ્ઞાન સ્થિરભાવને પામે માટે મધ્યમાં અને શિષ્ય પ્રશિષ્યોની પરસ્પરામાં તે અન્ય ફેલાવો પામે માટે અન્તમાં એમ ત્રણ વાર મંજલ કરે છે. જે માટે કહ્યું છે કે:—

‘તે મંગલમાદીર્ઘ, મજ્જે પજ્જંતણ ચ સત્થસ્સ ।

પહમં સત્થયાચિગ્ધપારગમણાય નિદિહં ॥ ૧ ॥

તસ્સેવ ચ ચેજ્જત્થં, મજ્જિમયં અંતિમંપિ તસ્સેવ ।

અવ્વોચ્છિત્તિનિમિત્તં, સિસ્સ-પસિસ્સાદિવંસસ્સ ॥ ૨ ॥’

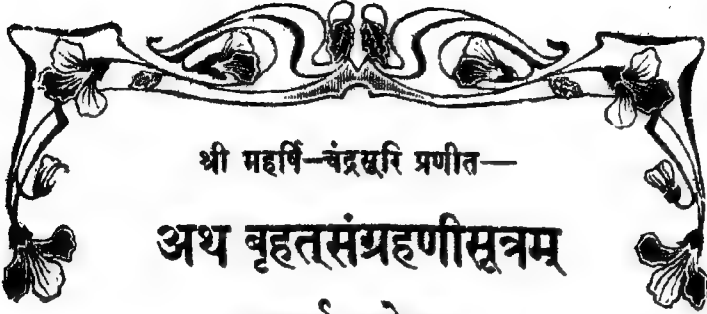
इति श्रीजगद्गुरु-जंगमकल्पतरु-महाप्रभावक-श्रीमद्विजयहरीसूरीश्वरपट्टशरम्भरा
 प्रभवो मुनिचक्रचूडामणि-प्रचवनोभतिविधायक-सम्यग्दर्शनादिरत्नप्रवीदान-
 शोण्डाङ्गैश्वर्यसम्पन्न-परमोपकारी-निखिलमुनिकदम्बकाधिपति-महाप्रभावक-
 तपागच्छाधिपति-पूज्यपाद १००८ श्रीमन्मुक्तिविजय [अपराभिधानश्रीमद्
 मूलचंदजी] गणिप्रवरपट्टपूर्वाचलांशुमालि-विलसभिर्मलशीलशालि-नैष्ठिक-
 ब्रह्मचारि-निरवधनिरतिशयचारित्रशालि-प्रत्यूषाभिस्मरणीय-आचार्यवर्य-
 श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरपट्टैरावतेन्द्रो-जैनैश्वरीवाक्कुसुधावितरणैकचन्द्र-
 शासनमहीमंडलधुराधरणनागेन्द्र - श्रीदर्भावतीजानपदीयपञ्चशतसं-
 ख्याकक्षत्रियप्रतिबोधक-ध्रांगध्रा-सायलादिकभूषत्वमात्ममण्डलोप-
 देशकसुगृहीतनामधेय-रागद्वेषदंन्दशूकविषापहारचारित्रमंत्रप्रतिभ-
 जैनाचार्यश्रीमद्विजयमोहनसूरीश्वरपट्टालंकारविनेधरत्नसकलागम-
 रहस्यवित्-सच्चारित्रचूडामणि आचार्यवर श्रीमद्विजयप्रतापसूरीश्वर
 पट्टविभूषक-परमकारुणिक-परमकृपालु-संविज्ञातद्रव्यानुयो-
 गादिविषय-विद्वद्वर्यपंन्यासप्रवर श्रीमद्धर्मविजयगण्यन्ते-
 वासिश्रीयशोविजयविरचितो निखिलतत्त्वप्रकाशनप्रदीप-
 कल्पायास्त्रैलोक्यदीपिकाया अनेकयन्त्रचित्रसंपत्-
 समन्वितः सुविस्तृतगुर्जरीयभाषाटीकापरिसमेतो
 विशेषार्थः समाप्तोऽधुनाप्यखण्डप्रभावक-
 श्रीमल्लोढणादिपार्श्वनाथप्रसादात् ॥

॥ श्री शुभं भवतु ॥

प. आ. श्री. विजयमोहन-

सुरीश्वर वंशवृक्ष

શ્રી મહર્ષિ-ચંદ્રચરિ પ્રણીત—

અથ બૃહતસંગ્રહણીસૂત્રમ્

ગાથાર્થ સમેતમ્ ।

નમિત્તં અરિહંતાઈ, ઠિહ ભવણોગાહના ય પત્તેયં ।
 સુરનારયાણ વુચ્છં, નરતિરિયાણં વિના ભવણં ॥ ૧ ॥
 ઉવવાયચવણવિરહં, સંસ્વં દ્વગસમહાં ગમાઽગમણે ।
 વસવાસસહસ્તાઈ, ભવણવર્ધનં જહ્નઞ્ઠિઈ ॥ ૨ ॥

અરિહંતાઈ પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરીને દેવ તથા નારકની સ્થિતિ-ભુવન-અવગાહના-ઉપપાત-વિરહ-અવનવિરહ-ઉપપાતસંખ્યા-અવનસંખ્યા-ગતિ-આગતિ આટલા દ્વારોની તેમજ મનુષ્ય અને તિર્થ ચોના ભુવન સિવાય ઉપરના દ્વારોની આખ્યા કરીશ. તેમાં પ્રથમ દેવના સ્થિતિદાતા વર્ધનની શરૂઆત કરતાં ભુવનપતિદેવોની દસ હજાર વર્ષની જ્ઞાન સ્થિતિ છે. (૧-૨)

ચમરબલિસારમહિઅં, તદેવીણં તુ તિન્નિ ચત્તારિ ।
 પલિયાઈં સઙ્ગાઈં, સેસાણં નવનિકાયાણં ॥ ૩ ॥
 વાહિણદિવઙ્ગપલિઅં, ઉત્તરઓ હંતિ દુલ્લિ દેસૂણા ।
 તદેવિમદ્ધપલિઅં, દેસૂણં આઠમુક્કોસં ॥ ૪ ॥

અમરેન્દ્રનું એક સાગરોપમ અને બલીન્દ્રનું સાગરોપમથી કાંઈક અધિક આયુષ્ય છે; અમરેન્દ્રની દેવીનું સાગરોપમ પદ્યોપમ તથા બલીન્દ્રની દેવીનું સાગરોપમ પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે. બાકીની નવનિકાયામાં દક્ષિણ દિશાના દેવોનું હોઠ પદ્યોપમ અને ઉત્તર દિશાના દેવોનું કાંઈક ન્યૂન એવા બે પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે. તેની દેવીઓનું અનુક્રમે અર્ધ પદ્યોપમ તથા કાંઈક ન્યૂન એક પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે. (૩-૪)

બંતરયાણ જહ્નં, વસવાસસહસ્સ પલિઅમુક્કોસં ।
 દેવીણં પલિઅઘં, પલિઅં અહિઅં સસિરવીણં ॥ ૫ ॥

લક્ષ્મેણ સહસ્ત્રેણ ય, વાસાણ ગહાણ પલિઅમેર્સિ ।

ટિઈ અદ્વં દેવીણં, કમેણ નક્ષત્તતારાણં ॥ ૬ ॥

પલિઅદ્વં ચડમાગા, ચડઅહમાગાહિગાડ દેવીણં ।

ચડજુઅલે ચડમાગો, જહમમહમાગ પંચમણ ॥ ૭ ॥

અંતરેતુ ન્યન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પદ્યોપમનું છે. તેની દેવીનું ન્યન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પદ્યોપમનું છે. જ્યોતિષી દેવામાં ચંદ્રનું આયુષ્ય એક પદ્યોપમ અને એક લાખ વર્ષ, સૂર્યનું એક પદ્યોપમ ને એક હજાર વર્ષ, ગ્રહોનું એક પદ્યોપમ તથા તે ત્રણે અન્દ્ર-સૂર્ય અને ગ્રહની દેવીનું પ્રથમ કહ્યું તેથી અર્ધ અર્ધ આયુષ્ય છે. નક્ષત્રનું અર્ધ પદ્યોપમ, તારાનું પા (૩) પદ્યોપમ, નક્ષત્રોની દેવીનું પા પદ્યોપમથી કાંઈક અધિક તથા તારાની દેવીનું પદ્યોપમના આઠમા ભાગથી કાંઈક અધિક ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષીમાં પ્રથમના ચાર દેવ-દેવી યુગલનું ન્યન્ય આયુષ્ય પદ્યોપમનો ચોથો ભાગ તથા પાંચમા યુગલનું પદ્યોપમનો આઠમા ભાગ છે. (૫-૬-૭)

દોસાહિસત્ત સાહિઅ-દસ ચડદસ સત્તર અયર જા સુકો ।

ઈક્કિમહિયમિત્તો, જા ઇગતીસુવરિગેવિજ્ઞે ॥ ૮ ॥

તિત્તીસજ્જુત્તરેસું, સોહમ્માઈસુ હમા ટિઈ જિદ્દા ।

સોહમ્મે ઈસાણે, જહમટિઈ પલિઅમહિયં ચ ॥ ૯ ॥

દોસાહિસત્તદસચડદસ-સત્તરઅયરાઈ જા સહસ્સારો ।

તપ્પરઓ ઈક્કિં, અહિઅં જાજ્જુત્તરચડકે ॥ ૧૦ ॥

સૌધર્મ દેવલોકે બે સાગરોપમ, ઈરાન દેવલોકે કાંઈક અધિક બે સાગરોપમ, સનત્કુમારે સાંત માહેન્દ્રે સાતથી અધિક, બ્રહ્મદેવલોકે દશ, લાંતકે ચૌદ, શુક્રમાં સત્તર, સહસ્રારમાં અઠાર, ત્યારબાદ આનતથી લઇને નવમી શ્રેણિક સુધી એક એક સાગરોપમ વધારતાં નવમી શ્રેણિકમાં એકત્રીસ, અને અનુત્તર દેવલોકે તેત્રીસ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નજીવી. હવે ન્યન્ય સ્થિતિ. સૌધર્મમાં-એક પદ્યોપમ, ઈરાનમાં પદ્યોપમથી કાંઈક અધિક, સનત્કુમારમાં બે, માહેન્દ્રમાં સાધિક બે, બ્રહ્મમાં સાત, લાંત-કમાં દશ, શુક્રમાં ચૌદ તથા સહસ્રારમાં સત્તર સાગરોપમની ન્યન્ય સ્થિતિ નજીવી, ત્યારબાદ અનુત્તર દેવલોકના વિન્યાદિ ચાર વિમાન સુધી એક એક સાગરોપમ એક એક દેવલોકે વધારતા જવું. એટલે વિન્યાદિ ચારમાં ન્યન્ય સ્થિતિ એકત્રીસની આવશે, સર્વાર્થસિદ્ધમાં ન્યન્ય સ્થિતિ નથી. (૮-૯-૧૦)

ઇગતીસસાગરાઈ, સન્વદ્દે પુણ જહમટિઈ નરિથ ।

પરિગહિઆણિઅરાણ ય, સોહમ્મીસાણદેવીણં ॥ ૧૧ ॥

પલિઅં અહિઅં ચ કમા, ટિઈ જહમ્મા ઇઓ અ ઉકોસા ।

પલિઆઈ સત્ત પન્ના-સ તહય નવ પંચવક્કા ય ॥ ૧૨ ॥

સૌધર્મની પરિગ્રહીતા દેવીનું નવન્ય આયુષ્ય એક પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાત પલ્લોપમ નાથું. ઇશાનની પરિગ્રહીતાનું નવન્ય સાધિક પલ્લોપમ તથા ઉત્કૃષ્ટ નવ પલ્લોપમ સમન્વૃત્ત. સૌધર્મની અપરિગ્રહીતાનું ઉત્કૃષ્ટ પચાસ પલ્લોપમ તથા ઇશાન દેવલોકની અપરિગ્રહીતાનું પચાવન પલ્લોપમ પ્રમાણ આયુષ્ય નાથું. (૧૧-૧૨)

પણ છ ચડ ચડ અઠ ય, કમેણ પત્તેઅમગ્ગમહિસીઓ ।

અસુરનાગાહવંતર-જોહસકપ્પદુર્ગિદાણં ॥ ૧૩ ॥

અસુરકુમારને પાંચ, નાગકુમાર વિગેરે નવનિકાયને છ, અંતરને ચાર, અધાતિષીને ચાર તથા સૌધર્મ ઇશાન દેવલોકના દેવાને આઠ આઠ અગ્રમહિષીઓ-ઈન્દ્રાણીઓ હોય છે. (૧૩)

દુસુ તેરસ દુસુ વારસ, છ પ્પણ ચડ ચડ દુગે દુગે અ ચઝા

ગેવિજ્ઞડ્ડુત્તરે વસ, વિસદ્ધિ પયરા ઉવરિલોણ ॥ ૧૪ ॥

પહેલા બે દેવલોકમાં ૧૩, ત્રીજા ચોથા દેવલોકમાં ૧૨, પાંચમાં ૯, છઠ્ઠામાં ૫, સાતમાં ૪, આઠમાં ૪, નવમાં-દશમાં ૪, અગ્નીઆરમા બારમાં ચાર તથા નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તરમાં એકદર દશ, એમ સર્વ મળી ઉપરના દેવલોકમાં ૯૨ પ્રતરો છે. (૧૪)

સોહમ્સુકોસઠિહ, નિઅપયરવિહત્તહચ્છસંગુણિઆ ।

પયરુકોસઠિહઓ, સન્વચ્છ જહ્નઓ પલિયં ॥ ૧૫ ॥

સૌધર્મ દેવલોકના દેવાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને સૌધર્મ દેવલોકના પ્રતરની સંખ્યાવડે ભાગ આપી જે પ્રતરનું આયુષ્ય કાઢવું હોય તે પ્રતર વડે પૂર્વોક્ત સંખ્યાને ગુણતાં ઈષ્ટ પ્રતરની ઉં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, નવન્ય સ્થિતિ તેા બધા પ્રતરમાં પલ્લોં પ્રમાણ છે. (૧૫)

સુરકપ્પઠિહવિસેસો, સગપયરવિહત્તહચ્છસંગુણિઓ ।

હિદ્ધિહ્મિહસહિઓ, હચ્છિયપયરમ્મિ ઉક્કોસા ॥ ૧૬ ॥

સુરકુમાર વિગેરે કલ્પોપપલદેવાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પોતપોતાના દેવલોક સંખ્યા પ્રતરની સંખ્યાવડે ભાગ આપેલા, જે સંખ્યા આવે તેને ઈષ્ટ પ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણવા, જે નવાળ આવે તે તેમજ નીચેના પ્રતરની સ્થિતિ બન્ને મેળવવાથી ઈષ્ટપ્રતરમાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. (૧૬)

સોમજમાણં સત્તિમા-ગ પલિય વરુણસ્સ દેસૂણા ।

વેસમણે દો પલિયા, એસા ઠિર્હ લોગપાલાણં ॥ ૧૭ ॥

સોમ તથા યમ નામના લોકપાલનું આયુષ્ય અનુક્રમે એક પલ્લોપમ તથા એક પલ્લોપમનો ત્રીજો ભાગ (૧ ૧/૩ પલ્લોં), વરુણ લોકપાલનું કાંઈક ન્યૂન બે પલ્લોપમ અને વૈશ્રવણ લોકપાલનું સંપૂર્ણ બે પલ્લોંનું આયુષ્ય છે. (૧૭)

કપ્પસ્સ અંતપયરે, નિયકપ્પવર્હિસયા વિમાણાઓ ।

ઈવનિવાસા તેસિં, ચડવિસિં લોગપાલાણં ॥ ૧૮ ॥

અચેક દેવલોકના છેલ્લા પ્રતરમાં પોતપોતાના નામવાલા કલ્યાણતંત્રક વિમાનો હોય છે, તેમાં ઈન્દ્રના રહેઠાણ હોય છે, અને તેની ચારે બાજુ લોકપાલ દેવોના રહેઠાણ છે. (૧૮)

[દેવોનું સ્થિતિદ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે તેઓનું જ ભુવનદ્વાર શરૂ થાય છે.]

असुरा नागसुर्वक्षा, विज्जू अगंगी य दीव उदंही अ ।
दिसि पवणं थणियं दसविह, भवणवई तेसु दुवु इंदा ॥१९॥

અસુરકુમાર ૧, નાગકુમાર ૨, સુવર્ણકુમાર ૩, વિદ્યુતકુમાર ૪, અગ્નિકુમાર ૫, ક્ષીપકુમાર ૬, ઉદધિકુમાર ૭, દિક્કુમાર ૮, વાયુકુમાર ૯ અને સ્તનિતકુમાર ૧૦, એમ દશ પ્રકારના જીવનપતિ છે તથા તે દરેકમાં દક્ષિણ-ઉત્તર એમ બંને વિભાજના બંને ઉન્નદો છે. (૧૯)

चमरे बली अ धरौणे, भूयौणंदे अ वेणुदेवे य ।
 तत्तो अ वेणुदाली, हरिकंत हरिस्सहे चैव ॥ २० ॥

अग्निं॑सिह अग्निं॑माणव, पुण्णं॑ १५ विसि॒ष्टे तहे॒व जलं॑कंते ।
जलं॑पह तह अमि॑अगई मि॑अवाहण दाहिणुत्तरओ ॥ २१ ॥

वेलंबे अं पभर्जण, घोसं मह्यघोस एसिमन्नयरो ।
जंबुदीवं छत्तं, मेरु दंडं पट्ट काउं ॥ २२ ॥

અમરેન્દ્ર-અવીન્દ્ર, ધરગુન્દ્ર-સૂતાનંદ, વેણુદેવ-વેણુદાલી, હરિકાન્ત-હરિસહ, અમિશિખ-અમિમાનવ, પૂર્ણ-ચિરાય, જલકાન્ત-જલપ્રભ, અભિતજતિ-ભિતપાહન, વેલખ-પ્રખગ્ન, ઘોષ-મહાઘોષ, એ પ્રમાણે દશનિકાયાના વીરા ઈન્દ્રે છે, પ્રત્યેક ઈન્દ્ર જંતુદ્વીપનુ છત્ર કરતું હોય અને મેરુને દહની માદક ઉપાડેલા હોય તો ઉપાડી શકે છે. (૨૦-૨૧-૨૨)

चउत्तीसा चउचत्ता, अठत्तीसा य चत्त पंचण्हं ।
पन्ना चत्ता कमसो, लक्खा भवणाण दाहिणओ ॥ २३ ॥

चउचउलक्खविह्वणा, तावइआ चेव उत्तरदिसाए
सव्वेवि सत्तकोडी, बावत्तरि ह्वंति लक्खा य ॥ २४ ॥

અસુરકુમારાદિ દેરી નિકાયાના દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્રોને અનુક્રમે ૩૪૦૦૦૦૦, ૪૪૦૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૫૦૦૦૦૦૦, અને ૪૦૦૦૦૦૦ ભુવનો હોય છે. એજ પ્રમાણે દેરી નિકાયના ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રોને અનુક્રમે ૩૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૩૪૦૦૦૦૦, ૩૬૦૦૦૦૦, ૩૬૦૦૦૦૦, ૩૬૦૦૦૦૦, ૩૬૦૦૦૦૦, ૪૬૦૦૦૦૦ અને ૩૬૦૦૦૦૦ ભુવનો હોય છે. દક્ષિણ-ઉત્તર બંને દિશાના મળી ૭,૭૨૦૦૦૦૦ [સાતલોકોને બહેતિસ્લાખ] ભુવનો છે. (૨૩-૨૪)

ચત્તારિ ય કોડીઓ, લક્ષ્વા છાવેવ દાહિણે ભવણા ।

તિણેવ ય કોડીઉ, લક્ષ્વા છાવટ્ટિ ઉત્તરઓ ॥ ૨૫ ॥

અસુરકુમારાદિ દશે નિકાયમાં ઉપર કહેલા ક્રમા દક્ષિણદિશાના ભુવનો એકંદર અધાય મળી ૪,૦૬૦૦૦૦૦ [ચાર કોડ અને છ લાખ] છે, તેમજ ઉત્તરદિશાના અધાય મળીને કુલ ૩,૬૬૦૦૦૦૦ [ત્રણ કોડ અને છાસઠ લાખ] ભુવનો છે. (૨૫)

રયણાં હિદ્ધુવરિં, જોયણસહસ્સં વિમુત્તુ તે ભવણા ।

જંબુદીવસમા તહ, સંઘમસંઘિજ્ઞવિચ્છારા ॥ ૨૬ ॥

દેવપ્રમાના અંકજ્ઞાપ્ય એશીહજાર પૃથ્વીપિંડમાંથી ઉપર નીચેહજાર-હજાર યાજન મુકીને વચ્ચલા આળામાં ભુવનપતિના ભુવનો છે. તે ભુવનો જંબુદ્વીપના સરખા તેમજ સંઘ્ય-અસંઘ્ય યાજનના વિસ્તારવાલા છે. (૨૬)

ચૂડામણિ ફાળિ ગર્ભકે, વજ્જે તહ કલેસ સીર્હ અસે અ ।

ગર્ગ મયંર વદ્ધમાણે, અસુરાઈણં મુણસુ ચિંધે ॥ ૨૭ ॥

દશે નિકાયના દેવાને આળખવા માટે તેઓના મુકુટ વિગેરે આભુષણોમાં જુદાજુદા ચિહ્નો હોય છે, તેમા અસુરકુમારને ચૂડામણિનું, નાગકુમારને સર્પનું, સુવર્ણકુમારને ગરૂડનું, વિદ્યુત્કુમારને વજ્રનું, અગ્નિકુમારને કળશનું, દ્વીપકુમારને સિંહનું, ઉદધિકુમારને અશ્વનું, દિશિકુમારને હાથીનું, પવનકુમારને મગરનું અને સ્તનિતકુમારને શારાવતપુટનું ચિહ્ન હોય છે. (૨૭)

અસુરા કાલા નાગુદ-હિ પંડુરા તહ સુવર્ણ દિસિ થણિયા ।

કળગામ વિજ્ઞુ સિહિ દીવ, અરુણ વાઝ પિઅંગુનિમા ॥ ૨૮ ॥

અસુરકુમાર દેવાનો વર્ણ કાળો, નાગકુમાર-ઉદધિકુમારનો ગૌરવર્ણ, સુવર્ણકુમાર-દિશિકુમાર-સ્તનિતકુમારનો સુવર્ણવર્ણ, વિદ્યુત્કુમાર-અગ્નિકુમાર-દ્વીપકુમારનો અરૂણ-રક્ત વર્ણ અને વાયુકુમારનો ત્રિયંબુ વૃક્ષના વર્ણ જેવો એટલે લગભગ નીલવર્ણ છે. (૨૮)

અસુરાણ વત્થ રત્તા, નાગોદહિવિજ્ઞુદીવસિહિ નીલા ।

દિસિથણિઅ સુવન્નાણં, ધવલા વાઝુણ સંજ્ઞરૂઈ ॥ ૨૯ ॥

અસુરકુમારનાં વસ્ત્રો લાલ હોય છે, નાગકુમાર-ઉદધિકુમાર-વિદ્યુત્કુમાર-દ્વીપકુમાર-અગ્નિકુમારનાં નીલ વસ્ત્રો હોય છે, દિશિકુમાર-સ્તનિતકુમાર અને સુવર્ણકુમારનાં ઉત્તમવલ-ધવલ વસ્ત્રો છે, તથા વાયુકુમારનાં સંધ્યાના રંગ જેવાં વસ્ત્રો હોય છે. (૨૯)

ચડસટ્ઠિ સટ્ઠિ અસુરે, છચ્ચ સહસ્સાઈ ધરણમાઈણં ।

સામાણિયા હમેસિં, ચડગુણા આયરક્ષા ય ॥ ૩૦ ॥

અસુરકુમારના બન્ને ઈન્દ્રો પૈકી ચમરેન્દ્રને ૬૪૦૦૦ તથા બલીન્દ્રને ૬૦૦૦૦ સામાનિક દેવા છે, બાકીના ધરણેન્દ્રાદિ પ્રત્યેકને ૬૦૦૦ સામાનિક દેવાની સંખ્યા છે, અને દરેકને સામાનિકથી ચારગુણી આત્મરક્ષક દેવાની સંખ્યા હોય છે. (૩૦)

**રચનાય પદમજોયણ-સહસે હિદુવરિં સયસયવિહૂણે ।
વંતરયાણં રમ્મા, મોમા નગરા અસંલિજ્ઞા ॥ ૩૧ ॥**

રત્નપ્રજ્ઞાના પ્રથમ(૬૫૨)ના હબ્બર યોજનમાં ૬૫૨ નીચે સો સો યોજન મૂકીને બાકીના ૮૦૦ યોજનમાં વ્યંતર દેવાનાં પૃથ્વીકાયમય અસંખ્યાતા સુંદર નગરાઓ છે. (૩૧)

**વાહિં વદ્ધા અંતો, ચતરંસ અહો ય કણિયાયારા ।
મવળવર્ણં તહ વં-તરાણ ઇંદમવળા ઉ નાયઞ્વા ॥ ૩૨ ॥**

ભુવનપતિ તથા વ્યંતરોનાં ભુવનો બહારથી ગોળાકારે, અંદરના ભાગમાં ચોખૂણા અને નીચે કમળની કલ્પિતના આકારવાળાં છે. (૩૨)

**તહિં દેવા વંતરયા, વરતરૂણીગીયવાહ્યરવેણં ।
નિચં સુહિયા પમુહ્યા, ગયંપિ કાલં ન યાણંતિ ॥ ૩૩ ॥**

તેવાં ભુવનોમાં જનમ દેવાંબનાઓના ગીત અને વાનિજનના નાદવડે નિરંતર સુખી તેમજ આનંદિત થયેલા વ્યંતરો આનંદમાં કેટલો કાળ વ્યતીત થાય છે તે પણ બાજુતા નથી. (૩૩)

**તે જંબુદીવભારહ-વિદેહસમગુરુજહન્નમજ્જિમગા ।
વંતર પુણ અટ્ટવિહા, પિસાંય મૂર્યા તહા જક્ષ્વા ॥ ૩૪ ॥**

**રંક્ષસકિન્નરંકિંપુરિસા, મહોરંગા અટ્ટમા ય ગંધર્વ્વા ।
દાહિણઉત્તરમેઆ, સોલસ તેસુ હમે હંવા ॥ ૩૫ ॥**

તે વ્યંતરદેવાનાં નગરાંઓ ઉત્કૃષ્ઠથી જંબુદ્વીપ જેવડા, જધન્યથી ભરતક્ષેત્ર જેવડા, અને મધ્યમ શીતિએ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર જેવડાં મોટા હોય છે. આ વ્યંતરોના-પિસાંય ૧, ખૂત ૨, ચક્ષ ૩, રાક્ષસ ૪, કિન્નર ૫, કિંપુરુષ ૬, મહોરગ ૭ અને ગંધર્વ ૮ એમ આઠ પ્રકાર છે, તથા તે દરેકમાં દક્ષિણ-ઉત્તરના બેદથી બે બે ઈન્દ્રો હોય છે. (૩૪-૩૫)

**કાલે અ મહાકાલે, સુરૂંવપઢિંરૂંવપુણંમહે અ ।
તહ ચેવ માર્ણિમહે, મીમે અ તહા મર્હામીમે ॥ ૩૬ ॥**

**કિન્નરંકિંપુરિસે સપ્પુરિસે, મહાપુરિસે તહય અઈકાંપ ।
મહાકાંપ ગીઝેરઈ, ગીઝેજસે હુન્નિ હુન્નિ કમા ॥ ૩૭ ॥**

પિશાચનિકાયમાં કાળ તથા મહાકાળ, ભૂતનિકાયમાં દેવરૂપ તથા પ્રતિરૂપ, ચક્ષુનિકાયમાં ચૂર્ણભદ્ર તથા આશ્લિભદ્ર, રાક્ષસનિકાયમાં ભીમ તથા મહાભીમ, કિનરનિકાયમાં કિનર તથા કિંપુરુષ, કિંપુરુષનિકાયમાં સતપુરુષ તથા મહાપુરુષ, મહોરુષનિકાયમાં અતિકાય તથા મહાકાય અને આઠમી મંધર્વનિકાયમાં ગીતરતિ અને ગીતયશ નામના ઈન્દ્રો છે. (૩૬-૩૭)

વિંધં કલંબસુલસે, વડસ્વદંગે અસોગચંપયણ.

નાગે તુંબરુ અ પ્રણ, સ્વદંગવિવલ્લિયા રુક્ષા ॥ ૩૮ ॥

પિશાચની ધ્વજમાં કંદમ્બ વૃક્ષનું ચિહ્ન હોય છે, તે પ્રમાણે ભૂતની ધ્વજમાં સુલસ વૃક્ષનું, ચક્ષુની ધ્વજમાં વડ વૃક્ષનું, રાક્ષસની ધ્વજમાં ખદ્ગવાંઝ (તાપસનું ઉપકરણ વિરોધ)નું, કિનરની ધ્વજમાં આશીષ વૃક્ષનું, કિંપુરુષની ધ્વજમાં સતપુરુષ વૃક્ષનું, મહોરુષની ધ્વજમાં નાગવૃક્ષનું અને મંધર્વની ધ્વજમાં તુંબરુ વૃક્ષનું ચિહ્ન હોય છે. (૩૮)

જક્ષ્વપિસાયમહોરગ-ગંધવ્વા સામ કિનરા નીલા.

રક્ષ્વસ્ય કિંપુરિસાઽવિ અ, ધવલા મૂઆ પુણો કાલા ॥ ૩૯ ॥

ચક્ષુ, પિશાચ, મહોરુષ અને મંધર્વનો વર્ણુ શ્યામ છે, કિનરનો નીલ વર્ણુ છે, રાક્ષસ તથા કિંપુરુષનો ધવલવર્ણુ છે તેમજ ભૂત દેવોનો વર્ણુ શ્યામ છે. (૩૯)

અળપત્ની પળૈપત્ની, હસિંવાઈ અ મૂઅર્વાઈએ ચેવ.

કંદી અ મહાંકંદી, કૌહંદે ચેવ પર્યણ અ ॥ ૪૦ ॥

હય પઠમજોયણસણ, રયણાણ અદ્ધ વંતરા અવરે.

તેસુ હહ સોલસિંદા, રુઅગ અહો દાહિણુત્તરઓ ॥ ૪૧ ॥

આણપત્ની-પણપત્ની-ઋષિવાદી-ભૂતવાદી-કંદિત-મહાકંદિત-કોહંડ અને પતંગ એ આઠ વાણવ્યંતરના બેઠો છે. તે આઠેય વાણવ્યંતરો રત્નપ્રધાના પ્રથમ સો યોજનમાંથી ઉપર નીચે ફરતી-ફરતી યોજન છાડીને ખાલીના એ શી યોજનમાં રહેલા છે. અને તેમાં પણ દક્ષિણ-ઉત્તરના બેઠથી કુલ સોળ ઇન્દ્રો છે. (૪૦-૪૧)

સન્નિહિંણે સાંમાળે, દ્વાંઈ વિહાંઈ હસિંય હસિંવાલે.

હિંસર મહેસરેવિ ય, હવહ સુવૈચ્ચે વિસાંલે ય ॥ ૪૨ ॥

હાંસે હાંસરઈવિ ય, સેઈં ય મ્બે તહા મહાંસેણ.

પર્યંગે પર્યગર્વઈવિ ય, સોલસ હંદાણ નામાઈ ॥ ૪૩ ॥

સન્નિહિત-સામાન, ધાતા-વિધાતા, ઋષી-ઋષીપાત્ર, ઈશ્વર-મહેશ્વર, સુવત્સ-વિશાલ, હાસ્ય-હાસ્યરતિ, સ્વેત-મહાસ્વેત, તથા પતંગ-પતંગપતિ એમ આઠે વ્યંતરમાં દક્ષિણ-ઉત્તર દિશાના સોળ ઇન્દ્રોનાં નામો અનુક્રમે બાણવા. (૪૨-૪૩)

|| ४४ ||

(४४)

वेमाणी ॥४५॥

આઈ પ્રકારના હવે છે.] (૪૫)

॥ ४६ ॥

२१ नव्येति

11 89 11

॥ ४८ ॥

॥ ४० ॥

॥ ५० ॥

તાર રવિ ચંદ રિક્ત્વા, બુહ સુક્રા જીવ મંગલ સળિયા ।

સગસયનડય વસ અસિહ, ચડ ચડ કમસો તિયા ચડસુ ॥૫૧॥

સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજન બાદ દશ યોજનને અંતરે સૂર્ય છે, ત્યાંથી ૮૦ યોજન દૂર ચંદ્ર છે, ત્યાર પછી નક્ષત્રો છે, તેમાં સર્વથી નીચે બારણી અને સર્વથી ઉપર સ્વાતિ નક્ષત્ર છે, મૂલ નક્ષત્ર મંડલથી બાહ્ય હોય છે અને અક્ષિજિત્ નક્ષત્ર મંડલથી અંદર પડતું હોય છે. સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજન તારા, ત્યારબાદ દશ યોજનને સૂર્ય, પછી ૮૦ યોજનને ચંદ્ર, ત્યારબાદ ચાર યોજનને નક્ષત્રમંડલ, ત્યારબાદ ચાર યોજનને બુધ, ત્યારબાદ ત્રણ યોજનને શુક્ર, પછી ત્રણ યોજનને ગુરુ, ત્યારબાદ ત્રણ યોજનને મંગલ, અને ત્યારબાદ ત્રણ યોજનને એટલે સમભૂતલાથી બરાબર નવસો યોજનને શનિ છે. (૫૦-૫૧)

ફકારસ જોયણસય, ફગવીસિક્કારસાહિયા કમસો ।

મેરુઅલોગાવાહં, જોઈસચકં ચરઈ ઠાઈ

॥ ૫૨ ॥

મેરુથી અગ્નિઆરસો એકવીસ યોજનની તથા અલોકથી અગ્નિઆર સો અગ્નિઆર યોજનની અબાધાએ જ્યોતિષ્યક દરે છે અને સ્થિત રહે છે. (૫૨)

અદ્ધકવિદ્ધાઽઽગારા, ફાલિહમયા રમ્મ જોઈસવિમાણા ।

વંતરનયરેહિંતો, સંઘિજ્જગુણા ફમે હુંતિ

॥ ૫૩ ॥

તાઈ વિમાણાઈં પુણ, સન્વાઈં હુંતિ ફાલિહમયાઈં ।

વગફાલિહમયા પુણ, લવણે જે જોઈસવિમાણા

॥ ૫૪ ॥

જ્યોતિષી દેવાનાં વિમાનો અર્ધકોડાના આપ્રવાળા સ્ફટિક રત્નમય તેમજ ધણાં સુંદર હોય છે, પણી અંતર દેવાનાં નવરાત્નો (બુવનો)ની અપેક્ષાએ આ જ્યોતિષીનાં વિમાનો સંખ્યગુણા છે. તે જ્યોતિષીનાં બધા વિમાનો સ્ફટિક રત્નમય છે, તેમાં પણ જે લવણસમુદ્ર ઉપર આવેલાં છે તે દ્યુસ્ફટિકમય એટલે પાણીને પણ કોડીને-બેઠીને પ્રકાશ આપી શકે તેવા છે. (૫૩-૫૪)

જોયણિગસદ્ધિભાગા, છપ્પસઽઽયાલ ગાડદુહગદ્ધં ।

ચંદાઈવિમાણાયા-મવિત્થદા અદ્ધમુચ્ચત્તં

॥ ૫૫ ॥

ચંદ્રનું વિમાન એક યોજનના એકસઠિયા છપ્પન ભાગ (૫૬૬) જેવડું, સૂર્યનું વિમાન એકસઠિયા અઠતાલીસ ભાગ (૬૬૬) જેવડું, મહત્તુ વિમાન જે ગાઉનું, નક્ષત્રોનું વિમાન એક ગાઉનું તેમજ તારાઓનું વિમાન અર્ધો ગાઉ લાંબું પહોળું છે. દરેકના વિમાનની ડાંચાઈ લંબાઈ-પહોળાઈથી અર્ધ બાબુથી. (૫૫)

પળયાલલક્ષજોયણ, નરન્વિત્તં તસ્થિમે સયા ભમિરા ।

નરન્વિત્તાઓ ચર્હિ પુણ, અદ્ધપમાણા ઠિઆ ત્રિચં

॥ ૫૬ ॥

પીસ્તાલીશ લાખ ચોળનપ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં આ ન્યોતિપીના વિમાનો સદાકાળ પરિભ્રમણ કરવાવાળાં છે, અને મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર જે ન્યોતિપીનાં વિમાનો છે તે સદાકાળ સ્થિર તેમજ પૂર્વોક્ત લંબાઈ, પહોળાઈ તથા ઉંચાઈના પ્રમાણથી અર્ધ પ્રમાણવાળાં છે. (૫૬)

સસિરવિગ્દ્ધનક્ષત્રા, તારા હંતિ હુ જહુત્તરં સિંગ્ધા ।

વિવરીયા ઉ મહફીઆ, વિમાણવહગા કમેળેસિં ॥ ૫૭ ॥

સોલસ સોલસ અઢ ચડ, વો સુરસહસા પુરો ય વાહિજઓ ।

પન્ચિમ ઉત્તર સીહા, હસ્થી વસહા હયા કમસો ॥ ૫૮ ॥

ગહ અઢાસી નક્ષત્ર, અઢવીસં તારકોઢિકોઢીળં ।

છાસદ્વિસહસ નંબસય, પળસત્તરિ ઇગસસિસિં ॥ ૫૯ ॥

ચન્દ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ-નક્ષત્ર અને તારા એ અનુક્રમે એક પછી એક શીઘ્ર ગતિવાળા હોય છે, અને નક્ષિમાં એક એકથી અનુક્રમે ગતિશીલ હોય છે. ચન્દ્રના વિમાનને વહન કરનારા દેવાની સંખ્યા ૧૬૦૦૦, સૂર્યના વિમાનને વહન કરનાર ૧૬૦૦૦, ગ્રહોના વિમાનને વહન કરનાર ૮૦૦૦, નક્ષત્ર વિમાનને વહન કરનાર ૪૦૦૦, તેમજ તારાના વિમાનને વહન કરનાર જે હંતર દેવાની સંખ્યા હોય છે, અને તે વિમાનને વહન કરનારા દેવા પૈકી વિમાનની પૂર્વ દિશાએ રહેનારા સિંહનું, દક્ષિણ દિશામાં રહેનારા હાથીનું, પશ્ચિમ દિશામાં રહેનારા વૃષભનું અને હંતર દિશાએ રહેનારા વ્યથનું ૩૫ ધારણ કરે છે. ૮૮ ગ્રહ, ૨૮ નક્ષત્ર, ૬૬૬૭૫ કોડાકોડી તારાઓ એટલે એક ચન્દ્રનો પરિવાર છે. (૫૭-૫૮-૫૯)

કોઢાકોઢી સંઘં-તરંતિ મંઘંતિ સ્વિત્તયોવતયા ।

કેઈ અન્ને ઉસ્સે-હંગુલમાયેળ તારાળં ॥ ૬૦ ॥

કોઈક આચાર્યો ‘ કોઢાકોઢી ’ને સંઘાંતર-નામાંતર કહે છે, કારણ કે મનુષ્યક્ષેત્ર ઓડું છે, વળી કોઈક આચાર્યો તારાઓના વિમાનને ઉત્સેધાંગુલથી માપવાનું કહે છે. (૬૦)

કિળ્હં રાહુવિમાળં, નિચં ચંદ્રેળ હોઈ અવિરહિયં ।

ચડરંગુલમપ્પત્તં, હિદ્ધા ચંદસસ તં ચરહ ॥ ૬૧ ॥

દૃષ્યવર્ણનું રાહુનું વિમાન નિરંતર ચન્દ્રની સાથે જ હોય છે, તેનાથી દૂર થતું નથી અને આર આંગળ વેગનું રણુ છત્તું હમેશા ચન્દ્રની નીચે આવે છે. (૬૧)

તારસસ ય તારસસ ય, જંબુદ્વીવમ્મિ અંતરં ગુરુયં ।

વારસજોયણસહસા, હુજિસયા વેવ વાયાલા ॥ ૬૨ ॥

નિસદ્ધો ય નીલવંતો, ચત્તારિસય ઉચ પંચસય કૂઢા ।

અદ્ધં ઉવરિં રિક્ખા, ચરંતિ ઉમયઙ્ઙુઙ્ગાહાય ॥ ૬૩ ॥

છાવદ્વા કુમ્ભિસયા, જહનમેયં તુ હોઈ વાઘાઈ ।

નિઠ્ઠાવાઈ ગુલહુ, વોગાડ ય ધણુસયા પંચ

॥ ૬૪ ॥

જંબુદ્વીપને વિષે એક તારાથી બીજા તારાનું (મેરુના) વ્યાપાતવાળું ઉત્કૃષ્ટ આંતર ૧૨૨૪૨ ચોળન છે. નિષધ અને નીલવંત પર્વત ભૂમિથી આસેા ચોળન જોવા છે અને તેના ઉપર પાંચસો ચોળન જોવા નવ શિખરો-ફૂટો છે. તે ફૂટ ઉપરના ભાગે ૨૫૦ ચોળન પહોળાં છે, અને ફૂટથી આઠ આઠ ચોળનની અબાધાએ નક્ષત્ર-તારાઓ વિગેરે ફેરે છે એટલે વ્યાપાતવાળું જથ્થાન્ય અંતર ૨૬૬ ચોળન પ્રમાણ થાય છે. નિર્વાધાતવાળું ઉત્કૃષ્ટ અંતર બે ગાઉનું અને જથ્થાન્ય અંતર પાંચસો ધનુષ્યાનું છે. (૬૨-૬૩-૬૪)

માણસનગાઓ વાહિં, ચંદા સૂરસ્સ સૂર ચંદસ્સ ।

જોયણસહસ્સ પક્ષા-સડળૂણગા અંતરં દિદ્ધં

॥ ૬૫ ॥

આનુષેત્તર પર્વતથી બહાર એક ચન્દ્રથી સૂર્યનું તેમજ સૂર્યથી ચન્દ્રનું અંતર સંપૂર્ણ પચાસ હજાર ચોળન પ્રમાણ સર્વજ્ઞ એવા જિનેશ્વર ભગવંતોએ જોયું છે. (૬૫)

સસિ સસિ રવિ રવિ સાહિય-જોયણલક્ષેણ અંતરં હોઈ ।

રવિઅંતરિયા સસિણો, સસિઅંતરિયા રવી દિત્તા

॥ ૬૬ ॥

એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું તથા એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું અંતર કાંઈક અધિક એક લાખ ચોળન પ્રમાણ છે, ચન્દ્રો સૂર્યથી અંતરિત છે અને સૂર્યો ચન્દ્રથી અંતરિત છે. (૬૬)

વહિયાઓ માણસુત્તર, ચંદા સૂરા અવદ્ધિડજ્જોયા ।

ચંદા અમીઈજુત્તા, સૂરા પુણ હુંતિ પુસ્સેહિ

॥ ૬૭ ॥

આનુષેત્તર પર્વતથી બહાર ચન્દ્રો તથા સૂર્યો અવસ્થિત-સ્થિત પ્રકારાવાળા છે, ચન્દ્રો અભિજિત નક્ષત્રવડે યુક્ત હોય છે અને સૂર્યો પુખ્તનક્ષત્ર સહિત હોય છે. (૬૭)

ઉદ્ધારસાગરદુગે, સદ્ધે સમર્પહિં તુલ્લ વીવુદહી ।

દુગુણા દુગુણપવિસ્થર, વલયાનારા પદમવજ્જં

॥ ૬૮ ॥

પદમો જોયણલક્ષ્વં, વદ્ધો તં વેદિડં ઠિયા સેસા ।

પદમો જંબુદ્વીવો, સયંમુરમણોદહી ચરમો

॥ ૬૯ ॥

આટી ઉદ્ધાર સાગરોપમના સમયોની જેટલી સંખ્યા થાય તેટલી દ્વીપ-સમુદ્રની એકંદર સંખ્યા છે, પૂર્વ-પૂર્વના દ્વીપ-સમુદ્ર ક્રતાં પછી પછીના દ્વીપસમુદ્રો બમણા બમણા વિસ્તારવાલા છે. પ્રથમ દ્વીપને વળને બધાથ દ્વીપ-સમુદ્રો વલયાકારે (ચૂરીના આકારે) છે. પ્રથમ જંબુદ્વીપ લાખ ચોળનનો અને વત્ત-ચોળાકારે ઘણી સૂર્યો છે, અને બીજા બધા દ્વીપ-સમુદ્રો તેને વીડીને વહેલા છે. પ્રથમ જંબુદ્વીપ છે અને છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. (૬૮-૬૯)

જંબૂ ધાયઈ પુક્કર, વારુણિવર સ્વીર ઘય સ્વોય નંદિસરા ।
અરુણરુણવાય કુંડલ, સંસ્વ રુયગ મુયગ કુસ કુંચા ॥ ૭૦ ॥

જંબૂદ્વીપ-ધાતકીખંડ-પુષ્કર-વારુણીવર-ક્ષીરવર ધૃતવર-ઈશુવર-નંદીચર-અરુણ-અરુણીપખાત-કુંડલ-રાખ-રુચક-ભુજગ-કુશ-કૌમ્ય વિગેરે કેટલાક દ્વીપોનાં નામો બાલ્યાં. (૭૦)

પદમે લવણો જલહી, ચીંચ કાલો ય પુક્કરાઈસુ ।
દીવેસુ હંતિ જલહી, દીવસમાણેહિં નામેહિં ॥ ૭૧ ॥

જંબૂદ્વીપને વીંચીને લવણસમુદ્ર રહ્યો છે, ધાતકીખંડને વીંચીને કાલોદધિ (સમુદ્ર) રહ્યો છે અને પુષ્કર વિગેરે દ્વીપો તે નામના સમુદ્રથી જ વીંચાયેલા છે. (૭૧)

આમરણવત્થગંધે, ઉપ્પલતિલણ પડમનિહિરયણે ।
વાસહરદહનઈઓ, વિજયા વક્કાર કર્પિવદા ॥ ૭૨ ॥

કુરુમંદરઆવાસા, કૂડા નક્કવત્તચંદસૂરા ય ।
અન્નેવિ એવમાઈ, પસત્થવત્થૂણ જે નામા ॥ ૭૩ ॥

તન્નામા દીવુદહી, તિપહોયારા હવંતિ અરુણાઈ ।
જંબૂલવણાઈયા, પત્તેય તે અસંમ્વિજ્ઞા ॥ ૭૪ ॥

તાણંતિમસૂરવરા-વખાસજલહી પરં તુ ફક્કિકા ।
દેવે નાગે જક્કલે, મૂળ ય સયંમુરમણે ય ॥ ૭૫ ॥

આ બધાં પાણી-વસ્ત્ર-મન્ત્ર-કમલ-તિલક-પદ્મ-નિધિ-રત્ન-વપાસ- પર્વતો-દ્રહ-નદી-વિજય-વક્ત્રકાર પર્વતો-કલ્યાણતંત્રક વિમાનો-કુશલ-મંત્ર-કન્દ્રાદિ દેવોનાં નિવાસો કલ-નક્ષત્ર-ચન્દ્ર-સૂર્ય વિગેરે સમગ્ર લોકમાં વર્તતી જે પ્રશસ્ત-ઉત્તમ વસ્તુઓ અને તેના નામો છે તે નામવાળા દ્વીપ તથા સમુદ્રો છે. અરુણદ્વીપથી લઈને ત્રિપ્રત્યયાવતાર નામવાળા દ્વીપ-સમુદ્રો છે. જંબૂ અને લવણ એ નામવાળાં પાણી અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે. ત્રિપ્રત્યયાવતારના છેલ્લે ' સૂર્યવશવક્ષાસ ' સમુદ્ર બાલ્યાં, ત્યારબાદ ત્રિપ્રત્યયાવતારપણું નથી, પરંતુ દેવદ્વીપ-દેવસમુદ્ર, નાગદ્વીપ-નાગસમુદ્ર, વક્ત્રદ્વીપ-વક્ત્રસમુદ્ર, જૂતદ્વીપ-જૂતસમુદ્ર તથા સ્વયંભૂરમણદ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર આવેલા છે. ત્યારબાદ અગ્નોક છે. (૭૨-૭૩-૭૪-૭૫)

વારુણિવર સ્વીરવરો, ઘયવર લવણો ય હંતિ મિશ્નરસા ।
કાલો ય પુક્કરોવહિ, સયંમુરમણો ય ઉદગરસા ॥ ૭૬ ॥

ઈક્કુરસ સેસજલહી, લવણે કાલોણ ચરિમિ બહુમચ્છા ।
પણસગદજોયણસય, તણૂ કમા થોવ સેસેસુ ॥ ૭૭ ॥

૧. પશ્ચિમી-દીપ-પ્રવર અને સ્વલ્પસમુદ્રનાં પાણી નામ પ્રમાણે કુલવામાં અર્ધાત્ મહિના-દુધ-થી અને ચીસના જેવા સ્વાદવાળાં મનુષ્યને છે, અર્ધાત્ બ્રહ્મકુલના સ્વાદવાળાં છે. કલોદધિ પુષ્કરસમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પાણીના જેવા સ્વાદવાળાં છે, બાકીના સમુદ્રોનું પાણી રોરડીના રસ જેવું સ્વાદિષ્ટ હોય છે. સ્વલ્પસમુદ્રમાં ૫૦૦ ચોળનના, કલોદધિમાં ૭૦૦ ચોળનના અને સ્વયંભૂરમણમાં ૧૦૦૦ ચોળનના પ્રમાણવાળાં ઘણા મનુષ્યમંત્ર હોય છે. તે સિવાયના સમુદ્રોમાં બ્રહ્મકુલનાં અને નાના પ્રમાણવાળાં ઘણાં બહુ મનુષ્યમંત્ર છે. (૭૬-૭૭)

દો સસિ દો રવિ પદમે, વુચુણા લવણમ્મિ ધાયઈસંઢે ।
ચારસ સસિ ચારસ રવિ, તપ્પમિહ નિવિદ્ધ સસિરવિણો ॥ ૭૮ ॥

તિથુણા પુલ્લિલ્લુચુયા, અણંતરાડ્ઞંતરમ્મિલિત્તમ્મિ ।
કાલોપ્પ ચાયાલા, વિસસરી પુક્કસ્સરદ્ધમ્મિ ॥ ૭૯ ॥

પહેલાં જળદીપને વિષે જે ચન્દ્ર અને જે સૂર્ય હોય છે, બીજા સ્વલ્પસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્ર તથા ચાર સૂર્ય હોય છે. પાવકીર્ણમાં બાર ચન્દ્ર અને બાર સૂર્ય હોય છે, હવેના દ્વીપ સમુદ્રોમાં ચન્દ્ર પ્રથ્વીની સંખ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે આમળના દ્વીપ અથવા સમુદ્રના ચન્દ્ર હિંવા સૂર્યનો સંખ્યાને ત્રણ-ફણી કરી તેથી આમળના બધા દ્વીપ-સમુદ્રોના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા તેમાં ઉમેરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા ભણવી. એ રીતે કલોદ સમુદ્રમાં $(12 \times 3 = 36 + 2 + 8 =)$ ૪૨ ચન્દ્ર અને ૪૨ સૂર્ય હોય છે, તેમજ આખા પુષ્કર દ્વીપમાં $42 \times 3 = 126 + 2 + 8 + 12 =$ ૧૪૮ અને અર્ધપુષ્કરમાં ૭૨ ચન્દ્ર તથા ૭૨ સૂર્ય હોય છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં કુલ ૧૩૨ ચન્દ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય છે. (૭૮-૭૯)

દો દો સસિરવિપંતી, એગંતરિયા છસઠિ સંસ્વા ય ।
મેહં પયાહિણંતી, માણુસલિસે પરિયંઠંતિ ॥ ૮૦ ॥

કાસડ-અસડ સંખ્યાવાળી ચન્દ્રની જે અને કાસડ કાસડ સંખ્યાવાળી સૂર્યની જે પ્રક્રિયાઓ છે, અને પ્રક્રિયા મનુષ્યક્ષેત્રમાં ગ્રેહને પ્રદક્ષિણા આપતી સદાકાળ પરિભ્રમણ કરે છે. (૮૦)

છપ્પસં પંતીઓ, નક્કસ્સાણં તુ મણુયંલોગમ્મિ ।
છાવઢી છાવઢી, હોઈ રક્કિકિઆ પંતી ॥ ૮૧ ॥

મનુષ્યક્ષેત્રમાં નક્ષત્રોની છપ્પન પ્રક્રિયાઓ છે, તે ગ્રેહથી ચારે દિશામાં માનુષ્યોત્તર પર્વત સુધી પ્રવક્ષિણોની આકૃષ્ટ રહેલી હોય તેમ દેખાય છે, તે પ્રત્યેક પ્રક્રિયામાં ૬૬-૬૬ નક્ષત્રો હોય છે. (૮૧)

ઈર્ષં ગહાઈણોડવિ હુ, નચરં ધુવપાસવલ્લિણોતારા ।
તં ચિય પયાહિણંતા, તપ્પેવ સયા પરિમમંતિ ॥ ૮૨ ॥

નક્ષત્રોની પ્રક્રિયા સંખ્યા જે પ્રમાણે વ્યવસ્થા બતાવવામાં આવી છે તેજ પ્રમાણે ગ્રહ વિગેરેની પ્રક્રિયા વ્યવસ્થા સમજાવી, એકલ વિશેષ છે કે જે ચન્દ્રનો પરિવાર ૧૭૬ ગ્રહોનો હોવાથી ગ્રહોની

પંક્તિઓ પણ ૧૭૧ હોય છે અને પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૧૧-૧૨ મંદોની સંખ્યા બાધ્યની, વધી અધ્યજન એવા કુપ તારાઓની સંખ્યામાં વર્તતા અને તારાના વિમાનો તે કુપ તારાઓને જ પ્રદક્ષિણા દેવા ફરે છે. (૮૨)

અડયાલસયં પદમિ-હ્રુયાણ પંતીય ચંદસૂરાણં ।

તેણ પરં પંતીઓ, અડરુત્તરિઆણ વુટ્ટીણ ॥ ૮૩ ॥

વાવત્તરિ ચંદાણં, વાવત્તરિ સૂરિયાણ પંતીય ।

પદમાણ અંતરં પુણ, ચંદા ચંદસ્સ લક્ષ્વલુગં ॥ ૮૪ ॥

જો જાવહ લક્ષ્વાઈ, વિત્થરઓ સાગરો ય વીલો વા ।

તાવહઆઓ ય તર્હિ, ચંદાસૂરાણ પંતીઓ ॥ ૮૫ ॥

અનુષ્ટુપ બહારના પુષ્કાર્થની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૪-ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા છે અને તે પંક્તિથી આગળ પ્રત્યેક પંક્તિમાં ચાર ચન્દ્ર અને ચાર સૂર્યની વૃદ્ધિ કરવી. પ્રથમ પંક્તિમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય હોય. એ પ્રથમ પંક્તિમાં ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું એ લાખ યોગન પ્રમાણ અંતર હોય છે. એ દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેટલા લાખ યોગન વિસ્તારવાળો હોય ત્યાં તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ બાધ્યવી. (૮૩-૮૪-૮૫)

પક્કરસ ચુલસીહસયં, હહ સસિરવિમંડલાઈ તરિક્તં ।

જોયણપણસયદસહિઅ, ભાગા અડયાલ હગસટ્ટા ॥ ૮૬ ॥

તીસિગસટ્ટા અડરો, ઇગિગસટ્ટસ્સ સસમહયસ્સ ।

પણતીસં અ વુજોયણ, સસિરવિણો મંડલંતરયં ॥ ૮૭ ॥

પણસટ્ટી નિસહમ્મિ ય, તત્તિય વાહા વુજોયણંતરિયા ।

ણુણવીસં અ સયં, સૂરસ્સ ય મંડલા લવણે ॥ ૮૮ ॥

મંડલદસગં લવણે, પણગં નિસહમ્મિ હોહ ચંદસ્સ ।

મંડલઅંતરમાણં, જાણપમાણં પુરા કહિયં ॥ ૮૯ ॥

સસિરવિણો લવણમ્મિ ય, જોયણસયતિણિજ તીસઅહિયાઈ ।

અસિઅં તુ જોયણસયં, જંબુદીવમ્મિ પવિસ્સંતિ ॥ ૯૦ ॥

આ જંબુદ્વીપ સંખ્યા ચન્દ્રના ૧૫ મંદો છે અને સૂર્યના ૧૮૪ મંદો છે, તેમજ બન્નેના મંદોનું ચારગુણ (જંબુ-લવણનું મળી) ૫૧૦ યોગન અને એક યોગનના એકસમિયા અઢાલીસ

લાગ તેટલું અધિક છે. પાંચીસ યોજન અને એક યોજનના એકસઠ લાગ કરીએ તેવા ત્રીસ લાગ તથા એકસઠિયા એક લાગના સાત લાગ કરીએ તેવા ચાર લાગ (૩૫ થાં ફૂટ લાગ હું પ્રતિજ્ઞાન)નું પરસ્પર ચન્દ્રમંડળનું અંતર હોય છે. તથા સૂર્યમંડળનું અંતર એ યોજનનું છે. વળી સૂર્યના ૧૮૪ મંડલો પૈકી ૬૫ મંડલો જળુદ્રીપમાં પડે છે, તેમાં ૧૨ નિષધ હપર અને ત્રણ તેજ પર્વતની બાહા હપર પડે છે, તથા ૧૧૬ મંડલો લવણસમુદ્રમાં પડે છે. ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડલો પૈકી ૧૦ મંડલો લવણ સમુદ્રમાં અને પાંચ મંડલો જળુદ્રીપના નિષધ પર્વત હપર પડે છે. મંડલનું અંતર પ્રમાણ પ્રથમ કહ્યું તે બાજુનું. સૂર્ય અને ચન્દ્રનું ૫૧૦ થાં ફૂટ લાગનું એ કુલ ચારફેર છે તેમાં ૩૩૦ યોજન લવણ સમુદ્રમાં છે અને પાંચ ફેરનાં આ બન્ને સૂર્ય-ચન્દ્રના વિમાનો જળુદ્રીપમાં ૧૮૦ યોજન સુધી પ્રવેશ કરીને અટકે છે. આ પ્રમાણે ચારફેર કહ્યું. (૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦)

ગહરિક્ષતારસંત્વં, જસ્યેચ્છસિ નાડમુદહિ વીવે વા ।

તત્સ સિહિ એગસસિણો, ગુણસંત્વં હોઈ સઘ્વગ્ગં ॥ ૯૧ ॥

એ દ્વીપ અથવા સમુદ્ર સંબંધી ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓની સંખ્યા બધાવાની ઈચ્છા થાય તે દ્વીપ-સમુદ્ર સંબંધી ચન્દ્ર અથવા સૂર્યની સંખ્યા સાથે એક ચન્દ્રના પરિવારભૂત ૮૮ ગ્રહાદિ સંખ્યાનો ગુણકાર કરવાથી સર્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. (૯૧)

વત્તીસઙ્ઘાવીસા, ચારસ ગ્ઠ ચડ વિમાણલક્ષ્વાઈ ।

પન્નાસ ચત્ત છ સહસ, કમેણ સોહમ્મમાઈસુ ॥ ૯૨ ॥

દુસુ સયચ્ચડ દુસુ સય તિગ-મિગારસહિયં સયં તિગે હિદ્ધા ।

મજ્ઞે સત્તુત્તરસય-મુચરિતિગે સયમુચરિ પંચ ॥ ૯૩ ॥

સૌખર્મ દેવલોકમાં ૩૨ લાખ વિમાનો છે, ઇરાન દેવલોકે ૨૮ લાખ, સનતકુમારમાં ૧૨ લાખ, માહેન્દ્રમાં ૮ લાખ, બ્રહ્મદેવલોકે ૪ લાખ, લાંતકમાં ૫૦ હબર, મહાશૃંગમાં ૪૦ હબર, સહસ્રારમાં ૬ હબર, આનત-પ્રાણુત બન્નેના ભેગા થઈ ૪૦૦, આશ્વ-અચ્યુતના ભેગા મળી ૩૦૦, પ્રથમની ત્રણ ઐવેયકમાં ૧૧૧, મધ્યમ ત્રણ ઐવેયકમાં ૧૦૭, હપરિતન ત્રણ ઐવેયકમાં ૧૦૦ અને અનુતર દેવલોકમાં પાંચ વિમાનો છે. (૯૨-૯૩)

પુલસીફલક્ષસત્તા-ગવઈ સહસ્તા વિમાણ તેવીસં ।

સઘ્વગ્ગમુહુલોગ-મ્મિ ઇંવયા ચિસદ્ધિ પયરેસુ ॥ ૯૪ ॥

વૈમાનિક નિકામમાં [આવલિકાચત અને પુષ્પાવક્રીર્ણ એ બન્નેની સંખ્યા ભેગી કરતાં] એકંદર ૮૪૭૦૨૩ વિમાનોની સંખ્યા ઉર્ધ્વલોકે પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રત્યેક પ્રતરે ઇન્દ્રક વિમાનો હોવાથી સર્વ પ્રતરોનાં ચક્ર ૬૨ ઇન્દ્રક વિમાનો છે. (૯૪)

ચડવિસિ ચડપંતીઓ, વાસદિ વિમાણિયા પદમપયરે ।

તવરિ ફક્કિફીણા, અણુતરે જાવ ફક્કિં ॥ ૯૫ ॥

અત્યેક દેવલોકે ચાર દિશામાં વિમાનોની ચાર પંક્તિઓ હોય છે, તેમાં પ્રથમ પ્રતરે ૧૧-૧૨ વિમાનોની ચાર પંક્તિઓ છે, ત્યારબાદ ઉપરનાં પ્રતરોમાં એક એક વિમાન સંખ્યા ચાર પંક્તિમાંથી એકથી ઘટતા જાય. આવતું અનુવરે ચાર દિશામાં એક એક વિમાન રહે. (૬૫)

इदं दृष्ट्वा पंक्तिषु, तो कमसो तंसचउरंसावष्ट।

विविहा पुष्पवकिण्णा, तयंतरे सुप्तु पुष्पवदिसि ॥ ९६ ॥

સર્વ વિમાનોની મધ્યે દિન્દ્રક વિમાન હોય છે અને તે ગોળાકાર છે, ત્યારબાદ પંક્તિમાં પ્રથમ ત્રિકોણ ત્યારબાદ સમચોરસ અને ત્યારબાદ ગોળ, પુનઃ ત્રિકોણ-સમચોરસ અને ગોળ વિમાનો હોય એ પ્રમાણે ઠેક સુધી જાય. પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો વિવિધ આકારવાળાં છે અને તે પૂર્વદિશાની પંક્તિને વચ્ચે શેષ ત્રણ પંક્તિના આંતરમાં હોય છે. (૬૬)

बहं बट्टेसुवरिं, तंसं तंसस्स उवरिमं होइ।

चउरंसे चउरंसं, उहुं तु विमाणसेढीओ ॥ ९७ ॥

પ્રથમ પ્રતરે જે સ્થાને ગોળ વિમાન હોય તેની ઉપરના પ્રતરે સમચોરસોએ ગોળ વિમાન જ હોય, ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ જ હોય, અને સમચોરસ ઉપર સમચોરસ જ હોય. એ પ્રમાણે જ્યાં વિમાનોની શ્રેણીઓ રહેલી છે. (૬૭)

सन्वे वट्टविमाणा, एगदुवारा हवंति नायन्वा।

तिणिण य तंसविमाणे, चत्तारि य हुंति चउरंसे ॥ ९८ ॥

સર્વે ગોળાકાર વિમાનોને એક જ દ્વાર હોય છે, ત્રિકોણ વિમાનોને ત્રણ દ્વાર હોય છે અને સમચોરસ વિમાનો ચાર દ્વારવાળાં છે. (૬૮)

आवलियविमाणानं, अंतरं नियमसो असंखिजं।

संखिजमसंखिजं भणियं पुष्पावकिण्णानं ॥ ९९ ॥

આવલિકા-પંક્તિગત વિમાનોમાં એક વિમાનથી બીજા વિમાનનું અંતર અવશ્ય અસંખ્યાત થોડાનું હોય છે, જ્યારે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોનું અંતર સંખ્યાત થોડાનું તથા અસંખ્યાત થોડાનું બંને રીતિએ હોય છે. (૬૯)

एगं देवे दीवे, दुवे य नागोवहीसु बोद्धव्वे।

चत्तारि जक्खदीवे, मूयसमुद्देसु अट्टेव ॥ १०० ॥

सोलस सयंसुरमणे, दीवेसु पइट्ठिया य सुरमणणा।

इगतीसं च विमाणा, सयंसुरमणे समुद्दे य ॥ १०१ ॥

અવગણિતે પત્રિત્ત આસક વિમાનો વૈદ્ય એક વિમાન દેવ દ્વીપકપર, ૨ નામ સમુદ્રકપર, ૪ મધ્યદ્વીપકપર, ૬ ભૂત સમુદ્ર કપર, ૧૬ સ્વયંભૂતમધ્યદ્વીપ કપર અને ૩૨ સ્વયંભૂતમધ્ય સમુદ્ર કપર રહેલા છે. (૧૦૦-૧૦૧)

અવંતસુરહિંગવા, ફાસે નવળીયમડઅસુદફાસાં ।

નિચુલ્લોઝા રમ્મા, સયંપહા તે વિરાયંતિ ॥૧૦૨॥

અવંત સુરહિંગવાળાં, માખલુથી પશુ કામળ અને મુખકારી સ્પર્શવાળાં, નિરંતર ઉલોત-
તવાળાવાળાં, રમણીય તેમજ સ્વયંકાંતિવાળા તે વિમાનો બધાનાં શોભે છે. (૧૦૨)

જે વલિસ્થળેણ હંવા, વાહિણઝો આવલી મુળેયઠ્ઠા ।

જે પુળ ઉત્તરહંવા, ઉત્તરઝો આવલી તેસિં ॥૧૦૩॥

પુઠ્ઠેણ પચ્છિમેણ ય, સામળ્ળા આવલી મુળેયઠ્ઠા ।

જે પુળ વદ્ધવિમાણા, મજ્જિહ્લા વાહિણિહ્લાણં ॥૧૦૪॥

પુઠ્ઠેણ પચ્છિમેણ ય, જે વદ્ધા તેવિ વાહિણિહ્લસ્સ ।

તંસચડરંસગા પુળ, સામળ્ળા હંતિ દુળહંપિ ॥૧૦૫॥

દક્ષિણ દિશામાં રહેલા આવલિમળત વિમાનો તે દક્ષિણેન્દ્રોનાં બધાવા, અને ઉત્તરદિશામાં રહેલા
માવલિમળત વિમાનો ઉત્તરેન્દ્રોનાં બધાવા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાની પંક્તિમાં રહેલા વિમાનો બન્નેનાં
કામાન્ય બધાવા, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે રહેલા જે ગોળ વિમાનો છે તે દક્ષિણેન્દ્રોનાં સમાનવા. એ જ વાતને આ
માથાથી પુઠ્ઠ કહે છે કે-પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશામાં જે ગોળ વિમાનો છે તે દક્ષિણેન્દ્રોનાં છે, ત્રિકોણ તથા
ધ્રુવોરૂપ વિમાનો દક્ષિણેન્દ્ર તથા ઉત્તરેન્દ્ર બન્નેની માલીકીનાં સામાન્ય છે. (૧૦૩-૧૦૪-૧૦૫)

પાંગારપરિવિસ્થા, વદ્ધવિમાણા હવંતિ સઠ્ઠેવિ ।

ચડરંસવિમાણાણં, ચડહિસિં વેહયા હોઈ ॥૧૦૬॥

આવલિમળ પ્રવિહ સર્વે ગોળ વિમાનો એક બાહુએ ગઢથી વીંટળાએલા છે તથા ચક્રબૃહ્મા વિમાનોની
પારે બાહુએ વેદિકા (કાંચરા સહિત ગઢ) હોય છે. (૧૦૬)

અત્તો વદ્ધવિમાણા, તત્તો તંસસ્સ વેહયા હોઈ ।

પાંગારો વોદ્ધઠ્ઠો, અવસેસેસું તુ પાસેસું ॥૧૦૭॥

જે દિશાએ ગોળ વિમાનો છે તેની સન્મુખ ત્રિકોણ વિમાનોને વેદિકા હોય છે, અને બાકીની જે
દિશામાં કાંચરા સહિત ગઢ હોય છે. (૧૦૭)

પઠમંતિમપયરાવલિ-વિમાણમુહમૂમિતસ્સમાસડ્ઢં ।

પયરગુણમિહુકપ્પે, સઠ્ઠવગં પુળ્લકિણિયરે ॥૧૦૮॥

પ્રથમ પ્રતરણ પંક્તિનાં વિમાનોની સંખ્યા તે મુખ અને અંતિમ પ્રતરણી પંક્તિએ વિમાન-સંખ્યા તે જુમિ કહેવાય, એ બન્ને સંખ્યાનો સરવાલો કરી તેનું અર્ધ કર્યા બાદ છંદ દેવલોકના પ્રતરણી સંખ્યા સાથે ગુણવાથી આવશિષ્ટગત વિમાનસંખ્યા પ્રાપ્ત થશે, અને કુલ વિમાનસંખ્યામાંથી બાદ કરતા બાકીની પુખ્તાવકીર્ણ વિમાનોની સંખ્યા આવશે. (૧૦૮)

ઇગવિસિ પંતિવિમાણા, તિવિમત્તા તંસચડરંસા વદ્ધા ।

તંસેસુ સેસમેગં, સ્વિવ સેસદુગસ્સ ફક્કિં ॥૧૦૯॥

તંસેસુ ચડરંસેસુ ય, તો રાસિતિગંપિ ચડગુણં કાડં ।

વદ્દેસુ ફંદયં સ્વિવ, પયરધણં મીલિયં કપ્પે ॥૧૧૦॥

કેમપણ એક દિશાએ પંક્તિના વિમાનો ત્રણમાને સરખા બહેંચી નાંખવા, બહેંચતા બે એક સંખ્યા રહે તેા ત્રિકોણ વિમાનોમાં એક સંખ્યા ઉમેરવી, બે વધે તેા ત્રિકોણ તથા સમચોરસ બન્ને વિમાનોમાં એક એક સંખ્યા ઉમેરવી. પછી તે પ્રત્યેક સંખ્યાને ચારે ગુણી નાંખવી, જ્ઞાતશિ બે આવે તેમાં છંદ્રક વિમાન ઉમેરવું, એમ કરવાથી ઘટ ઘટ પ્રતરે તથા પશ્ચિમિ છંદ કપ્પે ત્રિકોણ-સમચોરસ તથા જ્ઞાતવિમાનોની પૃથક્ સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. (૧૦૯-૧૧૦)

કપ્પેસુ ય મિયં મહિંસો, વરંહ સીહં ય છગંલ સાદુરો ।

હયં ગયં મુયંગ સ્વંગી, વસેંહા વિદિમીંધં વિધાઈ ॥૧૧૧॥

મુખ, મહિષ, વરાહ (બુંડ), સિંહ, બોહરા, દેડકા, ધોરડા હાથી, સર્પ, ગેડો, રૂપલ તથા નતિવિરોધ મુખનું અનુક્રમે સૌધમાંદિ બાર દેવલોકના દેવોનાં મુકરને વિષે ચિન્હ દોષ છે. (૧૧૧)

પુલસી અસિઈ વાવત્તરિ, સત્તરિ સદ્દી ય પક્ક ચત્તાલા ।

તુલ્લસુર તીસ વીસા, વસ સહસ્સા આયરક્ક ચડગુણિયા ॥૧૧૨॥

સૌધર્મેન્દ્રના સામાનિક દેવો ૮૪૦૦૦, ઈશાનેન્દ્રના ૮૦૦૦૦, સનતકુમારના ૭૨૦૦૦, માહેન્દ્રના ૭૦૦૦૦, બેન્દ્રના ૬૦૦૦૦, લાંતકના ૫૦૦૦૦, શુકના ૪૦૦૦૦, સહસ્રારના ૩૦૦૦૦, આનત-પ્રાણ્યતાના ૨૦૦૦૦ અને આરણ્ય અન્યુતના ૧૦૦૦૦ સામાનિક દેવો છે, તેનાથી ચાર ગુણા પ્રત્યેકના આત્મરક્ષક દેવો છે. (૧૧૨)

દુસુ તિસુ તિસુ કપ્પેસુ, ઘણુવહિ ઘણવાય તદુમયં ચ કમા ।

સુરમવળપહટ્ટાણં, આગાસપહટ્ટિયા ઉવરિં ॥૧૧૩॥

પ્રથમના બે દેવલોકને ધનોદધિનો આધાર, ત્રીજા-ચોથા અને પાંચમા દેવલોકને ધનવાતનો આધાર, છઠા-સાતમા અને આઠમા દેવલોકને ધનોદધિ તથા ધનવાત એ બન્નેનો આધાર છે. તેથી ઉપરના બધા દેવલોક કેવળ આકારના આધારે છે. (૧૧૩)

સત્તાવીસ સયાઈ, પુઢવીર્પિંડો વિમાણડક્કં ।

પંચસયા કપ્પદુગે, પદમે તત્તો ય ફક્કિં ॥૧૧૪॥

હાથે પુઢવીસુ સયં, વઢૂઈ મવળેસુ વુઢુવુકપ્પેસુ ।

ચડગે નવગે પળગે, તહેવ જાડુનુત્તરેસુ મવે

॥૧૧૫॥

ઈમ્બીસસયા પુઢવી, વિમાણમિહારસેવ ય સયાઈ ।

વત્તીસ જોયણસયા, મિલિયા સઠવપ્થ નાયઢવા

॥૧૧૬॥

પહેલા બે દેવલોકને વિષે વિમાનોની પૃથ્વીનું પિંડપ્રમાણ ૨૭૦૦ ચોજન હોય છે, અને તેના ઉપર વિમાનોની ઠંઠાઈ ૫૦૦ થી ૧૦ હોય છે, ત્યારપાઠ ૩-૪, ૫-૬, ૭-૮, ૯-૧૦-૧૧-૧૨, નવત્રે-વેચક અને પાંચ અનુત્તર દેવલોકને વિષે પૂર્વે કહેલા ૨૭૦૦ થી ૧૦ પિંડપ્રમાણમાંથી અનુક્રમે વિમાનોનાં પિંડ પ્રમાણમાં સો-સો ચોજન ચોક્કા કક્ષાં જવું અને તે પિંડ ઉપરના વિમાનની ઠંઠાઈ બે ૫૦૦ થી ૧૦ પ્રમાણ કહી છે તેમાં અનુક્રમે સો-સો ચોજન વધારતાં જવું. જેથી અનુવરમાં ૨૧૦૦ થી ૧૫૦૦ પૃથ્વીપિંડ અને ૧૧૦૦ થી ૧૦ વિમાનની ઠંઠાઈ આવશે. (૧૧૪-૧૧૫-૧૧૬)

પળચડતિવુવળ્લ વિમાણ, સઘય વુસુ વુસુ ય જા સહસ્સારો ।

ઉચરિ સિય મવળવંતર-જોઈસિયાણં વિવિહવળ્ણા ॥ ૧૧૭ ॥

સૌપર્મ તથા ઇરાન દેવલોકનાં વિમાનો શ્યામ-નીલ-રક્ત-પીત અને શ્વેત એ પંચવર્ણનાં હોય છે, સનતુમાર-માહેન્દ્રના શ્યામ સિવાય ચાર વર્ણનાં, બ્રહ્મા-શ્વેતકાના લાલ-પીળો અને ધોળો એમ ત્રણ વર્ણનાં, શુક્ર-સહસ્રારના પીત તથા શ્વેત એમ બે વર્ણનાં અને આનંતરી લઘુ અનુત્તર મુખી બધામ શ્વેતવર્ણનાં વિમાનો છે. (૧૧૭)

રચિણો ઉદયત્થંતર, ચડળવઈસહસ્સપળસયછવીસા ।

ચાયાલ સદ્ધિમાગા, કઠ્ઠસંકંતિવિયહમ્મિ

॥ ૧૧૮ ॥

કર્ક સંક્રાન્તિના દિવસે (એટલે સર્વાભ્યંતર મહા સૂર્ય હોય ત્યારે) સૂર્યના ઉદયસ્થાન અને અસ્તસ્થાન વચ્ચેનું અંતર ૯૪૫૨૬ થી ૧૦ અને એક ચોજનના સાઠીયા ૪૨ ભાગ પ્રમાણ હોય છે. (૧૧૮)

એયમ્મિ પુળો ગુણિણ, તિપંચસગનવર્હિં હોઈ કમમાણં ।

તિગુણમ્મી દો લક્ષ્વા, તેસીઈસહસ્સપંચસયા

॥ ૧૧૯ ॥

અસિઈ છ સદ્ધિમાગા, જોયળચડલક્ષ્વ વિસત્તરિસહસ્સા ।

છચ સયા તેસીસા, તીસકલા પંચગુણિયમ્મિ

॥ ૧૨૦ ॥

સત્તગુણે છલ્લક્ષ્વા, ઇગસદ્ધિસહસ્સ છસય ડાસીયા ।

ચડપલ્લકલા તહ નવ-ગુણમ્મિ અહલક્ષ્વ સદ્ધા ઉ

॥ ૧૨૧ ॥

સત્ત સયા ચત્તાલા, અદ્ધારકલા ય ઇય કમા ચડસે ।

ચંડા ચવલા જયણા, વેગા ય તહા ગઈ ચડસે

॥ ૧૨૨ ॥

એ ઉદ્યાસ્તાના અંતરને ત્રણ પાંચ સાત અને નવવડે ગુણવા, ત્રણવડે ગુણવા ૨,૮૩,૫૮૦ થી ૬૦ સંખ્યા આવે, પાંચવડે ગુણવા ૪,૭૨,૬૬૩ થી ૬૦૦ થી ૧૦ સંખ્યા આવે, સાતવડે ગુણવા ૬,૬૧,૬૮૬ થી ૬૦૦ થી ૧૦ સંખ્યા આવે, તથા નવવડે ગુણવા ૮,૫૦,૭૪૦ થી ૬૦૦ થી ૧૦ પ્રમાણ ગુણાદ્ય પ્રાપ્ત થાય. તે ચારે ગુણકારની સંખ્યાની અનુક્રમે ચંદ્રા ચંદ્રા અને વેદા એ ચાર પ્રકારની અતિ સાથે યોજવા કરવી. (૧૧૬-૧૨૦-૧૨૧-૧૨૨)

इत्थं य गहं चउत्थि, जयणयरिं नाम केह ममंति ।

एहिं कमेहिमिमहिं, गर्हहिं चउरो सुरा कमसो ॥ १२३ ॥

विकखंमं आयामं, परिहिं अग्निमतरं च बाहिरियं ।

जुगवं मिणंति छम्मा-स जाव न तहावि ते पारं ॥ १२४ ॥

पावंति विमाणाणं, केसिपि हु अहव तिगुणियाईप ।

कमचउगे पत्तेयं, चंडाईगईउ जोइज्जा ॥ १२५ ॥

तिगुणेण कप्पचउगे, पंचगुणेणं तु अट्टसु मिणिज्जा ।

गेविज्जे सत्तगुणेण, नवगुणेणुत्तरचउके ॥ १२६ ॥

जोयणलकखपरिमाणं, निमेसमित्तेण जाइ जो देवा ।

छम्मासेण य गमणं, एगं रज्जू जिणा विति ॥ १२७ ॥

કહેલી ચારે અતિ પૈકી ચોથી વેદા નામની અતિને કોણક આચાર્યો ' ચંદ્રનાન્તર ' અતિપણ કહે છે, હવે એ ચાર પ્રકારની અતિમાંથી ચંદ્રા અતિવાળી ૨,૮૩,૫૮૦ થી ૬૦૦ થી ૧૦ સંખ્યા લેવામાં કરે, ત્રણવા અતિ વાળી ૪,૭૨,૬૬૩ થી ૬૦૦ લેવામાં કરે, તથા સાતવા અતિ વાળી ૬,૬૧,૬૮૬ થી ૬૦૦ લેવામાં કરે, તથા નવવા અતિ વાળી ૮,૫૦,૭૪૦ થી ૬૦૦ લેવામાં કરે. આથી વિમાણની અંદરનો દેરાવો માપે તથા વેદા અતિવાળી ૮,૫૦,૭૪૦ થી ૬૦૦ લેવામાં કરે. આથી વિમાણની અંદરનો દેરાવો માપવાની શરૂઆત કરે અને માપવા માપતા ક મહિના થાય તે પછી તે વિમાણની લંબાઈ-પહોળાઈ તથા બાહ્ય-સ્પર્શ પરિધિનો પાર ન પામે એટલા મોટા તે વિમાણો છે. અથવા કોણક આચાર્યના મતે-ત્રણગુણ, પાંચગુણ, સાતગુણ અને નવગુણ એ ચારની ચંદ્રા વિષે અતિ સાથે યોજવા કરવા સાથે ત્રણગુણ વડે પ્રથમના ચાર દેવલોક, પાંચગુણ વડે પછીના આઠ દેવલોક, સાતગુણ વડે નવત્રેવલોક-અને નવગુણ વડે ચાર અનુત્તરના વિમાણો માપવામાં આવે તે વિમાણોનો પાર પ્રમાણ છે. ' કોણક એક દેવ નિમેષ (આંખના પલકારા) માત્રમાં એક લાખ યોજનનું પ્રમાણ કરે તો યકો સતત પ્રમાણ કરે તો છ માસે એક રાજના પારને પામે છે ' એમ શ્રીભગવાન દેવો કહે છે. (૧૨૩-૧૨૪-૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭)

पदमपयरमि पदमे, कप्पे उडुनाम इंवयविमाणं ।

पणयाललकखजोयण, लकखं सव्वुवरि सव्वहुं ॥ १२८ ॥

સૌમ્ય દેવલોખના પ્રથમ પ્રતરમાં મધ્યે ઉડુ નામનું ઇન્દ્રક વિમાન છે, તે પિસ્તાલીસ લાખ યોજનનું તેમજ વૃત્તાકાર છે અને અનુત્તર વિમાનમાં સર્વાંધી ઉપર સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું વિમાન છે તે એક લાખ યોજન પ્રમાણનું છે. (૧૨૮).

ઉડુ ચંદ રયય વગૂ, વીરિય વરુણે તહેવ આળંવે ।
 વંમે કંચણ રૂહલે, વંચે અરુણે દિસે ચેવ ॥ ૧૨૯ ॥

બેરુલિય રૂહગ રૂહરે, અંકે ફલિદે તહેવ તવણિજે ।
 મેહે અગ્વ હલિદે, નલિણે તહ લોહિયક્ષે ય ॥ ૧૩૦ ॥

વરૂરે અંજળ વરમાલ, અરિદે તહય દેવ સોમે અ ।
 મંગલ વલમદે અ, વક્ષ ગયા સોસ્થિ ણંદિયાવત્તે ॥ ૧૩૧ ॥

આમંકરે ય ગિદ્દી, કેડ ગરુલે ય હોઈ બોદ્ધવે ।
 વંમે વંમહિણે પુણ, વંમોત્તર લંતણે ચેવ ॥ ૧૩૨ ॥

મહસુક્ક સહસ્સારે, આળય તહ પાળણે બોદ્ધવે ।
 પુષ્કેડ્ડલંકારે અ, આરણે તહા અચ્ચુણે ચેવ ॥ ૧૩૩ ॥

સુદંસણ સુપ્પડિબુદ્ધે મળોરમે ચેવ હોઈ પદમતિગે ।
 તત્તો ય સન્વઓમદે, વિસાલે અ સુમળે ચેવ ॥ ૧૩૪ ॥

સોમળસે પીઠકરે, આઈચે ચેવ હોઈ તદ્વયતિગે ।
 સન્વહસિદ્ધનામે, સુરિંદયા એવ વાસઢ્ઠી ॥ ૧૩૫ ॥

ખાસક પ્રતરોનાં નામો ઇન્દ્રક વિમાનો આ પ્રમાણે છે;—૧ ઉડુ, ૨ ચન્દ્ર, ૩ રજત, ૪ વક્ષુ, ૫ વીર્ય, ૬ વરુણ, ૭ આનંદ, ૮ વ્રજ, ૯ કાંચન, ૧૦ રૂચિર, ૧૧ વંચ (વંચ), ૧૨ અરુણ, ૧૩ હિરણ, ૧૪ વૈદૂર્ય, ૧૫ રૂચક, ૧૬ રૂચિર, ૧૭ આંક, ૧૮ સ્ફટિક, ૧૯ તપનીય, ૨૦ મેઘવિમાન, ૨૧ અર્ધ, ૨૨ હારિદ્ર, ૨૩ નલિન, ૨૪ લોહિતાક્ષ, ૨૫ વજ્ર, ૨૬ અંજન, ૨૭ વરમાલ, ૨૮ રિદ્ધ, ૨૯ દેવ, ૩૦ સૌમ્ય, ૩૧ મંજશ, ૩૨ બલભદ્ર, ૩૩ ચક્ર, ૩૪ બદા, ૩૫ સ્વસ્તિક, ૩૬ નન્દાવર્ત, ૩૭ આભંકર, ૩૮ ગૃહિ, ૩૯ કેતુ, ૪૦ અરુડ, ૪૧ વ્રજ, ૪૨ વ્રજસિત, ૪૩ વ્રજોત્તર, ૪૪ કાંતક, ૪૫ મહાશુક, ૪૬ સહસ્સાર, ૪૭ આનત, ૪૮ પ્રાણુત, ૪૯ પુષ્પ, ૫૦ અભંકર, ૫૧ આરણ, ૫૨ અન્યુત, ૫૩ સુદર્શન, ૫૪ સુમણુદ, ૫૫ મનોરમ, ૫૬ સર્વલોકાદ્ર, ૫૭ વિશાલ, ૫૮ સુમન, ૫૯ સૌમનસ, ૬૦ પ્રીતિકર, ૬૧ આદિત્ય, અને ૬૨ સર્વાર્થસિદ્ધિ. (૧૨૮-૧૩૦-૧૩૧-૩૨-૧૩૩-૧૩૪-૧૩૫).

પળયાલીસં લક્ષ્વા, સીમંતય માણુસં ઉડુ સિવં ચ ।

અપદ્મદાણો સન્વદ્ જંબુદીવો હમં લક્ષ્વં ॥ ૧૩૬ ॥

પ્રથમ નરકના પ્રથમ પ્રતરનો સીમંતક નામનો નરકવાસો, અહીંથી પ્રમાણ મનુષ્યકેવ, ઉડુ નામનું વિમાન અને સિદ્ધશિક્ષા આટલી વસ્તુઓ આ લોકમાં ૪૫ લાખ યોજનના પ્રમાણની છે. સાતમીનરકનો અપ્રતિષ્ઠાન નામનો નરકવાસો, સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન અને જંબુદીપ આટલી વસ્તુઓ આ લોકમાં એક લાખ યોજનના પ્રમાણની છે. (૧૩૬).

અહભાગા સગ પુદવીસુ, રજ્જુ ફક્કિજ તદ્ ય સોહમ્મે ।

માર્હિંદ લંત સહસારચ્ચુય ગેવિજ્જ લોગંતે ॥ ૧૩૭ ॥

અધોક્ષાએ સાતે નરક પૃથ્વી એક એક રાજ પ્રમાણ સમજવી, રત્નપ્રધાના ઉપરના તક્ષીઆથી સૌંધર્મ દેવલોકે આઠમો રાજ, માહેન્દ્ર દેવલોકે નવમો રાજ, લાન્તકના અતે દશમો, સહસારે અગીઆ-રમો, આરણુ-અનુત્તરે પારમો, નવમૈવેયકને અતે તેરમો, અને સિદ્ધશિક્ષાથી ઉપર લોકાન્તે ચૌદમો રાજ પૂર્ણ થાય છે. (૧૩૭).

ભવળવળજોહસોહ-મ્મીસાળે સત્તહત્થ તણુમાળં ।

દુદુદુચડકે ગેવિ-મ્મણુત્તરે હાણિફક્કિજે ॥ ૧૩૮ ॥

ભુવનપતિ-અનુત્તર ન્યાતિથી સૌંધર્મ તથા છરાન દેવલોકના દેવાનું સાત હાથનું શરીર પ્રમાણ હોય છે, ત્રીજે-ચોથ દેવલોકે છ હાથનું, પાંચમે-છઠ્ઠે પાંચ હાથનું, સાતમે-આઠમે ચાર હાથનું, નવ-દશ-અગીયાર અને પારમા દેવલોકે ત્રણ હાથનું, નવમૈવેયકમાં બે હાથનું તથા અનુત્તર વિમાનમાં એક હાથનું દેવાનું શરીર હોય છે. (૧૩૮).

કપ્પદુગદુદુચડગે, નવગે પળગે ય જિદ્ધિદ્ધિ અયરા ।

દોસત્તચડદઽદ્ધારસ-બાવીસિગતીસતિત્તીસા ॥ ૧૩૯ ॥

વૈમાનિકના પ્રથમ બે દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ બે સાગર, ત્રીજે-ચોથ સાત સાગર, પાંચમે-છઠ્ઠે ચૌદ સાગર, સાતમે-આઠમે અઠાર સાગર, નવ-દશ-અગીયાર-પારમે પાવીશ સાગર, નવમૈવેયકમાં એકત્રીશ સાગર અને પાંચ અનુત્તરમાં તેત્રીશ સાગરોપમની ૩૦ સ્થિતિ છે. (૧૩૯).

વિવરે તાણિક્કળે, ફક્કારસગાડ પાહિણ સેસા ।

હત્થિફ્કારસમાગા, અયરે અયરે સમહિયમ્મિ ॥ ૧૪૦ ॥

અય પુન્નસરીરાઝ, કમેળ ઇગુત્તરાહ વુદ્ધીણ ।

એવં ઠિર્હિવિસેસા, સળંકુમારાહતણુમાળં ॥ ૧૪૧ ॥

ઉપર-ઉપરના દેવલોકની અધિક સ્થિતિમાંથી નીચે-નીચેના દેવલોકની ઓછી સ્થિતિ બાદ કરવી, બાદબાકી કરતાં જે અતિ તેમાંથી ફેર એક સંખ્યા ઓછી કરવી, જે સંખ્યા આવે તેને એક હાથના

અગીયાર ભાગો કદપી તે અગીયારમાંથી બાદ કરવી, જેલેલા અગીયારીઆ ભાગો બાકી રહે તે ભાગો-માંથી એક એક ભાગને પૂર્વ-પૂર્વ કદપત શરીરના પ્રમાણમાંથી ઓછા કરવા, એટલે યથોક્ત પ્રતિ-સામરોપમે કદકૃષ્ટ શરીર પ્રમાણ આવશે એ પ્રમાણે સનકુમાર વિગેરે દેવલોકની ક્ષિતિને અનુસારે શરીર પ્રમાણ બાળી લેવું. (૧૪૦-૧૪૧).

ભવધારણિજ્ઞ એસા, ઉક્કોસ વિડન્વિ જોયણા લક્ષ્વં ।

મેવિજ્ઞણુત્તરેસુ, ઉત્તરબેડન્વિઆ નન્થિ ॥ ૧૪૨ ॥

આ શરીર પ્રમાણ ભવધારણીય સમજવું, ઉત્તર વૈક્રિયનું કદકૃષ્ટ પ્રમાણ એક લાખ યોજનનું છે, એવેયક તથા અનુત્તરમાં (શક્તિ છતાં પ્રયોજનના અભાવે) ઉત્તર વૈક્રિય હોતું નથી. (૧૪૨).

સાહાવિયવેડન્વિય-તળૂ જહન્ના કમેણ પારંમે ।

અંગુલઅસંસ્વમાગો, અંગુલસંસ્વિજ્ઞમાગો ય ॥ ૧૪૩ ॥

સ્વાભાવિક તથા ઉત્તર વૈક્રિયનું ન્યમ્ય પ્રમાણ અનુક્રમે અંગુલનો અસંખ્ય ભાગ તથા અંગુલનો સંખ્યાત્મક ભાગ બાળવું, આ પ્રમાણ શરીર રચનાના પ્રારંભમાં હોય છે. (૧૪૩).

સામન્નેણં ચડવિહ-સુરેસુ ચારસમુહુત્ત ઉક્કોસો ।

ઉવવાયવિરહકાલો, અહ ભવનાઈસુ પત્તેયં ॥ ૧૪૪ ॥

સામાન્યતઃ ચારે પ્રકારના દેવોમાં ઉપપાતવિરહ કદકૃષ્ટથી બાર મુહૂર્તનો હોય છે, અર્થાત્ ભુવન-પતિ વ્યંતર-ન્યોતિથી અને વૈમાનિક એ ચારે પ્રકારની નિકાયમાં કોઇ પણ જીવ દેવ તરીકે ઉત્પન્ન ન થાય તો બાર મુહૂર્ત સુધી ન થાય, ત્યારબાદ કોઇ પણ નિકાયમાં કોઇ પણ જીવ અવશ્ય દેવપણું ઉપલે. (૧૪૪).

ભવણવણજોઈસોહ-મ્મીસાણેસુ મુહુત્ત ચડવીસં ।

તો નવદિણ વીસમુહુ, ચારસ દિણ દસ મુહુત્તા ય ॥ ૧૪૫ ॥

ચાવીસ સઠ્ઠદીઅહા, પળયાલ અસીઈ દિણસયં તત્તો ।

સંસ્થિજ્ઞા કુસુ માસા કુસુ વાસા તિસુ તિગેસુ કમા ॥ ૧૪૬ ॥

વાસાણ સયા સહસા, લક્ષ્વા તહ ચડસુ વિજયમાઈસુ ।

પલિયાઅસંસ્વમાગો, સન્વદ્દે સંસ્વમાગો ય ॥ ૧૪૭ ॥

ભુવનપતિ વ્યંતર ન્યોતિથી તથા સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકમાં ઉપપાત વિરહકાળ કદકૃષ્ટથી ૨૪, મુહૂર્તનો છે. સનકુમારમાં નવ દિવસ અને વીસ મુહૂર્તનો, માહેન્દ્રમાં બાર દિવસ અને દસ મુહૂર્ત, બ્રહ્મકર્ણે સાદા બાવીશ દિવસ, લાંતકમાં પીસ્તાલીશ દિવસ, શુક્રમાં એંશી દિવસ, સહસ્રારમાં સો દિવસ, આનતપ્રાણુતમાં સંખ્યાતા માસ અને આસ્થુ તથા અન્યુતમાં સંખ્યાતા વર્ષનો વિરહકાળ છે,

નવઐવેયક ચૈક્રી પ્રથમની ત્રણ ઐવેયકમાં સેકડો વર્ષ, મધ્યમ ત્રણ ઐવેયકમાં સંખ્યાતા હનર વર્ષ અને ઉપરની ત્રણ ઐવેયકમાં સંખ્યાતા સાત વર્ષનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ છે. અનુત્તરના વિન્યાદિ ચાર વિમાનોમાં પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ તથા સર્વાર્થસિદ્ધિમાં પદ્યોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ ભણવો. (૧૪૫-૧૪૬-૧૪૭).

સન્વેસિં પિ જહ્નો, સમઓ એમેવ ચવણ વિરહોડિવિ ।

ઇગદુતિસંસ્વમસંસ્વા, ઇગસમણ હંતિ અ ચવંતિ ॥ ૧૪૮ ॥

સર્વનો એટલે બુવનપતિથી લઇને સર્વાર્થસિદ્ધિ સુધીની ચારે નિકામના દેવોનો જમન્ય ઉપપાત વિરહકાળ એક સમયનો હોય છે. હવે સ્થવન વિરહકાળનું પ્રમાણ કહે છે, સ્થવન વિરહકાળ એટલે ચારે નિકામના દેવોમાંથી અથવા તે તે દેવલોકમાંથી કાઠપણ દેવનું સ્થવન ન થાય તો ક્યાં સુધી ન થાય ? તે કાળનું પ્રમાણ. જે પ્રમાણે ઉપપાતવિરહ સંબંધી કાળનું પ્રમાણ કહેલ છે તેજ પ્રમાણે સ્થવન વિરહ સંબંધી કાળનું પ્રમાણ પણ નાણી લેવું. હવે એક સાથે કેટલા છવો દેવલોકમાં ઉપજે તે ઉપપાત સંખ્યા અને એક સાથે કેટલા છવો દેવલોકમાંથી સ્થવે તે સ્થવન સંખ્યા તથા ઉપપાતસંખ્યા ચારે નિકામની અપેક્ષાએ એક બે ત્રણ ચાર સંખ્ય કે અસંખ્ય દેવો એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ સ્થવે છે. (૧૪૮).

નરપંચિદિયતિરિયા-ગુપ્તસીસુરમ્ભવે પજસાણં ।

અજ્ઞવસાયવિસેસા, તેસિં ગહતારતમ્મં તુ ॥ ૧૪૯ ॥

પર્યાપ્તા અર્જન પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો તથા પર્યાપ્તા અર્જન-સંમૂર્ચિત પંચેન્દ્રિય તિર્થિયો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પુનઃ અધ્યવસાયની વિશેષતાને અંગે દેવગતિમાં પણ તરતમતા પડે છે. (૧૪૯).

નરતિરિઅસંસ્વજીવી, સન્વે નિયમેણ જંતિ દેવેસુ ।

નિયઆડઅસમહીણા-ઝણસુ ર્હસાણઅંતેસુ ॥ ૧૫૦ ॥

અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્થિયો (યુગલિકા) મરણ પામીને અવશ્ય હશાન દેવલોકમાં જ અહિં પોતાનું નેટકું આયુષ્ય હોય તેટલા આયુષ્યથી અથવા તેથી ન્યૂન આયુષ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૫૦).

જંતિ સમુચ્છિમતિરિયા, ભવણવણેસુ ન જોહમાઈસુ ।

જં તેસિં ઉવવાઓ, પલિયાસંસ્વંસઆઝસુ ॥ ૧૫૧ ॥

એજ પ્રમાણે સંમૂર્ચિત તિર્થિયો બુવનપતિ તથા વ્યન્તરમાં ઉત્પન્ન થવાના અધિકારી છે, પરંતુ ન્યૈતિથી તથા વૈમાનિકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, કારણ કે તેઓ લઘુમાં લઘુ પદ્યોપમના અસંખ્ય ભાગ પ્રમાણ આયુષ્યથી જ બુવનપતિ-વ્યન્તરમાં ઉપજે છે. તેટલું અદ્ય આયુષ્ય ત્યાંજ છે, પરંતુ ન્યૈતિથી આદિમાં નથી. (૧૫૧).

બાલતવે પહિવદ્ધા, ઉક્કહરોસા તવેણ ગારવિઆ ।

વેરેણ ય પહિવદ્ધા, મરિડં અસુરેસુ જાયંતિ ॥ ૧૫૨ ॥

ખાસ-અજ્ઞાન તપસ્વિ, ઉચ્ચ ક્રોધવાળા, તપને જ કરનારા અને વૈરને મનમાં ધારણ કરવાવાળા મરીને આસુર (સુવનપતિ)માં જઈ શકે છે, પરંતુ તેથી આગળ જવાના અધિકારી નથી. (૧૫૨).

રજ્જુગાહવિસંભક્ષણ-જલજલણપવેસતળહહુહદુહઓ ।

ગિરિચિરપટ્ટણાઝ મયા, સુહમાષા હુંતિ વંતરયા ॥ ૧૫૩ ॥

અળાકાંસો, વિપક્ષકણ, પાણી અથવા અગ્નિમાં બળી જોઇને પડવું, તૃષા તથા ક્ષુધાની પીડા, પર્વતની ટોચ ઉપરથી ઝંપાપાત કરવો, આવા કારણોથી આપઘાત કરે, જ્યાં જો છેલ્લી વખતે કાંઈક શુભભાવના આવી જાય તો વ્યત્ક્રમ થઈ શકે છે. (૧૫૩).

તાવસ જા જોહસિયા, ચરગપરિવ્વાય બંમલોગો જા ।

જા સહસારો પંચિ-દિતિરિઅ જા અચ્ચુઓ સહા ॥ ૧૫૪ ॥

તાવસો ન્યાતિથી સુધી, ચરક પરિભ્રાજક પાંચમાં બ્રહ્મદેવલોક સુધી, તિથિય પંચેન્દ્રિય આઠમા સહસ્રાર સુધી અને આવકો બારમાં અત્યુત દેવલોક સુધી ઉત્પન્ન થવાના અધિકારી છે. (૧૫૪).

જહલિંગમિચ્છદિદ્ધિ, ગેવેજ્ઞા જાવ જંતિ ઉક્કોસં ।

પયમવિ અસહહંતો, સુત્તુત્તં મિચ્છદિદ્ધી ડ ॥ ૧૫૫ ॥

સાધુના વેષને ધારણ કરનાર પણ મિત્યાદિષ્ટિ વધારામાં વધારે નવમી શ્રેણીક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ચૂત્રમાં કહેલા એક પદને જે ન સદેહ તે મિત્યાદિષ્ટિ કહેવાય છે. (૧૫૫).

સુત્તં ગણહરરહઅં, તહેવ પસેયબુદ્ધરહઅં ચ ।

સુયકેવલિણા રહઅં, અમિણ્ણદસપુન્નિણા રહઅં ॥ ૧૫૬ ॥

શ્રી મહાધર બ્રહ્મવૈભવો, તથા પ્રત્યેક બુદ્ધોએ તેમજ શ્રુતકેવલિ બ્રહ્મવૈભવો અને સ પૂર્ણ દશપૂર્વધર મહર્ષિએ રચેલા જે કાંઈ હોય તે સર્વ ચૂત્ર કહેવાય છે (૧૫૬)

છડમસ્થસંજયાણં, ઉવવાઝક્કોસઓ અ સન્વહે ।

તેસિં સદ્ધાણં પિ અ, જહમ્મઓ હોહ સોહમ્મે ॥ ૧૫૭ ॥

લંતમ્મિ અડદપુન્નિવસસ, તાવસાર્હણ વંતરેસુ તહા ।

एसो उववायविहि, नियनियकिरियठियाण सन्वोऽवि ॥ ૧૫૮ ॥

છડમસ્થ સાધુ વંત્રમાં વધુ સર્વાધસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે છડમસ્થ સાધુઓ તેમજ મતપારી આવકો જાળવેથી પણ સૌધર્મદેવલોકોમાં ઉપજે છે, અહીં પૂર્વધર જાળવેથી લાંતકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને લાપસ વિગેરેનો જાળવે ઉપપાત વ્યત્ક્રમમાં હોય છે. આ સર્વ જે ઉપપાત-ઉત્પન્ન થવાનો વિધિ કહ્યો તે પોતપોતાને યોગ્ય આચારમાં વર્તતા હોય તેને આટલે સમજવો, પરંતુ આચારથી હીન હોય તેવાઓ આટલે સમજવો નહિ. (૧૫૭-૧૫૮)

વજ્રરિસહનારાયં, પદમં બીઅં ચ રિસહનારાયં ।

નારાયમદ્ધનારાયં, કીલિયા તદ્ ય છેવટું ॥ ૧૬૯ ॥

एए छस्संघयणा, रिसहो पटो य कीलिया वज्रं ।

उभओ मक्कड्ढबंधो, नाराओ होइ विन्नेओ ॥ १७० ॥

૧ વજ્રઋષભનારાય, ૨ ઋષભનારાય, ૩ નારાય, ૪ અર્ધનારાય, ૫ કીલિકા અને ૬ છેવટું (સેવાર્ત) એ છ સંઘયણ છે. ઋષભ એટલે (હાડકાનો) ખાટો, વજ્ર એટલે ખીલી અને નારાય એટલે મહાટખંધ સમજવો. (૧૫૯-૧૬૦)

छ गप्भतिरिनराणं, संमुच्छिमपणिंदिधिगलछेवटुं ।

सुरनेरइया एगि-दिया य सव्वे असंघयणा ॥ १७१ ॥

અર્તભતિરિય તથા ગર્ભજ મનુષ્યને છ એ સંઘયણ હોઈ શકે છે, સંમુચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તથા વિકસેન્દ્રિયને છેવટું સંઘયણ હોય છે અને દેવ નારક તથા એકેન્દ્રિયા એ બધા સંઘયણ વિનાના છે. (૧૬૧)

छेवट्टेण उ गम्मइ, चउरो जा कप्प कीलियाईसु ।

चउसु दुवुकप्पबुद्धी, पढमेणं जावसिद्धीवि ॥ १७२ ॥

છેવટ્ટા સંઘયણવાળા વધુમાં વધુ ભુવનપતિથી લઈ ચાંચા માહેન્દ્ર દેવસોડ સુધી ઉત્પન્ન થાય છે, કીલિકા સંઘયણવાળા લોક સુધી, અર્ધનારાયસંઘયણવાળા સહસ્રાર સુધી, નારાય સંઘયણવાળા પ્રાણી સુધી, ઋષભનારાયસંઘયણવાળા અન્યુત સુધી તેમજ વજ્રઋષભનારાયસંઘયણવાળા સર્વાર્થશિક્ષ (યાવન્ મોક્ષ) સુધી જઈ શકે છે. (૧૬૨)

समचउरंसे नग्गो-ह साइ वामण य खुज्ज हुंहे य ।

जीवाण छ संठाणा, सव्वन्थ सुलक्खणं पढमं ॥ १७३ ॥

नाहीइ उवरि बीअं, तइअमहो पिट्ठिउयरउरवज्रं ।

सिरगीवपाणिपाए, सुलक्खणं तं चउत्थं तु ॥ १७४ ॥

विवरीयं पंचमगं, सव्वन्थ अलक्खणं भवे छटुं ।

गप्भयनरतिरिय छहा, सुरा समा हुंइया सेसा ॥ १७५ ॥

સમચતુરસ, ન્યગોધ, સાદિ, વામન, કુળ્લ અને હુંડક એ છ સંસ્થાન છવોને હોય છે. સર્વ રીતે જે સંસ્થાન લક્ષણવાળું હોય તે સમચતુરસ કહેવાય, નાભિની ઉપરના બાજ લક્ષણવાળો હોય તે ન્યગોધ, નાભિની નીચેનો બાજ લક્ષણવાળું હોય તે ત્રીભુ સાદિ. પીઠ-કદર-કર વર્ણને મસ્તક-ડોક હોય-પગ લક્ષણવાળો હોય તે ચાંચુ વામન, શિર-ડોક વિગેરે લક્ષણ હોય અને પીઠ કદર વિગેરે

સુલક્ષણા હોય તે પાંચમું કુળજ, અને સર્વ અવયવો લક્ષણ રહિત હોય તે છઠ્ઠું કુલ્લ સંસ્થાન બલુડું. બર્જન મનુષ્ય તથા બર્જન તિર્યચને છ એ સંસ્થાન હોય, દેવોને પ્રથમ સમવ્યતુરસ સંસ્થાન જ હોય અને બાકીનાં સર્વ છવોને કુલ્લ સંસ્થાન હોય છે. (૧૬૩-૧૬૪-૧૬૫)

જંતિ સુરા સંસ્વાઝઅ-ગમ્મયપજ્જત્તમણુઅતિરિણ્ણુ ।

પજ્જત્તેસુ ય વાયર-મૂદગપત્તેયવગણેસુ

॥ ૧૬૬ ॥

તસ્થવિ સણંકુમાર-પ્પમિર્હં ઈર્મિવિણ્ણુ નો જંતિ ।

આણયપમુહા ચવિઝં, મણુણ્ણુ ચેવ ગચ્છંતિ

॥ ૧૬૭ ॥

સ્થાનાન્વ રીતે દેવો સંખ્યવર્ણના આયુષ્યવાળા બર્જન મનુષ્ય તેમજ બર્જન તિર્યચમાં તેમજ પર્થાસા બાદર પૃથ્વીકાય અપૃથ્વીકાય અને વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પણ સનકુમારથી લઇને ઉપરના દેવો એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, અને આનત વિગેરે ઉપરના દેવો તિર્યચમાં પણ ઉત્પન્ન થતા નથી, ફક્ત મનુષ્યમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૬૬-૧૬૭)

દો કપ્પ કાયસેવી, દો દો દો ફરિસરૂવસદેહિં ।

ચડરો મણેણુવરિમા, અપ્પવિયારા અણંતમુહા

॥ ૧૬૮ ॥

ભુવનપતિ, વ્યંતર, ન્યાતિપી, સૌધર્મ તથા ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવો મનુષ્યાની આફ કાયાથી વિષયનું સેવન કરનારા હોય છે, ત્રીજી-ચાથા દેવલોકનાદેવો સ્પર્શ માત્રથી, પાંચમા છઠ્ઠા દેવલોકનાદેવો રૂપદર્શન માત્રથી, સાતમા આઠમા દેવલોકના દેવો શબ્દશ્રવણ માત્રથી, નવ-દશ-અગ્રીઆર તથા બારમા દેવલોકનાદેવો મનમાં ચિંતન કરવા માત્રથી વિષયથી વિરામ પામે છે, અને તેથી ઉપરના દેવો અલ્પ વિકારવાળા તેમજ અનંત સુખવાળા છે. (૧૬૮)

જં ચ કાયસુહં લોણ, જં ચ દિવ્વં મહાસુહં ।

વીયરાયસુહસ્સેઅં-ણંતમાગંપિ નગ્ગઈ

॥ ૧૬૯ ॥

જ્ઞાકન વિષે જે વિષય સુખ છે, અને દેવોનું જે દિવ્ય સુખ છે, તે ત્રીતરાન ભગવતના સુખ પાસે અનંતમા લાગતું પાડું નથી. (૧૬૯)

ઉવવાઓ દેવીણં, કપ્પદુગં જા પરો સહસ્સારા ।

ગમ્મણાઽઽગમણં નત્થિ, અરુચુઅપરઓ સુરાણંપિ

॥ ૧૭૦ ॥

દેવીઓની ઉત્પત્તિ ભુવનપાત વ્યંતર ન્યાતિપી તેમજ સૌધર્મ-ઇશાન એ બે દેવલોક સુધી છે, આઠમા સહસ્સાર સુધી દેવીઓનું ગમનાગમન છે અને તેથી ઉપર ગમનાગમન પણ નથી. (૧૭૦)

તિપલિઅ તિસાર તેરસ-સારા કપ્પદુગ તદ્દા લંત અહો ।

કિન્નિસિઅ ન હંતુવરિં, અરુચુઅપરઓઽમિઝગાઈ ॥ ૧૭૧ ॥

પહેલા બે દેવલોકની નીચે ત્રણ પદ્મોપમના આયુષ્યવાળા, ત્રીજા સનતકુમાર દેવલોકની નીચે ત્રણ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા અને છઠ્ઠા લાન્તક દેવલોકની નીચે તેર સાગરોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્બિપિયા દેવા છે, તેથી આગળના દેવલોકમાં કિલ્બિપિયા નથી તેમજ પારમા અમ્યુત દેવલોકથી આગળ આલિયાગ્રિક દેવા નથી. (૧૭૧)

અપરિગ્ગહદેવીણં, વિમાણલક્ષ્વા છ હુંતિ સોહમ્મે ।

પલિયાઈ સમયાહિય, ઠિઈ જાસિ જાવ દસપલિયા ॥ ૧૭૨ ॥

તાડ સળંકુમારા-ળેવં વહુંતિ પલિયદસળેઈ ।

જા વંમસુકકઆળય-આરણદેવાળ પન્નાસા ॥ ૧૭૩ ॥

ઈસાળે વડલક્ષ્વા, સાહિયપલિયાઈ સમયઅહિયઠિઈ ।

જા પનરપલિય જાસિ, તાઓ માર્હિવદેવાળં ॥ ૧૭૪ ॥

एएण कमेण भवे, समयाहियपलियदसगवुड्डीए ।

लंत सहसारपाणय-अच्छुयदेवाण पणपन्ना ॥ १७५ ॥

સૌધર્મ દેવલોકમાં અપરિગ્રહીતા દેવીનાં વિમાનો છ લાખ છે, વહી તે દેવલોકમાં પદ્મોપમથી ઉપર એક સમય અધિકથી લઈને ચાલતુ દશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ સનતકુમારવર્તિ દેવોના ઉપભોગ માટે, દશપદ્મોપમથી વીરપદ્મોપમના આયુષ્યવાળી બ્રહ્મદેવલોકના દેવોના ઉપભોગ માટે, વીરપદ્મોપમથી ત્રીશ પદ્મોપમના આયુષ્યવાળી શુક દેવલોકના દેવો માટે, ત્રીશથી ચાલીશ પદ્મોપમના આયુષ્યવાળી આનંત દેવલોકના દેવો માટે, અને ચાલીશથી પચાસ પદ્મોપમના આયુષ્યવાળી આરણ્ય દેવલોકવર્તિ દેવોના ઉપભોગ માટે છે. હવે ઈશાન દેવલોકમાં અપરિગ્રહીતા દેવીના ચાર લાખ વિમાનો છે, એમાં બે દેવીઓની સાધિક પદ્મોપમની આયુષ્ય સ્થિતિ છે તે તો ઈશાન દેવને ભોગ્ય છે, તેથી આગળ સમયાહિથી લઈને ચાલતુ પંદર પદ્મોપમની આયુષ્યવાળી મહેન્દ્રદેવભોગ્ય, તેથી આગળ ચાલતુ ૨૫ પદ્મોપમ સુધી લાંતકદેવ ભોગ્ય, તેથી આગળ ચાલતુ ૩૫ પદ્મોપમ સુધી સહસાર દેવભોગ્ય, ત્યાંથી વધુ આગળ ૪૫ પદ્મોપમ સુધી પ્રાણુન દેવ ભોગ્ય અને ત્યાંથી સમયાદિ વચ્ચતા વચ્ચતા ચાલતુ ૫૫ પદ્મોપમ સુધીની આયુષ્યવાળી દેવીઓ અમ્યુત દેવલોક ભોગ્ય હોય છે. (૧૭૨-૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫)

किण्णहा-नीला-काऊ-तेऊ-पम्हा य सुककलेसा उ

भवणवण पढमचउलं-स जोइस कप्पदुगे तेउ ॥ १७६ ॥

कप्पतिथपम्हलेसा, लंताईसु सुकलेस हुंति सुरा ।

कणगाभपउमकेसर-वण्णा दुसु तिसु उवरि घबला ॥ १७७ ॥

કૃષ્ણ નીલ કાપોત તેજો પદ્મ અને શુકલ એ છ યેશ્યાઓ છે, જીવનપતિ તથા વ્યન્તર દેવોને પ્રયમની ચાર યેશ્યાઓ, ન્યાતિથી, સૌધર્મ તથા ઈશાનમાં તેજોયેશ્યા, ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા દેવલોકમાં ૫૫ યેશ્યા તેમજ લાંતકથી સચાયસિક સુધી સર્વત્ર શુકલ યેશ્યા હોય છે. પહેલા બે દેવલોકના દેવોના શરીરનો વર્ણ સુવર્ણ સરખો, ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા દેવલોકના દેવોનો વર્ણ ઔર અને તેથી ઉપરના સર્વ દેવોના વર્ણ કમ્બલ હોય છે. (૧૭૬-૧૭૭)

વસવાસસહસ્તાઈ જહમમાડં ધરંતિ જે દેવા ।

તેસિ વડસ્થાઽહારો, સત્તહિ થોવેહિ ઝસાસો

॥ ૧૭૮ ॥

જે દેવાનું દર્શનહર વર્ષ પ્રમાણુ ન્યન્ય આયુષ્ય હોય છે, તેઓને એકાંતરે આહારનું મહણુ તેમજ સાત સ્તોક થાય ત્યારે એક વખત ધાસોધાસની ક્રિયા હોય છે. (૧૭૮)

આહિવાહિવિમુક્કસ્સ, નીસાસૂસાસ ણગગો ।

પાણ સત્ત હમો થોવો, સોવિ સત્તગુણો લવો

॥ ૧૭૯ ॥

લવસત્તહત્તરીય, હોઈ મુહુત્તો હમમ્મિ ઝસાસા ।

સગતીસસય તિહુત્તર, તીસગુણા તે અહોરત્તે

॥ ૧૮૦ ॥

લક્કવં તેરસ સહસા, નડઅ સયં અયરસંસયા દેવે ।

પક્કલેહિ ઝસાસો, વાસસહસ્સેહિ આહારો

॥ ૧૮૧ ॥

આગ્નિ-આધિ રહિત નીરોગી પુરુષને એક ધાસોધાસ તેને પ્રાણુ કહેવાય, એવા સાત પ્રાણુને એક સ્તોક થાય, સાત સ્તોકને એક ક્ષવ થાય, સતોત્તર ક્ષવનું એક મુહુર્ત્ત (બેઘડી) થાય, તેટલા એક મુહુર્ત્તમાં ૩૭૭૩ ધાસોધાસ થાય. ઉપર નળુવંશા ત્રીસ મુહુર્ત્ત (૧૦ ઘડી) નો એક અહોરાત્ર થાય, એક અહોરાત્રમાં ૧૧૩૧૯૦ ધાસોધાસ થાય છે. (આ પ્રમાણે નીરોગી માણુસને એક અહોરાત્રમાં કેટલા ધાસોધાસ થાય તે નળુવંશુ, હવે દેવો માટે વિરોધ કહે છે) જે દેવાનું નેટલા સાંજોપમનું આયુષ્ય હોય, તેટલા પખવાડાંએ તેમને ધાસોધાસ લેવાનો હોય, અને તેટલા હવર વર્ષે આહારની અભિલાષ થાય. (૧૭૮-૧૮૦-૧૮૧)

વસવાસસહસ્સુવરિં, સ મયાઈ જાવ સાગરં ઝળં ।

વિવસમુહુત્તપુહુત્તા, આહારુસાસ સેસાણં

॥ ૧૮૨ ॥

હરા હવર વર્ષથી સમયાદિ અધિક એમ વધતાં વધતાં કાંઈક ન્યૂત સાંજોપમના આયુષ્યવાલા દેવાને દિવસ પૃથક્કવે (બેથી નવ દિવસે) આહારના અભિલાષ થાય અને મુહુર્ત્તપૃથક્કવે (બેથી નવ મુહુર્ત્તે) એકવાર ધાસોધાસ હોય. (૧૮૨)

સરિરેણોયાહારો, તયાઈફાસેણ લોમઆહારો ।

પક્કલેવાહારો પુણ, કાવલિઓ હોઈ નાયવ્વો

॥ ૧૮૩ ॥

તેજસ કર્મણુ શરીર વડે મહણુ કરવામાં આવતા આહારનું નામ ઝોઝ-આહાર છે, ત્વચા-ચામડીના ક્ષયદ્વિશાંએ અષાઢ રોમવડે મહણુ થતા આહારનું નામ લોમઆહાર છે અને હાયમાં લઇને મુખમાં મુકવા રૂપ આહારનું નામ પ્રસેપાહાર છે. (૧૮૩)

ઓયાહારા સઘ્વે, અપજત્ત પજત્ત લોમઆહારો ।

સુરનિરયઈર્ગિવિ વિણા, સેસમવત્થા સપક્કલેવા

॥ ૧૮૪ ॥

અપચીત અવસ્થામાં સર્વજીવો ઓળ આહારવાળા છે, લોભઆહાર (તથા પ્રક્ષેપાહાર) પચીત્તા વસ્થામાં હોય અને દેવ નારકી તથા ઐન્દ્રિય સિવાય બાકીના જીવો પ્રક્ષેપ (કવલ) આહારવાળાં છે. (૧૮૪)

સચિત્તાઽચિત્તોભય-રૂવો આહાર સઽવતિરિઆણં ।

સઽવનરાણં ચ તદા, સુરનેરજ્યાણ અચિત્તો ॥ ૧૮૫ ॥

સર્વતિર્થંચ તથા સુર્વમનુષ્યોને સચિત્ત અચિત્ત અને (સચિત્તાચિત્ત) મિશ્ર એમ ત્રણે પ્રકારેના આહાર હોય છે. દેવ અને નારકીને અચિત્ત આહાર હોય છે (૧૮૫)

આભોગાઽનાભોગા, સઽવેસિં હોઙ્ લોભઆહારો ।

નિરયાણં અમણુનો, પરિણમઙ્ સુરાણ સ મણુણ્ણો ॥ ૧૮૬ ॥

સર્વજીવોને લોભાહાર બળુતાં અથવા અબળુતાં પરિણમે છે, તેમાં નારકીને અમનાજ્ઞ (અપ્રિય) અને દેવોને તે આહાર મનોજ્ઞ (પ્રિય) પણે આહાર પરિણમે છે (૧૮૬)

તદ્ વિગલનારયાણં, અંતમુહુત્તા સ હોઙ્ ઉક્કોસો ।

પંચિદિતિરિનરાણં, સાહાવિય છદ્દઅદ્દમઓ ॥ ૧૮૭ ॥

વિકલેન્દ્રિય તથા નારકીના જીવોને સામાન્યતા સતત આહારની અભિલાષા હોય છે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ઠથી આહારાભિલાષનું અંતર પડેલો અંતમુહુર્તનું પડે, તથા પંચેન્દ્રિયતિર્થંચ તેમજ મનુષ્યોને ૪૮ કલાક અને ૭૨ કલાકનું ઉત્કૃષ્ઠ અંતર બાંધેલું. (૧૮૭)

વિગ્ગહગઙ્માવજ્ઞા, કેવલિણો સમુદ્દયા અજોગી ય ।

સિદ્ધા ય અણાહારા, સેસા આહારગા જીવા ॥ ૧૮૮ ॥

વિગ્રહભૂતિમાં વર્તતા, દેવસિયમુદ્ધાતના ત્રીઘ્ન-ત્રોથા-પાંચમાં સમયમાં વર્તતા, અયોગિ ગુણ-સ્થાનમાં વર્તતા અને સિદ્ધતા જીવો અણાહારી છે, બાકીના જીવો આહારી છે (૧૮૮)

કેસટ્ઠિમંસનહરો-મરુહિરવસવમ્મસુત્તપુરિસેહિં ।

રહિઆ નિમ્મલદેહા, સુગંધિનીસાસ ગયલેવા ॥ ૧૮૯ ॥

અંતમુહુત્તેણં ધિય, પજ્જત્તા તરુણપુરિસસંકાસા ।

સઽવંગમૂસણઘરા, અજરા નિદ્દા સમા દેવા ॥ ૧૯૦ ॥

અણિમિસનયણા મળક-જ્ઞસાહણા પુપ્ફદામઅમિલાણા ।

ચડરંગુલેણ ભૂમિં, ન છિંબંતિ સુરા જિણા ધિંતિ ॥ ૧૯૧ ॥

કેસ-હાડકું-માંસ-વખ-રોમ-રંધિર-ચરખી-ચામડી-મૂત્ર ઓડા વિગેરેથી સહિત નિર્મલ શરીરવાળા, સુગંધી શાસ્ત્રવાળા, પારોવા વગરના કલ્પત પદાર્થો સાથે અંતમુહુર્તમાંના ગુણના ગુણના સરખા

શ્યામલા, સર્વાંગે આભૂષણ ધારણ કરવાવાળા, વૃક્ષાવસ્થા રહિત, સેતુ રહિત, અને સમચતુરસ્રસ્થાન-વાળાદેવો હોય છે, તેઓને આંખનો મીટકારો હોતો નથી; મનોવાંચિત કાર્ય કરનારા હોય છે, અશ્વત્થાન પુષ્પોની માળા ધારણ કરે છે અને જમીનથી ચાર અંગુલ ઉંચા રહેનારા હોય છે. (૧૮૬-૧૯૦-૧૯૧)

પંચસુ જિણકલ્લાળે-સુ ચેવ મહરિસિતવાણુમાવાઓ !

જમ્મંતરનેદેણ ય, આગચ્છંતિ સુરા રહઈ ॥ ૧૯૨ ॥

શ્રી જિનેશ્વર દેવાના પાંચે કલ્યાણક્રમાં, મહાત્મ યોગીશ્વર તપના પ્રભાવથી તેમજ જન્માન્તરના સ્નેહના કારણે દેવો પૃથ્વી ઉપર આવે છે. (૧૯૨)

સંકંતદિવ્વપેમા, વિસયપસત્તા ડસમત્તકત્તઠ્ઠા !

અણહીણમણુઅકજ્ઞા, નરમવમસુહં ન રંતિ સુરા ॥ ૧૯૩ ॥

વત્તારિપંચજોયણ-સયાઈ ગંધો ય મણુઅલોગસ્સ !

ઉઠ્ઠું વચ્ચઈ જેણં, ન ઉ દેવા તેણ આવંતિ ॥ ૧૯૪ ॥

દેવાંજનાઓમાં સંકાંત યથેલા દિવ્યપ્રેમથી, વિષયોમાં આસક્તિ હોવાથી, દેવલોકનું કાર્ય અપૂર્ણ-હોવાથી, મનુષ્યાધીન કાંઈપણ કાર્ય ન હોવાથી (દેવલોકની અપેક્ષાએ) અશુભ એવા મનુષ્યલોકમાં દેવો આવતા નથી. વળી મનુષ્યલોકના દુર્ગંધ ચારસોથી પાંચસો ચોળન સદાકાળ ઉંચા જાય છે, તેથી પણ દેવો અહિં આવતા નથી. (૧૯૩-૧૯૪)

દો પઢમકપ્પ પઢમં, દો દો દો ઘીઅતરિયગચઉત્થિં !

ચઉત્તરિમ ઓહીય, પાસંતિ અ પંચમં પુઢવિં ॥ ૧૯૫ ॥

છટ્ઠિં છગ્ગેવિજ્ઞા, સત્તમિમિયરે અણુત્તરસુરા ઉ !

કિંચૂણલોગનાલિં, અસંભવીવુદહિ તિરિયં તુ ॥ ૧૯૬ ॥

વહુઅયરં ઉચરિમગા, ઉઠ્ઠું સવિમાણચૂલિયધયાઈ !

ઉણદ્ધ સાગરે સં-ગ્વજોયણા તપ્પરમસંભા ॥ ૧૯૭ ॥

પણવીસજોયણ લહ્હ, નારયમવણવણજોઈકપ્પાણં !

મેવિજ્ઞણુત્તરાણ ય, જહસંભં ઓહિઆગારા ॥ ૧૯૮ ॥

તપ્પાગારે પહ્લંગ-પહેહગ્ગલ્લરિમુહંગેપુર્ણજંબે !

તિરિયમણુણ્ણુ ઓહી, નાણાવિહસંઠિઓ મણિઓ ॥ ૧૯૯ ॥

પહેલા બેદેવલોકના દેવાનું અવધિજ્ઞાન પહેલી નરકપૃથ્વી સુધી, ત્રીજા ચોથા દેવલોકના દેવાનું અવધિજ્ઞાન બીજી નરક સુધી, પાંચમા-છઠ્ઠા દેવલોકના દેવાનું ત્રીજી નરક સુધી, સાતમા-આઠમા દેવલોકના દેવાનું ચોથીનરક સુધી, ૯-૧૦-૧૧ અને ૧૨ મા દેવલોકનું અવધિજ્ઞાન પાંચમી નરક સુધી હોય

છે, ત્યારપછી પ્રથમની છ ગ્રંથેયકના દેવાનું છઠ્ઠી નરક સુધી, ઉપરની ત્રણગ્રંથેયક સાતમી નરકપૃથ્વી સુધી અને અનુત્તરના દેવાનું અવધિજ્ઞાન કાંઈક ન્યૂન સંપૂર્ણ લોકનાલિકા સુધી હોય છે. વધી તે સૌધર્માદિ દેવા તીચ્છુ વધુ વધુ અસંખ્યાત-૬૧૫ સમુદ્રસુધી અવધિજ્ઞાનથી દેવે. તે બારે દેવલોકના દેવા બ્રહ્મ પોત-પોતાના વિમાનની ધ્વજ સુધી દેવે. અર્ધા સાઅરોપમથી ન્યૂન આયુષ્યવાળા દેવાનું અવધિક્ષેત્ર સંખ્યાતા યોજન હોય, અને તેથી વધુ આયુષ્યવાળાનું અવધિક્ષેત્ર અસંખ્ય યોજન પ્રમાણે હોય, ઘણું અવધિક્ષેત્ર ૨૫ યોજન પ્રમાણ હોય. નારકી, ભુવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી બારહેવલોક, નવગ્રંથેયક, પાંચ અનુત્તરના દેવાનો અનુક્રમે અવધિજ્ઞાનનો આકાર તરાપો, પાલો, પટલ, ગ્રાહર, મૃદંબ, પુષ્પચગેરી અને ચક્ર જેવો હોય છે. તિર્થંચ તથા મનુષ્યોનું અવધિજ્ઞાન છુદા છુદા પ્રકારના આકારવાળું હોય છે. (૧૯૫-૧૯૬-૧૯૭-૧૯૮-૧૯૯)

ઉત્તમં ભવણવણાણં, बहुगो वेमाणियाणऽहो ओही ।

नारयजोइस तिरियं, नरतिरियाणं अणेगविहो ॥ ૨૦૦ ॥

ભુવનપતિ તથા વ્યન્તરોનું અવધિજ્ઞાન ઉચ્ચ ધાતું હોય છે, વૈમાનિકોનું અવધિજ્ઞાન નીચે ધાતું હોય છે, નારકી અને જ્યોતિષીનું અવધિક્ષેત્ર તીચ્છુ વધારે હોય છે. અને મનુષ્ય તિર્થંચોનું અવધિ-ક્ષેત્ર અનેક પ્રકારનું હોય છે. (૨૦૦)

દેવાધિકારઃ સમાપ્તઃ

॥ अथ नारकाधिकारः ॥

इअ देवाणं भणियं, ठिहपसुहं नारयाण वुच्छामि ।

इग तिन्नि सत्त दस सत्तर, अयर बावीस तिन्तीसा ॥ २०१ ॥

એ પ્રમાણે દેવાની સ્થિતિ વિગેરે ક્ષુ, હવે નારકાને અંગે સ્થિતિવિગેરે કહીશ. પહેલી નરકમાં એક સાગરોપમ, બીજામાં ત્રણ, ત્રીજામાં સાત, ચોથીમાં દશ, પાંચમીમાં સત્તર, છઠીમાં બાવીસ અને સાતમીનરકમાં તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. (૨૦૧)

સત્તસુ પુઢવીસુ ઠિઈ, જિઢોવરિમા ય હિઢપુહવીણ ।

હોહ કમેણ કણિઢા, દસવાસસહસ્સ પઢમાણ ॥ ૨૦૨ ॥

સાતે નરકમાં ઉપરની પૃથ્વીઓની જે ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ તે નીચેની પૃથ્વીઓમાં અનુક્રમે જ્યન્યસ્થિતિ નીચુવી. અને પહેલી રતનપ્રભામાં દશહજાર વર્ષની જ્યન્યસ્થિતિ છે. (૨૦૨)

નવહસમસહસલક્ષા, પુઢવાણં કોહિ અયરદસભાગો ।

એગભાગવુઢી, જા અયરં તેરસે પયરે ॥ ૨૦૩ ॥

પહેલી નારકીના પ્રથમપ્રતરમાં નેવુંહજારવર્ષની આયુષ્યસ્થિતિ, બીજા પ્રતરમાં નેવુસાબવર્ષની, ત્રીજા પ્રતરમાં પૂર્વકોડવર્ષની, ચોથા પ્રતરમાં એક દશાંશ સાગરોપમની, પાંચમાં પ્રતરે ફો સાગરોઃ છઠે ફો સાગરોઃ, સાતમે ફો સાગરોઃ, આઠમે ફો સાગરોઃ, નવમે ફો સાગરોઃ, દશમે ફો સાગરોઃ, અગ્નીઆરમે ફો સાગરોઃ, બારમે ફો સાગરોઃ અને તેરમા પ્રતરે સંપૂર્ણ એક સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ નીચુવી. (૨૦૩)

इअ जिह्व जहन्ना पुण, दसवाससहस्सलक्ख पयरदुगे ।

सेसेसु उवरिजिह्वा, अहो कणिह्वा उ पइपुढवि ॥ २०४ ॥

હવે જ્યન્યસ્થિતિ—પહેલીનરકના પહેલા પ્રતરમા દશહજારવર્ષ, બીજા પ્રતરમાં દશ લાખ વર્ષ, અને બાકીના પ્રતરોમાં ઉપરના પ્રતરોની જે ઉત્કૃષ્ઠ તે નીચેના પ્રતરોમાં જ્યન્ય નીચુવી, અર્થાત્ ત્રીજા પ્રતરે ૬૦ લાખવર્ષની અને ચાલત્ તેરમા પ્રતરે ફો સાગરોપમની જ્યન્ય આયુષ્યસ્થિતિ નીચુવી. (૨૦૪)

उवरिस्विइठिइविसेसो, सगपयरविहत्तु इच्छसंगुणिओ ।

उवरिमस्विइठिइसहिओ, इच्छिअपयरम्मि उक्कोसा ॥ २०५ ॥

ઉપરની નરક પૃથ્વીની ૬૦ સ્થિતિને નીચેની નરકપૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિમાંથી બાદ કરતાં જે શેષ રહે તેને ઇષ્ટનરકના પ્રતરોની સંખ્યાવડે ભાગ આપતા જે સંખ્યા આવે તેને ઇષ્ટ પ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણતાં જે સંખ્યા આવે તે તેની ઉપરની નરકપૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ સાથે મેળવતાં ઈષ્ટ નરકના ઈષ્ટ પ્રતરે ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. (૨૦૫)

સત્તસુ સિત્તજવિઅણા, અન્નોશ્નકયા વિ પહરણેહિ વિણા ।

પહરણકયાઽવિ પંચસુ, તિસુ પરમાહમ્મિઅકયા વિ ॥ ૨૦૬ ॥

આપે નરકમાં ક્ષેત્ર વેદના તથા અન્યોન્યકૃતવેદના અવશ્ય હોય છે, પ્રથમની પાંચ નરકમાં પ્રહરણ-
શબ્દકૃત વેદના પણ છે, અને પ્રથમની ત્રણ નરકમાં તે પરમાધાર્મિકકૃત વેદના પણ છે એટલે એકંદર
ચાર પ્રકારની વેદના છે. (૨૦૬)

બંધેણ ગઈ સંઠાળાં, મેયો વઘો ય ગંધ રસં ફાસા ।

અગુરુલ્લહુ સદં દસહા, અસુહા વિ ય પુગ્ગલા નિરણ ॥ ૨૦૭ ॥

અંધના ૧, અતિ ૨ સંસ્થાન ૩, ભેદ ૪, વર્ણ ૫, ગંધ ૬, રસ ૭, સ્પર્શ ૮, અગુરુલ્લહુ ૯, અને
સાબ એ દેશ પ્રકારના પુદ્ગલપરિણામો નારકાને વિશે અવશ્ય અશુભ હોય છે. (૨૦૭)

નરયા દસવિહવેયણ, સીઓસિર્ણેરુહૈપિર્વાસકંદૂર્હિ ।

પરવસં ઝેર દાહં, મંય સોગં ચેવ વેયંતિ ॥ ૨૦૮ ॥

પણ કોડિ અદ્દસટ્ટીલક્ષા નવનવસહસપંચસયા ।

બુલસી અહિયા રોગા, છટ્ટી તહ સત્તમી નરણ ॥ ૨૦૯ ॥

શીતવેદના ૧, ઊષ્ણવેદના ૨, કૃષાવેદના ૩, તૃપાવેદના ૪, કંદુ (ખરબ) વેદના ૫, પરવસા ૬,
નવસવેદના ૭, દાહવેદના ૮, ભયવેદના ૯, અને રોગવેદના ૧૦ એ દેશ પ્રકારની ક્ષેત્ર વેદનાઓ નારકીના
છવેા અનુભવે છે. પાંચકોડ અડસઠલાખ નવાપૃથક્કર પાંચસો ને ચારાસી (૫, ૬૮, ૯૯, ૫૮૪)
રોગો છટ્ટી તથા સાતમી નરકમાં ક્ષયેકાગ્નિ કદમ્બમાં વર્ને છે. (૨૦૮-૨૦૯)

રયળંપ્પહ સંકરપહ, વાલુઅંપહ પંકર્પહ ય ધૂમપેહા ।

તમર્પહા તમતૈમપહા, કમેણ પુઢવીણ ગોત્તાઈ ॥ ૨૧૦ ॥

ધર્મમા વંસાં સેલાં, અંજેણ રિદ્ધા મધા ય માર્ધવઈ ।

નામેહિ પુઢવીઓ, છત્તાઈચ્છત્તસંઠાણા ॥ ૨૧૧ ॥

રતનપ્રભા ૧, શર્કરાપ્રભા ૨, વાલુકાપ્રભા ૩, પંકપ્રભા ૪, ધૂમપ્રભા ૫, તમપ્રભા ૬, અને તમ-
સ્તમપ્રભા ૭ એ સાત નારકીઓના અનુક્રમે સાત ગોત્ર છે. ધર્મા ૧, વંસા ૨, સૈલા ૩, અંજના ૪. રિદ્ધા
૫, મધા ૬, અને માર્ધવતી ૭ એ સાત નરકનાં સાત નામ છે અને એ સાત નારકીઓ અનુક્રમે નાના નાના
કેવા કરેલા છત્રના (છત્રાતિછત્ર) આકારવાળી છે. (૨૧૦-૨૧૧)

અસિહ વત્તીસહવીસ-વીસ અદ્ધાર સોલ અહ સહસ્સા ।

લક્ષ્ણુવરિ પુઢવિર્પિહો, ઘણુદહિઘણવાયતણુવાયા ॥ ૨૧૨ ॥

ગયણં ચ પહટ્ઠાણં, વીસ સહસ્સાઈ ઘણુદહિર્પિહો ।

ઘણતણુવાયાગાસા, અસંવજોયણજુઆ પિંહે ॥ ૨૧૩ ॥

પ્રથમનરકનો પૃથ્વીપિંડ ૧,૮૦૦૦૦ થો, બીજો ૧,૩૨૦૦૦ થો, ત્રીજો ૧,૨૮૦૦૦ થો, ચોથો ૧,૨૦૦૦૦ થો, પાંચમો ૧,૧૮૦૦૦ થો, છઠ્ઠો ૧,૧૬૦૦૦ થો, અને સાતમી નરકનો પૃથ્વીપિંડ ૧,૦૮૦૦૦ થોન પ્રમાણે નડો છે. દરેક નરકપૃથ્વીની નીચે ધનોદધિ, ધનવાત, તનવાત અને આકાશ અનુક્રમે છે, તેમાં ધનોદધિના પિંડની નડાઈ વીસહજાર થોન છે. અને બાકીના ત્રણ અસંખ્યથોનન પ્રમાણે બાહ્યવાળા છે. (૨૧૨-૨૧૩)

न कुसंति अलोकं चउ-दिसिं पि पुढवीउ बलयसंगहिआ ।

રયણાં બલયાણં છદ્ધપંચમજોઅણં સદ્ધં ॥ ૨૧૪ ॥

विक्र्वंभो घणउदही-घणतणुवायाण होइ जहसंख ।

સતિભાગગાઝઅં, ગાઝઅં ચ તહ ગાઝઅતિભાગો ॥ ૨૧૫ ॥

पदममहीबलएसुं, गिवेज्ज एअं कमेण बीआए ।

કુંતિચૈંડપંચચર્છણુણં, તહઆહસુ તંપિ ગિવ કમસો ॥ ૨૧૬ ॥

ધનોદધિ વિગેરે વલંયાથી ચારેબાજુએ વીંટાએથી નરકપૃથ્વીઓ અલોકનો સ્પર્શ કરતી નથી. રત્ન-પ્રભાના ધનોદધિ વિગેરે વલંયા પ્રાંત-ધનોદધિ ૬ થો, ધનવાત ૪૫ થો અને તનવાત ૧૧ થો, પ્રમાણે નડાઈવાળા છે. રત્નપ્રભાપૃથ્વી અને અલોક વચ્ચે આ પ્રમાણે કપરના પ્રાંત ભગે બાર થોનનું અંતર છે. શકરાપ્રભામાં પ્રાંત ધનોદધિ ૬ થો, ધનવાત ૪ થો, અને તનવાત ૧ થો, પ્રમાણે નડાઈવાળા છે. અલોકનું અંતર કુલમળી ૧૨ થો, ૨ થો ગાઢ થાય છે, વાહુકાપ્રભામાં પ્રાંતે ધનોદધિ ૬ થો, ધનવાત ૫ થો, અને તનવાત ૧ થો (૩) થો, અલોકનું અંતર ૧૩ થો ૧ થો, પંકપ્રભામાં પ્રાંતે ધનોદધિ ૭ થો, ધનવાત ૫ થો, તનવાત ૧ થો, અલોકનું અંતર કુલ ૧૪ થોન. મૂમપ્રભામાં-ધનોદધિ ૭ થો, ધનવાત ૫ થો, તનવાત ૧ થો; અલોકનું અંતર ૧૪ થો ૨ થો ગાઢ, છઠ્ઠતમ પ્રભામાં ધનોદધિ ૭ થો, ધનવાત ૫ થો, તનવાત ૧ થો, અલોકનું અંતર કુલ ૧૫ થો, ૧ થો ગાઢ અલોકનું અંતર. સાતમી તમસ્તમાં પ્રાંતે ધનોદધિ ૮ થો, ધનવાત ૭ થો, અને તનવાત ૨ થો, પ્રમાણે હોય છે. તથા કપરના છેડાથી અલોક ૧૬ થો દૂર છે. (૨૧૪-૨૧૫-૨૧૬)

मज्झे चिय पुढवि अहे, घणुदहिपमुहाण पिंडपरिमाणं ।

મળિયં તઓ કમેણં, હાયહ જા બલયપરિમાણં ॥ ૨૧૭ ॥

પ્રથમ ૨૧૨-૧૩ આયામાં ધનોદધિના પિંડનું જ પ્રમાણે બતાવ્યું તે નીચે મધ્યમાં બાજુવું. તે મધ્યભાગથી તે ધનોદધિવિગેરેના વલંયા આછા આછા પ્રમાણવાલા થતા નથી. અને ચાલત કપરના પ્રાંત ભાગ ૨૧૪ વિગેરે આયામાં કહ્યા પ્રમાણે તે વલંયાની નડાઈ રહે છે. (૨૧૭)

तीस-पणवीस-पनरस-दस-तिन्नि-पणूणएगलक्खाई ।

પંચ ય નરયા કમસો, ચુલસી લક્ખાઈ સત્તસુ વિ ॥ ૨૧૮ ॥

પહેલી નરકમાં નારકાંત કપરનું ચવાના તીસશાખ નરકાવાસ છે. બીજામાં પચીસશાખ, ત્રીજામાં પંદરશાખ, ચોથીમાં દસશાખ, પાંચમીમાં ત્રણશાખ, છઠ્ઠીમાં એક શાખમાં પાંચ એકા અને સાતમી નરકમાં ફક્ત પાંચ નરકાવાસ હોય છે. (૨૧૮)

તેરિકારસનવસગ-પણતિભિગ પયર સઢિવ ગુણવજ્ઞા ।

સીમંતાઈ અપઈ-દ્વાળંતા ઈંદયા મજ્ઞે ॥ ૨૧૯ ॥

પ્રથમ નરકમાં ૧૩ પ્રતર, બીજામાં ૧૧, ત્રીજામાં ૯, ચોથીમાં ૭, પાંચમીમાં ૫, છઠ્ઠીમાં ૩, અને સાતમીમાં ૧ પ્રતર હોય છે, પ્રત્યેક પ્રતરના મધ્યમાં ઇન્દ્રક નરકાવાસ છે, પહેલા પ્રતરના મધ્યમાં સીમંત નામનો નરકાવાસ છે અને છેલ્લા પ્રતરના મધ્યમાં અપ્રતિષ્ઠા નામનો નરકાવાસ છે. (૨૧૯)

સીમંતઉત્થ પદમો, બીઓ પુણ રોઈઅ ત્તિ નાયબ્બો ।

મંતો ઉણત્થ તઈઓ, ચઉત્થઓ હોઈ ઉંમંતો ॥ ૨૨૦ ॥

સંમંતમસંમંતો, વિઠંમંતો ચેવ સત્તમો નિરઓ ।

અટ્ટમઓ તત્તો પુણ, નવમો સીઓ ત્તિ નાયબ્બો ॥ ૨૨૧ ॥

ચકંતંમડ્ઢંકંતો, વિઠંકંતો ચેવ રોઈઓ નિરઓ ।

પદમાણ પુઢવીણ, તેરસ નિરઈંદયા ણ ॥ ૨૨૨ ॥

થણિં થણં ય તહા મણં વણં અ હોઈ નાયબ્બો ।

ધેંદે તહ સંધંદે, જિંમ્મે અર્વજિમ્મણ, ચેવ ॥ ૨૨૩ ॥

લોંલે લોંલંબત્તે, તહેવ થણલોલ્હુણ ય બોદ્ધવ્વે ।

બીયાણ પુઢવીણ, ઈકારસ ઈંદયા ણ ॥ ૨૨૪ ॥

તત્તો તવિંઓ તવણો, તાવણો ય પંચમો નિદાંયો અ ।

છંટો પુણ પજ્જલિઓ, ઉજ્જલિઓ સત્તમો નિરઓ ॥ ૨૨૫ ॥

સંજલિઓ અટ્ટમઓ, સંપજ્જલિઓ ય નવમઓ મણિઓ ।

તહઆણ પુઢવીણ, ણ નવ હોંનિ નિરઈન્દા ॥ ૨૨૬ ॥

આરે તારે મારે, વંચે તમંણ અ હોઈ નાયબ્બે ।

ત્વાઈંચ્ચેડે અ ચ્ચઈંચ્ચેડે, ઈંદયનિરયા ચઉચ્ચીણ ॥ ૨૨૭ ॥

ત્વાં તમંણ અ તહા, મંસે ય અંધે અ તહય તિમિંસે અ ।

ણ પંચમપુઢવીણ, પંચ નિરઈંદયા હુંતિ ॥ ૨૨૮ ॥

હિમં વદ્દેલ લેલ્લકે, તિમ્મિ ઉ નિરઈંદયા ઉ છટ્ઠીણ ।

ણ્ણો ય સત્તમાણ, બોદ્ધવ્વો અપ્પઈંદાણો ॥ ૨૨૯ ॥

આતે નરકના સર્વ પ્રતરોના મધ્યમાં વર્તતા નરકાવાસના નામો છે, એ સ્પષ્ટ છે. (૨૨૦ થી ૨૨૯)

પુરુષેણ હોઠ કાલો, અવરેણ પૃથ્વીઓ મહાકાલો ।

રોરો દાહિણપાસે, ઉત્તરપાસે મહારોરો

॥ ૨૩૦ ॥

સાતમી નરકમાં મધ્યમાં અપ્રતિજ્ઞાન નરકાવાસો કલ્પો, વહી પૂર્વદિશામાં કાલ નામનો, પશ્ચિમ-દિશામાં મહાકાલ નામનો, દક્ષિણ દિશામાં રૌરવ નામનો અને ઉત્તર દિશામાં મહારૌરવ નામનો નરકાવાસો છે. (૨૩૦)

તેર્હિતો દિસિ વિદિસિં, વિણિગ્ગયા અઢ નિરયઆવલિયા ।

પદમે પયરે દિસિ ઇગુ-ળવજ વિદિસાસુ અઢયાલા ॥ ૨૩૧ ॥

વીયાહસુ પયરેસું, ઇગઠ્ઠગહીણાઠ હુંતિ પંતીઓ ।

જા સત્તમમહિપયરે, દિસિ ઇઝ્ઝિકો વિદિસિ નત્થિ ॥ ૨૩૨ ॥

પ્રથમ જાણવેલા પ્રતેશના મધ્યમાં વર્તતા પ્રત્યેક ઇન્દ્રક નરકાવાસાઓથી ચાર દિશાઓમાં તથા ચાર વિદિશામાં એમ નરકવાસાની આઠ પંક્તિઓ નીકળેલી છે. તેમાં સ્તનપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે દિશાગત પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૪૯ અને વિદિશાગત પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૪૨ નરકાવાસાઓ હોય છે, બીજા પ્રતરથી માંડીને ત્રીજીની અન્ય પ્રતરગત પંક્તિઓમાં એક એક નરકાવાસો ઓછા કરતા જવું. યાવત્ સાતમી નરકમાં દિશી ગત પંક્તિમાં એક એક નરકાવાસો આવે અને વિદિશામાં બીજકુલ ન હોય. (૨૩૧-૨૩૨)

ઇઢપયરેગદિસિ-સંઘ, અઢગુણા ચઠવિણા સઘસંઘા ।

જહ સીમંતયપયરે, ઇગુણનઠઆ સયા તિણ્ણિ ॥ ૨૩૩ ॥

અપઠ્ઠાણે પંચ ઠ, પદમો મુહમંતિમો ઇવહ ભૂમી ।

મુહભૂમિસમાસદ્દં, પયરગુણં હોઠ સઘ્ઘણં ॥ ૨૩૪ ॥

છઠ્ઠપ્રતરમાં પંક્તિગત નરકવાસાની સંખ્યા જાણવી હોયતો તે પ્રતરની એક દિશાગત નરકવાસાની સંખ્યાને આઠ ગુણી કરી તેમાંથી ચાર બાદ કરવા, બાકી રહે તેમા ઇન્દ્રક નરકાવાસો ભેળવવો એટલે ઇન્દ્રપ્રતરે પંક્તિગત નરકવાસાની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. જેમ સીમંતક નરકવાસામાં ૩૮૯ અને અપ્રતિજ્ઞાનમાં પાંચ નરકવાસાની સંખ્યા છે. સાતે નરકમાં અને પ્રત્યેક નરકમાં પંક્તિગત નરકવાસાની સંખ્યા જાણવા માટે આ પ્રમાણે કરજી વિચારવું. પ્રથમ પ્રતરગત નરકવાસ સંખ્યા તે શુષ્ક અને અંતિમપ્રતરગત નરકવાસસંખ્યા તે ભૂમિ કહેવાય. બન્ને સંખ્યાનો સરવાળો કરીને અર્ધ કરવું. જે સંખ્યા આવે તેને સર્વ પ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણવાથી પંક્તિગત નરકવાસાની સર્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. (૨૩૩-૨૩૪)

છઠ્ઠવહ સય તિપણા, સત્તસુ પુઠવીસુ આવલીનરયા ।

સેસ તિઅસીહલક્ખા, તિસયસિયાલા નવહ સહસા ॥ ૨૩૫ ॥

આતે નરકમાં કુલ, ૬૬૫૩ પંક્તિગત નરકવાસા છે અને ૮૩૬૦૩૪૭ પુરુષાવધીર્ણ નરકવાસાઓની સંખ્યા છે. (૨૩૫)

તિસહસ્સુઘા સઘ્ઘે, સંઘમસંઘિજ્ઞા વિત્થહાઠ્ઠયામા ।

પળયાલ લક્ખ સીમં-તઓ અ લક્ખં અપઠ્ઠાણો ॥ ૨૩૬ ॥

હિદ્વા ઘળો સહસ્સં, ઉર્ધ્વિ સંકોચઞ્ચો સહસ્સં તુ ।

મજ્જે સહસ્સસુસિરા, તિલ્લિ સહસ્સસિયા નિરયા ॥ ૨૩૭ ॥

શ્મતે નરકમાં વર્તતા સર્વ નરકવાસીઓ ૩૦૦૦ થોડા, અને લંબાઈ પહેળાણમાં કોઈ સંખ્યાત યોજનના તે કોઈ અસંખ્ય યોજન પ્રમાણનાં છે. જેમકે પ્રથમ સ્ત્રીમંત નામનો નરકવાસો ૪૫૦૦૦૦૦ થોડા નો છે અને સાતમી નરકનો અપ્રતિધાન નરકવાસો એક લાખ યોજનનો છે. જે ત્રણ હજાર યોજનની ઉંચાઈ કહી તેમાંથી એક હજાર યોજન નીચેનું તળીયું બહુ, એક હજાર યોજનનું ઉપરનું મથાણું બહુ અને વચમાં એકહજારનું પોશાણ, એમ ત્રણ હજાર યોજન ઉંચા સર્વનરકાં છે. (૨૩૬-૨૩૭)

છસુ હિદ્ધોવરિ જોયણ-સહસ્સં ધાવજ્ઞ સદ્ધ ચરિમાણ ।

પુઢવીણ નરયરહિયં નરયા સેસમ્મિ સન્વાસુ ॥ ૨૩૮ ॥

વિસહસ્સૂણા પુઢવી, તિસહસગુણિણિં નિઅયપયરેહિં ।

ઝળા રૂવૂણનિયપયર-ભાઈયા પત્થહંતરયં ॥ ૨૩૯ ॥

પ્રથમની ૭ નરકમાં પોતપોતાના પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણમાંથી ઉપર-નીચે એક એક હજાર યોજન બાદ કર્યા બાદ જે પિંડ પ્રમાણ રહે તેમાં નરકવાસીઓ હોય છે અને સાતમી નરકમાં ઉપર નીચે સાડા બાવન સાડાબાવન હજાર છાંડી દઈ વચલા ત્રણહજાર યોજનમાં નરકવાસીઓ છે. હજાર નરકના પ્રવેશની સંખ્યાને (પાચડાનું પ્રમાણ) ત્રણ હજાર વડે ગુણતાં જે સંખ્યા આવે તેને બેહજાર ન્યૂન પૃથ્વીપિંડ માંથી બાદ કરવી, જે શેષ રહે તે સંખ્યાને એકરૂપ ન્યૂન પ્રવેશની સંખ્યાવડે ભાગ આપતા પાચડાનું અંતર આવે. (૨૩૮-૨૩૯)

તેસીઆ પંચસયા, હક્કારસ ચેવ જોયણસહસ્સા ।

રયણાણ પત્થહંતર-મેગો ચિઅ જોઅણતિભાગો ॥ ૨૪૦ ॥

સત્તાણવહસયાઈ, બીયાણ પત્થહંતરં હોઈ ।

પણસત્તરિ તિલ્લિ સયા, વારસહસ્સા ય તહયાણ ॥ ૨૪૧ ॥

છાવઢ સયં સોલસ-સહસ્સ પંકાણ દો તિભાગા ય ।

અહ્દાહજ્જ સયાઈ, પળવીસ સહસ્સ ધૂમાણ ॥ ૨૪૨ ॥

ધાવજ્ઞ સદ્ધ સહસા, તમપ્પમા પત્થહંતરં હોઈ ।

ણ્ણો ચિઅ પત્થહંઓ, અંતરરહિઓ તમતમાણ ॥ ૨૪૩ ॥

પહેલી નરકમાં ૧૧૫૮૩૬ થોડા પ્રમાણ એક પાચડાથી બીજા પાચડાનું અંતર છે, બીજી નરકમાં ૯૭૦૦ થોડા પ્રમાણ અંતર, ત્રીજી નરકમાં ૧૨૩૭૫ થોડા પ્રમાણ પ્રત્યેક પાચડાનું અંતર, ચોથી નરકમાં ૧૬૧૬૬૬ થોડા પ્રમાણ અંતર, પાંચમી નરકમાં ૨૫૨૫૦ થોડા પ્રમાણ અંતર, છઠ્ઠી નરકમાં ૫૨૫૦૦ થોડાનું અંતર અને સાતમી નરકમાં એક પ્રવેશ હોવાથી અંતર નથી. (૨૪૦-૨૪૧-૨૪૨-૨૪૩)

પડળઘણુ ઇઅંગુલ, રચનાવ દેહમાણમુકોસં ।

સેસાસુ લુગુણલુગુજં, પળણસય જાવ ચરિમાવ ॥ ૨૪૪ ॥

સ્વપ્રમાને વિષે ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન ચોણાઆઠ ધનુષ્ય અને ૭ અંગુલ સમુચ્ચયે હોય છે. બાકીની નરકમાં સમુદાયે દેહમાન નહીંવા માટે પૂર્વોક્ત પ્રમાણને દ્વિગુણ દ્વિગુણ કરતાં જવું. ચાપત્ સાતમી નરકમાં ૫૦૦ ધનુષ્યનું દેહમાન હોય. (૨૪૪)

રચનાવ પદમપયરે, હન્યતિયં દેહમાણમણુપયરં ।

છપ્પળંગુલ સદ્દા, લુહરી જા તેરસે પુળં ॥ ૨૪૫ ॥

સ્વપ્રમાના પ્રથમ પ્રતરમાં ત્રણ હાથનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન, ત્યારબાદ પ્રથમ નરકના પ્રત્યેક પ્રતરમાં સાદાછપ્પન અંગુલી વૃદ્ધિ કરવી, જેથી તેરમા પ્રતરે ૭૫૫ ધનુષ્ય અને ૭ અંગુલનું દેહમાન આવી રહેશે. (૨૪૫)

જં દેહપમાણ ઉવરિ-માવ પુલ્લીવ અંતિમે પયરે ।

તં ચિય હિદિમપુલ્લીવ પદમપયરમ્મિ લોહવં ॥ ૨૪૬ ॥

તં લેગૂળગસગપયર-ભદ્દયં લીયાહ પયરલુહિ ભવે ।

તિકર તિઅંગુલ કરસત્, અંગુલા સદ્વિગુણલીસં ॥ ૨૪૭ ॥

પળ ઘણુ અંગુલ લીસં, પળરસ ઘણુ લુભિ હન્ય સદ્દા ય ।

લાસદિઘણુહ સદ્દા, પળપુલ્લીવ પયરલુહિ હમા ॥ ૨૪૮ ॥

ઉપર ઉપરની પૃથ્વીના અંતિમ પ્રતરે જે ૭૦ દેહ પ્રમાણ હોય, તે નીચેની પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતરે પણ નહીંવું, બીજી આદિ ૭ એ નરકમાં પ્રથમ પ્રતરે દેહમાન નહીંવા માટે આ ઉપાય સમજવો, તે નરકના બીજા વિગેરે પ્રતરોમાં દેહમાન નહીંવા માટે તે તે પૃથ્વીમાં પ્રાપ્તયતા પ્રથમ પ્રતરના દેહમાનને તે તે પૃથ્વીના પ્રતરોની સંખ્યામાંથી એક બાદ કરી જે સંખ્યા આવે તે પ્રતરની સંખ્યાવડે બાજ આપવો, બાજાપર કંતાં જે સંખ્યા આવે તે તે પૃથ્વીના બીજા પ્રતરોમાં વૃદ્ધિઅંક સમજવો, એ પ્રમાણે કરતાં બીજા નરકમાં ત્રણહાથ અને ત્રણઅંગુલ વૃદ્ધિઅંક, ત્રીજામાં સાત હાથ અને ૧૬૫ અંગુલ વૃદ્ધિઅંક, ચોથીમાં પાંચ ધનુષ્ય અને વીસ અંગુલ, પાંચમી નરકમાં ૧૬૨ ધનુષ્ય અને અઢી હાથ, છઠી નરકમાં બારેઠ ધનુષ્ય વૃદ્ધિઅંક નહીંવો. એ પ્રમાણે વચલી પાંચ નરકના પ્રતરો સંખ્યા નારકલેખના દેહમાન માટે વૃદ્ધિઅંક કલો. (૨૪૬-૨૪૭-૨૪૮).

હજ સાહાવિઅદેહો, ઉત્તરલેહવિઓ ય તહુગુણો ।

લુલિહોડલિ જહળળ કમા, અંગુલઅસંસ્વસંસ્વસો ॥ ૨૪૯ ॥

એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક-બલધારણીય શરીરનું પ્રમાણ કહ્યું, ઉત્તરવૈદિકનું પ્રમાણ બલધારણીય શરીર ન્યાં ન્યાં જેટલું હોય તેનાથી બમણું નહીંવું, આ ઉત્કૃષ્ટ નહીંવું, નળન્ય શરીર બલધારણીય અંગુલનો અસંખ્યાતમો બાજ અને ઉત્તરવૈદિક અંગુલનો સંખ્યાતમો બાજ નહીંવો. (૨૪૯)

સત્તસુ ચતુર્વીસ મુહૂ, સગ પનરદિવેગ દુ ચત ઇમ્માસાં ।

ઉવવાયચવણવિરહો, ઓહે વારસ મુહુત્ત ગુરુ ॥ ૨૫૦ ॥

લહુઓ વુહાવિ સમઓ, સંસ્વા પુણ સુરસમા મુણેયઠ્ઠા ।

સંસ્વાઉપજત્તપર્ણિ-વિત્તિરિનરા જંતિ નરણ્ણં ॥ ૨૫૧ ॥

સાતે નરક પૈઠી પહેલી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્તનો ઉપપાત-અવનવિરહ, બીજામાં સાતદિવ-
ઓ, ત્રીજામાં પનરદિવસનો, ચોથી નરકમાં એક મહિનાનો, પાંચમીમાં બે માસનો, છઠ્ઠીમાં ચાર
માસનો અને સાતમીમાં છ માસનો ઉપપાત-અવનવિરહ કાળ છે. એથે સાતે નરકની અપેક્ષાએ બાર
મુહૂર્તનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત અવનવિરહ કાળ છે. જ્યન્યથી ઉપપાતવિરહ તથા અવનવિરહ કાળ બન્ને
એક એક સમયનો છે. ઉપપાત-અવન સંખ્યા દેવાના દ્વારમાં જે પ્રમાણે કહી છે તે પ્રમાણે જાણવી.
સંખ્યવર્ણના આયુષ્યવાળા, લબ્ધિપર્ણા પચેન્દ્રિય-તિર્થચો તથા મનુષ્યો નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
(૨૫૦-૨૫૧)

મિચ્છદિદ્ધિ મહારં-મ પરિગ્ગહો તિવ્વલોહ નિસ્સીલો ।

નરયાઉઅં નિબંધઈ, પાવરુઈ રુદ્ધપરિણામો ॥ ૨૫૨ ॥

મિચ્છાદિદ્ધિ મહારંબી મહાપરિગ્રહી તીવ્રક્રોધી અને નિઃશીલ-શીથલાદિ સદ્ગુણોથી રહિત પાપીમતિ
વાળો અને રૌદ્રપરિણામવાળો આત્મા નરકનું આયુષ્ય બાંધે છે. (૨૫૨)

અંસન્નિ સંરિસિવ પક્કંચી, સીંહં ઉરેગિરિથિ જંતિ જા છઈં ।

કમસો ઉક્કોસેણં, સત્તમપુઢવીં મણુંઅમચ્છા ॥ ૨૫૩ ॥

અસંક્ષિપચેન્દ્રિય પહેલી નરક સુધી, નકુલ-નોળીયા વિગેરે બીજી નરક સુધી, ગીધ વિગેરે પક્ષિઓ
ત્રીજી નરક સુધી, સિંહ વિગેરે ચોથી નરક સુધી, સર્પ વિગેરે પાંચમી નરક સુધી, સ્ત્રી છઠી નરક સુધી
અને મનુષ્ય તથા મચ્છ સાતમી નરક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. (૨૫૩)

વાલા દાઢી પક્કંચી, જલયરનરયાઽઽગયા ઉ અહકૂરા ।

જંતિ પુણો નરણ્ણં, વાહુલ્લેણં ન ઉણ નિયમો ॥ ૨૫૪ ॥

વ્યાલ એટલે સર્પાદિ, દાઢવાળા તે આગ્રસિંહ વિગેરે, ગીધ વિગેરે પક્ષિઓ અને મચ્છમચ્છ
વિગેરે જલયર એવા નરકમાંથી પ્રાણી ભાગે આવેલ હોય અને અતિક્રૂર પરિણામવાળા તે પ્રાણી પુનઃ
નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ પ્રમાણે જ થાય એવા નિયમ ન સમજાવેલો. (૨૫૪)

દો પદમપુઢવિગમણં, છેવઢે કીલિઆઈસંચયણે ।

ઈક્કિપુઢવિવુઢી, આઈતિલેસાઉ નરણ્ણં ॥ ૨૫૫ ॥

દુસુ કાઝ તઢઆણ, કાઝ નીલા ય નીલ પંકાણ ।

ધૂમાણ નીલકિણ્ઠા, દુસુ કિણ્ઠા હંતિ લેસાઉ ॥ ૨૫૬ ॥

એવકા સંધ્યલુવાળો પહેલી બે નરક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે, ત્યારબાદ ક્રીસિકાદિ સંધ્યલુવાળો માટે એક એક નરક વધતા જવું; એટલે કે—ક્રીલિકાવાળો ત્રીજી સુધી, અર્ધનારાયણવાળો ચોથી સુધી, નારાયણવાળો પાંચમી સુધી, નૃપકનારાયણવાળો છઠ્ઠી સુધી, અને વજ્રનૃપકનારાયણવાળો સાતમી નરક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પ્રથમની ત્રણ નરકમાં પહેલી ત્રણે લેશ્યા હોય છે, તેમાં પણ પહેલી બે નરકને વિષે કાપોતલેશ્યા હોય, ત્રીજામાં કાપોત અને નીલલેશ્યા, ચોથીમાં નીલલેશ્યા, પાંચમીમાં નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યા, છઠ્ઠી તથા સાતમી નરકમાં કેવલ કૃષ્ણ લેશ્યા જ હોય છે. (૨૫૫ ૨૫૬)

સુરનારયાણ તાઓ, વઢ્ઢલેસા અવઢ્ઢિયા મળિયા ।

ભાવપરાવત્તીય, પુણ ઇસિં હુંતિ હલ્લેસા

॥ ૨૫૭ ॥

દેવ અને નારકોની દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિત કહેલી છે પરંતુ ભાવનાના પરાવર્તનને અંગે ભાવ-લેશ્યા તો તેઓને હ્યે હોય છે. (૨૫૭)

નિરડઢ્ઢદ્દા ગઢ્ઢમે, પજસસંસ્વાડ લદ્દિ ઇસિં ।

પદ્ધિ હરિજુંઅલ અરિહા, જિળેં જઈ દિસં સમ્મં પુહવિકમા ॥ ૨૫૮ ॥

નરકમતિમાંથી નીકળેલા જીવા અનન્તરભવે પર્યાપ્ત સંખ્ય વર્ષાણુપવાળા મર્ક્ષજ તીર્થંચ તથા મનુષ્યપણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, પહેલી નરકમાંથી નીકળેલો ચક્રવર્તી થઈ શકે, બીજી સુધીનો નીકળેલો બલદેવ-વાસુદેવ થઈ શકે, ત્રીજી સુધીનો નીકળેલો તીર્થંકર પણ થઈ શકે છે, ચોથી સુધીનો સામાન્યકેવલી, પાંચમી સુધીનો સાધુ, છઠ્ઠી સુધીનો શ્રાવક અને સાતમી સુધીનો સમ્યક્દષ્ટિ થઈ શકે છે. (૨૫૮)

રયણાણ ઓહિ ગાડઅ, ચત્તારદ્દુદ્દ ગુરુલહુ કમેળં ।

પદ્ધિપુહવિ ગાડઅદ્દં, હાયહ જા સત્તમિ ઇગદ્દં

॥ ૨૫૯ ॥

પહેલી નરકમાં અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ૭૦ ચારે બાજુનું, તથા જઘન્યથી સાઠાત્રણબાજુનું, ત્યારબાદ બીજામાં ૭૦ ૩૧ બાજુ, જઘન્ય ૩ બાજુ, ત્રીજામાં ૭૦ ૩, જઘન્ય ૨૧ બાજુ, ચોથીમાં ૭૦ ૨૧ બાજુ, જઘન્ય ૨ બાજુ, પાંચમીમાં ૭૦ ૨ બાજુ, જઘન્ય ૧૧ બાજુ, છઠ્ઠીમાં ૭૦ ૧૧, જઘન્ય ૧ બાજુ અને સાતમીમાં ૭૦ ૧ બાજુ તથા જઘન્ય ૦૧ બાજુનું અવધિજ્ઞાનસંખ્યાંધી ક્ષેત્ર હોય છે. (૨૫૯)

છતિ સમાપ્તો નરકાધિકાર:

॥ अथ मनुष्याधिकारः ॥

गन्धनर तिपलिआओ, तिगाउ उकोसतो जहणेणं ।

मुच्छिमं वुहावि अंतमुहु, अंगुलाऽसंखमागतणू ॥ २६० ॥

अર્धજ મનુષ્યની ઉં આયુષ્યસ્થિતિ ત્રણ પદ્યોપમ, તેમજ ઉં અવસાહના ત્રણ બાઈ હોય છે. અર્ધજ મનુષ્યોનું જીવન તથા સંમૂર્ચિત મનુષ્યનું જીવન ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રકારનું આયુષ્ય અન્તમુદ્ધર્તનું છે, તથા અર્ધજ મનુષ્યની જીવન તથા સંમૂર્ચિત મનુષ્યની જીવન ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રકારની અવસાહના અંગુલના અસંખ્યભાગ જેટલી હોય છે. (૨૬૦)

વારસમુહુત્ત ગન્ધે, ફયરે ચડવીસ વિરહ ઉકોસો ।

જન્મમરણેસુ સમઓ, જહણ સંખા સુરસમાણા ॥ ૨૬૧ ॥

અર્ધજ મનુષ્યનો ઉપપાતવિરહ તથા સ્થવનવિરહ ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુદ્ધર્તનો હોય છે, તથા સંમૂર્ચિત મનુષ્યનો ઉપપાત સ્થવનવિરહ ચાવીસ મુદ્ધર્તનો હોય છે, અર્ધજ-સંમૂર્ચિત અનેનો જીવન ઉપપાત-સ્થવનવિરહ બીજા એક સમયનો છે, ઉપપાત-સ્થવન સંખ્યા દેવસમાન અર્થાત્ એક સમયમાં એક બે થાવત્ સંખ્યા જીવો ઉપપન્ન થાય છે અને મરે છે. (૨૬૧)

સત્તમમહિનેરફ, તેજ વાઝ અસંખનરતિરિણ ।

મુત્તૂણ સેસજીવા, ઉપ્પજ્ઞંતિ નરભવમ્મિ ॥ ૨૬૨ ॥

સાતમી નરકના જીવો, તેજકાય, વાયુકાય, તેમજ યુગલિક તિથિ ચ મનુષ્યો શિવાચ જન્માચ દંડકાંથી અનંતરખણે જીવો મનુષ્યભવમા ઉપપન્ન થઈ શકે છે. (૨૬૨)

સુરનેરફઈં ચિય, હવંતિ હરિઅરિહચક્કિલલલેવા ।

ચડવિહસુહ ચક્કિલલા, વેમાણિઅ હુંતિ હરિઅરિહા ॥ ૨૬૩ ॥

વાસુદેવ-અરિહંત ચક્રવર્તિ અને બલદેવ નિશ્ચય દેવ-નારકામાંથી જ આવેલા હોય છે, ચક્રવર્તિ-બલદેવ-આરે પ્રકારના દેવામાંથી આવી શકે છે જ્યારે વાસુદેવ તથા અરિહંત દેવભવમાંથી આવેલા હોય તે નિશ્ચય વૈમાનિકમાંથી જ અનંતરખણે આવેલા હોય. (૨૬૩)

હરિણો મણુસસરયણાઈં હુંતિ નાણુસરેઈં લેલેઈં ।

જહ સંભવમુલ્લવાઓ, હયગયણિર્ગિદિરયણાં ॥ ૨૬૪ ॥

વાસુદેવના સાત અને ચક્રીના ચૌદરનો પૌત્ર જે મનુષ્યરત્નો છે તે અનુસર દેવલોક સિવાય બીજેથી આવેલા બાળવા બાળીના હાથી અશ્વ અને એકેન્દ્રિય સાત રત્નોનો ઉપપાત થયાસંભવ બહુવો. (૨૬૪)

વામપમાણં ચક્રં, હસ્તં દંડં દુહસ્થયં ચર્મમં ।
ચત્તીસંગુલ સ્વંગો, સુવર્ણકાંગિણિ ચતરંગુલિઆ ॥ ૨૬૬ ॥
ચતરંગુલો દુઅંગુલ, પિટુલો ય મૈળી પુરોહિત્યર્ચયતુરયા ।
સેનાધૈર્યાદૈશ્વર્ય-ચૈતુર્ધ્વીચક્રિયણાઈ ॥ ૨૬૭ ॥

ચક્ર દંડ અને હસ્ત રત્નનું પ્રમાણ વામ એટલે ચાર હાથનું હોય છે, ચર્મરત્ન બે હાથનું, ખડ્ગ-રત્ન બન્નેથી આંગળનું અને સુવર્ણ કાંગિણી રત્ન ચાર અંગુલનું છે. મણિરત્ન ચાર અંગુલ લાંબું અને બે આંગળ પહોળું હોય છે. એ સાત એકન્દ્રિયરત્નો છે. પુરોહિત ગળ અથવા સેનાપતિ આધાપતિ (ભાંડારી) વાર્ધકી એટલે સૂતપાર અને સ્ત્રી એમ એકંદ્ર ચકવર્તિના ચૌદરત્નો છે. (૨૬૫-૨૬૬)

ચતરો આયુજગેદે, મંદારે તિલ્લિ દુલ્લિ વેઅદ્દે ।
एगं रायगिहम्मि य, नियनयेर चैव चत्तारि ॥ ૨૬૭ ॥

એ ચૌદરત્નો પૈકી ચક્ર-હસ્ત દંડ અને ખડ્ગ એ ચાર રત્નો આયુષ્યશાલામાં ઉત્પન્ન થાય છે, ચર્મ કાંગિણી અને મણિ એ ત્રણ રત્ન બંધારમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ગળ અને અથવા એ બે રત્નો વૈતાલ્ય પર્વતના ભૂમિતલમાંથી એટલ્યામાં મળે છે, પુરોહિત સેનાપતિ આધાપતિ અને વાર્ધકી એ ચાર પોતાના નગરમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને એક સ્ત્રી રત્નની તાલમહેલમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૬૭)

ખેસંપ્પે પંદૂં, પિંગલે સવ્વરચ્છં મહંપડમે ।
કાલે અ મહાંકાલે, માણવગે તહ મહોસંસે ॥ ૨૬૮ ॥

નસર્પ-પાણ્ડુક-પિંગલ-સર્વરત્ન-મહાપદ્મ-કાલ-મહાકાલ-માણુવક અને મહારાખ એ ચકવર્તિના નવનિધાનો હોય છે. (૨૬૮)

જંબુદીવે ચતરો, સયાઈ વીસુત્તરાઈ ઉક્કોસં ।
રચણાઈ જહણં પુણ, હંતિ વિદેહંમિ છપ્પન્ના ॥ ૨૬૯ ॥
જંબુદીપમાં એક સાથે ઉત્કૃષ્ટથી ૪૨૦ અને વ્યવસ્થથી ૫૬ રત્નો (મહાવિદેહને વિષે) હોય છે (૨૬૯)

ચૈકં ધર્ણું સ્વંગો, મૈળી ગયૌ તહ્ય હોઈ ધર્ણમાલા ।
સંલ્લો સત્ત હમાઈ, રચણાઈ વાસુદેવસ્સ ॥ ૨૭૦ ॥
ચક્ર-અનુષ્ઠ-ખડ્ગ-મણિ મહા તથા વનમાળા અને શંખ એ સાત વાસુદેવના રત્નો હોય છે. (૨૭૦)

સંલ્લનરા ચડસુ ગહસુ, જંતિ પચસુ ચિ પદમસંઘયણે ।
હગ દુ તિ જા અદ્ધસયં, હગસમણ જંતિ તે સિદ્ધિ ॥ ૨૭૧ ॥

સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાલા મનુષ્યો મરીને ચારે ગતિમાં જાય છે પરંતુ જે પ્રથમ સંઘમણુવાળા છે તે ચારગતિ ઉપરાંત પાંચમી સિદ્ધિગતિમાં પણ જાય છે. એક સમયમાં એક બે ત્રણ ચાવત્ ૧૦૮ સુધી મોક્ષે જઈ શકે છે. (૨૭૧)

વીસિન્ધિ દસ નપુંસગ, પુરિસદ્વયં તુ એગસમયણં ।

સિજ્ઞાઈ ગિહિ અન્ન સર્લિ-ગ ચડ દસ અઠાહિઅસયં ચ ॥૨૭૨॥

શ્રી વેદ ઉત્કૃષ્ઠથી એક સમયમાં વીસ મોક્ષે ન્ય, નપુંસકવેદે દશ, પુરુષવેદે એક સમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે ન્ય, લિંગમાં-ગૃહસ્થલિંગમાં એક ૪ સમયમાં ૪, અન્ય તાપસ્યાદિના લિંગમાં ૧૦ અને સ્વ-સાધુ-લિંગમાં ૧૦૮ મોક્ષે ન્ય. (૨૭૨)

ગુરુલહુમજ્જિમ દો ચડ, અદ્વસયં ઉદ્વહોતિરિઅલોપ ।

ચડવાવીસદ્વસયં, દુ સમુદે તિન્નિ સેસજલે ॥ ૨૭૩ ॥

ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહનાવાળા એક સમયમાં ૨, જન્ય અવગાહનાવાળા ૪, અને મધ્યમ અવગાહના-વાળા એક સમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે ન્ય. બ્રહ્મચર્યામાં ૪, અવેશ્યામાં ૨૨, અને તીર્થાશ્રયામાં એક સમ-યમાં ૧૦૮ મોક્ષે ન્ય. સમુદ્રમાં ૨, નદી વિગેરે શેષ જલમાં એક સમયમાં ૩ મોક્ષે ન્ય (૨૭૩)

નરયતિરિયાડગયા દસ, નરદેવગઈઓ વીસ અદ્વસયં ।

દસ રયણાસકરવા-લુયાડ ચડ પંકમૂદગઝ ॥ ૨૭૪ ॥

છઠ્ઠ વળસ્સઈ દસતિરિ, તિરિન્ધિ દસ મણુઅ વીસ નારીઝ ।

અસુરાઈ વંતરા દસ, પળ તદેવીડ પત્તેયં ॥ ૨૭૫ ॥

જોઈ દસ દેવિ વીસં, વિમાણિ અદ્વસય વીસ દેવીઝ ।

તહ પુંવેઈહિંતો, પુરિસો દોઝળ અદ્વસયં ॥ ૨૭૬ ॥

સેસદ્વમંગણસુ, દસ દસ સિજ્ઞાંતિ એગસમયમ્મિ ।

વિરહો છમાસ ગુરુઓ, લહુ સમઓ ચવળમિહ નન્ધિ ॥૨૭૭॥

નરકમતિ તથા તિર્થચરિતમાંથી અતન્નરપાંજુ મનુષ્ય થયેલા મોક્ષે ન્ય તે એક સમયમાં ૧૦, મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થયેલા વીસ અને દેવચરિતમાંથી મનુષ્યપાંજુ થયેલા એકસમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે ન્ય. રત્નપ્રજ્ઞા શર્કરાપ્રજ્ઞા અને વાદુકાપ્રજ્ઞામાંથી આવેલા ૧૦ મોક્ષે ન્ય, ચોથી પંકપ્રજ્ઞા, પૃથ્વીકાય તથા અપ્કાયમાંથી આવેલા એક સમયમાં ૪, વનસ્પતિમાંથી આવેલા ૬, તિર્થચરિતમાંથી આવેલા ૧૦, તિર્થચરિત શ્રીમાંથી આવેલા ૨૦, મનુષ્ય તથા મનુષ્ય સ્ત્રીપણ્યામાંથી આવેલા એક સમયમાં ૨૦, બુવનપતિ વ્યંતરમાંથી આવેલા ૧૦, નેમની દેવીઓમાંથી આવેલા ૫, જ્યોતિષીમાંથી આવેલા ૧૦, લેમની શ્રીઓમાંથી આવેલા ૨૦, વૈમાનિકમાંથી આવેલા ૧૦ અને વૈમાનિકની શ્રીઓમાંથી આવેલ એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ઠથી ૨૦ મોક્ષે ન્ય. પુરુષવેદમાંથી પુરુષ-મનુષ્ય થયેલા એક સમયમાં ૧૦૮ અને પુરુષમાંથી શ્રી, પુરુષમાંથી નપુંસક વિગેરે બાકીના આકલ્યાંમાંથી એક સમયે દશ-દશ મોક્ષે ન્ય છે. સિદ્ધિચરિતો ઉત્કૃષ્ઠ ઉપપાત વિરહકાળ ૭ માસનો અને જન્યવિરહકાળ એક સમયનો છે. સિદ્ધિચરિતમાં ગયા પછી અવન થતું નથી. (૨૭૪થી ૨૭૭)

અહ સગ છ પંચ ચડ તિલ્લિ, કુલ્લિ રક્ષો ય સિદ્ધમાણેસુ ।

ચત્તીસાહસુ સમયા, નિરંતરં અંતરં ઉવરિં ॥ ૨૭૮ ॥

ચત્તીસૌ અહ્યાંલા, સંઘી ચૌવત્તરી ય અવહીઓ ।

કુલ્લિસૌઈ છમ્મંડઈ, કુરંહિઅમદુર્ત્તરસયં ચ ॥ ૨૭૯ ॥

એક બે ચાવત્ બરીશ સુધી છવો મોલ્લે ભય તો ઉપરા ઉપરિ આઠ સમય સુધી ભય, ત્યારબાદ સમયાદિનું અવશ્ય અંતર પડે, એ પ્રમાણે આગળ પછી સમજવું. ૩૩ થી ૪૨ સુધી ઉપરા ઉપરિ મોલ્લે ભય તો સાત સમય સુધી, ૪૬ થી ૬૦ સુધી છવો ઉપરા ઉપરિ મોલ્લે ભય તો છ સમય સુધી, ૬૧ થી ૭૨ સુધી મોલ્લે ભય તો પાંચ સમય સુધી, ૭૩ થી ૮૪ સુધી મોલ્લે ભયતો ચાર સમય સુધી, ૮૫ થી ૯૬ સુધી મોલ્લે ભય તો ત્રણ સમય સુધી, ૯૭ થી ૧૦૨ સુધી મોલ્લે ભયતો ઉપરાઉપરિ બે સમય સુધી અને ૧૦૩ થી ૧૦૮ સમય સુધી મોલ્લે ભયતો એક સમય સુધી મોલ્લે ભય. પછી સમયાદિનું અવશ્ય અંતર પડે. (૨૭૮-૨૭૯)

પળયાલલક્ષ્મજોયણ-વિક્ષંભા સિદ્ધસિલ ફલિહવિમલા ।

તદુવરિગજોઅણંતે, લોગંતો તત્થ સિદ્ધઠિઈ ॥ ૨૮૦ ॥

બહુમજ્જદેસભાણ, અદ્દેવ ય જોયણાઈ વાહલ્લં ।

ચરિમંતેસુ ય તણુઈ, અંગુલસંલેઝ્ઝઈભાગં ॥ ૨૮૧ ॥

પીસ્તાથીય લાખંયાળન લાંબી પહોળી સ્ફટિકરત્નના સરખી નિર્મળ સિદ્ધશિલા છે, તેના ઉપર એક યોજનને અંતે લોખ્ખો છેડો છે, સિદ્ધની ત્યાં સ્થિતિ છે. આ સિદ્ધશિલાનો મધ્યભાગ આઠયાળ-નની બહારવાળો છે, અને ત્યાંથી ચારે બાજુનો લાખ આછો થતાં થતાં તદ્દન છેડાના ભાગે અંગુલના સંખ્ય ભાગ બેઠેલી સિદ્ધશિલા પાતળી છે. (૨૮૦-૨૮૧)

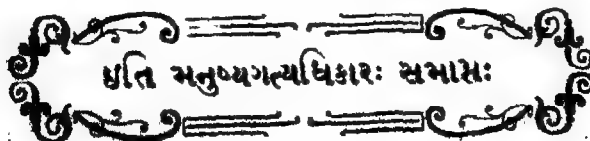
તિલ્લિ સયા તિત્તીસા, ધણુતિભાગો ય કોસછંભાગો ।

જં પરમોગાહોડયં, તો તે કોસસ્સ છંભાગો ॥ ૨૮૨ ॥

પગા ય હોઈ રયણી, અદ્દેવ ય અંગુલેહિં સાહીયા ।

પસા સ્વલ્લુ સિદ્ધાણં, જહ્મ્મ ઓગાહના મણિયા ॥ ૨૮૩ ॥

અણુસો તેત્રીશ ધનુષ્ય અને એક ધનુષનો ત્રીજો ભાગ અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એક માથેનો છઠ્ઠો ભાગ જેવડો હોય તેટલા પ્રમાણની સિદ્ધના છવોળી ઉક્રુષ્ટ અવગાહના હોય છે. એક હાથ અને આઠ અંગુલ જેવડી સિદ્ધના છવોળી નવમ્ય અવગાહના હોય છે. (૨૮૨-૨૮૩)

પ્રતિ મનુષ્યગત્યધિકારઃ સમાપ્તઃ

॥ अथ चतुर्थो तिर्यग्गत्यधिकारः ॥

बावीससगतिदसबा-ससहसगणितिदिणबेइंवियाईसु ।

बारसवासुणपणदिण, छमासतिपलिअठिई जिह्वा ॥ २८४ ॥

पृथ्वीकायज्वालुं उत्कृष्ट आयुष्य २२००० वर्षनुं, अप्कायनुं ७००० वर्षनुं, वायुकायनुं त्रल्लुहल्लर
वर्षनुं, वनस्पतिकायनुं दशहल्लर वर्षनुं अने तेउकायनुं त्रल्लु अहोरात्रनुं आयुष्य छे. जेष्ठन्द्रियनुं १२
वर्षनुं, तेष्ठन्द्रियनुं ४६ दिवसनुं, अउरिन्द्रियनुं ६ मासनुं अने पञ्चेन्द्रियतिर्बन्धनुं त्रल्लुपद्मोपमनुं
उत्कृष्ट आयुष्य छे. (२८४)

सण्णा य सुद्धबालुअ, मणोसिला सक्करा य खरपुढवी ।

इगबारचउदसोल-द्वारसबावीससमसहसा ॥ २८५ ॥

अक्षरल्लु कौमल्य भाटीनुं ऐक हल्लर वर्षनुं, शुद्ध गीतंभी भाटीनुं पार हल्लर वर्षनुं, रतीरुप भाटीनुं
बौद्ध हल्लर वर्षनुं, मल्लुसील तथा पारासु सोण हल्लर वर्षनुं, पत्थरना आंगडानुं अदार हल्लर वर्ष
अने शिलाओनुं पावीश हल्लर वर्षनुं उत्कृष्ट आयुष्य छे. (२८५)

गन्धमुअजलचरोभय-गन्धोरगपुव्वकोडि उक्कोसा ।

गन्धचउप्पयपक्खिसु, तिपलिअ पलियाअसंग्वसो ॥ २८६ ॥

अर्धल्लु लुणपरिसर्प, संभूच्छिन्न-अर्धल्लु पत्तं प्रहारना नल्लयर अने अर्धल्लु उरपरिसर्पनुं उत्कृष्ट
आयुष्य पूर्वकोड वर्षनुं छे. अर्धल्लु यनुपपदनुं उत्कृष्ट आयुष्य त्रल्लु पद्मोपम अने अर्धल्लु ज्येष्ठनुं ६०
आयुष्य पद्मोपमने असंग्व्यातमे भाग छे. (२८६)

पुव्वस्स उ परिमाणं, सयरि खल्लु वासकोडिलक्ख्वाओ ।

छप्पणं च सहस्सा, बोद्धवा वासकोडीणं ॥ २८७ ॥

सितेरसाय कोट अने छप्पन हल्लर कोड (७००५६०००००००००) वर्षनुं ऐक पूर्व याय छे. (२८७)

संमुच्छपणिदिथल्ले-यरउरैगभूयगजिह्वाठिइ कमसो ।

वाससहस्सा चुलसी, विसत्तरि तिपल्ल बायाला ॥ २८८ ॥

संभूच्छिन्न स्थल्यरनी उत्कृष्ट ८४००० वर्ष आयुष्यस्थिति, संभूच्छिन्नज्येष्ठरनी ७२००० वर्ष,
संभूच्छिन्न उरपरिसर्पनी ५३००० वर्ष अने संभूच्छिन्न लुणपरिसर्पनी ४२००० वर्षनी ६० आयुष्य
स्थिति छे [संभू० नल्लयरनी पूर्वकोड प्रमाण स्थिति प्रथम कही छे.] (२८८)

एसा पुढवाईणं, भवट्ठिई संपयं तु कायठिई ।

चउ एगिंदिसु नेआ, ओसप्पिणीऊ असंखेज्जा ॥ २८९ ॥

પૃથ્વીકાય વિગેરેની ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય ભવસ્થિતિ તથા શરીરનું પ્રમાણ. ૪૭

તાઓ વળમ્મિ અણંતા, સંસિદ્ધા વાસસહસ વિગલેસુ ।

પંચિવિતિરિનરેસુ, સસદ્મવા ઉ ઉક્કોસા ॥ ૨૧૦ ॥

આ સ્થિતિ છે કહી તે પૃથ્વીકાય વગેરેની ભવસ્થિતિ કહી, હવે કાયસ્થિતિ કહેછે:-પૃથ્વી પાણી અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર એકેન્દ્રિયોને વિષે અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પ્રમાણ કાયસ્થિતિ છે, વનસ્પતિ કાયમાં અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ કાયસ્થિતિ છે, વિકેન્દ્રિયમાં સંખ્યાતા હોય તો વર્ષ, અને પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ મનુષ્યની ૭૦ કાયસ્થિતિ સાત-આઠ ભવ જેટલી છે. (૨૮૯-૨૯૦)

સચ્ચેસિં પિ જહજ્ઞા, અંતમુહુત્તં ભવે અ કાણ ય ।

જોયણસહસ્સમહિં, ઈર્ગિદિયદેહમુક્કોસં ॥ ૨૧૧ ॥

ચિતિષડરિંવિસરીરં, વારસજોયણતિકોસચડકોસં ।

જોયણસહસપર્ણિદિય, ઓહે વુચ્છં વિસેસં તુ ॥ ૨૧૨ ॥

એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ તિર્યંચોની જઘન્ય ભવસ્થિતિ [આયુષ્ય] અને કાયસ્થિતિ અન્તર્મુહુત્તં પ્રમાણ છે. એકેન્દ્રિયનું શરીર ઉત્કૃષ્ટથી હોય ચોળનથી કદંક અધિક મોટું છે, બેકેન્દ્રિયનું બાર ચોળનનું, તેકેન્દ્રિયનું ત્રણ ચાકડું, ચક્રિન્દ્રિયનું એક ચોળન-ચાર ચાકડું ૭૦ શરીર પ્રમાણ છે પંચેન્દ્રિયનું એકહોળ ચોળનનું છે. આ સામાન્યથી વાત કહી, તેમાં જે કાંઈ વિશેષ છે તે આગળ કહેવાય છે. (૨૯૧-૨૯૨)

અંગુલઅસંખ્યાગો, સુહુમનિગોઓ અસંખ્યાગુણ વાજ ।

તો અગણિ તજ આઓ, તત્તો સુહુમા ભવે પુઢવી ॥ ૨૧૩ ॥

તો વાયરવાડગણી-આડ પુઢવી નિગોઅ અણુકમસો

પત્તેયવણસરીરં, અહિયં જોયણસહસ્સં તુ ॥ ૨૧૪ ॥

સર્વથી નાનું શરીર (લઘ્વિઅપર્યાપ્ત) સૂક્ષ્મનિમોહનું પરંતુ અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડું, તેના કરતાં સૂક્ષ્મ વાયુકાયનું અસંખ્યગુણ મોટું (છતાં અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડું), તેનાથી સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયનું અસંખ્યગુણ મોટું, તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયનું અસંખ્યગુણ મોટું, તેથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનું અસંખ્યગુણ મોટું, તેનાથી બાદર વાયુકાયનું અસંખ્યગુણ, તેથી બાદર અગ્નિનું અસંખ્યગુણ તેથી બાદર અપ્કાયનું અસંખ્યગુણ, તેથી બાદર પૃથ્વીનું અસંખ્યગુણ, અને તેથી બાદર નિમોહનું શરીર અસંખ્યગુણ મોટું છે. છતાં દરેકમાં અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગજ સમજવો. અસંખ્યાતાના અસંખ્યતા બેદો હોવાથી આ બાબતમાં કાઠ જાતને વિશેષ આવરો નહિ, તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિનું એકહોળ ચોળનથી કાંઈક અધિક શરીરપ્રમાણ છે. (૨૯૩-૨૯૪)

ઉસ્સેહંગુલજોયણ-સહસ્સમાણે જલાસણ નેયં ।

તં વલ્લિપડમપમુહં, અઓ પરં પુઢવિરૂવં તુ ॥ ૨૧૫ ॥

ઉત્તરેષાંગુલના માપથી એક હબર યોજન ઉડા જલાસથોમાં વર્તતી વેદ-પદ્ય-વિગેરે જ્ઞસ્વપતિની અપેક્ષાએ આ શરીરનું પ્રમાણ સમજવું. તેથી વધુ ઉડા જલાસથોમાં તે વનસ્વપતિનો નીચેનો ભાગ પૃથ્વીપ્રાચરમ્બ જાણવો. (૨૯૫)

બારસજોયણ સંઘો, તિકોસ ગુમ્મી ચ જોયણં મરો ।

મુચ્છિમચડપયમુયગુરગ, ગાડઅધણુજોયણપુહુતં ॥ ૨૯૬ ॥

આર યોજનનો શંખ, ત્રણ ગાઉનો કાનખજુરો, એક યોજનનો લમરો, વિગેરે યેઈન્દ્રિયાદિ જીવેલું શરીર પ્રમાણ [પ્રાયઃ અઠીદ્વીપ બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં] જાણવું. સંમૂર્ચિમ ચડપ્પદનું ૭૦ શરીર જેથી નવ ગાઉનું, સંમૂં બૂજપરિસર્પનું જેથી નવ ધનુષ્યનું અને સંમૂર્ચિમ હરપરિસર્પનું ૭૦ શરીર જેથી નવ યોજનનું હોય છે. (૨૯૬)

ગમ્મચડપ્પય છગ્ગા-ડયાઈં મુયગા ડ ગાડઅપુહુતં ।

જોયણસહસ્સમુરગા, મચ્છા ડમ્બે વિ ચ સહસ્સં ॥ ૨૯૭ ॥

પક્કિવદુગધણુપુહુતં, સન્વાણંગુલઅસંઘભાગ લહુ ।

અર્જનચતુષ્પદનું ૬૦ શરીર છ ગાઉનું, અર્જનખુજપરિસર્પનું જેથી નવ ગાઉનું, અને અર્જનહરપરિસર્પનું એક હબર યોજનનું ૭૦ શરીર હોય છે. અર્જન-સંમૂં બન્ને પ્રકારના જલાચરનું પદ્ય ૭૦ દેહ-માન એક હબર યોજનનું અને સંમૂં અર્જન બન્ને પ્રકારના ખેચરનું ૭૦ શરીર પ્રમાણ જેથી નવ ધનુષ્યનું છે, તિર્થચોનું જન્ય શરીર સર્વનું આંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ જાણવું. (૨૯૭-૨૯૭૬)

વિરહો વિગલા સત્તી-ળ જમ્મમરણેસુ અંતમુહુ ॥ ૨૯૮ ॥

ગમ્મે મુહુત્ત બારસ, ગુરુઓ લહુ સમયસંઘ સુરતુલ્લા ।

અણુસમયમસંસિઝ્ઞા, ઈર્ગિદિય હંતિ અ ચવંતિ ॥ ૨૯૯ ॥

વળકાઈઓ અણંતા, ફક્કિઓ વિ જં નિગોયાઓ ।

નિચ્ચમસંઘો ભાગો, અણંતજીવો ચયઈં ઈઈ ॥ ૩૦૦ ॥

એકન્દ્રિય-તેષ્ઠન્દ્રિય-ચક્રિરિન્દ્રિય અને અસંઘિ અર્થાત્ સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત સ્થવન વિરહકાળ અનર્મુહુત્તનો જાણવો. અર્જન પંચેં તિર્થચનો ઉપપાત સ્થવન વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી ખાર મુહુત્તનો જાણવો. [એકન્દ્રિયામાં સમય સમયે ઉત્પત્તિ તથા સ્થવન અસંખ્ય જીવેલું ચાલુ હોવાથી ત્યાં તે સંખધી વિરહકાળ છેજ નહિ] એક સમયમાં ઉપપાત સંખ્યા તથા એક સમયમાં સ્થવન સંખ્યા દેવના દ્વારમાં જે પ્રમાણે કહેવ છે તે પ્રમાણે અર્થાત્ અસંખ્યાતી જાણવી. ઉપપાત-સ્થવન સંખ્યા સંખધી એકન્દ્રિયમાં વિચારતાં નિગોદ (સાધારણ વનસ્પતિ) સિવાય બાકીના પૃથ્વીપ્રાચાદિ જ્ઞાનોમાંથી પ્રતિસમય અસંખ્ય જીવે સ્થવે છે અને અસંખ્ય તેમાં ઉત્પત્ત થાય છે. સાધારણ વનસ્પતિમાંથી અનંત જીવે સ્થવે છે અને અનંત ઉત્પત્ત થાય છે, કારણકે અસંખ્યાતી નિગોદી પૈકી પ્રત્યેક નિગોદનો અસંખ્યાતનો ભાગ નિરંતર સ્થવે છે અને તેમાં ખીન્ન નવો ઉત્પત્ત થાય છે. (૨૯૮-૨૯૯-૩૦૦)

ગોલા ય અસંસ્થિજ્ઞા, અસંસ્થનિગ્ગોઓઝ હવહ ગોલો ।

इकिंकमि निगोए, अणंतजीवा सुणेयच्चा ॥ ૩૦૧ ॥

નિગોદના ગોળો અસંખ્યાત છે, એક એક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદ છે અને એક એક નિગોદમાં અનન્ત અનન્ત જીવો છે. (૩૦૧)

अस्थि अणंता जीवा, जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो ।

उपपज्जंति चयंति अ, पुणोवि तस्येव तस्येव ॥ ૩૦૨ ॥

એવા અનન્ત જીવો છે કે જેઓ અનન્તો કાલ વ્યતીત થતાં છતાં તસાદિ પરિણામ પામ્યા નથી કારણકે અનાદિકાલથી અવ્યવહારશિમાં છે, મરણ પામીને ત્યાં ત્યાં વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૦૨)

सब्वोऽपि किसलओ खलु, उग्गममाणो अणंतओ भणिओ ।

सो चेव विवहुंतो, होइ परित्तो अणंतो वा ॥ ૩૦૩ ॥

સર્વ વનસ્પતિઓને ઉત્પન્નતા પ્રાથમિક અવસ્થા જેને અંકુર-કોટા કુટુંબો અથવા પાંદડીની અપેક્ષાએ કિશલ્ય-કુટુંબ કહેવામાં આવે છે તે અવસ્થામાં તે સર્વ વનસ્પતિ અનન્તકાય હોય છે અને ત્યારબાદ આગળની અવસ્થામાં વધતાં વધતાં પ્રત્યેક હોય તે પ્રત્યેક થાય અને સાધારણ હોય તે સાધારણ વનસ્પતિ થાય છે. (૩૦૩)

जया मोहोदओ तिब्बो, अन्नाणं सुमह्वभयं ।

पेलवं वेयणीयं तु, तया एगिंदिअत्तणं ॥ ૩૦૪ ॥

તીર્થમોહનો ઉદય, મહાભયંકર અજ્ઞાન-જડતા અને અસાર અસાતાનો ઉદય થવાનો હોય ત્યારે એકંદ્રિયપણ મળે છે. (૩૦૪)

तिरिएसु जंति संखाउ-तिरिनरा जा दुक्कप्पदेवा उ ।

पज्जत्तसंखगम्भय-वायरभूदगपरित्तंसुं ॥ ૩૦૫ ॥

તો સહસારંતસુરા, નિરયા ય પજ્જત્તસંખગમ્મેસુ ।

संखपणिंदियतिरिया, मरिउं चउसु वि गइसु जंति ॥ ૩૦૬ ॥

ધાવરવિગલા નિયમા, સંખાઉઅતિરિનરેસુ ગચ્છંતિ ।

विगला लभिज्ज विरइं, सम्मं पि न तेउवाउच्चुआ ॥ ૩૦૭ ॥

સંખ્યાત વર્ણના આયુષ્યવાળા એકેન્દ્રિયાદિ તિર્થચો તથા મનુષ્યો-તિર્થચપણે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે,

સૌમર્મ-ઉદ્ધાન દેવલોક સુધીના દેવો પર્વાતો ગર્ભજ સંખ્યવર્ણાયુષી પચેન્દ્રિય તિર્થચોમાં તથા પર્વાતો બાહર પૃથ્વી-પાણી વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સનતકુમારથી સહસ્રાર સુધીના દેવો સંખ્યવર્ણાયુષી ગર્ભજ પર્વાતો પચેન્દ્રિય તિર્થચોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. સંખ્યાત વર્ણાયુષી પચેન્દ્રિય તિર્થચો મરીને ત્યારે અતિમાં જન્મ શકે છે, પાંચ સ્થાવરો અને વિકલેન્દ્રિયો નિશ્ચયે સંખ્યાત વર્ણાયુષી તિર્થચ

તથા મનુષ્યમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વિદ્યેન્દ્રિયો (ઉપદ્રવ્યપૃથ્વી-પૃથ્વી-પાણી અને વનસ્પતિ પણ) મનુષ્યમાં નથી તે સર્વવિશિષ્ટ અને ચાલતુ મોક્ષનો લાભ મેળવી શકે છે, પરંતુ તેઉક્તમ-વાઉક્તમમાંથી નીકળીને અનંતર મનુષ્ય થયેલો સમ્યક્ત્વનો લાભ પણ, પામી શકતો નથી. (૩૦૫-૩૦૬-૩૦૭)

પુલ્હવીદગપરિત્તવણા, વાયરપજ્જસ હંતિ ચડહેસા ।

ગમ્મયતિરિયનરાણં, છલ્હેસા તિમ્મિ સેસાણં ॥ ૩૦૮ ॥

આદરપર્યાપ્તા-પૃથ્વી-પાણી અને વનસ્પતિમાં પ્રથમની ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. મર્જન તિર્થંચ તથા-મર્જન મનુષ્યને છએ લેશ્યાઓ હોય છે અને બાકીના તેઉક્તમ-વાઉક્તમ-વિદ્યેન્દ્રિય વિગેરે તથા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા હોય છે. (૩૦૮)

અંતમુહુત્તંમિ ગણ, અંતમુહુત્તંમિ સેસણ ચેવ ।

હેસાહિ પરિણયાહિં, જીવા વહંતિ પરલોઝં ॥ ૩૦૯ ॥

તિરિનરઆગામિભવ-હેસાણ અહગણ સુરા નિરયા ।

પુલ્હભવહેસસેસે, અંતમુહુત્તે મરણમિતિ ॥ ૩૧૦ ॥

[દેવ-નરકવતિમાં જવાવાળા તિર્થંચ-મનુષ્યોને આવતા ભવની લેશ્યાનું અન્તર્મુહુત્તં આ ભવમાં વ્યતિક્રાન્ત થયા બાદ અને તિર્થંચ-મનુષ્યવતિમાં ઉત્પન્ન થનારા દેવ-નારકોને ચાલુ ભવની લેશ્યા અન્તર્મુહુત્તં જેટલી બાકી રહે તે અવસરે તે તે લેશ્યાઓથી પરિણીત થએલા આત્માઓ પરલોકમાં જાય છે. ૩૧૦ મી ગાથાનો સામાર્થ આમાં આવી ગયો છે. (૩૦૯-૩૧૦)

અંતમુહુત્તટિઈઓ, તિરિયનરાણં હવંતિ હેસાઓ ।

ચરમા નરાણ પુણ નવ-વાસૂણા પુલ્હવોહીવિ ॥ ૩૧૧ ॥

તિર્થંચ તથા-મનુષ્યોને લેશ્યાનો કાળ અન્તર્મુહુત્તંનો છે અર્થાત્ અન્તર્મુહુત્તં લેશ્યાઓ બદલાય છે. છેલ્લી શુક્લલેશ્યાનો કાળ જેમને નવમે વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે તેવા પૂર્વકોટ વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યની અપેક્ષાએ નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વકોટ વર્ષ જેટલો છે. (૩૧૧)

તિરિયાણ વિ ઠિહપમુહં, મણિયમસેસં વિ સંપયં વુલ્હં ।

અમિહિયદારપ્મહિયં, ચડગહજીવાણ સામહં ॥ ૩૧૨ ॥

એ પ્રમાણે તિર્થંચોની આયુષ્યસ્થિતિ વિગેરે બધા કહેવા યોગ્ય દ્રારો કહ્યાં, હવે દેવ-નારક મનુષ્ય અને તિર્થંચ એ ચારે અતિને અંગે જુદું જુદું કહેવામાં આવતાં એ કાંઈ બાકી રહેલું છે તે ચારે અતિ આશ્રયી સામાન્યથી પ્રકીર્ણ અધિકાર કહે છે. (૩૧૨)

॥ અથ પ્રકીર્ણકાધિકારઃ ॥

દેવા અસંખનરતિરિ, રૂત્થી પુંવેઅ ગમ્મનરતિરિયા ।

સંખાઉઆ તિવેયા, નપુંસગા નારયાઈયા ॥ ૩૧૩ ॥

પરમાણુથી મારીને યોજનપથ તરુ માપ તમા ચોરાશી લાખ છવાયેનિ. ૫૧

દેશ-કુલસિક એવા મનુષ્ય-તિથિ ચોમાં સ્ત્રીવેદ તથા પુરુષવેદ એમ બેજ વેદો છે. વધી સંખ્યવર્ણના અપુષ્પવાલા મર્જનમનુષ્ય-અને તિથિ ચોમાં સ્ત્રી-પુરુષ અને નપુંસક એમ ત્રણ વેદો હોય છે અને બાકીના વારાંકી એકેન્દ્રિય-વિકેન્દ્રિય અસંક્ષિપ્ત ચેન્દ્રિય વિગેરે બધામ એક નપુંસક વેદવાળાજ છે. (૩૧૩)

આયંગુલેણ વત્થું, સરીરમુસ્સેહઅંગુલેણ તહા ।

મગપુદવિવિમાણાઈ, મિણસુ પમાણંગુલેણં તુ ॥ ૩૧૪ ॥

હોનો-તલાવ વિગેરે આદરમાંગુલ (જે યુગમાં જે અંગુલનું પ્રમાણ હોય તે) વડે માપવાં, શરીરનું પ્રમાણ ઉત્તેષાંગુલથી માપવું અને પર્વત-પૃથ્વી વિમાન વિગેરે પદાર્થો પ્રમાણમાંગુલ વડે માપવા. (૩૧૪)

સત્થેણ સુતિક્ષેણવિ છિત્તું મિત્તું વ જં કિર ન સક્કા ।

તં પરમાણું સિદ્ધા, વયંતિ આઈં પરમાણાણં ॥ ૩૧૫ ॥

પરમાણૂ તસરેણૂ, રહરેણૂ વાલઅગ્ગલિક્કવા ય ।

જૂઅ જવો અદ્દગુણો, કમેણ ઉસ્સેહઅંગુલયં ॥ ૩૧૬ ॥

અંગુલછકં પાઝ, સો દુગુણ વિહત્થિ સા દુગુણ હત્થો ।

ચઢહત્થં ધણુ દુસહસ, કોસો તે જોયણં ચઢરો ॥ ૩૧૭ ॥

તીક્ષ્ણ શસ્ત્રવડે પણ જેનું હૃદય મેદન કિંવા બે ભાગ ન થઈ શકે તેને વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે અને સર્વ પ્રમાણની તે આદિ ગણાય છે. એવા આઠ પરમાણુનો એક વસરેણૂ, આઠ ત્રસરેણૂનો એક રથરેણૂ, આઠ રથરેણૂનો એક વાલાગ્ર, આઠ વાલાગ્રની એક સિંખ, આઠ સિંખની એક જૂ-યુકક, આઠ જૂનો એક જવ અને આઠ જવનો એક ઉત્તેષાંગુલ થાય છે. અંગુલનો એક પાદ, બે પાદની એક વેંત, બે વેંતનો એક હાથ, ચાર હાથનો એક ધનુષ્ય, બે હજાર ધનુષ્યનો એક કોસ-આઉ, અને ચાર આઉનું એક યોજન થાય છે. (૩૧૫-૩૧૬-૩૧૭)

ચઢસયગુણં પમાણં-ગુલમુસ્સેહંગુલાઓ બોદ્ધવં ।

ઉસ્સેહંગુલદુગુણં, વીરસાયંગુલં મણિયં ॥ ૩૧૮ ॥

ઉત્તેષાંગુલથી પ્રમાણંગુલ (લંબાઈમા) ચારસોગણું છે, (અને વિષ્ણુમાં અઢીગણું છે); તથા વીરસાયનનું અંગુલ ઉત્તેષાંગુલથી બમણું મોટું છે. (૩૧૮)

પુદવાહસુ પત્તેયં, સગ વળપત્તેયણંત દસ ચઢદસ ।

વિગલે દુ દુ સુરનારય-તિરિ ચઢ ચઢ ચઢદસ નરેસુ ॥ ૩૧૯ ॥

જોળીણ હંતિ લક્ષ્મા, સન્ને જુલસી હહેવ વિપ્પંતિ ।

સમવજ્ઞાહસમેયા, પગત્તેણેવ સામજા ॥ ૩૨૦ ॥

પૃથ્વી-પાણી અગ્નિ અને વાયુકાયમાં એ પ્રત્યેકની સાત-સાત લાખ જીવાયોનિ છે, પ્રત્યેક વન-સ્પતિમાં દશ લાખ અને સાધારણ-વનસ્પતિકાયમાં ચૌદ લાખ જીવાયોનિ છે. બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય-ચક્ર-રિન્દ્રિય એ ત્રણેમાં બેળે લાખ, નારક-તિર્થમાં ચાર-ચાર લાખ, તથા મનુષ્યમાં ચૌદ લાખ જીવાયોનિ છે. બધી યજ્ઞને ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ છે. અનન્ત જીવોને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાન અનન્ત હોવા બેઇએ છતાં ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ જે કહેલ છે તે-ઉત્પન્ન થવાના સ્થાન જુદા-જુદા હોય છતાં જેને સ્થા-નોનાં વર્ણ પ્રધરસ સ્પર્શ સરખાં હોય તે બધાયને એક જીવાયોનિ શાસ્ત્રમાં ગણેલ છે. (૩૧૬-૩૨૦)

एगिंदिएसु पंचसु, बार सत्त तिग सत्त अट्ठवीसा य ।

विगलेसु सत्त अट्ठ नव, जलखहचउपयउरगमुयगे ॥ ३२१ ॥

अट्ठत्तेरस बारस, दस दस नवगं नरामरे नरए ।

बारस छवीस पणवीस, हुंति कुलकोडिलक्खाइं ॥ ३२२ ॥

इगकोडि सत्तणवई-लक्खा सट्ठा कुलाण कोडीणं ।

હવે કુલકોટિ કહેવાય છે કે-પૃથ્વીકાયની બારલાખ, અપ્પકાયની સાતલાખ, તેજકાયની ત્રણલાખ, વાયુકાયની સાત લાખ, વનસ્પતિકાયની અઠ્ઠાવીસ લાખ, બેઇન્દ્રિયની સાત લાખ, તેઇન્દ્રિયની આઠલાખ, ચક્રરિન્દ્રિયની નવલાખ, જલચરની સાડાબારલાખ, ખેચરની બારલાખ, ચતુષ્પદની દશલાખ, ઉરપરિસ્-ર્પની દશલાખ, જીવપરિસ્ર્પની નવલાખ, મનુષ્યની બારલાખ, દેવતાની છત્વીસલાખ, અને નારકીની પચીસ-લાખ કુલકોટિ છે. એકદર સર્વ જીવોની એકકોટિ અને સાડી સત્તાજુ લાખ [૧૬૭૫૦૦૦૦] કુલકોટિ છે. (૩૨૧-૩૨૨-૩૨૩)

संबुडजोणि सुरेगि-दिनारया वियड विगल गब्भुमया ॥ ३२३ ॥

अचित्तजोणि सुरनिरय, मीस गप्भे तिभेय सेसाणं ।

सीउसिण निरय सुरगग्भ, मीસ તેડસિણ સેસ તિહા ॥ ૩૨૪ ॥

દેવો-એકેન્દ્રિયા અને નારકો સંવૃત્ત યોનિવાળાં છે, ૧૬જેન્દ્રિય વિવૃત્ત યોનિવાળાં છે, તથા ચર્મજ સંવૃત્ત-વિવૃત્ત બન્ને પ્રકારની યોનિવાળાં છે, દેવનારકો અચિત્ત યોનિવાળાં, ચર્મજ મિશ્ર-સચિત્ત-ચિત્ત યોનિવાળાં અને બાકીના જીવો ત્રણે પ્રકારની યોનિવાળાં છે, નારક જીવો શીત તથા ઉષ્ણ યોનિવાળાં, દેવતાઓ તથા ચર્મજ જીવો શીતોષ્ણયોનિવાળાં, તેજકાય ઉષ્ણયોનિવાળાં, અને બાકીના જીવો ત્રણે પ્રકારની યોનિવાળાં છે. (૩૨૩-૩૨૪)

हयगग्भ संखवत्ता, जोणी कुम्भुलयाइं जायंति ।

अरिहहरिचक्षिरामा, वंसीपत्ताह सेसनरा ॥ ३२५ ॥

શંખાવર્ત કુર્મોત્તા અને વંશીપત્રા એમ મનુષ્યોમાં ત્રણ પ્રકારની યોનિ છે. શંખાવર્ત યોનિ હતગર્ભા છે, અરિહંત, વાસુદેવ, ચક્રા અને બલદેવનો જન્મ કુર્મોત્તા યોનિમાં જ થાય છે અને બાકીના જીવોને માટે વંશીપત્રા યોનિ છે. (૩૨૫)

આડસ્સ વંધકાલો, અબાહકાલો અ અંતસમઓ ય ।

અપવંસણણપવંસણ, ઉવર્કમણુવર્કમા મણિયા ॥ ૩૨૬ ॥

આયુષ્યનો બંધકાળ, અબાહકાળ, અંતસમય, અપવર્તન, અનપવર્તન, ઉપક્રમ અને અનુપક્રમ એમ આયુષ્યનાં સાત સ્થાનો ક્યાં છે. (૩૨૬)

વંધંતિ દેવનારય, અસંસ્વતિરિનર છમાસસેસાઝ ।

પરમવિઆડં સેસા, નિરુવક્કમ તિમાગસેસાઝ ॥ ૩૨૭ ॥

સોવક્કમાડઆ પુણ, સેસતિમાગે અહવ નવમમાગે ।

સત્તાવીસઈમે વા, અંતમુહુતંતિમે વાવિ ॥ ૩૨૮ ॥

દેવ-નારક અને અસંસ્વવર્ણાયુષી (યુવલિહ) તિર્થંચ-મનુષ્યો વાહ આયુષ્યના છમાસ બાકી રહે ત્યારે પરભવના આયુષ્યનો બંધ કરે છે, બાકીના જીવોમાં નિરુપક્રમાયુષ્યવાલા જીવો વાહ આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પરભવાયુષ્યનો બંધ કરે. સોપક્રમાયુષ્યવાલા જીવો ત્રીજો ભાગે નવમે ભાગે સત્તાવીસમે ભાગે અથવા છેલ્લું અનમુહુર્ત બાકી રહે એ પરભવાયુષ્ય બાંધે. (૩૨૭-૩૨૮)

જઈમે માગે વંધો, આડસ્સ મવે અબાહકાલો સો ।

અંતે ઉજુગઈ ઇગસમય વક્ક ચડપંચસમયંતા ॥ ૩૨૯ ॥

ઉજુગઈ પઠમસમય, પરમવિઅં આડયં તહાઽઽહારો ।

વક્કાણ વીઅસમય, પરમવિઆડં ઉદયમેઈ ॥ ૩૩૦ ॥

ઈગદુતિવડવક્કાસું, વુગાઈસમયસુ પરમવાહારો ।

વુગવક્કાઈસુ સમયા, ઇગ દો તિન્નિ અ અણાહારા ॥ ૩૩૧ ॥

એટલામે ભાગે (અર્થાત્ ન્યારે) આયુષ્યનો બંધ થયો હોય ત્યાંથી લઈ પરભવનું આયુષ્ય હૃદયમાં ન આવે ત્યાં સુધીનો વચ્ચેનો કાળ અબાહકાળ કહેવાય. અંત સમય એટલે મરણ સમય, તે અંતસમયે પરભવમાં જતા જીવને જે પ્રકારની ગતિ હોય છે. એક સમયની તે અશુભગતિ અને બીજી ત્રણ અથવા ચાર-પાંચ સમયની તે વકાગતિ. મરણસ્થાનથી ઉત્પત્તિસ્થાન દિશામાં અને તે પછી સમગ્રજીવિમાં હોય તે આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ ત્યાં પહેલા સમયેજ આત્મા પહોંચી જાય છે. ત્યાં પહોંચતા પરભવના આયુષ્યનો હૃદય થાય છે તેમજ આહાર મહલ કરે છે. વકાગતિમાં (સ્થૂલથી) બીજી (પણ નિશ્ચયથી પ્રથમ) સમયે પરભવના આયુષ્યનો હૃદય થાય છે. એક-બે-ત્રણ અને ચાર વકામાં બીજી ત્રીજી વિગેરે સમયોમાં પરભવ સુખથી આહાર હોય છે. બે વકામાં એક સમય, ત્રણ વકામાં બે સમય અને ચાર વકામાં ત્રણ સમય અણાહારી છે. (૩૨૯-૩૩૦-૩૩૧)

વહુકાલવેયજિજ્ઞં, કમ્મં અપ્પેણ જમિહ કાલેણં ।

વેઈજ્ઞઈ જુગવં ચિય, ઉઈજ્ઞસઠ્ઠવ્વપ્પણસગં ॥ ૩૩૨ ॥

અપવત્તણિજ્ઞમેયં આડં બ્રહ્વા અસેસકમ્મં વિ ।

બંધસમણિ વદ્ધં, સિદ્ધિલં ચિય તં જહાજોગં

॥ ૩૩૩ ॥

શ્વેતુકાળે ભોગવવા યોગ્ય જે આયુષ્યકર્મ અપવર્તના કરણવડે સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં ઉદયમાં આન્યું થકું અદ્યકાળમાં ભોગવાઈ ન્ય તે આયુષ્ય અપવર્તનીય કહેવાય. આ પ્રમાણે એકલા આયુઃ કર્મ માટે જ અપવર્તના ન સમજવી પરંતુ બીજા સર્વકર્મો માટે પણ બધું. હાંબા વખત સુધી ભોગવવા યોગ્ય છતાં નિમિત્તવડે અદ્ય સમયમાં ભોગવ્યાં ન્ય તેનું કારણ એ છે કે બંધ વખતે તે તેવા પ્રકારનું શિથિલ બંધવાળું જ બંધાયેલ છે. (૩૩૨-૩૩૩)

જં પુળ ગાદનિકાયણ-બંધેણં પુઠ્ઠમેવ કિલ વદ્ધં ।

તં હોદ્ અણપવત્તણ-જુગ્ગં કમવેયણિજ્ઞફલં

॥ ૩૩૪ ॥

જે આયુષ્ય (વિગેરે કર્મ) તીવ્રનિધાવના બંધવડે પહેરેથી જ સુદૃઢ બંધાયેલ છે તે અણપવર્તનીય છે અને તે અનુક્રમે જ ભોગવવા યોગ્ય છે. નિમિત્ત મળે તોપણ થોડા વખતમાં ભોગવ્યાં જતું નથી. (૩૩૪)

ઉત્તમચરમસરીરા, સુરનેરહયા અસંલ્લનરતિરિયા !

હુંતિ નિરુવક્કમાડ, દુહાવિ સેસા મુણેયન્વા

॥ ૩૩૫ ॥

તીર્થક્રાંતિ શલાકા પુરેષ, ચરમસરીરી છવો, દેવો, નારીઓ અને અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય-તિર્થેષો (યુગલિકો) નિરૂપકમાયુષ્યવાળા જ હોય છે અને બાકીના છવો સોપકમ અને નિરૂપકમ બન્ને પ્રકારના આયુષ્યવાળા છે. (૩૩૫)

જેનાડમુવક્કમિજ્ઞહ, અપ્પસમુત્થેણ હયરમેણાવિ ।

સો અજ્ઞવસાણાઈ, ઉવક્કમોઽણુવક્કમો હયરો

॥ ૩૩૬ ॥

આમજન્ય અધ્યવસાયાદિ આંતર નિમિત્તથી અથવા વિષ-અગ્નિ પ્રમુખ બાહ્યનિમિત્તથી જે આયુષ્ય હાંબા કાળસુધી ભોગવવા યોગ્ય છતાં અદ્ય સમયમાં ભોગવવા યોગ્ય બને તે નિમિત્તને ઉપક્રમ કહેવાય. અને જેમાં તેનું બાહ્ય કે અસ્થંતર નિમિત્ત ન હોય તે નિરૂપકમ કહેવાય. (૩૩૬)

અજ્ઞવસાણ નિમિત્તે, આંહારે વેયળા પરોઘાણ ।

ફાસે આળાંપાણૂ, સત્તવિહં સિજ્ઞણ આડં

॥ ૩૩૭ ॥

સામાદિ અધ્યવસાય ૧, વિષપાનાદિ નિમિત્ત ૨, કુપ્યાદિ આહાર ૩, સ્વપ્રમુખ વેદના ૪, કંપાપાતાદિ પરાધાત ૫, અગ્નિ-વિષક્રિયાદિના સ્પર્શ ૬ અને દમ વિગેરે કારણે આયુષ્યના ૭ એ સાત પ્રકારના ઉપક્રમોવડે આયુષ્ય જલદી ક્ષીણ થાય છે. (૩૩૭)

આંહાર સરીરિંદિયે, પજ્જસી આળાંપાણ મોસમ્મણે ।

ચડ પંચ પંચ છપ્પિય, હગ્ગિગલાસગ્ગિસસીળં

॥ ૩૩૮ ॥

આહાર-શરીર ઈન્દ્રિય-ધાસોધાસ-જ્ઞાના અને અન્ય એ ૭ પ્રકારની પર્વાભિ છે. એકેન્દ્રિયને ચાર, બેકેન્દ્રિય તથા અસંક્ષિપ્તચેન્દ્રિયને પાંચ અને સંક્ષિપ્તચેન્દ્રિયને ૭ પર્વાભિઓ હોય છે. (૩૩૮)

આહારસરીરિન્દિય-ઉસાસબડમણોઽભિનિવ્વત્તી ।

હોઈ જઓ વલિયાઓ, કરણં પઈ સા ઉ પજ્જત્તી ॥ ૩૩૯ ॥

આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, ધાસોધાસ, વચન અને મનોયોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરી તે તે પાણે પરિવ્રુત્તમાવવળી શક્તિ (જે કલિકાના આલબનથી હતપત્ત થાય છે) તે પર્વાભિ કહેવાય છે. (૩૩૯)

પણઈન્દિયતિબલ્હસા-સાજ અ વસ પાણ ચઉ છ સગ અટ્ટ ।

ઈગલુતિચઉરિંદીણં, અસમ્મિસમ્મીણ નવ વસ ય ॥ ૩૪૦ ॥

પાંચ ઈન્દ્રિય, ત્રણ બલ, હથાક અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ છે, તેમાં એકેન્દ્રિયને ચાર, બેકેન્દ્રિયને ૬, તેકેન્દ્રિયને સાત, ચક્રેન્દ્રિયને આઠ, અસંક્ષિપ્તચેન્દ્રિયને નવ અને સંક્ષિપ્તચેન્દ્રિયને દશ પ્રાણ છે. (૩૪૦)

આહારે મયં મેહુણં, પરિગ્ગંહા કોઈ માર્ણ માર્યા ય ।

લોંમે ઓંહે લોગેં, વસ સળ્ણા હુંતિ સવ્વેસિ ॥ ૩૪૧ ॥

આહાર, બલ, મેધુન, પરિગ્રહ, કોષ, માન, માર્યા, લોભ, આયુ અને લોકસંજ્ઞા એ દશસંજ્ઞા સર્વ જીવોને હોય છે. (૩૪૧)

સુહંવુહંમોહાં સજ્ઞા, વિતિગચ્છાં ચઉદમા મુણેયવ્વા ।

સોઈ તહ ધમ્મેસજ્ઞા સોલસજ્ઞા હવઈ મણુણસુ ॥ ૩૪૨ ॥

સુખસંખા-દુઃખસંજ્ઞા-મોહસંજ્ઞા-વિચિકિત્સા શોક અને ધર્મસંજ્ઞા, પ્રથમથી દશ અને આ ૭ એકદશ સોળ સંજ્ઞા મનુષ્યોને હોય જ છે. (૩૪૨)

સંલ્લિત્તા સંઘયણી, ગુરુતરસંઘયણિમજ્જઓ એસા ।

સિરિસિરિચંદમુર્ણિદેણ, ણિમ્મિયા અત્તપલ્લણદ્વા ॥ ૩૪૩ ॥

મોટી સંગ્રહણીઓમાંથી આ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી શ્રીચન્દ્રમુનીન્દ્રે પોતાના પદ્યનાર્થે બતાવેલી છે. (૩૪૩)

સંલ્લિત્તયરી ઉ હમા, સરીરમોગાહ્ણા ય સંઘયણા ।

સજ્ઞા સંઠાણ કસાય-હેસઈન્દિય વુ સમુગ્ધાયા ॥ ૩૪૪ ॥

વિટ્ઠી વંસળ નાણે, જોગુચઓગોત્વચાયચવળઠિઈ ।

પજ્જત્તિ કિમાહારે, સમ્મી ગઈ આગઈ વેણ ॥ ૩૪૫ ॥

તેથી પશ્ચ સક્ષિપ્તર સંગ્રહણી આ પ્રમાણે ચોવીસ શ્લોકમાં ચોવીસ
 ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
 દારોનાં નામો આ પ્રમાણે—શરીર, અવગાહના, સંખયણ, સજ્ઞા, સંસ્થાન, કપાય, હેશ્યા, ઈન્દ્રિય, બળે
 ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮
 પ્રકારના સમુદ્ધાત, દષ્ટિ, દર્શન, જ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, હેશ્યા, ઉપપાતવિરહ, અવનવિરહ, આયુષ્યસ્થિતિ,
 ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪
 પર્યાપ્તિ, કિમાહાર, સંશ્લિ, ગતિ, આગતિ અને વેદ. (૩૪૪-૩૪૫)

તિરિયા મૈણુઆ કૌયા, તહાડગ્ગવીર્યા ચડકગા ચડરો ।

દેવા નેરહ્યા વા, અઢારસ ભાવરાસીઓ

॥ ૩૪૬ ॥

એકન્દ્રિય-તેકન્દ્રિય-અકન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એ ચાર પ્રકારના તિર્થચો, કર્મભૂમિ-અકર્મ-
 ભૂમિ-અંતરદ્વેષ તથા સંભૂતિર્કમ એ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો, પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેકકાય અને વાહકાય
 એ ચાર પ્રકારની કાય, મૂલખીજ-સ્કંધખીજ-અગ્રખીજ અને પર્વખીજ એ ચાર પ્રકારની વનસ્પતિ, દેવો
 અને નાશકીઓ એમ અઢાર પ્રકારની ભાવરાસીઓ છે. (૩૪૬)

एगा कोडी सतसट्टी-लक्खा सत्तहुत्तरी सहस्सा य ।

दो य सया सोलहिया, आवलियाणं मुहुत्तंमि

॥ ૩૪૭ ॥

એકકોડ સહસ્રકલાપ સત્યોત્તરહજાર બસો ને સોળ [૧૬૭૭૨૧૬] આવલિકાઓ એક મુહૂર્તમાં
 થાય છે. (૩૪૭)

पणसट्टि सहस पणसय, छत्तीसा इगमुहुत्तखुडुभवा ।

दो य सया छप्पन्ना, अवलिया एगखुडुभवे

॥ ૩૪૮ ॥

એક મુહૂર્તમાં પાંચસહજાર પાંચસો ને છત્તીસ [૧૫૫૩૬] સૂક્ષ્મનિગોઢ છવેના કુલ્લકલવો
 થાય છે. એક કુલ્લકલવમાં ૨૫૬, આવલિકા હોય છે. (૩૪૮)

मलहारिहेमसूरिण, सीसलेसेण विरहयं सम्मं ।

संघयणिरयणमेयं, नंदउ जा वीरजिणतिक्कं

॥ ૩૪૯ ॥

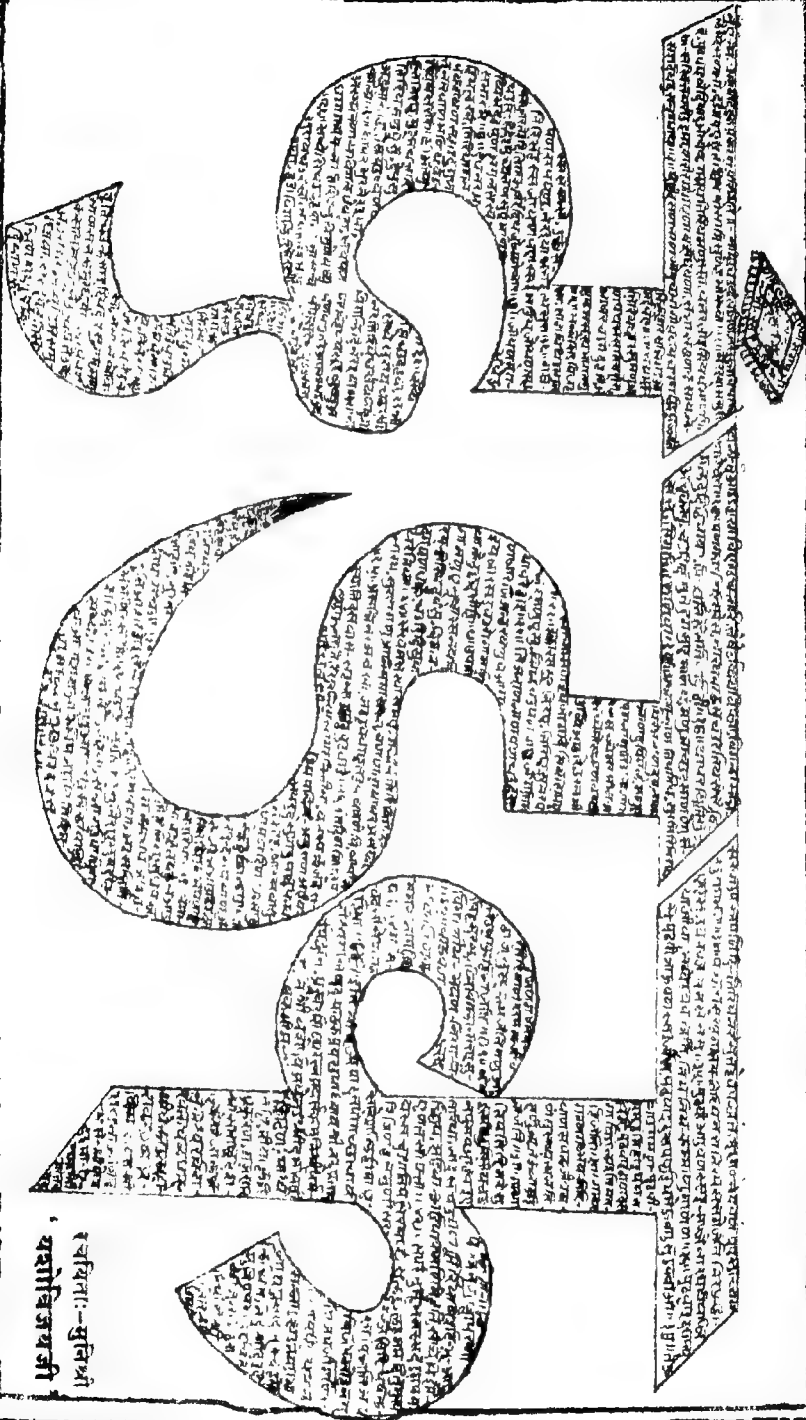
મલહારિહેમસૂરિમહારાજના લગ્ન શિષ્ય શ્રી ચન્દ્રસૂરિમહારાજએ સારી રીતે તૈયાર
 કરેલ આ પૃહત્સંગ્રહણી ગ્રન્થરૂપી રત્ન ચરમતીર્થકર પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના શાસન પર્યંત
 વિજયવંતુ વર્તે. (૩૪૯)

समाप्तः प्रकीर्णकाधिकारः, तत्समाप्तौ च समाप्तो श्री वृहत्संग्रणी

गाथा भावार्थः ॥

[इति श्रीत्रैलोक्यदीपिकानाम संग्रहणी समाप्ता]

‘संस्कृत’ आ ‘संस्कृत’ भातं योविदयदेन इतनी आ दयुछ इनि आदिपेदी छ.

यद्यपिः-मुनिभा
यद्यपिः-मुनिभा

॥ श्री बृहत्संहणी सूत्रानुवादनुं शुद्धिपत्रक ॥

बृह पंकिसं० * अशुद्धि

*

शुद्धि

६ ११ भां 'त्वाग्नाह सप्तमभंड-त्वांधी' लघ १३ भी बीटी सुधीने 'चेरिमाङ्' २६ करी आ प्रभाषे समलवुं.
'त्वाग्नाह' छ भंड साधीने 'धातकीभंड'ना सप्तम अरतभंडने साधवाने छत्सुक यथो धको
अभरिलवडे लवणसमुद्र तरवानो होवाथी सधणुं सैन्य अभरिल उपर जेसाडी समुद्र उपरथी
पसार यवा लाओ, ते समये ओ रत्नने उपादनारा हेवाना अतरमां ओवी बुद्धि धई के 'आ
रत्नने जील हेवा उपाडे छ तेथी हुं क्षण विसाओ लठ' आनी बुद्धि समझाणे छलर हेवाना
यवाथी विसाओ हेवा ते अवा अने जील २४ छलरने पणु तेवी लावना धई तेथी ते पणु
अभरिल छोडी आह्या अवा जेथी अभरिल सद्धि सभमयकवर्ती समुद्रमां हुंभी मणु शरण
यथो अने नरके यथो.

१९ ३ 'सुधर्मा स्वामी अववतोमे'

सुधर्मास्वामी विजेरै अवव तोमे

२५ २३ '(४४ प्राण्ये)'

(४६) प्राण्ये

२७ ११ भी संप्र्यानी दीपलीमां '(अेक मुहूर्तमां ६५५३६
लुहिकलव याथ) मुहूर्तना धल्ल भेहो होवाथी
३७७३ लव पणु धटे छ'

{ (अेक मुहूर्तमां ६५५३६ लुहिक लव
पणु याथ मुहूर्तना भेहो धल्ल होवाथी
१ मु० मां ३७७३ आसोआस प्राण्य
पणु धटे छ.

२८ २२-दीपलीआल्लमां '७० कोड पद लापवर्षे १ पूर्व याथ' }

७० लापकोड पद ललरकोड
वर्षे अेक पूर्व याथ

२९ ११-१२ १८ (७० कोड पद लाप कोड सूय वर्षे' }

७० लापकोड पद ललरकोड सूय वर्षे

३० १३ '१० कोडाकोडी साजरोपमनी'

१० कोडाकोडी अल्ल साजरोपमनी

३२ २ '२४२५६२५ कोडाकोडी कोडाकोडी'

कोडाकोडी कोडी

३२ १५ नंभरणी दीपलीमां 'जे श्लोक छ ते छतर दर्शननी द्रष्टिये छ अने 'अे यकवर्तीनी सेनानुं
प्रभाषु लल्लु' अेम लल्लु छ ते वधासनुं होवाथी हुं करुं.

३५ ६ 'आकारा प्रहेरो धल्ल छ'

आकारा प्रहेरो छ 'असंख्याता' छ

३६ २३ 'तल तेना आंतरमां तेथी,'

तल तेना आंतरमां सरसव अेम लई राकाय छ.
अथवा तलने स्थाने सरसव कम पणु रभाय छ.

३८ ५ 'आ आरामां मनुष्यनुं'

आ आरामां आरंभमां मनुष्यनुं

॥ ६ '४ पक्षोपम'

४ पक्षोपम,

॥ १३-१४-१६ मां

उपर मुण्ण आरंभमां शण्ड वधारवो.

॥ १३ 'अर्ध पंचेन्द्रिय अने'

अर्ध पंचेन्द्रिय तिर्यंअ अने वणी वधुमां-
तिर्यंअनी पांच लतिमांथी केवण अतुष्यहो अने
जेवरोल युवलिङ्गपणु याथ छ अेम समलवुं.

३९ १६ 'मत्तं ६८५४६ लणने'

मत्तं ६८५४६ महिरोने आवे छ.

४० १० 'अपवादिङ्ग करो याथ छ'

अपवादेव अर्धमां आवे छ.

४२ ३ 'तथा अेक पक्षोपमनां'

तथा आरंभमां अेक पक्षोपमना

॥ १३ 'आ आरामां दुःखविरोध'

आ आरामां आरंभमां दुःखविरोध

પૃષ્ઠ પંક્તિસં * અનુચિ

*

શુચિ

- ૪૩ ૬ 'ભરત મહારાજ પહેલા આરામાં' ભરત મહારાજ ત્રીજા આરામાં
- ૪૩ ૮ ૧૨ ૩૬ ૧૧ ૩૬
- ૪૪ ૧ 'આ આરામાં' આ આરાના પ્રારંભમાં
- „ ૨૦ 'ભગવંત સમીપે' ભગવંત સમીપે
- ૪૫ ૬ 'મહાવિદેહક્ષેત્ર કે ન્યા હંમેશા' મહાવિદેહક્ષેત્ર કે ન્યા હંમેશા—
અર્થ આરો વર્તે છે' અર્થ આરાના પ્રારંભના ભાવ વર્તે છે.
- ૪૫ ની કુશ્વિ મુખ્ય પાત્ર ભતગી ને તે સાત સાત દિવસ સુધી પડે છે વળી આ પેરેઆફમાં ન્યા પ્રમાણથી ક્યાક ક્યાક વર્તમાનકાળ વાપર્યો છે ત્યાં ભવિષ્ય વાપરી લેવા યોગ્ય છે.
- ૪૫ ૩૬ નં ૦ ની ટીપણીને અન્તે કપરેશ પ્રાસાદમાં જોવો.
- ૪૭ માં બીજા આરાના વર્ણનમાં 'અવસર્પિણીના પાંચમે અને ઉત્સર્પિણીના બીજા આરો સમાન સ્વરૂપવાળો હોય છે' ત્યાં સમાન શબ્દથી સર્વાશે સમાનતા ન સમજવી. કારણકે કેટલીક બાબતમાં પરસ્પર ભિન્નતા પણ છે.
વળી એજ પેરેઆફમાં બે પ્રકારના મેધ લખવા રહી ગયા છે. ત્યાં ક્ષીરમહામેષ પછી ૩ જે પૃતમેષ તે સાત દિવસ સુધી વર્ષો ભૂમિમાં સ્તિગ્ધતા ઉત્પન્ન કરે છે બાદ અમૃતમેષ ને આપેલા છે તે યોથા ક્રમવાર સમજવો અને ૫ માં રસમેષ તે મહામેષ પણ સાત દિવસ સુધી વર્ષો વનસ્પતિમાં પાંચ પ્રકારના રસ ઉત્પન્ન કરે છે.
- ૪૭ છેલ્લી 'વધતું વધતું' છે ત્યારપછી ત્રીજા આરાને અન્તે પૂર્વકાંડ વર્ષ પ્રમાણે 'અટકું વિશેષ સમજવું.
- ૪૮ ૨૨ 'આ કાળમાં ૨૪ નીચકર' ત્યાં આ (ઉત્સર્પિણી) કાળમાં ૨૩ નીચકર
- ૫૦ ૩ 'ચાર વિભાગો' ચાર પ્રકારો
- ૫૨ ૨૬ કોંસમાં (સર્વલોકાકારા—) (અસંખ્ય લોકાકારા—)
- ૫૬ છેલ્લેથી દશમાં લીટીમાં 'ચર અને સ્થિર બન્ને' લખ્યું છે ત્યાં સ્થિર કાઠી નાંખવું અથવા મુવના તારા પૂરતું જ ક્યન સમજવું.
- ૫૭ ૨ 'ચોથા ભાગનું' અર્ધા ભાગનું
- „ છેલ્લી 'લેવું' 'લેવો'
- ૫૬ સૂર્ય ચન્દ્રની આયુષ્યસ્થિતિ મુજબ સામાનિક—આત્મરક્ષકની સમજવી.
- ૭૧ ૧ 'મનુષ્યલોકમાં' એ પછી આ પ્રમાણે ઉમેરવું કે પાથડાઓ તે સમગ્ર કલ્પના વિમાનો સમ સપાટીએ હોવાથી એ વિમાનના અપસ્તન તક્ષીયાથી જ (નેને અંગેજ) વિભાગ પડતા પાથડાઓ.
- ૭૧ ૬ 'પાલાના આકારે' પાલાના—પૂણુંનું આકારે
- ૭૧ ૧૧ 'એક દક્ષિણ', 'એક ઉત્તર' 'એક મેરૂથી દક્ષિણ', 'એક મેરૂથી ઉત્તર
- ૭૧ છેલ્લી ૨૬ માં લીટી આ પ્રમાણે સમજવી; 'પ્રત્યેક દેવલોકના પ્રતરોનું પરસ્પર અંતર પ્રાયઃ દરેક કલ્પે સમાન છે. [પ્રાયઃ કલ્પવાનું કારણ સૌવર્ભ—ઈરાન કલ્પમાં સૌવર્ભ અપેક્ષાએ ઈરાન કલ્પના વિમાન અન્તે (કર્વલોકે) કપરથી કિચિદ્ માત્ર ઉચ્ચ રહે છે માટે એમ અન્ય એકવલ્લય સંસ્થિત પ્રતરે વિચારવું] પરંતુ ઉપર—કપરના પ્રસ્તરનું પરસ્પર અંતર ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળું સબંધ છે.
- ૭૭ લાનકદેવલોકના યન્ત્રમાં ૨ જ પ્રતરમાં '૧૧-૪' લખ્યા છે ત્યાં '૧૧-૩' સમજવા
- ૮૦ ૭ 'મંચભાગ' દક્ષિણ દિશામાં (વિભાગે)
- ૮૦ ૭-૮ 'અથવા આખા વિભાજના આખા પ્રતરના મંચભાગને વિષે'—આ ૨૬ કરવું

પૃષ્ઠ પંક્તિસં० * અશુદ્ધિ

*

શુદ્ધિ

- ૮૦ ૬ 'રહેલાં છે,' ખાદ્ય જમરણું કે તે પંક્તિગત નહીં પણ પુષ્પાવકીર્ણ તરીકે છે. અને મધ્યના ઇન્દ્રિય વિમાનથી અસંખ્ય યોજન દૂર આવેલાં છે, અને પંક્તિગત વિમાનોની શરૂઆત પૂર્વે રહેલાં હોય છે.
- ૮૦ ૧૦ ' (દક્ષિણ વિભાગે)' દક્ષિણ વિભાગે
- „ ૧૦ 'મધ્યભાગને વિષે' મધ્ય કરણું
- ૮૦ ૧૨ (ઉત્તર વિભાગના) ઉત્તર વિભાગે
- „ „ મધ્યભાગે મધ્ય કરણું
- ૮૧ ૧૪ 'ચારે બાજુ' ચારે દિશાએ
- ૮૩ ૬ જીવસ્વભાવી અથવા જ્યાંથી સ્વભાવી પણ સમજવું
- ૮૮ યંત્રમાં દક્ષિણ ગ્રેણીની કુલ ભવન સંખ્યા ૪૦૬ લાખ અને ઉત્તરગ્રેણીની ૩૬૬ લાખ સમજવી.
- ૯૦ ૧૩ 'ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં' ઉત્તર-ઉત્તર દિશામાં
- ૯૧ ૧૬ શરૂમાં 'પાંચકાના આંતરા ખાર' એ પછી એટલું વધારે જોડવું કે તે 'ખાર આંતરામાંથી ઉપર નીચેનું' એક એક અંતર સ્થળ છાંડી ખાખીના દશ આંતરાનાં બુવનપતિ દેવાનું રહેકાણું છે.
- ૧૦૩ ૬ '૮ મહોરજ' ૭ મહોરજ
- ૧૧૧ ૮ 'દશ યોજનના પ્રમાણ મધ્ય' દશયોજન ઉપરના ઉર્ધ્વભાગ મધ્ય
- ૧૧૧ ૨૧ 'સમભૂતલ-સ્વકસ્થાન મેરૂના' સમભૂતલ-સ્વકસ્થાનએ મેરૂના
- ૧૧૧ ૨૨ 'મેરૂસ્થાન તેથી નીચે ભગભગ દશ યોજનનાંતે' કન્દમેરૂસ્થાનથી નીચે ઉર્ધ્વમધ્યભાગે
- ૧૧૧ છઠ્ઠી પંક્તિ 'મેરૂના કન્દમાં સમજવું' 'મેરૂના કન્દના ઉર્ધ્વભાગે મધ્યમાં સમજવું.
- ૧૧૪ ની ૬૬-૬૭ દીપાળીમાં જે તત્ત્વાર્થ જ્ઞાપ્ય દીકનો પાઠ આપ્યો છે તે ખરાબર છે પણ ત્યારપછી ૬૬ી લીટીથી જે ગુજરાતી લખાણ લખવામાં આવ્યું છે તેની જગ્યાએ આ પ્રમાણે સમજવું.
- ‘ ઉપરોક્ત ખન્ને પાઠોથી કાઠએ સમભૂતલાથી નવસો યોજન નીચે શુદ્ધક પ્રતરો છે એમ સમજી મતાંતર માનવા તૈયાર ન થવું કારણકે એ પ્રતરો લઘુશુદ્ધક પ્રતરો [જેનું અત્યારે પ્રકરણ ચાલે છે જેના આશ્રિત સ્વકો છે તે] નથી, પણ તત્ત્વાર્થ દીકાકારના પાઠ મુજબ ‘ઉપરિતન-અધસ્તાન’ થી ઓળખાતા અન્ય શુદ્ધક પ્રતરો તે સમભૂતલાથી અથવા તિર્થંગ લોકમધ્યભાગથી નીચે ૬૦૦ યોજન જગ્યાએ ત્યાં આવે છે એટલે તિર્થંગલોક લોકના પ્રારંભસ્થાને છે, ત્યારે આપણે જે સ્વકાશ્રિત પ્રતરો લેવા છે તે ‘લઘુશુદ્ધક’ પ્રતરો લેવા છે. અને તે તો તિર્થંગલોક પ્રારંભથી અથવા ઉપરિતન પ્રતરથી ઉપર ૬૦૦ યોજન જગ્યાએ ત્યારે તિર્થંગલોક મધ્યભાગે આવેલા છે.
- ૧૨૬ આથા ૪૬ ‘દુસુત્તર’ દુસુત્તર
- ૧૨૯ યંત્રમાં ૮૯૩ છે ત્યાં- ૮૯૪
- ૧૨૯ ૩ ‘મૂલનક્ષત્ર, સર્વનક્ષત્રોથી,’ મૂલનક્ષત્ર અન્ય ૧૧ નક્ષત્રોની અપેક્ષાએ સર્વ નક્ષત્રોથી દક્ષિણે
- ૪ ‘અંદરના ભાગે ચાલે છે’ અંદરનાભાગે ઉત્તરમાં-આથમંડલે
- ૫ ‘બુધમંડલ છે,’ બુધ મંડલ મંડલ છે
- ૬ ‘શુક્રનામનો’ શુક્ર મંડલ નામનો
- ૬ ‘બૃહસ્પતિ છે’ બૃહસ્પતિ-શુક્રમંડલ છે
- ૭ ‘મંગલ મંડલ’ મંગલ મંડલ મંડલ

પૃષ્ઠ પંક્તિસં ૦ * અશુદ્ધિ

શુદ્ધિ

૧૩૨ ૧૦-૧૨ 'વિમાનો-વિમાનો'

આસારો-આસારો

૧૩૫ પેરિત્રાફ ગ્રીભમાં ઉમેરવાનું કે, અહીંદ્રીપ બહાનાં નક્ષત્રો ચિત્રચિત્ર આકારના અને વપનીય વર્ણનાં છે વળી, એ કહેણ વિમાનેનું પ્રમાણ સપણું પ્રમાણગુણથી સમજવું એટલે આપણા અંબુલમાનથી ૪૦૦ ગણ મોટું-વધારે.

૧૪૨ પેરિત્રાફ ઉદ્ધામાં 'એટલે પૂર્વ દિશાના' એટલે આપની કક્ષનાથી પૂર્વ દિશાના

૧૪૫ આથા ૬૦ ઉપરનું અવતરણમાં 'મનુષ્યક્ષેત્ર તો પીસ્તાલીસ' ત્યાં- 'જાણુદ્ધિપતે' એક લાખ.

૧૪૬ ૨૧ '૭૬૦૫૬૯૭૧૫૦' '૭૬૦૫૬૯૭૧૫૦'

૧૪૬ દીપણી ૮૮ પંક્તિ બીજામાં 'માત્ર (૭૬૦૫૬૯૭૧૫૦)' એ ન એકએ

૧૫૧-૨૨ '(પા યોજન)' (અર્ધયોજન)

૧૫૨ ને પૃષ્ઠાન્તે શંકનો જે બુદ્ધાસો ઉત્તરમાં અપાયો છે તેની ચબ્દરચના આડી અવળી થઈ હોવાથી આ પ્રમાણે સમજવું.

ઉત્તર- 'ત્યારે આપણે અહીં મહણ થાય છે ત્યારે જાણુદ્રીપમાં તો છું પણ સમગ્ર મનુષ્યક્ષેત્રમાં રહેલા ૧૩૨ ચન્દ્રોનું અને ૧૩૨ સૂર્યોનું પણ મહણ એટી સાથે જ થાય છે.'

૧૫૬ ચન્ત્રમાં ૨૨૬ થોં ૨૬૬ થોં

૧૫૭ ૨૪, 'વિમાનની અંદર રહેલા મુખને' - ચન્દ્રનાં વિમાનની નીચે રહેલા ચિત્રરૂપ મુખને

૧૬૬ ૭ 'આ વાવડી ઉપર...' 'આ વાવડીના અધ્યક્ષ ઉપર...'

૧૬૨ ૨૨ 'પાલક વિમાન' ૧ લાખ થોંનું પાલક વિમાન

૧૬૬ ૨૮ 'અઘાપિ' કણુપણુ

૧૭૦ ૧૦ નિહિ સબ્દથી ચક્રવર્તીનાં નવનિધાન પણ લઈ રાક્ષસ

૧૭૮ ૧૩ 'કનનક' જલમથ

૧૭૮ દીપણી નં ૦ ૧૨ '૧૭૪૦૦' ૧૭૪૦૦૦

૧૮૦ થી ૨૦૧ પૃષ્ઠ સુધીની દીપણીમાં, આપેલી સાક્ષીભૂત આથાઓમાંની અક્ષર અશુદ્ધિ રહી અથ છે.

૧૮૩ ૧૧ 'આઠ આઠ' છ છ

૨૦૧ ૧૪ '(૬૨૭૬)' '૬૩૩૬'

૨૧૬ સૂચિ શ્રેણ્યા 'સૂચીશ્રેણ્યા'

૨૨૫ ૫ '૩૧૬૨૨૭, ૩ ગાઉ' ૩૧૬૨૨૭ થોં, ૩ ગાઉ

૨૨૫ ૧૧ 'વર્જમૂળ યોગ્ય' તેને હશે ગુણ્યતાં વર્જમૂળ યોગ્ય

૨૨૭ ૧૧ 'દીર્ઘ (લાંબુ), ' દીર્ઘ છવાવાળું (લાંબુ)

૨૨૭ ૧૪ 'પર્વતમધ્યે' પર્વત ઉપર મધ્યે

" ૧૫ જળભાગે ન એકએ

" ૨૦ ૨૧- '૭૦૦૦ નદીઓ' ૧૪૦૦૦

૨૨૮ ૬ 'દીર્ઘ' દીર્ઘ છવાવાળું

" ૭ લાંબો લાંબી છવાવાળો

" ૧૦ 'આ ક્ષેત્રની' આ ક્ષેત્રમાં

" ૧૧ 'આરાના ભાવવાળું' આરાના આરંભના ભાવવાળું

" ૧૫ પ્રમાણ, લઘુદિમવંત પ્રમાણ, ૫૩૬૩૧૬ થોંદીર્ઘ છવાવાળો લઘુદિમ

૨૨૮-૧૭ મહાદિમવંતના વર્ણનમાં ઉમેરવું કે મહાદિમવંત ઉપર મહાપદ્મરૂપ તે જે હળાર થોં લાંબો,

૧૦૦૦૬૦ થોં મેહોળો, ૧૦ થોં ઉઠો જૂં દેવીના નિવાસવાળો આવેલો છે.

પૃથ્વ વંકિસં • મશુચિ

- ૨૦ 'દીર્ઘ',
૨૨ 'આશ સરખુ'
દીપણી ૪૩ કીટી પાંચમી 'દેવગુરુ',
૨૨૬ ૨ 'ચોં દીર્ઘ',
૨૨૭ ૨ 'અને ૧ લાખ',
૨૨૮ ૧ 'દૂર ચાર',
૨૨૯-૨૩૦ ડક્કિણ-ઉત્તર
૨૩૦ ૨૫-૨૬ 'નીકળેલા બે અર્ધ'ત

- ૨૩૧ ૫ 'સદાકાળ પહેલો',
૨૩૨ ૬ 'પાંચ પાંચ સરોવરો',
૨૩૩ ૨ 'તે સરખાલાવ',
૨૩૪ વિભવચન્ન નીચે 'મંગલાવતી' તેના બદલે
૨૩૫ ૨૨ બંધે પર્વતો તથા બંધે ક્ષેત્રો
૨૩૬ ચન્ન કપર હેઠીયમાં 'સાતમહા',
૨૩૭ ચન્નમાં 'ઐશ્વર્યની કતરે',
૨૩૮ ૧૭ '૧૫૦૮૧૪',
૨૩૯ ૧૧ '૫૫૫',
૨૪૦ ૫ '૬૧૧૭૬૫',
૨૪૧ ૧૪ 'અવ્યક્ત'

“એજ યેરિઆકમાં વધુમાં કમેરવું કે સૂર્ય તો વાસ્તવિક રીતે ચોવીસે કલાક પ્રકાશમાન-
વાળોજ હોય છે તેને કઈ કદવાસ્તવપણું હોવું નથી પણ દૂર જવથી તે અને તેનો પ્રકાશ નથી
જાણતો ત્યારે અવેશ સમ્પન્નો બપવહાર માત્ર કાચ છે જાને ત્યારે ખીલે સૂર્ય દેખીએ ત્યારે
ઉદયનો બપવહાર સૂર્ય સાથે કાચ છે.

- ૨૪૨ ૩ 'તેજ સમય',
૨૪૩ ૬૩ નં. દીપણી 'ચોળન પટે'

- ૨૪૬ ૨૪ '૩૬૦',
૨૪૭ ૧૩ '૧૮૦ મું',
૨૪૮ ૮ '૫૨૫',
૨૪૯ ૧૦ 'જ'બુદ્ધીપમાં પડે છે અને ૬૫ લવણસમુદ્રમાં',
૨૫૦ ચાહુ નોટને અન્તે-‘અયોગ્ય’

શુચિ

દીર્ઘ છવાવાળું
આશના આરંભના બાવ સરખું
દેવકુરુ, ૫ ઉત્તરકુરુ—
ચોં દીર્ઘ છવાવાળા
અને અધ્યમાં ૧ લાખ
દૂર પાંડુકવનમાં ચાર
દક્ષિણ-ઉત્તર
નીકળેલા નિપધપર્વતના જ સંબંધવાળા
બે અર્ધ'ત

સદાકાળ આરંભના બાવોચુક પહેલો
બે કાટી નાંખવું
કંચનભિરિને ચાર મહાયપર્વતે
તે સરખા આરંભના બાવ
વસ્તા
વપ્રાવતી
મણુ મણુ પર્વતો મણુ મણુ ક્ષેત્રો
છ મહા
ઐશ્વર્યની દક્ષિણે
૧૫૮૧૧૩૬
૫૫૫
૬૧૭૦૬૦૫
૧૪૨૩૦૨૪૬
અશક્ય ૩૫

જામજામ તેજ સમય
જામજામ એકજ અસવરે
ચોળન બાળે બાળુએ પટે અને નંદનવન
સ્થાને તો બાળે બાળુએ એકી સાથે હજાર
ચોળન પટે

૩૬૬
૧૮ મું
૫૨૫૧૬૦
લવણસમુદ્રમાં પડે છે અને ૬૫ જ'બુદ્ધીપમાં
અસિદ્ધ

પૃષ્ઠ પંક્તિસં ૦ * અશુદ્ધિ

*

શુદ્ધિ

૨૬૦ ૧૦ '૩૫ થો ૬૧'

૩૫ થો ૬૧'

૨૬૧ ૨૫ '૩૫ થો ૩૦૬ બાગ'

૩૫ થો ૬૧' ૬ બાગ

૨૬૫ ૫ મી 'ચન્દ્ર સૂર્ય પરસ્પર'

ચન્દ્ર ચન્દ્ર પરસ્પર

૨૬૬ ૧૫ મી (૧૮૪ માં)

(૧૫ માં)

૨૬૯ ૮ તથા ૧૦ મી '૨૩'

૨૩૦

૨૬૯ ૧૭ મી ૬ મુહૂર્તમાં

૬૦ મુહૂર્તમાં

૨૬૯ માં અદ્વીપને અંગે જે બીના જણાવી છે તે મથાથોગ્ય ઘટિત હોય તદ્દનુસારે સમજવાની છે નહિં કે સર્વાંશે જાણીપતી માફક જ હોય એમ નહિં.

૩૦૪ મા પરિશિષ્ટ નં. ૫ માં ૧ નંબરના મથાળાવાળી જે બીના લખાઈ છે તેમાં પ્રથમ પેરીઆદમાં 'જાણીપતી જેવું' એ યુક્ત નથી, બીના પેરીઆદમાં 'અથ પટ્ટાણી' તે યુક્ત નથી. એ તો વૈમાનિકને અંગેની બીના પ્રમાણથી અથોગ્ય સ્થલ પાસે છપાઈ ગઈ છે તે સુધારી વાંચવું.

૩૦૬ વિરોધાર્થના પહેલા પેરીઆદ પછી ઉમેરવાનું જે 'એરનાર્યક સ્થાનથી લઈ ૧૮૦૦ થો ૦ મુધી-માંનો તિર્યગ્લોક ગણાય છે, ન્યાંથી ન્યૂન સાત રજ્જુપ્રમાણ સિદ્ધિશિલા પર્યન્ત ઉર્ધ્વલોક આવેલો છે તેજ ર્યકપ્રદેશથી ઉર્ધ્વ અંક રજ્જુ પૂર્ણ થયે (ન્યોતિથી નિકાય પછી) વૈમાનિકનિકાયની રજ્જુઆત થાય છે, ત્યાં આવળજ પ્રથમ સૌધર્મ અને ઇરાનકલ્પ સામ-સામી જોડલે પૂર્વેનું સરખા દેખાય છે તેથી પ્રતિકલ્પ અલગ પાડતાં અર્થચન્દ્રકારે બને છે.

૩૧૦ ૧ 'વિમાનો હોય' કે

વિમાનો હોય છે' વળી અવતંસક વિમાનો પણ ઇન્દ્રક વિમાન અને પંક્તિની રજ્જુઆતના વચગાળે હોય છે.

૩૧૦ માં પહેલી લીટીમાં 'કે કેમ ? થી માત્ર [૬૬] આ કૌંસ પહેલાંની સાદાશ્ચર્ય લીટીનું લખાણ જરૂર વિનાનું હોવાથી રદ કરવું.

૩૧૨ ૨૭ 'નામદ્વીપ ઉપર'

નામ સમુદ્ર ઉપર

૩૧૩ ૩ 'સમુદ્રને વિષે'

સમુદ્રને વિષે ઉર્ધ્વલોકે

૩૧૫ ૫ 'ઈશાનાદિ ઉત્તરેન્દ્રો'

ઈશાનાદિ [ઈશાન માહેન્દ્ર બેજ] ઉત્તરેન્દ્રો

૩૧૫ વિરોધાર્થાન્તે 'સ્વામિત્વવાળા છે, એથી જ'

સ્વામિત્વવાળા છે અને વચલા ગાળ ઇન્દ્રક વિમાનો પણ તેમનીજ માલીકીના છે. એથીજ

૩૧૬ વિરોધાર્થની ૪ થી ૬ ફી અર્ધી લીટી સુધીનું લખાણ રદ કરી આ મુજબ સમજવું કે વિમાનો જે સંખ્યાએ છે તેમાં વિમાનોની અર્ધા સંખ્યા દક્ષિણેન્દ્રના તાબાની અને અર્ધા-સંખ્યાની માલીકી ઉત્તરેન્દ્રોની છે.

૩૨૦ ૧ '૬૦'

૬૬

૩૨૦ ૨૭ 'બૃમિસંખ્યા વિભાગમાં ૧૬૭'

૧૬૭

૪૪

૪૪

૧૫૩

૩૨૨ ૫ '૭૮૮૪'

૭૮૭૪

" ૧૬ ૭૮૫૨

૭૮૫૨

" ૧૮ ૭૮૮૪

૭૮૭૪

" ૨૬ 'જાણીવાનું કારણ'

જાણીવાનું કારણ નથી

" ૨૭ જાણીતી નથી

નથી

પૃષ્ઠ પંક્તિસંખ્યા * અનુદિ

શુદ્ધિ

૩૧૩ ૨૩ 'વૃત્ત છે. ઈષ્ટ પ્રવર સંખ્યા'

વૃત્ત છે. એ પ્રમાણે ઈષ્ટ પ્રવરની ત્રણે જાતિનાં-
વિમાનોની સંખ્યા

૩૧૬ ૬ 'ચારે ગુણતાં ૧૨'

ચારે ગુણતાં ૨૦૮૮ તેમાં ૧૨

૩૨૬ ૧૧ 'તીક્ષ્ણ શીગડું'

તીક્ષ્ણ અઘ્નીવાણું શીગડું

૩૩૧ ચન્ત્રમાં ખાનું ૭ ૧૦૦૦૦

૧૦૦૦૦

" " " ૭ ૫૦૦૦૦

૧૦૦૦૦

" " " ૮-૪૦૦૦૦

૮૦૦૦૦

" " " ૮-૨૦૦૦૦

૪૦૦૦૦

૩૩૪ આપાર્થ પંક્તિ ૨ વિશેષાર્થ પંક્તિ ૭ ૬-૧૦૧૫-તે વિમાનના મૂલપ્રાસાદની શિખર સુધીની સમજવી.
વિમાનની ઉંચાઈ'

૩૩૪ ૧૧ પાણી સંખ્યા ૧૬ મી 'હીન સમજવો'

અધિક સમજવો કારણ કે ઈશાનનાં વિમાનાં
કંઈક ઉંચા છે એથી સર્વત્ર ૫૦૦ યો. પ્રાસાદ-
માન તે સ્થૂલ ત્યાયથી સમજવું.

૩૩૫ ૧૬ યોગ આવશે

યોગ વિમાનની આવશે

૩૩૬ ચન્ત્રમાં ખાનું ૫ 'ધનોગ ધનવાત'

ધનવાત (એક જ)

" " " " 'આકાશાધાર'

ધનવાત (ચાકુ જ)

" " " " આનતકલ્પથી ૬૬ સુધી

આકાશાધાર સમજવો

૩૪૩ ૧૨ મી પછી ઉમેરવું કે 'નવમૈત્રેયકના વિમાનોનાં પાર પામવા ઉક્ત જાતિના માનને સાતગુણ
કરી ચાલવા માંડે તો પાર પામે છે.

૩૫૧ ૧૨ 'સિદ્ધશિલાન્તે'

સિદ્ધ સ્થાનાન્ત

" ૧૧ પાણી ૧૬ 'અક્ષાન્તે ત્રણ'

'અક્ષાન્તે સાડા ત્રણ'

૩૫૭ ૬ 'અમે ભાગ'

એક એક ભાગ

૩૫૮ ૨૩ 'મહાલુ કરવું જ'

દાખલ થઈ જવું;

૩૬૦ ૧૧ પાણી અન્તે 'મહાલુ કરવો'

મહાલુ કરી પરિણામો

૩૬૫ ૧૮ 'સહસ્રવર્ષ' 'અને'

સહસ્રવર્ષ (સક્ષથી અર્વાક) અને

૩૬૫-૩૬૭ નું હેડિંગ ખોલવું છે.

૩૬૬ ૨૨ 'સૌધર્મ-હશાન કલ્પે ખાર'

સૌધર્મ-હશાન કલ્પે ચોવીસ

" અવનવિરહના પેરિઆડ અન્તે જન્ય અં ૦ વિ ૦ કાળ સમયનો સમજવો.

૩૬૭ માં ત્રીજા પેરિઆડને અન્તે ઉમેરવું કે વિશેષ સૌધર્મ-હશાન સુધીના પાંચે હંડકામાં અને
ત્રીજાથી આઠમાં કલ્પ સુધીનાની મનુષ્ય-તિર્થંજી એ હંડકામાં જાતિ હોય છે.

૩૮૬ વિશેષાર્થમાંની ચોથી લીટીમાં 'સહસ્રારસુધીમાં' છે ત્યારબાદ ઉમેરવું કે 'નારાયણસંઘયલુવાળા
આનત-પ્રાણત સુધીમાં'

૩૮૦ ૬ સંખ્યાતા આયુષ્યના વર્ષવાળા

સંખ્યાતાવર્ષના આયુષ્યવાળા

આથા ૧૬૬-૧૭ ના વિશેષાર્થમાં એકેન્દ્રિય બાદર પચાસ પૃથ્વી, અપ્ ને પ્રત્યેક વનસ્પતિ સિવાય
આકાશના ૧૬ ભેદમાં ન જાય એમ સ્પષ્ટ સમજવું. તે સિવાય વિદ્યેન્દ્રિયાદિમાં
ન જવાનું જણવું છે તે બરાબર છે.

૩૮૧ આથા ૧૬૮ વિશેષાર્થની ઘાટી બીજામાં પ્રવિચારક

પ્રવિચારક

૩૮૨ ૧૪-૨૨

પરિચારક

પ્રવિચારક

૫૪ પંક્તિસં. * અશુચિ

શુચિ

૩૬૩	૫-૧૧	પંક્તિ બીજી	
૩૬૬	આથા ૧૭૧ના અવતરણ ૨૬ કરી આ પ્રમાણે સમજવું કે 'દેવલોકગત કિરિયણ દેવલોક આયુષ્ય તથા સ્થાન અને આભિયોગીક વિગેરે દેવાનાં સ્થાન બતલાવે છે.		
૩૬૭	માં વિરોધાર્થની હકીકત ઉપર કિલ્લપાનાં સ્થાનાદિના સમન્વય વિગેરેને અંગે પણ વિચારવાનું રહે છે.		
૩૬૮	૨૪ 'એજ પ્રમાણે પદ્યોપમથી'	એજ પ્રમાણે ૬૬૧ પદ્યોપમથી	
૪૦૦	આથા '૧૭૬ પછી આથા ૧૭૬ને બદલે	૧૭૬	
૪૦૩	ચન્ત્રમાં ખાનું છેલ્લું લાંતકથી અચ્યુત માટે		
	'પદ્યકેસર' છે ત્યાં	ઉચ્ચલવચ્ચુ સમજવો	
૪૦૫	ચન્ત્રખાના ત્રીજામાં '૧૧૩૧૬૩ થાસં'	૧૧૩૧૬૦ થાસં	
૪૦૬	૧૧ મી માં '૪૦૭૪૮૪૦૦૦'	૪૦૭૪૮૪૦૦૦૦	
૪૧૭	૧૭ 'એક દિશામાં'	એક દિશામાં સમ એણીએ	
૪૨૧	૨૩ 'પંચ દિવ્ય પૂર્વક'	પંચરૂપ પૂર્વક	
૪૨૮	૧૬ 'છ ઐવેચક કરતાં,	ઉપરની ચણુ ઐવેચક કરતાં	

॥ રતિદેવાધિકારઃ ॥

૪૩૬ રાક્ષસપ્રભાના ચન્ત્રમાં છઠ્ઠા પ્ર. ૭૦ સ્થિતિ

	'૧ " ૬૬ "'	૧ " ૬૬ "
૪૪૦	છઠ્ઠીના ચન્ત્રમાં પ્ર. ૧ '૧૮ સાં'	૧૮ સાં
"	" " પ્ર. ૨ '૨૦ સાં'	૨૦ સાં
૪૪૫ ૧૫	પ્રકરણ	પ્રકરણ
૪૪૫ ૨૭	'અલ્પદુઃખ'	અત્યન્ત દુઃખ
"	'કહે છે'	કહે છે
૪૪૭	દીપણી પેરિઆડ રક્ષા ૦ ૬૬ સુખરો તે'	સુખરો યન્મથી ધંટીને ઉપરના પડને મુકી સંપૂર્ણ કરી દઇને તે.....
૪૪૬ ૨૬	'ઉછાળે છે, ઉપરથી'	ઉછાળે છે તથા કારમી વેદનાની પીડાથી સ્વચ્છ ઉછાળે છે, ઉપરથી.....
૪૫૩ ૨	'ચારે'	ચણુ
૪૫૫	વિરોધાર્થની પંક્તિ ૧૬ " ૬૩ થાં"	૬૩ થાં
૪૫૬ ૧	૭૩	૭૩
૪૫૮	ચન્ત્રમાં ખાનું ૪નો સરવાળો કુલ લાખ	૮૪ લાખ
૪૫૮	ચન્ત્રખાનું ૧૧ ધ૦ વલય " ૪૫૫ થાં"	એ કાઠી નાંખવું
"	" " " ૫ થાં	૫૫૫
"	" " " ૫૫ થાં	૫ થાં
"	" " " ૫૫૫ થાં	૫૫ થાં
"	" " " ૫૫૫૫ થાં	૫૫૫ થાં
૪૬૫	આથાંક '૨૩૨૬'	૨૩૨૬
૪૬૬	ચન્ત્રખાનું ત્રીજા '૩૦'	૩૦
૪૭૧	ની પ્રથમની એ લીટીઓ 'હાર' વાળી	૨૬ કનવી

વંકિસં *	અશુદ્ધિ	*	શુદ્ધિ
૪૭	દ્વિતીયનરક પ્રતર ૭ કુલ '૨૩૮'		૨૩૭
૪૮	તૃતીયનરક પ્રતર ૪ 'કુલ ૧૭૨'		૧૭૩
૪૯	" ૫ '૧૫૬'		૧૬૫
૪૯૬	" ૬ ૧૩૦		૧૩૩
૫૦	પાંચમી નરક પ્રતર ૩ કુલ '૫૬'		૫૭
૫૦૭	છઠ્ઠી નરક સરવાળામાં પ ક્રિતિબદ્ધ '૩૦'		૩૩
૪ ૬ ૫૦ ૨	'ત્યાં આગળ નારકો'	ત્યાં આગળની બીજીઓમાં નારકો	
૫૦૮	૬-૭-૮ આ પ્રમાણે સુધારવી		

પ્રતરવર્તી બીજીઓમાંના નરકવાસીઓમાં બહાર નીકળ્યા બાદ તેઓ ત્યાંજ પ્રતરવર્તીજ
૧૦૦ થોવાળી નાકપૃથ્વીમાં પડે છે અને ત્યાં નારકોને પરમાધારિકૃત-ક્ષેત્રકૃત-અન્યોન્યકૃત
ખોડાઓનો અનુભવ કરવાનો હોય છે.

૫૦૮	૬-૧૦ અનુપયોગીની છે માટે ૨૬ કરવી		
	આનું ૮ અન્તે '૫૧૫૦૦૦ થો'		૫૧૫૦૦ થો
૪૮૫	૧૫ 'છઠ્ઠે ૩ ધનુષ્ય,'		છઠ્ઠે ૩ ધનુષ્ય, ૨ હાથ ૧૮૮૮ અં.
૪૮૬	૨૨ '૬૨' ધનુષ્ય		૬૨૮
૪૮૭	૧ '૩૨'-'૩૨'		૩૧-૩૧
૪૮૭	૩ '૭૪૦'		૭૪૪
"	" ૬'		૭૫૦
"	૫ '૧૦૭૪૬૭૫' અંગુલ		૧૦) ૭૫૦ (૭૫
"	૬ '૭૫ અંગુલમાંથી, ત્રણ'		૭૫ અંગુલના, હાથ કરતાં ત્રણ
૪૮૬	૨૨ 'શૈદ્ધ્યાનવાદિક'		'શૈદ્ધ્યાનવાદી
૪૮૮	વિરોધાર્થમાં ૫૦૦ ૬ 'સંઘચલુવાળા સાતમી'		'સંઘચલુવાળા સાતમી
૮	કૌશમાં 'કાપોત અને ત્રણથી'		'કાપોત અને તે
૧૦૪	૭ ૫૦ ૭ મીમાં '૧૦૦ રાા ગાઉથી'		૧૦૦ રાા ગાઉનું

અન્યપ્રમાણોમાંનાં પ્રમાણોના વિષયમાં ચાર બાદ કરીને ચાર બાદ કરીને બાકીની કહેવી

ઇતિનરકાધિકાર

૫૦૭	૧૫ 'અંગુલના અસંખ્ય'		અંગુલના સંખ્ય
૫૦૮	૧૧ કાવતું નથી		થવા હેતું નથી
૫૦૯	૨૩ 'ઇત્યાદિ મૂલ ૨૦'		ઇત્યાદિ મૂલ ૫ અને તેના વીસ વીસ
૫૧૫	૧૪ હરિ-રાખ્દ વધારે છે માટે ૨૬ કરવો.		
૫૨૬	૮ 'તથાવિષ પૂર્વક કર્મ સંચય'		તથાવિષ પૂર્વક કર્મ સંચય
૫૩૧	ચન્ત્ર ખાના ૨ માં ૧-૨-૩-૪ નંબરોવાળી બીજીઓમાં સુધારતું, કે 'પ્રત્યેક નિકાયમાંનાં દેવોથી		
૫૦૩	અનુવાદ માથા નં. ૨૭૬	ત્યાં	૨૭૫
૫૩૧	ચન્ત્રમાં ખાનું ૫ અન્તે '૪'	"	૨૦
"	ખાનું ૬ છેલ્લે '૨'	"	૪
૧૭	'તિર્થ' નરકથી	"	નરક સખ્દ ૨૬ કરો
૫૩૬	૬ 'તથા આ ઇત્યાદિથી'	"	તથા અનુષ્ય-તિર્થ'ની આ ઇત્યાદિથી
૫૩૬	૧૨ 'મહા વિમાનથી'	"	મહા વિમાનના શિખરાગ્રથી

પ્રથમ વંકિસં ૦ અનુચિ

અનુચિ

આજ આપા ૨૮૦ની વિશેષાર્થથી એ અર્થ સ્પષ્ટ જ છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિ શાસ્ત્રથી ૪ યોજન નહીંએ ત્યારે ત્યાંજ આજળ ૪૫ લાખ થાં છીએ એ અર્થવા નહીં એવી] સિદ્ધિશાસ્ત્ર એવાતલ હોય અર્થાત્ શાસ્ત્રાત ત્યાંદે. શિલા ૮ થાં સુધી મધ્યભાગની અપેક્ષાએ નહીંઈના માને રહેલી છે. એ નહીંઈ સિદ્ધિશિલા પણ પૂર્ણ થાય છે આથી સર્વાર્થસિદ્ધિશાસ્ત્રથી [૪૫૮] ૧૨ યોજનની શિલા સમાપ્તિ છે.

‘આ બાર યોજન સે સર્વે પ્રમાણ્યુલુએ સમજવાના છે.’

ત્યારબાદ સિદ્ધિશિલાથી ૧ યોજનાન્તે લોકાન્ત પૂર્ણ થાય છે, એજ યોજનમાં સિદ્ધિના સ્થાપ વર્તે છે.

‘આ યોજન ઉચ્છેદ્યાંજુલના આઠ માને સમજવાનું છે. પણ પ્રમાણ્યુલુનું નહીં આથી તાત્પર્ય સ્પષ્ટ એ આન્યુ કે સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનશિખરામ લાગવી, પ્રમાણ્યુ ૧૨ થાં અને ઉચ્છેદ્યાંજુલનું ૧ થાં મળીને કુલ ૧૩ યોજનાન્તે લોકાન્ત આવે છે.

અન્ય આચાર્ય તેથી બિમત્રતા દર્શાવે છે, તે એમ કહે છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિથી બાર શિલા નહીં પણ ત્યાં લોકાન્ત જ પૂર્ણ થાય છે તેમના મતે તેર નહીં પણ બાર જ થાં સમજવા.

એ કે સહજ મતાંતર લાગે છે પણ ત્યાં એવો સમન્વય કે શિલા પછીનું ૧ યોજન તે સ વિમાનથી પ્રમાણ્યુલુલના બાર યોજનમાં અન્તર્જત સમાધિ જાય છે. તત્ત્વ કેવલીગમ્ય છે. [અહીં કેટલાક સર્વાર્થસિદ્ધિથી ૨૨ યોજને શિલા ગણવા જાય છે, એટલે તેઓ ૧૨ થાં તેની શાસ્ત્રાત રૂપે ગણે છે. અને ત્યાર બાદ જ ૮ થાંની શિલાની નહીંઈ ભેળવે છે તેમાં શિલા પછીનું લોકાન્ત સુધીનું ૧ થાં ભેળવીને સર્વાર્થથી ૨૨ યોજને લોકાન્ત જાય છે પણ તે જોય અને અચુક છે.]

- ૫૪૪ ૨૪ ‘પ્રત્યેક લોક’
 ૫૪૫ ૨૧ ‘શિલિચિદ્ધિ’
 ૫૪૬ ૨૫ કૌંસમાં [૭૦૦૫૬...]
 ૫૫૧ ૫૦ ટીપણી ૧ ‘આયુષ્ય સ્થિતિ નેટલી હોય છે’
 ૫૫૨ ટીપણી ૫૦ ૧ પુરુષો ત્યાંદે.
 ૧૫૨ ની ટીપણી ૫૦ ૨ ‘આંતરે આંતરે’
 ” ” ” ૩ ‘સાત આંક જાય વડે’
 ” ” ” ૪ ‘૪ પુરુષો ત્યાં’
 ૫૫૩ ૫૦ ૧૮ કૌંસમાં જગ્યાએ આ પ્રમાણે
 ૫૫૨ ૧૪ ‘સજવ યોરો તો’

- પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના ભેદ
 તે ન જોયએ,
 ૭૦૫૬...
 એમ નહીં પણ ૧ લાખ ૭૬ ૬૦
 હોય છે
 પૃથ્વીકાય
 ઉપર ઉપર
 સાત શબ્દ દૂર જાયો
 ત્યાં ૪ ૧૬ કહેવો
 ‘તેની સ્થિતિ પણ આનંત પુરુષવપરાવત
 જરૂર પૂર્વપેક્ષા ન્યૂન છે
 જાણવ કેવી રીતે હોય અર્થવા
 પ્રમાણ્યુલુલે ઉદા કહ્યો થાં પ્રમાણ્યુ
 ક્રમાં તે અર્થકાલ ન સંકળે પણ પ્ર
 જુલે ૧૦ થાં ઉદા કાલ પણ ઉત્તર
 બાર કહ્યો થાં ઉદા થાય તેથી તેમાં પણ
 થાં પ્રમાણ્યુલુલે વનસ્પતિ આથી ૪૦

श्रीमन्नान बोद्धे—

मनुष्यमें स्वभावसे ही तीन प्रकारकी श्रद्धा अर्थात् सात्त्विक, राजसी और तामसी होती है, वह तू सुन । २

हे भारत ! सबकी श्रद्धा अपने स्वभावका अनुसरण करती है । मनुष्यमें कुछ-न-कुछ श्रद्धा तो होती ही है । जैसी जिसकी श्रद्धा, वैसा वह होता है । ३

सात्त्विक लोग देवताओंको भजते हैं, राजसलोग यक्षों और राक्षसोंको भजते हैं और दूसरे तामस लोग भूतप्रेतादिको भजते हैं । ४

दंभ और अहंकारवाले, काम और रागके बलसे प्रेरित जो लोग शास्त्रीय विधिसे रहित घोर तप करते हैं, वे मूढ़ लोग शरीरमें स्थित पंच महाभूतोंको और अंतःकरणमें विद्यमान मुक्तको भी कष्ट देते हैं । ऐसोंको आसुरी-निश्चयवाला जान । ५-६

आहार भी तीन प्रकारसे प्रिय होता है । उसी प्रकार, यज्ञ, तप और दान (भी तीन प्रकारसे प्रिय होता) है । उसका यह भेद तू सुन । ७

आयुष्य, सात्त्विकता, बल, आरोग्य, सुख और रुचि बढ़ानेवाले, रसदार, चिकने, पौष्टिक और मनको रुचिकर आहार सात्त्विक लोगोंको प्रिय होते हैं । ८